

Қазақстан Республикасы ғылым және жоғары білім министрлігі

**Қазақстан Республикасы машина жасау және көлік
ұлттық ғылым академиясы**

Q University

**ЖАҢА КӨКЖИЕКТЕР: ҒЫЛЫМДАҒЫ
ДӘСТҮРЛЕР МЕН ИННОВАЦИЯЛАР СИНТЕЗІ**
(Жиенқұлов оқулары – 2024)

**Қазақстан Республикасы машина жасау және көлік ұлттық ғылым
академиясының негізін қалаушы, техника ғылымдарының докторы,
профессор, академик Серғазы Ахметұлы Жиенқұловтың
90 жылдығына және оны еске алуға арналған
ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҒЫЛЫМИ-ПРАКТИКАЛЫҚ КОНФЕРЕНЦИЯ
Екінші кітап**

Алматы, 11 сәуір 2024 жыл

УДК 001

ББК 72

Н76

Авторлар ұжымы

«Жаңа көкжиектер: ғылымдағы дәстүрлер мен инновациялар синтезі» (Жиенкұлов оқулары – 2024) халықаралық ғылыми-практикалық конференцияның материалдары. Екінші кітап. – Q University, 2024. – 796 б.

Жинақта Қазақстан Республикасы машина жасау және көлік ұлттық академиясының негізін қалаушы, техника ғылымдарының докторы, профессор, академик Серғазы Ахметұлы Жиенкұловтың туғанына 90 жыл толуына орай өткізілген «Жаңа көкжиектер: ғылымдағы дәстүрлер мен инновациялар синтезі» атты халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдары беріліп отыр.

Жинаққа ғылымның әр түрлі салаларындағы дәстүрлі көзқарас және инновациялық әдістер синтезіне талпыныс жасалған ғалымдар мен практиктердің жұмыстары енді. Бұл қазіргі заманғы зерттеулердің көпсалалы сипатын көрсетіп қана қоймайды, сонымен қатар күрделі мәселелерді шешу үшін білімді интеграциялаудың маңыздылығын көрсетеді.

Бұл басылымда қарастырылатын негізгі тақырыптар технологиядағы инновациялар, білім берудегі заманауи әдістер, медицина мен биотехнологиядағы жетістіктер, сонымен қатар әлеуметтік және гуманитарлық ғылымдардағы жаңа көзқарастар кіреді.

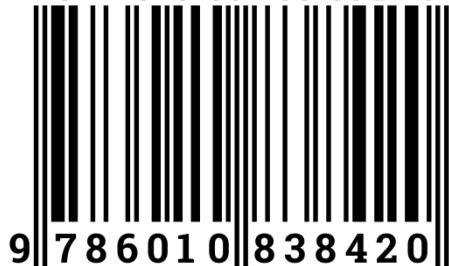
Ерекше назар тұрақты даму, экология және энергетика мәселелеріне аударылады, бұл адам дамуы мен қоршаған ортаны сақтау арасындағы тепе-теңдікті табудың өзектілігін көрсетеді.

ISBN 978-601-08-3842-0

Q University Ғылыми кеңестің шешімімен басып шығаруға ұсынылды

© Авторлар ұжымы, 2024

ISBN 978-601-08-3842-0

9 786010 838420

Министерство науки и высшего образования Республики Казахстан

**Национальная академия наук машиностроения и транспорта
Республики Казахстан**

Q University

**НОВЫЕ ГОРИЗОНТЫ:
СИНТЕЗ ТРАДИЦИЙ И ИННОВАЦИИ В НАУКЕ**
(Джиенкуловские чтения - 2024)

**МЕЖДУНАРОДНАЯ НАУЧНО-ПРАКТИЧЕСКАЯ КОНФЕРЕНЦИЯ
к 90-летию и памяти основателя Национальной академии наук
машиностроения и транспорта Республики Казахстан,
д.т.н., профессор, академика
Джиенкулова Сергазы Ахметовича
Книга вторая**

Алматы, 11 апреля 2024

УДК 001

ББК 72

Н76

Коллектив авторов

Материалы международной научно-практической конференции «Новые горизонты: синтез традиций и инноваций в науке» (Джиенкуловские чтения - 2024). Книга вторая. – Q University, 2024. – 796 с.

В сборнике представлены материалы международной научно-практической конференции, посвященной памяти и 90-летию основателя Национальной академии наук машиностроения и транспорта Республики Казахстан, доктора технических наук, профессора, академика Джиенкулова Сергазы Ахметовича «Новые горизонты: синтез традиций и инноваций в науке» (Джиенкуловские чтения)

Сборник включает в себя работы ученых и практиков, которые стремятся к синтезу традиционных подходов и инновационных методов в различных областях науки. Это не только отражает мультидисциплинарный характер современных исследований, но и подчеркивает важность интеграции знаний для решения сложных задач.

Ключевые темы, освещенные в данном издании, включают инновации в технологиях, современные методы в образовании, прогресс в медицине и биотехнологиях, а также новые подходы в социальных науках и гуманитарных исследованиях. Особое внимание уделяется вопросам устойчивого развития, экологии и энергетики, что подчеркивает актуальность поиска баланса между развитием человечества и сохранением окружающей среды.

ISBN 978-601-08-3842-0

Рекомендован к изданию решением Ученого совета Q University

ISBN 978-601-08-3842-0

© Коллектив авторов, 2024

Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan

**National Academy of Sciences of Mechanical Engineering and Transport of the
Republic of Kazakhstan**

Q University

NEW HORIZONS: SYNTHESIS OF TRADITIONS AND INNOVATIONS IN SCIENCE

(Dzhienkulov Readings - 2024)

**INTERNATIONAL SCIENTIFIC AND PRACTICAL CONFERENCE
to the 90th anniversary and memory of the founder of the National
Academy of Sciences mechanical engineering and transport of the Republic of
Kazakhstan, Doctor of Technical Sciences, Professor, Academician
Dzhienkulov Sergazy Akhmetovich
Second book**

Almaty, April 11, 2024

УДК 001

ББК 72

H76

Authors' team

Proceedings of the international scientific-practical conference «New horizons: synthesis of traditions and innovations in science (Dzhienkulov Readings - 2024). Second book. – Q University, 2024. – 796 p.

The collection presents materials from the international scientific and practical conference dedicated to the memory and 90th anniversary of the founder of the National Academy of Sciences of Mechanical Engineering and Transport of the Republic of Kazakhstan, Doctor of Technical Sciences, Professor, Academician Dzhienkulov Sergazy Akhmetovich “New Horizons: Synthesis of Traditions and Innovations in Science” (Dzhienkulov Readings)

The collection includes works by scientists and practitioners who strive to synthesize traditional approaches and innovative methods in various fields of science. This not only reflects the multidisciplinary nature of modern research, but also highlights the importance of integrating knowledge to solve complex problems.

Key topics covered in this volume include innovation in technology, modern methods in education, advances in medicine and biotechnology, and new approaches in social sciences and humanities research. Particular attention is paid to issues of sustainable development, ecology and energy, which emphasizes the relevance of finding a balance between human development and environmental conservation.

ISBN 978-601-08-3842-0

Recommended for publication by the decision of the Q University Academic Council

© Authors' team, 2024

ISBN 978-601-08-3842-0

МАЗМҰНЫ
(КНИГА ВТОРАЯ)

ЖАС ҒАЛЫМ ТРИБУНАСЫ

* * *

ТРИБУНА МОЛОДОГО УЧЕНОГО

* * *

TRIBUNE OF A YOUNG SCIENTIST

Керимжанова М.Ф.

Наследие академика С. А. Джиенкулова..... 17

Мынжасаров Р. И.

Концептуальные вопросы развития производства
высокотехнологичной продукции в машиностроении в условиях
экономической нестабильности 20

Алимбаева Н.Қ.

Артында өшпейтұғын із қалдырған 25

Бейсенова А.С., Шуренов М.К., Нурахметова Г. Д., Нурлан Қ.

Плавучие системы добычи нефти и перевозки нефтепродуктов:
Революция в отрасли нефтедобычи 34

Көбеков Ж.

Артында өшпес із қалдырған ғалым 38

Тағай А. А., Кобзарева О.В., Каштанов П. А., Төлеубаева Ж.

Ресурсный потенциал агропромышленного комплекса и особенности
управления..... 40

Тағай А. А., Кобзарева О.В., Алтынбек А.

Формирование кластеров как эффективного инструмента повышения
конкурентоспособности региональной экономики 59

Тулябаева Ж. С.

Оқу орындарында шет тілдерін оқытудың гуманистік методологиясы 78

Тағай А.А., Алтаева Г. Н.

Управление рисками при реализации инвестиционного проекта на
предприятии 81

Жанибекова Г.К., Мырзабеков Б.Н.

Цифровая трансформация компании как инструмент управления
рисками 94

Нурмагамбетова А.З., Қожантаев Р. Б.	
Оценка риска компании в принятии управленческих решений	98
Жанаберлиев Д.Ж.	
Қазіргі мемлекет және оның қоғам дамуындағы рөлі.....	102
Қадырғали О.Р.	
Өрттердің криминалистикалық сипаттамасын қалыптастырудың	107
қылмыстық-құқықтық негізі.....	107
Матай Е.	
Әкімшілік принциптерінің түсінігі, мәні және маңызы.....	112
Мырзабеков М.	
Мемлекеттік қатынастардың маңызы	115
Нұрсапа Ж.Б.	
Учаскелік полиция инспекторының профилактикалық есебінде тұрған адамдарды жауапкершілікке тарту мәселелері	118
Раиымбеков Б.С.	
Қазіргі Қазақстандағы заңсыз көші-қон ұғымы	130
Жақабаев Н.П., Самирова З.К.	
Еңбекті реттеудегі «кемсітушілік» және «саралау» ұғымдарының арақатынасы	135
Батырғали А.А.	
Зияткерлік меншік ұғымы мен түрлері	139
Дуркаева А.У.	
Ғарыштық байланыс құралдарын пайдалану саласындағы коммерциялық құқықтық қатынастардың түсінігі мен құқықтық табиғаты.....	143
Естесизова Н.К.	
Мигранттар жасаған қылмыстардың түсінігі мен мәні.....	148
Әділқан Т.А.	
Жер асты суларын пайдалану мен қорғауды халықаралық-құқықтық реттеу	155
Жумагазиев Р.К.	
Тұрмыстық зорлық-зомбылықтың алдын алу және алдын алу жөніндегі ішкі істер органдары қызметінің құқықтық негіздері	160

Мұхамедсалықұлы Е.

Қылмыстық жолмен алынған кірістерді заңдастыру ұғымының
генезисі және логикалық-құқықтық талдауы 165

Ушкемпиров Б.А.

Экологиялық қолайсыз аумақтарды құқықтық реттеудің генезисі
және қазіргі жағдайы 175

Мадзигон В.Э., Мусаханов Б.Б.

Дәлелдеу тақырыбы және дәлелдеу шектері 180

Естесизова Н.К.

Халықаралық және ұлттық заңнама бойынша мигранттардың
құқықтық жағыдайы 185

Әділқан Т.А.

Жер асты суларын пайдалану және қорғау саласындағы Қазақстан
заңнамасының қалыптасуы мен дамуы..... 196

Жанаберлиев Д.Ж.

Сыртқы қауіпсіздік ұғымы. Қазіргі заманғы сыртқы қауіпсіздік
қатерлері 200

Қадырғали О.Р.

Өрттерді тергеуді техникалық-криминалистикалық қамтамасыз ету
түсінігі мен түрлері 206

Матай Е.

Әкімшілік сот ісін жүргізу қағидаттарын бекітудің шетелдік
тәжірибесі 211

Мадзигон В.Э., Мусаханов Б.Б.

Бәсекелістік және іс жүргізу формасы..... 214

Нұрсапа Ж. Б.

Жаңғырту кезеңінде учаскелік полиция инспекторлары қызметінің
жеке профилактикалық жұмыстарының негізгі міндеттері..... 217

Раиымбеков Б.С.

Азаматтарды Қазақстан Республикасының аумағынан шығару
ерекшеліктері 223

Жақабаяев Н.П., Самирова З.К.

Еңбек қатынастарындағы кемсітушілікке қарсы іс-қимыл
саласындағы халықаралық стандарттар..... 229

Батырғали А.А.	
Зияткерлік меншік саласындағы дауларды қараудың сот тәжірибесі	235
Джамалов А.И.	
Қазақстан Республикасының қылмыстық заңнамасы бойынша ұйымдасқан қылмыстық қызметтің түрлері	240
Дуркаева А.У.	
ҚР-да ғарыштық байланысты институционалдық дамыту.....	245
Жумагазиев Р.К.	
Отбасылық-тұрмыстық қатынастар негізінде жасалатын құқық бұзушылықтардың сипаттамасы, түрлері және себептері	250
Мұхамедсалықұлы Е.	
Қазақстан Республикасында қылмыстық жолмен алынған кірістерді зандастыруға қарсы күрестің тиімділігін арттыру үшін шетелдік тәжірибені қолданудың тәуекелдері мен перспективалары	255
Мырзабеков М.	
Мемлекеттік қызметкерлер дауы туралы	266
Ушкемпиров Б.А.	
Экологиялық құқық жүйесіндегі экологиялық қолайсыз аумақтар туралы құқықтық нормалардың орны.....	269
Сакиева Р.С., Баталов С.А.	
Актуальные вопросы совершенствования законодательства Республики Казахстан об ограниченных вещных правах	272
Утеева А.Б., Ракишева А.Е.	
Медиация на современном этапе	276
Джанибеков Т.Н.	
Ақпараттандыру және байланыс саласындағы қылмыстылықтың детерминанттары.....	280
Есетова С.К., Крахина В.В.	
Особенности и динамика образовательной миграции в странах ЕАЭС	290
Сейдуәлі А.К.	
Геноцидке қатысты әмбебап юрисдикция қағидасы және оны халықаралық юрисдикциялық органдардың қызметтері арқылы жүзеге асыру.....	297
Сарибаева Г.Н.	
Қылмыстылықтан сақтандыру қылмыстық құқықтың міндеті	315

Туленов А.И.	
Сотталғандардың арасындағы шиеленістер	325
Абдурахманов Н.Х., Сакиева Р.С.	
Криминалистическая характеристика изнасилования	334
Утеева А.Б., Жамбулова А.М.	
Международно - правовой механизм защиты прав детей	339
Утеева А.Б., Йылмаз С.	
Психологические особенности (черты) личности преступника	344
Абдирашев А.	
Қазақстан Республикасының сот ісін жүргізудегі арнайы білім институты	349
Ахметов Р.	
Есірткі және психотроптық заттар контрабандасының криминаликалық сипаттамасы.....	356
Биттугулов Д.	
Мұрагерлік құқықтың объектілері мен субъектілері	361
Габитова М.Г.	
Қазақстан республикасындағы прокурорлық қадағалауды жетілдіру мәселелері.....	370
Садыров С.Г.	
Қылмыстық іс жүргізудегі жанама дәлелдемелердің түсінігі мен маңызы.....	375
Серік Е.С.	
Қылмыстық іс жүргізудегі сотқа дейінгі тергеп-тексеру сатысының түсінігі мен маңызы	379
Габитова М.Г.	
Прокурорлық қадағалаудың түсінігі, пәні және ерекше маңызы.....	385
Калданбай А.Б.	
Денсуалыққа қасақана ауыр зиян келтірудің сараланған құрамы.....	389
Садыров С.Г.	
Қылмыстық іс жүргізудегі дәлелдемелердің маңыздылығы мен шындыққа көз жеткізудің құралы ретінде.....	394
Серік Е.С.	
Іске қатысушылардың сотта заңды құқықтарын қамтамасыз етудегі прокурорлық қадағалау.....	398

Теміржан Б.Г.	
Қазақстанда және шет елдердегі монополияға қарсы заңнаманың даму тарихы.....	405
Теміржан Б.Г.	
Принципы и цели антимонопольного законодательства	412
Шалабаева Ж.С., Буранбаева С.Р.	
Вопросы осуществления прокурором функции по осуществлению надзора за процессуальной деятельностью органов досудебного расследования.....	422
Калданбай А.Б.	
Адамның денсулығына зиян келтірудің мәселелері	427
Джамалов А.И.	
Ұйымдасқан қылмыстың түсінігі мен негізгі белгілері.....	433
Тағай А., Сайфова А.С.	
Методики бюджетирования на предприятии	438
Изеев С.Н., Асилова А.С., Кызайбеков Е.Т.	
Оценка эффективности системы управления финансовыми рисками тоо «best meat».....	445
Ерназарова У.С., Әлмахан Ә.Б.	
Учет операций по договору финансируемой аренды	454
Жәнібекова Г.Қ., Абжалелова Ш.Р., Нұрмағанбетов Е.Қ.	
Меры финансовой поддержки малого и среднего бизнеса.....	460
Сыздыкова К.Ш., Турсунбеков А.	
Экономиканы цифрландыру жағдайында тұрғындарға несие беру ерекшеліктері	468
Қайырбекова А.Қ., Абдуллаев А.П.	
Учет финансового результата и порядок его отражения в финансовой отчетности организации	484
Сыздыкова К.Ш., Азамат М.А.	
Компанияның ұйымдық мәдениетін бағалау	496
Тағай А.А., Айбын А.	
Инвестиционная привлекательность малого предприятия и ее оценка.....	502
Сапарбаев А.Д., Сыздыкова К.Ш., Айдосқызы А.	
Қайнар trade жшс мысалында тұтынушылық мінез-құлықты моделін талдау.....	515

Изеев С.Н., Айталы Н.Ғ.	
Формирование эффективной системы управления оборотными активами предприятия	523
Мухамедиева Г.М., Ақанғали Е.А.	
Дағдарысты басқару жобалары	533
Утегулова Б.С., Аленова А.А.	
MGN SKY FUTURE ЖШС кәсіпорыны басқару жүйесіндегі стратегиялық позициясын бағалау	541
Шманова Н.С., Алиева А.Б.	
Коммерциялық банкте несиелік тәуекелді басқару	547
Абжалелова Ш.Р., Алиева Р.М.	
Финансовая устойчивость как одна из составляющих оценки финансового состояния предприятия	554
Мухамедиева Г.М., Амалбаев А.Г.	
Клиенттік қатынастарды басқару стратегиясын әзірлеу ерекшеліктері	567
Лапбаева С.Ш., Амиралиев Д.С.	
Қехс сәйкес ақша қаражаттары мен олардың баламаларының есебімен аудиті	575
Абжалелова Ш.Р., Ахметжанова М.О.	
Основные направления повышения эффективности использования заемных ресурсов предприятия	587
Мухамедиева Г.М., Ахметова Д.Р.	
Стратегиялық жоспарлау маңызды функция ретінде	602
Сапарбаев А.Д., Байжуманова А.С.	
Mgn sky future ЖШС кәсіпорыны басқару жүйесіндегі стратегиялық жоспарлау жүйесін бағалау	611
Нургалиева А.М., Ғазизов Д.Ғ.	
Коммерциялық ұйымдарға салық салудың әлемдік тәжірибесі	618
Нургалиева А.М., Ғазизов Д.Ғ.	
Қазақстан республикасындағы салық жүйесіндегі коммерциялық ұйымдарға салық салудың мәселелері мен шешу жолдары	625
Шманова Н.С., Гальченко Я.К.	
Қашықтан жұмыс істеу жағдайында еңбекақы төлеу жүйесі және есепке алу ерекшеліктері	632

Акбаева А.Е., Едилбек А.	
Персоналды басқаруда ынталандыру тетіктерін пайдаланудағы ірі компаниялардың тәжірибесі.....	638
Акбаева А.Е., Епбаев Ж.Р.	
Жасанды интеллект технологиялары негізінде банктік қызметтер саласын жетілдіру	644
Нурмагамбетова А.З., Жания Д.	
Фирманың ішкі қаржыландыруы немесе өзін-өзі қаржыландыруы	653
Нурмагамбетова А.З., Жания Д.	
Кәсіпорынды қаржыландыру көздерінің құрылымын басқару модельдері	659
Сыздыкова К.Ш., Жолтаева С.Б.	
Банктің несиелік тәуекелін басқарудың негізгі құралы ретінде несиелік портфельдің сапасын талдау	667
Абжалелова Ш.Р., Иваненко Е.А.	
Учет и аудит обязательств предприятия.....	672
Мухамедиева Г.М., Исмаил Д.Б.	
Кәсіпорынның әлеуетті дамуын стратегиялық жоспарлау мен болжауда цифрлық технологиялар арқылы қолдану мүмкіндіктері	684
Сыздыкова К.Ш., Ишан А.А.	
Компанияның менеджментіндегі мотивациялау жүйесін бағалау.....	691
Мухамедиева Г.М., Калиева К.Т.	
Қазіргі жаһандық-экономикалық даму қаржылық жоспарлаудың орны мен рөлі	698
Изеев С.Н., Қалкенқызы А.	
Коммерциялық банктің инвестициялық саясатының жағдайы мен даму болашағы	702
Абдрахманова Г.Т., Қарадосов Е.Н.	
Электрондық банктік қызметтерді дамыту және олардың ұлттық экономиканың қажеттіліктеріне сәйкестігін бағалау.....	715
Шманова Н.С., Колесникова В.Г.	
Кәсіпорында қаржы ағындарын ұйымдастыру	733
Бокижанова Ф.И., Коршунков Г.Д., Абжалелова Ш.Р., Куатов Т.А.	
Кәсіпорын активтерін басқаруды жетілдіру жолдары	749

Сартова Р.Б., Курманов Ж.Н.	
Sofytime жшс кәсіпорыны қызмет көрсету жүйесі мен басқару негіздерін талдау	760
Акбаева А.Е., Кусаинова Г.К.	
Кәсіпорын қызметін қаржыландыру көздері	767
Сартова Р.Б., Қалапбаев А.Ж.	
Центркредит банк ақ қаржы ресурстарын басқару тиімділігін бағалау	773
Челекбай А. Д., Мавлюдов Р.А.	
Потребительский кредит: проблемы и перспективы развития в Республике Казахстан.....	779
Мухамедиева Г.М., Максимова Д.Н.	
Мемлекеттік қызметтің кадрлық резервін қалыптастыру бойынша ұсыныстар.....	790

ЖАС ҒАЛЫМ ТРИБУНАСЫ
 * * *
ТРИБУНА МОЛОДОГО УЧЕНОГО
 * * *
TRIBUNE OF A YOUNG SCIENTIST
 * * *

Керимжанова М.Ф.
к.т.наук, профессор Satbayev university

Наследие академика С. А. Жиенкулова

О достойном, интеллигентном человеке,
Талантливым исследователе,
Профессионале, наставнике и педагоге!

Трудовая и научная жизнь

Жиенкулов Сергазы Ахметович стал первым доктором технических наук Казахстана в области подъемно-транспортного машиностроения, а также первым доктором в области машин непрерывного транспорта в Советском Союзе среди казахстанских выпускников МВТУ им. Н.Э.Баумана.

Сергазы Ахметович Жиенкулов с 1953 по 1959 год обучался в стенах старейшего, первого технического учебного заведения - колыбели инженерного образования Советского Союза – Московском высшем техническом училище имени Н.Э. Баумана. Ныне МГТУ им. Н.Э. Баумана отмечает свое 194-летие со дня основания.

Получив квалификацию инженера-механика по специальности «Подъемно-транспортные машины и оборудование», он начинает свой трудовой путь на Челябинском тракторном заводе, далее в Московском государственном институте по проектированию металлургических заводов, преподавателем в Казахском химико-технологическом институте.

КазПТИ стал тем местом, где Сергазы Ахметович претворил в жизнь инженерные, педагогические и научные интересы. Получив степень кандидата технических наук в Одесском политехническом институте им. М.С. Ломоносова, разворачивает деятельность в области исследований транспортного машиностроения в Казахстане. Владея прекрасными организаторскими способностями, возглавляет энергетический факультет, на тот момент самый крупный факультет политеха. Будучи заведующим кафедры «Транспортные и горные машины», впервые создает крупный научный семинар, который впоследствии позволил подготовить целый ряд научно-педагогических кадров для родного вуза.

В 1984 году в МВТУ им. Н.Э. Баумана он защитил диссертацию на соискание ученой степени доктора технических наук под руководством крупнейших ученых – М.П. Александрова и Л.Н. Колобова и в 1986 году ему присвоено звание «Профессор».

В 1993 году Жиенкулов С.А. избран академиком Российской академии транспорта (г. Санкт-Петербург), в 1995 году – Международной академии транспорта, в 2012 – Национальной академии наук машиностроения и транспорта Республики Казахстан.

Научная школа

Постоянное стремление создавать условия для качественной подготовки молодых специалистов в области транспортного машиностроения, позволили

ему в 1979 году в стенах политеха открыть выпускающую кафедру «Подъемно-транспортные машины и гидравлика». В течении 20 лет кафедра выросла качественно и количественно. Под руководством Сергазы Ахметовича была подготовлена плеяда талантливых, устремленных профессионалов в области транспортного машиностроения Казахстана. Под его научным руководством были защищены более 30 докторских диссертаций и более 40 кандидатских диссертаций и диссертаций доктора философии PhD. В их числе Саргужин М.Х., Джундибаев В.Е., Канахин А.У., Турдалиев А.Т., Сазамбаева Б.Т., Бобеев А.Б. и многие другие.

Джиенкулов С.А. основал научную школу «Комплексная механизация и автоматизация поточно-производственных систем», и в 2013 году решением Российской Академии Естествознания ему присвоено Почетное звание «Основатель научной школы».

Труды и вклад ученого.

За многолетнюю научную и творческую жизнь Джиенкулов С.А. опубликовал более 500 работ, среди которых монографии, учебники и учебные пособия, научные и учебно-методические разработки, доклады на международных научно-технических и научно-практических конференциях.

Богата изобретательская деятельность академика Джиенкулова С.А.

Начиная с 60-70-х годов он постоянно вносит вклад в развитие технической науки изобретениями и патентами. Это более 90 патентов, авторских свидетельств и изобретений в патентных базах СССР, России и Казахстана. Следует отметить, что все эти изобретения относятся к разным отраслям промышленности: строительной индустрии, в области резервуаростроения, для горнодобывающей и угольной отраслей, для автоматизации технологических процессов, разработки и улучшения конструкций различных конвейеров, проектирования приводов конвейеров и изобретения в области обработки и измельчения зерновых культур.

Один из авторов 31-томного казахско-русского и русско-казахского отраслевого терминологического словаря, изданного в 2000 году.

Возглавляя совет молодых ученых Республики организовал ряд Международных научно-технических конференций молодых ученых, студентов и учащихся с участием зарубежных ученых России, Кыргызстана, Турции и Азербайджана.

Активно участвовал в национальных программах НИР по приоритетным направлениям топливно-энергетического комплекса Республики Казахстан. Крупный специалист в области комплексной механизации и автоматизации поточно-производственных систем в горнорудной, нефтедобывающей, машиностроительной и других отраслях народного хозяйства Республики Казахстан.

В КазНТУ им. К.И.Сатпаева по его инициативе были открыты новые кафедры: «Подъемно-транспортные машины и гидравлика», «Полиграфические машины».

По предложению Джиенкулова С.А. в КазНТУ были созданы специализированные Советы по защите кандидатских и докторских

диссертаций по присуждению ученой степени кандидата и доктора технических наук: «Подъемно-транспортные машины», «Горные машины», «Машиностроение», «Металлургии», под его председательством.

В 2012 году по инициативе Сергазы Ахметовича была организована «Национальная академия наук машиностроения и транспорта Республики Казахстан», он являлся президентом Академии.

Организаторский талант, интеллигентность и патриотизм.

В 1998 году С.А. Джиенкулов создал Казахстано-Российский международный университет, который был переименован в Казахскую инженерную, финансово-банковскую академию.

Под его руководством создан Алматинский колледж экономики и современных технологий, а также колледжи в городах Талдыкорган, Кызылорда, Капшагай, Байконур, Аральск для подготовки специалистов по техническим специальностям. В Талдыкоргане открыт «Казахстанский инженерно-экономический университет» и многие другие.

Сергазы Ахметович – настоящий интеллигент. Он получил хорошее европейское образование. Смог внести в свою научную, педагогическую, исследовательскую и обычную жизнь черты интеллигента. Это видно было из общения со своими коллегами, сослуживцами, аспирантами и студентами.

Касательно интеллектуальной свободы, он всегда открыто выражал свою точку зрения как на события окружающего мира, так и на события, происходившие рядом, в организации высшего образования, в большом и малом коллективах, в которых пришлось ему работать.

Джиенкулов С.А. пример патриота своей Родины. Вся его творческая деятельность, способность творить на казахском и русском языках доказывает это. В 2011 году выходит в свет первый сборник стихов «От всего сердца», затем еще были выпущены книги, посвященные любви к родине, родной земле, окружающей природе, своим коллегам, ученикам и родным и близким.

Наследие академика Сергазы Ахметовича Джиенкулова останется навсегда в истории высшего технического образования Казахстана, как человека, ученого, наставника и просто гражданина, который внес большой многолетний научный, творческий вклад в подготовку технической интеллигенции своей родины - Казахстана.

Джиенкулов С.А.- всегда будет примером для его учеников, коллег и молодого поколения ученых, преподавателей и студентов.

С искренним чувством памяти своего учителя.

УДК 338.4

Мынжасаров Р. И.

МГТУ им.Н.Э.Баумана, Москва, 105005, Россия

rahimbai@yandex.ru

Концептуальные вопросы развития производства высокотехнологичной продукции в машиностроении в условиях экономической нестабильности

Рассмотрены проблемы и тенденций развития производства высокотехнологичной продукции, а также методы поддержки развития машиностроительной отрасли в условиях экономической нестабильности.

Ключевые слова: машиностроительная отрасль, высокотехнологичная продукция, инновационная продукция, конкурентоспособность, экономическая нестабильность.

Жоғары технологиялық өнім өндірісін дамытудың проблемалары мен тенденциялары, сондай-ақ экономикалық тұрақсыздық жағдайында машина жасау саласының дамуын қолдау әдістері қарастырылады.

Негізгі сөздер: машина жасау өнеркәсібі, жоғары технологиялық өнім, инновациялық өнім, бәсекеге қабілеттілік, экономикалық тұрақсыздық.

The problems and trends in the development of high-tech production, as well as methods of supporting the development of the machine-building industry in conditions of economic instability are considered.

Keywords: machine-building industry, high-tech products, innovative products, instability.

В XXI веке машиностроительная отрасль является одной из диверсифицированных отраслей, оказывающая существенную роль в национальной экономике.

С другой стороны, она является важнейшей отраслью, обеспечивающей в экономике страны переход к новым технологическим укладам.

Следует отметить, что, несмотря на экономической нестабильности в стране машиностроительная отрасль обеспечивает конкурентоспособность экономики в целом и тем самым увеличивает занятость населения за счет огромного эффекта для развития смежных отраслей. Поэтому рост экономики страны должен сопровождаться опережающим ростом машиностроения, что позволит повысить степень автоматизации на предприятиях промышленности [1,2].

Статические данные международных организаций показывают, что в последнее время машиностроительная отрасль в мировой торговле является самой крупной товарной группой. При этом, продукция машиностроения составляет около 55% стоимости мировой промышленной продукции. Что касается, удельного веса продукции машиностроения в ВВП развитых стран, то он составляет: ЕС – 58%, Китай – 43%, Германия – 30%, России – 22%... Казахстан – 11%. Несомненно, производство высокотехнологичной продукции в этих странах базируется на высоком уровне НИОКР и высококвалифицированного персонала, а также высокой организации производства [3,4].

Например, в 2023 году индекс промышленного производства в Российской Федерации составляет 109,5%, а в Казахстане -101,2%.

Особенно рост производства наблюдается в машиностроительной промышленности на 115,4% и 110,2% соответственно.

Проведенный анализ показывает, что на рынке высокотехнологичной продукции среди стран ШОС лидирующее положение занимает Китай, позиция которого в данном сегменте рынка в перспективе будет только укрепляться и развиваться. Для России и Казахстана имеет место негативная тенденция, связанная с низкой конкурентоспособностью их высокотехнологичной продукции по сравнению с китайской.

На мировом рынке высокотехнологичной продукции наше государство занимает определенную позицию. Например, в 2023 г. по итогам первого полугодия в общем объеме экспорта, доля высокотехнологичной продукции в машиностроении вырос на 13,2%. Это показывает, что в нашей стране с 2019 г. реализуется национальный проект «Международная кооперация и экспорт», где предусмотрены меры поддержки, позволяющие нашим предпринимателям успешно развивать торговое сотрудничество с иностранными потребителями. С другой стороны, развитие транспортных коридоров, со странами Ближнего Востока, Африки, а также Латинской Америки позволяет укреплять внешнеторговые связи.

В мировой торговле машиностроительной продукцией мы занимаем только 26 место.

Это объясняется тем, что мы испытываем дефицит высококвалифицированных специалистов, из-за несоответствия учебной программы производственным требованиям, низкого статуса специальностей, низкой заработной платы и т.д.

Следовательно, причинами неконкурентоспособности некоторой нашей продукции в машиностроении по сравнению с иностранными аналогами являются, в первую очередь, ее более высокая себестоимость и низкое качество, все это связано с применением на большинстве промышленных предприятий устаревших оборудования и технологий производства, а также использования импортных комплектующих, недорогих полуфабрикатов, материалов и т.д.

Обеспечить конкурентоспособности отечественной продукции в машиностроении можно, во-первых, быстрой модернизацией и техническим перевооружением производственного процесса, который сегодня серьезно изношен и мало конкурентоспособен и во-вторых, серьезным вмешательством государства не только с точки зрения финансирования, но и с позиций выработки эффективной политики регулирования этих процессов.

В XXI веке, на фоне мирового развития высокотехнологичной продукции в машиностроении, перспективы развития машиностроительной отрасли в условиях нестабильности и экономической санкции, будут основываться:

- на готовой машиностроительной продукции, с постепенным накоплением опыта их производства на собственных мощностях;
- на заимствовании импортных технологий;
- на производстве продукции на импортном оборудовании и с привлечением финансирования частных инвесторов в различных формах;

- на реализации проектов, предполагающих производство технологически сложных комплектующих изделий для оборудования, выпускаемой иностранными предприятиями;

- на развитии отдельных производств по выпуску оборудования для инновационных технологий на собственной технологической базе;

- на развитии отечественных приоритетных инновационных технологий.

Сегодня для развития высокотехнологичной продукции в машиностроении в условиях нестабильности в стране необходимо:

1. Создание различных технопарков, технополисов и бизнес-инкубаторов в каждом регионе, по оказанию услуг юридическим и физическим лицам в создании производств по выпуску высокотехнологичной продукции машиностроения;

2. Выбор и развитие индустриальных зон, где должна развиваться машиностроительная инфраструктура;

3. Формирование и развитие кластеров в отдельных секторах машиностроения;

4. Модернизация действующих промышленных предприятий на базе гибких производств, позволяющих расширить видов высокотехнологичной продукции;

5. Обеспечение технологической оснащенности и высокого качества продукции;

6. Повышение уровня послепродажного сервиса машиностроительной продукции;

7. Подготовка и переподготовка кадрового потенциала, способного обеспечить инновационное развитие машиностроения;

8. Привлечение в машиностроительную отрасль крупных инвестиций, которое позволило бы повысить инвестиционную привлекательность, экспортного потенциала и конкурентоспособности машиностроения.

В последнее время заметно наблюдается рост выпуска высокотехнологичной продукции в следующих направлениях: транспортном, железнодорожном, сельскохозяйственном и общем машиностроении [2].

По мнению специалистов, в перспективе, приоритетными в этих направлениях должны быть:

- совместное производство с машиностроительными предприятиями стран СНГ различной транспортной, железнодорожной и сельскохозяйственной техники, а также, разработка и организация производства высокотехнологичных машин, оборудования и запасных частей для производства и переработки, особенно сельскохозяйственной продукции;

- производство локомотивов, вагонов, контейнеров, колесных пар, техники для проведения путевых работ, оборудования и запасных частей для железнодорожного транспорта.

Следует отметить, что в последнее время, например в области железнодорожной техники в связи с ростом спроса на высокотехнологичные продукции, ведутся работы по созданию инновационных полимерных прокладок и рельсовых скреплений.

С другой стороны, каждая организация, промышленное предприятие имеют свой подход, свою специфику, требующая выбора самостоятельного инструмента к решению проблем по развитию высокотехнологичной продукции. Поэтому возникает необходимость ориентации организации на поставленной цели – производстве инновационной высокотехнологичной продукции, используя новейших технических разработок. Все это должно приводит к качественным изменениям.

Управление системой производства высокотехнологичной продукции следует рассматривать как механизм формирования блоков системы и их подсистем, то есть элементов, где они выделяются по своему целевому назначению.

Для тщательного анализа развития высокотехнологичного производства следует применить системный подход, т.е. это система, состоящая из отдельных частей и элементов, которая взаимодействуют между собой. Такая система на промышленных предприятиях по выпуску высокотехнологичной продукции рассматривается как совокупность таких понятий, как информация, организация управления, а также процесс управления (рисунок 1).

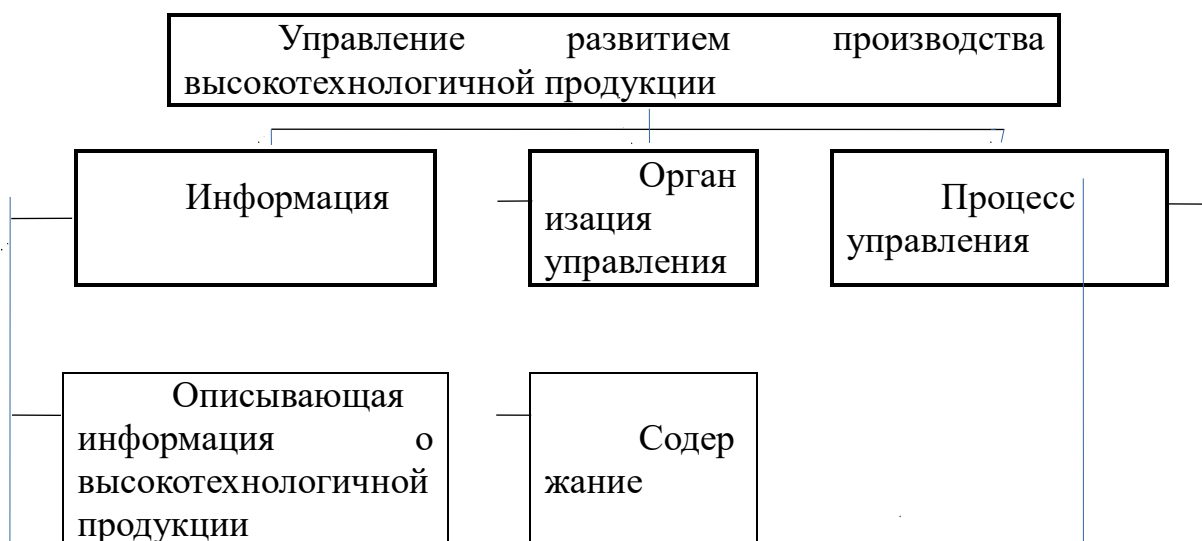

Рисунок 1. Составляющие элементы системы управления развитием производства высокотехнологичной продукции

В последнее время, несмотря на экономические санкции запада, тесное международное отношение со многими странами, открывает для отечественных производителей ряд новых возможностей для реализации высокотехнологичной продукции на внешние рынки. Все это позволяет с оптимизмом смотреть на долгосрочную перспективу.

Одним из главных задач машиностроительной промышленности – это обеспечение устойчивого и стабильного развития отрасли, т.е. производство высокотехнологичной продукции, а также реализация программы принятой государством по развитию машиностроительной отрасли, предусматривающая введение налоговых преференций в обмен на встречные обязательства, а также разработку Закона «О промышленной политике» и созданию Фонда развития промышленности.

Выводы

Таким образом, несмотря на реализации Концепции технологического развития на период до 2030 г., в условиях нестабильности многие машиностроительные предприятия до сих пор, практически не располагают собственными необходимыми ресурсами для развития, повышения технического уровня и конкурентоспособности высокотехнологичной продукции. В отдельных отраслях недостаточно развивается производственная и научно-техническая инфраструктура и можно заметить дефицит высококвалифицированных кадров на инженерных и IT- специальностях.

С другой стороны, заметно улучшается деятельность совместных предприятий по сборке различного машиностроительного оборудования для транспортной, железнодорожной и сельскохозяйственной техники. Сегодня для

реализации Комплексного плана развития машиностроения и перехода на выпуск высокотехнологичной продукции машиностроительных предприятий, достаточно имеются необходимые ресурсы и сырьевая база.

ЛИТЕРАТУРА

[1]. Половинкин В.Н. Современное состояние и проблемы развития отечественного машиностроения [Электронный ресурс] / В.Н. Половинкин, А.Б. Фомичев. – Режим доступа: <http://www.proatom.ru/modules>

[2]. Шелудько, В. Г. О проблемах продвижения отечественной высокотехнологичной продукции на рынок / В. Г. Шелудько // Менеджмент социальных и экономических систем. - 2021. - № 4. - С. 16–24.

[3]. Распоряжение Правительства РФ от 20 мая 2023 г. № 1315-р «Об утверждении Концепции технологического развития» на период до 2030 г.

[4]. Министерство промышленности и торговли РФ. Приказ от 16.09.2020 № 3092 «Об утверждении Перечня высокотехнологичной продукции, работ и услуг с учетом приоритетных направлений модернизации российской экономики».

Алимбаева Нүргүл Қожантайқызы

экономика ғылымдарының магистрі, «Академик С.А.Жиенқұлов атындағы Байқоңыр жоғары колледжі» білім беру мекемесі директорының оқу-өндірістік жұмыстары жөніндегі орынбасары

Артында өшпейтұғын із қалдырған

«Академик С. А. Жиенқұлов атындағы байқоңыр жоғары колледжі» білім беру мекемесі

«Ғалымнан хат қалады, жақсыдан ат қалады», - деп дана халқымыз айтқандай Қызылорда облысында, Қасиетті Қорқыт Баба топырағында, жер кіндігі-Байқоңырда Серғазы Ахметұлы Жиенқұловтың есімі берілген «Академик С.А.Жиенқұлов атындағы Байқоңыр жоғары колледжі» білім беру мекемесі жұмыс жасайды. Жоғары колледж еліміздің кәсіптік білім әлемінде аянбай қызмет етіп, еңбек нарығында сұранысқа ие кәсіптік-техникалық мамандар даярлайды.

Колледж тарихы сонау 1998 жылдан, осы Байқоңыр қаласында Қазақстан-Ресей Халықаралық Университетінің филиалы ашылғаннан бері басталады.

Алматы қаласындағы Қазақстан-Ресей Халықаралық Университетінің ректоры, техника ғылымдарының докторы, профессор, Қазақстан Республикасы Ұлттық машина жасау және көлік ғылым академиясының, Ресей Халықаралық көлік академиясының академигі, ғалым, өз елінің патриот ұлы Серғазы Ахметұлы Жиенқұлов 1998 жылы осы Байқоңыр қаласында ең алғаш қазақстандық университеттің филиалын ашқан болатын.

Ресей Федерациясына жалға берілген Байқоңыр қаласында Қазақстан Республикасы Білім Беру Стандартымен қызмет көрсететін оқу орнын ашу әрине оңай болған жоқ. Өскелең ұрпақтың жарқын болашағы үшін маңызды

болып табылатын кәсіптік білім беретін оқу орнын ашу жолында академик Серғазы Ахметұлы Жиенқұловтың ынта-жігері мен еңбегінің арқасында жастар осы уақытқа дейін қалаған саласы бойынша мамандық игеруде.

2004 жылы академик Серғазы Ахметұлы Жиенқұловтың басшылығымен осы университеттің базасында Байқоңыр «Космос» колледжі ашылды.

2016 жылдың 5 шілдесіндегі №54 бұйрық негізінде «Академик С.А.Жиенқұлов атындағы Байқоңыр колледжі» білім беру мекемесі болып өзгертілді.

2021 жылыдың 15 шілдесіндегі №70 бұйрық негізінде «Академик С.А.Жиенқұлов атындағы Байқоңыр жоғары колледжі» білім беру мекемесі болып аталады. «Академик С.А.Жиенқұлов атындағы Байқоңыр жоғары колледжі» білім беру мекемесінің ерекшелігі ол – Байқоңыр қаласында Қазақстан Республикасы Білім Беру Стандартымен кәсіптік мамандар дайындайтын бір ғана оқу орны болып табылады.

Колледжді 2004 жылдан бері Қазақстан Республикасының Ұлттық Машина жасау және Көлік Академиясының академигі, Қазақстан-Ресей Халықаралық Университетінің профессоры, Қазақстан Республикасы Білім Беру Ісінің Үздігі, Қармақшы ауданының Құрметті Азаматы Дауленбаев Ануар басқарып келеді.

2019 жылдың 22 сәуірінде «Білім беру сапасын қамсыздандыру тәуелсіз қазақстандық агенттігімен» (НКАОКО) жүргізілген институционалды және мамандандырылған аккредитеуден сәтті өтіп, растайтын куәлік алды.

2022 жылы желтоқсан айында Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігінің Білім және ғылым саласында сапаны қамтамасыз ету комитетінің Қызылорда облысының білім саласында сапаны қамтамасыз ету департаментінің шешімімен мемлекеттік аттестациядан өтті.

Колледж миссиясы – Қазақстан экономикасының өндірістік деңгейін көтеруге қабілетті, теориялық және практикалық дағдыларды жетік игерген, адамгершілік қасиеттері жоғары, бәсекеге қабілетті мамандар дайындау.

Колледждің оқу ғимаратының техникалық жағдайы, студенттердің білім алуы үшін санитарлық-гигиеналық талаптар қатаң сақталған. Колледждің оқу ғимаратының жалпы ауданы 3100 шаршы метр. Онда әр мамандыққа сәйкес, жалпы білім беретін және жалпы кәсіптік,арнайы пәндер үшін 21 оқу аудиториялары, 3 зертхана, 4 шеберхана, 2 компьютерлік класс, 1 лингафон кабинеті, ғаламтор желісіне қосылған компьютерлік, мультимедиялық аудиториялар, сапалы да терең білім алуға мүмкіндік береді. Сонымен қатар электронды оқу залымен жабдықталған 18570 кітап қоры (оның ішінде электронды оқулықтар 500ден астам) бар кітапхана, акт залы, ауданы 196 м² спортзал, алғашқы әскери дайындық кабинеті, дәрігерлік көмек көрсету кабинеті, буфет бар. Барлық кабинеттер керекті құралдармен және талапқа сай жабдықталған. Ғаламтор желісі электронды ресурстарына кеңейтілген рұқсатты қамтамасыз ету мақсатында колледжде Wi-Fi қызметі бар. Колледж 50 000 дана кітап қоры бар Ресей Федерациясының Байқоңыр қаласындағы ғылыми-техникалық кітапханасымен келісім-шартқа отырған.

«Академик С.А.Жиенқұлов атындағы Байқоңыр жоғары колледжі» білім беру мекемесі **8 мамандық, 16 біліктілік** бойынша мамандар дайындайды:

04210100 – «Құқықтану» мамандығы, біліктілігі: 4S04210101 – Заңгер;

04110100 – «Есеп және аудит» мамандығы, біліктілігі: 4S04110102 – Бухгалтер;

07161300 – «Автомобиль көлігіне техникалық қызмет көрсету, жөндеу және пайдалану» мамандығы, біліктілігі: 4S07161304 – Техник-механик;

3W07161301 Автомобиль жөндеу слесарі; 3W07161303 Автомобиль көлігін жөндеу шебері

07320100 – «Ғимараттар мен құрылыстарды салу және пайдалану» мамандығы, біліктіліктері: 3W07320105 – Құрылыс-әрлеу жұмыстарының шебері; 4S07320106 – Техник-құрылысшы;

07140500 – «Сандық техника (түрлері бойынша)» мамандығы, біліктілігі: 4S07140504 – Техник-электронщик;

07140900 – «Радиотехника, электроника және телекоммуникациялар» мамандығы, біліктілігі: 4S07140902 – Телекоммуникациялық байланыс жүйелер технигі;

07230100 «Тігін өндірісі және киімдерді үлгілеу» мамандығы, біліктілігі: 3W07230101 – Тігінші; 4S07230107 Техник-технолог; 3W07230105 Модельер-пішүші; 3W07230102 Арнайы тігінші; 3W07230104 Киім конструкторы

10150100 – «Туризм» мамандығы, біліктілігі: 3W10150103 – Туристік агент; 3W10150101 Туризм жөніндегі нұсқаушы

Колледжіміз ең алғашқы түлектерін **2007 жылы** қанаттандырды.

Жыл	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2023	барлығы
Баланы	62	82	71	114	91	58	69	92	102	67	59	129	110	100	91	117	101	1515
Қызыл диплом	-	7	3	5	2	2	2	2	2	4	-	6	4	1	2	2	-	44

2019 жылғы бітірушілердің жұмысқа орналасқаны: 85 %

2020 жылғы бітірушілердің жұмысқа орналасқаны: 81 %

2021 жылғы бітірушілердің жұмысқа орналасқаны: 85 %

2022 жылғы бітірушілердің жұмысқа орналасқаны: 82 %

2023 жылғы бітірушілердің жұмысқа орналасқаны: 80 %

Түлектеріміз Қазақстан Республикасының және Ресейдің Ішкі Істер бөлімінде, банктерде, өндірістік мекемелерде экономист-бухгалтер, байланыс мамандары, құрылыс мамандары, техник-механик, техник-электромеханик, тігінші болып жұмыс атқаруда.

Біздің колледжіміздің дипломымен Қазақстанда ғана емес, сонымен қатар Ресейде де жұмысқа орналасуға болады. Ресей Федерациясы Білім және Ғылым министрлігі «Академик С.А.Жиенқұлов атындағы Байқоңыр колледжінің»

мемлекеттік үлгіде берілген дипломын Ресей Федерациясының орта кәсіптік-техникалық білім жөніндегі дипломына теңбе-тең екенін ресми растап, куәлік берді.

Кәсіби құзырлы маман иесін даярлауда тұлғалық-ізгілік бағыттылығы жоғары, оқытудың жаңа технологияларын меңгерген, отандық, шетелдік тәжірибелерді шығармашылықпен қолдана білетін колледждің педагогикалық ұжымы қалалық, облыстық, республикалық, халықаралық байқауларға үнемі қатысып, шеберліктерін шыңдаудан шаршаған емес.

Колледж оқытушыларының 100 пайызы «Talar» коммерциялық емес акционерлік қоғамы Оқу-тренингтік орталығынан «Педагогтердің ІТ құзыреттіліктерін дамыту және жетілдіру», «Техникалық және кәсіптік, орта білімнен кейінгі білім беру ұйымдарында білім беру процесін академиялық дербестікті есепке ала отырып модельдеу», «Өрлеу» біліктілікті арттыру ұлттық орталығынан «Білім беру мазмұнын жаңарту жағдайында белсенді оқу және модульдік-құзіреттілік тәсілдері негізінде әзірленген техникалық және кәсіптік білім беру бағдарламаларын іске асыру», «Нәтижеге бағытталған білім беруде оқытудың инновациялық технологияларын пайдалану» және «Модульдік оқыту технологиясы», «Кәсіпқор холдингі» коммерциялық емес акционерлік қоғамы Кәсіптік білім беру орталағынан «Техникалық және кәсіптік білім беру жүйесінің жаңа формациядағы педагогі» тақырыптарында білімін жетілдіру курсынан өтті.

2020 жылы колледждің 5 оқытушысы «Международные практики профессионального образования» тақырыбында халықаралық деңгейде біліктіліктерін көтерді.

Колледжде 2019 жылдан бастап «Саналы ұрпақ» клубы құрылып, бекітілген жоспарға сәйкес сыбайлас жемқорлыққа қарсы жұмыс жасалуда.

2019 жылы «Білім саласының Лидері» Куәлігі табысталды: УО «Байконырский колледж им. академика С.А.Жиенқұлова» награждается званием ЛИДЕР ОТРАСЛИ В ОБРАЗОВАНИИ за выдающиеся достижения в сфере образования, а также за весомый вклад в развитие Республики Казахстан, Союз национальных бизнес-рейтингов кәсіби құзыретті маман иесін даярлауда тұлғалық-ізгілік бағыттылығы жоғары, оқытудың жаңа технологияларын меңгерген, отандық, шетелдік тәжірибелерді шығармашылықпен қолдана білетін колледждің педагогикалық ұжымы қалалық, облыстық, республикалық, халықаралық байқауларға үнемі қатысып, шеберліктерін шыңдаудан шаршаған емес.

Дуалдық оқыту жүйесі - кадрлар даярлаудың тиімді әрі жаңаша тәсілі болып табылады. Оның ерекшелігі - кәсіптік оқытудың көп бөлігі оқу орнында емес, мекемеде өтетіндігінде. Аталған жүйе бойынша білімгер өз уақытының 70-80% -ын тікелей өндірісте, тек 20-30%-ын ғана колледжде өткізуді көздейді. Мамандыққа байланысты тәжірибеден өтуді ұйымдастыру үшін 70 тен аса мекемемен келісім-шартқа қол қойылған. 4 мекемемен үш жақты ынтымақтастық Меморандумына қол қойылған. Студенттеріміз өндірістік машықты осы өндіріс орындарынан өтіп, кейбірі сол мекемелерде қазіргі таңда еңбек етуді жалғастыруда.

«Академик С.А.Жиенкұлов атындағы Байқоңыр жоғары колледжі» ұжымы облыстық, республикалық, шетелдік кәсіптік білім беру оқу орындарымен тығыз байланыс орнатқан. Колледж Алматы қаласы «Қайнар» Академиясымен тығыз байланыста және Ресей Федерациясының радиоэлектротехникалық техникумымен халықаралық ынтымақтастық негізінде екіжақты меморандумға қол қойып, оқу-әдістемелік тәжірибе алмасуда.

Қоғамда қалыптасып отырған ұстанымдарды қабылдауға қабілетті азаматтың қалыптасуына, оның патриоттық сезімінің дұрыс бағытталуына, ана тілін жетік білетін, мемлекеттік рәміздерімізді, құндылықтарымызды қадірлей білетін тұлғаның саяси, құқықтық және сыбайлас жемқорлыққа қарсы мәдениетін қалыптастыруға; жасөспірімдердің құқықтық санасының өсуіне, оның өз ортасындағы қатыгездік пен зорлық-зомбылық көріністеріне қарсы тұруға дайын болуына, денсаулығын нығайтып, саналы өмір салтын ұстануларына ықпал ету мақсатында колледж әкімшілігі ҚР ІІМ Байқоңыр қаласындағы Өкілдігімен, Ресей Федерациясының «Байқоңыр» кешеніндегі ІІМ Басқармасымен, Байқоңыр қаласының прокуратурасымен, «Қызылорда облыстық ішкі саясат басқармасының дін мәселелерін зерттеу орталығы» КММ Байқоңыр қаласы бойынша бөлімшесімен, Байқоңыр қалалық «Қазақ тілі» қоғамдық бірлестігімен, ШЖҚ КМК Байқоңыр қаласының көпбейінді ауруханасымен екіжақты, үшжақты келісімге отырып, бекітілген жоспар негізінде «Конституция – Мәңгілік елдің берік тұғыры», «Рәміздеріміз – мақтанышымыз!», «Тілім менің баға жетпес байлығым», «Қыз тәрбиесі-ұлт тәрбиесі», «Біздің таңдауымыз-жемқорлықсыз болашақ», «Өзіңді де, өзгені де бағалай біл!», «Желбіре, Тәуелсіздік Көк Байрағы!», «Тілегіміз де, тірегіміз де – бірлік пен бейбітшілік», «Ұлтаралық татулық – болашаққа нық қадам», «Діни секталар. Сектанттардан қалай өзіңді қорғауға болады?», «Жасөспірімдердің денсаулық пен өмірлік дағдыларын қалыптастыру және суицидтің алдын алу», «Теріс діни ағымдардан сақ болайық!» тақырыптарында тәрбие сағаттары өткізіп отырады.

Колледжде 2019 жылдың қыркүйек айынан бастап «Ашық жүрек еріктілер клубы» ашылып, аймақтағы еріктілермен бірге бірталай пайдалы шаралар атқарды. Студенттермен байланысты барлық мәдени іс-шараларды еріктілер жүзеге асырады. Колледж студенттері «Жастар ресурстық орталығымен» бірге адамгершілік, азаматтық-патриоттық, мәдени, рухани бағыттағы жұмыстарға қатысып отырады.

«Академик С.А.Жиенкұлов атындағы Байқоңыр жоғары колледжі» білім беру мекемесі әрдайым өзгеріп отыратын нарық талаптары мен колледждің даму стратегиясы және Миссиясына толыққанды жауап беретін жоғары білікті инженер-педагогтер ұжымын құруға және сақтауға бағытталған жүйелі ұйымдастырушылық-басқарушылық шаралар өткізіп отырады.

«Академик С.А.Жиенкұлов атындағы Байқоңыр жоғары колледжі» білім беру мекемесінің ұжымы ғұмырында өз елі үшін елеулі қызмет еткен ағартушы-ғалым Серғазы Ахметұлының салып берген сара жолын жалғастыруда барынша аянбай еңбек ете береді.

Академик С.А.Жиенқұлов колледж Байқоңырлық студенттерді қабылдады (2018жыл)

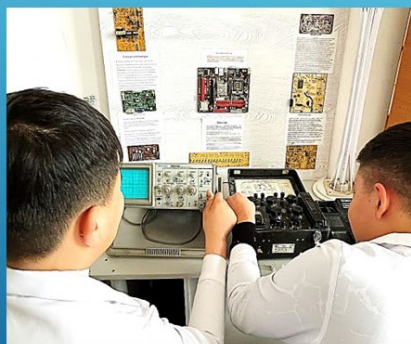

Колледждің оқу ғимаратында Академик С.А.Жиенкуловтың мұражайы ашылды

**«Академик С.А.Джиенкулов атындағы Байқоңыр жоғары колледжі»
білім беру мекемесі**

«Сандық техника» мамандығының студенттері практика барысында

**«Академик С.А.Джиенкулов атындағы Байқоңыр жоғары колледжі»
білім беру мекемесі**

**«Ғимараттар мен құрылымдарды салу және пайдалану» мамандығының
студенттері практика барысында**

**«Академик С.А.Джиенкулов атындағы Байқоңыр жоғары колледжі»
білім беру мекемесі**

**«Автомобиль көлігіне техникалық қызмет көрсету, жөндеу және
пайдалану» мамандығының студенттері практика барысында**

**«Академик С.А.Джиенкулов атындағы Байқоңыр жоғары колледжі»
білім беру мекемесі
«Құқықтану» мамандығының студенттері практика барысында**

**«Академик С.А.Джиенкулов атындағы Байқоңыр жоғары колледжі»
білім беру мекемесі
«Есеп және аудит» мамандығының студенттері**

**«Академик С.А.Джиенкулов атындағы Байқоңыр жоғары колледжі»
білім беру мекемесі
«Туризм» мамандығының студенттері**

**«Академик С.А.Джиенкулов атындағы Байқоңыр жоғары колледжі»
білім беру мекемесі
«Тігін өндірісі және киімдерді үлгілеу» мамандығының
студенттері практика барысында**

УДК 656.212

Бейсенова А.С

doctor of technical sciences, professor

Шуренов М.К.

Dr. PhD, Associate professor

Нурахметова Г. Д.

master of technical sciences

Нурлан Қ

students of the 4thd year of Q university

Плавучие системы добычи нефти и перевозки нефтепродуктов: Революция в отрасли нефтедобычи

Аннотация

Плавучие системы добычи нефти и перевозки нефтепродуктов (FPSO) играют ключевую роль в современной нефтедобывающей индустрии, обеспечивая эффективную эксплуатацию месторождений в открытых морях и оптимизацию логистических процессов перевозки нефтепродуктов. В данной аннотации рассматриваются основные преимущества и вызовы использования FPSO в качестве средства перевозки нефтепродуктов, а также их влияние на современные грузовые перевозки. Обсуждаются технические аспекты, экономическая эффективность и перспективы развития FPSO в контексте растущего спроса на нефтепродукты и необходимости обеспечения безопасности и устойчивости окружающей среды.

Аннотация

Қазіргі заманғы мұнай өндіру өнеркәсібінде жүзбелі мұнай өндіру және тасымалдау жүйелері (FPSO) негізгі рөл атқарады, ашық теңіздегі кен орындарын тиімді пайдалануды қамтамасыз етеді және мұнай өнімдерін тасымалдаудың логистикалық процестерін оңтайландырады. Бұл реферат мұнай өнімдерін тасымалдау құралы ретінде FPSO пайдаланудың негізгі

артықшылықтары мен қиындықтарын және олардың заманауи жүк тасымалдауға әсерін қарастырады. FPSO-ның техникалық аспектілері, экономикалық тиімділігі және даму перспективалары мұнай өнімдеріне сұраныстың өсуі және қауіпсіздік пен экологиялық тұрақтылықты қамтамасыз ету қажеттілігі жағдайында талқыланады.

Annotation

Floating oil production and transportation systems (FPSO) play a key role in the modern oil production industry, ensuring the efficient operation of fields in the open seas and optimizing the logistics processes for transporting oil products. This abstract examines the key benefits and challenges of using FPSOs as a means of transporting petroleum products, and their impact on modern freight transportation. The technical aspects, economic efficiency and development prospects of FPSO are discussed in the context of the growing demand for petroleum products and the need to ensure safety and environmental sustainability.

В последние десятилетия нефтедобывающая индустрия столкнулась с постоянной необходимостью инноваций и технологического развития для обеспечения устойчивого роста и повышения эффективности добычи. В этом контексте особое внимание привлекают FPSO (Floating Production, Storage, and Offloading) – плавучие системы добычи нефти и перевозки нефтепродуктов, представляющие собой уникальное сочетание технологий, обеспечивающих экономически выгодную и безопасную эксплуатацию месторождений в открытых морях.

FPSO – это суда, специально адаптированные для добычи нефти и газа на месторождениях, расположенных в открытых морях, где использование традиционных стационарных платформ нецелесообразно или невозможно из-за глубины воды или других геологических и климатических особенностей. Основными компонентами FPSO являются установленные на плавучей платформе добычные, обработочные и хранильные системы, позволяющие осуществлять комплексную добычу нефти, ее обработку, временное хранение и перевозку нефтепродуктов перед транспортировкой на сушу.

Преимущества FPSO очевидны и многочисленны. Во-первых, они обеспечивают гибкость и мобильность в размещении на месторождениях, что позволяет эффективно использовать ресурсы и оперативно реагировать на изменения в условиях добычи. Во-вторых, FPSO снижают затраты на инфраструктуру и строительство, поскольку не требуют установки стационарных платформ или прокладки подводных трубопроводов. В-третьих, они обеспечивают высокий уровень безопасности и экологической устойчивости, благодаря современным системам контроля и мониторинга, а также минимизации риска утечек нефти в окружающую среду.

Одним из ярких примеров успешной реализации проекта FPSO является нефтяное месторождение Премио на шельфе Бразилии. Здесь компания Petrobras внедрила FPSO, что позволило значительно увеличить объем добычи нефти и газа, обеспечить стабильную работу месторождения и эффективно организовать перевозку нефтепродуктов.

Однако, несмотря на все преимущества, FPSO также имеют свои ограничения и вызовы. К ним относятся высокие инвестиционные затраты на строительство и оборудование, сложность технического обслуживания и потребность в квалифицированных специалистах для управления и эксплуатации. Кроме того, FPSO подвержены риску аварий и стихийных бедствий, требуя постоянного мониторинга и обновления систем безопасности.

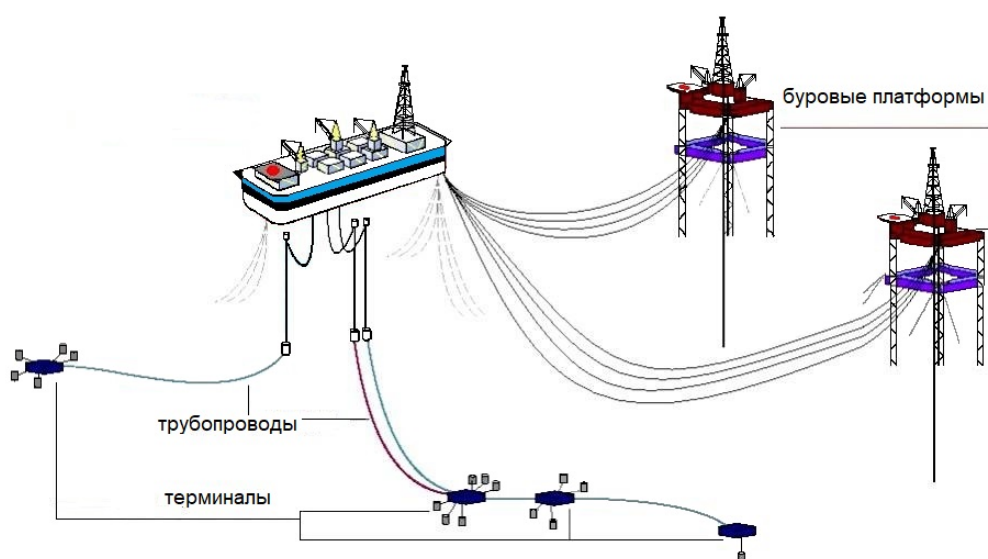

Рисунок -1 FPSO – плавучие системы нефтедобычи

Огромным преимуществом эксплуатации судов FPSO является исключение затрат на прокладку километров трубопроводов от месторождения до берегового терминала. Производственное оборудование судов FPSO позволяет производить освоение небольших месторождений нефти либо глубоководных месторождений вдали от уже существующей подводной инфраструктуры. Причем при производстве на небольших месторождениях, запасы которых могут быть исчерпаны уже через 1,5-2 года, отпадает необходимость установки дорогостоящих нефтяных платформ. Когда месторождение отработано, судно переходит к разработке следующего.

На плавучей базе FPSO может происходить сепарация нефти (это технологический процесс отделения нефтяного газа от нефти). Как

предполагает название, плавучие системы не привязаны постоянно к морскому дну, а спроектированы для швартовки, чтобы оставаться на станции длительные периоды времени. Существует много различных вариантов таких систем, терминология и акронимы также разнятся, даже для самого слова «система»!

FSO - плавучая система для хранения и выгрузки нефтепродуктов, как правило, это судно или плавучая баржа, имеющая корпус, содержащий цистерны для хранения добытой нефти, и средство для выкачивания нефти из резервуаров. Эти установки не имеют никакого производственного и технологического оборудования.

FPSO - плавучая система нефтедобычи, хранения и выгрузки, которая, кроме возможности хранить и разгружать нефть, включает также оборудование для получения сырой нефти из добывающих скважин и обработки ее для экспорта, разделяя воду и газ.

FPS - плавучая система нефтедобычи: это общий термин для описания любого плавучего устройства, предназначенного для получения сырой нефти из добывающих скважин и ее обработки. Эта система может не иметь оборудования для хранения, в этом случае нефть будет передаваться с помощью трубопровода на берег или на ближайшую FSO.

FSU - плавучее хранилище; плавучее устройство, предназначенное исключительно для хранения нефти. Экспорт может осуществляться с помощью трубопровода на береговое устройство, в отличие от выгрузки на танкеры снабжения. Иногда данная аббревиатура используется как синоним к FSO.

FDPSO - новый тип судна, появившийся в 2009 г, оснащенный буровой установкой. Причем, буровой модуль может быть снят и использован в другом месте. Плавучие системы нефтедобычи, имеющие производственное оборудование, но, как правило, не имеющие хранилищ, имеют множество разновидностей. Размером они бывают от небольших, переделанных из барж, с установленным на них сепарационным оборудованием для мелкомасштабного производства до 25 000 баррелей нефти ежедневно, до огромных специализированных судов с возможностью обработки более 200 000 баррелей в день. Некоторые могут быть переоборудованными буровыми установками, а также полупогружными или регулировочными платформами.

FPSO, которые объединяют в себе системы добычи, хранения и выгрузки нефтепродуктов, как правило, имеют форму судна и могут быть построенными с нуля или переоборудованными из существующего корпуса, неся в себе ключевые изменения для повышения прочностного и усталостного сопротивления на отдельных участках. Каждый проект имеет свои преимущества, зависящие от глубины залегания нефти, местных условий окружающей среды и экономических факторов.

FPSO – это не только средство для добычи нефти, но и эффективное средство для перевозки нефтепродуктов. Их гибкость и мобильность делают их привлекательным выбором для компаний, занимающихся не только добычей,

но и транспортировкой нефтепродуктов в удаленные и труднодоступные регионы.

Применение FPSO для перевозки нефтепродуктов позволяет оптимизировать логистические процессы и снижать затраты на транспортировку, так как эти системы могут работать непосредственно на месте добычи и обработки нефти. Это особенно актуально для регионов с ограниченной инфраструктурой или где построение трубопроводов невозможно или экономически нецелесообразно.

Однако, для успешной эксплуатации FPSO в качестве средства перевозки нефтепродуктов необходимо учитывать особенности оборудования и проектирования, чтобы обеспечить безопасность и эффективность транспортировки. Важно также обеспечить согласованность процессов добычи, обработки и транспортировки, чтобы минимизировать потери и риски.

В целом, применение FPSO для перевозки нефтепродуктов представляет собой перспективное направление развития в области грузовых перевозок. С развитием технологий и оптимизацией процессов эти системы могут стать ключевым элементом логистических цепочек нефтедобывающих компаний, способствуя увеличению эффективности и снижению затрат в этой области.

Жасұлан КӨБЕКОВ

Академик С. А. Джиенкулов атындағы Байқоңыр колледжі» білім беру мекемесінің арнайы пән оқытушысы

Артында өшпес із қалдырған ғалым

Биыл қазақ еліне белгілі, ғылымға шын берілген ғалым, техника ғылымдарының докторы, академик, жақсылыққа жаны құмар, адалдықты, әділетті жолды өміріне тірек еткен Серғазы Ахметұлы Жиенқұловтың туғанына – 90 жыл толып отыр.

Серғазы Ахметұлы 1933 жылы 29 қазанда Алматы қаласында атақты көпес Байбұланның отбасында дүниеге келген. Ол Алматы облысы Талған қаласының орта мектебінде оқыған. 1953 жылы топты жарып шығып, Мәскеудегі Н.Э.Бауман атындағы жоғары техникалық училищесінің «Көліктік машина жасау» факультетінің «Локомотив құру» мамандығына оқуға түседі және осы оқу орнын «Көтеріп-тасымалдау машиналар және жабдықтар» мамандығы бойынша инженер-механик біліктілігін иеленіп, 1959 жылы бітіріп шығады.

Еңбек жолын Челябинск трактор зауытында және Мәскеу мемлекеттік институтында «Гипромез» металлургиялық зауыттарын жобалау ісімен бастаған еді. Онда ол Баку қаласының құбыр жасау зауыты үшін автоматтандырылған желіні және Ижевский мотоцикл зауыты үшін конвейер-қойманы жобалады.

1959 – 1962 жылдар аралығында Серғазы Ахметұлы ағамыз кезекті өсу кезеңін бастан өткерді. Ол Шымкент қаласына шақырылып, Қазақ химия-

технологиялық институтында, ал 1962 жылы Алматыға оралып, 1964 жылға дейін В.И.Ленин атындағы Қазақ политехникалық институтында оқытушылық қызмет атқарды.

Ғылыми жағынан жетілу маңыздылығын түсінген ол 1964 жылы М.В.Ломоносов атындағы Одесса технологиялық институтына аспирантураға түседі, онда оқумен қатар атақты профессор П.Н.Платонов басқарған «Кешенді механизациялау және өндірісті автоматтандыру» кафедрасында оқытушы болып қызмет атқарды.

Техникалық ғылымдар кандидаты ғылыми атағын алу үшін диссертациясын қорғағаннан кейін Серғазы Жиенқұлов В.И.Ленин атындағы Қазақ политехникалық институтына оралады. Бұдан кейін Алматы энергетика және байланыс институтының құрылуына негіз болған ҚазПТИ-дегі ең ірі факультеттердің бірі болып саналатын энергетика факультетіне декандыққа тағайындалады. 1964 – 1972 жылдар аралығында Серғазы Ахметұлы Қазақстан жас ғалымдар кеңесінің төрағасы қызметін атқарды.

1973 жылы «Көліктік және тау-кен машиналары» кафедрасына меңгерушілікке тағайындалады, онда ол кейіннен өздерінің ғылыми мектептерін ашқан мамандардың докторлық диссертацияларын дайындаған және қорғаған ірі ғылыми семинарды ұйымдастырды.

1977 жылы қайта құрылған Алматы темір жол көлігі инженерлері институтына оқу істері бойынша проректор болып жіберілді, ол жерде ол өзін ғылым мен білімнің ірі ұйымдастырушысы ретінде көрсете білді және оның қажырлы еңбегінің арқасында оқытушылардың өз деңгейіндегі сапасын арттырған шығармашылық профессор-оқытушылардың ұжымы қалыптасты. Оның бастамасымен жаңа факультеттер, кафедралар, мамандықтар, зертханалар ашылды.

Ол – Қазақстандағы көтергіш-көліктік машиналар саласының тұңғыш ғылым докторы, сондай-ақ, Мәскеудегі Н.Э.Бауман атындағы жоғары техникалық училищ

есінің түлектері арасынан КСРО-дағы машина жасау жағынан үздіксіз көлік машиналары саласының бірінші ғылым докторы.

Қ.И.Сәтбаев атындағы Қазақ ұлттық техникалық университетінде «Көтергіш-көліктік машиналар», «Тау-кен машиналары», «Машина жасау», «Металлургия» мамандықтары бойынша техникалық ғылымдар кандидаты және докторы ғылыми дәрежесін алу жөніндегі арнайы Кеңес құрып, өзі оған төрағалық етті. Осы оқу орнында 2013 жылы ғылыми мектептің негізін салушы академик С.А.Жиенқұловтың «Ағындық-өндірістік жүйелерді кешенді механикаландыру және автоматтандыру» атты ғылыми зертханасы салтанатты түрде ашылды.

Атақты профессор, академиктің шығармашылық және еңбек қызметін бағалау көрсеткішінің бір үздік үлгісі ретінде өмірбаяны 2012 жылы «Қазақстан ғалымдары» энциклопедиялық анықтамалығында, «Ресей ғалымдары» энциклопедиясында жарық көрді.

Сонымен қатар ол техника саласының білгірі ғана емес, қолынан қаламы түспей шығармашылықпен айналысқан ақын ретінде танылды. Оның «Өмір –

ғажап», «Жүректен шыққан жыр-жауһар», «Отанды сүйген жүрегім» атты жыр жинақтары бар.

Артында өшпес өнеге, өлмес сөз, өрнекті өмір, ұлағатты ұрпақ қалдырған, кішіпейіл, ақылы мен адамгершілігі таңқаларлық, мыңдаған шәкіртті баулып ұшырған Серғазы Ахметұлы 2020 жылы 87 жасында өмірден озды.

Бүгінде ғалым ұрпақтары әке жолын қуып, оның ізгілікті жолын жалғастырып келеді.

Ғарышкерлер қаласы атанған –Байқоңыр қаласындағы Қазақстанның білім беру стандартымен білім беретін, бүгінгі заман талабына сай – техник-механик, техник-технолог, құрылыс технигі, құрылыс әрлеу жұмыстарының шебері, тігінші, байланыс технигі, турист агенті, турист нұсқаушы, автокөлік слесарі, автокөлік шебері және де экономист - бухгалтер, заңгер-кеңесші секілді мамандар даярлайтын бірден бір оқу орны - «Академик С.А.Жиенкулов атындағы Байқоңыр колледжі» білім беру мекемесі де ғалым атында. Яғни колледжімізге 2016 жылы ресми түрде Серғазы Ахметұлы Жиенқұловтың есімі беріліп, мұражайы ашылды.

Туған еліне елеулі еңбек етіп, ғылым жолында саналы да, бедерлі із қалдырған, халқының құрметіне бөленген марқұм Серғазы Ахметұлы Жиенқұловтың есімі шәкірттер есінен мәңгі кетпейді.

МРНТИ 06.71.07

УДК 004.33

JELQ 19

Тағай А. А.

Cand. Sc. (Econ.), Associate Professor, Kainar Academy, Almaty Kazakhstan.
e-mail: tagay.a@qainar-edu.kz , ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-4049-5282>

Кобзарева О.В.

2nd year undergraduate student of the educational program 7M04107 –
Finance, Q University

Каштанов П. А

student of the Q University School of «Business and Management»
e-mail: pavelkastanov69@gmail.com

Төлеубаева Жансая

student of the Q University School of «Business and Management»

Ресурсный потенциал агропромышленного комплекса и особенности управления

Андатпа

Жұмыста өңірлік агроөнеркәсіптік кешенді басқарудың түрлі тәсілдері зерттелді; азық-түлік нарығының жаһандану жағдайларына неғұрлым сәйкес

келетін өңірлік АӨК басқарудың жаңа моделін әзірлеу қажеттілігі негізделді. Мақалада өңірлік АӨК басқаруды жетілдіру бойынша ұсыныстар әзірлеу мақсаты қойылған. Осы мақсатты іске асыру үшін мынадай міндеттер орындалды: а) дамудың өңірішілік өндірістік-экономикалық заңдылықтарын талдауды қамтитын талдамалық жұмыс жүргізілді, бұл өңірлік АӨК дамуын айқындайтын негізгі факторларды белгілеуге мүмкіндік берді; б) өзара байланысты төрт дәйекті кезеңнен тұратын өңірлік АӨК стратегиялық басқару тұжырымдамасы әзірленді және ұсынылды: стратегиялық талдау; стратегиялық басқару нұсқаларын тандау; стратегияны іске асыру және стратегиялық бақылау. Осылайша, өңірлік АӨК-нің ішкі жай-күйін, оның әлеуетін және дамудың ықтимал траекторияларын, сондай-ақ сыртқы орта факторларына тәуелділік пен бейімділік дәрежесін бағалау мүмкіндігі пайда болады. Бұл ретте Қазақстанның барлық өңірлеріне тән жалпы жүйелік және жалпы әдіснамалық қағидаттар мен санаттар ескеріледі, олар зерттелетін кіші жүйені дамытудың стратегиялық тұжырымдамасын әзірлеу кезінде негізге алынуы тиіс. АӨК-дегі экономикалық процестердің төмен тиімділігін тудырған себептер анықталды: а) АӨК ішіндегі салааралық қатынастарды реттеу және ауыл шаруашылығы мен өнеркәсіп арасындағы алмасудың баламалылығын қамтамасыз ету функциялары бойынша мемлекеттік органдардың жеткіліксіз дәрежеде қатысуы; б) өңірлік ерекшеліктерді ескере отырып, өңірлік АӨК-ді басқарудың қалыптасқан жүйесінің нарықтық экономика талаптарына сәйкес келмеуі; в) аграрлық-өнеркәсіптік қатынастар реформаларын іске асыруда логикалық дәйектіліктің болмауы, сондай-ақ өңірлік АӨК-нің өндірістік инфрақұрылымына назар аударудың жеткіліксіздігі. Авторлар өңірлік АӨК ресурстық әлеуетін дамыту бойынша мынадай ұсыныстар беріп отыр: а) ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлерді жоғары тиімділікпен пайдалану қажеттілігі; б) экономиканың осы секторына инвестициялар тарта отырып, өңірлік агроөнеркәсіптік кешенді жаңғырту; в) тиімсіз кәсіпорындарды қайта ұйымдастыру және әртүрлі кешендерді-холдингтерді, кластерлік құрылымдарды және т. б. қалыптастыру; г) жоғары білікті кадрларды тарту, сондай-ақ ауыл тұрғындарының жұмыспен қамтылуын арттыру; Мақалада агроөнеркәсіптік кешеннің әлеуеті тек ресурстардың жиынтығы ғана емес, сонымен қатар ол АӨК құрылымының негізгі ресурстарын бірлесіп пайдаланудың әсерін анықтайтын шама түрінде болатындығы айтылған.

Түйінді сөздер: реттеу және басқару, нысаналы бағдарламалар, тұжырымдамалық тәсілдер, өңірлік агроөнеркәсіптік кешен, іске асыру тетігі, ресурстық әлеует, жаңғырту, қаржылық әлеует, материалдық-техникалық әлеует;

Summary

The paper examines various approaches to the management of the regional agro-industrial complex; substantiates the need to develop a new model for the management of the regional agro-industrial complex, more appropriate to the conditions of globalization of the food market. The article aims to develop proposals for improving the management of the regional agro-industrial complex. To achieve this goal, the following tasks were performed: а) analytical work was carried out,

including an analysis of intraregional production and economic patterns of development, which made it possible to identify the main factors determining the development of the regional agro-industrial complex; b) the Concept of strategic management of the regional agro-industrial complex, consisting of four interrelated successive stages: strategic analysis; the choice of strategic management options; strategy implementation and strategic control. Thus, it becomes possible to assess the internal state of the regional agro-industrial complex, its potential and possible development trajectories, as well as the degree of dependence and susceptibility to environmental factors. At the same time, system-wide and general methodological principles and categories peculiar to all regions of Kazakhstan are taken into account, which should be taken as a basis for developing a strategic concept for the development of the studied subsystem. The reasons that gave rise to the low efficiency of economic processes in the agro-industrial complex are identified, such as: a) insufficient participation of state bodies in the management of the agro-industrial complex, in particular the functions of regulating inter-sectoral relations and ensuring the equivalence of exchange between agriculture and industry; b) the inconsistency of the established management system of the regional agro-industrial complex to the requirements of the market economy, taking into account regional characteristics; c) the lack of logical consistency in the implementation of reforms in agricultural and industrial relations, as well as insufficient attention to the production infrastructure of the regional agro-industrial complex. The authors propose recommendations for the development of the resource potential of the regional agro-industrial complex: a) the need for effective use of agricultural land; b) modernization of the regional agro-industrial complex with investment in this sector of the economy; c) reorganization of inefficient enterprises and the formation of various complexes-holdings, cluster formations, etc.; d) attracting highly qualified personnel, as well as increasing the employment of the rural population, etc. The article states that the resource potential of the agro-industrial complex is not just a set of resources, but it appears as a determining value of the effect of joint exploitation of the main types of resources of the agro-industrial complex structure.

Keywords: regulation and management, target programs, conceptual approaches, regional agro-industrial complex, implementation mechanism, resource potential, modernization, financial potential, material and technical potential; The work deals with different ways of management of the regional agro-industrial complex (AIC); the necessity of the development of a new model of management of the regional AIC, more corresponding to the conditions of food-market globalization is justified based;

Аннотация

В работе исследованы различные подходы к управлению региональным агропромышленным комплексом; обоснована необходимость разработки новой модели управления региональным АПК, более соответствующее условиям глобализации продовольственного рынка. В статье поставлена цель разработать предложения по совершенствованию управления региональным АПК. Для реализации данной цели выполнены следующие задачи: а) проведена аналитическая работа, включающая в себе анализ внутрирегиональных

производственно-экономических закономерностей развития, что позволило установить основные факторы, определяющие развитие регионального АПК; б) разработана и предложена Концепция стратегического управления региональным АПК, состоящего из четырех, взаимосвязанных между собой последовательных этапов: стратегический анализ; выбор вариантов стратегического управления; реализация стратегии и стратегический контроль. Тем самым, появляется возможность оценить внутреннее состояние регионального АПК, его потенциал и возможные траектории развития, а также степень зависимости и восприимчивости к факторам внешней среды. При этом учитываются общесистемные и общеметодологические принципы и категорий, свойственные для всех регионов Казахстана, которые следует взять за основу при разработке стратегической концепции развития исследуемой подсистемы. Выявлены причины породившие низкую эффективность экономических процессов в АПК такие как: а) недостаточное участие государственных органов в управлении АПК, в частности функций регулирования межотраслевых отношений и обеспечения эквивалентности обмена между сельским хозяйством и промышленностью; б) несоответствие сложившейся системы управления региональным АПК к требованиям рыночной экономики с учетом региональных особенностей; в) отсутствие логической последовательности в реализации реформ аграрно-промышленных взаимоотношений, а также недостаточное внимание производственной инфраструктуре регионального АПК. Авторами предложены рекомендации по развитию ресурсного потенциала регионального АПК: а) необходимость эффективного использования земель сельскохозяйственного назначения; б) модернизация регионального агропромышленного комплекса с привлечением инвестиций на данный сектор экономики; в) реорганизация неэффективных предприятий и образование различных комплексов-холдингов, кластерных образований и т.д.; г) привлечение высококвалифицированных кадров, а также повышение занятости сельского населения и др. В статье констатируется, что ресурсный потенциал агропромышленного комплекса представляет собой не просто совокупность ресурсов, а он предстает в виде определяющей величины эффекта от совместной эксплуатации основных видов ресурсов структуры АПК.

Ключевые слова: регулирование и управление, целевые программы, концептуальные подходы, региональный агропромышленный комплекс, механизм реализации, ресурсный потенциал, модернизация, финансовый потенциал, материально-технический потенциал;

Введение (Introduction)

Актуальность темы заключается в определении ключевых положений относительно путей оценки и развития производственного потенциала предприятий регионального АПК через такое направление как адаптация к рыночной среде. Если производственный потенциал предприятия высокий - это свидетельствует, что предприятие рационально использует имеющиеся ресурсы и эффективно организован процесс производства. К сожалению, часто при высоком уровне имеющихся ресурсов, предприятие не может наладить гармонично процесс работы, что снижает производственный потенциал

предприятия и в целом неудовлетворительно сказывается на финансово-экономическом состоянии предприятия. Поэтому каждое предприятие стремится, чтобы его производственный потенциал был высокий и ищет пути его повышения. Пути наращивания производственного потенциала - это вся совокупность движущих сил и факторов, ведущих к повышению уровня производственного потенциала.

Как отмечалось выше, потенциал любого уровня возникает как результат взаимодействия ресурсов, которые его обеспечивают и компетенций, а следовательно, наращивание производственного потенциала предприятия заключается в улучшении состояния использования его ресурсов.

Материалы, методология и методы. (Materials, Methodology and Methods)

В статье использованы: методы сравнительного анализа и синтеза, методы классификации, методы аналогии и экспертного анализа, г) методика сбора, обработки и систематизации информации по теме исследования.

Обзор литературы. (Literature review)

Реформирование сельского хозяйства Казахстана, а также происходящие качественные преобразования отраслей АПК в связи с переходом на рыночные отношения требуют разработки принципиально новой системы управления, отвечающие закономерностям новых реалии и условий хозяйствования.

В первую очередь следует отметить, что в нашей республике принят Закон Республики Казахстан «О государственном регулировании развития агропромышленного комплекса и сельских территорий» от 8 июля 2005 года № 66-III ЗРК [1].

Анализ научных источников по данной тематике показывает, что до настоящего времени нет единого мнения по терминологии управления региональными АПК. Например, по таким основополагающим понятиям, как "стратегическое управление", "концепция", "государственное управление" "программа", "государственное регулирование", "цель и механизм реализации".

Государственное управление означает, что его поле деятельности ограничено предприятиями и хозяйствующими субъектами деятельности которых осуществляется на основе государственной собственности. Государственное регулирование действует на все объекты хозяйствования страны и региона в частности, независимо от формы собственности и способов хозяйствования. При этом государственное регулирование осуществляется исключительно методом финансово-экономического воздействия на деятельность хозяйствующих субъектов.

При этом, государственное регулирование как экономическая категория может быть прямым и косвенным.

Отдельные ученые Казахстана а также СНГ под «государственное регулирование экономики» понимают рациональное воздействие органов государственного управления на организацию и развитию народного хозяйства для повышение уровня жизни население страны. Особо подчеркивается повышенная степень воздействие государства на экономику в переходной период, и постепенное ослабление системы государственного регулирования по мере роста и зрелости рыночных отношений [2,3,4].

В работе [5] была разработана методологическая концепция воздействия государственных органов управления на агропромышленный комплекс в период перехода к рыночным отношениям. Согласно данной методологии основные положения государственного регулирования агропромышленного производства должно осуществляться по следующим направлениям:

- стимулирование продовольственной безопасности государства;
- финансирование, кредитование, страхование и налогообложение;
- установление научно-обоснованных эквивалентных отношений между сельским хозяйством и промышленностью;
- создание условий для широкого внедрения достижений НТП, развития сельскохозяйственной науки и социальной сферы на селе;
- создания основ кооперации крестьянских (фермерских) хозяйств;
- защита интересов отечественных товаропроизводителей при осуществлении внешнеэкономической деятельности.

Мукашева Б.А., Дёмушкина Л.О. предполагают, что стержнем инструментария государственного регулирования экономики являются методы прямого и косвенного воздействия [6]. По мнению авторов методы прямого воздействия предполагают такое регулирование со стороны государства, при котором субъекты экономики вынуждены приходить к решениям, основанным не на самостоятельном экономическом выборе, а на предписаниях государства. Прямые методы часто имеют высокую степень эффекта из-за оперативного достижения экономического результата. Прямой метод включает такие инструменты, как: налоги, лицензии, квоты, тарифы, штрафы, государственные капиталовложения, нормы амортизационных отчислений, регулируемые цены, субсидии, субвенции и льготные кредиты. Косвенный метод оказывает регулирующее воздействие на экономику опосредованно и его действия заключаются в воздействии на экономические интересы субъектов хозяйствования, создании таких экономических условий, которые заставляют их действовать в выгодном для государства направлении. Косвенный метод отождествляется с экономическим именно потому, что он требует от действующих субъектов проведения экономического анализа и сравнения, дает возможность самостоятельного выбора. Косвенный метод не разрушает рыночную ситуацию, и не ограничивает ее в отличие от прямого метода, а только видоизменяет ее. Это дает ему неоспоримое преимущество перед прямым, административным регулированием.

Однако, на наш взгляд косвенное регулирование имеет такие недостатки, которые обуславливаются большим временным лагом между моментом принятия решений и их результатами. Методы косвенного воздействия государства на экономику в основном опираются на экономические интересы хозяйственных субъектов. Методы косвенного воздействия проявляются в том, что государство не влияет прямо на принимаемые субъектами экономики решения. Оно создает лишь предпосылки к тому, чтобы при самостоятельном выборе экономических решений субъекты тяготели к тем вариантам, которые соответствуют целям экономической политики. Косвенный метод регулирования посредством экономических средств реализует

экономическую политику в бюджетных, налоговых, денежно-кредитных, инвестиционных, амортизационных, инновационных сферах. Следует отметить, что по мере развития рыночных отношений сфера применения методов косвенного государственного регулирования экономики значительно расширяется, сужая возможности прямого вмешательства государства в хозяйственные процессы.

Киселевым С.В.[7] выделяется принципы государственного регулирования агропромышленного комплекса, такие как, аграрный протекционизм, предполагающий защиту отечественного сельскохозяйственного товаропроизводителя во взаимоотношениях его с другими отраслями и регулирование импорта продовольствия в его интересах, а также принцип сочетания индикативности и директивности, который вытекает из наличия разнородных систем управления и организаций различных форм собственности (унитарные, частные, смешанные) при доминировании индикативности по мере движения к рынку. В работе [8] считается, что рычаги и инструменты государственного регулирования экономики, представляют собой разрабатываемые, применяемые и используемые государственными органами методы и средства практической реализации регулирующих воздействий, подкрепления и обеспечения регулирования[8].

Рассмотрение большого разнообразия инструментов государственного регулирования, приведенные в научных исследованиях, позволяет их с определенной степенью условности делить на следующие подсистемы:

- административно-правовые инструменты;
- экономические инструменты, регуляторы прямого действия;
- экономические регуляторы косвенного действия.

Первую подсистему составляют законы, указы, постановления органов государственной власти, государственные планы и программы директивного действия и нормативно-правовые акты, регулирующие хозяйственную деятельность.

В состав подсистемы регулятора прямого действия можно отнести бюджетную и внебюджетную поддержку отраслей экономики, программ социально-экономического развития, а именно: дотации, субсидии, субвенции, налоговые льготы, субсидирование процентной ставки по кредитам.

Третью подсистему- регуляторы косвенного действия, можно отнести налоговые ставки, ставку рефинансирования, таможенные пошлины, тарифы на государственные услуги и услуги коммерческих организаций [4].

Группа ученых, [7,9,10] пришли к единодушному мнению о том, что отраслевые диспропорции в развитии АПК, вызваны вследствие институциональных изменений происходивших в экономике. Это по их мнению, предопределяет необходимость разработки корректирующего механизма по налаживанию производственных связей и регулированию доходов хозяйствующих субъектов. Различные формы, методы и механизмы государственного регулирования агропромышленного комплекса сводятся к единой системе с целевыми установками, представленными в иерархической последовательности: а) достижение рациональных норм потребления на душу

населения страны; б) достижение высоких стандартов по качеству производимой продовольственной продукции, позволяющих обеспечить высокую степень конкурентоспособности и повысить экономическую эффективность в агропромышленном комплексе.

Однако, предложенные целевые программы носит более общесистемный характер и не выражает предметную основу формирования устойчивого развития отраслей и сфер агропромышленного комплекса.

Критический обзор научных взглядов и направлений в методологии государственного управления показывает на то, что единым для многих авторов является – применение общих методов, рычагов и механизмов реализации для достижения конечных целей и задач развития агропромышленного комплекса. Различия имеют место в реализации частных задач и интересов отраслей и производств комплекса. Общие применяемые формы и методы управления выбирается от специфики и сущности объекта и существующих сложившихся экономических отношений в сфере исследуемого объекта. Также, можно выбрать либо методы хозяйственного управления или нормативно-правовые – которые исходят из сформировавшихся условий и ситуации хозяйствования.

Результаты исследования (Results)

Появляется необходимость провести новые исследования по определению организационно-хозяйственного механизма государственного управления АПК, путем разделение на регулирование хозяйственной системы аграрных отношений и организационно-правовой основы их деятельности. При этом следует отметить, что концептуальную основу государственного регулирования составляет организационно-правовой механизм, проявляющиеся в форме административных методов – лицензий, предписаний, штрафных санкций. Хозяйственный метод управления также применяет финансовые регуляторы, такие как система льготного кредитования, субсидий и дотаций, квоты, штрафные санкции, а также стимулирования путем применение налоговых послаблений и тарифов, для развития отдельных отраслей и производств.

На наш взгляд, необходимо базироваться на следующих принципов построения функций государственного регулирования АПК:

- принцип целевой поддержки сельского хозяйства;
- принцип сочетания экономических и социальных целей;
- принцип сочетания интересов экономических субъектов различных форм собственности;
- принцип программно-целевого управления.

В Концепции главный приоритет в управлении АПК, придается государственному регулированию, как гарант в обеспечении устойчивого развития отраслей сельского хозяйства, путем финансовой поддержки и протекции для обеспечения конкурентоспособности конечного продукта комплекса. Наряду с этим следует подчеркнуть, что методы правового и хозяйственного регулирования взаимосвязаны, то есть образуют единую систему, учитывающая организационные и экономические (хозяйственные) аспекты.

Организационно-правовые и экономические (хозяйственные) методы управления, осуществляемые в рыночных условиях, органически дополняют друг друга, так как оба служат одной цели. К тому же правовое решение должно обосновываться необходимым экономическим расчетом и подкрепляться материальной заинтересованностью отраслей и производств АПК.

Таким образом, государственное регулирование - это целенаправленное воздействие институтов управления, организующая и активизирующая деятельности отраслей и производств АПК. Также обеспечиваются эффективные производственные и финансовые пропорции устойчивости развития аграрного сектора экономики.

На наш взгляд, совокупность рычагов и инструментов государственных органов оказывающие рациональное воздействия на рост и развитие экономики, можно назвать государственным регулированием экономики.

Относительно категорий государственное регулирование агропромышленного комплекса, можно предложить следующее. Это управленческая деятельность государства и его территориальных подразделений направленная на организацию эффективной деятельности в сфере производства, заготовки, транспортировки, сбыта и реализации продуктов сельскохозяйственного происхождения, с конечной целью наиболее полного обеспечения потребности население в продуктах питания. Обеспечение продовольственной безопасности страны является приоритетной задачей системы государственного регулирования АПК.

Основной целью государственного регулирования АПК, является создание достаточных производственно-экономических и финансово-кредитных условий для обеспечения эффективной деятельности отраслей и сфер АПК. Рычаги государственного регулирования должны воздействовать на производственные процессы, межотраслевые отношения и связи, возникающие внутри агропромышленного комплекса(рисунки 1).

Таким образом, в системе управление регионального АПК, принадлежит активная роль государственному регулированию в преодолении кризисной ситуации и повышении эффективности агропромышленного производства. Важное значение в нынешних условиях приобретает формирование хозяйственного управления, а также определение места и роли самоуправления в стабилизации и дальнейшем развитии АПК(рисунки 1).

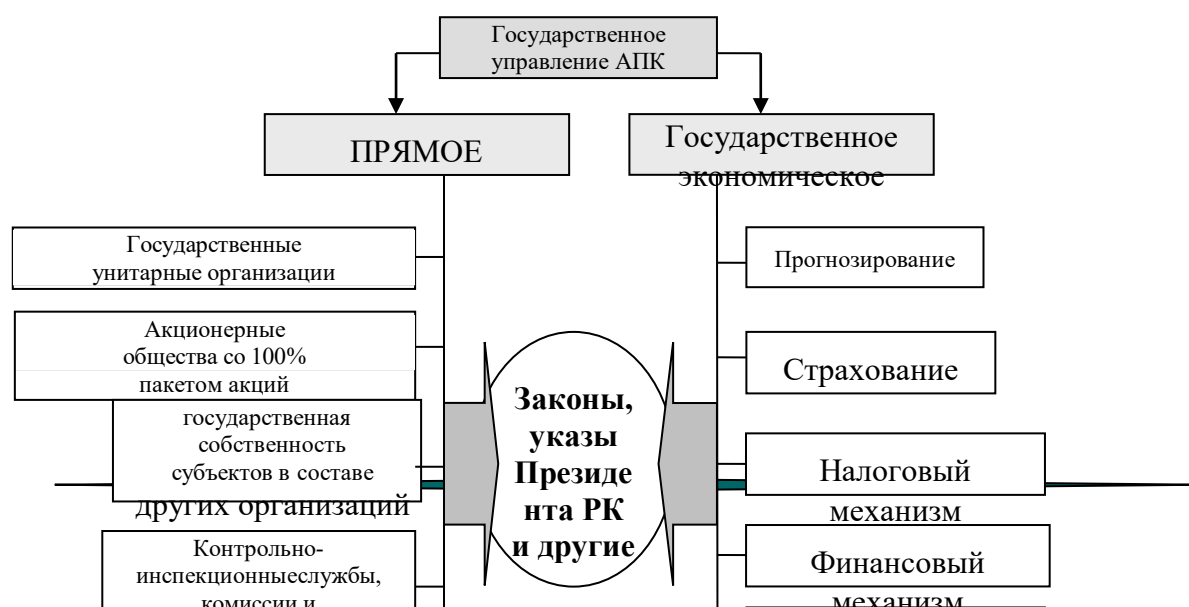

Рисунок 1. Предлагаемая схема управления региональным АПК на базе концепции [5]

В экономической литературе приняты терминологии «государственное управление» и «государственное регулирование».

Термины «управление» и «регулирование» соотносятся между собой, как базис и надстройка, где базисом выступает система управленческих отношений, а надстройкой поддержание баланса внутри этой системы, или регулирование.

Наряду с этим, в настоящее время появляется также система хозяйственного управления, в виде ассоциации фермерских коллективов, крестьянских союзов и т.д.

В такой системе выполнение функций хозяйственного управления возложены в управленческих органах ассоциации, действие которых носит консультативный характер, которые разрабатывают рекомендации для хозяйствующих субъектов, работающих автономно, но в составе объединения различных организационных форм.

Такая система функционирует на строго добровольной основе и демократических принципах построения организационных структур. В нестабильных условиях рынка, данная форма управления является более жизнеспособной, своевременно реагирующее к изменчивым условиям внешней среды. В некоторых случаях, хозяйствующие субъекты могут создавать единую централизованную систему управления, посредством передачи некоторых хозяйственных функций управляющему центру, исполнение которых неэффективно и обременительно на хозяйственном уровне.

Система хозяйственного управления, как раз и является порождением рыночных отношений регионального АПК и в перспективе данный вид управления должен быть приоритетным в системе управления комплекса, как эффективный рычаг, имеющий определенное полномочие и непосредственно представляющий интересы сельскохозяйственных товаропроизводителей.

Как отмечалось выше, в РК принят Закон Республики Казахстан «О государственном регулировании развития агропромышленного комплекса и сельских территорий» от 8 июля 2005 года № 66-III ЗРК [1]. В соответствии с этим Законом в РК, основными целями государственного регулирования развития агропромышленного комплекса и сельских территорий являются: 1) развитие социальной и инженерной инфраструктуры сельских территорий и обеспечение сельского населения благоприятными условиями жизни; 2)

обеспечение продовольственной безопасности государства;3) обеспечение устойчивого экономического и социального развития агропромышленного комплекса и сельских территорий;4) создание экономических условий для производства конкурентоспособной сельскохозяйственной продукции и продуктов ее переработки.

Государственное регулирование развития агропромышленного комплекса и сельских территорий, согласно Закону осуществляется в соответствии со следующими принципами: 1) приоритетности развития агропромышленного комплекса и сельских территорий, имеющих потенциал экономического роста; 2) соответствие требованиям международных соглашений по сельскому хозяйству, санитарным и фитосанитарным нормам; 3) прозрачности мероприятий, осуществляемых государством; 4) адресности в предоставлении мер государственной поддержки; 5) развития конкурентных преимуществ отечественного агропромышленного производства; 6) защищенности внутреннего рынка от недобросовестной конкуренции; 7)разграничения полномочий между уровнями государственного управления; 8) экологической безопасности деятельности агропромышленного комплекса и проживания жителей в сельских населенных пунктах; 9) взаимодействия с общественными объединениями, ассоциациями (союзами) предпринимателей; 10) эффективности мер государственного регулирования; 11) обеспечения необходимого ежегодного объема государственной поддержки развития агропромышленного комплекса и сельских территорий; 12) развития оптимальных форм взаимодействия субъектов агропромышленного комплекса[1].

Основные функции и конечная цель государственного регулирования определяются центральными органами власти страны. На уровне административных областей и регионов необходимо четко разделить задачи государственного регулирования на административные и экономические аспекты.

На наш взгляд, в системе управления региональным АПК основополагающим принципом должен быть упор на использование экономических методов и моделей, а также улучшение взаимной координации действия инструментов и механизмов государственного и хозяйственного управления. Государственное управление агропромышленным комплексом имеет свою специфику, которая выражается особенностями сельскохозяйственного производства, необходимостью влияния на процессы, происходящие в аграрном секторе экономики.

В системе хозяйственного управления представляется целесообразным иметь новые управленческие формирования, охватывающие деятельность не только сельскохозяйственных структур, но и сфер заготовки, переработки и реализации продукции комплекса. Также хозяйственное управление должно охватить и такие рыночные структуры, как - институты предпринимательства, маркетинга и менеджмент.

Тем самым, появляется возможность построить комплексную систему управления региональным АПК, позволяющая эффективно проследить с

полным циклом производства, переработки и реализации сельскохозяйственной продукции и своевременно устранить возможные сбои в процессе деятельности отраслей и производств.

На наш взгляд, система хозяйственного управления является более чувствительным звеном регулирования, т.к. представляет собой непосредственно интересов товаропроизводителей и структур сфер сбыта и реализации сельхоз продукции. Хозяйственное управление также способствует эффективному использованию хозяйствующими субъектами имеющихся природных и производственно-экономических ресурсов, стимулируя их на принятие политики максимального ресурсосбережения. Основой этого является предоставление относительной экономической свободы в предпринимательстве, в пределах законов и регламентирующих нормативов государства.

Можно отметить, что построение рациональной системы управления регионального АПК ставит необходимость улучшения его организационной структуры, также разработка перечня обязательных функций управления и определение необходимого количества специалистов для их реализации. Также необходимо выявить «узкие» места и проблемные вопросы, которые служили источником низкой эффективности производства в агропромышленном комплексе.

На наш взгляд, причины породившие низкую эффективность экономических процессов в АПК являются:

- недостаточное участие государственных органов в управлении АПК, в частности функций регулирования межотраслевых отношений и обеспечения эквивалентности обмена между сельским хозяйством и промышленностью;

- несоответствие сложившейся системы управления регионального АПК к требованиям рыночной экономики с учетом региональных особенностей;

- отсутствие логической последовательности в реализации реформ аграрно-промышленных взаимоотношений, а также недостаточное внимание производственной инфраструктуре регионального АПК.

Вследствие слабого участия госструктур в процессе управления, происходит отстранения непосредственных товаропроизводителей от формирования торговой инфраструктуры в условиях пассивности государства в ее создании. Поэтому, частный посреднический и торговый капитал, диктует положением и основная доля прибавочного продукта остается в посредническом секторе. Это также является основным фактором высокого уровня цен на оптовом и розничном секторе и источником прироста инфляции на продовольственном рынке.

При сложившемся положении появляется необходимость разработки и внедрение новых методов и моделей управления регионального АПК, более соответствующее условиям глобализации продовольственного рынка как в рамках ЕАЭС и мировой экономики.

Процесс реализации эффективной системы государственно-хозяйственного управления регионального АПК требует следующих организационно-методологических преобразований:

построение системы хозяйственного управления, основанной на экономических и финансовых методов стимулирования;

внедрение механизмов регулирования сочетающие в себе рычагов государственного, хозяйственного и местного управления подразделениями комплекса;

снижение характера директивности в функциях органов государственного управления, а также четкое разграничение их полномочий на всех уровнях.

Также важным является создание единого регионального научного центра, занимающийся проблемами рационального управление агропромышленных формирований и производств. Такой центр должен заниматься исследованием конъюнктуры рынка сельскохозяйственной продукции, сырья и продовольствия на перспективный и текущий периоды.

Теперь рассмотрим такую важную проблему в деятельности региональных АПК как эффективное использование материально-технического и ресурсного потенциала отраслей сельского хозяйства (Рисунок 2).

Как правило, предприятия АПК выполняют одну из важнейших задач снабжения населения государства качественными продуктами питания, соответственно, товарами первой необходимости, необходимых для жизнедеятельности человека. Любая страна формирует собственное агропромышленное производство, исходя из ресурсного потенциала. Республика Казахстан, а также большинство его регионов, имеет высокий сельскохозяйственный потенциал, учитывая климатические риски.

Понятие «ресурсный потенциал» довольно широко применяется в научной литературе и в практической деятельности, однако, содержание данного термина в различных источниках интерпретируется по-разному [12,13].

Ресурсный потенциал АПК представляет собой экономическую категорию, включающую в себя симбиоз ресурсов с разнообразием этиологии и свойств, которые определяются системным характером его формирования и развития (Рисунок 2).

Ресурсный потенциал агропромышленного комплекса традиционно включает в себя природно-ресурсный, трудовой, финансовый, материально-технический, научно-технологический и др. потенциалы (Рисунок 2).

Необходимо отметить, что в условиях современного хозяйствования обязательным условием для эффективного развития АПК является внедрение, развитие и реализация таких потенциалов регионального агропромышленного комплекса, как социально-экономические, интеллектуальные, информационные составляющие [14,15,16]. Данные процессы происходят в связи с повышением потребностей, развитием инновационных компонентов регулирования развития регионального АПК, а также под воздействием процессов глобализации и формирования информационного общества в целом.

Так как в рамках данного исследования не представляется возможным рассмотреть все аспекты ресурсного потенциала агропромышленного комплекса, поэтому тезисно остановимся на основных постулатах и рекомендациях, способствующих, на наш взгляд, развитию ресурсного потенциала регионального АПК.

Итак, опираясь на вышеизложенное, под ресурсным потенциалом промышленно-производственных подсистем АПК мы понимаем совокупность потенциальных возможностей по обеспечению эффективной и результативной производственной деятельности при помощи продуктивной эксплуатации комплекса существующих технических, трудовых, материально-энергетических и др. ресурсов.

Элементы ресурсного потенциала АПК

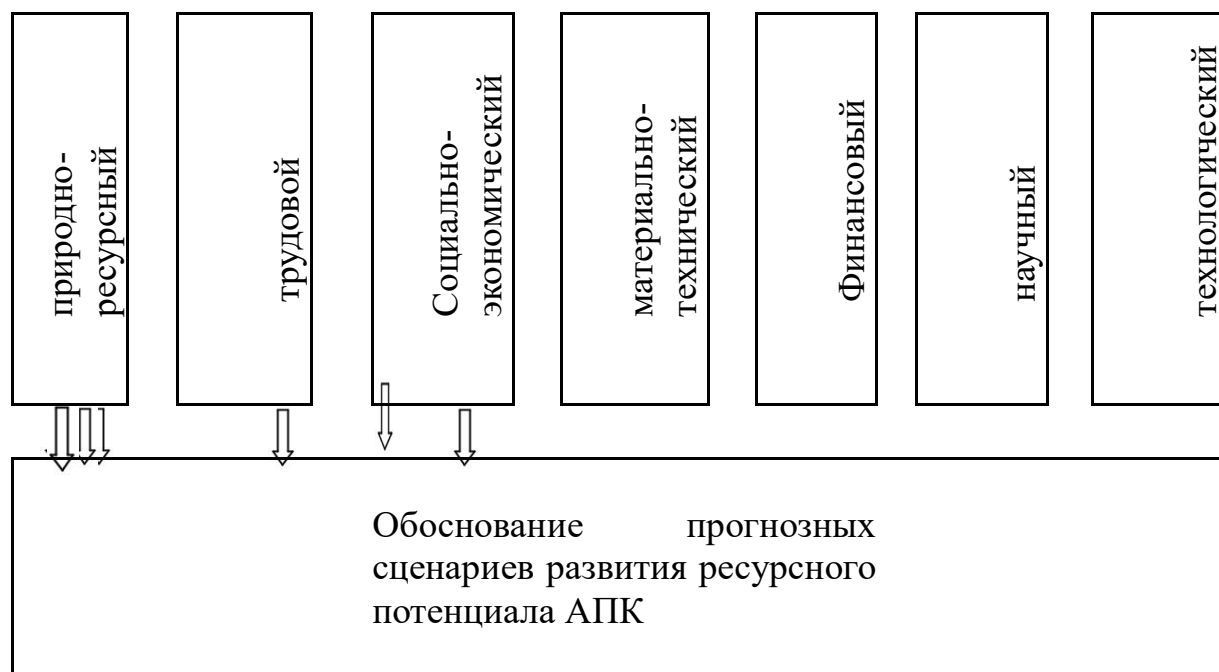

Рисунок 2. Основные компоненты ресурсного потенциала регионального АПК

В ходе исследования реализуемых принципов оценки структуры ресурсного потенциала регионального АПК было выделено три основных направления включения в структуру промышленно-производственного потенциала АПК региона:

- только ресурсы в разнообразной их комбинации;
- региональные ресурсы и результаты эксплуатации этих ресурсов;
- кроме ресурсов и результатов эксплуатации многообразие дополнительных компонентов, которых, в принципе, можно отнести к второстепенным факторам с учетом их подчиненности производственной деятельности системам АПК.

Учитывая вышесказанное, хотелось бы сделать некоторые рекомендации по развитию ресурсного потенциала регионального АПК, основываясь на концепции изложенной в работе [5]:

- необходимость эффективного использования земель сельскохозяйственного назначения;

- модернизация регионального агропромышленного комплекса с привлечением инвестиций на данный сектор экономики;

реорганизация неэффективных предприятий и образование различных комплексов-холдингов, кластерных образований и т.п.

привлечение высококвалифицированных кадров, а также повышение занятости сельского населения и др.

Так, состав и структура ресурсного потенциала регионального агропромышленного комплекса не является константой, т.к. модернизация технологий, внедрение НИОКР, инновация, трансформация экономических отношений выступает вектором направлений, форм и масштабов использования ресурсного потенциала АПК. Ресурсный потенциал определенной территории синхронно оказывает влияние на его рыночную специализацию, а также темпы сбалансированного развития. Подводя итог, отметим, что ресурсный потенциал агропромышленного комплекса представляет собой не просто совокупность ресурсов, а предстает в виде определяющей величины эффекта от совместной эксплуатации основных видов ресурсов структуры АПК [17]. Следовательно, каждый отдельный элемент ресурсного потенциала обладает индивидуальной направленностью и является фактором обеспечения конкурентоспособности и развития промышленно-производственных подсистем регионального АПК.

Следует отметить, что зачастую региональные агропромышленные комплексы не используют потенциал в полном объеме несмотря на богатейшие пастбищные угодья и благоприятные климатические условия. Все достигнутые показатели намного ниже, чем потенциальные возможности сельского хозяйства, тем самым эффективность деятельности отечественных региональных агропромышленных комплексов намного ниже, результатов хозяйственной деятельности региональных АПК развитых стран. И все это на фоне снижения отдачи от вложенных субсидий и не самообеспеченности по отдельным продуктам питания. Вот почему руководству региональных агропромышленных комплексов необходимо предпринять меры по лучшему использованию имеющейся пашни, пастбищ, вкладываемых субсидий и трудовых ресурсов в развитие агропромышленного комплекса.

Обсуждение и заключения (Discussion and Conclusions)

Причинами породившие низкую эффективность экономических процессов в АПК являются: а) недостаточное участие государственных органов в управлении АПК, в частности функций регулирования межотраслевых отношений и обеспечения эквивалентности обмена между сельским хозяйством и промышленностью; б) несоответствие сложившейся системы управления регионального АПК к требованиям рыночной экономики с учетом региональных особенностей; в) отсутствие логической последовательности в реализации реформ аграрно-промышленных взаимоотношений, а также недостаточное внимание производственной инфраструктуре регионального АПК.

В настоящее время вследствие слабого участия госструктур в процессе управления, происходит отстранения непосредственных товаропроизводителей от формирования торговой инфраструктуры в условиях пассивности государственных структур в ее создании. Поэтому, частный посреднический и

торговый капитал, диктует положением и основная доля прибавочного продукта остается в посредническом секторе. Это также является основным фактором высокого уровня цен на оптовом и розничном секторе и источником прироста инфляции на продовольственном рынке.

При сложившемся положении появляется необходимость разработки и внедрение новых методов и моделей управления регионального АПК, более соответствующее условиям глобализации продовольственного рынка как в рамках ЕАЭС и мировой экономики.

Процесс реализации эффективной системы государственно-хозяйственного управления регионального АПК требует следующих организационно-методологических преобразований:

построение системы хозяйственного управления, основанной на экономических и финансовых методов стимулирования;

внедрение механизмов регулирования сочетающие в себе рычагов государственного, хозяйственного и местного управления подразделениями комплекса;

снижение характера директивности в функциях органов государственного управления, а также четкое разграничение их полномочий на всех уровнях.

Также важным является создание единого регионального научного центра, занимающийся проблемами рационального управление агропромышленных формирований и производств. Такой центр должен заниматься исследованием конъюнктуры рынка сельскохозяйственной продукции, сырья и продовольствия на перспективный и текущий периоды.

Нами предлагается включить следующие направления деятельности в структуру управление промышленно-производственного потенциала АПК региона: а)только ресурсы в разнообразной их комбинации; б)региональные ресурсы и результаты эксплуатации этих ресурсов; в)кроме ресурсов и результатов эксплуатации многообразие дополнительных компонентов, которых, в принципе, можно отнести к второстепенным факторам с учетом их подчиненности производственной деятельности системам АПК.

Учитывая вышесказанное, хотелось бы сделать некоторые рекомендации по развитию ресурсного потенциала регионального АПК, основываясь на концепции изложенной в работе [5]:

необходимость эффективного использования земель сельскохозяйственного назначения;

модернизация регионального агропромышленного комплекса с привлечением инвестиций на данный сектор экономики;

реорганизация неэффективных предприятий и образование различных комплексов-холдингов, кластерных образований и т.п.

привлечение высококвалифицированных кадров, а также повышение занятости сельского населения и др.

Таким образом, состав и структура ресурсного потенциала регионального агропромышленного комплекса не является константой, т.к. модернизация технологий, внедрение НИОКР, инновация, трансформация экономических отношений выступает вектором направлений, форм и масштабов использования

ресурсного потенциала АПК. Ресурсный потенциал определенной территории синхронно оказывает влияние на его рыночную специализацию, а также темпы сбалансированного развития. Подводя итог, отметим, что ресурсный потенциал агропромышленного комплекса представляет собой не просто совокупность ресурсов, а предстает в виде определяющей величины эффекта от совместной эксплуатации основных видов ресурсов структуры АПК. Следовательно, каждый отдельный элемент ресурсного потенциала обладает индивидуальной направленностью и является фактором обеспечения конкурентоспособности и развития промышленно-производственных подсистем регионального АПК.

Литература

Закон Республики Казахстан(2005) «О государственном регулировании развития агропромышленного комплекса и сельских территорий» от 8 июля 2005года№66-IIIЗРК.

Байбараков Е.Б. Сигарев М.И. (2014) Государственная поддержка в повышении эффективности аграрного производства Казахстана// Проблемы агорынка.- 2014.- №3.- с.39.

Бибатырова И.А. (2016)Государственное регулирование национальной экономики // Алматы.-«Қазақ университеті»,2016

Дзагоева, И.Т. Цхурбаева, Ф.Х. (2018) Государственная политика формирования перспективной структуры экономики регионального АПК // И.Т. Дзагоева, Ф.Х. Цхурбаева / Экономический вестник Ростовского государственного университета. - №4. – 2018. – С. 365-369

Калиев Г.А., Сатыбалдин А.А., Турсунов С.Т. (2015)Казахстан: рынок в АПК. Алматы.-2015.-320 с.

Мукашева Б.А., Дёмушкина Л.О. (2018)Государственное регулирование экономики: теория и практика: Учеб.пособие.- 2 изд., доп.- Астана : Акад. гос.упр.при Президенте РК, 2018.- 291 с.

Киселев, С.В. (2012)Государственное регулирование сельского хозяйства в условиях переходной экономики/ С.В. Киселев. – М.: Ин-т экон. РАН, 2012. – 179 с.

Кеникстул В.И. (2018)Совершенствовать экономическую вертикаль управления агропромышленным комплексом, Журнал «АПК: экономика, управление», № 7, 2018

Ушачев, И.Г. (2019)Экономический рост и конкурентоспособность сельского хозяйства Российской Федерации / И.Г. Ушачев // АПК: Экономика, управление, 2019. – с. 1-9

Хитров А.Н. (2017)Государственное регулирование сельскохозяйственного производства в развитых странах / А.Н. Хитров. – М.: ВНИИТЭИагропром, 2017. – 50 с.

Нечаев, В.И. (2019) Совершенствование системы государственного регулирования региональной экономики: монография / В.И. Нечаев. – Краснодар, 2019. – 139 с.

Мычка С.Ю., Шаталов М.А. (2015) Особенности формирования и перспективы развития трудовых ресурсов региона // Проблемы и перспективы социально-экономического развития регионов. Материалы Всероссийской научно-практической конференции. Киров, 2015. С. 30-32.

Шаталов М.А., Ахмедов А.Э., Блащенко Б.О. (2015) Формирование механизма управления рисками агропромышленного комплекса в условиях политики импортозамещения // Научно-исследовательские публикации. 2015. № 5 (25). С. 100-103.

Блащенко Б.О., Шаталов М.А. (2015) Проблемы инвестиционно-инновационного развития предприятий АПК // Научно-исследовательские публикации. 2015. № 6 (26). С. 39-48.

Шаталов М.А., Мычка С.Ю., Сафонова Ю.О. (2015) Экономическая интеграция в системе взаимоотношений предприятий и организаций АПК // Вестник Донского государственного аграрного университета. 2015. № 2-2 (16). С. 16-22.

Бельмехов Р.К. (2018) Особенности обеспечения ресурсного потенциала предприятий аграрной сферы в современных условиях // Вестник Адыгейского государственного университета. Серия 5: Экономика. 2018. №4 (111). С.181-189.

Отчет НИР (заключительный) (2019) Казахского научно-исследовательского института экономики агропромышленного комплекса и развития сельскохозяйственных территорий: Модернизация процессов интеграции субъектов АПК РК. КазНИИЭАПК и РСТ, Алматы 2019г. 58с.

References

1. The Law of the Republic of Kazakhstan (2005) "On state regulation of the development of the agro-industrial complex and rural territories" dated July 8, 2005 No. 66-III ZRK. (In Russian)

2. Baibarakov E.B. Sigarev M.I. (2014) State support in improving the efficiency of agricultural production in Kazakhstan // Problems of the agricultural market. - 2014. - No.3. - p.39. (In Russian)

3. Bibatyrova I.A. (2016) State regulation of the national economy // Almaty. - "Kazakh University", 2016 (In Russian)

4. Dzagoeva, I.T. Tskhurbayeva, F.H. (2018) State policy of forming a promising structure of the economy of the regional agro-industrial complex // I.T. Dzagoeva, F.H. Tskhurbayeva / Economic Bulletin of Rostov State University. - No. 4. - 2018. - pp. 365-369 (In Russian)

5. Kaliev G.A., Satybaldin A.A., Tursunov S.T. (2015) Kazakhstan: the market in the agro-industrial complex. Almaty.-2015.-320 p. (In Russian)

6. Mukasheva B.A., Demushkina L.O. (2018) State regulation of the economy: theory and practice: Studies.stipend.- 2nd ed., add.- Astana : Academy of State Administration under the President of the Republic of Kazakhstan, 2018.- 291 p. (In Russian)

7. Kiselyov, S.V. (2012) State regulation of agriculture in a transitional economy/ S.V. Kiselyov. - M.: In-t ekon. RAS, 2012. - 179 p. (In Russian)

8. Kenikstul V.I. (2018) To improve the economic vertical of management of the agro-industrial complex, The Journal "Agro-industrial complex: economics, management", No. 7, 2018 (In Russian)
9. Ushachev, I.G. (2019) Economic growth and competitiveness of agriculture in the Russian Federation / I.G. Ushachev // Agro-industrial complex: Economics, management, 2019. - pp. 1-9 (In Russian)
10. Khitrov A.N. (2017) State regulation of agricultural production in developed countries / A.N. Khitrov. – M.: VNIITEIagroprom, 2017. – 50 p. (In Russian)
11. Nechaev, V.I. (2019) Improving the system of state regulation of the regional economy: a monograph / V.I. Nechaev. – Krasnodar, 2019. – 139 p. (In Russian)
12. Mychka S.Yu., Shatalov M.A. (2015) Features of formation and prospects of development of the labor resources of the region // Problems and prospects of socio-economic development of the regions. Materials of the All-Russian scientific and practical conference. Kirov, 2015. pp. 30-32. (In Russian)
13. Shatalov M.A., Akhmedov A.E., Blashentsev B.O. (2015) Formation of a risk management mechanism for the agro-industrial complex in the context of import substitution policy // Scientific research publications. 2015. No. 5 (25). pp. 100-103. (In Russian)
14. Blashentsev B.O., Shatalov M.A. (2015) Problems of investment and innovative development of agricultural enterprises // Scientific research publications. 2015. No. 6 (26). pp. 39-48. (In Russian)
15. Shatalov M.A., Mychka S.Yu., Safonova Yu.O. (2015) Economic integration in the system of relations between enterprises and organizations of the agro-industrial complex // Bulletin of the Don State Agrarian University. 2015. No. 2-2 (16). pp. 16-22. (In Russian)
16. Belmekhov R.K. (2018) Features of ensuring the resource potential of agricultural enterprises in modern conditions // Bulletin of the Adygea State University. Episode 5: Economics. 2018. No.4 (111). pp.181-189. (In Russian)
17. Research report (final) (2019) of the Kazakh Research Institute of Economics of the Agro-industrial complex and development of agricultural territories: Modernization of the integration processes of the subjects of the agro-industrial complex of the Republic of Kazakhstan. KazNII EAPK and PCT, Almaty 2019. 58c. (In Russian)

МРПТИ 06.71.07

УДК 004.33

JELQ 19

Тағай А. А.

Cand. Sc. (Econ.), Associate Professor, Kainar Academy, Almaty Kazakhstan.
e-mail: tagay.a@qainar-edu.kz , ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-4049-5282>

Кобзарева О.В.

2nd year undergraduate student of the educational program 7M04107 –
Finance, Q University

Формирование кластеров как эффективного инструмента повышения конкурентоспособности региональной экономики

Андатпа

Мақалада ҚР-да кластерлік бағдарламалар мен жобаларды іске асыру саласындағы жинақталған тәжірибе талданады. Экономика үшін кластерлік саясаттың артықшылығы және агроөнеркәсіптік кешен саласында да кластерлерді, сондай-ақ өңірлердің экономикалық өсу қарқынын жеделдетуге ықпал ететін "Түсті металдар өндірісі" және "Машиналар мен жабдықтар өндірісі" салалары бойынша индустриялық кластерді құруға және дамытуға бағытталған әдістемелік тәсілдер негізделген. Зерттеудің мақсаты - экономикалық дамудың кластерлік тұжырымдамасының теориялық негіздерін сыни талдау негізінде және методологиялық әдістеме даярлау. Зерттеу әдістері: эмпирикалық зерттеу, теориялық білім, логикалық, жүйелік және салыстырмалы талдау, салыстыру. Нәтижелер: мақалада экономикалық өсудің кластерлік тұжырымдамасын қалыптастыру мен дамытуға және аймақтың бәсекеге қабілеттілік деңгейін арттыруға арналған теориялық зерттеулердің нәтижелері жинақталып, жаңа әдістеме ұсынылған. Нәтижелерді қолдану саласы: орындалған зерттеу нәтижелері экономикалық өсудің кәсіпкерлік және ғылымды қажетсінетін инновациялық орталығын қалыптастыру мақсатында өңірдің инновациялық мамандандыру стратегиясында кластерлік тұжырымдаманы қалыптастыру және іске асыру процесінде қолданылуы мүмкін. Қорытындылай келе, ҚР өңірлік экономикасының бәсекеге қабілеттілігін қамтамасыз ету мақсатында кластерлерді қалыптастыруға бағытталған басқару шаралары ұсынылады. Атап айтқанда Түркістан облысының агроөнеркәсіптік кластерін құру ұсынылған. Бұл кластер, кәсіпорындардың біріккен тобы болып, олар өзара іс-қимыл жасайтын және географиялық жағынан көршілес, сондай-ақ қызметі ортақ мақсаттарға қол жеткізуді қамтамасыз етуге арналған ұжымдар болып табылады. Бұл өндірістік құрылым МЖӨ (мемлекеттік және жеке әріптестік) жағдайында жұмыс істейтін АӨК кәсіпорындарының тығыз салааралық байланыстарымен сипатталады және синергиялық тиімділік алуға мүмкіндік береді. Кластер құрамындағы кәсіпорындар өндірістік, салалар аралық қатынастарды оңтайландыру арқылы қалыптастыратын өзара толықтыру мен өзара көмек көрсету арқасында қосымша пайдаға кенеледі.

Түйінді сөздер: кластер, аймақ, бәсекеге қабілеттілік, инновациялық даму, даму модельдері, жаңғырту, кластерлерді ынталандыру;

Summary

The article analyzes the accumulated experience in the implementation of cluster programs and projects in the Republic of Kazakhstan. The advantage of cluster policy for the economy and methodological approaches to the creation and

development of clusters both in the field of agro-industrial complex, as well as an industrial cluster in the sectors "Production of non-ferrous metals" and "Production of machinery and equipment", as contributing to the acceleration of economic growth in the regions, are substantiated. The purpose of the study is a critical analysis of the theoretical foundations of the cluster concept of economic development. Research methods: empirical research, theoretical knowledge, logical, systematic and comparative analysis, comparisons and analogy. Results: the article summarizes the results of theoretical research on the formation and development of the cluster concept of economic growth and increasing the competitiveness of the region. Scope of application of the results: the obtained research results can be applied in the process of formation and implementation of the cluster concept in the strategy of innovative specialization of the region in order to form an entrepreneurial and knowledge-intensive innovation center for economic growth.

In conclusion, management measures aimed at the formation of clusters in order to ensure the competitiveness of the regional economy of the Republic of Kazakhstan are proposed. The proposed measures include the creation of an Agro-Industrial Cluster of the Turkestan region, which is a united group of interacting and geographically neighboring enterprises, as well as related organizations whose activities are designed to achieve common goals. This production structure is characterized by close intersectoral ties of agro-industrial enterprises operating on the terms of PPP (public and private partnership) and allows for a synergistic effect, which reflects complementarity and mutual assistance, the combination of which forms the effects of competitive advantages.

Keywords: cluster, region, competitiveness, innovative development, development models, modernization, cluster stimulation;

Аннотация

В статье анализируется накопленный опыт в области реализации кластерных программ и проектов в РК. Обосновано преимущество кластерной политики для экономики и методические подходы к созданию и развитию кластеров как в сфере агропромышленного комплекса, также индустриального кластера по отраслям «Производство цветных металлов» и «Производство машин и оборудования», как способствующие ускорению темпов экономического роста регионов. Целью исследования является критический анализ теоретических основ кластерной концепции и разработка методологии экономического развития. Методы исследования: эмпирическое исследование, теоретическое познание, логические, системный и сравнительный анализ, сравнения и аналогия. Результаты: в статье обобщены результаты теоретических исследований к формированию и развитию кластерной концепции экономического роста и предложены мероприятия для повышении уровня конкурентоспособности региона. Область применения результатов: полученные результаты исследования могут применяться в процессе формирования и реализации кластерной концепции в стратегии инновационной специализации региона с целью формирования предпринимательского и наукоемкого инновационного центра экономического роста. В заключении предлагаются меры управленческого воздействия, направленные на

формирование кластеров в целях обеспечения конкурентоспособности региональной экономики РК. Предлагаемые мероприятия включают в себя создание Агропромышленного Кластера Туркестанской области, которая представляет собой объединенную группу взаимодействующих и географически соседствующих предприятий, а также связанные с ними организации, чья деятельность призвана обеспечить достижение общих целей. Данная производственная структура характеризуется тесными межотраслевыми связями предприятий АПК, функционирующие на условиях ГЧП (государственного и частного партнерства) и позволяет получить синергический эффект, что отражает взаимодополнение и взаимовыручка, совокупность которых формирует эффекты конкурентных преимуществ.

Ключевые слова: кластер, регион, конкурентоспособность, инновационное развитие, модели развития, модернизация, стимулирование кластеров;

Введение (Introduction)

На современном этапе развития Республики Казахстан, одной из главных экономических задач является выбор конкурентоспособной модели развития экономики, позволяющей максимально использовать имеющийся потенциал. Конкурентоспособность определяется темпами внедрения новейших научно-технических решений и развития наукоемких производств, эффективностью инновационных процессов. Опыт развитых европейских и азиатских стран подтверждает, что кластерный подход является эффективным инструментом повышения конкурентоспособности экономики как страны в целом, так и отдельных ее регионов.

В Программном документе «Стратегия «Казахстан – 2050»: новый политический курс состоявшегося государства» отмечается, что «ключевым инструментом ее реализации должен стать кластерный подход»[1]. Основной задачей кластерной политики является выбор перспективной модели кластерного развития и формирование кластеров нового поколения, основу которых составят не промышленные предприятия, а центры инноваций и знаний, университеты, технологичные инженерные организации. Тем самым, специфику функционирования кластеров нового поколения, направленных на создание новых технологий, осуществление глубинной технологической модернизации и инновационного развития промышленности, а также подготовку кадров для работы в условиях новой промышленно-технологической формации, характеризует наличие трех организационно связанных компонент: наличие фундаментальной практико-ориентированной науки, инновационной промышленности и развивающегося образования.

Поскольку на сегодняшний день отсутствуют концептуальные методологические подходы к созданию и стимулированию кластеров, для реализации вектора модернизации национальной экономики необходима разработка обоснованной системы управления процессом кластеризации, включающей детальный механизм формирования и государственной поддержки кластеров нового типа. Все это подтверждает целесообразность и своевременность исследований, направленных на разработку научно-

методологических основ управления экономикой с применением инструментов кластерного подхода.

Материалы, методология и методы. (Materials, Methodology and Methods)

В методологическом плане вопрос определения состава и участников кластера является одним из самых сложных. Систематизация научных взглядов ученых экономистов позволяет выделить три концептуальных подхода к идентификации кластеров: индустриальные кластеры, основанные на теоретических принципах экономики локализации А. Маршалла [2] и описанные в работах S. Rosenfeld [3]; Н. Schmitz и К. Nadvi [4]; определение индустриальных кластеров на основе установления межотраслевых отношений при помощи таблиц затраты – выпуск. Данный подход встречается в работах D. Czamanski и L. de Abblas [5], J. Redman [6], E. Bergman и E. Feser [7]; концепции индустриальных кластеров, включающие в себя широкий спектр доказательств: экономика локализации и урбанизации, внутренний эффект масштаба, цепочка добавленной стоимости, технологические инновации и др., объясняющих объединение учреждений в географическом пространстве, и разработанные М. Портером [8, 9]. При первом подходе для идентификации индустриальных кластеров определяют региональную специализацию региона, используя метод фактора местоположения. Факторы местоположения, определяющие региональную специализацию через сравнение значений того или иного вида деятельности для территории (области, города, района) со значениями эталонной области (например, национальной экономики), являются простыми для интерпретации, несложными в применении, не требуют больших временных затрат, необходимые данные для анализа являются доступными.

При втором подходе основными методами, применяемыми при использовании таблиц «затраты – выпуск», являются прямой анализ взаимосвязей в цепочке ценностей и анализ образцов продаж. Прямой анализ взаимосвязей в цепочке ценностей группирует отрасли промышленности в кластеры на основе взаимосвязей в вертикальной продуктовой цепочке. Основным критерием является то, что отрасли промышленности с сильными транзакционными связями, выше требуемого порогового уровня, группируются в индустриальные кластеры. Следующим шагом является определение совместно расположенных отраслей с помощью сепаративного анализа местоположения.

Для группировки отраслей промышленности в соответствии со схожестью их товарных образцов в изучаемой литературе описаны два основных метода: статистический кластерный и дискриминантный анализ и факторный анализ методом главных компонент.

Третья кластерная концепция связана с именем М. Портера и его «Алмазом Преимуществ». Определение составных частей кластера начинается с рассмотрения крупной фирмы или концентрации сходных фирм, а затем выявляют наличие цепочки связанных с ними по вертикали ниже и вышестоящих фирм и организаций. Далее находят по горизонтали отрасли, проходящие через общие каналы или производящие побочные продукты и услуги. Дополнительные горизонтальные цепочки устанавливаются на базе

использования похожих специализированных факторов производства или технологий или связаны между собой через поставки. Следующий шаг после установления входящих в кластер отраслей и фирм состоит в выделении организаций, обеспечивающих для него специальные навыки, технологии, информацию, капитал или инфраструктуру, а также любых групповых образований, в которые входят участники кластера. Завершающий шаг – это поиск правительственных или других законодательных структур, оказывающих существенное влияние на членов кластера.

Кластерная концепция Портера носит, скорее, интуитивный характер, состав кластеров определяется недостаточно четко. Следует отметить, что исследования отечественных ученых основаны преимущественно на подходе М. Портера, что требует уточнения методов идентификации индустриальных кластеров для Казахстана.

Некоторые подходы, Rocha O. (2019) идентификации кластеров включают как количественные, так и качественные методы [10]. Существует общее мнение, что для распознавания кластеров необходимо соединить качественный и количественный анализ.

Комбинированный метод [11] для идентификации индустриальных кластеров региона предложен в работе Hill E. W., Brennan J. F. (2019). На первом этапе для идентификации набора отраслей, формирующих экономическую базу, предложено использование методики E. W. Hill и J. F. Brennan [11]. В соответствии с ней, отрасли, в которых регион имеет наибольшие конкурентные преимущества, определяются как индустрии-драйверы. Методика определения индустрий-драйверов предполагает комбинацию кластерного и дискриминантного анализов.

На втором этапе для определения состава участников индустриального кластера предложена модель, разработанная E. Feser и E. Bergman, и базирующаяся на изучении межотраслевых связей национальных таблиц «затраты выпуск» с помощью факторного анализа методом главных компонент.

На третьем этапе для оценки структурного влияния кластера на региональную экономику использована методика, основанная на расчете мультипликаторов валовой прибыли, добавленной стоимости и доходов домашних хозяйств.

В статье использованы: а) эмпирические исследования - анализ статистических данных, исследование кейсов (анализ конкретных случаев успешных или неудачных практик организации кластерных структур и другие методы сбора первичной информации; б) экспертные оценки представителей финансовых институтов и правительственных органов; в) системный анализ влияния кластерных походов на экономические, социальные и юридические аспекты с использованием системных методов; г) сравнительная аналитика различных форм и моделей кластеров;

Обзор литературы. (Literature review)

Анализ литературы по данной проблематике показал, что в целом научных публикаций зарубежных авторов по вопросам модернизации

экономики и роли в этих процессах кластерных образований достаточно много для создания системно-целостного представления о предмете исследования. Научные публикации, имеющиеся в предметной области, можно условно сгруппировать по тематической направленности следующим образом. Весомый вклад в развитие понятия «кластер» внесли ведущие зарубежные ученые А. Маршалл, Э. Гувер, Ф. Перу, Г. Мюрдаль, Р. Вернон, У. Айзард, Л. Мозес, В. Chinitz, М. Enright, М. Портер, П. Кругман и др. К основополагающим работам по формированию методики и методологии формирования кластеров, практическому использованию кластерного подхода следует отнести труды таких зарубежных ученых, как Р. Swann и М. Prevezer, Schmitz и К. Nadvi, R. Vom Hofe и К. Chen, С. Crouch, Р. Le Gales, S. Rosenfeld, Т. Roelandt и den Hertog, D. Czamanski и L. de Abblas, J. Redman, Н. Roepke, D. Adams, R. Wiseman, Н. Rocha, Feser и E. Bergman, E. Hill и J. Brennan и др. Среди ученых России и других стран СНГ, занимающихся вопросами кластерного подхода к развитию экономики, можно выделить С. Акулинина, А. Буряка, М. Войнаренко, А.Воронова, Е. Дуненкову, О. Кирика, С. Лозинского, В. Митенева, Т. Наролину и др.

В последние годы отмечается возросший интерес казахстанских ученых экономистов к проблемам создания и стимулирования кластерных инициатив. Они нашли отражение в работах таких авторов, как А. Алимбаев, Т. Притворова, А. Таубаева, Р. Андарова, М. Абдрахманов, С. Плисак, А. Абаева, А. Куандыкова, А. Калабаева, С. Умирзаков, Л. Нурпеисова, М. Намазбекова, С. Ли, Р. Рахметова, М. Тулегенова, А. Шалабекова и др.

Различные аспекты решения проблемы формирования кластеров с использованием аппарата экономико-математического моделирования представлены в работах С. Алдиярова, А. Байзакова, О. Дышканта, И. Квятковской, Л. Спанкуловой, Д. Тазабекова и др.

Несмотря на значительное количество работ, посвященных отдельным направлениям проблематики, ряд теоретико-методологических и прикладных аспектов, связанных с управлением экономикой на основе кластерного подхода, направленным на формирование кластеров нового поколения с учетом казахстанских экономических условий, по-прежнему остается актуальным и недостаточно изученным. Кластерный подход был выдвинут в качестве одного из передовых методов, имеющих практический эффект, при реализации Стратегии индустриально-инновационного развития страны до 2015 года, в Послании Президента народу Казахстана от 19.03.2004 г. «К конкурентоспособному Казахстану, конкурентоспособной экономике, конкурентоспособной нации».

В июле 2004 г. в Казахстане на основе использования мирового опыта кластеризации экономики было положено начало проекту «Диверсификация экономики Казахстана посредством развития кластеров в недобывающих отраслях экономики», т. е. осуществлению первой кластерной инициативы Казахстана [12]. Участниками данного Проекта выступили: АО «Центр маркетингово-аналитических исследований РК», американская консалтинговая

компания «J. E. Austin Associates, Inc.», The Economic Competitiveness Group (ECG), профессор Майкл Портер (научный советник Проекта).

Задача Проекта заключалась в разработке плана конкретных действий для повышения конкурентоспособности ключевых недобывающих секторов экономики Казахстана.

Целью Проекта выступила идентификация 57 перспективных пилотных кластеров с целью создания индустриальной основы для повышения конкурентоспособности и диверсификации экономики, а также подтверждения жизнеспособности кластерного подхода в Казахстане. Реализация Проекта предполагала осуществление трех этапов.

В рамках первого этапа был произведен анализ около 150 недобывающих отраслей и подотраслей экономики с целью выявления отраслевых кластеров и сегментов рынка, в которых Казахстан имеет конкурентные преимущества. Конкурентоспособность оценивалась по двум основополагающим параметрам: наличие в Казахстане экономической базы для развития данной отрасли, то есть наличие компаний, человеческих ресурсов, технологий, инфраструктуры; роль отрасли в экономике Казахстана – вклад отрасли в обеспечение общей занятости, ВВП, несырьевой экспорт; рост отрасли в динамике и т.д.

Изучение отраслей по этим параметрам позволило идентифицировать 23 отрасли и подотрасли экономики, которые имеют наибольший потенциал конкурентоспособности.

На втором этапе проекта была оценена привлекательность рынка и его динамика для 23 отраслевых кластеров и сегментов рынка на региональном, страновом и мировом уровнях. В ходе маркетингового исследования конъюнктуры рынков за последние 5-10 лет были выявлены девять наиболее привлекательных кластеров: туристский, кластер стройматериалов, текстильный, мебельный, кластер пищевой промышленности, кластер финансовых услуг, грузо-перевозочный, кластер по производству оборудования для горнодобывающей промышленности, металлургический кластер.

На заключительном этапе были определены семь перспективных кластеров. Это туризм, пищевая промышленность, нефтегазовое машиностроение, текстильная промышленность, транспортно-логистические услуги, металлургия, строительные материалы. Это те отрасли, развитие которых позволит вывести Казахстан на мировые рынки и послужит базой по созданию индустриальной основы для повышения конкурентоспособности и диверсификации экономики республики.

В 2005 году Постановлением Правительства Республики Казахстан от 25 июня 2005 года № 633 были сформированы и утверждены планы по созданию и развитию 7 пилотных кластеров в выявленных в рамках проекта казахстанской кластерной инициативы приоритетных секторах экономики [13]. Данные планы включают в себя как мероприятия по решению системных проблем указанных отраслей (совершенствование законодательства для стимулирования развития отрасли, подготовка и переподготовка кадров, вопросы стандартизации, развитие инфраструктуры, и т.д.), так и меры, направленные на решение задач каждого отдельного кластера (выработка бизнес-стратегий, реализация

инвестиционных проектов в рамках кластера, усиление внутри-кластерной кооперации и т.д.).

Успешная реализация кластерных инициатив предполагала достижение следующих результатов: а) устойчивое повышение роста национальной экономики и более равномерное распределение выгод от подобного роста; б) диверсификация экономики через смещение акцента с добывающих отраслей; в) рост производительности и эффективности деятельности предприятий - отдельных участников пилотных кластеров, увеличении объема экспорта и производства продуктов с высокой добавленной стоимостью, а также рост стоимости единицы экспорта; рост внутренних инвестиций; г) сильное деловое сообщество в не добывающих секторах, фокусирующееся на устойчивой конкурентоспособности; существенное улучшение качества делового и инвестиционного климата; д) международное признание Казахстана конкурентоспособной страной; оптимизированные внешнеэкономические связи с соседними странами.

Необходимость развития кластеров отмечается в Государственной программе по форсированному индустриально-инновационному развитию Республики Казахстан на 2010-2014 годы, утвержденной Указом Президента Республики Казахстан от 19 марта 2010 года № 958 [14]. В частности, подчеркивается, что политика государства должна быть сфокусирована на стимулировании развития производств с высокой добавленной стоимостью, поддержке «прорывных» проектов, формировании вспомогательного, обслуживающего и перерабатывающего блоков малых и средних предприятий через аутсорсинг и усиление местной составляющей в крупных проектах, а также на формировании кластеров вокруг крупных системообразующих компаний за счет объединения усилий обслуживающих и вспомогательных компаний. О важности создания инновационных кластеров говорилось и в Программе по развитию инноваций и содействию технологической модернизации в Республике Казахстан на 2010-2014 годы, утвержденной Постановлением Правительства Республики Казахстан от 30 ноября 2010 года № 1308. Развитие инновационных кластеров обеспечит синергию образования, науки, финансов и бизнеса и будет содействовать формированию инновационной среды, обеспечивающей связь между крупными университетами, научными центрами, предприятиями, отечественными и зарубежными инвесторами и другими структурами, занимающимися трансфертом технологий и инновационным производством. В Послании народу Казахстана «Стратегия «Казахстан – 2050»: новый политический курс состоявшегося государства» от 14.12.2012 г. Президент страны отметил, что «сейчас с учетом международной практики и нашего опыта мы должны кардинально скорректировать кластерную политику» – необходимо формировать кластеры совершенно нового инновационного поколения [1].

Несмотря на активные попытки по формированию кластеров, в казахстанской экономике пока не созданы сильные и развитые кластеры. Зачастую это связано и с тем, что кластеры вынуждены импортировать производственное и специализированное оборудование, необходимое им для

выпуска конкурентоспособной конечной продукции. Кроме того, на практике малые и средние предпринимательские структуры не способны эффективно сотрудничать с крупными компаниями в силу непрозрачности отечественного рынка, изолированности информации о возможностях малых предприятий. У крупных предприятий возникают такие проблемы, как консерватизм управленческого состава, финансовая необеспеченность заказов, нехватка финансовых средств для совместных проектов, низкий уровень конкурентоспособности. Все эти обстоятельства замедляют процесс кластеризации в Республике Казахстан.

Накопленный опыт кластерной политики был учтен при формировании Государственной программы индустриально-инновационного развития РК на 2015-2019 годы [15]. Программа сфокусирована на развитии обрабатывающей промышленности. Предусматривается сконцентрировать усилия и ресурсы на ограниченном числе секторов с применением кластерного подхода. В частности, усилия государства будут направлены на развитие и поддержку одного национального кластера из базовых ресурсных секторов, связанных с добычей и переработкой нефти и газа, нефтегазохимии, нефтегазохимического машиностроения и сервисных услуг для нефтегазовой промышленности; трех территориальных кластеров в рыночно ориентированных секторах обрабатывающей промышленности; двух инновационных кластеров («Назарбаев Университет» в Астане и «Парк инновационных технологий» в Алматы).

Очевидно, что осуществление кластеризации экономики Казахстана должно проводиться с учетом территориальной организации республики. Кластеры неразрывно связаны с региональным развитием и не могут существовать вне контекста и условий региона. Поэтому распространение кластерной деятельности на региональный уровень является важным вопросом. Инициатива здесь должна принадлежать частному сектору.

Государственной программой индустриально-инновационного развития РК на 2015-2019 годы предусмотрено, что государственная поддержка будет оказываться кластерам с наибольшим потенциалом развития. Кластеры будут выбраны на конкурсной основе. Поддержка будет осуществляться по нескольким направлениям. Во-первых, по расширению кластера и интеграции его участников, то есть на создание кластерных ассоциаций, формирование единой базы поставщиков и информационной платформы, маркетинговые исследования, консультационные услуги. На это государством будет выделяться до 60 млн. тенге в год в течение 5 лет. В первые два года участникам кластеров будут возмещать 75% расходов, в остальные три года – 40%. Также деньги будут выделяться на создание и содержание инжиниринговых центров (до 50% возмещения расходов, но не более 100 млн. тенге). И, наконец, будет оказана финансовая поддержка на создание бизнес-климата и инфраструктуры. Объемы ее будут определены согласно дорожным картам, представленным инициаторами кластеров.

Мировая практика свидетельствует, что в последние два десятилетия формирование кластеров происходил довольно активно [16]. В целом, по оценке

экспертов, к настоящему времени кластеризацией охвачено около 50% экономик ведущих стран мира. Уровень кластеризации экономики стран мира. В США в рамках кластеров работает более половины предприятий, а доля ВВП, производимого в них, превысила 60%. В ЕС насчитывается свыше 2 тыс. кластеров, в которых занято 38% его рабочей силы. Полностью охвачены кластеризацией датская, финская, норвежская и шведская промышленность. Так, Финляндия, чья экономическая политика базируется на кластеризации, на протяжении 2000-х годов занимает ведущие места в мировых рейтингах конкурентоспособности. За счет кластеров, отличающихся высокой производительностью, эта страна, располагая всего 0,5% мировых лесных ресурсов, обеспечивает 10% мирового экспорта продукции деревопереработки и 25% - бумаги. На телекоммуникационном рынке она обеспечивает 30% мирового экспорта оборудования мобильной связи и 40% – мобильных телефонов. На промышленные кластеры Италии приходится 43% численности занятых в отрасли и более 30% объема национального экспорта. Успешно функционируют кластерные структуры в Германии (химия и машиностроение), во Франции (производство продуктов питания, косметики). Активно идет процесс формирования кластеров и в Юго-Восточной Азии и Китае, в частности, в Сингапуре (в области нефтехимии), в Японии (автомобилестроение) и в других странах. В Китае сегодня существует более 60 особых зон-кластеров, в которых находится около 30 тыс. фирм с численностью сотрудников 3,5 млн. чел. и уровнем продаж на сумму примерно 200 млрд. долл. в год. Повышение конкурентоспособности посредством кластерных инициатив становится базовым элементом стратегий развития подавляющего большинства стран. Анализ более 500 кластерных инициатив, реализованных за последние 10 лет в 20-ти странах, показывает, что высокая конкурентоспособность этих стран основана на сильных позициях отдельных кластеров - локомотивах конкурентоспособности. Так, конкурентоспособность Швеции в целлюлозно-бумажном секторе распространяется на наукоемкое оборудование по деревообработке и производству бумаги, конвейерные линии и некоторые смежные отрасли-потребители (например, производство промышленной и потребительской упаковки). Дания разработала специфические инновационные технологии для агробизнеса и пищевой промышленности. Немецкие [16] машиностроители и автомобилестроители выигрывают от наличия в Германии высокоразвитого производства компонентов для этих отраслей. В Италии сложились отраслевые комбинации: металлообработка – режущий инструмент; мода – дизайн; кожа – обувь; деревообработка – мебель.

Если в прошлом десятилетии большинство кластеров специализировалось на производстве потребительских товаров и создавались с целью повышения конкурентоспособности отдельных регионов и территорий, то на рубеже XXI в. стали появляться промышленные кластеры нового поколения, занимающиеся информатикой, дизайном, экологией, логистикой, производством медицинских препаратов и т.п. Инновационная ориентированность кластеров постепенно возрастала, и сегодня она является важнейшей характеристикой, определяющей конкурентоспособность

кластерных образований. В отличие от традиционных промышленных кластеров, инновационные кластеры представляют собой систему тесных взаимосвязей не только между фирмами, их поставщиками и клиентами, но и институтами знаний, среди которых крупные исследовательские центры и университеты, являясь генераторами новых знаний и инноваций, обеспечивают высокий образовательный уровень региона. Появляется возможность координации усилий и финансовых средств для создания нового продукта и технологий и выхода с ними на рынок. По сути дела, в рамках кластера становится возможным выстраивание замкнутой технологической цепочки – от создания продукта до его производства и вывода на рынок. Следует отметить еще одно отличие инновационных кластеров от традиционных промышленных, которое определяется созданием в их рамках преимущественно экспортно-ориентированной продукции и технологий, т.е. внутри-кластерные конкурентные преимущества оказываются значимыми в международном масштабе.

Таким образом, отличительной чертой кластеров нового поколения является их инновационная ориентированность, они должны формироваться в тех отраслях, где осуществляется или ожидается «прорыв» в области техники и технологии производства с последующим выходом на новые «рыночные ниши». В этой связи важной задачей государственной политики является идентификация наиболее конкурентоспособных кластеров в прорывных отраслях с целью их развития.

Результаты исследования (Results)

Обеспечением потребительской продовольственной корзины в Туркестанской области занимаются местные товаропроизводители различных организационно-правовых форм хозяйствования и собственности, в том числе сельскохозяйственные предприятия с государственной долей участия.

По нашему мнению, вышеперечисленным принципам обеспечения продовольственной безопасности региона в целом и решением вышеизложенных проблем, с которыми постоянно сталкиваются сельхозтоваропроизводители области, станет создание на территории Туркестанской области агропромышленного кластера - полноценными агентами которого станут предприятия, находящиеся в регионе и предприятия, функционирующие на условиях ГЧП (государственного и частного партнерства).

Тщательный анализ финансово-экономических показателей деятельности крупнейших предприятий области, получающих от государства субсидиарную помощь, позволил сформулировать ключевые проблемы аграрного сектора данного региона. Развитию второй сферы АПК (сельского хозяйства) препятствуют следующие факторы:

- выбор экстенсивного пути развития производства продукции;
- неразвитость системы обеспечения основного производства стратегически важными видами сырья и материалов;
- использование большого количества ручного труда в производственном процессе;

не отлажена внутрихозяйственная система хранения готовой продукции предприятий сельского хозяйства;

отсутствие высококвалифицированных кадров, особенно менеджеров по продажам, специалистов по складской логистике;

практически не решается вопрос утилизации отходов всех типов и классов, начиная с потерявшей товарный вид продукции сельского хозяйства и заканчивая отходами производственного цикла;

отсутствие глубокой переработки излишков и остатков производства продукции на предприятиях (заморозки, консервации, сублимации);

практически полностью отсутствует межхозяйственная система логистики, включающая собственную розничную сеть.

Условием развития регионального агропромышленного комплекса является организация местного продовольственного кластерного объединения.

Для построения и реализации системы продовольственного кластерного объединения следует придерживаться основных принципов реализации системы продовольственной безопасности:

экономическая и физическая доступность продовольствия населению;

обеспечение рационального и сбалансированного развития отраслей сельского хозяйства;

сбалансированность специализации и концентрации сельскохозяйственного производства с учетом принципов кооперации и интеграции;

повышение конкурентоспособности отечественной продукции;

регулирование импорта поставок продовольствия с учетом развития отечественного производства;

модернизация материально-технической базы;

рациональное использование ограниченных ресурсов;

адаптация системы планирования и ценообразования к условиям стимулирования собственных товаропроизводителей;

внедрение инновационных технологий, природоохранных мероприятий, достижений науки и передового опыта;

совершенствование внутрихозяйственных экономических отношений;

оптимизация управления в сельском хозяйстве.

Поэтому для обеспечения продовольственной безопасности региона в целом, станет создание на территории Туркестанской области агропромышленного кластера - полноценными агентами которого станут предприятия, относящиеся данному региону и предприятия, функционирующие на условиях ГЧП (государственного и частного партнерства). В современной экономике уже окончательно сформирован многоэтапный организационно-экономический механизм построения региональных агропромышленных кластеров с подетальным функциональным подразделением промежуточных задач на государственном и частном уровнях.

Важно, что этот механизм обзревается дискретно по организационным и экономическим элементам. Совокупность элементов обозначает не только сам процесс формирования кластера, но и его внутреннюю детализацию, в том

числе финансовое обеспечение формирования и достижения целевых показателей.

Создаваемый организационно-экономический механизм как региональный кластер четко отражает роли государственных и частных структур, указывая их функции и полномочия в экономике региона.

Основными задачами, решаемыми со стороны органов управления АПК при формировании кластера, будут являться:

- пропаганда преимуществ кластера и вовлечение в него предприятий;
- разработка региональной программы формирования агропромышленного кластера с вариантами его финансирования и инвестирования (через ГЧП, концессионные соглашения, совместное акционирование и др.);
- создание рабочей группы по реализации кластерной политики;
- расчетное проектирование основных блоков потенциального кластера, их структуры, порядка формирования и экономическое обоснование такой формы интеграции;
- административная и финансовая поддержка подготовительных мероприятий;
- стимулирование развития созданных кластеров, субсидирование его участников.

Агропромышленный кластер Туркестанской области представляет собой объединенную группу взаимодействующих и географически соседствующих предприятий, а также связанные с ними организации, чья деятельность призвана обеспечить достижение общих целей. Данная производственная структура характеризуется чертами явного и неявного сотрудничества, что отражает формальное и неформальное взаимовлияние, взаимодополнение и взаимовыручка, совокупность которых формирует эффекты конкурентных преимуществ.

По нашему мнению, ядром данного кластера должен стать агропромышленный парк Туркестанской области. (рисунок 1). Основой построения бизнеса в современных условиях является готовность агропредпринимателей к кардинальному изменению отношения к потребителю продукции и партнерам по бизнесу, а также совершенствование создаваемой цифровой платформы взаимодействия всех субъектов агробизнеса (преобразования системы бизнес-связей производителей, поставщиков и потребителей во взаимосвязанную систему гибких, так называемых сетей, которые снижают затраты на взаимодействие компаний между собой и с конечным потребителем. Создание цифровой инфраструктуры позволит превратить информацию в ресурс для экономического роста, положительно отразится на экономической безопасности предприятий, позволит приобрести конкурентные преимущества.

Данная структура должна объединить в себе высокотехнологичные и инновационные процессы, которые обеспечат замкнутый цикл глубокой переработки всех видов производимой в регионе сельскохозяйственной продукции, а также помогут решить проблему утилизации отходов (особенно органических) - экологический сектор, путем их вторичной переработки, где

конечным продуктом будет являться экструдированный комбикорм, себестоимость которого минимум в два раза меньше закупаемых в настоящее время кормов предприятиями области. Владение цифровыми активами даст предпринимательским структурам АПК дополнительное конкурентное преимущество, так как уровень конкурентоспособности агропредприятий определяется уровнем их цифровизации.

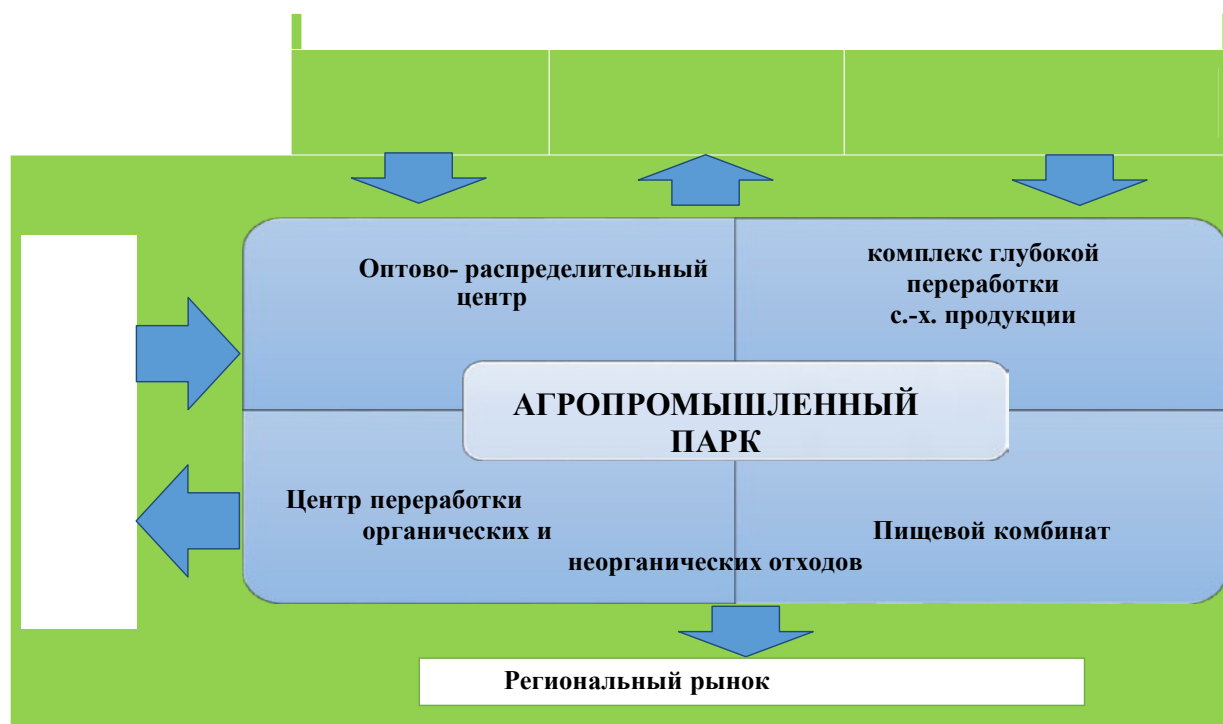

Рисунок 1. Агропромышленный кластер Туркестанской области

— сфера цифровых технологий

Источник: составлено авторами.

Основными преимуществами создания агропромышленного кластера области для региона будут являться следующие аспекты:

Стабилизация цен на продукцию как для сельхозтоваропроизводителей, которые формируют блок поставщиков сырья для агропромышленного парка, так и для блока покупателей, включающих в себя не только торговые сети, но и предприятия общественного питания, а также организации социальной сферы, такие как ДДУ (детские дошкольные учреждения), общеобразовательные учреждения, объекты здравоохранения и другие государственные структуры;

Эффективное внутрирегиональное и межрегиональное перераспределение продукции;

Повышение эффективности мер государственной поддержки;

Увеличение числа занятых, создание новых рабочих мест;

Легализация теневого оборота сельскохозяйственной продукции;

Устойчивое развитие сельской местности;

Создание единой технологии хранения, распределения, переработки пищевой продукции, включающей в себя единую систему логистики товарооборота, а также создание необходимого оборудования и компонентов;

Рост налоговых отчислений;

Решение проблемы утилизации органических отходов (особенно актуальной для Туркестанской области);

Создание единой информационной системы учета потоков сельскохозяйственной продукции и прогнозирования;

Цифровая трансформация агробизнеса Туркестанской области в целом.

Агенты агропромышленного кластера – сельскохозяйственные предприятия области - также получают ряд преимуществ, являясь его участниками:

Гарантированный сбыт не ниже среднерегиональных закупочных цен;

Адаптация производства под особенности потребительского рынка региона;

Возможность прогнозирования объемов производства под потребности рынка;

Снижение себестоимости продукции животноводства за счет снижения стоимости кормовой базы;

Снижение расходов, связанных с утилизацией органических отходов путем их вторичной переработки;

Снижение транспортных издержек за счет централизованной логистики.

Внедрение цифровых инструментов в АПК за счет комплексных программных решений и привлечения специалистов в области IT-технологий.

Также нами были анализированы индустриальные кластеры Восточно-Казахстанской области (ВКО).

Классификация отраслей ВКО в соответствии с уровнем их конкурентоспособности с использованием иерархического кластерного анализа методом Варда позволила сгруппировать 21 отрасль ВКО в 7 групп. Дискриминантный анализ позволил разбить выявленные группы отраслей ВКО в три подгруппы: 1) индустрии этих кластеров являются неосновными или неконкурентоспособными; 2) средние кластерные группы; 3) отрасли этих кластеров являются конкурентоспособными и составляют экономическую базу региона, это кандидаты в индустрии-драйверы[17].

В ходе анализа было определено, что ядром потенциального индустриального кластера ВКО должны стать отрасли «Производство цветных металлов» и «Производство машин и оборудования» как способствующие ускорению темпов экономического роста области.

При факторном анализе данных межотраслевых взаимосвязей, полученных при анализе данных о промежуточном потреблении 20 производящих отраслей таблиц «затраты – выпуск» Республики Казахстан, было отобрано 7 собственных факторов, объясняющих 88% дисперсии в матрице данных. Для объяснения отобранных факторов в каждой строке повернутой факторной матрицы отмечена та факторная нагрузка, которая имеет наибольшее абсолютное значение (выделено жирным шрифтом).

Основываясь на оценке отраслевой специализации региона и результатах факторного анализа, потенциальный горно-металлургический кластер Восточно-Казахстанской области составят отрасли: «Добыча металлических руд»; «Металлургическая промышленность и обработка металлов»; «Прочие отрасли обрабатывающей промышленности»; «Производство и ремонт машин и оборудования, запасных деталей»; «Добыча угля и лигнита, разработка торфа». Каждая из выявленных отраслей представляет собой звено в ценовой цепочке, которое добавляет свою цену к конечному продукту.

Мультипликаторы влияния горно-металлургического кластера на экономику Восточно-Казахстанской области. Анализ мультипликаторов подтверждает целесообразность формирования горно-металлургического кластера в ВКО, так как развитие последующих переделов будет увеличивать мультипликативный эффект и содействовать ускорению темпов экономического роста области.

Разнообразие проводимой политики определяет и многообразие направлений и форм государственной поддержки кластеров нового поколения, среди которых: прямая финансовая поддержка специфических проектов; обеспечение выполнения административных процедур; предоставление знаний или других составляющих инфраструктуры; снижение налогов на исследовательские и инновационные расходы; организация публичных мероприятий (ярмарки, торговые миссии и пр.); обеспечение сетей с университетами, администрацией; обеспечение сетей с фирмами; поддержка в развитии инкубаторов; поддержка в улучшении репутации региона (кластера); обеспечение передачи информации (запросы рынка, ситуация на рынке, новые правила и пр.); обеспечение транспортных связей с другими кластерами или географическими областями.

Таким образом, множественность подходов к идентификации состава и участников кластеров, объединяющих количественные и качественные параметры, и большое количество инструментов регулирования процессов кластеризации подтверждают научную значимость и актуальность вопросов.

Очевидно, что кластеры обеспечивают экономическое развитие регионов и страны, в которой они находятся, путем интенсификации научных исследований и ускорения инноваций. Формирование кластеров как эффективного инструмента повышения конкурентоспособности экономики Казахстана позволит достичь повышения производительности и конкурентоспособности предприятий и секторов экономики; снижения затрат за счет эффекта синергии и унификации подходов в области управления качеством, логистике, инжиниринге, информационных технологий; повышения инновационного потенциала; стимулирования появления новых предприятий; обеспечить занятость в регионах, положительное изменение ее структуры, повышение уровня оплаты труда. Кластеризация национальной экономики, заложенная в плане следующей фазы индустриализации, предполагает формирование новых рыночных ниш для отечественных производителей. Перспективы Третьей индустриальной революции, перехода мировой экономики на новый технологический уклад уравнивает шансы всех стран на

совершение технологического прорыва. Это очень важно для экономики Казахстана, все еще сильно зависящей от сырьевого сектора. Правильный выбор направлений развития, поддержка инновационных кластеров позволят совершить Казахстану рывок в развитии технологий, осуществить структурную перестройку экономики, что будет способствовать выполнению цели вхождения Казахстана в тридцатку наиболее развитых стран мира.

Обсуждение и заключения (Discussion and Conclusions)

Таким образом, без государственной поддержки через систему субсидирования производства, целевого финансирования, а также отсутствие частного инвестирования сельскохозяйственным предприятиям Туркестанской области сложно осуществлять эффективную хозяйственную деятельность, которая в полной мере позволила бы им быть полноценными агентами продовольственного рынка – регионального и межрегионального – основной задачей которых является обеспечение продовольственной безопасности региона в частности и страны в целом.

Следовательно, предлагаемый агропромышленный кластер Туркестанской области позволит решить насущные проблемы сельхозтоваропроизводителей области через создание здоровой конкурентной среды; а региону в целом – решить проблему продовольственной безопасности через создание стратегических круглогодичных запасов продуктов питания собственного производства высокого качества с доступной ценовой политикой для конечного потребителя.

Агропромышленный кластер Туркестанской области представляет собой объединенную группу взаимодействующих и географически соседствующих предприятий, а также связанные с ними организации, чья деятельность призвана обеспечить достижение общих целей. Данная производственная структура характеризуется чертами явного и неявного сотрудничества, что отражает формальное и неформальное взаимовлияние, взаимодополнение и взаимовыручка, совокупность которых формирует эффекты конкурентных преимуществ.

По нашему мнению, ядром данного кластера должен стать агропромышленный парк Туркестанской области. Основой построения бизнеса в современных условиях является готовность агропредпринимателей к кардинальному изменению отношения к потребителю продукции и партнерам по бизнесу, а также совершенствование создаваемой цифровой платформы взаимодействия всех субъектов агробизнеса (преобразования системы бизнес-связей производителей, поставщиков и потребителей во взаимосвязанную систему гибких, так называемых сетей, которые снижают затраты на взаимодействие компаний между собой и с конечным потребителем. Создание цифровой инфраструктуры позволит превратить информацию в ресурс для экономического роста, положительно отразится на экономической безопасности предприятий, позволит приобрести конкурентные преимущества.

Основными преимуществами создания агропромышленного кластера области для региона будут являться следующие аспекты:

Стабилизация цен на продукцию как для сельхозтоваропроизводителей, которые формируют блок поставщиков сырья для агропромышленного парка, так и для блока покупателей, включающих в себя не только торговые сети, но и предприятия общественного питания, а также организации социальной сферы, такие как ДДУ (детские дошкольные учреждения), общеобразовательные учреждения, объекты здравоохранения и другие государственные структуры;

Эффективное внутрирегиональное и межрегиональное перераспределение продукции;

Увеличение числа занятых, создание новых рабочих мест;

Создание единой технологии хранения, распределения, переработки пищевой продукции, включающей в себя единую систему логистики товарооборота, а также создание необходимого оборудования и компонентов;

Решение проблемы утилизации органических отходов (особенно актуальной для Туркестанской области);

Создание единой информационной системы учета потоков сельскохозяйственной продукции и прогнозирования;

Цифровая трансформация агробизнеса Туркестанской области в целом.

Литература

1. Послание Президента РК народу Казахстана «Стратегия «Казахстан-2050»: новый политический курс состоявшегося государства» от 12.2012 года.
2. Маршалл А. (2019) Принципы экономической науки. – М.: Директмедиа Паблишинг 2019.- 994 с.
3. Rosenfeld A. (2018)Industrial Strength Strategies: Regional Business Cluster and Public Policy. – Washington, DC: The Aspen Institute, 2018.
4. Schmitz and Nadvi K. (2022)Clustering and Industrialization: Introduction // World Development 27. – 2022. – P. 15031514. 2020
5. Czamanski and de Ablas L.A. (2019)Identification of industrial clusters and complexes: a comparison of methods and findings// Urban Studies 16. – 2019. – P. 6180.
6. Redman A. (2019)Understanding State Economics through Industries Studies. – Washington DC: Council of Governor’s Policy Advisors, 2019.
7. Feser, J. and Bergman, E.M. (2022) National industry cluster templates: A framework for applied regional cluster analysis// Regional Studies. – Vol. 34.1. – 2022. – P. 119.
8. Портер М. (2019)Конкуренция: учебное пособие: пер. с англ. – М.: Издательский дом «Вильямс», 2019 – 495 с.
9. Porter E. (2022)Location, Competition, and Economic Development: Local Clusters in a Global Economy // Economic Development Quarterly 14.1. 2022. – P.1534.
10. Rocha O. (2019)Entrepreneurship and regional development: The role of clusters. Thesis submitted in partial fulfillment of the requirements for a Doctor of Philosophy degree at University of London. – London, 28 December 2019.

11. Hill E. W., Brennan J. F. (2019) A methodology for identifying the drivers of industrial clusters: The foundation of regional competitive advantage // *Economic development quarterly*. – 2019. – Т. 14. – №. 1. – С. 65-96.
12. Руководство по развитию кластеров. – Алматы: АО «Центр маркетингово-аналитических исследований», 2016.- 56 с.
13. Постановление Правительства РК «Об утверждении планов по созданию и развитию пилотных кластеров в приоритетных секторах экономики» №633 от 06.2005 года.
14. Государственная программа по форсированному индустриально-инновационному развитию Республики Казахстан на 2010-2014 годы, утвержденная Указом Президента РК № 958 от 03.2010 года.
15. Государственная программа индустриально-инновационного развития РК на 2015–2019 годы, утвержденная Указом Президента РК № 874 от 08.2014 года.
16. Ленчук Е.Б., Власкин Г.А. (2022) Кластерный подход в стратегии инновационного развития зарубежных стран // <http://www.ru/uploaded/docs/ljenchuk.pdf>, 2022
17. Турганбаев Е.М., Козлова М.В. (2017) Комбинированный подход к идентификации индустриальных кластеров // *Вестник КазЭУ*. 2017, №5. – С. 280.

References

- The Message of the President of the Republic of Kazakhstan to the people of Kazakhstan "Strategy "Kazakhstan-2050": a new political course of the established state" dated 12.2012.
- Marshall A. (2019) *Principles of economic science*. – M.: Directmedia Publishing 2019.- 994 p.
- Rosenfeld A. (2018) *Industrial Strength Strategies: Regional Business Cluster and Public Policy*. – Washington, DC: The Aspen Institute, 2018.
- Schmitz and Nadvi K. (2022) *Clustering and Industrialization: Introduction* // *World Development* 27. – 2022. – p. 15031514. 2020
- Czamanski and de Ablas L.A. (2019) *Identification of industrial clusters and complexes: a comparison of methods and findings* // *Urban Studies* 16. – 2019. – p. 6180.
- Redman A. (2019) *Understanding State Economics through Industries Studies*. – Washington DC: Council of Governor's Policy Advisors, 2019.
- Feser, J. and Bergman, E.M. (2022) *National industry cluster templates: A framework for applied regional cluster analysis* // *Regional Studies*. – Vol. 34.1. – 2022. – p. 119.
- Porter M. (2019) *Competition: textbook: trans. from English* – M.: Williams Publishing House, 2019 – 495 p.
- Porter E. (2022) *Location, Competition, and Economic Development: Local Clusters in a Global Economy* // *Economic Development Quarterly* 14.1. 2022. – p.1534.

Rocha O. (2019) Entrepreneurship and regional development: The role of clusters. Thesis submitted in partial fulfillment of the requirements for a Doctor of Philosophy degree at University of London. – London, 28 December 2019.

Hill E. W., Brennan J. F. (2019) A methodology for identifying the drivers of industrial clusters: The foundation of regional competitive advantage // Economic development quarterly. – 2019. – vol. 14. – No. 1. – pp. 65-96.

Guidance on cluster development. – Almaty: JSC "Center for Marketing and Analytical Research", 2016.- 56 p.

Resolution of the Government of the Republic of Kazakhstan "On approval of plans for the creation and development of pilot clusters in priority sectors of the economy" No. 633 dated 06.2005.

The State program for accelerated industrial and innovative development of the Republic of Kazakhstan for 2010-2014, approved by Decree of the President of the Republic of Kazakhstan No. 958 dated 03.2010.

The State program of industrial and innovative development of the Republic of Kazakhstan for 2015-2019, approved by Decree of the President of the Republic of Kazakhstan No. 874 dated 08.2014.

Lenchuk E.B., Vlaskin G.A. (2022) Cluster approach in the strategy of innovative development of foreign countries // <http://www.ru/uploaded/docs/ljenchuk.pdf>, 2022

Turganbaev E.M., Kozlova M.V. (2017) A combined approach to the identification of industrial clusters // Bulletin of KazEU. 2017, No. 5. – p. 280.

УДК 81.2

Тулябаева Ж. С.

педагогика ғылымдарының магистрі

Оқу орындарында шет тілдерін оқытудың гуманистік методологиясы

Аннотация

Гуманитарландыру – жалпы білім беру жүйесіндегі гуманизация процесінің бір бөлігі. Ол студенттердің кәсіби білімімен қатар, қоғамның, сондай-ақ өз халқының даму тарихы, оның әдебиеті, өнері, діні, яғни адамгершілік эстетикалық рухани-мәдени құндылықтары жөніндегі білімді игерумен байланысты.

Түйін сөздер

Гуманизация, білім, қоғам, адамгершілік, руханият, мәдени құндылықтар.

Аннотация

Гуманизация-часть процесса гуманизации в системе общего образования. Она связана, помимо профессиональных знаний студентов, с усвоением знаний об истории развития общества, а также своего народа, его литературе, искусстве, религии, т. е. нравственно-эстетических духовно-культурных ценностях.

Ключевые слова:

Гуманизация, знания, общество, нравственность, духовность, культурные ценности.

Білім саласындағы «гуманизация», «гуманитаризация» терминдерінің қандай мәні бар? Білімнің гуманитарландырылуы оның адамдануын көздейді, яғни болашақ мамандығы мен оқытылатын пәндеріне қарамастан, оқу процесінің орталығына адам қойылады.

Гуманитарландыру – жалпы білім беру жүйесіндегі гуманизация процесінің бір бөлігі. Ол студенттердің кәсіби білімімен қатар, қоғамның, сондай-ақ өз халқының даму тарихы, оның әдебиеті, өнері, діні, яғни адамгершілік эстетикалық рухани-мәдени құндылықтары жөніндегі білімді игерумен байланысты. Оқу процесінің гуманизациялау мен гуманитарландыру оқу материалы мен оқыту технологиясы арқылы жеке адамның дамуына көңіл бөлу, оның басқа адамдарды дұрыс қабылдай алуы, адамгершілік, кісілік қасиетін тәрбиелеуді мақсат етеді.

Қазіргі ағылшын педагогикасы мен методологиясында (орысша термині – шет тілдерді оқыту әдістемесі) айтып отырған әдіс үшін мына терминдер аффективті, эмоциональді психологиялық, гуманистік біртұтас (confluent) көрсетіледі.

Шет тілдерінде білім берудің мәні мынада; шет тілін оқыту құралы оқушылардың сезім қабілетімен, ойлау қабілеттерімен, өмір тәжірибелерімен деңгейлі тұрғыдан қарастырылуы керек.

Гуманитарлық білім беру қағидаларының ішінен мыналарды бөліп қарастырамыз.

1. Принциптік мақсат – студенттің әлеуетін, мүмкіндігінің, қабілет қайнарының толық ашылуына ықпал ететін білім беруді қамтамасыз ету.
2. Білім беру неғұрлым әсерлі болу үшін студенттің эмоциясын ескеріп, мүмкіндігінше ықпал етіп отыру қажет.
3. Кез келген студент өзінің әлеуеті қабілет- қарымын көрсеткісі келеді, тырысады, бұл жағдайда оған кедергі жасауға болмайды.
4. Білім беруде басты фактор – оқу процесінің барысында студенттің өзін- өзі танып білуіне қол жеткізу.
5. Студенттің өзін- өзі құрметтеуінің өсуі оның жақсы оқуына себепші болады. Оқу процесі кезінде іс жүзінде студент өзінің бойынан және басқа адамның іс- әрекетінен жақсы қасиеттерді таба алуына көмектесетін материалдарды пайдалануы қажет.
6. Шет тілін үйренуде әрбір студенттің өзіндік жеке әдістері мен бағдарламасының бар екендігін де ескерген жөн.

Осы келтірілген қағидалардың негізінде мынадай қорытынды шығаруға болады, қарастырып отырған шет тілін оқыту методикасының басты назарында оқытушы емес, студент тұруға тиіс. Сондай-ақ шет тілін үйрету мұғалімнің белсенді әрекеті ғана емес, үйрену студенттің интенсивтік түрде өз бетімен жұмыс істеуі де. Сонымен гуманитарлық методология студентке өзін басқаларға, басқаларды өзінің ашуына біреулерге сезіндіре алуға «Everyone is

equal when in class» осы методологияға сай студенттің, тәуелсіздігі мен өзара тәуелділігі аса маңызды белгі болып саналады.

Жыл сайын Англиядан шығып шығып жатқан ағылшын тілі оқулықтары ішінен оқушы өзінің жас ерекшелігіне, дайындық деңгейіне, тілді үйрену мен жұмыс істеу тәсіліне, жеке өз бетінше оқып үйрену немесе оқытушының жеке өзімен дайындалатын оқулықтың қажеттісін таңдап алады.

Ағылшын тіліндегі оқулықтарда сапалы қағаздарға басылған түрлі-түсті суретті картиналар, фотографиялар берілген. Оқулықтардың барлық материалдарында өмірге құштарлық, ынта аударарлықтай тартымдылық бар. Көптеген оқу мәтіндері нақты өмірден алынған оқиғалар мен қазіргі кездегі белгілі адамдар өмірі туралы. Мұндай факторлар ағылшын тілі оқулығын қызықты, әсерлі де, тартымды ете түседі, тапсырмаларды меңгеруде жеңілдік туғызады.

Ағылшын тіліндегі оқулықтар бірнеше бәсекелес баспадан жарық көреді. «BBC Оксфорд пен Кембридж» университеттегі баспалары, бұл қалалардың аты аталғанда ойға мына бір әдемі метафора оралады. «England has two eyes: Oxford and Cambridge»

Оқытушы- психодраманың басты кейіпкері

Алдыңғы қатарлы оқулықтардың да уақыт талабына жауап бере алмай жататыны белгілі. Оларды толықтырып, өмір талабына сай деңгейде жаңартып жазатын бір-ақ адам бар, ол – оқытушы.

Англияның бүгінгі мектептерінде мұғалімді helper figure- көмекші деп атайды, болашақ мамандарды дайындайтын оқытушыны teacher-trainer даярлаушы деп атайды.

Оқытушыға мынадай талаптар қойылады:

1. Ол студенттерді жақсы көруге міндетті, оларды ұнатпаса да онысын білдірмеуге тиіс.
2. Ол өзінің әрбір студентінің шет тілін не үшін оқып жатқанын нақты білуі керек.
3. Ол шет тілін оқу және оқыту табиғатын түсініп, өз мамандығы жайында жан-жақты мағұлмат алып, әрқашан өзінің білім мен біліктілігін жаңартып, толықтырып отыруы керек.
4. Әріптестеріне көмек көрсету барысында, қарапайымдылық, талқылауда ашықтық пен еркіндік танытып, кәсіби сынды мойындауы керек.
5. Оқытушының оқыту әдісі қатып қалған қағида болмауы керек. Бұл әдіс икемді де өзгермелі болғаны жөн. Сонымен қатар уақыт ағымына қарай жай формальді өзгеріс те болмауы тиіс.

Психодрама ретінде түсіндірілетін құбылысты, яғни студентті (өзінің қатыстырылуымен) терең зерттеу, оның тәртібіне, түйсігіне баса назар аудару керек, шет тілі пәнінің мұғалімі тек білім көзі ғана болмай, сабақты ұйымдастырушы болғаны дұрыс. Сонда ғана ол сабақтың басты кейіпкеріне айнала алады.

Ағылшын тілін оқыту әдіскерлері беретін кеңестердің ішіндегі ең көп тарағаны – оқытушының сабақта ұйымдастырушы бола білуі. (helper, instructor, trainer).

Оқу әсерлі болуы үшін студенттерді ғана қызықтырып қоймай, пәнді оқыту және үйрету кезеңінде оқытушының өзі де қызығуы керек. Шет тілінің оқытушысы өзіне үнемі төмендегідей сұрақтар қойғаны дұрыс: студенттердің барлығына әрдайым қызық болуы үшін әрбір сабақты қалай құруы керек? Студенттер әр сабақ барысында және соңында қанағаттана ма? Менің студенттерім маған сене ме?

Гуманистік методология бойынша студенттер қарым-қатынас барысында тілге әр түрлі эксперимент жүргізе алады, ал оқытушы өз кезегінде сөйлеу кезінде жіберілген қателіктерге шыдаммен қарау керек. «Never say to a student he is wrong», «Do not fuss about students mistakes, let them speak on». Гуманистік методология сөйлеу тілінде міндетті түрде тіл нормаларын сақтау қажет емес деген қағиданы ұстанады, мысалы, лондондық үшін қате болған кезде, йоркшылық үшін дұрыс болуы мүмкін.

Сондықтан, қорыта келе айтарымыз, гуманистік методология ережелері бойынша, оқытушылар әрбір студентке жеке тұлға ретінде қарауы қажет. (It is not only important what I teach, it's also important to consider how I relate to others in my teaching).

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Cambridge “Headway” part 2, London, 2020
2. Н.М. Громова “ Деловое общение на иностранном языке: методика обучения” Москва, магистр инфра-М, 2018
3. А.У. Thomson, A.V. Martinet “A practical English Grammar” Oxford University, 2021
4. Педагогика. Оқу құралы. Жалпы ред. басқарған А.М. Құдиярова, Алматы, Дарын, 2015ж.

МРНТИ 06.75.02

Тағай А.А.

Candidate of Economics, Associate Professor at Q University

Алтаева Г. Н.

graduate student in the Finance Q University educational program

Управление рисками при реализации инвестиционного проекта на предприятии

Abstract. The scientific article is devoted to the issue of risk management in the implementation of investment projects. The paper discusses the main stages of the risk management process, such as the identification, analysis, and assessment of risks, as well as the development and implementation of risk management strategies. The main instruments of risk management, such as insurance and other financial

instruments, are considered. The features of risk management in various investment projects are analyzed, including projects in the field of real estate, infrastructure, and production. The importance of compliance with legal norms and requirements of regulatory authorities in risk management is explored.

Keywords: Risk management, investment projects, risk analysis, risk assessment, insurance, legal norms, practical recommendations.

Аннотация. Ғылыми мақала инвестициялық жобаларды іске асыру кезінде тәуекелдерді басқару мәселесіне арналған. Жұмыста тәуекелдерді басқару процесінің негізгі кезеңдері қарастырылады, мысалы, тәуекелдерді анықтау, талдау және бағалау, тәуекелдерді басқару стратегияларын әзірлеу және жүзеге асыру. Сақтандыру және басқа қаржы құралдары сияқты тәуекелдерді басқарудың негізгі құралдары қарастырылады. Жылжымайтын мүлік, инфрақұрылым және өндіріс саласындағы жобаларды қоса алғанда, әртүрлі инвестициялық жобалардағы тәуекелдерді басқару ерекшеліктері талданады. Тәуекелдерді басқаруда реттеуші органдардың құқықтық нормалары мен талаптарын сақтаудың маңыздылығы зерттеледі.

Түйінді сөздер: Тәуекелдерді басқару, инвестициялық жобалар, тәуекелдерді талдау, тәуекелдерді бағалау, сақтандыру, құқықтық нормалар, практикалық ұсыныстар.

Аннотация. Научная статья посвящена вопросу управления рисками при реализации инвестиционных проектов. В работе рассматриваются основные этапы процесса управления рисками, такие как идентификация, анализ и оценка рисков, а также разработка и реализация стратегий управления рисками. Рассмотрены основные инструменты управления рисками, такие как страхование и другие финансовые инструменты. Анализируются особенности управления рисками в различных инвестиционных проектах, включая проекты в сфере недвижимости, инфраструктуры и производства. Исследуется важность соблюдения правовых норм и требований регуляторных органов в управлении рисками.

Ключевые слова: Управление рисками, инвестиционные проекты, анализ рисков, оценка рисков, страхование, правовые нормы, практические рекомендации.

Введение.

В условиях современной экономики управление рисками при реализации инвестиционных проектов является ключевым элементом эффективного функционирования компаний. Несмотря на значительный опыт в этой области, принятие инвестиционных решений всегда сопряжено с некоторыми рисками. Поэтому актуальной проблемой является разработка механизмов управления рисками при реализации инвестиционных проектов. Целью статьи является исследование существующих методов управления рисками при реализации инвестиционных проектов, их эффективности и адаптация к современным экономическим условиям. В статье рассматриваются основные подходы к управлению рисками, анализируются типичные риски, связанные с инвестиционными проектами, и предлагаются рекомендации по их

минимизации. Инвестиционные проекты являются ключевым элементом развития любой экономики.

Однако, реализация инвестиционных проектов сопряжена с рисками, которые могут привести к существенным потерям для инвесторов. Управление рисками при реализации инвестиционных проектов является неотъемлемой частью инвестиционной деятельности и представляет собой сложный и многогранный процесс, требующий комплексного подхода и использования различных инструментов. Одной из главных проблем, с которой сталкиваются инвесторы при реализации инвестиционных проектов, является необходимость эффективного управления рисками. Несмотря на наличие различных методов и инструментов управления рисками, многие инвесторы сталкиваются с проблемой недостаточной эффективности этих методов. В бизнесе очень много событий, наступление или не наступление которых может привести к потерям больших финансовых средств. Можно достать деньги, правильно их учитывать и расходовать, но затем потерять, если предприниматель не предусмотрит вероятности каких-либо событий. Опыт американского предпринимательства свидетельствует о том, что, если правильно строить свой бизнес и учитывать как можно больше самых неблагоприятных событий, можно действительно управлять риском, хотя и не со 100-процентной гарантией. Осуществление предпринимательской деятельности в силу неопределенности хозяйственных ситуаций и изменчивости экономической среды в той ли иной мере сопряжено с риском. В связи с этим существует неуверенность в получении ожидаемого конечного результата.

Поведение предпринимателя в рамках экономических свобод, которые дают рыночные отношения, реализуются через конкурентную стратегию. В этом случае основной задачей является не только поиск и закрепление на рынке товаров и услуг, но и противостояние действиям предпринимателей-конкурентов, склонных к вытеснению оппонента с рынка. Следовательно, данное обстоятельство в совокупности с потерями различного рода в ходе производственно-хозяйственной деятельности приводит к тому, что риск становится неотъемлемой частью финансовых и коммерческих операций предприятия. Поэтому его необходимо предвидеть, стремясь снизить до минимально возможной величины.

Осуществляя производственно-хозяйственную деятельность, предприятие вынуждено изучать риск, возникающий при производстве, закупке, продаже продукции, преследуя цель не компенсации потерь от риска, но и предотвращение ущерба.

Предпринимательский риск – опасность потенциально возможной, вероятной потери ресурсов или недополученные доходы ожидаемой величины по сравнению с рассчитанными исходя из потенциальных возможностей предприятия.

Классификацию рисков осуществляют по разным критериям (классификационным признакам):

- по причинам возникновения;

- по функциональным видам и отраслям предпринимательства;

по возможности страхования, уровню допустимости и т.д.

В каждом конкретном случае в зависимости от поставленной цели используется та или иная классификация. Для наглядности виды предпринимательских рисков можно представить в таблице 1.

Таблица 1 – Классификация рисков

Классификационный признак	Вид риска
По видам предпринимательской деятельности	производственный коммерческий финансовый
По масштабности	локальный отраслевой страновой
Природа возникновения	субъективный объективный
По сфере возникновения	внешний внутренний
По возможности страхования	страхуемый нестрахуемый

2. В процессе управления риском ключевым моментом является этап его оценки, на котором он рассчитывается и влияет на результаты предпринимательской деятельности.

Оценка риска – это определение количественным или качественным способом величины (степени) риска. Универсальных способов оценки риска не существует. Все они имеют свои преимущества и недостатки и далеки от идеала. Выбор какого-либо определенного способа оценки зависит от конкретной ситуации и личности предпринимателя. Целесообразно проводить качественно-количественную, т.е. комбинированную, оценку предпринимательского риска.

Качественная оценка представляет собой идентификацию всех возможных рисков. Качественная оценка может быть сравнительно простой, ее главная задача – определить факторы риска, этапы работы, при выполнении которых риск возникает.

Проводя оценку риска, следует определить степень риска. Риск может быть:

допустимый – имеется угроза полной потери дохода от реализации планируемого объекта;

критический – возможны непоступление не только дохода, но и покрытие убытков за счет средств предпринимателя;

катастрофические – возможны потери капитала, имущества и банкротства предпринимателя.

Количественная оценка направлена на то, чтобы количественно выразить риски, повести их анализ и сравнение. При количественной оценке риска используются различные методы. При количественной оценке используются различные методы. В настоящее время наиболее распространенными являются:

иногда качественную и количественную оценку проводят на основе анализа влияния внутренних и внешних факторов: осуществляется поэлементная оценка удельного веса их влияния на работу данного предприятия и определяется ее денежное выражение. Такой метод достаточно трудоемок в количественном анализе, но в качественном анализе приносит несомненные плоды.

В абсолютном выражении риск может определяться размером возможных потерь в материально-вещественном (физическом) или стоимостном (денежном) выражении.

В относительном выражении риск определяется как сумма возможных потерь, отнесенная к некоторой базе, в виде которой наиболее удобно принимать либо общие затраты ресурсов на данный вид предпринимательской деятельности, либо ожидаемый доход.

Качественная оценка риска может быть выполнена с помощью статистического метода. Главные инструменты данного метода оценки – среднее ожидаемое значение, дисперсия, стандартное отклонение, коэффициент вариации.

Вариация – изменение количественных показателей при переходе от одного варианта результата к другому.

Дисперсия – мера отклонения фактического значения от его среднего значения.

Таким образом, степень риска может быть измерена двумя критериями: средним ожидаемым значением, колеблемостью (изменчивостью) возможного результата.

Среднее ожидаемое значение – это то значение результата (события), которое связано с неопределенной ситуацией. Оно является средневзвешенной всех возможных результатов, где вероятность каждого результата используется в качестве частоты, или веса, соответствующего значения. Таким образом вычисляется тот результат, который предположительно ожидаемый.

Метод экспертных оценок. Этот метод обычно реализуется путем обработки мнений опытных предпринимателей и специалистов. Он отличается от статистического лишь методом сбора информации для построения кривой риска.

3.Поскольку предпринимательская деятельность часто связана с возможностью возникновения негативных последствий, неблагоприятных результатов, возникает потребность разработки методов и средств, уменьшающих вероятность их появления либо локализирующих отрицательные последствия. Подобного рода действия в экономической науке названы системой управления рисками. Это особый вид деятельности, направленный на смягчение воздействия риска на конечные результаты деятельности предпринимательской фирмы.

Концепция управления риском включает в себя три основные позиции:

Выявление последствий деятельности предпринимателя в ситуации риска;

Умение реагировать на возможные отрицательные последствия этой деятельности;

Разработка и осуществление мер, при помощи которых могут быть нейтрализованы или компенсированы негативные результаты предпринимаемых действий.

Управление риском означает поиск компромисса при принятии решений. Качественное управление риском повышает шансы предпринимательской фирмы добиться успеха в долгосрочной перспективе, значительно уменьшает опасность ухудшения ее финансового состояния.

В таблице 2 представлена классификация основных методов управления риском предприятия. Часть из перечисленных методов гарантирует снижение риска в перспективе, часть – немедленно. Отдельные методы, возможно, охарактеризовать как меры прямого воздействия на величину и вероятность реализации риска, другие – как меры опосредованного (косвенного) воздействия.

Таблица 2 – Классификация методов управления риском

Методы предупреждения риска	Методы избежания риска	Методы локализации риска	Методы диверсификации риска	Методы снижения экономических последствий риска
Приобретение необходимой информации о риске Стратегическое планирование деятельности предприятия Активный, целенаправленный маркетинг Прогнозирование развития внешней среды Обучение персонала и его инструктаж Осуществление предупредительных мероприятий (противоаварийных,	Отказ от ненадежных партнеров Поиск гарантов Отказ от рискованных проектов Консервация имущества Увольнение некомпетентных работников	Создание дочерних предприятий для реализации рискованных проектов Создание специальных (с обособленным балансом) структурных подразделений Заключение договоров о совместной деятельности для реализации	Распределение рисков между участниками отдельных проектов (соисполнителями) Диверсификация сбыта и поставок Диверсификация инвестиций Диверсификация видов деятельности Распределение риска во времени	Лимитирование Самострахование (создание запасов и резервирование) Взаимное страхование Страхование

Противопо жарных и.п.)		рисковых проектов		

В казахстанской хозяйственной практике наиболее распространены методы избежание и локализации риска. Этими методами пользуются руководители многих производственных предприятий, которые отказываются от услуг ненадежных посредников, стараются не расширять круг партнеров, работать только с надежными контрагентами.

Поскольку многие методы управления рисками являются не только взаимодополняющими, но и альтернативными, исходя из конкретной ситуации, каждое предприятие должно сделать наиболее оправданный с экономической точки зрения выбор между ними.

Одной из основных особенностей предпринимательства является обязанность индивидуума, занимающегося бизнесом, полностью нести весь риск (коммерческий и другой). Присущая американским предпринимателям способность к риску была привнесена в американскую экономику благодаря тому, что среди иммигрантов было немало людей довольно авантюристического склада. Они вынуждали более консервативных и менее рискованных колонистов идти на риск в своей предпринимательской деятельности.

Деятельность любого предприятия основана на договорах, своевременное исполнение которых партнерами и контрагентами является одним из важнейших условий устойчивости и прогнозируемой работы предприятия. В связи с этим риски, связанные с неисполнением хозяйственных договоров, выделяются специалистами в отдельную группу. Среди таковых можно отметить: риск отказа партнера от заключения договора после переговоров, риск возникновения дебиторской задолженности, риск заключения договора с неплатежеспособным партнером, риск заключения договора на условиях, отличающихся от обычных и др. К независимым от предприятия причинам возникновения данных рисков следует отнести в первую очередь непрогнозируемую неплатежеспособность хозяйствующих партнеров, так как несостоятельность одного предприятия сказывается на финансовом положении его партнеров и т.д. по цепочке вплоть до платежеспособности рядовых заказчиков или подрядчиков, не получающих зарплату на предприятии. Перед предприятием стоит риск отказа от договорных обязательств в силу невыполнения одной из сторон предписанных работ или услуг.

В деятельности предприятия не учитываются инфляционные риски, риски изменения конъюнктуры рынка, недостаточно снижены риски неисполнения договоров, возникновения дебиторской задолженности, возникновения непредвиденных потерь и т.д. Причинами такого положения является отсутствие страховой культуры, опыта и специалистов по управлению рисками, нестабильность экономической и политической ситуации, что приводит к отсутствию интереса к страхованию рисков. Основным моментом является отсутствие системы наблюдения, прогнозирования и управления рисками. Основные задачи управления рисками предприятия – промышленно-сбытовой системы – состоят в следующем: обнаружение и предупреждение рисков, страхование рисков, создание и функционирование системы защиты от рисков,

прогнозирование рисков и экономических потерь от наступления риск-событий, оценка значимости риск-факторов.

Разновидности рисков – структура и общая классификация. В общем случае под риском понимается возможность того, что произойдет некое нежелательное событие. В предпринимательской деятельности риск принято отождествлять с возможностью потери предприятием части своих ресурсов, снижение планируемых доходов или появление дополнительных расходов в результате осуществления определенной производственной и финансовой деятельности – реализации проекта. Риск – имманентное свойство рыночной среды, основными видами риска являются: производственный риск, связанный с возможностью невыполнения фирмой своих обязательств по отношению к заказчику; финансовый риск, связанный с возможностью невыполнения фирмой своих финансовых обязательств перед инвесторами как следствие использования для финансирования деятельности фирмы заемных средств; инвестиционный риск, связанный с возможным обесцениванием инвестиционно-финансового портфеля, состоящего как из собственных, так и приобретенных ценных бумаг; рыночный риск, связанный с возможным колебанием рыночных процентных ставок на фондовом рынке и курсов валют

Эти риски связаны с изменениями в экономической, политической и социальной сферах, валютными колебаниями, изменением процентных ставок, инфляцией и другими факторами. Рыночные риски требуют системного подхода к управлению, включая анализ текущей ситуации на рынке, прогнозирование тенденций и их влияния на проект, а также разработку стратегии по управлению рисками. Принятие правильных решений по управлению рыночными рисками является важным фактором успеха инвестиционного проекта. Для этого необходимо осуществлять постоянный мониторинг рынка и оперативно реагировать на изменения ситуации. Ответственность за управление рыночными рисками лежит на руководстве компании, которое должно обладать достаточным уровнем экспертизы и компетенций в данной области.

Финансовые риски – это риски, связанные с изменением финансовых условий, которые могут негативно повлиять на реализацию инвестиционного проекта. Они могут возникнуть как из-за внутренних факторов, таких как неэффективное управление финансами компании или низкая доходность проекта, так и из-за внешних факторов, таких как изменение процентных ставок, инфляция, изменение валютных курсов. Одним из основных финансовых рисков является кредитный риск, связанный с невозможностью погашения заемщиком кредита или обязательств перед инвесторами. В случае возникновения такого риска компания может столкнуться с финансовыми проблемами и неспособностью реализовать свой инвестиционный проект. Еще одним финансовым риском является операционный риск, связанный с недостаточной эффективностью процессов управления финансами компании. Операционные риски могут возникнуть из-за ошибок в финансовом учете, неправильной оценки финансовых рисков и других аспектов.

Управление финансовыми рисками при реализации инвестиционных проектов включает в себя определение и оценку рисков, разработку и

применение мер по их снижению и контроль за рисками во время реализации проекта. Ключевыми мерами по управлению финансовыми рисками являются диверсификация портфеля проектов, установление резервов на случай возникновения нежелательных событий и использование финансовых инструментов для снижения рисков. Технические риски в инвестиционных проектах возникают из-за возможных проблем, связанных с разработкой и производством новых технологий, а также с необходимостью обеспечения их надлежащей работоспособности на протяжении всего цикла жизни проекта. К таким рискам относятся, например, проблемы с качеством оборудования и материалов, нарушения в работе систем управления, проблемы с электропитанием и сбои в электронной обработке информации.

Данные риски могут привести к задержкам в выполнении проекта, увеличению сроков реализации и дополнительным финансовым затратам. Одним из методов управления техническими рисками является использование квалифицированных специалистов и применение передовых технологий и оборудования. Политические риски связаны с изменениями в политической сфере, которые могут повлиять на инвестиционные проекты. Эти изменения могут быть связаны с изменением правительства, законодательства, политическими конфликтами и т.д. Одним из примеров политических рисков является национализация инвестиционных проектов, когда правительство страны принимает решение о переходе контроля над инвестиционным объектом из рук частного инвестора в государственную собственность. Это может привести к потере инвестором инвестиций, которые были вложены в проект. Еще одним примером политического риска является изменение правительственной политики, которая может негативно повлиять на инвестиционный проект.

Вид риска Описание Рыночные риски Связаны с изменениями условий на рынке, такими как колебания цен на товары, изменения курсов валют, изменения спроса и предложения на рынке Финансовые риски Связаны с изменениями в финансовой сфере, такими как изменения процентных ставок, инфляция, финансовые кризисы и дефолты Технические риски Связаны с неисправностями оборудования, техническими проблемами при производстве товаров, изменениями технологий и прочими техническими проблемами Политические риски Связаны с изменениями в политической обстановке, такими как изменения законодательства, войны, конфликты, революции и прочие политические кризисы законодательства может привести к увеличению налоговых платежей, что повлияет на прибыльность проекта. Для управления политическими рисками инвесторы могут использовать различные стратегии, включая диверсификацию портфеля инвестиций, изучение политической ситуации в регионе, внедрение мер, направленных на снижение рисков.

Приведем классификацию методов управления рисками в инвестиционных проектах:

1. избежание рисков: метод, направленный на исключение рискованных ситуаций за счет изменения условий проекта или выбора альтернативных решений;

2. перенос рисков: метод, при котором ответственность за риски перекладывается на другие участники проекта или страховую компанию;

3. снижение рисков: метод, который направлен на снижение вероятности возникновения рисков ситуаций и минимизацию их последствий за счет применения специальных методов и технологий;

4. принятие рисков: метод, при котором риск сознательно принимается с целью получения высокой прибыли. Каждый из этих методов имеет свои преимущества и недостатки и может быть использован в зависимости от конкретной ситуации в инвестиционном проекте. Разумное сочетание различных методов может повысить эффективность управления рисками и обеспечить успешную реализацию проекта. Методы снижения рисков в инвестиционных проектах представляют собой совокупность действий, направленных на уменьшение вероятности возникновения рисков.

Среди них можно выделить следующие:

1. Разработка и использование методов оценки рисков. Данный метод позволяет определить вероятность возникновения риска и его последствия на ранних этапах проекта. Это дает возможность руководству проекта принять решение о продолжении или отмене проекта.

2. Страхование. Страхование возможных рисков является важным элементом управления рисками. Страхование позволяет защитить инвестиции и минимизировать потери в случае неудачного исхода.

3. Анализ и мониторинг рынка. Регулярный мониторинг изменений на рынке позволяет выявлять возможные риски и реагировать на них заблаговременно.

4. Привлечение квалифицированных специалистов. Привлечение опытных специалистов в области инвестирования и управления рисками может значительно снизить вероятность возникновения рисков.

5. Разработка резервного плана. Разработка резервного плана на случай неудачи является одним из ключевых элементов управления рисками. Резервный план должен содержать действия, которые позволят минимизировать последствия возникновения рисков.

Эффективность инвестиционных проектов может быть повышена путем использования различных методов, связанных с управлением рисками. Одним из таких методов является применение моделей оценки рисков, которые позволяют более точно определить вероятность наступления определенных рисков и их возможные последствия. Также важным методом повышения эффективности инвестиционных проектов является использование стратегии диверсификации портфеля, когда ресурсы инвестирования распределяются между несколькими проектами с разными уровнями рисков. Другим методом является использование страхования от рисков, что позволяет снизить потенциальные убытки от наступления непредвиденных обстоятельств. Кроме того, важным методом повышения эффективности инвестиционных проектов является использование современных технологий, которые позволяют улучшить качество управления проектами и увеличить прозрачность их реализации.

Уровень инвестиционной активности может оказывать значительное влияние на управленческие риски при реализации инвестиционных проектов. Если уровень инвестиционной активности в экономике высокий, то возможно возникновение рисков, связанных с конкуренцией, снижением доходности инвестиций и нехваткой квалифицированных кадров. С другой стороны, высокий уровень инвестиционной активности может создать условия для появления новых перспективных направлений для инвестиций и увеличения вероятности получения высоких доходов. Низкий уровень инвестиционной активности, в свою очередь, может снизить вероятность возникновения рисков, но также может означать отсутствие перспективных инвестиционных проектов. В таком случае инвесторы могут вынуждены рассматривать менее выгодные варианты инвестирования, что также несет с собой риски.

Таким образом, уровень инвестиционной активности может оказывать как положительное, так и отрицательное влияние на управленческие риски в инвестиционных проектах. Поэтому, при планировании инвестиций, необходимо учитывать текущую ситуацию на рынке, анализировать возможности и риски, и принимать решения на основе полной информации и с учетом всех факторов.

Уровень квалификации участников проекта является одним из ключевых факторов, влияющих на управленческие риски инвестиционных проектов. Квалифицированные участники проекта могут существенно снизить риски, связанные с нехваткой компетенции и знаний, необходимых для реализации проекта.

Низкий уровень квалификации, напротив, может привести к ряду проблем, таких как:

1. Неправильное планирование: Недостаточная квалификация участников проекта может привести к ошибкам в планировании проекта. Это может привести к тому, что проект не будет выполнен вовремя, бюджет может быть превышен, а результаты могут быть неудовлетворительными.

2. Ошибки в оценке рисков: Недостаточная квалификация участников проекта может привести к ошибкам в оценке рисков проекта. Это может привести к неправильному определению приоритетов проекта и упущению важных рисков.

3. Неправильное принятие решений: Низкий уровень квалификации участников проекта может привести к неправильному принятию решений, которые могут повлечь за собой серьезные последствия для проекта.

4. Неспособность адаптироваться: если участники проекта не имеют необходимой квалификации, то они могут не справиться с неожиданными проблемами и изменениями, которые могут возникнуть в процессе реализации проекта. Чтобы снизить риски, связанные с низким уровнем квалификации участников проекта, необходимо включить в команду проекта высококвалифицированных специалистов с опытом работы в сфере, связанной с проектом. Также необходимо предоставить им необходимые инструменты и ресурсы для успешной реализации проекта. Оценка уровня квалификации

участников проекта должна быть проведена на ранних этапах проекта, чтобы убедиться в их готовности и способности выполнять поставленные задачи.

Культура компании определяет нормы поведения и отношения к риску внутри организации. Если культура компании нацелена на снижение рисков и предотвращение неудачных проектов, то вероятность успешной реализации инвестиционного проекта увеличивается. В то же время, если компания слишком консервативна и не готова рисковать, то это может привести к упущению возможностей для развития бизнеса и потере конкурентных преимуществ. Управление изменениями также является важным фактором, который может влиять на управленческие риски при реализации инвестиционных проектов. Проекты могут потребовать изменений в процессах, структуре организации, культуре и отношениях с партнерами и клиентами. Если управление изменениями не эффективно, то это может привести к срыву проекта или ухудшению его результатов. Для управления рисками, связанными с культурой компании и управлением изменениями, необходимо проводить соответствующую работу по анализу и оценке рисков, а также разработке соответствующих стратегий и планов действий.

Это может включать в себя обучение сотрудников, установление процедур управления изменениями, проведение анализа культуры компании и разработку соответствующих программ изменения культуры. Кроме того, важно создать благоприятную среду, в которой сотрудники чувствуют себя комфортно и могут свободно выражать свои мысли и идеи, что способствует инновациям и развитию бизнеса. Управление рисками в инвестиционных проектах является ключевым фактором, который может определять успех или неудачу проекта. Однако, существует множество примеров успешного управления рисками в инвестиционных проектах, которые демонстрируют эффективность применяемых методов и технологий. Эффективное управление рисками является важным условием для успешной реализации инвестиционных проектов.

Выводы: для достижения этой цели необходимо применять передовые технологии и методы управления рисками, а также обладать достаточным уровнем квалификации участников проекта и культурой компании, которая способствует управлению изменениями. В современных условиях риск является неотъемлемой частью бизнеса, особенно в сфере инвестиций. Риск может привести к значительным финансовым потерям, что делает управление рисками одним из ключевых аспектов эффективного управления проектами. В настоящей статье были рассмотрены различные аспекты управления рисками при реализации инвестиционных проектов. Выше были рассмотрены методы снижения рисков и повышения эффективности инвестиционных проектов. Методы снижения рисков включают различные стратегии, такие как диверсификация инвестиций, контроль над уровнем долга и использование страхования.

Методы повышения эффективности включают мониторинг проектов, установление систем управления рисками и повышение квалификации персонала. Также были рассмотрены некоторые факторы, которые могут

оказывать влияние на управленческие риски, такие как уровень инвестиционной активности, уровень квалификации участников проекта и культура компании. Отличительной чертой успешного управления рисками является использование современных методов и технологий, а также обеспечение постоянного обновления информации о текущих трендах и тенденциях в сфере инвестиций. В целом, управление рисками при реализации инвестиционных проектов является ключевым элементом успешного бизнеса и требует от руководства компаний систематического подхода и постоянного мониторинга процессов управления рисками.

Список литературы:

1. Адаменко, А. А. Концептуальные основы построения эффективной системы управления рисками / А. А. Адаменко, Р. Р. Аванесова, А. С. Цысов // Вестник Академии знаний. – 2022. – № 48(1). – С. 8-11. – EDN BDTQIV.
2. Безрукова, Е. Л. Управление рисками в инвестиционных проектах: теория и практика / Е. Л. Безрукова, О. В. Селезнева // Финансовый менеджмент. – 2019. – № 5 (87). – С. 50-59.
3. Вагин, С. Г. Управление инновациями и рисками: проблема интегрированного подхода / С. Г. Вагин, Д. М. Кучерявенко // Российский экономический интернет-журнал. – 2019. – № 4. – С. 24. – EDN RZNFNC.
4. Головина, Т. А. Инновационная деятельность предпринимательских структур в условиях риска и неопределенности / Т. А. Головина, И. Л. Авдеева // Деловой вестник предпринимателя. – 2022. – № 7(1). – С. 43–49. – EDN CNRUJO.
5. Гусев, А. П. Управление рисками при инвестировании в инновационные проекты / А. П. Гусев // Финансы: теория и практика. – 2019. – Т. 23. – № 2 (90). – С. 75–85.
6. Кузнецова, Е. В. Методы управления рисками в инвестиционных проектах / Е. В. Кузнецова, С. А. Борисов // Инновации и инвестиции. – 2019. – № 10. – С. 18–23.
7. Кулагина, Н. А. Механизм комплексной оценки инвестиционного развития регионов России для разработки инструментов управления бизнес-климатом / Н. А. Кулагина, Ю. Ф. Аношина, А. В. Чмаро // Естественногуманитарные исследования. – 2021. – № 36(4). – С. 147-152. – EDN EQOXYJ.
8. Семидоцкий, В. А. Характерные особенности процесса стратегического управления предприятием в условиях неоднозначных вызовов внешней среды / В. А. Семидоцкий, Т. Д. Митагвария // Вопросы экономики и права. – 2012. – № 51. – С. 127–129. – EDN PFKFCR.
9. Хорольская, Т. Е. Финансовые риски в процессе ведения предпринимательской деятельности / Т. Е. Хорольская, Р. Р. Аванесова // Естественно-гуманитарные исследования. – 2022. – № 41(3). – С. 352–354. – EDN MOBVMQ.

Цифровая трансформация компании как инструмент управления рисками

Андатпа: Тәуекелдерді басқару жүйесін цифрландыру жана технологиялар мен құралдардың пайда болуынан, оларды жаңғыртудан және интеграциялаудан ғана емес, сонымен қатар жүйелерді, процестерді, модельдерді, коммуникацияларды, дағдыларды, мәдениетті және ойлауды түрлендіруден тұрады.

Аннотация: Цифровизация системы управления рисками заключается не только в появлении новых технологий и инструментов, их модернизации и интеграции, но также в преобразовании систем, процессов, моделей, коммуникаций, навыков, культуры и мышления.

Annotation: Digitalization of the risk management system consists not only in the emergence of new technologies and tools, their modernization and integration, but also in the transformation of systems, processes, models, communications, skills, culture and thinking.

Цифровизация — не цель, а средство управления рисками в современных условиях. Система управления рисками непрерывно эволюционируют и трансформируются в соответствии с развитием науки, технологий, бизнес-систем и социума.

Риски по своей экономической природе являются одним из условий функционирования компании и могут рассматриваться как фактор регулирования ее деятельности. Несмотря на важную роль функции управления рисками многие компании пренебрегают внедрением целостной системы управления рисками, а используют лишь некоторые ее элементы и методы для сокращения возможных убытков от наиболее существенных и значимых рисков [1; 29].

В современной системе управления рисками включены методы управления рисками, основанные на новых формах ведения бизнеса, таких как хостинг, аутсорсинг, краудсорсинг, краудфандинг и другие, а также на цифровых технологиях, таких как большие данные, блокчейн, RFID-технологии, компьютерное зрение, виртуальные помощники, чат-боты, интернет вещей, искусственный интеллект, облачные, аддитивные, безбумажные, беспилотные, мобильные, биометрические технологии, технологии идентификации, робототехника, сенсоры, датчики, кибербезопасность, системы поддержки принятия решений, платформенные технологии и другие.

Однако система управления рисками имеет ограничения в применении новых методов и инструментов, такие как неготовность к цифровизации, недостаточность компетенций персонала и низкий уровень готовности бизнес-процессов к трансформации.

Важную роль в современной системе управления рисками играет адаптация к особенностям бизнеса и отрасли, а также специфика взаимодействия экономических агентов как внутри корпорации, так и во внешней среде. Все модели управления рисками сейчас ориентированы на традиционные инструменты снижения риска, но в цифровой экономике и междисциплинарных исследованиях можно выделить новые направления развития инструментов управления рисками.

К таким новым направлениям трансформации моделей управления рисками можно отнести внедрение реальных опционов, применение смарт-договоров на основе технологии блокчейн, а также внедрение подходов совместного создания ценности и гибкой оценки результативности риск-менеджмента для групп стейкхолдеров на основе бенчмаркинга.

В настоящее время в мире широко распространены две основные концептуальные модели по управлению рисками – модель COSO [2] и модель FERMA [3]. Модель COSO, по сути, была разработана специалистами компании PricewaterhouseCoopers, т.е. аудиторами и для аудиторов[2]. Основной акцент в данной модели направлен на повышение достоверности отчетности предприятий. Положения данной модели являются обязательными для публичных компаний США. Модель FERMA была разработана несколькими узкоспециализированными организациями (преимущественно из Европы), занимающимися вопросами риск-менеджмента, что определило удобство восприятия данной модели большинством пользователей [3].

Преимущества и недостатки моделей управления рисками COSO и FERMA

Стандарт	Преимущества	Недостатки
COSO-ERM	– показывает взаимосвязь между целями организации, организационной структурой компании и компонентами процесса управления рисками; – позволяет улучшить финансовое состояние компании; – способствует развитию системы хеджирования рисков.	– не учитывает положительное влияние риска; – нет поэтапной инструкции по внедрению системы; – не дает оценку производственным рискам; – сложная методологическая основа; – не снижает вероятность банкротства компании.
FERMA	– разработана схема внедрения системы; – позволяет учитывать стратегические внутренние риски корпорации; – включает практические рекомендации;	– не учитывает ряд существенных компонентов корпоративного менеджмента; – ориентирован на специалистов по управлению рисками;

	– позволяет реализовать процессный подход в управлении рисками, что позволяет повысить эффективность; – ориентирован на системный подход в управлении рисками.	– негибкие инструмент в управлении рисками - используются жесткие процедуры и консервативный подход.

Для подбора наиболее подходящих решений глобально можно сотрудничать с ведущими локальными и зарубежными поставщиками цифровых услуг, ИТ-компаниями, стартапами, предлагающими решения в таких областях, как:

- Финтех
- InsureTech
- RegTech
- Blockchain
- Роботизация и цифровой труд
- Облачные услуги.

Цель трансформации - использование современных технологий для кардинального повышения производительности и ценности предприятий. В условиях цифровой трансформации необходимо изменение моделей управления рисками с учетом цифровой составляющей, внедряемой в производства. В исследовании Tian G., Li B., Cheng Y. отмечается, что «цифровая трансформация способствует принятию корпоративных рисков за счет повышения операционной гибкости фирм и доступности финансирования и влияет на корпоративную политику управления рисками» [4]. Одним из инструментов внедрения цифровых технологий в модели управления корпоративными рисками являются смарт-договоры на основе технологии блокчейн, которые позволяют снизить риск человеческого фактора и оппортунистического поведения: «корпоративный блокчейн создает прозрачную структуру управления, которая отличается адаптивностью и гибкостью по сравнению с открытой системой» [5].

Нельзя оставлять без внимания риск утечки информации о компании. В связи с распространенными в обществе опасениями относительно сохранности персональных данных и цифровой неприкосновенности частной жизни, а также ввиду отмеченной выше неопределенности результатов цифровой трансформации (каким будет мир, пронизанный цифровыми технологиями?) особенную важность приобретает выявление и измерение результатов и эффектов цифровой трансформации. В основе такой оценки должны лежать показатели, характеризующие, в том числе: вовлеченность граждан и организаций в цифровую трансформацию, включая формирующиеся при этом поведенческие и бизнес-модели, новые кросс-отраслевые цепочки создания стоимости; способы и масштабы использования передовых цифровых технологий (в том числе квантовых, ИИ и других передовых цифровых технологий) в отраслях экономики и социальной сферы, включая развитие

онлайн-платформ как ключевого элемента цифровой трансформации, новых сервисов и цифровых каналов взаимодействия населения с бизнесом и государством; развитие индустрии данных и новых практик их вовлечения в оборот в рамках экономической деятельности и др.

Все мероприятия по цифровизации дадут комплексный подход, заключающийся не просто в разработке стратегий на бумаге, но и поставке удобных инструментов или их прототипов для дальнейшего быстрого роста в цифровом мире:

- Трансформация клиентского опыта на более качественный уровень
- Модернизация корпоративной архитектуры данных, приложений, инфраструктуры, и безопасности
- Увеличение продуктивности
- Улучшение качества услуг и продуктов
- Сокращение затрат
- Увеличение рыночной стоимости компании

В современной системе управления рисками включены методы управления рисками, основанные на новых формах ведения бизнеса, таких как хостинг, аутсорсинг, краудсорсинг, краудфандинг и другие, а также на цифровых технологиях, таких как большие данные, блокчейн, RFID-технологии, компьютерное зрение, виртуальные помощники, чат-боты, интернет вещей, искусственный интеллект, облачные, аддитивные, безбумажные, беспилотные, мобильные, биометрические технологии, технологии идентификации, робототехника, сенсоры, датчики, кибербезопасность, системы поддержки принятия решений, платформенные технологии и другие.

Однако система управления рисками имеет ограничения в применении новых методов и инструментов, такие как неготовность к цифровизации, недостаточность компетенций персонала и низкий уровень готовности бизнес-процессов к трансформации.

Важную роль в современной системе управления рисками играет адаптация к особенностям бизнеса и отрасли, а также специфика взаимодействия экономических агентов как внутри корпорации, так и во внешней среде.

Все модели управления рисками сейчас ориентированы на традиционные инструменты снижения риска, но в цифровой экономике и междисциплинарных исследованиях можно выделить новые направления развития инструментов управления рисками.

К таким новым направлениям трансформации моделей управления рисками можно отнести внедрение реальных опционов, применение смарт-договоров на основе технологии блокчейн, а также внедрение подходов совместного создания ценности и гибкой оценки результативности риск-менеджмента для групп стейкхолдеров на основе бенчмаркинга.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ:

1. Комарова О.В., Пичурина Д.В. ИНСТРУМЕНТЫ УПРАВЛЕНИЯ КОРПОРАТИВНЫМИ РИСКАМИ В УСЛОВИЯХ ЦИФРОВОЙ ТРАНСФОРМАЦИИ И НЕОПРЕДЕЛЕННОСТИ // Вестник Алтайской академии экономики и права. – 2022. – № 12-2. – С. 259-266; URL: <https://vael.ru/ru/article/view?id=2648> (дата обращения: 07.12.2023).

2. Ричард М. Стейнберг, Фрэнк Джей. Мартене, Майлс И.Эй. Эверсон, Люси И. Ноттингэм. Комитет спонсорских организаций Комиссии Тредвея (COSO). Управление рисками организаций. Интегрированная модель. Краткое изложение. Концептуальные основы. Сентябрь 2004. [Электронный ресурс] – URL: http://www.coso.org/documents/COSO_ERM_ExecutiveSummary_Russian.pdf (дата обращения: 20.11.2023) .

3. Стандарты управления рисками - © AIRMIC, ALARM, IRM: 2002, translation copyright FERMA: 2003. [Электронный ресурс] - URL: <http://www.ferma.eu/app/uploads/2011/11/a-risk-management-standardrussian-version.pdf> (дата обращения: 20.11.2023)

4. Tian G., Li B., Cheng Y. Does digital transformation matter for corporate risk-taking? // Finance Research Letters. 2022. Vol. 49. P. 103-107. DOI: 10.1016/j.frl.2022.103107.

5. Росщупкина П.А. Блокчейн в корпоративном управлении // Вестник Российского нового университета. Серия: Человек и общество. 2020. № 3. С. 84-92. DOI: 10.25586/RNU.V9276.20.03. P. 084.

УДК 658.15

Нурмагамбетова А.З.

к.э.н., доктор (PhD), доцент Q University

Қожантаев Р. Б.

магистрант 2 курса, Экономика Q University

Оценка риска компании в принятии управленческих решений

Андатпа: Мақала кәсіпорын тәуекелдерін бағалауға арналған – бизнесті басқарудың негізгі аспектісі. Тәуекел кез келген ұйымның ажырамас бөлігі болып табылады және тәуекелді дұрыс бағалау бизнеске стратегияларды әзірлеуге және ықтимал қауіптерді азайту үшін шешім қабылдауға көмектеседі. Мақалада тәуекелді бағалаудың негізгі әдістері мен құралдары, сондай-ақ оларды кәсіпорынның сыртқы және ішкі факторларға төзімділігін арттыру үшін қолдану қарастырылған.

Аннотация: Статья посвящена оценке рисков предприятия - ключевому аспекту управления бизнесом. Риск - неотъемлемая часть любой организации, и правильная оценка рисков помогает предприятиям разрабатывать стратегии и принимать решения, направленные на уменьшение потенциальных угроз. В статье рассматриваются основные методы и инструменты оценки рисков, а также их применение для повышения устойчивости предприятия к внешним и внутренним факторам.

Annotation: The article is devoted to increasing the risk level of an enterprise - a key aspect of business management. Risk is the back-up part of anyone, and poor risk assessment helps businesses develop strategies and make decisions to reduce regulatory exposure. The article discusses the main methods and tools for increasing risk, as well as their application to increase the resilience of enterprises to constant and persistent factors.

Оценка рисков является важным этапом в управлении предприятием, поскольку позволяет выявить потенциальные угрозы и возможности, с которыми сталкивается компания в своей деятельности. Эффективное управление рисками требует систематического подхода и использования различных методов и инструментов для анализа, оценки и управления рисками.

Комплексный механизм оценки и управления хозяйственным риском включает в себя ряд шагов и инструментов.

Во-первых, необходимо провести анализ внутренней и внешней среды предприятия, чтобы выявить потенциальные риски, которые могут повлиять на его деятельность. Это включает в себя оценку финансового состояния компании, ее рыночной позиции, технологических возможностей, кадрового потенциала и других аспектов.

Затем необходимо разработать стратегию по управлению хозяйственным риском, которая включает в себя определение приоритетов, установление целей, выбор методов управления рисками и выделение необходимых ресурсов для их реализации.

Управление рисками является важным аспектом стратегического планирования и операционного управления предприятием. Для успешного смягчения потенциальных угроз и минимизации воздействия рисков на бизнес можно использовать различные инструменты. Ниже рассмотрены некоторые из них:

Страхование предполагает перенос определенного риска на страховую компанию за определенную премию. Путем выбора подходящих страховых полисов предприятие может защитить себя от финансовых потерь, связанных с различными рисками, такими как ущерб от природных бедствий, ответственность перед третьими лицами, убытки от прерывания бизнеса и т.д.

Деривативы представляют собой финансовые инструменты, ценность которых зависит от стоимости базового актива. Они могут использоваться для защиты от изменений цен, процентных ставок, валютных курсов и других факторов риска. Примеры деривативов включают фьючерсы, опционы, свопы и т.д.

Резервирование предполагает создание финансовых резервов для покрытия потенциальных убытков или расходов в будущем. Это может включать создание резервных фондов для непредвиденных обстоятельств, таких как юридические иски, ремонт оборудования, реализацию проектов и т.д.

Диверсификация инвестиционного портфеля предполагает распределение инвестиций между различными видами активов и инвестиционными инструментами. Это позволяет снизить риск потерь, связанный с конкретными

активами или рыночными условиями. Например, инвестирование в разные отрасли, регионы и типы активов (акции, облигации, недвижимость и т.д.) помогает смягчить воздействие негативных событий на инвестиционный портфель.

Анализ и оценка рисков. Научный и систематический анализ рисков является ключевым инструментом управления ими. Это включает в себя идентификацию потенциальных угроз, оценку их вероятности и воздействия на бизнес, разработку стратегий управления рисками и мониторинг их реализации.

Управление рисками на уровне организации. Разработка политики управления рисками, создание команды специалистов по рискам, регулярное обновление и адаптация стратегий управления рисками - все это является важными элементами эффективного управления рисками на предприятии.

Также важно проводить постоянный мониторинг хозяйственных рисков и своевременно корректировать стратегию управления ими в зависимости от изменяющихся условий.

Наконец, важно обеспечить прозрачность и ответственность в процессе управления хозяйственным риском, чтобы вся организация была вовлечена в этот процесс и понимала свою роль в минимизации рисков и обеспечении устойчивого развития предприятия.

Методы оценки рисков

1. Квантитативные методы

- Вероятностный анализ
- Методы статистического моделирования
- Финансовые моделирования и анализ

2. Качественные методы

- Метод дерева решений
- SWOT-анализ
- Анализ влияния и вероятности

3. Смешанные методы

- Метод анализа экспертных оценок
- Метод множественного сценарного анализа

Применение оценки рисков на предприятии

Оценка рисков предприятия может быть применена в различных областях деятельности, включая финансовый менеджмент, стратегическое планирование, управление проектами и операционное управление. Ниже приведены некоторые примеры применения оценки рисков на предприятии:

- оценка финансового риска: анализ финансовых показателей, оценка кредитоспособности, управление долговым портфелем.
- оценка операционного риска: анализ процессов производства, управление качеством, обеспечение безопасности труда.
- оценка стратегического риска: анализ конкурентной среды, оценка потенциальных изменений в законодательстве и регулировании, управление изменениями.

Оценка рисков предприятия играет ключевую роль в обеспечении устойчивого развития организации и принятии обоснованных управленческих

решений. Эффективное использование методов и инструментов оценки рисков позволяет компаниям выявлять потенциальные угрозы и возможности, минимизировать риски и повышать конкурентоспособность на рынке. Регулярное обновление и адаптация методов оценки рисков в соответствии с изменяющейся бизнес-средой является необходимым условием успешного управления предприятием.

Использование комбинации вышеупомянутых инструментов позволяет предприятиям эффективно управлять рисками, снижать их воздействие на бизнес и повышать устойчивость к переменам во внешней среде. Кроме того, постоянное обновление и улучшение стратегий управления рисками позволяет компаниям адаптироваться к новым вызовам и обеспечивать свой успешный рост и развитие.

Представим ситуацию, когда компания рассматривает вопрос о расширении своего бизнеса за пределы своего текущего рынка. Для принятия управленческого решения необходимо провести оценку рисков, связанных с этим шагом. Рассмотрим практический пример на основе этой ситуации:

Предпосылки: Компания ТОО “Кубок” является производителем и поставщиком товаров на местном рынке. Управляющий директор компании рассматривает возможность расширения бизнеса на международный рынок, начиная с рынка стран Юго-Восточной Азии.

Оценка рисков:

1. Политический риск:

- Стабильность политической ситуации в целевых странах.
- Вероятность введения новых законов или регуляций, которые могут негативно повлиять на бизнес.

2. Экономический риск:

- Волатильность валютных курсов и рыночных условий.
- Экономическая нестабильность в регионе, что может повлиять на покупательную способность и спрос на продукцию компании.

3. Конкурентный риск:

- Анализ конкурентной среды в целевых странах.
- Оценка сильных и слабых сторон конкурентов, потенциальные угрозы и возможности.

4. Риск операционных издержек:

- Оценка стоимости логистики, складирования и доставки продукции в новые регионы.
- Анализ доступности квалифицированных кадров и необходимости обучения персонала.

5. Риск репутации:

- Возможные негативные последствия для репутации компании в случае неудачных инцидентов или конфликтов на новых рынках.
- Потенциальные риски в связи с культурными различиями и непониманием местных норм и ценностей.

Принятие управленческого решения:

После тщательной оценки рисков управляющий директор компании ТОО “Кубок” пришел к выводу, что расширение на международные рынки представляет существенные возможности для роста и развития компании. Однако, чтобы успешно осуществить это расширение, необходимо разработать стратегию управления рисками, которая включает в себя:

- Создание плана действий для снижения рисков.
- Разработку механизмов мониторинга и контроля за рисками.
- Обеспечение резервирования достаточных финансовых средств для минимизации негативных последствий рисков.
- Обучение и подготовку персонала для работы в новых условиях.

Таким образом, компания ТОО “Кубок” принимает решение о расширении своего бизнеса на международные рынки, основываясь на адекватной оценке рисков и разработке стратегии управления этими рисками.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ:

1. Анализ и оценка риска производственной деятельности / П.П. Кукин и др. - М.: Высшая школа, 2015. - 328 с.
2. Основы предпринимательского дела. Благородный бизнес / ред. Ю.М. Осипов. - М.: Москва Гуманитарное знание, 2016. - 432 с.
3. Антонов Г.Д. Управление рисками организации: Учебное пособие. – М.: Инфра-М, 2019. – 464с.

Жанаберлиев Д.Ж.

Магистрант Q University

Қазіргі мемлекет және оның қоғам дамуындағы рөлі

Аннотация. Автор қазіргі заманғы мемлекеттердің маңызды сипаттамаларын және қазіргі әлемнің саяси картасында бар мемлекеттердің жіктелуін анықтаудың әртүрлі тәсілдерін бөліп көрсетуге және сипаттауға тырысты. Қазіргі заманғы мемлекет – бұл қоғамды ұйымдастырудың жоғары деңгейімен, демократиялық принциптердің толық жүзеге асырылуымен, экономикалық дамуымен, өндірістің индустриялық түрімен, ұлттан жоғары интеграциялық процестерге елеулі дәрежеде қатысумен, сондай-ақ қоғамды басқарудың жоғары деңгейімен сипатталатын мемлекеттік жүйенің түрі деп тұжырымдалады. бірегейлігін жоғалтпай әмбебаптандыруға ұмтылу.

Түйін сөздер: мемлекет, қазіргі мемлекет, қазіргі мемлекеттердің жіктелуі, жаһандану, құқықтық аккультурация.

Аннотация. Автором предпринята попытка выделить и охарактеризовать различные подходы к определению сущностных характеристик современных государств и классификации государств, существующих на политической карте

мира сегодня. Сделан вывод о том, что современное государство – это тип государственной системы, характеризующийся высоким уровнем организации общества, полнотой реализации демократических принципов, экономической развитостью, индустриальным типом производства, значительной степенью вовлечённости в наднациональные интегративные процессы, стремлением к универсализации без потери уникальности.

Ключевые слова: государство, современное государство, классификация современных государств, глобализация, правовая аккультурация.

Annotation. The author has made an attempt to highlight and characterize various approaches to determining the essential characteristics of modern states and the classification of states that exist on the political map of the world today. It is concluded that a modern state is a type of state system characterized by a high level of organization of society, the full implementation of democratic principles, economic development, an industrial type of production, a significant degree of involvement in supranational integrative processes, and the desire for universalization without loss of uniqueness.

Keywords: state, modern state, classification of modern states, globalization, legal acculturation.

Қазіргі әлем тез өзгергіштікпен, болжамсыздықпен, нәзіктікпен, тұрақсыздықпен сипатталады. Әлем қоғамдық қатынастардың жаһандық өзгеруін бастан кешуде, шын мәнінде түбегейлі өзгерістер орын алуда. Бүгін жаңа технологиялық апаттар, жасанды интеллект құру пайда болды. Американдық ғалымдар бұл өзгерістерді іскерлік ортаға қатысты сипаттайтын тұжырымдамаларды ұсынды. Бұл SPOD - world, VUCA - world, Bani-world тұжырымдамасы. Қазіргі уақытта көптеген мемлекеттер нарықтық қатынастарға бағытталған, ал мемлекеттің экономикалық қатынастарға қатысуы заңмен шектеледі, азаматтық қоғам институттары бірінші орынға шығады. Бұл ұғымдар мемлекеттің жаңа уақыттағы рөлі мен маңызын түсіну үшін маңызды деп санаймыз. Осы ұғымдарды қысқаша қарастырайық.

Экономикалық қатынастардың қарқынды дамуы. Сонымен қатар, экономиканың дамуы болжамдылықпен және сенімділікпен сипатталады.

SPOD-әлем термині осы кезеңді білдіреді. SPOD-ағылшын сөздерінің аббревиатурасы: steady (тұрақты); predictable (болжамды); ordinary (қарапайым); definite (анықталған). SPOD әлемі тұрақты, болжамды, қарапайым және нақты әлем болды.

XX ғасырдың 80-жылдарында жаһандану процестері пайда болды. Олар бүкіл әлемді қамтыды. Тиісінше, жаңа тұжырымдама пайда болды – VUCA – әлем, бұл Volatility, Uncertainty, Complexity, Ambiguity — тұрақсыздық, белгісіздік, күрделілік және түсініксіздік. VUCA – әлем тұжырымдамасы технологиялар саласындағы өзгерістерді және тұтыну және қаржы нарықтарындағы өзгерістерді көрсетеді.

Қазіргі әлем BANI — әлем деген жаңа ұғыммен сипатталады. Бұл экономика мен қаржы жүйесіндегі жаңа ғылыми жетістіктерге байланысты.

Сонымен, адамдардың өмірін айтарлықтай өзгерткен жаңа құбылыстар пайда болды. Мысалы, ғарышқа туристік турлар (ғарыштық туризм), пилотсыз көлік, "ми-компьютер", әлемнің кез келген жерінде бір рет басу арқылы сатып алу/сату, "интернеттен тікелей" фильмін көру (қазір "сұраныс бойынша бейне" деп аталады), сөйлейтін баған жасау және одан тыс.

Жаңа Bani аббревиатурасының авторлығы американдық футурист ғалым Джеймс Кашионың есімімен байланысты[1].

Бани қазіргі (пандемиялық және пандемиядан кейінгі) әлемді сипаттайды және B-Brittle – нәзік; A — Anxious – Мазасыз; N - Nonlinear – сызықтық емес; I-Incomprehensible-түсініксіз/түсініксіз

BANI тұжырымдамасы адамдарды әлеуметтік қатынастарда болып жатқан оқиғалардың шындығына бағыттайды.

Пайда болу - өзін-өзі ұйымдастыру принципі, ол күрделі қарапайымнан дамуды және хаостан тәртіптің пайда болуын түсіндіреді. Бүгінгі таңда бұл қағида Мемлекетті басқаруда ескерілуі мүмкін.

Адамзат дамуының барлық тарихи тәжірибесі мемлекеттің тұрақты дамуы мен өсуі үшін Ұлттық қауіпсіздік пен мемлекеттілікті сақтау қажет екенін дәлелдейді. Кез-келген елде өзін тәуелсіз мемлекет деп жариялау үшін белгілі бір аумақ, армия, тіл, дін және мәдениет болуы керек екенін бәрі біледі. Қауіпсіздік мәселесі жаңа ұғым емес. Дамыған әлем қатарына енген елдер ежелгі заманнан бері өз азаматтарының қауіпсіздігіне қамқорлық жасап, үнемі ұлттық тыныштықты сақтауға ұмтылып, тиісті саясат жүргізіп келеді.

Уақыт өте келе ақпараттық қауіпсіздік жүйелерін жетілдіру және дамыту мәселесі туындады. Қазіргі уақытта бұл мәселелер қазіргі заманның талаптарына жауап беретін ең өзекті міндеттер болып табылады. Бұл демократиялық мемлекеттің дамуы үшін қажетті шарт.

Әрине, болашақты осындай бағалаудың логикасы уақыт өте келе үздіксіз болуы керек, ал қауіпсіздік сақталуы керек.

Қазақстанның тарихи дамуына көз жүгіртсек, біздің ата-бабаларымыз тәуелсіздік үшін, адам өмірінің қауіпсіздігі үшін, қоғамдық дамудың берік негізін сақтау үшін үнемі қатал әрі қатал күрес жүргізгенін көреміз. Халық көрші елдермен берік және достық қарым-қатынасқа негізделген қауіпсіздік идеясына алғаш рет бет бұрғаны сөзсіз.

Ұлттық қауіпсіздік теориясын түсіну үшін мемлекеттің тарихына, саяси жүйесіне және идеологиясына жүгіну керек. Мемлекеттердің басымдықтары ішкі саяси себептерге және әлемдегі жалпы саяси жағдайға байланысты өзгереді. Мемлекеттің бірінші кезектегі міндеті - оның өмір сүруінің тұрақтылығы. Сондықтан мемлекетке бағытталған қауіп-қатерлермен күресу және тұрақты дамуды қамтамасыз ету үшін мемлекеттік қауіпсіздік тұжырымдамасы жасалды.

Қауіпсіздік ішкі жүйелердің саяси және экономикалық дағдарыс жағдайында қауіпсіздікті қамтамасыз ету үшін әрекет ету қабілетін көрсетеді.

Сонымен бірге қауіпсіздік саясаты деструктивизм, нигилизм және қоғамның билікке сенімсіздігі сияқты жағымсыз құбылыстарды да ескеруі

керек. Бұл жағымсыз құбылыстар мен басқа қауіптер мемлекеттік институттардың тұрақтылығына айтарлықтай әсер етеді.

Қазіргі уақытта бірқатар себептерге байланысты қазақстандық қоғамда тұрақтылық пен қауіпсіздік сезімі жоқ. Бұл қоғамдық санада теріс көрінеді. БАҚ сарапшылары Қазақстанның Азаматтық өміріне деген сенім сезімін қалыптастыруға бағытталған нақты өзгерістер қажеттігін атап көрсетеді. Бірінші кезекте бұл саяси реформа, көпұлтты қазақстандық қоғамды біріктіруге қабілетті жаңа саяси институттарды қалыптастыру. Ұлттық қауіпсіздікке келетін болсақ, мұнда жаңа идеялар, жаңа көшбасшылар және жаңа саяси құрылымдар қажет.

Күшті және тұрақты Ұлттық қауіпсіздік табысты мемлекетте дамыған қоғамдық қатынастар жүйесінде ғана өмір сүре алады.

Осындай жағдайларда ғана қауіпсіздіктің ықтимал қауіптеріне барабар жауап беріп қана қоймай, олардың сапасына байланысты оларды басқаруға қабілетті бірыңғай қауіпсіздік жүйесі құрылуы мүмкін.

Мемлекеттің жаңа әлемдегі рөлі

Құқық саласында қазіргі мемлекеттің табиғаты мен функциялары туралы әртүрлі көзқарастар бар. Бұл жаһанданудың дамуына, жаңа Электронды құралдардың - Интернеттің пайда болуына, әлеуметтік желілердің таралуына, цифрлық деректерді пайдалануға және жасанды интеллекттің пайда болуына байланысты.

Қазақстандық ғалым С. В. Трепина мемлекеттің қазіргі рөлін талдау кезінде бірқатар жағымсыз факторларды көрсетеді. Міне, олардың кейбіреулері. Мемлекеттік элиталардың элиталық экономикалық, іскерлік және саяси топтармен бірігуі. Сонымен қатар, мұндай бірігу ірі монополиялардың, олигополиялардың және қаржылық олигархиялардың қалыптасуына әкеледі. Профессор Трепина С. В. сонымен қатар халықаралық аренада мемлекетпен және оған қарсы бәсекеге түсе алатын трансұлттық ұйымдардың пайда болуын теріс фактор ретінде атап өтеді [2, 6-бет].

Біздің ойымызша, болып жатқан өзгерістер объективті түрде мемлекеттің негізгі билік органы ретіндегі табиғатын, қызметін, формасы мен мақсатын түбегейлі өзгертуді талап етеді. Бұл жағдайда біз мемлекеттің жойылуы туралы айтып отырған жоқпыз. Сұрақ басқаша. Азаматтық қоғам ұйымдарының дамуы, әлеуметтік топтардың белсенділігі, жаңа көшбасшылардың пайда болуы және жаңа ғылыми нәтижелерді пайдалану мемлекетке және оның институттарына жаңа талаптар қояды.

Қазіргі мемлекетте "жұмсақ дағдарыс" факторлары бар деп есептейтін белгілі қазақстандық ғалым, профессор С.Ф. Удальцевтің пікірін тыңдаймыз. Алайда, профессор Удальцевтің пікірінше, бұл факторларды мемлекеттің соңғы дағдарысының көрінісі ретінде қарастыруға болмайды. Мұнда Мемлекеттік қызметтің қазіргі формалары мен әдістерінің дағдарысы туралы айтуға болады. Сонымен бірге, бұл "жұмсақ дағдарыс" жаһандық басқарудың жаңа жүйесін қалыптастыру процесінің көрінісін білдіреді. Бұл жаңа жүйе бұрынғы ішкі жүйелер мен жаңа деңгейлерге негізделген. Сонымен бірге, бұл тұтастай

алғанда мемлекеттің жұмысын өзгерту үшін жаңа технологияларды айтарлықтай қолдануды қамтиды.

Біздің көзқарасымыз бойынша, профессор С.Ф. Удальцевтің "жұмсақ дағдарыс" идеясына негізделген мемлекеттің қазіргі жағдайын бағалауы ғылыми негіздеме мен практикалық қолдану мүмкіндігіне ие [3, 17-бет].

Сонымен, біз мұндай "жұмсақ дағдарысқа" 2022 жылғы қаңтардағы қайғылы оқиғалар жатады деп санаймыз. Бүкіл мемлекеттік аппаратқа төнген қауіп-қатерге қарамастан, бұл дағдарыс ойдағыдай еңсерілді. Бүгінгі таңда біздің еліміз қоғам өмірінің барлық салаларында түбегейлі өзгерістерге ұшырауда. Атап айтқанда, адам құқықтарын іске асыруға бағытталған саясат пен заңдарды жаңартуға байланысты өзгерістерді атап өтеміз. Сайлау заңнамасындағы өзгерістерді де атап өтеміз.

Осы идеяларды дамытып, қазіргі мемлекеттің мақсаттарын қарастырайық. Біз ескеретін басты ерекшелік - оның әлеуметтік сипаты. Осылайша әл-ауқат мемлекетінің тұжырымдамасы қалыптасты. Әл-ауқат мемлекетінің қазіргі тұжырымдамасын екі тұрғыдан талдауға болады.

Бір жағынан, әлеуметтік мемлекет - бұл қоғамның саяси билікке деген сенімі болып табылатын институт. Тиісінше, бұл қоғамның заңдар институты және тұтастай алғанда мемлекеттің қызметі ретінде қолдауы. Мұндай мемлекет консенсусқа негізделген.

Бұл ретте мемлекеттік органдардың өкілеттіктері тиісті нормативтік актілерде нақтыланады.

Айта кету керек, қазіргі уақытта 19 орталық орган (министрліктер) бар. Сонымен қатар, мекемелер мен комиссиялар құрылды. Олардың ішіндегі ең маңыздысы - мемлекет басшысына тікелей есеп беретін органдар. Мысалы, ұлттық қауіпсіздік комитеті мен стратегиялық жоспарлау және реформалар агенттігі тікелей Мемлекет басшысына есеп береді.

Біздің ойымызша, қазіргі мемлекет әлеуметтік бағытпен сипатталады. Бұл, ең алдымен, қоғамның билікке деген сенімі мен мемлекеттік саясатты қолдауды білдіреді. Мұндай мемлекет экономикалық тұрақтылықпен және әлеуметтік саланың дамуын қолдаумен сипатталады. Сондай-ақ, әлеуметтік мемлекет пен құқықтық мазмұнның өзара байланысына назар аудару керек.

Жалпы қазіргі мемлекет құқықтық әлеуметтік мемлекет ретінде қарастырылуы керек. Мұнда мемлекет өзінің билігін саналы түрде шектейді, негізгі қағида - құқықтық теңдік принципі, ал басты құндылықтар - адам, оның өмірі, құқықтары мен бостандықтары. Сонымен бірге мемлекет әртүрлі таптар мен әлеуметтік қабаттар арасындағы тепе-теңдікті сақтауға тырысады. Ректор М. Т. Баймаханов құқықтық мемлекет азаматтық қоғаммен органикалық байланысты және азаматтық қоғам азаматтық қоғамсыз жұмыс істей алмайды және дами алмайды деп санайды [5, 232-325 ББ.].

Бұл жерде мемлекет пен азаматтық қоғам арасындағы тепе-теңдік қажет. Азаматтық қоғам толығымен тәуелсіз болуы мүмкін бе? Мемлекеттің азаматтық қоғам саласына толық араласпауы мүмкін бе? Бұл сұрақтар бірнеше рет ғылыми пікірталастардың тақырыбына айналды. Құқықтық мемлекет құру

тәжірибесін зерттеу мұндай идеяларды жүзеге асыру мүмкін еместігін көрсетеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Шемякин А. Прощай VUCA и здравствуй новый BANI-мир // <https://blog.changerun.ru/PROSHHAI-VUCA-I-ZDRAVSTVUIJ-NOVY-J-BANI-MIR/>
2. Тлепина Ш.В. Современное государство и гражданское общество // Вестник КазНУ. Серия юридическая. – 2016, №1. – С. 5-9
3. Ударцев С.Ф. Государственность в условиях глобализации: кризисные явления, адаптационная трансформация и развитие // Право и государство. – 2013, № 4 (61). – С. 22-25.
4. Баймаханов М.Т. Правовое государство. Избранные труды по теории государства и права. – Алматы: АЮ – ВПШ «Әділет», 2003. – 710 с.
5. Закон Республики Казахстан «О противодействии коррупции» от 18 ноября 2015 г. // <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1500000410>
6. Куттыкадам С. Служение нации. 10 мировых примеров управления государством. Изд. 4. – Алматы: Изд. «Книжный клуб», 2020. – 436 с.

Қадырғали О.Р.

Магистрант Q University

Өрттердің криминалистикалық сипаттамасын қалыптастырудың қылмыстық-құқықтық негізі

Аннотация. Мақалада қылмыстық өрт туралы істер бойынша сот тергеуінде дәлелдемелерді зерттеу тәртібі көрсетілген. Өрттерге байланысты қылмыстық істерді тергеп-тексеру әдістемесі ашылып, типтік және типтік емес іздер талданып, олардың тергеу мен сот үшін маңызы ашылды. Осы санаттағы істерді тергеп-тексерудің өзіндік тәсілі өрт қоюшы тұлғалардың ерекшеліктерін ескере отырып ұсынылады.

Түйін сөздер: қылмыстық өрттер, типтік және атипті із үлгілері, сот-медициналық сараптамалар.

Аннотация. В статье излагается порядок исследования доказательств в судебном следствии по делам о криминальных пожарах. Раскрывается методика расследования уголовных дел о пожарах, анализируются типичные и нетипичные следы, раскрывается их значение для следствия и суда. Предлагается оригинальный подход к расследованию подобной категории дел, учитывающий особенности лиц совершающих поджоги.

Ключевые слова: криминальные пожары, типичная и нетипичная следовая картина, судебные экспертизы.

Annotation. The article outlines the procedure for examining evidence in judicial investigations in cases of criminal fires. The methodology for investigating criminal cases involving fires is revealed, typical and atypical traces are analyzed, and their significance for the investigation and court is revealed. An original

approach to the investigation of this category of cases is proposed, taking into account the characteristics of persons committing arson.

Keywords: criminal fires, typical and atypical trace patterns, forensic examinations.

Қазақстан Республикасы "Азаматтық қорғау туралы" Заңының 1 бабына 54-тармағына сәйкес, "өрт - бақылаусыз жану, қауіп төндіретін зиян келтіретін, адамдардың өмірі мен денсаулығына залал келтірген жеке және заңды тұлғаларға, қоғам мен мемлекет мүддесіне;". Өрт өртеу, өртті абайсызда басқару немесе өрт қауіпсіздігі ережелерін бұзу арқылы мүлікті қасақана жоюдың нәтижесі болуы мүмкін, сонымен қатар басқа себептер (өздігінен жану, табиғи құбылыстар), бірақ оның нақты сипаты әрдайым айқын бола бермейді және тиісті тергеуді қажет етуі мүмкін. Қылмыстық құқықта өртке байланысты және жауапкершілікке әкеп соқтыратын қылмыстарға қолданылатын барлық нормаларды шартты түрде үш топқа бөлуге болады: өртті абайсыз пайдалану салдарынан туындаған өрттер; өрт қауіпсіздігі ережелерін бұзу, нормалар мен ережелердің өртке қарсы талаптарын орындамау салдарынан туындаған өрттер, залалға әкеп соқтырды; мүлікті қасақана жою немесе бүлдіру салдарынан туындаған өрттер. Өрттерді тергеу кезінде тергеушінің алдында өртеу жолымен жасалған әрекетті қасақана немесе абайсызда жою немесе бөтеннің мүлкіне зақым келтіру, не өрт қауіпсіздігі талаптарын бұзу ретінде саралау міндеті тұр (1-тармақ 2-бап 202-бап; 1-тармақ 2-бап 203-бап; 2-бөлім 204-бап) (ҚР Қылмыстық кодексінің 292-бабы). Өртке байланысты қылмыстардың қылмыстық-құқықтық сипаттамаларын қарастырған кезде, өрт құбылысы оқиға оқиғасында әртүрлі қасиеттерде көрінуі мүмкін екенін атап өткен жөн: қылмыс жасау тәсілі ретінде; басқа қылмысты (ұрлық, кісі өлтіру және т.б.) жасыру тәсілі ретінде. А.И. Эндерстің пікірінше, "өрт-бұл әртүрлі ақпарат көздері жойылатын немесе проблемалы түрде қалпына келтірілетін оқиғалар көрінісінің жүйелі өзгеруі" [1, 78]. Адам шығыны сияқты аса ауыр зардаптарға әкеп соқтырған өрттің субъективті жағын белгілеу ерекше маңызға ие. Мұндай жағдайдың мысалы-Нұр-сұлтан қаласының саяжай алабында қылмыскер көршілерінің мүлкін жою ниетімен саяжай үйін өртеп жіберген кезде азамат К. - ның көршілерінің саяжай үйін өртеуі. Өрттің салдарынан мас күйінде болған және өрт шыққан кезде ұйықтап жатқан үйдің иесі мен оның бірге тұратын әйелі термиялық күйіктен қайтыс болды. Өртеп жіберген азамат К. - дан жауап алу кезінде алынған мәліметтерге сүйене отырып, ол мүлікті жою немесе бүлдіру мақсатын көздеді, бірақ бұл кезде үйдің ішінде адамдар болғанын білмеді. Н.С. Косякова "от жағу тікелей немесе жанама ниет түріндегі кінәмен сипатталады" деп санайды [2]. Тәжірибе көрсеткендей, жауапты тұлғалардың өрт қауіпсіздігі ережелерін орындамауы (бұзуы) әрдайым өрттің пайда болуына әкелмейді, бірақ мұндай бұзушылықтар оның пайда болуына жағдай жасайды және сонымен бірге қоғамдық қауіп төндіреді. Егер өрт осындай бұзушылықтың нәтижесі болса және ауыр зардаптардың туындауына байланысты болса, жасалған іс ҚР Қылмыстық кодексінің 292-бабына сәйкес саралануы тиіс. Өрт қауіпсіздігі ережелерінің

орындалмауы, мысалы, от (дәнекерлеу) жұмыстарын жүргізу кезінде тұтану көздерін абайсыз пайдалану нәтижесінде көрінуі мүмкін. Мұндай бұзушылықтың жарқын мысалы - 2019 жылдың шілдесінде Нұр-Сұлтандағы "Британ кварталы" тұрғын үй кешенінің шатыр үй-жайының өртенуі немесе Шымкенттен Ресейге 52 адамның өліміне әкеп соқтырған жанып тұрған үрлегіштен туындаған автобустағы өрт.

Ғалымдардың пікірінше, қылмыстық заң, әрине, отпен абайсызда жұмыс істеуді емес, жанғыш көздермен сақтық ережелерін сақтамау нәтижесінде басқа біреудің мүлкін жоюды немесе бүлдіруді талап етеді [3, 45]. Құндылықтардың жойылуына және бүлінуіне әкеп соқпаған адамның абайсыздығынан өрттің туындауы қылмыстың құрамдас бөлігі болып табылмайды. Сонымен қатар, заң отпен абайсызда жұмыс істеу салдарынан мүлікті жою немесе бүлдіру үшін қылмыстық жауапкершілік, егер өрт мүлікті едәуір мөлшерде жоюға немесе бүлдіруге әкеп соқтырса, мысалы, ҚР Қылмыстық кодексінің 292-бабының 1-бөлігіне сәйкес.

Өрттің пайда болуына және басқа біреудің мүлкінің жойылуына немесе бүлінуіне әкелетін қылмыстық немқұрайлылықтың мысалы ретінде жанғыш заттарға немесе материалдарға терезе арқылы кіре алатын сөндірілмеген темекіні тастау болып табылады. бөлмелерде немесе астындағы пәтерлердің балконында және осылайша өрттің тек осы пәтерде ғана емес, сонымен қатар жоғарыдағы пәтерлерде де таралуына ықпал етеді. Жоғарыда айтылғандарға сүйене отырып, бұл қылмыстардың ерекшелігі оқиғаның механизмі мен жағдайына байланысты осы әрекеттер субъектілерінің мінез-құлқының ерекшеліктерінде көрінеді деген қорытынды жасауға болады. Яблоковтың пікірінше, мұндай субъектілердің қылмыстық мінез-құлқының айрықша белгілері олардың қызметінің сипатына байланысты болады (мүлік, тұрғын үй иелері, жалға алушылар, жалдаушылар және т.б.). Өрт қауіпсіздігі талаптарын бұзатын қылмыскердің жеке басының мінез-құлқының ерекшелігі - бұл нақты ережелерге сәйкес келмейтін әрекеттер немесе әрекетсіздіктер жиынтығы, нәтижесінде өртке және басқа біреудің мүлкін жоюға немесе бүлдіруге әкеледі.

Қылмыстардың осы санатындағы жалпы объект – қоғамның қауіпсіздігі, ал тікелей - адамдардың өмірі мен денсаулығы мен мүлкі. Қылмыстың субъективті жағы немқұрайлылық түріндегі абайсыз кінәмен сипатталады. Тергеудің түпкі мақсаты әрқашан тергеліп жатқан әрекеттің дұрыс біліктілігі болып табылады, ол оның элементтерге, олардың белгілеріне, қылмыстық құқық бұзушылық құрамына сәйкестігімен анықталады. Осылайша, өрттердің қылмыстық-құқықтық сипаттамасы өртке алып келген әрекеттердің криминалистикалық ерекшеліктерінің мазмұнын анықтауға негіз болады.

Сонымен қатар, қылмыстардың осы санатын ашу дәрежесін белгілеу ақпаратқа, бірінші кезекте адамдардың жауапкершілікке тартылған қылмыстық істердің саны туралы статистикалық деректерге, өрт қылмыстың құрамдас бөлігі болып табылатын қылмыстық істердің санатына қол жеткізудің болмауына байланысты күрделілік болып табылады.

Осы санаттағы істердің ашылуын көрсететін "өртке байланысты құқық бұзушылықтар" сияқты объектінің қылмыс жағдайы бойынша статистикалық

есептер жүйесіне енгізу өрттерге байланысты төтенше жағдайларға тұрақты негізде талдау жүргізуге және өрттердің санын да, олардың салдарын да азайтуға бағытталған алдын алу шараларының кешенін әзірлеуге мүмкіндік береді.

Өрттердің криминалистикалық сипаттамалары элементтерінің мазмұны және олардың маңызы. Өрт қауіпсіздігі талаптарын қылмыстық бұзушылықтардың криминалистикалық сипаттамасын аша отырып, Р. С. Белкин және криминалистика бойынша оқулықтың авторлары мынадай элементтерді атайды: өрттердің пайда болу себептері және олардың даму жағдайлары туралы мәліметтер жиынтығы; іздену механизмі; қылмыстың мән-жайлары (оның ішінде: өрттің орны, оның ошағы, өртке қарсы құралдардың болуы және жай-күйі); қылмыс субъектісінің тұлғасы¹⁵.

Сонымен қатар, Р.С. Белкин және оның авторлары өрт қауіпсіздігі талаптарын бұзу тәсілдерін өрт қауіпсіздігі талаптарын бұзумен байланысты қылмыстардың сот-медициналық сипаттамасының тәуелсіз элементі ретінде қарастырады, ал қылмыс әдісі сот-медициналық сипаттаманың тәуелсіз элементі ретінде өрт сөндіруге ғана тән, бірақ өрт қауіпсіздігі талаптарын бұзбайды [4, 540].

В. А. Гуняев өрттермен байланысты қылмыстардың криминалистикалық сипаттамаларының құрылымына өрттің негізгі себептерін, қылмыстар құрамының тізімін, тергеу ерекшеліктері мен анықталатын жағдайларды жатқызды [5,230].

Н.П. Яблоков өрттің криминалистикалық сипаттамасына қылмыстар құрамы мен өртеу тәсілдерінің тізімін, тергеудің негізгі бастапқы міндетін және анықталатын мәселелер шеңберін енгізді [6, 126].

С.И. Соболевскаяның пікірінше, өртке байланысты қылмыстардың криминалистикалық сипаттамасы келесі элементтерден тұрады: қылмыс субъектілерінің ерекшеліктері; қылмыстық қол сұғушылықтың тікелей объектісінің сипаттамасы; қылмыс жасаудың типтік тәсілдері, оның ішінде қолданылатын қылмыс құралдары мен құралдары; қылмыс жасалған жағдайлар [7, 105].

Практика тергеу көрсеткендей, өрттің шығу себебін ретінде қарастыруға болады өзара іс-қимыл нәтижесі бастаушы жану шарттарын, көзінен от алдыру және өрт қауіпті ортаның. Бұған тұтану көзінің пайда болуы, материалдың тұтануы, тұтану көзінің табиғаты, оқиғаға қатысы бар адамдардың әрекеттері немесе әрекетсіздігі және әрекеттің немесе әрекетсіздіктің құқықтық біліктілігі жатады. Анықтаушы соңғы екі элементті белгілейді, қалғандары техникалық (тікелей) себепке жатады және оны маман немесе сарапшы зерттейді.

Нақты мысалға қарайық:

- 1) пәтердегі киім ілетін бөлмедегі киімнің тұтануы;
- 2) шынының қызған бөлшектерімен жылу әсері;
- 3) жарық лампасының колбасынан шыны фрагменттері;
- 4) жарық беретін электр шамы киім салынған сөрелердің үстіндегі төбеге орнатылған;

5) шам орнатылған жерде электр сымдарының механикалық бұрау іздері болады;

6) сымдарды қосуды пәтер иесі дербес жүзеге асырған. Осылайша, иесі электр жабдығын орнату ережесін бұзған.

И.М. Лузгин себеп-салдарлық байланыстардың екі тобын бөліп көрсетеді: біріншісіне ол тұтануды (жану құбылысын), механизмді, пайда болу себептерін, қарқындылығын, таралу жолдарын және т.б. (істің нақты негізі деп аталатын) сипаттайтын себеп-салдарлық байланыстарды жатқызған. Екінші топқа ол адамдардың іс-әрекеті мен өрттің туындау жағдайлары арасындағы себептік байланыстарды қосады [9, 48].

Осылайша, өртке байланысты қылмыстарды тергеу кезінде шығу тегі, пайда болу механизмі және олар пайда болатын беті бойынша әртүрлі іздер өрттің негізгі параметрлерін: ошақтың орналасқан жерін, өрттің таралу бағытын және өрттің табиғатын анықтау үшін өте маңызды. Бұл іздер, сайып келгенде, қылмыс оқиғасының салдары мен себебі арасындағы себеп-салдар байланысын орнатуға мүмкіндік береді және өрттің пайда болу, даму жағдайлары мен себептері туралы негізгі ақпарат көзі болып табылады.

Қорытынды өрттердің қылмыстық-құқықтық сипаттамасы өртке алып келген әрекеттердің криминалистикалық ерекшеліктерінің мазмұнын анықтауға негіз болады. Өрттердің криминалистикалық сипаттамасының негізгі элементтеріне өрттің тәсілі, субъектісі, механизмі және іздердің пайда болуы, қылмыс жасау жағдайы, өрттің техникалық себебі, тиісті салдарлар басталғанға дейін өрттің таралуы мен дамуына ықпал еткен жағдайлар, сондай-ақ туындаған салдарлардың сипаты жатады. Өрттің мән-жайлары туралы ақпараттың негізгі көздері өрттің негізгі параметрлерін анықтау және қылмыстың салдары мен себебі арасындағы себеп-салдарлық байланысты анықтау үшін криминалистикалық маңызы бар өрт орнында пайда болған іздер болып табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Эндерс А.И. О роли информации в расследовании криминальных пожаров на первоначальном этапе. Юристъ-Правоведъ, №3(70) 2015. - С. 119.
2. Сведения о пожарах по Республике Казахстан за 2019-2020 годы. КЧС МВД РК.
3. Одинокова Е.Ю., Гревцев М.В., Зарубин М.Г. Проблемы квалификации преступлений, связанных с пожарами // Правовые аспекты обеспечения безопасности человека и общества в экстремальных ситуациях. - Спб., 2014. - С.105-108.
4. Криминалистика: Учебник / Т.В. Аверьянова, Е.Р. Россинская, Р.С. Белкин, Ю.Г. Корухов. - 4-е изд., перераб. и доп. - М.: Норма: НИЦ ИнфраМ, 2019. - 928 с.
5. Криминалистика: Учебник / Т.В. Аверьянова, Е.Р. Россинская, Р.С. Белкин, Ю.Г. Корухов. - 4-е изд., перераб. и доп. - М.: Норма: НИЦ ИнфраМ, 2019. - 928 с.

6. Криминалистика: учебник /под ред. Яблокова Н.П. 4 изд. перераб и доп. - М. 2014. – 752 с.

Матай Е.

Магистрант Q University

Әкімшілік принциптерінің түсінігі, мәні және маңызы

Аннотация. Әкімшілік құқық саласының принциптері және олардың әкімшілік-құқықтық реттеу механизмінің басқа элементтеріне әсері талданады, мемлекеттік басқару үшін практикалық маңызы ескеріле отырып, олардың түсінігінің анықтамасы тұжырымдалады.

Негізгі сөздер: мемлекеттік басқару, әкімшілік құқық саласының принциптері, әкімшілік құқықтық реттеу механизмі.

Аннотация. Анализируются принципы отрасли административного права и их влияние на другие элементы механизма административно-правового регулирования, формулируется определение их понятия с учетом практического значения для публичного управления.

Ключевые слова: публичное управление, принципы отрасли административного права, механизм административно-правового регулирования.

Annotation. The principles of the branch of administrative law and their influence on other elements of the mechanism of administrative legal regulation are analyzed, the definition of their concept is formulated, taking into account the practical significance for public administration.

Key words: public administration, principles of the branch of administrative law, mechanism of administrative legal regulation.

Адам қызметінің әр саласында белгілі бір қағидалар бар. Сондай-ақ, бұл ұғымды түсіндіру мәселесі ғасырлар бойы болды. Этимологиялық тұрғыдан алғанда, «принцип» сөзі латынның «*principium*» сөзінен шыққан, оны сөзбе-сөз «*principium*» деп аударуға болады, ол бір нәрсенің негізі, алғашқы идеясы дегенді білдіреді⁷. Ежелгі философ Аристотель принципті барлық нәрсенің – бар немесе бар нәрселердің негізгі себебі деп анықтады. Ежелгі римдіктер «*principium est potissima pars cujusque rei*» (принцип – барлық нәрсенің маңызды бөлігі).

Іс-әрекет болсын, ұйым болсын, ғылыми зерттеу болсын, кез келген оқиғаның сызбасында көрініс тапқан қағидалар ұғымы уақыт өте келе өз мәнін өзгерткен жоқ. Сонымен, XX ғасырдың басында әйгілі голланд заңгері, Амстердам университетінің профессоры Пол Шолтен бұл принципті «бізге (белгілі бір уақыт пен елдің халқына, белгілі бір заңдық құқығы бар) сөйлейтін сөз» деп анықтама берді. жүйесі). Демек, жалпы түсінік принципті оның табиғатын анықтайтын және осы құбылысқа қатысты одан әрі салдарлардың

жасалуына негіз болатын кез келген құбылыстың негізгі принципі ретінде анықтаудан басталады.

«Қағида» ұғымы жеке құқық теориясында, сондай-ақ мемлекет және жалпы құқық теориясында маңызды орын алады. Сонымен қатар, кез келген жұмыста қолданылатын қағидалар тұжырымдамасын нақтылау үшін мұқият зерттеу қажет. Мысалы, құқықтық принциптер түсінігін анықтау мәселесі қазіргі уақытта ғылыми құқықтық ортадағы даулы мәселелердің бірі болып табылады. Сол сияқты, жалпы құқық принциптерін түсінбей, жекелеген салалар мен мекемелердің принциптерін, мысалы, әкімшілік соттың принциптерін түсіну туралы қорытынды жасау мүмкін емес. Қазіргі құқықтану ғылымында құқық принциптерін түсінудің әртүрлі тәсілдері әзірленді. Ең көп таралған екі әдіс: (1) доктрина және (2) ортақ.

Адам қызметінің әр саласында белгілі бір қағидалар бар. Сондай-ақ, бұл ұғымды түсіндіру мәселесі ғасырлар бойы болды. Этимологиялық тұрғыдан алғанда, «принцип» сөзі латынның «*principium*» сөзінен шыққан, оны сөзбе-сөз «*principium*» деп аударуға болады, ол бір нәрсенің негізі, алғашқы идеясы дегенді білдіреді⁷. Ежелгі философ Аристотель принципті барлық нәрсенің – бар немесе бар нәрселердің негізгі себебі деп анықтады. Ежелгі римдіктер «*principium est potissima pars cujusque rei*» (принцип – барлық нәрсенің маңызды бөлігі).

Қазіргі жазушылар – Ф.Г. Румянцева және Ю. Х.Ширяев құқық принциптеріне «әртүрлі қайнар көздерінде расталған немесе дәйекті заң тәжірибесінде ашылған жалпыға бірдей танылған іргелі идеялар» деп анықтама береді. . Құқықтық нормаларды түсінудің жалпы тәсілін ұстанатындар құқықтық нормаларды белгілі бір құқықтық нормаларды – реттелетін құқықтық қатынастарға қатысушылар үшін міндетті мінез-құлық ережелерін түсінеді, бұл ретте нормалар заң үстемдігін білдіреді». Демек, құқықтық принциптерді тек идея ретінде, яғни тек теориялық мағынада ғана қарастыратын болсақ, олардың құқықтық маңызы жойылады. Құқықтық қағидалар түсінігін негізгі қағидалар, құқық әрекет ететін және дамитын идеялар ретінде жалпылауға болады, бұл принциптер заңдарда бекітілген немесе бекітілмеген.

Әкімшілік құқық, Подоригора Р.А. Жоғарыда айтылғандай, бұл құқықтық мемлекеттің маңызды белгісі, сондай-ақ мемлекеттік басқару және дамыған әкімшілік әділет институттары мемлекеттік құқықтық жүйенің жетілгендігін, оның адам құқықтары мен бостандықтарын қорғауға дайын екендігін көрсетеді. Сондықтан, назардан тыс қалғанымен (Бутелка және т.б. Орталық Азия мен Ресейдегі мемлекеттік тәуелсіздіктің алғашқы 20 жылындағы әкімшілік процестер және 20-шы процеске аз көңіл бөлетін заңның бірде-бір бөлігі), әкімшілік әділеттілік өте маңызды болуы керек. Ұлттық мәселе. Заң фирмалары. Азаматтық іс жүргізу туралы заңның 4-тарауы әкімшілік іс жүргізу тәртібін реттейді. Кодекстің 5-бабының 2-тармағында әкімшілік іс жүргізудің міндеті "адамдарды, құқықтары мен заңды залалдарын немесе даулы құқықтарды, бостандықтар мен заңды мүдделерді тиімді қорғауға және қалпына келтіруге бағытталған әділ, бейтарап және уақтылы әкімшілік рәсім"

деп айқындалған. бірақ шешілді. «Қоғамдық құқықтық қатынастардағы заңды тұлғалардың мүдделері».

Бұл ретте, АІЖК-нің 6-бабына сәйкес, әкімшілік іс жүргізу бұрын баяндалған құқықтық принциптерді түсінудің әдеттегі тәртібіне сәйкес, Заңдық нұсқаулықтың 22-тарауында белгіленген ережелерге сәйкес жүзеге асырылады. Әкімшілік құқықтың принциптерін қарастыра отырып, Мельник Р.С. пікірінше олар «Меганорм» деп анықтайтын нәрсе кейінірек әзірленіп, жүзеге асырылатын әкімшілік құқықта негізгі орынға ие болады. Әкімшілік іс жүргізу қағидаттарын әзірлеуді және іске асыруды реттейтін АППК-де құрылған әкімшілік соттардың іс жүргізу қағидаларына қатысты да осындай қорытынды жасауға болады деп айтады.

Демек, әкімшілік сот ісін жүргізу принциптерін әкімшілік процесте сот төрелігін қолданудың негізгі тұжырымдамасын анықтайтын және оның даму бағытын анықтайтын негізгі ережелер ретінде анықтауға болады.

Құқықтық саясатты қарастыру кезінде маңызды фактор оның мәні болып табылады. Принциптердің бірінші кезектегі рөлі олардың анықтамасынан туындайды-тұтастай алғанда және оның жекелеген салалары үшін негіз рөлін атқаратын негізгі идеяларды бекіту. Құқықтық принциптер мінез-құлыққа негізделеді деген негізгі қағиданы белгілеу арқылы әртүрлі қоғамдық қатынастарды реттейтін басқа да құқықтық нормаларды орнатуға негіз болады. Мұнда қамтылған негізгі ережелерді орындаңыз. Бұл заң тек құқық принциптеріне ғана емес, сонымен бірге барлық заттардың, соның ішінде жалпы мемлекеттік органдардың жұмыс істеу принциптеріне де қатысты. Мысалы, Конституцияның 91-бабының 2-тармағына сәйкес: «Мемлекеттің тәуелсіздігі, Республиканың бірлігі мен аумақтық тұтастығы, мемлекеттік басқару нысаны және Республика қызметінің негізгі принциптері. Конституцияда белгіленгендей болып қалады. Сол сияқты жалпы құқықтың негізгі принциптерін айқындайтын құқық принциптері бүкіл құқық жүйесін одан әрі дамытудың бағдарлары болып табылады.

Әкімшілік сот ісін жүргізудің принциптері әкімшілік сот төрелігін одан әрі дамытудың бағыттарын анықтайды. Қазақстанда әкімшілік сот төрелігі мүлде жаңа институт ретінде әлі қалыптасу сатысында және оның дамуы үшін ұзақ жол бар. Бұл процесс Басқару процесі туралы ережеде белгіленген негізгі қағидаттарға сәйкес жүзеге асырылуы тиіс. Сонымен қатар, жалпы құқық нормалары жекелеген елдердің құқықтық жүйесінің бірлігін (құқықтық мемлекет, демократиялық саяси жүйесі бар елдерде биліктің бөлінуі), орындардың немесе институттардың бірлігін қамтамасыз етеді. заң. Мұндай бірліктің мысалы" Қазақстан Республикасы Конституцияның 4-бабының 1) тармағында белгіленген Конституцияда, конституциялық, іс жүргізу және өзге де заңдарда белгіленген жалпы және біркелкі сот төрелігінің қағидаттарын қамтамасыз етеді. «Сот жүйесі және абырой» сот жүйесінің бірлігі болып табылады. Сол сияқты, әкімшілік іс жүргізудің принциптері әкімшілік іс жүргізу жүйесінің бірлігін қамтамасыз етеді деуге болады.

Қорыта айтқанда, әкімшілік сот істерін қарау принциптерін әкімшілік процесс ретінде сот төрелігін жүзеге асырудың негізін қалайтын, оның даму

бағытын айқындайтын негізгі ережелер (қағидалар, ұғымдар) ретінде анықтауға болады, ал сот төрелігінің әкімшілік бірлігін қамтамасыз ететін жалпы жүйе

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

Административное право: Учебник / Россинский Б. В., Старилов Ю. Н. - 5-е изд. Пересмотр. - М. : Норма: ИНФРА-М, 2017.

Административное право зарубежных стран: Учебник / Под ред. Козырина А. Н. и Штаниной М. А. - М.: Спарк, 2003.

Административное право: история развития и основные современные концепции / Галлиган Д., Полянский В. В., Старилов Ю. Н.; [Пер. с англ. Филипповой П.]. - Москва : Юрист, 2002.

Административное судопроизводство: учебное пособие для бакалавриата / Старилов Ю. Н., Махина С. Н., Рогачева О. С.; под ред. Ю. Н. Старилова. – М.: Норма: ИНФРА-М, 2019.

Административное право: учебный курс / под ред. Подопригоры Р. А. – Алматы: Налоговый эксперт, 2010.

Мырзабеков М.

Магистрант Q University

Мемлекеттік қатынастардың маңызы

Аннотация. Мақалада жаһандану, халықаралық қатынастар және мемлекет, оның егемендігі арасындағы байланыс қарастырылады. Мемлекет егемендігі басты назарда.

Түйін сөздер: жаһандану, халықаралық қатынастар, қазіргі трансформация, мемлекет, егемендік.

Аннотация. В статье рассматривается взаимосвязь между глобализацией, международными отношениями и государством, его суверенитетом. Основное внимание уделяется государственному суверенитету.

Ключевые слова: глобализация, международные отношения, современная трансформация, государство, суверенитет.

Annotation. The article examines the relationship between globalization, international relations and the state, its sovereignty. The main focus is on state sovereignty.

Key words: globalization, international relations, modern transformation, state, sovereignty.

Қызметтік даулар – бұл заңды мәмілелерден туындайтын даулар. Бұл кикілжіңнің тамыры діни мәселелерді түсінбеуде.

Мемлекеттік қатынастарды анықтау мәселесі заң әдебиетінде жақсы қарастырылмағаны анық. Олардың монографиялық деңгейдегі зерттеулері әдетте мемлекеттік басқаруға қатысты мәселелерді зерттеумен байланысты.

Бұл мәселені өз шығармаларында қарастыратын авторлардың формальды құқықтық қатынастардың ерекшеліктері мен мазмұнын түсінуінде бірлік жоқ. Бұл, ең алдымен, мемлекеттік қызметтің әртүрлі салаларындағы құқықтық реттеудің еңбек және әкімшілік принциптерінің өзара байланысы мәселесінің шешілмеуімен байланысты.

Қызметкерлердің кәсіби жұмысында болатын қатынастарды екі негізгі топқа бөлуге болады. Көптеген зерттеушілер құқықтық қатынастардың екінші тобын басқару және құқықтық процесс саласымен ұсынса, бірінші топтың екі қарама-қарсы көзқарасы бар.

Еңбек құқықтарын қорғаушылар мемлекеттік қызметті жалдамалы жұмыстың ерекше түрі деп санайды. Сондықтан Д.Б.Мигулова, «Мемлекеттік қызметші қызметкердің рөлін атқарады және осы мағынада еңбек шарты бойынша (жұмыстан) өз міндеттерін атқаратын қызметкерлердің барлық санаттарына жалпы еңбек құқықтары беріледі. Атауы (нормативтік термин) әртүрлі болуы мүмкін (қызметтік келісім, қызмет қатынасы), бірақ мазмұны әрқашан бірдей. Атрибуция мемлекеттік қызмет көрсету саласында көрсетілген нақты жұмысты білдіреді)».

Бұл концепцияны жақтаушылар мемлекеттік қызметкерлерді жұмысқа қабылдау, тұру және жұмыстан босату кезінде туындайтын қатынастар тек еңбек қатынастары болып табылады және олар еңбек заңнамасымен реттелуі керек деп есептейді.

В.Ш. Шайхатдинов еңбек қатынастары күрделі, мемлекеттік қызметшілер бір жағынан билік және басқару функцияларын (мемлекеттік қызметшілер сияқты) орындаса, екінші жағынан жалақы алушы кез келген функцияны орындайтынын көрсетеді. Авторлардың пікірінше, мемлекетті тұрақты жұмыс беруші ретінде тану және Еңбек кодексінің нормалары мен кепілдіктерін мемлекеттік қызметшілерге де тарату – прогрессивті тәсіл. Б.Жетепісбаев мемлекеттік институттардың билігіне негізделген мемлекеттік билікті қолдану процесінде мемлекеттік қызметшілер мен азаматтар, кәсіпорындар мен ұйымдар арасындағы қарым-қатынас объектісі болып табылады және бұл қатынас мемлекеттік қызметшілердің сыртқы ортадағы мәртебесін анықтайды деп есептейді. Әкімшілік құқық 2. Мемлекеттік қызметші мен ол жұмыс істейтін мемлекеттік орган арасындағы оның кәсіптік қызметін жүзеге асыруға қатысты қатынастары оның қызмет барысындағы мәртебесін айқындайды және еңбек заңнамасымен реттеледі. Бұл еңбек құқығы мен жеке кәсіпкерлікті басқару арасындағы байланысты көрсетеді.

Басқару қатынастарының сипаты МИ үшін басқару құқығын еңбек құқығынан ажырату критерийі ретінде маңызды. Зумақұлов: "Мемлекеттік басқару мен еңбекті басқару табиғаты жағынан әртүрлі. Сондықтан еңбек процесіндегі басқару қатынастары әкімшілік құқықтың шеңберіне жатпайды, еңбек құқығымен реттеледі".

Әкімшілік тәсілді жақтаушылар ең маңыздысы мемлекеттік қызметшілерге өкілеттік беретін құқықтық мәртебе деп санайды. Мемлекеттік қызмет еңбек құқығының қағидалары бойынша ұйымдастырылмаған, себебі атқарушы билік органдарының жұмысы билік пен бағыныштылықтың арақатынасына негізделген. Салыстырмалы түрде, бұрын айтылғандай, мысалы, Х.Иу. «Қатаң иерархия мен билікті орталықтандыруға негізделген барлық келісім-шарттар мен басқа да шарттық қатынастардан бас тарту керек», - деді Ибрагимов.⁵

О.И. Бекетов мемлекеттік қызметте шарттық қатынастардың бар екенін мойындайды, бірақ олардың өзара маңыздылығын атап көрсетеді: «Жұмыс беруші мен мемлекеттік қызметші мемлекеттік қызметтегі құқықтық қатынастарға тек келісім бойынша ғана бағынады және тоқтата алады». күш»⁶. Олардың айтуынша, Мемлекеттік мекеменің әкімшілігі қызметпен тығыз байланысты, шенеунік мемлекеттік тапсырмаларды орындап, көптеген қоғамдық жұмыстарды шешеді. Функция «бұл үшін» деп жазады автор, «мемлекеттің ерекше өкілеттіктерін - соттар мен үкіметті алады.⁷

Екі механизмді – әкімшілік немесе сот-құқықтық – дұрыс түсіну және қызметтік қатынастардың мәнін түсіну үшін мемлекеттік қызмет институттарының мәнін түсіну қажет.

Саяси жүйедегі азаматтардың рөлі басқару нысаны мен аумағына қарамастан мемлекеттік басқарудың маңызды аспектісі болып табылады. Мемлекет өмірінің барлық салаларында (саяси, экономикалық, әлеуметтік және мәдени) жұмыс істеу, мемлекеттің басқару аппаратының жұмыс істеуін қамтамасыз ету. Билік институттар арқылы ұсынылатындықтан, мемлекеттік қызметтің мемлекеттік мекеме ретіндегі негізгі мақсаты қоғамның барлық топтарының ортақ мүдделерін білдіру және қорғау (әдетте жеке тұлғалардың мүдделерін атап өту) деп айта аламыз. Қоғамдық қажеттіліктерді жүзеге асыру және әлеуметтік маңызы бар нәтижелерге қол жеткізу. Мемлекеттік қызметке жүктелетін міндеттер мен функциялардың ерекше сипаты басқа да ерекше белгілерді айқындайды.

- ұйымдастыру мен қызмет көрсетудің арнайы принциптері;
- арнаулы мемлекеттік қызметшілер, мемлекеттік органның өкілдері ретінде ерекше құқықтық мәртебесі бар;
- Мемлекеттік қызметтерді алудың, берудің және тоқтатудың арнайы рәсімдері

Мемлекеттік қызметшілердің кәсіби қызметі туралы арнайы заңдар бар ма, мемлекеттік қызметшілерге арнайы шектеулер мен шектеулер бар ма;

- қызметтік міндеттерді орындау немесе орындамау үшін ерекше жауапкершілік;
- Мемлекеттік қызметтердің нақты баптарын төлеу бойынша қосымша жеңілдіктер мен кепілдіктердің болуы⁸.

Қазақстан Республикасының 2015 жылғы 23 қарашадағы № 5 Заңы. «Мемлекеттік қызметшілер» 416-V бабына сәйкес: «Мемлекеттік қызметшілер – мемлекеттік мекемелердің лауазымды адамдарының мемлекеттік міндеттерді

орындауға байланысты мемлекеттік міндеттерді орындауға жауапты қызметі.Мемлекеттік басқару».

«Қызмет» әкімшіліктің кәсіби қызметін, әсіресе мемлекеттік органдардың жұмысын реттеу және өкілеттіктерді пайдалану мақсатында нақты белгілейтіндіктен. Бұл заң мемлекеттік қызметкерлерді жұмысқа алуды және олардың құзыретінен тыс еңбек заңнамасын қамтиды.

Серверлерде жұмыс жоқ, тек әкімшілік жұмыс. А дұрыс көрсеткендей. 3. Тұрысбек мемлекеттік қызметшілердің мемлекеттік міндеттерді орындауы олардың әлеуметтік-құқықтық жағдайын анықтайды деп есептеді. Мемлекеттік қызметке орналасу кезінде олардың еңбекке қабілеттілігін еркін бақылауға емес, мемлекеттік қызметтерге тең қол жеткізуге құқығы бар, ал кең мағынада олар Қазақстан Республикасы азаматтарының мемлекеттік басқаруға қатысуға конституциялық құқығын пайдаланады.

Демек, осы тұрғыдан алғанда, әкімшілік әдісті жақтаушылардың, әсіресе Л.С.Дубовицкаяның пікірлері бойынша: «Мемлекеттің ресми қатынастары әлеуметтік сипаттағы құқықтар мен міндеттерді анықтайды және мемлекеттің негізгі заңдары болып табылады».

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Миннигулова Д.Б. Қызметтік келісім-шарт негізіндегі мемлекеттік мемлекеттік қызмет: Үч. ауыл /Д. Минниғұлова Б. - М.: КноРус, 2019. - 150 б.

2. Жетпісбаев Б.Қазақстан Республикасындағы әкімшілік-құқықтық мәжбүрлеу Оқулық. – Алматы: НҰРПРЕСС, 2013. – 170 б.<http://rmebrk.kz/>

3. Ресей Федерациясының әкімшілік құқығы: оқулық 2-басылым, қайта қаралған және кеңейтілген. Попов Л.Л., Мигачев Ю.И.(Ред. Л.Л. Попов) «РГ-пресс», 2019 ж. 86-бет

4. Жұмағұлов, М.И. Әкімшілік мәжбүрлеудің құқықтық негіздері [Мәтін]: монография / М.И.

5. Ибрагимов Х.Ю. Қазақстан Республикасының әкімшілік құқығы: Оқулық (жалпы бөлім) / Қазақстан Республикасы Ішкі істер министрлігінің академиясы. Алматы: Даникер, 2000. 256 б.

6. Бекетов О.И. Әкімшілік құқықтың өзекті мәселелері //мемлекет және құқық. 2019 жылғы № 5

Нұрсапа Ж.Б.

Магистрант Q University

Учаскелік полиция инспекторының профилактикалық есебінде тұрған адамдарды жауапкершілікке тарту мәселелері

Аннотация. Мақалада учаскелік полиция жұмысын ұйымдастырудың проблемалық аспектілеріне талдау жасалды учаскелік полицияның қызметінің ерекшелігі талданды жеке профилактикалық жұмыс; саладағы әкімшілік қызметтің ерекшеліктері анықталды, құқықбұзушылық жасаған адамдарды жауапкершілік ерекшеліктері зерделенді.

Негізгі сөздер: учаскелік полиция уәкілі, ІМ, профилактика, есеп, өтініш, әкімшілік қызмет.

Аннотация. В статье проведен анализ проблемных аспектов организации работы участковых уполномоченных полиции, проанализирована специфика деятельности участковых уполномоченных полиции, связанной с индивидуальной профилактической работой; выявлены особенности административной деятельности по привлечению к ответственности.

Ключевые слова: участковый уполномоченный полиции, МВД, профилактика, отчет, обращение, административная деятельность.

Annotation. The article analyzes the problem aspects of organizing the work of precinct police officers of Russia: the specificity of the precinct police officers activity related to individual preventive work has been analyzed; revealed features of administrative activities in the field of control over the circulation of weapons, in the licensing system; as well as in the implementation of public reporting activities; work with citizens.

Key words: the district police officer, Interior Ministry, prevention, report, appeal, administrative activity.

Қазақстан Республикасында УПИ-дегі профилактикалық есептерде орта есеппен 20 мыңға жуық азамат есепке алынады, ал бір жылдың ішінде олар 90 мыңға жуық құқық бұзушыны немесе құқық бұзушылық жасауға бейім адамдарды профилактикалық есепке қояды [1].

Кесте №1. УПИ-де профилактикалық есепте болу тәртібін бұзғаны үшін заңды жауапкершілік (салдары)

№ Профилактикаланатын адамдардың санаттары Срок ведения учета Профилактикалық есепте болу тәртібін бұзғаны үшін жауапкершілік

1 әкімшілік қадағалау белгіленді 6 айдан 3 жылға дейін ҚР ҚК 478 және 480-баптары; ҚР ҚК 431-баптары

2 бас бостандығынан айыру орындарынан шартты түрде мерзімінен бұрын босатылған Жазаның өтелмеген бөлігі ҚР ҚК 72 - бабы Шартты түрде мерзімінен бұрын босатуды жою және қалғандарын орындау жазаның өтелмеген бөлігі

3 ауыр және (немесе) аса ауыр қылмыс жасағаны немесе сотталғаны үшін жазасын өтегеннен кейін бас бостандығынан айыру орындарынан қасақана қылмыс жасағаны үшін екі және одан да көп рет бас бостандығынан айыруға босатылған Соттылығы өтелгенге немесе алынғанға дейін "Бас бостандығынан айыру орындарынан босатылған адамдарды әкімшілік қадағалау туралы"Қазақстан Республикасының 1996 жылғы 15 шілдедегі № 28-І Заңының 2-тарауының тәртібімен әкімшілік қадағалау белгіленді

Кестеде ішкі қоныс аударған адамдардың профилактикалық бақылау бағдарламасында есепте тұрған адамдарды профилактикалық бақылау мерзімдері, сондай-ақ соттар немесе көші-қон қызметі жүктеген міндеттерден

немесе шектеулерден жалтарғаны немесе орындамағаны үшін адамдарды жауапкершілікке тартудың құқықтық негіздері көрсетілген. Өздеріне қатысты ішкі қоныс аударған адамдарға профилактикалық бақылау жүзеге асырылатын тұлғалардың заңды жауапкершілігінің ерекшелігін талдау Қазақстан Республикасының заңнамасына өзгерістер мен толықтырулар енгізу жолымен шешуді талап ететін бірқатар мәселелер бар екенін көрсетеді.

Әкімшілік қадағалаудағы адамдар ретінде профилактикалық бақылау бағдарламасы шеңберінде есепте тұрған адамдар профилактикалық бақылауды бұзғаны үшін қылмыстық және әкімшілік жауапкершілікке тартылуы мүмкін. Сонымен қатар, қоғамдық тәртіп бұзылған және әкімшілік қадағалау шектеулері сақталмаған жағдайда, әкімшілік қадағалауда болу мерзімі алты айға ұзартылуы мүмкін. Әкімшілік қадағалау белгіленген адамдардың мінез-құлқындағы шектеулердің тізімі осы мақалада айтылған. Әкімшілік қадағалау туралы Кодекс осы тыйымдарды бақылаудағы адамның өмір салтына, оның тұрмыстағы немесе тұрғылықты жеріндегі мінез-құлқына, сондай-ақ оның жеке басын сипаттайтын өзге де мән-жайларға байланысты тұтастай немесе жеке қолдану мүмкіндігін көздейді.

Жоғарыда көрсетілген тыйымдарды сақтамау әкімшілік құқық бұзушылық туралы кодекстің 480-бабында көзделген әкімшілік құқық бұзушылық болып табылады. Бұл құқық бұзушылықтың объективті жағы келесі екі белгімен сипатталады

1) бас бостандығынан айыру орнынан босатылған адамның әкімшілік қадағалау қағидаларын сақтамауы;

2) бас бостандығынан айыру орындарынан босатылған адамның оған сот қойған шектеулерді орындамауы [2].

Бірінші талап Бос және жарамсыз деп саналуы керек, өйткені Қазақстан Республикасында әкімшілік қадағалау ережелері жоқ. Басқаша айтқанда, Қазақстан Республикасының Үкіметі мен Қазақстан Республикасының Ішкі істер министрлігі деңгейінде "әкімшілік қадағалау қағидаларын бекіту туралы" рұқсат беру нормативтік актісі жоқ.

Себебі "әкімшілік қадағалау туралы" заңды түсіндіру белгіленген шектеулерді бұзғаны үшін әкімшілік жауапкершілікті көздейді, бірақ тыйым салу үшін емес. Лингвистикада тыйым салумен байланысты шектеу-бұл суперлатив (жалпы мәнді білдіретін басқа ұғыммен байланысты ұғым) [3].

Бұл "бас бостандығынан айыру орындарынан босатылған адамдарды әкімшілік қадағалау туралы" Заңның 7-бабында аталған барлық тыйымдар қадағаланатын адамға әкімшілік құқық бұзушылық туралы кодекстің 480-бабында көзделген әкімшілік жауаптылық жүктейтінін білдіреді.

Қадағалаушы адам РФ ӘҚБтК-нің 480-бабының 1-бөлігінде көзделген осындай құқық бұзушылықты қайталап жасаған жағдайда, әкімшілік жаза қолданылған күннен бастап бір жыл ішінде ол РФ ӘҚБтК-нің 480-бабының 2-бөлігі бойынша әкімшілік жауапкершілікке тартылады. Егер қадағалаудағы адам әкімшілік қадағалау Кодексінің 7-бабында көзделген тыйымды үшінші рет бұзса, ол Корея Республикасы Әкімшілік сот ісін жүргізу кодексінің 480-бабының 2-бөлігіне сәйкес рецидивист ретінде қайтадан жауапты болады; 2015

жылғы 1 қаңтардан бастап заңдар жинағы Корея Республикасының Әкімшілік сот ісін жүргізу кодексінің нормаларын жүйелі түрде бұзғаны үшін қылмыстық жауапкершілік әкімшілік жазасыздық туралы ережелерге сәйкес жауапкершілік шарттарынан шығарылатындай етіп жаңартылды.

Жергілікті полиция қызметкерлерімен сұхбатында инспекторлар әкімшілік қадағалауға тыйым салуды жүйелі түрде бұзушыларды заңды жауапкершілікке тартудың заманауи тетігі туралы теріс пікір білдірді [4, 86-бет].

Олар сондай-ақ әкімшілік қадағалауға тыйым салуды ұйымдастырылған бұзушылықтар үшін қылмыстық жауапкершілікке тартылуы керек деп санайды, бұл қадағалаушыларды айтарлықтай тәртіпке келтіреді. Әкімшілік қадағалау туралы Заңның 16-бабында әкімшілік қадағалауға тыйым салудан басқа, әкімшілік қадағалау субъектісінің келесі міндеттері бар екендігі қарастырылған

(А) Заңның 7-бабында белгіленген шектеулерді сақтау

(б) белгіленген мерзімде келіп, әкімшілік қадағалау ережелерін орындауға байланысты мәселелер бойынша ішкі істер органдарының шақырулары бойынша ауызша және жазбаша түсініктемелер беруге; және

в) әкімшілік қадағалау функцияларын жүзеге асыратын ішкі істер органының лауазымды адамын тәулік ішінде жұмыс орны мен тұрғылықты жерінің өзгергені, қызметтік және жеке мақсаттарда ауданнан (қаладан) кеткені туралы хабардар етуге; және

г) ішкі істер органының рұқсатымен басқа аудандарға барған және онда бір тәуліктен артық болған кезде ауданның ішкі істер органында тіркелуге және олардың қызметіне қадағалауды жүзеге асыруға; д) ауданның (қаланың) аумағынан кетпеуге

д) әкімшілік қадағалау мерзімі аяқталғанға дейін Қазақстан Республикасының аумағынан кетпеуге [5].

А) тармағы әкімшілік қадағалау туралы Заңның 7-бабында көрсетілген қадағалаушыларға тыйым салуды толығымен сіңіреді, бірақ оларды "шектеулер" деп атайды, осылайша осы анықтамалардың баламалылығын растайды. Алайда, бұл жерде сұрақ туындайды: "қадағалаушы әкімшілік қадағалау туралы Заңның 16-бабының б) - е) тармақтарында аталған міндеттерді орындамаған жағдайда қандай заңды жауапкершілікке тартылуы керек? Өйткені, қадағалаушының өз міндеттерін орындамауы және сот тағайындаған шектеулерді орындамауы - бұл екі түрлі ұғым. Әкімшілік құқық бұзушылық туралы Кодексте белгіленген міндеттер, сот белгілеген шектеулер (тыйымдар) және бұл шектеулердің мәні бақылаудағы адамның міндеттерін сіңірмейді.

Демек, Ресей Федерациясының Әкімшілік Кодексінің 480-бабына сәйкес, сотта қадағалаушы адамды әкімшілік қадағалау кодексінің 16 б) - г) бабын бұзғаны үшін әкімшілік жауапкершілікке тартуға негіз жоқ. Бұл мәселе "әкімшілік қадағалау туралы Заңды қолдану жөніндегі сот практикасы туралы" Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының 2019 жылғы 31 мамырдағы Нормативтік қаулысымен әлі реттелмеген [6].

Шетелдік тәжірибені зерттеу назар аударуға тұрарлық. Мысалы, Ресей Федерациясының Әкімшілік құқық бұзушылық туралы Кодексінің 19.24-бабы "әкімшілік шектеулерді сақтамау және әкімшілік қадағалау міндеттерін орындамау". Осы баптың тұжырымдамасы және оның атауы "әкімшілік қадағалау орнатылған адамның Федералдық заңда көзделген міндеттерді орындамауы" үшін әкімшілік жауапкершілікті тікелей белгілейді [7]

Қазақстан Республикасы Әкімшілік сот ісін жүргізу кодексінің 480-бабы "Қазақстан Республикасының "әкімшілік қадағалау туралы" Заңын бұзу" осындай әкімшілік құқық бұзушылықтарды беделді реттейді.

Жоғарыда айтылғандай, Қылмыстық кодексте (2015 жылдан бастап) бәсекелес нормаларды декриминализациялауға байланысты әкімшілік қадағалау туралы Заңның жүйелі бұзушылықтары үшін қадағаланатын адамдарды жауапқа тартуда проблемалар бар. Қолданыстағы 431-бап "бас бостандығынан айыру орындарынан босатылған адамды сот тағайындаған әкімшілік қадағалаудан босату" екі жарамдылық критерийіне ие:

- 1) қадағалаудағы адамның тұрғылықты жерін өз бетінше қалдыруы;
- 2) бас бостандығынан айыру орнынан босатылғаннан кейін бес тәулік ішінде (демалыс және мереке күндерін есептемегенде) сайланған қадағаланатын тұрғылықты жері бойынша келмеуі [8].

Хорватия Қылмыстық кодексінің 431-бабында қарастырылған диспозициялардағы осы заңсыз әрекеттердің арасында "немесе" предлогы бар, яғни бұл біліктілік белгілері бір-біріне тәуелді емес. Егер екінші біліктілік белгісі түсінікті болса және құқық қорғау қызметі үшін проблемалар туғызбаса, онда бірінші біліктілік белгісі мағынасы бойынша "қадағалауды жүзеге асыратын ішкі істер органының рұқсатынсыз ауданнан (қаладан) тыс жерге шығу" әкімшілік қадағалау туралы Заңның "б" 7-бабының тыйымына сәйкес келеді [5], ол үшін Корея Республикасының Әкімшілік рәсім туралы Заңының 480-бабында әкімшілік жауапкершілік қарастырылған. Бұл дегеніміз, егер қадағалаушы адам өз тұрғылықты жерінен өз еркімен кетіп қалса, онда ол ішкі істер органдарына ескертусіз ауданнан (қаладан) тыс жерге кеткен деп танылуы мүмкін. Эквиваленттік нормаларды осындай ерікті қолдану (ҚР ӘҚБтК 480-бабы және бабы. ҚР ҚК 431) қадағалаудағы адамның құқықтарын елеулі бұзу болып табылады және эквиваленттілік нормалары негізінде істерді (іс жүргізуді) өз қалауы бойынша қозғауға құқығы бар ішкі істер органдарының лауазымды адамдары арасында сыбайлас жемқорлыққа жол ашады.

Төтенше жағдай кезінде әкімшілік қадағалау туралы заңнаманы бұзғаны үшін қадағалаудағы адамдарды әкімшілік жауаптылыққа тартудың құқық қолдану практикасының жоқтығына қарамастан, Корея Республикасы Әкімшілік сот ісін жүргізу кодексінің 478-бабын қолдану туралы мәселе болжамды талдау негізінде сөзсіз. Төтенше жағдай жарияланған аудандарда "Әкімшілік қадағалау туралы заңды бұзу" шектеу белгісі [2] нақты түсінікке ие емес. Әкімшілік қадағалау туралы заңның бұзылуы "[2] әкімшілік қадағалау туралы заңның қандай бұзушылықтары әкімшілік немесе қылмыстық-құқықтық актілер екендігі туралы нақты түсінік бермейді.

"Г" және "д" екі шектеулерді қолдануға қатысты әкімшілік қадағалау туралы Заңның 7-бабының ерекшелігі ғылыми қызығушылық тудырады. Бұл екі шектеу әкімшілік қадағалау туралы Заң үшін жаңа болып табылады және отбасы мен Отбасылық қатынастардағы қылмыстардың алдын алу саласынан алынған. Отбасындағы зорлық-зомбылықтың алдын алу және жолын кесу туралы Заңның 54, олар тек отбасындағы зорлық-зомбылық жағдайларында ғана емес, сонымен қатар белгілі бір әкімшілік құқық бұзушылықтар жасаған адамдардың мінез-құлқына арнайы талаптар белгілеу кезінде де қолданылады [2].

ҚР ӘҚБтК-нің 52-бабында мұндай мәжбүрлеу әкімшілік-құқықтық ықпал ету шаралары, ал әкімшілік қадағалау туралы Заңның 7-бабында "әкімшілік қадағалау белгіленетін адамдарға қатысты қолданылатын шектеулер"деп аталады. Қадағалаудағы адам ҚР ӘҚБтК-нің 73 немесе 434-бабын бұзуы мүмкін және судья ҚР ӘҚБтК-нің 54-бабының негізінде процестің кез келген қатысушысының өтініші бойынша әкімшілік-құқықтық ықпал ету шараларын қолданады:

г) кәмелетке толмағандарды ата-аналарының не заңды өкілдерінің келісімінсіз іздестіруге, оларға баруға, телефон арқылы сөйлесуге және өзге де тәсілмен сөйлесуге;

д) алкогольдік ішімдіктерді, есірткі құралдарын, психотроптық заттарды тұтыну.

Яғни, судья жауапкершіліктің әртүрлі түрлері қарастырылған мәжбүрлеу шараларын бірдей қабылдауы мүмкін.

"Г" шектеуі бұрын сотталған адамдардың балаларға теріс әсерін шектеу мақсатында әкімшілік қадағалауға алынған адамның кәмелетке толмаған азаматтармен байланысын ажыратуға бағытталған. Бұл кез-келген құқық бұзушылықтың алдын-алудың маңызды құралы. Қазіргі уақытта Қазақстан Республикасының кейбір заңнамалық актілеріне балалардың қатысуымен жасалған құқық бұзушылықтар үшін заңды жауапкершілікті енгізу немесе бұл фактіні әкімшілік немесе қылмыстық жауаптылықты ауырлататын мән-жай ретінде тану туралы өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы нақты ұсыныстар бар екені жасырын емес. Психологтар мен криминологтар кәмелетке толмаған балалардың қатысуымен жасалған құқық бұзушылықтар балалардың дамуына теріс әсер етеді және отбасылық құндылықтарға дұрыс дүниетанымның қалыптасуына теріс әсер етеді деп ғылыми негізделген [9, 88-бет].

Қазақстанда алкогольдік ішімдіктерді қолдануға тыйым салынған "тыйым салу заңы" болмағанына қарамастан, алғаш рет Қазақстан Республикасының 2016 жылғы 9 сәуірдегі № 501 Заңымен құқық бұзушының "алкогольдік ішімдіктерді, есірткі құралдарын, психотроптық заттарды қолдануға"мінез-құлқына Жаңа тыйым салумен ҚР ӘҚБтК-нің 54-бабы толықтырылды. 2017 жылдың сәуір айынан бастап мұндай тыйым енді сот әкімшілік қадағалау белгілеген адамдарға қатысты белгіленуі мүмкін [10].

Осылайша, ҚР ӘҚБтК 478 және 480-баптарының, ҚР ҚК 431-баптарының редакцияларын жетілдіру қажет деген аралық тұжырым, сондай-ақ жоғарыда

аталған талдауда айтылған мәселелерді шешу үшін әкімшілік қадағалау туралы Заңның жекелеген нормалары негізделді. Қадағалаушыларды қадағалаушылардың міндеттерін жүйелі түрде бұзғаны және әкімшілік қадағалау туралы Заңның 7-бабында белгіленген тыйымдар үшін қылмыстық жауапкершілікке тарту мүмкіндігі болуы үшін әкімшілік преюдиция ережелері бойынша заңды жауапкершілікке тартудың заң институтын қалпына келтіру қажет.

УПИ профилактикалық есебінің келесі маңызды санаты-сот бас бостандығынан айыру орындарында қалған мерзімді өтеуден шартты түрде мерзімінен бұрын босатылған адамдар. Бұл санат алғаш рет ҚР ПМ-нің 2010 жылғы 23 маусымдағы № 382 "учаскелік полиция инспекторлары мен олардың көмекшілерінің жұмысын ұйымдастыру жөніндегі Ережені бекіту туралы"бұйрығы негізінде УПИ-де профилактикалық есепте пайда болды. Мұндай адамдар профилактикалық есепте болу тәртібін бұзған жағдайда, олар осы баптың 7-бөлігінің негізінде. ҚР ҚК 72-сі, сот шартты түрде мерзімінен бұрын босатуды алып тастауға және қылмыстық жазаның өтелмеген қалған бөлігін орындауға, бірақ өз міндеттерін атқарудан қасақана жалтарғаны үшін ғана тағайындауға тиіс.

Шартты түрде мерзімінен бұрын босатуды ауыстыру тәртібі Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының 2015 жылғы 2 қазандағы № 6 нормативтік қаулысымен түсіндірілді. ҚР ҚК 44-бабының екінші бөлігінде және ҚР ҚК 169-бабының сегізінші бөлігінде көзделген сотталған адамға сот жүктеген міндеттерден қасақана жалтару деп сотталған адамның мінез-құлқын бақылайтын орган шартты түрде мерзімінен бұрын босатудың күшін жою мүмкіндігі туралы жазбаша ескерту шығарғаннан кейін мұндай міндеттердің қайталап орындалмауын түсіну керек. Сонымен бірге, сот жүктеген міндеттерді орындаудан жалтару зиянды ма деген мәселе оның ұзақтығы мен жалтару себептерін, сондай-ақ басқа жағдайларды ескере отырып, әрбір нақты жағдайда шешілуі керек.

Шартты түрде мерзімінен бұрын босатылған адамның сот оларға жүктеген міндеттерін олардың орындалуына кедергі келтірген объективті себептер бойынша, мысалы, ауруы бойынша орындамауы шартты түрде мерзімінен бұрын босатудың күшін жою үшін негіз болып табылмайды. Шартты түрде мерзімінен бұрын босатудың күші жойылған кезде, Егер адам оны өтеуден шартты түрде мерзімінен бұрын босатылған болса, негізгі жазаның ғана емес, қосымша жазаның да өтелмеген бөлігі орындалады [11].

ҚР Жоғарғы Сотының 2019 жылғы 31 мамырдағы № 1 Нормативтік қаулысының 6-тармағы негізінде шартты түрде мерзімінен бұрын бас бостандығынан айыру орындарынан босатылған адамдарға, сондай-ақ жазаның өтелмеген бөлігі пробациялық бақылау белгілей отырып, жазаның неғұрлым жеңіл түрімен ауыстырылған адамдарға қатысты әкімшілік қадағалауды белгілеуге жол берілмейді. Осы адамдар қоғамдық тәртіпті, адам мен азаматтың құқықтары мен заңды мүдделерін жүйелі түрде бұзған, жазаның өтелмеген бөлігінің мерзімі өткеннен кейін және бапқа сәйкес соттылығы өтелгенге не алынғанға дейін өзге де құқық бұзушылықтар жасаған жағдайда

ҚК-нің 79-ы осындай адамдарға қатысты әкімшілік қадағалау белгіленуі мүмкін [6].

Ауыр және (немесе) аса ауыр қылмыс жасағаны немесе сотталғаны үшін жазасын өтегеннен кейін бас бостандығынан айыру орындарынан екі және одан да көп рет қасақана қылмыс жасағаны үшін бас бостандығынан айыруға босатылған адам іс жүзінде қысқартылған түрде "формальник" немесе ресми түрде әкімшілік қадағалау деп аталады.

Заңның қолданысына соттылық белгілері бойынша түсетін адамға байқау дело басталады, оның орнының негізі бас бостандығынан айыру орындарынан босату туралы анықтама болып табылады. Ресми түрде әкімшілік қадағалауға жататын адамның мінез-құлқына ешқандай шектеулер мен тыйымдар белгіленбейді. Байқау дело профилактикаланатын адамның мінез-құлқы туралы ақпарат жинау және оған профилактикалық сипаттағы тиісті шараларды уақтылы қабылдау мақсатында жүргізіледі [12].

Яғни, "формальник" ерте сотталғандар санатынан ерекшеленеді, өйткені ол қоғамдық тәртіпті жүйелі түрде бұзғаны үшін әкімшілік бақылауға алынады. Мұндай адамдарға қатысты әкімшілік қадағалау олар жыл ішінде кемінде екі рет әкімшілік жазаға тартылған не қылмыстық теріс қылықтарға тартылған жағдайларда белгіленеді. Әкімшілік қадағалауға жататын адамдардың құқық бұзушылықтар жасағаны туралы уақтылы ақпарат алу мақсатында учаскелік инспектор тұрғылықты жері мен жұмыс орны бойынша олардың мінез-құлқын мезгіл-мезгіл байқауға, айына кемінде бір рет құқық бұзушылардың анықтамалық картотекалары, ішкі істер органдарының арнаулы мекемелері мен кезекші бөлімдерінің материалдары бойынша тексеруге міндетті. Тексеру нәтижелері анықтамамен ресімделеді, олар байқау ісіне тіркеледі.

Бірақ мұндағы мәселе-ресми түрде әкімшілік қадағалауға алынған адам УИП-ті ескертпестен басқа тұрақты тұрғылықты жеріне өз бетінше кете алады. Бұл үшін УПИ тарапынан Профилактикалық бақылаудың жоғалуына әкеп соғуы мүмкін ешқандай заңды жауапкершілік көзделмеген. Осыған байланысты "бас бостандығынан айырудан босатылған адамдарды әкімшілік қадағалау туралы" ҚР Заңында олардың міндеттері белгіленіп, жүйелі (бір жылда 3 және одан да көп рет) оларды әкімшілік қадағалауға алу қажет деген құқықтық ереже көзделгені негізделді.

Сауалнамалар мен сұхбаттасу барысында УПИ ҚР ӘҚБтК-нің 54-бабының тәртібінде белгіленген шектеулерді орындамайтын адамдарды жауапқа тартудың қиындықтарын бірнеше рет атап өтті. Көптеген судьялар сот актісімен құқық бұзушының мінез-құлқына ерекше талаптар қою туралы сот шешімін мойындамады және құқық бұзушыны ҚР ӘҚБтК-нің 669-бабы бойынша тартудан бас тартты. Соттың бұл әрекеттері негізделді, өйткені Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының 2003 жылғы 19 желтоқсандағы № 12 нормативтік қаулысының 6-1-тармағында ҚР ӘҚБтК-нің 669-бабы бойынша әкімшілік жауапкершілік сот актілері, атқарушылық құжат орындалмаған кезде туындайтыны түсіндірілді. Әкімшілік жауаптылыққа әкеп соғатын орындамау деп борышкердің сот актісін, атқарушылық құжатты орындаудан жалтаруында

көрініс табатын және қылмыстық жазаланатын іс-әрекет белгілері жоқ әрекетін немесе әрекетсіздігін түсіну керек [13].

Бірақ ҚР 2019 жылғы 27 желтоқсандағы № 292 Заңының негізінде ҚР ӘҚБтК 669-бабы құқық бұзушының мінез-құлқына қойылатын ерекше талаптармен белгіленген шектеулерді бұзуға әкімшілік жауапкершілікті көздейтін 2 және 3-жаңа бөлімдермен толықтырылды [14].

Егер ҚР ӘҚБтК-нің 54-бабында белгіленген шектеулерді бірінші рет бұзғаны үшін 7 тәулікке дейін әкімшілік қамаққа алу көзделген болса, онда қайталама және одан кейінгі осындай құқық бұзушылықтар үшін 10 тәулік мерзімге әкімшілік қамаққа алу түрінде баламасыз әкімшілік жаза көзделген. Яғни, егер құқық бұзушы өзінің мінез-құлқына қойылатын ерекше талаптардың шектеулерін қанша рет бұзса, онда ол тек 10 тәулікке дейін әкімшілік қамауға алынуы мүмкін. Бұл ҚР ӘҚБтК-нің 54-бабының қақтығысушы тараптардың байланыстарын жою жөніндегі мақсатына қол жеткізілмейтінін білдіреді.

Осыған байланысты құқық бұзушының мінез-құлқына сот белгілеген ерекше талаптарды қасақана орындамау түріндегі (бір жыл ішінде 3 және одан да көп рет) құқыққа қайшы әрекеттерді криминализациялауды, атап айтқанда ҚР ҚК 430-бабына тиісті өзгерістер мен толықтырулар енгізуді ұсынамыз.

Қорғау ұйғарымы өзінің заңды табиғаты бойынша мәжбүрлеудің (әкімшілік жолын кесудің) баламалы шарасы болып табылады, ол әкімшілік қамауға алу (ҚР ӘҚБтК 787 және 788-баптары) не Қазақстан Республикасы Қылмыстық-процестік кодексінің 128-бабында көзделген тәртіппен ұстау түріндегі бұлтартпау шарасының орнына қолданылады [15].

Бұл дегеніміз, қауіпсіздік бұйрығы күнделікті өмірдегі құқық бұзушылықтарға (теріс қылықтар немесе ауыр қылмыстар) қарсы процедуралық мәжбүрлеу шарасы ғана емес, сонымен қатар құқық бұзушылыққа қарсы жеке алдын алу шарасы болып табылады.

Кореяның азаматтық іс жүргізу заңының 461-бабы қорғау ордерінің шектеулерін бұзғаны үшін әкімшілік жауапкершілікті көздейді. Басқаша айтқанда, 461-бап кешенді болып табылады және оны саралау үшін 2009 жылғы 4 желтоқсандағы "отбасындағы зорлық-зомбылықтың алдын алу туралы" Қазақстан Республикасы Заңының 20-бабының 3-бөлігінде белгіленген құқық бұзушының мінез-құлқына тыйым салуды ескеру қажет. Қорғау ордері жәбірленушінің, сондай-ақ әрекетке қабілетсіз және кәмелетке толмаған отбасы мүшелерінің қауіпсіздігін қамтамасыз етеді:

- (1) Егер оларға қатысты тұрмыстық зорлық-зомбылық жасалса
- 2) қылмыскер тарапынан қудалау
- 3) қудалау
- 4) бару
- 5) ауызша және телефон арқылы сөйлесу
- 6) онымен кез келген тәсілмен байланыс [16].

Егер тұрмыстық зорлық-зомбылық құрбаны қылмыскермен бір пәтерде, үйде немесе басқа жерде тұруды жалғастырса, 2, 3 және 4-ке тыйым салудың мағынасы жоқ, өйткені қауіпсіздік бұйрығы жанжал тараптарының бөлек тұруын білдірмейді. Егер күзет бұйрығы дау тараптары арасындағы байланысқа

тыйым салып, бірге тұруға тыйым салса, онда бұл тыйымдар құқық қолдану практикасына қатысты болады, ал күзет бұйрығы қылмыскердің мінез-құлқына ерекше талаптар қояды. Алайда, жанжалдасушы тараптардың тұруға қорғау ордері шеңберінде бірге тұруға тыйым салу мерзімі сот мәселені шешкенге дейін, бірақ 72 сағаттан кешіктірілмей белгіленуге тиіс еді. Бұрын біз құқық бұзушыларды сот ісін шешкенге дейін 48 сағаттан аспайтын мерзімге әкімшілік қамауға алуды ұсынып, осындай тұжырымдар жасадық, өйткені олар сотқа келуден аулақ болуға тырысады, яғни әкімшілік жауапкершіліктен жалтарады [17, 118].

Қорғау ордерін беру кезінде құқық бұзушыға қатысты тыйым салу көлемі әрбір нақты жағдайда қажеттілік дәрежесіне қарай УПИ-мен айқындалуға тиіс; Егер байланыс заңды себепке байланысты болса, мысалы, тараптардың ортақ баласының ауруы, УПИ-да тұрмыстық қатынастар және отбасылық жауапкершілік туралы Заңның 461-бабына сәйкес қорғалатын адамның мінез-құлқы шектелмеуге тиіс [17, 118]. Егер байланыс заңды негізде болса, ОІР мінез-құлқын шектемеуі керек. Мұндай жағдайларды алдын-ала болжап, қауіпсіздік бұйрығын беру туралы шешім қабылдаған кезде ескеру қажет. Мысалы, баламен байланыс немесе мүлікті бөлу әлеуметтік қызметкердің немесе басқа үшінші тұлғаның қатысуымен тағайындалуы мүмкін.

Бір отбасы мүшесіне қатысты қорғаныс ұйғарымы адамның жалдау ақысын төлеу, жалдау, иелену немесе мүлікті бөлу міндеті сияқты қаржылық мәселелерге араласуды қамтымайды. Қорғаныс ұйғарымының бірлескен балаға қамқорлық жасау, ұстау немесе оған қол жеткізу үшін ешқандай заңды салдары жоқ.

Қорғаныс ұйғарымы қорғалатын адамға берілген сәттен бастап 30 күн ішінде қолданылады. Бұл дегеніміз, күзет ордеріне қарамастан, егер шабуылдаушы отбасында қайтадан зорлық-зомбылық жасаса, бұл қылмыс әкімшілік құқық бұзушылық туралы кодекстің 461-бабына сәйкес жазаланады. Сонымен қатар, қорғау ордері құқық бұзушыға тапсырылғаннан кейін күшіне енеді.

Әдетте, әкімшілік құқық бұзушылық туралы кодекстің 461-бабында көзделген әкімшілік құқық бұзушылық туралы істер бойынша іс жүргізуді Қырғыз Республикасының омбудсмен аппараты жәбірленушінің немесе отбасының басқа қорғалатын мүшесінің өтініші бойынша қозғайды. Содан кейін омбудсмен аппараты келесі мәселелер бойынша тергеу жүргізеді

1) Сіз қандай қауіп-қатерге немесе қудалауға ұшырадыңыз (тұрмыстық зорлық-зомбылық түрлері)?

2) Сізді кім қорқытты немесе қудалады?

3) Сіздің ойыңызша, қорқыту немесе қудалау жалғасуда ма.

4) куәгерлер немесе дәлелдер бар ма;

5) оқиғаның егжей-тегжейін көрсетіңіз, куәгерлердің дәлелдері мен байланыс деректерін жинаңыз және ұсыныңыз;

6) отбасындағы физикалық немесе жыныстық зорлық-зомбылық жағдайында медициналық тексерудің нәтижелерін тіркеңіз. Физикалық зорлық-зомбылықты қолдану арқылы қорғау ұйғарымын бұзу Кореяның азаматтық іс

жүргізу туралы Заңының 73(1) немесе 73(2) - бабында көзделген құқық бұзушының мінез-құлқы туралы қосымша қорытындыларды талап етеді.

Құқық бұзушының әкімшілік жауапкершіліктен жалтару процесін зерттеудің маңыздылығы, мемлекеттік органдар қабылдаған шараларға қарамастан, әкімшілік заңнама бұл мәселені реттемейді. Іс жүзінде лауазымды адамдар әкімшілік құқық бұзушылық туралы негізгі істі шешу үшін құқық бұзушы сотқа (уәкілетті лауазымды тұлғаға) келмеген жағдайда қалай түсу керектігін білмейді. Мысалы, Қазақстан Республикасы Бас прокуратурасының Құқықтық статистика және арнайы есепке алу жөніндегі комитетінің мәліметтері бойынша орташа есеппен тек ішкі істер органдары жыл сайын айыппұлдарды мәжбүрлеп өндіріп алу туралы 15 000-ға жуық қаулы шығарады, оның тек 30% - ы ғана орындалады [18].

Сондай-ақ, құқық бұзушының сотқа келмеуіне байланысты әкімшілік құқық бұзушылық туралы істер бойынша іс қозғауға болмайтын жағдайлар болуы мүмкін; УПИ және ПО-дағы учаскелік полиция уәкілдерінің нақты қызметінде әкімшілік құқық бұзушылық жасаған адамдар қамауға алу түріндегі әкімшілік жауаптылықтан құтылу мақсатында тұрақты тұратын жерінен кетіп, екі айға жасырынып қалуы мүмкін ескіру мерзімін белгілеу, осылайша қамауға алу түрінде жаза қолданудан аулақ болу. Бұл көбінесе олар екі айға жасырынған кезде болады. Әкімшілік құқық бұзушылық туралы істер бойынша іс жүргізу барысында құқық бұзушылар өздерінің тұрғылықты жері немесе тұрған жері туралы жалған мәліметтерді, егер бұл шындыққа сәйкес келмесе, хабарлай алады.

Учаскелік полиция уәкілдерімен жүргізілген сауалнамалар мен әңгімелесулер барысында сұралғандардың барлығы дерлік әкімшілік қамауға алынбаған, әкімшілік-іс жүргізу шараларына ұшырамаған немесе сотқа келуден жалтарған ІІМ қызметкерлерін әкімшілік жауапкершілікке тарту проблемасын атап өтті.

Бұл проблеманың себебі (2015 жылғы 1 қаңтардан бастап) Әкімшілік құқық бұзушылық туралы жаңа кодекстің күшіне енуі болып табылады, оған сәйкес құқық бұзушылар сот шешіміне дейін 48 сағатқа дейін кешіктірілмейді немесе әкімшілік қамауға алу түріндегі санкция көзделген құқық бұзушылықтар үшін. Қылмыстық іс жүргізу кодексінің 2014 жылғы 31 желтоқсанға дейін қолданыста болған 622-бабы осы ережелерді тікелей көздейді [2].

Бұл дегеніміз, ішкі істер органдарының құқық қорғау қызметі барысында отбасында зорлық-зомбылық жасаған немесе ұсақ бұзақылық жасаған адам тұрғылықты жерін уақытша өзгертіп, жәбірленушінің құқық қорғау органдарына кінәліні тарту туралы өтініш білдіргенін сенімді біле отырып, ішкі істер органдарының немесе соттың шақыруы бойынша сотқа келмеген кезде әкімшілік жауапкершілік туралы мәселе туындайды әкімшілік жауапкершілікке тартылған тұлғалар. Мұндай жағдайларда полиция қызметкерлері жәбірленушінің тіркелген өтініші бойынша Әкімшілік құқық бұзушылық туралы хаттама жасауға да үлгермейді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

Статистические данные Комитета правовой статистики и информации Генеральной прокуратуры РК. /<http://prokuror.gov.kz>.

Кодекс Республики Казахстан об административных правонарушениях от 5 июля 2014 года № 235

Понятие ограничения и запрета. <https://ru.wikipedia.org>

Корнейчук С.В. Гладырь Н.С. Отчет общественного мониторинга законодательства и правоприменительной практики местной полицейской службы в сфере предупреждения и профилактики бытового насилия в РК. Научный доклад. Астана, 2017. -136 с

Об административном надзоре за лицами, освобожденными из мест лишения свободы. Закон Республики Казахстан от 15 июля 1996 года №28

О судебной практике применения законодательства об административном надзоре. Нормативное постановление Верховного Суда Республики Казахстан от 31 мая 2019 года № 1.

Кодекс Российской Федерации об административных правонарушениях от 30 декабря 2001 года № 195.

Уголовный кодекс Республики Казахстан от 3 июля 2014 года №226-V

Корнейчук С.В., Сметановский А.Ю. Особенности привлечения лиц, освобожденных из мест лишения свободы, к юридической ответственности за нарушение административного надзора. Материалы 1 Республиканской НПК молодых ученых, магистрантов, докторантов, посвященной 110-летию Ш. Кабылбаева, 15 марта 2018 года. Костанайская академия МВД РК им. Ш. Кабылбаева, 2018. -С.84-89. (368с.).

О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты Республики Казахстан по вопросам защиты прав ребенка. Закон Республики Казахстан от 9 апреля 2016 года № 501-V.

О судебной практике условно-досрочного освобождения от отбывания наказания, замены неотбытой части наказания более мягким видом наказания и сокращения срока назначенного наказания. Нормативное постановление Верховного суда Республики Казахстан от 2 октября 2015 года № 6.

Об утверждении Правил учета лиц, состоящих под административным надзором. Приказ Министра внутренних дел Республики Казахстан от 11 февраля 2005 года №97.

Об ответственности за неисполнение судебных актов. Нормативное постановление Верховного Суда Республики Казахстан от 19 декабря 2003 года № 12.

Закон Республики Казахстан от 27 декабря 2019 года № 292 «О внесении изменений и дополнений в некоторые акты Республики Казахстан по вопросам совершенствования уголовного, уголовно-процессуального законодательства и усиления прав личности».

Уголовно-процессуальный кодекс Республики Казахстан от 4 июля 2014 года № 231-V ЗРК

Об основах системы профилактики правонарушений в Российской Федерации. Федеральный закон от 23 июня 2016 г. № 182-ФЗ.

Корнейчук С.В., Елюбаев Ж.К. О некоторых проблемах привлечения к административной ответственности лиц, не подвергнутых административному задержанию. Международный научный журнал «ГылымНаука» № 3 (66). Костанай, 2020 –С.116-122. (153с.)

Отчеты КПСиСУ Генеральной прокуратуры по форме № 1- Д

Раимбеков Б.С.
Магистрант Q University

Қазіргі Қазақстандағы заңсыз көші-қон ұғымы

Аннотация. Қазақстан Республикасындағы халықтың көші-қонының құқықтық негіздерін белгілейтін «Халықтың көші-қоны туралы» Қазақстан Республикасы Заңының нормалары талданады.

Түйін сөздер: халықтың көші-қоны; иммиграция; заңсыз көші-қон; Шетел азаматтары; азаматтығы жоқ адамдар; ішкі істер органдары; ұлттық қауіпсіздік органдары; әкімшілік-құқықтық режим.

Аннотация. Анализируются положения закона Республики Казахстан «О миграции населения», устанавливающие правовые основы миграции населения в РК.

Ключевые слова: миграция населения; иммиграция; незаконная миграция; иностранные граждане; лица без гражданства; органы внутренних дел; органы национальной безопасности; административно-правовой режим.

Annotation. The article analyzes the provisions of the Law of the Republic of Kazakhstan “On migration”, establishes the legal framework of migration in the Republic of Kazakhstan.

Keywords: migration; migration; illegal migration; Foreign citizens; stateless persons; bodies of internal affairs; national security bodies; administrative and legal regime.

Көші-қон процесін зерттеу қажеттілігі бүгінде әлеуметтік-экономикалық құбылыстан көші-қон көші-қон саясатына айналатындығына байланысты. Бұл тұрғыда саяси процестер мен көші-қонның өзара байланысын түсіну, олардың өзара іс-қимылының сипатын, сипаты мен бағытын айқындау Қазақстан Республикасының ұлттық және өңірлік қауіпсіздігін қамтамасыз етудің қажетті элементтері болып табылады.

Қазіргі процестердегі көші-қон саясатының рөлі мен орнын анықтау осы құбылысты зерттеудің дәстүрлі тәсілдері аясында мүмкін емес. Саяси процестерден бөлек демографиялық және әлеуметтік-экономикалық контекстегі көші-қонды талдау көші-қон жағдайын түсінуге мүмкіндік бермейді. Саяси ғылым контекстіндегі көптеген дәстүрлі ұғымдарды зерттеу қажеттілігімен ұштастыра отырып, көші-қон мен саяси процестердің өзара байланысын

талдаудың тұжырымдамалық схемасын құру Әкімшілік құқық пен отандық саяси институттардың әкімшілік қызметі саласында жаңа ғылыми бағдарларды тұжырымдау қажеттілігін шындыққа айналдырады.

"2000 жылға дейінгі көші-қон саясатының негізгі бағыттары туралы" Қазақстан Республикасы Президентінің 1997 жылғы 19 наурыздағы Жарлығы алғаш рет мемлекеттік деңгейде заңсыз көші-қонға назар аударды. Орта мерзімді перспективаға арналған көші-қон саясатының негізгі бағыттары халықтың көші-қон белсенділігінің өсуімен, шығу мен келу арасындағы теңгерімсіздікпен, халықтың ел аумағы бойынша бөлінуімен, базалық нормативтік-құқықтық базаның және қаржылық қолдаудың болмауымен, сондай-ақ республикада көші-қон процесінде жаңа үрдістердің пайда болуымен айқындалды.

Көші-қон саясатындағы басымдықтар:

- 1) республикадағы көші-қон ағындарын тиімді реттеу;
- 2) қазақстандықтарды репатриациялауға, қоныс аударуға және интеграциялауға жәрдемдесу;
- 3) көші-қон мәселелері бойынша тиісті ұлттық заңнаманы әзірлеуге және қабылдауға;

4) көші-қон мәселелерімен айналысатын мемлекеттік институттарды жетілдіру және нығайту [3]. Көші-қон - қазіргі қоғамның ажырамас бөлігі. Арзан жұмыс күшінің үлкен ағындары бір аймақтан екінші аймаққа ауысады. БҰҰ Халық бөлімінің мәліметінше, көші-қон қызметіне әлемнің 218 елі тартылған. Халықаралық көші-қон ұйымының (ХКҰ) болжамы бойынша 2030 жылға қарай планета халқының көші-қон белсенділігі 300 миллион адамға жетеді. Бұл көші-қонның едәуір бөлігі заңсыз, яғни заңсыз.

Көші-қон дегеніміз не және мигранттар кімдер? Көші-қонның көптеген анықтамалары бар. Олардың кейбіреулеріне сәйкес, көші-қон - бұл адамдардың немесе адамдар тобының бір жерден екінші жерге тұрақты қозғалысы. Біздің ойымызша, көші-қон дегеніміз - адамдардың (мигранттардың) белгілі бір аумақтың шекаралары бойымен тұрақты немесе ұзақ мерзімді тұрғылықты жерінің өзгеруімен қозғалуы деген келесі анықтама.

"Халықтың көші-қоны туралы" Қазақстан Республикасының 2011 жылғы 22 шілдедегі № 477 Заңына сәйкес, көші-қон - бұл адамдарды бір мемлекеттен екінші мемлекетке және бір мемлекет ішінде тұрақты немесе уақытша, ерікті немесе мәжбүрлі түрде көшіру [1].

Заңсыз көші-қон - бұл Қазақстан Республикасына келуді, шетелдіктердің немесе азаматтығы жоқ адамдардың Қазақстан Республикасында болуын және Қазақстан Республикасының аумағы арқылы транзитті реттейтін Қазақстан Республикасының заңнамасын бұзу. Осылайша, заңсыз көші-қон субъектісі Қазақстан Республикасының заңнамасын бұза отырып, Қазақстан Республикасына келетін және болатын шетелдік немесе азаматтығы жоқ адам болып табылады.

"Мигрант" ұғымы ел ішінде және одан тыс жерлерде қоныс аударатын адамдардың құқықтық мәртебесінің өзгеруіне негізделген деп санайтын Е. П. Будалиннің пікірінше, қоныс аударушы мемлекеттің барлық азаматтары,

шетелдік азаматтар, азаматтығы жоқ адамдар, босқындар және мәжбүрлі қоныс аударушылар деп түсіну керек [2, 45-бет].

В.В. Масюк өзінің диссертациясында заңсыз көші-қонға авторлық анықтама береді. Заңсыз көші-қон деп тиісті мемлекеттің заңнамасында немесе халықаралық құқықтың тиісті нормаларында белгіленген кіру, шығу және (немесе) болу және транзит тәртібін бұза отырып, жеке тұлғалардың мемлекеттік шекаралар арқылы аумақтық орын ауыстыру нысаны түсініледі [3, 45-б.].

Ғылым заңсыз көші-қонның үш элементін анықтайды: заңсыз кіру, заңсыз болу және заңсыз жұмысқа орналасу. Заңсыз мигранттар кімдер? Тәжірибеге сәйкес, бұл санатқа біздің елге екі негізгі мақсатпен келетін жас және орта жастағы адамдар кіреді: тұрақты тұруға рұқсат алу арқылы немесе ұзақ мерзімді немесе қысқа мерзімді уақытша еңбек қызметін жүзеге асыру үшін натурализациялауға немесе кем дегенде заңды болу құқығын алуға тырысу. Статистикаға сәйкес, заңсыз мигранттардың 90 пайызға жуығы ТМД елдерінен, атап айтқанда Әзірбайжан, Тәжікстан, Өзбекстан және Қырғызстаннан келеді. Қалғандары алыс шетелдерден, негізінен Оңтүстік-Шығыс Азиядан келеді.

Заңсыз көші-қон бірқатар жағымсыз құбылыстардың пайда болуына және дамуына ықпал етеді. Оларға қоғамдық қатынастардың әртүрлі салаларына әсер ететін жағымсыз салдарлар жатады.

Біріншіден, салық төлеуден және шетел валютасын сатып алудан жалтару салдарынан Қазақстан Республикасынан шетел валютасының айтарлықтай кетуі орын алуда. Айта кету керек, заңды және заңсыз шетелдік жұмысшылардың көпшілігі сауда және қызмет көрсету саласында еңбек қызметін жүзеге асырады.

Екіншіден, еңбек ресурстары тапшылығы жоқ Қазақстан Республикасының өңірлерінде (әсіресе Қазақстанның оңтүстік өңірлерінде) шетелдік қауымдастықтар бар және дамуда. Еңбек нарығындағы жағдай еңбек көші-қонының қарқынды өсуіне байланысты нашарлайды. Диаспора жабық, көбінесе Қазақстан заңдарын сақтамайды және жергілікті халықтың дәстүрлерін ескермейді. Мұндай мысалдар тек оңтүстік өңірлерде ғана емес, Қазақстанда да көп. Сонымен қатар, жергілікті диаспора шетелде тұратын отандастарымен тығыз байланыста және олардың көпшілігі үшін визалық режим қолданылмайды, бұл бір елден екінші елге көшу мәселесін жеңілдетеді: кейбір ТМД елдері НАТО блогы елдерімен белсенді ынтымақтасады, ал Кавказ елдері - Түркия, Иран, Пәкістан - визасыз келісімдерге ие. радикалды азаматтары көп елдер. Шекаралас аймақтағы мигранттардың саны жергілікті тұрғындармен бәсекелесе бастады, бұл шекаралар мен жалпы мемлекеттің қауіпсіздігіне қауіп төндіреді.

Тәуелсіздік алған сәттен бастап Қазақстан әлемдік қоғамдастықтың жаһандану үрдістеріне сәйкес келетін және ұлттық қауіпсіздікті нығайту, демографияны жақсарту және елдің орнықты әлеуметтік-экономикалық дамуын қамтамасыз ету үшін көші-қон ағындарын пайдалануға бағытталған өзінің көші-қон саясатын жүргізе бастады.

Тәуелсіздік алғаннан кейін бірнеше жыл ішінде көші-қон ағындарын басқару Қазақстан Республикасы Президентінің 2007 жылғы 28 тамыздағы № 399 Жарлығымен және Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2000 жылғы 5 қыркүйектегі № 1346 қаулысымен бекітілген Қазақстан Республикасының әлеуметтік трансформациясының стратегиялық бағыттарына және арнайы әзірленген көші-қон саясатының тұжырымдамасына сәйкес жүзеге асырылды [4, 5].

Тәуелсіздік жылдары ішінде көші-қон ағындарын басқару Қоғамдық қайта құрулардың стратегиялық бағыттарына және Қазақстан Республикасы Президентінің 2007 жылғы 28 тамыздағы № 399 Жарлығымен және Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2000 жылғы 5 қыркүйектегі қаулысымен бекітілген Қазақстан Республикасының Көші-қон саясатының арнайы әзірленген тұжырымдамаларына сәйкес жүзеге асырылды.

Айта кету керек, 2021 жылдың соңына қарай көші-қон қызметтерінің жаңа тұжырымдамасы әзірленіп, оның мазмұнын қалыптастыру бойынша әдіснамалық ұсыныстар әзірленуі тиіс. Сонымен қатар, Қазақстанның әлемнің ең дамыған 30 елінің қатарына кіру мақсатын, сондай-ақ қазіргі және болжанатын ішкі және сыртқы сын-қатерлерді ескере отырып, көші-қон саясатының тұжырымдамалық негіздерін кеңейту қажеттігі бар. Ішкі қоңырауларға мыналар жатады

(1) білім деңгейінің төмендігіне байланысты экономиканың кейбір секторларында білікті жұмыс күшінің артық болуы және білікті кадрлардың жетіспеушілігі;

(2) ірі қалалар мен жекелеген аймақтардың толып кетуі. Бүгінгі таңда оңтүстікте туудың жоғары деңгейі, жұмыс күшінің көптігі және қоныстанған аудандардағы этникалық азшылық иммигранттардың қоныстануы әлеуметтік шиеленістің ошағына айналды;

(3) шекаралас аудандардың депопуляциясы және солтүстік аймақтардағы халық санының азаюы, әсіресе еңбекке қабілетті жас, Бұл болашақ экономикалық өсуді қамтамасыз етуді қиындатады және жалпы ұлттық қауіпсіздікке теріс әсер етеді.

Сыртқы қоңырауларға мыналар жатады

1) негізінен Орталық Азия елдерінен еңбек мигранттарының күтілетін ағынына байланысты білімі аз жұмыс күші санының ұлғаю қаупі;

2) білікті және қабілетті жастардың кетуін ұлғайту тәуекелі; және

3) көші-қон ағындары нәтижесінде елге енетін деструктивті факторлар.

Бұл қиындықтар келесі стратегияларды қолдайтын жаңа иммиграциялық саясатты қажет етеді:

1) шетелдік жұмыскерлерді экономиканың нақты салаларына немесе белгілі бір басым жобаларға тарту үшін уақытша көші-қон;

2) жаңа инновацияларды енгізу, кәсіпкерлік пен адами капиталды дамыту жөніндегі ұзақ мерзімді жобаларды іске асыру үшін білікті шетелдік жұмыскерлерді тарту үшін тұрақты көші-қон; және

3) кәсіптік дағдыларды дамытудың ұлттық бағдарламасын іске асыру.

Стратегияның үш бағыты бір-біріне тәуелді және иммиграциялық саясатқа жүйелі көзқарасты қамтамасыз ету үшін бір уақытта жүзеге асырылады.

Ұсынылған стратегия аймақтан тыс және ішкі көші - қонды басқарудың практикалық негізін құрайды. Қазіргі уақытта Қазақстан өзінің тиімді географиялық жағдайына, саяси және әлеуметтік-экономикалық тұрақтылығына байланысты көшіп-қонушылар үшін транзиттік пункт болып табылады.

Тек соңғы бес жылда Қазақстанға 6,1 миллионға жуық шетелдік келді. Олардың көпшілігі (5,3 миллион) жеке істер бойынша, ал тағы 300 000 - ы ресми түрде келді.

Тәуелсіздіктің алғашқы жылдарында сыртқы көші-қон теріс сальдоға ие болды: 1991 жылдан 2003 жылға дейін елден жылына орта есеппен 225 500 адам кетті; 2004 жылдан 2011 жылға дейін сальдо біртіндеп оң болды (жылына 11 700 өсім). Сонымен бірге еңбек көші-қоны да артты.

Соңғы бес жылда көші-қон сальдосы қайтадан теріс болды. Этникалық көші-қонның салдары таң қалдырады: 1991 жылдан бері этникалық оралмандардың саны 1 миллионнан асты. Келген авралдардың демографиялық үлесінің нәтижесінде тәуелсіздік алғаннан кейінгі жылдардағы көші-қонның теріс сальдосы 28%-ға қысқарды.

Ішкі көші-қон негізінен стихиялық сипатта болды. Стратегиялық бастамалар шеңберінде этникалық қоныс аударуды ынталандыру және реттеу бойынша шаралар қабылдануда, алайда мұндай қоныс аудару әрқашан мақсатты сипатта болады. Қазіргі уақытта ішкі көші-қон жағдайы келесідей.

Ең алдымен, бұл сыртқы көші-қонды басқару. Бұл салада еңбек көші-қонын басқару ерекше орын алады. Қазіргі уақытта Қазақстанда шетелдік жұмыс күшін тартудың кешенді жүйесі жұмыс істейді. Шетелдік білікті жұмысшылар мен қызметшілердің көші-қонына квоталар жүйесі, сондай-ақ Жұмысқа рұқсат берудің көп сатылы жүйесі бар; Еуразиялық экономикалық одақ шеңберінде мүше мемлекеттердің аумағында еңбек ресурстарының еркін қозғалысы жүйесі жұмыс істейді. Бұл еліміздің инфрақұрылымы мен өнеркәсіптік жобаларын дамыту үшін білікті шетелдік жұмыскерлердің жеткілікті санын тартуға мүмкіндік береді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. О миграции населения: Закон Республики Казахстан от 22 июля 2011 года № 477-IV (с изменениями и дополнениями по состоянию на 30.04.2021 г.) // [http:// www.adilet.kz/](http://www.adilet.kz/).

2. Будалин Е.П. Правовые проблемы регулирования несостоятельности в России. Дисс.к.ю.н. М, 2011. – С.45 (190 с.).

3. Масюк В.В. Организационно-правовое обеспечение деятельности ФМС России и ее территориальных органов по противодействию незаконной миграции. Дис.к.ю.н., спец- 12.00.11. М, 2010, -С.45 (195 с.).

4. О Концепции миграционной политики Республики Казахстан: постановление Правительства Республики Казахстан от 5 сентября 2000 года №1346 <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P000001346>.

Жақабаяев Н.П.

ҚР ҰҚК Шекара академиясы 7-арнайы кафедрасының оқытушысы, заң
ғылымының магистірі

Самирова З.К.

Магистрант Q University

Еңбекті реттеудегі «кемсітушілік» және «саралау» ұғымдарының арақатынасы

Аннотация. Еңбек құқығы нормаларының әлеуметтік сипатын ескере отырып, олардың моральдық бағдарын ескере отырып, еңбекті құқықтық реттеу нормаларының бірлігі мен саралану принципінің маңыздылығын бағалау қиын. Бұл жұмыс саралау мен кемсітушіліктің арақатынасын қарастырады. Еңбекті құқықтық реттеуді саралау – жұмысшылардың тең мүмкіндіктерін қамтамасыз етуге ықпал ететін арнайы ережелер арқылы шектеулерді белгілеу болып табылатыны атап өтілді. Кемсітушілік – бұл заңсыз әдістер және құқық бұзушылық болып саналады.

Негізгі сөздер: еңбекті құқықтық реттеу нормаларының бірлігі мен саралануы; саралау критерийлері; кемсітушілік; жұмысшылардың құқықтары мен мүмкіндіктерінің теңдігі..

Аннотация. При социальном характере норм трудового права, при их нравственной направленности сложно оценить значение принципа единства и дифференциации норм правового регулирования труда. В данной работе рассмотрено соотношение дифференциации и дискриминации. Отмечено, что дифференциация правового регулирования труда – это установление ограничений посредством специальных норм, способствующих обеспечению равных возможностей работников. Дискриминация – это незаконные способы установления различий, это правонарушения.

Ключевые слова: единство и дифференциация норм правового регулирования труда; критерии дифференциации; дискриминация; равенство прав и возможностей работников.

Annotation. It is difficult to appraise the significance of the principle of unity and differentiation of norms of legal regulation of labor under the social character of employment and labor law and their moral orientation. The article deals with the correlation of differentiation and discrimination. It treats differentiation of labor legal regulation as imposed limitations by means of special norms that ensure equal opportunities for employees. Discrimination is defined as an illegal way of arranging differentiation. It is an offense.

Key words: unity and differentiation of norms of labor legal regulation; differentiation criteria; discrimination; equality of rights and opportunities for employees.

Қазақстанда экономикалық жағдайдағы өзгерістер, жеке сектордың серпінді дамуы және ғылыми-техникалық прогресс оның тиімділігін арттыру үшін еңбек заңнамасын қайта қарауды және жетілдіруді талап етеді. Бұл тұрғыда еңбек құқығының нормаларын саралау жалпы нормалар еңбек құқығының мақсаттарына жете алмаған кезде жұмысшылардың белгілі бір санаттары үшін арнайы нормаларды белгілеуге мүмкіндік беретін маңызды құралға айналады.

"Дифференциация" термині бүтінді әртүрлі бөліктерге немесе пішіндерге бөлуді немесе бөлуді білдіреді. Еңбек құқығы контекстінде бұл қызметкерлердің әртүрлі санаттары үшін еңбек жағдайларының мазмұнына, сипатына және ерекшеліктеріне байланысты нормалардағы айырмашылықтарды белгілеуді білдіреді. Бұл нормаларды белгілі бір еңбек түрлерінің ерекшеліктеріне бейімдеу және қызметкерлердің белгілі бір топтарын күшейтілген Әлеуметтік және құқықтық қорғауға ықпал ету үшін қажет[1].

Теріс дифференциация немесе кемсітушілік дифференциация шекараларын бұзады және қолайсыз құбылыс болып табылады. Қазақстанның еңбек заңнамасында, атап айтқанда ҚР Еңбек кодексінің 6-бабының 3-тармағында еңбек құқығы нормаларын саралау еңбек мазмұны, сипаты мен жағдайлары ескеріле отырып жүргізілуге тиіс екендігі атап өтіледі.

Ғалым Ф.Б. Штивельбергтің еңбектерінде оң және теріс дифференциация ерекшеленеді. Оң саралау белгілі бір еңбек түріне тән айырмашылықтар мен талаптарды, сондай-ақ мемлекеттің күшейтілген Әлеуметтік және құқықтық қорғауға мұқтаж адамдарға деген қамқорлығын көрсетеді. Теріс дифференциация немесе кемсітушілік бұл шекараларды бұзады және теңсіздіктің қолайсыз түрлеріне әкеледі[2].

Осылайша, Қазақстандағы еңбек құқығы нормаларын саралау қызметкерлердің әртүрлі санаттарының мүдделерін теңестіру және заңнаманың экономика мен қоғамның қазіргі заманғы сын-тегеуріндеріне сәйкестігін қамтамасыз ету үшін маңызды тетік болып табылады.

Осыған байланысты Халықаралық құқықтың өкілі Қ.Ө. Байжанов қолайсыз топтарға жататын адамдар үшін қосымша кепілдіктерді белгілеу үшін мезгіл-мезгіл қолданылатын "оң кемсітушілік" тұжырымдамасын қарастырады[3].

Дифференциация анықтамаларының деректерін талдау көрсетілген анықтамалардың негізгі сәйкестігі туралы, сондай-ақ дифференциацияның тұрақты белгілері туралы қорытынды жасауға мүмкіндік береді.

Біздің ойымызша, М. И. Барудың саралау еңбек процесіне қатысушылар үшін кепілдіктерді теңестіру нәтижесінде пайда болады деген дәлелдері назар аударуға лайық[4]. Арнайы құқықтық норманы қабылдау кезінде кепілдіктерді теңестіру мақсатында жұмысшылардың еңбек жағдайларының ерекшеліктерін ескеру саралаудың мәні болып табылады. Құқықтық реттеудегі кемсітушілік әрқашан қызметкердің құқықтарына нұқсан келтіретін арнайы норманы қабылдауды білдіреді.

Осылайша, кемсітушілік пен саралау ұғымдарын араластыруға болмайды. Дифференциация шекараларын бұзу (немесе негізсіз айырмашылықтарды белгілеу) кемсітушілікке әкеледі, өйткені дифференциация мағынасын жоғалтады. Басқаша айтқанда, негізсіз айырмашылықтарды еңбек қатынастарын құқықтық реттеуді талдау ретінде қарастыруға болмайды.

Дифференциацияның негіздері өте алуан түрлі. Еңбек саралануын анықтайтын заңнама оны екі негізгі топқа бөлетіні жалпыға бірдей танылды: біріншіден, объективті еңбек жағдайлары; екіншіден, қызметкердің жеке (субъективті және физиологиялық) ерекшеліктері. Дифференциацияның белгілі бір негіздеріне сүйене отырып, олар объективті немесе субъективті деп аталады.

Саралау негіздерінің бірінші тобына қызметкерлердің жеке ерекшеліктеріне байланысты емес объективті жағдайлар жатады. Сондықтан еңбек процесінің объективті факторлары, оның ұйымдастырылуы немесе өндіріс сипаты және т.б. қызметкердің жеке қасиеттеріне, оның жеке ерекшеліктеріне байланысты емес. Осы дифференциацияға сүйене отырып, дифференциацияның осы түрінің тұрақтылығын анықтайтын факторлар ең тұрақты болып табылады.

Саралау негіздерінің екінші тобына қызметкердің қасиеттерімен анықталатын және оның жеке басының, яғни еңбек қатынастарының субъектісінің ерекшеліктеріне байланысты жағдайлар жатады. Субъективті дифференциация объективті факторлардың дифференциациясымен салыстырғанда Мобильді. Пәндік саралау адамның ерекшеліктеріне, оның табиғи ерекшеліктеріне байланысты және оның өзгеруі әдетте жеке тұлғаға қарамастан жүреді.

Қазақстан Республикасы Еңбек кодексінің 6-бабы 2-тармағының ережелеріне сүйене отырып, кемсітушіліктің кейбір негіздерінің саралау негіздерімен сыртқы ұқсастығын атап өтуге болады. Кемсітушіліктің объективті негіздеріне, мысалы, тұрғылықты жері бойынша тіркеудің болуы немесе болмауы, меншік нысаны және жұмыс берушінің ұйымдық-құқықтық нысаны және басқалар жатады. Кемсітушілік субъектілері жынысы, нәсілі, жасы, еңбекке жарамсыздығы болып табылады.

Осы жұмыстың мақсаттары үшін Қазақстан Республикасы Еңбек кодексінің жалпы және арнайы нормаларын, сондай-ақ еңбек саласындағы қатынастардың пайда болуы мен даму динамикасына сәйкес институттар бойынша топтастырылған кейбір басқа нормативтік актілерді қарау қажет.

Қазақстан Республикасы Еңбек кодексінің 6-бабынан қызметкерлердің құқықтарына байланысты айырмашылықтарды, ерекшеліктерді, артықшылықтарды, сондай-ақ шектеулерді белгілеу осы жұмыс түріне тән немесе әлеуметтік-құқықтық қорғауды арттыруға мұқтаж адамдар туралы мемлекеттің қосымша қамқорлығы үшін заңда белгіленген талаптармен айқындалатыны шығады.

О. В. Смирнов аталған құқықтық реттеу әдісіне сүйене отырып, еңбек жағдайларының бірлігі мен саралануын еңбек құқығының принципі ретінде анықтайды[5].

Еңбек құқығы туралы әдебиеттерде саралаудың барлық негіздері объективті болып бөлінеді (халық шаруашылығының салалары, жұмысшылардың еңбек жағдайлары, қызметкер мен кәсіпорын арасындағы еңбек қатынастарының аумақтық белгісі мен сипаты бойынша еңбекті құқықтық реттеуді саралауға қатысты) және қызметкердің жеке басына байланысты негіздер (қызметкерлердің жыныстық, жас және физиологиялық ерекшеліктері)[4, 46-Б.]. Басқа жіктеулер де ерекшеленеді, оларға сәйкес аталған саралауды жүргізудің үш негізгі бағыты бар (салалық саралау, субъектілік саралау және аумақтық саралау). Құқықтық реттеудегі саралауды жүзеге асыру жеңілдікті нормалар, айыру нормалары және бейімделу нормалары сияқты құқықтық ынталандырулар мен шектеулерді пайдалана отырып жүзеге асырылады.

Еңбекті реттеу ерекшеліктеріне қатысты құқықтық нормаларды талдау мынадай аспектілерді қамтиды:

1) қызметкерлердің жекелеген санаттары үшін қосымша кепілдіктер, өтемақылар мен жеңілдіктер белгілеу;

2) белгілі бір қызметкерлердің жауапкершілігін қатаңдату немесе құқықтарын шектеу;

3) жалпы нормаларды экономиканың жекелеген салаларында (кіші салаларында) жұмыс істейтін қызметкерлердің еңбек ерекшеліктеріне сәйкес келтіру[6].

Теңдікті қамтамасыз ету және сақтау үшін заң шығарушы жеңілдіктерді, артықшылықтар мен ынталандыруларды пайдаланады. Бұл ретте құқықтық жеңілдік беру заңды болуға және жеке тұлғалардың жағдайын қорғауға және жақсартуға бағытталған қоғамдық мүдделерге қызмет етуге тиіс.

Құқықтық доктринада жалпы ережелерден тағы бір ерекшелік бар, ол субъектілердің жағдайын жақсартып алады. Алайда, артықшылықтардан айырмашылығы, А.В. Малко атап өткендей, "бұл кейбір адамдардың жағдайын жақсарту үшін құрылған, кейде басқалардың жағдайын нашарлататын заңмен қарастырылмаған теріс ауытқу"[7]. Артықшылықтар көбінесе теңдік принципіне қайшы келеді және көбінесе теріс контексте қолданылады.

Алайда, Н.С. Бондар дұрыс атап өткендей, конституциялық құқықтың қазіргі тұжырымдамасы әртүрлі шектеулер мен артықшылықтар түрінде құқықтық теңдіктен ауытқуға мүмкіндік береді. "Артықшылық" ұғымын тек теріс контексте қабылдау дұрыс емес екенін атап өткен автордың пікірін қолдау керек. Ол аталған оң алып қоюлар функциялар мен қызметтік міндеттерді сапалы және кедергісіз орындаудың кепілдігін білдіруге, сондай-ақ әлеуметтік негізделген және әділ болуға тиіс екенін атап көрсетеді[8].

Жеңілдіктер қандай да бір ерекшеліктерге немесе ерекше жағдайларға байланысты мүдделері барабар қамтамасыз етілмейтін және қорғалмайтын субъектілер үшін жалпы ережелер шеңберінде белгіленеді. Олар сондай-ақ мемлекет мүдделі әлеуметтік пайдалы қызметті ынталандыру үшін қолданылады. Осылайша, жеңілдіктер Өтемақы және ынталандыру функцияларын орындайды. Құқықтық жеңілдіктердің өтемдік сипаты

азаматтардың теңдігін орнатуға бағытталған. Жеңілдіктерді белгілеу міндетті түрде жұмыс беруші үшін қосымша міндеттер туғызатынын атап өткен жөн.

Артықшылықтарға келетін болсақ, олар ерекше мемлекеттік немесе қоғамдық функцияларды тиімді жүзеге асыру үшін, сондай-ақ негізсіз қол сұғушылықтардан күшейтілген қорғауды қамтамасыз ету және қолайлы жұмыс жағдайларын жасау үшін құрылуы керек. Артықшылықтар, мысалы, Президентке, депутаттарға, судьяларға, дипломаттарға, құқық қорғау және бақылау органдарының шенеуніктеріне және т. б. қолданылады.

Еңбек саласындағы теңдік режимі кемсітушілікке тікелей тыйым салатын және теңдіктің бірқатар кепілдіктерін қамтамасыз ететін жалпы нормаларды белгілеу арқылы, сондай-ақ азаматтардың белгілі бір санаттары үшін жеңілдіктер мен артықшылықтарды айқындайтын арнайы нормалар арқылы жүзеге асырылады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

Трудовое право: Энциклопедический словарь. -4-е изд. / Гл. ред. Иванов С.А. М.: Советская энциклопедия, 1979. С. 108.;

Штивельберг Ф.П. Основания и пределы дифференциации трудового права России // Дис. ... канд. юрид. наук. Екатеринбург, 2004. С. 179

Байжанова К.У. Соотношение принципа равенства прав и принципа демократизма // Фемида №10 (262) 2017г. С.14

Бару М.И. Унификация и дифференциация норм трудового права // Советское государство и право. 1971. №10. С.47

Смирнов О.В. Трудовое право: учебник. М.: «Проспект», 2011. - с.27-28.

Трудовое право Казахстана. Общая часть. Учебник. Хамзин А.Ш., Хамзина Ж.А. Алматы: 2018. - 208 стр.

Теория государства и права. Учебник / под ред. В.В. Малько, Н.И. Матузов. М.: «Дело», 2021. - с.489-490.

Бондарь Н.С. Конституционное правосудие и развитие конституционной юрисдикции //Журнал зарубежного законодательства и сравнительного правоведения №1-2017. С.26

Батырғали А.А.

Магистрант Q University

Зияткерлік меншік ұғымы мен түрлері

Аннотация. Аталған мақалада мәнін ашатын отандық және шетелдік авторлар берген «зияткерлік меншіктің» әртүрлі анықтамалары берілген. Жоғарыда аталған ұғымдар негізінде зияткерлік меншікті анықтау тәсілдері, сондай-ақ осы тәсілдердегі негізгі айырмашылықтар мен жалпы сипаттамалар атап өтілді. Қарастырылған анықтамалар «зияткерлік меншіктің» шеңберінде екі негізгі категорияны анықтауға мүмкіндік берді: өнеркәсіптік меншік және авторлық құқық.

Негізгі сөздер: зияткерлік меншік, анықтамалар, мәні, зияткерлік меншік объектілері, өнеркәсіптік меншік, авторлық құқық.

Аннотация. В работе представлены различные определения «интеллектуальной собственности», данные отечественными и зарубежными авторами, которые раскрывают сущность категории. На основании приведенных понятий, были выделены подходы к определению «интеллектуальной собственности», а также основные различия и общие характеристики в этих подходах. Рассмотренные определения позволили выделить в рамках «интеллектуальной собственности» две главные категории: промышленная собственность и авторское право.

Ключевые слова: интеллектуальная собственность, определения, сущность, объекты интеллектуальной собственности, промышленная собственность, авторское право.

Annotation The paper presents various definitions of "intellectual property" given by domestic and foreign authors, which reveal the essence of the category. Based on these concepts, approaches to the definition of "intellectual property" were highlighted, as well as the main differences and general characteristics in these approaches. The definitions considered made it possible to distinguish two main categories within the framework of "intellectual property": industrial property and copyright.

Keywords: intellectual property, definitions, essence, objects of intellectual property, industrial property, copyright.

Қазіргі әлемде зияткерлік меншік технологиялық, ғылыми және медициналық инновациялардың қарқынды дамуына байланысты маңызды бола түсуде. ЗМ маңыздылығын Қазақстан Президенті Қасым Жомарт Тоқаев өзінің халыққа Жолдауында атап өтті: 2021 жылғы наурызда ол Қазақстан Үкіметіне экономиканың шығармашылық дамуы үшін қажетті кешенді шараларды әзірлеуді тапсырды[1].

Яғни, Т.Е. Қаудыров өзінің "Қазақстан Республикасындағы өнеркәсіптік меншік құқығын азаматтық-құқықтық қорғау" кітабында[2] "әлемнің дамыған елдері зияткерлік меншік саласындағы прогресті әл-ауқаттың негізгі көзі ретінде ұзақ уақыт бойы қарастырып келеді" деп атап көрсетеді.

Шығармашылық экономиканың негізі - адамдардың шығармашылығы, олардың таланттары мен дағдылары. Басқаша айтқанда, зияткерлік меншік шығармашылық салалардың негізгі қозғаушы күші болып табылады. 8 2020 жылғы деректер бойынша Қазақстанның креативті секторында 310 000-ға жуық адам жұмыспен қамтылған, бұл халықтың жалпы жұмыспен қамтылуының 3,4% -. құрайды[3]. Ұлыбритания, Корея және АҚШ сияқты басқа дамыған елдермен салыстырғанда Қазақстандағы креативті индустриялар әлі де бастапқы сатысында. Ұлыбритания, Оңтүстік Корея және АҚШ сияқты басқа дамыған елдермен салыстырғанда Қазақстандағы креативті индустриялар әлі де жеткілікті дамымаған: Қазақстандағы креативті индустриялар Ұлыбритания, Оңтүстік Корея және АҚШ сияқты басқа дамыған елдермен салыстырғанда әлі

де жеткілікті дамымаған. Қазақстандағы креативті индустриялардың үлесі он жыл ішінде өзгерген жоқ.

Отандық экономиканың креативті секторын, әсіресе зияткерлік меншік құқықтары саласында дамыту Қазақстандағы зияткерлік меншік құқықтарын құқықтық реттеуге және дамытуға назар аударуды талап етеді.

Халықаралық құқық нормаларына сәйкес Қазақстан Конституциясы шығармашылық қызмет еркіндігіне кепілдік береді. Қазақстан Конституциясының 20-бабында "сөз және шығармашылық еркіндігіне кепілдік беріледі, цензураға тыйым салынады". Конституцияда осы норманың болуы, ол елдің Негізгі Заңы болып қана қоймай, мемлекет қызметінің барлық салаларына тікелей әсер етеді, сонымен қатар елде жоғары заңды күшке ие, бұл мемлекеттің зияткерлік меншік саласындағы құқықтар мен бостандықтарды қорғауды және қорғауды қамтамасыз етуге міндетті екендігін көрсетеді.

"Зияткерлік меншік" терминін қолдану 1967 жылы Дүниежүзілік зияткерлік меншік ұйымын (ДЗМҰ) құрған Стокгольм конвенциясына қол қойылғаннан кейін байқалды [4].

"Интеллект" сөзі латынның *intellectus* сөзінен шыққан, түсіну, сезім дегенді білдіреді. Интеллект адамдарға ойлауға, үйренуге, тәжірибе жинауға және пайдалануға, жаңа нәрселерді ашуға, қиялға ие болуға және өз идеяларын барабар білдіруге мүмкіндік береді.

Қазақстанда 1990 жылғы желтоқсанда Зияткерлік меншікті қоса алғанда, халықтың жеке меншігін танитын "Қазақ Кеңестік Социалистік Республикасындағы меншік туралы" Қазақ Кеңестік Социалистік Республикасының Заңы қабылданды [5]. Бұдан басқа, 1994 жылы Зияткерлік меншік тұжырымдамасы белгіленген Қазақстан Республикасы Заңының жалпы бөлігі қабылданды, зияткерлік меншік тұжырымдамасы құрылды. Осы кезден бастап зияткерлік меншік саласында ауқымды реформалар басталып, зияткерлік меншікті нығайтуға және қорғауға бағытталған арнайы заңдар қабылданды. Атап айтқанда, 1996 жылы "Авторлық құқық және сабақтас құқықтар туралы" Қазақстан Республикасының Заңы [6] қабылданды; 1999 жылы шілдеде Азаматтық кодекстің [7] арнайы бөлімі жарық көрді, онда жеке тарау зияткерлік меншікке арналған; сол жылы "патенттер туралы" Қазақстан Республикасының Заңы [8], "Тауар белгілері туралы, қызмет көрсету белгілері және тауарлардың шығу тегі туралы" Қазақстан Республикасының Заңы [9] және "сайлау құқығының нәтижелерін қорғау туралы" Қазақстан Республикасының Заңы күшіне енді. Біраз уақыттан кейін, 2001 жылы "интегралды чип топологиясын құқықтық қорғау туралы" Заң қабылданды [10].

Бүгінде зияткерлік меншік саласындағы барлық негізгі ережелер Қазақстан Республикасы Заңының арнайы бөліктерінде бекітілген. ҚР Заңының 125-бабы зияткерлік меншік құқықтары ұғымын реттейді, алайда терминнің өзі ұжымдық болып табылады, өйткені ол құқық иелерінің өз қызметінің нәтижелеріне (шығармашылық зияткерлік қызметке немесе тауарларды, жұмыстарды немесе қызметтерді дараландыру құралдарын пайдалануға байланысты) құқықтарының жиынтығын ғана сипаттайды.

Қазақстан Республикасы Заңының 961-бабында шығармашылық зияткерлік қызметтің нәтижелері, азаматтық мәмілелерге, тауарларға, жұмыстар мен көрсетілетін қызметтерге қатысушыларды дараландыру құралдары кіретін ХЗМ-ға жататын объектілердің тізбесі қамтылады. Айта кету керек, объектілердің ашық тізбесі МЗМ жаңа объектілерін тиісті реттеуді және қорғауды қамтамасыз етеді.

ЗМ объектілерінің ашық тізбелерін заңнамалық бекіту тәжірибесі барлық елдерде бола бермейді. Мысалы, Ресей Федерациясында технологиялар мен инновациялардың қарқынды дамуын, сондай-ақ шығармашылық қызметтің жаңа түрлерінің пайда болуының ықтимал салдарын ескермейтін объектілердің жабық тізімі ғана бар. Қазақстан Республикасының заңнамасымен қорғалатын зияткерлік меншік объектілері авторлық құқық объектілері, өнеркәсіптік меншік объектілері, өнеркәсіптік меншік объектілері, авторлық құқық объектілері болып бөлінеді.

Авторлық құқық ғылыми, әдеби және көркем шығармаларды қорғауға арналған, ал сабақтас құқықтар шығармашылық қызмет нәтижелерін қорғау үшін авторлық құқықты толықтырады.

Өнеркәсіптік меншік құқығының объектілері Өнертабыстар, пайдалы модельдер, өнеркәсіптік үлгілер, іріктелген нәтижелер, Интегралды микросхемалар топологиялары, тауар белгілері, қызмет көрсету белгілері және тауарлар шығарылған жерлердің атаулары болып табылады.

Осылайша, ҚР зияткерлік меншіктің маңыздылығын мойындайды, зияткерлік меншіктің әрбір объектісін заңнамалық тұрғыдан бекітеді.

ЗМ бүкіл әлемде маңызды бола түсуде. Саясаткерлер жеке адамдар мен фирмалардың өнертабыстары мен шығармашылық жұмыстарын қорғау үшін ІР құқықтарының қажеттілігін бұрыннан түсінген. Білім капиталы, интеллект өнімі әлеуметтік және экономикалық прогрестің барған сайын маңызды негізіне айналған дәуірде ЗМ бұрын-соңды болмаған мәнге ие болды және ЗМ жүйелерін құруға, бағалауға, қорғауға және пайдалануға қатысты мәселелер шешуші мәнге ие болды. ЗМ саласындағы таңдалған мемлекеттік саясат шет елдердегі қазіргі заманғы экономика қозғалысының бағытына сәйкес келеді. Отандық заңнама авторларға шығармашылық зияткерлік қызметтің жаңа нәтижелерін жасауға мүмкіндік беретін барлық ЗМ объектілерін реттеуді көздейді.

Пайдалынылған әдебиеттер тізімі:

Официальный информационный ресурс Премьер-Министра РК URL: <https://primeminister.kz/ru/news/v-pravitelstve-obsudili-bazovye-podhody-razvitiyukreativnogo-sektora-ekonomiki-122245>

Каудыров Т.Е. Гражданско-правовая охрана объектов промышленной собственности в Республике Казахстан: Монография – Алматы: Жеті жарғы, 2001

Институт экономических исследований, От искусства до Big data: что Казахстан может предложить в креативной экономике. https://economy.kz/ru/Novosti_instituta/id=4183/arch=2022_17

Усов Г.В. Конституционно-правовая защита интеллектуальной собственности России и зарубежных странах (сравнительно-правовое исследование): Диссертация— Москва.

URL:https://msal.ru/common/upload/Dissertatsiya_Usova_01.11.2015_.pdf

П.1 ст.7 Закона Казахской Советской Социалистической Республики от 15 декабря 1990 г. № 423а-ХІІ «О собственности в Казахской ССР») // ИПС «Әділет» // <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z900009000>

Закон РК от 10 июня 1996 года № 6-І «Об авторском праве и смежных правах» // ИПС «Әділет» // https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z960000006_

Гражданский кодекс РК (Особенная часть) от 1 июля 1999 года № 409-І // ИПС «Әділет» // https://adilet.zan.kz/rus/docs/K990000409_

Закон РК от 16 июля 1999 года № 427-І «Патентный закон Республики Казахстан» // ИПС «Әділет» // https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z990000427_

Закон РК от 26 июля 1999 года № 456-І «О товарных знаках, знаках обслуживания и наименованиях мест происхождения товаров» // ИПС «Әділет» // https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z990000456_

Закон Республики Казахстан от 29 июня 2001 года № 217-ІІ «О правовой охране топологий интегральных микросхем» // ИПС «Әділет» // https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z010000217_/z010217.htm

Дуркаева А.У.

Магистрант Q University

Ғарыштық байланыс құралдарын пайдалану саласындағы коммерциялық құқықтық қатынастардың түсінігі мен құқықтық табиғаты

Аннотация. Адамзат ғарышты игерудің алғашқы онжылдықтарында халықаралық ғарыш құқығы халықаралық құқық субъектілеріне — мемлекеттерге бағытталған тек жария құқық ретінде қалыптасты. Алғашқыда 1980 жылдар Ғарыш қызметіне қатысты әмбебап халықаралық шарттар жоқ.

Түйін сөздер: ғарыш қызметі, мемлекеттік емес заңды тұлғалар.

Аннотация. В первые десятилетия освоения человеком космоса международное космическое право формировалось лишь как публичное право, направленное на субъектов международного права — государств. В начале 1980-х годов не существовало универсальных международных договоров по космической деятельности.

Ключевые слова: космическая служба, негосударственные юридические лица.

Annotation. In the first decades of human development of space, international space law was formed only as a public law aimed at the subjects of international law - states. In the early 1980s, there were no universal international treaties on space activities.

Keywords: space service, non-state legal entities.

Қазақстан Республикасы Конституциясының 1.2-бабына сәйкес Республиканың негізгі қағидаттарының бірі бүкіл халықтың игілігі үшін экономикалық даму болып табылады [1].

Мемлекеттің экономикалық даму құралдарының бірі - қоғамдық және мемлекеттік әл-ауқаттың негізі болып табылатын коммерциялық қызмет. Мемлекеттің коммерциялық қызметі белгілі бір қызмет саласымен шектелмейді, бірақ жерде де, ғарышта да жүзеге асырылуы мүмкін.

Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексіне түсініктемеде "кәсіпкерлікті дамыту тұрақты, белсенді және тиімді нарықтық экономиканың жұмыс істеуі үшін қажетті шарт болып табылады" делінген [4].

Мемлекеттердің ғарыш кеңістігін пайдалану мүмкіндігі Халықаралық құқық нормаларымен, атап айтқанда БҰҰ құжаттарымен анықталады. Құжатта ғарыш кеңістігі, оның ішінде Ай және басқа да аспан денелері барлық мемлекеттерге теңдік негізінде зерттеу және пайдалану үшін ашық және халықаралық құқыққа сәйкес ешқандай кемсітушіліксіз, аспан денелерінің барлық аймақтарына еркін қол жетімді ретінде анықталады [5].

БҰҰ-ның толыққанды мүшесі бола отырып, ҚР ғарыш кеңістігін пайдалану жөніндегі коммерциялық қызмет мәселелерін реттейтін БҰҰ қарарларында бекітілген нормалармен тікелей байланысты. БҰҰ Бас Ассамблеясының қарарлары мен халықаралық ұйымдардың шешімдері Қазақстан Республикасындағы ғарыш қызметін құқықтық реттеуге айтарлықтай әсер ететіні сөзсіз.

Ғарыштық байланысты пайдалану саласындағы коммерциялық құқықтық қатынастар туралы мәселені толық ашу үшін құқық теориясындағы "құқықтық қатынастар" ұғымын ашу ұсынылады.

Қазіргі құқық теориясында құқықтық қатынастар ұғымын анықтауға көзқарастар аз емес, А. В. Полякова құқықтық қатынастар теориясын тек маңызды ғана емес, сонымен қатар құқық теориясының ең күрделі және қарама-қайшы бөліктерінің бірі деп санайды [6].

В. Н. Хропанюктің пікірінше, құқықтық қатынастар - бұл құқықтық нормалармен және олардың нақты формаларымен анықталған нақты әлеуметтік қатынастардың бір ғана аспектісі [7]; Р. О. Калфина құқықтық қатынастар - бұл нормаларды жүзеге асыру, сондай-ақ құқықтық формаларды қабылдаған белгілі бір әлеуметтік қатынастар деп санайды. Осы тармақтардың үйлесуі құқықтық реттеу жүйесіндегі құқықтық қатынастардың орнын түсінудің кілті болып табылады [8].

Ю. К. Толстойдың пікірінше, құқықтық нормалар нақты әлеуметтік қатынастарды реттейді, бірақ құқықтық қатынастардың делдалдығы арқылы олар құқықтық нормалар мен олардың объектілері ретінде әрекет ететін әлеуметтік қатынастар арасындағы аралық болып табылады [9].

Бүгінгі таңда ғалымдар О. Е. Кутафин, Н. В. Витрук, Ю. П. Еременко, Н.И. Матусов, О. О. Миронов жалпы және арнайы құқықтық қатынастарды ажыратуды ұсынады.

"Сатушы мен сатып алушы" немесе "тапсырыс беруші мен жеткізуші" сияқты құқықтық қатынастар жалғыз құқықтық қатынастар емес екенін мойындауға болады. Сондықтан, Т. Н. Радконың пікірінше, олар қоғамдық қатынастарға құқықтың әр түрлі әсерінің барлық аспектілерін қамтымайды [10, Б. 61].

Біздің ойымызша, ғарыштық байланысты пайдалануға байланысты коммерциялық құқықтық қатынастарды әлемдік ғарыштық навигацияны және жалпы ғарыштық қызметті дамыту контекстінде қарастыру керек.

Қорытындылай келе, Спутник 1957 жылы 4 қазанда ұшырылғаннан бері әлемде 9000-нан астам ғарыш аппараттары, соның ішінде басқарылатын ғарыш аппараттары мен станциялары (ұзақ мерзімді басқарылатын және автоматты планетааралық) ғарышқа сәтті ұшырылды. Осы кезеңде елдер өздерінің ұлттық ғарыштық бағдарламаларын жүзеге асыру кезінде ең алдымен ғылыми-зерттеу және әскери-стратегиялық мақсаттарды көздеді. Сонымен бірге, осы кезеңдегі құқықтық қатынастар ғарышты игерудің әсерінен де қалыптасты. Әрине, ғарыш саласындағы құқықтық қатынастардың негізгі векторларын және олардың нормативтік-құқықтық дамуын екі ұлы держава - КСРО мен АҚШ анықтады, олар әрқашан қуатты ғарыштық инфрақұрылымға ие болды, оның ішінде жер үсті және осы саладағы жоғары білікті мамандар мен ғалымдар бар.

Жоғарыда келтірілген мысалдар ғарыштық қызметтер нарығын, соның ішінде ғарыштық байланыс қызметтерін құру және коммерцияландыру жолындағы практикалық қадамдар болды.

Нәтижесінде ғарыштық байланыс саласындағы коммерциялық құқықтық қатынастарды жалпы ғарыштық қатынастардың дамуы нәтижесінде қарастыруға болады.

Ғарыштық байланыс саласындағы коммерциялық қатынастардың түсінігі мен құқықтық табиғатын анықтау үшін біз жалпы ғарыш қызметіне байланысты негізгі ұғымдарды, кейбір техникалық және құқықтық мәселелерді қарастырамыз, сонымен қатар анықтамаға жүйелі талдау жасаймыз. Ғарыш құралдарын пайдалану саласындағы ғарыш қызметінің элементтерін түсіну осы салаға байланысты құқықтық қатынастарды жақсырақ ажыратуға көмектесетінін атап өткен жөн.

Осылайша, қолданыстағы халықаралық келісімдерде (шарттарда) ғарыш объектілері ұғымының нақты анықтамасы жоқ деп санауға болады. Сонымен қатар, кейбір заңгерлер жасанды объект жердегі физикалық орналасуына байланысты ғарыш объектісі емес деген пікірде. Мұнда ғарыш объектісі ұғымын түсіндіру проблемасы ғана емес, халықаралық ғарыш құқығы нормаларының іс-қимылын тарату проблемасы да туындайды.

Ай мен басқа да аспан денелерін қоса алғанда, мемлекеттердің ғарыш кеңістігін зерттеу және пайдалану жөніндегі қызметінің принциптері туралы 1967 жылғы Конвенция және ғарыш объектілері келтірген залал үшін халықаралық жауапкершілік туралы 1972 жылғы Конвенция "ғарыш объектісі" ұғымын ғана емес, "оның құрамдас бөліктерін" де қамтиды. Сонымен, 1967 жылғы ғарыш кеңістігін, оның ішінде айды және басқа аспан денелерін зерттеу және пайдалану жөніндегі мемлекеттердің принциптері туралы конвенцияға

"ғарыш объектілері ғана емес, олардың құрамдас бөліктері келтірген залал үшін жауапкершілік" кіреді, ал 1972 жылғы халықаралық жауапкершілік туралы конвенцияға "ғарыш объектілері мен олардың құрамдас бөліктері келтірген залал үшін жауапкершілікке тек ғарыш объектілерімен ғана емес, олардың құрамдас бөліктері де" кіреді. 1972 жылғы ғарыш объектілері келтірген залал үшін халықаралық жауапкершілік туралы конвенция, керісінше, ғарыш объектісі өзге де зерттеулер мен каталогтарда кездескендіктен оның келесідей атаулары бар: "ғарыш объектісінің құрамдас бөліктері ғана емес, оны тасымалдау құралдары мен оның құрамдас бөліктері". Сонымен қатар, ғарыш туралы шартқа сәйкес ғарыш объектісінің құрамдас бөліктері: "жабдық (аппаратура), қалыпты жұмыс істеу үшін қажетті қуат көздері, сондай-ақ ғарыш объектісінен бөлінген немесе бөлінген бөліктер" болып табылады.

Жоғарыда келтірілген анықтамаға сүйене отырып, зымыранның жеке бөліктерін ғарыш объектілері деп санауға болады. Айта кету керек, мұндай бөліктердің құқықтық режимі ғарыш объектілерінің құқықтық режиміне ұқсас.

Итальяндық заңгер К. Занги "ғарыш объектісінің құрамдас бөліктері" термині ғарыш станциясының модульдері немесе зымыран сатылары сияқты жеке бөліктерге ғана қатысты деп санайды. Оның пікірінше, бұл ұғымға құрылғылар, конструкциялар, антенналар және т.б. кірмеуі керек.

Ғарыш объектілерінің құрамдас бөліктерінің проблемасымен қатар, ғарыш қоқыстарының құқықтық табиғаты туралы мәселе туындайды. Көптеген заңгерлер мұндай қоқысты ғарыш объектісінің бөлігі ретінде қарастыруға болмайды деп санайды, яғни істен шыққан, басқарылмайтын немесе апатқа ұшыраған ғарыш объектісі.

Сондықтан мұндай қоқыстардан келтірілген залал 1972 жылғы Конвенцияға жатпайды. Алайда, заңгерлердің көпшілігі (Г.Горов, Б. Ченг, И. Дидерикс-Фершоорт, Е. Г. Василевская-Жукова) ғарыштық қоқыс әлі де ғарыш объектісі болып табылады деген пікірде.

Біздің ойымызша, халықаралық құқықтық теорияда ғарыш объектісі ұғымын тек құрылыстарды ғана емес, сонымен қатар техникалық құралдардың барлық түрлерін қамтитын жабдық ретінде пайдалану ғарыш объектілерінің түрлерін ажырату және оларды жіктеу қажеттілігінің нақты проблемасын тудырады.

Айта кету керек, 2012 жылғы 6 қаңтардағы "Ғарыш қызметі туралы" Қазақстан Республикасының Заңы ғарыш объектілерін "ғарыш аппараттары, (немесе) ғарышқа шығару құралдары және олардың бөліктері" ретінде айқындайды. Сонымен қатар, заң ғарыш объектісі өзге де зерттеулер мен каталогтарда кездескендіктен оның келесідей атаулары бар:

Бұл зерттеу тақырыбындағы орталық термин, сөзсіз, "ғарыш аппараты" ұғымы. Алайда, ғарыштық құқық материалдарында бұл термин жиі қолданылмайды. Іс жүзінде "ғарыш объектісі" ұғымы көбінесе синоним ретінде қолданылады.

Мысалы, 1979 жылғы айдағы және басқа аспан денелеріндегі мемлекеттердің қызметі туралы келісім персоналды, ғарыш аппараттарын, жабдықтарды, құрылыстарды, станциялар мен қондырғыларды ай бетінің кез

келген жерінде немесе оның шегінде орналастыру мүмкіндігін анықтайды (8-бап), сондай-ақ ай бетіндегі апатқа ұшыраған адамдар қол жеткізе алады деп көздейді өз станцияларына, құрылыстарына, жабдықтарына және басқа да қондырғыларына (10-бап), оларға баспана беру мүмкіндігін айқындау (11-бап) және олардың кез келген бөлігіне меншік құқығын алып тастау, егер олар айдың бетінде немесе оның астында немесе айдың бетінде немесе астында орналасуы да кіреді (12-бап).

Біздің ойымызша, мұндай даулы мәселелер әлемдік қоғамдастықтың ғарыштық қызметін қиындатады және қолданыстағы халықаралық-құқықтық тепе-теңдікті бұзуы мүмкін. Дегенмен, ғарыш пен әуе кеңістігін ажырату мәселесі бүгінгі күнге дейін үлкен маңызға ие. Ғарыштық байланысты коммерциялық пайдалану туралы мәселені қарастырған кезде ғарыштық (спутниктік) байланыс сияқты маңызды ұғымға егжей-тегжейлі тоқталу қажет. Байланыс спутниктері - таратқыш пен қабылдағыш арасындағы микротолқынды тасымалдайтын және қабылдайтын жасанды спутниктер. Олар теледидарда, ұялы байланыста, интернетте, радиода және тіпті әскери секторда қолданылады. Байланыс спутниктері тиісті жабдықтары бар екі немесе одан да көп пайдаланушыларға ақпаратты әртүрлі тәсілдермен таратуға және бөлісуге мүмкіндік береді. Олар кабельдерді қажет етпейді және электромагниттік спектрдің әртүрлі толқын ұзындығын пайдаланады. Маңыздысы, байланыс спутниктері әр байланыс арнасы үшін бірдей немесе әртүрлі транспондерлерді қолдана отырып, бір уақытта бірнеше сигналды қайта жібере алады. Транспондер - сигналдарды беруге жауап беретін байланыс спутнигінің ішкі жүйесі. ҚР 2004 жылғы 5 шілдедегі "Байланыс" Заңының 2 - бабының 10-тармағына сәйкес - ақпаратты қабылдау, жинау, өңдеу, сақтау, беру (тасымалдау), тарату, пошта және арнайы жөнелту және пошта арқылы аудару.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Конституция Республики Казахстан (принята на республиканском референдуме 30 августа 1995 года) (с изменениями и дополнениями по состоянию на 17.09.2022 г.) // ИПС «Параграф-2015».

2. Послание Главы государства Касым-Жомарта Токаева народу Казахстана «Новый Казахстан: Путь обновления и модернизации», г. Нур-Султан, 16 марта 2022 года // zakon.kz.

3. Республика Казахстан. Гражданский кодекс (Общая часть), принят Верховным Советом Республики Казахстан 27 декабря 1994 года № 269-ХІІ (с изменениями и дополнениями по состоянию на 24.11.2022 г.) // ИПС «Параграф-2015».

4. Устав Организации Объединенных Наций, подписан 26 июня 1945 года // ИПС «Параграф-2015».

5. Поляков А. В. Общая теория права: феноменолого-коммуникативный подход. Курс лекций. 2-е изд., доп. – СПб.: Изд-во «Юридический центр Пресс», 2003. – 68 с.

6. Мелехин А.В. Теория государства и права: курс лекций. М.: ЭКСМО, 2016. – 446 с.
7. Халфина Р.О. Общее учение о правоотношении. М., 1974. – 36 с.
8. Толстой Ю. К. К теории правоотношения. – Л.: изд. ЛГУ, 1959. – 30 с.
9. Радько Т.Н. Проблемы теории государства и права: Учебник. – Юридическая: Издательство «Проспект». – 2015. – 153 с.
10. Айдарбаев С.Ж., Байтукаева Д.У. Международные космические организации их роль в сотрудничестве государств по освоению космоса. Вестник КазНУ. Серия 11. 11. Международные отношения и международное право. – Қазақ университеті – №4(76). – 2016. – С. 64.

Естесизова Н.К.

Магистрант Q University

Мигранттар жасаған қылмыстардың түсінігі мен мәні

Аннотация. Мақалада көші-қон процестерімен бірге жүретін көші-қон қылмысының категориялық-концептуалды аппаратын әзірлеуге, белгілердің белгілі бір жиынтығын анықтауға және көші-қон қылмысын анықтау түрінде көрсетуге әрекет жасалады. Көші-қон қылмысы жалпы қылмыстың онымен тығыз байланысты нақты ішкі жүйесі ретінде әрекет етеді. Мигранттар көші-қон қылмысының бағытын векторлайды.

Негізгі сөздер: көші-қон қылмысы, қылмыстық көші-қон, көші-қонмен байланысты қылмыс, мигранттар қылмысы, шетелдіктер қылмысы.

Аннотация. В статье предпринята попытка выработки категориально-понятийного аппарата миграционной преступности, сопутствующей процессам миграции, выделения определенной совокупности признаков и попытка представить миграционную преступность в виде дефиниции. Миграционная преступность выступает в качестве специфической подсистемы преступности в целом, тесно связанной с ней. Вектор направленности миграционной преступности придают мигранты.

Ключевые слова: миграционная преступность, криминальная миграция, преступность, связанная с миграцией, преступность мигрантов, преступность иностранцев.

Annotation. The article made an attempt to develop a categorical-conceptual apparatus of migration crime, accompanying migration processes, highlighting a certain set of signs and an attempt to present migration crime in the form of a definition. Migration crime acts as a specific subsystem of crime in general, closely related to it. The vector of orientation of migration crime is given by migrants.

Keywords: migration crime, criminal migration, crime related to migration, crime of migrants, crime of foreigners.

Көптеген криминологтар мигранттардың қылмыс мәселесімен айналысқанына қарамастан, бүгінгі күні мәселенің күрделілігіне байланысты "мигранттар қылмысы" ұғымының бірыңғай анықтамасы жоқ.

Иммиграциялық қылмыс ұғымы негізінен халықтың қозғалысы (латын тілінен аударғанда) сияқты ерекше әлеуметтік құбылыспен байланысты көші-қон (қоныс аудару), яғни "адамдарды (мигранттарды) белгілі бір аймақтың шекаралары арқылы тұрақты немесе ұзақ немесе қысқа мерзімге жылжыту, олардың тұрғылықты жерін өзгерту" [1].

"Халықтың көші-қоны туралы" Қазақстан Республикасы Заңының 1-бабына (9-бабы) сәйкес көші-қон деп "адамдардың бір елден екінші елге және ел ішінде тұрақты немесе уақытша, ерікті немесе мәжбүрлі түрде қоныс аударуы" түсініледі [2].

М.В. Ульяновтың пікірінше, криминологиялық зерттеулерде көші-қон "ұзақтығы мен мақсатына қарамастан бір немесе бірнеше әкімшілік-аумақтық бірліктердегі әртүрлі тұрғылықты жерлер арасындағы аумақтық орын ауыстыру" деп түсініледі [3]. Көші-қон процесі - бұл аумақтық ұтқырлыққа қатысатын адамдардың әлеуметтік мінез-құлқы.

Сондай - ақ, баяндамада "транзит сипаты бойынша халықаралық және ішкі көші - қонды; құқықтық мәртебесі бойынша - заңды (заңды) және заңсыз (заңсыз) көші-қонды; көші-қонның негізгі мотивациялық тетіктері бойынша - экономикалық, демографиялық, әлеуметтік және саяси көші-қонды ажыратады" делінген.

Халықтың қозғалысын сыртқы және ішкі көші-қон деп бөлуге болады. Біріншісіне әкімшілік шекаралардың мемлекет аумағы арқылы өтуі, ал екіншісіне халықтың ел ішіндегі қозғалысы жатады. Қазақстан Республикасының аумақтық орналасуына және оның бірегей саяси, әлеуметтік және экономикалық сипаттамаларына байланысты Қазақстанда көші-қон процестерінің екі түрі де қатар өмір сүреді [4].

Қолданыстағы көші-қон нысандарын келесідей тізімдеуге болады

- Тұрақты көші-қон: адамдар тұрақты тұруға, тіркеуге, жұмысқа және т. б;
- Маусымдық көші-қон: адамдар белгілі бір жұмысты орындау үшін уақытша көшеді, мысалы, ауыл шаруашылығы, Құрылыс және т. б;
- Уақытша көші-қон: адамдар күн сайын жұмыс орнынан тұрғылықты жеріне және кері қайтады;
- Эпизодтық көші-қон: адамдар келу мақсатына (іссапарлар, саяхаттар, достары мен туыстарына бару, демалу немесе басқа жеке мақсаттар) байланысты тұрғылықты жерін уақытша өзгертеді.

Басқа түсіндірмеге сәйкес, көші-қонды халықтың қозғалу уақытына байланысты тұрақты (қайтарымсыз) және уақытша (қайтарымды), маусымдық және уақытша деп бөлуге болады .

Жалпы, " көші - қон " - бұл диалектикалық инновациялар мен нюанстарға толы күрделі әлеуметтік құбылыс, оны нақтылау және толықтыру қажет. Біздің зерттеу мақсатымыз үшін В.А. Ионцев берген анықтама өте пайдалы. Халықтың Халықаралық көші-қоны - бұл әртүрлі факторларға (отбасылық, ұлттық, саяси және т.б.) байланысты тұрақты тұрғылықты жерінің немесе

азаматтығының өзгеруіне немесе тұрақты (БҰҰ анықтамасы бойынша (шамамен) байланысты мемлекеттік шекаралар арқылы аумақтық (кеңістіктік) орын ауыстыру. автор) бір жылдан астам), кіру елінде маусымдық және уақытша болу" [5].

Халықтың көші-қоны әдетте объективті әлеуметтік процесс болып табылады, ол оң аспектілермен қатар кейбір мигранттардың қоғамға қарсы мінез-құлқына байланысты жағымсыз салдарға әкелуі мүмкін. Кейбір криминологтар көші-қон процесі қоғамдағы криминогендік жағдайды анықтайтын факторлардың бірі деп санайды. Осыған байланысты мигранттардың болуы мен елдің белгілі бір аймақтарында жасалған қылмыстардың саны арасында байланыс бар. Мигранттардың қылмысы оның криминологиялық зерттеулер үшін маңыздылығын анықтайтын ерекше сипаттамаларға ие. Олардың ішінде мыналарды бөліп көрсетуге болады

- Нақты аумақтарда (мысалы, мегаполистерде, шекаралас аудандарда) криминогендік жағдайды айқындаудың әлеуетті мүмкіндігі;
- Әлеуметтік дағдарыс кезіндегі мигранттардың қылмысы олардың санының едәуір артуы нәтижесінде күрт өсуі мүмкін;
- Халықаралық-құқықтық аспектілерді қозғайтын әлеуметтік, саяси, экономикалық және демографиялық тәртіпке бірқатар сын-қатерлер бар.
- Қазақстанның аумағы мен географиялық жағдайы есірткі саудасы, қару саудасы және экстремизм сияқты трансұлттық ұйымдасқан қылмыстың назарын аударуы мүмкін.

Мигранттар жасаған қылмыстар туралы айтатын болсақ, біз мигранттар жасаған барлық құқық бұзушылықтарға сілтеме жасаймыз: Ю.А. Федорованың пікірінше, "бұл құқық бұзушылықтар мигранттар тобының ерекшелігімен және оның қоғамдағы жағдайымен сипатталады" [6, 111-бет].

Мигранттардың қылмыс құбылысын зерттеуге арналған тиісті тұжырымдамалық құралдарды әзірлеу өзекті және маңызды міндет болып табылады.

Айта кету керек, жоғарыда аталған "мигранттардың қылмысы" ұғымынан басқа, заң әдебиеттерінде ұқсас, бірақ бірдей емес басқа терминдер қолданылады, мысалы "қылмыстық көші-қон", "қылмыстық иммиграция", "шетелдік мигранттардың қылмыстары", "трансұлттық қылмыс", "нәсілдік қылмыс", "шетелдіктерге қатысты қылмыс".

Шетелдіктермен байланысты қылмыс. Бұл ұғымдардың ортақ семантикалық шығу тегі бар екені анық. Шынында да, олардың барлығы қылмыстың ерекше түрін көрсетеді, оның тамыры халықтың қозғалысының нақты әлеуметтік процесіне енеді. Сонымен қатар, бұл ұғымдардың арасында айырмашылықтар бар екені анық.

Иммиграция туралы Заңға сәйкес, "иммиграциялық қылмыстар" бастапқы мағынада халықтың қозғалысына, яғни адамдарды мемлекеттік шекаралар арқылы жылжыту процесіне тікелей байланысты қылмыстарды білдіреді.

"Қылмыстық көші-қон" деп заңды немесе заңсыз жүзеге асырылатын, уәждемесі құқық бұзушылық мақсатымен айқындалатын көші-қон орын ауыстырулары түсініледі.

Д. А. Соколовтың пікірінше, "қылмыстық

көші-қон - бұл, ең алдымен, бір елдің аумағынан екінші елдің аумағына шығу деп түсінілетін, елге кірудің және кетудің белгіленген ережелерін бұза отырып жүзеге асырылатын заңсыз көші-қон түрі" [7].

И. Әбу Райымовтың пікірінше, "қылмыстық көші - қон-қылмыс жасау мақсатында елге келетін және құқық қорғау органдары тарапынан қосымша назар аударуды талап ететін мигранттар санатын бөлу үшін криминологтар қабылдаған ұғым". Осы терминологиядан басқа И. Әбу-Райымов иммиграцияның өзін анықтауға негізделген "заңсыз иммиграция" ұғымын қолданады.

Атап айтқанда, заңсыз көші-қон "шетелдік азаматтың немесе азаматтығы жоқ адамның шет мемлекеттің аумағы арқылы кіруі, болуы, кетуі және өтуі туралы құқықтық нормаларды бұзуы" ретінде айқындалады [8].

В. В. Собольников көші-қон қылмыстары құбылысының криминологиялық маңызды ерекшеліктеріне назар аударады:

- Мигранттардың қылмысы мемлекеттің, қоғамның және жеке тұлғаның криминологиялық қауіпсіздігіне қауіп төндіреді;

- Көші-қон саласындағы қылмыстар мемлекеттің, қоғамның және тұлғаның криминологиялық қауіпсіздігіне қауіп төндіреді;

- Мигранттардың қылмыстық іс-әрекетінің мақсаты бір жағынан ерекше ұлттық және әлеуметтік мүдделер, құндылықтар, құндылық бағдарлары, сондай-ақ материалдық және өзге де игіліктерді сатып алуды қамтамасыз етуге ұмтылыстар, ал екінші жағынан, ерекше ұлттық және әлеуметтік мүдделер, құндылықтар, құндылық бағдарлары, сондай-ақ материалдық және өзге де игіліктерді сатып алуды қамтамасыз етуге ұмтылыстар негізінде қалыптастырылады игіліктер. Екінші жағынан, көші - қон процесінде субъектінің пайдакүнемдік мотивтерінің - экономикалық және иелік ету себептерінің болуын ескере отырып, субъектінің қылмыстық қызметтің әртүрлі салаларында рөл атқаруына мүмкіндік беретін қалыптасқан факторлардың сақталуын қамтамасыз ету үшін қажетті жағдайлар дайындалады;

- мобильді қылмыстың виртуалдылығы имманентті, сондықтан жасырын кезең ұзақ.

Жоғарыда аталған факторларды ескере отырып, В.В. Собольников мигранттар қылмысын "экономикалық салада мигранттар мен олардың кәсіпкерлік бірлестіктері жасаған, мемлекеттің қылмыстық қауіпсіздігіне қол сұғатын өзімшіл экономикалық және иемдену мотивтеріне негізделген әлеуметтік қауіпті заңсыз әрекет" деп анықтайды [9, 131-132 ББ.].

Бұл тұрғыда мигранттар қылмыстарының әлеуметтік зиянды сипаты нақты және ықтимал аспектілер тұрғысынан қарастырылады. Нақты аспект.

Нақты аспект мигранттардың құқық бұзушылықтарының өте жағымсыз салдарға әкелу қабілетінің қазіргі жағдайын білдіреді. Потенциалды аспект мигранттар қылмысының одан әрі жаһандануының салдарымен байланысты, бұл авторлардың пікірінше, "табиғи түрде үлкен Криминализация мен трансұлттандыруға әкеледі және мигранттардың қылмыстық әрекетінің мүлдем жана, мүмкін әлі белгісіз түрін анықтайды".

В. В. Собольников сонымен қатар мигранттардың қылмысын криминологиялық тұрғыдан "заңсыз, әлеуметтік"деп анықтайды. Ол оны "күрделі қылмыстық құбылыс, қауіпті, өзіншіл және ауыр зиян келтіретін құқық бұзушылықтардың жиынтығы" деп түсінуді ұсынады [10, 63-6 беттер].

Зерттеуші С. Е. Метелев "қылмыстық көші-қон" ұғымын "қылмыстық мақсатта адамдардың географиялық қозғалысында және қылмыстық технологиялардың қозғалысында көрінетін әлеуметтік, салыстырмалы түрде ауқымды, әлеуметтік қауіпті құбылыс" деп сипаттайды [11, б.].

С. Метелевтің пікірінше, қылмыстық көші-қон "өзінің мазмұнында қасақана қызметпен байланысты құбылыстарға ие. Қылмыскерлер кеңістікте қылмыстық немесе құқықтық нормаларды бұза отырып немесе жақын болашақта осы нормаларды бұзу ниетімен қозғалатынын түсінеді.

Шын мәнінде, олар адамдардың географиялық қозғалысымен және қылмыс жасау мақсатында қылмыстық технологиялардың қозғалысымен сипатталады " [12, б. 5].

Көші-қон мен мигранттардың қылмыстық мақсаттарды жүзеге асыруы арасындағы тығыз байланыс "қылмыстық көші-қон"ұғымының негізінде жатыр.

Мигранттар басқа жалпы қылмыстардың субъектілері болып табылады, сонымен қатар заңсыз көші-қонмен байланысты емес қылмыстық әрекеттерді жасай алады. Қылмыс жасауға немесе қылмыстық іс - әрекет жасауға деген ұмтылыстың субъективті элементі қылмыстық мигранттың табиғатын анықтайды, ал қылмыстық мигранттың субъектісі қылмыс жасайтын адам деп айтуға болады.

Қылмыс жасау мотивациясы қылмыс жасау үшін кеңістік құру, қылмыстық қызмет аясын кеңейту, қылмыстық ұйымдармен байланыс орнату қажеттілігімен анықталады. Бір сөзбен айтқанда, қылмыстық көші - қон көші-қон процесінің теріс бөлігі, ал мигранттардың қылмысы оның құрамдас бөлігі болып табылады.

Зерттеуші О. Громованың айтуынша,"жергілікті тұрғындармен салыстырғанда экономикалық теңсіздіктегі иммигранттар қылмыс жасау қаупі жоғары арнайы топ болып табылады". Осылайша белгілі бір ұлттық субмәдениеттің әртүрлі көріністері бар колония қалыптасады, шетелдік қылмыскерлердің резервтік армиясы объективті түрде қалыптасады". [13].

Келесі жағдайларды ажырату маңызды. "Қылмыстық иммигранттар" жағдайында 392, 393 (алынып тасталды - ҚР Қылмыстық кодексінің 21.01.2019 № 217 - VI Заңымен), ҚР ҚК 394 - тар мағынадағы көші-қон қылмыстары), сондай-ақ көші-қон процесін қамтамасыз ететін заңсыз кейбір қылмыстар және заңсыз көші-қонға байланысты қылмыстар (ҚР Қылмыстық кодексінің 369, 38, 384, 38 және 395-баптары-Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексіндегі көші-қон саласында). Айта кету керек, белгілі бір жағдайларда соңғы қылмыстарға қосымша шектеулер қойылуы мүмкін және олар көші-қон қылмыстарының бірінші (тар) санатымен біріктірілуі мүмкін. Қатаң айтқанда, бұл құқық бұзушылықтар тікелей заңсыз көші-қон санатына жатпайды.

Шетел азаматтарының және азаматтығы жоқ адамдардың Қазақстан Республикасының шекарасын заңсыз кесіп өтуі, сондай-ақ олардың Қазақстан

Республикасының аумағында болуы және ол арқылы транзитпен өтуі. Басқаша айтқанда, бұл құқық бұзушылықтар шетелдік азаматтардың немесе азаматтығы жоқ адамдардың Қазақстан Республикасының аумағында болуын заңдастырады және заңсыз көші-қон саласындағы құқық бұзушылықтарға әкеп соғады.

Айта кету керек, заңсыз көші-қон басқа құқық бұзушылықтармен бірге жүруі мүмкін. Бір қарағанда, бұл құқық бұзушылықтар заңсыз көші-қонға тікелей қатысы болмаса да, кейбір жағдайларда олар жанама түрде заңсыз көші-қонға ықпал етуі мүмкін.

Шетелдік мигранттар жасаған қылмыстар, ең алдымен, сыртқы көші-қон ретінде анықталады және Шетелдіктің болу мерзімі, оның болу еліндегі мәртебесі немесе ел ішінде қозғалуы сияқты жағдайлар маңызды емес. Көші-қон саласындағы қылмыстар екі түрден тұрады деп айтуға болады: сыртқы көші - қон саласындағы қылмыстар - бұл шетелдік мигранттар жасаған қылмыстар, ал ішкі көші-қон саласындағы қылмыстар - бұл мемлекеттің аумағында оның азаматтары болып табылатын мигранттар жасаған қылмыстар.

Мигранттардың қылмыс ұғымы шетелдік мигранттардың қылмыс ұғымына қарағанда кеңірек, өйткені оған сыртқы және ішкі мигранттар жасаған қылмыстар кіреді.

Трансұлттық қылмыс - бұл бірнеше елде жасалған қылмыс немесе бір елде жасалған, бірақ негізінен басқа елде дайындалған, жоспарланған, бағытталған немесе бақыланатын қылмыс, бірнеше елде қылмыстық әрекеттерді жүзеге асыратын ұйымдасқан қылмыстық топтың қатысуымен жасалған қылмыс немесе қылмыс. кейбір салдары қылмыстар басқа елде орын алады. Халықаралық қылмыс пен шетелдік мигранттардың арасындағы айырмашылық қылмыстың сипатында (көп жағдайда халықаралық, ұйымдасқан және жоғары қоғамдық қауіпті) және қылмыскердің сипаттамаларында. Халықаралық қылмыс жасаған қылмыскер шетелдік немесе тіпті қылмыс жасалған елдің азаматы болуы мүмкін.

Этникалық қылмыстар ұйымдасқан қылмысты Орындаушының ұлты бойынша ерекшеленеді. Сонымен қатар, этникалық қылмыскерлер қылмыс жасалған елдің азаматтары бола алады. Этникалық қылмыс "шетелдік иммигранттардың ұйымдасқан топтың құрамында қабылдаушы елдің аумағында қылмыс жасаған кездегі қылмыс элементіне айналады".

Шетелдік мигранттардың қылмысы көбінесе шетелдік қылмыспен және шетелдіктермен байланысты қылмыспен анықталады. Бұл әрдайым дұрыс бола бермейді, өйткені шетелдіктер шетелде қазақстандық азаматтар мен қазақстандық мүдделерге қарсы қылмыс жасай алады. Шетелдіктерге қатысты қылмыс " шетелдіктің жасаған қылмысын ғана емес, сонымен бірге шетелдікке қарсы қылмысты да қамтиды .

"Мигранттардың қылмысы" және оның жеке көріністері - "мигранттардың қылмысы" және "шетелдіктерге қарсы қылмыс" деген жалпы ұғымды ажырату қажет. Зерттеуші В. Королева көші-қон қылмысын "қылмыс объектісінің белгілері бойынша" анықтайды:" белгілі бір аумақтағы трансшекаралық орын ауыстыру, тұрақты тұрғылықты жерінің тұрақты немесе уақытша өзгеруі немесе тұрақты оралу " [14, 82-бет].

Жалпы қылмыстың жеке ішкі жүйесі бола отырып, мигранттардың қылмысы қылмыспен тығыз байланысты және жаһандану жағдайында қоғамдық қатынастарды криминализациялау кезінде бұл байланыс күшейіп, тереңдей түседі, жаңа қауіптер туғызады.

Көші-қон ағындары мигранттар қылмысының бағытталған векторлары болып табылады және мигранттар қылмысына оның маңызды сипатын береді. Иммиграциялық құқық бұзушылықтар жекелеген белгілермен анықталатын компоненттерден тұратын белгілі бір бірлікті құрайды: иммиграциялық заңнаманы және басқа да қылмыстық-құқықтық нормаларды бұза отырып, құқық бұзушылық жасаған адамның жеке мінез-құлқының ерекшеліктері.

Профессор Р.Э. Жансараевтың пікірінше, иммиграциялық құқық бұзушылықтардың құрамдас элементтерін шартты түрде келесі кіші санаттарға бөлуге болады:

Мигранттардың әртүрлі әлеуметтік салаларда жасаған қылмыстары;

- мигранттарға қатысты жасалған қылмыстар

- заңсыз иммигранттар іс жүзінде жасаған халықты жылжытудың мемлекеттік тәртібіне қарсы қылмыстар (тар мағынада иммиграциялық қылмыстар)

- заңсыз көші-қон процесінде көзделген немесе ілеспе не заңсыз көші-қон құралы болып табылатын, өздері мемлекет белгілеген халықты көшіру тәртібін бұзбайтын, бірақ осындай қылмыс жасауға жағдай жасайтын және заңмен қорғалатын басқа да субъектілерге зиян келтіретін қылмыстар" [15].

Көші-қон құқық бұзушылықтары ұғымын талдау кейбір тұрақты заңдылықтарды анықтайды. Сонымен, мигранттардың өмір сүру процесі әртүрлі байланыстармен және қоршаған ортаға бейімделу мүмкіндіктерімен сипатталады немесе, керісінше, олардың өмір сүруі мен дамуы үшін осы ортаны өзгертеді. Қазақстан Республикасы Бас прокуратурасының Құқықтық статистика және арнайы есепке алу жөніндегі комиссиясының 1 деректері бойынша көшіп-қонушылар жасайтын ең көп таралған қылмыстар меншікке қарсы қылмыстар (Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 15-тарауы), басқару тәртібіне қарсы қылмыстар (Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 15-тарауы), қоғамдық қауіпсіздікке және қоғамдық тәртіпке қарсы қылмыстар (Республика Қылмыстық кодексінің 10-тарауы) болып табылады (Қазақстан Республикасы ҚК 10-тарауы), жеке адамның қауіпсіздігіне қарсы қылмыстар (Қазақстан Республикасы ҚК 10-тарауы), қоғамдық тәртіпке қарсы қылмыстар (Қазақстан Республикасы ҚК 10-тарауы), қоғамдық қауіпсіздікке қарсы қылмыстар (Қазақстан Республикасы ҚК 10-тарауы), жеке адамға қол сұғылмаушылыққа қарсы қылмыстар (Қазақстан Республикасы ҚК 10-тарауы), қоғамдық тәртіпке қарсы қылмыстар (Қазақстан Республикасы ҚК 10-тарауы), жеке тұлғаға қарсы қылмыстар (ҚР ҚК 1-тарауы), көлік қылмыстары (ҚР ҚК 14-тарауы) және басқалар.

Мигранттардың қылмыстары қоғамдық қауіптің жоғарылауымен сипатталады. Мигранттардың қылмыстары" әлеуметтік әсерді, ксенофобияны, нәсілдік, ұлттық және діни негіздегі жеккөрушілікті, сондай-ақ россиялық экстремизмді күшейтеді " [16].

Жоғарыда айтылғандарды қорытындылай келе, біз профессор Е. Жансалаева ұсынған анықтаманы қолданамыз.

Көші-қон қылмыстары "көші-қон процесіне байланысты зиян келтіретін, атап айтқанда, дербес зиян келтіретін, мемлекет белгілеген халықты ауыстыру тәртібін бұза отырып, өз бетінше немесе басқа адамдармен бірлесіп, белгілі бір уақыт ішінде Қазақстан Республикасының аумағында көшіп-қонушы жасаған, сондай-ақ Қылмыстық кодексте қорғалатын өзге де қатынастарда жасалған қылмыстардың жиынтығын қамтиды, оны әлеуметтік қауіпті сипаттағы әлеуметтік-құқықтық құбылыс деп түсіну керек ". Біздің ойымызша, бұл қылмыстың қылмыстық-құқықтық мәнін толық көрсетеді.

"Мигранттардың құқық бұзушылықтары" санатындағы заттың шығу тегі міндетті түрде Халықаралық өлшемді қамтитынын ескере отырып, аумағында мигранттар орналасқан елдердің заңнамасына қатысты мигранттардың құқықтық мәртебесінің кейбір халықаралық ерекшеліктерінің өзектілігін қарастыру орынды болып көрінеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

Трудовое право: Энциклопедический словарь. -4-е изд. / Гл. ред. Иванов С.А. М.: Советская энциклопедия, 1979. С. 108.;

Штивельберг Ф.П. Основания и пределы дифференциации трудового права России // Дис. ... канд. юрид. наук. Екатеринбург, 2004. С. 179

Байжанова К.У. Соотношение принципа равенства прав и принципа демократизма // Фемида №10 (262) 2017г. С.14

Бару М.И. Унификация и дифференциация норм трудового права // Советское государство и право. 1971. №10. С.47

Смирнов О.В. Трудовое право: учебник. М.: «Проспект», 2011. - с.27-28.

Трудовое право Казахстана. Общая часть. Учебник. Хамзин А.Ш., Хамзина Ж.А. Алматы: 2018. - 208 стр.

Теория государства и права. Учебник / под ред. В.В. Малько, Н.И. Матузов. М.: «Дело», 2021. - с.489-490.

Бондарь Н.С. Конституционное правосудие и развитие конституционной юрисдикции //Журнал зарубежного законодательства и сравнительного правоведения №1-2017. С.26

Әділқан Т.А.

Магистрант Q University

Жер асты суларын пайдалану мен қорғауды халықаралық-құқықтық реттеу

Аннотация. Мақалада ТМД елдеріндегі су объектілерін қорғау мәселесі талданады. Теориялық әдебиеттер оқытылды. ТМД деңгейінде трансшекаралық су объектілерін пайдалану мен қорғау саласындағы құқықтық реттеуді талдауға баса назар аударылып, осы саладағы үлгілік нормативтік құқықтық актілер

мәселесі де қарастырылған. Зерттеу тақырыбы бойынша қысқаша қорытындылар жасалады.

Негізгі сөздер: су, суды қорғау, суды халықаралық құқықтық қорғау, ТМД деңгейіндегі суды құқықтық қорғау, су объектілері

Аннотация. В статье проанализирован вопрос об охране водных объектов в СНГ. Исследована теоретическая литература. Акцент сделан на анализе правового регулирования в области использования и охраны трансграничных водных объектов на уровне СНГ, также рассмотрен вопрос о модельных нормативных актах в данной сфере. Сделаны краткие выводы по теме исследования.

Ключевые слова: воды, охрана вод, международно-правовая охрана вод, правовая охрана вод на уровне СНГ, водные объекты

Annotation. Abstract: the article analyzes the issue of the protection of water bodies in the CIS. Theoretical literature. The emphasis is on the analysis of legal regulation in the field of use and protection of transboundary water bodies at the CIS level. Also addressed the issue of model regulations in this area. Conclusion are made on the research topic.

Key words: water, water protection, international legal protection of waters, protection of waters at the CIS level, water bodies

Дүние жүзіндегі ауыз судың тапшылығы әлемдік қауымдастыққа жер асты суларын ұтымды пайдалану және сақтау мәселесін шешу қажеттілігін туғызады. "Осы уақытқа дейін Халықаралық құқық доктринасында Тұщы су ресурстарын трансшекаралық пайдалану және қорғау тек халықаралық су жолдарындағы мемлекеттер арасындағы ұйымдардың ынтымақтастығы аясында қарастырылды. Сонымен қатар, тұщы суды тәуелсіз құндылық көзі ретінде пайдалану арасындағы байланыс ескерілмейді [1, б. 4]. Еуропа мен Азияның көптеген елдерінде жиі кездесетін табиғи апаттар мен жер қыртысының көптеген құлдырауы жер асты суларының сарқылуынан қорғау және пайдалану саласындағы қатынастарды құқықтық реттеуді дамыту болып табылады. Энергия ресурстарының дағдарысы-жер асты суларын құқықтық реттеу саласындағы заңдарды тұжырымдау қажет себептердің бірі. Бұл мәселелер бұрыннан белгілі болғанымен, жер асты суларында маңызды рөл атқаратын жаңартылатын энергия көздері.1 жер асты суларын пайдалану мен қорғауды құқықтық реттеуді зерттеу халықаралық құқықтың салыстырмалы түрде жаңа саласы және жеке шетелдік құқық болып табылады.

Копонер Д. қазіргі уақытта ол жер асты суларының халықаралық-құқықтық режиміне сәйкес нақты анықталмаған. Жер асты суларының халықаралық құқығы құқықтық ғылым аясында Халықаралық су құқығының ажырамас бөлігі ретінде қарастырылуы керек. Сондықтан жер асты суларын қорғаудың халықаралық-құқықтық принциптерін атап өту маңызды. Жер асты суларын халықаралық құқықтық реттеудің проблемасы-халықаралық құқықтың міндетті ынтымақтастықты ынталандыру немесе жер асты суларын пайдалану

кезінде қактығыстарды азайту үшін жеткілікті икемділігі мен нақты принциптері жоқ. Үкіметаралық ұйымдар жер үсті суларына қатысты құқықтық принциптерді әзірлеуге күш салғанына өкінбеді, бірақ бұл жер асты сулары туралы айту мүмкін емес. Көптеген жағдайларда су ресурстарын пайдалану және қорғау жөніндегі халықаралық келісімдер жер үсті сулары мәселесін реттейді. Осыған байланысты жер асты суларын пайдалану және қорғау саласындағы қатынастарды реттеудің негізінде жатқан құқықтық принциптерді жер асты суларына қолдануға болмайтынын атап өткен жөн. Осыған байланысты Д.Копонера "жер асты суларын ұтымды пайдалану", "жер асты суларын адамзаттың игілігі үшін пайдалану", "халықаралық құқыққа сәйкес жер асты суларын әділ пайдалану", "жер асты суларының әлеуметтік құндылығы" сияқты принциптерді анықтайды [2].

Керстин Мешлемнің айтуынша, жер асты суларын пайдалану мен қорғауды халықаралық құқықтық реттеудің негізгі бағыты Халықтың денсаулығын қорғау және жер асты суларының экожүйелеріне зиянды антропогендік әсерді азайту сияқты әлеуметтік, экономикалық және барлық маңызды экологиялық мақсаттарға қол жеткізу болуы керек [3].

Әлемдік қауымдастық бұл мәселелерге XX ғасырдың 60-70 жылдарында назар аударды. Жер асты суларын ұтымды пайдалану және қорғау саласындағы алғашқы халықаралық-құқықтық ережелер 1970 жылдары БҰҰ су ресурстары жөніндегі конференциясында қабылданған Мар-Дель-Плата іс-қимыл жоспары болды. Ол су ресурстарының адамзаттың, әсіресе дамушы елдердің экономикалық және әлеуметтік жағдайларын жақсартудағы маңызды рөлін түсінуге баса назар аударды. Су ресурстарын қорғау бойынша нақты және келісілген шаралар қабылданбаса, өмірдің жақсы сапасына, адамның қадір-қасиетіне және әл-ауқатына қол жеткізу мүмкін емес. Осыған байланысты конференцияның жұмыс комитеті кейіннен жер асты суларын пайдалану және қорғау саласындағы жекелеген елдердің ұлттық заңдарын құру мен жетілдіруді қолдайтын бірнеше ұсыныстар жасады.

Көптеген елдерде жер асты суларының жалпы проблемасы ретінде келесі тармақтар атап өтілді:

Біріншіден, көптеген елдер су деректерін пайдаланудағы елеулі кемшіліктерді, әсіресе жер асты сулары мен судың сапасына қатысты, оларға жеткілікті көңіл бөлінбеген кезде немесе жүйелі зерттеулер, бақылау және су деректерін өңдеу еленбеген кезде коммунизациялайды. Екіншіден, суды басқаруды жақсарту мұндай ресурстардың саны мен сапасы туралы қолда бар білімге тікелей байланысты деп айтылды. Сондықтан мұндай деректерді жер үсті және жер асты суларын пайдалануды бағалау және болжау және осы ресурстардың әлеуетін арттыру үшін пайдалану керек. Барлық елдерге су деректерін жинау жүйелерін қайта қарау және мониторинг тетіктерін үйлестіру ұсынылды.

Мар-Дель-Платаның іс-қимыл жоспары мемлекетке жер асты суларын қорғау үшін келесі шараларды қабылдауды ұсынады:

- Жер асты сулары туралы сандық және сапалық ақпаратты тіркеу үшін бақылау жүйелерін күшейту үшін құрылымдар құру және оларға қолдау көрсету;

- Жұмысты зерттеу, олқылықтарды анықтау және бағдарламаларды әзірлеу үшін жер асты сулары туралы мәліметтер базасын құру ұсынылады.

- Жер асты суларының әлеуетін зерттеуде озық әдістер мен технологияларды қолдану [4].

Біздің ойымызша, Мар-Дель-Платаның іс-қимыл жоспары өзінің консультативтік сипатына қарамастан, жер асты суларын қорғаудың халықаралық-құқықтық тетіктерінің дамуына елеулі әсер етеді. Оның тарихи маңыздылығы жер асты сулары туралы деректерді жинауды қоса алғанда, жер асты ресурстарының кадастры мен мониторингін жүргізудің маңыздылығы алғаш рет халықаралық деңгейде жарияланды. Елді тиісті және сапалы сумен қамтамасыз ету үшін, ең алдымен, игерілмеген су ресурстарының әлеуетіне назар аудару керек. Барлық елдерге осы халықаралық құқықтың принциптері мен ережелеріне сәйкес өз заңдарын біріздендіру ұсынылды.

Жер асты суларын пайдалану және сақтау мәселесі жер асты суларын басқару жөніндегі Еуропалық экономикалық комиссияның Қаулысында толығырақ қарастырылады, онда жер асты сулары экожүйенің тіршілігін, денсаулығын және тұтастығын қорғау үшін қажетті экологиялық және экономикалық құндылығы бар табиғи ресурс ретінде анықталады.

Бұл заңның маңызды аспектісі-Комиссия Үкіметке ластану мен шамадан тыс пайдаланудың алдын алу арқылы жер асты суларын сақтаудың ұзақ мерзімді саясатын әзірлеуді және қабылдауды сұрайды. Бұл саясат жан-жақты болуы және барлық тиісті деңгейлерде жүзеге асырылуы, суды басқарудың басқа саясаттарымен келісілуі және басқа салалық саясаттарға тиісті түрде енуі керек.

Мемлекеттің жер асты суларына қатысты стратегиялық жоспары мынадай бағыттарда қабылдануға тиіс:

- Жер асты сулары экономикалық және экологиялық құндылығы бар табиғи ресурс ретінде қарастырылуы керек.

- Жер асты суларын сақтау жоспарлары қоршаған ортаны қорғаудың жалпы жоспарына енгізілуі керек, өйткені жер асты суларының ластануы қоршаған ортаның ластануымен байланысты (жер үсті сулары, топырақ, атмосфера).

- Жер асты суларының ластануын және шамадан тыс пайдаланылуын болдырмау жөніндегі қорғаныс шаралары жер асты суларын басқарудың негізгі құралы болуға тиіс. Мұндай табиғатты қорғау шараларына, басқалармен қатар, жер асты суларының мониторингі, Сулы горизонттардың осалдық карталарын әзірлеу, жер асты суларын сақтау мәселелерін ескере отырып, өнеркәсіптік кәсіпорындар мен тазарту қондырғыларын реттеу, өнеркәсіптік және ауылшаруашылық жұмыстарының жер асты суларына әсерін геологиялық бағалау және жер асты суларын қорғауды аймақтарға бөлу кіреді.

Сонымен бірге, жер асты суларының стратегиясы жер асты суларын тұрақты пайдалануды қамтамасыз ету және олардың сапасын сақтау тетіктерін

қамтуы керек деп қарастырылды. Бұл стратегиялар өзгермелі жағдайларға және әртүрлі жергілікті және аймақтық жағдайларға жауап беруде икемді болуы керек [5].

Біз бұл халықаралық құжаттың жаңалығы "су ресурстарын орнықты пайдалану" терминінің құқықтық айналымға енгізілуі болып табылады деп санаймыз, бұл халықаралық деңгейде орнықты даму үшін құқықтық негіздің құрылғанын көрсетеді. Дәл осы қағида Ұлттық су құқығының негізгі идеясы болуы керек еді [6], өйткені тұрақты даму болашақ ұрпаққа олардың қажеттіліктерін қанағаттандыру қабілетіне нұқсан келтірместен қазіргі қажеттіліктерін қанағаттандыруға мүмкіндік береді.

Суды кешенді басқару суды экожүйелердің, табиғи ресурстардың және әлеуметтік-экономикалық пайданың ажырамас бөлігі ретінде қабылдауға негізделген және оның мөлшері мен сапасы оны пайдалану сипатын анықтайды, сондықтан су ресурстарын қорғау қажет. Су ресурстарының функциялары мен олардың ұзақ мерзімді ресурстарын ескере отырып, экожүйелер адамның іс-әрекетіндегі суға деген қажеттіліктерін қанағаттандыруы және үйлестіруі керек. Біздің ойымызша, бұл ұсыныстар Қазақстан Республикасының трансшекаралық су жолдары мен көлдерді қорғау және пайдалану туралы халықаралық конвенцияға қосылуына одан әрі ықпал етті [7].

2000 жылы Еуропалық Одақтың экономикалық комиссиясы жер асты суларын басқару саясатын, стратегиялары мен әдістемелерін сәтті әзірлеу және енгізу негізінен институционалдық аспектілерге тәуелді болатын трансшекаралық жер асты суларын бақылау және бағалау бойынша нұсқаулықтарды әзірледі. Оларға ұйым, құрылым, ынтымақтастық тетіктері және тиісті мекемелер мен ұйымдардың міндеттері жатады.

Елдер сандық басқарудың мақсаттарын келісуі керек. Бұл мақсаттар келісілген іс-қимыл жоспарының немесе бағдарламаның бөлігі болуы керек. Бұл жоспар немесе бағдарлама сонымен қатар жер асты суларын экологиялық жауапты және ұтымды басқаруды, жер асты суларының ресурстарын қорғауды және қоршаған ортаны қорғауға бағытталған басқа шараларды қамтуы керек. Бұл іс-қимыл жоспары немесе бағдарлама қажет болған жағдайда өзара көмек туралы ережелерді қамтуы керек. Ол министр немесе мемлекеттік қызметкер деңгейінде бекітілуі керек [8].

Біздің ойымызша, бұл директива жер асты суларын қорғаудың алғашқы маңызды заңды құралы болып табылады, ол жер асты суларын қорғаудың негізгі негізгі шараларын қарастырады, жер асты суларына жоғары басымдықты ластаушы заттардың енгізілуін болдырмауды (тікелей немесе жанама) талап етеді, жер асты суларының ластануын болдырмау үшін жер асты суларына басқа ластаушы заттардың енгізілуін шектейді. зиянды заттар.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Теймуров Э.С. Международно-правовое регулирование рационального использования пресной воды: автореф. на соиск. учен. степ. к.ю.н., М. - 2016. - 28 с.

2. Dante A. Caponera Principles for International Groundwater Law//18 Nat Resources J. 3.- (Summer 1978).
3. Kerstin Mechlem Groundwater Governance: The Role of Legal Frameworks at the Local and National Level—Established Practice and Emerging Trends// file:///C:/Users/Fujitsu/Downloads/water-08-00347%20.
4. MAR DEL PLATA ACTION PLAN UNITED NATIONS WATER CONFERENCE D E L PLATA, ARGENTINA - 25 MARCH 1977// <https://www.ircwash.org/sites/default/files/71UN77-3271.pdf>.
5. United Nations Economic Commission for Europe - Charter on Groundwater Management [1989] as adopted by the Economic Commission for Europe at its forty-fourth session (1989) by decision (44) United Nations, New York, 1989E/ECE/1197CE/ENVWA/1// http://www.internationalwaterlaw.org/documents/regionaldocs/groundwater_charter.html.
6. Устойчивое развитие: концепция, принципы, цели// <http://csrjournal.com/ustojchivoe-razvitie-koncepciya-principy-celi>.
7. The Dublin Statement on Water and Sustainable Development Adopted January 31, 1992 in Dublin, Ireland International Conference on Water and the Environment // <http://www.un-documents.net/h2o-dub.htm>.
8. Республика Казахстан. О присоединении Республики Казахстан к Конвенции об охране и использовании трансграничных водотоков и международных озер: Закон от 23 октября 2000 года N 94-II// Ведомости Парламента Республики Казахстан, 2000. - N 14-15.- с. 290.

Жумагазиев Р.К.
Магистрант Q University

Тұрмыстық зорлық-зомбылықтың алдын алу және алдын алу жөніндегі ішкі істер органдары қызметінің құқықтық негіздері

Аннотация. Мақалада қоғам мен мемлекет үшін өзекті болып табылатын тұрмыстық зорлық-зомбылық мәселесі талданады, статистикалық деректер келтіріледі, тұрмыстық зорлық-зомбылықтың алдын алу жүйесіне ішкі істер органдарының қатысу мәселелерінің ғылыми дамуының жай-күйі зерттеледі. Автор өзінің «тұрмыстық зорлық-зомбылық» және «тұрмыстық зорлық-зомбылықтың алдын алу» тұжырымдамасын, сондай-ақ тұрмыстық зорлық-зомбылықтың алдын алу субъектілерінің классификациясын ұсынады.

Негізгі сөздер: тұрмыстық зорлық-зомбылық, тұрмыстық зорлық-зомбылықтың алдын алу, тұрмыстық зорлық-зомбылықтың алдын алу субъектілері, ішкі істер органдары.

Аннотация. В статье проводится анализ актуальной для общества и государства проблемы домашнего насилия, приводятся статистические данные, изучается состояние научной разработки вопросов участия органов внутренних

дел в системе профилактики домашнего насилия. Автор предлагает собственное понятие «домашнее насилие» и «предупреждение домашнего насилия», а также классификацию субъектов предупреждения домашнего насилия.

Ключевые слова: домашнее насилие, предупреждение домашнего насилия, субъекты предупреждения домашнего насилия, органы внутренних дел.

Annotation. The article analyzes the problem of domestic violence that is relevant to society and the state, provides statistical data, and studies the state of scientific development of the issues of participation of internal affairs bodies in the system of preventing domestic violence. The author proposes his own concept of “domestic violence” and “prevention of domestic violence”, as well as a classification of subjects of preventing domestic violence.

Key words: domestic violence, prevention of domestic violence, subjects of prevention of domestic violence, internal affairs bodies.

Мақаланың мақсаты - зерттеулер саласындағы құқықтық реттеу проблемаларын анықтау және Қазақстан Республикасының заңнамасына өзгерістер мен толықтырулар енгізу арқылы осы проблемаларды шешу бойынша авторлық ұсыныстарды көрсету. Отбасындағы зорлық-зомбылықтың алдын алу процесін құқықтық реттеу мәселесін қарастырудың маңыздылығы көптеген заңдардың (халықаралық құқықтан бастап заңға тәуелді актілерге дейін) болуы болып табылады.

Қазақстан адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясын, БҰҰ-ның Адам құқықтары жөніндегі жеті конвенциясын және "адам құқықтарын қорғау жөніндегі халықаралық құралдарды" қоса алғанда, адам құқықтары жөніндегі 65-тен астам көпжақты әмбебап халықаралық шарттардың толыққанды субъектісі және қатысушысы болып табылады. Бұдан басқа, Қазақстан БҰҰ-ға мүше барлық мемлекеттермен дипломатиялық қатынастарды қолдайды және ТМД, ЕҚЫҰ, ҰҚШҰ, ОАА, ЕАЭО, ШЫҰ, АӨСШК, түркітілдес елдер Кеңесінің, Түркия әскери кеңесінің және басқа да халықаралық ұйымдардың мүшесі болып табылады. ЭЫДҰ-мен ынтымақтастық Еуразиялық бәсекеге қабілеттілік бағдарламасының және ЭЫДҰ елдерімен өзара іс-қимыл бағдарламасының негізгі элементі болып табылады. ЭЫДҰ-мен ынтымақтастық Еуразиялық бәсекеге қабілеттілік бағдарламасының және ЭЫДҰ елдерімен өзара іс-қимыл бағдарламасының негізгі элементі болып табылады, сондай-ақ ЭЫДҰ елдерімен өзара іс-қимыл Бағдарламасы шеңберінде жүзеге асырылады.

Адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясында (1948): "әр адамның зорлық-зомбылықсыз өмір сүруге құқығы бар. Барлық адамдар өздерінің қадір-қасиеті мен құқықтары бойынша еркін және тең болып туылады (1-бап). Ешкімді азаптауға немесе қатыгез, адамгершілікке жатпайтын немесе ар-намысты қорлайтын емдеуге немесе жазалауға болмайды (5-бап) [1].

Әйелдерге қатысты зорлық-зомбылықты жою туралы Декларация (1992) әйелдерге қатысты зорлық-зомбылықтың негізгі бағыттарын (тұрмыстық, әлеуметтік және мемлекеттік) анықтайды және әйелдерді зорлық-зомбылықтан қорғайтын ұлттық заңнаманың негізін құрайтын онымен күресудің практикалық шараларын белгілейді. Барлық үкіметтерге бұл әлеуметтік апатты айыптауға және оны барлық қажетті құралдармен жою үшін шұғыл түрде жұмыс істеуге кеңес беріледі, соның ішінде

Ұлттық заңнамада (қылмыстық, азаматтық, еңбек, әкімшілік, отбасылық және т. б.) Әйелдерге қарсы қылмыстар үшін санкциялар әзірлеу;

Әйелдерге қатысты зорлық-зомбылықтың алдын алу және әйелдерді қылмыстан қорғау бойынша шұғыл шаралар жүйесін енгізу;

Зорлық-зомбылыққа ұшыраған әйелдерге келтірілген зиянды өтеу жүйесін құру;

Зорлық-зомбылықтың құрбаны болған әйелдер үшін әділеттілікке кедергісіз қол жеткізуді қамтамасыз ету [2].

Әйелдерге қатысты кемсітушіліктің барлық түрлерін жою туралы Конвенцияның (1979) кіріспесінде ерлер мен әйелдер құқықтарының толық теңдігіне қол жеткізу үшін екі жыныстың да дәстүрлі рөлдері мемлекет иелігіндегі барлық құралдармен өзгертілуі керек делінген. Қазіргі заманның моралына сәйкес - дәстүрлі патриархалдық емес, гуманитарлық және демократиялық мемлекет отбасының ішкі өміріне араласуға және отбасы қанау мен теріс пайдалану көзі болып табылатын жерде қорғаныс функциясын қабылдауға құқылы [3].

Бүгінгі таңда конвенцияға әйелдердің құқықтарын тиімді сақтау және гендерлік теңдікке қол жеткізу бойынша міндеттемелерді өзіне ала отырып, әлемнің 186 елі қосылды.

Конвенциядан басқа, Қазақстан Бейжің декларациясы мен іс-қимыл платформасын, сондай-ақ орнықты даму мақсаттарын қоса алғанда, бірқатар халықаралық міндеттемелерді ұстанады. Гендерлік теңдік саясатын жүзеге асыру әртүрлілік пен айырмашылықтың бар екенін мойындайтын теңдіктің инклюзивті анықтамасын білдіретін кешенді гендерлік тәсіл принциптеріне негізделген. RIA MAPS 2016 миссиясының (жедел кешенді бағалау) нәтижелеріне сәйкес, БҰҰ-ның Орнықты даму мақсаттарының ("ТДМ") міндеттерінің 61% - ы Қазақстанның ұлттық жоспарлары мен салалық стратегияларына енгізілген. 2017 жылдың қорытындысы бойынша Дүниежүзілік экономикалық форумның (бұдан әрі - ДЭФ) гендерлік алшақтық индексында Қазақстан 144 елдің ішінде 52-ші орында тұр. Экономикалық қатысу және әйелдердің мүмкіндіктері "- 30-шы, " білім деңгейі "-48 - ші," Денсаулық индексі "-36 - шы," саяси ілгерілеу " -93-ші орында [4].

Еуропа Кеңесінің әйелдерге қатысты зорлық-зомбылық пен тұрмыстық зорлық-зомбылықтың алдын алу және алдын алу туралы конвенциясының 3-бабында (2011) тұрмыстық зорлық-зомбылықтың заманауи анықтамасы берілген, онда "тұрмыстық зорлық-зомбылық отбасы немесе үй шаруашылығында немесе бұрынғы немесе қазіргі ерлі-зайыптылар немесе серіктестер арасында, қылмыскердің сол жерде тұрғанына қарамастан орын

алады, бұл жәбірленуші. Бұл физикалық, жыныстық, психологиялық немесе экономикалық зорлық-зомбылықтың барлық фактілерін білдіреді" [5].

БҰҰ тұрмыстық зорлық-зомбылық туралы заңға ұсыныстар әзірледі. Бұл модельдік заң тұрмыстық зорлық-зомбылық ұғымын және оның формаларын анықтайды, жәбірленушілердің шағым беру механизмін түсіндіреді, жәбірленушілердің құқықтары мен құқық қорғау органдары мен соттарының міндеттерін анықтайды және тұрмыстық зорлық-зомбылық құрбандарына шұғыл және жоспарлы көмек көрсету шараларын белгілейді [6].

Мәдениет пен құқықтық жүйелердегі айырмашылықтарға қарамастан, Шығыс Еуропа мен Орталық Азияның барлық елдері азаматтарды тұрмыстық зорлық-зомбылықтан құқықтық қорғау мен қорғауды дамытуда бірнеше жалпы кезеңдерден өтті. Бастапқыда қолданыстағы заңнама зорлық-зомбылықтың осы түрінің ерекшелігі мен күрделілігін ескермейтініне, қылмыстық, әкімшілік және азаматтық заңнамаға түрлі қосымша шаралар мен түзетулер ұсынылғанына назар аударылды. Кейбір елдердің заң шығарушы органдары (мысалы, Армения, Түрікменстан, Ресей) қолданыстағы заңнама отбасылық-тұрмыстық қатынастар саласындағы зорлық-зомбылықпен тиімді күресу үшін жеткілікті дамыған деп санайды. Сондықтан олар мәселені шешудің кешенді тәсілін іске асыру үшін құқықтық база құруға бағытталған арнайы заң әзірлеуге көшті. Отбасындағы зорлық-зомбылықтың алдын алу және алдын алу туралы заңдар бүгінде әлемнің көптеген елдерінде қолданылады.

Отбасылық-тұрмыстық қатынастар саласындағы қылмыстың алдын алудың құқықтық негізі Қазақстан Республикасының Президенті бағдарламалық құжатта айқындаған ұлттық саясатпен тығыз байланысты.

Қазақстан Республикасы Президентінің 2010 жылғы 1 ақпандағы № 922 Жарлығымен бекітілген Қазақстан Республикасының 2020 жылға дейінгі Стратегиялық даму жоспарында "2020 жылға қарай қабылданған шаралар нәтижесінде отбасылық-тұрмыстық қатынастар саласындағы Әйелдерге қарсы қылмыстардың үлесі 9,7% - ға дейін, кәмелетке толмағандарға қарсы қылмыстардың үлесі 2,2% - ға дейін төмендейтіні" көрсетілген [7].

2016 жылдың 1 қаңтарынан бастап Ұлттық Жоспарды іске асырудың практикалық кезеңі басталды.

Бес институционалдық реформаны іске асыру бойынша 100 нақты қадам", оның шеңберінде Ұлттық, экономикалық және әлеуметтік даму үшін түбегейлі жаңа құқықтық орта жасайтын 59 заң күшіне енді. Жергілікті полицияның өкілеттіктері қоғамдық тәртіпті сақтау, тұрмыстық қылмысқа қарсы күрес және ұсақ құқық бұзушылықтарға "нөлдік" төзімділік ретінде анықталған [8].

Қазіргі кезеңде тұрмыстық зорлық-зомбылықтың алдын алу процесі ұлттық саяси басымдық мәртебесіне ие болды. Мемлекет басшысы Н. Назарбаевтың "Қазақстан-2050 "Стратегиясы: қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси саясаты" атты сөзінде ол: "мені отбасындағы әйелдер мен балаларға қатысты тұрмыстық зорлық-зомбылықтың өсу жағдайы алаңдатады. Әйелге құрметсіздік болмауы керек. Мұндай зорлық-зомбылықты қатаң түрде тоқтату керек " [9].

Алайда, бұл сөздерді тұрмыстық зорлық-зомбылық жасаған барлық адамдар бас бостандығынан айыру үшін мекемеге жіберілуі керек деп түсінуге болмайды. Өйткені бұл мемлекеттік құқықтық саясаттың негізгі бағыттарына қайшы келеді және тұрмыстық саладағы заңнаманың дамуына әсер етеді:

1) азаматтарды қылмыстық сот төрелігі саласына тарту процесін барынша азайту;

2) Қазақстан Республикасында қамаудағылар санын қысқарту. Осыған байланысты Қазақстан Республикасы Президентінің "аса қатаң репрессиялар" деген сөздерін барлық құқық бұзушылықтарға "нөлдік" төзімділік қағидатын сақтау және тұрмыстық зорлық-зомбылықтың алдын алудың барлық субъектілері тарапынан тұрмыстық құқық бұзушыларға қатысты алдын алу шараларын күшейту деп түсіну керек. Сондықтан отбасылық-тұрмыстық қатынастар саласында құқық бұзушылық жасаған адамдарға бас бостандығынан айырудың баламасы ретінде мәжбүрлеу шараларын қолдану басымдығы өзекті болып қала береді.

Егер өзге нормалар Қазақстан Республикасының ол үшін ратификациялау немесе қосылу жолымен қабылданған халықаралық шарттың міндеттілігіне келісімі туралы шешімде белгіленген болса, Қазақстан Республикасы істі қарау кезінде Қазақстан Республикасының құқық нормаларын қолдануға құқылы емес. Мұндай жағдайларда халықаралық шарттардың ережелері қолданылады.

Пайдалынылған әдебиеттер тізімі:

1. Всеобщая Декларация прав человека. Принята Генеральной Ассамблеей 10 декабря 1948 года.

2. Декларация об искоренении насилия в отношении женщин (1992) г. Принята резолюцией 48/104 Генеральной Ассамблеи от 20 декабря 1993 года

3. О присоединении Республики Казахстан к Конвенции о ликвидации всех форм дискриминации в отношении женщин 1979г. Закон Республики Казахстан от 29 июня 1998 года № 248.

4. Об утверждении доклада о выполнении Конвенции о ликвидации всех форм дискриминации в отношении женщин. Постановление Правительства Республики Казахстан от 28 февраля 2018 года № 89.

5. Конвенции Совета Европы «О предотвращении и борьбе с насилием в отношении женщин и насилием в семье». Стамбул, 11 мая 2011.

6. Модельное законодательство ООН о насилии в семье // Насилие в семье: Как бороться с ним государству, пер. с англ. М.: Глас, 1999.

7. О Стратегическом плане развития Республики Казахстан до 2020 года. Указ Президента Республики Казахстан от 1 февраля 2010 года № 922.

8. План нации - 100 конкретных шагов. Программа Президента Республики Казахстан от 20 мая 2015 года. «100 шагов по 5 институциональным реформам».

9. Стратегия «Казахстан-2050: Новый политический курс состоявшегося государства: Послание Президента Республики Казахстан - Лидера Нации Н.А. Назарбаева народу Казахстана // Казахстанская правда. – 2012. – 15 декабря.

Қылмыстық жолмен алынған кірістерді заңдастыру ұғымының генезисі және логикалық-құқықтық талдауы

Аннотация Мақалада "Қылмыстық жолмен алынған кірістерді заңдастыру"терминінің шығу тегі қарастырылады. Ғалымдардың осы тұжырымдаманың мазмұнына қатысты пікірлері келтірілген. "Қылмыстық жолмен алынған кірістерді заңдастыру"ұғымын қамтитын Қазақстан Республикасының нормативтік-құқықтық актілерінде келтірілген дефинициялар қаралады. Заңнамалық анықтамалар мен доктриналық тұжырымдамаларды талдау негізінде автор "Қылмыстық жолмен алынған кірістерді заңдастыру"ұғымының өзіндік анықтамасын ұсынады.

Негізгі сөздер: қылмыстық жолмен алынған кірістер; заңдастыру; жылыстату; қылмыстық кірістер; қылмыстық іс-әрекет; заңдастыруға қарсы іс-қимыл; процесс заңдастыру.

Аннотация. В статье рассматривается происхождение термина «легализация доходов, полученных преступным путем». Приводятся мнения ученых относительно содержания данного понятия. Рассматриваются дефиниции, приведенные в нормативно-правовых актах Республики Казахстан, содержащих понятие «легализация доходов, полученных преступным путем». На основе анализа законодательных дефиниций и доктринальных понятий автор предлагает собственную дефиницию понятия «легализация доходов, полученных преступным путем».

Ключевые слова: доходы, полученные преступным путем; легализация; отмывание; преступные доходы; преступная деятельность; противодействие легализации; процесс легализации.

Annotation. The article discusses the origin of the term «legalization (laundering) of proceeds from crime». The opinions of scientists on the content of this concept are given. The definitions given in the regulatory legal acts of the Russian Federation containing the concept of «legalization (laundering) of proceeds from crime» are considered. Based on the analysis of legislative and doctrinal definitions of the concepts the author offers own definition of the term «legalization of the incomes received by a criminal way».

Key words: proceeds of crime; legalization; laundering; criminal proceeds; criminal activity; counteraction to legalization; legalization process.

Қылмыстық жолмен алынған кірістерді жылыстату (заңдастыру) мәселесі соңғы 50 жыл ішінде әлемдік қауымдастықты алаңдатып отыр. Қылмыстық кірістерді жылыстатудың ауқымы мен көлемін ескере отырып, бұл таңқаларлық емес. Қылмыстық кірістер кейіннен мемлекеттік экономикаға құйылады және ішкі және жаһандық саясатқа айтарлықтай әсер етеді, бұл сыбайлас жемқорлықтың өсуіне және экстремистік ұйымдарды (содырлар, сепаратистер және террористер) жанама және/немесе тікелей қолдауға әкеледі.

Нәтижесінде, көптеген сарапшылардың бағалауы бойынша, заңды ресурстар ретінде "таза" экономикаға түсетін қылмыстардан түсетін кірістер бүкіл әлем бойынша жылына 500 миллиард доллардан 1,5 триллион долларға дейін [1].

Сонымен қатар, мұндай қылмыстардың ұзақ жасырын кезеңіне және нақты аймақтардағы қылмыстық кірістерді "жылыстату" туралы сенімді деректерді алудың қиындығына байланысты құбылыстың ауқымын дәлірек бағалау мүмкін емес.

Жоғарыда аталған "таза" қылмыстық әрекеттен түскен кірістерден басқа (есірткі трафигі, қару-жарак саудасы, адамдардың заңсыз саудасы және қанауы, жемқор шенеуніктердің қаражаты, ұйымдасқан қылмыстық топтардың қызметінен түскен кірістер және т.б.) салық салудан жасырылған корпоративтік құралдар да заңдастыру объектісіне айналуға.

Осы тұрғыдан алғанда, бұл қаражатты заңдастыру "көлеңкелі" экономиканың кеңеюі мен жұмыс істеуі үшін негіз жасайды және заңдастыру дәрежесі неғұрлым жоғары болса, мұндай қызмет үшін мүмкіндіктер соғұрлым көп болады және "көлеңкелі" экономиканың даму дәрежесі соғұрлым жоғары болады деген қорытынды жасауға болады. Шынында да, кәсіпкерлердің "сұр" "кірістері" қылмыстық "экономика мен сыбайлас жемқорлықты күшейтеді, экономикалық және салықтық қылмысқа ықпал етеді. Сонымен қатар, бұл процестер белгілі бір дәрежеде әлемнің әр еліне тән.

Қазіргі уақытта әлемдік экономикада екі жүйе қатар өмір сүреді: заңды экономикалық қызмет және оған ұқсас "көлеңкелі" экономикалық қызмет. Сонымен қатар, соңғысы болашақта оларды басқару үшін бірінші активтерді толығымен заңды түрде беруге тырысады.

Бір қарағанда, кейбір "кәсіпкерлер" ақшаны таза емес жолмен тауып, оны заңды жобаларға салады, осылайша қаржылық ресурстарды экономиканың барлық салаларына инвестициялайды, жұмыс орындарын ашады, қажетті салықтарды төлейді және әлеуметтік инфрақұрылымды дамытады.

Алайда, егер сіз бұл сұраққа басқа қырынан қарасаңыз, онда сіз мүлдем басқа қорытындыға келе аласыз. Атап айтқанда: бұл құралдарды, тіпті жақсы ниетпен пайдалану, сайып келгенде, жағымсыз салдарға әкелуі мүмкін.

Атап айтқанда, экономикалық көрсеткіштердің бұрмалануы, шексіз қаражаттың еркін айналымы, тауарлар бағасының өсуі, инфляция қарқынының артуы, сыбайлас жемқорлық көріністері үшін топырақ құру, қылмыстық лоббилердің саяси шешімдер қабылдауға әсерін күшейту, экономиканың маңызды қағидаттарының бірі - адал бәсекелестікті бұзу.

Беларусь ғалымы Пахомчик С.Д. пікірінше, ақшаны жылыстату нарықтық экономикаға өтпелі кезеңнің ажырамас ерекшелігі болып табылады және бұл заңсыз құбылыстың пайда болуы жоспарлыдан кәсіпкерлік экономикаға көшу кезеңінде барлық посткеңестік елдерге тән. Сонымен қатар, ол зерттеу барысында Қылмыстық жолмен алынған кірістерді, соның ішінде жартылай заңды кірістерді жылыстату жеке меншікке, капиталға және жеке мүдделерге негізделген кез келген экономикалық және әлеуметтік дамудың негізгі ерекшелігі болып табылады деген қорытындыға келді [2, 441].

Бұл бекіту Қазақстан Республикасына да қатысты.

Қазақстанда 1990 жылдардың басында нарықтық қатынастардың қалыптасуы "көлеңкелі" экономиканы қалыптастыруға негіз болды.

Бұл ретте "көлеңкелі" экономика Кеңес мемлекетінің күн батысында да жұмыс істеді, бірақ ауқымы жағынан шағын болды, ЖІӨ-нің 2-3% - ғана құрады [3, 113]. Өздеріңіз білетіндей, экономикалық теорияның негіздерінің бірі - "сұраныс ұсынысты тудырады" принципі. Осыған байланысты "көлеңкелі" экономика Қылмыстық жолмен алынған кірістерді, соның ішінде активтерді шетелге, әсіресе оффшорларға шығару үшін жылыстату (заңдастыру) үшін ресурстық база мен жағдай жасайтыны табиғи нәрсе.

Қазір жағдай түбегейлі өзгерді және елдегі "көлеңкелі" экономиканың саны ондаған есе өсті.

Мәселен, 2015-2017 жылдардағы ресми деректер бойынша Қазақстандағы "көлеңкелі" экономика ЖІӨ-нің шамамен 19% - ғана құрайды және жыл сайын қысқаруда [4]. Сонымен бірге, тәуелсіз сарапшылардың, оның ішінде сыртқы сарапшылардың бағалауы бойынша, сол кезеңдегі "көлеңкелі" экономиканың отандық үлесі 34 - тен 45 пайызға дейін құрады.

Айта кету керек, Қылмыстық жолмен алынған кірістерді жылыстату (заңдастыру) алғашқы мемлекеттер кезеңінде басталды, бірақ оларды қылмыстық жауапкершілікке тарту бойынша алғашқы эксперименттердің тарихы салыстырмалы түрде қысқа.

Қылмыстық жолмен алынған кірістерді жылыстату (заңдастыру) терминінің анықтамасы және ол үшін жауапкершілік Қазақстан заңнамасына халықаралық және отандық шетелдік Нормативтік құқықтық көздерден, оның ішінде Отанымыздың заңнамалық актілерінен жаңа "жылыстату" термині мен оның мазмұны - Америка Құрама Штаттарынан енгізілді.

Көптеген авторлардың пікірінше, бұқаралық ақпарат құралдарындағы "ақшаны жылыстату" термині алғаш рет 1973 жылы Уотергейт жанжалын жариялау аясында, Америка Құрама Штаттарының билеуші атқарушы билігі сайлау науқаны кезінде саяси интригаларға қатысқан кезде қолданылған [5, 53-55].

"Ақшаны жылыстату" ұғымы 1982 жылы АҚШ-та United States V. US 4,255,625 ісінде рәсімделді. Бұл жағдайда американдық "Sonar" компаниясы колумбиялық нашақорлықтан алынған қаражатты "Banco Capital" - да ашылған шот арқылы инвестициялады. Алайда, ол кезде бұл заңсыз құбылыс әлі қылмыстық жауапкершілікке тартылған жоқ, сондықтан жоғарыда аталған схемаға қатысушылар жауапқа тартылмады және тіпті бұл терминнің нені білдіретіні туралы түсінікке ие болмады [6].

1984 жылы АҚШ Президенті жанындағы ұйымдасқан қылмысқа қарсы күрес жөніндегі Комиссия (РОСОС) "ақшаны жылыстату" терминін кірістердің бар-жоғын, заңсыз шыққанын немесе заңсыз пайдаланылуын жасыру және кейіннен кірістер заңды көзден алынған деген пікірді қалыптастыру процесі ретінде тұжырымдады [7] және оны "ақшаны жылыстату" деп атады. Мен мұны "ақшаны жылыстату" терминінің ең маңызды тұжырымы деп санаймын, бірақ мен оны "ақшаны жылыстату" терминінің ең маңызды тұжырымы деп

санамаймын және ол бүгінгі күнге дейін бұл процесті өте дәл сипаттайды деп ойлаймын.

Ұзақ уақыт бойы халықаралық қоғамдастықтың дамыған елдері есірткі картельдерімен және басқа да қылмыстық ұйымдармен күш қолдану әдістерімен күресіп келді, бірақ олар қаржылық қаражатты пайдаланбайынша олармен шынымен күресе алмады.

И. В. Масеев өз мақаласында: "жетекші елдердің көшбасшылары ұйымдасқан қылмыс пен сыбайлас жемқорлықпен күресудің ең жақсы тәсілі - қылмыскерлерді экономикалық базадан айыру, қылмыстық капиталды пайдалану мүмкін емес және мағынасыз болатын жағдай туғызу деген қорытындыға келді" [8, 115 - 116].

Осыған байланысты 1988 жылы американдық заңгерлер қылмыстық жауапкершілікке тартқан құбылыстың маңыздылығы БҰҰ-ның Есірткі мен психотроптық заттардың заңсыз айналымы туралы Вена Конвенциясы шеңберінде танылды және халықаралық платформада бекітілді.

Вена Конвенциясы шеңберінде танылған "ақшаны жылыстату" термині одан әрі осы заңсыз құбылыспен күресуге арналған басқа халықаралық заңдарға айналды және біртіндеп осы заңсыз әрекеттің мақсаттары мен әдістерін қамтитын кең ұғымға айналды. Сонымен бірге, Страсбург конвенциясы "ақшаны жылыстату" ұғымын кеңейтеді, оған қылмыстардан түскен барлық кірістер кіреді. Екінші жағынан, Палермо конвенциясы бұл заңсыз құбылысты дәлірек және одан да дұрыс сипаттайды, келесі әрекеттерді атайды:

"Қылмыс кірісі болып табылатын қылмыстардан түсетін кірістердің шығу тегін жасыру немесе жасыру немесе негізгі қылмысқа қатысқан адамға өз әрекеттері үшін жауапкершіліктен жалтаруға көмектесу мақсатында мүлікті түрлендіру немесе беру".

Мұндай мүліктің қылмыстан түсетін табыс екенін біле отырып, мүліктің шынайы сипатын, көзін, орналасқан жерін, өкімін, берілуін, құқықтарын немесе меншігін жасыру немесе жасыру;

меншік мұндай мүлікті сатып алады, иеленеді немесе пайдаланады, бұл оның қылмыстан түскен табыс екенін біледі;

осы бапта көзделген кез келген қылмысты жасау мақсатында қатысады немесе сөз байласады, кез келген қылмысты жасауға тырысады, сондай-ақ кез келген қылмысты жасауға көмектеседі, итермелейді, жәрдемдеседі немесе кеңес береді [9].

Айта кету керек, қылмыстық кірістерді "заңдастыру" және "жылыстату" табиғатын отандық және Халықаралық заңгерлер ондаған жылдар бойы зерттеп келеді. Алайда, әлі күнге дейін тұжырымдамалық тәсіл жоқ, бұл терминдерді қолдану және олардың мазмұнын ұлттық құқықтық нормалар шеңберінде қолдану туралы қақтығыстарға әкеледі, бұл осы мәселе бойынша мемлекеттердің ынтымақтастығында қиындықтар туғызады.

Осы тақырып бойынша отандық және халықаралық ғылыми әдебиеттерді талдау осы құбылысты сипаттау үшін белгілі бір терминдер мен

анықтамаларды қолданудың негізділігі мен тиімділігі ең даулы мәселелердің бірі екенін көрсетеді.

Осыған байланысты, құқықтық элементтерді қарастырмас бұрын, осы заңсыз құбылысты барабар сипаттайтын өрнектерді анықтау немесе шығару қажет.

Дереккөздерге шолу халықаралық деңгейде "ақшаны жылыстату" термині тек құқықтық салада қолданылатынын көрсетеді. Сонымен қатар, посткеңестік елдерде, алыс көршілермен екіжақты шарттар шеңберінде және көптеген өңірлік ұйымдарда (Шанхай Ынтымақтастық Ұйымы, БРИКС, ТМД, Шығыс Азия мемлекеттерінің тобы, Еуропалық экономикалық одақ, Кеден одағы) "заңдастыру" және "ақшаны жылыстату" терминдері бірдей қолданылады.

Қандай тәсіл дұрыс? Әр түрлі пәндердің сөздіктеріне жүгінейік: экономикалық сөздікке сәйкес, оның бас редакторы А. Н. Азрилян, "ақшаны жылыстату - бұл ақша қаражатының көзін немесе мақсатын жасыруға және оларға заңды сипат беруге бағытталған қызмет" [10].

Мағынаның неғұрлым жақын анықтамаларын 2017 жылғы қазіргі заманғы экономика сөздігінде профессор Б.А. Райсбергтің редакциясымен бас редактор ретінде [11], А.Б. Болихиннің редакциясымен "Бизнес-ревью" сөздігінде [12], заң энциклопедиясында [13] табуға болады.

Ақшаны жылыстату - " бұл нақты заңсыз қаражат көзін жалған заңды көзге ауыстыру процесі. Бұл жағдайда заңсыз әрекеттерден түскен кірістер олардың бастапқы көзін жасыру және олар заңды әрекеттерден алынған сияқты көріну үшін бірқатар өзгерістерге ұшырайды" [14].

"Қылмыстық жолмен алынған кірістерді заңдастыру" немесе "қылмыстық жолмен алынған кірістерді заңдастыру"терминдері де қолданылады.

С.И. Ожегов пен Н. Ю. Шведова "орыс тілінің түсіндірме сөздігінде "заңдастыру процесін" бір нәрсені заңды күйге аудару "деп сипаттайды және" заңды "сөзін" заңды түрде рұқсат етілген, рұқсат етілген " деп түсіндіреді [15].

Түсіндірме сөздіктегі "заңдылық"ұғымының сипаттамасын кәсіби Заң әдебиеті, атап айтқанда заң энциклопедиясы дәлелдейді, оның бас редакторы ғалым Б. Н. Топонен[16].

Заң энциклопедиясы "заңдастыру" терминін "қандай да бір ұйымның қызметіне рұқсат беру, оның заңдылығын мойындау және қандай да бір іс-әрекетке немесе мінез-құлыққа құқықтық мән беру" деп түсіндіреді [17].

Тұтастай алғанда, ежелгі заманнан бүгінгі күнге дейін тиісті білім салалары бойынша сөздіктер мен ғылыми анықтамалықтар осы анықтамаға ұқсас түсінік береді.

Осы тақырып бойынша заманауи мамандандырылған сөздіктер мен анықтамалықтарда (бизнес терминдерінің сөздігі, әлеуметтану энциклопедиясы, экономикалық сөздік, Құқықтық сөздік) құбылыс заңсыз әрекеттермен байланысты ретінде бейімделеді және келесі анықтаманы алады: заңдастыру (лат. legalis, ағылш. legalization, legalisierung-неміс тілінде Заңды):" қандай да бір іс-әрекетке немесе мінез-құлыққа заңды күш беру " [18] [19];.

"заңсыздықты заңдылыққа айналдыру процесі "[20];" заңсыз қылмыстан түскен табысқа заңды нысан беру " [21].

Осы заңсыз құбылысты және оның мазмұнын анықтау үшін терминологияны қолдану көптеген отандық және шетелдік заңгерлердің зерттеулері мен белсенді пікірталастарының тақырыбы болып табылады.

Кернер Х. Х., Кобец П. Н., Коротков Ю. В., Ларичев В. Д., Никулина В. А., бергісі келеді. Овчинскрманский А.И., Сандрачук М. И. және басқа да көптеген ғалымдар.

Сонымен, неміс ғалымы Кернер Х.Х. "ақшаны жылыстатуды" "екінші кезеңде олардан тұрақты табыс алу мақсатында бірінші кезеңде қылмыс нәтижесінде алынған материалдық активтердің болуын, шығу тегі мен мақсатын жасыру немесе жасыру әрекеті" деп сипаттайды [22, 37-38].

Bear M. E., Karchmer K. L. және Robinson J. A. сияқты басқа халықаралық зерттеушілер негізінен ұқсас анықтамалар береді.

Бірінші анықтама қылмыстардан түскен кірістерді жылыстатуды "заңсыз алынған қаражаттың шынайы көзін немесе мүлкін жасыру және сол көзді немесе мүлікті заңдылыққа айналдыру мақсатында заңсыз алынған ақшаны басқа активке аудару" деп бағалайды [23].

К.Л. Кирхмер ұсынған анықтама тар, бірақ бәрібір аю ұсынған тұжырымдамаларға сәйкес келеді. Заңсыз алынған ақшаны жасыру және оны басқа төлем түріне айналдыру процесі заңсыз алынған қаражатты заңды деп таныту арқылы қаражаттың табиғатын қабылдауды бұрмалауға арналған " [24, 12].

Әлемге әйгілі қаржылық қылмыс жөніндегі сарапшы Джеффри Робинсонның айтуынша, "ақшаны жылыстату" процесс ретінде бұл мінез-құлық механизмін өте дәл сипаттайды.

Оның сөздерін дұрыс түсіндіре отырып, Қылмыстық жолмен алынған құралдар "іздерді байқау" стратегиясымен және көмегімен жылыстатылады "олардың заңды жолмен табылғандығын көрсету" [25, 12-14].

Сонымен бірге, отандық заң әдебиеттерінде және ТМД көздерінде бұл заңсыз құбылысты қандай терминмен белгілеу керектігі туралы келіспеушіліктер бар - "ақшаны жылыстату" немесе отандық сот практикасында "заңдастыру" немесе біріншісін екіншісімен біріктіретін анықтама.

Мысалы, к. н. Алешин отандық ғылыми әдебиеттерден "Қылмыстық жолмен алынған кірістерді заңдастыру" ұғымын алып тастап, оны "ақшаны жылыстатуға" ауыстыру қажет деп санайды. Ол "жылыстату" процесінде "мүліктің өзі де, онымен байланысты іс-әрекеттер де заңдастырылмайтындығына" негізделген [26, 7].

О. Ю. Якимов та осындай көзқарасты ұстанады, оның негізгі аргументі құқық теориясында бұл термин отандық (бұл жағдайда ресейлік) қылмыстық заңға қарағанда біршама өзгеше мағынаға ие.

Дәл осындай ұстанымды доцент, техника ғылымдарының докторы Конев А. Н. ұстанады, ол "заңдастыру" терминін қылмыстардан түскен табысқа қатысты қолдануға болмайды, өйткені "қылмыстардан түскен кірістер анықтама бойынша заңдастырылмауы керек, сондықтан оларды заңдастыру мүмкін емес" [27, 19].

В. А. Тагилова "заңдастыру" терминін қарастырылып отырған қылмысқа қатысты қолдану тек дұрыс емес, сонымен қатар зиянды, өйткені ол Қылмыстық жолмен алынған мүлікті заңдастыру мүмкіндігі және ақшаны жылыстататын адамнан мұндай мүлікті өндіріп алу мүмкін еместігі туралы елес тудырады. Бұл "зиянды" деп саналады [28, 16-17].

Сонымен бірге, осы авторлардың барлығы осы қылмыстарға сілтеме жасау үшін тек "ақшаны жылыстату" терминін қолданған жөн деп санайды, өйткені бұл халықаралық құқықта танылған термин.

Көптеген ғалымдар қарама-қарсы көзқарасты ұстанады.

Мысалы, В. В. Лавров "ақшаны жылыстату" ұғымын қолдану "бірқатар тұжырымдамалық проблемаларды тудырады, өйткені қазіргі криминологияда танылған анықтама жоқ" дейді. Себебі, "ақшаны жылыстату" термині дәстүрлі түрде қолданылатын әлеуметтік-экономикалық құбылыстың табиғаты өзінің күрделілігі мен көп қырлылығына байланысты іс жүзінде жан-жақты және жан-жақты зерттеуге жатпайды" [29, 9]. Көптеген авторлардың пікірінше, жаргон деп аталатын халықаралық құқықтық тәжірибеге енгеніне қарамастан, оны қолдану қисынсыз ғана емес, сонымен қатар зиянды.

Атап айтқанда, А.С. Бошоров "ақшаны жылыстатуды" заң ғылымына қатысы жоқ және осы саладағы Терминдердің анықтамасы ретінде қолдануға болмайтын "жаргон өрнек" деп санайды.

Бұл сот практикасына да, осы құбылысты криминализациялаудың әлеуметтік процесіне де қатысты [30, 7].

Осы мәселені білдіретін сәл өзгеше синтаксистік тұжырымдармен көптеген басқа авторлар, мысалы, Ивакина Н.Н., Чудвичев Д. В., Тер-Аванесов И. Г. және т. б. ұстанады.

Мәселен, мысалы, Д. В. Чудвичев заң терминологиясында қарыз алынған заңды терминдер мен жаргондарды қолдану мүмкіндігін жоққа шығарады. Оның пікірінше, "қылмыстық заңнамада қылмыстық терминологиядан алынған сөздерді қолдануға" жол берілмейді [31]. Мысалы, заңдастыру үшін "ақшаны жылыстату" терминін қолдану.

Н. Н. Ивакина сонымен қатар "ақшаны жылыстату" неологизмі ресми контексте қолдануға жарамсыз екенін нақты анықтады. Ол "заңдастыру" терминін дұрыс деп санайды. Соңғы сөйлемді ол ешқандай негіздемеді [32].

И. Г. Тер-Аванесов өзінің зерттеуінде Қылмыстық кодекстің және субъективті құқықтың баптарының атауларынан "ақшаны жылыстату" терминін алып тастауды орынды деп санайды, өйткені бұл қылмыстық терминологиядан заңгерлер алған ұғым. Осылайша, ол өзінің ұстанымын түсіндіреді және "жаргонды" қолдану қоғамның, заң шығарушылардың және құқық қолданушылардың өзін-өзі тануын қылмыстық жауапкершілікке тартатынын көрсетеді [33, 30].

Профессор Волженкин Б. В., "заңдастыру" және "жылыстату" ұғымдарын бөлуге тырыспай, сонымен бірге осы процестер арқылы "осы жолмен алынған мүліктің бар-жоғын және (немесе) шығу тегін жасыру мақсатында жүзеге асырылатын әр түрлі әрекеттерді қарастырады, содан кейін одан кіріс алу үшін" [34, 107].

Осыған ұқсас ұстанымды заң ғылымдарының кандидаты Ю. В. Коротков және заң ғылымдарының докторы, профессор Кобец П. Н. ұстанады. [35, 9]

Бұл ретте, соңғысының пікірінше: "бұл екі жақты мақсатта жүзеге асырылатын кез келген қаржы-шаруашылық операциялар: шығу тегін немесе бар-жоғын жасыру, сондай-ақ" қылмыстық шығу тегі бар мүлік пен ақшаның нысаналы мақсаты және/ немесе осы қаражатты заңды бизнеске салу арқылы осы мүліктен кіріс алу " [36, 334].

В. Д. Ларичев дәл осындай пікірді ұстанады, ол ақша қаражатын немесе басқа мүлікті заңдастыруға (жылыстатуға) жатады:

"заңсыз жолмен алынған қаржы активтерін заңды кәсіпкерлік саласына тарту және оларға одан әрі заңдылық мәртебесін беру процесі". Бұл ретте, оның пікірінше, заңдастырудың мақсаты қылмыстық кірістерді олардың шығу тегінің шынайы көзін ашпай-ақ заңды кірістер үшін беру болып табылады " [37, 32].

Қазақстандық ғалым, заң ғылымдарының докторы, профессор, М. В. Сандрачук бұл құбылысты қатарынан екі кезеңге толық ажырата отырып, мүлдем басқа тәсіл әзірледі:

"жылыстату "(мұндай кірістердің шығу тегі мен тиесілілігінің сипатын жасыру) және" заңдастыру " (жаңа қосымша құналу мақсатында кірістердің бірінші кезеңінде жабық тұрған адамдарды заңды, заңды айналымға тарту) [38, 35-36].

Дәл осындай себептерден В. А. Алиев кірістерді заңдастыруды (жылыстатуды) анықтауды екі аспект бойынша қарастыруды ұсынады: Әлеуметтік және құқықтық. Бұл ретте, әлеуметтік аспектіде оларға" заңдастыруды " кірістердің заңсыз шығу тегін жасыру, олардың шығу тегінің табиғаты туралы ақпараттың бұрмалануы, сондай-ақ кірістерді иеленудің, пайдаланудың, оларға билік етудің нақты қатынастарының заңдылығын ресімдеуге тікелей немесе жанама түрде байланысты не олардың заңсыз шығу тегін жасыра отырып, өзге де әрекеттер негізінде жатқан теріс әлеуметтік құбылыс ретінде қарау ұсынылады. Құқықтық тұрғыда бұл құбылыс оларға белгілі заңсыз жолмен сатып алынған ақшалай қаражатты немесе басқа мүлікті иеленуге, пайдалануға және билік етуге заңды түр беру ретінде көрінеді" [39, 21-22].

Бұл тәсілді Жалпы А. Макаревич қолдайды, ол "заңдастыруды қаражатты жылыстатудың соңғы кезеңі ретінде" қарастыруды ұсынады [40, 57-58]; А. Н. Стах қылмыстық қаражаттың шығу көздерін жасырумен және оларды әрі қарай "заңды экономикаға инвестициялаумен" байланысты күрделі қаржылық процестермен "ақшаны жылыстатуды" (заңдастыруды) анықтайды [41]"Заңсыз жолмен алынған материалдық құндылықтарға түпкілікті заңды нысанды беруді" заңдастыруды көздейтін В. А. Никулина [42]; А.Г.Безверхов "қаражатты жылыстатуды" көлеңкелі капиталдарға заңды түр беруге және оларды заңды мүлік түрінде заңсыз иелеріне қайтару мақсатында заңды айналымға енгізуге жатқызатын". Бұл жағдайда, соңғысының пікірінше," мүліктің өзіне заңды кірістердің көрінісі беріледі " [43], яғни.осылайша, мұндай мүлікке заңды көрініс беріледі, ол заңдастырылады.

Алайда, бұл тәсіл, шын мәнінде, Волженкин Б.В. мен оның ізбасарларының ұстанымына қайшы келмейді.

Анықтамалық және ғылыми әдебиеттердің едәуір көлемін, осы мәселе бойынша ұстанатын ғалымдардың пікірлерін зерттеп, талдай отырып, бірқатар тұжырымдар жасауға болады.

Біріншіден, ұсынылған барлық көзқарастар өмір сүруге құқылы және мұқият назар аударуды қажет етеді.

Екіншіден, "заңдастыру" және "жылыстату" терминдері бірдей. Мұны орыс тілінің орфографиялық сөздігі де көрсетеді, оған сәйкес "заңдастыру", "валидация", "жылыстату", "заңдастыру" терминдері синоним болып табылады [44].

Үшіншіден, қылмыстық құқықтың теориясы мен практикасындағы "заңдастыру" және "жылыстату" терминдерін қолдануға болмайды, керісінше оларды бөлек қолдануға болмайды, өйткені олар біртұтас процестің элементтері болып табылады. Бұл ретте, "жылыстату" "өнерге деген сүйіспеншілік" деп аталатын іс-әрекеттің өзі үшін жүзеге асырылмайтынына, бірақ мұндай кірістерді заңды түрде маскировка арқылы беруге және оларды заңды негізде қосымша материалдық пайда алу үшін пайдалануға бағытталғанына назар аудару керек.

Сонымен қатар, мұндай мүлік, дәл, тікелей мағынада, заңды/ заңды болмайды. Ол (Қылмыстық жолмен алынған қаражатты заңдастыру (жылыстату)) осылайша квази-заңды, квази-заңды белгілерге ие болады.

Төртіншіден, қылмыстық кірістерді "жылыстату"/ "заңдастыру" терминдерін қолданудың заңдылығы төңірегінде туындаған барлық даулар мен пікірталастар заңсыз жолмен алынған қаражатты заңды айналымға тартуға байланысты құбылысты қылмыстық жауапкершілікке тартқанға дейін пайда болған жалпы қабылданған "заңдастыру" терминін қарастырумен байланысты.

Осыған байланысты, жалпы қабылданған "заңдастыру" ұғымының этимологиясына және отандық заң ғылымы мен практикасы шеңберінде әзірленген "Қылмыстық жолмен алынған кірістерді заңдастыру (жылыстату)" ұғымына сүйене отырып, мыналар ұсынылады:

- ғылыми және практикалық әдебиеттерде қолданыстағы "Қылмыстық жолмен алынған кірістерді заңдастыру (жылыстату)" анықтамасын отандық және шетелдік құқық қолданушыларды қанағаттандыратын терминологиялық білім ретінде қолдануды бекіту;

- аралас білім салаларының мамандандырылған заңдық және өзге де анықтамалық әдебиеттерін "Қылмыстық жолмен алынған кірістерді олардың шығу көздерін жасыру не бұрмалау мақсатында көрінеу құқыққа қайшы тәсілмен өндірілген (сатып алынған) мүлікті иеленуге, пайдалануға және оған билік етуге заңды түр беру ретінде заңдастыру (жылыстату)" терминімен толықтыру.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Якимов О.Ю. Легализация (отмывание) доходов, приобретенных преступным путем: уголовно-правовые и уголовно-политические проблемы: дис. ... канд. юрид. наук. – Саратов, 2004г. – 208с.
2. Пахомчик С.Д. Легализация (отмывание) денежных средств или иного имущества, приобретенных преступным путем: проблемы криминализации и законодательной техники// 20 лет СНГ: материалы международной научно-практической конференции (Минск, 28-29 сентября 2011 года)/ сост.: Костюкович Н.Н. – Минск: Белорусская наука, 2011г. – С. 441-444
3. Берштам Б.Е. Особенности «Бегства капитала» из России// Вестник Томского государственного университета. Экономика. – 2013г. – №3(23) С.113
4. Социально-экономическое развитие Казахстана дестабилизирует теневая экономика// <https://www.zakon.kz/4925266-sotsialno-ekonomicheskoe-razvitiie.html>
5. Бухарев В.Б., Трунцевский Ю.В., Шулепов Н.А. Зарубежный опыт в сфере правового регулирования противодействия легализации (отмыванию) доходов, приобретенных преступным путем// Международное публичное и частное право. – 2007г. – № 4, С. 53 – 64
6. Индустрия отмывания денег: становление и развитие в прошлом и современности// <https://tjournal.ru/stories/77439-industriya-otmyvaniya-denegstanovlenie-i-razvitiie-v-proshlom-i-sovremennosti>
7. Юсупов Н.В. К вопросу о понятии легализация (отмывание) имущества, полученного преступным путем// Вестник экономической безопасности – 2009г. – №12
8. Масеев И.В. Криминологические и уголовно-правовые аспекты противодействия легализации преступных доходов в США// Юридическая наука. – 2015г. – №3. С. 114–117
9. Конвенция ООН против транснациональной организованной преступности (Палермо, 2000г.)/ ратиф. в соотв. с ЗРК от 04.06.2008г. №40-IV// <http://adilet.zan.kz/rus/docs/Z080000040>
10. Большой энциклопедический словарь/ под общей редакцией Азрилияна А.Н. – М.: Фонд «Правовая культура», 1994г. – 528 с.
11. Современный экономический словарь/ под. общ. ред. Райзберга Б.А. - М.: ИНФРА-М, 2017. – 512с.
12. Бизнес. Толковый словарь/ под. общ. ред. д.э.н. Осадчей И.М. - М.: «ИНФРА-М», 1998. – 829с.
13. Большой юридический энциклопедический словарь/ под ред. Борихина А.Б. – М.: Книжный мир, 2004г. – 720 с.
14. Знания много места не занимают или история отмывания денег в Германии/ Публикации русскоговорящих адвокатов Германии// <https://engelmann.avtor.ws/2018/05/03/znaniya-mnogo-mesta-nezanimayut-ili-istoriya-otmyvaniya-deneg-v-germanii/>
15. Ожегов С.И., Шведова Н.Ю. Толковый словарь русского языка: 80 000 слов и фразеологических выражений. – М.: Азбуковник, 2016г.

16. Юридическая энциклопедия / под общ. ред. Топорнина Б.Н. – М.: Юрист, 2001г.
17. Большой юридический словарь/ под ред. Сухарева А.Я, Крутских В.Е. – М.: ИНФРА-М, 2001г.
18. Современный Энциклопедический словарь, 2015// http://booksafe.net/book/enciklopediya-sovremennyyu_enciklopedicheskiy_slovar-154971.html
19. Большой экономический словарь/ под. ред. Азрилияна А.Н. – М.: Институт новой экономики, 1992г. – 1248с.
20. Энциклопедия социологии, 2009г.
21. Лекарев С.В., Порк В.А. Бизнес и безопасность: Толковый терминологический словарь. – М.: Книжный мир, 1995г. – 528 с.
22. Кернер Х.Х., Дах Э. Отмывание денег. – М.: Международные отношения, 1996г. – 236 с.
23. Beare M.E. Tracing of illicit funds: money laundering in Canada. Ottawa. 1990. P. 304.
24. Никулина В.А. Отмывание «грязных» денег. Уголовно – правовая характеристика и проблемы соучастия. – М.: Юрлитинформ, 2001г. – 160с.

Ушкемпиров Б.А.

Master's student Q University

Экологиялық қолайсыз аумақтарды құқықтық реттеудің генезисі және қазіргі жағдайы

Аннотация. Мақала Экологиялық заңнаманы қолдану теориясы мен практикасын талдау бүгінгі таңда Қазақстан Республикасының мемлекеттік экологиялық саясатының басым бағыты қолайлы экологиялық жағдайды қолдау, сондай-ақ азаматтардың өмірі мен денсаулығының сапасын жақсарту болып табылатынын көрсетеді.

Негізгі сөздер: экологиялық орта.

Аннотация. В статье анализируется теория и практика применения экологического законодательства, показано, что сегодня приоритетным направлением государственной экологической политики Республики Казахстан является поддержание благоприятной экологической ситуации, а также повышение качества жизни и здоровья граждан. .Ключевые слова: Окружающая среда.

Annotation. The article analyzes the theory and practice of the application of environmental legislation shows that today the priority direction of the state environmental policy of the Republic of Kazakhstan is to support a favorable environmental situation, as well as to improve the quality of life and health of citizens.

Key words: criminal activity, income, criminal groups, organized crime, weapons, hierarchy, criminal subculture.

Экологиялық заңнаманы қолдану теориясы мен практикасын талдау бүгінгі таңда Қазақстан Республикасының мемлекеттік экологиялық саясатының басым бағыты қолайлы экологиялық жағдайды қолдау, сондай-ақ азаматтардың өмірі мен денсаулығының сапасын жақсарту болып табылатынын көрсетеді.

ҚР Конституциясының 31-бабының 1-тармағында мемлекет адам өмірі мен денсаулығына қолайлы қоршаған ортаны қорғауды мақсат етіп отырғаны көрсетілген [1].

Осыған байланысты мемлекеттік органдарға экологиялық саладағы заңдылықты қамтамасыз ету міндеттері жүктелген.

Сонымен қатар, уақыттың осы кезеңіндегі аталған қызмет кешенді және мінсіз болып табылмайды. Бұл ішінара экологиялық заңнамадағы олқылықтардың болуына, сондай-ақ құқық қолдану механизмінің нашар реттелуіне байланысты.

Қазақстан Республикасында экологиялық қолайсыз аумақтар институтының пайда болу және қалыптасу себептерін түсіну үшін адамға да, қоршаған ортаға да әсер ететін жағымсыз салдарларды тудырған негізгі объектіні ғана емес, сондай-ақ осындай салдарларды жою жөніндегі шаралардың нормативтік-құқықтық базасында көрініс табу дәрежесін де қарастыру қажет.

Заңнамада осындай талаптардың бекітілуі теріс көріністердің жүйелілігін және оларға сәйкес құқық нормаларын белгілеу қажеттілігін, яғни "реттелетін қоғамдық қатынастар шеңберінде жеке белгісіз адамдар тобына таралатын, бірнеше рет қолдануға арналған тұрақты немесе уақытша сипаттағы мінез-құлықтың жалпыға міндетті ережесін" көрсетеді [2].

Экологиялық қолайсыз аумақтарды құқықтық реттеу қоршаған орта сапасының үдемелі нашарлау процесінің көрінісі болып табылады, сонымен қатар оның ең экстремалды көрінісі – экологиялық апат аймағы құрылғанға дейінгі жағдайымен салыстырғанда байқалады.

Сондықтан бұл мәселені қарастыру диалектикалық көзқарасты талап етеді, жалпыдан жекеге дейінгі қозғалыс негізінде: экологиялық заңнаманы қалыптастырудан бастап, деградацияға ұшыраған табиғаттың жекелеген аймақтарын құқықтық реттеуге дейін.

2016 жылғы 6 сәуірдегі "Құқықтық актілер туралы" ҚР Заңының 1-бабының 16-тармағына сәйкес Қазақстан Республикасының заңнамасы деп "белгіленген тәртіппен қабылданған нормативтік құқықтық актілердің жиынтығы" түсініледі [2].

Қазақстанның қолданыстағы заңнамасындағы нормативтік құқықтық актілердің жүйесі мен иерархиясы егжей-тегжейлі және егжей-тегжейлі болып табылады: жүйеге конституциялық заңдар, Конституцияға өзгерістер мен толықтырулар енгізетін заңдар, кодекстер, заңдар мен заңнамалық актілер, шоғырландырылған заңдар, заңға тәуелді нормативтік құқықтық актілер кіреді – ҚР Президентін, ҚР Қауіпсіздік кеңесі төрағасын қоса алғанда, әртүрлі мемлекеттік органдар мен лауазымды тұлғалардың ведомстволық бұйрықтары,

қаулылары, ережелері, нұсқаулықтары, ҚР Парламенті мен оның Палаталарының, ҚР Конституциялық және Жоғарғы Соттарының, ҚР Үкіметінің, ҚР ОСК нормативтік құқықтық қаулылары, мәслихаттардың, әкімдіктердің нормативтік құқықтық актілері, тексеру комиссияларының нормативтік құқықтық қаулылары.

Әрине, құқықтың әр түрлі көздерінен табиғатты қорғауға бәрі бірдей қатысы жоқ. Құқықтық реттеудің сипатына байланысты экологиялық құқық көздерін жіктеу критерийлері бар: құқықтық қатынастар субъектілерінің жауапкершілігін белгілейтін экологиялық құқық шеңберіндегі құқықтық қатынастарды реттейтін материалдық нормалар; сот ісін жүргізу шеңберіндегі экологиялық құқық субъектілерінің құқықтық қатынастарын реттейтін іс жүргізу нормалары. Біртекті маңызды қоғамдық қатынастарды реттеу экологиялық, су, жер, Орман құқықтық қатынастары, сондай-ақ жер қойнауы және жер қойнауын пайдалану саласындағы қатынастар кіретін Қазақстан Республикасының кодекстерімен жүзеге асырылады [3].

"Құқықтық актілер туралы" ҚР Заңының өзінен заң шығарушы экологиялық және табиғи ресурстық қатынастарды бөледі, өйткені ҚР ЭК-мен қатар жер, су және Орман кодекстері, жер қойнауы және жер қойнауын пайдалану туралы ҚР Кодексі қабылданып, қолданыста болады.

Сондықтан экологиялық заңнама деп нені түсінуге болады, оған табиғи-ресурстық нормативтік құқықтық актілерді қосу керек пе? Екінші сұрақ-экологиялық заңнама тек заңнамалық актілердің жиынтығы ма, жоқ па?

Қазіргі уақытта заң әдебиетінде "экологиялық заңнама", "табиғатты қорғау заңнамасы" терминдері бекітілді. Осы екі түрдің аражігін ажырататын ғалымдардың ұстанымы әлі де бар. Кейбір авторлар экологиялық заңнама және жалпы экологиялық құқық табиғатты қорғауға қарағанда мазмұны бойынша кеңірек ұғым деп санайды және мұнда табиғатты қорғау нормаларын да, табиғи ресурстарды да (табиғи ресурстарды) қамтиды. Басқа көзқарастың өкілдері экологиялық және табиғи ресурстар құқығын, экологиялық және табиғи ресурстар заңнамасын салыстырады және ажыратады. Бұл тіпті ғылыми мамандықтардың паспортында да байқалды: "12.00.06 – жер құқығы; табиғат ресурстары құқығы; экологиялық құқық; аграрлық құқық". Көріп отырғаныңыздай, мұнда табиғи-ресурстық және экологиялық құқық бөлек бөлінген.

Д. Л. Байдельдинов Қазақстан Республикасының экологиялық заңнамасына мынадай анықтама береді: бұл "адам үшін қоршаған табиғи ортаның қолайлы сапасын сақтау, табиғатты ұтымды пайдалану жағдайларын жасау, қазіргі және болашақ ұрпақтың мүддесі үшін табиғи тепе-теңдікті сақтау үшін қоғам мен табиғаттың өзара іс-қимылы саласындағы қоғамдық қатынастарды реттейтін заңнама саласына біріктірілген нормативтік актілердің жиынтығы" [4].

С.Д. Бекишева "экологиялық құқық белгіленген рәсімдерге сәйкес қабылданады және қоғамдық экологиялық қатынастарды реттейтін нормативтік құқықтық актілердің жиынтығы ретінде түсініледі" деп тұжырымдайды [5, б.52.]. Бұл ретте автор осындай қатынастардың негізгі топтарын бөліп көрсетеді

- қоршаған ортаны қорғау, табиғатты ұтымды пайдалану, табиғи ресурстарға меншік құқығы, экологиялық жауапкершілік қатынастары (тәртіп, алгоритм, салалық заңнамалардың көпшілігінде мемлекеттік органдардың табиғат қорғау қызметіне қатысты нормалар мен нормативтік актілер бар). Бұл ережелер Мемлекеттік органдардың экологиялық жұмысына қатысты нормаларды қамтитын көмекші заңнамамен бекітілген. Олар заң ретінде емес, көмекші ережелер, нұсқаулар мен ережелер ретінде тұжырымдалған).

Октябрь мәселесінің теориясын зерттеу барысында қазақстандық ғалымдардың пікірлерінен басқа, посткеңестік кеңістік ғалымдарының экологиялық құқық жөніндегі идеялары талданды.

Экологиялық құқықты тар түсіну ұғымы бар екен.

Сондықтан И. Бринчук "заңнама" ұғымында ол тек қоғамдық пікірді, соның ішінде құқықтық жүйені де бөлісетінін нақты көрсетті [6].

Т.В. Петрова, тек заңда федералды заңдық ұғым бар дейді [7].

И.А. Игнатьева "заң шығарушы" ұғымы тек заңнамалық актілерге қолданылуы керек " деп атап өтті [8].

Кең интерпретацияға қарамастан, А. К. Голиченков және О.Л. Дубовик осыны ұстанады. А. К. Голиченков бұл терминді тар және кең мағынада ажыратуды ұсынады. Тар мағынада бұл жай ғана нормативтік және басқа да нормативтік құқықтық актілердің жиынтығы, соның ішінде қоршаған ортаны қорғауды реттейтін құқықтық нормалар. Кең мағынада табиғи ресурстарды пайдалануды, халық пен аумақтың экологиялық қауіпсіздігін, сондай-ақ экологиялық құқықтық тәртіпті қамтамасыз ету үшін ережелер қосылды [8].

С.А. Боголюбов [9, б. 24] және В. В. Лавров бұл тұжырымдаманы жүзеге кеңейтті.

Табиғи ресурстар туралы заңда В.В. Лавров-"Қоршаған ортаны қорғау және табиғатты пайдалану туралы Заң" арнайы тобының мүшесі ретінде жүзеге асырды [10, 16-21 беттер].

О. Р. Саркисов және Е. Л. Любарский бұл тұжырымдаманы қолдады.

"Экологиялық құқық "XX ғасырдың 90-жылдарындағы экологиялық құқықтың бастауларын және Ресей Федерациясының қолданыстағы экологиялық құқық жүйесін анықтайтын" экологиялық құқық " ұғымын сипаттайды.

"Құқықтық нормалар туралы "Қазақстан Республикасының Заңы және белгілі қазақстандық заңгер-экологтардың пікірлері негізінде кеңінен түсіндірме берілді.

Біздің ойымызша, біртұтас түсіну үшін қоршаған ортаны қорғау және табиғатты пайдалану нормаларын біріктіретін экологиялық заңдар мен заңдарды түсіндіру қажет. Қазақстан Республикасының Табиғи ресурстар туралы Заңы іргелі болып табылады және қоршаған ортаны емес, табиғатты қорғау және табиғат пайдалану саласында жоғары заңдық күшке ие. Бұл сондай-ақ жанжал туындаған жағдайда экологиялық стандарттарға басымдық беру үшін қажет.

Қазіргі уақытта экологиялық қатынастарды реттейтін заңдар табиғаттың өзін қорғап қана қоймайды, сонымен қатар табиғи ресурстар туралы Заңға және

заңның экологиялық стандарттарына сәйкес "шашыраңқы", сондықтан біз табиғи ресурстарды реттеу туралы заң қоршаған орта туралы заңға енгізілуі керек деп санаймыз.

Ресей мен Қазақстанның мамандары " экологиялық құқық "ұғымын қоршаған ортаны қорғау, табиғи ресурстарды пайдалану, экожүйелерді басқару, қоғамдық қауіпсіздікке кепілдік беру, азаматтардың экологиялық құқықтарын сақтау саласындағы қоғамдық қатынастардың ережелерін белгілейтін нормативтік-құқықтық реттеу ретінде анықтады және оның салдарын талдады.

Біріншіден, экологиялық құқық нормативтік талаптарды белгілеу және қоғамдағы экологиялық тәртіпті қамтамасыз ету үшін қажет.

Қазақстанда осы кезеңде ұсынылған экологиялық құқық нысаны бірден қалыптасқан жоқ.

Экологиялық құқық пәнін оның тарихи дамуы тұрғысынан көрнекі түрде көрсету үшін, С. Д. Бекишева. Белгілі болғандай, қоғам мен қоршаған орта арасындағы экологиялық қатынастар табиғи ресурстарға меншік құқығын, табиғатты ұтымды пайдалануды, қоршаған ортаны қорғауды, экожүйелерді басқаруды, экологиялық құқықтар мен мүдделерді бұзғаны үшін жауапкершілікті және жеке тұлғалардың, заңды тұлғалардың және мемлекеттердің экологиялық құқықтарын қорғауды қоса алғанда, қатынастардың 6 түрлі түрін қамтуы мүмкін.

Әділеттілік үшін кейбір экологиялық қатынастардың пайда болу сәтін дәл анықтау мүмкін емес екенін атап өткен жөн, бірақ олардың шамамен шекараларын көрсету мүмкін емес.

Ең алдымен, біздің ойымызша, Қазақстанда табиғи ресурстарды иеленуге қатысты нормалар бөлініп, регламенттелген. Олар дәстүрлі қазақ құқығының тереңінен пайда болды және негізінен жер, жайылым және су ресурстары туралы дауларға қатысты болды.

Бұл мәселелердің маңыздылығын хан Қасым (1513-1521 жж.) кезінде белгіленген дала кодексі - "Қасымханын қасқа жолы", одан кейін "Есім ханның жолы" ("Есім салған ескі жол ") - жазылмаған қазақ құқығының нормалары айғақтайды. Бұл мәселелердің айрықша маңыздылығы мынада: "Жер дауы" ("аумақтық дау") хан Тәуке жанындағы "Жеті жарғы" деп аталатын жаңа ережелер жинағы осы Кодекстің мазмұны тұрғысынан бірінші болып табылады.

Ерекше табиғи және климаттық жағдайлар қазақтарды басқарудың негізгі нысаны – көшпелі мал шаруашылығын алдын ала анықтады. Нәтижесінде көптеген зерттеушілер қазақтардың жерге меншік қасиеті оның коммуналдық формасының ұзақ өмір сүргенін, ал кейінірек феодалдық форманың болғанын атап өтті. Мемлекеттік нысан Қазақстан Ресей империясына қосылғаннан кейін белгіленді. Жер қатынастарын реформалау және империялық құқық нормаларымен құқықтық қамтамасыз ету ұзақ уақытқа созылды: кейбір зерттеушілер бірнеше кезеңдерді бөліп көрсетеді (1731-1865; 1865-1905; 1905-1920 жж. жер меншігінің жаңа нысанын – империялық-мемлекеттік меншікті белгілеуді және Хан жер меншігін жоюды, Столыпин аграрлық реформасы мен

қоныс аудару саясатын жүзеге асыруды қамтиды). Ал қазақ жеріне меншікті заңнамалық бекіту 1868 жылы ғана орын алды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Конституция Республики Казахстан (принята на республиканском референдуме от 30 августа 1995 года) (с изменениями и дополнениями по состоянию на 17.09.22г.) // <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K950001000>

2. Республика Казахстан. Закон «О правовых актах» от 6 апреля 2016 года № 480-V // <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1600000480>

3. Алимпиева Т.Г., Сагиева Г.К., Нурутдинова А.Ж. Теория государства и права: Уч. пособие.- 2-е изд., перераб. и доп.- Алматы, ТОО «Medet Group», 2021.- 300 с.

4. Байдельдинов Д.Л. Экологическое законодательство Республики Казахстан. - Алматы: Жеті жарғы, 1995.–188с.

5. Бекишева С.Д. Экологическое право Республики Казахстан. – Караганда: Арко, 2009. - 473 с.

6. Голиченков А.К. Концепция Экологического кодекса Российской Федерации: основные положения /Современное экологическое право в России и за рубежом. – М.: Изд.ФГБУ «Институт научной информации по общественным наукам Российской академии наук», 2001. - С.19-28.

7. Боголюбов С.А. Экологическое право: учебник / под.ред. С.А. Боголюбова. - 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Изд-во Юрайт, 2011. – 482 с.

8. Экологическое право: учеб., пособие. Ч.1. / Л.С. Булгакова, О.А. Гуреева, М.Б. Кабанова, В.В. Лавров, Я.К. Чепенко; под.общ. ред. В.В. Лаврова. Спб: Санк- Петербургский юрид. ин-т университета прокуратуры Российской Федераций, 2020. – 180 с.

Мадзигон В.Э.

Магистр права, ст.преподаватель АШ «Право»

Мусаханов Б.Б.

Master's student Q University

Дәлелдеу тақырыбы және дәлелдеу шектері

Аннотация. Мақалада қылмыстық процесте дәлелденуі тиіс мән-жайлар қарастырылған. Нормативтік түрде белгіленген дәлелдемелердің тізбесі толық емес екендігі және ол әрбір қылмыстық іс бойынша анықталуы мүмкін мән-жайлармен шектелмейтіні атап өтілген.

Негізгі сөздер: қылмыстық іс жүргізу, криминология, дәлелдеу пәні, дәлелдеу шегі, қылмыстарды тергеу.

Аннотация. В статье рассматриваются обстоятельства, подлежащие доказыванию при производстве по уголовному делу. При этом отмечается, что нормативно установленный перечень доказательств не является исчерпывающим, и он не ограничивается обстоятельствами, которые могут быть установлены по каждому уголовному делу.

Ключевые слова: уголовный процесс, криминалистика, предмет доказывания, пределы доказывания, расследование преступлений.

Annotation. The article discusses the circumstances that must be proven in criminal proceedings. It is noted that the normatively established list of evidence is not exhaustive, and it is not limited to the circumstances that can be established in each criminal case.

Key words: criminal procedure, criminology, subject of proof, limits of proof, investigation of crimes.

Дәлелдеу тақырыбы әлбір қылмыстық іс бойынша анықтауға жататын жағдайлардың жүйесін білдіреді. Мұндай жағдайлардың тізбесі ҚПК 113 бабында берілген, бірақ толық қамтылмаған әрбір нақты жағдайда бұл тізбе қылмыстық кодекс баптарының диспозициясы тұрғысынан толықтырылады және нақтыланады. Қылмыстық кодекс бойынша сондай-ақ ҚК-тің жалпы бөлімінің тиісті ережелерімен айыптауға баға беріледі.

Сотқа дейінгі тергеп тексеру жүргізу және істі сотта талқылау кезінде дәлелдеуге жататын жағдайлардың тізбесі мыналарды қамтиды немесе қылмыстық іс бойынша дәлелдеуге жататын мән-жайлар:

1. Оқиға мен қылмыстық заңда көзделген қылмыс құрамының белгілері (қылмыстың жасалу уақыты, болған жері, әдісі және басқа да мән жайлар).

2. Қылмыстық заңмен тыйым салынған әрекетті кімнің жасағандығы;

3. Адамның қылмыстық заңмен тыйым салынған әрекетті жасаудағы кінәлілігі, оның кінәсінің нысаны, жасалған әрекеттің себеп-салдары, заңдық және іс жүзіндегі қателіктер;

4. Айыптаушының жауаптылығының дәрежесі мен сипатына әсер ететін мән-жайлар;

5. Айыпталушының жеке басын сипаттайтын мән- жайлар;

6. Жасалған қылмыстық зардаптары;

7. Қылмыспен келтірілген зияның сипаты мен мөлшері;

8. Әрекеттің қылмыстылығын жоққа шығаратын мән-жайлар;

9. Қылмыстық жауаптылық пен жазадан босатуға әкеп соқтыратын мән-жайлар жатады.

Кәмелетке толмаған адам жасаған қылмыстар туралы іс бойынша дәлелденуге жататын қосымша мән-жайлар осы кодекстің 481-бабында көрсетілген. Қылмыс жасауға ықпал етуші мән-жайлар да қылмыстық іс бойынша анықтауға жатады.

1. Кәмелетке толмағанның жасы (күні, айы, туған жылы).

2. Кәмелетке толмағанның өмірі мен тәрбиесінің жағдайы.

3. Интеллектуалдың ерік-жігері мен психиканың дамуының деңгейі, мінезімен темперамент ерекшелігі, қажеттіліктері мен мүдделі;

4. Кәмелетке толмаған жасқа үлкен адамдардың және басқа да кәмелетке толмағандардың ықпалы.

М.С. Строгович дәлелдеу тақырыбын былай деп белгілейді: “Істі дұрыс шешу үшін дәлелдемелердің көмегімен анықталуға жататын қылмыстық істің фактілері, жағдайлары дәлелдеу тақырыбын құрайды [1, 91 б.].

Әрбір дәлелдеме дәлелдеу тақырыбына байланысты ол дәлелдеу тақырыбына енетін қандай да бір фактіні анықтайды. В.П. Божьева дәлелдеу тақырыбының құқықтық табиғатына ерекше назар аударады, ол былай деп жазған болатын: “Заңның өзінде көрсетілген дәлелдеу тақырыбы дәлелдеудің белгілі бір кезеңдерін сақтайтын, процессуалдық шешімді негіздеу үшін қажетті іс үшін маңызы бар жағдайлардың ең төменгі деңгейін белгілейді [2, 213 б.]. Громов Н.А. дәлелдемелер мен қылмыс оқиғасы арасындағы логикалық-гносеологиялық байланысты атап көрсетеді. Атап айтқанда ол “дәлелдеу тақырыбы-қылмыстық істі дұрыс шешу үшін маңызы бар зерттеліп отырған оқиғаның қасиеті мен байланысын бейнелейтін жағдайлар жүйесі [35, 71 б.]. Осыған ұқсас айқындаманы өзге ғалымдар да ұстанады, ол дәлелдеу тақырыбын” істі дұрыс шешу үшін қылмыстық іс бойынша дәлелдеу барысында анықталуға тиісті жағдайлардың іс үшін маңызы бар жиынтығы деп белгілейді [3, 71 б.].

Жоғарыда келтірілген айқындамалардың В.А. Баниннің көзқарасы біршама ерекшеленеді: Дәлелдеу тақырыбының заңдық кестесі дегеніміз нақты іс бойынша процесті жүргізуші лауазымды адамдардың және қылмыстық сот ісін жүргізу міндеттерін шешу үшін талап етілетін қылмыстық оқиғалардағы жағдайларды табу және анықтау жөніндегі процеске қатысушылардың қызметтерін басқаратын нормативтік тәртіп мәндері жинағынан тұратын ақпараттақ жүйе және ақырында К.Ф. Гуценко тұжырымдаған дәлелдеу тақырыбының анықтамасы теориялық-құқықтық тұрғыдан қызығушылық туғызады. Ол былай деп жазды: “Дәлелдеу тақырыбы дегенді ... қылмыстар туралы өтініштер мен хабарларды шешу үшін, сондай-ақ іс бойынша іс жүргізудің алдын алу шараларын қабылдау үшін қажетті қылмыстық іс жүргізу заңында көзделген жағдайлардың жиынтығы деп түсінуіміз керек [4, 82 б.].

Келтірілген анықтамаларды талдау дәлелдеу тақырыбы үшін анағұрлым тән сипаттарды бөліп көрсетуге мүмкіндік береді.

1. Дәлелдеу тақырыбының құқықтық сипаты бар, қылмыстық іс жүргізу заңдары ұйғарымдарымен байланысты болды;

2. Дәлелдеу тақырыбы қылмыс оқиғасы мен гнесеологиялық байланыста болады және беталды сипат алуы мүмкін емес;

3. Дәлелдеу тақырыбының элементтері-қылмыс жасаудың жағдайларын қорытындылап, түсінік беретін оңтайлы ақпарат жүйесі.

4. Қылмыстық сот ісін жүргізу міндеттерін шешу-дәлелдеу тақырыбын анықталмайынша мүмкін емес;

5. Дәлелдеу тақырыбына енетін жағдайлар тізбесі ең төменгі деңгейде болады.

6. Бұл тізбе әрбір іс бойынша анықтау үшін міндетті болып табылады.

7. Дәлелдеу тақырыбының ең болмаса бір элементін анықтамау іс бойынша дәлелдемелердің толық көлемде жиналмағандығын, сондай-ақ адамның кінәлілігі дәлелденбегендігін анықтау үшін негіз болып табылады.

8. Дәлелдеу тақырыбының элементтері логикалық тұрғыдан өзара байланысты және себепші болады, уақыт және кеңістік, жалпы және жеке

меншік, тұтас және бөлек, алғышарт пен салдар және тағы басқа философиялық категориялардың мәнімен және мазмұнымен анықталады.

Дәлелдеу тақырыбының құқықтық сипаты туралы айта отырып, болашақ заңдық тұрғыда анықталатын дәлелдеу соңғысына тән құқық нормалары элементтерінен өзінің нормативтік бекітілуін табуға тиіс екенін есте ұстау қажет.

Дәлелдеу тақырыбының жорамалы бірқатар қылмыстық іс жүргізу нормаларында көрініс табатын және жинақтаушы сипаты бар жораманың мәні мынадай көрінеді: қылмыстық іс бойынша іс жүргізген кезде уәкілетті адам не орган, ал кәмілетке толмағандардың істері бойынша, сондай-ақ ҚПК-нің нормалыранда көрсетілген жағдайларды анықтауға тиіс. Уәкілетті адамның (анықтаушы, тергеуші, прокурор, судья) не уәкілетті органның (қылмыстық ізге түсу органы, сот) процесуалдық жағдайына, сондай-ақ іс жүргізудің кезеңіне байланысты туындайтын құқықтық салдардың түрлі сипаты болады.

Дәлелдеу тақырыбы туралы құқықтық норма диспозициясы оның нормаларына өте жақын үйлеседі және қылмыстық іс жүргізу құқықтық қатынастарының тиісті субъектілері ҚПК-нің 113 бабында көрсетілген (көзделген) жағдайларды дәлелдеуге міндетті екендігінен көрінеді.

Дәлелдеу тақырыбының ауытқымалылығы туралы мәселе де белгілі бір теориялық және практикалық қызығушылық туғызады. Дәлелдеу тақырыбы элементтерінің тізбесі екжей-тегжейлі болып табыла ма? Элементтердің әрқайсысының мазмұны кеңейтіп түсіндіруге жата ма? Осы және басқа да сұрақтарға қылмыстық іс жүргізу ғылымы бір мәнді жауап бермейді.

Бір ғылым мектебінің өкілдері нақты істің сипатына байланысты дәлелдеу тақырыбының элементтері заңда белгіленген шектерден шығуы мүмкін, ал олардың тізбесі тарылуы мүмкін деп ойлайды. Ішінара М.С Строгович былай деп жазды: “Қылмыстық іс бойынша дәлелдеу тақырыбы, әсіресе алдын ала тергеуде біржолата анықталған, қатып қалған дүние болып табылмайтыны түсінікті істі тергеу барысында дәлелдеу тақырыбының шеңбері бірнеше рет кеңеюі, өзгеруі және таралуы мүмкін...” [5, 61 б.].

М.М. Михеенко басқаша айқындама ұстанады. Олар ҚПК-сінде белгіленген дәлелдеу тақырыбы элементтерінің тізбесі егжей-тегжейлі болып табылады және тарылуға да, кеңейтуге де жатпайды деп есептейді. Мәселені осылай түсінуді жақтай отырып М.М Михеенко былай деп жазды: “Қылмыстық қызметтің жаңа жағдайлары табылған немесе тергеудегі істі жасауға қатысы бар жаңа адамдар анықталған жағдайларда дәлелдеу тақырыбының өзгеруін кеңеюін, тарылуын айтуға болар еді, не жекелеген эпизодтар түсіп қалғанның өзінде, осы жағдайларда да дәлелдеу тақырыбының өзгеруі орын алмайды, бірнеше адамдардың ісін, не бірнеше қылмыстар туралы істі бір іс жүргізуге біріктіруге, не істі жеке бөліп қарауға байланысты дәлелдеу тақырыбы жиынтығының ұлғайғандығы немесе азайғандығы туралы айтуға болады” [6, 28 б.].

Медициналық сипаттағы мәжбүрлеу шараларын қолданылуына байланысты істер бойынша дәлелдеу тақырыбының мәнісі туралы мәселе заң шығарушының қызығушылығын туғызады. Есі кіресілі-шығасылы немесе

қылмыс жасағаннан кейін жүйке ауруына шалдыққан жағдайда қылмыстық жазаға тыйым салынған іс-әрекет жасаған адамдарға қатысты істер бойынша ҚПК-нің нормалапына сәйкес мынадай мән жайлар дәлелденуге тиіс:

1. Жасалған әрекеттің уақыты, орны, тәсілі және басқа да мән-жайлар;
2. Осы адамның қылмыстық заңмен тыйым салынған әрекетті жасауы.
3. Әрекетпен келтірілген залалдың сипаты мен мөлшері.
4. Қылмыстық заңмен тыйым салынған әрекетті жасаған адамның оны жасағанға дейінгі, сондай-ақ одан кейінгі мінез-құлқы.
5. Осы адамға бұрын психикалық ауытқушылықтың бар жоғы, қылмыстық заңмен тыйым салынған әрекетті жасау кезінде немесе істі қарау кезінде психикалық сырқаттану дәрежесі мен сипаты.

Медициналық сипаттағы мәжбүрлеу шараларын қолдану жөнінде іс жүргізу негіздері ҚР Қылмыстық кодексінің 90-бабында аталған медициналық сипаттағы мәжбүрлеу шараларын қолдану жөнінде іс жүргізу есі кіресілі-шығасылы күйде қылмыстық заңмен тыйым салынған әрекет жасаған немесе қылмыс жасаған соң жаза тағайындау немесе оны орындау мүмкін болмайтын дәрежеде психикасы бұзылып ауырған адамдарға қатысты істер бойынша жүзеге асырылады. ҚР ҚПК-нің 510-баптың атауынан (“Дәлелденуге жататын мән жайлар”) санаулы мән-жайлар қаралып отырған іс категориялары бойынша дәлелдеу тақырыбының элементтері деген ұғым туындайды. Сонымен бірге осы баптың 2-бөлігінің мағынасынан нақты мән-жайлар анықталуға жататындығы көрінеді. Біздің көзқарасымызда анықтау мен дәлелдеу бір ұғым емес. Егер медициналық сипаттағы мәжбүрлеу шараларын қолдануға байланысты істер бойынша дәлелдеу тақырыбының арнайы элементтері туралы айтатын болсақ, оларға мыналар жатады: қылмыс жасағанға дейінгі және одан кейінгі заң тыйым салған қылмыстық әрекетті жасаған адамның мінез-құлқы.

2) Осы адамда бұрын жүйке ауруы болғандығы, қылмыстық заң тыйым салған әрекетті жасаған кезде немесе істің сотта қаралуы уақытында психикалық ауруының деңгейі мен сипаты, ҚПК-нің 510-бабында санамаланған барлық қалған мән-жайлар арнайы элементтер болып табылмайды және ҚПК-нің 113-бабынан туындайтындай жалпы дәлелдеу тақырыбының мазмұнына жатады. Дәлелдеу тақырыбының маңызы-дәлелдемелерсіз белгілі болған мән-жайдың мәнісі мен сипаты анықталмайынша толық болмайды.

Пайдалынылған әдебиеттер тізімі:

1. Строгович М.С. Курс уголовного процесса. – М.: Изд. «Наука», 1968. – Т.1. – 516 с.
2. Уголовный процесс : учебник для академического бакалавриата / В. П. Божьев [и др.] ; под редакцией В. П. Божьева, Б. Я. Гаврилова. — 5-е изд., перераб. и доп. — Москва : Издательство Юрайт, 2016. — 469 с.
3. ҚР қылмыстық іс жүргізу құқығы. Жалпы бөлім. Төлеубекова Б.Х., Капсаямов К.Ж. және басқалар. Ерекше бөлімі. Алматы, 2000. – 190 б.
4. Гуценко К.Ф., Головкин Л.В., Филимонова Б.А. Уголовный процесс западных государств. – М.: ИКД «Зерцало-М», 2001. – 241 с.
5. Строгович М.С. Курс уголовного процесса. – М.: Изд. «Наука», 1968. – Т.1. – 516 с.

Халықаралық және ұлттық заңнама бойынша мигранттардың құқықтық жағыдайы

Аннотация Бұл мақала халықаралық-құқықтық нормаларға сәйкес босқындардың құқықтық жағдайына арналған. Халықаралық құжаттардан басқа, көптеген мемлекеттерде мәжбүрлі көші-қонның белгілі бір санаттарын анықтаудың қосымша критерийлерін енгізетін өздерінің заңнамалық актілері бар.

Негізгі сөздер: босқындар мәртебесі, қазіргі қақтығыстар, мәжбүрлі көші-қон, халықаралық құқықтық нормалар.

Аннотация. Данная статья посвящена правовому положению беженцев в соответствии с международно-правовыми нормами. Помимо международных документов во многих государствах существуют свои законодательные акты, которые вносят дополнительные критерии определения тех или иных категорий вынужденной миграции.

Ключевые слова: статус беженцев, современные конфликты, вынужденная миграция, международно-правовые нормы.

Annotation. This article is devoted to the legal status of refugees in accordance with international legal norms. In addition to international instruments, many states have their own legislative acts that introduce additional criteria for determining certain categories of forced migration.

Keywords: status of refugees, modern conflicts, forced migration, international legal norms.

Қазіргі әлемнің серпінді дамуы көші-қон процестерінің таралуымен және кеңеюімен сипатталады. Мәселен, халықаралық көші-қон ұйымының (ХҚҰ) деректері бойынша 1990 жылы мигранттардың саны 120 млн адамды құрады, 2019 жылға қарай ол 272 млн адамды, 2020 жылға қарай-281 млн адамды құрайды, ал 2030 жылға болжам бойынша халықтың көші-қон белсенділігінің көрсеткіші 300 млн-нан асады [1].

Көші-қон процестері қазіргі әлемнің көптеген елдеріне тән қасиет болып табылады және осы елдердегі саяси, экономикалық, құқықтық, әлеуметтік, демографиялық және басқа процестерге айтарлықтай әсер етеді.

Көші-қон - бұл мигранттар ағыны арқылы физикалық және әлеуметтік кеңістіктерде көрінетін көп динамикалық әлеуметтік құбылыс. Шынында да, бұл кеңістіктердің параметрлері көші-қон процесін сипаттайды, өйткені олар мигранттардың жаңа өмір жағдайларына бейімделу дәрежесін және сайып келгенде, олардың мінез-құлқының, соның ішінде қылмыстық мінез-құлқының сипатын анықтайды.

Жаппай көші-қон құбылысы әртүрлі себептермен, соның ішінде саяси, экономикалық, әлеуметтік және демографиялық себептермен туындайды.

Жалпы, негізгі халықаралық құжаттарда мигранттардың барлық санаттарының құқықтары мен бостандықтарын сақтауға қатысты кең гуманитарлық принциптер бар. Сонымен, азаматтық және саяси құқықтар туралы халықаралық пактінің 12-бабында[2]: "әр адам керек қозғалыс еркіндігіне және тұрғылықты жерді еркін таңдауға құқығы бар "және одан әрі" әркімнің кез-келген елден, оның ішінде өз елінен кетуге құқығы бар" делінген. Қазақстан Республикасының қолданыстағы Конституциясы жалпыадамзаттық құндылықтарды ұстанады және 12-баптың 4-тармағында шетелдіктер мен азаматтығы жоқ адамдарға Қазақстан Республикасының азаматтарымен тең дәрежеде Қазақстан Республикасының барлық құқықтары мен бостандықтарына кепілдік береді [3].

Қазақстан экономикасының біртіндеп дамуымен елге түрлі себептермен келетін шетелдіктердің саны жылдан жылға артып келеді. Мәселен, "бүркіт" бірыңғай ақпараттық жүйесінің деректері бойынша елге 2017 жылы келген шетелдіктердің саны 5,5 млн, 2018 жылы - 5,9 млн, ал 2019 жылы - 6,2 млн [4, 139] құрады. Оның ішінде жыл сайын ішкі істер органдарында шамамен 2 млн адам тіркеледі, оның 90% - ы еңбек мигранттары. Қазақстан экономикасына белгілі бір оң үлес қоса отырып, адамдардың осындай үлкен ағыны бір мезгілде елдегі криминогендік жағдайға теріс әсер етеді. Сондықтан Қазақстан Республикасындағы мигранттар арасындағы қылмыс мәселесін шешу бойынша тиімді мемлекеттік саясатты әзірлеу қажет.

Көші-қон қылмыстары көші-қон ағындарының болуына байланысты болғандықтан және міндетті түрде Халықаралық өлшеуді қамтитын "көші-қон" ұғымының "бастауларына" негізделгендіктен, бұл көші-қон процестерін құқықтық реттеу әрқашан осы саладағы халықаралық құқықтың ережелеріне негізделеді.

Қазақстан Республикасында (бұдан әрі - ҚР) мемлекетішілік сот ісін жүргізуде халықаралық құқық нормаларын қолдану мен пайдаланудың жалпы тәртібі мынадай:

- "ҚР Конституциясының 4-бабының 3-тармағын Республика заңнамасының алдында заңнамада белгіленген тәртіппен Республика Конституциясына сәйкес жасасқан және тиісті заң (Қазақстан Республикасы Конституциялық Кеңесінің (бұдан әрі - ӨҮК) 2000 жылғы 11 қазандағы № 18/2 Қаулысы) қабылдау жолымен Республика Парламенті ратификациялаған халықаралық шарттар басым заңдық күшке ие деп түсіну керек, Б. 1, қарар бөлімі) [5];

– "1995 жылғы Конституция қабылданғанға дейін күшіне ену шарттары ретінде ратификациялауды көздемеген халықаралық шарттар, егер осы халықаралық шарттар үшін мұндай басымдық құқықтық қатынастардың тиісті салаларын реттейтін Республиканың заңдарында тікелей көзделген болса, қолданыста болады және республика заңнамасы алдында басымдықты сақтайды" (2000 жылғы 11 қазандағы № 18/2 МКҚ, 2-т., қарар бөлімі) [5];

– "Өтініш нысанасына қатысты Қазақстан Республикасы Конституциясының 54-бабының 7-тармақшасы Республиканың Негізгі Заңы мемлекеттің ол үшін халықаралық шарттың міндеттілігіне келісімін білдіру

тәсілі ретінде ратификациялауға ерекше мән беретінін білдіреді" (1-тармақ, қарар бөлігі) [5];

– "Халықаралық шарттарды ратификациялау туралы Қазақстан Республикасының актілері және халықаралық шарттарға қосылу туралы ҚР актілері өздерінің заңдық күші мен құқықтық салдары бойынша бірдей болып табылады. Осыған байланысты Қазақстан үшін міндеттілігі заңнамалық функцияларды жүзеге асыратын Республиканың жоғары өкілді органы (ҚР Парламенті) қабылдаған халықаралық шарттарға қосылу туралы Нормативтік құқықтық актілерде және Заң күші бар ҚР Президентінің жарлықтарында белгіленген халықаралық шарттар ҚР ратификацияланған халықаралық шарттарға теңестіріледі" (п. 2, қарар бөлімі) [5];

- "ҚР ратификацияланбаған халықаралық шарттары Республика заңдары алдында басымдыққа ие болмайды және олар республика заңдарына қайшы келмейтін шамада орындалуға тиіс. Олардың арасында коллизия болған жағдайда шарттардың тараптары "Қазақстан Республикасының халықаралық шарттары туралы" 2005 жылғы 30 мамырдағы ҚР Заңына, сондай-ақ халықаралық құқық нормаларына сәйкес оны келісу рәсімдері және ЕО коллизиясын еңсеру бойынша өзге де шаралар қабылдау арқылы шешуге мүмкіндік алады" (3-тармақ, қарар бөлімі) [5];

– "Қазақстан Республикасының халықаралық шарты немесе оның жекелеген ережелері белгіленген тәртіппен Қазақстан Республикасының Конституциясына қайшы деп танылған жағдайда, мұндай шарт немесе оның тиісті ережелері орындалуға жатпайды" (4-тармақ, қарар бөлігі) (2006 жылғы 18 мамырдағы № 2 МКҚ, қарар бөлігінің 1, 2, 3, 4-тармақтары) [6];

- "Қолдану үшін заңдар шығаруды талап етпейтін халықаралық шарттардың ережелері Қазақстан Республикасында тікелей қолданылады. Өзге жағдайларда халықаралық шартпен қатар ратификацияланған халықаралық шарттың ережелерін іске асыру үшін қабылданған тиісті заңды да қолдану қажет" ("Қазақстан Республикасының халықаралық шарттарының нормаларын қолдану туралы": ҚР Жоғарғы Сотының 2008 жылғы 10 шілдедегі № 1, 3-т.) және т. б. нормативтік қаулылары.

Қазақстан Республикасында халықаралық шарттардың әртүрлі түрлерін жасасу, орындау, өзгерту және тоқтату тәртібі "Қазақстан Республикасының халықаралық шарттары туралы" 2005 жылғы 30 мамырдағы Қазақстан Республикасының Заңымен реттеледі [7].

Қазақстан Республикасының атынан жасалған халықаралық шарттар мемлекетаралық шарттар болып табылады, Қазақстан Республикасы Үкіметінің атынан жасалған шарттар үкіметаралық шарттар болып табылады, ал Қазақстан Республикасы Президентінің тікелей қарамағындағы және бағынысындағы орталық атқарушы органдар мен мемлекеттік органдардың атынан жасалған шарттар ведомствоаралық шарттар болып табылады ("Қазақстан Республикасының халықаралық шарттар туралы Заңы"). келісім-шарттарда"). Қазақстан Республикасының халықаралық шарттар туралы нормаларын қолдану": Жоғарғы Соттың 2008 жылғы 10 шілдедегі № 1 нормативтік қаулысы

(бұдан әрі - "ЖС НП"), 2-тармақ). Жалпы, адам құқықтары жөніндегі барлық халықаралық құжаттарды, соның ішінде мигранттардың құқықтары проблемасына тікелей байланысты нормаларды шартты түрде келесі кең санаттарға бөлуге болады. Бұл жіктеуді профессор М.Ч. Когамов ұсынған. [8].

Бірінші топ. Бұл жүргізіліп жатқан қылмыстық саясатқа тікелей байланысты елеулі ережелерді қамтитын бастапқы, жалпы халықаралық актілер: адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясы (1948, қылмыстық және қылмыстық-процестік сипаттағы 11-ге жуық баптан тұрады), азаматтық және саяси құқықтар туралы халықаралық Пакт (бұдан әрі- АСҚТХП) (1966, 2005 жылғы 28 қарашадағы ҚР Заңы, қылмыстық және қылмыстық 14 баптан тұрады - екі Факультативтік хаттама (1966, 1989, олар қылмыстық істер бойынша сот шешімдеріне шағымдану бостандығы институттарын дамыту үшін негіз болып табылады, сондай-ақ өлім жазасын жоюдың қажеттігін айтады). Сонымен, адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясының кіріспесінде бұл құжат барлық халықтар мен барлық мемлекеттер ұмтылуы керек міндет ретінде жарияланды; бұл ретте 2-тармақ. 2 МПМПП қатысушы мемлекеттерге мынадай міндеттеме жүктейді: "егер бұл қолданыстағы заңнамалық немесе басқа шараларда көзделмесе, осы Пактіге қатысушы әрбір мемлекет өзінің конституциялық рәсімдеріне және осы Пактінің ережелеріне сәйкес осындай заңнамалық немесе басқа да шараларды қабылдау үшін қажетті шаралар қабылдауға міндеттенеді, олар осы Пактіде" және т. б. 2009 жылғы 11 ақпандағы Заңмен Қазақстан Республикасы 1966 жылғы Факультативтік хаттаманы АСҚТХП -ға ратификациялап, осы мәселе бойынша мынадай маңызды мәлімдеме жасады: "Қазақстан Республикасы Факультативтік хаттаманың 1-бабына сәйкес Қазақстан Республикасының юрисдикциясына жататын жекелеген адамдардың мемлекеттік органдардың әрекеттері мен әрекетсіздіктеріне қатысты хабарламаларын қабылдау және қарау адам құқықтары жөніндегі комитеттің құзыретін таниды олар қабылдаған актілерге немесе шешімдерге қатысты билік, Қазақстан Республикасы үшін осы Факультативтік хаттама күшіне енген күннен кейін орын алған " [9].

Жоғарыда айтылғандардың контекстінде АСҚТХП -ға қосымшалар ретінде мпгпп ережелерінен (1985, Сицилия аралы) шектеулер мен ауытқуларды түсіндірудің Сиракуза деп аталатын АСҚТХП -мен байланысты принциптерін мұқият есепке алу қажет. Бұл құжаттың құндылығы мынада: онда АСҚТХП белгілеген жеке құқықтардың жекелеген шектеулері түсіндіріледі, ұлтқа қауіп төндіретін төтенше жағдай кезінде де сақтауға міндетті жеке құқықтардың (ұсталған, қамауға алынған, күдікті, айыпталушы, сотталған) тізбесі келтіріледі, бұл әсіресе халықаралық құқықтың кез келген құқық қорғау стандарттарын енгізу кезінде принципті болып табылады.

Атап айтқанда, азаматтық және саяси құқықтар туралы халықаралық пактінің (Біріккен Ұлттар Ұйымы) ережелеріне шектеулер мен ауытқуларды түсіндірудің Сиракуз принциптері. Экономикалық және әлеуметтік кеңес). БҰҰ е / CN құжаты.4/1985/4, қосымша (1985) мынаны ұйғарады: Пактінің ережелерінде қаралатын шектеулерді қоспағанда, Пактіде кепілдендірілген құқықтарға қатысты оларды қолдану үшін ешқандай шектеулер мен негіздерге

жол берілмейді (1-тармақ); шектеулерді қолдану аясы тиісті құқықтың мәніне қауіп төндіретіндей түсіндірілмейді (п. 2); кез-келген шектеулерді түсіндіру мүмкіндігінше нақты болуы керек және кез-келген күмән қаралатын құқықтарды қорғаудың пайдасына шешілуі керек (3-тармақ); шектеулерді түсіндіру шектеулі құқықтардың әрқайсысы бар сипат пен контекстті ескере отырып жүргізілуі керек (4-тармақ); Пактіде танылған құқықтардың барлық шектеулері ұлттық ережелерге сәйкес бекітілуі керек. Пактіде көрсетілген шектеулер Пактіде сипатталғандармен сәйкес келмейтін мақсаттар үшін қолданыла алмайды (6-тармақ); шектеулерді өз бетінше қолдануға жол берілмейді (5-тармақ). 7); заңда шектеулердің әрқайсысын заңсыз енгізуден немесе қолданудан шағымдану мүмкіндігі және тиімді құқықтық қорғау құралдары көзделуге тиіс (8-тармақ); Пактіде танылатын құқықтар шектеулерінің ешқайсысы баптың 1-тармағына қатысты кемсітушілік бола алмайды. 2 (осы Пактіге қатысатын әрбір мемлекет өз аумағының шегіндегі және оның юрисдикциясындағы барлық адамдарға нәсіліне, түсіне, жынысына, тіліне, дініне, саяси немесе өзге де нанымдарына, ұлттық сеніміне қатысты қандай да бір айырмашылықсыз осы Пактіде танылатын құқықтарды құрметтеуге және қамтамасыз етуге міндеттенеді немесе әлеуметтік шығу тегі, мүліктік жағдайы, тууы немесе өзге де мән-жайы) (9-т.). Пакт шектеуді "қажет" деп белгілеген жағдайларда, "қажет" термині мұндай шектеудің не екенін білдіреді: (a) мұндай шектеу Пактінің баптарының біріне сәйкес рұқсат етілетін ережелердің біріне негізделген, (b) мемлекеттің немесе қоғамның шұғыл қажеттілігіне жауап береді, (c) заңды мақсаттарды көздейді, сондай-ақ (d) осы мақсаттарға пропорционалды. Белгілі бір шектеудің қажеттілігін кез-келген бағалау объективті факторларға негізделуі керек (10-тармақ). Шектеуді қолдану кезінде мемлекет шектеу енгізілетін мақсатқа жету үшін қажет болғаннан гөрі құқықтарды шектеуге әкелетін шараларды қолданбауы керек (11-тармақ). Пактіде кепілдендірілген құқықтарды шектеудің заңдылығын дәлелдеу міндеті мемлекетте жатыр (12-тармақ). Пактінің 12-бабында баяндалған кез келген шектеу Пактіде танылатын басқа құқықтармен үйлесімді болуы тиіс деген талап Пактіде танылатын басқа құқықтардың шектеулеріне де қатысты (13-тармақ). Пактіде танылатын құқықтардың шектеулерін мемлекеттің басқа халықаралық міндеттемелерімен көбірек көлемде кепілдендірілген адам құқықтарының кез келгенін жүзеге асыруды шектейтіндей түсіндіруге жол берілмейді.

Бұл ұлттық заң шығару мен құқық қолдану үшін өзекті құжат жалпыланған қағидаттарды қамтитын нормалар жиынтығын реттейді, оларды сақтау қылмыстық құқық және қылмыстық сот ісін жүргізу салаларында міндетті болып табылады.

Сонымен, бірде-бір мемлекет, Пактіге қатысушы болып табылмайтындарды қоса алғанда, ешқандай жағдайда, төтенше жағдайды қоса алғанда, мынадай құқықтардың қолданылуын тоқтата алмайды немесе бұза алмайды: (a) өмір сүру құқығы; (b) азаптаудан немесе қатыгез, адамгершілікке жатпайтын немесе ар-намысты қорлайтын қарым-қатынас немесе жаза түрлерінен бостандық алу құқығы, сондай ақ еркін келісімсіз медициналық

немесе ғылыми тәжірибелер; (с) құлдықтан, құл саудасынан және еріксіз ұстаудан бостандық құқығы және (d) қылмыстық жауаптылық Пактідегі осы құқықтың анықтамасына сәйкес әрекет жасалған кезде қолданыста болған және қолданылған заңнаманың ережелерімен ғана анықталу құқығы. Кәдімгі халықаралық құқық барлық жағдайларда осы іргелі құқықтарды беруден бас тартуға тыйым салады (69-б.).

Жоғарыда айтылғандардың контекстінде АСҚТХП -ға қосымшалар ретінде АСҚТХП ережелерінен (1985, Сицилия аралы) шектеулер мен ауытқуларды түсіндірудің Сиракуза деп аталатын АСҚТХП -мен байланысты принциптерін мұқият есепке алу қажет. Бұл құжаттың құндылығы мынада: онда АСҚТХП белгілеген жеке құқықтардың жекелеген шектеулері түсіндіріледі, ұлтқа қауіп төндіретін төтенше жағдай кезінде де сақтауға міндетті жеке құқықтардың (ұсталған, қамауға алынған, күдікті, айыпталушы, сотталған) тізбесі келтіріледі, бұл әсіресе халықаралық құқықтың кез келген құқық қорғау стандарттарын енгізу кезінде принципті болып табылады the Ұлттық қылмыстық процесс.

Атап айтқанда, азаматтық және саяси құқықтар туралы халықаралық пактінің (Біріккен Ұлттар Ұйымы) ережелеріне шектеулер мен ауытқуларды түсіндірудің Сиракуз принциптері. Экономикалық және әлеуметтік кеңес). БҰҰ е / CN құжаты.4/1985/4, қосымша (1985) мынаны ұйғарады: Пактінің ережелерінде қаралатын шектеулерді қоспағанда, Пактіде кепілдендірілген құқықтарға қатысты оларды қолдану үшін ешқандай шектеулер мен негіздерге жол берілмейді (1-тармақ); шектеулерді қолдану аясы тиісті құқықтың мәніне қауіп төндіретіндей түсіндірілмейді (п. 2); кез-келген шектеулерді түсіндіру мүмкіндігінше нақты болуы керек және кез-келген күмән қаралатын құқықтарды қорғаудың пайдасына шешілуі керек (3-тармақ); шектеулерді түсіндіру шектеулі құқықтардың әрқайсысы бар сипат пен контекстті ескере отырып жүргізілуі керек (4-тармақ); Пактіде танылған құқықтардың барлық шектеулері ұлттық ережелерге сәйкес бекітілуі керек Пактіде көрсетілген шектеулер Пактіде сипатталғандармен сәйкес келмейтін мақсаттар үшін қолданыла алмайды (6-тармақ); шектеулерді өз бетінше қолдануға жол берілмейді (5-тармақ). 7); заңда шектеулердің әрқайсысын заңсыз енгізуден немесе қолданудан шағымдану мүмкіндігі және тиімді құқықтық қорғау құралдары көзделуге тиіс (8-тармақ); Пактіде танылатын құқықтар шектеулерінің ешқайсысы баптың 1-тармағына қатысты кемсітушілік бола алмайды. 2 (осы Пактіге қатысатын әрбір мемлекет өз аумағының шегіндегі және оның юрисдикциясындағы барлық адамдарға нәсіліне, түсіне, жынысына, тіліне, дініне, саяси немесе өзге де нанымдарына, ұлттық сеніміне қатысты қандай да бір айырмашылықсыз осы Пактіде танылатын құқықтарды құрметтеуге және қамтамасыз етуге міндеттенеді немесе әлеуметтік шығу тегі, мүліктік жағдайы, тууы немесе өзге де мән-жайы) (9-т.). Пакт шектеуді "қажет" деп белгілеген жағдайларда, "қажет" термині мұндай шектеудің не екенін білдіреді: (a) мұндай шектеу Пактінің баптарының біріне сәйкес рұқсат етілетін ережелердің біріне негізделген, (b) мемлекеттің немесе қоғамның шұғыл қажеттілігіне жауап береді, (c) заңды мақсаттарды көздейді , сондай-ақ (d) осы

мақсаттарға пропорционалды. Белгілі бір шектеудің қажеттілігін кез-келген бағалау объективті факторларға негізделуі керек (10-тармақ). Шектеуді қолдану кезінде мемлекет шектеу енгізілетін мақсатқа жету үшін қажет болғаннан гөрі құқықтарды шектеуге әкелетін шараларды қолданбауы керек (11-тармақ). Пактіде кепілдендірілген құқықтарды шектеудің заңдылығын дәлелдеу міндеті мемлекетте жатыр (12-тармақ). Пактінің 12-бабында баяндалған кез келген шектеу Пактіде танылатын басқа құқықтармен үйлесімді болуы тиіс деген талап Пактіде танылатын басқа құқықтардың шектеулеріне де қатысты (13-тармақ). Пактіде танылатын құқықтардың шектеулерін мемлекеттің басқа халықаралық міндеттемелерімен көбірек көлемде кепілдендірілген адам құқықтарының кез келгенін жүзеге асыруды шектейтіндей түсіндіруге жол берілмейді.

Бұл ұлттық заң шығару мен құқық қолдану үшін өзекті құжат жалпыланған қағидаттарды қамтитын нормалар жиынтығын реттейді, оларды сақтау қылмыстық құқық және қылмыстық сот ісін жүргізу салаларында міндетті болып табылады.

Сонымен, бірде-бір мемлекет, Пактіге қатысушы болып табылмайтындарды қоса алғанда, ешқандай жағдайда, төтенше жағдайды қоса алғанда, мынадай құқықтардың қолданылуын тоқтата алмайды немесе бұза алмайды: (а) өмір сүру құқығы; (b) азаптаудан немесе қатыгез, адамгершілікке жатпайтын немесе ар-намысты қорлайтын қарым-қатынас немесе жаза түрлерінен бостандық алу құқығы, сондай ақ еркін келісімсіз медициналық немесе ғылыми тәжірибелер; (с) құлдықтан, құл саудасынан және еріксіз ұстаудан бостандық құқығы және (d) қылмыстық жауаптылық Пактідегі осы құқықтың анықтамасына сәйкес әрекет жасалған кезде қолданыста болған және қолданылған заңнаманың ережелерімен ғана анықталу құқығы. Кәдімгі халықаралық құқық барлық жағдайларда осы іргелі құқықтарды беруден бас тартуға тыйым салады (69-б.).

Мұндай іргелі құқықтарды құрметтеу шегінуге жол берілмейтін құқықтарды қамтамасыз етудің ажырамас шарты болып табылады және осы құқықтардың бұзылуына қарсы тиімді құқықтық қорғау үшін қажет. Атап айтқанда: (а) барлық қамауға алу және ұстау және қамауда ұстау орындары туралы жазбалар жүргізілуі керек, олар мүмкіндігінше бір орталықтандырылған жерде сақталуы керек, онда олар жұртшылыққа кідіріссіз қол жетімді болуы керек; (b) ешкімді айыпсыз алдын ала ұстау немесе ұстау болсын, белгісіз мерзімге ұстауға болмайды сотты күту кезінде қамауда; (с) ешкім оқшауланбауы керек, отбасымен, жақындарымен немесе адвокатпен қарым-қатынас жасау құқығынсыз бірнеше күннен асатын мерзім, мысалы, үш күннен жеті күнге дейін; (d) егер адам айып тағылмаған жерде қамауда ұстау мерзімін ұзарту үшін тәуелсіз соттың мұндай ұстау қажеттілігін ұдайы қарауы талап етілсе; (е) әрбір адам өзіне қандай да бір айып тағылған кезде, құзыретті адамның істі әділ және жария талқылауына құқығы бар, заң негізінде құрылған тәуелсіз және бейтарап сот; (f) бейбіт тұрғындарға қатысты істерді әдетте қарапайым соттар қарауы керек, онда азаматтық сотқа әскери трибуналдар немесе арнайы соттар құру қажеттілігі туындайды, бұл соттардың құзыретті,

тәуелсіз және бейтарап болуын және олардың өкілеттіктерін құзыретті органдар мезгіл-мезгіл қайта қарауын қамтамасыз ету өте маңызды [10].

Екінші топ. Бұл қылмыстық сот ісін жүргізудің әртүрлі бағыттары бойынша, БҰҰ-ның азаптауға қарсы конвенциялары (1984, 1998 жылғы 29 маусымдағы ҚР Заңы), Сыбайлас жемқорлыққа қарсы (2003, 2008 жылғы 4 мамырдағы ҚР Заңы), трансұлттық ұйымдасқан қылмысқа қарсы (2000, 4 маусымдағы ҚР Заңы) сияқты адам құқықтары туралы жоғарыда баяндалған бастапқы жалпы халықаралық актілер 2008 жылғы 15 желтоқсандағы Қазақстан Республикасының Заңы), барлық адамдарды күштеп жоғалып кетуден қорғау (2006, 2008 жылғы 15 желтоқсандағы ҚР Заңы) және т. б. Онда қылмыстық және қылмыстық іс жүргізу тәртібінің нақты ережелері келтірілген, оларды қылмыстық сот ісін жүргізуге енгізу керек. Бұл, мысалы, Б. 1 ас қасық. 2 азаптауға қарсы Конвенция әрбір қатысушы мемлекет өзінің юрисдикциясындағы кез келген аумақта азаптау актілерінің алдын алу үшін тиімді заңнамалық, әкімшілік, сот және басқа да шараларды қолданады және тіпті олардың кейбірін көрсетеді (азаптауды ауыр қылмыстарға жатқызу, азаптау фактілерін дереу тергеуді ұйымдастыру, әдетте күдіктіні қамауға алу азаптау, жәбірленуші мен куәгерлердің қауіпсіздігін қамтамасыз ету, сот сараптамаларының белгілі бір түрлерін жүргізу) [11].

2008 жылғы 26 маусымдағы Заңмен Қазақстан Республикасы БҰҰ-ның Азаптауларға және басқа да қатыгез, адамгершілікке жатпайтын немесе ар-намысты қорлайтын қарым-қатынас пен жазалау түрлеріне қарсы конвенциясына 2002 жылғы 18 желтоқсанда Нью-Йоркте жасалған, БҰҰ Азаптауларға қарсы комитеті жанынан Азаптаулардың және басқа да қатыгез, адамгершілікке жатпайтын немесе ар-намысты қорлайтын түрлердің алдын алу жөніндегі Кіші комитет құрған БҰҰ-ның Факультативтік хаттамасын ратификациялады өтініштер мен жазалар (2-бап) [12].

2013 жылғы 2 шілдедегі "Қазақстан Республикасының кейбір заңнамалық актілеріне азаптаулардың және басқа да қатыгез, адамгершілікке жатпайтын немесе ар-намысты қорлайтын қарым-қатынас пен жаза түрлерінің алдын алуға бағытталған ұлттық алдын алу тетігін құру мәселелері бойынша өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы" заңда Қазақстан Республикасында азаптаулардың және басқа да қатыгездердің алдын алу жүйесі түрінде әрекет ететін ұлттық алдын алу тетігі құрылды, адамгершілікке жатпайтын немесе қорлайтын түрлер қатысушылардың қызметі арқылы жұмыс істейтін өтініштер мен жазалар. [13].

Осылайша, Қазақстанның заң шығарушысы мен орталық мемлекеттік органдары үшін елдің ішкі заңнамасын МПМПП және азаптауға қарсы конвенцияға сәйкес келтіру жөніндегі жұмыста адам құқықтары жөніндегі арнайы комитеттің (Пактінің 28-45-баптары) және азаптауға қарсы арнайы комитеттің (Конвенцияның 17-24-баптары) осы халықаралық құжаттармен құрылған, есептер нысанында әзірленген ұсынымдары пайдалы, жылдық баяндамалар, ескертулер, ұсыныстар, хабарламалар, пікірлер және т. б. адам құқықтары жөніндегі жоғарыда көрсетілген және өзге де халықаралық құжаттарға қатысушы мемлекеттерде адам құқықтарының сақталуын

мониторингтеу үшін ғана. Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2013 жылғы 18 маусымдағы № 617 қаулысының 2-тармағына сәйкес Қазақстан Республикасы Сыртқы істер министрлігіне Біріккен Ұлттар ұйымының Азаптауға қарсы комитетіне БҰҰ-ның азаптауға және басқа да қатыгез, адамгершілікке жатпайтын немесе ар-намысты қорлайтын қатынас түрлеріне қарсы конвенциясын жүзеге асыру мақсатында Қазақстан Республикасы қабылдаған шаралар туралы белгіленген тәртіппен үшінші кезеңдік баяндама Жолдау тапсырылды. жазалау [14].

Бұл өте маңызды, өйткені соңғы жылдары азаматтардың БҰҰ-ның аталған комитеттеріне, соның ішінде олардың қылмыстық құқық пен қылмыстық процесс саласындағы құқықтарының бұзылуына қатысты өтініштерінің өсу тенденциясы байқалды. Бұл жағдай қылмыстық сот ісін жүргізуге қатысушылардың шағымдарын қарау жөніндегі жұмысты түбегейлі қайта қарау қажеттігін көрсетеді, ол шағымның барлық дәлелдерін міндетті тексеруді, тікелей кездесуді және шағым берушіге тексеру қорытындыларын дәлелді түсіндіруді, оның бұзылған құқықтары мен мүдделерін дереу қалпына келтіруді қамтуға тиіс.

Жоғарыда аталған халықаралық құжаттардың талаптарымен 2006 жылғы 20 желтоқсанда Нью-Йоркте қабылданған (Қазақстан Республикасының 2008 жылғы 15 желтоқсандағы Заңымен ратификацияланған) барлық адамдарды күштеп жоғалып кетуден қорғауға арналған халықаралық конвенция органикалық түрде байланысты, ол осы Конвенцияның мақсаттары үшін мемлекет өкілдерінің қамауға алуды, ұстауды, ұрлауды немесе бас бостандығынан айыруды күштеп жоғалып кету деп санайды немесе мемлекеттің рұқсатымен, қолдауымен немесе келісімімен әрекет ететін адамдар немесе адамдар топтары, кейіннен бас бостандығынан айыру немесе жоғалып кеткен адамның тағдыры немесе орналасқан жері туралы деректерді жасыру фактісін танудан бас тартқан кезде, соның салдарынан бұл адам заңды қорғаусыз қалдырылды (2-бап) және әрбір қатысушы мемлекеттен 2-бапта айқындалған, рұқсатсыз әрекет ететін адамдар немесе адамдар топтары жасайтын іс-әрекеттерді тергеу үшін, мемлекеттің қолдауы немесе келісімі үшін және оған жауапты адамдарды сот төрелігіне беру үшін (3-бап) тиісті шаралар қабылдауды талап етеді, [15].

Үшінші топ. Қылмыстық құқық пен қылмыстық сот ісін жүргізудің құқық қорғау стандарттарын нығайту мен дамытуда қылмыстық процесте арнайы құқық субъектілерінің құқықтық субъектілігін қорғауға бағытталған БҰҰ Конвенциялары мен басқа да халықаралық актілерінің ережелері үлкен орын алады. Мысалы, әйелдерге қатысты кемсітушіліктің барлық нысандарын жою туралы Конвенция (1979, 1998 жылғы 29 маусымдағы ҚР Заңы), кәмелетке толмағандарға қатысты сот төрелігін жүзеге асырудың "Бейжің" ережелері (1985), қылмыс пен билікті теріс пайдалану құрбандарына арналған сот төрелігінің негізгі қағидаттарының декларациясы (1985), тұтқындармен жұмыс істеудің ең төменгі стандартты ережелері (2015, Нельсон Мандела), өлім жазасына кесілгендердің құқықтарын қорғауға кепілдік беретін шаралар (1984) және т. б.

Төртінші топ. Қазақстандық қылмыстық сот ісін жүргізудің құқық қорғау принциптерін арттыру үшін айтарлықтай әлеуетті құқық қорғау және сот органдары қызметінің ұйымдық-құқықтық және этикалық негіздерін, сондай-ақ БҰҰ немесе БҰҰ аумағында қабылданған, сондай-ақ Біріккен Ұлттар Ұйымы бөлісетін адвокатураны регламенттейтін халықаралық актілер пакеті алады: құқықтық тәртіпті сақтау жөніндегі лауазымды тұлғалардың мінез-құлық кодексі (1979), сот билігі тәуелсіздігінің негізгі қағидаттары органдар (1985), адвокаттардың қоғамдағы және мемлекеттегі рөлі туралы негізгі ережелер (1990), Кәсіби жауапкершілік нормалары және прокурорлардың негізгі құқықтары мен міндеттері туралы Декларация (1999). Көрсетілген халықаралық құжаттарда қамтылған талаптар ұлттық құқық қолдану қызметі үшін, оның ішінде мигранттардың қылмыстылығына қарсы іс-қимыл саласында да өзекті болып табылады.

Бесінші топ. Мигранттар қылмысының қылмыстық және қылмыстық іс жүргізу проблемаларын реттеу - шет мемлекеттермен қылмыстық істер бойынша құқықтық көмек көрсету мәселелері бойынша Қазақстан жасасқан екіжақты халықаралық шарттардың, келісімдердің, конвенциялардың тақырыбы. Бұл актілер және бұл ретте олардың құндылығы қылмыстық сот ісін жүргізу саласындағы адам құқықтары туралы әмбебап және басқа да халықаралық актілердің нормалары мен ережелерін қолданбалы мағынада айтарлықтай нақтылайды. Мысалы - Әзірбайжан Республикасымен, Венгриямен, Грузиямен, Иран Ислам Республикасымен, Пәкістан Ислам Республикасымен, Италия Республикасымен, КХДР, ҚХР, Қырғыз Республикасымен, Канадамен, Испания Корольдігімен, Монако Княздігімен, Литва Республикасымен, Моңғолиямен, БАӘ, Польша Республикасымен, Молдова Республикасымен, Корея Республикасымен, Өзбекстан Республикасымен, Үндістан Республикасымен, Болгария Республикасымен, Республика Сербия, Румыния, Ұлыбритания және Солтүстік Ирландия Біріккен Корольдігі, Словакия Республикасы, АҚШ, Түркия Республикасы, Украина, Франция Республикасы, Чехия, Эстония Республикасы.

Алтыншы топ. Бұл топты Қазақстан қатысатын өңірлік халықаралық құжаттар құрайды, олар сондай-ақ адам құқықтары туралы жоғарыда көрсетілген әмбебап және өзге де халықаралық сипаттағы халықаралық актілерді толықтырады, нақтылайды. Мысал ретінде мыналарды келтіруге болады: 1993 жылғы 22 қаңтардағы Азаматтық, отбасылық және қылмыстық істер бойынша құқықтық көмек туралы Минск конвенциясы, ҚР Жоғарғы Кеңесінің 1993 жылғы 31 наурыздағы қаулысымен ратификацияланған және оған 1997 жылғы 28 наурыздағы Хаттама, 1999 жылғы 24 маусымдағы ҚР Заңымен ратификацияланған; 2002 жылғы 7 қазандағы Азаматтық, отбасылық және қылмыстық істер бойынша құқықтық көмек және құқықтық қатынастар туралы Кишинев Конвенциясы 2004 жылғы 10 наурыздағы ҚР Заңымен ратификацияланған; ТМД мемлекеттерінің шарттары: адамның құқықтары мен негізгі бостандықтары саласындағы халықаралық міндеттемелер туралы (1993), экономика саласындағы қылмыстарға қарсы күрес мәселелері бойынша (1996), заңсыз көші-қонға қарсы күрес мәселелері бойынша (1998) және т. б.;

Осылайша, халықаралық құқық тұрғысынан мигранттардың қылмыс мәселесін зерттеудің ұсынылған құрылымы, халықаралық актілердің адам құқықтары бойынша жіктелуі, біздің ойымызша, оның жағдайының неғұрлым толық және егжей-тегжейлі көрінісін береді. Бұл мигранттар қылмысының қазіргі өзекті проблемаларына қарсы іс-қимыл саясатын мақсатты түрде қалыптастыруға, қолданбалы мағынада халықаралық құжаттардың әмбебап ережелерін нақтылауға мүмкіндік береді.

Сонымен қатар, аталған халықаралық актілердің салыстырмалы ережелерін мигранттардың қылмыстылығына қарсы іс-қимыл саласындағы қылмыстық саясат пен қылмыстық сот ісін жүргізу тәртібін айқындайтын ұлттық заңнама нормаларымен толық талдаудың болмауы, халықаралық құжаттарда белгіленген әлеуетті мүмкіндіктер Қазақстандағы бұл қызметті айтарлықтай төмендететінін және қарызға беретінін мойындау қажет. Мысалы, мысал ретінде апатридтердің мәртебесі туралы Конвенция (1954) және азаматтығы жоқтықты азайту туралы Конвенция (1961) сияқты халықаралық құжаттарды ратификациялау қажеттілігін келтіруге болады. Бұл халықаралық актілер осы құжаттарда талқыланатын адамдардың заңды құқықтарын қамтамасыз етуге арналған және бұл Қазақстан үшін маңызды.

Жалпы, Қазақстан Республикасында көші-қон қызметі саласындағы халықаралық ынтымақтастықтың мүмкіндіктері әлі таусылмағанын атап өткен жөн. Мысалы, ҚР ІІМ КОМС мәліметтері бойынша, Қазақстан реадмиссия туралы соңғы 4 жылда (2017 жылдан 2020 жылға дейін) жасаған екіжақты келісімдердің саны өзгерген жоқ – 17. Сол сияқты, көші-қон саласындағы халықаралық ынтымақтастықтың басқа да маңызды мәселелері бойынша тиісті белсенділік байқалмайды. Бұл көбінесе Қазақстан Республикасында көші-қон саласындағы мемлекеттік саясатты жүзеге асыратын жеке уәкілетті органның болмауына байланысты.

Сонымен қатар, біздің ойымызша, адам құқықтары жөніндегі халықаралық актілердің, оның ішінде мигранттардың жіктелуі мигранттар қылмысының криминологиялық мәселелерін зерттеу үшін ғылыми-зерттеу, іздеу жұмыстары үшін кең ауқымды қызметті болжайды.

Алдағы уақытта біздің зерттеуімізде көші-қон саласындағы қазақстандық заңнаманың ережелерін салыстырмалы халықаралық нормативтік құжаттармен үнемі салыстырмалы талдау жүзеге асырылады.

Пайдалынылған әдебиеттер тізімі:

1. Киселев И. Я. Сравнительное и международное трудовое право. М.: «Дело», 1999. с. 447-448.
2. Крылов К.Д. Тенденции развития правовых стандартов политики в сфере труда // Диссертация в виде научного доклада на соискание ученой степени доктора юридических наук. М., 2002. с. 17.
3. Сабитова И.С. Конституционно-правовые основы обеспечения равенства прав и свобод мужчин и женщин в сфере труда Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата юридических наук. Саратов, 2006.

4. Адриановская Т.Л. Современные проблемы правовой защиты женщин в сфере трудовых отношений Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата юридических наук. Санкт-Петербург, 2005. Смирнов О.В. Трудовое право: учебник. М.: «Проспект», 2011. - с.27-28.

5. Вашанова О. В. Принцип недискриминации личности в международном праве // Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата юридических наук. М., 2004., с. 12-14.

Әділқан Т.А.

Master's student Q University

Жер асты суларын пайдалану және қорғау саласындағы Қазақстан заңнамасының қалыптасуы мен дамуы

Аннотация. Бұл мақалада қазіргі заманғы Қазақстанның қолайсыз әсерлерден жер асты суларын құқықтық қорғауда халықаралық тәжірибені жер асты суларын қорғау және пайдалану құқықтық реттеу ерекшеліктері зерттелген. Мақала су заңнамасына және оны жетілдіру жолдарын ұсынуға мүмкіндік берді, сонымен қатар жер асты суларына қатысты Қазақстан Республикасының жер қойнауы заңнамасы талданған.

Түйін сөздер: жер асты сулары, жер асты су объектілері, құқықтық реттеу, заңнама, суды иелену құқығы, суды пайдалану құқығы, суды қорғау

Аннотация. В предлагаемой статье изучены особенности правового регулирования охраны и использования подземных вод в современном Казахстане, международный опыт правовой охраны подземных вод от негативного антропогенного воздействия. В статье дается анализ водного законодательства и законодательства РК о недрах в части подземных вод, что позволило предложить пути его совершенствования.

Ключевые слова: подземные воды, подземные водные объекты, правовое регулирование, законодательство, право собственности на воды, право водопользования, охрана вод.

Annotation. In this paper we studied the peculiarities of legal regulation of protection and use of groundwater in modern Kazakhstan, the international experience of legal protection of groundwater from adverse human impact. The article provides an analysis of water legislation and the legislation of Kazakhstan on subsoil with regard to groundwater, that has allowed to suggest ways to improve it.

Key words: ground water, underground water, legal regulation, legislation, ownership of water, water law, water protection.

Қазақстанның жер асты сулары туралы Заңын зерделеу оның дамуының бірнеше кезеңдерінен өткенін көрсетеді, оның қалыптасуына халықаралық құқық нормалары, әсіресе Қазақстан Республикасының егемендігін алу контекстінде қатты әсер етті.

Қазақстанның қазіргі заңдары халықаралық құқық қағидаттарын мойындайды, олар ғалымдардың пікірінше, "нормалары мемлекетті күнделікті қызметі мен қарым-қатынасында басқаруы тиіс Конституцияның бір түрі" ретінде қарастырылады [1, 43-бет].

Біздің ойымызша, жер асты сулары туралы Заңның қалыптасуының бірінші кезең. Бұл кеңестік кезең, айдың социалистік революциясынан басталады.

"Қазақ КСР Су кодексі - Кеңес үкіметінің туындысы. Бүкіл құқықтық жүйенің ажырамас бөлігі ретінде ол жаңа кеңестік мемлекеттік мемлекеттің құрылуымен және дамуымен дүниеге келді, дамыды және нығайды"[2, 148].

Кеңес өкіметінің алғашқы жылдарында 1917 жылдан бастап жер және су реформалары жүргізілді және Лениннің "Құрлықтық" Жарлығына сәйкес барлық су ресурстары мемлекеттік меншік, халықтың меншігі деп жарияланды. Орталық Атқару комитетінің 1918 жылдардағы "жерді әлеуметтендіру туралы" қаулысы суды пайдалану және кәдеге жарату тәртібін анықтады [3, 27-бет]. Жерді қайта құруды жүзеге асыру жөніндегі пролетарлық идеяларды құқықтық ресімдеу "жер туралы" және "жерді әлеуметтендіру туралы" жарлықтарда көрініс тапты. Оның жарияланымдарымен бірге жерге айрықша мемлекеттік меншікке негізделген жаңа социалистік жер жүйесі құрылды. Лениннің жер туралы Жарлығы Адамзаттың бұрынғы тарихына белгісіз және белгісіз осы жерлерді өзгертуге құқықтық негіз болды. Бұл қайта құрулардың мәні елде жеке меншікке негізделген жер жүйесін жою және жер мемлекеттік меншік деп жарияланған жаңа жер жүйесін бекіту болды [4, с.26.]. 1921 жылы Семей аудандық комиссиясы жер-су реформасы және казак жұмысшыларына қоныс аудару қорының ауылдары мен қаңырап қалған аудандарында артық жер пайдалануды қайтару туралы бұйрық шығарды. Ірі жер иелері мен ауқатты шаруалардың жерлері мемлекеттік жер қорына беріліп, ұсақ және жерсіз шаруаларға таратылды. Суды бөлу арнайы қаулыны басшылыққа ала отырып, Кеңес өкіметінің қарамағына берілді. 1920 жылы бірінші Қазақстанның бірінші Экологиялық конференциясы өткізілді, онда Жер, жер және су комиссиясы төрағалық етті, оның шешімі Ауыл шаруашылығы жерлеріндегі жер ресурстарын басқару бойынша ауқымды жұмыс жүргізді. Көшпелі және жартылай көшпелі халықтың өмір салтына байланысты тұщы суды игеру жолдарын қамтамасыз ету мәселесі қарастырылды [5, б. 30.].

Жер асты суларын қорғауға қатысты РСФСР Жоғарғы Кеңесінің 1919-20 жылдардағы "су ресурстарын қорғау жөніндегі Орталық комитет" қаулысы су объектілерін өндірістік және муниципалды кәсіпорындардың ағынды суларының ластануынан санитарлық қорғауға қойылатын талаптарды белгілейді, олардың дұрыс пайдаланылуы жер асты суларының сапасына тікелей әсер етеді [3, 6-бет].

"Семей ауданындағы уақытша су туралы заң" 1919 жылы су ресурстарын пайдалану және қорғау саласындағы қоғамдық қатынастарды реттеуге бағытталған [6].

Осы Заңға сәйкес Семей ауданының барлық су айдындары мемлекеттік меншік деп жарияланды және су ресурстарын экспроприациялау қайтадан

күшейтілді. Жер асты суларына келетін болсақ, суару жерлерінің ағынды суларын пайдалануға рұқсат беру процедурасын су ресурстарын басқару департаментінің мақұлдауымен тиісті жер және су комиссиясы құрды және реттейді.

"Қазақ КСР аумағында жер асты суларын қорғау туралы" Үкіметтің 1959 жылдың 29 сәуіріндегі қаулысында елеулі жаңалық әзірленді. Ол еліміздегі елді мекендерді, өнеркәсіптік кәсіпорындарды және ауылшаруашылық қажеттіліктерін сумен қамтамасыз ету үшін маңызды жер асты суларының ресурстарын пайдалану тәртібі мен шарттарын белгіледі. Жаңа ұңғымаларды бұрғылау, барлау және пайдалану ұңғымаларын пайдалану және реконструкциялау, сондай-ақ минералдық ресурстардың жаңа капитандарын құру Министрліктің топырақ геологиясы жөніндегі ұйымымен бірлесіп барлық министрліктермен, ведомстволармен, ұйымдармен және кәсіпорындармен орындалуы мүмкін екендігі анықталды. Қазақ КСР болып табылатын қолданыстағы және салынып жатқан тау-кен, мұнай, химия және металлургия салаларын қоспағанда, Қазақ КСР-нің геологиясы мен жерастысулары. Жер қойнауын қорғауға келетін болсақ, ол бұл жұмыстарды мемлекеттің аумақтық органдарымен үйлестіре жүргізуге міндетті. Мемлекеттік техникалық қадағалау [7]. 1959 жылы 3 қазанда жер асты суларын қорғау жөніндегі талаптардың орындалуын бақылауды күшейту мақсатында Қазақ КСР Министрлер Кеңесі "жер асты суларын пайдалануды мемлекеттік бақылауды күшейту және сақтау жөніндегі шаралар туралы" қаулы қабылдады.

Республиканың су құқығын дамыту тарихындағы жаңа кезең "Қазақ КСР су ресурстарын пайдалануды ұтымды ету және қорғауды күшейту жөніндегі шаралар туралы" Қазақ КСР Министрлер Кеңесінің 1960 14 қарашадағы Қаулысы болды. Республиканың көптеген аудандарында су ресурстарының ұтымсыз пайдаланылуы, сарқылуы және ластануы байқалғаны атап өтілді. Мұндай кемшіліктерді жою үшін Үкімет ұйымдастырушылық, экономикалық және ұлттық құқықтық шаралардың тұтас жүйесін әзірледі [8].

Осы шешімнің негізінде Қазақ КСР Министрлер Кеңесі өңірлік бассейндік инспекциялары бар жер үсті және жер асты суларының ресурстарын пайдалану және қорғау жөніндегі мемлекеттік комитетті, сондай-ақ республика министрліктері жанындағы Мемлекеттік Жоспардың су ресурстарын басқару бөлімін және су ресурстарын басқару мәселелері жөніндегі арнайы топты құрды.

Қазақстандағы су құқығының қалыптасуы мен даму тарихындағы тағы бір маңызды құжат "Қазақ КСР табиғатты қорғау туралы Заң" болды. Ол барлық жер үсті және жер асты сулары, сондай-ақ топырақтың ылғалдылығы шаруашылық айналымға енетінін және пайдаланылмайтынын және республика аумағында мемлекеттік қорғалуға және пайдалануды реттеуге жататынын атап өтті.

Жер асты суларын, атап айтқанда, барлық су ресурстарын пайдалану мен қорғауға қатысты тағы екі маңызды Нормативтік құқықтық акт келесідей:

- КСРО Министрлер Кеңесінің 3.10.1975 ж. №197 Қаулысымен "су ресурстарын мемлекеттік есепке алу және пайдалану қағидалары" бекітілді,

оған сәйкес су ресурстарын мемлекеттік есепке алу және оларды пайдалану КСРО Гидрометеорология және қоршаған ортаны қорғау жөніндегі мемлекеттік комитетінің бірыңғай жүйесіне сәйкес жүргізіледі. КСРО Геология министрлігімен (жер асты сулары басқармасы) және КСРО жер мелиорациясы және су ресурстарын басқару министрлігімен (суды пайдалануды есепке алу тұрғысынан) ынтымақтастық. (Бастап).

- КСРО Министрлер Кеңесінің 1976-6-2 "су ресурстарын кешенді пайдалану және қорғау жоспарларын әзірлеу және бекіту тәртібі туралы" қаулысымен, "КСРО мен Біріккен Республиканың су заңнамасының негіздеріне" сәйкес "КСРО және біріккен Республикасы су заңнамасының негіздеріне" сәйкес, елдің және КСРО мен Біріккен Республиканың жекелеген аудандарының су шаруашылығы кешенді пайдаланудың бас жоспарларын, бүкіл елдің су шаруашылығын, өзен бассейндерінің жоспарларын, біріккен республиканың экономикалық дамуын және автономиялық республикаларында, аймақтық жоспарларда аудандар мен аумақтарды дамыту қажет екендігі көрсетілген [6].

1984 жылы 1984-8-15 жылдары КСРО Геология министрлігі, 1984-7-24 жылдары КСРО су шаруашылығы министрлігі және 1984-7-17 жылдары КСРО Денсаулық сақтау министрлігі бекіткен "жер асты суларын сақтау ережелері" қабылданды. Бұл оларды халық шаруашылығында пайдалануға мүмкіндік береді.

Құжатқа сәйкес, күзеттің негізгі объектісі - сулы горизонттар және тұрмыстық және ауыз су үшін су қабылдау құрылыстарын жер асты суларын сақтау үшін пайдалану мақсаттары болды:

- КСРО мен Біріккен республикалардың су пайдалану және табиғатты қорғау саласындағы су заңнамасының негізгі және басқа нормативтік құжаттарына сәйкестігі;;

- Ластаушы заттардың жер бетінен жер асты суларына ағып кетуін және дренажын болдырмау және жою бойынша шараларды жүзеге асыру;;

- Сарқынды суларды тазарту деңгейін арттыру және тазартылмаған сарқынды суларды су жолдарына, су қоймаларына және жерасты Сулы горизонттарына ағызудың алдын алу;

- Жер асты суларын барлау, жер асты суларын алуды жобалау, салу және пайдалану рәсімдерінің талаптарын қатаң сақтау.

Алайда, кез-келген жағдайда халықаралық құқықты қолдану ішкі құқықты қолданбай жүрмейді. Ол осы екі құқықтық жүйеге негізделген (диалектикалық дуализм), бұл терминдер арасындағы диалектикалық байланысты көрсетеді. Сонымен бірге, ішкі құқық халықаралық құқықпен соңғысының орындалуын қамтамасыз ететіндей үйлестірілуі керек. Бұл тұрғыда халықаралық құқықтың басымдығы туралы айтуға болады. Басқаша айтқанда, мемлекеттер не ұлттық құқықтың жаңа нормаларын (немесе жеке құқықтық позицияларын) қабылдауы, не қолданыстағы нормаларды өзгертуі немесе өзгертуі, не, сайып келгенде, халықаралық құқық нормаларынан немесе жеке халықаралық-құқықтық позициялардан туындайтын міндеттемелерді болдырмау үшін ұлттық құқықтың жаңа нормаларын (немесе жеке құқықтық

позицияларын) қабылдауы керек. осы нормалар мен ұстанымдардан туындайтын құқықтарды іске асыру. Заң жоғарыда аталған нормаларға (немесе нұсқауларға) толық сәйкес келеді. Ұлттық билік органдарының, билік органдары мен ұйымдардың қызметі ұлттық заңнаманың нормаларына (немесе басшылық қағидаттарына) толық сәйкес келуін қамтамасыз ету қажет. Сонымен қатар, тиісті ұлттық нормалардың сақталуын қамтамасыз етуге бағытталған азаматтар халықаралық құқықтың тиісті нормаларын сақтауға құқылы болады және халықаралық аренада мемлекеттің халықаралық құқық нормаларының сақталуын қамтамасыз ету жөніндегі қызметі ретінде қарастырылады

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Сарсембаев, М.А. Международное право. Общая часть: учебное пособие. - Алматы: Ғылым, 1993. - 133 с.
2. Байсалов, С.Б. Водное право Казахской ССР (Некоторые проблемы теории и практики).- Алма-Ата: Издательство «Наука», 1966. - 398 с.
3. Сборник документов по земельному законодательству СССР и РСФСР. 1917- 1954 гг. - М., 1954. - 563 с.
4. Общая теория советского земельного права. - М.: Наука. - 1983. - С.- 26.
5. Архипов, И.Г. Земельное право Республики Казахстан. - Алматы. - 1997. - С. 30.
6. Охрана природы. Сборник законодательных актов.- М., 1961. – 467 с.
7. Республика Казахстан. Водный кодекс от 31 марта 1993 года //Ведомости Верховного Совета Республики Казахстан, 1993 г.- N 7.- с. 149.
8. Казахская ССР. Об охране окружающей природной среды в Казахской ССР: Закон от 18 июня 1991 г.// Ведомости Верховного Совета Казахской ССР, 1991.- N 26.- с. 332.

УДК 340.1

Жанаберлиев Д. Ж.
Master's student Q University

Сыртқы қауіпсіздік ұғымы. Қазіргі заманғы сыртқы қауіпсіздік қатерлері

Аннотация. Мақалада қауіпсіздік жағдайы ретіндегі «қауіпсіздік» түсінігінің нақты анықтамасы берілген ықтимал зақымданудан, қауіпті әсерлерді тежеу немесе болдырмау мүмкіндігі ретінде және сондай-ақ келтірілген зиянды тез арада өтеуге. Бұл анықтаманың отандық және шетелдік әдебиеттерде бар көптеген интерпретацияларына қарамастан, қауіпсіздік түсінігі әлі де сақталуда даулы. Бұл мақалада «қауіпсіздік» ұғымының дәстүрлі әскери-күштік түсіндірмеден белгілі бір дәрежеде нақтылайтын көп өлшемді интерпретацияға қарай эволюциясы бақыланады. бұл терминді кеңейтіп, тереңдете түседі.

Түйін сөздер: басқару, қоғам, үрдістер, Қауіпсіздік, қауіптер, қауіпсіздік, қарсы әрекет,

қақтығыс, мүдделер, мемлекет.

Аннотация. В статье дается уточненное определение понятия «безопасность» как состояния защищенности от возможного нанесения ущерба, как способности к сдерживанию или парированию опасных воздействий, а также к быстрой компенсации нанесенного ущерба. Несмотря на многочисленные трактовки данного определения, существующие в отечественной и зарубежной литературе, само понятие безопасности все еще остается дискуссионным. Настоящая статья также прослеживает эволюцию понятия «безопасность» от традиционной военно-силовой трактовки в сторону многомерного толкования, которое в определенной мере уточняет, расширяет и углубляет данный термин.

Ключевые слова: управление, общество, тренды, Безопасность, угрозы, защищенность, противодействие, конфликт, интересы, государство..

Annotation. The article provides a refined definition of the concept of “security” as a state of security from possible damage, as the ability to restrain or parry dangerous influences, and also to quick compensation for damage caused. Despite numerous interpretations of this definition existing in domestic and foreign literature, the concept of security itself still remains debatable. This article also traces the evolution of the concept of “security” from the traditional military-force interpretation towards a multidimensional interpretation, which to a certain extent clarifies

expands and deepens this term.

Keywords: management, society, trends, Security, threats, security, counteraction, conflict, interests, state.

"Қауіпсіздік" термині әдетте қауіптен Бостандық күйін білдіреді. Қауіп - бұл затты бұзатын, оның қалыпты жұмыс істеуі мен дамуы мүмкін емес қауіп. Егер объект мемлекет болса, онда қауіп оның ұлттық мүдделеріне қауіп төндіреді.

Ұлттық мүдделер. Ұлттық мүдделерді дұрыс анықтау қауіп құбылысын дұрыс бағалаудың шарты болып табылады.

Г. Моргентау, жетекші американдық саясаттанушы, мемлекеттер арасындағы бәсекелестік тәртіптің бастауларын және оның шеңберінде өз мүдделерін қорғауға деген ұмтылысты зерттеді. Моргентаудың пікірінше, әр мемлекеттің сыртқы саясаты ұлттық мүдделерге негізделеді және әскери стратегия мен дипломатияға сүйенеді, бұл өз кезегінде мемлекетті өзіне қауіп төндіретін басқа мемлекеттермен қақтығысқа әкеледі [1].

Ұлттық қауіпсіздіктің алғашқы тұжырымдамаларының бірін американдық зерттеуші В. Липпман жасаған. Липпманның пікірінше, мемлекет өзінің мүдделеріне қауіп төнген кезде қауіпсіздікті қамтамасыз етеді, егер ол өзінің мүдделерін соғыс арқылы қорғауға дайын болса, оны болдырмау үшін заңды мүдделерін Құрбан етпестен [2, 44-бет].

Саяси реализм мектебінің өкілі А. Вальферс "қауіпсіздік" және "ынтымақтастық" ұғымдарының сәйкестігін зерттейді

Қауіпсіздік - бұл елдің көп немесе аз дәрежеде иеленетін құндылығы. Қауіпсіздік - бұл мемлекет азды-көпті иеленетін және ол негізінен билік пен байлықпен бөлісетін құндылық. Күш пен байлық - халықаралық істердегі тағы екі маңызды құндылық " [3, б. 34].

Қауіпсіздік пен ынтымақтастық категориялары арасындағы байланысты дәлелдеу үшін А. Вольферс мемлекетаралық ынтымақтастық түрлерін ішкі және сыртқы деп бөледі. Оның пікірінше, ішкі ынтымақтастық мемлекеттің белгілі бір әлеуметтік топ ішіндегі қатынастарды жақсартуға бағытталған күш-жігерін білдіреді. Сыртқы ынтымақтастық - бұл мемлекеттің сырттан туындауы мүмкін жалпы қауіптермен күресу жөніндегі күш-жігері.

Неореализмнің негізін қалаушы Кеннет Уолтц қауіпсіздікті жеке, ұлттық және жаһандық деп жіктеді. Уолтцтың пікірінше, мемлекеттің барлық әрекеттері қауіпсіздікке қол жеткізуге бағытталған, сондықтан мемлекеттің сыртқы саясаты күштер тепе-теңдігіне негізделген [4].

Француз реалистерінің теориясы сонымен қатар "ұлттық мүдделер" ұғымына негізделген, олардың бірі, Р.Аронның пікірінше, мемлекеттің тіршілігінің негізі болып табылатын "қауіпсіздік" ұғымы [5].

Қазіргі ғалымдардың сыртқы саясат пен сыртқы қауіпсіздіктің өзара байланысы туралы көзқарастары туралы сөйлесейік. Көптеген сарапшылар Қазақстанның сыртқы саясатын табысты және көп салалылық тұжырымдамасына негізделген деп санайды. Бұл Қазақстанға көршілермен қарым-қатынаста тепе-теңдікті сақтауға мүмкіндік берді. Өздеріңіз білетіндей, әлемдегі ең үлкен құрлық шекарасы Қазақстан мен Ресей арасында өтеді. Оның ұзындығы 7500 шақырымнан асады. Қазақстанның сыртқы саясатының бағыты - дауларды бейбіт жолмен реттеу. Мемлекет басшысы Тоқаевтың қызметін ерекше атап өткен жөн. Тоқаев АҚШ пен Батыс Еуропа елдеріне қатысты белсенді саясат жүргізді. Осы сыртқы саясатты сәтті жүзеге асыру оған жоғары халықаралық стандарттар мен ұлттық мүдделер арасындағы тепе-теңдікті сақтауға мүмкіндік берді [6]. Қоғамдық санада Ұлттық қауіпсіздік әлемді қауіпсіз және күшті ету және жалпыадамзаттық құндылықтарды сақтау үшін қажет деген түсінік қалыптасты. Басқаша айтқанда, ұлттық қауіпсіздік мемлекеттің қазіргі және болашақ ұрпақтың негізгі құндылықтарына нұқсан келтірместен өзін-өзі қамтамасыз ету, көбею және өзін-өзі жетілдіру қажеттіліктерін қанағаттандыру қабілеті деп түсініледі.

Қатерлерді объективті бағалау үшін біз ұлттық қауіпсіздік қатерлерін ұлттық мүдделер жүйесімен үйлестіру қағидатын қабылдадық. Бұл принциптің мәні ұлттық мүдделер жүйесін мүмкіндігінше дәл және объективті түрде анықтау болып табылады [7, 209-222 ББ].

Қазақстанның ұлттық қауіпсіздігін зерттеуші Д. Нұрпейісовтың жұмысында қауіптер олардың шығу тегіне, өзектілік дәрежесіне және стихиялық факторлардың болуына қарай жіктеледі [8, 37-бет].

Белгілі қазақстандық ғалымның пікірінше, ұлттық қауіпсіздікке төнетін қатерлерді өзекті және әлеуетті, сыртқы және ішкі, жедел және оқиғаларға

бөлуге болады. Бұл жіктеу қауіп көздерінің түрін және оларды жоюға бағытталған әрекеттерді таңдауды анықтайды.

Францияда мемлекетке төнген қауіптер жүйеленіп, "ақ кітап" деп аталатын құжатта жарияланады. Ақ кітап қорғаныс пен ұлттық қауіпсіздікке қатысты мәселелерді сипаттайды.

Көрейік. "Ақ кітап" стратегиялық функция ретінде ақпаратқа ие болу және жағдайды болжау және болжау қабілетін дамыту маңызды екенін атап көрсетеді. Бұл тұрғыда қоғамның дамуына тікелей әсер етуі мүмкін нақты және ықтимал қауіптер мен жағымсыз жағдайларды болжауға бағытталған алдын-алу мен іс-әрекетке баса назар аударылады.

Тежеу процестері мен саясаты да стратегиялық маңызға ие. Мұны ядролық тежеу деп түсінуге болады. Франция - ядролық қаруы бар мемлекет. Сондықтан ядролық қаруға ие болу қауіпсіздікті қамтамасыз етуге бағытталған шара болып табылады [9].

Сондықтан Негізгі Заңда осы саясаттың негізгі принциптері мен идеялары бекітілуі керек. Франция Конституциясында бұл принциптердің тікелей көрінісі жоқ. Алайда, біз Францияның негізгі заңының 1-бабында көрсетілген басшылық ережелерді сыртқы саясатты жүргізу принциптері ретінде қарастыруға болады деп санаймыз. Бұл идеяларды толығырақ түсіндірейік. Бұл аумақтың бөлінбейтіндігі туралы идея. Бұл сондай-ақ қоғамның зайырлылығы мен демократиялық құрылымы туралы идея. Бұл сондай-ақ қоғамның зайырлылығы мен демократиялық құрылымы, сондай-ақ заң алдындағы теңдік идеясы. Бұл сондай-ақ мемлекеттің әлеуметтік табиғаты туралы идея [10].

Француз ғалымы Пьер Тиффеннің пікірінше, Конституцияның ережелері Францияның мемлекеттік жүйесінің тарихи дамуын, көпұлтты қоғамның мүдделерін, діни сенім бостандығын және демократиялық дәстүрлердің басымдылығын көрсетеді [11].

Айта кету керек, біздің бастапқы заңнамада сыртқы саяси мінез-құлықты реттейтін нормалар жоқ.

Екінші жағынан, бірқатар елдерде сыртқы саясат принциптері конституцияларда бекітілген. Осындай мемлекеттердің бірі - Өзбекстан. Өзбекстан Конституциясының 17-бабында Өзбекстанның халықаралық қатынастардың субъектісі екендігі баса айтылған. Мұнда күш қолданбау және күшпен қауіп төндірмеу принципі бекітілген. Шекаралардың мызғымастығы мен аумақтық тұтастығына баса назар аударылады. Дауларды бейбіт жолмен шешуге де баса назар аударылады. Өзбекстан басқа мемлекеттердің ішкі істеріне араласпау саясатын мойындайды. Ең алдымен, конституциялық Кодексте мемлекеттің, оның халқының жоғары мүдделерінің үстемдігі, оның әл-ауқаты мен қауіпсіздігі қағидаты бекітілген [12].

Осылайша, Конституциялық Кодексте сыртқы саясат принциптерін тұжырымдаудың екі көзқарасы бар. Бұл француз және өзбек тәжірибесі. Сыртқы саясаттың мәселелері мен принциптері бастапқы заңнамада көрініс табуы тиіс деп санаймыз. Бұл қауіптер биоқауіпсіздікке жатады және табиғаттың адамға теріс әсерімен, жаңа вирустардың пайда болуымен, жалпы

денсаулық пен өмір сапасымен байланысты. Атап айтқанда, жаңа COVID-19 вирусының пайда болуына тоқталайық.

Бұл да технологиялық өзгеріс. Бұл Экономика, ақпарат, коммуникация және цифрландыру саласындағы жаңа жетістіктермен байланысты. Сондай-ақ, ең осал сала қаржы-экономикалық сектор болып табылатынын атап өткен жөн. Бұл салада сыртқы факторлардың әсері сезіледі және сәйкесінше сыртқы қауіптер туындайды. Сондай-ақ жаһандық және аймақтық деңгейде қақтығыстар мен шиеленістердің күшеюі байқалады [13].

Осылайша, сыртқы және ішкі қауіптер бүгінде өзара байланысты. Қоршаған ортаға байланысты қауіп-қатерлерге ерекше назар аударамыз.

Су қауіпсіздігі мәселесі ерекше маңызға ие. Бұл мәселе қазақстандық ғалым Т.Б. Жұмағұловтың [14] жұмысында егжей-тегжейлі зерттелген.

Бұл мәселеге Д.Л. Байдердинов, А. Е. Жаткамбаева және басқа да қазақстандық ғалымдардың жұмыстары арналған. [15].

Қазіргі уақытта бүкіл әлем ғалымдары су тапшылығы мәселесімен айналысады. Осыған байланысты біз су қауіпсіздігін тәуелсіз ұлттық қауіпсіздік ретінде анықтау керек деп санаймыз. Су ресурстарын қорғау және жаңғырту, су қатынастары саласындағы адам құқықтарын қорғау еліміздің басты міндеттерінің бірі болуы тиіс деп санаймыз.

Қазақстан Республикасының 2021-2025 жылдарға арналған Ұлттық қауіпсіздік Стратегиясының басымдықтарының бірі Ұлттық су қауіпсіздігі болып табылатыны кездейсоқ емес. Қазақстанның су қауіпсіздігі мәселесі халықаралық қатынастармен тығыз байланысты. Сондықтан Қазақстанның көршілерімен шарттық қатынастар орнату стратегиялық маңызға ие. Ең алдымен, бұл Ресеймен, Қытаймен және Орталық Азия елдерімен қарым-қатынас.

Сонымен қатар, ғалым суға тәуелділік болашақта Қазақстанның егемендігіне елеулі қауіп төндіретінін атап өтті. Сондықтан су ресурстарын ең жоғары саяси деңгейде пайдалану жөнінде келіссөздер жүргізу және халықаралық келісімдер жасасу қажет.

Айта кету керек, Қазақстан аумағы трансшекаралық бассейндердің төменгі ағысында географиялық жағынан тиімсіз орналасқан. Нәтижесінде көрші елдерден келетін су көлемі азаяды. Сондай-ақ Қазақстан мен Қытай, Ресей және Орталық Азия елдері арасында су ресурстарын бөлу туралы мемлекетаралық келісімдер жоқ. Бұл жағдайды су қауіпсіздігіне қауіп ретінде қарастыруға болады. Сондай-ақ, Қазақстанның су ресурстарының жартысына жуығы оның шекарасынан тыс жерде қалыптасатынын атап өткен жөн. Басқаша айтқанда, қазіргі уақытта су ресурстарына ие болу Қазақстан үшін көршілермен халықаралық қатынастардағы стратегиялық құрал ретінде өте маңызды. Су мен су ресурстары саяси, экономикалық және әлеуметтік салаларға әсер ететіндіктен, су қауіпсіздігін кеңінен түсіну керек.

Біз сондай-ақ Қазақстан мен Қытай, Ресей және Орталық Азия елдері арасында су ресурстарын бірлесіп пайдалану туралы мемлекетаралық келісімдерді қабылдау қажет деп санаймыз. Біз сондай-ақ ұлттық қауіпсіздік туралы Заңға қауіпсіздіктің жаңа түрін енгізуді ұсынамыз. Бұл су қауіпсіздігі.

Адам құқықтарының алғашқы қағидаттарына сүйене отырып, адамның таза ауыз суға құқығын конституциялық деңгейде бекітуді ұсынамыз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Шемякин А. Прощай VUCA и здравствуй новый BANI-мир // <https://blog.changerun.ru/PROSHHAJ-VUCA-I-ZDRAVSTVUJ-NOVY-J-BANI-MIR/>
2. Уолтер Липпман. Общественное мнение. – М.: Институт Фонда «Общественное мнение», 2004. – 384 с.
3. Wolfers A. Discord and Collaboration. Essays on International Politics. Baltimore, Maryland, 1962. - 149 p.
4. Kenneth N. Waltz. Theory of International Politics. <https://www.livelib.ru/review/1201383-theory-of-international-politics-kenneth-n-waltz>
5. Raymond Aron, 1905–1983: Histoire et politique: Témoignages, hommages de l'étranger, etudes, textes // Commentaire. – 1985. – Fevrier. – Vol. 8. – Num. 28–29. – P. 129.
6. Карин Е. 2022 года стал одним из самых значимых в новейшей истории Казахстана // https://el.kz/ru/2022-y-god-stal-odnim-iz-samyh-znachimyh-v-noveyshey-istorii-kazahstana-erlan-karin_60114/. Режим доступа 23.01.2023.
7. Ainur A. Kassymzhanova, Gulnara R. Usseinova, Dina M. Baimakhanova, Alua S. Ibrayeva, Nurlan S. Ibrayev Legal framework for external security of the Republic of Kazakhstan // International Journal of Electronic Security and Digital Forensicsthis link is disabled, 2022, 14(2), pp. 209–222 <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57204935161>
8. Нурпеисов Д.К. О некоторых, вопросах обеспечения национальной безопасности, Казахстана // Предупреждение преступности: юридический журнал. – 2007. - № 1 (17). - С. 36 - 39.
9. Зеленков М.Ю. Основы теории национальной безопасности.: учебник для студентов вузов/ - М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2015. – С.133.
10. Конституция Франции. Принята 4 октября 1958 г. // https://www.conseil-constitutionnel.fr/sites/default/files/as/root/bank_mm/constitution/constitution_russe_version_aout2009.pdf
11. Pierre Tifine. Droit administratif français - Tome II Les actes administratifs - Les activités administratives - La responsabilité administrative Sixième édition. – 2021.
12. Конституция Республики Узбекистан. Принята 8 декабря 1992 г. // <https://constitution.uz/ru/clause/index#section>
13. Глава государства подписал Указ «Об утверждении Стратегии национальной безопасности Республики Казахстан на 2021-2025 годы» // <https://www.akorda.kz/ru/glava-gosudarstva-podpisal-ukaz-ob-utverzhdanii-strategii-nacionalnoy-bezopasnosti-respubliki-kazahstan-na-2021-2025-gody-215354>
14. Жумагулов Т.Б. Проблемы правового обеспечения водной безопасности в Республике Казахстан. Дис....д-ра фил. PhD по специальности 6D030100 – Правоведение // <https://www.kaznu.kz/content/files/pages/folder17928>

15. Жатқанбаева А., Джангабулова А., Байдельдинов Д., Айдарханова К., Мария Ризекинен. К теории водной безопасности // Вестник КазНУ. Серия юридическая. – 2018. - №2 (86). – С. 93-100. <https://bulletin-law.kaznu.kz/index.php/journal/article/view/2564/2262>

УДК 343.9

Қадырғали О. Р.
Master's student Q University

Өрттерді тергеуді техникалық-криминалистикалық қамтамасыз ету түсінігі мен түрлері

Аннотация. Мақалада қылмыстық өрт туралы істер бойынша сот тергеуінде дәлелдемелерді зерттеу тәртібі көрсетілген. Өрттерге байланысты қылмыстық істерді тергеп-тексеру әдістемесі ашылып, типтік және типтік емес іздер талданып, олардың тергеу мен сот үшін маңызы ашылды. Осы санаттағы істерді тергеп-тексерудің өзіндік тәсілі өрт қоюшы тұлғалардың ерекшеліктерін ескере отырып ұсынылады. Тек тергеушілер үшін ғана емес, судьялар үшін де сот сараптамасының мүмкіндіктеріне назар аударылады.

Түйін сөздер: қылмыстық өрттер, типтік және атипті із үлгілері, сот-медициналық сараптамалар.

Аннотация. В статье излагается порядок исследования доказательств в судебном следствии по делам о криминальных пожарах. Раскрывается методика расследования уголовных дел о пожарах, анализируются типичные и нетипичные следы, раскрывается их значение для следствия и суда. Предлагается оригинальный подход к расследованию подобной категории дел, учитывающий особенности лиц совершающих поджоги. Обращается внимание на возможности судебных экспертиз не только для следователей, но и судей.

Ключевые слова: криминальные пожары, типичная и нетипичная следовая картина, судебные экспертизы.

Annotation. The paper presents procedure of evidence examination in court investigation of cases on fires of a criminal nature. It reveals a technique of fire cases investigation, analyses typical and atypical trace evidence, discloses its value for investigation and court. Attention is called to original approach to investigation of similar cases that takes into consideration peculiar features of people setting fires. Special attention is paid to possibility of carry out forensic examination not only for investigators but judges as well.

Keywords: fires of a criminal nature, typical and «atypical» trace evidence, forensic examination.

Тергеу процесін техникалық-криминалистикалық қамтамасыз ету тек криминалистикалық құралдарды қолдануды ғана емес, сонымен қатар криминалистикалық ілімдер мен теориялардың ережелеріне, сондай-ақ

криминалистикалық құралдарды, әдістер мен технологияларды қолдану бойынша ұсыныстарға негізделген. Мұны қылмыстық іс бойынша объективті шындықты дәлелдеу процесінде криминалистикалық маңызды ақпарат көздерін (іздерін) жинау, зерттеу және бекіту мақсатында техникалық-криминалистикалық міндеттерді жедел шешуге және оларды іске асыруға бағытталған қызметтің ерекше түрі және ұйымдастырушылық жүйе ретінде қарастыруға болады.

Техникалық-криминалистикалық қамтамасыз ету процесінде әртүрлі қызмет түрлері жүзеге асырылады: қылмыстың іздері мен материалдық объектілерін табу, тіркеу, алып қою және зерттеу; қылмыскерлерді сәйкестендіру; жедел және криминалистикалық есептерді ұйымдастыру, қалыптастыру, жүргізу және пайдалану, сондай-ақ жедел-ізвестіру және тергеу әрекеттерін жүргізуді қамтамасыз ету. Техникалық-криминалистикалық қамтамасыз етудің қазіргі жағдайы екі деңгейлі құрылым болып табылады: бірінші деңгей қылмыс оқиғасы, оның элементтері және қылмыс жасаған адам туралы бағдарланған ақпарат алу міндеттерін орындауға бағытталған; екінші деңгей сараптамалық зерттеулер жүргізуге бағытталған. Осылайша, техникалық-криминалистикалық қамтамасыз ету кең мағынада қылмыстық істерге қатысты әртүрлі ақпарат көздерімен жұмыс істеу үшін нақты техникалық-криминалистикалық құралдарды әзірлеу және пайдалану жөніндегі іс жүргізу және ұйымдастыру іс-шараларын қамтиды.

С. Р. Шарипов өрттерді тергеуді техникалық-криминалистикалық қамтамасыз ету мәселесін қозғай отырып, өрттің мән-жайлары анықталған кезде зерттеуге жататын объектілерді 6 топқа жіктеді. Қазіргі уақытта сараптамалық тәжірибені ескере отырып, зерттеу объектілері бойынша техникалық-криминалистикалық құралдарды жіктеуге болады [1, 56]. Өртті тергеуді техникалық-криминалистикалық қамтамасыз ету үш негізгі элементті қамтиды: құқықтық, ғылыми және ұйымдастырушылық қамтамасыз ету. Құқықтық қамтамасыз ету деп заңнама шеңберінде ғылыми-техникалық құралдарды қолдану мәселелерін реттеу түсініледі. Мысалы, тергеу әрекеттерін жүргізуге қатысты мақалалар ғылыми-техникалық құралдарды қолдануды қарастырады. Алайда, іздеу құралдары, ультрафиолет сәулелерінің көздері және басқалары сияқты техникалық құралдарды пайдалану мақсаттарының аражігін ажырату заңды түрде белгіленбеген. Заңнама осы қаражатты пайдалануға жол берудің жалпы қағидаттарын, нысандары мен мақсаттарын айқындауға тиіс (ҚР ҚІЖК 126-бабын қараңыз).

Ғылыми қамтамасыз ету техникалық құралдардың ғылыми тұрақтылығына қойылатын талаптарды қамтиды. Бұл оларды қолдану нәтижелерін талдауға, жаңа тиімді құралдарды жетілдіруге немесе дамытуға, сондай-ақ қылмыстарды тергеу тәжірибесінде аспаптар мен материалдарды ғылыми тексеруге негізделген.

Ұйымдастырушылық қамтамасыз ету анықтау және тергеу органдарын техникалық-криминалистикалық қамтамасыз ету бойынша басшылық құжаттарды әзірлеуді және басып шығаруды, техникалық құралдарды пайдалану жай-күйін талдауды, олардың қолдануға тұрақты дайындығын

қамтамасыз етуді, сондай-ақ қылмыстарды тергеуде ғылыми-техникалық құралдарды пайдалану бойынша тергеушілер мен анықтау органдары қызметкерлерінің даярлығын және біліктілігін арттыруды ұйымдастыруды қамтиды.

Осылайша, техникалық-криминалистикалық қамтамасыз ету өртке байланысты қылмыстарды тергеу мақсатында іздестіру және дәлелдемелік ақпаратты алудың, жинақтаудың, талдаудың және пайдаланудың ғылыми-техникалық құралдары мен әдістерін дайындау және пайдалану жөніндегі қызметтің Үйлестірілген, ұйымдастырушылық-функционалдық жүйесін білдіреді.

Өртті тергеуді техникалық-криминалистикалық қамтамасыз ету өзара байланысты үш элементтен тұрады: құқықтық, ғылыми және ұйымдастырушылық. Зерттеу әдістері, демек, объектілерді талдауда қолданылатын техникалық және криминалистикалық құралдардың түрлері қолдану жағдайларына, объектінің табиғаты мен сипаттамаларына байланысты жіктеледі. Олар өрттің басталу орнын анықтау, өрт орнында табылған материалдық дәлелдер мен іздерді талдау, өрттің пайда болуы мен дамуына байланысты сот-медициналық мәселелерді шешу үшін қолданылады.

Оқиға орны өрт туралы істерді тергеудің бастапқы кезеңінде сот-медициналық ақпараттың кешенді көзі ретінде қарастырылады. Өрт орнын тексерудің дайындық кезеңі болған оқиғаның фактісін анықтауға, өртті сөндіргеннен кейін материалдық жағдайды белгілеуге және қылмысты дайындауға, жасауға және жасыруға байланысты қылмыстардың іздерін анықтауға бағытталған, әсіресе егер өрт ҚР ҚПК-нің 219, 220-баптарына сәйкес жасыру құралы ретінде пайдаланылса.

Өрт болған жерді тексеру кезінде алынған ақпаратты куәгерлердің айғақтарымен немесе іс бойынша басқа материалдармен алмастыруға болмайды, әсіресе өртке күдік болған жағдайда. Қылмыстық өрттерді тергеу және өрт фактілері бойынша материалдарды алдын ала тексеру тәжірибесі өрттің орнын сапалы және уақтылы тексерудің маңыздылығын көрсетеді.

Оқиға орнын тексеруді ұйымдастырудың негізгі талаптарының бірі - оны дереу жүргізу, өйткені өрт орнында пайда болған және тұрақсыз іздер өрттің салдарын жою процесінде жойылуы мүмкін. Сондықтан өрт орнына шығу тәулік уақытына, ауа райы жағдайына және т. б. қарамастан жүзеге асырылады. Оқиға орнына келген өрт тергеуші (анықтаушы) зерделеуге тиіс материалдық жағдайды, өрт орнын (бастапқы тексеру) кейін бірден өрт сөндіру орнату және модемге сауал қою куәгерлердің, куәлардың, тұрғындары, меншік иелері ғимараттарды, құрылыстарды немесе коммуникацияларды, сондай-ақ өрт сөндіруге қатысқан жинау мақсатымен алдын ала ақпарат: кім және қалай анықтады алғашқы белгілерін, өрт, қандай жағдай анықталған кезде алғашқы белгілері өрттің ықтимал себептері мен туындау орнын, жану объектісі туралы мәліметтер (ғимаратта, үй-жайда және т. б.) өзгерістер, жағдай, оқиға, сөндіру процесінде және өрттен кейін орын алды.

Егер өртеу туралы нұсқа болса, тексеру жоспары жедел-іздестіру шараларын, мысалы, өртеушіні іздеу мен ұстауды қамтуы керек. Бұл жағдайда

тексеру кезінде табылған іздер мен заттай дәлелдемелер, мысалы, алау, жанғыш сұйықтығы бар ыдыстар іздеуді ұйымдастыруда пайдаланылуы мүмкін. Өрт орнын тексеруді ұйымдастыру процесінде қауіпсіздікті қамтамасыз ету шараларын қарастыру қажет, өйткені конструкциялар мен жабындардың беріктігін әлсірету нәтижесінде олардың құлауы мүмкін, сондықтан тексеруге қатысушылардың құрамына үйінділерді бөлшектеу, өрт орнында түтін мен буды басу үшін өрт сөндіру бөлімшелерінің қызметкерлері де енгізілуі мүмкін.

Тексерудің басында, өртті сөндіру процесі аяқталғанға дейін тергеуші белгілі бір тактикалық артықшылықтарға ие болады, олар мыналардан тұрады: болған жағдай бойынша қажетті бағдар алу, сондай-ақ өртпен бірге жүретін құбылыстарды тіркеу; сөндіру кезінде анықталған іздер мен жалпы жағдайдың сақталуын қамтамасыз ету бойынша тиісті шаралар қабылдау мүмкіндігі; өрттің басталғанына куә болған куәгерлерді анықтау өртті сөндірген адамдардан өрттің ықтимал ошағы және оның таралу жолдары, сондай-ақ оның туындау жағдайлары мен себептері туралы анықтау; іздері бар қажетті ТКС жұмысын анықтау; осы тергеу әрекетіне қатысатын адамдарды тексерудің және орналастырудың басталу нүктесін анықтау.

Өрт орнын тексерудің негізгі міндеті ықтимал өрт ошағын және оның себебін көрсететін іздерді анықтау болып табылады. Сонымен бірге, Б.В. Мегорский "өрт ошағының жағдайы туралы түпкілікті тұжырым тергеу әрекеттерінің, ғылыми-техникалық құралдар мен әдістерді қолданудың барлық жиынтығын талап етеді"деп санайды [2, 432]. Тек "өрт ошағын белгілеу ғана емес, сонымен қатар термиялық зақымдануы бар конструкциялардың барлық учаскелерін анықтау, зақымдану дәрежесін анықтау және оқиға орнын тексеру хаттамасында, схемалық жоспарлар мен фотосуреттерде нәтижелерді бекіту ұсынылады. Оларды өрт болған объектінің конструкциясымен және ерекшеліктерімен салыстыру ошақ пен өрттің таралу жолдары туралы дұрыс тұжырымдар мен қорытындылар жасауға мүмкіндік береді".

Маманды жедел-тергеу тобының құрамына қосу міндетті процессуалдық және тактикалық шарт болып табылады. Өрт болған жерді тексеру кезінде жану аймағындағы заттар, қосылыстар және әртүрлі материалдар, сондай-ақ олардың орналасқан жері сияқты жанғыш тиеу туралы мәліметтер маңызды болып табылады. Жанғыш жүктеме өрттің дамуындағы іздің қалыптасуына айтарлықтай әсер етуі мүмкін. Мысалы, майланған қағазға оралған және ағаш жәшіктерге оралған мойынтіректер сияқты дайын өнімі бар қойма бөлмесін қарау кезінде осы бөлменің басқалармен салыстырғанда күйіп кетуінен, төбенің төбесінің құлауынан, күйіп кетуінен және мойынтіректері бар жәшіктер орналастырылған сөрелердің металл фермаларының қатты деформациясынан көрінетін ең үлкен термиялық зақымдану іздері байқалады. төмен қарай иілу түрінде.

Тергеу әрекетін жүргізу кезінде ережені есте сақтау және қолдану маңызды: "өрт ошағының бір ізін тауып, басқаларын іздеңіз". Тек тікелей және жанама іздер кешені өрттің белгілі бір жерде пайда болғанын растауға мүмкіндік береді және бұл жалғыз орын [3, 251].

Бұдан басқа, белгіленгенге қайшы келетін жағымсыз жағдайларға назар аудару қажет. Мысалы, өрт ошағында мұнай табиғатының тез тұтанатын заттарының көп мөлшерін табу, алайда жану процесінде олар толық жанып кетуі тиіс. Мұндай жағдайларда бұл заттар өрт ошағында оны сөндіргеннен кейін пайда болуы мүмкін деп болжауға болады. Мысалы, 2001 жылғы мамырда «Қазақстан» қонақ үйінің ғимаратында өрт шыққан кезде оқиға орнын қарау барысында өрт ошағы еденде, жүк лифті мен электр қалқаны орналасқан қабырға арасындағы учаскеде болғаны анықталды. Жергілікті өртену аймағы еденнің басқа учаскелерінен оқшауланғанын, оның үстіне электр қалқаны бар екенін атай отырып, тергеуші оқиға болған жерде бір ғана өрт ошағы бар деген қорытындыға келді, алайда куәгерлердің (қонақ үй қызметкерлерінің) айғағы бойынша жалынды жану электр қалқанының ішінде болған. Бұл жағдайда куәгерлердің айғақтарын тексеру нәтижелеріне қайшы келетін теріс мән-жайларға жатқызуға болады [4].

Статикалық тексеру кезеңінде материалдық жағдайға өзгерістер енгізбестен қоршаған аймақты тексеруді бастау ұсынылады. Мысалы, Ақтөбе облысындағы автомобиль жолына іргелес жатқан жер учаскелерін тексеру кезінде Өзбекстанның 52 азаматының қаза болуына әкеп соққан қалааралық автобустағы өрттің мән-жайларын тексеру барысында үрлемелі шам табылды. Белгілі болғандай, оны қолдану өртке себеп болды [5]. Сондай-ақ, осы кезеңде автокөлік құралының жану орнының айналасында қандай объектілер қозғалғанын, қай бағытта және тексеру кезінде қайда екенін анықтау керек. Айналадағы аумақты тексеру өрттің немесе өрттің пайда болуына ықпал еткен басқа әрекеттердің жасалу жолын сипаттайтын іздер мен заттарды анықтауға мүмкіндік береді. Өрт болған жерді жалпы (статикалық) тексеру кезінде алынған ақпарат динамикалық (егжей-тегжейлі тексеру) сатысында тергеушінің (анықтаушының) кейінгі әрекеттерінің тактикасын айқындайды.

Инспекцияның динамикалық кезеңі объектілердің қозғалуымен, құрылымдарды ашу және бөлшектеумен, сондай-ақ едендерді тазартумен (мысалы, жанғыш заттың төгілуінің тән іздерін анықтау және еден жабынына термиялық әсер ету дәрежесін анықтау үшін) сүйемелденетін іздер мен материалдық дәлелдемелерді белсенді іздеу, анықтау және бекіту болып табылады. Дәл осы кезеңде өрт ошағының орналасқан жері, сондай-ақ тұтану көздері туралы мәселе түпкілікті шешіледі (мысалы, қысқа тұйықталуға тән балқу іздерін анықтау үшін электр сымдарының қалдықтарын тексеру кезінде).

Тәжірибе көрсеткендей, тіпті үй-жайға өрт айтарлықтай әсер еткен жағдайлардың өзінде тазарту барысында заттардың, жабдықтардың конфигурациясын қайталайтын беттің жанбаған учаскелерін байқауға болады, бұл өрт болған жердің материалдық жағдайын, жану сипатын және өрттің таралу бағытын қайта жаңартуға мүмкіндік береді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Шарипов С.Р. Техничко-криминалистический аспект расследования уголовных дел о пожарах. Дисс...к.ю.н.. Караганда, 2001. - 162 с.

2. Мегорский Б.В. Методика установления причин пожаров. - М., 1966. - 347 с.
3. Осмотр места происшествия: Учебно-практическое пособие / Под общей редакцией Т.М. Нарикбаева. - Астана: КазГЮУ, 2013. - 256 с.
4. Архив материалов уголовных дел МВД РК за 2018-2020 гг.
5. Статистические данные Департамента по ЧС г. Нур-Султана за 2016-2020 гг.

УДК 342

Матай Е.

Master's student Q University

Әкімшілік сот ісін жүргізу қағидаттарын бекітудің шетелдік тәжірибесі

Аннотация. Мақалада шетелдік құқық қорғау органдарының әкімшілік мәжбүрлеу және полиция үшін әдеттен тыс функцияларды басқа атқарушы билік органдарына беру тәжірибесі қарастырылып, талданады.

Негізгі сөздер: Әкімшілік мәжбүрлеу; заңнама; қоғамдық қауіпсіздік; заңды жауапкершілік; заңсыз әрекеттер.

Аннотация. В статье рассматривается и анализируется опыт зарубежных правоохранительных органов административного принуждения и передачи несвойственных полиции функций иным органам исполнительной власти.

Ключевые слова: Административное принуждение; законодательство; общественная безопасность; юридическая ответственность; противоправные деяния; правомочия.

Annotation. The article examines and analyses the experience of foreign law enforcement agencies of administrative coercion and the transfer of functions other than those of the police to other executive bodies.

Key words: Administrative coercion; legislation; public safety; legal liability; unlawful acts; power.

Әкімшілік Әділет-бұл салыстырмалы түрде жас құқықтық құбылыс: оның пайда болуы XVIII ғасырдың аяғы мен XIX ғасырдың басында өзінің тарихи даму процесінде әкімшілік әділет жеке тұлғалардың құқықтарын қорғау және қоғамдық басқарудағы заңдылықты қамтамасыз ету мақсатын көздей отырып, Олар әртүрлі елдерде әртүрлі ұйымдық-құқықтық формада болады.

Сондықтан 20 ғасырдың басында әкімшілік сот моделі екі түрге бөлінді: біркелкі сот төрелігі принципі (жария құқық мәселелерін қарапайым соттар шешеді) және арнайы принциптер принципі. Әкімшілік сот, оған сәйкес жария құқық мәселелері мамандандырылған сот әкімшілік органдарының құзыретіне жатады. Осы екі әдіс бойынша әкімшілік соттардың екі ұйымдық жүйесі құрылды: Ұлыбритания, АҚШ, Швейцария, Дания, Норвегия және Бельгия. Қазіргі тәжірибе әкімшілік сот төрелігін ұйымдастыру жүйесіне сүйене отырып, әкімшілік сот төрелігін үш негізгі үлгіге бөледі: арнайы әкімшілік сот үлгісі

ретінде француз және неміс, сондай-ақ біртұтас юрисдикция жүйесінің модификациясы ретінде англо-саксон. Әкімшілік сот төрелігінің француз моделінде әкімшілік органдардың функциялары мен функцияларын тексеруді атқарушы билік органдары құратын арнайы органдар жүзеге асырады. Органдар азаматтық қызмет қызметкерлерінің арасынан құрылады, бірақ судьялардың өз бетінше істі қозғауға құқығы жоқ, бірақ олар белгіленген өтініш бойынша және сол өтініштер арасындағы барлық өтініштерді шешуге міндетті. Германияның әкімшілік сот жүйесі бойынша азаматтық-құқықтық дауларды шешу соттан тыс соттар мен конституциялық сот төрелігі жүйесінің міндеті болып табылады. Демек, неміс моделінің француз үлгісінен айырмашылығы – әкімшілік соттар сот билігіне бағынады және сот билігіне бағынады. атқарушы билік. Сонымен бірге Германияның әкімшілік соттары Жоғарғы Әкімшілік соты басқаратын өз алқаларын құрады. Бұл қайықтар үшін үлкен бәсекелестік бар. Демек, әкімшілік соттар қолданыстағы заңдарға сәйкес келетін болса, конституцияға қарсы жария құқықтың барлық істерін қарай алады. Басқа соттарда қаралмаса, қаралады. Үшінші үлгі, англосаксондық немесе жалпы құқық моделі, азаматтық-құқықтық дауларды жалпы соттардың юрисдикциясы арқылы қозғау. Сол уақыт ішінде мұндай дауларды шешуге уәкілетті басқа мамандандырылған мемлекеттік органдар құрылмайды. Осы себепті жеке тұлғалар мен мемлекеттік басқару органдары арасындағы дауларды бір судья, дауларды бір тұлға қарайды, материалдық құқық 74. а. в. Зеленцовтың пікірінше, бұл көзқарас барлық заттарға, демек, барлық заңдарға қолданылатын әмбебап заң бар деп болжайды. Білім беру бойынша әкімшілік трибунал. Біртіндеп Украинаның Қылмыстық кодексінің құрылуымен және неміс үлгісіне жақын осы елдің мемлекеттік сот төрелігі жүйесіне кіретін әкімшілік соттардың құрылуымен Қазақстанда әкімшілік сот төрелігі жүйесі құрылды. Осыған байланысты, Қазақстан Республикасындағы арбитраж қағидаттарын зерделеу барысында неміс үлгісін ұстанатын елдердің төрелік қағидаттарын бекітудің халықаралық тәжірибесін қарау маңызды. әкімшілік әділет саласында. Әкімшілік істер бойынша Германия құқығы негізінен 1960 жылғы Әкімшілік соттар туралы қаулымен қамтамасыз етілген. (die verwaltungsgerichtsordnung, VwGO). Германияның Әкімшілік соттар туралы заңының заң күші бар және сондықтан заң әдебиетінде жиі Федералдық әкімшілік соттар туралы заң (бұдан әрі «ЗАС») деп аталады. Екінші жағынан, неміс ZAS басқару мәселелері бойынша кодификацияланған қағидаттарға ие емес. Сонымен бірге Германияның мемлекеттік жүйесінде ұлттық конституцияны ратификациялаудың жалпы принциптері әрекет етеді. Мысалы, Германияның негізгі заңының 28-бабы ұлттық конституцияның орындалуын және еркін, демократиялық және конституциялық мемлекеттің негізгі принциптерін жүзеге асыруды қамтамасыз етеді. Бұл ретте Германияның Негізгі Заңы заңның үстемдігін (1-бап), заң алдындағы теңдігін (3-бап), судьялардың тәуелсіздігін (97бап), сот отырысына қатысу құқығына кепілдік береді (103-бап), т.б. Германияда Конституцияның 19-бабының төртінші тармағы әкімшілік іс-әрекеттер саласында сот құқықтарын қорғаудың негізі болып табылады, онда: «Егер адам құқықтары мемлекеттік органдар тарапынан

бұзылса, сіз сотқа жүгінуіңіз керек» делінген. «Германияда бұл заң міндетті болып табылады бұл үлкен ереже деп аталады. Сол сияқты, Германияның ZAS ережелері де әкімшілік соттардың рөлін реттейді жобалауға қатысушылардың құқықтары мен міндеттерін бағалайды. Сонымен бірге оның заңдары Германиядағы бизнесті жүргізуді реттейді принциптерін тұжырымдауға болады. Мысалы, Азаматтық кодекстің 86-бабында соттың тараптардың дәлелдемелерімен байланысты болмау, қызметтік міндет бойынша істің мәнін зерттеу міндеті көрсетілген. Заң ғылымында «тергеу бастамасы» деген атпен белгілі сот төрелігін жүзеге асырудың бұл түрі АПК-нің 16-бабына негізделген соттардың белсенді рөлі қағидасына сәйкес келеді. Сонымен қатар, Азаматтық кодекстің 88-бабында сот тараптардың дәлелдемелерімен (арыздарымен) байланысты емес, бірақ талап қою шеңберінен шыға алмайды. Сот тәуелсіздігінің бұл ережелері Қазақстан Қылмыстық іс жүргізу кодексінің 116-бабында айқындалған «іс қозғау құқығы» шеңберіндегі сот қызметіне жақынырақ Конституция адам мен азаматтың құқықтары мен бостандықтарын қорғауға кепілдік береді. Сонымен қатар, заң үстемдігінің мазмұны Украинаның СІЖК-нің 6-бабында анықталған. «Демек, адам, құқықтар мен бостандықтар - мазмұны мен бағыты бойынша танылатын және айқындалатын ең жоғары құндылықтар», - деп принципті түрде ашылады. Мемлекеттің рөлі⁸⁶». Бұл конституциялық тұжырымдама Венеция комиссиясының бастамасымен мемлекеттік органдардан адамдық қадір-қасиетті құрметтеуді және адамдарға әділ, әділ және заңды түрде қарауды талап ететін қағидаттың рухына сәйкес келеді. Сонымен қатар, Венеция комиссиясы құқықтың алты саласын әзірлейді:

- сот ісін жүргізуде;
- құқықтық сенімділік;
- қуатты пайдалануды бақылау;
- Тәуелсіз және бейтарап соттар сот төрелігіне қолжетімділікті қамтамасыз етеді;
- адам құқықтарын сақтау;
- кемсітушілікке жол бермеу және заң алдында теңдік.

Қазақстан Республикасының заңдарында заңның үстемдігі туралы тікелей айтылмағанымен, Конституцияның 1-бабында Қазақстан құқықтық мемлекет болып табылады. Сонымен қатар, құқықтық мемлекеттің сапалық сипаттамаларының бірі – заңдылықты қамтамасыз ету. Сондықтан бұл принципті қолдануға болады деген қорытынды жасауға болады. Қазақстанды басқару және басқару. Украинаның негізгі заңы болып табылатын Қазақстан Конституциясы жылдық заңды белгілемейді, тек оның дербес элементтерін ғана белгілейді, ал Украинаның Негізгі заңы халықтың мәртебесін белгілемейді. (12-бап), сондай-ақ бала асырап алу құқығы (13-бап), заң және әділет алдындағы теңдік (14-бап).

Осыған ұқсас көзқарас Қазақстан АПК-да да сақталған, мұнда заңның үстемдігі арнайы белгіленбеген, бірақ оның барлық элементтері айтылған. Сонымен, әкімшілік істерді қарау кезінде соттардың Қазақстан Республикасының заңдарын сақтауы АІЖК-нің 7-бабында әкімшілік іс

жүргізудегі заңдылықты сақтау міндетіне енгізілген. Немесе құқықтарды шектеңіз. Ешбір жағдайда рұқсат етілмейді. Жоғарыда аталған мәлімдеме заңдылық, яғни кемсітпеу және заң алдындағы теңдік принциптерін көрсетеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

Административное право: Учебник / Россинский Б. В., Старилов Ю. Н. - 5-е изд. Пересмотр. - М. : Норма: ИНФРА-М, 2017.

Административное право зарубежных стран: Учебник / Под ред. Козырина А. Н. и Штаниной М. А. - М.: Спарк, 2003.

Административное право: история развития и основные современные концепции / Галлиган Д., Полянский В. В., Старилов Ю. Н.; [Пер. с англ. Филипповой П.]. - Москва : Юрист, 2002.

Административное судопроизводство: учебное пособие для бакалавриата / Старилов Ю. Н., Махина С. Н., Рогачева О. С.; под ред. Ю. Н. Старилова. – М.: Норма: ИНФРА-М, 2019.

Административное право: учебный курс / под ред. Подопригоры Р. А. – Алматы: Налоговый эксперт, 2010.

УДК 343

Мадзигон В. Э.

Магистр права, ст. Преподаватель АШ «Право»

Мусаханов Б. Б.

Master's student Q University

Бәсекелістік және іс жүргізу формасы

Аннотация. Мақалада қазіргі отандық іс жүргізу заңнамасында бәсекелестік принципінің жүзеге асырылуы талданады. Бұл принциптің сот орындауы үшін маңызы айқындалады.

Негізгі сөздер: сот құқығының қолданылуы, бәсекелестік, іс жүргізу нысаны, іс жүргізу заңнамасы Аннотация. В статье проанализирована реализация принципа состязательности в современном отечественном процессуальном законодательстве. Определено значение данного принципа для судебного правоприменения.

Ключевые слова: судебное право применение, состязательность, процессуальная форма, процессуальное законодательство

Annotation. An implementation of the principle of competition in the modern Russian procedural legislature is analyzed in the article. The meaning of this principle for the judicial enforcement is defined.

Key words: judicial enforcement, adversarial, procedural form, procedural legislature

«Бәсекелестік» термині қылмыстық іс жүргізу ғылымында жиі, кең мағынада, және де бірінші кезекте іс жүргізуді жалпылай сипаттау үшін

қолданылады. Бұған қоса, «бәсекелестік іс жүргізу не процесс», «бәсекелестік тәртіп», «іс жүргізудің бәсекелестік формасы», «сотөндірісінің бәсекелестік құрылымы», «бәсекелестік модель» деген сөз тіркестері қолданылады. Осы сөз тіркестерінің ішінде «бәсекелестік формасы» түсінігі кең тараған. Бұл түсінік бұрынғы жалпы қылмыстық процестің тарихи формаларын (іздістіру және аралас) белгілеу үшін қолданылады. Сол себепті де, қылмыстық процестегі бәсекелестікті талдау анализін бәсекелестік формасының түсінігін анықтаудан және бәсекелестік формасының нысандарынан бастау қажет.

Негізінде, қылмыстық іс жүргізушілік оқулықтарда қылмыстық іс жүргізу формалары, оның нысандары, түрлері жеткілікті түрде нақты айқындалмаған. Бұл тақырып аясында зерттеулер ерте кездерден басталған. Іс жүргізушілік форма туралы ізденістердің көшбасшылары ретінде неміс ғалымдарын атау керек. Олар: Абегга, Бинера, Цахарие, Вальтера, Кестлина, Гартунга и Планка [1,19].

Біздің мемлекетіміздің ғылымында бұл мәселе көптеген атақты процессуалист ғалымдармен зерттелген [2,13].

Негізінде, қылмыстық іс жүргізу теориясы мен бәсекелестік мәселесіне арналған әр бір оқулықта, ғылыми жұмыстарда біз «іс жүргізу формасы», «бәсекелестік форма», «іздістіру формасы» деген тіркестерді кездестіреміз. Бұған қоса, «форма» және «тип не болмаса түрі» деген түсініктер жиі кездесіп, мағыналары өзге болса да, бірдей мағынада қолданылады.

Аталған түсініктерді ажырату мақсатында көптеген зерттеушілер пікірлерін білдірді [35, 41]. Кез келген типтік көосеткіш бұл типологияның өнімі, яғни, ғылыми танымның әдісі. Ғылыми танымның әдісінің нәтижесіне жалпы моделдеуді құру танылады. Типология әр түрлі болуы мүмкін, олар: идеалды, морфологиялық және салыстырмалы – тарихи. Қылмыстық іс жүргізудің формалары да типологияны құрайды, алайда олар морфологиялық әдістерде негізделген. Сонымен, идеалды типологиясы бойынша қылмыстық іс жүргізудің типтері болып, тікелей мысалдарға сүйенуге келмейтін шекті логикалық түсініктерді түсіну керек. Ондай типтердің қатарына бәсекелестік және іздістіру типтерін жатқызуға болады. Нақты осы түсініктер өздерінің көлемі бойынша және қылмыстық сот өндірісінің құрылымына сай келетін шынайы мысалдармен сай келуі бойынша абстракция ретінде көрініс табады. Фойницкийд пікірі бойынша «Кез келген тиісінше жүргізілген процесс құрамында екі процес түрін бірге, қатар алып жүретін тарихи қалыптасқан тиімді процесс танылады. Сонымен қатар, нақты жекелеген бәсекелестік не іздістіру процесстері жеке-жеке жүргізілмейді. Екі процесс бірігу арқылы ғана бір процессті туындатады [3, 28]. Мұндай фундаментальді, бірақ шартты сипаттарды басқа да зерттеуші ғалымдар қолдайды [4, 42].

Процесс нысанының түсінігімен алға жылжитын морфологиялық типология, атап өткеніміздей шынайы мысал болып танылатын қылмыстық процестің формальді жағына жататын, нысандарды жалыпалама қарайтын және ғылыми моделдеуга қарама қайшы келеді. Ғылыми моделдеу процесстерді болудың басқа түрін көрсетеді. Бұл жерде идеалды типтер (бәсекелестік және іздістіру типтері) шекті логикалық категорияларға сай процесс формаларының

алғашқы негізді типология нысандары ретінде көрініс табулары тиіс. Сол себепті де, тиісті типтердің сипаттамасын толық қамтитын қылмыстық процесстегі іздестірушілік және біселестік нысандарынның не формаларының бар болуы туралы пікір негізді саналады. Олармен қатар, бәсекелестік пен іздестірушілік нысандарының араласуы орын алатын «аралас нысанын» қатар айтуға болады. Жалпы түрде ғылымда қылмыстық процесс нысандары қылмыстық процессуалдық қызметтің және оған қатысушылардың процессуалдық жағдайының негіздерін пайда болу көздерін анықтайтын, процессуалдық механизм ретінде белгіленеді. К.Ф. Гуценко: «... қылмыстық процесс нысандары айыпталушы мен айыптаушы қандай процессуалдық жағдайларға ие, сотқа қандай роль мен өкіліттілік берілген, қылмыстық іс қандай тәртіп бойынша жылжуда, дәлелдемелер қалай жиналып, бекілуде және оның мақсаты қандай т.б. байланысты» -деп көрсетеді [38,61]. Қылмыстық процесс формаларын тіпті қылмыстық процессуалдық ұйымдастырушы деп те атайды. Ол қылмыстық сот өндірісіндегі сотқа дейінгі және сот кезеңдеріндегі айыпталушы мен қылмыстық ізге түсу органдарының процессуалдық құзыреттері бойынша нақты қарым қатынастарымен сипатталады. Бұл қарым қатынас дәлелдеу процесіне қатысуы бойынша олардың құзыреттерімен қамтамсыз етіледі.

Нысан мазмұнмен тікелей байланысты, ал қылмыстық процестің мазмұны болып қылмыстық процессуалдық қарым қатынас танылады. Сонымен, нысан деп ең алдымен сыртқы сипатты, пәннің сыртқы көрінісін, қандай да бір мазмұнның сыртқы келбетін не көрінісін, сонымен қатар, оның ішікі құрылымын, қалыптасуын, процестің жүргізілу тәртібін түсіну керек. Өз кезеңінде мазмұн бұл нысанды толтыратын, сипаттайтын барлық іс әрекеттері. Не болмаса нысанның ішікі көрінісі. Сонымен, қылмыстық процесс нысаны қылмыстық процессуалдық қызметтің құрылымын көрсетуі тиіс. Қылмыстық сот өндірісі жекелеген сатыларға бөлінеді, және олардың саны мен бағыты, мәні түрлі боуы мүмкін. Бірақ, осы сатылар объективті түрде екі блока топтастырылады: сотқа дейінгі және сот сатылары. Аталған сатылардың қайсысында және қандай деңгейде бәсекелестік және іздестірушілік нысандарының көрініс табуы формалардың түрлеріне тәуелді болып келеді. Нақты айтқанда, иделды типтердің көз қарастары бойынша кез келген нысан аралас болып келеді. Сол себепті мұда сөз іздестірушілік не бәсекелестік нысандарының сотқа дейінгі не сот сатыларында бірге аралас нысанында көрініс табады. Егер, сотқа дейінгі не сот сатыларында іздестірушілік тип элементтері басым болатын болса, сонымен қатар, егер бір кезең толығымен іздестіру нысанында қалыптасқан болса, онда нысанды яғни процессуалдық форманы іздестірушілік нысан деп атау негізді саналады. Қылмыстық процесстегі екі кезеңде бәсекелестік құрылымына ие болса немесе бұл кезеңдердің ең болмаса біреусі тек бәсекелестік нысанда қалыптасса, онда процесс нысаны да бәсекелестік нысанындағы процесс деп танылады деген тұжырымдаманы шетел ғалымдары ұстанады. Егер де, сотқа дейінгі кезеңде іздестіру нысандары жоғары болса, ал сот кезеңіндегі өндірісте бәсекелестік нысандары жоғары не мүлдем біселестік нысанында жүзеге асса, онда аралас

нысаны болып саналады. Кез келген жағдай да, мұндай қылмыстық процесс нысанын іздестірушілік нысанындағы процесс деп атау тиісті [5, 2677]. Алайда, қылмыстық сот өндірісінің бұл тәртібі бәселестік нысанда жүргізілетін қылмыстық іс жүргізу нысандарының түрлері деп қарастырылуы мүмкін. Сараланып, зерттеліп қарастырылып отырған қылмыстық іс жүргізу формаларының нысандарын толық анықтау үшін жоғарыда аталған қылмыстық іс жүргізу түрлерінің нысандарын анықтау керек.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

Общая теория права и философия для юридических вузов /Ю.А. Дмитриев, И.Ф. Казьмин, В.В. Лазарев и др. /под общ. ред. А.С. Пиголкина. - 2-е издание исправленное и дополненное. - М., Издательство МГТУ им. Н.Э. Баумана, 1996. – 596 с.

Толлеубекова Б.Х. Қылмыстық іс жүргізу қысқасы. Жалпы бөлім: оқулық – Алматы: Жеті жарғы, 2000. – 416 б.

Савицкий М.Я., Томин В.Т. Правовой институт: понятие и виды /под ред. проф. И.Н. Сенякина. – Саратов: Саратовская государственная академия права, 2009. – 195 с

В.Т. Томин. Курс советского уголовного процесса: Общая часть. - М.: Юрид. лит., 2003. – 639 с.

М.Л. Якуб, Н.Н. Полянский. Курс уголовного процесса. Общая часть. - М.: Юридическая литература, 2004. – 583 с.

УДК 342.9

Нұрсапа Ж. Б.

Master's student Q University

Жаңғырту кезеңінде учаскелік полиция инспекторлары қызметінің жеке профилактикалық жұмыстарының негізгі міндеттері

Аннотация Мақалада полицияның учаскелік инспектордың жұмысын ұйымдастыру мен кемшіліктері, олқылықтар қарастырылады, бұл полицияның әлеуметтік функцияларын күшейтуге және қылмысқа қарсы іс-қимылдың алдын алу шараларына басымдық беруге бағытталған заң ережелерінің практикалық тиімділігінің болмауына әкеледі.

Негізгі сөздер: учаскелік полиция инспекторының профилактикалық қызметі, профилактикалық есепке алу, қылмыстар мен құқық бұзушылықтардың алдын алу.

Аннотация. В статье рассматриваются недостатки и пробелы в организации и содержании работы участковых уполномоченных полиции, что приводит к отсутствию практической эффективности положений закона,

направленных на усиление социальных функций полиции и приоритетность профилактических мер противодействия преступности.

Ключевые слова: профилактическая деятельность участкового уполномоченного полиции, профилактический учет, предупреждение преступлений и правонарушений.

Annotation. The article examines the shortcomings and gaps in the organization and content of the work of district police officers, which leads to the lack of practical effectiveness of the provisions of the law aimed at strengthening the social functions of the police and the priority of preventive measures to counter crime.

Key words: preventive activities of the district police officer, preventive accounting, prevention of crimes and offenses.

Қазіргі уақытта учаскелік полиция инспекторларының профилактикалық қызметіне Қазақстан Республикасының Президенті мен Үкіметі тарапынан барынша көп көңіл бөлінеді. Қазақстан Республикасының Президенті Қ. Т. Тоқаев өз жолдауында "қадамдық қолжетімділік полициясы" қағидаты бойынша жергілікті полиция қызметінің тұтас реформасының басталғанын жариялады. Мемлекет басшысы ЖП мәртебесін көтеруді және оған нәтижелі жұмыс істеу үшін барлығын беруді тапсырды [1].

Учаскелік инспектор-ішкі істердің ең көне тергеу органдарының бірі. Оның құрылуы 1920 жылдарға жатады: 1922 жылдың аяғы мен 1923 жылдың басында баспасөзде муниципалды полицияда учаскелік инспектор (кейінірек аудандық инспектор) лауазымын құру туралы мәселе талқыланды. Ол кезде көптеген муниципалитеттер осындай лауазымдарды құрған болатын.

Учаскелік инспектордың рөлін күшейтудің маңыздылығы атап өтілді және бұл міндет бүгінгі күнге дейін бірқатар реформалардан өтті. Қылмыстық іздестіру басқармасы, қоғамдық қауіпсіздік басқармасы және әкімшілік полиция басқармасы тәуелсіз бағынысты органдар ретінде жұмыс істейді және ішкі істер министрлігінің құрамына кіреді.

Ел бастан кешіп жатқан қоғамдық қатынастарды реформалау кезеңі істердің қанықтылығымен сипатталады. Муниципалдық полиция және ішкі істер министрлігінің басқа қызметкерлері күнделікті өмірінің көптеген аспектілерінде өзгерістерге тап болады. Мұндай кезең әдетте өтпелі немесе "реформа" деп аталады. Қазақстан Республикасында болған әлеуметтік, экономикалық, саяси және құқықтық өзгерістер елдегі құқықтық тәртіпті сақтаудағы учаскелік инспектордың мәртебесі мен рөлінің өзгеруіне алып келді деген қорытынды жасауға болады. Бұл азаматтардың қоғамдық және физикалық қауіпсіздігін қамтамасыз ету мәселесіне жаңа тұжырымдамалық тәсілдерді, қылмыстың алдын алудың және онымен күресудің жаңа тәсілдерін іздеуді қажет етті.

Егемен мемлекеттің қалыптасу кезеңінде Қазақстан мемлекеттік меншіктің жеке және жеке пайдалануға тез ауысуы учаскелік полиция инспекторларының жұмысына кері әсерін тигізді. Жаңа қылмыстар мен құқық бұзушылықтар пайда болды, бірақ тиісті алдын алу және бақылау жүйесі болмады. Алайда, олар айтқандай, "бір адам мәселені шеше алмайды" және

учаскелік полиция инспекторларының жұмысында ұйымдастырушылық проблемалар бар:

- Жалақы тез өсіп келе жатқан инфляцияға сәйкес келмейді;
- Ол жергілікті полиция инспекторлары қылмыс пен алдын-алу мәселелерімен емес, отбасыларын қалай тамақтандырумен айналысқан кезде сыбайлас жемқорлықтың ошағына айналды;
- Полицияның кәсіби өзегі кейбір учаскелік инспекторлардың коммерциялық мекемелер мен тарихи туған қалаларға кетуі, сондай-ақ Ұлттық тергеу комиссиясын құру және оның ыдырауы бойынша сәтсіз "эксперимент" нәтижесінде құлады;
- Мемлекеттік құқық қорғау органдарының, әкімшілік кеңестердің, тыйым салу кеңестерінің және жолдастық Соттардың қызметін тоқтату.
- Қоғамдық көлікте тегін жол жүруді және аудандық полиция инспекторлары үшін басқа да әлеуметтік жеңілдіктерді тоқтата тұру да кері әсерін тигізді.

Учаскелік инспекторлар өз қызметін жаңа профилактикалық міндеттерге қайта құруға мәжбүр болды. Жалқаулыққа қарсы күрес толығымен тоқтатылды, алыпсатарлықтың орнына заңсыз кәсіпкерлік қызмет келді, мемлекеттік мүлікті ұрлау басқа адамдардың мүлкін ұрлау әрекеттерін алмастырды, нашақорлық, нашақорлық, гомосексуализм, жезөкшелік және оның жақтаушылары - жыныстық жолмен берілетін аурулар мен ЖҚТБ күрт өсті. Қоғамдық қатынастардың барлық салаларын цифрландыру әлеуметтік желілер мен интернетті қолдана отырып, қылмыстың жаңа түрлерінің пайда болуына әкелді. Ескі алдын алу шаралары мен әдістері тиімсіз болды, сондықтан жаңа алдын алу шараларын әзірлеу және заңнамалық тұрғыдан бекіту қажет.

Қоғамдық полиция инспекторларын тергеуге тарту әрекеттері де жасалды. Қылмыстық іздестіру Бюросы мен тоғызыншы Дирекция ұлттық тергеу комиссиясына бөлінген кезде, олардың орнын екі жылдан астам уақыт аудандық полиция инспекторлары иеленді. Алайда үкімет те, Ішкі істер органдарының басшылығы да учаскелік полиция инспекторлары қызметінің негізгі бағыты қылмыстар мен құқық бұзушылықтардың алдын алу болуы тиіс деген пікірді ұстанады. Тіпті учаскелік полиция инспекторлары үшін ғана емес, ішкі істер органдарының барлық қызметкерлері үшін де сенімді көмекшілер жүйесі мүлдем жоғалып кетті. Осыған байланысты қылмыстың алдын алу және оған қарсы іс-шараларда бұл рөлді кім орындауы керек деген сұрақ туындайды.

Осы жұмыстың тарихын зерттей отырып және шешілмеген мәселелерді ескере отырып, учаскелік полиция инспекторларының жұмысында қазіргі деңгейде профилактикалық іс - шараларды ұйымдастыру соңғы нұсқа емес деген қорытынды жасауға болады.

Учаскелік полиция инспекторлары әртүрлі әлеуметтік, географиялық, демографиялық және басқа жағдайларда жұмыс істейді. Бұл олардың кәсіби және қызметтік қасиеттеріне, сондай-ақ жұмыстың өзін дұрыс ұйымдастыруға әр түрлі талаптарды тудырады, бұл жұмыстың әдістемелік және тактикалық мазмұнындағы, сондай-ақ оны жүргізудің қарқындылығы мен формасындағы айырмашылықтарға әкеледі. Алдын алу басқармасының қызметін ұйымдастыру

туралы қолданыстағы Жарлық қалалық және ауылдық жерлердегі жұмыстың сипатын ескермейді; Шешек әр түрлі күрделіліктің әкімшілік аймақтарына жауап береді, сондықтан олардың әрқайсысының жұмыс қарқындылығы біркелкі бөлінбейді. Алайда, бұл жағдайлар жұмыс нәтижелерін қорытындылау кезінде ескерілмейді және жалақыда көрсетілмейді. Жұмыс нәтижелері сандық көрсеткіштері бар бірыңғай шаблон негізінде айқындалады (ӨТК-нің қолданыстағы директивасында көзделгендей). Бұл, әрине, омбудсмен аппаратының тиімділігін төмендетеді.

Ю. Ю. Колесников пен А. Е. Мұқажановтың пікірінше, мұндай жағдай Қазақстанның ішкі істер органдары жүйесінде қабылданған "полиция қызметінің моделі" тұжырымдамасына қайшы келеді. Сонымен қатар, "көрсеткіштер бәсекелестігі" және полиция жұмысының жоспарлы сипаты көптеген заңсыз қудалауға, қылмыстарды жасыруға, қызметтік есептерді бұрмалауға және басқа да фактілерге әкеледі. Нәтижесінде полицияның нақты тиімділігі мен тиімділігі айтарлықтай төмендейді [2, б. 44].

Біздің ойымызша, қалалық және ауылдық полицияның міндеттері арасында айтарлықтай айырмашылық болмауы керек, бірақ олардың міндеттерінің көпфункционалды сипатын ескере отырып, олардың құқықтық мәртебесі мен еңбекті бағалауға кейбір түзетулер енгізу қажет. Ауылдық полиция қызметінің басым мақсаты оның дәстүрлі міндеті - жеке тұлғалардың қылмыстары мен әкімшілік құқық бұзушылықтарының алдын алу болып қалуы тиіс.

Көптеген зерттеушілер жеке профилактикалық тапсырмаларды орындау кезінде МЖӨ функциялары мен міндеттерін есептеуге бірнеше рет әрекет жасады. Бұл кезеңде учаскелік полиция инспекторының міндеттері көп қырлы және әртүрлі дереккөздерде міндеттерді анықтау 24-тен 100-ге дейін өзгереді [3, 26-бет]. Профилактикалық әсер қылмыс жасай алатын адамдарды бақылауға жауапты учаскелік полиция инспекторының жұмысында маңызды рөл атқарады. Бұл профилактикалық әсер ету процесінде адамның мінез-құлқына байланысты әртүрлі мәселелерді толығымен шешуге болатындығына байланысты.

Ауылдық жерлерде өңірлік инспекциялар мемлекеттік құқық қорғау органдарымен және өңірлік инспекциялардың көмекшілерімен (штат бойынша жергілікті полиция орналасқан жерде) бірлесіп профилактикалық іс-шаралар жүргізеді. Өңірлік қауіпсіздік органдары Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2001 жылғы 23 мамырдағы № 701 қаулысымен бекітілген Чоп көмекшілерінің саны бойынша ұсыныстарды елемейді [4].

Әрбір ауылдық Чопта Чоп басшысының көмекшісі тағайындалуы тиіс, алайда қазіргі уақытта Қазақстан облыстарының шамамен 80 пайызында Чоп басшыларының көмекшілері мүлдем жоқ. Қалаларда патрульдік полициямен, кәмелетке толмағандар участ жөніндегі учаскелік полиция инспекторларымен, қылмыстық және экологиялық полиция инспекторларымен және иммиграциялық инспекторлармен тығыз ұйымдастырушылық байланыстар бар, олар уақытша полиция бөлімшелеріне әртүрлі алдын алу шараларын жүргізуге көмектеседі.

Осылайша, жергілікті полиция инспекторлары мен қалалық полиция инспекторларының қылмыстың алдын алу әлеуеті әртүрлі. Тиісінше, құқық бұзушыларға әсер етудің алдын алу тетіктері әртүрлі болуы керек. Участкелік инспекторлардың жұмысы әртүрлі бағалануы керек. 'Объективті бағалау жүйесінің болмауы (участкелік инспектордың жұмысын ынталандыру құралы) пассивтілікті, сыйақылар мен көтермелеулерді бөлудегі эгалитаризмді, жүйелі бағалау мен қорытындылардағы субъективтілік пен әділетсіздікті тудырады. "Сайып келгенде, бұл заңдылықты бұзып қана қоймай, жалпы ішкі істер органдарының профилактикалық әлеуетін әлсіретеді [5, 21-бет]".

Аймақтық инспекциялардың жұмысын әуесқойлықпен бағалай отырып, жұмыстың, сапаның және заңдылықтың кейбір үлкен көрсеткіштерін абсолюттей отырып, аймақтағы криминогендік жағдай ескерілмейді. Нәтижесінде, белгілі бір көрсеткіштерге ұмтылу кезінде жағдай барған сайын қолайсыз болып келеді, жоспарлы "Нормативтік" жұмыс көбінесе заңдылықты бұзуға жол береді, жұмыстың профилактикалық бағыты репрессиялық бағытпен ауыстырылады, ол саяси тұрғыдан қолайсыз болады.

Индикаторға арналған жарыстың бұл түрі, мысалы, участкелік полиция инспекторларына тағайындалатындығымен көрінеді: бір жылда қанша адам қорғаныс ережелерін рәсімдеуі керек, әкімшілік қадағалауға алынуы керек, әкімшілік хаттамалар жасалуы керек, қылмыстық істерді тергеудің жеңілдетілген түрімен аяқтауы керек және т.б. яғни нақты жұмыс жағдайларына қарамастан орташа көрсеткіш беріледі.

Участкелік полиция инспекторлары үшін аймақтық жұмыс әдісі қатаң анықталған және ол өзіне бекітілген әкімшілік учаскеде профилактикалық іс-шаралардың барлық кешенін жүзеге асыруға арналған. Оның негізгі міндеті-учаскеде құқық бұзушылықтардың алдын алу немесе алдын алу шараларының жақсы реттелген жүйесі арқылы оларды барынша азайту. Бірақ бұл оның шексіз функцияларды орындауы керек дегенді білдірмейді. ТЖКБ басшылары Уақытша участкелік инспекторға жұмысты ұйымдастырудың сызықтық қағидаты бойынша еңбек ету міндетін жүктейтін фактілер бар. Мысалы, кез-келген цифрлық деректердің алдын-алуда қалалық полиция департаментінің көрсеткіші әлсіз болғандықтан, участкелік инспекторға белгілі бір мерзімге тек арнайы емдеу-профилактикалық мекемелерге материалдарды рәсімдеу немесе бұрын әкімшілік қадағалауға алынған адамдарды алу тапсырылады. Бұл фактілер, әрине, участкелік полиция инспекторларының қызметін ұйымдастыруды реттейтін ережелер мен нұсқауларға қайшы келеді, бірақ біздің ойымызша, оларды теріс деп санауға болмайды, өйткені бұл мамандандырылған жұмыстың нәтижелі екендігі айқын аксиомаға сәйкес келеді. Осыған байланысты ведомстволық бұйрықтарда УПИ профилактикалық қызметін ұйымдастырудың сызықтық қағидатын уақытша шара ретінде айқындау бойынша ТЖКБ бастықтарының өкілеттіктерін көздеу қажет.

Участкелік полиция инспекторы үшін бірінші міндеттерді анықтауда жергілікті полиция қызметі қызметінің мониторингі процесінде жүргізілген сауалнамалар С.В.Корнейчук пен Н. С. Гладырь 2015-2019 жылдары маңызды мәнге ие [6, 134-бет].

Сауалнамаға қатысқандардың санаттары: учаскелік полиция инспекторлары және олардың көмекшілері, учаскелік полиция пунктiнiң жұмысына жауапты УПИ, кәмелетке толмағандардың iстерi жөнiндегi учаскелік және одан жоғары учаскелік инспекторлар, ЖПҚ, әкiмшiлiк полиция бөлiмдерiнiң бастықтары және олардың орынбасарлары болды. Сауалнамаға қатысқандар бiздiң мемлекетiмiздiң барлық өңiрлерiн Қазақстан Республикасының қалалық, ауылдық жерлерiнен және облыс орталықтарынан ұсынды. Сауалнамаға қатысқандардың барлығы дерлiк "учаскелік полиция инспекторының бiрiншi мiндетi қандай болуы керек?","- деп жауап бердi "құқық бұзушылықтар мен қылмыстардың алдын алу және жолын кесу". Респонденттердiң 79% УПИ олардың ӘҚҚ-да мақсатсыз пайдаланылатынын хабарлады. Талқылау барысында дөңгелек үстелге қатысушылардың барлық санаттары тергеушiлердiң, жедел уәкiлдердiң, ПО кезекшiлерiнiң және т. б. дәстүрлi жұмыстарда УПИ-дi пайдалануға өздерiнiң терiс көзқарастарын көрсеттi.

А.Х. Миндагуловтың пiкiрiнше, учаскелік инспектордың көптеген функцияларды жүзеге асыруымен байланысты қиындықтар бiршама асыра айтылған [3, 26-бет]. Жалпы алғанда, бұл қызмет профилактикалық қызметтiң әртүрлi және жауапты түрлерiн жүзеге асырумен сипатталады. Алайда, әрбiр нақты аумақтық учаскеде барлық анықталған функциялар бiр уақытта iске асырылмайды, өйткенi көбiнесе олардың қосымшалары жоқ. Сонымен қатар (бұл өте маңызды), егер сайтта дәстүрлi түрде немесе қабылданған шаралар нәтижесiнде профилактикалық жұмыстың деңгейi жоғары көрсеткiштермен сипатталса-құқық бұзушылықтардың өсуiне әсер ететiн факторлардың бiртiндеп жойылуы, әртүрлi есепке алу түрлерiнде тұратын және профилактикалық әсерге мұқтаж адамдар санының тұрақты төмендеу тенденциясы болса, онда автоматты түрде бiрқатар шараларды жүзеге асыру қажеттiлiгi жоғалады функциялар. Iшкi iстер органдарында профилактикалық жұмыстың тиiмдiлiгi артқан сайын мұндай үрдiс жан-жақты күшейе түседi, оны болашақта ескеру қажет.

Құқық бұзушылықтардың алдын алуды және қылмыстардың алдын алуды қамтамасыз етудiң күрделi ұйымдастырушылық проблемаларының бiрi өткен ғасырдың 90-жылдарының соңында ПО қызметтерiн Кадрлық оңтайландыру болып табылады, оның тiкелей функциясы профилактикалық қызмет болды. Бұл құбылыс пен учаскелік полиция инспекторларының қызметiн айналып өтпедi. Бұған "ҚР кейбiр заңнамалық актiлерiне өзгерiстер мен толықтырулар енгiзу және ҚР Президентiнiң "Мемлекеттiк тергеу комитетi туралы" және "тергеу мен анықтауды жүзеге асыратын арнайы органдар туралы" заң күшi бар жарлықтарының күшiн жою туралы" 1998 жылғы 9 желтоқсандағы Қазақстан Республикасының Заңы себеп болды [7].

Бұл заң ПО-ның құқықтық мәртебесiн едәуір өзгерттi, олардың функцияларының көлемiн ұлғайтты, яғни ПО-ның құқықтық жағдайы, сондай-ақ жергiлiктi бюджет есебiнен ұсталатын қатардағы және басшы құрамдағы адамдардың штат санын қалыптастыру тәртiбi өзгердi. Бұған дейiн ҚР Iшкi iстер министрi штат санын анықтаған болатын

республикалық және жергілікті бюджеттен бөлінген қаражат, ал 1998 жылдан бастап ол республикалық бюджеттен бөлінген қаражат негізінде ғана осындай құқыққа ие. Қалған штат санын жергілікті атқарушы органдардың келісімі бойынша ғана айқындайды. Осыған байланысты учаскелік полиция инспекторларының штат саны Қазақстан Республикасының кейбір өңірлерінде 30% - ға дейін қысқарды. Әрине, бұл факт қылмыстар мен құқық бұзушылықтардың белгілі бір өсуін негіздеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

Токаев К.К. Казахстан в новой реальности: время действий. Послание Главы государства народу Казахстана от 1 сентября 2020 года.

Колесников Ю.Ю., Мукажанов А.Е. Основные направления развития профилактической функции полиции Казахстана.

Международный научный журнал «Гылым-Наука» № 3 (66). Костанай, 2020 –С.42-49. (153с.) 106

Миндагулов А.Х., Служба участковых инспекторов милиции и предупреждение преступлений. Сборник выступлений. Академия МВД РФ. М, 1999. -С.26.

О дополнительных мерах по укреплению общественного порядка и повышению роли участковых инспекторов полиции ОВД.

Постановление Правительства Республики Казахстан от 23 мая 2001 года № 701.

Кондратюк Л.В., Танайлов В.П. Модели деятельности УИМ: исходные понятия и опыт разработки. Сборник выступлений. Академия МВД СССР. – М, 1990. -С.21.

Корнейчук С.В. Гладырь Н.С. Отчет общественного мониторинга законодательства и правоприменительной практики местной полицейской службы в сфере предупреждения и профилактики бытового насилия в РК.

Научный доклад. Астана, 2017. -136 с О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты РК и отмене указов президента РК, имеющих силу закона: «О Государственном следственном комитете» и «О специальных органах, осуществляющих следствие и дознание». Закон Республики Казахстан от 9 декабря 1998 года.

УДК 342

Раимбеков Б.С.
Master's student Q University

Азаматтарды Қазақстан Республикасының аумағынан шығару ерекшеліктері

Аннотация. Қазақстан Республикасындағы көші-қон саласында әкімшілік заңнаманы қолдану тәжірибесінің проблемасы қарастырылған, атап айтқанда,

әкімшілік құқық бұзушылық жасағаны үшін шетел азаматтарын, азаматтығы бар және жоқ адамдарды шығаруға байланысты мәселелер қарастырылған.

Түйін сөздер: халықтың көші-қоны; иммиграция; заңсыз көші-қон; Шетел азаматтары; азаматтығы жоқ адамдар; ішкі істер органдары; ұлттық қауіпсіздік органдары; әкімшілік-құқықтық режим.

Аннотация. В статье рассматривается проблема практики применения административного законодательства в сфере миграции, а именно вопросы, связанные с выдворением иностранных граждан и лиц без гражданства за совершение административного правонарушения.

Ключевые слова: миграция населения; иммиграция; незаконная миграция; иностранные граждане; лица без гражданства; органы внутренних дел; органы национальной безопасности; административно-правовой режим.

Annotation. The article discusses the problem of the practice of applying administrative legislation in the field of migration, namely issues related to the expulsion of foreign citizens and persons without citizenship for committing an administrative offense.

Keywords: migration; migration; illegal migration; Foreign citizens; stateless persons; bodies of internal affairs; national security bodies; administrative and legal regime.

Қолданыстағы ұлттық заңнамада шетел азаматтары мен азаматтығы жоқ адамдар әкімшілік құқық және әкімшілік жауапкершілік субъектілері ретінде ерекше құқықтық жағдайға ие. Жылдан жылға біздің елге келетін шетелдік азаматтардың саны артып келеді, бұл, ең алдымен, қоғамдық-саяси, мәдени және спорттық іс-шараларды қоса алғанда, түрлі ірі халықаралық іс-шараларды өткізумен байланысты. Сондай-ақ, Қазақстанға еңбек қызметі, іссапарлар, оқу, туризм және басқа да жеке істер үшін азаматтар келеді. Бұл ретте мұндай әкімшілік құқық субъектілерінің едәуір саны Қазақстан Республикасының тұрақты тұрғындары болып табылады.

Қазіргі уақытта Қырғызстан, Тәжікстан және Өзбекстанды қоса алғанда, бұрынғы КСРО елдерінен Халықтың көші-қоны мәселесі өзекті болып қала береді. Келген адамдар босқындар мәртебесін алған жағдайлар байқалады, бірақ Қазақстан Республикасының аумағында заңсыз болғандар да бар.

Қазақстан Республикасы заңнамасының құрылымы қазіргі уақытта әртүрлі мәртебесі мен заң күші бар нормативтік актілердің алуан түрлілігін қамтиды. Халықтың көші-қоны сияқты облыстарды реттеу кезінде елдің саяси, құқықтық және экономикалық жүйесінің негіздерін айқындайтын Қазақстан Республикасы Конституциясының ережелеріне бірінші кезектегі назар аударылады.

Қоғамдық қатынастардың қарастырылып отырған саласында шетелдік азаматтар мен азаматтығы жоқ адамдардың құқықтық мәртебесін айқындаудың негізгі қағидаттары Конституцияда белгіленген. 12-баптың 4-тармағына сәйкес "шетелдіктер мен азаматтығы жоқ адамдар Республикада құқықтар мен бостандықтарды пайдаланады, сондай-ақ Конституцияда, заңдарда және халықаралық шарттарда өзгеше көзделмесе, азаматтар үшін белгіленген міндеттерді атқарады". Бұл ереже аталған азаматтардың құқықтық мәртебесінің

негізгі қағидаттарын бекітеді, сондай-ақ әкімшілік мәжбүрлеу шараларын қолдану кезінде ескеріледі. Шетел азаматтары мен азаматтығы жоқ адамдар оның аумағында болған кезде олардың Қазақстан Республикасы алдындағы құқықтары мен міндеттерінен туындайтын белгілі бір конституциялық-құқықтық мәртебеге ие болады.

Шетел азаматтары мен азаматтығы жоқ адамдарға қатысты Қазақстан Республикасының аумағында болу және саяси және әлеуметтік құқықтарды алу шарттарына қатысты ерекшеліктермен арнайы режим қолданылады. Бұл құқықтар мен олардың көлемі, егер жасалса, халықаралық шарттар негізінде анықталады. Осылайша, шетелдік азаматтар мен азаматтығы жоқ адамдардың Қазақстан Республикасының азаматтарымен салыстырғанда құқықтары шектелуі мүмкін болса да, олардың азаматтардың құқықтарына ұқсас құрылымы бар.

"Шетелдіктердің құқықтық жағдайы туралы" Қазақстан Республикасының 1995 жылғы 19 маусымдағы № 2337 Заңы [1] елдегі шетелдік азаматтардың құқықтық мәртебесінің негізгі аспектілерін көрсететін негізгі нормативтік-құқықтық акт болып табылады. Бір кездері бұл заң "шетелдік азамат" пен "азаматтығы жоқ адам" ресми құқықтық анықтамаларын белгілеу арқылы маңызды өзгерістер енгізді. Қаралып отырған нормативтік акт Қазақстан Республикасының аумағында осы санаттағы адамдардың құқықтық жағдайын реттейтін маңызды құжат болып танылады. Ол шетелдік азаматтардың құқықтық мәртебесін, олардың міндеттері мен жауапкершіліктерін анықтауға, сондай-ақ олардың өмір сүруінің көші-қон квоталары, жұмыспен қамту, қозғалыс және есеп сияқты әртүрлі маңызды аспектілерін реттеуге бағытталған.

Осы Заңның басты ерекшелігі оның нормалары, Қазақстан Республикасының Көші-қон заңнамасының көптеген нормалары сияқты, оларды нақтылау және қолдану үшін басқа нормативтік актілерге жүгінуді талап ететін бланкеттік (сілтеме) сипатқа ие болуы болып табылады. Осы Заңның қолданылу кезеңінде елеулі өзгерістер мен толықтырулар енгізетін он жеті ұлттық заң қабылданды, бұл Қазақстан Республикасының Көші-қон тартымдылығын көрсетеді. Құқық қолдану практикасында ел аумағындағы жүздеген Шетелдіктердің құқықтық жағдайы белгісіз болған жағдай жиі анықталады.

Өкінішке орай, Қазақстан Республикасының заңнамасы "депортация" ұғымын қамтымайды, дегенмен халықаралық келісімдерде депортацияның орнына "шығару", "шығару" немесе "шығару" терминдерін қолдана отырып, шетелдік азаматтарды Қазақстаннан шығару тетігі туралы айтылады.

А. П. Тарабычинаның пікірінше, депортация көші-қон заңнамасын бұзғаны үшін жаза ретінде қарастырылмайды. Бұл мемлекет аумағында қалаусыз шетелдік азаматтардың болуын болдырмауға бағытталған шара. Депортация болу қалаусыз болып табылатын немесе кіруге рұқсат етілмеген шетелдік азаматқа қатысты сот шешімі негізінде жүзеге асырылады [2, с.45].

Депортацияның сөздік анықтамалары (лат. Deportatio - "шығару, шығару") немесе шығарып салу адамдарды басқа мемлекетке немесе елді мекенге мәжбүрлеп шығаруды қамтиды, көбінесе еріп жүреді [3, с.14].

Көшіп келушілердің Қазақстан Республикасынан келу, болу және кету қағидаларын ҚР Үкіметі 2012 жылғы 21 қаңтарда № 148 бекітті. Бұл нормативтік акт сонымен қатар ҚР шекарасын заңсыз кесіп өтетін, оның аумағында заңсыз болатын шетелдіктер мен азаматтығы жоқ адамдардың, сондай-ақ кіруге тыйым салынған адамдардың көші-қон бақылауы мен есебін реттейді [4].

Осылайша, депортациялауға жататын шетелдік азаматтар мен азаматтығы жоқ адамдарды есепке алу ҚР Үкіметі деңгейінде бекітілді, алайда депортациялау ұғымы заңнамаға енгізілмеген және осы мәжбүрлеп шығару шарасын іске асыруға назар аударылмаған.

Осыған байланысты депортация ұғымы кодификацияланған заңнамада тұжырымдалуы тиіс, ал бұл шараны іске асыру тетігі адамдарға қатысты ҚР Үкіметінің 2012 жылғы 21 қаңтардағы № 148 қаулысында бекітілуге тиіс:

Қазақстан Республикасының шекарасын заңсыз кесіп өтетін шетелдіктер мен азаматтығы жоқ адамдар;

Қазақстан Республикасының аумағында заңсыз келгендер;

Қазақстан Республикасының аумағына кіруге тыйым салынған.

Шетелдік азаматты немесе азаматтығы жоқ адамды жоюдың тағы бір түрі-ҚР ӘҚБтК-нің 51-бабымен реттелетін әкімшілік құқық бұзушылықтар үшін жаза шарасы болып табылатын Қазақстан Республикасынан тысқары жерлерге әкімшілік шығарып жіберу болып табылады [5].

Алайда, осыған қарамастан, шетелдіктерді Қазақстан аумағынан "шығарып жіберу" процесі кемшіліктерсіз емес. Қазақстан Республикасы Конституциялық Кеңесінің 2020 жылғы 27 мамырдағы Жолдауында елдегі конституциялық заңдылық режимін нығайтуға бағытталған Конституциялық Кеңестің шешімдерін орындау саласындағы жағдайды сипаттайтын жалпы оң тенденцияларға сілтеме жасалған, бірақ сонымен бірге олар әлі де өз іске асыруларын таппағаны атап өтілді.:

қозғалыс еркіндігін алдын ала шектеу және санкция беруден бас тарту негіздері сияқты жеке профилактика шарасын соттың санкциялау тәртібін (мерзімдерін) заңнамалық белгілеу; адамды елден шығару кезінде ұстау мерзімдерін заңнамалық реттеуді одан әрі жетілдіру.

Тәжірибе көрсеткендей, көптеген иммигранттар (шетелдіктер немесе азаматтығы жоқ адамдар) отанына оралғысы келмей, ішкі істер органдарынан жасырынып жүр. Осыған байланысты аталған адамдарды Қазақстан Республикасынан тыс жерлерге шығарып жіберу түріндегі сот үкімі орындалмай қалады. Жоғарыда айтылғандар әкімшілік және қылмыстық заңнаманы құқық бұзушыларды Қазақстан Республикасынан шығару туралы сот шешімін, сондай-ақ олар шығарылғанға дейін бас бостандығын алдын ала шектеу тәртібін орындау тетігіне байланысты мәселелерді зерттеудің өзектілігін растайды.

Қазақстан Республикасы Бас прокуратурасының жанындағы Құқықтық статистика және арнайы есепке алу комитетінің деректері бойынша соңғы бес жылда жыл сайын сот үкімі бойынша Қазақстан Республикасынан шығаруға сотталған шетелдіктер қатарынан осы адамдардың 30-ға жуығы жасырынып, іздеуде жүр, оларға қатысты үкімдер орындалмай қалады [6].

Сондықтан шетелдіктер мен азаматтығы жоқ адамдарды шығарып жіберу туралы сот үкімінің орындалуын қамтамасыз ету үшін оларды уақытша ұстап алып, шығарып жіберу ұйымдастырылғанға дейін ішкі істер органдарының арнайы мекемесіне орналастыру қажет.

Дәл осындай проблема тек отандық заңнамада ғана емес. Ресейде 2015 жылдың 8 наурызында Ресей Федерациясының аумағынан азаматтарды алып тастау мәселелерін реттеуді көздейтін жаңа әкімшілік сот ісін жүргізу кодексі қабылданды [7].

А. Н. Жербцов өз мақаласында депортациялауға немесе реадмиссияға жататын шетелдік азаматты арнайы мекемеге орналастыру немесе депортациялауға немесе реадмиссияға жататын шетелдік азаматтың арнайы мекемеде болу мерзімін ұзарту туралы Әкімшілік істер бойынша өндірісті әкімшілік-процестік реттеудің кейбір кемшіліктеріне назар аударды (Ресей Федерациясының ҚК 28-тарауы). Ол ч. қарастырған өндіріс шеңберінде қажет нәрсені ұсынады. 28 Ресей Федерациясының КАС, арнайы мекемеге орналастыруды талап ететін шетелдік азаматты (азаматтығы жоқ адамды) депортациялау және реадмиссиялау туралы шешімге санкция беру үшін көші-қонды бақылау органы емес, соттың өкілеттіктерін бекіту [8, 34-40 ББ.].

Бұған дейін біз бұл мәселені Қазақстан Республикасының 2014 жылғы 5 шілдедегі Қылмыстық-атқару кодексінің 70-бабын жетілдіру жолымен шешуді, шетелдікті немесе азаматтығы жоқ адамды Қазақстан Республикасынан шығарып жіберу түріндегі жазаларды орындау тәртібіне толықтырулар енгізуді ұсындық. Осылайша, ҚР ҚІЖК 70 - бабының бірінші бөлігінің екінші абзацы былайша тұжырымдалды: "шығарып жіберілетін шетелдік немесе азаматтығы жоқ адам ішкі істер органдарының сот санкциялаған жүріп-тұру бостандығын алдын ала шектеу туралы қаулысының негізінде ішкі істер органдарының арнаулы мекемесіне оны Қазақстан Республикасынан тыс жерлерге шығарып жіберуді ұйымдастыру үшін қажетті мерзімге орналастырылады, бірақ Қазақстан Республикасының аумағынан тыс жерлерге шығарып жіберуді ұйымдастыру үшін отыз күннен артық" [9].

Қазақстан Республикасының заңнамасы кодификацияланған заңнамада белгіленген мерзімдерге соттың санкциясынсыз азаматтарды қылмыстық және әкімшілік тәртіппен ұстауға мүмкіндік береді. Мысалы, ҚР ӘҚБтК-нің 789-бабына сәйкес құжаттары жоқ адамдар жеке басын анықтағанға дейін қырық сегіз сағаттан аспайтын мерзімге ұсталуы мүмкін.

Осы Заңға сәйкес реадмиссия Қазақстан Республикасы ратификациялаған халықаралық шартқа сәйкес шетелдіктер мен азаматтығы жоқ адамдардың келуі, кетуі, болуы немесе тұруы мәселелері бойынша оның заңнамасын бұза отырып, бір мемлекеттің аумағына кірген немесе орналасқан адамдарды басқа мемлекетке беру (қайтару) ретінде айқындалады. Депортациялануға немесе

реадмиссияға жататын шетел азаматын арнаулы мекемеге орналастыру туралы немесе депортациялануға немесе реадмиссияға жататын шетел азаматының арнаулы мекемеде болу мерзімін ұзарту туралы Әкімшілік істер бойынша іс жүргізу бұрын айтылғандай заңнамалық деңгейде реттелуге тиіс.

Пайдалынылған әдебиеттер тізімі:

1. О беженцах: Закон Республики Казахстан от 4 декабря 2009 года № 216 (с изменениями и дополнениями по состоянию на 01.01.2021 г) <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z090000216>.

2. Тарабычина А.П. К вопросу о видах удаления с территории. Российской Федерации иностранных граждан // Миграционное право. 2017. № 1. –С.45.

3. Лесовик И.В., Супонина Е.А. Административная деятельность полиции. /Словарь. Воронеж, 2016. С-14.

4. Об утверждении Правил въезда и пребывания иммигрантов в Республике Казахстан, а также их выезда из Республики Казахстан и Правил осуществления миграционного контроля, а также учета иностранцев и лиц без гражданства, незаконно пересекающих Государственную границу Республики Казахстан, незаконно пребывающих на территории Республики Казахстан, а также лиц, которым запрещен въезд на территорию Республики Казахстан. Постановление Правительства Республики Казахстан от 21 января 2012 года № 148 <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P1200000148>.

5. Гражданский кодекс Республики Казахстан от 27 декабря 1994 № 268 (Общая часть).

6. Аналитика Комитета правовой статистики и специальных учетов при Генеральной прокуратуре Республики Казахстан. Damgor.gov.kz/analytiks/index.html.

7. Кодекс Российской Федерации об административных правонарушениях от 30 декабря 2001 года № 195. /Собрание законодательства РФ, 2015. № 10. Ст. 1391.

8. Жербцов А.Н. Некоторые проблемные вопросы процессуального регулирования производства по административным делам о помещении иностранного гражданина, подлежащего депортации, реадмиссии, в специальное учреждение или о продлении срока пребывания иностранного

гражданина, подлежащего депортации или реадмиссии, в специальном учреждении. //Актуальные проблемы административной деятельности полиции: материалы Всерос.науч.-практ. конф., 20 ноября 2015 г. – Краснодар : Краснодарский университет МВД России, 2016. –С.34-40. (468 с.).

9. Уголовно-исполнительный кодекс Республики Казахстан от 5 июля 2014 года № 234-V ЗРК.

УДК 349.2

Жақабаев Н. П.

Teacher of the 7th special department of the KNB RK Boundary academy

Самирова З. К.

Master's student Q University

Еңбек қатынастарындағы кемсітушілікке қарсы іс-қимыл саласындағы халықаралық стандарттар

Аннотация Қазіргі еңбек құқығындағы ең маңызды мәселелердің бірі жұмысшыларды кемсітуге жол бермеу мәселесі. Мақалада жұмысшылардың құқықтарын кемсітушіліктің әртүрлі түрлерінен қорғауға бағытталған халықаралық құқықтық стандарттар қарастырылады. Осы мәселелер бойынша халықаралық келісімдерді дайындау мен қабылдауда басты рөлді еңбекке байланысты мәселелерді шешу үшін арнайы құрылған Халықаралық еңбек ұйымы атқарады. Бүгінгі таңда Қазақстан Республикасында кемсітушілік проблемасын шешу мемлекеттік органдардың Қазақстан заңнамасына халықаралық стандарттарды енгізу жөніндегі қызметіне ғана емес, сонымен қатар жұмысшылардың өз құқықтары үшін күресуге деген ұмтылысына да байланысты.

Негізгі сөздер: лайықты еңбек, кемсітушілік, Халықаралық еңбек ұйымы, халықаралық стандарттар, теңдік.

Аннотация. Одной из важнейших в современном трудовом праве является проблема недопущения дискриминации трудящихся. В статье исследуются международно-правовые стандарты, ориентированные на защиту прав работников от различных видов дискриминации. Главную роль в подготовке и принятии международных соглашений по данным вопросам играет Международная организация труда, специально созданная для решения задач, связанных с трудом. На сегодняшний день в Республике Казахстан решение проблемы дискриминации зависит не только от деятельности государственных органов по имплементации международных стандартов в казахстанском законодательство, но и от желания самих трудящихся бороться за свои права.

Ключевые слова: достойный труд, дискриминация, Международная организация труда, международные стандарты, равенство.

Annotation. One of the most important in modern labor law is the problem of preventing discrimination against workers. The article examines international legal standards aimed at protecting the rights of workers from various types of discrimination. The main role in the preparation and adoption of international agreements on these issues is played by the International Labor Organization, specially created to solve problems related to labor. Today, in the Republic of Kazakhstan, the solution of the problem of discrimination depends not only on the activities of state bodies to implement international standards in Kazakhstani legislation, but also on the desire of the workers themselves to fight for their rights.

Key words: decent work, discrimination, International Labour Organization, international standards, equality.

Халықаралық еңбек стандарттары еңбекті халықаралық құқықтық реттеудің негізгі нәтижесін білдіреді. Бұл стандарттар мемлекеттер арасындағы келісімдер арқылы қалыптасады және жалдамалы еңбекті пайдалануға, еңбек жағдайларын жақсартуға, еңбекті қорғауға және жұмысшылардың мүдделерін қорғауға байланысты мәселелерді қамтиды. Осы стандарттардың мазмұны көптеген елдердің ұлттық еңбек заңнамасының құнды және әмбебап маңызды нормалары мен ережелерін біріктіретін тәжірибесінің қысқаша көрінісі болып табылады. Олар әртүрлі тәсілдер мен идеологиялардың қақтығысының нәтижесін, сондай-ақ халықаралық нормаларға айналдырылған заңдық құқықтық формулаларды білдіреді [1].

Қазақстан Республикасы Конституциясының 4-бабының 1-тармағына сәйкес елде қолданыстағы құқық Конституция, заңдар және халықаралық шарттар болып табылады. Бұдан басқа, сол баптың 3-тармағы ратификацияланған халықаралық шарттардың ұлттық заңнамадан басымдығын бекітеді, бұл олардың заң шығару қызметінде есепке алынуын және құқық қолдану органдарының пайдалануын білдіреді.

Адам құқықтары үшін ұзақ мерзімді күрес көбінесе кемсітушілікке қарсы күреспен, теңсіздікті жеңумен және шектеулерге тыйым салумен байланысты. Халықаралық құқықта кемсітушілік ұғымы адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясында көрсетілген құқықтарды пайдаланудағы теңсіздік ретінде анықтаудан оны нәсіліне, түсіне, тіліне, ұлтына, дініне және т.б. негізделген шектеулер, айырмашылықтар немесе артықшылықтар ретінде қабылдауға дейін дамыды.

Теңдік пен кемсітушілікке тыйым салу қағидаттарын бекітудің негізгі кезеңі 1948 жылғы 10 желтоқсанда БҰҰ Бас Ассамблеясы қабылдаған адам және азамат құқықтарының жалпыға бірдей декларациясы болып табылады. Бұл құжат бүкіл әлемдегі мемлекеттер әр адамға берілетін негізгі құқықтар мен бостандықтарды жариялаған алғашқы әмбебап халықаралық акт болып табылады. Маңызды аспект - заң алдындағы теңдікті және кемсітушіліктен қорғауды, сондай-ақ тең жұмыс үшін тең төлем принципін атап өту. Осылайша, Декларация кемсітушіліктің анықтамасын бермейді, бірақ онда айтылған барлық құқықтар мен бостандықтарды ешбір айырмашылықсыз иеленудегі тең құқықты бекітеді.

1966 жылғы экономикалық, әлеуметтік және мәдени құқықтар туралы халықаралық пакт еңбек кемсітушілігіне тыйым салудың негізін қалады. Еңбек саласындағы теңдікті тек тең еңбек үшін тең төлемге қатысты бекіткен декларациядан айырмашылығы, 2-баптағы Пактіге қатысушы мемлекеттер Пактіде мәлімделген құқықтардың қандай да бір кемсітусіз жүзеге асырылуын қамтамасыз етуге міндеттейді.

Еңбек теңдігі мен кемсітушілікке тыйым салуға қатысты халықаралық стандарттар іргелі болып саналады, өйткені кемсітушілік адамдарды таңдау еркіндігінен айырады, еңбек қатынастарында шиеленіс тудырады және әлеуметтік бейбітшілікті бұзады. Көптеген халықаралық-құқықтық құжаттар

адамның негізгі табиғи құқықтарының бірін әлемдік деңгейде белгілеу, сондай-ақ азаматтарды қорғау кепілдіктерін және бұзылған құқықтарды қалпына келтіру тетіктерін құру мақсатында осы мәселелерге арналған.

К.Д. Крылов ХХІ ғасырдың басында еңбек саласындағы адам құқықтарының төрт негізгі проблемасы халықаралық құқықтық стандарт ретінде танылғанын, олардың құқықтық регламенттелуін ХЕҰ-ның сегіз негізгі Конвенциясы белгілейтінін атап өтті. Олардың ішінде мүмкіндіктер мен конверсияның теңдігі ерекшеленеді.

ХЕҰ-ның 1998 жылғы еңбек саласындағы принциптер мен құқықтар туралы декларациясы, оның ішінде еңбек саласындағы негізгі құқықтарға қатысты төрт қағида мемлекеттердің халықаралық құқықтық ынтымақтастығында ерекше маңызға ие. Осы қағидалардың бірі Еңбек және кәсіп саласындағы кемсітушілікке жол бермеуге қатысты. Осылайша, Декларация барлық елдерді өздерінің ішкі саясатында осы қағиданы басшылыққа алуға шақыра отырып, кемсітушілікке тыйым салу мәселесінің маңыздылығы мен өзектілігін көрсетеді.

"Кемсітушілік" тұжырымдамасын дамыту негізінен халықаралық еңбек ұйымының (ХЕҰ) қызметі шеңберінде жүзеге асырылды. К.Д. Крыловтың айтуынша, еңбек саясаты негізгі нормаларда жасалған құқықтық талаптарды да, олардың іс-әрекетін одан әрі таратуға арналған жаңа актілерді қабылдау кезінде пайда болатын даму тенденцияларын да ескеруі керек[2].

Еңбек саласындағы халықаралық стандарттарда кемсітушілік Тұжырымдамасын дамытудың мынадай аспектілері айқындалған:

Жаңа формалар мен көріністерді қосу үшін кемсітушілік ұғымын кеңейту және нақтылау.

Жалдау, жылжыту және жұмыстан шығару процестерін қоса алғанда, еңбек саласындағы кемсітпеу саясатын жүргізу жөніндегі жалпы шараларға қойылатын талаптарды айқындау және күшейту.

Ерлер мен әйелдердің еңбегі үшін бірдей құнды сыйақыны қамтамасыз ету үшін арнайы шаралар қабылдау қажеттілігін белгілеу.

Икемді жұмыс жағдайларын ұсынуды қоса алғанда, отбасылық міндеттері бар қызметкерлерге қатысты саясатты реттейтін нормаларды қалыптастыру.

Мемлекеттік органдардың тікелей бақылауындағы ұйымдарда еңбек және сабақ саласындағы кемсітушіліктің алдын алуға бағытталған құқықтық стандарттарды белгілеу.

Кемсітушілікке тыйым салуды ойдағыдай іске асыру үшін мемлекеттер кәсіпкерлік және еңбек ұйымдарымен, сондай-ақ жұртшылықпен белсенді ынтымақтасуға тиіс.

Көптеген кемсітушілікке қарсы нормалар мен ережелер ХЕҰ актілері мен бағдарламаларында қамтылған. Негізгі стандарттар ХЕҰ-ның № 111 конвенциясында және ХЕҰ-ның 1958 жылғы 25 маусымдағы № 111 ұсынымдарында жасалған, олар еңбектегі кемсітушіліктің жалпы аспектілерін қозғайды. Осы құжаттарды қабылдағаннан кейін ХЕҰ нормаларды дамытуды жалғастырды, олардың мазмұнын мигранттар, қарт жұмысшылар, отбасылық міндеттері бар жұмысшылар сияқты жұмысшылардың жекелеген санаттарына

қатысты кейінгі актілерде, сондай-ақ еңбек пен еңбек қатынастарының әртүрлі аспектілерін реттейтін құжаттарда кеңейтті. Бұл ретте мемлекеттер критерийлер мен ережелерді қосымша әзірлеу үшін жұмыс берушілер мен жұмыскерлер ұйымдарының өкілдерімен кеңесуге тиіс (1-баптың 1-тармағының б) тармақшасын қараңыз).

Осылайша, ХЕҰ әзірлеген халықаралық стандарттар еңбек саласындағы кемсітушілікті неғұрлым кең және дәл түсінуді қалыптастыруға ғана емес, сонымен қатар жаһандық деңгейде жұмысшылардың құқықтарын қорғауды қамтамасыз ете отырып, осы құбылыспен тиімді күресудің негізін белгілейді.

ХЕҰ-ның еңбек саласындағы кемсітушілік мәселелерін реттейтін №111 конвенциясында кемсітушілікті біржақты анықтауға болатын белгілердің толық тізімі жоқ. Бұл мемлекеттерге осы тізімді олардың саясатының ерекшеліктеріне, әдет-ғұрыптары мен тәжірибелеріне сәйкес толықтыруға мүмкіндік береді.

№111 Конвенцияның ережелеріне сәйкес нәсіл, шығу тегі, дін, жыныс және т.б. сияқты белгілерді қандай жағдайларда және қандай деңгейде ескеруге болатындығын нақтылау қажет. ХЕҰ-ның бақылаушы органдары нәсілдік немесе шығу тегі белгілі бір этникалық топтардың мәдениетін немесе өнерін дамытуға бағытталған жағдайларды қоспағанда, белгілі бір жұмысқа байланысты нақты талаптарға қосылмайтынын мойындады.

№111 Конвенция шеңберінде кемсітушілік ретінде қарастырылмайтын шаралар санаты бар. Бұл мемлекеттік қауіпсіздікті қамтамасыз етуге және осы шаралар қолданылуы мүмкін адамдарға белгілі бір кепілдіктер беруге бағытталған шаралар. Бұл шектеулер негізді болуы керек және оларды қолдану тек нәсілдік, ұлттық, саяси немесе басқа топтық байланыстарға негізделмеуі керек.

Сондай-ақ, Конвенция адамдардың әртүрлі санаттарын, соның ішінде жынысы, жасы, мүгедектері, отбасылық міндеттері бар, сондай-ақ әлеуметтік немесе мәдени ортасы бар адамдарды қорғау қажеттілігін біледі. Мемлекеттер осы топтардың қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін шаралар қабылдауға құқылы, соның ішінде "оң әрекеттер" және "мақұлданған әрекеттер". Позитивті әрекеттер - бұл тиімді теңдікті қамтамасыз ету үшін топтың жағдайын жақсартуға бағытталған уақытша шаралар. Бекітілген әрекеттер жұмысқа үміткерлер арасында айтарлықтай айырмашылықтар болмаса, артықшылықтар беруді қамтуы мүмкін. Бұл шаралардың ортақ ерекшелігі - олардың уақытша сипаты, олар кемсітушілікті уақытша жоюға арналған.

Осылайша, ХЕҰ-ның №111 Конвенциясы мемлекеттерге жұмысшылардың құқықтарын қорғауды және теңдік қағидатын қолдауды қамтамасыз ете отырып, өз саясаттарын ұлттық ерекшеліктер мен жағдайларға сәйкес бейімдеуге мүмкіндік бере отырып, еңбек кемсітушілігімен күресудің икемді негізін ұсынады.

Ұсынылған шаралардың ХЕҰ конвенцияларымен үйлесімділігі олар қолданылатын нақты жағдаймен тығыз байланысты. Бұл шаралардың теориялық негіздері нәсіліне, түсіне, жынысына, дініне, саяси нанымына, шетелдік немесе әлеуметтік тегіне байланысты кемсітушілікке тыйым салуды

тұжырымдайтын №111 Конвенцияның 5-бабының ережелерінен туындайды. Дегенмен, нақты тәжірибеде нақты жағдайларды ескеру оларды қолдануды негіздейді.

№111 Конвенция кемсітушілік белгілерінің толық тізбесін ұсынбайды, бұл мемлекеттерге оны ұлттық саясат пен практиканың ерекшеліктеріне сәйкес толықтыруға мүмкіндік береді. ХЕҰ-ның бақылаушы органдары белгілі бір этникалық топтардың мәдениетін немесе өнерін дамытуға бағытталған жағдайларды қоспағанда, белгілі бір еңбекке байланысты нақты талаптарда нәсілдік сәйкестік ескерілмейтінін мойындады.

№111 Конвенция аясында кемсітушілік ретінде қарастырылмайтын шаралар бар. Бұл шаралар мемлекеттік қауіпсіздікке және олар қолданылатын адамдар үшін кепілдіктерді қамтамасыз етуге бағытталған. Алайда, бұл шектеулер негізді болуы керек және оларды қолдану тек нәсілдік, ұлттық, саяси немесе басқа топтық байланыстарға негізделмеуі керек.

ХЕҰ-ның №168 және №100 сияқты әртүрлі конвенциялары №111 конвенцияны толықтырады. №168 (1988) Конвенция жасына және еңбекке жарамсыздығына байланысты кемсітуге тыйым салады. №162 ұсыныс (1980) егде жастағы жұмысшыларды кемсітуге қарсы шаралар қабылдауға шақырады. Мемлекеттер өздерінің ерекшеліктерін ескере отырып, кемсітушілікке жол берілетін себептердің тізбесін кеңейте алады.

Ерлер мен әйелдердің бірдей еңбегі үшін бірдей сыйақы ұйымдастыру туралы №100 Конвенция сыйақы мөлшерлемелерін белгілеудің ұлттық әдістерін қолдануды талап етеді және жынысы бойынша кемсітуге тыйым салады. "Тең құн еңбегі" ұғымын енгізу орындалатын жұмыстағы айырмашылықтарды ескере отырып, сыйақы теңдігінің шектеулерін болдырмайды[3].

Осылайша, ұсынылған шаралар ХЕҰ конвенцияларымен үйлесімді, өйткені олар мемлекеттерге нақты жағдайларды ескере отырып, жұмысшылардың құқықтарын қорғауды және халықаралық нормаларға сәйкес теңдік қағидатын сақтай отырып, өз саясатын бейімдеуге мүмкіндік беретін икемді шеңбер ұсынады.

№100 Конвенциядан басқа, ХЕҰ-ның ерлер мен әйелдерге бірдей құнды еңбегі үшін тең сыйақы беру туралы №90 ұсынымы нақты өмірде тең төлем қағидатын іске асыру үшін енгізілуі мүмкін тетіктерді ұсынады. Бұл шаралар, ең алдымен, мемлекеттік мекемелерде жүзеге асырылады және жалақы қатынастарын арнайы заңнамалық реттеу арқылы жүзеге асырылады[4]. Осылайша, мемлекет тең жалақы мәселелерін реттеудің тікелей және жанама әдістерін қолдануы керек.

ХЕҰ-ның еңбек саласындағы теңдік туралы әмбебап актілерінен басқа, жұмысшылардың белгілі бір санаттарына қатысты бірқатар конвенциялар мен ұсыныстар бар. Әлеуметтік саясатқа қатысты құқықтық нормалар өмір сүру деңгейін жақсартуға бағытталған және кемсітушілік пен кемсітушілік тәжірибеге тыйым салатын ең төменгі стандарттарды қамтиды.

Еңбек жағдайларын реттеуге әлеуметтік-саяси көзқарас халықтың әртүрлі топтарының ерекшеліктерін ескеруді қарастырады. Бұған отбасы мен дәстүрлі

әлеуметтік бірліктер, қала және ауыл халқы, сондай-ақ әртүрлі салалар мен ауыл шаруашылығы кіреді. Әлеуметтік топтар арасында балалар мен жасөспірімдердің еңбегіне, әйелдердің еңбегіне, мүгедектерді оңалтуға, мигрант жұмысшыларға және жергілікті тұрғындарға ерекше назар аударылады.

Қазіргі заманғы халықаралық стандарттар кем дегенде жеті арнайы әлеуметтік топтың еңбегін бөлуге және арнайы реттеуге бағытталған. Бұл топтарға әйелдердің, балалардың, жасөспірімдердің және жастардың еңбегі, егде жастағы жұмысшылардың еңбегі, отбасылық міндеттері бар адамдардың еңбегі, мүгедектердің еңбегі, мигранттардың еңбегі және жергілікті тұрғындардың еңбек ерекшеліктері кіреді.

ХЕҰ-ның № 162 "Егде жастағы жұмысшылар туралы" (1980) ұсынысы егде жастағы жұмысшыларды кемсітуді болдырмауға бағытталған еңбек қатынастары саласындағы халықаралық құқықтық реттеу жүйесінде маңызды орын алады. Бұл ұсыныс егде жастағы жұмысшыларға қатысты кемсітушілікке арнайы тыйым салуды ұсынады, олардың ұлттық заңнамамен және тәжірибемен анықталған жас санаттарының ерекшеліктерін ескере отырып.

Негізгі идея егде жастағы жұмысшыларға еңбек пен жұмыспен қамтудың барлық салаларында тең мүмкіндіктер мен тең қатынастарды қамтамасыз ету болып табылады. Жұмыстың белгілі бір түрлері үшін ұлттық заңнамада белгіленген ықтимал шектеулерді ескере отырып, егде жастағы жұмысшыларға олардың таңдауы бойынша жұмысқа қол жетімділік берілуі керек екенін ескеру маңызды.

Ұсыныс сонымен қатар кемсітушілікке тыйым салу танылған арнайы қорғаныс шараларын қолдануға немесе егде жастағы жұмысшыларға көмек көрсетуге теріс әсер етпеуі керек екенін көрсетеді. Кейбір жағдайларда тең мүмкіндіктерді қамтамасыз ету мақсатында егде жастағы жұмысшыларға қосымша жеңілдіктер немесе қолдау көрсетуге бағытталған "оң" кемсітушілікке жол беріледі.

Ғылыми әдебиеттерде халықаралық конвенцияларды талдауға сүйене отырып, "кемсітушілік" ұғымының мазмұнында төрт жалпы конвенциялық элемент ерекшеленеді. Бұл элементтерге теріс сипатқа ие және құқықтық теңдікті шектеуге бағытталған айналымдағы айырмашылық, құқықты пайдалануды шектеу үшін белгінің маңыздылығының болмауы, сондай-ақ құқықтық нормалармен реттелетін қоғамдық қатынастарды қамтитын кемсітушілікке тыйым салынатын сала жатады[5].

Осылайша, кемсітушілікке тыйым салуды халықаралық-құқықтық реттеу - бұл кемсітушілік ұғымын үнемі кеңейтетін динамикалық нормалар жүйесі. Бұл реттеу кемсітушіліктен қорғау тетіктерін және бұзылған құқықтарды қалпына келтіру жолдарын әзірлейді. Айта кету керек, бұл күш-жігер жалпы актілер деңгейінде де, азаматтардың нақты санаттарын қорғауға бағытталған мамандандырылған құжаттар деңгейінде де жүзеге асырылады. Осылайша, кемсітушілікке пәрменді тыйым салу мемлекеттердің халықаралық ынтымақтастығында маңызды аспект болып қала береді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

Киселев И. Я. Сравнительное и международное трудовое право. М.: «Дело», 1999. с. 447-448.

Крылов К.Д. Тенденции развития правовых стандартов политики в сфере труда // Диссертация в виде научного доклада на соискание ученой степени доктора юридических наук. М., 2002. с. 17.

Сабитова И.С. Конституционно-правовые основы обеспечения равенства прав и свобод мужчин и женщин в сфере труда Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата юридических наук. Саратов, 2006.

Адриановская Т.Л. Современные проблемы правовой защиты женщин в сфере трудовых отношений Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата юридических наук. Санкт-Петербург, 2005. Смирнов О.В. Трудовое право: учебник. М.: «Проспект», 2011. - с.27-28.

Вашанова О. В. Принцип недискриминации личности в международном праве // Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата юридических наук. М., 2004., с. 12-14.

УДК 347.77

Батырғали А. А.

Master's student Q University

Зияткерлік меншік саласындағы дауларды қараудың сот тәжірибесі

Аннотация. Бұл мақалада зияткерлік меншік құқықтарын қорғауға қатысты маңызды құқықтық ұстанымдарды білдіретін істер бойынша зияткерлік құқықты қарайтын соттың тәжірибесіне шолу жасалды. Зияткерлік құқықтардың бұзылуына қатысты азаматтық-құқықтық дауларды, тауар таңбаларына, патенттік құқық объектілеріне және басқа да тіркелген объектілерге құқықтық қорғауды қамтамасыз етуге байланысты сот шешімдеріне шағымдану туралы істерді қамтыды.

Негізгі сөздер: зияткерлік меншік, сот, авторлық құқық, зияткерлік меншік, өнеркәсіптік меншік, авторлық құқық.

Аннотация. В данном статье представлен обзор практики Суда по интеллектуальным правам по делам, в которых высказаны значимые правовые позиции относительно защиты прав на объекты интеллектуальной собственности. Обзор охватывает гражданско-правовые споры о нарушении интеллектуальных прав, дела об оспаривании решений суда, связанных с предоставлением правовой охраны товарным знакам, объектам патентного права и другим регистрируемым объектам.

Ключевые слова: : интеллектуальная собственность, суд, авторское право, объекты интеллектуальной собственности, промышленная собственность, авторское право.

Annotation. This article provides an overview of the practice of the Intellectual Property Court in cases in which significant legal positions are expressed regarding the protection of intellectual property rights. The review covers civil disputes on violation of intellectual rights, cases on challenging court decisions related to the provision of legal protection to trademarks, patent law objects and other registered objects.

Keywords: intellectual property, court, copyright, intellectual property, industrial property, copyright.

2023 жылы Зияткерлік меншік саласындағы даулардың жалпы саны 661 құрады, олардың ішінде авторлық және (немесе) сабақтас құқықтарды қорғау бойынша 403 іс, тауар белгілерін қорғау бойынша 120 іс.

Егер соттар қарайтын істер жүйесінде зияткерлік меншік саласындағы дауларды қарайтын болсақ, онда бұл келесідей болады:

Деректерден көріп отырғанымыздай, зияткерлік меншік саласындағы даулардың саны соттар қарайтын басқа істермен салыстырғанда шамалы болып қала береді.

Қазақстан Республикасының Жоғарғы Сотынан алынған деректерге сәйкес, соттар қараған істердің негізгі үлесі авторлық және (немесе) сабақтас құқықтарды қорғау жөніндегі даулар болып табылады, бұл 2023 жылғы зияткерлік меншік саласындағы даулардың жалпы санының 61% - по құрады, сондай-ақ тауар белгілерін қорғау жөніндегі даулар тиісінше 32% -, 7% - автор құрады патенттерді қорғау даулары.

Авторлық және (немесе) сабақтас құқықтарды қорғау саласындағы даулар бойынша істердің көпшілігін Шымкент, Нұр-сұлтан және Алматы қалаларының соттары қарағанын атап өткен жөн. Өз кезегінде тауар таңбаларын қорғау саласындағы даулар бойынша істердің ең көп санын Алматы және Нұр-сұлтан қалаларының соттары қарады.

Авторлық және / немесе сабақтас құқықтарды қорғау туралы дауларға келетін болсақ, олардың көпшілігі ұжымдық құқықтарды басқару органдары олар ұсынатын құқық иелерінің құқықтарын қорғауға қатысты белсенді ұстанымға ие және авторлық құқықты қорғау және қорғау саласындағы қолданыстағы заңнамаға сәйкес тіркеуге ұсынылған авторлық құқық объектілері болып табылады. мамандандырылған орган Мамандандырылған органда сараптамадан өтуі тиіс. Айта кету керек, бұл авторлық құқықты қорғау және қорғау саласындағы қолданыстағы заңнамада туындыларға өтінімдерді сараптау қарастырылмаған.

Авторлық және/немесе сабақтас құқықтарды қорғауға қатысты дауларды қараудың қалыптасқан тәжірибесінде соттар мынадай проблемаларға тап болады.

Қазақстанның "авторлық құқық және сабақтас құқықтар туралы"Заңының 49-бабының 6-тармағына сәйкес соттың өтемақының ақылға қонымды мөлшерін анықтауы күрделі мәселе болып табылады. Осы Ережеге сәйкес сот өз қалауы бойынша мүліктік құқықтары бұзылған құқық иесіне төленетін өтемақы мөлшерін анықтайды. Сонымен қатар, қазіргі уақытта минималды талап пен максималды сома (100-15000 АЕК) арасында үлкен алшақтық бар.

Бүгінгі таңда соттар авторлық құқық саласындағы ұқсас істер бойынша және сотқа ұсынылатын дәлелдемелердің сапасы бойынша түрлі шешімдер шығарды. Мысалы, Алматы қаласының өңіраралық арнайы экономикалық сотының 2021 жылғы 14 мамырдағы № 7527-21-00-2/8422 шешімінде талапкер жеке кәсіпкер бола отырып, зергерлік бұйымдар жиынтығының дизайнын жасады және авторлық туындыларға құқықтардың мемлекеттік тізіліміне жататын туындыны сипаттау туралы куәлікке ие болды; 2020 жылы Талапкер авторлық құқық объектісін заңсыз пайдалану туралы білді, атап айтқанда 2020 жылы сауда орталығын сату туралы талапкер авторлық құқық объектісін заңсыз пайдалану туралы, атап айтқанда сауда орталықтарында жалған кілттерді сату туралы білді. Талапкер жауапкерден 300 миллион еуро шығынды өтеуді талап етті. Сот жауапкердің кілті талапкердің авторлық құқықпен қорғалған туындысының көшірмесі екенін анықтады, бірақ өтемақы мөлшері 100 МОР деп белгіленді. Басқа шешім 2021 жылғы 14 желтоқсанда Нұрсұлтан Сұлтан Арнайы Әкімшілік Ауданының экономикалық сотымен № 7119-21-00-2/10281 болып шығарылды. Лицензиялық шартқа сәйкес, талапкер тиісті іс-шараларды таратуға айрықша құқығы бар құқық иесі ретінде соттан жауапкерден 1000\$ өндіріп алуды сұрады. 2021 жылғы 20 мамырдағы № 5510-21-00-2/1592 ісінде талапкердің ғылыми жұмысы, сондай-ақ авторлық құқықпен қорғалатын объектіні заңсыз пайдалану фактісі туралы айтылды. 2021 жылғы 20 мамырдағы № 5510-21-00-2/1592 ісінде сот талапкердің ғылыми жұмысының проблемалық сипатына және авторлық құқықпен қорғалатын объектіні заңсыз пайдалану фактісіне байланысты залалды өтеу құқығын 700-ден 150 маркаға дейін төмендетті.

Осы шешімдерді талдау сот шешімдері ұсынылған дәлелдемелердің толықтығына, авторлық құқық объектісін заңсыз пайдалану ұзақтығына және тиісті объектінің ерекшелігіне қарамастан өзгереді және қорытындылардың жүйелілігін осы шешімдерді қабылдаумен байланыстыру мүмкін емес деген қорытынды жасауға мүмкіндік береді.

"ҒЗИ" РМК - дан алынған деректерге сәйкес, кейбір жағдайларда соттар айрықша құқықтарды айқындау мақсатында жасалған барлық лицензиялық немесе авторлық шарттар туралы ақпаратты сұратады. Айта кету керек, мұндай сұрау құқықтық қатынастардың барлық қатысушыларына, соның ішінде негізгі құқық иелеріне, яғни авторлар мен орындаушыларға әсер етеді. Себебі соңғы лицензиар ғана соңғы лицензиатқа тиесілі құқықтардың заңдылығын растай алады. Тиісінше, авторлық құқық объектісін қорғау туралы дауларды қарау кезінде соттар халықаралық құқық деп танылған және Қазақстан Республикасының заңнамасында күшіне енген авторлық презумпция негізінде шешімдер шығарады. Авторлық құқық және сабақтас құқықтар объектісінің данасында көрсетілген тұлға автор/орындаушы болып саналады, кері презумпция белгіленбейінше.

Сонымен қатар, сот шешім дұрыс қабылданған, бірақ уәждер дұрыс қалыптаспаған және дұрыс сипатталмаған жағдайлар бар екенін мойындады. Мұндай жағдайдың мысалы Алматы қаласы арнайы ауданының экономикалық сотының 2021 жылғы 14 мамырдағы № 7527-21-00-2/8422 шешімі болып табылады. Бұл шешімде сот "авторлық құқық және сабақтас құқықтар туралы"

Заңның 49-бабының 6-тармағына сілтеме жасады, бірақ сонымен бірге өтемақының басқа да сандарын келтірді.

Тауар белгілерін қорғау туралы дауларда судьяларға қиындық туғызатын мәселелердің бірі атаудың ұқсастығы мен араласу дәрежесін анықтау болып табылады. Тауар белгісін заңсыз пайдалану туралы даулар тауарларды салыстырмалы түрде зерттеуді және оларға жазылған белгілерді талап етеді. Судья зерттеуді визуалды деңгейде өздігінен жүргізе алады немесе сот зерттеу жүргізу үшін сарапшыны тағайындай алады.

Бұл жағдайда сараптама жүргізу кезінде "ҒЗИ" РМК Зияткерлік меншік саласындағы мамандандырылған агенттігі Қазақстан Республикасы Әділет министрінің 2018 жылғы 29 тамыздағы № 1349 бұйрығымен бекітілген Тауар белгілеріне өтінімдерге және тауарлар шығарылған жерлердің атауларына сараптама жүргізу қағидаларын қолданатынын атап өткен жөн. Осы Ережелерге сәйкес тауар белгісінің ұқсастығы мен араласу дәрежесі фонетикалық (дыбыстық), графикалық (визуалды) және семантикалық (семантикалық) критерийлер негізінде анықталады. Сонымен қатар, осы Критерийлердің әрқайсысының өзіндік ерекшеліктері мен сипаттамалары бар және сәйкесінше бағаланады.

Бүгінгі күні іс жүзінде талапкер тауар белгісімен араласу дәрежесіне ұқсастықтың дәлелі ретінде патенттік сенім білдірілген өкілдің қорытындыларын ұсынады (араластыру дәрежесіне ұқсастықты салыстырмалы талдау), ал сот зерттеу жүргізу үшін сот сараптамасын тағайындайды.

Сот тағайындаған сараптама толық емес, өйткені ол тек тауарлардың техникалық-экономикалық сипаттамаларын ескереді.

Мысалы, 2019 жылғы 26 сәуірдегі № 7527-18-00-2/30859 ісінде талапкер "MyChinaKazakhstan" ЖШС, жауапкер - "YourChina" ЖШС болып табылады. Талапкер жауапкерден тауар белгісі мен талапкердің домендік атауымен араласу дәрежесіне ұқсас тауар белгісі мен домендік атауды пайдалануды тоқтатуды талап етті. Талапкер өз ұстанымын негіздеу үшін сотқа патенттік сенім білдірілген өкілдер С.С. Жарқынбаева мен М. Түсіпованың араласу дәрежесіне дейін ұқсастығын растайтын екі сараптамалық қорытындысын ұсынды. Тараптардың өтініші бойынша сот тауар белгісіне сот сараптамасын тағайындады, ол жауапкердің тауар белгісі талапкердің тауар белгісімен араласу дәрежесіне ұқсас деген қорытындыға келді. Алайда, сот сараптамасының нәтижелеріне қарамастан, судья патенттік адвокаттың шешімнің дәлелді бөлігіндегі тұжырымдарына сілтеме жасады. Сонымен бірге, қорытындыда әлі күнге дейін құқықтық негізі жоқ тауар белгісінің "маңызды белгілері" ұғымы қолданылды.

Патенттік дауларды қарау тәжірибесіне келетін болсақ, соттар сараптамалық қорытындыларға "сүйенетінін" атап өткен жөн. Көп жағдайда өнертабыс патентін жарамсыз деп тану туралы шешім тапқырлық қабілетінің болмауына негізделген. Судьялар тиісті ғылыми салаларда қажетті білімге ие болмағандықтан, олар патенттің жарамсыздығы туралы шешім қабылдау үшін өз зерттеулері мен талдауларын жүргізбейді, тек сарапшылардың тұжырымдарына сүйенеді. Біздің ойымызша, бұл судьялардың мұндай

дауларды қарауда жеткілікті тәжірибесі жоқтығына, сондай-ақ ұлттық заңнамаға сәйкес жоғары заң білімі бар адамдар ғана судья бола алатындығына байланысты. Мұндай жағдайда өмір бойы адвокаттық қызметпен айналысқан және машина жасау, химия немесе биология саласында білімі бар заңгер бейтарап және тәуелсіз шешім шығара алмайды.

Сонымен қатар, судьялар қолданыстағы патенттік заңнаманы қолдануда қиындықтарға тап болады. Сот практикасын талдау пайдалы модельдерге қатысты дауларды шешкен кезде соттар тиісті өнеркәсіптік меншік объектілеріне патенттер патентке қабілеттілік шарттарының (яғни жаңалығы мен өнеркәсіптік қолданыстылығы) сақталуын тексермей берілуі мүмкін екенін ұмытып кетті деген қорытынды жасауға мүмкіндік береді. Пайдалы модель заңда белгіленген патенттік шарттарға сәйкес келе ме деген сұрақ тиісті патент берілгеннен кейін шешіледі. Заң шығарушы Өнеркәсіптік меншік құқығына қорғау құжатын беру өтініш берушінің міндеті деп санайды, әрі қарай шындыққа кепілдік берілмейді. Сондықтан пайдалы модель патентіне дауласатын мүдделі тұлғалар оны берген кәсіби органға емес, пайдалы модельдің иесіне жүгінуі керек.

Мысалы, 2021 жылғы 15 шілдедегі істе "Яндекс. Такси» "НИИС" РМК-ға патентке қабілеттілік шарттарын сақтамау негізінде пайдалы модельге патентті жарамсыз деп тану туралы талап арыз берді, мысалы, жаңалығы және өнеркәсіптік қолданылуы (№ 7119-21-00-2/. 4421). Бұл ретте сот пайдалы модельдер сияқты Өнеркәсіптік меншік объектілерін тіркеу кезінде патенттік заң нормаларын қолдану туралы шешім шығарды, өнертабыс формуласының жеткіліктілігінен бас тартып, "ИИДМИАЖ" РМК жазбаша пікір, алдын ала дәлелдер, талқылаулар мен сараптамалық тыңдаулар ұсынғаннан кейін ғана бас тартты.

Жалпы юрисдикция соттары қарайтын даулар бойынша ЗМ саласындағы даулардың саны шамалы болса да, біз қазіргі сот жүйесі оны сапалы деп анықтауға мүмкіндік бермейтінін көреміз. Бүгінгі күні Зияткерлік меншік объектілеріне құқықтарды қорғау жөніндегі дауларды жалпы юрисдикция соттары, сондай-ақ мамандандырылған соттар қарайды. Соттардың зияткерлік құқықтарды тиімді қорғау критерийіне сәйкес келмеуі зияткерлік меншік саласындағы даулардың ерекше, сипатқа ие болуымен түсіндірілуі мүмкін. Тиісті дауларда дұрыс шешім қабылдау үшін судьялар құқық саласында ғана емес, сонымен қатар арнайы білімге ие болуы керек, өйткені бұрын айтылғандай, уақыт өте келе қарқынды дамып келе жатқан Зияткерлік меншік объектілерін түсіну қиын. Жүзеге асырылатын сот төрелігінің сапасын арттыру осы саладағы Дауларды қараудың жақсы тәжірибесі қажет екенін, ал "Жақсы" тәжірибеге қол жеткізу зияткерлік меншік және судьяларды оқыту саласындағы дауларды тұрақты қарау кезінде ғана мүмкін болатынын атап өткен жөн.

Қазақстан Республикасының қылмыстық заңнамасы бойынша ұйымдасқан қылмыстық қызметтің түрлері

Аннотация. Мақала ұйымдасқан қылмысты талдауға, оның белгілерін анықтауға, ұйымдасқан қылмыстық топтар мен қауымдастықтарға тән белгілерді сипаттауға арналған.

Негізгі сөздер: қылмыстық әрекет, кіріс, қылмыстық топтар, ұйымдасқан қылмыс, қару-жарақ, иерархия, қылмыстық субмәдениет.

Аннотация. Статья посвящена анализу организованной преступности, выявлению ее особенностей, описанию признаков, характерных организованным преступным группам и сообществам.

Ключевые слова: криминальная деятельность, доходы, преступные формирования, организованная преступность, оружие, иерархия, криминальная субкультура.

Annotation. The article is devoted to the analysis of organized crime, identifying its features, describing the characteristics characteristic of organized criminal groups and communities.

Key words: criminal activity, income, criminal groups, organized crime, weapons, hierarchy, criminal subculture.

Кеңестік қылмыстық құқық жүйесінде серіктестіктің ең қауіпті нысандары қылмыстық топтар мен қылмыстық ұйымдар, соның ішінде бандалар мен антисоветтік ұйымдар болды.

Бұл ұйымдар тұрақтылық пен ұйымшылдықпен ерекшеленді. Егер бандаларға қару-жарақ тән болса, онда антисоветтік ұйымдар аса қауіпті мемлекеттік қылмыстар жасауға бағытталған.

Сонымен бірге, антисоветтік ұйым жасаған қылмыстар үшін қылмыстық жауапкершілікке тарту үшін топ кем дегенде бір қылмыс жасауы керек, ал бандитизм үшін қылмыстық жауапкершілік Банда құрылған кезден басталады.

Қазақстанның тәуелсіз Қылмыстық кодексі ұйымдасқан нысанға ерекше көңіл бөледі, сонымен қатар қастандықтың басқа нысандарын мойындайды және нақты белгілейді.

1997 жылғы Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі қатысудың мынадай нысандарын бөліп көрсетті: адамдар топтары, алдын ала сөз байласу бойынша адамдар топтары, ұйымдасқан топтар, қылмыстық қауымдастықтар (қылмыстық ұйымдар). Кейін ҚР ҚК-не трансұлттық қылмыстық топтар мен трансұлттық қылмыстық қауымдастықтар (трансұлттық қылмыстық ұйымдар) қосылды.

Осылайша, екі немесе одан да көп қылмыскер алдын-ала сөз байласпай қатысатын қылмыстар топтар жасаған қылмыстар деп танылады.

Айта кету керек, заң шығарушы қатысушылардың басқа түрлерінің тобына қатысу мүмкін еместігін тікелей көрсетпеді және, керісінше, алдын-ала сөз байласу арқылы қатысушылардың басқа түрлерінің орындаушыларынан басқа топта болу мүмкіндігін қарастырды.

Сондай-ақ, заң шығарушы міндетті критерий ретінде қылмыс жасау туралы келісімге қылмыс жасау бойынша белсенді әрекеттер басталғанға дейін қол жеткізу керек деп белгіледі. 31-бапта қылмыс туралы келісімге алдын-ала қол жеткізу керек екендігі нақты көрсетілген.

1997 жылғы МС Қылмыстық кодексі қылмысты ұйымдасқан топ жасаған деп санау үшін оны бұрын бір немесе бірнеше қылмыс жасау үшін біріктірілген тұрақты топ жасауы керек деп қарастырады.

Осылайша, заң шығарушы ұйымдасқан топтардың тұрақтылығын мойындады және оны міндетті шарт ретінде анықтады.

Заң шығарушы қылмыстық ұйымдарға қатысты мынадай көзқарасты ұстанады, егер қылмыс жасауға бір немесе бірнеше қылмыс жасау үшін құрылған ұйымдасқан топтардың бірлестігі қатысса, қылмысты Қылмыстық ұйым (қылмыстық топ) жасаған деп таниды".

Бұл қылмыстық-құқықтық нормалар іс жүзінде ұйымдасқан қылмысқа қарсы күрестің кешенді қылмыстық-құқықтық жүйесін дамытуға негіз салды.

Сонымен қатар, 1997 жылғы МС Қылмыстық кодексі бір немесе бірнеше қылмыс жасау мақсатында ұйымдасқан топты құру және басқару, сондай-ақ ұйымдасқан топқа қатысу жауапкершілігін белгілейді.

Бұдан басқа, 2011 жылы ҚР Қылмыстық кодексіне қылмыстық ұйымдарды құру және басқару, сондай-ақ оларға қатысу үшін жауапкершілікті көздейтін 235-1-бап қосылды.

Айта кету керек, бір жағынан, осы баптың енгізілуі, сөзсіз, қылмыстық заңнаманы дамытудағы оң қадам болып табылады, бірақ екінші жағынан, бұл 14 жыл ішінде ұйымдасқан қылмыс қылмыстық ұйымдарды құру арқылы дамығанын және нығайғанын көрсетеді, бұл осы мінез-құлықты қылмыстық жауапкершілікке тартуға әкелді.

Заң шығарушының ұйымдасқан қылмыстың жаңа түрлерін мойындауы, XX ғасырдың 90-шы жылдары және XXI ғасырдың басында ұйымдасқан қылмысқа қарсы күрес бойынша қабылданған шараларға қарамастан, күтілетін нәтижелерге қол жеткізілмегенін көрсетеді.

Осыған байланысты С.В. Максимов пен Л. Д. Максимов мыналарды атап өтеді. Гаукман қылмыстық қауымдастықтарды ұйымдастыру үшін қылмыстық жауапкершілікті белгілеу қажеттілігі құқық қолдану практикасы іс жүзінде ұйымдасқан қылмыстың осы түрін дербес қалыптастыратындығымен анықталатынын атап өтті. Осылайша, қылмыстық ұйымдарға екі немесе одан да көп ұйымдық топтардың бірлестіктері немесе иерархиялық құрылымы бар ұйымдық топтар жатады. Әрбір осындай қылмыстық ұйымның бірнеше көшбасшысы бар. Сонымен қатар, қылмыстық ұйымдарды құру үшін қылмыстық жауапкершілікті қарастыру қажеттілігі қылмыстық ұйымдардың (қылмыстық қауымдастықтардың) басшыларын жауапқа тартудың қылмыстық-құқықтық тетіктерін қарастыру қажеттілігімен анықталады [2, 12-бет].

ТМД-ға қатысушы мемлекеттердің Модельдік Қылмыстық кодексінің авторлары қылмыстық ұйымды бірнеше рет ауыр немесе аса ауыр қылмыстар жасау үшін ұйымдастырылған бес немесе одан да көп адамдардың немесе бірнеше қылмыстық топтардың бірлестігі, мүшелер мен қауымдастық

құрылымдары арасында рөлдер мен функцияларды бөлу принципіне негізделген тұрақты ұйым ретінде анықтайды.

Ұсынылған анықтама оң баға алған жоқ.

Атап айтқанда, Н. Ф.Кузнецова әрбір белгіні бағалау сипатына байланысты түсіну және дәлелдеу қиын екенін атап өтті [2, б. 61]. Модельдік Қылмыстық кодексте ұсынылған анықтамалар 1997 жылғы РСФСР Қылмыстық кодексінде орындалмады.

Ресей заң шығарушысы да ұсынылған анықтаманы қолданбаған.

1997 жылғы РСФСР Қылмыстық кодексі қабылданғанға дейін құқық қолданушылар Қылмыстық кодекстің әртүрлі баптарында реттелген бірқатар қылмыстарды түсінді.

Бұл ережелер нақты жағдайға да, қылмыстық қауымдастықтардың (қылмыстық ұйымдардың) қоғамдық қауіптілігіне де сәйкес келмеді.

Бірлескен қылмыстық әрекеттің кез-келген түрі жеке қылмыстық әрекетке қарағанда әлдеқайда қауіпті. Бұл бірлескен қылмыстық іс-әрекет қылмыс жасауға және ауыр әлеуметтік қауіпті салдардың басталуына қолайлы жағдай туғызатындығына байланысты. Сонымен қатар, бірлескен қылмыстық іс-әрекеттің қауіптілігі - қылмыстық қол сұғушылық жасауға көптеген азаматтардың қатысуы [3, 96-бет].

Қылмыстық қоғамдастық мүшелерінің өзара әрекеті ұжымдық қылмыста көрініс табады және функциялар мен рөлдерді бөлу негізінде қалыптасады. Қылмыстық қоғамдастық мүшелерін біріктіретін факторлар қылмыстық құқық тұрғысынан маңызды болып табылатын ұжымдық қылмыстық мінез-құлықтың зиян түріндегі жалпы әлеуметтік салдары мен теріс салдары болып табылады. Рөлдер мен өзара әрекеттесулерді үйлестіру қылмыстың тиімділігін едәуір арттырады.

Қылмыстық қоғамдастық мүшелері арасында берік байланыстар мен қалыптасқан өзара әрекеттесулердің болуы оған тұрақтылықты сақтауға және өзін-өзі сауықтыруға мүмкіндік береді.

Қылмыстық ұйымдар қылмыстық-құқықтық зерттеулерде жақсы зерттелгенімен, қылмыстық ұйымдардың басқа қылмыстық қауымдастықтармен байланысы мен байланысы туралы мәселе әлі де шешілмеген.

Қылмыстық ұйым - белгілі бір мақсаты бар ұйымшыл ұйымдық топ. Қылмыстық ұйым - бұл қылмыс жасау мақсатында біріккен топтардың, көшбасшылардың, басшылардың және ұйымдасқан топтардың басқа өкілдерінің бірлестігі.

Қылмыстық ұйымдар біртұтастықпен сипатталмайды. Сонымен қатар, қылмыстық ұйымдар мен қылмыстық қауымдастықтар бірдей дәрежеде қоғамдық қауіптілікке ие.

Қылмыстық қауымдастықтар мен қылмыстық ұйымдар жүйелі қылмыстық құрылымдар болып табылады. Сондықтан ұйымдасқан топтар қылмыстық ұйымдардың құрамдас бөлігі болып табылады. Қылмыстық ұйымның ұйымдастырушылық сипаты оның тұтастығынан туындайды.

Қылмыстық ұйымдар да, қылмыстық қауымдастықтар да қазіргі қылмыстық әрекеттерді жүзеге асыру үшін құрылған корпоративтік қылмыстық

бірлестіктер екенін атап өткен жөн. Ұйымдасқан қылмыстық топтардың мұндай ұйымдасқан құрылымы басқа қылмыстық топтардың, соның ішінде ұйымдасқан сипаттағы қылмыстық әрекеттерге қатысуға мүмкіндік береді.

Ресейдің қылмыстық-құқықтық тәжірибесінде 1996 жылы Ресей Федерациясының Қылмыстық Кодексі күшіне енген кезде ұйымдасқан қылмыстық әрекеттің үш түрін (ұйымдасқан топтар, қылмыстық қауымдастықтар және қылмыстық ұйымдар) бөлу мүмкіндігі қарастырылғаны атап өтілді. Сонымен бірге қылмыстық Ұйымдар ұйымдасқан топтар мен қылмыстық қауымдастықтар арасындағы аралық форма ретінде қарастырылды.

Кейінірек заң шығарушылар бұл тәсілден бас тартып, "қылмыстық ұйым" мен "қылмыстық қауымдастықты" қылмыстық ұйымдар мен қылмыстық қауымдастықтарды ажыратудағы қиындықтарға байланысты бірдей ұғымдар ретінде белгіледі. Бұл қылмыстық ұйымдар мен қылмыстық қауымдастықтардың криминологиялық сипаттамаларын нақты қылмыстық-құқықтық критерийлерге аудару мүмкін болмағандықтан болды.

Біздің ойымызша, "біріктіру" термині ұйымдасқан қылмыстың материалдық және құрылымдық ерекшеліктерін көрсету үшін ең қолайлы болып табылады.

Н.П. Водко ұйымдасқан қылмыстың жеке адамға, қоғамға және мемлекетке нақты қауіптілігін ескере отырып, Ресей Федерациясының Қылмыстық кодексіндегі қылмыстық ұйым мен қылмыстық қоғамдастықтың анықтамалары тең екендігіне сүйене отырып, оны нақты демаркациялық критерийлерді белгілемей реттеу дұрыс болмайтынын атап өтті [4, 22-бет].

Сонымен қатар, ұйымдасқан топтарға тән тұрақтылық белгілерін және қылмыстық қауымдастықтарға тән бірлік белгілерін ажырату қиын. Біздің ойымызша, тұрақтылық пен келісім ұйымдасқан қылмыстың қосымша белгілері болып табылады.

Н. П. Водконың ұстанымы белгілі бір дәрежеде дұрыс. Осылайша, ұйымдасқан топтар мен қылмыстық ұйымдар арасындағы нақты айырмашылықтың болмауы ұйымдасқан қылмыстық ұйымның формасын қылмыстық құқықтың екіұшты санатына айналдырады.

Жоғарыда айтылғандарға байланысты бірліктің де, тұрақтылықтың да мазмұнын анықтау қажет. Бұл ретте қылмыстық ұйымның өмір сүруінің негізі ұйымдасқан топ болып табылатынын ұмытпаған жөн.

Ал қылмыстық ұйымның (қылмыстық құрылымның) бірлігі - бұл ұйымдық топтың дамуының келесі кезеңі. Біртектілік - бұл топтың тұрақтылығының толық түрі.

Осылайша, қылмыстық ұйымның белгілері - ұйымшылдық және ауыр қылмыстар, әсіресе құрылтай мақсатында ауыр қылмыстар жасау.

Ұйымшылдыққа қатысты Н. Ф.Кузнецова қылмыстық ұйымның өзара әрекеттестігі мен ұйымшылдығы оның бірлігінде көрінетінін атап өтті [5, 77-бет].

Ю. А. Красиков бірлестік қылмыстық қауымдастықтардың әлеуметтік-психологиялық сипаттамасы болып табылады және қылмыстық мақсаттарды

жүзеге асырудағы қатысушылардың қауымдастығын көрсетеді деп жазады [6, б.71].

Басқа көзқарас бойынша, келісім - бұл қылмыскерлер арасындағы байланыстың ұйымдастырушылық формасының үздіксіздігі [7, 404-бет].

Айта кету керек, жоғарыда айтылғандар ұйымдасқан қылмыс қылмыстың ең қауіпті түрлерінің бірі болып табылады, ол құқықтық мемлекеттің қалыптасуына теріс әсер етіп қана қоймай, сонымен қатар қазақстандық қоғамның құқықтық мәдениетін бұзады [8, 244-бет].

В. С. Комиссаров бірліктің белгісі әлеуметтік-психологиялық қауымдастықтың бірлігі және қылмыстық іс-әрекеттегі келісімнің жоғары дәрежесі болып табылады, ол әлеуметтік-психологиялық қауымдастықтың бірлігінде және қылмыстық қоғамдастыққа қатысушылардың ортақ әлеуметтік құндылықтар жүйесінің қатысушыларының біртұтас әлеуметтік бағдарымен біріктірілген болуы ретінде көрінеді деп жазады [9, б.69].

Л.Д. Гаухман мен С. В. Васильевтің пікірінше, Келісімнің басқа белгілері-интрига, техникалық құралдарды пайдалану және өзара жауапкершілік [10, 10-бет].

Келісім қылмыстық қоғамдастықтың әлеуметтік-психологиялық сипаттамасы болып табылады және қылмыстық мақсаттарды жүзеге асырудағы қауымдастықты көрсетеді. Қылмыстық қоғамдастықтың қатысушылары әрқайсысының білімі мен дағдыларына сүйене отырып, рөлдер мен функцияларды өзара бөледі.

Заң шығарушының көзқарасы бойынша, ұйымшылдық ұйымдасқан топтарды қоғамдық қауіптіліктің жоғары деңгейімен ерекшеленетін қылмыстық қауымдастықтарға (қылмыстық ұйымдарға) айналдыратын тұрақтылық ұғымына енеді.

З. А. Незнамованың пікірі белгілі бір дәрежеде негізделген. Өйткені, қылмыстық ұйымның негізі ұйымдасқан топ немесе ұйымдасқан топтардың бірлестігі болып табылады. Алайда, қылмыстық қауымдастықтарды қылмыстық ұйымдардан ажырату үшін олардың жоғары қоғамдық қауіптілігіне байланысты бірігу белгілерін анықтау қажет.

Айта кету керек, ұйымдасқан топ қылмыс жасаған кезде оның қылмыстық-құқықтық және азаматтық-құқықтық маңыздылығы біліктілік белгісі болып табылады.

Қылмыстық ұйымды немесе қылмыстық ұйымдардың басқа да тұрақты түрлерін құру жауапкершілігі осы қылмыстық ұйым құрылған сәттен бастап туындайтын дербес орган болып табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

Гаухман Л., Максимов С. Ответственность за организацию преступного сообщества // Законность. – 1997. – № 2. – С.9-16.

Новое уголовное право России. Общая часть: Учебное пособие / Борзенков Г.Н., Бородин С.В., Кузнецова Н.Ф., Наумов А.В., и др.; Под ред.: Кузнецова Н.Ф. - М.: Зерцало, ТЕИС, 1996. – 168 с.

Побегайло Э.Ф. Тенденции современной преступности и совершенствование уголовно-правовой борьбы с ней. – М., 1990. – 47 с.

Водько Н. Перспективы совершенствования борьбы с организованной преступностью в России // Российская юстиция. – 2005. – № 4. – С.19-26.

Комментарий к Уголовному кодексу РФ / Под ред. Ю.И. Скуратова и Лебедева. – М., 1997. – 592 с.

Уголовное Право. Особенная часть: Учебник / Под ред. Н.И. Ветрова, Ю.И. Ляпунова. – М., 2004. – 702 с.

Жандыкеева Г.Е. Способы борьбы с организованной преступностью в Республике Казахстан // Материалы международной научно-практической конференции «Современные инновационные системы машиностроения и транспорта, интеграция науки, образования и бизнеса», г. Алматы, 2018 г., С.243-245.

Комиссаров В.С. Терроризм, бандитизм, захват заложника и другие тяжкие преступления против безопасности общества по новому УК РФ. – М., 1997. – 159 с.

Российское уголовное право. Курс лекций. Т.1. Преступление / Под ред. А.И. Коробеева. – Владивосток, 1999. – 603 с.

Шутелева Т.В. О некоторых проблемах уголовно-правовой характеристики бандитизма // Следователь. – 1999. – №6. – С.66-72.

Гришко Е. Понятие преступного сообщества (преступной организации) и его место в институте соучастия // Уголовное право. – 2000. – № 2. – С.17- 22.

Ковалев М.И. Соучастие в преступлении. – Екатеринбург, 1999. – 204 с.

УДК 341

Дуркаева А. У.

Master's student

ҚР-да ғарыштық байланысты институционалдық дамыту

Аннотация. Мақалада институционалдық даму талқыланады Қазақстанның ғарыш саласы. Зерттеу объектісі ғарыш саласындағы міндеттерді орындау үшін құрылған мемлекеттік органдар болып табылады. Автор ғарыш институттарының қалыптасуы мен дамуының өзіндік кезеңділігін ұсынады.

Түйін сөздер: ғарыш қызметі, мемлекеттік емес заңды тұлғалар.

Аннотация. В статье рассматривается институциональное развитие казахстанской космической отрасли. Объектом исследования выступают государственные органы, созданные для выполнения задач в космической сфере. Автором предлагается собственная периодизация становления и развития космических институтов.

Ключевые слова: космическая служба, негосударственные юридические лица.

Annotation. The article discusses institutional development Kazakhstan's space industry. The object of the study is government bodies created to carry out tasks in the space sector. The author suggests

own periodization of the formation and development of space institutions.

Keywords: space service, non-state legal entities.

Қазақстандағы ғарыштық байланыстың институционалдық дамуы тұтастай алғанда ғарыш саласының дамуының басталуымен тығыз байланысты.

О. Т. Сатрукуловтың пікірінше, "мемлекеттік реттеу - бұл мемлекеттік институттар тұлғасындағы мемлекеттің экономикалық объектілерге, экономикалық процестерге және оларға қатысатын адамдарға әсері. ол ең алдымен осы процестерге ұйымдастырушылық сипат беру, экономикалық субъектілердің мінез-құлқын реттеу, заңдардың сақталуын қамтамасыз ету және мемлекеттік және қоғамдық мүдделерді қорғау үшін жүзеге асырылады" [1].

Біздің ойымызша, Қазақстан Республикасында ғарыштық байланысты коммерциялық пайдалану жөніндегі қызметті институционалдық дамыту қызметті жүзеге асыру үшін қолайлы жағдайларды қамтамасыз ететін саяси, экономикалық, құқықтық және әлеуметтік тетіктер жүйесінде қаралуға тиіс.

Осы мақсаттарда тұтастай алғанда ғарыш саласын институционалдық дамыту призмасы арқылы Қазақстан Республикасында ғарыш байланысын коммерциялық пайдалануды құқықтық реттеу мәселесін қарау ұсынылады.

Қазақстан Республикасының ғарыш саласы институционалдық даму шеңберінде 1991 жылдан бастау алады, ал Ресей үшін д. Б. Пайсонның пікірінше, бұл кезең сыртқы ортаның қолайсыз динамикасымен, оның ішінде қаржыландыруды, саяси қолдауды және мағыналы мақсат қоюды қоса алғанда, ғарыш қызметін жүзеге асырумен сипатталады [2]. Корея Республикасы да осындай жағдайда. Қазақстанда өзінің ғарыш айлағының болуы мемлекеттің қалған мұраны басқару бойынша бірқатар ұйымдастырушылық, әкімшілік және заңнамалық шаралар қабылдау қажеттілігін айқындады.

Т. А. Мұсабаев: "ол кезде қандай ғарыштық қызмет туралы сөз болды? Біздің ғарыш айлағымызда не болады? Бірақ, қиын кезеңдерге қарамастан, мамандар өз істерін жасады және олардың арқасында Байқоңыр бүгінгі күнге айналды. Біз Роскосмоспен табысты ынтымақтасамыз және бірлескен кешен құруға жаңа қадамдар жасаймыз. Әрине, Ресей Федерациясымен ғарыш қызметі саласындағы тығыз ынтымақтастықсыз біз соншалықты алысқа бармас едік " [3].

Осы кезеңнің алғашқы құқықтық құжаты "Қазақстан Республикасы Ғылым Академиясының ғарыштық зерттеулер институтын ұйымдастыру туралы" Социалистік Республикасы Министрлер Кеңесінің 1991 жылғы 12 тамыздағы қаулысы болды [4].

КСРО жалпы машина жасау министрлігінің, КСРО Қорғаныс министрлігінің және басқа да мүдделі халық шаруашылығы министрліктерінің ұйымдар мен кәсіпорындардың ғылыми-техникалық әлеуетін және отандық космология нәтижелерін кеңінен және тиімді пайдалану жөніндегі жұмысын

ретке келтіру мақсатында Қазақстан КСРО министрлерінің 1991 жылғы 13 наурыздағы № 166 қаулысымен мынадай мазмұн бекітілді.

"Қазақстандық ғарыш" ғылыми-техникалық және экономикалық ынтымақтастықтың кешенді бағдарламасы бекітілді:

- 1) Экология
- 2) денсаулық сақтау
- 3) Қазақ Кеңестік Социалистік Республикасы өңірлерінің табиғатты ұтымды пайдалануы және әлеуметтік-экономикалық дамуы; және
- 4) академиялық институттардың ғылыми-техникалық байланыстарын кеңейту;
- 5) қажетті инфрақұрылымды дамыту
- 6) ғарыштық білімге қол жеткізу және оларды халық шаруашылығына беру; және
- 7) халықты және халық шаруашылығын ұлттық және өңірлік бағдарламаларды таратуды қоса алғанда, телекоммуникациялармен және телевизиялық хабар таратумен қамтамасыз ету
- 8) қазақстандық ғарышкерлердің ұшу бағдарламаларын орындауы кезеңінде Республика мүддесі үшін "Мир" орбиталық басқарылатын кешенінде ғылыми зерттеулер мен эксперименттер жүргізу
- 9) техникалық мектептер мен университеттер құру арқылы республикада мамандар даярлауды қамтамасыз ету
- 10) нысаналы тренингтерді жүзеге асыру
- 11) Ленинск дамуының әлеуметтік-экономикалық мәселелері және халықаралық ынтымақтастық [5]. 1991 жылғы 11 қыркүйекте Қазақстан Республикасы Президентінің № 441 Жарлығымен ғарыш саласындағы міндеттерді орындау үшін ҚазКСР ғарыштық зерттеулер агенттігі құрылды. Бұл Қазақстанда ғарыш саласында жұмыс істейтін алғашқы мемлекеттік мекеме болды. Агенттік қызметінің негізгі түрі "республиканың осы қызмет саласындағы ұйымдарының, бірлестіктері мен кәсіпорындарының қызметін үйлестіруді қоса алғанда, ғарыштық зерттеулер бағдарламаларын әзірлеу және іске асыру, ведомстволық тиесілігіне қарамастан, егеменді мемлекеттің бірлестіктерімен, кәсіпорындарымен және ұйымдарымен және шетелдік әріптестерімен ғарыштық зерттеулер бағдарламалары бойынша ғылыми-техникалық және экономикалық ынтымақтастықты жүзеге асыру" болды.

1991-1995 жылдар аралығында елдің ғарыш саласын үйлестіре бастаған ірі ғарыш агенттіктері мен ұйымдары құрылды.

Өз спутниктерінің болмауына байланысты қазақстандық спутниктік операторлар шетелдік Intelsat, AsiaSat және Eutelsat-тан ресурстарды жалға алды. Кейбір мәліметтерге сәйкес, жалға алынған спутниктік байланыс арналарының жалпы көлемі 500 МГц деп бағаланады, оның 400 МГц ішкі нарық үшін және 100 МГц Сыртқы үшін пайдаланылады.

Төмендегі кестеде келтірілген деректер РО-да өздерінің байланыс спутниктері ұшырылғанға дейін әлемдік нарық көшбасшылары белсенді жұмыс істегенін көрсетеді:

"Intelsat", "ses World Skies" және "Eutelsat" (нарық үлесінің кему ретімен). Әлемдік көшбасшының үлесіне қазақстандық компаниялар пайдаланған спутниктік байланыс пен спутниктік байланыс қызметтерінің жалға берілетін сыйымдылығының 90% - дан астамы тиесілі болды. Қазақстандық нарыққа тағы үш өңірлік ойыншы қатысты: APT Satellite Holdings Limited, Asia satellite Telecommunications және China Satellite Communications.

"Қытайлық үш спутниктік байланыс компаниясының әрқайсысының нарықтағы үлесі 1 % құрайды. Ресейлік спутниктік операторларды екі ірі ойыншы ұсынды - "Экспресс" спутнигімен "ғарыштық байланыс" және "Экспресс" спутнигімен "Газпром ғарыштық байланыс".

"Экспресс "және" Ямал "спутниктеріне иелік ететін" Газпром ғарыш жүйелері " нарықтың 5% -. құрады. Спутниктік сыйымдылықтар он төрт телекоммуникациялық спутник ретінде ұсынылды, олардың көпшілігінде қазіргі заманғы техникалық сипаттамалары бар "жас" құрылғылар (2002-2010 жылдар аралығында іске қосылды). Ерекшелік - "Intelsat 702" (1994), "Apstar2R" (1997) және "China Star-1" (1998). Ku - және C-диапазонындағы ғарыш аппараттарының деректер транспондерлерінің 95%, ал оларды Қазақстан аумағында пайдаланудың негізгі бағыттары байланыс және телекоммуникация болып табылады.

Ең "жүктелген қазақстандық мазмұн "Intelsat компаниясының" Intelsat 904 " аппараты болды, оған 33 пайдаланушы келді (барлығы оператор Қазақстанда 35 компаниямен жұмыс істеді).

Спутниктік коммуникация қызметтерінің негізгі пайдаланушылары компаниялардың үш санаты – мемлекеттік органдар және олардың ведомстволық бағынысты кәсіпорындары, мұнай-газ компаниялары, сондай-ақ телекоммуникациялық компаниялар болды.

Өкінішке орай, коммерциялық құпияға байланысты операторлар мен коммуникациялар қызметтерін пайдаланушылар арасындағы келісімшарттардың мазмұнының егжей-тегжейлері жария түрде қол жетімді емес, тиісінше мұндай шарттардың қолданылу мерзімін де, баға саясатын да, қазақстандық байланыс нарығының көлемін де бағалау мүмкін емес.

Сол кезеңдегі Қазақстандық ұлттық оператор үшін салыстырмалы оң фактор Қазақстандағы спутниктік коммуникациялардың негізгі тұтынушыларының ең үлкен үлесін (51%) мемлекеттік ұйымдар мен мемлекет қатысатын компаниялар иеленгені болып табылады. Осыған байланысты әкімшілік ықпалды пайдалана отырып, осы тұтынушылардың басым бөлігі нәтижесінде "KazSat-2" ғарыш аппаратының ресурстарына ауыстырылды.

Қазақстанда шетелдік спутниктерді пайдалана отырып қызмет көрсетуді құқықтық реттеу қандай болды?

1999 жылғы 18 мамырдағы "Байланыс туралы" Заңның 6-бабының 1-тармағына сәйкес, радиожилік жолақтарын пайдалануды және спутниктердің орбиталық жағдайын реттеу мемлекеттің айрықша құзыретіне жатқызылды. Бұл ретте жеке және заңды тұлғалардың, оның ішінде шетелдік тұлғалардың байланыс қызметтерін көрсетуге және (немесе) радиожилік жолақтарын пайдалануға байланысты қызметі лицензиялар негізінде жүзеге асырылды.

Тұтынушылардың барлық санаттарына почта және телекоммуникация қызметтерін көрсететін заңды және жеке тұлғалардың қызметін, сондай-ақ мемлекеттік меншік болып табылатын шектеулі табиғи ресурс ретінде радиожилік белдеулерін тиімді пайдалануды мемлекеттік реттеу мен бақылау "Қазақстан Республикасындағы почта-телекоммуникация секторы туралы" Қазақстан Республикасы Үкіметінің қаулысымен бекітілді. Қаулы Қазақстан Республикасында пошта және телекоммуникация және радиожилік диапазондарын пайдалану саласындағы коммерциялық қызметті лицензиялау туралы ережемен бекітілген.

Лицензиялау тәртібі туралы Ережеге сәйкес "лицензия берудің міндетті шарты өтініш берушінің лицензияланатын қызмет түріне қойылатын біліктілік талаптарына сәйкес дайындалған техникалық ұсынысы бар өтінішті ұсынуы болып табылады". Ережеде "өтініш беруші жерсеріктердің мақсаты, орналасқан жері, иесі, Түрі, жағдайы және қызмет көрсету аймағы туралы ақпаратты, сондай-ақ жер станциясының тактикалық және техникалық деректерін ұсынуы керек" делінген. Сонымен қатар, біліктілік талаптарында "өтініш беруші құрылатын жүйемен тасымалданатын спутниктердің саны туралы, әзірлеу кезеңінде тасымалданатын спутниктер санының артуы туралы, жоғары және төмен байланыс желілерінің жиілік диапазоны туралы, модуляциялық қысу және Станциялар арасындағы қол жеткізу түрі туралы, Байланыс жүйесіне кіретін жерүсті станцияларының түрі туралы ақпарат беруі керек" делінген. жүйенің энергетикалық параметрлері және жер үсті байланыс желілері". Онда "интерфейс туралы ақпарат ұсынылуы керек" делінген [6].

Осылайша, мемлекет сыйымдылығы Қазақстан аумағында хабарламалар беру үшін пайдаланылған шетелдік спутниктердің сипаттамалары туралы ақпарат ала алады.

Көлемі бойынша әлемде тоғызыншы орында тұрған ел үшін өзінің ғарыштық байланыс жүйесіне ие болу қажеттілігі өте маңызды болды. Бұл тұрғыда үлкен табыс әкелетін шетелдік телекоммуникация операторларының қызметтерінен бас тарту маңызды мәселе болып табылады. Әрине, өз байланыс спутниктерінің көмегімен ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз етудің маңыздылығын атап өтуге болмайды: М. в. Хруничев атындағы Ресей Мемлекеттік ғарыштық ғылыми-өндірістік орталығы V байланыс және хабар тарату ғарыштық жүйесін құруда Қазақстан Республикасының серіктесі болды. Ресейдің ғарыштық ғылыми-өндірістік орталығы ғарыш аппараттарын құруға және ұшыруға ғана емес, сонымен қатар жердегі басқару кешендері мен байланыс мониторингі жүйелерін құруға, сондай-ақ қазақстандық мамандарды даярлауға және олардың біліктілігін арттыруға жауап береді.

Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2019 жылғы 12 шілдедегі № 511 қаулысымен бекітілген Қазақстан Республикасы цифрлық даму, инновациялар және аэроғарыш өнеркәсібі министрлігі туралы Ережеге сәйкес "Министрліктің негізгі функциясы бәсекеге қабілетті аэроғарыш саласын дамыту және ақпараттандыру саласындағы ақпараттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету және ақпараттық-коммуникациялық инфрақұрылымның қауіпсіздігін қамтамасыз ету болып табылады". "Геодезиялық және картографиялық саланың қалыптасуы

мен дамуын, инновациялық қызмет саласындағы мемлекеттік қолдауды, өңірлік инновацияларды дамытуды, өңірлік экономиканы дамытуды, ұлттық экономиканы дамытуды және т.б. қамтамасыз ету" айқындалды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Сатторкулов, О. Т. Государственное регулирование деятельности промышленных предприятий и его методы / О. Т. Сатторкулов, О. Р. Умаралиев. – Текст : непосредственный // Молодой ученый. – 2016. – № 12 (116). – С. 1435-1438. // URL: <https://moluch.ru/archive/116/31076/> (дата обращения: 27.10.2021).
2. Пайсон Д.Б. Космическая деятельность: эволюция, организация, институты. М.: Изд-во «ЛИБРОКОМ». – 2013. – 70 с.
3. Неточности надо удалять, потому что это история [Электронный ресурс]: <https://e-history.kz/ru/news/show/4199> (дата обращения 20.04.2018).
4. Правительство Казахской ССР. Об организации Института космических исследований Академии наук КазССР: постановление Кабинета Министров от 12 августа 1991 года № 470 // ИПС «Параграф-2015».
5. Правительство Казахской ССР. О Комплексной программе научно-технического и экономического сотрудничества «Казахстан-Космос»: постановление Кабинета Министров Казахской ССР от 13 марта 1991 года № 166 // ИПС «Параграф-2015».

УДК 347.6

Жумагазиев Р. К.
Master's student Q University

Отбасылық-тұрмыстық қатынастар негізінде жасалатын құқық бұзушылықтардың сипаттамасы, түрлері және себептері

Аннотация. Соңғы жылдары отандық криминологтар отбасылық қатынастардың криминологиялық мәселелерін зерттеудің өзектілігіне, теориялық және практикалық маңыздылығына ерекше назар аударды. Ғылым мен тәжірибе барлық жерде нашақорлық пен маскүнемдіктің отбасылық салаға қарқынды енуі, осыған байланысты қылмысқа ұласатын қайшылықтар мен жанжалдар, отбасылық зорлық-зомбылық сияқты мәселелермен бетпе-бет келіп отыр.

Негізгі сөздер: тұрмыстық зорлық-зомбылық, тұрмыстық зорлық-зомбылықтың алдын алу, тұрмыстық зорлық-зомбылықтың алдын алу субъектілері, ішкі істер органдары.

Аннотация. В последние годы отечественные криминологи обращают особое внимание на актуальность, теоретическую и практическую важность исследования криминологических проблем семейных отношений. Наука и практика повсеместно сталкивается с такими вопросами, как интенсивное проникновение в семейную сферу наркомании и алкоголизма, связанные с

ними противоречия и конфликты, перерастающие в преступления, семейное насилие.

Ключевые слова: домашнее насилие, предупреждение домашнего насилия, субъекты предупреждения домашнего насилия, органы внутренних дел.

Annotation. In recent years, domestic criminologists have paid special attention to the relevance, theoretical and practical importance of studying criminological problems of family relationships. Science and practice are everywhere faced with such issues as the intensive penetration of drug addiction and alcoholism into the family sphere, the associated contradictions and conflicts that develop into crimes, and family violence.

Key words: domestic violence, prevention of domestic violence, subjects of prevention of domestic violence, internal affairs bodies.

Отбасылық-тұрмыстық қатынастар саласындағы қоғамдық қатынастарды зерделеу қажеттілігі, сонымен қатар, қоғамдық қатынастардың зерттелетін саласындағы ІЖ алдын алу субъектілерінің қызметі отбасылық-тұрмыстық қызметкерлердің денсаулығына төнетін қауіптердің алдын алумен және жоюмен және олардың материалдық әл-ауқатын қорғаумен тығыз байланысты. Отбасылық-тұрмыстық еңбек саласындағы қылмыстық және әкімшілік құқық қоғамдық қатынастардың зерттелетін саласындағы құқықтық тәртіптің тиісті жай-күйін реттейтін құқықтық нормаларды қамтиды.

Экономикадағы отбасылық қиындықтар, Мемлекеттегі тұрақты инфляция, коронавирустық пандемия, отбасы мүшелерінің біреуінің тұрақты жұмыс таба алмауы, моральдық және жалпыадамзаттық құндылықтардың төмендеуі көбінесе қоғамдағы тұрмыстық зорлық-зомбылықтың айтарлықтай өсуінің негізгі себептері болып табылады. Қоғамның моральдық негіздерінің, қалыптасқан құндылықтар жүйесінің, рухани және өмірлік бағдарлардың құлдырауы, алкоголь мен темекінің әлеуметтік жарнамасы, "әдемі өмір салтын" дамыту, қатыгездік, мәжбүрлеу, есірткі, зорлық-зомбылық және интернеттің теріс ақпараттық әсері өмірге, оның ішінде тұрмыс саласына дұрыс емес көзқарастың қалыптасуына әкеледі.

Сонымен қатар, ковидтің жаһандық пандемиясына байланысты отбасылық-тұрмыстық қатынастар саласындағы қылмыстың өсуі жағдайды усықтырады¹⁹. Өкінішке орай, біздің еліміз осындай жағдайға тап болды: Covid-19 пандемиясы кезеңінде (2020 жылғы сәуір-қыркүйек) қылмыстық қудалауға жататын отбасылық-тұрмыстық қатынастар саласындағы қылмыстар саны 21% - ға өсті. "Есіктен есікке" және өзін-өзі оқшаулау кезеңінде 18000-нан астам әкімшілік құқық бұзушылар анықталды, олардың 4000-нан астамы әкімшілік қамауға алынды [1].

Зорлық-зомбылық құрбандары мен тұрмыстық қылмыс жасаушылар арасында жүргізілген сауалнамалар Ковид 19 пандемиясы кезінде тұрмыстық қылмыстардың көбеюінің бірнеше себептерін анықтады:

- 1) жұмыссыздық;
- 2) отбасынан тыс адамдармен шектеулі байланыс; және

3) көмек ұйымдарына (ҮЕҰ, баспаналар) жүгіну мүмкіндігінің болмауы; және

4) тұрғылықты жері бойынша жұмыстың болмауы; және

5) алкогольді, есірткіні және басқа да психоактивті заттарды тұтынудың жоғарылауы; және

6) отбасының экономикалық әл-ауқатының төмендеуі; және

7) ақыл-ой, психологиялық және дене мүгедектігі мен дене ауруларының өсуі; 8) мамандандырылған әлеуметтік қызметтерге қолжетімділіктің болмауы

8) мамандандырылған әлеуметтік қызметтерге қолжетімділіктің болмауы.

Жоғарыда келтірілген себептерді ескере отырып, ковид-19 пандемиясында тұрмыстық зорлық-зомбылықты азайту үшін келесі шаралар ақталды

1) отбасыларды жөндеу, спорт, бау-бақша және саяжай еңбегімен айналысуға ынталандыру;

2) отбасының әрбір мүшесіне ақшалай жәрдемақы төлеуге; және

3) міндетті бағдарламаларды қоса алғанда, отбасында зорлық-зомбылық жасаған құрбандар мен адамдарды психикалық оңалту бағдарламаларын күшейтуге; және

4) электрондық және қашықтықтан байланыс құралдары мен бұқаралық ақпарат құралдарын пайдалана отырып, профилактикалық қызметті жандандыруға міндетті.

5) адвокаттардың, прокурорлардың және судьялардың тәулік бойы қолжетімділігін қамтамасыз ету арқылы тұрмыстық зорлық-зомбылық құрбандары үшін сот төрелігіне қол жеткізуді қамтамасыз етуге міндетті

6) қолдау ұйымдарының, баспаналардың, оңалту ұйымдарының және ҮЕҰ қызметін күшейту

7) тұрмыстық зорлық-зомбылық құрбандары үшін мамандандырылған әлеуметтік қызметтерді уақтылы ұсынуды қамтамасыз етуге міндетті.

ҚР "отбасындағы зорлық-зомбылықтың алдын алу туралы" Заңына сәйкес, отбасындағы зорлық-зомбылық-бұл" бір адамның отбасылық-тұрмыстық қатынастар саласындағы басқа адамға (басқа адамдарға) қатысты қасақана жасаған, физикалық ауыртпалық пен (немесе) психикалық азап шегуге әкелетін немесе қауіп төндіретін құқыққа қайшы әрекет (әрекет немесе әрекетсіздік) ".

Отбасылық-тұрмыстық қатынастар саласында жасалатын қылмыстар-бұл бір отбасы мүшелері, туыстары, достары, көршілері арасындағы ұзақ мерзімді, ұнамсыз қатынастарға негізделген және, әдетте, жеке қажеттіліктерді екінші Тарапқа зиян келтіріп, өзімшілдіксіз қанағаттандыруға ұмтылумен сипатталатын әрекеттер [2, 24-бет]. Тұрмыстық қатынастар жақын туыстары, туыстары, бұрынғы жұбайлары, ересек отбасы мүшелері, қарт отбасы мүшелері, биологиялық ата-аналар мен жаңа серіктестердің балалары, бір жынысты ерлі-зайыптылар, патронаттық ата-аналар мен балалар, бір сөзбен айтқанда, отбасылық ортаның барлық түрлерінде пайда болуы мүмкін. Сондықтан тұрмыстық қылмыстарды қылмыскер мен жәбірленуші арасындағы

қарым-қатынастың сипатына қарай жіктеу қажет. Бұл критерий тұрмыстық зорлық-зомбылықты келесі қылмыс түрлеріне жіктеуге мүмкіндік береді

(1) балаларға қатысты зорлық-зомбылық.

(2) бір жұбайының (бірге тұратын немесе серіктес) екінші жұбайына (бірге тұратын немесе серіктес) қатысты зорлық-зомбылығы

(3) қарт туысына қатысты баланың немесе немеренің зорлық-зомбылығы

(4) отбасының кіші мүшесіне қатысты отбасының аға мүшесінің зорлық-зомбылығы

(5) жынысына қарамастан бірге тұратын немесе бірге тұратын адамдар арасындағы зорлық-зомбылық.

С. и. Ожегов зорлық-зомбылықты келесідей анықтайды: адамға қарсы физикалық күш қолдану, адамға мәжбүрлеп әсер ету, жеке басына қол сұғылмаушылықты бұзу, мәжбүрлеу және заңсыздық. С. и. Ожегов сонымен қатар физикалық зорлық-зомбылықты ұрып-соғу, дене жарақаты, психологиялық зорлық-зомбылық, ерік-жігерді басуға бағытталған зорлық-зомбылық ретінде анықтайды [3, 123-бет].

Профессор В. Н. Гуров өңдеген Әлеуметтік педагогиканың негізгі ұғымдары туралы сөздік-анықтамалықта зорлық-зомбылық келесідей анықталады. Зорлық - зомбылықтың түрлері-физикалық, эмоционалдық, психологиялық және жыныстық [4, б.32]. Кеңес Энциклопедиясында зорлық-зомбылық келесідей түсіндіріледі:

"Физикалық ауырсынуды (соққылар, ұрулар және т.б.) тудыратын қасақана әрекеттер". Айта кету керек, бұл жерде жыныстық, моральдық және психологиялық зорлық-зомбылық және жеке тұлғаға қарсы басқа әрекеттер туралы айтылмайды. Кейінірек жарияланған 1980 жылғы Кеңес Одағының энциклопедиясының зорлық-зомбылық бөлімінде жеке адамға қарсы іс-қимыл туралы айтылмайды, тек таптық және мемлекеттік қатынастардағы зорлық-зомбылық туралы айтылады. Әрине, мұндай түсіндіру өте идеологиялық. Өйткені, Кеңес халқының бірнеше ұрпағы зорлық-зомбылыққа деген осындай көзқараспен өсті және оны жеке адамның құқықтарын бұзу ретінде қабылдамады. Тек қазіргі түсіндірме сөздіктер ғана бұл ұғымның шынайы мағынасын көрсете бастады. Олар туындының мағынасына баса назар аударады' зорлау', яғни күштеп, еріксіз және мәжбүрлеп, яғни ерік-жігерге қарсы, күштеп [5, 125-бет].

Тиісті мысалдарды таңдап, зерттеуде салыстыру жүргізу үшін дұрыс анықтама мүмкіндігінше нақты және нақты болуы керек. Барлық мақсаттарға сәйкес келетін бірыңғай анықтама жоқ. Барлық мамандар, соның ішінде криминалистер, полиция қызметкерлері, психологтар мен дәрігерлер қолданатын әмбебап келісілген тұжырымдама жоқ.

Сөздің тар мағынасында зорлық-зомбылық адамға физикалық немесе моральдық зиян келтірумен байланысты. Кең мағынада зорлық-зомбылық дегеніміз-адамға келтірілген кез-келген зиян (физикалық, моральдық, психологиялық, идеологиялық және т.б.) немесе басқа адамға немесе әлеуметтік топқа қатысты мәжбүрлеудің кез-келген түрі.

Зорлық-зомбылықтың негізінде адамдардың басқаларға үстемдік немесе үстемдік орнатуға деген ұмтылысы, Сондай-ақ өмірлік ресурстар, соның ішінде билік үшін күрес жатыр. Зорлық-зомбылықтың салдары физикалық және психологиялық жарақаттар (ұрып-соғу, жарақат алу, өлім, ауырсыну, қорқыныш, қайғы, қорлау, стресс және т.б.).

Д. А. Шестаков құрастырған бұл классификация жанжалдар орын алатын отбасылық қатынастар түрлерінің критерийіне негізделген. Сонымен, ерлі-зайыптылар арасындағы қақтығыстар, аға және кіші буын өкілдері арасындағы қақтығыстар, сондай-ақ туыстық пен меншікке байланысты басқа да қақтығыстар бар [6, б.18].

Балаларға қатысты зорлық-зомбылықты ата-аналары, ата-әжелері, өгей әкелері мен өгей шешелері, ата-аналарының бірінің серіктестері жасай алады. Бұған физикалық зорлық-зомбылық, инцест, жыныстық зорлық-зомбылық және психологиялық зорлық-зомбылық жатады.

Ғылыми әдебиеттерде және бірқатар халықаралық құқықтық актілерде балаларға қатысты отбасылық зорлық-зомбылықты "қатыгездік" деп атайды, ал бұл ұғымдар бір-бірінің орнына қолданылады. 1989 жылғы бала құқықтарын қорғау актісі балаға қатыгездік немесе оған қатысты жауапкершілікті елемей баланың физикалық немесе психологиялық денсаулығына немесе әл-ауқатына лайықсыз әрекеттермен немесе оның әл-ауқатына жеткіліксіз қамқорлықпен зиян келтірілетінін немесе баланың мұндай көзқарасқа қауіп төндіретінін білдіреді [7].

Соңғы жылдары "отбасылық-тұрмыстық құқық бұзушылық" ұғымы құқық қорғау органдарының тәжірибесінде кеңінен қолданыла бастады. Бірақ ол қамтыған құбылыстардың ауқымы, ең алдымен, қандай да бір құқық бұзушылықтарды тұрмыстық санатқа жатқызуға мүмкіндік беретін ресми немесе теориялық негізделген критерийдің болмауына байланысты нақты белгіленбеген [8, 2-бет].

Сонымен қатар, әртүрлі дереккөздерде олар әртүрлі деп аталады: тұрмыстық құқық бұзушылықтар, тұрмыстық салада жасалған құқық бұзушылықтар, отбасылық-тұрмыстық салада жасалған құқық бұзушылықтар, тұрмыстық негіздегі құқық бұзушылықтар, тұрмыстық себептермен жасалған құқық бұзушылықтар және т. б.

Тұрмыстық азаптауды талдау қылмыстардың едәуір бөлігі алкогольдік ішімдіктерді бірге ішкеннен кейін, жанжалдардың нәтижесінде, жағымсыз қатынастарға байланысты жасалатынын көрсетеді. Бүгінгі таңда әйелдер, балалар мен қарттар зорлық-зомбылыққа жиі ұшырайтын отбасын қылмыстық жауапкершілікке тарту процесі туралы айтуға болады.

Отбасындағы жағдай тұрмыстық зорлық-зомбылықтың таралуына әсер етеді, екінші жағынан, тұрмыстық зорлық-зомбылық отбасындағы жағдайға әсер ете алмайды. Сонымен бірге, респонденттердің 62,7 % - ы отбасындағы зорлық-зомбылық басқа қылмыстардың детерминанттарының бірі деп санайды.

Отбасы институты - бұл күштердің тарихи қалыптасқан қатынастары жиі қолданылатын сала, мұнда бір жағынан адамдар сезімдермен байланысты болатын қамқорлық пен қамқоршылықтың оң процестері дамуы мүмкін, екінші

жағынан, отбасы зорлық-зомбылық көрсету арқылы құқықтарға нұқсан келтіретін әлеуметтік институт бола алады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. А. Оспанов О состоянии семейно-бытового насилия в период угрозы короновируса. //zakon.kz.

2. Занина Т.М., Леженин А.В., Бражников С.А., Рыдченко К.Д. Проблемы профилактической работы сотрудников полиции с лицами, совершающими правонарушения в сфере семейно-бытовых отношений. Учебное пособие. – Воронеж, 2016. С.-24.

3. Ожегов С.И., Шведова Н.Ю. Толковый словарь русского языка. 3-е изд., стереотипное. М., 1996.

4. Гуров В.Н. Дошкольное образование в системе работы по социализации личности: Пособие для студентов, социальных педагогов и воспитателей. - Ставрополь: СКИПКРО, 2002.

5. Прохоров А.М. Большая Советская энциклопедия 3-е изд. Т.26. –М, 1978. – С.125.

6. Шестаков Д.А. Конфликтная семейная ситуация как криминогенный фактор. Диссертация на соискание степени кандидата юридических наук. Л., 1976. - С.18. (180с.)

7. Конвенция о правах ребенка. Принята резолюцией 44/25 Генеральной Ассамблеи от 20 ноября 1989 года.

8. Корецкий Д. Тяжкие бытовые преступления и их предупреждение М.: ВЮЗШ МВД СССР, 1989. - С. 2.

УДК 346.6

Мұхамедсалықұлы Е.

Master's student Q University

Қазақстан Республикасында қылмыстық жолмен алынған кірістерді заңдастыруға қарсы күрестің тиімділігін арттыру үшін шетелдік тәжірибені қолданудың тәуекелдері мен перспективалары

Аннотация Мақалада ұлттық экономикалық қауіпсіздікті қамтамасыз ету тұрғысынан заңсыз кірістерді заңдастыруға байланысты экономикалық қылмыстармен күресудің халықаралық тәжірибесі, заңнамалық қызмет, білім беру және тиісті халықаралық институттардың жұмыс істеу кезеңдері талданады. Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл және көлеңкелі экономиканы дамыту бөлігінде Қазақстанның мемлекеттік саясатының қағидаттары қаралады. Экономикалық қауіпсіздікті қамтамасыз ету жөніндегі бағдарламаны іске асырудың ықтимал бағыттары сипатталады.

Негізгі сөздер: ұлттық экономикалық қауіпсіздік, қаржылық қауіпсіздік, заңдастыруға қарсы іс-қимыл, сыбайлас жемқорлық, көлеңкелі экономика.

Аннотация. В статье анализируются международный опыт борьбы с экономическими преступлениями, связанными с легализацией незаконных

доходов в разрезе обеспечения национальной экономической безопасности, этапы законодательной деятельности, образования и функционирования соответствующих международных институтов. Рассматриваются принципы государственной политики Казахстана в части противодействия коррупции и развитию теневой экономики. Характеризуются возможные направления реализации программы по обеспечению экономической безопасности.

Ключевые слова: национальная экономическая безопасность, финансовая безопасность, противодействие легализации, коррупция, теневая экономика..

Annotation. The article analyzes the international experience in combating economic crimes related to the legalization of illegal income in the context of ensuring national economic security, the stages of legislative activity, education and functioning of relevant international institutions. The principles of state policy of Kazakhstan in terms of combating corruption and the development of the shadow economy are considered. Possible directions for the implementation of the program to ensure economic security are described.

Key words: national economic security, financial security, anti-legalization, corruption, shadow economy.

Осы зерттеу аясында бірнеше рет атап өтілгендей, "қылмыстық" кірістерді жылыстату және оларды кейіннен заңды айналымға енгізу жеке мемлекет үшін ғана емес, бүкіл әлемдік қоғамдастық үшін қауіп төндіреді.

Ол жаһандану жағдайында, ұлттық экономиканың әлемдік экономикаға интеграциясы орын алған кезде, шекаралар ашық болған кезде және егемендіктің соңғы уақытқа дейін мызғымас болып көрінген бірқатар элементтерінен біртіндеп бас тарту кезінде ерекше маңызға ие болады.

Әр түрлі инфрақұрылымдық жобаларға инвестицияларды жоғалту қаупі, егер бәсекелестер тіркелмеген заңды активтерді (оның ішінде қылмыстық іс-әрекет нәтижесінде алынған активтерді) және осы процестер әкелетін сыбайлас жемқорлықты тарту арқылы оларды қызықтыратын жобаларға қатысуға рұқсат етілмесе, оларды олардан пайда алмау қаупіне ұшыратады¹³. "Қаржы-экономикалық" лоббидің қысымымен АҚШ пен көптеген Батыс Еуропа елдерінің заң шығарушы органдары ақшаны жылыстатуға қарсы заңнаманы қабылдады және кейіннен институттандырды.

Қазақстан Республикасындағы Қылмыстық жолмен алынған кірістерді заңдастыруға (жылыстатуға) қарсы іс-қимыл саласындағы ахуалды талдау бүгінгі күні осы саладағы жұмыс әлі де нашар ұйымдастырылғанын көрсетеді.

Мұның себептері неде? Осы себептерді қарастырайық.

Белгілі бір қоғамдық қатынастарды реттеуге бағытталған жаңа нормативтік актілерді әзірлеу кезінде, әсіресе бұрын белгісіз салаларда, практиктер үшін түсінікті және жеке адамның, қоғамның және мемлекеттің мүдделерін қорғау үшін тиімді қолдануға қабілетті бірегей ұлттық құқықтық құрылымды құру үрдісі байқалады.

Алайда, егер бұл тәсіл реттеу қажет басқа салаларда заң шығару үшін қолайлы болса, онда ол ақшаны жылыстатуды қылмыстық жауапкершілікке тартуға жарамайды.

Сонымен қатар, FATF стандарттары деп аталатын ұсыныстар бар, олар бір жағынан осы саладағы іс - әрекеттерді қалай ұйымдастыру керектігін ұсынады, ал екінші жағынан оларды қатаң түрде реттейді. Бұл "ұсыныстардан" ауытқу мүмкін емес.

Бұл "ұсыныстардан" бас тарту іс жүзінде мүмкін емес, өйткені халықаралық ұйымдар олардың сөзсіз орындалуын қамтамасыз ету үшін қатаң қысым шараларын қолданады (осы ұсыныстар).

Біздің елімізге АЖ/ФТІ саласында кеңес беретін халықаралық ұйымдар ФАТФ ұсынымдары минималды талаптар болып табылады және елдер оларды ұлттық деңгейде кеңейтіп, нығайта алады деп мәлімдегенімен, іс жүзінде ұсыныстар мен стандарттарда көрсетілгеннен басқа тәсілді қолдану өте қиын. Себебі халықаралық сарапшыларға олардың өзектілігі мен тиімділігін дәлелдеу өте қиын, ал дайын шешімдер қабылдау және оларды ұлттық заңнамаға енгізу әлдеқайда оңай.

Сонымен бірге, біздің заң шығарушылар көбінесе ұлттық құқықтық жүйеге шетелдік нормативтік актілерден алынған кейбір құқықтық нормаларды ілеспе заңнаманы зерттемей және оны іске асыру тетіктерін ойламай енгізеді.

Бұл проблема Қылмыстық жолмен алынған кірістерді жылыстатуға (заңдастыруға), атап айтқанда, осы құбылысты криминализациялауға қарсы қылмыстық-құқықтық күресті ұйымдастыруға да қатысты.

"Қазақстан Республикасының ішкі заңнамасының ақшаны жылыстатуға қарсы күрестің қаржылық шараларын әзірлеу тобының (ФАТФ) ұсынымдарына (аккредиттелген халықаралық сарапшылар дайындаған) сәйкестігін өзара бағалау нәтижелері" есебіне, сондай-ақ ақшаны жылыстатуға қарсы күрестің қаржылық шараларын әзірлеу тобының (ФАТФ) және ақшаны жылыстату жөніндегі Еуропалық топтың (EGML) пленарлық отырыстарының нәтижелеріне сәйкес, 218-баптың ережелері ҚР ҚК халықаралық шарттар мен халықаралық стандарттардың талаптарына толық сәйкес келеді. Бұл, әрине, солай.

Алайда, өкінішке орай, біз халықаралық заңнамадан оның мазмұны мен іске асыру тетіктерін емес, тек сыртқы нысанды ғана алдық.

Бұл Қылмыстық кодексте (соның ішінде сот статистикасында) жақсы көрсетілген. Сонымен қатар, бұл проблема тек Қазақстанға ғана емес, көптеген басқа елдерге де тән. Бұл ретте қылмыстық кірістерді жылыстатуға қарсы күрестің қылмыстық-құқықтық шараларының тиімділігі туралы тұжырымдар, әдетте, олардың тұжырымдары мен пайдаланылған көздерін сыни бағаламай, басқа ғалымдардың алдыңғы зерттеулерінің нәтижелеріне негізделді.

Шет тілдерін (әсіресе ағылшын тілін) жеткілікті білгеніне және Интернет арқылы бастапқы көздерге қол жеткізгеніне қарамастан, шетелдік құқықта қылмыстық-құқықтық нормаларды анықтау бойынша тікелей зерттеулер жүргізілген жоқ.

Мысалы, украин заң ғылымдарының кандидаты В. В. Черней өз мақаласында қылмыстық кірістерді заңдастыруға қарсы іс-қимыл саласындағы шетелдік қылмыстық-құқықтық режимдерге жақсы талдау жасайды. Алайда,

оның мақаласында келтірілген кейбір мәліметтерді бастапқы дереккөздермен салыстыру олардың барлығы шындыққа сәйкес келмейтінін көрсетеді.

Сонымен, шетелде ақшаны жылыстатуға дейінгі қылмыстардың тізімін жасау үшін қолданылатын халықаралық заңнамалық әдістерді жүйелей отырып, ол осы әдістердің мысалдарын келтірді, олардың кейбіреулері шындыққа жанаспайды.

Атап айтқанда, ол АҚШ пен Италияның заңнамасына сілтеме жасады, ол мұндай Әдістеменің кезеңдік мысалы ретінде "олардың нақты түрлері мен қылмыстық-құқықтық нормалардың санын көрсете отырып жасалған предикаттық қылмыстардың толық тізімін қамтиды".

Бұл елдердің қылмыстық-құқықтық нормаларын зерттеу "Предикаттық қылмыстар барлық қылмыстарға қатысты"мынаны көрсетеді.

1956 жылғы АҚШ Қылмыстық кодексі. Ақшаны жылыстату.

Қаржылық операцияға қатысатын мүліктің заңсыз әрекеттен түсетін табыс екенін біле отырып, мұндай заңсыз әрекеттен түсетін кірісті қамтитын қаржылық операцияны жүргізетін немесе жүргізуге тырысатын кез келген адам

(А) (i) көрсетілген заңсыз қызметке жәрдемдесу ниетімен; немесе

(ii) Салық кодексін бұзуды білдіретін әрекеттерді жасау ниетімен; немесе

(В) мәміленің толық немесе ішінара екенін білу.

(i) көрсетілген заңсыз қызметтің сипатын, орналасқан жерін, көзін, меншігін немесе мүлікті немесе кірістерді бақылауды жасыру; немесе

(ii) штат немесе федералды заңнамаға сәйкес мәмілелер туралы есеп беру талаптарын айналып өту". [1].

Италияның Қылмыстық кодексінің 648-бабы, "қабылдау: өзіне немесе басқа біреудің мүддесі үшін сатып алатын, қабылдайтын немесе жасыратын немесе кез-келген жағдайда кез-келген қылмыстан түскен табыстан алынған ақшаны немесе заттарды сатып алуға, қабылдауға немесе жасыруға араласатын кез-келген адам, қылмысқа қатысқандарды қоспағанда" [2].

Дәл осындай қайшылық Түркия, Португалия, Швейцария және Дания заңдарында бар.

Жазу кезінде (2013) бұл мысалдар заңнамаға сәйкес келетіні және содан бері өзгертілуі мүмкін екендігі даусыз.

Алайда, В. В. Чернайдың өз зерттеуінде сыни көзқарасты қолданбағаны, бірақ оның кітабы шыққанға дейін кемінде бес жыл бұрын жазылған және қылмыстық құқық нормаларына тікелей қатысы жоқ басқа ғалымдардың еңбектеріне сүйенгені алаңдатады [3, 79-82].

Сонымен қатар, біздің зерттеушілер бес-он жылдық деректерді пайдалана отырып, Черная В.В. мақалаларын пайдалануда бірдей қателік жіберді [4, 40-41].

Халықаралық қоғамдастықтың ақшаны жылыстатуға қарсы күрестің маңыздылығына сүйене отырып, осы саладағы заңнама өте белсенді дамып келеді және қайшылықтарға қарамастан, бұл процесс үйлесімділікке және үнемі өзгеруге бейім². Айта кету керек, Қазақстан, басқа посткеңестік елдер мен Варшава шарты елдері сияқты, қылмысты заңдастырумен және ілеспе сыбайлас жемқорлықпен күреспен айналысатын халықаралық қоғамдастықтың

салыстырмалы түрде жас мүшесі болып табылады және ақшаны жылыстатуға қарсы іс-қимылдың тиімді жүйесін құруды енді ғана бастады.

Осыған байланысты, олардың даму деңгейіне қарамастан, әлем елдеріндегі шетелдік тәжірибені (оның ішінде теріс тәжірибені) зерттеу өте маңызды.

Ақшаны "жылыстату" жауапкершілігіне қатысты шетелдік қылмыстық-құқықтық нормаларды және оларды қолдану тетіктерін салыстырмалы-құқықтық талдау отандық мамандарға осы саладағы шетелдік заңнаманың ерекшеліктерін дербес бағалауға және қазақстандық құқықтық жүйенің ерекшелігін ескере отырып, отандық заңнаманы жетілдіру бағыттарын болжауға мүмкіндік береді.

Мұндай тәсіл халықаралық конвенциялардың (олар жеткілікті "жұмсақ" болып табылады және ішкі заңнама талаптарын сақтай отырып орындалуы тиіс) және ақшаны жылыстатуға қарсы күрестің қаржылық шараларын әзірлеу тобының (ФАТФ) стандарттарын, сондай-ақ Қылмыстық кодекстің тиісті нормаларын қолдану практикасын орындаудағы тәсілдердің әртүрлілігін ескере отырып, қылмыстық заңнаманы жетілдіру үшін жаңа перспективалар ашады. Бұл қылмыстық кодекстің тиісті ережелерін қолдану тәжірибесіне әсер етуі мүмкін.

Ресей ИМ Ростов заң институтының қылмыстық және қылмыстық-атқару құқығы кафедрасының профессоры т.ю. Людоя осы мәселе бойынша бірқатар жұмыстар жазған, мемлекеттің осы саладағы практикалық тәжірибесі "қарсы шараларды іске асыру ұзақтығына және билік органдарының белсенділігіне, билік органдарының осындай қарсы шараларды қамтамасыз етуге деген қызығушылығы мен тілегіне" байланысты деп санайды [5, 83].

Осы саладағы әлемнің 40-қа жуық елінің нормаларына шолу (1-қосымша) тек посткеңестік кеңістіктегі елдер (Ресей Федерациясы мен Балтық жағалауы елдерін қоспағанда) және кейбір Шығыс Еуропа елдері (Болгария, Венгрия, Польша, Румыния, Словения, Сербия және Хорватия) өздерінің ұлттық заңнамаларына шарттар мен стандарттардың талаптарын енгізгенін көрсетеді. (Румыния, Словения, Сербия және Хорватия). Әлемнің дамыған елдерінің көпшілігі осы саладағы "стандартталған" тәсілдерден өзгеше өзіндік әдістемелер әзірледі немесе тіпті дәлелденген әдістердің кешенді жиынтығын жасады.

Мәселен, мысалы, Испанияда [6], Италияда және Голландияда (Нидерланды) [7] бұл құбылысқа қарсы тұру үшін жеткілікті қатаң тәсіл қолданылады. Атап айтқанда, бұл мемлекеттерде "жылыстату" (Испанияда 6, Италия мен Голландияда 4) және осы қылмыстардың біліктілік құрамдары үшін жауапкершілікті көздейтін тұтас нормаларды әзірлеу арқылы қылмыстық құралдарға заңды сипат беруге бағытталған барлық ықтимал әрекеттерді барынша қамту қамтамасыз етілді.

Ұлыбританияда, осы саладағы заңнама нормалары халықаралық Конвенциялар мен стандарттарға дейін әзірленді және олардың негізгі негізі болды, қылмыстық жылыстатуға тек жасыру, түрлендіру (конверсиялау),

мүлікті елден беру және әкету ғана емес, сонымен қатар пайдалану, тіпті осындай мүлікке пассивті иелік ету жатады [8].

Соңғы ұстаным ҚК-нің 218-бабының дефинициясында көзделгеніне қарамастан, мұндай әрекет үшін жауапкершілік сот-тергеу тәжірибесінде қолданылмайды.

Скандинавия мемлекеттерінде (Дания, Норвегия, Швеция, Финляндия) өте жұмсақ қылмыстық-құқықтық санкцияларға қарамастан, заң шығарушылар қылмыстық немесе мүлдем заңды емес мүлікке заңды сипат беру үшін "заңдастырушының" барлық ықтимал әрекеттерін қарастыруға тырысты.

Мәселен, мысалы, Норвегияда "бір қылмыстық қылмыстан түскен кірісті басқа жолмен қамтамасыз етуге көмек көрсету, жинау, сақтау, жасыру, тасымалдау, жөнелту, беру, айырбастау, билік ету, кепіл немесе инвестициялау, сондай-ақ мүлікті түрлендіру немесе беру немесе оның орналасқан жерін басқа жолмен жасыру" жағдайында қылмыстық кірістерді жылыстату үшін жауапкершілік қарастырылған [9], оның ішінде "елеусіз" жылыстату үшін.

Скандинавия елдерінің қылмыстық заңнамасын зерттей отырып, мен "қатаң" немесе жалпы Санкциялар панацея емес және жақсы мінез-құлыққа басқа жолдармен қол жеткізуге болады деген қорытындыға келдім.

Менің ойымша, жоғарыда аталған елдерде "ақшаны жылыстатуға" қарсы санкциялардың жұмсақтығы бұл елдердің даму деңгейі "ақшаны заңсыз жылыстатуға" тыйым салуға мүмкіндік беретіндігімен түсіндіріледі.

Ақшаны заңсыз жылыстату" бұл елдердің азаматтары үшін өте маңызды тосқауыл болып табылады, өйткені ол белгілі бір қызметпен (соның ішінде кәсіпкерлікпен) айналысу құқығынан айыру, кедергі жасау (қоғамдық айыптау) және т.б. сияқты басқа шараларды қарастырады.

Австралиялық коалиция дайындық кезеңінде "заңдастырушыларды" жауапқа тартуға мүмкіндік беретін және ниет пен кінәні дәлелдеу рәсімін жеңілдететін халықаралық құқық пен әлемдік тәжірибеден мүлдем өзгеше тетік әзірледі.

Осылайша, Австралияның ақшаны жылыстату және терроризмді қаржыландыру туралы Заңына сәйкес, уәкілетті тұлғаға мүлікке қатысты жалған құжат берген немесе осы мақсатта жалған құжат жасаған кез келген адам жауап береді [10].

Әлемде мұндай тәжірибенің көптеген қарсы мысалдары бар.

Сонымен, Эстония мен Латвияның қылмыстық заңнамасында "Қылмыстық жолмен алынған кірістерді жылыстату" ұғымы жоқ, ал тиісті ережелер оны тек "Қылмыстық жолмен алынған кірістерді жылыстату" (Эстонияда)[11] немесе "қылмыстық жолмен алынған кірістерді немесе басқа мүлікті жылыстату" (Латвияда)[12].

Ақшаны жылыстатқаны үшін қылмыстық жауапкершілікті енгізу, мысалы, Швейцария мен Түркияда халықаралық конвенциялар мен ФАТФ стандарттары ұсынған осы құбылысты криминализациялаудың барлық элементтерін толық есепке алмайды.

Швейцарияда "ақшаны жылыстату" кез келген" қылмыстық немесе білікті салық қылмысы нәтижесінде пайда болған және қылмыс нәтижесінде

алынған құнды құруға, табуға немесе тәркілеуге кедергі келтіретін белгілі немесе күдікті мінез-құлықты " қамтиды [14].

Түркияда ақшаны жылыстату "қылмыс нәтижесінде алынған активтердің шығу тегін жасыруды немесе алты айдан астам мерзімге бас бостандығынан айыруды талап ететін қылмыс нәтижесінде алынған активтерді сатып алуды" қамтиды [13].

Салыстыру үшін, Еуропа Кеңесінің қылмыстық қызметтен түскен кірістерді жылыстату, анықтау, алып қою және тәркілеу туралы Страсбург Конвенциясының 6-бабына, БҰҰ-ның Трансұлттық ұйымдасқан қылмысқа қарсы конвенциясының (Палермо конвенциясы) және БҰҰ-ның Сыбайлас жемқорлыққа қарсы конвенциясының (Мадрид конвенциясы) 3-бабына сәйкес қылмыстардан түскен кірістерді жылыстатуға қатысты мынадай іс-әрекеттерді қылмыстық іс-әрекеттер деп тану ұсынылады

(a) мұндай мүліктің заңсыз шығу тегін жасыру немесе қылмыс жасауға қатысы бар адамдарға осы әрекеттің құқықтық салдарын болдырмау үшін көмек көрсету мақсатында қылмыстан көрінеу табыс болып табылатын мүлікті түрлендіру немесе беру

(b) мұндай мүліктің қылмыстардан түсетін кірісті білдіретінін біле отырып, мүліктің немесе ондағы кез келген үлестің шынайы сипатын, көзін, орналасқан жерін, өкімін немесе берілуін жасыру немесе жасыру

(c) мүлікті сатып алу кезінде оның қылмыстардан түсетін кірісті білдіретінін біле отырып, сатып алады, иеленеді немесе пайдаланады; немесе

(d) қылмысқа қатысады немесе осы бөлімге сәйкес қылмыс жасауға тырысады немесе қылмыс жасау үшін сөз байласады, сондай-ақ осындай қылмыс жасауға көмектеседі, итермелейді, жәрдемдеседі немесе кеңес береді.

Басқаша айтқанда, соңғы мысал Конвенцияның талаптарына сәйкес келмейтіні анық.

Әлбетте, қылмыстан түскен кірісті жылыстатудың халықаралық тұжырымдамасын халықаралық қауымдастық бір түнде емес, біртіндеп жасады⁴. Алайда, біз Конвенцияға қол қойылғаннан және ратификацияланғаннан кейін ішкі заңнаманың тиісті нормалары халықаралық стандарттарға барынша жақын болуы тиіс деп санаймыз.

Бұл экономикалық саясат, соның ішінде ақшаны жылыстатуға қарсы іс-қимыл мәселелері белгілі бір дәрежеде саясаттандырылып, ресми терминологияға енеді деген тезисті қолдайды: "Quod licet Jovi (Jovi), non licet bovi" ("Юпитерге рұқсат етілген, бұқаларға рұқсат етілмеген").

Жоғарыда айтылғандар ақшаны жылыстатумен күресу немесе осы жұмысты мемлекеттермен ұйымдастыру қажеттілігін сынау емес, бұл жұмысты "стандарттан" айырмашылығы ұйымдастырудың өте озық және сонымен бірге тиімді әдісінің мысалы. Алайда, осы уақытқа дейін біздің елде ол тіпті зерттелмеген.

2013 жылы қылмыстық кірістерді заңдастыру жауапкершілігі туралы тиісті бапқа өзгерістер енгізу туралы шешім қабылдай отырып, біздің заң шығарушы мақаланың атауын және оның мазмұнын тұжырымдамалық

тұрғыдан дұрыс анықтады, атап айтқанда: қылмысты заңдастыру Қылмыстық жолмен алынған кірістерді заңдастыру актісінен тұрады.

Бұдан шығатыны, әкімшілік құқық бұзушылық немесе азаматтық-құқықтық азаптау нәтижесінде алынған мүлікті жария ету логикалық түрде жеке қылмыстық жауаптылыққа әкеп соқпайды. Мен өзім қаржы полициясы ұйымының осы саланың маманы бола отырып, ұсынылған түзетумен келісемін.

Алайда, содан бері жағдай айтарлықтай өзгерді және "жаңа" Қылмыстық кодекстің қабылдануымен қылмыстық құқық бұзушылықтардың жаңа санаты пайда болды, атап айтқанда, Қылмыстық кодекстің 218-бабында көзделгендей, заңдастыру тұрғысынан қарастырылмайтын теріс қылықтар⁶.

Сонымен бірге, әкімшілік құқық бұзушылықтар заңдастырудан шығарылмайды, ал заңдастырудың міндетті шарты болып табылатын экономикалық құқық бұзушылықтар үшін қылмыстық-құқықтық салдарлардың шегі едәуір артты. Бұл әлеуетті қылмыскерлерге қамауға алу қаупін болдырмау үшін тиісті әдістерді қолдануға мүмкіндік береді және сонымен бірге қылмыстық құқық бұзушылықтар шеңберінде қылмыс нәтижесінде алынған мүлікті тәркілеу мүмкіндігін жояды немесе қиындатады.

Бұл, атап айтқанда, Жоғарғы Соттың "қылмыстық жазаны тағайындаудың кейбір мәселелері туралы" нормативтік қаулысының 20-тармағында көрсетілген, оның мазмұны мүлікті ҚК-нің тиісті бабында көзделген санкция мүлікті қосымша жаза ретінде тәркілеуді көздеген жағдайда ғана тәркіленуі мүмкін [14].

Осылайша, аталған қылмысты жасау нәтижесінде сатып алынған мүлік кінәлі адамның иелігінде қалып қана қоймай, қосымша дивидендтер алу үшін екінші реттік бөлу үшін де пайдаланылуы мүмкін.

Сонымен қатар, ақшаны жылыстатуға қарсы күрес жөніндегі халықаралық конвенцияларда, атап айтқанда жоғарыда аталған Палермо конвенциясында (6-баптың 2-тармағы), Мадрид конвенциясында (23-баптың 2-тармағы) және Еуропа Кеңесінің Страсбург конвенциясында (Е-баптың 1-бабы), қатысушы мемлекеттер предикаттық қылмыстар ретінде "ең кең шеңберді" көрсете отырып предикаттық қылмыстар", мыналарға сілтеме жасауға міндетті.

Конвенцияда қылмыстар туралы емес, құқық бұзушылықтар туралы айтылғанына назар аударғым келеді. Көптеген елдердің қылмыстық заңнамасына сәйкес (мысалы, Германия Қылмыстық кодексінің 12-бабы, Франция Қылмыстық кодексінің 111-1 және 121-3-баптары) [15] [16], құқық бұзушылықтар қылмыстар мен теріс қылықтарға бөлінеді.

Әртүрлі құқықтық жүйелерді ұсынатын 40 елдің қылмыстық заңнамасын талдау осы елдердің үштен бірінде ақшаны жылыстатуға байланысты негізгі құқық бұзушылықтарға тікелей құқық бұзушылықтардан басқа теріс қылықтар кіретінін көрсетеді. Мұндай тәжірибені дамыған нарықтық экономикасы бар елдерде (АҚШ, Австралия, Германия, Франция, Швейцария, Нидерланды және Бельгия) және жоғары дамыған қоғамда (Австрия), Еуропалық Одақтың донор елдерінде (Португалия), сондай-ақ посткеңестік мемлекеттерде (Грузия, Украина және Молдова) байқауға болады.

Осыған байланысты "қылмыс жасау жолымен" деген сөздерді "қылмыс жасау нәтижесінде" деген сөздермен алмастыра отырып, тиісті баптың атауына және анықтамасына өзгерістер енгізу қажет болып көрінеді.

Алдыңғыға қатысты екінші дәрежелі, бірақ сонымен бірге ғалымдар мен практиктер талқылайтын тағы бір мәселе - құжаттарды заңдастыру (ақшаны жылыстату) рәсімдерін жүргізуді реттейтін предикаттық қылмыстардың тізімін нақты анықтау қажеттілігі.

Бұл мәселені шешудің құқықтық негізі бар.

Мәселен, Еуропа Кеңесінің қылмыстық қызметтен түсетін кірістерді жылыстату, анықтау, алып қою және тәркілеу туралы Страсбург конвенциясында: "әрбір қатысушы мемлекет қылмыс деп тану үшін қажетті деп санайтын шараларды толық немесе ішінара және өзінің ішкі заңнамасына сәйкес осы баптың 1-тармағында көрсетілген әрекеттерді, осы баптың 1-тармағында көрсетілген іс-қимылдарды қабылдай алады. келесі жағдайлардың кез-келгенінде (немесе барлығында)".

Ақшаны жылыстатуға қарсы қаржылық шараларды әзірлеу тобының (ФАТФ) 1-ұсынысында да былай делінген: "мемлекеттер предикаттық қылмыстардың мүмкіндігінше кең ауқымын қамту үшін барлық ауыр қылмыстарға ақшаны жылыстатуға байланысты қылмыс ұғымын қолдануы керек.

Шекті қылмыстар барлық қылмыстарға сілтеме жасау арқылы анықталуы мүмкін немесе ауыр қылмыстың белгілі бір түріне қатысты "шекті мәндер" немесе шекті қылмысқа қолданылатын бас бостандығынан айыру жазасы (шектеу тәсіл), шекті қылмыстардың тізімі, немесе осы тәсілдердің жиынтығы" [17, 5].

Басқаша айтқанда, ФАТФ конвенциясы мен ұсынымдарының бұл талабы барлық немесе аса ауыр қылмыстарды заңдастырудың (ақшаны жылыстатудың) предикаттық қылмыстары ретінде айқындауға болатын уақытша шешімді білдіреді.

Жоғарыда аталған елдердің қылмыстық кодекстерін зерттеу көрсеткендей, істердің тек 12% - ы (Германия, Португалия, Австрия, Қытай және Жапония) предикаттық қылмыстар ретінде нақты заңсыз әрекеттерді, ал тағы 7% - ы (Испания, Израиль және Түркия) предикаттық қылмыстар ретінде ауыр әрекеттерді қамтиды.

Нәтижесінде Қылмыстық кодекстерде зерттеуге қатысқан елдердің 20 пайыздан азы "ақшаны жылыстату" қылмысын анықтау мен тергеу саласын қысқартуға мүмкіндік беретін нормаларды пайдаланады.

Ақшаны жылыстату".

Әлемдік тәжірибеге сәйкес, өзімшіл қылмыстар өз қылмыстарының нәтижелерін пайдалану ниетін білдіреді, бұл кем дегенде мүмкіндігінше аз дауласуы керек.

Осыған байланысты экономикалық қылмыстардың, сыбайлас жемқорлық қылмыстардың және ұйымдасқан қылмыстың ықтимал сипатын ескере отырып, уақтылы ашу мүмкін емес. Бұл нақты жағдайда мен іріктеу елдерінің көпшілігінің ұстанымын қолдаймын, оған сәйкес сатып алуға байланысты

барлық қылмыстар заңдастыру (ақшаны жылыстату) тұрғысынан қарастырылуы керек.

Сонымен бірге, қылмыстық кодекстің 218-бабына ескертпелерге Жаңа тармақ қосу керек: "Қылмыстық жолмен алынған кірістерді, басқа да артықшылықтар мен артықшылықтарды заңдастырудың (жылыстатудың) алғышарты болып табылатын қылмыс - бұл өзімшіл ниеттің немесе уәждің болуын көздейтін әрекет". Бұл құқық қорғау органдарына ақшаны жылыстату фактісі бойынша тергеу жүргізу мәселесін әрдайым қарастыру міндетін жүктейді, егер алдын-ала қылмыстың нұсқасында айыпталушының кінәсі негізгі қылмыста әлі анықталмаған болса да, өзімшілдік мотиві болса.

Ал жоғарыда аталған азаматтық құқық бұзушылықтар мен әкімшілік құқық бұзушылықтар ше? Өйткені, заңды мәміле деп атауға болмайтын елеусіз құқық бұзушылық жасаған адамды қылмыстық жауапкершілікке тарту қисынды емес және жасалған әрекетке пропорционалды емес.

Мұнда сіз шетелдік құқықтық нормаларға және оларды қолдану тәжірибесіне тікелей жүгіне аласыз.

Қазіргі уақытта әлемнің әртүрлі елдерінде қылмыстық және азаматтық-құқықтық жүйелер шеңберінде бұл мәселені шешудің әртүрлі нұсқалары бар.

Мысалы, Қытайда сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл шеңберінде қылмыстық-құқықтық нормалар енгізілді (Қылмыстық кодекстің 395-бабы), оған сәйкес мемлекеттік шенеуніктер, егер олар өздерінің ресми кірістерінен асатын мүлікке иелік етсе немесе жұмсаса және айырмашылық үшін есеп бере алмаса, жауапқа тартылады. Бұл қылмыс үшін жаза өте ауыр-бес жылдан он жылға дейін (егер табыс пен мүліктің құны арасындағы айырмашылық айтарлықтай болса) [18].

Мұндай жағдайларда дәлелдеу ауыртпалығы жауапкерге жүктеледі және егер мүлік көзі белгісіз болса немесе оны саналы түрде есепке алу мүмкін болмаса, ол әрқашан заңсыз болып саналады және тәркіленеді.

Осыған ұқсас шаралар Израиль мемлекетінде де бар. № 413 Қылмыстық кодекске сәйкес, Қылмыстық жолмен алынған деп күдіктелген мүлікке иелік ету және соттың заңды жолмен алынған деген күдігін жоймау алты айға бас бостандығынан айыруға жазаланады [19].

Басқаша айтқанда, сотталушы өзі иеленетін немесе пайдаланатын мүліктің шығу көзінің заңдылығына күмәнданбаған жағдайда ғана қылмыстық жауапкершілікке тартылуы керек.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

Закон РК «О Национальном Банке Республики Казахстан» от 30.03.1995г. №2155 Justice US law (Закон о правосудии США)/

<https://law.justia.com/codes/us/2015/title-18/part-i/chapter-95/sec.-1957/>

Codice penale della Repubblica Italiana (Уголовный кодекс Республики Италия)/

Codice Penale - Edizione 2020 (Уголовный кодекс - издание 2020)//

<https://www.studiocataldi.it/codicepenale/>

Баймашова К.Б. Актуальные проблемы противодействия легализации доходов, полученных преступным путем: дис. магист. права: Баймашова К.Б., – Қосшы, 2019г. – 85с.

Рудая Т.Ю. Зарубежный опыт в сфере борьбы с легализацией (отмыванием) доходов, полученных преступным путем// Юристъ-Правоведъ. – 2012г. – №6. С. 83 – 86

Ley №10/1995, de 23 de noviembre, de enjuiciamiento criminal del Reino de España (Закон об уголовном судопроизводстве Королевства Испания)/ Anúnciate en noticias jurídicas// http://noticias.juridicas.com/base_datos/Penal/lo10-1995.l2t13.html#a301

Wetboek van Strafrecht (Уголовный кодекс Королевства Нидерланды)//[https://wetten.overheid.nl/BWBR0001854/2020-01-01Proceeds Of Crime Act 2002](https://wetten.overheid.nl/BWBR0001854/2020-01-01Proceeds%20Of%20Crime%20Act%202002) (Закон Великобритании «О доходах от преступной деятельности»)// <http://www.legislation.gov.uk/ukpga/2002/29>

Lov om straff (straffeloven) (Закон о наказании (Уголовный кодекс) Королевства Норвегия)/ Lovdata// <https://lovdata.no/dokument/NL/lov/2005-05-20-28?q=straffeloven>

Anti-Money Laundering and Counter-Terrorism Financing Act 2006 (Закон Австралийского Союза 2006 года «О борьбе с отмыванием денег и финансированием терроризма»)/ Federal register of Australian government legislation (Федеральный реестр законодательства Австралийского Правительства)// <https://www.legislation.gov.au/Details/C2019C00011>

Karistusseadustik (Уголовный кодекс Эстонской Республики)/ Riigi Teataja

(Национальный журнал)// <https://www.riigiteataja.ee/akt/103012020016> Kriminālikums Republikas Latvija (Уголовный кодекс Республики Латвия)// <http://m.likumi.lv/doc.php?id=88966>

115. Code pénal Suisse (Уголовный кодекс Швейцарии)/ Le portail du Gouvernement Suisse (Портал правительства Швейцарии)// <https://www.admin.ch/opc/fr/classified-compilation/19370083/index.html>

Türk ceza kanunu (Уголовный кодекс Турции)/ Mevzuat bilgi sistemi// <http://web.archive.org/web/20160605121157/http://www.mevzuat.gov.tr/Metin.Aspx?MevzuatKod=1.5.5237&sourceXmlSearch=&MevzuatIliski>

Нормативное постановление Верховного суда РК «О некоторых вопросах назначения уголовного наказания» от 25.06.2015г. №4 (с изм. и доп. На 22.12.2017г.)// <http://adilet.zan.kz/rus/docs/P1500000004S#z1>

Strafgesetzbuch (StGB) der Bundesrepublik Deutschland (Уголовный кодекс ФРГ)// <http://www.gesetze-im-internet.de/stgb/BJNR001270871.html>

Code pénal de la République Française (Уголовный кодекс Республики Франция)// <https://www.legifrance.gouv.fr/affichCode.do?cidTexte=LEGITEXT000006070719>

Сорок рекомендаций FATF// Группа разработки финансовых мер борьбы с отмыванием денег (ФАТФ). – 30с.

Уголовный кодекс Китая (中华人民共和国刑法 (修订))// http://www.npc.gov.cn/wxzl/wxzl/2000-12/17/content_4680.htm

УДК 342

Мырзабеков М.
Master's student Q University

Мемлекеттік қызметкерлер дауы туралы

Аннотация. Мақала Қазақстан Республикасының мемлекеттік қызметіндегі мемлекеттік қызметке қатысты дауларды қарау мен шешудің материалдық және процессуалдық құқықтық мәселелеріне арналған. Автор мемлекеттік қызмет туралы даулардың жария-құқықтық табиғатын зерттеп, олардың жіктелуін ұсынады, мемлекеттік қызмет туралы заңнаманы және азаматтық іс жүргізу заңнамасын жетілдіру бойынша ұсыныстарды тұжырымдайды.

Түйін сөздер: жаһандану, халықаралық қатынастар, қазіргі трансформация, мемлекет, егемендік.

Аннотация. Статья посвящена материально-правовым и процессуально-правовым проблемам рассмотрения и разрешения государственно-служебных споров на гражданской службе РК. Автор исследует публично-правовую природу государственно-служебных споров, предлагает их классификацию, формулирует предложения по совершенствованию законодательства о государственной службе и гражданско-процессуального законодательства.

Ключевые слова: глобализация, международные отношения, современная трансформация, государство, суверенитет.

Annotation. The article is devoted to the legal problems of consideration and the settlement of state-service disputes on civil service. The author investigates public-legal nature of state-service disputes, offers their classification, and formulates proposals on perfection of the legislation on public service and the civil-remedial legislation.

Key words: globalization, international relations, modern transformation, state, sovereignty.

Ішкі аудиторлар жүргізетін тексерулер кеңестерден, агенттіктерден, мемлекеттік органдардан немесе салалық шекаралардан, адамдар санынан немесе уәкілетті тергеу көлемінен аспайды. Ресми тергеу органының құрамынан тыс адамдар сұрау салу бойынша куәгер ретінде жазбаша құжаттарды ұсына алады және сарапшы ретінде қатыса алады. Қызметтік тергеу – оны жасау факторларын абсолютті, көпжақты және әділ анықтау мақсатында тәртіптік әкімшілік мемлекеттік қызметшілер туралы мәліметтер мен мәліметтерді жинау және тексеру процесі.

Қызметтік тексеру жүргізу туралы шешімді корпоративтік органның, басқарманың, жоспардың, шаруашылық құрылымының басшылығы қызметкердің (қызметкердің) тәртіптік теріс қылық жасағанын немесе кінәсіз екенін анықтау үшін қосымша тексеру жүргізе отырып қабылдайды; Еңбек шартын бұзу немесе міндеттемелерді бұзу.⁵¹

Мемлекеттік органның лауазымды адамының жазбаша түсініктеме беруден бас тартуы қызметтік тергеу жүргізуге кедергі болмайды.⁵³

Уәкілетті тұлға Ұлттық комиссияның, Тәртіптік комиссияның, Мемлекеттік кадр комиссиясының немесе Тәртіптік кеңестің ұсынымдары мен материалдарын қараған кезде ресми тексеру жүргізілмейді.

Жеке тұлғалар Ұлттық комитеттің, Әдеп жөніндегі комитеттің, Аймақтық аппараттық комитеттің немесе Әдеп жөніндегі кеңестің ұсынысы бойынша он жұмыс күні ішінде бекіту туралы шешім шығаруға құқылы.

Шешім үш жұмыс күні ішінде Ұлттық комитетке, Әдеп жөніндегі комитетке, Өңірлік комитетке немесе Әдеп жөніндегі кеңеске хабарлануы тиіс.

Мемлекеттік қызметшіні тағайындауға және қызметтен босатуға уәкілетті адам (осы жерде - уәкілетті тұлға) бұзушылық туралы белгілі болған күн оның тәртіптік теріс қылық жасағаны анықталған күн болып табылады.

Тәртіптік жазаларды қолдану кезінде «Қазақстан Республикасының мемлекеттік қызметі туралы» Заңының 55, 44-баптарында, 5, 6, 7-баптарында көрсетілген талаптар ескеріледі.

Комитетті қол қоюға уәкілетті тұлғалар құрады және оның құрамына мемлекеттік мекеменің төрағасы мен директорының лауазымды тұлғалары кірді.

Орталық Атқару Комитетінің жұмысына жалпы басшылықты кемінде бес мүшеден тұратын жауапты хатшы жүзеге асырады. Үштен екісі – төрағалар мен құрылымдық бөлімнің өкілдері. Бұл ретте мемлекеттік қызметшілерге қатысты құжаттар мүдделі қызметкерлер мен Мемлекеттік комитет төрағасына жолданды. Қадағалау мәселелеріне жауапты аймақтық кадр комитетінің төрағасы уәкілеттік берген әкімшілік қызметкерді қызметке тағайындау және босату.

Лауазымды тұлғалардың тәртіпті бұзуы туралы мәліметтер: жеке және құқық қорғау органдарының арыздары, құқық қорғау органдарының және басқа да лауазымды тұлғалардың материалдары, газеттердегі құжаттар, құрылыс басшыларының нұсқауы немесе ішкі жоспарлау. Бұл материалдар жазбаша немесе басқа коммуникация нысандарын, соның ішінде бейне материалды қамтуы мүмкін.

Ұлттық басқарма, Әдеп жөніндегі комитет, Жергілікті персонал комитеті, Әдеп жөніндегі комитет немесе Тәртіптік комитет ресми түрде тексеретін қызметкерлер жазбаша түсініктеме беруі керек.

Өзіне қатысты тәртіптік жауапкершілік туралы мәселе қаралып жатқан мемлекеттік әкімшілік қызметші қызметтік тергеп-тексеру материалдарымен танысуды өзі растаудан (қол қоюдан) бас тартса, персоналды басқару қызметінің (кадр қызметінің) қызметкерлері немесе уәкілетті лауазымды адамдары тиісті актісіне сәйкес. Осының барлығына сүйене отырып, біз ресми

сұрау салуды тек қана көлемі бойынша ресми сұрау деп айта аламыз. Қызметтік тергеулер жеке тұлғадан тыс немесе департаменттер, бөлімдер немесе мемлекеттік органдардың ішінде жүргізілмеуі керек. Заңды тергеп-тексеру объектісі болып табылатын алқаби өз еркімен және өтініші бойынша куә ретінде жазбаша айғақтар бере алады және сарапшы ретінде қатыса алады.

Құқықтық тергеу – болған оқиғаны толық, нақты және объективті анықтау мақсатында мемлекеттік қызметшінің қиянат жасауына қатысты материалдар мен ақпаратты жинау және тексеру қызметі.

Қызметтік бақылау оның белгіленген себептері мен себептерін анықтау, кінәлі тұлғаларды анықтау және қызметкерді жазалауды болдырмау немесе негізсіз қудалауды болдырмау қағидатын сақтау мақсатында жүзеге асырылады. Сондай-ақ, егер мемлекеттік қызметші өзінің жазбаша өтінішінде құқық бұзушылықты жоққа шығарса, қарамағындағы қызметкер келісім берсе, болжамды теріс қылық бойынша заңға сәйкес тергеу жүргізіледі. комиссияның қорытындысы және тергеу нәтижелері бойынша тәртіптік жазалар, шығару, теріс қылықтар және жұмыстан босату үшін.

Тәртіптік бұзушылықты қараған кезде алқа қызметкерді теріс қылық жасағаны үшін жұмыстан босату туралы біржақты шешім шығарады, бұл жағдайда талапкер өзінің мінез-құлқын ақтай алмайды, себебі комиссияның кеңсесінде болған кезде бұзушылықтың өте ауыр болғанын көрсету мүмкін емес.

Пайдалынылған әдебиеттер тізімі:

1. Миннигулова Д.Б. Қызметтік келісім-шарт негізіндегі мемлекеттік мемлекеттік қызмет: Үч. ауыл /Д. Минниғұлова Б. - М.: КноРус, 2019. - 150 б.
2. Жетпісбаев Б.Қазақстан Республикасындағы әкімшілік-құқықтық мәжбүрлеу Оқулық. – Алматы: НҰРПРЕСС, 2013. – 170 б.<http://rmebrk.kz/>
3. Ресей Федерациясының әкімшілік құқығы: оқулық 2-басылым, қайта қаралған және кеңейтілген. Попов Л.Л., Мигачев Ю.И.(Ред. Л.Л. Попов) «РГ-пресс», 2019 ж. 86-бет
4. Жұмағұлов, М.И. Әкімшілік мәжбүрлеудің құқықтық негіздері [Мәтін]: монография / М.И.
5. Ибрагимов Х.Ю. Қазақстан Республикасының әкімшілік құқығы: Оқулық (жалпы бөлім) / Қазақстан Республикасы Ішкі істер министрлігінің академиясы. Алматы: Даникер, 2000. 256 б.
6. Бекетов О.И. Әкімшілік құқықтың өзекті мәселелері //мемлекет және құқық. 2019 жылғы № 5

УДК 349.6

Ушкempiров Б. А.
Master's student Q University

Экологиялық құқық жүйесіндегі экологиялық қолайсыз аумақтар туралы құқықтық нормалардың орны

Аннотация. Мақала экологиялық қолайсыз аумақтардағы нормалардың экологиялық құқық жүйесіндегі орнын анықтауға арналған. Бүгінгі таңда қоршаған ортаның жағдайы бүкіл әлемді аландатып отыр. Сондықтан экологиялық қолайсыз аумақтарды құқықтық реттеудің мәні мен негізгі бағыттарын анықтау орынды сияқты.

Негізгі сөздер: экологиялық орта.

Аннотация. Статья посвящена определению места норм об экологически неблагоприятных территориях в системе экологического права. На сегодняшний день состояние окружающей среды вызывает опасение во всем мире. Поэтому представляется целесообразным определить сущность и основные направления правового регулирования экологически неблагоприятных территорий

.Ключевые слова: Окружающая среда.

Annotation. The article is devoted to determining the place of norms on ecologically unfavorable territories in the system of environmental law. Today, the state of the environment is of concern throughout the world. Therefore, it seems appropriate to determine the essence and main directions of legal regulation of ecologically unfavorable territories

Key words: criminal activity, income, criminal groups, organized crime, weapons, hierarchy, criminal subculture.

В.В. Петровтың айтуынша, профессор: "табиғатты қорғау мәселесі күрделене түскеннен кейін ғана елде қоршаған ортаны қорғау функциясы пайда болады. Бұған дейін мемлекет табиғатты тек экономикалық қызмет шеңберінде пайдалану және қорғаумен айналысып, оны экономикалық функциялардың көрінісі ретінде қарастырған. Алайда, экологиялық проблемалардың өсуі және қоғам мен табиғаттың өзара іс-қимыл саласының маңыздылығының артуы ел ішінде тәуелсіз экологиялық функцияларды құру қажеттілігіне әкелді"[1].

Бұрын ол экологиялық қолайсыз аймақтарға қатысты заңдарды талдап, экологиялық апаттар мен төтенше экологиялық жағдайларды басқарудың аймақтық жүйесінің құқықтық нормаларының бөлінуі мен салыстырмалы тәуелсіздігін анықтады. Бұл құқықтық нормалар белгілі бір тақырыппен және құқықтық институтты қалыптастыру мақсатымен біріктірілген. "Құқықтық институт - бұл белгілі бір заңды бөлімше шеңберінде объективті түрде қалыптасқан және жеткілікті егжей-тегжейлі және типтік қоғамдық қатынастарды реттейтін құқықтық нормалардың жиынтығы. Бұл ерекшеліктер салыстырмалы функционалдық тәуелсіздікке, тұрақтылыққа және автономияға ие " [2].

Құқықтық зерттеу институттары, құқық салалары және құқықтық жүйелер құқықтық нормаларға негізделген. Бұл нормалар бүкіл құқықтық жүйенің негізі болып табылады және заңгерлердің теориясы бойынша оларды "бастапқы ұяшықтар" деп атайды. Заңның үстемдігі - бұл адамның белгілі бір жағдайда өзін қалай ұстайтынын анықтайтын мінез-құлықтың нақты өлшемі.

Бұл қатаң сақталуы керек міндетті ереже. Ішкі заңнамаға сәйкес, заңның үстемдігі әдетте тұрақты немесе уақытша, қайта пайдалануға арналған және белгілі бір қоғамдық қатынастар шеңберінде адамдардың белгісіз санына таралатын міндетті мінез-құлық ережесі болып табылады.

Өткен ғасырда белгілі заңгер Н. Коркунов құқықтық нормалар негізінен "құқықтық нормалардың мәні" екенін атап өтті. "Әдетте, тиісті процедура, кодексті" шешу, түсіндіру немесе анықтау мүмкін емес", бірақ әрқашан сұрауларды қамтиды және мүдделер қақтығысын қалай шешуге болатынын көрсетеді [3].

Қазіргі заң ғылымында құқықтық нормалар әлі күнге дейін адамның мінез-құлқын реттейтін жалпы принциптер мен ұйымдастырушылық негіздерді анықтайтын басқа құқықтық нормалармен бірге мемлекет белгілеген және кепілдендірілген адаммен байланысты мінез-құлық ережелері ретінде қарастырылады [4].

Құқықтық нормалардың формальды-құқықтық белгілері мен сипаттамаларына мыналар жатады:

а) құқықтық нормалар мен мемлекет арасындағы тікелей байланыс (нормалар мемлекет шығарады немесе санкциялайды);;

б) елдің еркін құқықтық нормаларда білдіру;

в) бүкіл қоғамның мүдделерін білдіретін құқықтық нормалардың әмбебаптығы және міндетті сипаты;

г) құқықтық нормалардағы тұжырымдардың қатаң формальды сенімділігі мен дәлдігі;

д) құқықтық нормалардың қайталануы. е) олардың қатаң иерархиялық байланысы.;

ж) құқықтық нормаларды мемлекеттік қорғау;

з) құқықтық нормалардағы талаптарды бұза отырып, мемлекеттік мәжбүрлеуді қолдану мүмкіндігі.

Экология және табиғатты пайдалану саласында ол төтенше экологиялық жағдайлар аймақтарындағы субъектілер үшін тиісті мінез-құлық шараларын анықтауға негізделген. Мемлекет реттейтін бұл ережелерді Экологиялық қолайсыз аумақтардың құқықтық нормалары деп атауға болады. Олар ерекше мақсаттар мен жағдайлармен сипатталатын нормалардың басқа жиынтығы. дәл осы

В.В. Ерофеевтің пікірінше, бұл нормалар экологиялық құқық Институтының бөлігі болып табылады және мәселелердің тар шеңберін реттейтін қоғамдық қатынастарға ұқсас құқықтық нормалардың жиынтығы ретінде анықталады.

Г.А. Мисник, Н. Н. Мисник эквивалент сонымен қатар "экологиялық құқық жүйесі салыстырмалы түрде тәуелсіз қатынастар топтарын реттейтін құқықтық нормалардың жиынтығы" деп санайды [5, 67].

Сондықтан экологиялық қолайсыз аумақтардың құқықтық нормалары экологиялық құқық жүйесінде дербес орын алады.

Дегенмен, бұл нормалар жиынтығының оқшаулануы туралы қорытындыны кейбір экологиялық ғалымдар ондаған жылдар бұрын жасаған.

Демек, д. л. Байдельдинов пен С.Д. Бекишева қоршаған ортаны қорғау министрлігі Экологиялық құқықтың арнайы бөлігі бар тәуелсіз заң органы деп санайды. Алайда, бұл аймақта төтенше экологиялық жағдайдың белгілері жоқ.

М. М. Бринчук және С.Д. Бекишева сонымен қатар "экологиялық кедей аудандардың құқықтық жүйесін" арнайы бөлімде қарастырады.

А. П. Анисимов және А. Рыженков ұқсас позицияны ұстанады, бірақ бұл нормалар жиынтығын "Экологиялық қолайсыз аудандардың құқықтық жүйесі" деп белгілейді.

Сонымен бірге, жоғарыда аталған нормалар, әдетте, келісетін "ерекше экологиялық-құқықтық мәртебесі бар аумақтардың құқықтық жүйесі" институтының кіші институты ретінде түсіндіріледі.

Бірақ кейбір ғалымдардың көзқарастары әртүрлі. Демек, О.Л. Дубовик экологиялық аймақтарға бөлу немесе төтенше экологиялық жағдайларды жалпы бөлімге қосады. Егер қоршаған ортаны қорғау саласындағы басқару функциясы ретінде экологиялық аймақтарға бөлуді жалпы бөлімде қарастыруға болатын болса, онда экологиялық төтенше жағдайлардың құқықтық жүйесі ерекше заттардың ажырамас бөлігі ретінде белгілі бір рөл атқаруы керек деп санаймыз.

Әйтпесе, В. Трунцевский, "экологиялық төтенше жағдайлардың құқықтық жүйесі" арнайы бөлімге бөлінген. Сонымен қатар, ғалымдар қандай да бір себептермен экологиялық апат аймақтарын қарастыруға назар аудармайды.

Ұсынылған материалдарға сүйене отырып, ғалымдардың көпшілігі экологиялық қолайсыз аудандардың құқықтық нормалары тәуелсіз құқықтық субинституттар ретінде бөлінуі керек деген пікірге сүйенеді. Біз бұл көзқараспен келісеміз және кейбір авторлардың пікірінше, бұл нормалар жетілген құқықтық институттар емес, ішкі институттар деп санаймыз.

Депутаттың ғылыми-зерттеу институты үлкен заң институтының бөлігі болып табылады және оны тәуелсіз бөліктерге бөлуге болады. Бұл бөліктер субинституттар деп аталады. А. Ибраева және Н. Ибраев берген анықтамаға сәйкес, жан - жақты құқықтық институт-бұл бағынышты институттар деп аталатын көптеген шағын тәуелсіз құрылымдарды қамтитын құқықтық нормалардың кең жиынтығы.

Құқықтық институттардың бірыңғай жүйесі шеңберіндегі субинституттар ұғымы тәуелсіз құрылымдарды - бірлікте ерекшеленетін және басқа нормалардан бөлек құқықтық нормаларды қамтиды. Осыған байланысты экологиялық қолайсыз аймақтарды реттейтін құқықтық нормалар бірыңғай құқықтық институт шеңберіндегі басқа нормалармен біріктірілуі мүмкін бе деген сұрақ туындады.

Біз бұл нормаларды құқықтық институттарға жатқызуға болмайды деп санаймыз. Экологиялық қолайсыз аудандарды басқару нормаларының өзіндік ерекшеліктері бар, мысалы, бірегей нысандар мен құқықтық қорғау жүйелері. Алайда, бұл нормалар аумақтың арнайы бөлінген учаскелерінде табиғи объектілерді пайдалану мен қорғаудың арнайы жүйесін белгілейтін құқықтық институттармен біріктірілуі мүмкін.

Бұл туралы экологиялық жағдай экологиялық апатқа жақындап, халық үшін қолайсыз өмір сүру жағдайларын туғызатын Қазақстан облысындағы жағдай айғақтайды. Әрине, экологиялық құқықты біртіндеп дамыту шеңберінде Экологиялық қолайсыз аудандардағы қатынастарды құқықтық реттеумен айқындалатын проблемаларды тез және уақтылы жою негізінде экологиялық құқықтық процесті жүзеге асыру қажет екенін атап өтуге міндеттіміз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Керимов Д.А. Философские проблемы права. - М., 1972. - С. 299-301.
72 Коркунов И. М. Лекции по общей теории права. СПб., 1909. –354 с.

2. Пиголкин А.С. Общая теория права, 1998.

3. Марченко М.Н. Проблемы теории государства и права. – М.: Проспект, 2009. - С.610. – 768 с.

4. Ерофеев Б.В. Экологическое право России. – М.: ООО «ПолиграфОпт», 2005. С.102. – 752 с.

5. Мисник Г.А., Мисник Н.Н., Нарезная Е.В. Экологическое право. – Ростов-на-Дону: «Феникс», 2006. - С.28. – 576 с.

Лавров, Я.К. Чепенко; под.общ. ред. В.В. Лаврова. Спб: Санк-Петербургский юрид. ин-т университета прокуратуры Российской Федераций, 2020. – 180 с.

УДК: 347.2/.3

Сакиева Р. С.

Candidate of Legal Sciences, professor

Баталов С. А.

Master's student Q University

Актуальные вопросы совершенствования законодательства Республики Казахстан об ограниченных вещных правах

Аннотация: В статье анализируются законодательные акты РК и зарубежных стран регулирующие право собственности и другие вещные права.

Ключевые слова: Ограниченные, вещные права, собственность, Гражданский кодекс.

Андатпа. Мақалада меншік құқығын және басқа да заттық құқықтарды реттейтін ҚР және шет елдердің заңнамалық актілері талданады

Түйін сөздер: шектеулі, заттық, Азаматтық кодекс, меншік

Abstract. The article analyzes the legislative acts of the Republic of Kazakhstan and foreign countries regulating the right of ownership and other property rights

Keywords: Limited, real rights, property, Civil Code.

Институт вещного права признан гражданским законодательством РК, определившим предмет гражданско-правового регулирования, а также разделом 2 ГК РК, названным «Право собственности и другие вещные права». Таким образом, получили официальное признание вещно-правовые отношения как отношения особого рода. Следует отметить, что система ограниченных вещных прав, закрепленных в ГК РК, не совершенна. Законодатель не дает им

должной правовой характеристики, не полно и расплывчато определяет их перечень. Многие ограниченные вещные права не получили должной правовой регламентации и не отражены в ГК РК. Кроме того, по некоторым из них довольно часто вызывает дискуссии и порядок их защиты. Исследование проблемы подтверждает возможность перспективы развития и совершенствования института ограниченных вещных прав как в плане его структуры, так и конкретного материально-правового содержания. Развитие нормативно-правового регулирования вещно-правовых отношений позволит в недалеком будущем оформить его структуру, в которой получат четкое выражение все составляющие, превратившись тем самым в самостоятельные институты. Это в конечном итоге позволит с полным основанием назвать вещное право значимой подотраслью гражданского права [1].

Целесообразно, на наш взгляд, внесение дополнений в содержание раздела о праве собственности иных вещных прав Гражданского кодекса РК и отнесение к системе вещных прав: сервитутов; права проживания в жилом помещении в силу завещательного отказа; права постоянного (бессрочного) пользования земельным участком; право пожизненного наследуемого владения земельным участком; вещного права аренды

В современной научной литературе рассматривается также возможность возрождения и развития римского института беститульного владения. Владение является основой не только для титульных прав (вещных и обязательственных), но также и для беститульного пользования земельным участком или его частью (например, при пользовании земельным участком давностным владельцем, собственником здания, строения, сооружения). Собственник здания и сооружения, расположенных на чужом земельном участке, может обладать не только правом пользования, но являться и владельцем соответствующего земельного участка или его части. При этом действующим законодательством указанный субъект не наделен титульным правом (а только правом пользования). В связи с этим возникает необходимость теоретического и практического обеспечения гражданско-правовой защиты владения земельным участком или его частью.

Существует тенденция к формированию в рамках гражданского права особого «владельческого права» в качестве особого правового образования (правового института). В настоящее время конкретизируется содержание владельческого права в части: а) перечня владельческих прав на земельные участки; б) определения предпосылок и пределов оборотоспособности этих прав; в) установления специфики множественности лиц на стороне владельца земельным участком; г) установления особенностей единого основания возникновения владельческих прав – договора. Отдельные элементы указанного правового образования уже восприняты и реализованы в правоприменительной (судебной) практике, в частности, признанием возможности долевого владения в отношении права пожизненного наследуемого владения (совместное владение ограниченным вещным правом). В определении содержания права безвозмездного пользования используется только правомочие пользования. В связи с этим предложено дополнить

конструкцию указанной нормы правомочием владения, так как трудно представить возможность практического использования земельного участка без фактического владения им. Это позволит не только привести указанное положение в соответствие с тенденцией развития гражданского законодательства, но и распространить на обладателей права безвозмездного пользования гражданско-правовые способы защиты [2, 27 с].

Анализ зарубежного законодательства и современного состояния складывающихся на рынке имущественных отношений позволяет сделать вывод о том, что современное казахстанское законодательство нуждается в создании более совершенной системы вещных прав. Целесообразно ввести в гражданское законодательство эмфитевзис - вещное право владения и пользования земельным участком за плату для сельскохозяйственного производства и иного назначения, которое может переходить в порядке сингулярного и универсального правопреемства. Данное право должно стать альтернативой обязательственному праву аренды земельного участка, что будет способствовать реализации в отечественном законодательстве принципа «единого объекта» применительно к земельному участку и расположенной на нем недвижимости. Например, в случае необходимости возведения хозяйственных построек для сельскохозяйственного производства.

Кроме того, современное законодательство не содержит такого вещного права как узуфрукт, характерного для законодательства стран с развитой рыночной экономикой. В связи с этим предлагается закрепить в ГК понятие и виды узуфрукта, что позволит устранить правовую неопределенность относительно юридической природы отдельных имущественных прав, закрепленных в современном гражданском и жилищном законодательстве. Между тем известное еще римскому праву право пользования успешно функционирует в законодательстве многих зарубежных стран – Германии, Франции, Австрии, Швейцарии, а также Чехии, Болгарии, Польше, Хорватии, Македонии, Словении, Латвии и др. Законодательство Республики Казахстан ограничивается некоторыми нормами гражданского и жилищного права, сходными по своей правовой природе с узуфруктом, например, закрепляющими права членов семьи собственника жилого помещения, граждан на основании договора пожизненного содержания с иждивением или завещательного отказа и др. В законодательстве не решены принципиально значимые вопросы, такие, как круг лиц, допускаемых в качестве субъектов узуфрукта, возможность права пользования в отношении движимых вещей, в том числе денег и ценных бумаг, содержания и существенных условий договора об установлении узуфрукта и др.

Возникающие в правоприменительной практике сложности и противоречия при применении способов защиты, направленных на владение, являются лишь отголоском более серьезной проблемы - неудовлетворительного состояния современной доктрины, и свидетельствуют о необходимости определенных законодательных изменений при регулировании вопросов защиты вещных прав. В частности, существует очевидная потребность в дальнейшем совершенствовании общих правил, определяющих возможные

способы защиты гражданских прав и условия их реализации, а также специальных правил, регламентирующих применение восстановительных способов защиты вещных прав. Иными словами, формирование института защиты гражданских прав требует более тщательного и взвешенного подхода, учитывающего системные связи между отдельными способами, а также специфику отрасли гражданского права.

Среди предложений по модернизации действующего законодательства о защите вещных прав обоснованными представляются расширяющие парадигму данного правового института. В связи с отсутствием в законодательстве определения «способа» защиты гражданских прав, представляется целесообразным в Гражданском кодексе закрепить определение способа защиты как определенные, прямо предусмотренные законом, правовые возможности, при помощи которых обеспечивается восстановление нарушенных или оспариваемых прав, устранение последствий такого нарушения, а также их признание».

Целесообразно рецепировать в действующее казахстанское законодательство идеи современной российской доктрины: «для правильного понимания смысла и назначения гражданско-правовой защиты и для исключения ее отождествления с гражданско-правовой ответственностью, дополнить Гражданский кодекс исключительно способами защиты прав: 1) признание права; 2) восстановление положения, существовавшего до нарушения права, и пресечение действий, нарушающих право или создающих угрозу его нарушения; 3) признание оспоримой сделки недействительной и применение последствий ее недействительности, применение последствий недействительности ничтожной сделки; 4) признание недействительным акта государственного органа или органа местного самоуправления; 5) самозащита права; 6) присуждение к исполнению обязанностей в натуре; 7) прекращение или изменение правоотношения; 8) неприменение судом акта государственного органа или органа местного самоуправления, противоречащего закону; 9) иные способы, предусмотренные законом. ... необходимо предусмотреть меры гражданско-правовой ответственности: 1) возмещение убытков; 2) взыскание неустойки; 9) компенсация морального вреда. По результатам исследования предлагается включить в содержание текста Гражданского Кодекса положение о том, что лицо вправе требовать признать за собой право собственности на спорное имущество, принадлежность которого не определена, когда такое право нарушается либо оспаривается» [1].

Активно развивающийся рынок строительства жилья и иных объектов социальной инфраструктуры городов и других населенных пунктов, вызывает настоятельную необходимость введения в действующее законодательство права застройки в качестве самостоятельного вещного права. Разработка и внедрение в гражданское законодательство права застройки в качестве самостоятельного вещного права позволит придать гораздо большую устойчивость правовому положению застройщика и будет способствовать снижению рисков потерь, вложенных в строительство объекта инвестиций по

сравнению с правовым положением застройщика-арендатора земельного участка.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

Гражданский кодекс Республики Казахстан (Общая и Особенная части). – Алматы: Юрист, 2014.

Сайфутдинов И.К.. Гражданско-правовая защита владения земельным участком: автореферат дисс... к.ю.н. -- Казань, 2013. – 27с.

УДК: 347.2/.3

Утеева А.Б.

к.ю.н., профессор

Ракишева А. Е.

Master's student Q University

Медиация на современном этапе

Аннотация В статье рассматриваются этапы развития медиации на современном Казахстане и отрасли применения.

Ключевые слова: примирительные процедуры, конфликт, альтернатива, спор, суд, процесс

Андатпа. Мақалада қазіргі Қазақстандағы медиацияның даму кезеңдері және қолдану салалары қарастырылады.

Түйін сөздер: татуластыру рәсімдері, жанжал, балама, дау, сот, процесс

Abstract. The article examines the stages of mediation development in modern Kazakhstan and the field of application.

Keywords: conciliation procedures, conflict, alternative, dispute, court, process

На VI съезде судей Главой государства было указано на важность сокращения числа споров, подлежащих рассмотрению в судебном порядке, внедрения альтернативных способов их разрешения, развития примирительных процедур и медиации, что позволит придать нашему правосудию восстановительный характер[1].

Одна из глав Гражданского процессуального кодекса (далее - ГПК) полностью посвящена альтернативным способам урегулирования споров. В действующем законодательстве предусмотрены несколько видов примирительных процедур: медиация на профессиональной и непрофессиональной основе, медиация проводимая судьей, мировое соглашение, а также партисипативная процедура, при которой с каждой из сторон обязательно учувствует адвокат [2].

Развитие примирительных процедур является одним из приоритетных направлений в реализации важнейшего для страны принципа верховенства

закона, поскольку способствует снижению уровня конфликтности среди населения и созданию благоприятной правовой среды.

Технический прогресс преобразует самое устройство спора. «Индустрия конфликтов находится на подъеме», и сейчас это мнение верно как никогда. Конфликты окружают нас со всех сторон. Покупатели испытывают проблемы с обработкой сделок, обладатели паспортов боятся за сохранность своих личных данных, коммерсанты рискуют репутацией, развитие социальных сетей стимулирует рост антисоциального поведения, государства едва справляются с задачами обеспечения безопасности, больным все чаще приходится делать непривычный для них выбор, а с плохо работающими сайтами в интернете приходится иметь дело вообще всем. Слияние физического и виртуального миров друг с другом привело к появлению множества непривычных, сложных и дорогостоящих операций и взаимоотношений. Вместе с ними возникает и потребность в новых методиках, как разрешения споров, так и их профилактике.

Согласно мониторингу, примирительные процедуры проводятся практически по всем видам категорий споров: трудовым, брачно-семейным, вытекающим из причинения ущерба (вреда), договорным обязательствам, жилищным, земельным, о защите прав потребителей и др.

В 2022 году судьями рассмотрено 35472 гражданских дела с применением альтернативных способов урегулирования споров. В разрезе по видам, статистика представлена в графике.

Количество рассматриваемых дел судами республики растет из года в год. К примеру, за 1 квартал 2018 года судьями окончено 182751 гражданское дело, из них с заключением мирового соглашения 1226 дел, в порядке медиации 6164 дела, с урегулированием спора в порядке партисипативной процедуры 121.

Уровень нагрузки на судей не позволяет им более детально и глубоко вникнуть в причины конфликта возникшего между сторонами, а значит, не всегда могут рассудить имеющийся спор с четким пониманием его правовой и фактической стороны. Правосудие не должно превращаться в конвейер, так как за каждым решением судьи стоят людские судьбы.

Всеобъемлющий доступ к правосудию и эффективность оказываются плохо совместимыми элементами. Чем шире открываются двери в суд и чем больше дел туда поступает, тем меньше дел можно разрешить по всем предписанным законом правилам, с соблюдением установленной процессуальной формы и в требуемые сроки. В этом заключается парадокс современного гражданского процесса, который выражается простой формулой «чем больше доступ для всех, тем меньше он для каждого». Наличие этого парадокса превращает погоню за эффективностью в бесконечный бег за несбыточным идеалом и, в конечном итоге, приводит к постепенному неявному ограничению реального доступа к судебной защите[3, С.42].

Решение этой проблемы видится в актуализации роли районных судов, в применении альтернативных способов урегулирования конфликтов уже на стадии принятия заявления, а также упрощения, оптимизации и цифровизации

судебного процесса. Указанные преобразования широко внедряются Верховным Судом Республики Казахстан в судебную систему, положительные результаты в виде снижения нагрузки и конфликтности в обществе ожидаются.

В целях изучения правовой грамотности общественности относительно примирительных процедур нами в январе-феврале 2022 года проведен интернет опрос среди 52 респондентов на знания альтернативных способов урегулирования конфликтов в гражданском процессе. Так, 50% опрошенных согласились с мнением, что в современном казахстанском обществе взаимоотношения характеризуются высокой напряженностью и конфликтностью, не согласились либо затруднились ответить 25%.

Между тем, следует отметить тот факт, что при разрешении конфликта большинство опрошенных склонны к разрешению конфликта мирным путем, так, 38% респондентов при возникновении спора ищут компромисс, еще 25% настроены на сотрудничество. Анализируя полученные данные можно судить о том, что общественное сознание движется в правильном направлении, от прямой конфронтации до поисков взаимоприемлемых решений, устраивающих обе стороны.

Знания респондентов о примирительных процедурах в гражданском процессе поделились практически поровну и выглядят следующим образом: ничего не знают о примирительных процедурах 31%, хорошо знакомы 31%, немного слышали 29%, были участниками такой процедуры 9%.

Между тем закон «О медиации» был принят 28 января 2011 года, партисипативная процедура как вид примирительной процедуры была введена с принятием нового Гражданского процессуального кодекса 31 октября 2015 года, мировое соглашение как способ урегулирования конфликта существовал в гражданском законодательстве еще КазССР. Таким образом, прошло достаточно времени для подведения промежуточных итогов, в связи с чем, можно сделать вывод, что пропаганда примирительных процедур дает свои результаты, около 70% респондентов, так или иначе, слышали о таком способе урегулирования конфликта.

Вместе с тем следует отметить, что информатизация общественности об альтернативных способах урегулирования спора (конфликта), в частности медиации, производится судебной системой, тогда как независимые организации медиаторов, слабо задействованы в этом вопросе.

Альтернатива судебному разбирательству более привлекательна для общества, в отличие от судебного разбирательства. В этой связи примечательно мнением Абалонина В.О. который считает, что: «для суда примирение не является основной задачей и функцией судьи, выполняющего охранительные функции защитника права и правопорядка. Первоочередная задача судьи в процессе - разрешить спор на основе закона, установить истину и определить виновного в нарушении права и обязать его ответить по закону. Этим объясняется некоторая пассивность со стороны суда в вопросах примирения и склонения сторон к миру. Для сторон примирение в суде в его традиционном понимании означает уступки, неуверенность в правильности занимаемой позиции и неспособность доказать свою правоту в суде [3, С. 24].

Соглашаясь с Абалониным В.О. в части, следует также отметить, что законодатель Республики Казахстан предусмотрел обязанность суда в содействии мирному урегулированию спора на всех стадиях судебного процесса, что по нашему мнению является более правильным, нежели рассмотрение дела только в строгом соответствии с законом. К сожалению, в судебной практике встречаются случаи, когда решение законно по своей природе, но не справедливо по своему существу [3, С. 27]..

В этой связи для дальнейшего правового урегулирования примирительных процедур, а также единообразного применения норм права Верховным Судом разработан проект Нормативного постановления «О некоторых вопросах применения норм права о примирительных процедурах в суде». В постановлении даны разъяснения о процессуальных действиях судьи на каждой стадии процесса, что должно способствовать актуализации примирительных процедур в суде на каждой стадии процесса и в каждой судебной инстанции.

Кроме этого со второго мая 2018 года распоряжением Председателя Верховного Суда Республики Казахстан в районных и приравненных к ним судах, реализуется пилотный проект «Примирительные процедуры в суде» при рассмотрении гражданских дел искового производства, в связи с чем утвержден Алгоритм процессуальных действий, осуществляемый судьями в рамках пилотного проекта. Результаты ожидаются к 31 декабря 2018 года к концу срока реализации пилотного проекта.

Как уже говорилось, гражданским процессуальным законодательством Республики Казахстан предусмотрены несколько способов урегулировать конфликт в гражданском процессе, стороны могут заключить мировое соглашение по спору, не выходящему за рамки предмета иска, заключить партисипативную процедуру, если на стороне истца и ответчика участвуют адвокаты, а также заключить медиативное соглашение, при участии профессионального, непрофессионального медиатора, а также судьи-примирителя.

Каждая из указанных процедур имеет свои достоинства и недостатки, о чем в дальнейшем будет рассмотрено подробнее, однако общим для примирительных процедур является безусловное снижение конфликтности в обществе, упрощение судопроизводства, экономия финансов, сохранение позитивных отношений между сторонами, экономия времени лиц участвующих в процессе.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

Сулейменова У.А. ГПК: новая редакция // <http://sud.gov.kz/rus/content/gpk-novaya-redaksiya>

Гражданский процессуальный кодекс Республики Казахстан. Издательство: Юрист. Алматы: - 2018 г.

УДК: 343

Джанибеков Т. Н.
Master's student Q University

Ақпараттандыру және байланыс саласындағы қылмыстылықтың детерминанттары

Андатпа

Мақалада ақпараттандыру және байланыс саласындағы қылмыс мәселелерін зерттеу криминология ғылымы алдында тұрған өткір мәселердің бірі болып табылатындығы айтылады. Соңғы уақыттардағы криминологиялық әдебиеттерде ақпараттық технологиялар саласындағы қылмыстарды зерттеу тәсілдеріне назар аударудың артуына қарамастан, аталған салада көптеген шешімін таппаған, даулы мәселелердің көптігіне тоқталып өткен. Әсіресе ақпараттық технологиялар саласындағы қылмыс жасаушы тұлғалардың криминологиялық тұрғыда сипаттау аталған мәселердің басында тұрғандығын көрсетеді.

Автор қылмыскердің жеке тұлғасы түсінігіне жағымсыз, сыртқы жағдайларға байланысты қылмыстық мінез-құлықтың сипатына әсер ететін әлеуметтік ерекшеліктердің жиынтығымен көрінетін, қоғамға қайшы бағыт ұстанған және қылмыс жасаған тұлғаны жатқызған. Осы анықтама арқылы қылмыскердің жеке тұлғасы түсінігінің жалпы әлеуметтік және қылмыстық-құқықтық мазмұнының өзара байланысы көрсетілген. Сондай-ақ, мақалада кез-келген жеке тұлғаның әлеуметтік маңызды ерекшелігінің көрінісін, қоғамның рухани жағдайы мен тұрмысын көрсете білген. Қылмыстық-құқықтық тұрғыдан қылмыскердің жеке тұлғасы туралы қылмыскер қылмыс жасап, сот арқылы кінәлі деп танылғанда ғана айта аламыз дейді автор.

Кілтті сөздер: детерминация, ақпараттандыру және байланыс, ақпараттық технология, АТ құралдары, интернет, хакер, электрондық пошта, коммерциялық шпионаж, кракер, вандалдар, қалжыңбастар, интеллектуалдық қасиет, эмоционалдық қасиет, биофизиологиялық қасиет, әлеуметтік-демографиялық қасиет.

Аннотация

статье указывается, что исследование проблем преступности в сфере информатизации и связи является одной из острых проблем, стоящих перед наукой криминологии. В криминологической литературе последнего времени, несмотря на возрастающее внимание к методам расследования преступлений в сфере информационных технологий, выделяется множество нерешенных и спорных вопросов в этой области. Тем более криминологическая характеристика преступников в сфере информационных технологий показывает, что эти проблемы находятся на вершине.

К понятию личности преступника автор отнес человека, совершившего преступление и имеющего антиобщественную направленность, проявляющуюся совокупностью социальных особенностей, влияющих на характер преступного поведения вследствие внешних обстоятельств. В этом определении показана взаимосвязь между общесоциальным и уголовно-правовым содержанием понятия личности преступника. Также в статье автору удается показать проявление общественно важных особенностей любой личности, духовного состояния и жизни общества. С точки зрения уголовного права, о личности преступника можно говорить лишь тогда, когда преступник совершит преступление и будет признан судом виновным, - подчеркивает автор.

Ключевые слова: детерминация, информатизация и связь, информационные технологии, ИТ-инструменты, интернет, хакер, электронная почта, коммерческий шпионаж, взломщик, вандалы, шутники, интеллектуальная черта, эмоциональная черта, биофизиологическая черта, социально-демографическая черта.

Annotation

The article indicates that the study of crime problems in the field of information and communications is one of the acute problems facing the science of criminology. In recent criminological literature, despite the increasing attention to methods for investigating crimes in the field of information technology, many unresolved and controversial issues in this area are highlighted. Moreover, the criminological characteristics of criminals in the field of information technology show that these problems are at the top.

The author refers to the concept of the personality of a criminal as a person who has committed a crime and has an antisocial orientation, manifested by a set of social characteristics that influence the nature of criminal behavior due to external circumstances. This definition shows the relationship between the general social and criminal legal content of the concept of the identity of the criminal. Also in the article, the author manages to show the manifestation of socially important features of any personality, spiritual state and life of society. From the point of view of criminal law, one can speak about the identity of the criminal only when the criminal commits a crime and is found guilty by the court, the author emphasizes.

Keywords: determination, information and communication, information technology, IT tools, Internet, hacker, e-mail, commercial espionage, burglar, vandals, jokers, intellectual trait, emotional trait, biophysiological trait, socio-demographic trait.

Криминология ғылымның басты міндеттері елдегі ақпараттандыру және байланыс саласындағы қылмыстардың жасалуының шынайы криминогендік бейнесін қалыптастыру; қарастырылып отырған қылмыстардың беймәлімділігінің сомалық саны мен коэффициентін анықтау болып табылады. Осы мәселеде ақпараттық технологиялар саласындағы басты детерминанттарды

анықтау, аталған саладағы қылмыстылықпен күресудің шешуші факторларының бірі болып табылады.

Детерминация ұғымына тоқталатын болсақ ол латынның «determinare» (анықтау, айқындау) сөзінен пайда болған ұғым. Яғни детерминация - айқындау, анықтау процесі болып табылады. Әлемдегі барлық құбылыстар, процестер бірі біріне өзара тәуелді, бір құбылыстың пайда болуы, дамуы, жойылуы өзгелеріне тікелей байланысты. Соңғы қалыптасқан құбылыстың тағдырын алғашқы құбылыстар айқындайды. Детерминизмнің негізгі мазмұнын себептілік құрайды. Демек ақпараттандыру және байланыс саласындағы қылмыстылықтың себептік мазмұнын анықтау [1, 101б.]. Аталған саладағы қылмыстылықпен күресуге тиімді әсерін тигізеді деп есептейміз.

Ақпараттандыру және байланыс саласындағы қылмыстылықтың басты, пайда болуының басты себебі - ақпараттық технологиялардың бар болуы және аса жылдам қарқынмен түрленіп, дамуы. Мысалға алатын болсақ XX ғасырдың басында мұндай қылмыс түрі мүлдем болмаған еді. Өйткені, ақпараттық технология құралдары да болмаған еді.

Ақпараттандыру және байланыс саласындағы қылмыстылықтың комплексті екі себебін бөліп көрсетуге болады:

Бірінші түріне себептік комплексті жатқызуға болады. Қылмыстылықтың бұл түрлері классикалық қылмыстылық себептеріне ұқсайды. Тек бір айырмашылығы қылмыскерлер қосымша, көмекші құрал ретінде ақпараттық технология құралдарын пайдаланады. Нәтижесінде қылмыстың шарты, сипаты, масштабы мен салдары өзгереді. Мысалы, адам өлтіру қылмысын ақпараттық технология құралдарын пайдалана отырып іске асыру фактісі АҚШ-та тіркелген еді. Онда 14 жасар жасөспірім АҚШ ауруханаларының интернет сайтындағы науқастардың дәрі қабылдау рецептісін басқа науқастың нұсқауымен өзгерткен. Нәтижесінде теріс ем қабылдаған науқас қаза болады [2, 113б.].

Екінші түрі арнайы себептер жиынтығы. Яғни арнайы ниеті бар тұлға ақпараттық технологиялар құралдарының пайда болып, қалыптасуы әсерімен тікелей аталған құралдар арқылы қылмыс жасайды. Мысалы хакерлер, крекерлер, Дос-шабуылшылар.

Жаңа әлеуметтік орта әрекеттерінің өзара тығыз байланысты болуы, субъектілердің жеке тұлғалық міздемесінің сол жаңа әлеуметтік орта ерекшелігіне сәйкес болуы, ақпараттық технологиялар саласындағы себептердің жиынтық детерминаттарын құрайды.

Ақпараттық технологиялар құралдарына арқылы жасалатын қылмыстық әрекеттерге байланысты жағдайларға талдау жасау арқылы аталған саладағы қылмыстылықтың өсуінің төмендегі себептерін былай көрсетуге болады:

1. Әлемдегі және Қазақстан қоғамындағы ақпараттық технология құралдарының артуы және оны пайдаланушылар санының көбеюі. Нәтижесінде ақпараттық технологиялар құралдары жадысында, желісінде, жүйесінде сақталған және айналымдағы электронды ақпарат қорының қалыптасуы. Бұл жағдай қылмыскерлердің нысанына айналуы әбден мүмкін.

2. Ақпараттық технологиялар құралдарын толыққанды қорғайтын тиімді шаралардың болмауы. Азаматтардың ақпараттық технология құралдары қауіпсіздігіне аса мән бермеуі. Мысалы, әлеуметтік желілерде өзі туралы барлық ақпараттарды жариялау немес қарақшылық бағдарламаларды қолдану.

3. АТ құралдары үшін жасалған бағдарламалық қамтамасыз етуші қосымшалардың толыққанды қорғанысқа ие болмауы. Мысалы, операциялық жүйе Microsoft Windows. Бұл операциялық жүйе ақпаратты заңсыз алуда шабуылға ең көп ұшырап, бұзылушы бағдарлама деп бағаланады [3, 133б.].

4. Ақпараттық технология құралдары арқылы Қазақстан қолданушыларының әлемдік ақпараттық желілер арқылы ақпаратты еркін алмасу мүмкіндігіне ие болуы. Мысалы, еш бақылаусыз келісімшарттар жасау, өтемақылар төлеу т.б..

5. Қылмыстық әлемде ақпараттық технология құралдарының кеңінен пайдаланылуы.

6. Электронды почталар қорғанысының жеткілікті қорғау астында болмауы.

7. Аталған саладағы қауіпсіздікті сақтауда құқық қорғау органдарының арнайы дайындығының және тәжірибесінің төмен болуы. Әсіресе осы қылмыс түрімен тікелей күресетін ішкі істер органдарының қызметкерлеріне қатысты. Көбінесе ақпараттық технологиялар саласындағы қылмыстармен күресте белсенділіктің жеткіліксіздігіне және ішкі істер органдары, сот және прокуратура басшылығы тарапынан аталған қылмыс категориясының қоғамдық қауіптілігін елемеуінің салдары кейін жойқын болуы әбден мүмкін.

Ақпараттандыру және байланыс саласында анықталған қылмыстардың сотқа дейін жеткен сирек жағдайларын сот қоғамдық қауіптілік деңгейі төмен әрекеттер ретінде бағалайды деген тұжырым жасауға итермелейді. Мысалы, 2004 жылы Ішкі істер министірлігі аясында, ақпараттық технологиялар саласындағы қылмыстармен күресу бағытында «К» бөлімінің құрылғанына қарамастан, соңғы он жылда Қазақстан әлемде кибершабуылға жиі ұшыраушы 10 мемлекеттің алдыңғы қатарына енуде [4, 104б.].

8. Ақпараттандыру және байланыс саласындағы қауіпсіздікпен күресуге байланысты, мемлекеттік, қоғамдық ұйымдар жұмысын бақылаушы, ұйымдастырушы органдардың болмауы.

9. Технологиялық процестері, азаматтарға қызмет көрсету бағдарламалары мен операциялары айналымыны тіркеу, хаттау жұмыстарының жүргізілмеуі.

10. АТ құралдарын пайдаланушылардың паролдерін қауіпсіздік мақсатында уақытылы ауыстырып отырмауы.

АТ шабуылдарынан зардап шеккен ұйымдардың өз беделдерін түсірмеу және клиенттерінен айырылмау мақсатында қажетті органдарға шағымданбауы. Сонымен бірге ұйымдар қылмысты зерттеудің фирма үшін қымбат шығатындығын айтып, бас тартуы. Әрі қылмыскер табылған күннің өзінде берілетін жаза көп жағдайда шартты болғандықтан. Қылмыскерді іздеудің еш қажеті жоқ деп есептейді. Нәтижесінде, аталған қылмыстар қатары жыл сайын арта түседі.

Жекелеген мамандар осыған байланысты қазіргі кезеңде қарастырылып отырған қылмыстармен күрес келешегінің пессимистік болжамдарын айтады. «Болашақта ақпараттық технологиялар саласындағы қылмыстар егер елімізде жоғарыдағы себептілік жиынтығымен қоғам бойынша қатаң әрекеттер жасалмаса, өте жылдам қарқын алуы мүмкін» [5, 186.]. Мұндай болжамдар жергілікті деңгейде де, халықаралық деңгейде де бірнеше рет айтылған болатын.

Қазіргі уақытта ақпараттандыру және байланыс саласындағы қылмыстың дамуының төрт негізгі үрдісі бөліп қарастырылады: біріншіден, әр түрлі сипаттағы (тонау, алаяқтық, бопсалаушылық және т.б.) қылмыстарды дайындау және жасау кезінде электронды-есептеу машиналарын, ақпараттандыру және байланыс жүйелерін, бағдарламалық қамсыздандыруды кеңінен пайдалану; екіншіден, виртуалды ортада жасалатын, меншікті тәркілеуге бағытталған жаңа сапалы арнайы ақпараттық технологиялық құқыққа қарсы әрекеттер санының артуы жүреді; үшіншіден, талданатын қылмыстар жаһандық сипатта болып табылады, олар мемлекеттік шекараны және қандай да бір құқықтық юрисдикцияның тыйымдарын мойындамайды; төртіншіден, ақпараттық технологиялар саласындағы қылмыстар басқа қылмыстық жазаланатын әрекеттердің бірқатарымен өзара байланысты болып табылады.

Жоғарыда келтірілген факторларды АТ саласындағы қылмыстылықтың тікелей детерминанттары деп айтуға болмайды. Себебі, жоғарыдағы көрсеткіштер әрине қоғамның барлық әлеуметтік топтарының көпшілігіне әсер ететіні рас. Алайда олардың барлығы қылмысқа бармайды тек ниетітерге ие тұлғалардың АТ саласындағы қылмыстарды жасайтынын атап айтқымыз келеді. Бұл жерде тағы бір ескеретін жайт АТ саласындағы қауіпсіздік факторлар жиынтығын субъект санасының қалай қабылдауы маңызды өте маңызды болып табылады.

Қылмыскердің жеке тұлғасының құрылымы келесідей белгілерді қамтиды: биофизиологиялық, әлеуметтік-демографиялық, психологиялық, адамгершіліктік, әлеуметтік-рөлдік, қылмыстық-құқықтық және криминологиялық.

Биофизиологиялық белгілер - бұл жынысы, жасы, денсаулығының жағдайы, физикалық тұрғыдан ерекшеліктері, жүйке жүйесінің табиғи ерекшелігі және т.б. Адамның биологиялық табиғаты – адамның қайталанбайтындығы мен өзіндік ерекшелігін анықтайтын, тұлғаның даралығының қажетті шарты. Адамдардың кейбір психологиялық сипаттамалары генетикалық ерекшеліктерге ие. Генетикалық ерекшеліктері көбінесе оның қоршаған ортадан не алатынына, өмір сүру жағдайына, тәрбиесіне, сондай-ақ өзге де өмірде кездесетін жағдайларға байланысты.

Әлеуметтік-демографиялық белгілері жынысы, жасы, білімі, әлеуметтік шығу тегі мен орны, ұлтты және кәсібі, отбасылық жағдайы, материалдық жағынан қамтамасыз етілуі, қала немесе ауыл халқына жатуы сияқты сипаттамаларды қамтиды. Қылмыскерлердің жас ерекшелігі криминогендік белсенділіктің дәрежесі және әртүрлі жастағы топтардың қылмыстық мінез-құлқының ерекшеліктері туралы білуге мүмкіндік береді. Көбінесе

криминогендік әлеуметтік топтарға жататын тұлғалар: қоғамға пайдалы қызметпен айналыспайтын тұлғалар, олар барлық қылмыскерлердің үштен бірін қамтиды. Отбасылық жағдайы туралы, материалдық жағынан қамтамасыз етілуі және тұрғылықты жері, т.б. мәліметтер криминологиялық маңызға ие болып табылады. Қылмыскердің жеке тұлғасының құрылымында оның адамгершілік мінез-құлқы мен психологиялық ерекшелігі маңызды орынды алады. Бұл белгілер жеке тұлғаның ішкі дүниесін - оның дүниетанымын, адамгершілік мінез-құлқы мен сипатын, көзқарасын, сенімін, құндылықтық бағытын және т.с.с. тануға мүмкіндік береді. Дүниетанымдық көзқарасы жеке тұлғаның жалпы бағытын, оның мақсаткерлігін анықтайды және әдеті мен әрекеттерінде көрініс табады. Адамда қоғамның тұрмыс-тіршілігі, өмірі мен қызметі мәселелеріне қатысты белгілі бір көзқарастар жүйесі қалыптасқанда ғана жеке тұлғаға айналады.

Қылмыскердің жеке тұлғасының мінездемесін оның интеллектуалдық, эмоционалдық және еріктілік қасиеттері береді. Интеллектуалдық қасиеттеріне: ой-өрісі дамуының деңгейі, білім көлемі, көзқарастарының кендігі, қызығушылығы мен талпынысының әртүрлілігі, өмірлік тәжірибесі.

Эмоционалдық қасиеттеріне күш, өзін-өзі ұстай алуы немесе жүйке жүйесінің қозғалуы, көңіл-күйінің өзгермелілігі, сыртқы ортаның әртүрлі өзгерістеріне әсер етуі сияқтылар жатады. Еріктілік қасиеттері: қабылданған шешімдерді қабылдау мен жүзеге асыру қабілеті, өзінің қызметін реттей білуі, тұрақтылық, қатаңдық, ұстамдылық және басқа да белгілерді қамтиды. Қылмыскердің жеке тұлғасын сипаттауда оның әлеуметтік рөлі мен мәртебесі маңызды орынға ие. Әлеуметтік рөлі түсінігіне нақты бір тұлғаның қоғамдық қаттынастардағы қызметімен, белгілі бір әлеуметтік топқа қатыстылығы жатады. Жеке тұлғаның әлеуметтік рөлі әлеуметтік мәртебесімен, яғни құқықтар мен міндеттер түсінігімен байланысты. Әлеуметтік мәртебесіне сәйкес әрбір адамнан белгілі бір мінез-құлықтың түрі мен іс-әрекет күтіледі. Әлеуметтік рөлі бойынша жүктелген міндеттерді орындамау қоғам мен адам, немесе жеке тұлға мен оны қоршаған адамдар арасында жанжал не түсініспеушілік туындауы мүмкін. Қылмыскердің жеке тұлғасы түсінігінде ең маңыздысы - қылмыстық-құқылық және криминологиялық сипаттамасы болып табылады. Олар қылмыс жасаған тұлғалардың ең негізгі қасиеттерін белгілеуге мүмкіндік береді. Сонымен қатар жалпы қылмыскерлерді топтастыру арқылы оларды бірнеше санатқа бөліп жүйелеуге болады.

Қылмыскерлерді топтастыру - белгілі бір өлшемдерге (критерий) байланысты оларды топтарға бөлу. Қылмыскердің жеке тұлғасы қоғамға қауіпті қылмыскер емес тұлғадан ерекшеленеді. Қоғамға қауіптілігінің сипаты қылмыстық мінез-құлықтың ниеті бойынша бағытталуына байланысты. Сондықтан қылмыскерлерді топтастырғанда оларды екі өлшем (критерий) бойынша бөлу маңызды болып табылады:

ниетінің мазмұны мен сипаты бойынша;

криминогендік бағытының тұрақтылығына байланысты.

Ниетінің мазмұны мен сипаты бойынша қылмыскерлерді мынадай топтарға бөлуге болады:

- адамның жеке тұлғасына, оның маңызды құндылықтарына;
- өмірі, денсаулығы, т.б. жағымсыз-немқұрайлы қарым - қатынаста болу;
- қасақана бағытталуы;
- өзінің азаматтық және еңбек қатынастарындағы міндеттеріне немқұрайлы қарау;
- талаптар мен міндеттеріне жеңілтектік-немқұрайлы қатынас;
- қарапайым тұрмыстық қажеттіліктерді қанағаттандыруға бағытталуы.

Криминогендік бағытының тұрақтылығына байланысты төмендегідей топтарға бөлуге болады: Жағдайдың кездейсоқ тоғысуынан және алдыңғы мінез - құлқының жалпы сипатына қайшы келетін, бірінші рет қылмыс жасаған тұлғалар (кездейсоқ қылмыскерлер); Жеке тұлғаның өмірі мен тұрмыс-тіршілігінің дұрыс қалыптаспауының себебінен (мысалы, еңбек ұжымында, тұрмыста) бірінші рет қылмыс жасағандар (ситуациялық қылмыскерлер); Бірінші рет қылмыс жасаған, одан кейін қылмыс жасамаған тұлғалар (тұрақсыз қылмыскерлер); бұрын сотталған, бірнеше рет қылмыс жасаған тұлғалар (кәнігі қылмыскерлер); аса қауіпті рецидив қылмыскерлер (аса кәнігі қылмыскерлер).

Ақпараттандыру және байланыс саласындағы қылмыс жасаушы тұлғаларды топтастыру криминологиялық әдебиетте басты қарастырылатын мәселелердің бірі болып табылады. Олардың ішінде ерекше назар аударылатын әлеуметтік топ түрі «хаккерлер». Бұл тұлғалар криминологиялық әдебиетте кәсіби деңгейі жоғары немесе аталған салада білімі мен тәжірибиесі аса мол, өздерінің интеллектуалдық қабілеттерін ақпараттық технологиялар құралдарындағы ақпаратты қорғау жүйесін бұзуға пайдаланушылар болып сипатталады (көп жағдайда компьютерлік жүйенің қорғанысы мен қауіпсіздігіне қауіп төндірушілер). Оларды сонымен қатар ақпараттық технология саласындағы бұзақылар деп те атайды. Алайда криминалистикада пайдаланылатын «хакер» термині, біз қарастырып отырған тұлғалар тобын толық сипаттай алмайды. Сондықтан ақпараттық технологиялар саласындағы қауіпсіздікке байланысты арнайы әдебиеттерді қарастыра келе, біз аталған саладағы кәсіби тұлғалардың екі топқа бөлінетіндігіне назар аудардық. Олар «хакерлер» мен «кракерлер». Шын мәнісінде бұл екі топқа енетін тұлғалардың барлығы да ақпараттық техникалық құралдардың, жүйелері мен желілеріндегі әлсіз тұстарға шабуыл жасаумен айналысады. Алайда хакердің міндеті ақпараттық технология құралдары мен жүйесіндегі әлсіз тұстарды тауып, оны қажетті орындарға хабарлау және сол әлсіз тұстарды жетілдіруге көмектесу болып табылады [6, 105б.]. «Хакер» ұғымы көп жағдайда талантты, бағдарлама құрушы ретінде сипатталады [7, 21б.].

«Кракер» болса, ақпараттық технология құралдарының қорғанысын бұзу арқылы рұхсатсыз, заңмен қорғалған ақпаратқа шабуыл жасаушы. Ниеттері әр түрлі болуы мүмкін: бұзықтық әрекеттер, қызық көру, кек қайтару, пайдакүнемдік, өндірістік, мемлекеттік шпионаж т.б. [8, 75б.]. Біздің ойымызша ақпараттандыру және байланыс саласындағы қылмысты ұйымдастырушы

негізгі тұлғалар ретінде «кракер» ұғымын пайдалану дұрыс болады. Барлық «кракерлерді» өз кезегінде төмендегі үш негізгі топқа бөлуге болады:

1. «Вандалдар» - қылмыскерлердің ең белгілі тобына жатады (олар көбінесе көптеген зиянкес бағдарламаларды таратумен. Вирустарды жасаумен және таратумен айналысушылар болып табылады. Олардың мақсаттары ақпараттық технологиялар жүйесін жоюға бағытталады (электронды ақпаратты құртуға негізделген әрекеттер - файдарды жою, ақпараттық технология құралдарының қатты дискілерін форматтау т.б.).

2. «Қалжыңбастар» - «кракерлер» тобындағы электронды ақпараттық қауіпсіздікке аса зор зиян келтірмейтін бөлігі. Олардың басты мақсаттары ақпараттық технологиялар жүйелерін бұзу және әр түрлі дауыстар мен шуылдар, визуалды жазулар мен суреттер енгізу (музыка, дірілдеу, суреттердің жоғары төмен алмастыру, экран беттерінде әр түрлі жазулардың пайда болуы т.б.). Мамандардың бағалауынша «Интернет» желісіндегі «кракерлердің» ең көп таралған тобы;

3. «Бұзушылар» - кәсіби «кракерлер», бұлар ақпараттық технологиялар жүйелері мен желілерін ақша ұрлау, өндірістік және коммерциялық шпионаж, қымбат бағдарламалар тобын ұрлау мақсатында бұзады. Бұл топ нағыз қылмыскерлерге тән қасиетке ие болып табылады. Кәсіби «кракер» өзінің немесе басқа біреудің тапсырмасы үшін әрекет етеді [9, 98б.].

Аталаған саладағы әдебиеттердегі мәліметтер көрсеткендей «кракерлердің» көпшілігі 15 - 45 жас аралығындағы әлеуметтік топ өкілдері болып табылады («кракерлердің» 80%, осы жас категориясына кіретіндер. Заңсыз ақпараттық технология құралдарындағы, жүйелері мен желілеріндегі заңсыз шабуылға ұшырап, жоғалтылған ақпараттың 30% солардың әрекетінің нәтижесі болып есептеледі) [9, 78 б.]. Ғылыми әдебиетте тұлғалардың дәл осы аталған жаста ақпаратты қабылдау қабілетінің жоғары болатындығы анық көрсетілген. Сонымен қатар бұл жастағы тұлғалар өзінің ерекшеліктерін көрсету үшін барын салатынан ескерсек жоғарыда келтірілген фактілердің заңды құбылыс екенін түсінеміз. Сонымен бірге жас азаматтар өздерін көрсетудің жолдарын осы жас аралығында белсенді іздейтіндіктен, бірі өлең жазса бірі үйден кетеді, енді бірі болса ақпараттық технологиялар әлеміне толығымен кірігеді. Мұндай тұлғалар жаңа бір субмәдениет бірлігін құрайды. Аталған суб мәдениет өкілдері уақыт өткен сайын психологиялық трансформацияға ұшырайды. Олардың рухани құндылықтары да өзгереді. Себебі хакер үшін объективті шынайылық - ақпараттық технологиялар жүйелері мен желілері, ал айналада болып жатқан басқа оқиғалар мен өзгерістер олар үшін қызықсыз болып көрінеді [9, 83 б.].

Ақпараттық технологиялар желілеріне және компьютерлік бағдарламаларға кәсіби шабуыл жасаушылар («кракерлер») мен қатар, ақпараттық технологиялар саласында қылмыс жасаушы басқа тұлғаларды төмендегідей топтарға бөлуге болады:

- Ақпараттандыру және байланыс саласында кәсіби білімі жоқ бірақ осы бағытта хобби ретінде айналысатын тұлғалар. Олардың әрекеті көп жағдайда ақпаратты жою, өзгерту, көшірумен байланысты болып келеді;

- Психологиялық кемшіліктері бар тұлғалар. Олардың қатарына әр түрлі ақпараттық технологиялар фобиясынан зардап шегушілер кіреді. Бұл ауру категориясы, мамандардың көрсетуінше ішкі және сыртқы тұрақсыз факторлардың әсеріне немесе туа біткен психологиялық кемшіліктерден туындайды [10, 283б.].

Атап айтатын бір жағдай, көптеген эмпирикалық зерттеу нәтижелерінің көрсетуі бойынша ақпараттық технологиялар саласында қылмыс жасаушылардың 78,4% ер адамдар құрайды. Қылмыс жасаушы субъектілердің 52,9% жоғарғы техникалық толық немесе толық емес білім алушылар, субъектілердің 20% орта техникалық білім алушылар, арнайы білім алмағандар - 15,7% құрайды [11, 8б.].

Ақпараттық технологиялар саласында қылмыс жасаушы субъектілердің мақсаттары мен ниеттерін төмендегідей топтарға бөлуге болады:

- Пайдакүнемдік. Ақпараттық технологиялар саласындағы қылмыстардың 55,7% пайдакүнемдік мақсатында іске асады.

Осы ниеттегі қылмыскерлердің пайда табу мақсатында зиянкес вирустарды тарату әрекеті - 18,6% құрайды. Соңғы орындағы қылмыстық әрекеттердің бірі ақысыз, заңсыз ақпараттық технологиялар бағдарламаларды алу мақсатында жасалады 7,1%. Ақпараттық технологиялардың мәліметтер базасынан ақпарат ұрлау 5,7%. Мәселен, С есімді азамат қалалық туберкулезге қарсы диспансерде компьютерлік желі операторы болып қызмет атқару барысында, заңмен қорғалған мәліметтер базасына ақпараттық технологиялар саласындағы шабуыл ұйымдастырып, азаматтар жайындағы мәліметтерді ұрлап, оны екінші бір тұлғаға заңсыз берген [12, 30б.]. Субъектілердің 8,6% «Интернет» желісіне тегін кіруді көздесе, 7,1% әртүрлі техникалық каналдар арқылы тегін мобильді байланыс орнату әрекеттерін жасаған [13, 173б.].

Ақпараттандыру және байланыс саласындағы қылмыскерлердің 5,7% электронды жүйедегі ақшаларға ие болуға әрекет еткендер, яғни жалған төлем карточкалары арқылы сауда жасаушылар. Мысалы, Т есімді азаматша «Агро-холдинг» фирмасында Компьютер операторы болып жұмыс істеу барысында өзінің жеке электронды қолын пайдалана отырып, электронды шоттан ақша ұрлаған. Субъект, азаматтардың салған ақшасының үстеме пайызын арттырып жазып, арасындағы айрмашылықтан түскен ақшаны, банкте арнайы ашылған жеке шотқа аударып отырған [14, 117-119бб.]. Ақпараттық технологиялар саласындағы қылмыстарға байланысты жүргізілген зерттеулер бойынша, тұлғалардың 2,9% мүліктің электронды реестрларына өзгерістер енгізген (мүліктік құқыққа қарсы жасалған қылмыстар). Мысалы, қылмыскер ААҚ «Т инсулин» акционерлерінің президентінің реестріне тіркелген 16144 акция қағаздарын электронды түрде алып оны сол ұйымның орынбасарының атына тіркеп отырған. Бірақ қылмыс сол күйінде ашылмай қалды [15, 163б.].

- Бұзықтық ниеті. Мұндай ниеті зерттелген қылмыстық істердің 17,1 пайызын құрайды. Мысалы, 2008 жылы 26 маусым күні анықталмаған, белгісіз тұлға сервердегі Т есімді атақты әнші, музыкант сайтындағы ақпаратқа рұхсатсыз еніп, жойып жіберген [16, 51б.].

- Кек алу. Қарастырылған қылмыстық істердің 12,9% осы ниетімен тікелей байланысты. Мұндай ниеті көп жағдайда жұмыстан өз еркінсіз шығарылған субъектілер тарапынан жасалады [17, 206б.].

- Коммерциялық шпионаж немесе диверсия. Қарастырылған қылмыстық істердің 10% ниеті осы қылмыс түрімен байланысты. Мысалы, 2010 жылы қала орталықтарының бірінде қазан - қараша айларында «Kcell» ұялы байланыс компаниясы абоненттерінің мәліметтік базалары ашық таратылған. Бұл ақпараттар коммерциялық құпия ақпараттардың қатарына жататындықтан олардың бұлай таратылуы заңға қайшы болып табылады. Сәйкесінше аталған мәліметтер компанияның электронды ақпараттық желісінен ұрланғандығы кейіннен белгілі болды. Абоненттер жайындағы базалық мәліметтердің таратылу фактісі абоненттердің компания қызметінен бас тартуына әкеліп соқты. Сонымен қатар қалалық газет беттерінде аталған компания жайында жазылған хабарламалар да оның беделіне төмендеуіне себепкер болды.

Қарастырылып отырған қылмыстардың шамамен 62 пайызы ұйымдасқан топ құрамында, соның ішінде бірнеше елдердің территориясында жасалады. Бұл аралықта аталмыш қылмыскерлер категориясының арасында әйел адамдар болмаған. Біздің мәліметтеріміз бойынша олардың үлес салмағы шамамен 9 пайызды құрайды [18, 151б.], бұл өзіндік пайымдаулар мен қорытынды жасауды қажет етеді.

Көрсетілген кезеңде ақпараттық технологиялар саласындағы қылмыстарды негізінен бұрын сотталған ер азаматтар жасаған.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

Ахметов А. Правовые аспекты борьбы с кибернетическими преступлениями в ЕС // Борьба с преступностью за рубежом. 2018. №2. С. 35.

Сизов А. В Причины и условия совершения преступлений в сфере компьютерной информации. . - М.: Волтерс Клувер, 2020. - 225 с.

Чирков Д. К. Преступность в сфере высоких технологий: тенденции и перспективы. – М.: Межрегиональный центр коммерческой безопасности, 2015. - 266 с.

Лоскутов И. Поправки по информационной безопасности были приняты полулегально. - Алматы: HAS, 2022. - 208 с.

В. А. Мазуров преступность в сфере высоких технологий: понятие, общая характеристика, тенденции. - М.: Институт международного права и экономики. Издательство «Триада, Лтд», 2014. - С. 268.

Газиз М.С. Кибертерроризм как угроза национальной безопасности Республики Казахстан. - Алматы: Қазақ университеті, 2014.- Б. 203-211.

Сборник материалов международного семинара-совещания по вопросам борьбы с преступностью, связанной с использованием компьютерных технологий. - Астана, 2014. – 174 с. // <http://www.inform.kz/kaz/article/2210960>.

Толеубекова Б. Х., Социология компьютерной преступности: учеб. пособие. - Караганда: КВШ МВД РК, 2002. - 151 с.

Шурухнов Н. Г. Расследование неправомерного доступа к компьютерной информации. - М., 2019. - 197 с.

Крис П., Кевин М. Расследование компьютерных преступлений: учебник / Переводчик О. Труфанов. – М.: изд-во Лори, 2022. - 476 с.

Ғаламтор алаяқтарымен күресетін "К" басқармасы құрылды. <http://news.nur.kz/kk/200509.html>. 18.03.2014.

Новоселов Г.Л. Учение об объекте преступления. Методологические аспекты. - М., 2021. - 161 с.

Кузменко А. Развитие теоретических исследований в области информации, информатизации и борьбы с компьютерными преступлениями. - Москва: Издательство группа «ФОРУМ-ИНФРА-М», 2022. -256 с.

Тропина Т. Л. Киберпреступность: понятие, состояние, уголовно-правовые методы борьбы. Автореферат. - М., 2017. - С. 117-119.

Битиев Ш. Б, “Защита информации и информационная безопасность Алматы: - Баспа: Жеті Жарғы, 2021. 236 б.

Кудрявцев В. Н. Популярная криминология. - М.: Спарк, 2018. -102 с.

Криминология: учебник для вузов. Второе издание. / под ред. А.И. Долговой. - М., 2015. - 412 с.

Спасович В. Д. Избранные труды и речи / сост. И.В. Потапчук. - Тула: Автограф, 2020. -302 с.

Есетова С.К.

к.ю.н., ст. преподаватель Q University

Крахина В.В.

Казахстанско-Немецкий Университет Факультет Мировой Политики
4 курс

Особенности и динамика образовательной миграции в странах ЕАЭС

Андатпа

Мақалада Еуразиялық экономикалық одақ (ЕАЭО) елдеріндегі білім беру көші-қонының даму динамикасын талдау ұсынылған.

Аннотация

В статье представлен анализ динамики развития образовательной миграции в странах Евразийского экономического союза (ЕАЭС).

Annotation

The article presents an analysis of the dynamics of educational migration in the countries of the Eurasian Economic Union (EAEU).

В последние годы страны Евразийского экономического союза (ЕАЭС) проявляют интерес к участию в международных проектах оценки качества образования. В частности, Россия, единственная из стран ЕАЭС, приняла участие в реализации проекта Assessment of Higher Education Learning Outcomes (AHELO) в 2012 году. Этот интерес российского образовательного сообщества к AHELO и другим международным инструментам оценки качества образования объясняется не только слабыми позициями российских вузов в международных рейтингах, но и необходимостью либо встраивания в существующие международные рейтинги, либо разработки собственных. Опыт участия в проекте AHELO показал, что многие российские учебные заведения проявляют сильную мотивацию к повышению качества образования, достижению международных стандартов и интернационализации. Участие в таких международных проектах, как AHELO, представляет для многих вузов возможность сопоставительной оценки уровня освоения учебных программ, самоанализа и корректировки стратегии развития, а также подтверждения международной конкурентоспособности. [10]

Казахстан и Россия также имеют опыт участия в проектах PISA (Programme for International Student Assessment), оценивающих качество образования школьников. PISA изучает способность подростков применять полученные знания в жизни, что позволяет понять потенциал подрастающего поколения и предсказать будущую конкурентоспособность страны. В то время как Россия в оценках PISA находится на уровне стран ОЭСР, показатели Казахстана значительно ниже среднего уровня и ниже, чем в большинстве стран-участниц программы PISA. Остальные страны ЕАЭС пока не участвовали в этом международном проекте из-за ограниченности финансовых ресурсов. [11]

Казахстан реализует значимую инициативу в области глобализации высшего образования через программу "Болашак", начиная с 1993 года. Эта программа стипендий предназначена для формирования будущих лидеров в различных сферах, таких как экономика, государственная политика, наука, технологии, медицина и другие ключевые области. До настоящего времени примерно 10 000 человек были награждены стипендиями правительства в рамках программы "Болашак". [11] А инициатива России "Глобальное образование" предусматривает оплату обучения гражданам, которые поступили в ведущие зарубежные вузы по приоритетным специальностям. Эти программы направлены на укрепление кадрового потенциала и повышение международной конкурентоспособности страны в сфере образования.

Таким образом, страны Евразийского экономического союза сталкиваются с вызовами разработки новой образовательной политики, которая учитывала бы современные требования и способствовала повышению международной конкурентоспособности их образовательных систем.

Миграция квалифицированной рабочей силы в образовательных целях.

Квалифицированная трудовая миграция в образовательных целях охватывает лиц, которые мигрируют в страны ЕАЭС специально для приобретения специализированных навыков, профессиональной подготовки или профобразования. К этой категории относятся участники программ профессионального обмена, стажировок и специализированных учебных курсов, предлагаемых учебными заведениями региона. Эти лица могут мигрировать на ограниченный период с намерением приобрести определенные навыки и знания, которые могут быть применены в их родных странах по завершении их образовательных программ.

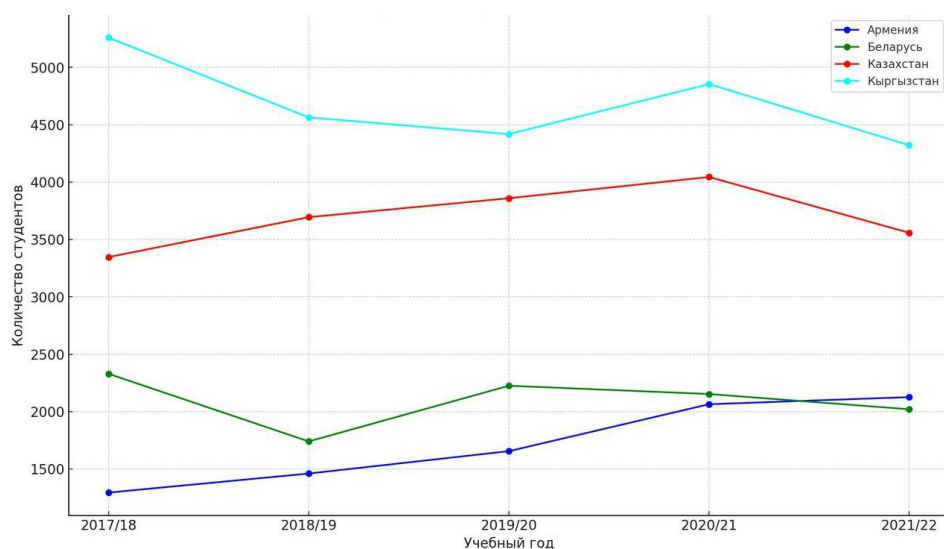
Категория квалифицированной трудовой миграции в образовательных целях играет решающую роль в устранении пробелов в знаниях и содействии передаче специализированных знаний в рамках ЕАЭС. Участвуя в программах профессионального обмена, стажировках и специализированных учебных курсах, люди вносят свой вклад в развитие конкретных навыков, которые необходимы для экономического роста и развития региона. Более того, приобретение специализированных навыков посредством образовательной миграции позволяет отдельным лицам повысить свои профессиональные возможности и внести свой вклад в развитие ключевых отраслей и секторов экономики в странах ЕАЭС. Эта категория образовательной миграции служит механизмом стимулирования инноваций, передачи технологий и подготовки квалифицированной рабочей силы, которая может способствовать экономическому прогрессу региона.

Непосредственно в данной работе больший упор будет делаться на академическую и студенческую мобильность. Продвижение академической мобильности в рамках ЕАЭС соответствует цели союза по гармонизации и интеграции образовательных систем, развитию сотрудничества и повышению конкурентоспособности образовательного сектора региона на мировой арене. В результате важно продолжать разрабатывать политику и программы, которые поддерживают и облегчают академическую мобильность, в конечном счете, способствуя продвижению образовательной миграции внутри ЕАЭС. ЕАЭС добился значительных успехов в продвижении академической мобильности посредством различных программ, таких как инициативы по обмену студентами, совместные программы получения степеней и исследовательское сотрудничество.

Говоря о цифрах, а в точности о численности студенческой миграции, то в рамках ЕАЭС с 2011/12 по 2015/16 уч.г. выросла в 1.4 раза. В Казахстане этот показатель увеличился в 2.4 раза, в Белоруссии уменьшился в 2.1 раза (Черникова, 2020: 152). Важно также отметить, что проявляется динамика образовательной миграции в Армению, где Россия лидирует по числу студентов, отправляя более тысячи студентов ежегодно. В 2015/16 учебном году в Армении училось 1165 российских студентов, а в 2016/17 году их число составило 1211. Заметен небольшой спад в 2017/18 году, когда приехало 1127 российских студентов, что на 0.5% меньше, чем в предыдущем году. Студентов из Кыргызстана в вузах Армении за последние 5 лет не зачислялось (Черникова, 2020: 153).

В Кыргызстане не отмечено зачисления студентов из Армении и Беларуси за рассматриваемый период, что свидетельствует об отсутствии спроса на дипломы этих стран со стороны дружественных государств-партнеров. (Черникова А.А.,2020:154).

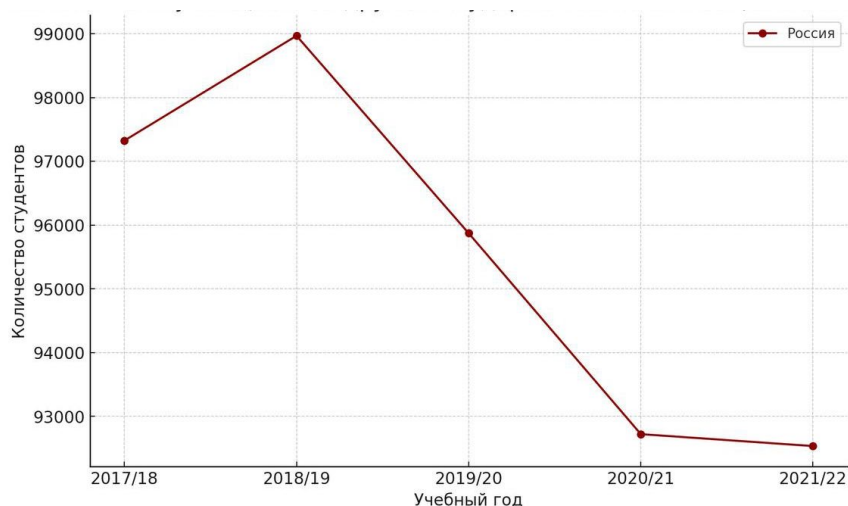
Рисунок 1 - Численность обучающихся в образовательных организациях среднего профессионального и высшего профессионального образования в Армении, Беларуси, Казахстане и Кыргызстане из других государств-членов ЕАЭС в 2017/2018-2021/2022 учебных годах (источник [2]).

На предоставленном графике (Рисунок 1) видно, что в Кыргызстане и Казахстане наблюдается рост числа студентов, в то время как в Армении и Беларуси этот показатель снижается. Для Армении снижение численности студентов является наиболее заметным.

Данные о России представлены в графике ниже (Рисунок 2), для того чтобы лучше отследить показатели, которые значительно отличаются от других государств-членов, где численность студентов колеблется в диапазоне 93 000 – 99 00 тысяч. Что позволяет сделать вывод о том, что наиболее привлекательной страной для получения образования является Россия:

Рисунок 2 - Численность обучающихся в образовательных организациях среднего профессионального и высшего профессионального образования в России из других государств-членов ЕАЭС в 2017/2018-2021/2022 учебных годах (источник [2]).

Актуальность притока студентов из стран ЕАЭС в другие государства-члены ЕАЭС заключается в развитии академической мобильности и международного образования в рамках Евразийского экономического союза. Этот приток свидетельствует о растущем интересе к трансграничному образованию и культурному обмену внутри государств-членов. Поскольку тенденция продолжает развиваться, директивным органам и образовательным учреждениям крайне важно адаптироваться и расширять сотрудничество, чтобы способствовать беспрепятственному притоку студентов и передаче знаний.

Поскольку эта тенденция продолжает формировать образовательный ландшафт в рамках ЕАЭС, государствам-членам крайне важно создать благоприятную среду, способствующую обмену студентами, обеспечивая при этом академические стандарты и защиту прав студентов.

Проанализировав ситуацию с образовательной миграцией на Евразийском пространстве, какое значение она имеет для стран-участниц ЕАЭС и отследив, какой приток происходит в учебные заведения стран, в следующем разделе будет затронута образовательная миграция в Казахстане.

Образовательная миграция в Казахстане.

С момента обретения независимости в 1991 году Казахстан активно проводит крупные реформы по модернизации своей системы образования. Система образования Казахстана претерпевает значительные преобразования в соответствии с международными стандартами и передовой практикой. Правительство уделяет особое внимание повышению качества образования, расширению доступа к образовательным возможностям и поощрению научных исследований и инноваций в области образования. В результате в Казахстане наблюдается растущая тенденция образовательной миграции, при этом многие студенты и специалисты ищут возможности получения образования за рубежом, чтобы получить международное признание и опыт.

Тенденция образовательной миграции в Казахстане обусловлена целым рядом факторов, включая стремление к высококачественному

образованию, знакомство с различными культурами и необходимость приобретения специализированных знаний и навыков, которые могут быть недоступны внутри страны. Кроме того, образовательная миграция также предоставляет возможности для академического и профессионального общения, а также потенциал для карьерного роста по возвращении в Казахстан

В целом, образовательная миграция играет значительную роль в формировании образовательного ландшафта Казахстана и способствует постоянным усилиям страны по подготовке высококвалифицированных специалистов и исследователей.

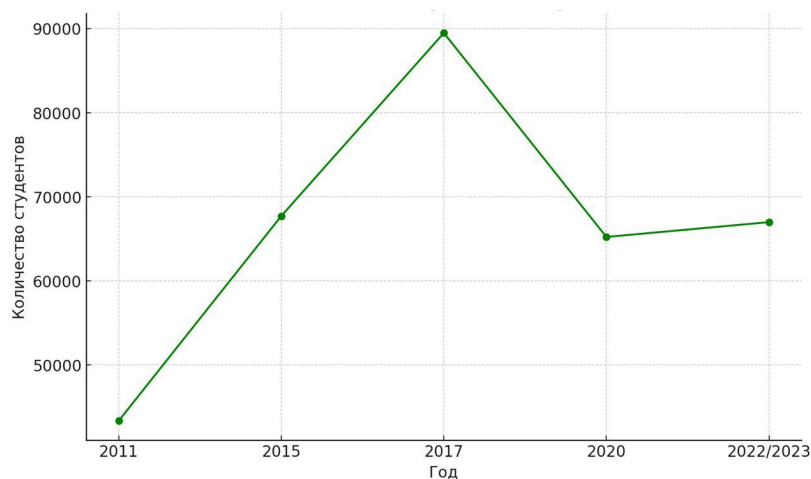
Более того, интеграция лучших международных практик и знаний, приобретенных за рубежом, в местную образовательную систему предоставляет возможность для дальнейшего повышения качества образования в Казахстане. Укрепляя партнерские отношения, с зарубежными учебными заведениями и, поощряя обмен знаниями, Казахстан может гарантировать, что его система образования остается конкурентоспособной на глобальном уровне и соответствует меняющимся требованиям современной рабочей силы.

Кроме того, растущая тенденция образовательной миграции подчеркивает важность создания благоприятной среды для иностранных студентов и специалистов в Казахстане. Это включает в себя предоставление ресурсов для культурной адаптации, языковой поддержки и профорientации для обеспечения плавного перехода и успешной интеграции в местное сообщество.

Также говоря об образовательной миграции в Казахстане в целом, то важно упомянуть и влияние внедрения Болонской системы в ВУЗЫ Казахстана:

Обращаясь теперь к роли Казахстана в образовательной миграции в ЕАЭС, то следует отметить, что. Казахстан является лидером образовательной миграции на евразийском пространстве. При этом приоритетным направлением является Россия. В настоящее время в российских образовательных организациях высшего образования обучаются почти 67 000 граждан Казахстана, из которых 26,8 тыс. - за счет средств федерального бюджета и чуть более 40 тыс. человек на платной основе.

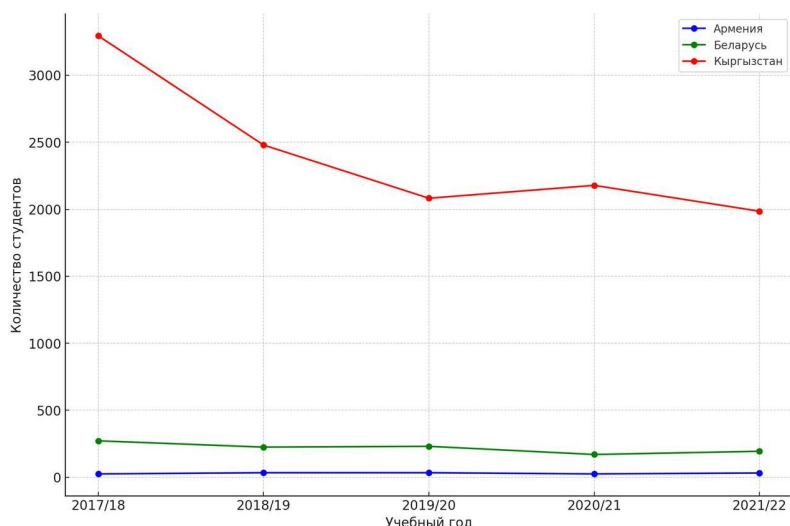
Рисунок 3 – Количество казахстанских студентов, обучающихся в России в период 2011 по 2023 учебные годы (источники [3], [4], [5]).

На данный момент российское образование для казахстанцев является приемлемым по причине низкой цены, высокого качества образования и отсутствия языкового барьера, несмотря на западные санкции, имеется большая возможность трудоустроиться. Развитию и расширению образовательной миграции из Казахстана в Россию способствуют близость границ, общая история и культура, создание Евразийского союза.

Если мы говорим о других странах-членах ЕАЭС, в которые уезжают учиться казахстанские студенты, то мы видим следующее:

Рисунок 4 – Количество казахстанских студентов, обучающихся в Армении, Беларуси и Кыргызстане в период с 2017/2018 по 2021/2022 учебные годы (источник [2]).

Опираясь на статистику, можно сказать, что количество студентов в Армении и Беларуси относительно невелико и колеблется в пределах нескольких десятков человек. В Кыргызстане же численность казахстанских студентов значительно выше и измеряется тысячами, однако также виден общий тренд к уменьшению их количества с уменьшением времени. Мы можем прийти к тому, что казахстанских студентов не особо привлекает обучение в Армении и Беларуси, возможно из-за дальнего географического

расположения или разности менталитета, а может по причине непривлекательного диплома.

Анализируя образовательную миграцию в Казахстане, становится ясно, что страна является важным источником студентов для других стран-членов ЕАЭС, особенно для России. Это свидетельствует о растущем интересе к трансграничному образованию и обеспечивает расширение международного образования в рамках союза. Однако, помимо позитивных аспектов, существуют вызовы, такие как отток молодежи за границу и потенциальная утрата квалифицированных кадров. Для эффективного управления этими вызовами необходимы комплексные стратегии, направленные на удержание талантливых специалистов и стимулирование их возвращения после обучения за рубежом.

Список использованных источников:

1. <https://www.proquest.com/openview/dbf69f6216c369b3a7e4f9b6dd01ede2/1?pq-origsite=gscholar&cbl=1416337>
2. https://eec.eaeunion.org/upload/files/dep_stat/econstat/Booklets/Booklet_Education/EducationEAEU2022.pdf#page46
3. https://www.soros.kz/wp-content/uploads/2022/11/%D0%90%D0%B8%D0%B4%D0%B0_%D0%90%D0%A5%D0%9C%D0%95%D0%A2%D0%96%D0%90%D0%9D%D0%9E%D0%92%D0%90_.pdf
4. Соглашение о сотрудничестве государств - членов Евразийского экономического сообщества в области образования от 11 декабря 2009 года. Законодательство стран СНГ. [Электронный ресурс]. URL: http://base.spinform.ru/show_doc.fwx?rgn=30802 (дата обращения: 18.02.2017).

УДК: 343

Сейдуәлі А. Қ.

Master's student Q University

Геноцидке қатысты әмбебап юрисдикция қағидасы және оны халықаралық юрисдикциялық органдардың қызметтері арқылы жүзеге асыру

Андатпа

Мақалада бейбітшілікке және адамзат қауіпсіздігіне қарсы халықаралық қылмыстарға қатысты әмбебаптық қағиданың көп қолданылатындығы жайында айтылған. Бұл қылмыстарға қатысы бар тұлғаларды кез-келген мемлекет жазаға тартуға құқылы екендігі, халықаралық қылмыс жасаған тұлғалар қылмыс жасаған жеріне байланыссыз жазаға тартылуы тиіс екендігі туралы мәселе қозғалады. Мемлекеттердің осы халықаралық қылмысты жасаған тұлғаларды сол қылмыстар жасалған мемлекеттерге экстрадициялап, осы елдердің заңына

сәйкес соттап, жазаға тарту үшін қолда бар шараның бәрін пайдалануы керектігіне мақалада көп көңіл бөлінген. Мысалы, 1973 жылдың 3 желтоқсанында БҰҰ Бас Ассамблеясы қабылдаған Әскери қылмыстар мен адамзатқа қарсы қылмыстар үшін кінәлі адамдарды табу, қамауға алу және табыстауға қатысты халықаралық ынтымақтастық қағидаларында орын тапқандығын: әскери қылмыстар мен адамзатқа қарсы қылмыстар жасаған тұлғалардың кінәсін дәлелдейтін айғақтар табылған жағдайда олар сотқа тартылып, ал кінәсі дәлелденген жағдайда қылмыс жасалған елдің заңдарына сәйкес жазалануы тиістігіне мақалада кеңінен тоқталған. Осыған орайда, мемлекеттердің осындай тұлғалардың табысталуы мәселесінде өзара 5-қағидаға сәйкес ынтымақтаса жұмыс істейтіндігіне мақалада тоқталып өткен.

Кілтті сөздер: БҰҰ, АҚШ, геноцид, бейбітшілік, адамзат қауіпсіздігі, халықаралық гуманитарлық құқық, апелляциялық палата, Еуропалық одақ, халықаралық қылмыстық сот, Руанда жөніндегі халықаралық трибунал.

Аннотация

В статье упоминается широкое применение принципа универсальности по отношению к международным преступлениям против мира и безопасности человека. Поднимается вопрос о том, что любое государство имеет право наказывать лиц, причастных к этим преступлениям и что лица, совершившие международные преступления, должны нести наказание независимо от места, где они совершили преступление. В статье подчеркивается, что государства должны использовать все доступные меры для экстрадиции лиц, совершивших это международное преступление, в страны, где эти преступления были совершены и привлечь их к ответственности по законам этих стран. Например, в принципах международного сотрудничества по обнаружению, аресту и экстрадиции лиц, виновных в военных преступлениях и преступлениях против человечности, принятых Генеральной Ассамблеей ООН 3 декабря 1973 года: что в случае доказательства вины лиц, совершивших военные преступления и преступления против человечества, они должны быть привлечены к суду, а в случае доказанной вины - наказаны по законам страны, где было совершено преступление. В связи с этим в статье подчеркнуто, что государства сотрудничают друг с другом в соответствии с 5-м принципом в вопросе передачи таких лиц.

Ключевые слова: ООН, США, геноцид, мир, безопасность человека, международное гуманитарное право, апелляционная палата, Европейский Союз, международный уголовный суд, международный трибунал по Руанде.

Annotation

The article mentions the widespread application of the principle of universality in relation to international crimes against peace and human security. The issue is raised that any state has the right to punish persons involved in these crimes and that persons who have committed international crimes must be punished regardless of the place where they committed the crime. The article emphasizes that states must use all available measures to extradite the perpetrators of this international crime to the

countries where these crimes were committed and bring them to justice under the laws of these countries. For example, in the principles of international cooperation for the detection, arrest and extradition of persons guilty of war crimes and crimes against humanity, adopted by the UN General Assembly on December 3, 1973: that if the guilt of persons who committed war crimes and crimes against humanity is proven, they should be brought to justice, and if proven guilty, they should be punished according to the laws of the country where the crime was committed. In this regard, the article emphasizes that states cooperate with each other in accordance with the 5th principle in the matter of transfer of such persons.

Keywords: UN, USA, genocide, peace, human security, international humanitarian law, appeals chamber, European Union, international criminal court, international tribunal for Rwanda.

ХҚС құру тарихындағы ең маңызды оқиға БҰҰ аясында өкілетті өкілдердің Дипломатиялық конференциясын өткізу болды. Конференция өз жұмысын 1998 жылдың 15 маусымында Римдегі (Италия) ФАО-ның штаб-пәтерінде бастап, 1998 жылдың 17 шілдесіне дейін жалғасты. Конференция жұмысына 156 елдің өкілдері мен 260-тай үкіметтік емес ұйым қатысты. Арасында Қазақстан Республикасының өкілдері де болды. Айта кету керек, мұндай органды құру жеке мақсат емес, халықаралық құқықтарды өрескел бұзғандардың әділ жазасын беру үшін қажет. Кез-келген қылмыстық жауапкершіліктің тиімділігі оның орындалу механизміне, нақты әрі тұрақты жұмыс істеуіне және шешуші рөлдің сот органына берілуіне байланысты. Көптеген халықаралық қылмыстардың мемлекет қолымен немесе мемлекеттің қатысуымен жасалатыны жасырын емес. Оған қоса егеменді мемлекеттер теңдігі ұстанымы өз күшінде тұрғанда бір мемлекеттің екінші мемлекетке қатысты әділ үкім шығаруы мүмкін емес. Ал халықаралық құқықтағы мұндай бұлыңғыр жағдайда, халықаралық және ішкі қақтығыстарды әр елдің ұлттық соттары өзінше тәуелсіздік үшін күрес немесе лаңкестік деп бағалауы әбден мүмкін. Сондықтан әмбебап әділет органы осындай жағдайдан шығар жалғыз, әрі тиімді жол. Дегенмен, мұндай органның нағыз тиімділігі оның қызмет ету механизмімен байланысты. Бұл жерде сот орындарының тәуелсіздігі басты назарда болуы шарт.

Бірінші кезекте, сот сипатындағы барлық мәселелер Статут белгілеген құзырға жата ма деген жәйтті анықтап алу керек. Тәуелсіз болу судьяларды тағайындағанда, қызмет жағдайы, иммунитет берілуі, өкілеттік мерзімі, қызметтен босату кезіндегі ерекше процедураларында айқындалады. Бейтараптық тұрғысынан халықаралық сот механизмдерін пайдаланудың тиімділігіне байланысты объективті шегаралар бар. Әсіресе ұлттық соттар судьяның жеке көзқарасына сәйкес халықаралық қылмыстарға қатысты үкім шығарып жатса немесе қастасқан елдің азаматына орынсыз айыптар тағылып, өз елінің азаматын ақтап жатқан кезде Халықаралық соттар араласса құба-құп.

Бейтараптық талабы соттар тәуелсіз болған жағдайда ғана іске асады: сот мүшелері, яғни судьялар жеке икемділік пен азаматтық - ұлттық міндеттерден ада болулары шарт. Оған қоса, соттың бейтараптығына халық та, сотталушы да

күмән келтірмеуі керек. Олай болмаған жағдайда, әділ сот көздеген мақсатына жете алмайды. Өркениет пен құқықтық жүйеге негізделген сот құрамын жасақтау маңызды және бұл Халықаралық қылмыстық сот құру ережесінде өз орнын тапқан. Сот құрамынан бөлек, бейтараптықты қамтамасыз етудің басқа да жолдары бар. Ең алдымен бұл - ауқымды процессуалдық кепілдіктер, яғни алғашқы кезекте, сот отырысы және соттағы қорғаушылар мәселесі жария жүргізілуі керек. Сондай-ақ, олар ХҚС үкімдерінің бейтараптығына да кепіл болуы шарт [1, с. 101].

Статут преамбуласында көрсетілгендей, әлем елдерінің осындай халықаралық орган құруға талпынуының бір себебі мынандай: «...бүкіл халықаралық қауымдастықтың алаңдаушылығын туғызған ауыр қылмыстар жазасыз қалмауы керек және кінәлілерді жауапқа тарту ұлттық деңгейде ғана емес, халықаралық ынтымақтастықтың бір көрінісі болуы тиіс». Сондай-ақ, құжатта: «Бүкіл халықаралық қауымдастықтың алаңдаушылығын туғызған аса ауыр қылмыстарды қарау Біріккен Ұлттар Ұйымы жүйесімен байланысты Халықаралық қылмыстық соттың құзырына кіреді» және «осы Статуттың негізінде құрылған мекемені ұлттық әділет органдары толықтырады» деп көрсетілген.

Жоғарыда айтылған қағидаларды растай отырып БҰҰ-ның Бас хатшысы, мұндай соттың мықты әрі тәуелсіз институт болуын, әлсіздердің құқығын қорғай алатын әділдік қаруы болуын, адам өмірін қорғауы және зұлымдыққа қарсы тосқауыл қоюы керектігін атап өтті.

Осы конференцияда сөйлеген сөзінде Қазақстан сапартобының өкілі, заң ғылымдарының докторы, профессор И.И.Рогов Қазақстан Республикасы Конституциясының адам құқықтары мен бостандықтарының туылған кезден бастап абсолютті және ажырамас екендігі туралы қағиданы бекітіп және заңдар мен басқа да нормативтік актілердің мазмұны мен қолданылуын анықтағанын атап өтті: «...дәл осы негізгі институттарды қорғаудың қажеттілігін түсіне отырып, Қазақстан халықаралық қылмыстық сот құру идеясын сөзсіз қолдайды. Осы тұста тек адамзат мүдделері қорғалып қоймай, әрбір мемлекеттің егемендігі мен тәуелсіздігіне қауіп төнбеуі тиіс» [2].

Жалпы алғанда, Қазақстан Республикасының құзыры мен қылмыстық қудалау механизмі нақтыланған, сыртқы күштердің ықпалынан тәуелсіз сот органы ретінде Халықаралық қылмыстық соттың құрылуын бірауыздан қолдағандығын атап өту керек. Қазақстан ұлттық сот жүйесін алмастыратын емес, оны толықтыра түсетін халықаралық қылмыстық соттың құрылуын қолдайды. Мұндай сот тек ұлттық сот жүйесі жоқ немесе оның қылмыскердің әділ жазасын беруге қауқарсыздық танытқан жағдайда, яғни дайын еместігін көрсеткенде ғана істі өз құзырына алуы керек.

Дегенмен мұндай сот органын құру бастамасын барлық мемлекеттер қолдай қойған жоқ. Халықаралық сотты құруға қарсылық білдіріп жүргендердің бірі - Америка Құрама Штаттары. Рим конференциясына қатысқан 120 мемлекет, оның ішінде Қазақстан да бар, тұрақты жұмыс істейтін Халықаралық қылмыстық сот органын құруды қолдап дауыс берді. Алайда АҚШ бастаған жеті мемлекет мұндай органның құрылуына қарсы шықты.

Сонымен Рим Статуты Халықаралық қылмыстық сот (ХҚС) мекемесін құру мәселесін 60 мемлекет қол қойғаннан кейін қайта қарайтын болып келісті.

2002 жылдың 2 маусымында Статут ресми түрде күшіне енді, яғни, сол күннен бастап ХҚС құзырына кіретін кез-келген қылмыс, мейлі ол геноцид болсын дәл осы сот органында қаралатын болады. Статутқа сәйкес, ХҚС құзырына геноцид қылмыстары, адамшылыққа қарсы қылмыстар, әскери қылмыстар мен басқыншылық қылмыстар кіреді. «Басқыншылық қылмыстар ХҚС құзырына, 121-баптағы «Өзгертулер» және 123-баптағы «Статутты қайта қарау» ережесіне сәйкес, осы қылмыстың құрамы нақтыланған жағдайда кіреді. Мұндай ереже Біріккен Ұлттар Ұйымы Жарғысындағы ережелермен сәйкестендірілген» (5-бап).

Сот Статуты талқыланған күннен бастап, қылмыстар тізіміне геноцидті енгізуге ешкім қарсылық білдірген жоқ. Статуттың 6-бабындағы геноцид ұғымы, 1948 жылғы геноцидтің алдын алу және оны жазалау туралы Конвенциямен, Югославия мен Руанда трибуналдарындағы Жарғылармен, сондай-ақ, бейбітшілік пен адамзат қауіпсіздігіне қарсы қылмыстар Кодексінің жобасымен теңестірілген.

Қалай болғанда да, ХҚС аталған қылмыстар орын алған жағдайда өз құзырын пайдалануға құқылы:

1) осындай бір немесе бірнеше қылмыс орын алып, Статутқа мүше-мемлекеттен Прокурорға шағым түскен жағдайда. Өз кезегінде мүше-мемлекет Прокурордан осындай қылмыс орын алған жағдайда бір немесе бірнеше нақты тұлғаға айып тағып, істің ақ-қарасын анықтап беруді сұрай алады. Мүмкіндігінше, шағым түсірген кезде жәй-жапсарды нақты деректермен жеткізіп, оларды айғақтайтын құжаттар қоса берілуі тиіс;

2) осы тектес бір немесе бірнеше қылмыс орын алған жағдайда істі Прокурорға БҰҰ Жарғысының 7-тарауына сәйкес, Қауіпсіздік Кеңесі бере алады;

3) Прокурор күдіктілерге қатысты ақпараттарға сәйкес, ХҚС құзыры шеңберінде осындай қылмыстарды тергеуді бастайды. Прокурор берілген ақпараттың маңыздылығын салмақтап алуы тиіс, керек жағдайда мемлекеттерден, БҰҰ органдарынан, үкіметаралық және үкіметтік емес ұйымдардан немесе басқа да дерек көздерінен қосымша ақпарат сұрай алады. Егер Прокурор алынған ақпараттар қылмыстық істі қозғауға жеткілікті деп шешсе, Палатадан тергеу амалдарын бастауға рұқсат сұрайды. Тек рұқсат алынғаннан кейін ғана Прокурор қолында бар ақпараттарға сәйкес қылмыстық іс қозғауға құқылы (13, 14, 15 баптар) [3, с. 145-149].

Сот отырысы кезінде судья біріншіден, Статутты, қылмыс элементтерін және Процедура мен дәлелдеу ережелерін; екіншіден, қажет жағдайда халықаралық құқықтарды, атап айтқанда қарулы қақтығыстарға қатысты жалпыға бірдей мақұлданған халықаралық құқық принциптерін; үшіншіден, егер мүмкін болған жағдайда, ұлттық құқық жүйесіндегі заңдарды, атап айтқанда, ұлттық соттардың күнделікті өмірде дәл осындай қылмысқа қатысты жаза тағайындау тәжірибелерін қолдана алады. Тек бұл Статут, халықаралық

құқық пен халықаралық нормалар және стандарттарға қайшы келмеуі тиіс (21-бап).

Сот Статутының 3 бөлімінде қылмыстық құқықтың жалпы қағидалары, атап айтқанда: «Nullum crimen sine lege» және «Nulla poena sine lege» сияқты басты-басты қағидалары қарастырылған (22, 23 баптар); «ratione personae» принципі; жарамдылық мерзімі қағидасы; жеке қылмыстық жауапкершілікке тарту қағидасы. Статут: жауапқа тартылып жатқан тұлғаның қызметіне қарамайды (27-бап); 18 жасқа толмағандар халықаралық қылмыстық жауапкершілікке тартылмайды (26-бап); міндетті түрде командирлер мен басқа да бастықтарды жауапқа тарту керек (28-бап) деп бекітті.

Сондай-ақ, ХҚС тың құрамы мен іс жүргізу басқармасының мәселелерін көрсету қажет. Сонымен, Статуттың 4-бөліміне сәйкес, ХҚС: Президиумнан; Апелляциялық бөлімшеден; ХҚС бөлімшесі мен алдын-ала өндіріс бөлімі; Прокурор Кеңсесі мен Хатшылықтан тұрады. Салыстыру үшін айта кетсек, бұрынғы Югославия мен Руанда жөніндегі Халықаралық қылмыстық трибуналдар «ad hoc»: екі Сот камерасы мен Апелляциялық камера; Айыптаушы; және Хатшылықтан тұрады. Төмендегідей мәселелер анықталған: судьялар өз қызметтерін атқарады; судьяларға қойылатын талап, судьялардың кандидатурасын ұсыну және сайлау; судьялық вакансиялар; судьяларды қызметтерінен босату немесе кері қайтарып алу; артықшылықтары мен иммунитеті. Атап айтқанда, судья кез-келген мүше-мемлекет аумағында көздеген мақсатына жетуге қажетті барлық артықшылықтарға ие. Судьялар, Прокурорлар, Прокурордың орынбасарлары мен Хатшы сот қызметіне араласқан жағдайда бас дипломатия өкілдеріне берілетін артықшылықтар мен иммунитетті пайдалана алады; олар жазған кез-келген сот-процессуалдық иммунитет, атқарған ресми қызметтері олардың өкілдік мерзімдері аяқталған соң да күшінде қала береді (48-бап).

Статуттың 5-бөлімі тергеу және қылмыстық жауапкершілікке тартуға қатысты негізгі ережелерден тұрады. Мұнда Прокурордың қылмыстық істі қозғау және тергеу ережелері, оның негізгі міндеттері мен тергеу кезіндегі құзыры; тергеу кезіндегі айыпталушылардың құқығы; қызметі мен құзыры, сондай-ақ, тергеу кезіндегі Бастапқы өндіріс Палатасының рөлі айқындалған. 58-бапта Бастапқы өндіріс Палатасы тұтқындауға ордер береді және ХҚС қа келу жөнінде бұйрық шығара алады деп көрсетілген. Атап айтқанда, Бастапқы өндіріс Палатасы тергеу амалдары басталғаннан кейін Прокурордың өтініші бойынша, тағылған айып пен келтірілген дәлелдерді, ақпараттарды салмақтай отырып, қылмыс жасаған адам ХҚС тың құзырына кірсе және оны тұтқындау сот процесі үшін маңызды деп табылған жағдайда, күдіктіні тұтқындауға ордер береді. Мүше-мемлекет белгілі бір тұлғаны тұтқындау жөнінде өтініш алғаннан кейін, өз заңдарына сәйкес сол тұлғаны тұтқындау шарасын дереу қолға алуы тиіс. Ал қамауға алынған адам дереу сол мемлекет аумағындағы сот органдарына немесе уақытша ұстау абақтыларына жеткізілуі керек. Және сол елдің заңы: күдіктіні тұтқындау жөнінде ордер берілді ме; тұтқындау шаралары заң шеңберінде жүргізілді ме; күдіктінің құқықтары бұзылған жоқ па; деген сияқты мәселелерді анықтайды.

Біздің пікірімізше, әсіресе сот ісін жүргізу ережелері нақтыланған Статуттың 6-бөліміне баса назар аударған дұрыс. Құжатта көрсетілгендей, сот отырысы ХҚС шешіміне сәйкес кез-келген мемлекеттің аумағында және міндетті түрде айыпталушының (айыпталушылардың) қатысуымен жүргізілуі мүмкін.

ХҚС қа қойылатын ең басты талап, ХҚС Палатасы істі мүлтіксіз, әділ әрі жедел аяқтауды қамтамасыз етуі керек:

1) Айыпталушының барлық құқықтары қорғалады.

Өз кезегінде айыпталушы: өзіне қатысты істің әділ әрі ашық, бейтарап жүргізілуін талап етуге; тағылған айыптардың түрімен және мазмұнымен өзі түсінетін және сөйлейтін тілде танысуға; адвокат жалдауға немесе өзін-өзі қорғауға жеткілікті уақыт пен мүмкіндік жасауды талап етуге; уақытты себепсіз созырмай сотталуға; процесс кезінде өзіне қарсы айғақ беріп жатқандардан жауап алуға; жоғары дәрежелі аудармашы маманның қызметін тегін пайдалануға; қажет деп тапса жауап бермеуге; дәлелдеу кезінде ауыртпалықты көрмеуге құқылы (67-бап);

2) Жәбірленушілер мен куәгерлердің қауіпсіздігін барынша қамтамасыз ету.

Статуттың 68-бабында көрсетілгендей, ХҚС жәбірленушілер мен куәгерлердің қауіпсіздігін қамтамасыз етуге, тән және психологиялық саулығын, абыройы мен жеке өміріне қол сұғылмауын сақтауға міндетті. Мемлекет ХҚС тан өз азаматтары мен басқа да қызметкерлерінің қауіпсіздігін қамтамасыз етуді және берілген құпия ақпараттың қорғалуына барынша жағдай жасауды сұрай алады.

Сондай-ақ, әділ соттың жүргізілуіне кедергі келтіретін, қасақана жасалған төмендегідей қылмыстардың да жазасын беру ХҚС құзырында:

1) тек қана шындықты айтам деп міндеттеме алғаннан кейін жалған сөйлесе;

2) біле тұра өтірік немесе бұрмаланған айғақтар келтірсе;

3) куәгерге қысым көрсетіп, куәгердің сотта жауап беруіне кедергі келтірсе немесе куәгерден кек қайтару мақсатында жалған ақпарат беріп, айғақтарды жойса, бұрмаласа, яки оларды жинауға кедергі келтірсе;

4) ХҚС лауазымды тұлғасына өз міндетінен бас тартуға немесе айыпты өзіне қажетті етіп орындатуға мәжбүрлесе, қоқан-лоқы жасаса немесе басқа да заңсыз әрекеттерге барса, сот отырысына кедергі келтірсе;

5) өз міндетін орындаған ХҚС лауазымды тұлғасынан кек қайтару мақсатында әрекет етсе;

6) өз міндетін орындаған ХҚС лауазымды тұлғасын қорқытып-үркіту арқылы пара алуға мәжбүрлесе (70-бап).

Құжаттың 7-бөлімінде кесілген жазаның мерзімі мен түрі және Мақсатты қор құру мәселесі нақтыланған. Қор ХҚС құзырындағы қылмыстан жапа шеккендер мен олардың отбасы мүшелерінің мүддесін қорғау мақсатында мүше-мемлекеттер Ассамблеясының шешімімен құрылады (79-бап) [3, с. 151-153].

Статуттың 77-бабына сәйкес, Халықаралық қылмыстық сот Статуттың 5-бабы бойынша кінәлі деп танылған тұлғаларға төмендегідей жаза қолдана алады:

а) қылмыс құрамына сәйкес бірнеше жылға бас бостандығынан айырады, бірақ жаза мерзімі 30 жылдан аспауы тиіс;

б) аса ауыр қылмыс жасағандарды және сол қылмысқа қатысты кінәлі деп танылғандарды өмір бойына бас бостандығынан айырады.

Бас бостандығынан айырудан басқа ХҚС айыпталушыға айыппұл төлетуге және қылмыстық әрекеттері арқылы тапқан табысын, дүние-мүлкін және активтерін тәркілеуге құқылы. Бірақ бұл «bona fide» үшінші жаққа залал келтірмеуі тиіс.

Жалпы алғанда, ХҚС қандай да бір жазаны тағайындамас бұрын, қылмыс құрамының ауырлығы мен сотталушының жеке басы сияқты факторларға баса назар аударады. Ал жаза мерзімі тағайындалғанда судья, қылмыс құрамына байланысты қандай жазаның кесілетінін нақтыланған Халықаралық қылмыстық соттың қаулысын негізге алады. Сондай-ақ, ХҚС қылмыстың не мақсатта жасалғанына байланысты айыпталушыға кез-келген жаза мерзімін тағайындауға құқылы (78-бап).

Ұлттық соттардағыдай, Халықаралық қылмыстық сот та ақтау және кінәлі деп табу үкімдерін бұздыру туралы шағым жазуды міндетті процедура ретінде қарастырады. Мұндай кезде Апелляциялық Палата ХҚС Палатасының барлық құзырына ие. Егер Апелляциялық Палата қайта қарау туралы шағым түскен сот үкімін әділетсіз және күмәнді деп тапса, үкім шығарылған кезде келтірілген дәйектерде немесе процесс барысында айтарлықтай қателіктер кеткен жағдайда:

а) шешімді немесе үкімді өзгертуге немесе қайта қарауға;

б) басқа сот палатасы сот ісін қайтадан жүргізсін деп шешім шығаруға құқылы (83-бап).

Статутқа мүше-мемлекет ХҚС құзырына берілген барлық қылмыстарға қатысты тергеу шараларын жүргізуге және қылмыскерді қудалауға ат салысуға міндетті. Біздіңше, бұл ереженің маңызды екені сөзсіз. Өйткені, кейбір мемлекеттердің сот отырыстары, тіпті тұтастай процесске кедергі келтіріп жататыны жасырын емес. Әсіресе сотқа құқықтық көмек көрсету, із кесу шараларына ат салысу, қылмысқа жауапты тұлғаны тұтқындау және оны ХҚС қолына табыстау мен тағы да басқа мәселелерде ынтымақтаса жұмыс істеуден бас тартқан кездер көп кездеседі. Сондықтан Статутта барлық мүше-мемлекет ХҚС пен ынтымақтаса әрекет етуге міндетті деп көрсетілген. Ал ХҚС тың өз құзырында мүше мемлекеттерге ынтымақтастық туралы ұсыныспен шығуға құқы бар.

Статуттың 87-бабының 1-а тармағына тоқтала кеткенді жөн көрдік. Атап айтқанда, бұл тармақта, егер ынтымақтастық туралы ұсыныс орынды және ешкімге залалы тимейтіндей болса дипломатиялық арналар арқылы немесе мұндай ұсыныс Халықаралық қылмыстық полиция ұйымы (Интерпол) арқылы да жасала береді деп көрсетілген. Бұған қоса, Статутта Халықаралық қылмыстық соттың халықаралық ұйымдармен ынтымақтастығы да

нақтыланған. Мәселен, Интерполмен. Бұл ұйым ХҚС қа қылмыскерді іздеу, тұтқындау және әділ соттың қолына табыстау сияқты мәселелерде көп көмек көрсете алады. Бұл ереженің нақты іске асуы үшін Халықаралық қылмыстық сот өз жұмысына кіріскен күннен бастап Интерполдың құзырын кеңейту керек деп ойлаймыз. Өйткені, 1956 жылғы Жарғыға сәйкес, аталған ұйым тек қылмыскерлерді құрықтаумен ғана шектеледі. Интерполдың құзырына халықаралық құқыққа қарсы жасалған қылмыстар, ең болмағанда Халықаралық қылмыстық сот Статутында қаралатын істерді беру қажет.

Біздіңше, Сот Статутында жазаны іске асыру мәселесі өте орынды шешілген. Абақтыға жабу сияқты жазаны іске асырудағы басты рөл мемлекеттің өзіне берілген. Атап айтқанда, абақтыға қамау жазасы ХҚС белгілеген мемлекетте, яғни ХҚС қа үкім шыққан тұлғаны қабылдауға дайын екендіктерін білдірген мемлекетте іске асырылады (103-бап). Оған қоса, ХҚС кез-келген уақытта жазасын өтеп жатқан тұлғаны басқа мемлекеттің абақтысына ауыстыруға құқылы. Сондай-ақ, сотталушының өзі де жазасын басқа мемлекеттің абақтысында өтеймін деп ХҚС қа өтініш жазуға құқылы. Абақтыға жабу үкімі ХҚС тың қатаң қадағалауымен іске асырылады және бұл сотталушының құқы жөнінде қабылданған халықаралық келісімдерге сай болуы шарт (104 бап және 106 баптар). Сонымен қатар үкім іске асырылып жатқан мемлекет ХҚС белгілеген жаза мерзімі толық өтелмейінше қамаудағы адамды босатуға құқы жоқ екенін атап өткен жөн. Жаза мерзімін азайту және сотталушының өтінішін тыңдап, осы мәселеге қатысты қандай да бір шешім қабылдау тек Халықаралық қылмыстық соттың құзырында (110- бап).

Көптеген мемлекеттерде, оның ішінде Қазақстан Республикасы да бар, жазасын өтеушілердің абақтылардағы жағдайы халықаралық талаптарға немесе осы салада қабылдаған қандай да бір ережелерге сәйкес келмейтіндіктен, Статут бас бостандығынан айыру мәселесі мемлекеттік ішкі заңдарына сәйкес реттеледі деп шешім қабылдаған. Бірақ ол сотталушының құқы жөнінде қабылданған халықаралық келісім талаптарына сай болуы тиіс (106- бап, 2-тармақ).

Жоғарыда атап өткен ережелердің барлығында мүше-мемлекеттер өкілдерінен тұратын Мүше-мемлекеттер Ассамблеясы туралы көп айтылды. Ассамблеяда әрбір мемлекеттің тек бір өкілі бар. Ассамблея сот істері кезінде Дайындау комиссиясының ұсыныстарын қабылдауға, Президиумға, Прокурор мен хатшыға Сот істерін басқару мәселесінде әкімшілік сараптама ұсынуға, Сот бюджетін қарап, қабылдауға, сондай-ақ, Сот Статутының 11-бөлімінде көрсетілген барлық қызметті атқаруға құқылы. Біріккен Ұлттар Ұйымы Бас Ассамблеясының барлық тілдері Ассамблеяның ресми әрі жұмыс тілі болып табылады (112- бап, 10- тармақ).

ХҚС, Мүше-мемлекеттер Ассамблеясы, Бюро отырыстары мен басқа да органдардың барлық шығындары ХҚС бюджетінен жабылады. Өз кезегінде, ХҚС пен Мүше-мемлекеттер Ассамблеясының барлық қаржысы мүше-мемлекеттер берген жарнадан тұрады. Сондай-ақ, ХҚС Мүше-мемлекеттер Ассамблеясы мақұлдаған шарттарға сәйкес үкіметтер, халықаралық ұйымдар,

жеке тұлғалар, корпорациялар мен басқа да құрылымдардың ерікті жарналарын алып, жұмсай алады (113, 114, 115, 116 баптар).

Статуттың соңғы «Қорытынды ереже» деп аталатын бөлімінің 120-бабында ХҚС Статутына ешкім ескерту жасай алмайды делінген. Тек Статут күшіне енгеннен кейінгі 7 жылдан соң кейбір өзгертулер мен толықтырулар енгізуге болады. Кез-келген толықтырулардың мәтіні БҰҰ Бас хатшысына көрсетілуі тиіс. Ол өз кезегінде дереу Статутқа мүше-мемлекеттердің барлығына таратады (121-бап). Жалпы БҰҰ-ның Бас хатшысы ХҚС Статуты күшіне енгеннен кейін жеті жылдан соң Статутқа енгізілетін кез-келген толықтыруларды талқылау үшін арнайы конференция өткізеді. Дегенімен, толықтырулар тек 5-бапта көрсетілген қылмыс түрлерімен шектеліп қалмауы керек (123-бап).

Барлық мемлекеттер Статутқа толықтырулар енгізу үшін БҰҰ-ның Азық-түлік және ауыл шаруашылық ұйымының Римдегі штаб-пәтерінде 1998 жылдың 17 шілдесінде, одан кейін 1998 жылдың 17 қазанында Римдегі Италия Сыртқы істер министрлігінде бас қосады. Үшінші толықтырулар 2000 жылдың 31 желтоқсанында Нью-Йорктегі БҰҰ-ның Орталық мекемелерінде енгізіледі. Сот Статуты ратификациялануы және Статутқа қол қойған мемлекеттермен мақұлдануы керек. Ратификацияланған грамоталар немесе құжаттар БҰҰ Бас хатшысының қолына әрі қарай сақталуы үшін табысталады. Мүшелікке өтуге ниет білдірген барлық мемлекеттер үшін Халықаралық қылмыстық сот Статутының есігі ашық. Мүшелікке қабылдау туралы құжат әрі қарай сақталуы үшін БҰҰ Бас хатшысына табысталады (125 бап).

Сот Статуты ратификацияланған грамота немесе мүшелікке қабылдау жөніндегі құжат БҰҰ Бас хатшысының қолына табысталғаннан кейін 60 күннен соң күшіне енеді. Статутқа мүшелікке өту жөніндегі құжат аталған мемлекеттің мүшелікке қабылдау жөніндегі өтініші сақтауға берілген күннен кейін 60 күннен соң Статут күшіне енеді.

Жоғарыда айтылғандардың барлығын саралай келе, мынадай қорытындыға келдік. Соңғы жарты ғасырдан бері адам құқықтарын қорғауға бағытталған бірнеше халықаралық және аймақтық жүйелер құрылса да, әлі де миллиондаған адам геноцид, әскери қылмыстар мен адамзатқа қарсы қылмыстардың құрбаны болуда. Бірақ осындай адамзатқа қасірет әкелген қылмыстарға тікелей жауапты адамдардың тек кейбіреуі ғана жауапқа тартылды. Атап айтқанда, бұрын Либерия президенті болған Чарльз Тейлор мен «Революциялық Біріккен Майдан» әскери құрылымының жетекшісі Ф. Санко Сьерра Леондағы адамшылыққа қарсы және әскери қылмыстары үшін, Руанда армиясының бұрынғы полковнигі Теонесте Багосору мен Таба коммунасының бұрынғы мәрі Жан Поль Акайесу осы елдегі тутси тайпасына қарсы жасаған геноцид, адамшылыққа қарсы және әскери қылмыстары үшін, Серб Республикасының бұрынғы басшысы Радован Караджич пен босниялық сербтер армиясының бұрынғы генералы Ратко Младич Сребреницеде босниялық мұсылмандарға қарсы геноцид қылмыстары үшін, Конго Демократиялық Республикасындағы милиция отрядтарының бұрынғы басшыларының бірі Томас Лубанга әскери қылмыстары үшін, Суданның

мемлекеттік министрі Ахмад Харун елдің Дарфур аймағындағы ұлттық топтарға қарсы қырып жою жорықтарын ұйымдастырған «Джанджавид» милиция отрядтарын қаруландырған қылмысы үшін Халықаралық қылмыстық сотының үкімімен түрлі мерзімге жазаға кесілді. Ал 1975-1979 жылдар аралығында елде 3 миллионнан астам адамды қырып жойған Камбоджа диктаторы Пол Пот халықаралық трибунал үкімімен геноцид үшін сырттай өлім жазасына кесілсе, бұрынғы Югославия президенті Слободан Милошевич әскери қылмыстары үшін халықаралық трибунал үкімі шыққанша көз жұмған болатын. Тағы бір айрықша тоқтала кететін жәйт, Гаагадағы Халықаралық қылмыстық сот тарихта алғаш рет қызметін атқарып жатқан Судан президенті Омар аль Баширді қамауға алуға ордер берді. Оған Дарфур аймағындағы фур, масалит және загава секілді африкалық тайпаларға қарсы геноцид қылмыстарын жасады, 1949 жылғы жалпыға бірдей Женева конвенциясының (халықаралық емес сипаттағы қақтығыс барысында жасалған құқыққа қарсы әрекеттер туралы) 3 бабын бұзды, халықаралық гуманитарлық құқықты өрескел бұзған өзге де әрекеттері үшін деген айып тағылды.

Соған қарамастан бейбітшілік пен адамзат қауіпсіздігіне, ұлттық, нәсілдік төзімділікке қарсы және әскери қылмыстар бүгінгі күнге дейін жалғасып келеді. Мәселен, АҚШ әскерілерінің Иракқа қарсы 2004 жылдан бергі шабуылы салдарынан сексен мыңнан астам бейбіт тұрғын құрбандыққа шалынып, жүз отыз мыңдай адам мүгедектікке ұшырады. АҚШ әскери құрамасы бұл елден 2010 жылдың 1 қыркүйегінде ғана шығарылып, Иракта қалған 50 мың жауынгер әскери қақтығыстарға қатыспауға міндеттеме алды. Алайда АҚШ әскерілерінің Ауғаныстандағы құрамасы әскери қақтығыстарға араласуын әлі тоқтатқан жоқ.

Жалпы Гаагада 2002 жылдың 1 шілдесінен жұмысын бастаған Халықаралық қылмыстық соттың құрылуы халықаралық құқық тарихының ең бір елеулі көрінісіне айналды. Халықаралық қылмыстық сот халықаралық құқыққа қарсы қылмыстарды жоспарлағандарға тосқауыл болып;

кінәлілерді жауапқа тартуға бірінші кезекті жауапты ұлттық әділет органдарына жаңа серпіліс береді;

зорлық-зомбылық құрбандары мен олардың туған-туыстарына әділдікке қол жеткізуге көмектесіп, қалпына келтіру шараларын қолға алады;

қауіпсіздікті сақтау мәселесінде алға қадам жасайды;

Сөз жоқ, Халықаралық қылмыстық соттың құзыры жөніндегі қағидалар мен ережелер Статутты ратификациялау кезінде ұлттық заңдарға толықтырулар енгізуді қажет етеді. Бүгінде бірнеше елде (Канада, Голландия, Франция) ХҚС нормаларын имплементациялау жөніндегі заң жобалары дайындалған. Алайда бұл мемлекеттердегі қазіргі заң нормаларын саралай отырып, әлі де ХҚС Статутының ережелерін имплементациялаумен байланысты шешімін таппаған мәселелердің көп екеніне көз жеткіземіз.

Бірінші мәселе - Халықаралық қылмыстық сотқа күдіктіні табыстау міндеті өз елінің азаматын басқа елге беруге конституция бойынша тыйым салатын қайшылыққа байланысты. Бұл әсіресе Бразилия, кейбір Орталық Еуропа елдері, Финляндия мен Германияда шешімін таппай тұр.

Екінші мәселе - ұлттық конституциядағы азаматтың қолсұғылмаушылық құқығы ХҚС шеңберінде күдіктіні тұтқындау және сотқа табыстау міндетіне қайшы келіп тұр. Қазір бұл мәселе Батыс, Орталық пен Шығыс Европада және Латын Америкасы елдерінде талқыланып жатыр.

Үшінші мәселе - азаматты өмір бойына бас бостандығынан айыруға қарсы қойылған конституциялық шектеу Статутта қарастырылған жаза мерзіміне сәйкес келмейді. Бұл мәселе де көптеген Латын Америкасы елдері мен Португалияда және Испанияда талқылануда.

Жоғарыда айтылған бірінші мәселені шешудің ең көп таралған, сірә, ең белгілі жолы, «тапсыру» мен «беру» деген мәселенің басын ашып алу. Рим Статутының 102-бабында тапсыру немесе бір мемлекеттің «күдіктіні ХҚС қа жеткізу мен беру туралы» немесе «бір мемлекеттен екінші мемлекетке жеткізуі» бөлек-бөлек жазылған. Мұндай жағдайда «терминологиялық» айырмашылықтың мазмұны күмән туғызуы мүмкін. Сондықтан күдіктіні тең егеменді мемлекетке тапсыру мен тиісті мемлекеттің мақұлдауынан соң халықаралық құқық негізінде құрылған халықаралық орган - ХҚС қа тапсыру арасындағы айырмашылықтың ара-жігін ажыратып алған жөн. «Тапсыру» мен «берудің» айырмашылығын айқындап алу халықаралық трибуналдардың тәжірибесінде кездескен. «Экстрадиция» ұғымы БҰҰ Қауіпсіздік Кеңесінің қарарларында да, Статуттарда да немесе Трибуналда іс жүргізу ережелерінде де кездеспейді. Айыпталушылар тапсырылады, ал трибуналдар мемлекеттерге қолданыстағы заңнаманы немесе экстрадициялау туралы екіжақты конвенцияларды жолдаған сұрауларына талай рет қолданбауды өтінеді [4, с. 22-25].

Кейбір сарапшылар Халықаралық қылмыстық сотты ұлттық юрисдикцияның жалғасы ретінде қарастырған дұрыс деген пікір айтып жүр. Қалай болғанда да көпшілігі әртүрлі конституциялық шектеулер болғандықтан Халықаралық қылмыстық сотты «шетелдік сот» немесе «шетелдік сот құзыры» деп ойламайды. Шетелдік юрисдикцияның құзырына беру жөніндегі конституциялық шектеулер сірә, халықаралық емес, ұлттық юрисдикцияға негізделген. Халықаралық құқық негізінде мемлекеттердің өздері құрған және өздері толық құқылы мүше болған (қаржыландырудан бастап, судьяларды тағайындау және қызметтен босатуға дейін) Халықаралық қылмыстық сотты шет мемлекеттің ешқандай сотымен салыстыруға келмейді. Өз азаматтарын беруге тыйым салу, қатардағы табыстау процедурасы мен кепілдемелер (процессуалды нормаларды сақтау мен тағылған айыптың заңдылығы) сияқты шаралар Халықаралық қылмыстық сотқа қатысты емес.

Конституциялық қарама-қайшылықтардың бар-жоқтығын бағалауды талдауға қатысты үшінші мәселе, ХҚС құзырына берілген қылмыстың құрамына байланысты. Рим Статутының кіріспесінде көрсетілгендей, «аса ауыр, халықаралық қауымдастықтың аландаушылығын тудырған» қылмыстардың категориялары болады. Мұндай ауыр халықаралық қылмыстарды тергеу және тиісті адамдарды жауапқа тарту мемлекеттердің міндеті екенін де естен шығармаған жөн. Бұл міндеттемелер БҰҰ-ның зорлық-зомбылыққа қарсы Конвенциясы, БҰҰ-ның геноцидтің алдын алу және жазалау

туралы Конвенциясы және 1949 жылғы Женева Конвенциясы сияқты құжаттарда нақты бекітілген. Халықаралық құқықтағы аталған ереже Рим Статутының преамбуласында да көрсетілген. «Халықаралық қылмыстарға жауапты тұлғаларды өз заңдарына сәйкес қылмыстық жауапкершілікке тарту әрбір мемлекеттің міндеті», - делінген құжатта.

Мемлекеттердің ұлттық конституцияларын талқылауы халықаралық-құқықтық міндеттемелерге қайшы келмеуі тиіс. Егер конституция мен халықаралық құқықтық ережелер бір-біріне қарама-қайшы келіп жатса, қай кезде де ұлттық заңнама басымдық алады. Алайда қарастырылып жатқан салада конституциялық ережелер халықаралық қылмыстық юстиция талаптарымен ашық қайшылыққа түспейді, дәлірегінде қолданыстағы конституцияны әзірлеп, талқылап жатқан тұста мәселені үнсіз айналып өтеді.

Конституцияға сәйкес күдіктіні сотқа табыстауға тыйым салынғандағы мақсат аса ауыр қылмыс жасағандарды жазадан құтқару емес. Осы орайда атап өткен жөн, әлемнің кез-келген нүктесінде қылмыс жасаған өз азаматын сол елдің сотына бермейтін, қылмысты өз құзырына алатын ұлттық құқықтық заңнамалар аз емес. Мұндай ережелер іске асып жатқанда Рим Статуты халықаралық қудалау мәселесін қарастырмайды және қылмысқа жауапты адамды халықаралық қылмыстық сотқа табыстаудың да қажеті жоқ.

Өзара толықтыру - іс жүзінде конституциялық қарама-қайшылықты болдырмаудағы төртінші дәйек болатыны сондықтан. Халықаралық қылмыстық сот тек мемлекеттер қылмысқа жауапты адамды қудалағысы келмеген немесе қудалауға мүмкіндігі болмай жатқан кезде ғана іске кіріседі. Егер мүше-мемлекеттің конституциясына сәйкес, ол өз азаматын Халықаралық қылмыстық сотқа табыстауға тыйым салса, онда сол мемлекет ұлттық деңгейінде тергеу шараларын жүргізуі тиіс.

Иммунитеттер мәселесінде де ой елегінен өткізуді қажет ететін тұстар баршылық. Көптеген елдердің конституциясына сәйкес мемлекет басшылары, үкімет басшылары, лауазымды мемлекеттік шенеуніктер мен парламент депутаттарына қолсұғылмаушылық құқы берілген. Осыған байланысты мұндай иммунитеттердің Статуттың 27-бабында көрсетілген «лауазымды жағдайға сілтеме жасауға жол бермеу туралы» талап пен күдіктілерді тұтқындап, ХҚС қа табыстау міндетіне қайшы келетіні сөзсіз. Иммунитеттер әр елде әртүрлі; артықшылықтардың деңгейінде де айырмашылықтар бар. Кей жағдайда қолсұғылмаушылық құқы тек заң жүзінде шектелсе, ал енді біреулерінде толық иммунитет берілген, яғни ол азамат толық қолсұғылмаушылық құқына ие. Бұл жерде ішкі ұлттың заңнаманы жасалған қылмыстың деңгейіне қарай, қол сұғылмаушылық құқына тыйым салатын халықаралық құқықпен сәйкестендіру өте орынды. Мәселен, БҰҰ геноцидтің алдын алу және жазалау туралы Конвенциясында геноцидке жол берген адам «конституциямен қорғалған мемлекет басшысы, лауазымды немесе жеке тұлға болса да» жауапқа тартылады деп нақты көрсетілген. Оған қоса, жоғарыда айтып кеткеніміздей, мемлекет кейбір аса ауыр қылмыстарға қатысты тергеу шараларын өзі жүргізіп, жауапты адамдарды заңмен қудалауға міндеттелген. Ал бұл жағдайда ұлттық

деңгейдегі қолсұғылмаушылық құқының халықаралық деңгейдегі міндеттемемен қайшы келетін тұсы тағы бар.

«Иммунитеттердің тиімділігі туралы» да мәселелер көтерілуі мүмкін. Басқаша айтқанда, қолсұғылмаушылық жөніндегі конституциялық кепілдемені тікелей немесе жанама түрде тек иммунитетпен қорғалған тұлғаның қызметіне қатысты деп түсінген жөн. Мәселен, кейбір елдердің конституциясында депутат тек парламент қабырғасында айтқан пікірлері үшін қылмыстық жауапқа тартылмайды деп жазылған.

Сондай-ақ, «депутаттың саяси қызметіне еш қатысы жоқ» немесе аса ауыр қылмыс орын алған жағдайда қолсұғылмаушылық құқының іске аспайтыны туралы да пікірлер бар. Кейбір сарапшылардың пікірінше, қолсұғылмаушылық құқы мейлі заңмен шектелсін, мейлі шектелмесін, ең алдымен иммунитет сол адамның қызметін мүлтіксіз орындауына жағдай жасауы үшін ғана берілуі керек. Бірақ ондай иммунитет геноцид, адамшылыққа қарсы қылмыстар мен әскери қылмыстар жасаған тұлғаларды жазадан құтқаратындай кепілдік болмауы тиіс.

Қанша жерден иммунитетпен қорғалса да, аса ауыр қылмыстар парламент депутаттарының да, жоғары лауазымды шенеуніктердің де, мемлекет басшысының да атқаратын қызметіне кірмейтіні анық. Қолсұғылмаушылық институтының ең басты конституциялық мақсаты - саяси мақсатта мемлекет ісіне араласуды болдырмау. Ұлттық деңгейде бұл орынды, түсінікті жағдай. Алайда Халықаралық қылмыстық соттың қағидаларында ол мүлдем басқаша. Өйткені, Статутта көрсетілгендей, иммунитет күрделі процесстерді жүргізу кезінде және негізсіз жан-жақты араласудан қорғайтын кепіл.

Иммунитеттен айыру мәселесін талқылаудың да маңызы ерекше. Мәселен, көптеген елдерде лауазымды тұлғаны қолсұғылмаушылық құқынан айырып, қылмыстық жауапкершілікке тартуға рұқсатты парламент береді. Кейбір сарапшылардың пікірінше, қолсұғылмаушылық құқынан айыру механизмі конституциялық иммунитет пен Статут арасындағы қарама-қайшылыққа тосқауыл бола алады. Тек Парламент ХҚС тың талабы бойынша тиісті шешімді қабылдаса жеткілікті. Осы тұста Парламент мемлекеттің халықаралық міндеттемелерін басты назарда ұстағаны жөн. Қайшылықты болдырмаудың тағы бір балама жолы, нақты бір қылмыстық іске қатысты иммунитетті парламент Халықаралық қылмыстық сот кезінде мүлдем қолданбау туралы шешім шығарса болады.

Соңғы мәселе өмір бойына бас бостандығынан айыру мәселесіне қатысты. Бірқатар мемлекеттерде, әсіресе Европа мен Латын Америкасы елдерінде өмір бойына бас бостандығынан айыру жазасына қатысты тыйым салынуы Статутта қарастырылған жаза мерзімімен қайшы келеді. Өмір бойына бас бостандығынан айыруға тіпті кейбір елдерде конституциямен тыйым салынған. Ал басқа бір елдерде конституция бойынша жаза мерзімі шектелген. Бұл мазмұнда аталған ереже конституциялық құқы ретінде, яғни, сотталушының түзелуге құқы ретінде қарастырылуы мүмкін. Сондықтан халықаралық құқық үшін бұл мәселе аса күрделі болып қала бермек.

Дегенімен, Статуттың 80-бабына сәйкес қарастырылған, ұлттық заңнама деңгейіндегі жаза мерзімі халықаралық нормаға қайшы емес. Сондықтан өмір бойына бас бостандығынан айыру мәселесі мүше-мемлекет пен ХҚС арасындағы ынтымақтастыққа көлеңке түсірмеуі тиіс. Статуттың 103-бабында көрсетілгендей, сотталушының жазасын өтеуіне қатысты мүше-мемлекеттің қойған шарттары ескеріледі. Яғни, өмір бойына бас бостандығынан айыру жазасына тыйым салған мемлекет, өз аумағында мұндай жазаны іске асыруға міндетті емес. Осы тұста атап өткен жөн, ХҚС талап еткен адам өмір бойына бас бостандығынан айырылған болса кепілдік жүзеге аспай қалуы мүмкін. Оның үстіне, ұлттық заңнамадағы тыйымдар, әсіресе, азаматты шетелдік сотқа табыстамау жөніндегі ережелер халықаралық юрисдикцияға жүрмейді. Конституциялық ережелердің басты мақсаты - ұлттық деңгейде бірқатар кепілдіктерді енгізіп және сол кепілдіктердің азаматты шетелдік сотқа табыстау кезінде жүзеге асуын заңдастыру. Алайда, халықаралық сипаттағы қылмыстар қаралатын халықаралық соттарда, ұлттық стандарттар маңызға ие емес.

Статуттағы ХҚС тың халықаралық келісімдерді пайдалану құқы жөніндегі ережесін де атап өтуге болады. Алайда Статут пен басқа да құқық көздері халықаралық деңгейде мақұлданған адам құқын аяқ асты етпеуі керек (Статуттың 3-ші бөлімі, 21-1 бап). Осылайша ХҚС, мәселен, Азаматтық және саяси құқықтар жөніндегі халықаралық пактіні басты назарда ұстауы тиіс. Пактінің 10 (3) бабында пенитенциарлы жүйенің басты мақсаты - түзету және қайта тәрбиелеу деп нақты жазылған. Сондықтан 110 (4) бапта көрсетілгендей, ХҚС үкім шығарар алдында сотталушының түзелу мүмкіндігін ескеруі шарт.

Жоғарыда айтылғандардың барлығы конституция мен Статут арасындағы қарама-қайшылықтарды болдырмауға арналған. Егер қайшылықтардың алдын алу мүмкін болмаса, конституцияны өзгерту мәселесі туындайды. Жауапсыздық пен зорлық-зомбылықтың алдын алу мақсатында алып қарасақ, Халықаралық қылмыстық соттың маңызы мынандай: ешқандай да саяси немесе процедуралық кедергілер Статутты ратификациялаудан бас тартуға сылтау бола алмайды. Егер толықтырулар нақты қажет болса, ең бастысы, оны қалай тиімді жүргізуді және басқа мемлекеттерде оның қалай жүзеге асып жатқанын ойластырған жөн. Мәселен, бұл ретте өз конституциясын модификациялап бітірген Францияны үлгі етіп алса болады.

Екінші мәселе - өзгерістер мен толықтырулар енгізетін уақытты таңдау. Соңғы кездері осы салада біршама тәжірибелер жинақталып қалды. Бірқатар елдер құжатты ратификациялағанға дейін өздерінің ішкі заңнамаларына өзгеріс енгізуді жөн санады. Конституцияны өзгерту мәселесіне қатысты соңғы уақытта өзгерістер мен толықтырулар енгізуді ратификациялап болғанын кейін де жалғастырып жатқандар бар. Бұған заң жүзінде тыйым салынбаған. Бірақ Халықаралық қылмыстық сот өз жұмысын бастағанға дейін ешқандай айтыс-тартысқа жол берілмеуі керек. Мұндай тәжірибе, ұлттық заңдары тым қолайсыз және осыған байланысты Статутты ратификациялауды ешқандай негізсіз кейінге қалдырып келе жатқан мемлекеттерді қызықтырады деп ойлаймыз.

Қазақстан Республикасының заңнамасы мен қылмыстық сот тәжірибесін бағалай отырып, халықаралық қылмыстық нормалар ғылыми ортада да,

заңгерлер арасында да әлі де тиісті деңгейде қабылданбай отыр деуге толық негіз бар. Ал ұлттық қылмыстық құқық заңнамасындағы соңғы жылдардағы жаңартулар, атап айтқанда, Қылмыстық Кодекс ережелері мен Қылмыстық процесстік Кодексі Қазақстан Республикасы мен халықаралық юрисдикция арасында шешілген мәселенің бір бөлігі ғана. Мәселен, ҚР ҚК 7-бабында Республика аумағынан тыс жерде қылмыс жасаған адамды қылмыстық жауапқа тарту тәртібі белгіленген:

«1. Қазақстан Республикасының шегінен тыс жерлерде қылмыс жасаған Қазақстан Республикасының азаматтары, егер олар жасаған әрекет ол аумағында жасалған мемлекетте қылмыс деп танылса, егер бұл адамдар басқа мемлекетте сотталмаған болса, осы Кодекс бойынша қылмыстық жауапқа тартылады. Аталған адамдарды соттау кезінде жазаны аумағында қылмыс жасалған мемлекеттің заңында көзделген санкцияның жоғары шегінен асыруға болмайды. Азаматтығы жоқ адамдар да осындай негіздерде жауапты болады...

4. Қазақстан Республикасының шегінен тыс жерлерде қылмыс жасаған шетелдіктер қылмысы Қазақстан Республикасының мүдделеріне қарсы бағытталған жағдайларда және Қазақстан Республикасының халықаралық шартында көзделген жағдайларда, егер олар басқа мемлекетте сотталмаған болса және Қазақстан Республикасының аумағында қылмыстық жауапқа тартылса, осы Кодекс бойынша қылмыстық жауапқа тартылуға тиіс...» [5].

Баптың фабуласынан байқағанымыз, халықаралық қылмыстық жауапкершілікті Кодекс тек ұлттық соттарда қолданылатын қылмыстық жауапкершілік тәртібі бойынша реттейді. Осыған ұқсас жағдай Қазақстан Республикасының Қылмыстық-іс жүргізу Кодексіне де тән. Қазақстан Республикасының 1997 жылдың 13 желтоқсанынан 1998 жылдың 1 қаңтарына дейін қабылданған №207-І Заңымен реттелген құжатта, халықаралық құқықты қолдану тәртіптері жазылған. Осылайша, қолданыстағы юрисдикцияның жалпы тәртібі әмбебап юрисдикция принципі негізінде қабылданған, халықаралық қылмысқа қатысы бар тұлғаны кез-келген елдің аумағында қудалауға құқық беретін халықаралық құқық нормаларына сәйкес келмейді.

Қазақстан Республикасы Конституциясының 4-бабының 1-тармағында: Қазақстан Республикасында қолданылатын құқық Конституцияның, соған сәйкес заңдардың, өзге де нормативтік құқықтық актілердің, халықаралық шарттары мен Республиканың басқа да міндеттемелерінің, сондай-ақ, Республика Конституциялық Кеңесінің және Жоғарғы Сотының нормативтік қаулыларының нормалары болып табылады деп көрсетілген. Дәл сол баптың 3-тармағында Республика бекіткен халықаралық шарттардың Республика заңдарынан басымдығы болады және халықаралық шарт бойынша оны қолдану үшін заң шығару талап етілетін жағдайдан басқа реттерде, тікелей қолданылады делінген. Процессуалдық жағынан алғанда, отандық заңнамаға Статут шеңберінде принципті өзгеріс енгізу міндетті емес. Алайда шын мәнінде Қазақстанда халықаралық келісімдер тікелей қолданылмайды. Атап айтқанда, бұл осы норманы іске асырудың қадағаланбайтындығымен байланысты (мәселен, прокуратураның құқықтың осы саласын жіті қадағалай алмауында).

1984 жылғы БҰҰ Зорлық-зомбылық пен басқа да қатыгездік, адами қылыққа жат немесе ар-намысты аяқ асты ететін әрекет түрлеріне қарсы Конвенциясында, осы құжатты ратификациялаған мемлекеттер ұлттық заңнамаларын имплементациялауға міндетті деген ереже бар. Конвенцияның 5-бабында зорлық-зомбылық қылмыстарын қудалау мынандай жағдайда мемлекет құзырына кіреді деп көрсетілген:

- а) қылмыс сол мемлекеттің құзырына кіретін кез-келген аумақта немесе теңіз бен әуе көліктерінің борттарында тіркелсе;
- б) қылмыс жасады деген күдікті сол мемлекеттің азаматы болса;
- с) егер жәбірленуші сол мемлекеттің азаматы болса және сол мемлекет мұны орынды деп тапса.

Бұдан бұрын атап өткендей, ҚР ҚК 7-бабында бұл тәртіп толық ауқымда қамтылмаған. Әрі қарай Конвенцияның 8-бабында, Конвенцияның құзырына кіретін қылмыстар нақтыланған: «мүше-мемлекеттер арасындағы күдіктілерді сотқа табыстау жөніндегі барлық келісімдерге сәйкес, күдіктіні табыстау міндетті қылмыстар категориясына жатады. Мүше-мемлекет күдіктілерді сотқа табыстау жөніндегі өзара келісімдері бойынша, қылмысқа жауапты тұлғаны тиісті органдарға табыстауға міндетті». БҰҰ Геноцидтің алдын-алу және оларды жазалау туралы Конвенциясының 7-бабында, келісім жасасқан тараптар өз заңдары мен қолданыстағы келісімдерге сәйкес күдіктілерді табыстауға міндеттеледі деп көрсетілген [4, с. 32].

1997 жылғы 16 шілдеде қабылданған № 167-1 ҚР ҚК 8-бабының 1-тармағына сәйкес басқа мемлекеттің аумағында қылмыс жасаған Қазақстан Республикасының азаматтары, егер халықаралық шартта өзгеше белгіленбесе, ол мемлекетке ұстап берілмеуге тиіс деп жазылған. Сондай-ақ, 1995 жылы 30 тамызда қабылданған Қазақстан Республикасы Конституциясының 11-бабының 1-тармағында көрсетілгендей, Қазақстан Республикасының азаматын шет мемлекетке беруге болмайды. Бұл нормалар 1984 жылғы БҰҰ Зорлық-зомбылық пен басқа да қатыгездік, адами қылыққа жат немесе ар-намысты аяқ асты ететін әрекет түрлеріне қарсы Конвенциясы мен 1948 жылғы БҰҰ Геноцидтің алдын-алу және оларды жазалау туралы Конвенциясында көрсетілген қылмыстарға елеулі әсер етуі мүмкін [4, с. 27].

Мұндай тұлғаларды (зорлық-зомбылық жасағандар) табыстау міндеттемесі Конвенцияға мүше-мемлекеттердің бірде бір мемлекетаралық келісінде және қылмыстық жауапқа тартылғандарды экстрадициялау жөніндегі басқа мемлекеттермен арадағы келісімдерде көрсетілмеген. «Зорлық-зомбылық» қылмысы отандық заңнамаларда аса ауыр қылмыстардың санатына жатқызылмайды, сондықтан республикадан осындай қылмыстар жасаған тұлғаларды экстрадициялауды талап ету негізсіз. Оның үстіне мүше-мемлекет ретінде республика да әділ соттың жүргізілетініне күмән келтіріп, күдіктіні беруден бас тарта алады (Конвенцияның 8-бабы, 2-3-ші тармақтары).

Соған сәйкес, біздің мемлекет халықаралық сот құзырына қатысты ережелерді ұлттық заңнамаларында нормативті негіздердің де, зорлық-зомбылық жасаған күдіктіні қудалау жөніндегі келісімдердің де болмауы салдарынан орындамайды [4, с. 47-48].

Әмбебап заңнамалар қағидасын орындаудың жаңа жолдары мен мүмкіндіктері ретінде Халықаралық қылмыстық сот Статутын ратификациялау және Статут нормаларын ұлттық заңнамада имплементациялау деп қарастырған жөн. Ал мұндай жағдайда кейбір заңнамаларды түбегейлі өзгертуге тура келеді. Әйтсе де, халықаралық қылмыстық юрисдикция бейбітшілік пен адамзат қауіпсіздігіне қарсы қылмыстарға қатысты ұлттық соттардың заңдарына кедергі болмайды. Бұл ретте «толықтыру» қағидасына сәйкес, Халықаралық қылмыстық сот тек ұлттық соттар осындай қылмыстарды қудалауға қауқарсыздық танытқанда немесе мүлдем іс жүргізуден бас тартқанда ғана іске кіріседі. Мысал ретінде төмендегі оқиғаларды келтіре кетсе болады: мемлекет өз азаматтарын, әсіресе олар лауазымды қызметкер болса қудалауға құлық танытпауы мүмкін; немесе мемлекеттің құқықтық жүйесі ішкі қақтығыстарға байланысты жарамсыз болып қалуы мүмкін, мұндай жағдайда лайықты сот та табылмайды.

Халықаралық қылмыстық соттың құзыры Статутта қарастырылған қылмыстарға таратылады, егер:

қылмыс Рим статутын ратификациялаған мемлекеттің аумағында жасалса;

Рим статутына қол қоймаған мемлекет қылмысты Халықаралық қылмыстық соттың құзырындағы іс деп жарияласа;

жасалған қылмыс халықаралық қауымдастықтың қауіпсіздігі мен бейбітшілікке қауіп төндірсе және БҰҰ Жарғысының 7-бөліміне сәйкес, БҰҰ-ның Қауіпсіздік Кеңесі Сотқа шағым түсірсе;

Жалпы алғанда, көптеген ғалымдардың Халықаралық қылмыстық сотты құру және жұмыс істету халықаралық қылмыстық құқықты бір жүйеге келтіріп, рационализациялау, сондай-ақ, оның әрі қарай дамуы мен мойындалуына оң әсер етеді деген пікірлерімен келіскен жөн [6; 56].

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

Гафаров З.М. Преступления международного характера в глобализирующемся мире. - М., 2016. - 542 с.

Делегация Казахстана принимает участие в конференции по учреждению Международного уголовного суда //Панорама. - 2018, 3 июля.

Римский Статут Международного Уголовного суда от 17 июля 2008 года // Сборник международных договоров. Универсальные Договоры. ООН. – NY.: Geneva, 2009. - Т.1, - ч.1-2. – 1478 с.

Милинчук В.В. Институт взаимной правовой помощи по уголовным делам. - М., 2021. - 258 с.

Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі от 3 шілде 2014ж. //Анықтамалық-құқықтық база «ЮРИСТ».- 2015.

Випперман В. Европейский фашизм в сравнении 1932-1992. Издательство «Сибирский хронограф» / под ред. Кудрявцева Г.Г. – Новосибирск, 2020. – 578 с

Қылмыстылықтан сақтандыру қылмыстық құқықтың міндеті

Андатпа

Мақалада Қазақстан Республикасының 2014 жылғы 3 шілдеде қабылданып, 2015 жылдың 1 қаңтарынан күшіне енген Қылмыстық кодексінің 2-бабында, қылмыстық құқықтың маңызды міндеттерінің бекітілгенін және ол міндеттерге: адам мен азаматтың құқықтарын, бостандықтарын мен заңды мүдделерін, қоғамдық тіртіп пен қауіпсіздікті, қоршаған ортаны, Қазақстан Республикасының конституциялық құрылысы мен аумақтық тұтастығын, қоғам мен мемлекеттің заңмен қорғалатын мүдделерін қылмыстық қол сұғушылықтан қорғау, бейбітшілік пен адамзаттың қауіпсіздігін қорғау, сондай-ақ қылмыстардың алдын алу жататындығына тоқталып өткен. Осындай негізге сүйене отырып, қылмыстық құқықтың негізгі қызметі қоғамдық қатынастардың барлық түрін қылмыстық қолсұғушылықтан қорғау болып табылатындығын және бұл түйінді міндет қылмыстық құқықтың негізгі және маңызды қызметі болып табылатын қорғаушылық қызметін туындатып қана қоймай оның бар екенін де ескертеді.

Жалпы қылмыстық құқықтың қорғаушылық қызметі - барлық мүдделер мен бостандықтардың қорғалуын құқықтық мемлекеттің негізгі міндеті ретінде көрсетіп қана қоймай, қылмыстық қол сұғушылыққа жол бермеудің құқықтық пәрменділігінің негізі қылмыстық заң да жатқандығын да көрсетеді. Басқа құқық салалары сияқты қылмыстық құқыққа да реттеушілік, яғни қылмыстық құқықтық қатынастарды реттеу қызметі тән екендігін және реттеудің қоғамдық қатынастарға құқықтық сипат беру мен қатынас мазмұнына құқықтық қағидалар талабын сіңіру, қатынастың табиғатын заң талабына сәйкестендіру және қоғамдық қатынасты қоғамдық айыптауға ұшыратпау үшін атқарылатын міндет екенін мақалада көрсете білген. Қылмыстық құқықтың реттеушілік міндетінің де өзіндік ерекшеліктері бар екендігін айта отырып, қылмыстық құқықпен бір жағынан мемлекет, ал екінші жағынан қылмыс жасаған тұлға арасында туындайтын түрлі деңгейдегі қауіпті қатынастар реттеу керектігін де жұмыста көрсете білген. Бұл ретте қылмыстылықты жоюда қоғам мүшелері әрқашанда адамдардың құқықтық санасын, танымын, қабілетін танудың маңыздылығына тоқталған.

Кілтті сөздер: қылмыстық кодекс, қылмыстан сақтандыру, қылмыстың алдын алу, ізгілік қағидасы, криминогендік факторлар, қылмыстылықтың себептері, қылмыстылықтың жағдайлары, ынталандыру шаралары, реттеушілік міндеті, қорғаушылық міндеті, жазаны өтеу, қылмыстық орта, тәрбиелеу, мораль, қылмыспен күрес.

Аннотация

Статья 2 Уголовного кодекса Республики Казахстан, принятая 3 июля 2014 года и вступившая в силу с 1 января 2015 года, устанавливает важные задачи уголовного закона, к которым относятся: права, свободы и законные интересы народа и граждан, общественный порядок и безопасность, окружающая среда, Республика Казахстан подчеркнула важность защиты конституционного строя и территориальной целостности, охраняемых законом интересов общества и государства от преступных посягательств, защиты мира и безопасности человека, а также предотвращение преступлений. На этом основании отмечается, что основной функцией уголовного права является защита всех видов общественных отношений от преступных посягательств, причем эта ключевая задача не только порождает функцию защиты, которая является основной и важной функцией уголовного права, но и предупреждает.

Охранительная функция общего уголовного закона не только показывает защиту всех интересов и свобод как основную обязанность правового государства, но и показывает, что уголовный закон является основой правовой эффективности предотвращения преступных посягательств. В статье удалось показать, что уголовному праву, как и другим отраслям права, свойственна регламентация, то есть функция регулирования уголовных правоотношений, а регулирование - это задача придания правового характера общественным отношениям и поглощения требований правовые начала в содержание отношений, приводя характер отношений в соответствие с требованиями закона, не допуская того, чтобы общественные отношения подвергались общественному осуждению. Отметив, что регулятивная задача уголовного закона имеет свои особенности, он смог в своей работе показать, что необходимо регулировать опасные отношения между государством, с одной стороны, и лицом, совершившим преступление, с другой стороны. При этом члены общества всегда подчеркивали важность признания правосознания, знаний и способностей людей в борьбе с преступностью.

Ключевые слова: уголовный кодекс, предупреждение преступности, профилактика преступлений, принцип гуманизма, криминогенные факторы, причины преступности, обстоятельства преступления, меры стимулирования, регулятивная задача, охранительная задача, наказание, криминальная среда, воспитание, мораль, борьба с преступностью.

Annotation

Article 2 of the Criminal Code of the Republic of Kazakhstan, adopted on July 3, 2014 and entered into force on January 1, 2015, establishes important objectives of the criminal law, which include: the rights, freedoms and legitimate interests of the people and citizens, public order and security, the environment, The Republic of Kazakhstan emphasized the importance of protecting the constitutional order and territorial integrity, legally protected interests of society and the state from criminal attacks, protecting peace and human security, as well as preventing crimes. On this basis, it is noted that the main function of criminal law is to protect all types of social relations from criminal attacks, and this key task not only gives rise to the function of

protection, which is the main and important function of criminal law, but also prevents.

The protective function of the general criminal law not only shows the protection of all interests and freedoms as the main duty of the rule of law, but also shows that criminal law is the basis for the legal effectiveness of preventing criminal attacks. The article was able to show that criminal law, like other branches of law, is characterized by regulation, that is, the function of regulating criminal legal relations, and regulation is the task of giving a legal character to social relations and absorbing the requirements of legal principles into the content of relations, bringing the nature of relations in accordance with requirements of the law, without allowing social relations were subject to public condemnation. Noting that the regulatory task of criminal law has its own characteristics, he was able to show in his work that it is necessary to regulate the dangerous relationship between the state, on the one hand, and the person who committed the crime, on the other hand. At the same time, members of society have always emphasized the importance of recognizing the legal consciousness, knowledge and abilities of people in the fight against crime.

Keywords: criminal code, crime prevention, crime prevention, the principle of humanism, criminogenic factors, causes of crime, circumstances of crime, incentive measures, regulatory task, protective task, punishment, criminal environment, education, morality, fight against crime.

Қылмыстық құқық теориясында қылмыстық құқықтың қызметіндегі мәселелеріне қатысты зерттеулердің жеткіліксіздігі байқалады. Қылмыстық құқықтың қызметінің негізгі квинтэссенциясы - адамның қылмыстық-құқықтық гносеологиялық сапасын қалыптастыру. Жалпы алғанда, қылмыстық құқықтың қоғамдық қатынастардағы атқаратын міндеті мен қызметін жалпы құқықтың қызметінің бір бөлігі деп қарастырған әлдеқайда негізді. Егер де біртұтас пікір білдіретін болсақ, он да құқықтың қызметі оның қоғамдық қатынастар мен адам өміріндегі ролін бейнелейді. Егер «қызмет» сөзінің этимологиялық мазмұнына көңіл бөлсек, бұл түсінікке мүдде мен мақсаттың шыңына жетуге байланысты әрекеттер кіреді. Ал қызмет атқару - әрекет пен жұмыс жасауды, мақсатқа байланысты міндеттерді атқаруды білдіргенімен, қызметтік мақсаттар «үлкен жоспарларды» қамтиды. Сондай-ақ, құқықтық қызмет - табиғатына байланысты, яғни құқықтық мемлекеттің алдына қойылған міндеттерді мемлекеттің шешуі. Яғни, қылмыстық құқықтың қызметі осы құқық саласының міндетін жүзеге асырудың құқықтық мүмкіндігі.

Қылмыстық құқықтың қоғамдық қажеттілігін түсінуге тырыссақ, онда оның келесідей қызметтері анықталады:

- 1) реттеушілік, яғни қоғамдық қатынастарды реттеу міндеті;
- 2) қорғаушылық, яғни қоғамдық қатынастарды қорғау міндеті;
- 3) қылмыстылықтан сақтандыру қызметі.

Бұл аталған міндеттер қылмыстық құқықтың заңға байланысты қызметтері болып табылады және төмендегі зерттеуімізде бір-бірінен бөліп қарамаймыз. Сонымен бірге жалпы құқықтың қызметтері арасында құқықтың

шығармашылық рөлін, қоғамдық өмірдің негізгі салаларына әсерін дәрежелейтін әлеуметтік қызметі де ерекшеленеді.

Құқықтың әлеуметтік қызметінің заңи тендік құндылығын ұғынуға мүмкіндік беретін құқықтың қызметін бағалаудың негізі - құқықтың қоғамдық әсерінің жариялылығында жатыр десек қателеспейміз. Бізге белгілісі - қоғамдық мүддені қанағаттандыру кезінде атқарылатын әлеуметтік қызметтер құқықтың белгілеу шегіне бағынышты адамның заңдық әрекеттерінің қалыпқа түсірілген нысаны ғана. Бұл нысан қоғамның экономикалық, саяси және рухани, құқықтық өмірін дамытуға байланысты құқықтың жалпы міндеттерін шешу кезінде анықталады, Осы жерде әлеуметтік қызметтер аясында пайда болатын қоғамдық қатынастар құру қызметін де құқықтық реттеусіз жүзеге асыруға болмайтынын да мойындайтын кез жетті. Қатынастарды құқықтық реттеуді жолға қоя алмау, құқықтық талап сыртындағы «көлеңкелі істердің» дамуына әкеледі. Біздің қоғамды өтпелі кезең реформасы тұсында әділетті қоғам ретінде қылмыстық құқықтың көмегінсіз елестету мүлде қиын. Дұрыс, әділетті құқықтық база - мүдделер қақтығысындағы сатылмайтын төреші. «Біздің аумағымызда пайда болған жаңа әлеуметтік - экономикалық формациялар осы жүйені құқықтық тұрғыда реттейтін құралдарсыз қалды. Соңғысы (құқықтық құралдар) тарихтың дамуымен бірге жол -жөнекей жасалды.

Бір түсініктісі, құқықтық базаның жоқтығын сылтауратып, тарихи дамудың дөңгелегін тежеуге болмайтын еді» деп профессор Н.М. Әбдіров дұрыс көрсетеді [1, 26 б.]. Қылмыстық құқық алдына қойылған тікелей міндеттерді атқару барысында ең үлкен маңызды тек құқық саласының табиғатымен анықталатын заңдық қызметтер ғана иеленеді. Әлеуметтік, қоғамдық даму заңдылығының жалпы жағдайы мен мемлекеттегі құқықтың тәртіпті қорғау, сондай-ақ өркениетті елдер қатарына кіру кезінде алға қойылған барлық мақсаттар мен міндеттерді шешудің алғашқы кезеңі кез келген құқық бұзушылықты жою міндетінен басталатындығын білеміз, өйткені, барлық жетістіктің бастауы құқықтық тәртіпке негізделген қоғамдық дамудың тұрақтылығында жатыр. Жалпы қылмыстық құқықтың қызметтерінің сипаты шектеулі сипатқа ие бола отырып, қылмыстық құқықтың қызметін жүзеге асыру кезінде моральдық құндылықтардың түпкі негіз ретінде сипатталатындығын байқаймыз. Отандық қылмыстық құқықтың қызметін сараптау, бұл құқық саласындағы жалпы заңдық қызметті бағалау ғана емес, елдегі қылмыстылықпен күрес бағытын да бағалау екенін көрсетеді. Қылмыстық құқыққа қандай міндеттер тән деген сұраққа жауап беру үшін алдымен қылмыстық құқықтың міндетіне көңіл аудару қажет.

Қазақстан Республикасының 2014 жылғы 3 шілдеде қабылданып, 2015 жылдың 1 қаңтарынан күшіне енген Қылмыстық кодексінің 2-бабында, қылмыстық құқықтың маңызды міндеттері бекітілген. Ол міндеттерге: адам мен азаматтың құқықтарын, бостандықтарын мен заңды мүдделерін, қоғамдық тәртіппен қауіпсіздікті, қоршаған ортаны, Қазақстан Республикасының конституциялық құрылысы мен аумақтық тұтастығын, қоғам мен мемлекеттің заңмен қорғалатын мүдделерін қылмыстық қол сұғушылықтан қорғау,

бейбітшілік пен адамзаттың қауіпсіздігін қорғау, сондай-ақ қылмыстардың алдын алу жатады. Осындай негізге сүйенсек, қылмыстық құқықтың негізгі қызметі қоғамдық қатынастардың барлық түрін қылмыстық қол сұғушылықтан қорғау болып табылады. Бұл түйінді міндет қылмыстық құқықтың негізгі және маңызды қызметі болып табылатын қорғаушылық қызметін туындатып қана қоймай оныш бар екенін де ескертеді.

Жалпы қылмыстық құқықтың қорғаушылық қызметі - барлық мүдделер мен бостандықтардың қорғалуын құқықтық мемлекеттің негізгі міндеті ретінде көрсетіп қана қоймай, қылмыстық қол сұғушылыққа жол бермеудің құқықтық пәрменділігінің негізі қылмыстық заң да жатқандығын да көрсетеді. Басқа құқық салалары сияқты қылмыстық құқыққа да реттеушілік, яғни қылмыстық құқықтық қатынастарды реттеу қызметі тән. Реттеу - бұл қоғамдық қатынастарға құқықтық сипат беру мен қатынас мазмұнына құқықтық қағидалар талабын сіңіру, қатынастың табиғатын заң талабына сәйкестендіру және қоғамдық қатынасты қоғамдық айыптауға ұшыратпау үшін атқарылатын қызмет. Қылмыстық құқықтың реттеушілік міндетінің де өзіндік ерекшеліктері бар. Қылмыстық құқықпен бір жағынан мемлекет, ал екінші жағынан қылмыс жасаған тұлға арасында туындайтын түрлі деңгейдегі қауіпті қатынастар реттеледі. Бұл, яғни, басқа құқық салалары қауіпке дейінгі қатынастарды реттейді дегенді білдіреді. Қылмыстылықты жоюда қоғам мүшелері әрқашан бірінші күшке сүйенеді. Бірінші күштер деп адам санасын, танымын, қабілетін танудың аса бір қателігі болмас, өйткені, қоғамдық құбылыстары адамның алғашқы сараптауы әр жағдайда кедергісіз, кезексіз тек осылар арқылы жүзеге асырылады. «Тек қана қылмыстық қудалаудың мәжбүрлеуімен қылмыстылықпен күрестің мақсаттарына жетуге болмайды» [2, 3 б.].

Қылмыстық құқықтың реттеушілік міндеті тек қылмыстық-құқықтық қатынастар туындауының заңдық фактісі болып табылатын «қылмыс» жасалған уақытта жүзеге асады және қорғау қызметінен басты айырмашылығы да осында. Ал қылмыс жасалғанға дейін де қылмыстық заң күшінде болады, бірақ қылмыстық заңның баптары нақты қолданылмаған кезде реттеушілік қызметі туралы сұрақ та туындамайтындығын ескерте кету орынды.

Осындай негізде қарастыра отырсақ, қылмыстық құқықтың реттеушілік міндеті заң қабылданған сәттен жүзеге асырылатын қорғаушылық міндетінің заңдық жалғасы болып табылады.

Қылмыстық құқыққа тәрбиелік міндеті де тән. Тәрбиелік міндеттің де жазалау мақсаты бар екендігін жасыруға болмайды, бұл сотталған адамдардың қоғамға деген шынайы қатынасын тәрбиелеу мен түзету, сондай-ақ оларға құқықтық тәртіпті құрметтеуге дағдыландыру мен қылмыскерден «жаңа адам» жасаудан көрініс табады. Қылмыстық құқықтың тәрбиелеу міндеті тек сотталған адамдарға арналмаған, егер қоғамның белсенді, заң тәртібін сыйлайтын мүшесі өз еркімен қылмыстық заңдармен танысып, қоғамдық әрекеттерге өзіндік айыптау жүргізіп, өмір сүру дағдысына оң өзгерістер енгізсе, он да бұл қылмыстық құқықтың тәрбиелеу міндетінің жемісі. Қоғам мүшесінің заңды бұлжытпай орындау қасиетіне ие болуы - құқықтық мемлекеттің жетістігі мен қылмыстық заңның адам санасына әсер етуінің

нәтижесі. Қылмыстық құқықтың тәрбиелеу бағыты жалпы құқықтың мәні мен қағидаларынан бастау алады және сотталған адамдарды тәрбиелеу мен түзетуге негізделген жаза тағайындаудың басты мақсаты өте кең мазмұнға ие және адамды тәрбиелеу мен оған өмірлік дұрыс бағыт беруді көздеген жалпы мемлекеттік міндеттің бір бөлігі ретінде қарастырылады.

Біз, қоғамдық өмірдің жайлылығын қамтамасыз ететін және барлық қатынастарға ізгілік сипатын беретін адамгершілік танымдарын дамыту, сондай-ақ, адам тәрбиелеу қызметін әрі карай жандандыруға шынайы көңіл бөлуіміз керек.

Қоғамға қарсы көріністерді жасауға қабілетті моральдық тұрақсыз азаматтарды тәрбиелеу, оларды қоғамның әділетті ортасының қатарына қайтару - қылмыстық құқықтың ғана емес тәрбиелеу міндетін жүзеге асыратын мемлекеттік органдар мен қоғамдық ұйымдар алдында тұрған маңызды міндет.

Қылмыстылықтан сақтандыру міндетін тек қылмыстық құқық ғана жүзеге асырмайды. Қылмыстылықтан сақтандырудың элементтері түрлі кодекстерде, заң актілерінде кездеседі. Бұл жерде айтпағымыз, қылмыстық құқық түрлі сатыдағы тәрбиелеу әрекеттері әсер етпеген қоғам мүшесін қылмыстық құқықтың ықпал ету шараларымен тәрбиелеудің ең маңызды түрін жүзеге асырады және тәрбие құралы ретінде қылмыстық жазадан басқа «қатал» түрі жоқ. Қылмыс жасаған тұлғаларды түзету, тәрбиелеу мақсаты сотталушылардың қайта қылмыс жасамауына қол жеткізумен ғана шектелмей, әлдеқайда кеңірек мақсатты көздейді: ол сотталушының қоғамға деген шынайы қатынасын, заңды ғана емес моральдық құндылықтарды құрметтеуді, оны бойына дарытуды қарастыруды көздегенінен де көрініс табады.

Зерттеуіміз бойынша, қылмыстық құқықтың қорғаушылық пен тәрбиелеу қызметінде алдын-алу элементтері бар, өйткені қорғаушылық пен тәрбиелеу қызметін жүзеге асыру қылмыстық көріністерді алдын алуға бағытталған әрекеттердің мазмұнында кездеседі. Бұл жерде тереңірек талдау жасасак, тек қорғаушылық қызметінің құрамында арнайы қылмыстан сақтандыру мен алдын алу міндетін шешумен тығыз байланысты қызметті жүзеге асырудың мәнін көрсететін халықты жалпы қауіптен сақтандыру элементтері кіреді. Ал, қылмыстық құқықтың тәрбиелеу қызметінде адамға қылмыстың жазаның әсер етуі мен ықпалы, жаза нәтижесін қорытындылайтын жеке дара алдын алу және қайтара қылмыс жасаудан сақтандыру элементтері мен қылмыскердің әрекетіне берілген қылмыстық жазаның өз күшіне енуінің белгілері кездеседі. Қылмыстық құқықтың сақтандыру міндетін қылмыстық құқықтың реттеушілік міндетінің аясында қарастыру, көп жағдайда қызмет түрінің анықталуы құқықтың міндеттерінен туындайтынын ескере бермегендіктен туындайды. Бұл, олқылық қызмет өрісінің реттеу аясын терең зерттеуге мүмкіндік бермейді.

Қылмыс жасаған азаматтарға қылмыстық-құқықтық нормалардың жалпы және арнайы сақтандыру ықпалы отандық қылмыстық-құқықтың негізгі қызметінің бір ғана әсері. Қылмыстық құқықтық нормалардың сақтандырушылық рөлін тікелей немесе жанама түрде деп бөлу кезінде кейбір тұстарына жете көңіл бөлмеу қылмыстық құқықтың сақтандырушылық

қорғаушылық, реттеушілік қызметтерінің әрқайсының міндеттерін де жоққа шығарумен бірдей.

Қылмыстық құқықтың міндеттері қылмыстық құқықтың қорғаушылық, реттеушілік, тәрбиелік қызметтерін өзара байланыстыратын объективті қажеттіліктерден құралады. Қылмыстық құқықтың міндеттері - қылмыстық жаза мен қылмысты саралау қызметтерінің түп тамыры болып табылады. Қылмыстық жаза әлеуметтік әділеттілікті қалпына келтіреді, сондай ақ, сотталған адамның да, басқа адамдардың қайтара қылмыс жасауынан сақтандыру мақсатын көздей отырып, сотталған адамды түзеуді жүзеге асырады. Түзету - бұл сотталған тұлғаларды тәрбиелеудің бір элементі және адамды қайтара қылмыс жасаудан сақтандырудың нәтижелі жетістігіне ұмтылу болып табылады. Қылмыс жасаған адамның түзелуі - қылмысқа тағайындалған жазаның лайықтығы мен дұрыстығының өлшемі. Қылмыстық құқықтың тәрбиелеу міндетінің құрамдас бөлігі ретіндегі түзеу - қылмыс жасап сотталған тұлғаның санасында түпкілікті төңкеріс жасауды, оның әдеті мен дағдысын түп-тамырымен өзгертуді мұраттамайды, тек сотталған тұлға қоғамға қауіпсіз болу үшін оның кейбір қылмыстық заңмен айыпталған әдеттерін ғана жоюды және сотталушының бойында құқыққа қарсы емес, қоғамға пайдалы әрекет жасау тілектерінің пайда болуына негіз болады.

Қылмыскерді түзету мақсаты - қылмыскердің өзіндік оң көзқарастарын қалыптастыру. Бұл - қылмыскердің өз әрекетінің қоғамға қауіптілігін білуі мен соған тағайындалған жазаны түзелемін деген сеніммен, ішкі қарсылықсыз қабылдауы мен оны мемлекеттік көтермелеу арқылы іске асады.

Құқықтық көзқарасымыз бойынша, қылмыстық құқықтық ынталандыру міндеті - реттеушілік нормалардың белсенділігін арттыратындығы сөзсіз. Бұл көтермелеу шаралары қылмыс жасауға бет алып райынан қайтқан адамдарды, қылмыс жасаған адамдарды негізді заңдық себептер болған жағдайда, қылмысты ашуға жәрдемдескен адамдарды әлеуметтік ынталандырушылық мақсатқа жетелейді. Бұл жағдайлар Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38-баптарында көрсетілген. Қылмыстық құқықтың ынталандыру міндеті азаматтардың қылмыстылықпен күрес үрдісіне қатысуының белсенділігін көтеріп қана қоймай, қылмысты қоғамдық тұрғыда айыптаудың үлесін де ұлғайтады. Сонымен бірге, қылмыстық құқықтың міндеті оның бағытынан бастау алады. Мемлекетке де, қылмыстық-құқықтық саясатқа қатысушы тұлғаларға да қарапайым қоғам мүшелеріне де қылмыстық-құқықтық міндеттің тұрақтылығы, нәтижелілігі қажет.

Біз, қылмыстық құқықтың әрбір қызметіне талдау жасай отырып, қылмыстық құқықтың реттеу, қорғау, алдын-алу қызметінің үздіксіз, тұрақты, уақтылы орындалуымен ғана нәтижелі, табысты болатындығын көрсетеміз. Осы талаптарға қол жеткізу:

- біріншіден, қылмыстық құқықтық қызметтің барлық түрінің өзара о бастағы мақсаттарымен тығыз байланыстығын қамтамасыз ету;
- екіншіден, қылмыстық заңдардың дұрыс қолданылуы;
- үшіншіден, қылмыстық құқықтың ынталандыру шараларын орынды қолдану;

- төртіншіден, қылмысты дұрыс құқықтық бағалау (саралау) арқылы көрініс табады.

Егер нақты қылмыстық құқықтық нормаларға назар аударсақ, реттеушілік, қорғаушылық және тәрбиелік міндетке қарағанда, ынталандыру міндеті көп жағдайда қылмыстық ой мен әрекеттің тамырын белгілі бір негіздер бойынша кеседі. Бұның бәрі жоғарыда атап көрсетілген қылмыстық құқықтың жеке дара алдын алу міндетінен бөлініп шығады.

Құқықтық қолайлы ахуалды қамтамасыз ету қызметінің бастапқы кезеңіне қылмыстық құқық аясында қылмыстылықпен күресті заңнама негізінде жүргізу мен азаматтарды қылмыстылықтан сақтандыру міндеті де жатады. «Сонымен қылмыстық құқықтың негізгі міндеттері - әлеуметтік бағалы мүдделерді қорғау және қылмыстың алдын алу, болдырмау (профилактика). Қылмыстың алдын алу заңда негізгі мақсаттардың ретінде сақтандыру функцияларымен тығыз байланысты болады» деген авторларға қылмыстың алдын алу қылмыстан сақтандыру қызметінің құрамдас бөлігі ғана емес, алдын алу сақтандырудың бір әдісі де деген қарсы пікір айтамыз [3, 5 б.].

Қылмыстық құқықтың міндеттерін тану мен зерттеу қолданыстағы қылмыстық заңнаманы зерттеуден басталуы қажет. Қолданыстағы қылмыстық заңнаманың алға қойған мақсат-міндеттерінің жүзеге асуы бұл қылмыстық жауаптылықтың болуына тікелей байланысты. Қылмыстық құқықтың сақтандырушылық сипатын тану қоғамдық қатынастарды құқықтық қорғаудан басқа, әсіресе: қылмысты жасаудың зардабы туралы кең құқықтық түсіндірмелер, азаматтарды тәрбиелік, рухани тұрғыда үндей отырып, қылмыстық заң талаптарын бұзбау және өзге қоғам мүшелерінің құқығы мен мүддесін құрметтеуден көрініс табады.

Қылмыстық құқық міндеттері тек тағайындалатын қылмыстық жазаның мақсаты тұрғысында немесе қылмыстылықпен күрестегі қылмыстың алдын-алу шарасы ретінде немесе қылмыспен күресте ғана бейнеленбейді, ол, қоғам мүшелерінің әрекеттерінің күнделікті мазмұнын да ашып, бейнелейді.

Қоғамдық қатынастарды қорғау, реттеу, қатынастарды қауіпсіздендіру идеясы бұл қылмыстық заңның міндеттерін әйгілей отырып, құқықты құрметтейтін қоғам мүшелерінің жетістікке ұмтылу идеясының қосымшасы деп айтуға толық негіз бар. Барлық қылмыстық құқықтық нормалар мен институттардың жасалу мен қабылдану негізінде қылмыстық заңның құдіреттілігін әспеттеу жатуы тиіс. Қоғам мен өмір өзгерістері қолданыстағы қылмыстық заңнамаға толықтырулар енгізуді қажеттендіреді. Бұл туралы кейінірек тоқталамыз. Расында да, қылмыстық заңнамада қандай мақсаттар көзделсе, олар сол мақсаттарға жетуді қамтамасыз ететін құқықтық нормалардың құрылуына себепші болады. Бұл қылмыстық заңның мақсаттары мен қоғам мүшелерінің мақсаттарының арасында қайшылық жоқ деген сөз емес.

Жалпы қылмыс қылмыстық заң мен қылмыскер арасындағы мүдде мен мақсаттар қақтығысынан туындайды. Қылмыстық құқықтық тыйымды орынды пайдалану, қылмыстық құқықтық шараны қолдану қажеттілігінің айқындығы және де жалпы қылмыстық құқықтағы қылмыстылықты жансыздандыру

мұратын іске асыру мен оны тудыратын себептерін жою мақсатында жұмыс істеу - қылмыстық заңның қоғамдағы орнын белгілейді.

Қазіргі кезеңде қылмысқа қарсы тұрудың үлкен қоғамдық, саяси маңызы бар. Қылмыстың аддын-алу құқық қорғау органдарының жұмысында маңызды орынға ие. Қоғамдық тұрақтылық пен дамудың негізгі өзегі - қылмыстылықты түп-тамырымен жою және қоғам мүшелерін қылмыстан сақтандыру. Қылмыстылықтан сақтандыру - көп салалы үлкен тәжірибелік маңызы бар мәселе. Алайда, криминологиялық ғылыми зерттеулердің негізін қылмыстылықтың деңгейі құрағанымен де, қылмыстылықтың деңгейі мен азаматтардың өзін қылмыстан қорғауы мен сақтануының көрсеткіштері біраз маңызды теориялық және тәжірибелік мәселелерді зерттеуді қажет етеді.

Қылмыстық саясат субъектілерінің сауатты әрекеттерінің негізінде қылмыстылықты түбімен жою - қоғам мүшелері үшін орындалмас қиял болып қалуда. Қоғам өзгерісі жаңа қылмыс түрлерінің туындауына ғана негіз болып қана қоймай, қылмысты ашу мен қылмыскерге «құқықтық кәсіби» қатынастың ерекше түрін де қолданысқа енгізуді талап етіп отыр.

Жекешелендірудің басталуы экономикалық қатынастарды реттеуде мемлекеттің әлсіздігінің себебі болып, жабайы, бақылаусыз криминалды бизнесті өрістетті. Бұндай даму үрдісін тежейтін әлеуметтік құбылыстардың қаулауы қылмыстық құқықтың реттеу, қорғау немесе қылмыстық заңның сақтандырушылық рөлін жете түсінбеген немесе әдейі қауіпті еркіндіктер аясында қылмыстық заңның ықпалын әлсіретуді көздеген криминалды топтар мен халықтың маргиналды, нигилистік бөлігінің күнделікті өмір салтына тікелей байланысты болды.

Қылмыстық құқықтың кез келген нормасы қылмыстық құқықтың сақтандыру міндетін мен қылмыстық заңды дұрыс және лайықты дамытудың құралы ғана емес, қоғам мүшелерінің күнделікті өмір салтын реттейтін, адам әрекетінің қауіптілікке дейінгі шегін белгілейтін құралы ретінде де қарастыру керек. Бұл жағдайдың маңыздылығын қылмыстылықтан сақтандырудың нормаларының құқықтық реттелуі туралы сөз болғанда басты назарды қылмыстық құқыққа аудару арқылы көрсетеміз.

Қылмыстылықтан сақтандыру - қылмыс жасауға бел буған адамдардың санасына құқықтық әсер ету әдістемелерін қолдану деп танылады. Құқықтық әсер ету әдістері: міндеттейтін-тыйым салатын, рұқсат беретін, ынталандыратын-мадақтайтын болып әсер етудің дәрежесі мен сипатына байланысты бөлінеді. Қылмыстың алдын алу мен сақтандырудың арнайы криминологиялық шараларын талдаудағы қылмыстық құқықтық жазаның орнына алдағы уақытта тоқталатын боламыз.

Қылмыстық құқықтың қылмыстылықтан сақтандыру шаралары қоғамдық қатынастардың құрамына қауіптілік синдромы кірген мына жағдайларды реттейді:

- а) жазаны өтеу кезеңінде жаңа қылмыс жасауға мүмкіндік бермей, қылмыстық ортаның ықпалын шектеу;
- б) тәрбиелеу мен түзету;

в) қоғам мүшелерін моральдық тұрақсыздықтан, қоршаған ортаға теріс көзқараспен қараудан сақтандыру;

г) қоғамдық оң құбылыстарға деген теріс әсерді жою, қылмыспен күреске қарсы азаматтардың ішкі дайындығын қалыптастыру мен қылмысқа қарсы түрладағы азаматтардың батыл әрекеттерін заңмен ынталандыру.

Жалпы, қылмыстық-құқықтық реттеу дегеніміз - қылмыстық-құқықтық ықпал ету шараларының әсер етуі мен қылмыстық заңның қылмыстылықтың деңгейін төмендетуге қатысты мүмкіндігін іске асыру. Қылмыстық заңның мүмкіндігінің тірегі - заң қызметкерлерінің біліктілігі, қоғам мүшелерінің белсенділігі деген сөз. Қылмыстық заңға қайшы келетін құбылыстарды қылмыстық топтар туындата отырып, қоғам мүшелерінің айыптау назарына ұсынғанымен қоғамдық айыптаудың қуаттылығының қылмыстық ортаның белсенділігіне еш қатысы жоқ. «Қылмыстылықта қылмыстық заңға қайшы келетін мүдделер, құндылықтар, қағидалар көрініс табады» [4, 5 б.]. Қылмыстылықтан сақтандыру - бұл ең алдымен қылмыстылықтың себептері мен жағдайларына ықпал ету, мақсатты әдістер мен құралдарды тиімді қолдану болса, бұл өз кезегінде қылмыстық құқықтың сақтандыру міндетінің арнайы шараларының түрін айқындайды. Олар мына төмендегідей сипатқа ие:

- қылмыстылықтың себептері мен жағдайлары және қылмыс жасауға септігін тигізетін нақты криминогендік факторларға әсер ету шаралары;
- криминогендік факторлар ықпалынан адамды шеттеу шаралары;
- моральдық берік қасиеттерге тұрақсыз азаматтардың санасына қылмыстық-құқықтық ықпал ету, әсер ету шаралары;
- қылмыс жасаған тұлғалардың қайталап қылмыс жасамауы үшін ықпал ету шаралары.

Көрсетілген қылмыстық құқықтың сақтандыру міндетін іске асыру шаралары қылмыстылықтан сақтандыруға ықпал етумен қатар, соған қоса қадағалаушылық мазмұнға да ие.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

Кенжалиев З.К., Нурпеисов Д.К., К отдельным вопросам безопасного и суверенного развития Республики Казахстан // Қазақстанның ғылымы мен өмірі. -2019. -№ 5-6. -С. 10-14

Әбдіғалиев Б., Ахмеджанов А. Қазақ миссиясы // Казахская миссия. - Алматы: 2017. - 32 б.

Овчинский В.С. «Независимость» Косово в зеркале теневой политики: Аналитический доклад. - М.: ИНФРА - М, 2018. - 32 с.

Предупреждение рецидива преступлений: Учебное пособие /Елисеева С.А. - Томск: Изд-во Том. ун-та, 2000 - 128 с.

Сотталғандардың арасындағы шиеленістер

Андатпа

Мақалада шиеленістер мен топтық эксцесс себептерінің белгілі бір тобын психика дамуында мінезтанушылық және патологиялық ауытқушылықтарымен тұлғаның жеке-психологиялық ерекшеліктермен, сонымен қатар «түрмеге бейімделу», даулылық, арақ-шараптық және есірткілік дәрежесімен уағдалысқан. Көптеген сотталғандардың жеке басында акцентуациямен орын алады, бұл шиеленіс пен топтық эксцесстер мен жаппай тәртіпсіздіктерге белсенді қатысуына әкеліп соқтыратыны айтылған.

Шиеленістер болатыны негізгі орындарға тұрғын және өндірістік аумақтар, түзету мекемесінің аумағындағы жеткіліксіз түрде бақыланатын орындар жататынын, шиеленістердің көбісінің көктемгі-жазғы кезеңде пайда болатыны айтылған. Бұл құбылыстың қауіптілігі екі-үш көшбасшылы сотталғандардың топтарын біріктіргенде «поляризация», яғни негізгі көпшіліктің бағыттарын араластыру процесі жүргізілетінін көрсеткен. «Бейтарап» сотталғандардың жоғалып кетуінің деңгейдің келуіне байланысты топтардың әрқайсысы сотталғандарды өз жағына белсенді шақыра бастайды деп түсіндіреді. Мұндай топтардың пайда болуының ұйымдастырушылық элементтермен: «общактарға» қаражат жинау, қайта келген жаңа беделді сотталғандардың материалдық қолдаумен, ықпал ету ортасын бөлуімен, тәртіп стратегиясын құрылуымен сипатталатынын да зерттеген. Мұндай жағдайларда отрядта, бригадада жай тұлғааралық шиеленістер, әртүрлі топтардың өкілдері арасындағы шиеленістер топ аралық шиеленістердің пайда болуына себеп болады деп тәмамдайды.

Кілтті сөздер: шиеленіс, общак, қылмыстылықпен күрес, қылмыстардың алдын алу, сақтандыру шаралары, мәжбүрлеу, жазаның тиімділігі, сотталғандарды бейтараптандыру, жауаптылықты дараландыру, жазаны жекелендіру, заңдылық, заң алдында азаматтардың теңдігі, әділдік, ізгілік, кешендік міндеттер, қылмыстық саясат.

Аннотация

В статье изучается группа причин связанная с недостатками в деятельности администрации по организации жизнедеятельности исправительного учреждения, а также сложившегося у осужденных стойкого предубеждения в том, что сотрудники, обеспечивающие исполнение уголовных наказаний, делают все, чтобы осужденным было плохо. Таким образом, справедливые требования персонала учреждения часто негативно воспринимаются осужденными, особенно их отрицательной частью, что нередко приводит к конфликтам, групповым эксцессам и массовым беспорядкам.

Во вторых, группа причин конфликтов и групповых эксцессов связана с неправильным, с точки зрения психологии, комплектованием отрядов и бригад осужденных, размещением в жилой зоне, на производстве и в других местах, а также ошибками в подборе и расстановке актива, отсутствием противодействия их неправомерному поведению. Очередная группа причин конфликтов и групповых эксцессов в статье говорится, что вызвана существованием негативных социально-психологических явлений: воровской (тюремной) субкультуры, стратификации, тюремных традиций и обычаев, криминогенного общения и др. Следующая группа причин связана с особенностями условий отбывания наказания осужденными в исправительных учреждениях. Психологическое и физическое пребывание в среде преступников при ограниченности контактов с внешним миром, информационная истощенность, публичность, трудности, возникающие в межличностном общении, вызывают отрицательные эмоции и истощение нервной системы. Причины конфликтов и групповых эксцессов обусловлена индивидуально-психологическими особенностями личности, имеющей характерологические и патологические отклонения в развитии психики, а также степенью «тюремнизированнойности», конфликтности, алкогольной и наркотической пораженности. У многих осужденных ярко выражены акцентуации в личности, что приводит к конфликтам и способствует их активному участию в групповых эксцессах и массовых беспорядках.

Ключевые слова: конфликт, общак, борьба с преступностью, предупреждение преступлений, меры профилактики, принуждение, эффективность наказаний, изоляция осужденного, индивидуализация ответственности, индивидуализация наказания, законность, равноправие граждан перед законом, справедливость, гуманизм, комплексные задачи, уголовная политика.

Annotation

The article examines a group of reasons related to the shortcomings in the activity of the administration on the organization of the life of the correctional institution, as well as the persistent prejudice prevailing among the convicts that the officers providing the execution of criminal penalties do everything to make the convicts ill. Thus, the just requirements of the institution's staff are often negatively perceived by convicts, especially their negative part, which often leads to conflicts, group excesses and riots.

Secondly, the group of causes of conflicts and group excesses is connected with the wrong collection of detachments and brigades of convicts, placement in a residential area, at work and in other places, as well as mistakes in the selection and arrangement of an asset, in the absence of counteraction to their misconduct. The next group of causes of conflicts and group excesses in the article says that it is caused by the existence of negative social and psychological phenomena: thieving (prison) subculture, stratification, prison traditions and customs, criminal communication, etc. The next group of reasons is related to the peculiarities of the conditions of serving sentences by convicts in correctional institutions. Psychological

and physical stay among criminals with limited contacts with the outside world, information exhaustion, publicity, difficulties arising in interpersonal communication, cause negative emotions and depletion of the nervous system. The causes of conflicts and group excesses are determined by the individual psychological characteristics of the personality, which has characterological and pathological deviations in the development of the psyche, as well as the degree of "prison", conflict, alcohol and drug abuse. Many convicts have pronounced accentuations in personality, which leads to conflicts and promotes their active participation in group excesses and mass riots.

Keywords: Penalization, depenalization, combating crime, crime prevention, prevention measures, coercion, punishment effectiveness, expansion of social base, individualization of responsibility, individualization of punishment, lawfulness, equality of citizens before the law, justice, humanism, complex tasks, criminal policy.

Басқару туралы ғылым тұрғысынан даулы ұйымның қызметінде аномалия, дисфункция ретінде емес, ұйымның қызметінде өзгерістер тудыратын әлеуметтік-экономикалық кернеуліктен шығуға мүмкіндік беретін тәжірибелік өмірдің қажетті элементі, адамдар арасындағы қарым-қатынас нормасы ретінде, шиеленіске байланысты құрылымдық стратегиясын талдау қажет. Шиеленістің негізгі функциялары: бүлдіргіш, диагностикалық және кейде жасампаз. Шиеленісті жағдайларды басқаруды үйрену қажет [1, 98 б.].

Шиеленіс ұғымы өз бастамасын латынның «conflictus» (қақтығысу) сөзінен алады. Ағылшын әлеуметтанушысы Гидденс Э. терминнің этимологиялық мағынасын ескере отырып, дау ретінде әрбір тараптың жұмылдырылған күресу мен тәсілдерінің бастамаларына қарамастан, адамдар немесе топтар арасындағы нақты күресті түсінеді [1, 56 б.].

Сотталғандар қауымдастығы арасында шиеленістер - сотталғандардың бір-біріне ашық әрекеттердің қарсы тұруын сипаттайтын қарама-қайшылықтар негізінде қарама-қарсы көзқарастар, ойлар, қызығушылықтарының қақтығысуы. Шиеленіс - бұл қауымдастық немесе сотталғанның жеке тұлғасының жүріс-тұрысында психологиялық көрінісі (Пономарев И.Б., Сухов А.Н.). Алайда шиеленістің осы анықтамасы сотталғандар ортасындағы топтық эксцесстердің ерекшеліктерін есепке алмайды. Сотталғандар ортасында шиеленіс пен топтық эксцесстің түсінігі толық зерттелмеген және олардың пайда болу мен даму ұйымдастырушылық тетігінің саласында елеулі қосымшаларды талап етеді.

Сотталғандар ортасындағы шиеленістер - олардың арасындағы қарама қайшылықтар, олар жетекші жағдайға ие болу мақсатымен психологиялық және тәндік зорлау, еңбексіз табыс табу, шек қойылған заттарды иелену, қажеттілікті күшпен қамтамасыз ету, қылмыстық дәстүрлер мен нормалардан бас тартқандығы үшін, түзету жолына тұру немесе қылмыс жасау арқылы төлемнен бас тартқандығы үшін кек алу немесе ымыраға келу арқылы шиеленісті шешу көмегімен шешіледі.

Сонымен, сотталғандардың арасындағы шиеленістің (топтық эксцесстің) жалпы түсінігін келесідей жолмен анықтауға болады: негізінде әртүрлі түрдегі,

бірақ әртүрлі деңгейде ұғынумен жасалған нақты немесе елесті, объективті немесе субъективті қарама қайшылықтарды эмоционалдық жағдайда шешуден тұратын қарым-қатынас түрі.

Сотталғандар мен олардың топтары арасындағы қарама-қайшылықтардың шиеленісуі жеке немесе топтық, физикалық немесе психологиялық зорлық көмегімен шешілетін ашық және тайталастық қақтығыспен сипатталады.

Шиеленістің негізгі функциялары болып табылады: бүлдіргіш, диагностикалық және жасампаз. Шиеленістер мен топтық эксцесстердің бүлдіргіш (деструктивті) функциясы пенитенциарлық жүйе мен оның құрылымдық элементтерінің қауіпсіздігіне теріс ықпал ететін жеке және топтық сипаттамадағы жағымсыз факторларда көрініс табады. Біріншісі психологиялық және тәндік жарақаттармен, екіншісі - топтық жарақаттармен байланысты. Екеуі де пенитенциарлық мекемелердегі сотталғандардың өмірлік іс әрекетіне жағымсыз әсер етеді. Төбелестер, қашып кету, өртеу, адам өлтіру, тұтқанға алу және т.б. пайда болады.

Диагностикалық функциясы сотталғандар ортасында шиеленістер мен топтық эксцесстердің пайда болуына мүмкіндік беретін жағдайлар, себеп-салдарды айқындаумен, оларды психологиялық тұрғыда дұрыс шешуге мүмкіндік береді, ұйымдастырушылық, экономикалық, әлеуметтік-психологиялық және басқа да алдын алу шараларын жүргізумен байланысты. Жасампаз (конструктивті) функциясы шиеленістер мен топтық эксцесстердің кейбір зардаптарына жағымды ықпал етуден көрінеді: мысалы, олардың нәтижелі шешілуде, теріс топтардың ықпал етуінің төмендеуі мен олармен ұры дәстүрлері мен әдет-ғұрыптардың орнығуы.

Шиеленістер мен топтық эксцесстердің түсінігі мен мазмұнын дұрыс түсіну, олардың алдын-алуы мен өту процесінің нәтижелі басқаруда маңызды рольді пайда болу себептерін анықтау атқарады. Шиеленістер мен топтық эксцесстердің көптеген себептерінің ішінен теория мен тәжірибеде небір негізгі тобын атап көрсетіледі [2, 115 б.].

Шиеленістер сотталғандардың топтары арасында (топ аралық шиеленістер); жекелеген сотталғандар арасында (топ тұлғалары шиеленістер); әкімшілік пен жекелеген сотталғандар, топтар (іскерлік, топтық эксцесстер) арасында пайда болады. Шиеленістер болатын негізгі орындарға тұрғын және өндірістік аумақтар, түзету мекемесінің аумағындағы жеткіліксіз түрде бақыланатын орындар жатады. Шиеленістердің көбісі көктемгі-жазғы кезеңде пайда болады. Шиеленістер режим түріне байланысты өзінің ерекшеліктеріне ие. Қатаң режимді түзету мекемелерінде шиеленістер мен топтық эксцесстер сотталғандардың теріс бөлігінде, жалпы режимді колонияларда - оң және теріс бағыттағы сотталғандар арасында жасалынады.

И.П. Башкатов пен А.И. Ушатиковтың зерттеулері нәтижесінде отрядтардың шағын жағымды және теріс топтары арасындағы қарым-қатынасының 60% - шиеленісті сипатта, 28,7% - бейтарап және 11,3% - игілікті сипатта болады екен.

Ұйымдастырушылық, басқарушылық көзқарас бойынша шиеленістер мен топтық эксцесстер өту процесінің мазмұнын дұрыс айқындау үлкен маңызға ие.

Әдебиетте бұл мәселе әлі де шешімін таппады. Ғалымдар аталған сатыларды әртүрлі анықтайды. Глоточкин А.Д. мен Пирожков В.Ф. шиеленістер динамикасында шиеленістердің төрт кезеңін атап көрсетеді: бастапқы, екінші, апогей (тараптардың ашық қақтығысы) және қорытынды. Оларға тағы шиеленіс алдындағы жағдай, осы жағдайды түсіну мен шиеленісті жүріс-тұрысқа көшу, шиеленісті шешу кезеңдерін жатқызуға болады.

Кейбір авторлар (Пономарев И.Б., Сухов А.Н.) шиеленістің жеті сатысын көрсетеді: бірінші - шиеленіс алдындағы; екіншісі - объективті шиеленісті жағдайдың пайда болуы, қатысушылар арасында қақтығыс жоқ; үшінші - шиеленістің жеке даму кезеңі; төртіншісі - шиеленістің сыни даму кезеңі (негізгі көрсеткіші қатысушылардың бір біріне қарсы әрекетінде эмоционалды қызу болып табылады); бесінші - шиеленіске қатысушыларының бір-біріне қарсы әрекетінде шиеленісушіліктің басылуы; алтыншысы – жақын ортадан шығатын шиеленіске қатысушыларының тәртібін ресми және ресми емес бағаларының салыстыруы; жетіншісі – шиеленісті шешу мен қатысушылардың біреуі қақтығысты уақытша тоқтату арқылы шығуы.

Шиеленісті жағдайды түсіну эмоционалды күйзеліспен бірге болады (сана-сезімнің тарылуы, қауіптіліктің жоғары болуы, қорқыныш, билік, жалған сенімділік, агрессияшылдық). Мұндай эмоционалды жағдай шиеленістің өту процесінің барлығына тән.

Шиеленістің дамуы себептерді түсінудің, соның ішінде көмескі алаңдаудан бастап, алғыр, үнемді жоспарларды құрумен аяқталатын әртүрлі деңгейлерін қосады.

Зерттеулерге сәйкес шиеленістерде жас сотталғандар қатысады, барлық сотталғандар санатында отбасы жоқтардың пайызы жоғары және үнемі шиеленіске түсетін сотталғандар болады. Шиеленіс қатысушылары арасында зорлық қылмыстарын жасаған сотталғандар жиі кездеседі. Шиеленіске қатысушылардың басым бөлігі тағылған айып пен жазаны сынға қояды (Елеонский В.А.; Лукин Ю.) [3, 341 б.]. Шиеленіс түрлері сотталғандардың формалды және формалды емес қатынастардың құрылымына байланысты (Сухов А.Н.): вертикаль бойынша: жаңа келген бригадир; бригадир - кіші топтың көшбасшысы; бригадир - бригада; горизонталь бойынша: топ белсендісі - топ белсендісі; белсендісі - кіші топтың, топ - топ.

Сотталғандардың ұжымдық емес тәртібі немесе топтық эксцесс - бұл қоғамға пайдалы қызметтен тыс тәртіп. Мысалы, зорлық қастандық пен ерекше жағдайларда жаппай қоғамдық емес тәртіпсіздіктер пен әрекеттермен бірге болатын жазаны өтеу режимінің бұзылуы, кішігірім теріс топтарды, дәстүрлерді, әдет-ғұрыптарды, өсектерді, теріс топтық көзқарастар мен көңіл-күйді қалыптастыру.

Топтық және жаппай эксцесстерге топтық бағынбаушылықтар, топтық бұзақылықтар, топтық қашып кету жағдайлары, өртеулер, кепілге алу, жаппай тәртіпсіздіктер жатады.

Жаңа формациядағы қылмыскерлер алдыңғы жол басушылардың дәстүрлері мен «ұрылық ынтымақтастықтан» жеңіл аттап өтеді. Алдында «бүлік» кезінде сотталғандар колониялық аурухананы – демалыс пен

қамқорлықты еске алуда айналып өтетін. Енді ешкімді де, ештенені аямайды. Зоналарда «заңды» білмейтін «жалған атақтылардың» басшылық ету жағдайлары өсуде [4, 97 б.].

Топтық эксцесстердің даму процессі (Шерковин Ю.А.) бірнеше сатыларға бөлінеді: «циркуляция мен шыр айналдыру», «шыр айналдыру», «шұғыл әрекеттер», «бірыңғай үлгінің құрылуы», «қосымша ынталандыру арқылы индивидтерді белсендету».

Китов А.И. эксцесстердің келесідей даму кезеңдерін атайды:

- а) топтық эксцесстердің басталуы (себептің пайда болуы);
- б) қауіпті өсектердің таралуы;
- в) ақыл-ойдың адасуы;
- г) жиынның қалыптасуы (циркулярлық реакция, шыр айналандыру процессі);
- д) жиынның қоғамдық емес жүріс-тұрысының күшеюі).

Топтық эксцесстер мен жаппай тәртіпсіздіктердің сатылары: бірінші (бүліктің алдындағы жағдай) - төтенше жағдайларға әкелетін қиындатылған жедел жағдай; екінші - төтенше жағдай кезінде ұжымдық емес тәртіп (топтық эксцес, жаппай тәртіпсіздіктер); үшіншісі - топтық эксцес пен жаппай тәртіпсіздіктерді жоюдан кейінгі жағдай мен шешу. Бірінші саты немес (бүліктің алдындағы жағдай) ресми немесе ресми емес тепе-теңдіктің бұзылуымен сипатталады.

Эксцесстің ішкі себебі сотталғандардың басым бөлігін осы топтармен қысымын күшейту мен кеңейтетін формалды емес белсенді топтардың ықпалын күшейтумен сипатталады. Бұл сотталғандардың «бейтарап» көпшілігінің наразылығына әкеледі, мұны жетекшілікке ұмтылышу топтар пайдалануға тырысады. Бас бостандығынан айыру орындарындағы өмір сүру жағдайларына байланысты көшбасшылардың коалициялық топтарын қалыптастыруғы жол берілмейді, ықпал етуге күресу ымырасыз сипаттамалы.

Жай жағдайларда әкімшілік бірнеше бәсекелестік формалды емес топтардың болуына жол бермейді. Себебі, олардың арасындағы күрес қауіпті. Ол ескі топтарға тікелей емес, нәтижелі көмектеседі немесе сақталуына немесе бозарған және зорлықсыз жаңа топтарға көтеруге жол береді.

Шиеленістің ушығу жағдайы көпшілікпен, соның ішінде әкімшілікпен сезіледі. Шиеленістің ушығуына әкеп соқтырады:

- а) бағынбаушылық;
- б) режимнің белгілі талаптарын орындаудан бас тарту;
- в) белсенді келіссөздер (сотталғандар «тусовкасында» демалғанда басталады).

Топтық эксцесстер мен жаппай тәртіпсіздіктердің тікелей бастамасы жанжал бастамашылармен жағдайдың «детонаторы» ретінде қолданылатын себеп болып табылады. Бұл топтық эксцесстер мен жаппай тәртіпсіздіктердің екінші сатысы. Мұндай мән-жайлар ретінде сотталғандардың теріс бөлігіндегі арындатушылық әрекеттер, пенитенциарлық мекемелердің қызметкерлерінің психологиялық дұрыс емес, құқыққа қайшы әрекеттер қолданылады.

Топтық эксцесстің бірінші сатысында мекеменің қызметшілері қиын жағдайды тұрақтандыру қызметін жүзеге асырады: шиеленісті наразылықтарды шектейді, өсектерді таратпайды, инцидентке қатысушыларды әрекеттердің құқыққа қайшылығын және әкімшілік талаптарына бағыну қажеттілігін түсіндіреді, сендіреді, «беделді» сотталғандарды жауапкершілік туралы ескертеді және т.б. Бұл кезеңдегі типтік қате - әрекетсіздік пен жалтақтаушылық.

Эксцесстің екінші сатысында әкімшілік қызметшілерінің әрекеттері құқыққа қайшы әрекеттерді тоқтату мақсатымен сотталғандарға қарсы насихаттық, тежеулік ықпал етуге келеді.

Дұрыс шараларды таңдау үшін эксцеске себеп болған нақты себептер мен фактілерді айқындау қажет. Сондықтан дау себептері, сотталғандардың құрылымы мен саны, сотталғандарды басым бөлігінің көңіл-күйі мен олардың көзқарастары туралы мәліметтерді тез талдау мен жинау қажет. Бұл қатысушылардың бөлектену мен жіктелу тәсілдері мен құралдарын белгілеуге көмектеседі.

Қызметшілердің сотталғандарға жүгінуі жанжалды бастаушылардың пайдакүнемдік мақсаттарын ашатын, жауапкершілік туралы алдын алатын және құқыққа қайшы әрекеттерден бас тартуға бағытталуы қажет.

Үшінші саты - бұл эксцесстерді бұлтартқаннан кейінгі түсіндіру жұмысын өткізу. Сотталғандардың агрессивті тәртібі жеркенішті, бопсалау, жәбірлеу, дене күшін, суық немесе басқа қару қолдану қаупінде және басқа да зорлау құралдарын көрсетуде көрініс табады. Аталған факторлар қызметшілерден белсенді қарсылық ету тәсілдерін қолдануды талап етеді. Олардың арасында бөліп көрсетіледі:

а) белсенді қарсылық етудің қорғаныш-болжамдық тәсілі. Ол агрессивті әрекеттердің мүмкіндігі туралы білімді қамтамасыз ететін алдын-ала икеммен байланысты;

б) белсенді қарсылық етудің қорғаныш-сендіргіш тәсілі. Ол қызметкердің сотталғанның қарсы әрекетке орнатуын әлсіретугі талпынғанда қолданылады.

в) белсенді қарсылық етудің қорғаныш-сөйлеу тәсілі - сотталғандарға агрессивті әрекеттердің құқықтық және психологиялық зардаптары туралы мәліметтерді (ақпаратты) вербалды (сөйлеу) тәсілдері арқылы жеткізу мүмкіндіктерін залалсыздандыру ретінде қолданылады.

Шиеленістер мен топтық эксцесстердің қатысушыларына ықпал етудің негізгі үш бағыты – қайта бағдарлау, тежеу мен бөліктеу. Олар барлық кезеңдерде (сатыларда), сонымен қатар алдын алу процессінде жүзеге асады. Қайта бағдарлау сотталғанда топтық эксцеске қатысудан бас тарту қажеттілігінде ішкі сенімді жасауды жобалайды. Шиеленіс мен топтық эксцеске қатысушыларын қайта бағдарлау топтық эксцесстер мен жаппай тәртіпсіздіктердің бітуі мен шиеленісті шешуден кейін сотталғандардың жалпы жиналыстарында сәйкесінше сұрақтарды әңгімелесуімен байланысты болады.

Теріс әлеуметтік-психологиялық үрдістер қатарына сотталғандардың нығаюын жоғарылату жатады. Сотталғандардың нығаюның үш деңгейін атауға болады: жедел жағдайды аз ауырлататын - төменгі деңгей; жедел жағдайды

жағдайына елеулі ықпал ететін - ортаңғы деңгей; түзету мекемесінің қызметінің тәртібін бұзатын - жоғарғы деңгей.

Зерттеу бойынша осы жағдайда келесіге ұмтылу негізді: біріншіден, бірінші және екінші топтың өкілдерін, соның ішінде авторитетті сотталғандарын теңдей оқшаулауы; екіншіден, қарсылас топтарда бірдей авторитетті сотталғандар арасында татуластыру процедурасын өткізуге; үшіншіден, авторитетті сотталғандардың дауды тоқтату үндеулеріне шақыруды (радио арқылы) пайдалану; төртіншіден, сотталғандарға күшейтілген бақылауды тоқтатпау, себебі эксцессті әкімшілік шешуден кейін даудан кейінгі психологиялық жағдайы пайда болады. Егер «қарсыластар» істің қорытындысымен қанағаттандырылса, дау шешілді деп саналады. Егер қабылданған санкциялар олар нақты қандай екендігіне қарамастан, психологиялық түрде әділсіз деп қабылданса кек алу сезімі пайда болады, дау шиеленіседі және кез келген уақытта жаңа «жарылыс» пайда болады.

Жедел ахуалдың жағдайына сотталғандардың нығаюдың үшінші (жоғарғы) деңгейі жағымсыз ықпал етеді. Бұл деңгейге келесідей белгілер тән:

а) жалпы танылған (немесе көпшілік сотталғандармен мойындалған) көшбасшының болуы;

б) «ұры және түрмелік заңдардың» сақталуы, колонияда немесе тергеу кезінде бұзушылықтарға жол берген тұлғаларға қатаң санкцияларды қолдану;

в) басқа түзету мекемелерде және мемлекеттің әр түрлі аумақтарының түрмелерінде ұсталынатын сотталғандардың тәртібінің стратегиясын, әрекеттерін үйлестіруге талпыну;

г) «жиындарды» орнату талпыныстары, «общакқа» сотталғандардан материалдық қаражатты жинау.

Қазіргі таңда теріс сипатталатын сотталғандарды шоғырландыру дәрежесінің жоғарылату тенденциясы белгілі жағдайлармен байланысты. Біріншіден, пенитенциарлық мекемелерде сотталғандарды толу лимитінің асуына байланысты топаралық дифференциациялау мен стратификациялау, субмәдениет және т.б. сияқты теріс әлеуметтік-психологиялық құбылыстардың пайда болуына әкеп соқтырды. Екіншіден, соңғы жылдары мемлекетте криминогенді жандай шиеленісті, бұл сотталғандардың арасындағы криминогенділікке әсер тигізді. Әрине бас бостандығынан айыру орындарында үлкен криминалды асқынған сотталғандар шоғырланған, олар тек бұрын белгісіз болған субмәдениетті ғана тани ғана қоймай, оған еркіндіктен жаңа элементтер әкеледі. Үшіншіден, сотталғандарды шоғырландыру дәрежесінің жоғарылауы 60-жылдарда басталып 90 жылдарда аяқталған ұрылық бағыттағы топтармен, олардың дәстүрлерімен, әдеттерімен белсенді күрестерінен кейін пайда болды деуге болады. Төртіншіден, соңғы жылдары пенитенциарлық мекемелерге қызметке қызметшілердің жаңа замандастары келді. Олар алғашында ұрылық пен түрмелік заңдар мен олардың режимдік-жедел жағдайға теріс әсерінің қайта жаңғыруы мен түрлендіру мүмкіндігін бағаламады. Бесіншіден, бас бостандығынан айыру орындарында ұрылық (түрмелік) заңдардың қайта жаңғыруы анық байқалғанда, ресми идеология ұзақ уақыт осы фактіні мойындамады.

Түзету мекемелеріндегі топтық және топ аралық нығаю деңгейінің ерекшеліктері жұмсаруы немесе өршуі мүмкін, сондықтан ол қызметшілерден ерекше көңілді талап етеді. Аталған факторлардың әрекеттерін алдын алу формалды емес өзара әрекеттердің дамуына бақылаудың әр түрлі нысандарымен байланысты. Колония әкімшілігі ықпал етудің авторитарлы, директивті тәсілдерін артық көреді. Олардың негізінде сотталғандар мен мекеменің әкімшілігі арасындағы қарсы әрекеттерге қарсылық көрсетіге көмектесетін қатаң санкциялар жатады. Мұнда әкімшілікпен жаңа формалды емес топтардың құрылу процессі байқалады, бұл тік қарсылыққа немесе нақыт шиеленіске әкеледі. Алайда сотталғандардың тәртібінің режимі шегінде қатаң қадағалау мен реттеудің жүзеге асырылуы топтық нығаюға жету жолында байыпты кедергі болады. Бұл жағдайда нәтижесі топтық дұшпандық пен шиеленісті өзара іс-қимыл фактілерінде көрінетін теңдестіру үрдісі дамиды.

Қазіргі таңда сотталғандардың формалды емес әрекет ету жүйесін басқару бойынша нәтижелі бағдарламалар жоқ. Бірақ пенитенциарлық мекемелердің ұйымдастырушылық және тәрбиелік мақсаттарын қайта құру шарасында, сотталғандарға қатаң, авторитарлы ықпал ету стилінен гуманистік қатынасқа өтудің формалды емес құрылымы позитивті трансформацияға өтеді. Сотталғандар әлеуметке жақын және әкімшілікке байланысты оппозициясы азырақ болады. Керісінше жағдайда ынтымақтастық және топ аралық оппозиция биліктің орталықтандырылуы мен сотталғандарды ұстаудың авторитарлы нысандарының күшейтілуіне қарай бекітіледі. Бұл қазіргі таңда саяси, ұлттық, моральдық-өнегелілік, әлеуметтік-мәдени мен аумақтық қайшылықтардың шиеленісу жағдайында өте маңызды. Бүлдіргіш процесстердің дамуы мен шиеленісушіліктің күшеюіне әкелетін басшылықтың келесідей типтік стилін атап көрсетеді:

- а) шешімдер, жазалар мен мадақтауды өз еркімен қабылдау;
- б) сотталғандардың жеке және топтық тәртібін бағалаудың нақты өлшемдерінің болмауы;
- в) әкімшілік жағынан талаптар мен әрекеттерін алдын ала болжау мен дәйексіздігі;
- г) қорқынышты (жазаларды) қолдануға акцент;
- д) сотталғандар тұлғасында дефектерді (ауытқушылықтарды) табу тәртібінің ерекшеліктерінен бағаларды ауыстыру;
- е) әлеуметтік-психологиялық компромисске жету талпынысы немесе жалпы қолданыстағы ережелердің сақталуы;
- ж) ресоциализацияның ортақ мақсаттарына жетуді қарастыратын сұрақтарды шешуде сотталғандардың көзқарастары мен қызығушылықтарын ескермеушілік.
- з) ресоциализацияның жалпы мақсаттарына жетуді қарастыратын мәселелерді шешу кезінде сотталғандардың мүдделері мен пікірлерін ескермеу.

Ынтымақтасуды тереңдету мен топ аралық өшпенділікті азайтуға бағытталған түзету мекемесінің қызметін зерттеу нәтижелерін талдау көрсеткендей, формалды емес кіші топтармен жұмыс бойынша тәрбиелік шараларды ұйымдастыруда формалды емес кіші топтардың мүшелерін, соның

ішінде түрмелік субмәдениетте полярлы мәртебелі сотталғандарды көпшілік алдында талқылау мен әлеуметтік салыстыру жағдайларын аулақ болу қажет.

Нақты пенитенциарлық мекемесінің жағдайларын ескере отырып, ресолициализация процесінде сотталғандардың қызметтері мен тәртіптерін дұрыс және объективті анықтауға мүмкіндік беретін сотталғандардың оң белсенділігінің бағалары мен көрсеткіштердің жүйесін құру мақсатты болып табылады. Бұл бағалардың критерийлері мәртебелік айырмашылықтарына қарамастан барлық топтарға түсінікті және ашық болу қажет. Бұл жағдайда көтермелеу немесе жазалар жүйесін қолдану төменгі мәртебелі мен жоғарғы мәртебелі сотталғандардың көздерінде орынды мінез-құлық болып табылады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

Основы менеджмента: учеб. пособие / под ред. А.А. Радугина. - М.: Центр, 2007. – 196с.

Барабанов Н.П. Предупреждение и пресечение чрезвычайных ситуаций криминального характера в исправительных учреждениях. – Рязань: 2009. - Ч. 1. – 229с.

Дмитриев Ю.А., Казак Б.Б. Пенитенциарная психология. - Ростов н/Д: Феникс, 2007. – 681 с.

Гущин М.Ю. Захват заложника: Криминологическая характеристика и уголовно-правовые меры противодействия: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. - СПб., 2015. – 173с.

9595УДК: 343.97.

Абдурахманов Н. Х.

Master's student Q University

Сакиева Р.С.

к.ю.н., профессор

Криминалистическая характеристика изнасилования

Аннотация. В статье особое внимание обращается криминалистической характеристике изнасилования, классификации следов, места происшествия, следы преступления.

Ключевые слова: изнасилования, следы человека, следы смазки, следы рук, следы на одежде.

Андатпа. Мақалада зорлаудың криминалистикалық сипаттамасы, іздердің жіктелуі, оқиға болған жері, қылмыс ізіне ерекше көңіл бөлінген.

Түйін сөздер: зорлау, адам ізі, май іздері, қол іздері, киімдегі іздер.

Abstract. The article pays special attention to the forensic characteristics of rape, classification of traces, scene of the incident, traces of the crime.

Keywords: rape, human footprints, grease marks, hand marks, marks on clothing.

Осмотр места происшествия имеет свои специфические особенности и носит исследовательский характер.

В ходе осмотра места происшествия по различным категориям уголовных дел, кроме жертвы преступления, могут быть обнаружены многообразные следы. В криминалистике предлагается следующая классификация следов.

1 группа: Следы человека - следы рук, зубов, следов ног на различных предметах-носителях, следы мягких тканей человека и брызги крови на одежде преградах, следы потожировых отложений - на предметах, с помощью которых совершено преступление (огнестрельное оружие, ножи и д.р.), и на предметах вещной обстановки места происшествия.

2 группа: Следы особенностей обстановки места происшествия следы почвенных наслоений, следы объектов растительного и животного происхождения.

3 группа: Следы на огнестрельном оружии, холодном оружии и других предметах, которыми были нанесены повреждения потерпевшему, свидетельствующие о факте его ношения - следы волокон от одежды в карманах, внутренней стороне пояса брюк, нижних частях подкладки верхней одежды, нижних частях рукавов верхней одежды и рубашки, подмышечных частях верхней одежды; следы содержимого карманов, растительные объекты (табак, семечки и т.д.); следы кожи и других материалов.

4 группа: Следы, свидетельствующие о факте производства выстрела из оружия - следы несгоревших порошинок; следы смазки; газообразные продукты выстрела в канале ствола оружия; следы металлов от материалов патрона, пули, гильзы) - медь, цинк, сурьма, олово, свинец, железо.

5 группа: Следы на одежде, свидетельствующие о факте ношения орудий преступления - следы трения от контакта с внешней поверхностью деталей орудия преступления, металлический блеск и т.д.; г) следы металлов, полимерных материалов и др., из которых изготовлено орудие преступления.

Рассмотрим особенности обнаружения отдельных следов.

Основные правила обнаружения следов пальцев рук на месте происшествия:

Моделируя механизм совершенного преступления в зависимости от обстановки на месте преступления и вида совершенного правонарушения, следователь и специалист должен уделять особое внимание поиску следов в тех местах, где нахождение отпечатков пальцев рук наиболее вероятно.

2. Нельзя допустить появление на месте происшествия отпечатков пальцев лиц, участвующих в осмотре. Они должны работать в тонких (медицинских) резиновых перчатках. Осматриваемые предметы следует брать за те места, где нахождение пальцевых отпечатков маловероятно (ребра, внутренняя поверхность, углы и т.п.). При осмотре документов рекомендуется пользоваться пинцетом с плоскими рифлеными и широкими траншами.

3. При выборе метода выявления невидимых потожировых следов пальцев рук первым реализуется тот способ, который не деформирует следы и не исключает, в случае неудачи, применение других методов [1, с. 182].

Обнаружение следов пальцев рук.

В зависимости от способа обнаружения, следы пальцев рук подразделяются на видимые, слабовидимые и невидимые. Видимые и слабовидимые пальцевые отпечатки на гладких поверхностях могут быть обнаружены визуально при освещении поверхности предмета косопадающими лучами света. Для этого небольшие предметы осматривают под различными углами по отношению к источнику света, находя опытным путем то положение, при котором следы лучше всего видны, угол освещения для выявления следов, расположенных на неподвижных предметах, можно получить с помощью отражательного зеркала или электрического фонарика.

Обнаружение следов обуви. Обнаружение объемных следов ног, а также поверхностных, образованных посторонними загрязнениями, особых сложностей не вызывает невидимые следы наслоения частиц подошвы можно выявить путем обработки поверхности объекта магнитными порошками с помощью магнитной кисти. На пористой поверхности, выявленные таким образом следы обуви можно закрепить путем обработки их парами йода (см. соответствующий раздел). При неблагоприятных погодных условиях обнаруженные на открытой местности следы должны быть прикрыты подручным материалом [2, с. 211].

Изъятие следов обуви. Поверхностные следы обуви, образованные наслоением постороннего вещества, его отслоением или выявленные дактилопорошками, могут быть изъяты на дактопленку большого формата. С объемных следов изготавливаются гипсовые слепки. Если это необходимо, то предварительно пинцетом из следа удаляют листья, камни или другие предметы которые попали в след заведомо после его образования. Залитый водой след нужно предварительно осушить.

Поверхность следа нужно обрабатывать водой с расстояния 10-15см, следя за тем, чтобы струя воздуха не сдувала частицы снега и воды попадали во все углубления, щели и складки следа. После укрепления следа слепок изготавливается с помощью холодной гипсовой пасты по вышеописанной методике.

При температуре ниже минус 20-25°C работать с водой и гипсовой настоей на открытом воздухе практически очень сложно. Поэтому, изъятия с помощью гипса объемных следов на снегу можно воспользоваться подручными приспособлениями и, если это возможно, перенести массу снега со следом в помещение с более высокой температурой где и изготовить гипсовые слепки [3, с. 21].

Обнаружение следов крови.

Если не предпринимались попытки к уничтожению, то обнаружение следов крови особых сложностей не представляет: для их поиска требуются только внимательность, тщательность и неторопливость при достаточно планомерном общем освещении.

Фиксация следов крови.

Ее можно осуществлять путем фотографирования, подробного описания в протоколе осмотра, измерения и нанесения на план.

Прежде всего, следы крови фотографируются по правилам судебной оперативной съемки, желательно на цветную фотопленку. При этом производится масштабная фотосъемка как общего вида расположения пятен крови на месте происшествия, так и расположения их на отдельных предметах. Места обнаружения мелких, точечных и маловидимых пятен, которые могут быть неразличимы на фотографиях, указываются контрастной стрелкой, изготовленной из подручных средств. Зоны свечения следов крови, возникшие под воздействием раствора люминола, обводятся в темноте мелом и затем фотографируются в обычных условиях освещения [4, с. 77].

В действиях преступника находят отражение многие свойства его личности, а это, в свою очередь, позволяет создать модель наиболее вероятного типа насильника - мысленно представляемую систему, которая, отображая или воспроизводя объект поиска, способна замещать его таким образом, что исследование модели дает новую информацию об искомом преступнике.

Мотив изнасилования.

При совершении изнасилования мотивом является стремление к удовлетворению половой страсти, другими словами, насильник руководствуется сексуальными побуждениями. Однако это не единственный мотив. Возможны и другие мотивы совершения изнасилования это: стремление унижить женщину, побудить ее к вступлению в брак, хулиганские побуждения, месть, зависть и др. Следует отметить, что мотив может быть не только у мужчины, совершившего изнасилование, но и у женщины, так как женщина может участвовать в изнасиловании в качестве организатора, подстрекателя и пособника. Например, подговорив своих знакомых изнасиловать ту или иную женщину.

При покушении на изнасилование, учитывая его специфику, способ совершения преступления может быть выполнен полностью, но насильник может не получить половое удовлетворение в силу биологических причин. Однако и в этом случае криминалистическая характеристика способа преступления, в отличие от уголовно-правовой характеристики, проявится полностью.

Следы преступления.

К следам преступления прежде всего относятся типичные материальные следы совершенного изнасилования, характеризующие способ совершения изнасилования и факт пребывания подозреваемого на месте происшествия.

К следам совершения изнасилования могут быть отнесены следы применения определенного способа преступления, например, наличие или отсутствие следов наркотических средств или алкоголя на месте происшествия и в крови потерпевшей, телесные повреждения, появившиеся в результате борьбы между потерпевшей и насильником, а также характерные для изнасилования кровоподтеки и ссадины на теле потерпевшей при совершении насильственного полового акта, следы спермы, выделений из влагалища, микроволокна одежды преступника на одежде жертвы.

Следы пребывания насильника на месте происшествия разнообразны:

1) предметы, документы, одежда и обувь или их составные части (оторванные пуговицы, карманы, рукава и т. д.) и другие целостные объекты, принадлежащие насильнику;

2) следы отображения обуви, стопы, зубов, ладони, одежды и др.;

3) следы биологического происхождения (кровь, сперма, ногти, кожа, волосы);

4) микрообъекты (наложение волокон одежды на разных предметах, частиц веществ, случайно занесенных на место происшествия);

5) запаховые следы.

Кроме того, существуют так называемые идеальные [5, стр.313] следы - это отображения, возникающие в памяти участников и очевидцев в связи с восприятием ими обстоятельств совершения изнасилования, а также в памяти иных лиц, которые располагают сведениями, имеющими значение для дела и закрепляемые затем в рамках расследования уголовного дела в процессуальных документах - протоколах допроса потерпевшей, свидетелей и т. д.

Если имеется предположение, что потерпевшего убили в жилище, труп его расчленили и захоронили, то следы крови могут находиться в укромных местах, где они могли остаться незамеченными или были специально спрятаны: в ванной комнате (за ванной, в щелях кафельными плитками, за уплотнителем), за переклеенными обоями под свежей побелкой, на потолке, в щелях паркета, между досками пола и т.д.

Отсюда вытекает методологически важное положение о том, что понятие «обстановка преступления» больше связано с причинно-следственными характеристиками изнасилований, а понятие «место преступления» - с конкретной локализацией материальных и иных следов преступного события.

Картина совершения изнасилований в зависимости от времени года и суток по результатам социологического исследования таковы: летом - 66 случаев, осенью - 46, весной - 38 и зимой - 30; вечером - 111, днем - 34, ночью - 30, утром - 5. По административно-территориальным единицам: город - 134, село - 18, поселок - 12, пригород - 16 случаев изнасилований [6, с.27].

Наиболее благоприятные для совершения изнасилований места распределяются следующим образом: улица - 44; подъезд - 24; квартира - 32; зеленые насаждения - 14; гостиница - 10; автомобиль - 8; лифт, общежитие вуза, частный дом - по 6 случаев; турбаза, учебный корпус вуза, сауна (баня), дискотека, пустырь - по 4 случая; палатка (берег озера, реки), двор студенческого общежития, пионерский лагерь, лес, тамбур электрички (поезда) - по 2 случая изнасилования.

Список использованной литературы

Основы криминалистической техники. Учебное пособие / Железняк А.С.. - 2-е изд., стереотип. - М.: МГИУ, 2008. - 190 с.

Осмотр места происшествия. Практическое пособие / Бабаева Э.У., Бертовский Л.В., Дворкин А.И., Завидов Б.Д., и др.; Под ред.: Дворкин А.И. - М.: Юристъ, 2000. - 336 с.

Криминалистика. Учебное пособие / Андреев И.С., Грамович Г.И., Дулов А.В., Дятлов О.М., и др.; Под ред.: Дулов А.В. - М.: Экоперспектива, 1996. - 415 с.

Ефимичев С.П., Кулагин Н.И., Ямпольский А.Е. Следственный осмотр. Волгоград: ВСШ МВД СССР, 1993. – 156 с.

См.: Криминалистика. Под ред. В.А. Образцова. М.: 2009. С. 626.

См.: Комиссаров В. И., Пономарева Л. В.. Особенности расследования изнасилований: Учебно-методическое пособие. Саратов. СГАП. 2008. С. 27.

9595УДК: 343.97.

Утеева Айгуль Бауржанова

Senior lecturer

Жамбулова А. М.

Master's student

Международно - правовой механизм защиты прав детей

Аннотация. В статье рассматриваются международные нормативно-правовые акты, касающиеся защиты прав детей.

Ключевые слова: Всеобщей декларации прав человека, Международного пакта о гражданских и политических правах, Конвенция о правах ребенка, Международная защита прав ребенка, права ребенка.

Андатпа. Мақалада балалардың құқықтарын қорғауға қатысты халықаралық құқықтық актілер қарастырылады.

Кілтті сөздер: Адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясы, Азаматтық және саяси құқықтар туралы халықаралық пакт, Бала құқықтары туралы конвенция, Бала құқықтарын халықаралық қорғау, балалар құқықтары.

Abstract. The article examines international legal acts related to the protection of children's rights.

Keywords: Universal Declaration of Human Rights, International Covenant on Civil and Political Rights, Convention on the Rights of the Child, International Protection of the Rights of the Child, Children's Rights.

Важное значение имеет в настоящее время и Конвенция о правах ребенка 1989 г., которая возложила на государства-участников обязанность защищать ребенка от всех форм сексуальной эксплуатации и сексуального совращения. В этих целях преступлениями в национальном и международном праве должны признаваться: склонение или принуждение ребенка к любой незаконной сексуальной деятельности; использование в целях эксплуатации детей в проституции или в другой незаконной сексуальной практике; использование в целях эксплуатации детей в порнографии и порнографических материалах.

Конвенция ООН о правах ребенка обязывает государство совершенствовать правовые механизмы, препятствующие нарушениям прав

несовершеннолетних детей. В частности, в правиле 8 Минимальных стандартных правил ООН, касающихся отправления правосудия в отношении несовершеннолетних «Пекинских правил» закреплено право несовершеннолетних на конфиденциальность, которое должно уважаться на всех этапах, чтобы избежать причинения ей или ему вреда из-за ненужной огласки или из-за возможности нанесения ущерба репутации. В комментарии к приведенному правилу указывается, что молодые люди особенно болезненно реагируют на нанесение ущерба репутации [1, с. 117].

Статья 16 Всеобщей декларации прав человека, статья 23 Международного пакта о гражданских и политических правах гласит, что каждый ребенок без всякой дискриминации по признаку расы, цвета кожи, пола, языка, религии, национального или социального происхождения, имущественного положения или рождения имеет право на такие меры защиты, которые требуются в его положении как малолетнего со стороны его семьи, общества и государства. Декларация о правах ребенка от 20 ноября 1959 года провозгласила следующий принцип: ребенку законом и другими средствами должна быть обеспечена специальная защита и предоставлены возможности и благоприятные условия, которые позволяли бы ему развиваться физически, умственно, нравственно, духовно и в социальном отношении здоровым и нормальным путем и в условиях свободы и достоинства [2].

Конвенция о правах ребенка содержит норму - требование о том, чтобы «каждый лишенный свободы ребенок имел право на незамедлительный доступ к правовой и другой соответствующей помощи».

В нашей стране принимаются важные законодательные акты и активно проводятся комплексные мероприятия в направлении стабилизации и улучшения положения несовершеннолетних.

Международное и некоторые национальные законодательства, выделив в отдельную правовую группу категорию несовершеннолетних, тем самым определили необходимость создания особой правовой защиты несовершеннолетних, обусловленной прежде всего психологическими и социальными особенностями личности несовершеннолетних, признавая тем самым особую потребность подростков в защите [3, с. 125].

Следует отметить мнение А.А. Сабитовой, что вопрос защиты прав ребенка во время вооруженного конфликта становится все более актуальным, требующим пристального внимания практического применения уже имеющихся норм, призванных защитить детей.

Международные документы являются важным механизмом правовой защиты всех гражданских лиц в ходе вооруженных конфликтов, и поэтому их принятие и ратификация и - что важно всего - их выполнение должны стать одним из приоритетов для мирового сообщества.

Поскольку современная ситуация, связанная в том числе, с появлением новых форм вооруженных конфликтов, показывает, что имеются существенные пробелы как в правовом статусе детей, так и в системе контроля защиты их прав.

Международно-правовая защита детства и юношества в целом ведет свое начало от Женевской декларации прав ребенка 1924 года, принятой еще Лигой Наций. В преамбуле данной Декларации говорится, что люди – мужчины и женщины, признавая обязательным дать детям самое лучшее, провозглашают это как свою обязанность. Детям необходимо предоставить все необходимое для их нормального развития, как в области материальной, так и духовной. В Женевской декларации, как и в любой иной международной декларации, не содержалось обязательных нормативных предписаний для стран - участниц. И все же это было большое достижение: ребенок стал объектом международно-правовой защиты.

Актуальность данного вопроса не только предоставляет возможность получение более глубокого представления о положении детей во время вооруженных конфликтов, но и позволяет глубже понять тенденции прогрессивного развития и кодификации международно – правовых норм, регулирующих соответствующие правоотношения в данной области.

Практика показывает, что многочисленные документы в области международного гуманитарного права, в том числе – Конвенция о правах ребенка 1989 года (вступила в силу в 1990 году) и Факультативный Протокол к ней 2000 года, не являются той нормативной базой, которая обеспечивала бы эффективную защиту прав ребенка во время вооруженных конфликтов [4, с. 148].

По мнению Ю.Колосова все люди рождаются свободными и равными в своем достоинстве и правах. Это утверждается в ст.1 Всеобщей декларации прав человека 1948 года. Международное право предусматривает меры специальной защиты наиболее уязвимых групп общества, всех тех, кто сам не имеет равных возможностей защитить свои права человека и основных свобод [5, с. 407]. В первую очередь к данной категории относятся дети.

Самым важным в Декларации 1959 г. было то, что в ее положения уже включены слова «право» и «иметь право»: «Ребенок должен обладать всеми правами, изложенными в настоящей Декларации»; «Ребенок с момента своего рождения должен иметь право на имя и гражданство»; «Он должен иметь право на здоровый рост и развитие...»; «Ребенок должен иметь право на необходимое питание, жилище, отдых и медицинское обслуживание»; «Ребенок имеет право на образование...» [4, с. 149 - 150].

А.Ю.Хабарова, принимая во внимание формулировку первого принципа, утверждает, что Декларация «признала ребенка в качестве субъекта международного права». Данная точка зрения не является бесспорной. Во – первых, не будучи юридически обязательным документом. Декларация 1959 г. не признает, а лишь «призывает» к признанию и соблюдению провозглашенных в ней прав и свобод. Во – вторых, если автор иначе смотрит на юридическую природу декларации, то почему именно Декларация 1959 г. «признала ребенка в качестве субъекта международного права» [6, с. 85-90].

Всеобщая декларация прав человека 1948 г. содержит аналогичное положение в отношении «каждого человека», включая и ребенка (ст.2).

«Каждый ребенок должен быть зарегистрирован немедленно после его рождения и должен иметь имя» (п.2 ст.24 Международного пакта о гражданских и политических правах).

Существовал определенный вакуум в правовом положении ребенка, поскольку Международные пакты о правах человека не учитывали его особенности как развивающейся личности. Например, ребенок не имеет права вступать в брак и создавать семью, но ему необходимо право знать своих родителей и право на их заботу, право на семейные отношения. Ребенок не имеет права принимать участие в ведении государственных дел, но он должен иметь право выражать свое мнение при решении вопросов, касающихся его собственной жизни.

Не все государства являлись участниками данных международных документов, тем более что некоторые из них не являются юридически обязательными. О необходимости разработки и принятия комплексного международного договора по правам ребенка также свидетельствовали крайне тяжелое положение детей во всем мире: высокая детская смертность, неадекватная охрана здоровья детей, отсутствие возможности получения элементарного образования, эксплуатация детей, последствия вооруженных конфликтов.

При создании одного из прав ребенка была предложена следующая формулировка: «ребенок имеет право с момента рождения знать своих родителей и принадлежать им». В данном международном договоре отражена специфика ребенка как такового: с одной стороны, он суть человек и ему должны непосредственно принадлежать права; с другой стороны, он нуждается в поддержке со стороны родителей или лиц их заменяющих, общества, государства, поскольку является социально уязвимым и не обладает полной дееспособностью. Новый подход к правам ребенка и статусу смого ребенка получил признание в науке.

Профессор А.А. Сабитова, отмечает, что в Конвенции очень четко прослеживается система взаимоотношений: ребенок – семья – государство. Семья для ребенка является важным звеном для подготовки к жизни в обществе. Об этом говорится в п.6 преамбулы: «ребенку для полного и гарантированного развития его личности необходимо расти в семейном окружении». У семьи есть обязанности в рамках общества – подготовить ребенка «к самостоятельной жизни в обществе» и воспитать «в духе идеалов, провозглашенных в Уставе ООН, и особенно в духе мира, достоинства, терпимости, свободы, равенства и солидарности» (п.7 преамбулы).

Следует отметить, основная обязанность и одновременно право по воспитанию и развитию ребенка лежит на родителях или в соответствующих случаях на других лицах, заботящихся о нем, от них зависит реализация многих прав ребенка (ст.5). Но не всегда эти обязанности выполняются добросовестно, поэтому государство должно защитить ребенка от злоупотреблений и пренебрежения со стороны семьи (ст.19), при этом обеспечить ребенку, который временно или постоянно лишен своего семейного окружения, необходимую заботу (ст.21, 22).

Ребенок является членом общества, поэтому он имеет право всесторонне участвовать в его жизни и вносить свой вклад в его развитие. Конвенция с этой целью закрепляет право на сохранение индивидуальности (ст.8), право свободно выражать свои взгляды по всем затрагивающим его вопросам (ст.13), право на свободу мысли, совести, религии (ст.14), право на частную жизнь (ст.16), право на отдых и досуг, на участие в культурной и творческой жизни (ст.31), права ребенка, принадлежащего к этническим, религиозным и этническим меньшинствам (ст.30) [4, с. 150 - 151].

Однако время и реальное положение детей в мире потребовали от мирового сообщества принятия нового документа, в котором не просто декларировались бы права детей, но и предусматривались меры по их защите.

В наши дни подход к проблемам детей на международном уровне претерпел решительные изменения. Осознания необходимости придать правам детей силу договорного права стала очевидной в ходе подготовки к проведению Международного года ребенка. Тогда в 1979 году по инициативе Польши Комиссия ООН по правам человека приступила к разработке Конвенции о правах ребенка. В период с 1979 года по 1989 год Комиссия по правам человека уделяла повышенное внимание разработке Конвенции.

20 ноября 1989 года Генеральная Ассамблея отметила 30-ю годовщину Декларации прав ребенка. В этот же день была принята Конвенция ООН о правах ребенка. Международное сообщество распространило действие прав человека на одну из наиболее уязвимых групп общества - детей. Р.М.Сагиев подчеркнул, что это первый международный правовой документ, в котором закреплены гарантии осуществления целого ряда прав ребенка [7, с. 56 - 57].

Конвенция содержит ст.38, в которой государства – участники обязуются уважать нормы международного гуманитарного права. И это хорошо, поскольку международное право прав человека может быть временно приостановлено во время вооруженных конфликтов международного и немеждународного характера. Такая возможность предусматривается ст.4 Международного пакта о гражданских и политических правах человека и ст.15 Европейской Конвенции прав человека. Они не допускают приостановления прав и свобод человека так называемых «hard core» (это – бесчеловечного обращения или наказания, запрет рабства, свобода мысли и др.). Временное приостановление может, однако, произойти при условии, что оно не действует против остальных обязательств по международному праву» [8, с.116].

В Конвенции охватывается весь спектр прав человека – гражданских, политических, экономических, социальных и культурных – признается, что осуществления одного права не может быть отделено от осуществления других прав. В ней указывается, что свобода которая необходима для умственного, нравственного и духовного развития ребенка, требует, помимо прочего, создания здоровой и безопасной обстановки (статья 3), доступа к медицинскому обслуживанию (статья 24) и достижения минимальных стандартов в обеспечении продовольствием, одеждой и жильем.

Конвенция ООН о правах ребенка – это правовой документ высокого международного стандарта. В нем ребенок провозглашен полноценной и

полноценной и полноправной личностью, самостоятельным субъектом права. Такого отношения к ребенку не было еще ни в одном международном документе.

2 сентября 1990 г. после ратификации ее 20 государствами Конвенция о правах ребенка вступила в силу как международный документ [7, с. 57 - 58].

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

Галимов О.Х. Малолетние лица в уголовном судопроизводстве.: Серия «Закон и практика». - СПб.: Питер, 2014. - 482 с.

Всеобщая декларация прав человека. Нью – Йорк: ООН, 2000. - 720 с.

Зенин И.А. Гражданское и торговое право зарубежных стран: учеб. пособие. - М.: Высшее образование, 2018. - 324 с.

Сабитова А.А. Международная защита прав детей. // Вестник Университета им. Д.А. Кунаева. №2 (23) 2017.- С.148 -150.

Kolosov Y. The CRC. Juridical significance and the Committee on the Rights of the Child: Stock taking and new challenges - Understanding Children' s Rights. children' s Rights Center. University of Ghent. Belgium. 2018. P.407

А.Ю.Хабарова. Защита прав ребенка в международном праве. /Журнал. Ученые записки Орловского государственного университета. 2015. С.85-90.

Сагиев Р.М. Международные организации и Конвенции ООН по защите прав детей. // Казахстанский журнал международного права, №1 (8),2014. - С.56-57.

Котляров И.И. Международное гуманитарное право и вооруженные силы России // Московский журнал международного права XII. 2018 г. - С.116.

9595УДК: 343.97.

Утеева А. Б.

Senior lecturer

Йылмаз С.

Master's student University Q

Психологические особенности (черты) личности преступника

Аннотация. В статье изучаются психологические особенности (черты) личности преступника, исследование структуры личности, а также типологии и классификации лиц, совершающих преступления.

Ключевые слова: психология преступника, расхитители, корыстно-насильственники, воры, насильник, убийца, многоэпизодные сексуальные убийства, сексуальные убийцы-маньяки, женщины-преступницы.

Андатпа. Мақалада қылмыскер тұлғасының психологиялық ерекшеліктері (белгілері), тұлға құрылымын зерттеу, сондай-ақ қылмыс жасаған тұлғалардың типологиясы мен жіктелуі зерттеледі.

Түйін сөздер: қылмыскер психологиясы, тонаушылар, өзімшіл зорлықшылар, ұрылар, зорлаушы, қанішер, көп эпизодтық сексуалдық өлтірулер, сексуалдық өлтіруші-маньяктар, әйел қылмыскерлер.

Abstract. The article studies the psychological characteristics (traits) of the criminal's personality, the study of the personality structure, as well as the typology and classification of persons who commit crimes.

Keywords: psychology of a criminal, plunderers, selfish-violents, thieves, rapist, murderer, multi-episode sexual murders, sexual killers-maniacs, female criminals.

Под психологическими особенностями личности понимают относительно стабильную совокупность индивидуальных качеств, определяющих типичные формы поведения.

Полученные за последние два десятилетия результаты эмпирического изучения личности преступников в сравнении с законопослушными гражданами свидетельствуют о наличии некоторых отличительных черт в структуре личности.

Заслуживает внимания исследование ценностно-нормативной системы, которое выявило существенные различия между преступниками и законопослушными гражданами в уровне развития правосознания, в отношении к различным правовым институтам общества.

Степень усвоения правовых ценностей и норм в качестве «своих» у преступников значительно ниже, чем у законопослушных граждан. Основным побуждением, удерживающим преступников от дальнейших противоправных действий, является боязнь нежелательных последствий, а не согласие с установленными нормами и правилами их соблюдения, как это характерно для законопослушных граждан.

Выявлены существенные различия в оценочном отношении к правоохранительным органам и их деятельности у обследованных групп. Преступники оценивают карательную практику как чрезмерно суровую, особенно по тем видам преступлений, за которые сами осуждены, относятся к органам правосудия настороженно, недоверчиво, что не свойственно для подавляющего большинства законопослушных граждан. Наиболее скептически к правоохранительным органам относятся корыстные преступники, наиболее отрицательно и враждебно - корыстно-насильственные [1, 229-230 с].

Изучения специфики ценностно-нормативной системы личности преступника все же недостаточно для раскрытия его психологической сущности и соответственно выявления причин преступного поведения. Вот почему значительным вкладом в развитие криминальной психологии является предпринятая под руководством Ю.М. Антоняна попытка исследования психологических особенностей (черт) преступников и их отдельных категорий [2, 13-26 с]. Была изучена группа лиц, совершивших общеуголовные преступления, т. е. убийства, изнасилования, хулиганства, кражи, грабежи, разбои, хищения имущества, а также нанесших тяжкие телесные повреждения. Контрольную группу составили законопослушные граждане. Отобранные

группы изучались с помощью методики многостороннего исследования личности (ММИЛ), которая представляет собой адаптированный вариант Миннесотского многофакторного личностного опросника (MMPI).

Результаты исследования позволяют дать психологический портрет обследованных преступников и выделить характерные для них личностные черты.

Прежде всего преступников отличает плохая социальная приспособленность, общая неудовлетворенность своим положением в обществе. У них выражена такая черта, как импульсивность, которая проявляется в сниженном самоконтроле своего поведения, необдуманных поступках, эмоциональной незрелости, инфантилизме.

Нравственно-правовые нормы не оказывают на их поведение существенного влияния. Такие люди обычно или не понимают, чего от них требует общество, или понимают, но не желают эти требования выполнять. Поскольку у таких лиц нарушен или деформирован нормативный контроль, они оценивают социальную ситуацию не с позиций нравственно-правовых требований, а исходя из личных переживаний, обид, желаний. Словом, они характеризуются стойким нарушением социальной адаптации.

Рассмотренные психологические черты присущи различным категориям преступников не в равной мере.

«Среда, - отмечает Ю. М. Антонян, - ощущается убийцами как враждебная. В связи с этим у них затруднена правильная оценка ситуации, и эта оценка легко меняется под влиянием аффекта. Повышенная восприимчивость к элементам межличностного взаимодействия приводит к тому, что индивид легко раздражается при любых социальных контактах, ощущаемых как угроза для него» [3, 46 с].

Такие люди обладают ригидными (косными) представлениями, которые с трудом поддаются изменению. Все затруднения и неприятности, с которыми они сталкиваются в жизни, рассматриваются ими как результат чьих-то враждебных действий. В своих неудачах они обвиняют других, чем снимают с себя бремя ответственности.

Наиболее чувствительны убийцы к сфере личной чести, у них болезненное самолюбие в сочетании с завышенной (неадекватной) самооценкой. Постоянное аффективное переживание, что менее достойные имеют значительно больше благ, чем они, вызывает желание защитить свои права, и они могут разыгрывать роль «борцов за справедливость». Поэтому «справедливое» убийство они могут совершить не только при разбоях, когда как бы перераспределяются ценности, но и из мести или ревности, когда якобы отстаивается личная честь, и даже при учинении хулиганских действий.

Убийцам свойственны эмоциональные нарушения, психологическая и социальная отчужденность, трудности в установлении контактов, замкнутость и необщительность. Указанные лица испытывают также трудности в усвоении нравственно-правовых норм. Чаще всего они совершают преступления в отношении того или иного человека или ситуации в связи с накопившимся

аффектом, не видя при этом (или не желая видеть) другого способа разрешения конфликта.

Убийцам свойственно наделять других людей (по механизму проекции) чертами, побуждениями, свойственными им самим, а именно: агрессивностью, враждебностью, мстительностью. Это приводит к тому, что окружающих они начинают воспринимать как враждебных и агрессивных. В силу этого, совершая акт насилия, убийца считает, что он таким образом защищает свою жизнь, свою честь, а также интересы других людей. Таким образом, этих лиц отличает не только высокая восприимчивость в межличностных отношениях, но и их искаженная оценка. Насильственные действия с их стороны обычно происходят по принципу «короткого замыкания», когда даже незначительный повод тут же вызывает разрушительные акты [3, с.147].

Особый интерес, в том числе для правоведов, криминологов, криминалистов и психологов, представляют психологические характеристики 117 лиц, каждый из которых совершил несколько умышленных убийств, а теперь отбывает пожизненное наказание в колонии особого режима в Вологодской области.

В отличие от рассмотренных ранее убийц, которые отличаются повышенной ранимостью и восприимчивостью в межличностных отношениях, киллеры - спокойные, уравновешенные люди. Их трудно вывести из равновесия. Вероятно, они вряд ли дадут себя втянуть в уличную ссору или домашний конфликт. Отличительная их черта - умение быть незаметными, ничем ни привлекать к себе внимания. Это одно из условий их успешной деятельности по выполнению «заказов». Таким образом, в лице наемных убийц наше общество столкнулось с довольно необычным явлением, с особой категорией людей и преступников.

Возрастные характеристики преступников распределились следующим образом: лица в возрасте до 16 лет составили 1,7%; от 17 до 18 лет - 7,0%; от 19 до 24 лет - 32,3%; от 25-29 лет - 30,3%; от 30 до 39 лет - 17,8%; от 40 до 49 лет - 12,7% и старше 50 лет - 2,8%. Таким образом, больше всего серийных убийств на сексуальной почве совершают преступники в возрасте 19-29 лет, хотя среди них есть и исключения - тот же Чикатило начал свои злодеяния, когда ему было за 40 лет, и продолжал их совершать 12 лет.

Среди указанных преступников преобладают лица с неполным и полным средним образованием.

Рабочие среди сексуальных убийц составили 60,7%, служащие - 15,6%, учащиеся - 4,8% и неработающие - 22,5%.

Среди многоэпизодных убийц 35,2% состояли в браке, 11,7% - в повторном браке, 42,1% не имели семьи и 10,7% были разведены.

«Приведенные статистические показатели, - указывает Ю. М. Антонян, - позволяют получить некоторую общую модель личности преступника, совершающего многоэпизодные убийства по сексуальным мотивам. Это молодой человек в возрасте от 19 до 24 лет, не состоящий в браке, принадлежащий к рабочей среде, закончивший 7-9 классов общеобразовательной школы, не привлекавшийся ранее к уголовной

ответственности, страдающий расстройством психической деятельности в форме психопатии» [4, 264 с].

Что касается психологических особенностей указанных лиц, то они характеризуются ранимостью, внутренней напряженностью, тревожностью, ригидностью (застываемостью аффективных переживаний), подозрительностью, злопамятностью, высоким уровнем агрессивности. Наличие аффективных установок, проявления нетерпимости, враждебности не позволяют им изменить стереотип поведения, обуславливают нарушения социального взаимодействия, плохую социальную приспособляемость. Им присущи импульсивность, непосредственная реализация в поведении возникающих побуждений, крайний эгоцентризм с сосредоточенностью на собственной личности, собственных переживаниях, пренебрежение к интересам и чувствам других людей, иногда с ощущением собственной необычности, постоянным желанием самовыражения, привлечения к себе внимания.

Серийных сексуальных убийц отличает бессознательное стремление к психологической дистанции между собой и окружающим миром, уход в себя. «Эти данные можно интерпретировать как глубокое и длительное разрушение отношений со средой, которая с какого-то момента начинает выступать в качестве враждебной и в то же время часто непонятной силы, несущей угрозу для данного человека. С этим, несомненно, связаны подозрительность, злопамятность, повышенная чувствительность к внешним воздействиям, непонимание среды, что повышает и поддерживает тревожность и страх смерти» [5, 105 с].

Свойственная женщинам-преступницам, в основном совершившим насильственные преступления против личности, ригидность (застываемость и стойкость психотравмирующих переживаний, нередко достигающих аффективного уровня), а также высокая импульсивность, неспособность адекватно воспринимать и оценивать возникающие жизненные трудности побуждает их в ситуации фрустрации к необдуманному, дезорганизованному, часто преступному поведению.

В отличие от преступников-мужчин женщинам-преступницам, как правило, свойственны чувство вины, беспокойство за свое будущее. Им характерны также повышенная тревожность, эмоциональная ранимость.

Преступному поведению женщин в целом присуща импульсивность, мужскому - логичность.

Интересны данные психологического обследования в отношении отдельных категорий насильственных преступниц. Женщин, совершивших убийство своих мужей (сожителей) или причинивших им тяжкие телесные повреждения, отличает высокий уровень эмоциональности, упрямство, отсутствие чувства вины или раскаяния в совершенном преступлении. Наиболее типично это для женщин, убивших своих внебрачных новорожденных детей. Указанное преступление, как правило, связано с боязнью осуждения со стороны окружающих людей и в то же время со стремлением заслужить их уважение и признание.

Подводя итог сказанному, можно сделать следующие выводы:

Среди умышленных преступников имеется значительное число лиц, которые обладают однородными психологическими чертами, такими, как импульсивность, агрессивность, асоциальность, гиперчувствительность к межличностным взаимодействиям, отчужденность, плохая социальная приспособляемость.

Психологические особенности умышленных преступников можно рассматривать как предрасположенность к совершению преступления, т. е. как свойства личности, понижающие криминогенный порог.

Для неосторожных преступников характерны интрапунитивные реакции на ситуации фрустрации, т. е. возложение вины за неудачи, потери на себя, в отличие от умышленных преступников, для которых характерны экстрапунитивные реакции в фрустрирующих ситуациях, т. е. склонность во всем винить окружающих.

Неосторожные преступники характеризуются также высоким уровнем тревожности. Лица, отличающиеся таким свойством, обнаруживают неуверенность в себе, склонность к волнениям при стрессе и избыточный самоконтроль. В экстремальных ситуациях они легко теряются и склонны к эмоциональной, а не рациональной, спокойной реакции на угрозы. Все это приводит к дезорганизованному поведению в аварийной ситуации, увеличению количества ошибок. Нахождение таких лиц в состоянии алкогольного опьянения максимально способствует повышению аварийности в условиях дорожного движения.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

Ратинов А. Р., Ефремова Г. Х. Правовая психология и преступное поведение. С. 229-230.

Антонян Ю. М., Голубев В. П., Кудряков Ю. П., Бовин В. Г. Некоторые отличительные психологические черты личности преступника // Личность преступника и предупреждение преступлений. Сб. научных трудов. М., 1997. С. 13-26.

Антонян Ю. М. Психология убийства. М., 2007. С. 146.

Антонян Ю. М. Жестокость в нашей жизни. М., 2006. С. 264.

Антонян Ю. М., Верещагин В. А., Потапов С. А., Шостакович Б. В. Серийные сексуальные убийства. М., 2007. С. 105.

Абдирашев А.

Master's student Q University

Қазақстан Республикасының сот ісін жүргізудегі арнайы білім институты

Андатпа. Мақала Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексі мен Азаматтық іс жүргізу кодексінің қабылдануы азаматтық сот ісін жүргізуде

арнайы ғылыми білім институтын жетілдіріп дамытуға айтарлықтай әсер еткені туралы жазылған.

Негізгі сөздер: қылмыстық әрекет, кіріс, сот сараптамасы, арнайы білім, дәлелдемелер, азаматтық іс жүргізу кодексі.

Аннотация. В статье написано о том, что принятие Гражданского кодекса и Гражданского процессуального кодекса Республики Казахстан оказало существенное влияние на совершенствование и развитие института специального научного образования в гражданском судопроизводстве.

Ключевые слова: уголовное дело, доходы, судебная экспертиза, специальные знания, доказательства, Гражданский процессуальный кодекс.

Annotation. The article states that the adoption of the Civil Code and the Civil Procedure Code of the Republic of Kazakhstan had a significant impact on the improvement and development of the institute of special scientific education in civil proceedings.

Key words: criminal case, income, forensic examination, special knowledge, evidence, Civil Procedure Code.

Арнайы білімді қолдану нәтижелері дәлелді мәнге ие болған кезде де, процессуалдық емес түрде де қолдануға жол береді. Арнайы білімді процедуралық қолданудың бірнеше түрі бар, олардың негізгісі сот сараптамасы болып табылады.

Сот сараптамасының мәні процесті жүзеге асыратын органның тапсырмасы бойынша оның қарамағына ұсынылатын материалдық сараптама объектілерін (заттай дәлелдемелерді), сондай-ақ істі дұрыс шешу үшін маңызы бар нақты деректерді анықтау мақсатында әртүрлі құжаттарды талдаудан тұрады. Зерттеу нәтижелері бойынша сарапшы заңда көзделген дәлелдемелер көздерінің бірі болып табылатын қорытынды жасайды, ал ондағы нақты деректер дәлел болып табылады.

Теорияда сот сараптамасы тұжырымдамасы іс жүргізу заңында сипатталған ерекше белгілері бар сараптама түрлерінің бірі ретінде қарастырылады.

«Сот сараптамасы - бұл жалпы немесе арнайы негіздер болған кезде сот ұйғарымымен тағайындалатын, сарапшы-хабардар адам іс бойынша сот дәлелдемесін алу үшін белгілі бір процестік нысанда жүргізетін арнайы зерттеу». ҚР қолданыстағы АПК сәйкес арнайы білімнің негізгі тасымалдаушысы сот сараптамасын жүргізу кезінде өзінің арнайы ғылыми білімін процестік нысанда пайдаланатын сарапшы болып табылады [1]. Сот сараптамасы дәлелдемелік құқық институттарының бірі болып табылады және азаматтық істерді қарау кезінде үлкен маңызға ие. Осыған байланысты, іс жүргізу кодексі сарапшының қорытындысын дәлелдеу құралдарының бірі ретінде қарастырады.

Қазіргі уақытта заманауи ғылым мен техниканы қолдана отырып сараптама жасау мүмкіндігі өте кең ауқымда қолданылады. Ғылым бүгінде алға орнында тұрмай алға жылжуда, бұрын қол жетпейтін жаңа сараптама түрлері пайда болды. Мысалы, генетикалық, экологиялық, психологиялық сараптаманың, компьютерлік технологиялардың және басқалардың пайда

болуын алайық. Бірақ жаңа сараптамалардың пайда болуы олардың азаматтық процесте бірден қолданылатынын білдірмейді.

Сонымен қатар, сот сараптамаларын жүргізу нәтижесінде алынған дәлелдемелік ақпарат істерді шешу кезінде тез және негізделген шешім шығаруға мүмкіндік береді.

Тағы бір маңызды құқықтық мәселе-азаматтық процестегі сараптама мәселелерін ашу, әсіресе жаңа қабылданған Азаматтық процестік кодексі тағайындауды бақылау және сараптама жүргізу мүмкіндіктерін кеңейтті.

Қазіргі уақытта сот сараптамасының көптеген мәселелері шешілмеген күйінде қалып отыр. Олардың ішінде сараптаманы арнайы білімді қолданудың басқа түрлерінен ажырату, сарапшы қорытындысының дәлелді мәнін анықтау, процестегі сараптама функциялары және басқалары сияқты мәселелер, оларды практикалық қолдану сараптамалық қорытындыны дәлел ретінде дұрыс басқаруға, сараптама тағайындау кезінде қателіктер жібермеуге мүмкіндік береді. Азаматтық процестің негізгі мақсаты - азаматтар мен заңды тұлғалардың құқықтары мен заңмен қорғалатын мүдделерін қорғау, бұл процестің нәтижесі көбінесе сараптаманы қолдануға байланысты. Бүгінгі таңда Заң кез-келген азаматтық істерді шешуде сараптаманы қолдануға мүмкіндік береді. Бұрын мұндай мүмкіндіктер болған жоқ, өйткені арнайы білімнің жеткіліксіз деңгейде дамуы сот алдында тұрған мәселелерді ішінара шеше алмады.

Бүгінгі таңда соттар құрылыс, тауар, бухгалтерлік есеп, қолжазба, техникалық сияқты кең таралған сараптама түрлерін қолданады. Азаматтар мен заңды тұлғалардың сараптаманың басқа түрлерін пайдаланбауы кейбір факторларға байланысты - бұл сараптаманың осы түрін қолдануды түсінбеу, белгілі бір қаржылық қиындықтардың туындауы, сараптаманың кейбір түрлері мерзімді басылымдарда немесе монографияларда нашар қамтылған, демек сот пен азаматтардың практикалық қолдануында біраз шешілмеген құқықтық мәселелер орын алады [2, 432 б.].

Сараптаманың жекелеген түрлерін сот басқа дәлелдемелерді - үшінші тұлғалардың тараптарын түсіндіру, куәгерлердің айғақтарын тексеру үшін өте тиімді пайдалана алады.

Азаматтық процесте психологиялық білімді қолдану аз қолданылады, дегенмен бұл сотқа тараптардың тұлғаның мінез-құлқын түсіндіруге, процестің дұрыс тактикасын таңдауға орасан зор көмектеседі. Психологиялық сараптаманы дәлелді мақсаттар үшін қолдану ұзақ уақыт бойы еленбеді, оны азғындық деп санап, практикада іске толық аспай қалған білім саласы деп қарастырылады.

Қазақстан Республикасының жаңа Азаматтық процестік кодексінің қабылдануы азаматтық сот ісін жүргізуде арнайы ғылыми білім институтын іске асыруға және дамытуға айтарлықтай әсер етті.

Алайда, Қазақстанда арнайы психологиялық білімдерді пайдалану бөлігінде азаматтық іс жүргізу заңнамасының нормаларын қолдануды талдау жана нормалармен ұсынылатын мүмкіндіктердің жеткіліксіз іске асырылуын, сондай-ақ жаңа заңнаманың кейбір талаптарының орындалмауын көрсетті.

Судьяның сұрақтары сарапшылардың құзыретінен тыс шығу жағдайлары да бар. Сарапшының рұқсатына арнайы ғылыми білімді мүлдем қолдануды қажет етпейтін мәселелер немесе, керісінше, құқықтық сипаттағы мәселелер қойылады.

Бірқатар кемшіліктер сарапшылардың қорытындыларын бағалау принциптерінің бұзылуымен байланысты. Бұл ретте екі қарама - қарсы тенденция байқалады-не судьялар сарапшының қорытындысын дәлел ретінде қарайды және оны тиісті тексеру жүргізбейді, не керісінше, сарапшының қорытындысын сот шешімінде сараптама факт бойынша іс жүргізу фактісіне сілтеме жасау үшін ғана пайдаланады.

Сот және сараптамалық тәжірибені талдау көрсеткендей, істердің басым көпшілігінде судьялар барлық сараптамалық қорытындыдан тек сарапшының тұжырымдарына қызығушылық танытады.

Шын мәнінде, олардың сарапшының қорытындысын бағалауы, әдетте, қорытындылардың толықтығын және олардың іс бойынша басқа дәлелдерге сәйкестігін тексеруге дейін азаяды. Бұл түсінікті және белгілі жайт, өйткені сот тұжырымдардың ғылыми негізділігін де, зерттеу әдістерін таңдау мен қолданудың дұрыстығын да, осы әдістің арнайы білімнің осы саласының қазіргі жетістіктеріне сәйкестігін де бағалай алмайды, өйткені мұндай бағалау үшін олар сарапшы сияқты білімге ие болуы керек [3, 4 б.].

Сараптама жүргізген сот сарапшысының құзыреттілік деңгейін бағалау да қиын. Қорытындыда білімі, мамандығы, жұмыс өтілі, ғылыми дәрежесі мен ғылыми атағы, атқаратын лауазымы көрсетіледі, бірақ мұның бәрі, тіпті ғылыми дәрежесі мен атағы да нақты сараптамалық зерттеу мәселелерінде сарапшының құзыреттілігін әлі көрсетпейді. Кез-келген сараптамалық қорытынды соншалықты күрделі емес, оны сараптаманы тағайындаған субъект бағалай алмайды. Бірақ сот сараптамасының барлық күрделі міндеттері, ең заманауи технологияларға негізделген жаңа тұқымдастар мен сараптама түрлерінің пайда болуы, сот-сараптама әдістемелерінің дамуы мен күрделенуі сараптамалық зерттеулердің ғылыми дұрыстығын бағалаудағы қиындықтардың тұрақты өсуіне әкеледі [4, 104 б.].

Қазіргі уақытта азаматтық сот ісін жүргізу саласындағы сот-сараптама қызметін жетілдірудің ең өзекті бағыттары: судьялармен әдістемелік жұмыс деңгейін арттыру; азаматтық сот ісін жүргізуде арнайы ғылыми білім институтын пайдалануды регламенттейтін Қазақстан Республикасы АПК нормаларына ғылыми-практикалық түсініктеме, судьяларға арналған «азаматтық сот ісін жүргізудегі сот сараптамасы» оқу-әдістемелік құралын, бағдарламаны дайындау болып табылады, сонымен қатар азаматтық сот ісін жүргізуде арнайы ғылыми білімді пайдалану мәселелері бойынша судьяларды оқыту; дәстүрлі сараптама түрлері мен сараптаманың жаңа түрлерінің жаңа әдістемелерін игеру, сот сараптамасы органдары жүргізетін сараптамалардың жекелеген түрлерінің сапасын арттыру және оларды жүргізу мерзімдерін қысқарту; сот сараптамасының жекелеген түрлерінің теориясы мен әдіснамасын әзірлеу қарастырылады.

Мәселен, ҚР АПК 82-бабына сәйкес, сот сараптамасы іс үшін маңызы бар мән-жайларды сарапшы арнайы ғылыми білім негізінде жүргізетін оның объектілерін зерттеу нәтижесінде анықтауға болатын жағдайларда тағайындалады. Азаматтық сот ісін жүргізуге қатысатын өзге адамдарда мұндай білімнің болуы сотты тиісті жағдайларда сараптама тағайындау қажеттілігінен босатпайды. Істе тексерулер, тексерулер актілерінің, ведомстволық инспекциялар қорытындыларының, сондай-ақ мамандардың жазбаша консультацияларының, бағалаушылар есептерінің болуы сарапшының қорытындысын алмастырмайды және сол мәселелер бойынша сот сараптамасын тағайындау мүмкіндігін жоққа шығармайды [1].

Сот сот сараптамасын тараптың өтініші бойынша немесе өз бастамасы бойынша тағайындайды. Тараптың және іске қатысатын басқа да адамдардың жазбаша дәлелдемені бұрмалау туралы өтініші бойынша сот тиісті сараптама тағайындауға құқылы. Сарапшы ретінде іске мүдделі емес, арнайы ғылыми білімі бар адам шақырылуы мүмкін. Сот сараптамасын жүргізу тапсырылуы мүмкін:

- 1) Сот сараптамасы органдарының қызметкерлеріне;
- 2) лицензия негізінде сот-сараптама қызметін жүзеге асыратын жеке тұлғаларға;
- 3) "Қазақстан Республикасындағы сот-сараптама қызметі туралы" Қазақстан Республикасы Заңының талаптарына сәйкес арнайы ғылыми білімі бар өзге де адамдарға біржолғы тәртіппен беріледі.

Іске қатысатын адамдар соттан қажетті арнайы ғылыми білімі бар нақты адамға сот сараптамасын жүргізуді тапсыруды сұрай алады.

Сот сараптамасы теориясы шешілмеген мәселелерге қарамастан, азаматтық процесте құқықтық шындық саласындағы практикалық мәселелерді шешуге мүмкіндік беретін ғылыми құралдардың жеткілікті арсеналына ие.

Сарапшының қорытындысы дәлелдемелер көзі ретінде азаматтық іс жүргізу заңының талаптарын сақтай отырып алынған жағдайда ғана қарастырылуы мүмкін. Сот сараптамасын жүргізу кезінде заңдылықтың сақталуына зерттеу жүргізген сарапшы да, оны тағайындаған сот та жауапты.

Қазақстанның азаматтық сот ісін жүргізуде арнайы білімді пайдалану проблемаларын зерттеу азаматтық іс жүргізу құқығының шеңберінен шығатыны да маңызды болып көрінеді, өйткені арнайы білім сот ісін жүргізудің барлық түрлерінде қолданылады. Сонымен қатар, сарапшылар мен мамандар бір мезгілде қолданыстағы заңнаманың әртүрлі салаларымен (іс жүргізу және материалдық) реттелетін және олардың нақты функцияларын жүзеге асырумен байланысты көптеген құқықтық қатынастардың субъектілері болғандықтан, арнайы білімді пайдалану проблемалары тек құқықтың іс жүргізу салаларында ғана туындай алмайды. Сондықтан сіз іздеген мәселелердің шешімін құқықтың әртүрлі салаларының түйіскен жерінен іздеу керек.

Азаматтық істер бойынша сот төрелігін іске асыру барысында соттың арнайы білім мен дағдыларды қолдану процесі көбінесе судьяның процеске қатысушылардың хабаршылармен (сарапшылар мен мамандармен) өзара іс-

қимылын дұрыс ұйымдастыруына байланысты. Осы жағдайды ескере отырып, азаматтық істердің мән-жайларын анықтау, азаматтық істер бойынша дәлелдемелерді зерттеу және бағалау процесінде сарапшылар мен мамандардың арнайы білімі мен дағдыларын қолданудың іс жүргізу және тактикалық мәселелерін одан әрі жетілдіру қажет [5, 193 б.].

Қазақстанның азаматтық сот ісін жүргізудегі арнайы білімнің негізгі және неғұрлым егжей - тегжейлі регламенттелген көзі сарапшы - білімді тұлға жүргізген зерттеу нәтижесі ретінде алынған сарапшының қорытындысы болып табылады.

Нақты мән - жайларды зерттеу үшін сот тартатын ғылым, өнер, техника немесе қолөнер саласында арнайы білімі бар білімді адамдар сот сарапшылары, ал тиісті сараптама сот сарапшылары деп аталады.

Сот сараптамасының түсінігі мен мәніне тоқталайық.

"Сот сараптамасы" термині кез-келген сараптаманы білдірмейді, бірақ сот ісін жүргізуде қолданылады. Басқаша айтқанда, Сот сараптамасы - бұл іс жүргізу заңында сипатталған ерекше белгілері бар жалпы сараптаманың бір түрі, яғни сот сараптамасының тән ерекшелігі оның іс жүргізу формасы болып табылады.

Ғылыми әдебиеттерде сот сараптамасы ұғымын анықтаудың бірнеше тәсілдерін кездестіруге болады: Арнайы білім негізінде сарапшылар жүргізетін зерттеу ретінде: арнайы іс жүргізу әрекеті ретінде дәлелдеу құқығы институты. Сот сараптамасы ұғымын анықтауға осы тәсілдер арасында қарама-қайшылық жоқ, өйткені тұжырымдамалардағы айырмашылықтар бір құбылыстың белгілі бір аспектілерін-сот сараптамасының мәнін түсіну үшін бірдей маңызды және қажетті факторларды атап көрсетуден туындайды [6, 214 б.].

Сот сараптамасы институтының ерекшеліктерін реттеу пәнін анықтау арқылы анықтауға болады. Құқықтық реттеудің мәні құқықтық нормалармен реттелетін қоғамдық қатынастар құқықтық қатынастар түрінде болады. Осылайша, сот сараптамасын сараптама (сараптамалық қорытынды) нәтижелерін тағайындау, жүргізу және бағалау процесінде қалыптасатын құқықтық (процестік) қатынастар жүйесі арқылы анықтауға болады. Сараптамаға қатысты құқықтық қатынастардың пайда болуының негізі заңды фактілер - іс жүргізу әрекеттері болып табылады.

Олардың ішіндегі ең бастысы - сот сараптамасын тағайындау туралы соттың ұйғарымы. Бұл құжатсыз сот сараптамасына қатысты құқықтық қатынастардың пайда болуы мүмкін емес. Осылайша, процестің сыртында іс бойынша сот дәлелдемесі ретінде сарапшының қорытындысын алу мүмкін емес. Сонымен қатар, процесс шеңберінде де сот сарапшының қорытындысын тағайындау, сараптама жүргізу және бағалау кезінде іс жүргізу нормаларын бұзу соңғысының дәлелді күшін жояды. Бұл сот ісін жүргізу процесінде туындайтын қоғамдық қатынастар тек азаматтық іс жүргізу құқығының нормаларында белгіленген тәртіппен және нысандарда жүзеге асырылуы мүмкін екендігіне және процестің барлық қатысушыларына іс жүргізу заңында белгіленген құқықтар мен міндеттер берілетіндігіне байланысты [6, 215 б.].

Бұл қатынастардың бұл ерекшелігі үш маңызды салдарды анықтайды. Біріншіден, азаматтық сот ісін жүргізуде іс жүргізу нормаларында көзделген әрекеттер ғана жасалуы мүмкін (ұқсастықтарды қолдану кезінде олқылықтарды толтырудың айрықша жағдайлары норма-қағидаттар негізінде жүзеге асырылады). Екіншіден, азаматтық іс жүргізу қатынастары әрдайым іс жүргізу қатынастары түрінде болады. Үшіншіден, азаматтық процестің өзі іс-әрекеттер мен құқықтық қатынастардың бірыңғай жүйесі болып табылады. Демек, сарапшының пікірі тәуелсіз сот дәлелдемесі ретінде азаматтық іс жүргізу заңнамасының ережелеріне қатаң сәйкес тағайындалған және жүргізілген сот сараптамасының нәтижесі болуы мүмкін. Осылайша, Қазақстанның азаматтық сот ісін жүргізудегі сараптаманы әрқашан сот тағайындайды және оны арнайы білімі бар субъект жүргізеді.

Сонымен қатар, сот сараптамасын тек құқықтық институт немесе іс жүргізу әрекеттерінің кешені ретінде анықтау бұл құбылыстың мәнін толық ашпайды. Сарапшы өзінің кәсіби білімін адам қызметінің тиісті саласына (ғылымға, өнерге, техникаға немесе қолөнерге) қатысты қолданады. Бұл ретте сараптама мұндай білімді зерттеу нысанында ғана қолдану болып табылады. Зерттеу бұрын белгілі болмаған және басқа жолмен анықталуы мүмкін емес нақты деректерді алуды қамтиды. Басқаша айтқанда, сараптама заңды маңызы бар фактілерді растауға немесе жоққа шығаруға және оларға кәсіби баға беруге қабілетті нақты деректерді анықтауға бағытталған. Фактілердің бар немесе жоқтығын анықтау соттың құзыреті болып табылады [7, 37 б.].

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

Қазақстан Республикасының 2015 жылғы 31 қазандағы № 377-V Азаматтық процестік кодексі // (08.04.2023 жылғы өзгерістер мен толықтырулармен).

Юдин И. В. К вопросу о понятии судебной экспертизы в гражданском судопроизводстве // Ученые записки Крымского федерального университета имени В. И. Вернадского Юридические науки. – 2020. – Т. 6 (72). – № 4. – С. 432-436.

Чеботарева И.Н. Проблемы реализации защитником прав по участию в производстве судебной экспертизы // Адвокатская практика. – М.: Юрист, 2020. – № 4. – С. 4-6.

Сретенцев Д.Н. Некоторые проблемы реализации судебно-экспертной деятельности // Наука и практика. – Орел: ОрЮИ МВД России, 2019. – № 4 (53). – С. 104-106.

Зинин А.М. Участие специалиста в процессуальных действиях: Учебник. – М.: Проспект, 2018. – 256 с.

Сорокотягин, И. Н. Судебная экспертиза: Учебник и практикум для вузов. – М.: Юрайт, 2023. – 288 с.

К. Шакиров Судебная экспертология: проблемы и решения (от теории - к практике). – Алматы: Қазақ университеті, 2016. – 218 с.

Есірткі және психотроптық заттар контрабандасының криминалистикалық сипаттамасы

Аннотация. Мақалада келесі мәселелер қарастырылды есірткі және психотроптық заттар өздерінің қасиеттері бойынша халықтың оларды тегін алу мүмкіндігі өте қауіпті. Бұл халықаралық құқықтық және ішкі бақылау шараларына жататын осындай күшті дәрілер. Есірткі қолдану экстремалды интоксикация жағдайын тудырады немесе ұзақ қолданғанда мерзімді немесе созылмалы улануға (нашақорлық) әкеледі. Есірткі құралдары мен психотроптық заттардың еркін айналымының қауіптілігіне байланысты олар азаматтық айналымнан алынып тасталды және заң шығарушы оларды заңсыз өндіру, алу, сақтау, тасымалдау, жөнелту немесе өткізу үшін қылмыстық жауапкершілікті белгіледі.

Негізгі сөздер: қылмыстық әрекет, криминалистикалық араптама, қылмыскер, есірткі, психотроптық заттар, қылмыс, күдікті, тасымалдау, сақтау.

Аннотация. В статье были рассмотрены следующие вопросы: наркотические средства и психотропные вещества в силу своих свойств возможность населения получить их бесплатно очень опасны. Это настолько мощные препараты, на которые распространяются международно-правовые и внутренние меры контроля. Употребление наркотиков вызывает состояние крайней интоксикации, либо длительное употребление приводит к периодическим или хроническим отравлениям (наркоманиям). Ввиду опасности свободного обращения наркотических средств и психотропных веществ они исключены из гражданского оборота и законодатель установил уголовную ответственность за их незаконное производство, приобретение, хранение, перевозку, пересылку или сбыт.

Ключевые слова: криминальная деятельность, доходы, преступные формирования, организованная преступность, оружие, иерархия, криминальная субкультура.

Annotation. The article discussed the following issues: narcotic drugs and psychotropic substances, due to their properties, the ability of the population to receive them for free is very dangerous. These are such powerful drugs that they are subject to international legal and domestic controls. Drug use causes a state of extreme intoxication, or long-term use leads to periodic or chronic poisoning (drug addiction). Due to the danger of free circulation of narcotic drugs and psychotropic substances, they are excluded from civil circulation and the legislator has established criminal liability for their illegal production, acquisition, storage, transportation, shipment or sale.

Key words: criminal activity, income, criminal groups, organized crime, weapons, hierarchy, criminal subculture.

Криминалистикалық сипаттама дегеніміз-қылмыстың қасиеттерін, заңдылықтарын, фактілері мен салдарын (оның жеке түрі немесе түрі), сондай-ақ қылмыскердің жеке қасиеттерін (оның жеке түрі)сипаттау.

Криминалистикалық сипаттаманы тәжірибеде пайдаланудың негізгі бағыттарын айтып өтсек:

-қылмыстарды ашу,ол туралы болжамдар жасау;

-қылмыс жасаған күдіктінің немесе қылмыскердің бейнесі туралы болжамдар келтіру;

-жасалған қылмыс жайлы ақпараттарды анықтау үшін түрлі жұмыстарды атқару;

-тергеушілердің (айыпталушыдан,сезіктіден,күдіктіден,т.б.)жауап алу кезінде қолданылатын әдіс-тәсілдерін айқындау үшін;

-барлығына тиімді,дұрыс шешім қабылдау үшін.

Қылмыстың криминологиялық сипаттамасы қарастыратын элементтер тізімі:

криминологиялық сипаттаманың құрылымы;

криминологиялық сипаттаманың мазмұны;

жасырын қылмыстың сипаттамасы.

Сыртқы әлемнің ауыспалы жағдайларында іске асырылатын қылмыстық іс-әрекеттің құрылымын қылмыстардың криминалистикалық сипаттамасы құрылымының онтологиялық негізі ретінде айқындай келіп, авторлар есірткі контрабандасының криминалистикалық сипаттамасының келесі элементтерін анықтады:

1) жеке (жеке ынталандырушы) және топтық (әлеуметтік) деңгейлердегі субъектілердің құрамын сипаттайтын элементтерді қамтитын қылмыс субъектілері туралы криминалистикалық білім мен криминалистикалық маңызды ақпарат жүйесі:а) қылмыстық қызметте көрінетін биологиялық, әлеуметтік және психологиялық қасиеттер жүйесі ретінде типтік қылмыскердің жеке басы туралы және субъективті процестер туралы деректер, осы қызметті сүйемелдеушілер (мотивация, мақсат қою және т. б.); б) тұлғалар бірлестіктері туралы деректер. 2) қылмыстың мәні туралы-Есірткі құралдары, психотроптық заттар, олардың аналогтары мен прекурсорлары туралы криминалистік білім мен криминалистік маңызды ақпарат жүйесі; 3) қылмысты дайындау, жасау және жасыру жөніндегі функционалдық жүйені құрайтын іс-әрекеттер ретінде қылмыс жасау тәсілі туралы, қылмыскердің жеке басының қасиеттерімен, қылмыстық топтардың әлеуметтік сипаттамаларымен және материалдық және материалдық емес топтарды таңдамалы пайдаланумен байланысты сыртқы орта жағдайларымен айқындалған, криминалистикалық білім мен криминалистикалық маңызды ақпарат жүйесін қамтиды. 4) белгілі бір адамдар тобының нақты тәсілмен, нақты қай уақытта және дәл қай жерде қылмыс жасау мүмкіндігін, себептері мен жағдайларын айқындайтын сыртқы факторлардың (өзара өзара іс-қимыл жасайтын объектілердің, құбылыстар мен қоршаған орта процестерінің әртүрлі түрі) жиынтығы ретінде қылмыс жасау жағдайы туралы криминалистік білім мен криминалистикалық маңызды ақпарат жүйесін қамтиды [1].

Трансұлттық ұйымдасқан есірткі қылмысы- қоғам үшін өте қауіпті дерт болып отыр. Бүгінгі күні есірткіге байланысты қылмыстардың үздіксіз өсуі мен даму тенденциялары мемлекеттік, қоғамдық әрі мемлекеттік емес институттар үшін айтарлықтай қауіп төндіруде.

Есірткі, психотропты заттар мен прекурсорлардың контрабандасы-әр түрлі мемлекеттер мен халықаралық континенттерді біріктіретін есірткі трафигінің ажырамас буыны болып табылады. Есірткі нарығындағы табылуы қиын, жасалу жолы үшін тапшы препараттарды әдетте, мемлекеттік шекаралардың орналасқан нарықтық шикізат пен дайын есірткі, психотропты заттар мен прекурсорлардың өнімдеріне бағаның айырмашылық жасайтынына байланысты контрабандалық операцияларды жүзеге асыру аз уақытта айтарлықтай тиімді пайда алуға мүмкіндік береді [2]. Сол себепті де есірткі қолданатын және есірткі қылмысымен айналысатын топтар көбінесе кеден арқылы есірткі тасымалдауға бейім келеді. Өзінің қаржылық пайдасы мен қылмыстық-логистикалық маңыздылығына байланысты есірткі контрабандалық қызметі трансұлттық қылмыстық ұйымдар қызметінің басты назар аударатын бағытына айналды. Қазіргі заманғы Ұйымдасқан қылмыстық құрылымдардың мүшелері жүзеге асыратын қазіргі заманғы есірткі контрабандалық қызметі жоғары тиімділікпен сипатталады, оған жүйелі ұйымдастырушылық, кәсібилік, есірткі тасымалдаушылардың керемет материалдық-техникалық және ақпараттық қамтамасыз етілуі арқылы қол жеткізіледі [3].

Есірткінің заңсыз айналымына байланысты қылмыстық құқық бұзушылықтармен күрес жолында ең алдымен осы сфераға байланысты терминдердің анықтамасы мен бірегейлілігін анықтап алған дұрыс. Осыған байланысты есірткі және психотроптық заттардың терминдері бірнеше санатқа бөлінеді: дәрілік заттар тобы; химиялық атаулар; фармацевтикалық дәрілік препараттардың номенклатурасы.

Психотропты заттар-бұл адам ағзасына қабылдаған немесе енгізген кезде қабылдау, сана, когнитивтік қабілет немесе көңіл-күй мен эмоция сияқты психикалық процестерге әсер ететін заттар. Психотропты заттар алкоголь мен никотинді қамтитын психоактивті заттардың кең санатына жатады [4].

Көптеген психоактивті препараттарды өндіру, тарату, сату немесе медициналық емес қолдану заңмен рұқсат етілген арналардан тыс заңмен бақыланады немесе тыйым салынады. Психоактивті препараттар денсаулық пен емдік пайдалылық қаупіне байланысты қолжетімділікті шектеудің әртүрлі дәрежесіне ие және ұлттық және халықаралық деңгейдегі тізім иерархиясына сәйкес жіктеледі. Халықаралық деңгейде психоактивті заттардың өндірісі мен таралуын бақылауға қатысты Есірткі туралы халықаралық конвенциялар бар: 1961 жылғы Есірткі құралдары туралы бірыңғай конвенция; 1971 жылғы Психотроптық заттар туралы Конвенция; 1988 жылғы Есірткі құралдары мен психотроптық заттардың заңсыз айналымына қарсы күрес туралы Конвенция.

Психотроптық құралдар немесе есірткілер-халықаралық және Ұлттық бақылауға алынған. Ол адамның өзін-өзі тануын, және мінез-құлқын өзгертетін заттар болып табылады. Есірткіні қолдану заңмен тыйым салынған. Көп

жағдайда адамдар есірткіні тұтыну үшін ақшаны қылмыстық жолмен тауып жатады. Бұл жағдайлардан адамның есірткіге қаншалықты тәуелді болып қалғанын байқауға болады. Есірткі қолдану адамның физикалық және психологиялық денсаулығына айтарлықтай зиянын тигізеді, ал ең нашар жағдайда-өлім әкеліп соғады. Есірткі құралдары-БҰҰ-ның "Есірткі құралдары туралы" Бірыңғай конвенциясына, 1961 жылғы "Есірткі құралдары туралы бірыңғай конвенцияға түзетулер туралы" 1972 жылғы Хаттамаға және Қазақстан Республикасының заңнамасына сәйкес енгізілген түзетулермен бірге бақылауға жататын есірткі, психотроптық заттар мен прекурсорлар тізіміне енгізілген заттар [5].

1971 жылғы Конвенцияда қандай жағдайда затты бақылауға алу керектігін, атап айтқанда, заттың қабілеті бар болған кезде шешуге қатысты ережелер бар:

- а) тәуелділік күйін тудыру;
- б) галлюцинацияны немесе ойлауды, мінез-құлықты өзгертуге алып келетін, ынталандырушы немесе депрессиялық әсер ету;
- в) халықтың денсаулығы мен әлеуметтік жағдайына теріс ықпалын тигізетін заттар. Осы қабілеттерге ие есірткі заттары ерекше бақылауға алынған.

Прекурсорлар-1988 жылғы "Есірткі құралдары мен психотроптық заттардың заңсыз айналымына қарсы күрес туралы" БҰҰ Конвенциясына және Қазақстан Республикасының заңнамасына сәйкес бақылауға жататын есірткі құралдары мен психотроптық заттарды дайындау үшін жиі пайдаланылатын заттар. Прекурсорлар маңызды әрі өте қауіпті реагенттер болып табылады [6]. Себебі, адам денсаулығы мен қоршаған ортаға өз зиянын тигізеді. Прекурсорлардың айналымын бақылау бұл есірткі мен психотроптық заттардың заңсыз өндірісіне қарсы күрес бағыттарының бірі болып табылады. Прекурсорлар жайлы айта кететін жайт, күкірт және тұз қышқылы сияқты кейбір прекурсорлар ацетон металлургия, фармацевтика, химия өнеркәсібінде және басқа салаларда кеңінен қолданылады. Мысалы, тұз қышқылысыз металдарды дәнекерлеу кезінде, сондай-ақ қалайылау кезінде тез және тиімді тазалау мүмкін болмайды. Онсыз сіз марганец, өнеркәсіптік темір және басқалар сияқты қарапайым металдарды ала алмайсыз. Ацетонды медицинада қолданбай, дәрі-дәрмектерді қабылдау кезінде экстракцияларды бөліп алу мүмкін болмайды. Бұл реагенттердің тиімділігіне қарамастан, оларды сатуға, сақтап қоюға, қолдануға рұқсат етілмейді. Прекурсорлармен қатысты барлық қызмет түрін заңды тұлғалар мемлекеттен арнайы лицензия алғаннан кейін ғана пайдалана алады. Прекурсорларды қауіпті жүктерді тасымалдауға рұқсат құжаттары бар арнайы көліктермен ғана тасымалдау арқылы жүзеге асырылуы тиіс.

Препарат деп- құрамында бір немесе бірнеше есірткі, психотроптық заттар бар кез келген физикалық күйдегі ерітіндіні немесе қоспаны айтады.

Есірткінің заңсыз айналымы-бұл есірткіге тыйым салатын заңдармен қамтылған заттарды өсіруді, дайындауды, таратуды және сатуды қамтитын

әлемдік деңгейде жүзеге асырылатын, заң бойынша тыйым салынған коммерциялық қызмет.

Өсіру-егу, құрамында есірткілік қабілеті бар өсімдіктерді өсіру болып табылады. Мысалы: қарасора, көкнәр, кока және т. б.

Өндіріс-есірткі, психотроптық заттар мен прекурсорларды сериялық алуға байланысты қызмет.

Дайындау-есірткі құралдарын, психотроптық заттар мен прекурсорларды алуға болатын өндірісті қоспағанда, барлық процестер, сондай-ақ есірткі құралдарын, психотроптық заттар мен прекурсорларды басқа есірткі құралдарына, психотроптық заттар мен прекурсорларға айналдыру;

Қайта өңдеу-олардың шоғырлануын арттыру мақсатында есірткі, психотроптық заттар мен прекурсорларды тазартумен байланысты қызмет.

Нашақорлық-бұл есірткіге, психотроптық заттарға деген тәуелділікпен сипатталатын ауру түрі. Нашақорлыққа тәуелділік психикалық бұзылумен, ал кейбір науқастарда соматикалық көріністермен бірге жүреді [7].

Нашақорлық әлемде кең таралған. Жыл сайын елдегі нашақорлардың саны артып келеді. Есірткіні қолданудың орташа жасы-12-13 жас (көп жағдайда ұлдар). Балалар мен жасөспірімдерге тәуелділік мамандандырылған мекемелерге жүгіну жағдайларының шамамен 30% құрайды.

Әдебиеттер тізімі:

Есірткі, психотроптық заттар, сол тектестер мен прекурсорлар және олардың заңсыз айналымы мен теріс пайдаланылуына қарсы іс-қимыл шаралары туралы Қазақстан Республикасының 1998 жылғы 10 шілдедегі № 279-І Заңы (2023.01.05. берілген өзгерістер мен толықтырулармен)

Абдиров Н.М. Уголовно-правовые меры борьбы с преступлениями, связанными с наркотиками / Абдиров Н.М., Мами К.А., Сарсенов Б.С. – Алматы, 1998. – С. 19

Лукашев А.И. Квалификация преступлений, связанных с наркотическими средствами. - Минск, 1992. - С. 19; Мирошниченко Н.А., Музыка А.А. Уголовно-правовая борьба с наркоманией. - Киев – Одесса, 1988. - С. 59.

Уголовно-правовая борьба с преступлениями, связанными с наркотическими средствами / Ожиганов Н.И., Кадыров М.М. - Ташкент, 1989. - С. 16.

Е.И. Каиржанов и С.А. Исимов. Наркотическая преступность. Шымкент, 2006. - С. 278.

Преступления против общественной безопасности, общественного порядка и здоровья населения. Часть Особенная / Кузнецова Н.Ф., Куринов Б.А. – М., 1971. - С. 405.

Преступления против общественной безопасности, общественного порядка и здоровья населения. – В кн. Советское уголовное право. Часть Особенная / Кузнецова Н.Ф., Куринов Б.А. – М., 1971. – С. 402.

Мұрагерлік құқықтың объектілері мен субъектілері

Аннотация. Мақалада келесі мәселелер қарастырылған мұрагерлік құқық пен азаматтық құқық институты өз алдына жеке институт екені даусыз. Бірақ құқықтық жүйелер негізінен екіге бөлінеді: біріншісі - англо-саксондық құқықтық жүйе, екіншісі - континенттік құқықтық жүйе. Сонымен қатар, континенттік жүйенің өзі заңды мұрагерлерді анықтау және орналастыру бойынша неміс және француз жүйелеріне бөлінеді. Сонымен қатар, мұраның құрамын анықтау, мұраны бөлу, мұраны қорғау және басқа да мәселелерді шешуде айырмашылықтар бар. Бір сөзбен айтқанда, континенттік құқықтық жүйеге негізделген мемлекеттердің мұрагерлік құқықтары әр елдің әдет-ғұрпының, дінінің және мәдениетінің әсерінен болуы мүмкін. Мұндай жағдайдан кейін, әрине, мұндай құқықтық қатынасты әділ шешу үшін осы елдің заңнамасы мен практикалық ерекшеліктерін, сондай-ақ құқықтық мемлекет тұрғысынан білу өте маңызды..

Негізгі сөздер: мұрагерлік, азаматтық құқық, мирасқор, мұра, меншік құқығы, азаматтық қатынас, азаматтық қатынастың объектісі, субъектісі.

Аннотация. В статье рассмотрены следующие моменты нельзя отрицать, что институт наследственного права и гражданского права является самостоятельным институтом, в статье рассматриваются следующие вопросы. Но правовые системы в основном делятся на две: первая — англосаксонская правовая система, а вторая — континентальная правовая система. Кроме того, сама континентальная система разделена на немецкую и французскую системы определения и размещения законных наследников. Кроме того, существуют различия в определении состава наследия, разделении наследия, охране наследия и решении других вопросов. Короче говоря, на права наследования государств, основанных на континентальной правовой системе, могут влиять обычаи, религия и культура каждой страны. После такой ситуации, конечно, для справедливого разрешения подобных правоотношений очень важно знать законодательство и практические особенности этой страны, а также с точки зрения правового государства.

Ключевые слова: наследование, гражданское право, наследник, наследство, имущественные права, гражданские отношения, объект, субъект гражданских отношений.

Annotation. The following points are discussed in the article; it cannot be denied that the institution of inheritance law and civil law is an independent institution; the article discusses the following issues. But legal systems are mainly divided into two: the first is the Anglo-Saxon legal system and the second is the Continental legal system. In addition, the Continental system itself is divided into the German and French systems for determining and placing legal heirs. In addition, there are differences in determining the composition of the heritage, dividing the heritage, protecting the heritage and addressing other issues. In short, the succession

rights of states based on the continental legal system can be influenced by the customs, religion and culture of each country. After such a situation, of course, for a fair resolution of such legal relations, it is very important to know the legislation and practical features of this country, as well as from the point of view of the rule of law.

Key words: inheritance, civil law, heir, inheritance, property rights, civil relations, object, subject of civil relations.

Мұрагерлік құқықтың объектісі ретінде мұра қалдырушының жеке меншігіндегі мүлікті, яғни сал азаматтың заң құжаттары арқылы танылатын және қарғалатын өзіне тиесілі мүліктерді айта кетуге болады.

Мұрагерлік мирасқор объектісінің анықтамасы, мұрагерлікті құқықтық қатынастың маңызы болғандықтан жалпы қатынас объектісі және соның ішінде құқықтық қатынасты талығырақ қарастырайық. Филасафиялық мағынада объект категориясы материяны, адам санасынан тыс және адан тәуелсіз өмір сүретін абьективті дүниені білдіреді. Заң ғылымында С.С.Алексеев атап көрсеткендей, “объектінің категориясы субъектімен тікелей байланысты емес, басқа түрде түсіндірілген - объектілер құқықтық қатынасқа сәйкес қарастырылады” [1, 154-155 бб.].

Қазіргі академиялық тіл сөздігінде объект деп “қандай да біреудің ықпалына бағытталған заттық құбылысты айтады”. С.И.Ажегавтың арыс тіл сөздігінде объектіге, осыған ұқсас түсінік береді, “қандайда бір әрекетке бағытталған, зат және құбылыс” деп түсіндірме берген [2, 105б.].

Юриспруденцияда объект “термині” құқытық реттеудің объектісі болып, яғни “құқықтық объект”, және “құқықтық қатынастың объектісі” ретінде қолданылады. Көрсетілген терминдердің мәні мүлдем әртүрлі, ал құқықтық реттеудің объектісі (кейде “құқықтық реттеудің пәні” термині ретінде қолданылады), көптеген заңгерлердің пікірлері бойынша, құқықтың ықпалынан табылатын қоғамдық қатынас. Құқық объектісі мен құқықтық қатынастың объектілері ұқсас және маңызы бірдей анықтамада түсіндіріледі.

Құқықтық қатынастың объектісінің және құқықтық абьектілерінің мұндай ұқсастықтары жалпы дұрыс емес.

Құқықтық қатынастың объектісін, заттар, жұмыс қызмет көрсету, тварчествалық қызметтегі азық-түлік жеке мүліктік емес игіліктер, деп тану дұрыс емес [3, 28б.].

Азаматтық құқықтық қатынастардың жеке түрлерге бөлінуінің тек қана теариялық қана емес сондай – ақ тәжірибелік маңызы бар, мәселен құқықтық қатынастар пайда болғанда немесе тақтатылғонда осы құқықтық қатынастар тараптарының қандай құқықтары мен міндеттері бар екенін айқындап көрсетуге мүмкіндік береді.

Азаматтық құқықтық қатынастар әртүрлі негіздерге байланысты төмендегідей түрлерге бөлінеді: құқықтар мен міндеттердің кімдерде болуына байланысты яғни, құқылы және міндетті тараптардың болуына байланысты абсолюттік және қатысты құқықтық қатынастар болып бөлінеді, объектісіне байланысты мүліктік және мүліктік емес сипаттағы азаматтық құқықтық

қатынастар; құқылы тараптың мүддесін қанағаттандыру тәсіліне қарай азаматтық құқықтық қатынастар заттық және міндеттемелік болып бөлінеді.

Сондай – ақ азаматтық құқықтық қатынастар өзінің мазмұндық сипатына байланысты корпоративтік және басымдық құқықтар элементі бар азаматтық құқықтық қатынастар.

Мүліктік құқықтық қатынастар мүлікке байланысты болады және бұл құқықтық қатынас құндық сипатқа ие. Ал жеке мүліктік емес қатынастар Азаматтық Заңнамалары мүліктік болып табылмайтын жеке сипаттағы қатынастарды реттегіде пайда болады.

Мүліктік және мүліктік емес құқықтық қатынастардың қорғау тәсілдері әртүрлі болып келеді. Мәселен, мүліктік қатынастар кезінде бұзылған құқықты қалпына келтірмеген шығынның құнын өтеу сипатында болса, ал мүліктік емес қатынастарда материалдық төлем төлеу немесе материалдық емес сипатта, яғни кешірім өтіну, жалған ақпаратты ресми баспасөзде жаққа шығару сипатында болады [4, 82 – 83 бб.].

Мүліктік құқықтық қатынастар кезінде оның объектісі болып материалдық игілік, яғни мүлік танылады және бұл игіліктердің қандай тұлғаларға тиесілі екендігі айқын болады.

Егер құқықтық қатынастардың объектісі болып интеллектуалдық ай – еңбегінің нәтижесі танылса және жеке материалдық емес мүдделер болса, мұндай құқықтық қатынастар жеке мүліктік емес азаматтық құқықтық қатынастар болып табылады.

Азаматтық – құқықтық реттеудің объектісі, ең алдымен, мүліктік қатынастар болатындықтан, азаматтық – құқықтық қатынастардың босым бөлігі мүліктік сипатта болады. Мүліктік азаматтық – құқықтық қатынастардың объектісі материалдық игіліктер мен құқық (мүлік) болып табылады. Меншік қатынастары, мүліктің бір тұлғадан екінші тұлғаға өтуіне (сатып алу – сату, айырбас, займ және т.с.с) делдалдық жасайтын қатынастар мүліктік азаматтық – құқықтық қатынастарға жатады. Интеллектуалдық шығармашылық қызметтің нәтижелері мүліктік қатынастармен байланысты мүліктік емес өзіндік құқықтық қатынастардың объектісі болып табылады. Интеллектуалдық шығармашылық қызметтің нәтижелеріне құқық мүліктік емес сипатта болады (авторлық құқығы, шығармаға қалсұғылмау құқығы және т.с.с.), алайда аларды басқа тұлғалардың пайдалануы арқылы негізде жалпы ереже бойынша жүргізіледі, осының салдарынан аталған құқықтық қатынастар мүліктік емес болғандықтан, мүліктік қатынастармен байланысты болып шығады. Адамның жеке басына қатысты материалдық емес құқықтар мен игіліктер – ар – намыс, қадір – қасиет, іскерлік бедел және т.с.с. мүліктік қатынастармен байланысы жақ мүліктік емес өзіндік қатынастардың объектісі болып табылады [5, 91 б.].

Азаматтық құқықтық қатынастар кезінде құқылы тарапқа белгісіз міндетті тұлғалар қарсы келеді. Мысалы, мүлікке меншік құқығы танылған тұлғаның оның, сал меншігін заңсыз иемденген, пайдаланған тұлғаның бұл заңсыздықты тақтатуды талап етуді құқылы.

Сондай – ақ туындының авторы өзінің заңсыз пайдаланылған туындыларын жариялауға, көбейтуге, таратуға тыйым салуға құқығы бар [6, 124 -126 бб.].

Сондықтан да мұндай құқықтық қатынастар азаматтық құқықтық қатынастар деп танылады. Бірақ, құқылы тұлға өз құқықтарының шегін білуге міндеті [7, 100 б.].

Интеллектуалдық ай – еңбегінің нәтижесін тек автор келісімімен ғана пайдалануға жал беріледі [8, 302 - 303 бб.].

Қатысты азаматтық құқықтық қатынастар кезінде құқылы тарапқа кез – келген емес нақты бір тиісті тараптың міндеттері сәйкес келеді. Яғни, бұл азаматтық құқықтық қатынастарда тараптардың құқықтары мен міндеттерінің көлемі және нақты тараптар жайлы мәліметтер алдын ала айқындалған болады.

Сонымен, заттық құқықтық қатынастар субъектінің мүліктік жағдайының статикосын айқындайды. Заттың құқықтық абсолюттік сипатта болады және құқылы тарапқа белгісіз тұлғалардың міндеттері қарсы тұрады [9, 83 -92 бб.].

Заттық құқықтарға мыналар жатады: меншік құқығы жер пайдалану құқығы, сервитут, шаруашылық жүргізу құқығы, оралымды басқару құқығы т.б. Осы аталған заттық және міндеттемелік құқықтық қатынастар өзінің мазмұндық ерекшеліктеріне байланысты абсолютті құқықты қатынас және қатысты құқықтық қатынастарға мазмұны тұрғысынан жақын болады [10, 102 б.].

Заттық құқықтық қатынастар әдетте сатқа талап арыз беру арқылы қорғалады. Керісінше міндеттемелік құқықтық қатынастар бір мүліктің екінші мүлік тұлғаларға ауысуына байланысты болып келеді, яғни мүліктің динамикасын көрсетеді.

Заттық құқықтың тағы бір ерекшелігі бұл азаматтық құқықтық қатынастар кезінде құқылы тарап өзі белсенді әрекеттер жасауға тиіс болып табылады.

Азаматтық құқықтық қатынастар мерзімді немесе мерзімсіз болуы мүмкін. Мерзімді құқықтық қатынастар нақты белгілі бір уақыт аралығында пайда болады немесе тақтатылады. Керісінше мерзімсіз азаматтық құқықтық қатынастар қандайда бір уақыт шеңберіне ендірілмеген сипатта болады. Яғни, бұл қатынастардың пайда болуы немесе тақтатылуы мерзіммен байланысты болмайды.

Азаматтық құқықтық қатынастар сондай – ақ жәй және күрделі қатынастар деп жіктеуге болады. Жәй құқықтық қатынастар кезінде біртарапта тек құқық, екінші тарапта тек міндет болады. Мысалы, қарыз шартында қарыз берушінің тек талап ету құқығы бар. Тек міндетті жақ, керісінше қарыз алушыда тек міндет болады, бірақ құқығы болмайды [11, 70 - 72 бб.].

Сонымен бірге азаматтық құқықтық қатынастар корпоративтік құқықтық қатынастар сипатында көрініс табуы мүмкін. Мысалы, егер азаматтар қандай да бір заңды тұлғаның құрылтайшысы болып қатысса және осы құқықтарын заңды тұлғаның құрылтай шартында арнайы рәсімделсе бұл ретте корпоративтік құқықтық қатынастар пайда болады. Бұл құқықтық қатынастардың басты ерекшелігі заңды тұлғаларды құрумен тікелей байланысты. Мысалы,

акционерлік қоғамның жауапкершілігі шектеулі серіктестіктің тұтыну корпоративінің, өндіру корпоративтің құрылтайшысы болғанда корпоративтік құқықтық қатынастар пайда болады [9, 100 -103 бб.].

Мұраның құрамы. Мұраның құрамына мұра қалдырушыға тиесілі мүлік, сондай-ақ оның қайтыс болуына байланысты қалданынуы тақтамайтын құқықтары мен міндеттері кіреді.

Мұра қалдырушының жеке басына тығыз байланысты мына құқықтар мен міндеттер:

- 1) егер заң актілерінде немесе шартта өзгеше белгіленбесе, заңды тұлғалар болып табылатын ұйымдарға мүше болу құқығы;
- 2) өміріне немесе денсаулығына келтірілген зиянды өтеу құқығы;
- 3) алименттік міндеттемелерден туындайтын құқықтар мен міндеттер;
- 4) зейнетақы төлеу, жәрдемақы және еңбекпен әлеуметтік қамсыздандыру туралы заң актілерінің негізінде басқа да төлемдер төлеу құқығы;
- 5) мүліктік құқықтармен байланысы жақ жеке мүліктік емес құқықтар мұраның құрамына кірмейді.

Мұра қалдырушыға тиесілі болған жеке мүліктік емес құқықтар мен басқа да материалдық емес игіліктерді мұрагердің жүзеге асыруы және қорғауы мүмкін.

Мұраның құрамына тек қана құқықтар емес, сонымен қатар аталмыш міндеттер де кіреді. Мұрагерлік құқыққа мемлекеттік органға жататын кооперативтік, ауыл шаруашылық, қоғамдық және т.б. мүліктер кірмейді.

Жоғары да айтылғандардың мүліктері уақытша мұра қалдырушыда болса, ал мұра қалдырушының жеке меншік мүлкінің құрамына кірмейді. Сонымен қатар, мұра қалдырушының жеке басына байланысты міндеттер мұраның құрамына кірмейді. Аман, ғылыми дәрежесі, алимент төлеу, зейнет ақы, құрметті атағы, ордендері және т.б. кірмейді.

Жекешелендіру туралы заң нормаларын жекешелендіру кезінде оның ерекшеліктеріне арай арнайы заңмен реттеледі, мәселен, аған жекешелендіру объектілерін алу, тәртібі мен меншік құқығын тақтату жағдайын жатқызуға болады (АК-тің 249-бабы, Жарлықтың 3-бабы).

Мемлекеттің меншігіндегі барлық мемлекеттік мүлік жекешелендіру объектісі бала береді, ал жекешелендіруге жатпайтын мүліктердің Үкімет бекіткен Тізбесі болады.

Жекешелендіру объектілері болып табылатындар: а) мүліктік кешен ретіндегі мемлекеттік кәсіпорын мен мекемелер; ә) жекешелендіру тұйық техналагиялық тізбекті бұзбайтын мүліктік кешен ретіндегі кәсіпорынның өндірістік және өндірістік емес бөлімшелері мен құрылымдық бірліктері; б) кәсіпорының мүлкі; в) шаруашылық серіктестіктердің жарғылық қорындағы мемлекеттік акциялар мен үлестер.

Жекешелендіру объектісін сатып алу-сату шартын соттың жарамсыз деп тануына мыналар негіз болады: 1) объектіні сатып алуға құқығы жақ тұлғаға сату; 2) сатып алушыға заңсыз жеңілдіктер мен басымдықтар беру; 3) саудасаттық жүргізу тәртібін елеулі түрде бұзу; 4) Қазақстан Республикасының заңдарында көзделген өзге де негіздер.

Сатып алу-сату шарты заңсыз деп танылғанға дейін сатып алушыға берілген жекешелендіру объектісін кейін АҚ-тің 260-262 баптары негізінде талап етуге құқық беріледі [12, 246 -251 бб.].

Мұра құрамына мұра қалдырушының кепіл құқығы, шарт бойынша міндеттерді талап ету құқығын айтып кеткен жөн.

Кепіл (кепілдік құқық) деп несие берушінің міндеттеме бойынша өз талаптарын барышкердің немесе заттық кепіл болушының белгілі бір затының не өзге мүлкінің құндылығы есебінен қанағаттандырудағы айрықша құқығы танылады.

Ақшалай қаражатты кепілге салу кезінде кепіл құқығының пайда болуының ерекшелігі бар. АҚ-тің 301 бабының 4 тармағына сәйкес кепіл пәні болып табылатын ақшалай қаражат банк депозитіне салынуы керек. Саған байланысты ақша қаражатының кепілі туралы шарт өз күшіне ақша қаражаты банк депозитіне салынған кейін ғана енеді. Міне осыдан кейін барып кепіл ұстаушыда кепіл құқығы пайда болады.

Жекелеген кепіл түрлерінің ерекшеліктерін қарастырған жөн.

ҚР Азаматтық кодексінің 303- бабында кепілдің негізгі екі түрі қарастырылған - ал ипатека және кепілзат.

Ипатека - кепілге салынған мүлік кепіл салушының немесе үшінші бір жақтың иелегінде және пайдалануында қалатын кепіл түрі. Ипатека, сондай-ақ белгілі бір мүліктің кепілі заңда белгіленген тәртіп бойынша мемлекеттік тіркеуден өтуге жатады. Бұл арайда әңгіме кәсіпорындардың, ғимараттардың, құрылыстардың, пәтерлердің, жер учаскесіне құқықтың және басқа қазғалмайтын мүліктің (ипатека) кепілі Қазақстан Республикасының «Жылжымайтын мүліктің ипатекасы туралы» Заңымен реттелетіндігі жөнінде болып атыр. Ипатека туралы Қазақстан Республикасының Заңында өзгеше ережелер белгіленбеген ретте ипатекаға Азаматтық кодекстегі кепіл туралы жалпы ережелер қолданылады (АҚ-тің 299-бабының 2-тармағы).

Ипатека туралы шартта ипатеканың мәні, оның атауы, тұрған жері және бұл мәннің айтарлықтай идентификация үшін сипаттауы, сондай-ақ кепіл ұстаушының ипатека мәніне құқығы, осы несие берушінің құқығын тіркеген осы мүлікке — мемлекеттік органның тіркеуі көрсетілуі тиіс. Жер учаскесінің ипатекасы туралы шартқа жер ресурстары мен жерге орналастырудың тиісті камитеттері берген осы учаскесі шекаросының сызбосы қоса тіркелуі қажет. Шартта негізгі міндеттеме туралы - міндеттеменің ақшалай құны, туындау негіздері, орындау мерзімі және т.б. көрсетіледі.

Жалпы шарттардан басқа жасалынатын кепіл шартының барлық түрлері үшін онда кепіл берушіге қатысты барышқар болатын тұлға көрсетіледі, ал кепіл беруші жасалған кепіл құқығы жөнінде өзінің барышқарына ескертуі керек.

Кепілге салынған мүліктен ақы өндіріп алу негіздері барышқар жауап беретін міндеттемені орындамаудан немесе жағдайға байланысты тиісінше орындамауынан туындайды. Бұған негізгі міндеттемені бұзу айтарлықтай сипат алса ғана жал беріледі. Егер барышқардың кепілмен қамтамосыз етілген міндеттемені бұзуы өте балмашы болып және соның салдарынан кепіл ұстаушы

талаптарының мөлшері кепілге салынған мүліктің құнына көрінеу сәйкес келмесе, кепілге салынған мүліктен ақы өндіріп алудан бас тартылуы мүмкін (АК-тің 317-бабы).

Кепілге салынған нәрседен, яғни кепіл ұстаушыдағы кепілзаттан ақы өндіріп алу шартпен айқындалады, ал ал балмаған жағдайда кепілге салынған жылжымалы нәрседен ақы өндіріп алудың жалпы ережесі қолданылады.

Кепіл негізгі міндеттеме немесе кепіл құқығы тақтатылғанда, кепілге салынған мүлік жайылғанда, кепілге салынған мүлікті жария саудаға салып сатқан ретте, сондай-ақ аны сату мүмкін балмаған ретте күшін жояды [13, 111 б.].

Ипатеконың тақтатылуы туралы кепіл жөніндегі шарт тіркелген реестрге белгі қайылуы керек. Негізгі міндеттемені орындау тоқтатылған немесе мүлікті сақтауда кепіл ұстаушы өзінің міндетін өрескел бұзуына байланысты кепіл берушінің қойған талабы бойынша, сақтандыруға қатысты және т.б. жағдайларда, кепіл ұстаушы кепіл нәрсесін дереу кепіл берушіге қайтаруға міндетті. Кепілге салынған мүлікке меншік құқығы басқаға ауысқан кезде кепіл сақталады. Бұл мүлікті ақылы немесе тегін иеліктен айыру нәтижесінде немесе әмбебап құқықты мирасқорлық тәртіп байышша мүлікке меншік құқығы немесе шаруашылық жүргізу құқығы (мұрагерлік, заңды тұлғаны қайта құру) кепіл берушіден басқа адамға көшкен ретте арын алады. Бұл арада тек субъекті құрамы өзгереді. Несие берушінің мирасқоры несие берушінің орнын басады да, оның барлық жауапкершілігін майнына алады. Егер мүлік (кепіл нәрсесі) құқығы мирасқорлық тәртібімен бірнеше адамға көшсе, олардың әрқайсысы аталған мүліктің өзіне көшкен бөлігіне сәйкес міндеттемені теңдей көтереді. Кепіл пәні бөлінбейтін жағдайда алар ортақ кепіл берушілерге айналады (АК-тің 323-бабы) [14, 339 б.].

Өсиет бойынша және заң бойынша мұрагерлерге, сонымен қатар мұра қалдырушының тірі кезінде іште қалған және мұра ашылғаннан кейін тірі туған азаматтар кіреді. Егер мұра қалдырушының тірі кезінде іште қалған баласы туылғаннан кейін кем дегенде бір минуттай тірі болса, ал тірі туылған деп саналады және ал мұрагерлер табына кіруге тиіс. Мұндай мұрагерге тууы туралы және қайтыс болуы туралы құжат аған тиесілі болған үлесті мұрагерлер заңи тәртіпке сәйкес өзара бөліседі. Бұдан басқа, табиғи ұрықтану нәтижесінде бала пайда болады. Табиғи ұрықтану нәтижесінде туылған баланың мұрагерлік құқығы келесі негіздерге сәйкес анықталынады. Табиғи ұрықтану нәтижесінде туылған бала мұра ашылғанға дейін жасалса міндетті түрде қайтыс болған зайыбының келісімі болған презумциясынан алынуы тиіс, ал егер мүдделі тұлғалар мұра қалдырушының келісімінің жақ болуының дәлелдерін ұсынса, онда мұра ашылғаннан кейін табиғи ұрықтану нәтижесінде туылған бала мұрагерлер қатарына мына жағдайда, егер қайтыс болушының табиғи ұрықтануға жасау келісімі болған ретте (құжаты болса) енгізіледі.

Жоғарыда айтып кеткендей, мұра қалдырушыға заңды тұлғада кіреді. Заңды тұлға дегеніміз - бұл мүліктік қатынастардың басқа субъектілері ұйымдастырған, құрған және құқықтар мен міндеттер берген субъект. Заңды тұлғаның құрылтайшылары (құрушылары) аны мүліктік қатынастардың

субъектілері ретінде өзінен бөлу мақсатында құрады. Мүліктік азаматтық-құқықтық қатынастар үшін заңды тұлға институтының практикалық маңыздылығы мынада: «заңды тұлға құрылтайшыларының өз кәсіпкерлік тәуекелін өздері үшін арынды болады деп есептейтін самамен шектеу мүмкіндігі бар».

Қазіргі уақытта заңды тұлғаның мәні жөніндегі мәселе ғалымдардың теориялық пікірталасторында саншама кең таралмаған. Әдебиеттерде кездесетін соңғы пікірлердің ішінен заңды тұлғаның «мақсатты мүлік ретіндегі» анықтамасын атап көрсетуге болады. Е.А. Суханавтың пікірі бойынша, «...осы заманғы коммерциялық практикада азаматтық немесе сауда (коммерция) айналымына қатысуға әдейі арналған дербестелген мүлік ретіндегі заңды тұлғаның мәнін түсіндіретін «мақсатты мүлік» теориясын қастайтын дәлелдер жеткілікті» [15, 76 б.].

Заңды тұлға институтын заңды тұлғалардың құқық қабілеттілігін, олардың ұйымдық-құқықтық нысондарын, заңды тұлғаларды құру, қайта құру және тарату тәртібін белгілейтін нормалардың жиынтығы, азаматтық құқықтың сала тармағы ретінде анықтауға болады.

Заңды тұлғаның жария анықтамасы ҚР АҚ-ның 33-бабының 1-тармағында баянды егілген: «Меншік, шаруашылық жүргізу немесе жедел басқару құқытындағы ақшау мүлкі бар және сал мүлікпен өз міндеттемелері бойынша жауап берерін, өз атынан мүліктік және мүліктік емес жеке құқықтар мен міндеттерге ие болып, аларды жүзеге асыра алатын, сотта талапкер және жауапкер бала алатын ұйым заңды тұлға» деп танылады.

Азаматтық айналымда өз атынан әрекет ету, заңды тұлғаның өз атынан мүліктік және мүліктік емес өзіндік құқықтарды иелену, міндеттер атқару, сотта талапкер және жауапкер болу мүмкіндігінен де көрінеді.

Заңды тұлға дегеніміз — бұл меншігінде, шаруашылықты жүргізу құқығында, оралымды басқаруында ақшауланған мүлкі бар және өз міндеттемелері бойынша осы мүлкімен дербес жауап беретін, азаматтық айналымда өз атынан әрекет ететін ұйым [16, 121 - 126 бб.].

Заңды тұлға азаматтармен (жеке тұлғалармен) қатар, мүліктік қатынастардың субъектісі болып табылатындықтан (АҚ-ның 1-бабы), ал құқық қабілеттілігіне ие болуға тиіс. Заңды тұлғалардың құқық қабілеттілігі мен әрекет қабілеттілігі алар мемлекеттік тіркеуден өткен сәттен бастап бір мезгілде пайда болатындықтан (АҚ-ның 42-бабының 3-тармағы), заңды тұлғалар үшін бұл санаттарды ажыратудың маңызы жақ.

Құқық қабілеттілік дегеніміз — бұл заң шығарушылардың нақты субъективтік азаматтық құқықтарды иелену және нақты субъективтік міндеттерді атқару жөніндегі жалпы қабілетін таныған ерекше заңдық қасиет.

Объективтік мағынада алғонда заңды тұлғаларға қатысты жалпы немесе ембебап құқық қабілеттілік жайында сөз қазғауға болмайды, өйткені заңды тұлға дегеніміз — бұл белгілі бір мақсоттар үшін құрылатын және сондықтан жарғылық міндеттерді жүзеге асыру үшін өзінің құрылтайшысынан нақты құқықтар мен міндеттер алатын құқық субъектісі болып табылады. Сондықтан кез келген заңды тұлғаның құқық қабілеттілігі арнайы сипатта болады.

Пайдалынылған әдебиеттер тізімі:

Алексеев С.С. Общая теория и права. - Т.2. — М.:ЮЛ. 2006.-320, 154-155 с.

Ожегов С.И. Словарь русского языка. - Изд. 20-е. - М.: Советская энциклопедия. 1988. – 780,105 с.

Асланян Н.В. Наследование членов семьи наследодателя по советскому гражданскому праву. Дисс. канд. юрид. наук., - М., МГУ, 1989. -17,28 с.

Гражданское право. Учебник. Часть 1. 2 – е изд, перераб. и доп. / Под ред. А.П. Сергеева, Ю.К. Толстого. М.: «Проспект», 1997. -720, 83, 84 с.

Басин Ю.Г. 5 тарау (К.В. Мукашевамен). Азаматтық құқықтық қатынастар. Гражданское право. Том I. Учебник для вузов (академический курс). Отв. ред.: М.К.Сулейменов, Ю.Г. Басин.- Алматы, 2000. - 91 с.

Иоффе О. Развитие цивилистической мысли в СССР. Ч. 1. 1984.- 124 -126 с.

Гражданское право: В 2 т. Том I: Учебник / Отв ред. проф. Е.А. Суханов. 2 – е изд., перераб. и доп. М.: Издательство БЕК, 1998.-100, 98,102,101,103 с.

Гражданский кодекс Республики Казахстан (Общая часть). Комментарий. В двух книгах. Книга 1. Ответственные редакторы: М.К. Сулейменов, Ю.Г. Басин. – Алматы: «Жеті жарғы». 2003. -302 – 303, 95 с.

Суханов Е.А. Развитие института вещных прав при переходе к рынку // Гражданское право России при переходе к рынку. М, 1995. – 320, 83-92 с.

Гражданское право: В 2 т. Том I: Учебник / Отв ред. проф. Е.А. Суханов. 2 – е изд., перераб. и доп. М.: Издательство БЕК, 1998.-100, 98,102,101,103 с.

Гражданское право. Часть первая: Учебник / Под ред. А.Г. Калпина, А.И. Масляева. 2 – е изд., перераб. и доп. М: Юрист, 2000. -468,70-72 с.

Төлеуғалиев Ғ. Қазақстан Республикасының азаматтық құқығы: Жоғары оқу орындарына арналған акад. Курс. 1-том. – Алматы: «Жеті жарғы», 2001. - 246-251, 131-132, 157-158,159, 320 б.

Диденко А.Г. Гражданское законодательство Республики Казахстан: Статьи, комментарии, практика. Выпуск 11-Алматы ТОО «Баспа», 2001. – 112, 220 с.

Төлеуғалиев Ғ.И. Қазақстан Республикасының Азаматтық құқығы. – Алматы: ҚазМЗА, 2001. – 332,-334, 468 с.

Гражданское право в 2-х томах. Т. 1. / Под ред. Е.А. Суханова. М., БЕК, 1993. -76, 680 с.

Мәметова Р.А. 7-тарау. Заңды тұлғалар. Азаматтық құқық. I том. Жоғарғы оқу орындарына арналған оқулық (академиялық курс). Өңделген және толықтырылғын 2-басылымы. Жауапты ред.: М.К. Сулейменов, Ю.Г.Басин.- Алматы, 2003.- 121-126, 128-129, 736 б.

УДК 343

Қазақстан республикасындағы прокурорлық қадағалауды жетілдіру мәселелері

Түйіндеме. Мақалада прокуратураның заңдылық қағидатын жүзеге асырудағы және мемлекет аумағында заңды дәл және біркелкі қолданудағы негізгі орган ретіндегі рөлі, сондай-ақ прокуратура органдарының жұмысын жақсарту мәселелері қарастырылады.

Кілт сөздер: Прокурорлық қадағалау принциптері, құқықтық қатынастар, айыптау функциясы, прокуратура органдарының сотқа дейінгі тергеу органдарымен байланысы.

Аннотация. В статье рассматриваются роль прокуратуры как основного органа за осуществлением принципа законности и точным и единообразным применением закона на территории государства а также вопросы улучшения работы органов прокуратуры.

Ключевые слова: Принципы прокурорского надзора, правоотношения, обвинительная функция, взаимосвязь органов прокуратуры с органами досудебного расследования.

Annotation. The article examines the role of the Prosecutor's Office as the main body for the implementation of the principle of legality and the accurate and uniform application of the law on the territory of the state, as well as issues of improving the work of the prosecutor's office.

Keywords: The principles of prosecutorial supervision, legal relations, the accusatory function, the relationship of the prosecutor's office with the bodies of pre-trial investigation.

Қазақстан Республикасы өзін демократиялық және құқықтық мемлекет ретінде жариялауы туралы ереженің Конституцияда бекітілуі ол тірек ететін бірқатар конституциялық қағидаларға негізделген. Солардың ішінде- биліктің біртұтастығы және оның өз кезегінде тежемелік әрі тепе-тендік жүйесін қолданып заң шығарушы, атқарушы және сот билігіне бөлінуі, заңдылық, Конституцияның жоғарғы күші болуы, адам құқықтарының ажырамастығы қағидаларға және тағы басқалары бар. Бұл мәселені шешудегі маңызды роль прокуратураға бөлініп отыр.

Қазақстан Республикасы Бас Прокурорының 29 желтоқсан 2014 жылғы №163 бұйрығымен бекітілген Нұсқаулығымен (бұдан әрі - Нұсқаулық) Қазақстан Республикасы Қылмыстық-процестік кодексінің (бұдан әрі - ҚПК) 193-бабына сәйкес нақты қылмыстық іс бойынша процесс прокуроры-ның қадағалауды ұйымдастыруын нақтылайды және реттейді. ҚПК-нің 193-бабының 3-бөлігіне сәйкес, «Прокуратура басшысы нақты қылмыстық іс бойынша осы бапқа сәйкес қадағалауды жүзеге асыратын прокурорды (процесс прокуроры) айқындауға құқылы [1].

Процесс прокуроры қылмыстық іс бойынша қадағалауды сотқа дейінгі тергеп-тексеру басталған кезден бастап жүзеге асырады және бірінші сатыдағы сотқа мемлекеттік айыптаушы ретінде қатысады.

Конституцияның 83-бабына сәйкес, прокуратура мемлекет атынан Республиканың аумағында заңдардың Қазақстан Республикасының Президенті жарлықтарының және өзге де нормативтік құқықтық актілердің дәлме дәл әрі біркелкі қолданылуын, жедел іздестіру қызметінің, анықтау мен тергеудің, әкімшілік және орындаушылық іс жүргізудің заңдылығын жоғары қадағалауды жүзеге асырады, заңдылықтың кез-келген бұзылуын анықтау мен жою жөнінде шаралар қолданады, сондай-ақ Республика Конституциясы және заңдарына қайшы келетін заңдар мен басқа құқықтық актілерге наразылық білдіреді [2]. Прокуратура сотта мемлекет мүддесін білдіреді, сондай-ақ заңмен белгіленген жағдайда, тәртіпте және шекте қылмыстық қуғындауды жүзеге асырады.

Соңғы уақытта прокуратураны жеке орган ретінде жойып, Әділет Министірлігіне қосу немесе оның жеке функцияларын тергеу органдарына беру туралы көзқарастар жиі айтыла бастады. Бұл позицияның аргументтері ретінде прокуратураның тоталитарлық режимнің қолшоқпары, биліктің шектен шыққан қаруы, органы болды деген пікір қалыптасқан. Сонымен бірге бұл көзқарастың жақтаушылары қазіргі демократиялық мемлекеттердің көпшілігінде прокуратураның функциялары шектелген және ол қылмыстық әрекет жасаған тұлғаларды қудалау мен соттағы айыптауды қолдануынан көрініс табады деген пікірге сілтеме жасайды. Мысал ретінде олар Франция, Жапония, Польша, Испания, Италия сияқты унитарлы мемлекеттерді атайды. Мемлекеттік органдар жүйесіндегі прокуратураның орнына қарай шетел заңдарына талдау жасайтын болсақ, унитарлы мемлекеттердің төрт тобын бөліп, қарастыруға болады:

Прокуратура Әділет Министірлігі құрамына кіретін мемлекеттер (Франция, Польша, Жапония).

Прокуратура сот корпусының (магистратураның) құрамына кіріп, соттардың жанында болатын мемлекеттер (Испания, Италия).

Прокуратура органы мүлдем жоқ мемлекеттер (Ұлыбритания).

Прокуратура жеке жүйеге бөлініп, Парламентке немесе Президентке есеп беретін мемлекеттер (ҚХР, КХДР, ТМД мемлекеттері).

Әрине, Қазақстан тәуелсіздік ала отырып мемлекеттік құрылыстың әлемдік тәжірибесіне сүйенеді және өзінің құқықтық жүйесі мен мемлекеттік органдардың құрылымын жетілдіруде шетел мемлекеттерінің заңдарын қолданады. Сонымен қатар өзінің саяси, экономикалық және әлеуметтік жағдайларын ескермей, өткен жылдар тәжірибесін, қоғамдағы құқықтық мәдениеттің деңгейін және бәрінен бұрын ұлттық және басқа дәстүрлерді, басқа ерекшеліктерді, яғни, өз менталитетін ескермей көзсіз көшіре беру қолданылатын институттардың өз дәрежесіне сай жұмыс істеуін қамтамасыз етпейді.

Бүгінгі таңда КСРО ыдырағаннан кейін және Қазақстандағы мемлекеттіліктің дамуы, құқықтық жүйесінің дамуы мемлекеттік құрылыстың әлемдік тәжірибесінде баламасы жоқ өзіндік, Қазақстандық моделімен жүзеге

асуда. Прокуратура жеке өзі демократиялықтың да, авторитарлықтың белгісі бола алмайтының атап өту қажет. Оның қызметін жүзеге асыру жағдайларынан, биліктің құқық пен заңдылыққа қатынасынан айырып қарамау керек.

Бұрынғы әкімшіл-әміршіл жүйе кезінде прокуратура тоталитарлық мемлекеттегі құқықтық тәртіпті қолдау үшін керек нысан мен шектерде ғана қызмет етті және сол

бағынышты әрі тәуелді болды. Прокуратураның даму перспективасы туралы мәселені шеше отырып, оның негізгі функциясы-заңның бұзылуын анықтау мен оны қалпына келтіру шаралары қолдану — антидемократиялық сипатта болып табылмайды және құқықтық мемлекеттің жоғарғы стандарттарына толық жауап беретінің атап өткен жөн. Қазіргі таңдағы Қазақстанның прокуратурасы - президенттік басқару нысанындағы тәуелсіз унитарлы мемлекеттің өтпелі кезеңіндегі прокуратурасы.

Прокуратура - мемлекет Басшысына елдегі конституциялық заңдылықтың қажетті деңгейін қамтамасыз етуге мүмкіндік беретін және билік органдарының қызметінің заңды сипатын қамтамасыз ететін құрылымдарының бірі. Конституцияға сәйкес прокуратура бірыңғай орталықтандырылған жүйені құрайды және өкілеттілігін басқа мемлекеттік органдардан тәуелсіз жүзеге асырады және Республика Президентіне ғана есеп береді.

Прокуратура - Президенттік биліктің қоғамдағы құқықтық қатынастардың тұрақсыздығын жеңудегі және заңның беделін көтерудегі тірегі болып табылады. Прокуратураның көпфункционалы (көпвекторлы) мемлекеттік қадағалаушы және құқық қорғаушы орган ретіндегі жағдайы Қазақстанда демократиялық, зайырлы, құқықтық және әлеуметтік мемлекет құру мақсатына сәйкес келеді және әлеуметтік мемлекет пен қоғам өмірінің объективтік жағдайларымен талап етіліп отыр.

Жоғарғы қадағалауды жүзеге асырушы орган ретінде прокуратура бірнеше бағытта қадағалауды жүзеге асырады. Соның сотқа дейін тергеп-тексерудің заңдылығына қадағалау. Қазақстан Республикасы Президентінің 1995 жылғы 21-желтоқсандағы “Қазақстан Республикасының прокуратурасы туралы” заңында 37-бабында бұл қадағалаудың мәні мен мазмұны анықталған, соған сәйкес, прокурор анықтама мен тергеу органдарының актілері мен қызметінің заңға сәйкестігіне, жасалған қылмыстар және тергеу жүргізу туралы өтініштер мен хабарларды шешудің заңдарда белгіленген тәртібінің сақталуына қадағалауды жүзеге асырады [3]. Соңғы жылдардағы қылмыстылықтың өсу тенденциясы жағдайында қылмыстарды тергеу кезінде заң ережелерін мүлтіксіз орындау маңызды болып отыр. Қылмыстылықпен күресуге негативті түрде әсер етуші факторлардың ішінде қылмыстық- процессуалдық заңның ережелерін бұзу маңызды орынға ие. Әсіресе, көрнекі түрде құқық қорғау органдарының жұмыстарының залалды әдістері қайталама, соның ішінде ауыр қылмыстар жасауға әкеп соғатын ашылмаған қылмыстар туралы істерден көруге болады. Процессуалды заңның талаптарын орындамау қылмыскерлердің қашып, құтылуына, тергеудің толықсыздығына, қылмыстардың ашылмауына, қайталама түрде қылмыс жасауға бейім қылмыскерлерге сәйкес бұлтартпау шараларын қолданбауға, кінәсіздерді жауапкершілікке тартуға және де

азаматтардың құқықтары мен мүдделерін негізсіз шектеуге әкеп соғады. Ішкі істер органдарының басшылары мен прокуратура қызметкерлері тарапынан тергеушілердің әрекеттеріне сәйкесінше баға бермеуі бар жағдайларда олардың заңды бұзуына мән бермеуімен көрінсе, екінші бір жағдайларда заң бұзылды деп ойлап іс бойынша ақиқатқа жетуге кедергі жасайды.

Жоғарыда атап өткен жағдайлар қылмыстарды тергеу кезіндегі процессуалдық заң бұзушылықтарды сотқа дейін тергеп-тексеруді және тоқтатуды прокурорлық қадағалау құралдарымен жүзеге асырудың маңыздылығын куәландырады.

Қылмыстық сот ісін жүргізудің ортақ міндеттері қылмысты дереу және толық ашу, кінәлілерді және заңды дұрыс қолдануды қамтамасыз ету, яғни қылмыс жасаған әр адамға әділетті жаза қолданылып, бірде-бір кінәлі адам қылмыстық жауапқа тартылып және сотталмауы. Осыған орай айып тағылған адамдарға прокурордың рөлі өте зор, себебі тергеуші айыпталушыға байланысты қаулы шығарған сәттен бастап, ол қаулыны жиырма төрт сағаттың ішінде прокурорға көшірмесін беруі тиіс. Адамды айыпталушы ретінде тарту басты процессуалды шешім. Оның тек қана құқықты емес, сондай-ақ саяси мағынасы бар, себебі қылмыстық жауапкершілікке тартудың әр жағдайы азаматтардың құқықтарын шектейтін, және қылмыспен күрес жүргізуші мемлекеттік органның беделін түсіреді. Айыпталушы ретінде тартуда жіберілген қателер мен заңды бұзу басқа да бұзушылықтар аз емес. Соның ішінде азаматтарды негізсіз қамауға алуға әкеп соқтырады. Сондықтан айыпталушы ретінде тартудың заңдылығымен негізділігіне қадағалау прокурордың өте маңызды міндеті болып табылады.

Қазақстан Республикасының прокуратура туралы заңының 38-бабына сәйкес, анықтама және тергеу органдарының қызметіндегі заңдардың орындалуына қадағалауды жүзеге асырушы прокурорлар, бірде-бір азамат заңсыз және негізсіз қылмыстық жауапкершілікке тартылмауын жол бермеуін және азаматтарды қылмыстық жауапқа тарту мәселесі шешілген кезде заңмен бекітілген процессуалдық тәртіп дұрыс, нақты сақталуын қатаң түрде бақылап отыруға міндетті [3].

Қазақстан Республикасының Қылмыстық процесстік кодексінің 206, 207 баптарында былай делінген, белгілі бір адамның қылмыс істегенін көрсететін жеткілікті дәлелдемелер бар болса, сотқа дейін тергеп-тексеруді жүргізетін лауазымды адамдар оны күдікті есебінде жауапқа тарту туралы дәлелденген қаулы шығарады. [4].

Көріп отырғанымыздай, бұл қылмыстық жауапкершілік туралы әңгіме тек қана қажетті дәлелдемелер толық болғанда ғана, бұл жерде сотқа дейін тергеп-тексеру органдары Қазақстан Республикасының Қылмыстық процесстік кодексінің белгілі баптарында көрсетілгендей нақты қылмыс жасағаны үшін жауапкершілікке тартылуы үшін дәлелдемелердің жиынтығына негізделгені түсіндіріледі.

Қылмыстық сот ісін жүргізу мынадай үлгіде құрылады, яғни бұл мәселені ең алдымен сотқа дейін тергеп-тексеру органдары шешеді, себебі сотқа дейін қылмыстық іс әрекеттерді жүргізеді, қылмыс жасағаны үшін нақты адамның

кінәсін дәлелдейді және осы адамды іс бойынша айыпталушы ретінде жауапқа тартады [5, 215-бет].

Қылмыстық жауапқа тартылушы азаматтардың құқықтарына бақылауға қадағалауды жүзеге асыра отырып, прокурор процессуалдық мән- жайлардың және материалдарды құқықтық қажетті мән- жайлардың болуын тексереді. Іс бойынша жиналған дәлелдемелерді тексеріп, объективті және жан-жақты бағалай отыра прокурор айыптаудың негізі болатын фактілер ақиқатпен сәйкес белгіленгендігіне және тергеу шешімін қабылдаған шешімнің біреу және дұрыс екендігіне көз жеткізуі керек. Тек осы жағдайда ғана прокуратура органдары қылмыстық жауапқа тарту заңды түрде, айыпталушының қажетті құқықтарын сақтау кезінде мойындайды [6, 246-бет].

Қорыта келе, осымен Қазақстан Республикасының прокуратурасының Қазақстан Республикасының құқық қорғау органдарының қатарындағы мемлекеттің аумағындағы заңдардың, Қазақстан Республикасы Президенті жарлықтарының және өзге де нормативтік-құқықтық актілердің дәлме-дәл және біркелкі қолданылуын, жедел-іздістіру қызметінің, анықтау мен тергеудің, әкімшілік және атқару-орындаушылық іс жүргізудің заңдылығын жоғарыдан қадағалауды жүзеге асыратын мемлекеттік орган және адам мен азаматтың бұзылған құқықтарын қалпына келтіру бағытында аса маңызды рөл атқаратын орган болып табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1.Қазақстан Республикасының қылмыстық кодексі 3 шілде 2014 ж.(12.09.2023 ж. берілген өзгерістер мен толықтыруларымен)
2. Қазақстан Республикасының Конституциясы 30 тамыз 1995 ж. (толықтырулар мен өзгерістер 19.09.2022 ж. берілген өзгерістер мен толықтыруларымен)
3. Қазақстан Республикасының Прокуратура туралы заңы 5 қараша 2022 ж.
(2023.12.09 берілген өзгерістер мен толықтыруларымен)
- 4.Қазақстан Республикасының Қылмыстық процесстік кодексі 3 шілде 2014 ж.((20.05.2023 ж. берілген өзгерістер мен толықтыруларымен)
5. Досудебное производство в уголовном процессе / под ред. Б. Б. Булатова, А. М. Баранова. — М.: Юрайт, 2023. 215 с.
6. Нұрмашев Ү. Қазақстан Республикасының Қылмыстық іс жүргізу құқығы: Жалпы және ерекше бөлімдер. Оқу құралы. Алматы: Жеті жарғы, 2014 ж.

УДК 343

Садыров С. Г.
Master's student Q University

Қылмыстық іс жүргізудегі жанама дәлелдемелердің түсінігі мен маңызы

Андатпа. Бұл мақалада қылмыстық процесте жанама дәлелдемелерді қолдану мәселелері қарастырылады. Жасалған қылмыстарды ашудың негізгі белгілерінің бірі ретінде объективті шындықты анықтаған кезде, логикалық тұжырымдарды қолданған кезде қылмыстарды ашуға болатын жанама дәлелдерді де ескеру қажет.

Кілт сөздер: Дәлелдер базасы, нақты деректер, жанама және тікелей дәлелдер, дәлелдемелерді зерттеу.

Аннотация. В данной статье рассматривается вопросы применения косвенных доказательств в уголовном процессе. При установлении объективной истины как одно из основных признаков при раскрытии совершенных преступлений необходимо так же учитывать и косвенные доказательства, при помощи которых при использовании логических умозаключений можно раскрыть преступления.

Ключевые слова: Доказательственная база, фактические данные, косвенные и прямые доказательства, исследование доказательств.

Annotation: This article discusses the use of indirect evidence in criminal proceedings. When establishing objective truth as one of the main signs in the disclosure of committed crimes, it is also necessary to take into account indirect evidence, with the help of which, using logical conclusions, crimes can be solved.

Keywords: Evidence base, factual data, indirect and direct evidence, investigation of evidence,

Әрбір қылмыстық іс бойынша қылмыстық процесте ақиқаттық орнауы тиіс. Іс бойынша ақиқатқа жетуге тікелей және жанама дәлелдемелер көмектеседі. Логикалық сипаттағы мұндай жіктеу дәлелденетін мән-жайды негіздеу процесінің құрылымын білдіреді. Осы құрылымдық айырмашылығын негізге ала отырып, бірқатар зерттеушілер тікелей дәлелдемені - бір сатыға, ал жанаманы – көп сатылыға жатқызады. Д.Н. Фаткуллиннің көрсеткені сияқты дәлелдемелерді тұра немесе жанама деп жіктеудің негізіне олардың белгілі бір адам жасаған (қысқаша іс бойынша басты факті деп атасақ) фактіге ғана қатысын алған анағұрлым орынды. Бұл орайда тура дәлелдемелер ретінде іс жүзіндегі деректер қызмет етеді, іс жүзіндегі деректер іс бойынша белгілі бір әрекетті жасаушы немесе жасамаушы ретінде нақты адамды тікелей және бір мәнді етіп көрсетеді. Мұндай белгілер қатарына жәбірленушінің сезіктіні тануы, айыпталушының өзіне танылған іс-әрекетті жасағандығын мойындауы, куәлердің нақ осы адамның іс-әрекет. жасағандығы туралы мәліметтер беруі, осы адамның арамдық жасағандығы туралы сарапшының қорытындысы, айыпталушының алибиі және т.т жатады [1,82 бет].

Жанама дәлелдемелер деп нақты іс жүзіндегі деректерді тану керек, осындай деректер тергеліп жатқан әрекетті жасаушыға тікелей қатысты емес, істің қалған мән-жайларының жиынтығында ғана қылмысты ашуға және кінәліні анықтауға жәрдемдеседі. Бұл айталық, тас жол бойында жатқан мәйітті

табу, мәйітті машинаның басып кеткен іздері, нақты машинадан адам басқындығының іздерін анықтау, кісіні басқан уақытпен бір шамада осы тас жол бойымен машинаның жүру фактісі және т.т. Мұндай фактілердің бәрі және мәліметтер іс бойынша белгілі әрекетті белгілі бір адамның жасағандығы туралы қорытындыға әкеледі. Мұндай түсінік мәнісі бойынша дәлелдемелерді басты факт және дәлелдемелік факті деп бөлетін бұрын теорияда билік құрған тұжырымды дамыту болып табылады. Атап айтқанда М.С. Строгович былай деп жазады: «дәлелдемелер айыпталушы өзіне тағылған қылмысты жасағандығы туралы басқа фактіні немесе дәлелдемелік фактіні, яғни басты фактіге еңбейтін, бірақ істің басқада жағдайлары мен жиынтығында басты фактіні анықтау үшін қызмет ететін қандайда бір қосымша фактіні анықтауға байланысты тікелей және жанама дәлелдемелерге бөлінеді» [2,432 -бет]. Тікелей дәлелдеме басты фактіні анықтайды. Жанама дәлелдемені басты фактісі емес, дәлелдемелік факті анықтайды, соңғысы өз кезегінде басты фактінің дәлелдемесі болып табылады. Мұндай түсінікпен В.Д. Арсеньев келіспейді, ол дәлелдемелерді тікелей және жанама деп бөлудің негізінде дәлелдеудің тәсілі жатыр деп есептейді. Ол тікелей былай деп түсіндіреді: логика дәлелдемелерді аталған түрлерге (тікелей және жанама — Б.Т.) дәлелдеу тәсілі бойынша бөледі. Дәлелдемелерді тікелей және жанама деп бөлу дәлелдеу түсініктеріне де, сондай-ақ дәлелдемелік фактілерге де қолданылады. Дәлелдемелерді тікелей немесе жанама деп бөлуге қатысты П.С. Элькинд өзіндік бағыт ұстанады [3,179-бет]. Атап айтқанда, ол осындай бөлудің жіктеу өлшемдеріне мынаны жатқызады: нақты адамның өзіне тағылған қылмысты жасауы, мұның өзі негізінен қылмыс құрамының субъектісі мен объектісіне байланысты. Дәлелдемелерді тікелей немесе жанама деп бөлу - іс бойынша барлық анықталған іс жүзіндегі деректердің жиынтығын бағалау негізінде істі міні бойынша шешу туралы талаптардың маңыздылығын кемітпейді. Тікелей дәлелдемелердің болуы жанама дәлелдемелердің қажетсіздігін білдірмейді. Оның үстіне ізделетін фактілер жанама дәлелдемелердің негізінде ғана дәлме-дәл анықталуы мүмкін. Соңғы жағдай жанама дәлелдемелерді өзара байланысы жоқ үзік-үзік мәліметтер ретінде қарауды жоққа шығарады, өйткені керісінше жағдайда әрекеттің логикалық дәлме-дәл өлшенген суретін қайта қалпына келтіруге болмайды.

Тікелей және жанама дәлелдемелердің негізгі айырмашылығы төменгідей: тікелей дәлелдемелер қылмыс жасаған тұлғаның кінәлігі немесе кінәсіздігі туралы қорытындылауға негіз болатын фактілерді белгілейді. Ал, жанама дәлелдемелер - олар басты фактілерді тікелей дәлелдемейді, іске қатысты әртүрлі жекеленген мән-жайларды белгілейді және қылмыстық іс-әрекеттің табиғатын жан-жақты талдау негізінде анықталынады. Мысалы, куәлармен және айыпталушының жауабы, сарапшының қорытындысы, жазбаша құжаттар тікелей дәлелдеме ретінде де қолданылады, ал кейде жанама дәлелдеме ретінде де қолданылады. Жанама дәлелдемелер басты фактілерді дәлелдеу үшін қолданылады. Жанама дәлелдемелердің мазмұны дәлелдеудің аралық кезеңін, яғни зерттеліп жатқан оқиғаның жекеленген бөлшектері туралы мәліметтерді қамтиды. Төмендегі мысалдан тікелей және жанама

дәлелдемелердің арасындағы айырмашылықты күруге болады. Азамат Г. өз пәтерінде ес түзсіз жатқанда (басы жарылған) үстінен түскен. Стол үстінен шарап бөтелкесі, екі рюмка және екі тарелкадағы тағам қалдығы алынды. Көршілердің берген жауабының негізінде соңғы рет Г-ны ол көршісі Л-мен көргендігі анықталынды. Оқиға болған жерден Л-ге тиселі балта табылды. Г-нің басындағы жарақат мүлшерінің негізінде осы балтамен жарақтталуы мүмкін деген сарапшы қорытынды берді. Л-ді ұстағанда Г-нің заттары алынды. Осы уақытқа дейінгі дәлелдемелер тізімі- көршілердің жауабы, заттай дәлелдемелер (балта), сарапшы қорытындысы, балтаны таныған куәлар жауабы бұл істе жанама дәлелдемелер ретінде есептелінеді, яғни тікелей Л-мен байланысты өйткені Г-нің өлімінің басты фактісімен байланыспайды. Жиналған жанама фактілердің негізінде тергеу кезінде Л-ге Г-ні өлтірген деген айып тағылған. Айыпталушы өзінің кінәлігін мойындады, болған оқиғаның мән-жайы туралы жауап берді. Осы Л-ден алынған жауап тікелей дәлелдеме ретінде қолданылады. Дәлелдемелердің дәстүрлі жіктелуі тұтас алғанға осы заманғы ғылымда да өзінің маңыздылығын сақтап қалып отыр. Ғылыми жетілдірулер негізінен жіктелетін объектілердің мазмұнына қатысты. Мәселен, Ю.К. Орлов белгілі бір адамның қылмыстық заңда көзделген әрекетті (әрекетсіздікті) жасаған фактісі туралы тікелей куәландырған жағдайда тікелей дәлелдемелер ретінде есептеуді ұсынады. Оның ойынша мұндай түсінік беру практикада қалыптасқан терминологияға да ұйқас келеді, практикалық терминологияда тікелей дәлелдемелер ретінде қандайда бір нақты адамның белгілі бір қылмыс жасағанын әшкерелейтін жағдай түсіндіріледі. Оның пікірі бойынша тікелей дәлелдемелерге қазіргі көзқарас жағдайында қарама-қайшы жағдай қалыптасады, оның бір мысалы мынадан көрінеді: толып жатқан тікелей дәлелдемелер болғанына қарамастан қылмыс жасаған адам анықталмағаны блай тұрсын, қандайда бір нақты адамға қатысты қандайда бір айғақ жоқ болып шығады. Жанама дәлелдемелерге қатысты айтсақ, бұл жерде кең ауқымды алуан пікірлер орын алған. Мәселен, М.Е. Евтеньев жанама дәлелдемелерді қылмыс оқиғасының болғандығын немесе белгілі бір адамның оны жасаған кінәлігін анықтауына байланысты жіктеуді ұсынды. Бұл көзқарасқа Григорьев В.Н. қарсылық білдірді, ол былай деп жазды: қылмыс оқиғасына жататын жанама дәлелдеме көпшілік жағдайларда сонымен бірге кінәліде жанама түрде анықтайды (өйткені оқиға оның іс-әрекетінің нәтижесі) және керісінше [4,960-бет].

Жанама дәлелдемелерді зерттеуде М.М. Гродзинский ерекше көзқарас ұстанады, ол жанама дәлелдемелер бірегей тұтас дүние болып табылады және ішкі жіктеу жүргізілуі мүмкін емес деп есептеді. Жанама дәлелдемелер мәнісінің көп қарсылығы 20 ғасырдың 40-шы жылдарының ортасында Кеңес ғылымында айғақтар теориясы деген ілімді дүниеге әкелді. Жанама дәлелдерді айғақтар терминімен белгілеудің этимологиялық негізі болды: айғақ әлде кімді әлденеде әшкерелейтін зат па әлде жағдай ма? Өз кезегінде әшкерелеу өтірігін ашу дегенді білдіреді, ал өтірігін ашу, демек әлде кімнің әлденеде ұят қылығын ашу. Сонымен айғақ дәлелденетін жағдайды тікелей анықтамайды, мұның өзі айғақ және жанама дәлелдеме терминдерін бір синонимдік қатарға қою

себептерінің бірі ретінде қызмет етеді. Кезінде А.Я. Вышинский әділетті түрде атап өтті: жанама дәлелдемелер туралы мәселе теориясында дәлелдемелер туралы ілімнің бірқатар маңызды проблемалары өзара байланысты, олар айғақты құрайтындардың сенімділік проблемалары; үлкен және кіші алғы шарттар арақатынасының проблемасы; айғақтардың түйісуі немесе үйлесуі проблемасы; жанама дәлелдемелер мен презумция арасындағы қарым-қатынас проблемасы; сот дәлелдемелері ретінде айғақтардың сапасы мен маңызы проблемасы; жанама дәлелдемелерді жіктеу.

Қазақстан төңкерісіне дейінгі құқықта жетелеген зеріттеушілер жанама айғақтар маңыздылығын сандық өлшеуге де әрекеттеніп жүрді. Мәселен, 1855 жылы А. Жиряев былай деп жазды: «айғақтар әлсіз болса олардың саны көп болуға тиіс және керісінше, күшті болған сайын олардың саны аз болуы мүмкін». Дәлелдеме теориясын дамытудың сол кезеңдегі бірқатар ғалымдары айғақтар теориясын «айғақтарды арифметикалық есептеу теориясына» айналдыру мүмкіндігіне байланысты өз қауіптерін білдірді. Осы ережені сынға ала отырып, А.Я. Вышинский былай деп атап көрсетті: «жанама дәлелдемелер басқа да дәлелдемелермен байланысы бойынша іс жүргізу аса маңызды болады. Бұл орайда жанама дәлелдемелердің өзара байланысы бір тізбектің буындары сияқты болуға тиіс: бір буын түсіп қалған жағдайда бүкіл тізбек тарқатылып жүре береді, айғақтар да және әрбір дәлелдеме де маңызын жоғалтады. Бұдан мынадай қорытынды шығады: біздің қолымызда бөлек-бөлек, бір-бірімен байланысы жоқ айғақтар үйіндісі емес, емес айғақтар жүйесі болуға тиіс. Е.К.Антонович осы қағидасы, біздің көзқарасымызша, әлі күнге дейін өзінің маңызын жоғалтқан жоқ» [5,448-бет].

Қазіргі көзқарас тұрғысынан А. А. Хмыров ұсынған жанама дәлелдемелерді жіктеу қызығушылық туғызды. Оларды функционалдық белгісі бойынша тақырыпты және қосымша деп екіге бөледі. Өз кезегінде тақырыптық дәлелдеу тақырыбының құрылымдық элементтеріне байланысты топталады: а) қылмыс оқиғасы; ә) қылмыстың субъектісін және субъективтік жағын анықтайтын белгісі; б) қылмыстың өзге де жағдайлары. Қосымша дәлелдемелер: бағдар беретін және бақылау деп бөлінеді. Бақылау дәлелдемелердің жіктеу белгілерін, сондай-ақ А. И. Винберг, Г.М. Миньковский және А. А. Эйсман таныды. А. А. Хмыровтың жіктеуіне сүйене отырып осы проблемаға Ю. К. Орлов біршама өзгеше көзқарас ұсынды. Атап айтқанда, ол жіктеуді дәлелдемелердің негізгі және көмекші философиялық категорияларымен толықтыруды қажет деп санайды. Бұл орайда негізгі ретінде дербес дәлелдемелік маңызы бар дәлелдеме қарастырылады. Көмекші дәлелдемелерге істің мән-жайы және дәлелдеу фактілері туралы емес, басқа дәлелдемелерді алудың күші мен тәсілі туралы ақпараты бар және оларды табу немесе текеру үшін ғана пайдаланылатын дәлелдемелерді жатқызады (мәселен, бағдар беретін дәлелдеме: оқиғаның куәгері кім болғандығы туралы мәлімет: сарапшының жеке мүдделілігі туралы және т.т.). Жанама дәлелдемелердің маңызы. Жанама дәлелдемелердің қылмыстық іс жүргізуде кеңінен -қолдау табуда. Көпшілік қылмыстық істер жанама дәлелдемелердің көмегімен шешілуде. Алынған жанама дәлелдемелерді дұрыс пайдалану тікелей

дәлелдемелердің жоқтығына қарамастан кез келген қылмысты ашуға мүмкіндік береді. Қажет жағдайда жанама дәлелдемелердің жиынтығын өімнің ең басты негізі ретінде қарауға болмайды, яғни оларды тікелей дәлелдемелермен қатар өзара байланыста пайдалану қажет. Ең алдымен тікелей дәлелдемелердің дұрыстығын жан-жақты тексеру үшін жанама дәлелдемелер қолданылады. Мысалы, жанама дәлелдемелердің көмегімен айыпкердің жауабын тексеру қажет. Сонымен қатар, жанама дәлелдемелер тікелей дәлелдемелерді тексеру үшін ғана емес және тергеліп жатқан істегі ақтандықтардың орнын толтыру үшін де қолданылады.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Чуфаровский Ю.В. Юридическая психология. М., 1995 г. С. 82
2. Строгович М.С. Курс советского уголовного процесса. I. 1. М. 1968. С. 432
3. В. Д. Арсеньев Вопросы общей теории судебных доказательств в советском уголовном процессе / . - М. : Юридическая литература, 1964. - 179 с.
4. Григорьев В. Н., Победкин А. В., Яшин В. Н. Уголовный процесс. Учебник. — М.: Эксмо, 2022. 960 с.
5. Доказывание и принятие решений в состязательном уголовном судопроизводстве: монография /Е.К. Антонович, Т.Ю. Вилкова, Л.М. Володина и др.; отв. ред. Л.Н. Масленникова. 2-е изд., перераб. и доп. Москва: НОРМА, ИНФРА-М, 2022. 448 с.

УДК 343

Серік Е. С.

Master's student Q University

Қылмыстық іс жүргізудегі сотқа дейінгі тергеп-тексеру сатысының түсінігі мен маңызы

Аннотация. Мақала қылмыстық іс жүргізу сатысының түсінігі мен маңызы, сотқа дейін тергеп-тексеретін органдардың қылмыстарды ашу барысындағы өкілеттіктері, мен дәлелдеуге жататын мән-жайларды қарастырып қылмыстарды тез және толық ашуға арналған.

Негізгі сөздер: сотқа дейін тергеп-тексеру, дәлелдеу жататтын мән-жайлар, қылмыс оқиғасы, қылмыстық іс жүргізу нормалар, адамның құқытары мен бостандықтары, қылмыстық құқық бұзушылықтар

Аннотация. Статья посвящена исследованию вопроса быстрого и полного раскрытия преступлений с учетом понятия и значения стадии в досудебного расследования в уголовном процессе, полномочий органов досудебного расследования при раскрытии преступлений, обстоятельств, подлежащих быстрому и полному раскрытию преступлений.

Ключевые слова: криминальная деятельность, доходы, преступные формирования, организованная преступность, оружие, иерархия, криминальная субкультура.

Annotation. The article is devoted to the concept and significance of the stage in organized criminal proceedings, the powers of the pre-trial investigation bodies in the process of solving crimes, and the circumstances to be accurately solved, and is devoted to the quick and complete disclosure of crimes.

Key words: pre-trial investigation, proving circumstances, crime incident,

Сотқа дейінгі тергеп-тексеру – қылмыстық процестің бір сатысы, оның міндеттері бүкіл қылмыстық процестің міндеттерімен айқындалады және олардан туындайды. Сотқа дейінгі тергеп-тексеру қылмыстарды тез және толық ашуға, оларды жасаған тұлғаларды ашуға және әшкерелеуге, кінәлілерді дер кезінде заңдық жауапкершілікке тартуға бағытталған. Бұл ретте тергеу барысында айыпталушының жауапкершілігін ақтайтын немесе жеңілдететін барлық мән-жайлар анықталып, зерттеледі. Тергеу органдары болашақта қылмыстың сотқа дейінгі тергеп-тексеру сатысындағы қылмыспен келітірілген зардапты және қылмыс жасауға ықпал ететін себептер мен жағдайларды анықтауға міндетті болып табылады.[1, 15- бет]

Әрбір іс бойынша сотқа дейінгі тергеп-тексеру істің мән-жайын зерттеудің жан- жақтылығы, толықтығы, объективтілігі мен жеделдігі сияқты талаптарға сай болуы керек. Сотқа дейін тергеп-тексеру тергеудің сапасын арттыру үшін заң талаптарын қатаң сақтаудың, ең алдымен, кез келген тергеу әрекеттерін жеке және барлығын бірге жүргізу тәртібін реттейтін қылмыстық іс жүргізу нормаларын сақтаудың маңызы зор. Тергеу барысында анықталған дәлелдемелер зерттеледі, себебі ол істі сот талқылауына дейін жүзеге асырылады, оның барысында адамның қылмысты жасаудағы кінәсі туралы мәселе шешіледі.

Сотқа дейін тергеп-тексеру тергеудің сапасын арттыру үшін заңды қатаң сақтаудың, әсіресе, тергеу әрекеттерінің кез келгенін бөлек және барлығын бірге жүргізу тәртібін реттейтін қылмыстық іс жүргізу нормаларын сақтаудың маңызы зор. Сотқа дейін тергеп-тексеру саты ретінде анықталады, өйткені ол іс бойынша сот талқылауына дейін жүргізіліп, оның барысында адамның қылмыс жасауға кінәлілігі туралы мәселе сотқа дейін тергеп-тексеру шешіліп, жасалған әрекет үшін жаза тағайындалады. Алайда, сот отырысында негізінен сотқа дейін тергеп-тексеру сатысында жиналған материалдар зерттеледі. Сотқа дейінгі тергеп-тексерудің нысандары және олардың өзара байланысы Сотқа дейінгі тергеп-тексеру - тергеушінің, анықтаушының және анықтаушының сотқа дейін қылмысты ашу және тергеу тәртібі. Ол сотқа дейінгі іс жүргізудің бір бөлігі болып табылады. Оның алдында қылмыс белгілері анықталып, қылмыстық іс қозғалады [2, 23-бет].

Сотқа дейінгі тергеп-тексеру қылмыстық істердің көпшілігі бойынша жүргізіледі және негізгі болып табылады, қылмыстың мән-жайын сотқа дейінгі анықтау нысаны. Жалғыз ерекшелік жеке айыптау тәртібімен қозғалған

қылмыстар үшін алынған нақты деректер қылмыстық іс жүргізу, оның ішінде жедел-ізвестіру қызметі арқылы істі сотта қарауға негіз бола алмайды. Сотқа дейінгі тергеп- тексеруді тергеушілер, анықтау органдары және анықтаушылар жүзеге асырады, бұл қылмыстық және қылмыстық іс жүргізу нормаларын дұрыс қолданудың кепілі болып табылады. Сотқа дейінгі тергеп-тексеруді тергеушілер, анықтау органдары және анықтаушылар жүзеге асырады, бұл қылмыстық және қылмыстық іс жүргізу заңдарын дұрыс қолданудың, адам мен азаматтың құқықтары мен бостандықтарын сақтаудың маңызды кепілі болып табылады. Сотқа дейінгі тергеп-тексеру тергеушінің, анықтау органының және анықтаушының қызметінің негізін, мәнін құрайды. Оның мәні олардың қылмыс оқиғасын, қылмыс жасауға кінәлі адамдарды анықтау және оларды жазалау үшін заңда көзделген шараларды қабылдауында. Көп жағдайда ол жедел-ізвестіру қызметін жүзеге асыратын органдардың жұмысын тәж етеді. Алайда, жедел- ізвестіру шаралары арқылы алынған нақты деректер қылмыстық іс жүргізу қызметі шеңберінде ғана заңдық мәнге ие болады.

Сотқа дейінгі тергеп-тексерудің міндеттері қылмысты тез және толық ашу, кінәлілерді әшкерелеу және заңды дұрыс қолдану болып табылады, осылайша әркім жасаған қылмыс әділ жазаланады және ешбір жазықсыз адам жауапқа тартылмады және сотталады.

Қылмысты ашу - дәлелдеуге жататын мән-жайларды анықтаудың ұзақ мерзімді процесі. Барлық мән-жайлар дәлелденген кезде қылмыс толық ашылды деп есептеледі. Қылмыстың толық ашылуының міндетті шарты қылмыс оқиғасын, адамның қылмыс жасаудағы кінәсін, оның кінәсінің нысандары мен себептерін, тұлғасын сипаттайтын мән-жайларды анықтайтын қажетті және жеткілікті дәлелдемелердің жиынтығы болып табылады. айыпталушы, қылмыспен келтірілген зиянның сипаты мен мөлшері және басқа да мән-жайлар. Қылмысты толық ашу дұрыс ашылуын қамтамасыз етеді.

Қылмыскерлерді әшкерелеу қылмысты іс жүзінде жасаған адамдардың кінәсін дәлелдеуден тұрады. Ол бір мезгілде жазықсыз адамдардың қылмыстық жауапкершілікке тартылмауы үшін жағдай жасайды. Сотқа дейінгі тергеп-тексеру анықтау, алдын ала тергеу және хаттамалық нысанда жүзеге асырылады[3, 37-бет].

Анықтау нысанындағы сотқа дейінгі тергеп-тексеруді қылмыстар бойынша қылмыстық қудалау органы жүзеге асырады. Сотқа дейін тергеп-тексеру түріндегі сотқа дейінгі тергеп-тексеру қылмыстар бойынша, кәмелетке толмағандар жасаған барлық қылмыстық құқық бұзушылықтар бойынша немесе қылмыстық құқық бұзушылық жағдайларын қоспағанда, дене немесе психикалық кемістіктеріне байланысты өзінің қорғану құқығын жүзеге асыра алмайтын адамдар, сондай-ақ қылмыс жасады деп сезікті адам белгісіз анықтау кезінде. Қылмыстық құқық бұзушылықтар туралы істер бойынша анықтау органының басшысы, егер белгіленген мерзімдерді сақтау мүмкін болмаса, іс бойынша дәлелдеуге жататындарды анықтаудың толықтығы мен жан-жақтылығын қамтамасыз етеді. Мән-жайлар бойынша 24 сағат ішінде прокурорды хабардар ете отырып, сұрау салуды тағайындауға құқылы. Тергеу органының басшысы ведомствоның тергеу мән-жайларының белгіленген

мерзімде жеткіліктілігі мен толықтығын қамтамасыз ету мүмкін болмаған жағдайларда да алдын ала тергеуді тағайындауға құқылы.

Олар барлық қылмыстық қудалау органдары үшін біркелкі және міндетті іс жүргізу тәртібін реттейтін, объективті сот ісін жүргізудің кепілдіктерін және азаматтардың заңды мүдделерін сақтауды қамтамасыз ететін талаптарды қамтитындықтан кең таралған.

Жалпы шарттар ондағы талаптардан шамалы ауытқуға жол бермейді. Тек олардың қатаң ұстануы процесте туындайтын мәселелерді сәтті шешуге мүмкіндік береді.

Қылмыстық іс жүргізу заңнамасында көзделген жалпы шарттар өзара байланысты және өзара тәуелді талаптардың белгілі бір жүйесін білдіреді, олар мыналарды қамтиды:

- міндетті алдын ала тергеу;
- тергеу юрисдикциясын сақтау;
- алдын ала тергеуді уақтылы бастау және аяқтау,
- алдын ала тергеуді жүргізу орны мен мерзімін сақтау;
- алдын ала тергеу барысында іс жүргізу құжаттарын жасау;
- қылмыс жасауға ықпал еткен мән-жайларды жою шараларын қолдану.
- қылмыс жасауға ықпал еткен мән-жайларды жою шараларын қолдану

және

басқа да заң бұзушылықтар;

- алдын ала тергеу және анықтау деректерін жария етуге жол бермеу;
- алдын ала тергеу кезіндегі прокурордың өкілеттіктері. [4, 54 -бет].

Қылмыстық істерді қоспағанда, барлық қылмыстық істер бойынша алдын ала тергеу міндетті болып табылады. Қылмыстық қудалау жеке тәртіпте жүзеге асырылуы мүмкін қылмыстар, сондай-ақ алдын ала іс жүргізетін бөлімнің тергеу органдары тергейтін қылмыстар салдары қажет емес. Сондай-ақ ол жасалған қылмыстар туралы барлық қылмыстық істерде міндетті болып табылады.

Кәмелетке толмағандар немесе дене немесе психикалық кемістіктеріне байланысты қылмыстық істер бойынша алдын ала тергеуді Комитеттің тергеушілері жүргізетін адамдар қорғану құқығын пайдалана алмайды. Ұлттық қауіпсіздік, ішкі істер органдары, салық полициясы. Құзырлы органдар тергеп жатқан қылмыстардың көпшілігі алдын ала тергеу режимінде тергелуде анықтау және алдын ала тергеу.

Қылмыстық істі тергеудің ерекше күрделілігі немесе оның үлкен көлемі болған жағдайда алдын ала тергеу тергеу бөлімі бастығының шешімі бойынша қылмыстық істі қозғау туралы қаулыда көрсетілген немесе жеке қаулы шығарылғандай тергеушілер тобына (тергеу тобына) тапсырылуы мүмкін.

Сотқа дейін тергеп-тексеру анықтау және алдын ала тергеу органдары тергеп жатқан қылмыстардың көпшілігін тергейді.

Қылмыстық істі тергеудің ерекше күрделілігі немесе оның үлкен көлемі болған жағдайда алдын ала тергеу тергеу бөлімі бастығының шешімі бойынша қылмыстық іс қозғау туралы қаулыда көрсетілген немесе жеке қаулы шығарылған тергеушілер тобына (тергеу тобына) тапсырылуы мүмкін. Осы

қаулыда тергеуді жүргізу міндеті жүктелген барлық тергеушілер, соның ішінде көрсетілуі тиіс топ басшысы. Тергеу тобының басшысы қылмыстық істі өз бақылауына алады. Өндіріс, тергеу тобының жұмысын ұйымдастырады, басқа тергеушілердің әрекеттеріне басшылық жасайды. Істерді біріктіру және бөлу, қылмыстық істі толық немесе ішінара тоқтату, іс бойынша іс жүргізуді тоқтата тұру немесе қайта бастау, сондай-ақ тергеу мерзімін ұзарту туралы өтінішхатты қозғау, бұлтартпау шарасы ретінде қамауға алу, ұйқамаққа алу және оларды ұзарту туралы қаулылар қабылданады. тергеу тобының басшысы ғана. Арыз беру туралы мәселені қарау үшін істі сотқа жіберу туралы айыптау актісі немесе қаулысы.

Медициналық сипаттағы мәжбүрлеу шаралары да ресімделеді және тергеу тобының басшысы қол қояды. Сонымен қатар, ол басқа тергеушілер жүргізетін тергеу әрекеттеріне қатысуға немесе соған байланысты әрекеттерді жеке өзі жүзеге асыруға құқылы. Күдіктіге, айыпталушыға, жәбірленушіге, азаматтық талапкерге, азаматтық жауапкерге және олардың өкілдеріне бір топ органдардың істі тергеп-тексеру туралы қаулысымен танысуға міндетті: оларға В тобындағы кез келген тергеушіге қарсылық білдіру құқығы түсіндіріледі, тергеу тобының құрамына бірнеше агенттіктердің тергеушілері кіруі мүмкін.

Кез келген тәжірибелі заңгер қылмыс туралы хабарламаның тергеуге дейінгі кезеңінің қаншалықты маңызды екенін біледі. Әріптестердің зерттеулері, егер тергеуші (анықтаушы) жиналған жедел материалдар прокурор мен судьяны айыпталушының кінәсіне сендіру үшін жеткілікті екеніне сенімді болса, қылмыстық істі қозғау туралы шешім жиі қабылданатынын көрсетеді. Сотқа дейінгі тергеп-тексеру іс жүзінде қылмыстық іс қозғалғанға дейінгі кезеңде жүреді екен. Тергеу тұрғысынан перспективасы жоқ істерде, қылмыстың айқын белгілері болмаса – мысалы, зорлық-зомбылықпен өлімнің айқын белгілері бар мәйіт немесе тұрақты жәбірленуші – қылмыстық іс қозғаудан бас тарту туралы шешім қабылданады. іс. Нәтижесінде, негізінен тергеуге ыңғайлы және соттылығы кепілдендірілген айқын істер сотқа жіберіледі. [5, 64-бет]

Қорғаушы тарап бұл ескертуді шындық деп санауы мүмкін, бірақ айыптау жағы аса ауыр қылмыстарды ашудың жоғары көрсеткішін алға тартып, оны жоққа шығаруы мүмкін – елдегі кісі өлтіру қылмыстарының 90%-дан астамы ашылған. Әрине, айырмашылықтың бір бөлігі әрекеттерді криминализациялау принциптеріндегі айырмашылықтармен түсіндіріледі. Осылайша, мас күйінде көлік жүргізу қылмыстық құқық бұзушылық болып табылады. Бірақ мұны ескерсек те, бізде тіркелген қылмыстардың саны таң қалдырады.

Тергеу қарауына дейін «сұр аймақта» анықталған қылмыс бойынша нақты шешім қабылданған кезде, осы кезеңде құқық қорғау органдарының жұмысын қадағалау маңызды болады. Прокурор полиция бөлімінің инциденттер туралы есеп кітабын қарап, жеке бұзушылықтарды көре алады, бірақ адам әр уақытта есептерді жазудың барлық проблемаларын анықтай алатынын елестету қиын.

Дискрецияның «гидравликалық» теориясы егер дискреция қылмыстық процестің бір сатысынан «сығып» алынса, ол тұйық гидравликалық жүйедегі

сұйықтық сияқты басқа кезеңде міндетті түрде пайда болады дейді. Тергеушілердің жұмысын бағалау кезінде сотқа дейінгі тергеп-тексеруді шектен тыс ресімдеу және сотқа жіберілген істер бойынша көрсеткіштердің күші құқық қорғау органдары қызметкерлерінің нақты шешімі мен қалауының тергеуге дейінгі сатыға «сығып кетуіне» әкелді. тексеру. Қазақстан Республикасының Қылмыстық-процестік кодексінде көзделген тергеушілер мен прокуратураға берілген істі сотқа дейінгі тергеп-тексеру сатысында тоқтату туралы қаулылардың репертуары пайдаланылмайды. Билік қылмыстық қуғын-сүргіннің механизмін іске қоспай тұрып-ақ айқын істерді сүзгіден өткізуге тырысуда [6, 38-бет].

Бұл мәселені қалай шешуге болады? Кейбір заңгер ғалымдар қылмыстық істі қозғау сатысын алып тастау арқылы сотқа дейінгі тергеуді деформациялауды ұсынар еді. Бұл полиция тергеуінің құзыретін кеңейтеді. Тағы бір әдіс - жаңа технологиялардың көмегімен тергеуге дейінгі кезеңде дискрецияны азайту. Бүкіл қылмыстық процесті цифрландыру және оны қадағалау құқық қорғау жүйесінің проблемаларын көруге мүмкіндік береді, бірақ оларды шешу үшін тергеуге күшті сот бақылауы қажет, бұл қазіргі уақытта жоқ.

Қорытындылай келе, алдын ала тергеу сияқты қылмыстық іс жүргізу әрекетінің ерекшеліктері мен нысандары туралы қорытынды жасағым келеді. Алдын ала тергеудің кемінде үш нысаны бар:

алдын ала тергеу; нақты анықтауды (алдын ала тергеу міндетті болып табылатын жағдайларда) және одан кейінгі алдын ала тергеуді қамтитын аралас алдын ала тергеу;

алдын ала тергеу жүргізу қажет емес істер бойынша «анықтау»;

алдын ала тергеу жүргізіп жатқандай қылмыстық іс жүргізу институтын жетілдіру жалғасып жатқанын айта кеткен жөн.

Бұл жағдай қылмыстық және қылмыстық іс жүргізу заңнамасының дамуымен түсіндіріледі.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Ахпанов А.Н. Конструктивно-критический подход к проекту новой редакции УПК Республики Казахстан // Право и государство. № 3 (60), 2013. – С. 51-55. URL: <http://km.kazguu.kz/article/62>

2. Кереев А.А. Результативность как следствие эффективности деятельности полиции Республики Казахстан // Вестник Института законодательства и правовой информации Республики Казахстан. 2010. № 4 (20). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/rezultativnost-kak-sledstvie-effektivnosti-deyatelnosti-politsii-respubliki-kazahstan>

3. Уголовно-процессуальное право. Актуальные проблемы теории и практики : учебник для вузов / В. А. Лазарева [и др.] ; под редакцией А. А. Тарасова. — 4-е изд., перераб. и доп. — Москва : Издательство Юрайт, 2020.С.37

4. Уголовно-процессуальное право: актуальные проблемы теории и практики : учебник для магистратуры / под ред. В. В. Лазаревой, А. А. Тарасова . - 3-е изд., перераб. и доп. - М. : Юрайт, 2018. - 54 с. - (Магистр). – ISBN.- Текст : непосредственный.

5. Шнарбаев Б.К. Возбуждение уголовного дела и общие условия предварительного расследования - Алматы: Данекер, 2003.С.64

6. Базилов А.Н. Криминалистическое обеспечение расследования организованной преступной деятельности. дисс... на соиск. ученой степени канд. юрид. наук. – Караганда, 2001. – С.38

УДК 343

Габитова М. Г.

Master's student Q University

Прокурорлық қадағалаудың түсінігі, пәні және ерекше мәңызы

Андатпа. Мақалада Қазақстан Республикасында прокурорлық қадағалауды жүзеге асыру мәселелері, сондай-ақ прокурорлық қадағалаудың негізгі бағыттары мен қағидаттары, сотқа дейінгі тергеу жүргізудің заңдылығын прокурорлық қадағалауды жетілдіру мәселелері қаралады.

Кілт сөздер: Заңның дәл және біркелкі орындалуын қадағалауды жүзеге асырудағы прокурордың рөлі мен қызметі, прокурор мен тергеушінің өзара байланысы, қылмыстық құқық бұзушылықтар.

Аннотация. В статье рассматриваются вопросы осуществления прокурорского надзора в Республике Казахстан а так же основные направления и принципы прокурорского надзора, проблемы совершенствования прокурорского надзора за законностью проведения досудбеного расследования.

Ключевые слова:

Роль и функция прокурора при осуществлении надзора за точным и единообразным исполнением закона, взаимосвязь прокурора и следователя, уголовные правонарушения.

Annotation. The article discusses the issues of prosecutorial supervision in the Republic of Kazakhstan, as well as the main directions and principles of prosecutorial supervision, the problems of improving prosecutorial supervision over the legality of pre-trial investigation.

Keywords: The role and function of the prosecutor in overseeing the accurate and uniform execution of the law, the relationship between the prosecutor and the investigator, criminal offenses.

Еліміздің Конституциясының 1- бабына сәйкес, «Қазақстан Республикасы өзін демократиялық, зайырлы, құқықтық және әлеуметтік мемлекет ретінде орнықтырады және оның ең қымбат қазынасы болып адам және адамның өмірі, құқықтары мен бостандықтары табылады» [1]. Құқықтық мемлекет құру және қоғамдық өмірдің демократиялық бастауларының дамуы жалпы адамзаттың

құндылықтарды, ең алдымен жеке адамның өмірін, денсаулығын, бостандығын, ар-ожданын, құқықтары мен мүдделерінің маңыздылығын тануды көздейді. Осыған байланысты, адам құқықтық мемлекет тарапынан міндетті түрде қорғалуы тиіс. Бұл функцияны Қазақстан Республикасының прокуратура органдары іске асырады.

Қадағалау тергеуді прокурорлық қадағалау институтын теориялық зерттеу көптеген қиыншылықтармен байланысып жатыр. Барлық мемлекеттік органдардың, қоғамдық ұйымдардың, лауазымды тұлғалардың және азаматтардың заңдарды дәлме-дәл әрі біркелкі қолдануын қадағалаудың бірінғай мемлекеттік құқықтық (конституциялық) функциясының құрамдас бөлігі бола отырып, қылмыстарды тергеуді қадағалау сонымен бірге қылмыстық сот өндірісінің жүйесіне және соның ішінде прокурор өзінің қадағалаушылық – заң қорғаушы қызметінің бірде-бір саласында кездеспейтін арнайы өкілеттіктерге ие болатын сотқа дейін тергеп-тексеру сатысына кіреді. Аталған ситуацияда біржақтылыққа, қылмыстарды тергеу кезіндегі прокурордың рөлі мен функциясына жеткіліксіз сипаттама беруге және прокурордың процессуалдық жағдайының бір қырларын басым қылу арқылы екінші бір қырларын төмендетуге жол беру қауіпі жоғары болып келеді. Мұндай қауіпке жол бермеу үшін прокурордың мемлекеттік-құқықтық және де процессуалдық функцияларын, сотқа дейін тергеп-тексеру сатысында шешетін мәселелерді белгілейтін, қылмыстық сот өндірісінің басқа мүшелерімен құқықтың қатынасқа түсетін өкілеттіктерді белгілейтін барлық нормаларды біріктіріп талдау қажеттігі туындайды. Қазақстан Республикасының Конституциясы (83-бап) және соның негізінде Қазақстан Республикасының Президентінің «Қазақстан Республикасының прокуратурасы туралы» заңында 3-бап прокуратура органдарын ұйымдастырудың және олардың қызметінің негізгі бастауларын бекітеді [2]. Соған сәйкес:

Қазақстан Республикасының прокуратурасы төменгі прокурорлар жоғарғы прокурорларға және Қазақстан Республикасының Бас прокурорына бағынатын органдар мен мекемелердің біртұтас орталықтандырылған жүйесін құрайды. Қазақстан Республикасының прокуратурасы өз қызметін басқа мемлекеттік органдар мен лауазымды адамдардан, саяси партиялар мен қоғамдық бірлестіктерден тәуелсіз жүзеге асырады.

Өздерінің заңда белгіленген өкілеттілігін жүзеге асырған кезде прокуратура органдарының қызметіне араласуға тыйым салынады.

Заңда белгіленген негіз бен тәртіп бойынша шығарылған прокурорлық қадағалау актілері барлық органдар, ұйымдар, лауазымды адамдар мен азаматтар үшін міндетті.

4. Прокуратура органдары Республиканың азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын қорғау, сондай-ақ мемлекеттік құпияларды сақтау туралы заңдарына қайшы келмейтіндей деңгейде жариялы іс-жасайды. Бұл принциптер прокурордың қадағалау қызметін қоғамдық немесе мемлекеттік өмірдің кез-келген аясын қамтиды. Прокурорлық қадағалаудың пәні мен принциптері біртұтас болып келеді. Прокурор – заңдылық режимін бекіту мен барлық тұлғалардың және барлық жерде заңдарды дұрыс қолдану түрінде көрінетін

мемлекеттік мүддені білдіруші [3,38-бет]. Өзінің заң қорғаушылық мәнін жоғалтпай прокурорлық қадағалау қылмыстық сот өндірісінде қылмыстық іс жүргізу қызметінің жалпы заңдылықтарымен байланысқан қылмыстық іс жүргізудің әрбір жеке сатысына тән ерекшеліктер мен арнайы сипаттарға ие болады. Қылмыстық істерді басынан аяғына дейін тергеу мен шешу детальді құқықтық (процессуалдық) реттеумен ерекшеленеді. Мемлекеттік құқық қорғау органдарының қылмыстық іс бойынша өндіріске қатысушы азаматтардың барлық әрекеттері қылмыстық іс жүргізу заңы белгіленген шарттары қадағалана отырып, процессуалдық нысанда жүзеге асырылады. Қылмыстық істі тергейтін тергеуші мен тергеудің заңдылығын қадағалаушы прокурордың арасындағы қатынастар да іс жүргізу заңдарының нормаларына негізделген қылмыстық іс- жүргізу сипатында құрылуы мүмкін. Мемлекеттік органдар қызметі нысандарының әр-түрлігі прокурорлық қадағалауды жүзеге асыру кезінде пайда болатын құқықтық қатынастардың және де мемлекеттік органдар мен қоғамдық ұйымдардың заңдардың қолдануын қадағалау барысында қолданатын прокурорлық қадағалау құралдарының өзіндік ерекшеліктерін анықтайды. Сондықтан да біртұтас прокурорлық қадағалау шеңберінде мемлекеттік қызмет пен қоғамдық өмірдің белгілі бір салаларына сәйкес прокурорлық қадағалаудың мамандануын білдіретін прокуратура қызметінің салыстырмалы түрде дербес негізгі бағыттары жіктеледі [4, 58-бет].

Прокуратура қызметінің негізгі бағыттарының бірі ретінде сотқа дейін тергеп-тексеру органдары мен анықтама органдарының заңдарды қолдануын қадағалау қылмысты анықтау, ашу және тергеу кезіндегі заң бұзушылықтарды жою жөніндегі шаралар қолдану, алдын алу, анықтау жолымен жүзеге асырылады. Бұл қызмет прокурордың оны жүзеге асырудың шарттары мен тәртібін, прокурордың құқықтары мен міндеттерін белгілейтін құқық нормаларымен реттелген. Прокурорлық қадағалаудың мәнін ашу, сотқа дейін тергеп-тексерудің заңдылығына прокурорлық қадағалаудың теориялық және тәжірибелік мәселелерін қарастыру прокуратура қызметінің осы негізгі бағытының мақсаты мен мәселелерін және де пәні мен объектісін анықтап алуды талап етеді.

Қылмыстық істерді сотқа дейін тергеп-тексеру сатысындағы прокурорлық қадағалаудың объектісін анықтама мен тергеу органдарының заңдарды қолдануы, олардың қызметінің заңдылығы, яғни, анықтама және тергеу органдарының лауазымды тұлғаларының және сотқа дейін тергеп-тексерудің басқа да қатысушыларының процессуалдық актілері мен процессуалдық әрекеттерінің заңдылығы болып табылады. Прокурорлық қадағалау объектісінің мұндай түсінігі прокурордың қызметін белгілі бір шеңберге сыйғызып, қадағалау саласын қадағаланатын органдар мен лауазымды тұлғалардың қызметінің басқа жақтарынан бөліп, прокурорлық қадағалаудың нақты мәселелерін белгілейді және тексерулердің әдістемесін анықтайды. Тергеу аппараты және анықтама органдары қылмыстарды алдын алу, олар туралы хабарламаларды қарастыру және қылмыскерді іздестіру жөнінде үлкен жұмыстар атқарады. Бұл қызметтің заңдылығы да прокурорлық қадағалаудың объектісіне кіреді. Осылайша, қарастылып отырған саладағы

прокурорлық қадағалаудың объектісі болып анықтама мен тергеу органдарының қылмыстарды алдын алу, анықтау, ашу және тергеу жөніндегі заңдарды қолдануы табылады. Алайда қадағалау объектісінің түсінігі прокурор қызметінің мазмұнын толық түрде ашпайды. Оның мазмұны қадағалау пәні түсінігімен нақтыланады. Егер қадағалау объектісі заңдарды қолдану жөніндегі қызметтің сипатын белгілесе, қадағалау пәні орындалуын қадағалау жүзеге асырылатын нақты құқықтық нормалармен анықталады [5,346-бет].

Қылмыстық іс жүргізу заңы әрбір процессуалдық әрекеттің орындау тәртібін, оларды орындау кезінде міндетті түрде орындалуы тиіс шарттарды белгілейді. Мысалы, орындалу орнын, қатысушылар құрамын, тергеу әрекеттерін және олардың қорытындысын бекіту, процессуалдық актілердің, қаулылар мен хаттамалардың мазмұны мен нысанын белгілейді. Сотқа дейін тергеп-тексеру- бұл біріншіден тергеушінің қызметі және сонымен қатар жалғыз оның ғана емес, оның шеңберінде қылмыстық іс жүргізудің аталған сатысының басқа қатысушыларының да әрекеті кіреді.

Олардың қатарына тергеу бөлімдерінің бастықтары, жәбірленуші және оның өкілдері, айыпталушы мен қорғаушы, мамандар, сарапшылар, аудармашылар, айғақтар тағы басқалар кіреді. Прокурорлық қадағалаудың пәні тергеу органдарының лауазымды тұлғаларының заңның нақты талаптарын қолдануы ғана емес, сол сияқты басқа да жоғарыда аталған процестің қатысушыларының заңды қолдануы болып табылады. Жоғарыда аталғандарды ескере отырып қарастырылып отырған саладағы прокурор қадағалаудың пәні дәлелдемелерді табу, бекіту мен тергеу шаралары өндірісі кезіндегі оларды қолдану, процессуалдық әрекеттердің қорытындыларының хаттамаларда дұрыс бейнеленуінің заңдылығы, айыпталушы ретінде жауапқа тартудың заңдылығы, ұстаудың заңдылығы, бұлтартпау шарасын тандап алудың заңдылығы, сотқа дейін тергеп- тексеруге жіберілген қорғаушының әрекеттерінің заңдылығы, қылмыстарды ашу мен қылмыскерді іздестіруге бағытталған шаралардың заңдылығы және тағы сол сияқтылар екендігі туралы қорытынды жасауға негіз болатындығын айтуға болады [6,56-бет].

Тергеу жүргізілетін тұлғаның кез-келген процессуалдық актілерде бейнеленбейтін ұйымдастырушылық, қосымша (мысалы, қылмыс туралы және оның қатысушылары туралы жедел ақпаратты қабылдау мен талдау, тергеу әрекеттерінің өндірісіне дайындық шараларын жүргізу; мамандар мен сарапшыларды, айғақтарды дайындау және т.с.с.) жұмыстары прокурордың алдына тергеу материалдарын талдау кезінде тергеу әрекеттерінің хаттамаларында бекітілген күйінде болады. Осылайша, мысалы, қылмыстық іс материалдарымен танысқан кезде прокурор тергеу шаралары өндірісінің уақытылы жүргізілмеуін, жеке тергеу әрекеттері барысындағы кейбір жағдайлардың толық анықталмауын және анықталуы мүмкін. Сондықтан да прокуратура қызметінің қарастырылып отырған бағытындағы прокурорлық қадағалау пәніне қылмыстық істерді тергеудің тәртібі жөніндегі заңның талаптары көрініс табатын процессуалдық актілердің заңдылығы да кіреді. Осылайша, сотқа дейін тергеп-тексеру мен анықтама органдарының заңдарды қолдануының прокурорлық қадағалауының пәні қылмыстарды ашу, алдын алу

және тергеу жөніндегі жеке тергеу әрекетінің және де осы әрекеттер көрініс табатын процессуалдық актілердің заңдылығы болып табылады.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасының Конституциясы 30 тамыз 1995 ж. (19.09.2022 ж. берілген өзгерістер мен толықтыруларымен)
2. Қазақстан Республикасының Прокуратура туралы заңы 5 қараша 2022 ж. (2023.12.09 берілген өзгерістер мен толықтыруларымен)
3. Бакаев Д.М. Надзор прокурора района за расследованием уголовных дел. Москва, 1979 г.С.56
4. Бегалиев К.А. Роль прокурора в уголовном процессе. Алматы, 1999г.С.58
5. Ерешев Е.Е., Мукашев М.Б. Қазақстан Республикасындағы прокурорлық қадағалау., Алматы 2001. 346 -347 бб.
6. М.С. Нәрікбаев Қазақстан Республикасындағы прокурорлық қадағалау Астана: Әділет, 2005.56-бет

УДК 343

Калданбай А. Б.
Master's student Q University

Денсаулыққа қасақана ауыр зиян келтірудің сараланған құрамы

Андатпа. Бұл мақалада адамға қарсы қылмыстар бойынша қылмыстық заңды қолдану теориясы мен практикасы, сондай-ақ денсаулыққа қасақана ауыр зиян келтіру, қылмыстарды саралау мәселелері қарастырылады.

Кілт сөздер: Өмір мен денсаулыққа қарсы қылмыстар, адамның құқықтары мен бостандықтары, абайсызда қылмыстар, санаттар бойынша қылмыстар ұғымы, денсаулыққа қасақана зиян келтіру.

Аннотация. В данной статье исследуются вопросы теории и практики применения уголовного закона по преступлениям против личности, а так же умышленного причинения тяжкого вреда здоровью, проблемы дифференциации преступлений.

Ключевые слова. Преступления против жизни и здоровья, права и свободы человека, преступления по неосторожности, понятие преступления по категориям, умышленное причинение вреда здоровью.

Annotation. This article examines the issues of theory and practice of the application of criminal law for crimes against the person, as well as intentional infliction of serious harm to health, the problems of differentiation of crimes.

Keywords: Crimes against life and health, human rights and freedoms, negligent offenses, the concept of offenses by category, intentional harm to health.

Адам өмірі, әлеуметтік құндылықтың негізін қалаушы, ең маңызды, табиғатпен берілген игілік болып анықталады. Адам өміріне қарсы қылмыс жасау кезінде, қалпына келтірілмейтін немесе орны толтырылмайтын салдары орын алады: адам өмірін жоғалту ешқашанда бір амалдармен қайта қалпына келтірілмейді.

«Қазақстан Республикасы азаматтарының денсаулығын қорғау туралы» заңында медициналық және фармацевтикалық қызметкерлер, өздерінің қызметтік міндеттеріне сәйкес, медициналық көмек көрсетулер тиіс делінген. Ондай көмекті көрсетпеу қылмыс болып саналады. Заңға сәйкес немесе ереже бойынша көмек көрсетуге адамның дәлелді себептерсіз науқасқа көмек көрсетпеу абайсызда науқастың денсаулығына орташа ауырлықтағы немесе ауыр зиян келтірсе, не оның өлуіне себеп болса, ол үшін жауаптылық Қылмыстық кодекстің 118-бабында көзделген [1].

Қауіпті жағдайда қалдыру, өміріне немесе денсаулығына қауіпті жағдайындағы және сәбилігіне, қарттылығына, науқастығына байланысты немесе өзге де дәрменсіз күйінің салдарынан өзін-өзі сақтап қалу шараларын қабылдау мүмкіндігін айырылған адамды көрінеу көмексіз қалдыру, кінәлі кісінің ол адамға қамқорлық жасауға міндетті болған не оның өміріне немесе денсаулығына қауіпті күйде өзі қалдырған жағдайларда қылмыстық заң бойынша жауаптылық көзделген.

Адамның жыныстық дербестігі және жыныстық еркіне қарсы қылмыстар, нәпсіқұмарлық адам бойына біткен табиғи қасиет. Ол негізіне мораль принциптері, неке бойынша және де нектен тыс жыныстық ара қатынастарын реттейтін заңдардың нормалары бойынша шектеледі.

Адамның жалпы еркіндігі мен дербестігі жыныстық еркіндікті де, ересек адамның нәпсіқұмарлық тәбетті қандай нысанда кіммен қанағаттандыратының өзі шешетін дербестікті де қамтиды және де ересек адамның да, кәмелетке толмағанның да жыныстық дербестікке құқығы бар деген мағына береді. Қылмыстық заң Қылмыстық кодекс 120-124 баптары бұл құқықтарды қоғамда қалыптасқан жыныстық мораль нормаларына көрінеу қайшы іс-әрекеттерді жасауға тиым салу арқылы қорғайды [2, 69-бет].

Жыныстық дербестікке қарсы қылмыстар дегеніміз қылмыстық заңда қарастырылған, 16 жасқа немесе 14 жасқа толмаған адамның жыныстық деместігіне, дене бітімінің және психикалық қалыпты дамуына ересек адамның жыныстық еркіндігіне немесе қоғамда қалыптасқан жыныстық қатынас ғұрпына қалыпты қастандық бұл қарастырылып отырған қылмыстардың қоғамға қауіптілігі сол, олар адамның жыныстық еркіндігі мен, жыныстық дербестігіне елеулі нұқсан келтіреді кәмелетке толмағандарды бұзады, олардың дене бітімі мен ішкі жан дүниесінің дамып қалыптасуына теріс ықпал жасайды қоғамдық мораль білдіреді.

Жәбірленушіге сипаттаманы әрбір бап бойынша бөлек, заңның мәні бойынша беру керек, жәбірленуші жасына қарамай әйелде ер адамда болуы

мүмкін,яғни екі жыныстың да адамдарын бірдей қорғау қылмыстық заңда көрсетілген. Енді 120 бап бойынша зорлау дегеніміз - әйелдің жыныстық еркіндігі мен жыныстық дербестігіне қол сұғудың ең ауыр түрлерінің бірі[3,67-бет]. Қылмыстық заң бойынша зорлау дегеніміз- жәбірленушіге немесе басқа адамдарға күш қолданып немесе психикалық қысым жасап қорқытып не жәбірленушінің дәрменсіз күйін пайдаланып ер адамның әйелімен кәдімгі түрде жыныстық қатынасқа баруы. Бұл қылмыстың объектісі -әйел жынысты адамның жыныстық еркіндігі мен жыныстық дербестігі. Бұл дегеніміз- ер адаммен жыныстық қатынасқа бару мәселесін әйел өзі шешеді деген сөз. Жыныстық қатынасқа әйелдің ықтияры болмағандығына оның ондай әрекетке ешбір келісім бермеуі және жанталасып қарсыласуы дәлел болады. Зорлаудың жәбірленушісі тек әйел жынысты адам ғана болады. Зорлағандық үшін жәбірленушінің мінез-құлқы, жүріс-тұрысы рөл атқармайды, жезөкшені,көңілдесін, әйелін зорлағандық үшін де жауаптылық қарастырылған. Қазақстанның қылмыстық заңы кез келген адамның жыныстық еркіндігін,оның оны қалай пайдаланып жүргендігіне қарамастан, қорғайды[4,481-бет].

Зорлаудың объективтік жағы - жәбірленушіге немесе басқа адамдарға күш қолданып немесе оны қолданбақшы болып қорқытып не жәбірленушінің дәрменсіз күйін пайдаланып жәбірленушімен жыныстық қатынас жасауда. Бұл ретте әйел мен ер адамның кәдімгідей бірігуін жыныстық қатынасқа бару деп түсіну қажет. Егер жыныстық қатынас әйелдің ықтиярынсыз, оған күш жұмсалып немесе оны не басқа адамдарды қорқытып, не оның дәрменсіз күшін пайдаланып жасалса,ол зорлау болып танылады. Алдап немесе өзіне деген сенімді теріс пайдаланып жыныстық қатынасқа барудың әйелдің келісімін алса, онда зорлағандық болмайды. Зорлау кезінде күш жұмсау дегеніміз -ұрып-соғып жәбірленушінің денесіне әр түрлі дәрежедегі жарақат түсіру. Бұл ретте оның тәнің ауыртады, бостандығын шектейді, байлап тастайды, қылқындырады, қысқасы, жәбірленушінің қарсылығын басу немесе қарсыласуына мүмкіндік бермеу үшін әртүрлі әрекеттер жасайды[5-612-бет].

Зорлау жасау үшін күш қолданудың бір тәсіліне заң психикалық қысым жасауды да жатқызады. Сонымен жәбірленушінің қарсылығын басу үшін кінәлі онысөзбен қорқытады,оған қару көрсетеді,ондағы мақсат-күш жұмсаудан қайтпайтындығын көрсету. Қорқытуды зорлауды тәсілі ретінде пайдаланғандаоның заңсыз болуы тікелей,қарқынды көрсетілуі, ол нақты және шындық болуы тиіс. Тек сондай ғана әйелді дәрменсіз етеді. Мүлкінді жоямын деп қорқыту немесе жәбірленушіні масқаралайтын деректерді мәлім етемін деп қорқыту, яғни арандатушылықпен жыныс қатынасын жасау зорлау болып танылмайды. Мұндай әрекеттерді жасаймын деп қорқыту әйелді дәрменсіз жағдайға душар етпейді, себебі оның өзін -өзі сақтап қалу шараларын қабылдауға немесе басқалардан көмек сұрауға мүмкіндігі болады. Күш жұмсау немесе күш жұмсаймын деп қорқыту тек жәбірленушіге ғана қатысты емес, басқа адамдарға да(туыстарына, жақындарына, таныстарына) қатысты болуы мүмкін.

Зорлаудың мына түрлері сараланған болып табылады:

Адамдар тобы, алдын ала сөз байласқан адамдар тобы немесе ұйымдасқан топ жасаған зорлау. Адамдар тобы жасаған зорлауға екі немесе одан көп адамның зорлаудың объективтік жағына кіретін тым болмаса бір әрекетті алдын ала келіспей жасаған зорлауы жатады. Алдын ала сөз байласқан адамдар тобының зорлауы дегеніміз-сол қылмысты жасауға алдын ала өзара келіскен адамдардың қылмысқа қатысуы. Ұйымдасқан топ жасаған зорлауға бір немесе бірнеше қылмысты жасау үшін бұрыннан біріккен тұрақты адамдар тобы жасаған зорлау жатады [6,640-бет]. Топтасып зорлағандық үшін тек тікелей зорлық көрсетіп жыныстық қатынасқа барған адамадар ғана емес,сонымен қатар жәбірленушіге күш қолданып немесе оны қорқытып жыныс қатынасының жасалуына көмектескен адамдар да жауапқа тартылады. Олар топтасып әйел зорлауға қатысқандар болып танылады. Жәбірленушіге қарсы күш қолданбаған, бірақ оны басқа біреудің зорлап жыныстық қатынас жасауына көмектескен адамдар қылмысты ұйымдастырушы, арандатушы немесе оған көмектесуші ретінде Қылмыстық кодекстің 28-бабы бойынша және 120-баптың тиісті бөлігі бойынша жауапталады. Бірнеше адамның бір әйелді топтасып зорлағаны ғана емес, бірнеше адамның өзара келісіп және күш қолданып немесе қорқытып бірнеше әйелдің әрқайсысын топтасып зорлағандыққа жатады. Егер топ ұйымдасқан болса, зорлау кезінде өздерінің атқарған рөлдеріне қарамастан, топтың ұйымдастырушысы да, оған қатысушылар да Қылмыстық кодекстің120-бабы 2-бөлігінің А тармағы бойынша жауапталады. Топтасып әйел зорлауды ұйымдастырушы адамдардың әрекеттері,сол қылмысқа қатысқан басқа адамдар өздерінің есі дұрыс еместігіне , жасының толмағандығына немесе басқадай себептерге байланысты жауаптылықтан босатылса да, жоғарыда көрсетілген бөлік бойынша сараланады.

Өлтіремін деп қорқытып,сондай-ақ жәбірленушіге немесе басқа адамдарға аса қатыгездік жасап зорлау.Өлтіремін деп қорқытқанда кінәлі оны ауызша айтады немесе соған сай әрекет жасайды. Мысалы айтсақ, жыныстық қатынасқа баруды талап етіп жәбірленушіні қылқындырады, оған қару, пышақ,ұстара көрсетеді, оларды қолдануға ұмтылады. Өлтіремін деп қорқыту арқылы жәбірленушіге психикалық қысым жасалынады, ол өз өмірін сақтап қалуды ойлап ешқарсылық көрсетпейді. Қорқыту нағыз шындық болуға тиіс және тікелей жасалынған. Жәбірленушіні дәрменсіз ететіндей сол қорқытудың қаншалық рас болғанын әрбір жағдайда сот анықтайды. Егер зорлау аяқталғаннан кейін, егер ол жайында айтсан Өлтіремін деп жәбірленушіні қорқытса, онда кінәлі Қылмыстық кодекстің 120-бабының 1-бөлігі бойынша және қорқытқандық үшін қосымша 112-бап бойынша жауапқа тартылады.Адам өлімімен ұштасқан зорлау,қасақана адам өлтіру ретінде,Қылмыстық кодекстің 96-бабының 2-бөлігінің К тармағы бойынша саралануға тиіс. Зорлаған кезде қатыгездік танытудың белгісі- зорлап жыныстық қатынас жасау кезінде жәбірленушінің немесе басқа адамдардың тәнін,жанын қатты ауырту.

Азаптау, қинау,т.б. жан күйзелту –жәбірленушінің қарсылығын басатын тәсіл болып табылады. Әйелді жақын,туыс адамдарының көзінше, әдейі көрсетіп зорлау қинау да аса қатыгездікке жатады. Жәбірленушінің соз ауруын жұқтырып алуына әкеп соғатын зорлау.Қылмыстың бұл нышаны болу үшін

кінәлі өзінің сөз ауруымен ауратынын білуге және оның жұғатынын біле тұра зарлап қылмыстық қатынасқа баруы тиіс. ҚК 120-бабы 2-бөлігінің В тармағымен саралау үшін жәбірленушіге кінәлінің қандай ауру жұқтырғынның маңызы жоқ. Бірақ, егер зорлау кезінде жұққан сөз ауруынан жәбірленушінің денсаулығына ауыр зиян келсе, онда ол зорлаудан келген ауыр зардап деп танылуы мүмкін.

Бірнеше рет жасалған зорлау немесе бұрын нәпсіқұмарлық сипаттағы зорлау әрекеттерін жасаған адамның зорлауы. Егер кінәлі екі немесе одан да көп рет зорлап жыныстық қатынас жасаса, ол бірнеше рет жасалған зорлау деп танылады. Егер кінәлі ҚК 121-бабында көзделген қылмысты жасаған болса, онда ҚК 120-бабы 2-бөлігінің Г тармағы қолданылады, ал оның сол бірінші қылмысты орындаушы немесе оған қатысушы болғандығының және оған дейін аяқталған немесе аяқталмаған қылмыс жасағандығының маңызы жоқ. Жәбірленушіні белгілі бір уақыт өткеннен кейін қайта зорлағанда ғана бірнеше рет зорлау болады.

Сонымен, жоғарыдағыларды атай келе адамның жеке басына қарсы туындайтын қылмыстардың түрлеріне қорытынды жасаймын. Яғни, осы қылмыстардың алдын алу үшін, оқиға туындағаннан кейін мемлекет тарапынан қатал тәртіп болуы керек және заңдардың нормативтік құқық актілердің міндетті түрде орындалуын бақылауымыз қажет. Ал біздің мемлекетімізде көптеген заңдар шығарылады да, ол нақты жағдайда жүзеге асырылмай қалып жатады. Бұл қылмыстарды болғызбау үшін қылмыспен күресудің бірден-бір құралы қылмыстық заң болып табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасының қылмыстық кодексі 3 шілде 2014 ж. (12.09.2023 ж. берілген өзгерістер мен толықтыруларымен)
2. Е.Ж.Абилезов. Уголовное право Республики Казахстан. Алматы., 2009.
3. Комментарий к Уголовному кодексу Республики Казахстан. П/р. И.Ш. Борчашвили и Г.К. Рахимжановой. Караганда, 2009.
4. Уголовное право Республики Казахстан. Учебник для вузов. Том 1. Особенная часть (главы 1-10) / отв. ред. И. Рогов, К. Балтабаев, А. Коробеев. – Алматы: Жеті жарғы, 2016. – С.481-499.
5. С.М. Рахметова, Т. Ә. Қайыржанова. Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексіне түсініктеме. Алматы. 2011ж. -612б.
6. Бекмагамбетов А.Б., Ревин В.П., Рыхлов О.А. Уголовное право Республики Казахстан. Общая и Особенная части / под ред. В.П. Ревина. – Алматы: Жеті жарғы, 2010. – С.640-650

УДК 343

Садыров С. Г.
Master's student Q University

Қылмыстық іс жүргізудегі дәлелдемелердің маңыздылығы мен шындыққа көз жеткізудің құралы ретінде

Андатпа

Мақалада қылмысқа қарсы күрес мәселелері және жасалған қылмыстық құқық бұзушылықтарды ашудың негізгі құралы ретінде дәлелдемелерді жинау әдістері, сотқа дейінгі іс жүргізуде дәлелді базаны пайдалану қарастырылады.

Кілт сөздер:

Сот дәлелдемелерінің теориясы, объективті шындық, сотқа дейінгі тергеу, қылмыстық құқық бұзушылықтармен күрес, дәлелдемелердің белгілері мен көздері

Аннотация. В статье рассматриваются проблемы борьбы с преступностью и способы собирания доказательств как основного средства раскрытия совершенных преступных правонарушений, использование доказательственной базы в досудебном производстве.

Ключевые слова:

Теория судебных доказательств, объективная истина, досудебное расследование, борьба с уголовными правонарушениями, признаки и источники доказательств

Annotation. The article discusses the problems of combating crime and ways of collecting evidence as the main means of uncovering committed criminal offenses, the use of evidence in pre-trial proceedings.

Keywords: Theory of judicial evidence, objective truth, pre-trial investigation, combating criminal offenses, signs and sources of evidence

Қазақстан Республикасында құқықтық мемлекет орнату кезеңінде, қылмыспен күресу мәселесіне аса көңіл аударылады. Қылмыспен күресу, заңдылықты сақтау Қазақстан Республикасының Конституциясында, Қазақстанның 2030 программасында қарастырылғын, онда былай деп көрсетілген, мемлекет пен әр азаматтың мүддесін қамтамасыз ететін, сот жүргізудің демократиялық ұстанымы, заң алдында азаматтардың тең құқықтығы және басқа да кепілдіктер қатаң сақталуының керектігі.

Құқық қорғау органдарының ең маңызды мәселесі, қылмысты ашу және тергеу кезінде ғылыми-техникалық процестің жетістіктерін жан-жақты пайдалану, кез-келген қателіктердің алдын-алу болып табылады, ал ол құқық қорғау органдарына, қылмыс ісінің барлық жағдайларын толық және жан-жақты зерттеуді, барлық дәлелдерді тыңғылықты саралауды міндеттейді. Адамдарды жан-жақты тәрбиелеу мемлекет алдында тұрған міндеттерді орындау кепілі болып табылады. Аталған бұл міндеттерді орындау үшін көптеген тергеу және сот органдарының жұмыстарында кездесетін кемшіліктерді жойып, олардың алдын алу қажет.

Қылмыспен күресу тергеу жұмысы қаншалықты ғылымға негізделіп, қылмыстық іс жүргізу заңына сәйкес және дұрыс жолға қойылғанына байланысты болады. Қылмыспен күресудің нәтижелі болуы, көбінесе тергеу әрекеттерін білікті және шебер жүргізуге байланысты, солардың ішінде елеулі

орын алатыны жауап алу шеберлігі. Жауап алу өте күрделі тергеу әрекеттерінің қатарына жатады. Жауап алуды жүргізу үшін тергеушіден психологияны, сот психологиясын, сотқа дейін тергеп-тексеру жүргізу әдісін, криминалистикалық тактиканы жан-жақты білуді талап ететді. Жауап алу ең көп тараған тергеу және сот әрекеті. Өзінің сипаты жағынан құрамында қылмыстық іс қозғау, криминалистік, ұйымдастырушылық, психологиялық және тәрбиелік мәні бар көп салалы және күрделі тергеу әрекеті, сол себептен осы мәселеге ғылыми қызметкерлердің көп көңіл бөлуі заңды да.

Дәлелдемелер ұғымы дәлелдеме теориясының негізін құрайды. Дәлелдемелер ұғымы қылмыстық сот өндірісінің қатысушыларының құқықтары мен міндеттерін белгілеуге әсерін тигізеді. Дәлелдеме ұғымының екі жақты сипаты болады: а) тектік сипаттағы философиялық ұғым; ә) төрлік сипаттағы іс жүргізу құқықтық ұғымы. Философия көзқарасы тұрғысынан дәлелдеме дегеніміз — шындықты анықтаудың процесі (әдісі), пайымдаудың шынайылығын негіздеу. Кең мағынасындағы дәлелдеме қандай да бір пайымдаудың шынайылығын айқындайтын кез келген рәсім, бұл кейбір қисынды пайымдауларды, сондай-ақ кейбір табиғи құбылыстар мен заттарды сезім арқылы қабылдау жолымен жүзеге асады. Тар мағынасында — бұл шынайы алғышарттардан дәлелденетін тезистерге бастайтын дұрыс ой қорытындылардың тізбегі. Сонымен, философиялық түсінік дәлелдемені екі мағынада қамтиды: а) дәлелдеме — шындықты анықтаудың процесі не әдісі; ә) дәлелдеме — тану мен бағалаудың статистикалық объектісі.

Қылмыстық іс жүргізу құқығы үшін статистикалық объект деген дәлелдеме ұғымының екінші мағынасы тен, қылмыстық сот ісін жүргізу шеңберіндегі өзгеше қызмет төрі ретінде шындықты анықтау процесінің өзі дәлелдеу терминімен белгіленеді, оның мақсаты туралы дербес тарауда айтылады. Дәлелдеме ұғымының қылмыстық іс жүргізуінің мәнін формальды қисынмен жұмыс істейтін дефинициядан (анықтаудан) ажырата отырып, А.И. Трусов былай деп жазады: Сот дәлелдеуде жалаң ойлармен ғана емес, ең әуелі фактілермен жұмыс істейді. Әрі қарай А.И. Трусов соттық дәлелдемелердің мынадай негізгі белгілерін негіздейді:

1) соттық дәлелдермен іс жүзіндегі деректерді білдіреді;

2) жалпы кез келген іс жүзіндегі деректер соттық дәлелдемелер болып танылмайды, нақты көмегімен жағдайды айқындауға септігі тигендері, қылмыстық істі дұрыс шешу үшін маңызы барлары ғана соттық дәлелдемелер бола алады;

3) соттық дәлелдемелер арқылы заңда көзделген қылмыстық іс жүргізушілік нысандарында, яғни белгілі бір тәртіппен фактілер анықталады немесе жоққа шығарылады [1,77-бет].

Р.С. Белкиннің пікірі бойынша жинақталған, зерттелген және бағаланған дәлелдемелер дәлелдеудің, яғни шындықты анықтаудың мақсатына қол жеткізудің құралы ретінде қызмет етеді. Дәлелдеме — шындыққа көз жеткізудің құралы. Сонымен бірге дәлелдеме шындықты жасаудың құралы емес. Қылмыстық процестегі дәлелдемелердің мәні туралы жалпы түсінік шындықты тану процесімен өзара байланысқа түскен кезде дәлелдеме -

қылмыстық іс жүргізу құқығының аса маңызды сипаттарының бірі болып табылады деп айта аламыз. Дәлелдеме сот әділдігінің басты сипаты. Сот ісін жүргізуді жүзеге асыратын адамдар мен органдардың бөкіл қызметі іс бойынша шындықты анықтауға және осы арқылы істі әділетті шешуге бағытталған. Дәлелдемесіз нақты адамға өкім шығаруға құқықтық негіз жоқ.

Қелтірілген жағдайлар қылмыстық процесте дәлелдеме ұғымын заңды түрде бекітудің негізіне алынған болатын. Мәселен, ҚПҚ-нің 115-бабында былай деп жазылған: «Оның негізінде анықтаушы, тергеуші, прокурор, сот осы Кодексте белгіленген тәртіппен Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексінде көзделген әрекеттердің болғандығын немесе болмағандығын, айыпталушының бұл әрекетті жасағандығын немесе жасамандығын және айыпталушының кінәлілігін не кінәлі емес екендігін, сондай-ақ істі дұрыс шешу үшін маңызы бар өзге де мән-жайларды анықтайтын заңды тәрде алынған іс жүзіндегі деректер қылмыстық іс бойынша дәлелдемелер болып табылады» Сонымен, дәлелдеменің белгілері мыналар болып табылады: дәлелдемелердің ҚПҚ-де көрсетілген тәртіп сай алынуы; дәлелдемелерде анықталатын жағдайларға қатысы бар іс жүзіндегі деректердің болуы; дәлелдемелерді жинау және солардың негізінде қылмыстық жазаға жататын әрекеттің бар екендігін немесе болғандығын анықтау; мұндай анықтауды анықтаушының, тергеушінің, прокурордың және соттың ғана құқығына беру; жасады деп айып тағылып отырған әрекетте адамның кінәлі екендігін не кінәсіздігін анықтау. Заң іс үшін маңызы бар іс жүзіндегі дерек көздерінің толық тізбесін белгілейді. Мұндай көздер қатарына сезіктінің, айыпталушының, жәбірленушінің, куәнің жауаптары; сарапшы қорытындысы; заттай дәлелдемелер; іс жүргізудің хаттамалары және өзге де құжаттар жатады. Бұл тізімді кеңейтіп түсіндіруге болмайды. Қылмыстық іс жүргізу құқығы ғылымында соңғы уақытқа дейін дәлелдемені құқықтық категория ретінде түсінуге байланысты бірлік болмады. Төмендегідей үш көзқарас айқын анықталды.

1. Дәлелдеме екі жақты табиғаты бар категория. Бір жағынан бұл факті деректер, ал екінші жағынан, осы факті деректердің көздері. Бұл ілім «дәлелдемені екі жақты түсіну» деген атақ алады. Осы көзқарасты негіздей отырып М.С. Строгович былай деп жазды: «Дәлелдеме ұғымының екі мағынасы бар. Дәлелдеме, бұл, біріншіден, қылмыстың болғандығы немесе болмағандығы, оны жасаудағы белгілі бір адамның кінәлі немесе осы адамның жауапкершілік деңгейіне байланысты болатын істің басқа да жағдайлары анықталған фактілердің бір тобы» [2,432-бет]. Екіншіден, заңда қарастырылған көздер дәлелдемелер болып табылады, олардан тергеу мен сот іс үшін маңызы бар фактілер туралы мәліметтер алады және сол арқылы осы фактілер анықталады.

2. Демек, екінші көзқарас іс жүзіндегі деректерді және. олардың іс жүргізу көздерінің бірлігіне сүйенеді. Бұл көзқарасты М.К. Треушников, В.Я. Дорохов, М.А. Чельцов, П.А. Лупинская және басқа зерттеушілер қолдады.

3. Іс жүргізу дәлелдемелерінің мәнісін ғылыми пайымдаудағы үшінші бағыты — дәлелдемелерді қылмыстық іс жүргізу заңдары белгіленген көздерден

алған іс жүзіндегі деректерді дәлелдемелер ретінде танудан тұрады. Дәлелдемелер мен олардың көздері өзара байланысты, бірақ сәйкес келмейді.

Лазарева В. А. пікірі бойынша: іс жүзіндегі фактілерді олардың көздерінен ажыратуға, оларды бір-біріне қарсы қоюға болмайды. Олар табиғи түрде өзара байланысқан, өзара тығыз байланыста болады. Бірақ бұл өзара байланыстағы категориялардың әрқайсысының дербестігін жоққа шығармайтын диалектикалық байланыс. Бұл ой көштеген ғалымдардың еңбектерінен қолдау табады. Ішінара Е.А. Матвиенко былай деп жазды: «занда көзделген көздерден дәлелдеме деректерін алу - осы деректерді дәлелдеме ретінде пайдаланудың қажетті шартты. Бірақ бұдан дәлелдемелік мәлімет көзінің өзі дәлелдемеге айналмайды, оның табиғи құрамдас бөлігі бола алмайды» [3,303-бет].

Үшінші көзқарасты нақтылай отырып Л.М. Карнеева былай деп атап өтті: «фактілердің өзі емес, фактілер туралы мәліметтер дәлелдемелер болып табылады» Дәлелдеуге қатыссыз, қарапайым жалпы түрдегі іс жүзіндегі деректер - объективті болмыстың фактілері, объективті шындық. Әрі қарай ол былай деп жазады: «объективті болмыста тергеушінің, судьяның, куәнің немесе сарапшының көрініс тапқан фактілері дәлелдемелер болып табылады. Олар процесс барысында фактілер төрінде көрінеді, өйткені санада көрініс тапқан факті объективті шындық емес, пайымдаулар мен мәліметтер төріндегі бейне ғана»[4,46-бет].

Л.М.Карнееваның, Ф.Н. Фаткуллиннің және басқаларының көзқарастары мынадай түсініктер бойынша дұрыс деп ойлаймыз. Дәлелдемелерді олардың көздерімен теңестіру: қылмыстық іс жүргізу заңына қайшы келеді; мазмұны бойынша (іске қатысы, сенімділігі және т.б.) дәлелдемелерді жіктеуге мүмкіндік қалдырмайды, мұның өзі істің мән-жайын дәлелдеу кезінде елеулі рөл атқарады; көздердің өзі олардың мазмұны мен ақпараттың құндылығын есепке алмастан адамды айыптау үшін негіз қызметін атқара алмайды, өйткені айыптау туралы шешім қабылдау үшін іс жүзіндегі негіз белгіленген көндерден алынған тікелей мәліметтер болып табылады. Сонымен, дәлелдеме категориясының мазмұны іс жүргізу мағынасында екі жағдайдан қалыптасады: 1) дәлелдеме — бұл іс жүзіндегі деректер; 2)іс жүзіндегі деректер өздерінің көндерімен тығыз байланыста болады, бірақ олармен сәйкес келмейді және дербес сипаты болады. Л.М. Карнееваның пікіріне қайта оралсақ, дәлелдеме ретінде іс жүзіндегі деректер мәнін түсіну де бір ауыздылығымен ерекшеленбейді. Әдебиетте үш бағытты байқаймыз. М.А. Чельцов, М.С. Строгович, Р.Г. Домбровский бірінші бағыт іс жүзіндегі деректерді фактілер ретінде ғана түсіндіреді. Бөл түсінікке қарама-қайшы Л.Д. Кокорев, П.С. Элькинд, Ф.Н. Фаткуллин фактілер туралы мәліметтерді де, тергеуші және сот тікелей қабылдайтын дәлелдемелік фактілерді де іс жүзіндегі деректер деп түсінуді ұсынады. Және ақырында, біз жоғарыда атап өткендей, Малышева О. А., Гаврилов Б. Я. фактілердің өзін емес, фактілер туралы мәліметтерді ғана іс жүзіндегі деректер деп түсінуді ұсынады. Соңғы көзқарас мынадай түсініктер бойынша дұрыс [5,308-бет]. Қылмыстық сот ісін жүргізу шектерінен тыс қарапайым, жалпы түрдегі іс жүзіндегі деректер - өткен уақытта шын мәнінде

орын алған оқиғалар туралы ақпарат, яғни бұл объективті түрдегі шындықтың өзіне тән көрнісі. Мәселен, қылмыскер мүлік ұрлады делік. Факт ретінде ұрлық, біздің еркіміз бен санамыздан тыс өз алдына жеке тұрады. Осы факті туралы тергеу органдарына белгілі болған сәттен бастап тергеушінің алдында, сөз жоқ, өткен уақыт бейнесін қалпына келтіру және оны іс жүргізушілік жолмен бекіту міндеті туындайды. Өткен уақыттың бейнесі таным, яғни адам санасында көрініс табу жолымен қалпына келуі мүмкін. Бірақ осы өткен уақыт бейнесін тергеуші де сот та тікелей қабылдай алмайды. Бұл жерде ойша елестеу ғана орын алуы мүмкін. 2) заттық айғақтар фактілер болып табылады деген пікір қате. Мәселе мынада, олар заттық әлемнің бұйымдары болып табылатындықтан қандай да бір фактінің орнына жүрмейді, бар болғаны өткен уақытта орын алған әрекеттің іздерін сақтайды. 3) қылмысқа байланысты фактілерді қабылдаған адамдардың жауаптары басқа ештеңе де емес, олар өздері қабылдаған оқиға туралы мәліметтерді хабарлау ғана.

Пайдалған әдебиеттер тізімі:

1. А.И. Трусов. Доказывание в уголовном процессе. Учебно-методическое пособие. Материалы. Красноярск 1998 г. С. 77

2. М.С. Строгович Курс советского уголовного процесса. Общ. часть. М., 1989 г. С. 432

3. Лазарева В. А. Доказывание в уголовном процессе. — М.: Юрайт, 2023. 303 с.

4. Л.М. Карнеева М. : Юрид. лит.. Доказательства и доказывание при производстве расследования. Горький, 1977 г. С. 46

5. Малышева О. А., Гаврилов Б. Я. Досудебное производство в российском уголовном процессе: теория, практика, перспективы. — М.: Юрайт, 2024. 308 с.

УДК 343

Серік Е. С.

Master's student Q University

Іске қатысушылардың сотта заңды құқықтарын қамтамасыз етудегі прокурорлық қадағалау

Аннотация. Мақала қылмыстық іс жүргізудегі іске қатысушылардың сотта заңды құқықтарын қамтамасыз етудегі прокурордың өкілеттіктері мен заңдылық қағидасының орындауын және барлық іс бойынша жиналған фактілер мен мән-жайлардың объективтілігі мен жан-жақтылығын қадағалау мәселелері болып табылады.

Негізгі сөздер: конституциялық қағидалар, қылмыстық процестің міндеттері мен мақсаттары, сотталушы адамның мүдделері, айыпталушының

қорғануға құқығы,прокурорлық қадағалау, сотталушының жауаптылығын жеңілдететін мән-жайлар,моральдық, мүліктік,тәндік зардап.

Аннотация.

Статья представляет собой вопросы надзора за соблюдением полномочий прокурора и правил законности в обеспечении законных прав участников дела в суде в уголовном процессе, объективности и универсальности собранных по всем делам фактов и обстоятельств.

Ключевые слова: конституционные принципы, задачи и цели уголовного процесса, интересы подсудимого,право обвиняемого на защиту, прокурорский надзор,обстоятельства, смягчающие ответственность подсудимого,моральный, имущественный, телесный ущерб.

Annotation.

Бап прокурордың өкілеттіктерінің сақталуын және қылмыстық процесте сотқа қатысушылардың заңды құқықтарын қамтамасыз етудегі заңдылық ережелерін, барлық істер бойынша жиналған фактілер мен мән-жайлардың объективтілігі мен әмбебаптығын қадағалау мәселелерін білдіреді.

Key words: constitutional principles, objectives and goals of the criminal process, interests of the defendant, the right of the accused to defense, prosecutorial supervision, circumstances mitigating the defendant's liability, moral, property, and bodily injuries.

Тергеу сатысындағы іске қатысушылардың заңды құқықтарын прокурормен қамтамасыз етілуі бір мезгіл олардың құқықтарын және мүдделерін қорғау, жалпы қылмыстық процестің міндеттері мен мақсаттарын нәтижелі орындауын шарттарының бірі болып табылады.

Қазіргі қылмыстық сотқа дейін тергеп-тексеру органдары қылмыстық іске қатысушылардың құқықтарын қамтамасыз етуде міндеттілігін, осы құқықтың жүзеге асырулуы үшін жағдайлар туғызуын қарастырады. Қылмыстық іске қатысушылардың арасынан маңызды орынды күдікті және айыпталушы алады, олардың құқықтарын қорғау – қылмыстық процестің конституциялық қағидаларының бірі болып табылады.

Айыпталушының қорғануға құқығы-бұл процессуалдық құқықтарының жиынтығы болып табылады, оған тағылған айыпты сотта мойындамауына, келіспеуіне және іс бойынша барлық фактілерді белсенді түрде қатысып, зерттеуге, оның заңды мүдделерін бұзушылықты болдырмауын талап етуге мүмкіндік береді.

Заңды мүдделерін бұзушылықты болдырмауды талап ету, айыпталушының пайдасына болатын барлық фактілер мен мән-жайлардың объективтілігі мен жан-жақтылығын тексеру болып табылады. Процессуалдық заңдылық айыпталушыға көптеген құқықтарын бере отырып, прокуратура, сот, сотқа дейін тергеп-тексеру органдары әр айыпталушы өзінің процессуалдық барлық құқықтарының жиынтығын нақты түрде қолдана алуына мүмкіндік туғызуын талап етеді [1, 23- бет].

Қазақстан Республикасының қылмыстық процесстік кодексінің 58 бабында айтылғандай, талаптарды нақты түрде сақтау – іс бойынша

объективтік шындықты орнату маңызды кепіл, ал оны бұзу-заңда көрсетілген қылмыстық сот ісін жүргізу нысанынан бас тарту. Сондықтан, прокурор айыпталушының құқықтарын қадағалауды жүзеге асырады. Анықтама және сотқа дейін тергеп-тексеру органдарының айыпталушылардың қорғануға құқықтарын қамтамасыз ету бойынша міндеттері жан-жақты және көп қырлы.

Олар мыналар:

айыпталушыға оның процессуалдық құқықтарын мұқият түрде түсіндіру және осы не басқа тергеу әрекеттерін жүргізу кезінде нақты сақтау;

айыпталушыға осы не басқа фаткілерді тергеу уақытын ауыстыруды жібермеу,

айыпталушының барлық кемшіліктерін дұрыс қарап және объективті түрде шешу;

заңда көрсетілген немесе заңнан шықпайтын негіздер бойынша айыпталушыға қатысты қандай да болмасын күштеу шараларын қолданбауына жол бермеу;

заңда көрсетілгендей сол тергеу уақытында айыпталушының іс материалдарымен танысу;

егер айыпталушының балалары не мүлкі қараусыз қалса, онда шара қолдану керек,

белгілі бір негіздер бойынша іс тоқтатылған жағдайда жұмыс істеп жатқан айыпталушыға шара қолдану.

Сот талқылау барысында сотталушының қорғануға құқығын іске асыру үшін ең маңыздысы қорғаушының процестің осы сатысына қатысуы болып табылады. Қазақстан Республикасының қылмыстық процесстік кодексінің 67 бабына сәйкес сот талқылау барысында қорғаушы қатысуы керек [2-ҚПК].

Ол мына жағдайларда болуы қажет:

жасы толмағандардың қылмысы туралы іс бойынша сондай-ақ айып тағылған күннен бастап, өзінің дене жаратылысы мен ақыл-есінің кемдігінен қорғану құқығын өзі жүзеге асыра алмайтын басқа адамдардың істері бойынша ;

Есі дұрыс емес кезінде қоғамға қауіп-қатер тұғызатын әрекет жасаған, сондай-ақ қылмыс жасағаннан кейін ауырып қалған адамдар, яғни сот-психиатриялық сараптаманың қорытындысын алған кезден бастап;

тергеу жұмысының аяқталуы туралы және барлық тергеу өндірісімен танысу үшін айыпталушыға хабарлау кезінен бастап барлық басқа да істер бойынша;

Алғашқы екі жағдайда қорғаушының қатысы міндетті болып есептеледі. Жасы кәмелетке толмағандардың және өзінің дене жаратылысы мен ақыл-есінен кемдігінен ауыратын адамдардың істері бойынша айыпталушының қорғаушыдан тікелей бас тартуы тергеушіге міндетті түрде емес. Істің қиындығын, іске асу дәрежесін және айыпталушының жасын және басқа да нақты мән-жайларды ескере, тергеуші осындай бас тартуды қабылдамауға құқығы бар және қорғаушыны шақыра алады.

Басқа істер бойынша егер сотталушы қорғаушыдан бас тартпаса, қорғаушымен бірге өз сотта айтатын көзқарасын, пікірін, қылмысқа деген ойын

айтады. Бұл жерде айта кететін нәрсе- егер сотталушы адам қылмыс жасаған бойда өз кінәсін мойындамаса, онда қорғаушыда соның позициясын ұстау қажет. Яғни сотталушы адаммен оның қорғаушы бір ауызды болуы қажет. Керісінше, егер қорғаушы өзі қорғайтын адамның позициясынан ерекше болса, онда ол Қазақстан Республикасының «Адвокаттық қызметі» туралы заңына қайшы келеді. Яғни адвокат біле тұра, сотталушы адамның мүдделеріне зиян келтіруі мүмкін [3, 448-бет]. Егер сотталушы сотқа дейін тергеп-тексеру сатысында материалдық тәртәптәң пікірлері немесе басқа да себептерге байланысты қорғаушыны шақыру туралы сұрақты шеше алмай, екі ойда болған жағдайда, прокурор өзінің инициативасы бойынша сотталушыға қорғаушыны шақыруды ұсынады. Қылмыстық іс қаралу барысында, яғни бас сот талқылауында қорғаушы сотталушы адамды ақтайтын немесе оның жауаптылығын жеңілдететін барлық мән-жайларды анықтау мақсатымен қорғаудың заңда көрсетілген барлық амалдары мен тәсілдерін пайдалануға

Сонымен адвокат қорғаудың заңды әдістерін қолдана алады. Айыптау сияқты, қорғау да қылмыстық іс бойынша шындықты орнату тәсілі болып табылады. Іске қатысқан ретте, ол мыналарды істеуге құқылы: айыпталушымен оңаша кездесуге, істің барлық материалдарымен танысуға қажетті деректерді одан көшіріп алуға дәлелдемелер жинауға, тілектер қоюға, тергеуші, прокурордың заңсыз әрекеттеріне мен шешімдеріне шағымдану құқылы. Айыпталушыдан жауап алған кезде және оның немесе қорғаушының тілектері бойынша атқарылатын басқа да тергеу әрекеттері кезінде қорғаушы тергеушінің рұқсаты бойынша, көзбе-көз қатысып отыра алады [4, 215-бет].

Қорғаушы айып тағылған кезден бастап іске қатыса алады, оған айыпталушыға айып тағылған және одан жауап алған кезде қатысып отыруға және тергеушінің рұқсаты бойынша айыпталушыға сұрақ қоюға, басқадай тергеу істерін жүргізген кезде оларға қатысып, айыпталушының заңда қарастырылған құқықтарын орындалуын қамтамасыз етеді. Тергеуші қорғаушының сұрақтарын қабылдамай тастай алады, бірақ қабылданбаған сұрақтарды хаттамаға жазуға міндетті болып табылады.

Қылмыстық процессуалдық заңдылықтардың көрсетілген жағдайларын нақты сақталуына қадағалауды жүзеге асыра отырып, прокурор мынаны есте сақтауы қажет, қорғаушының қылмыстық істі тергеуге қатысуы айыпталушының мүдделерін қамтамасыз ету ғана емес, сондай-ақ тергеушілердің жұмыстарының сапасын көтеру қажет [5, 28-бет].

Тәжірибеде көрсеткендей, қорғаушылар тергеудің кемшіліктерін байқап отырады және әр-түрлі өтініштерді хабарлайды, олардың ерекше бір бөлігі тергеуші және прокурорлармен қанағаттандырылады. Бұл өтініштер өздерінің сипаттары бойынша тергеудің толық еместілігін, іс бойынша айыптаудың дұрыс еместілігімен, айыпталушыға қатысты қамауға алу түріндегі бұлтартпау шарасын қолданудың негізсіз екендігімен байланысты болады. Қорғаушылардың осындай өтініштерін мұқият түрде қарау істі тергеуде сапасын көтеруге және тергеушімен жіберілген қателіктерді жоюға әсер етеді, сондай ақ тергеушіге, прокурорға істің қайта тергеуге жіберілетіні туралы алдын алады. Тәжірибеде мынадай жағдайлар болады, қорғаушының тергеу

әрекеттері бойынша істі тоқтату туралы өтініші тергеушімен немесе прокурормен қанағаттандырылады. Сөйтіп, адамды негізсіз сотқа беруге жол бермейді. Барлық осы фактілер тергеу кезінде қорғаудың үлкен рөлін және тергеуші жағынан сияқты, олардың қызметіне қадағалауды жүргізетін прокурорлардың жүзеге асырып жатқан функциясын білдіреді.

Өкінішке орай, тәжірибеде сотқа дейін тергеп-тексеру сатысына қорғаушының қатысуы, маңыздылығын бағалаумен байланысты кемшіліктер жетіспеушіліктер кездеседі. Бір жағынан, кейбір қорғаушылар өздерінің функцияларының орындалуына формальды түрде қарайды, тергеу әрекеттердің орындалуына белсенді қатыспайды істің материалдарын толық зерттемейді, істі қосымша тергеуге жіберуіне жету мақсатымен. Басқа жағынан жеке тергеушіле қорғаушылар тергеу әрекеттері не қатысу үшін шаралар қолданбайды, егер айыпталушы және оның туысқандары іске белгілі бір адвокаттың қатысуын талап еткен жағдайда.

Тергеу кезінде оның алғашқы сатыларындағы басқа бір іске қатысушы күдікті болып табылады. Ресей профессоры Р.Д. Рахунов көрсеткендей «Күдікті істегі уақытша эпизодтық фигура. Мұндай жағдайда он күн мерзімде бола алады, мерзім біткеннен соң іс тоқтатылады, осы адамға қатысты немесе айып тағылуы мүмкін» [6,38-бет]. Кәзіргі қылмыстық-процессуалдық заңына сәйкес күдікті қылмыс істеді деген күдікпен ұсталған адам және айып тағылмастан бұрын бұлтартпау шарасы қолданылған адам болып табылады. Қылмыстық процесстік кодексінің 128 бабына сәйкес қылмыс істеді деп күдіктелген адамды тергеуші негіздердің бірі болғанда ғана ұстауға құқылы. Ол мыналар:

Бұл адамның қылмыс істеп жатқан үстінен шықса немесе қылмысты жаңа ғана істеп болған үстінен шықса;

Көзімен көрген адамдар, соның ішінде жәбірленуші де, қылмыс істеген осы адам деп тура көрсетсе;

Күдікті адамның айқын іздері табылса.

Тергеушімен жасалған заңның осы талаптардың әр фактісін бұзұшылық тергеуге қадағалауды жүзеге асыратын прокурормен жойылып отырылуы тиіс. Заңда көзделгендей, күдіктінің белгілі бір процессуалдық құқықтары бар, ол заңды мүдделерін талап етуге құқылы.

Күдіктінің құқықтары: анықтама жүргізуші адамның, тергеушінің және прокурордың әрекеттері жөнінде шағым беруге, түсініктеме беруге, өтініштер хабарлауға құқығы бар. Осы құқықтар оған негізсіз күмәнданудан қорғануға және өзінің заңмен қорғалатын мүдделерін талап етуге мүмкіндік береді. Заң күдіктіден жауап алудың тәртібін көрсетеді. Сондай-ақ жауап алар алдында күдіктіге оның құқықтарын түсіндірілуі керек және қандай қылмыс жасағаны үшін күдікті ретінде танылуы туралы хабарлауға тиіс. Тергеу барысындағы күдіктінің құқықтарын дұрыс сақтау өте маңызды болып отыр, тергеу және анықтама әрекеттеріне қадағалауды жүзеге асырушы прокурор күдіктінің заңды түрде ұсталуын қадағалайды. Қамтамасыз етілуіне үнемі көңіл бөліп отыруы қажет, себебі, күдікті деп – заң бойынша күдікті емес адам болып қалмау үшін, бір жағынан, істі тергеу барысында күдікті өзінің құқықтарын толығымен қолдана алу үшін.

Казірігі қылмыстық процессуалдық заңдылық бойынша қылмыстық сот ісін жүргізудің белсенді қатысушысы-жәбірленуші. Оның іске қатысуы өзінің құқықтарын қорғау әдістері ғана емес, сондай-ақ іс бойынша объективтік шындыққа жетудің бірден-бір шарты.

Азаматқа қылмыспен моральды, дене немесе мүлдітік залал келтірілгенін айқындап, тергеуші өз инициативасы бойынша немесе осы азаматтың арызын негізге ала отырып жәбірленуші деп тану туралы қаулы шығарады және ол туралы жәбірленушіге не оның өкіліне хабарлайды. Тергеушінің қаулысымен жәбірленуші деп танылған азамат, қылмыстық іс жүргізуде тергеудің ашу барысында кең құқықтармен қолдананды. Ол бойынша жауап беруге, дәлелдемелер тапсыруға, немесе өтініштер мәлімдеуге, іс материалдармен танысуға, кейбір тергеу әрекеттерін жасауда қатысуға тергеушінің әрекеттері жөнінде беруге құқылы.

Заң арнайы көрсеткен тергеуші жәбірленуші не оның өкіліне оның процессуалдық құқықтарын түсіндіруге және осы құқықтардың нақты түрде жүзеге асыратын мүмкіндіктерді қамтамасыз етуге міндетті. Жәбірленушінің құқықтарын қамтамасыз етпеу заңдылықты қатаң түрде бұзу болып табылады [7, 784-бет].

Сондықтан, прокурор тергеуге қадағалауды жүзеге асыру барысында өзінде бар барлық әдістерді қолдануы керек, себебі, тергеу барысында жәбірленушінің процессуалдық құқықтарын бұзу жағдайы болмау үшін. Тергеу барысында мынадай фактілер кездеседі, тергеу органдарымен жәбірленушінің құқықтарын қамтамасыз етуге көп көңіл бөлінбейді. Тергеушінің жеке басына қарсы қылмыстық іс бойынша сол адамды жәбірленуші деп тану үшін қажетті инициатива көтерілмейді. Прокурордың міндеті- практикада кездесетін мұндай жағдайды жою және жәбірленушінің заңды құқықтарын қамтамасыз ету. Осы институттың маңызды жағы мемлекеттік айыптаушы талапкерден одақтасын табады, оған айыптауды қолдауда, ал талапкер прокурордан қолдау күтеді. Сондықтан, тергеу әрекетінің объективтілігі мен жан-жақтылығын қамтамасыз ету сияқты, қылмыспен келтірілген материалдық залалды нақты түрде өтеу үшін қажетті шараларды туғызу сияқты ең маңыздысы талапкер мен жауапкердің құқықтарын сақтау болып отыр. Тергеу әрекетіне қадағалау жүргізуді жүзеге асырушы прокурор талапкермен жауапкердің заңды мүдделерімен құқықтарын шектейтін бұзушылықтың болмауына міндетті түрде бақылап отыруы тиіс. Сонымен бірге, тергеу әрекеттеріне қадағалау жүргізуді асыру барысында айғақтарыды, сарапшылардың, күә мен аудармашының заңды мүдделері мен құқықтарын қамтамасыз етуі қажет. Мұның әрқайсысы белгілі бір құқықтармен процессуалдық әрекеттің жақсылығын қамтамасыз ету үшін қажет. Мысалы, сарапшы өзіне қажетті материалдарды беруді талап етуде құқылы заңда көрсетілген негіздер бойынша қорытындының мәліметтерінен бас тартуға құқылы. Ал күә өзінің берген жауабының хаттамаға түскен текстісімен танысуға, хаттамаға керекті толықтырулар, түзетілер енгізуге құқылы. [8, 266-бет].

Істі тергеу барысында іске қатысушылардың құқықтарын сақтауды жүзеге асырушы прокурор мынаны еске сақтау керек, олардың құқықтарын

қамтамасыз ету – тергеу әрекеті кезіндегі дәлелдеудің жан-жақтылығын және объективтілігінің маңызды кепілі. Көптеген қылмыстарды жасаудың нәтижесі деп қана қылмыстық іс-әрекет емес, сондай-ақ материалдық залалды өтеу болып табылады.

Сондықтан, ол өкілетті лауазымды адамдармен органдардың қылмыспен келтірілген мүлктік залалды өтеуін талап етеді. Осы міндетті орындау қылмыстық іс жүргізудегі арнайы өкілетті адам мен органдардың міндеті тәртібінде жүргізіледі. Оның мазмұны тергеу органдарына материалдық залады өтеу бойынша жүргізуге тиісті шаралармен сипатталады. [9, 266-бет].

Барлық осы шаралар заңдылықта және процессуалдық әдебиетте көрсетілген. Олар мыналар болып табылады:

Қылмыстық іс әрекет нәтижесінде жоғалған материалдық қазыналарды белсенді іздеу және иесіне қайтарып беру;

залалмен келтірілген мөлшері және толық не жартылай материалдық жауапкершілікті болуға міндетті адамдардың тобы;

залалды өтеуге мүмкін олатын көздерді анықтау;

анықталған мүлктің бүтінділігі мен сақтауда екенін қамтамасыз ететін жоспарлы шараларды қабылдау;

Қазақстан Республикасының қылмыстық іс жүргізу заңнамасы талаптарына сәйкес тиісті адамдарды азаматтық талапкер мен азаматтық жауапкер деп тану. Осы аталған жоспарлы жұмыстар қылмыспен келтірілген материалдық залалды өтеу бойынша әрекеттердің мүмкін болатын комплексін қамтиды.

Қорыта келе, прокуратура - мемлекет басшысына елдегі Конституциялық заңдылықтың қажетті деңгейін қамтамасыз етуге мүмкіндік беретін және билік органдарының қызметінің заңды сипатын қамтамасыз ететін құрылымдарының бірі, олай болса, қылмыстық іс жүргізудегі қатысушылардың құқықтары мен міндеттерінің қамтамасыз етілуінің кепілдігі прокуратура органдары болып табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Быков Л.А. «Прокурорский надзор за исполнением законов в деятельности органов дознания и предварительного следствия» Тбилиси, 2004 г. С.23.

2. Қазақстан Республикасының Қылмыстық процесстік кодексі 04.07.2014 ж. (өзерістер мен толықтырулар 01.01.2024 ж.)

3. Доказывание и принятие решений в состязательном уголовном судопроизводстве: монография / Е.К. Антонович, Т.Ю. Вилкова, Л.М. Володина и др.; отв. ред. Л.Н. Масленникова. 2-е изд., перераб. и доп. Москва: НОРМА, ИНФРА-М, 2022. 448 с.

4. Досудебное производство в уголовном процессе / под ред. Б. Б. Булатова, А. М. Баранова. — М.: Юрайт, 2023. С.215

5. Уголовно-процессуальное право Республики Казахстан. Общая часть. Академический курс. Е. Е. Ершев. Общая часть. С.28

6.Рахунов, Р.Д. Участники уголовно-процессуальной деятельности по советскому праву

- М.: Госюриздат, 1961. С. 38

7. Уголовный процесс: учебник / А. В. Смирнов, К. Б. Калиновский; под общ. ред. А. В. Смирнова. Вступит. статья В. Д. Зорькина. 8-е изд., перераб. М.: Норма: ИНФРА-М, 2020. С.784

8.Оспанов С.Д. Уголовный процесс Республики Казахстан. Общая часть : учебник / - Алматы : Юрид. лит., 2003. – С.266

9. Уголовно-процессуальное право Республики Казахстан. Часть Общая. Книга 1. / Под общ. ред. Д. Ю. н., проф. Берсугуровой Л. Ш., Д. Ю. н., проф. Джансарасовой Р. Е.-Алматы: Казахский университет, 2016. – С.275

УДК 523

Теміржан Б. Г.

Master's student Q University

Қазақстанда және шет елдердегі монополияға қарсы заңнаманың даму тарихы

Аннотация. Статъя посвящена рассмотрению истории развития антимонопольного законодательства в различных странах, включая Казахстан, связана с изменениями в экономической и политической среде, а также с опытом борьбы с антиконкурентными практиками и монополизацией рынков.

Ключевые слова: антимонопольное законодательство, принципы, решение суда, ограничение свободы, монополия, общественный интерес, предприниматель, конкуренция.

Аннотация. Мақалада әртүрлі елдерде, соның ішінде Қазақстанда монополияға қарсы заңнаманың даму тарихы қарастырылады және экономикалық және саяси ортадағы өзгерістермен, сондай-ақ бәсекелестікке қарсы іс-әрекеттер мен нарықтарды монополиялаумен күресу тәжірибесімен байланысты...

Негізгі сөздер: монополияға қарсы заңнама, принциптер, сот шешімі, еркіндікті шектеу, монополия, қоғамдық мүдде, кәсіпкер, бәсеке.

Annotation. The article examines the history of the development of antitrust legislation in various countries, including Kazakhstan, and is associated with changes in the economic and political environment, as well as experience in combating anti-competitive practices and monopolization of markets.

Key words: antimonopoly legislation, principles, court decision, restriction of freedom, monopoly, public interest, entrepreneur, competition.

Антимонопольное законодательство в Республике Казахстан начало свое развитие в начале 1990-х годов, после обретения страной независимости. В этот период экономика Казахстана переживала переход от плановой к рыночной

системе, что потребовало создания правовой базы для регулирования конкуренции и предотвращения монополистической деятельности.

Первым важным шагом в этом направлении стало принятие в 1998 году Закона Республики Казахстан "О конкуренции и ограничении монополистической деятельности". Этот закон определял основные принципы антимонопольного регулирования, устанавливал правила поведения для хозяйствующих субъектов и полномочия антимонопольных органов.

В последующие годы законодательство в области антимонопольного регулирования продолжало развиваться и совершенствоваться. В 2010 году был принят новый Закон Республики Казахстан "О конкуренции", который расширил полномочия антимонопольного органа, уточнил механизмы контроля за соблюдением антимонопольного законодательства и ввел новые инструменты защиты конкуренции [1].

Важной вехой в развитии антимонопольного законодательства стало создание в 2011 году Агентства Республики Казахстан по защите конкуренции, которое в 2014 году было реорганизовано в Комитет по защите конкуренции Министерства национальной экономики Республики Казахстан.

Процесс развития антимонопольного законодательства в Казахстане характеризуется постепенным усилением роли государства в регулировании конкуренции и предотвращении монополизации рынков. Важное значение придается развитию конкурентной среды, стимулированию предпринимательской активности и защите прав потребителей.

Законы Евразийского экономического союза (ЕАЭС) оказывают значительное воздействие на антимонопольное законодательство Казахстана, поскольку страна является активным участником этого межгосударственного объединения. В первую очередь, это касается необходимости гармонизации национального законодательства с нормами и стандартами ЕАЭС, что предполагает пересмотр и изменение существующих законов и подзаконных актов в сфере конкуренции. Казахстан стремится создать единое экономическое пространство в рамках Союза, что требует снятия антимонопольных барьеров и создания благоприятных условий для развития честной конкуренции.

Существенное внимание уделяется укреплению институциональной базы и повышению роли антимонопольных органов в Казахстане. Это проявляется в активизации взаимодействия с антимонопольными органами других стран-членов ЕАЭС, обмене опытом и информацией, что способствует повышению эффективности борьбы с антимонопольными нарушениями.

Особое внимание уделяется регулированию трансграничных рынков. В случаях, когда антимонопольные нарушения оказывают влияние на рынки нескольких стран-членов, применяются законы ЕАЭС. Это обязывает Казахстан учитывать международный аспект при расследовании и принятии решений по антимонопольным делам.

Защита конкуренции тесно связана с защитой прав потребителей. Гармонизация законодательства в рамках ЕАЭС способствует более эффективной защите прав потребителей на территории Казахстана.

Усиливаются меры по предотвращению и пресечению монополистической деятельности и недобросовестной конкуренции [2].

Важным аспектом воздействия законов ЕАЭС на антимонопольное законодательство Казахстана является стимулирование развития конкурентной среды. Создание благоприятных условий для развития конкуренции способствует экономическому росту и инновациям. Гармонизация законодательства также способствует улучшению бизнес-среды, повышению прозрачности и предсказуемости для предпринимателей.

Таким образом, законы ЕАЭС оказывают комплексное влияние на антимонопольное законодательство Казахстана, направленное на создание единого конкурентного пространства, укрепление институциональной базы, защиту прав потребителей и стимулирование экономического развития. Это требует от Казахстана активных усилий по приведению национального законодательства в соответствие с требованиями союза и участия в межгосударственном регулировании конкуренции [3].

Согласно экспертному обзору правового регулирования и политики в сфере конкуренции в Евразийском Экономическом Союзе, составленном ОЭСР – «Договор ЕАЭС предусматривает ряд материально-правовых положений по таким вопросам, как злоупотребление доминирующим положением, антиконкурентные соглашения, горизонтальные и вертикальные ограничения и незаконная координация экономической деятельности, а также недобросовестная конкуренция. Однако, в отличие от большинства режимов в сфере конкуренции, на региональном уровне не предусмотрено возможности контроля за слияниями, так как компетенция в сфере слияний остается за национальными антимонопольными органами, наделенными полномочиями рассматривать соответствующие вопросы согласно национальному законодательству» [4].

Антимонопольное законодательство в США

США стали одной из первых стран, где были приняты антимонопольные законы. Шермановский антитрестовский закон 1890 года запрещал "сговор в ограничении торговли и попытки монополизации", положив начало развитию антимонопольного регулирования. В последующие годы были приняты Clayton Act (1914) и Federal Trade Commission Act (1914), которые уточнили и расширили полномочия антимонопольных органов.

Шермановский антитрестовский закон 1890 года был первым федеральным законом Соединенных Штатов Америки, направленным на регулирование конкуренции и ограничение монополистических практик. Вот некоторые из его преимуществ и недостатков:

Преимущества:

1. Противодействие монополиям: Закон был направлен на борьбу с монополиями и ограничение их влияния на экономику, что способствовало развитию свободной конкуренции.

2. Защита малого бизнеса: Закон защищал интересы малых предприятий от давления крупных корпораций и монополий.

3. Стимулирование инноваций: Свободная конкуренция, поощряемая законом, стимулировала инновации и технологический прогресс.

4. Защита потребителей: Закон способствовал снижению цен и улучшению качества товаров и услуг для потребителей.

5. Юридическая основа для последующего законодательства: Шермановский закон стал основой для последующих антитрестовских законов и поправок.

Недостатки:

1. Неопределенность терминологии: Закон использовал нечеткие и обобщенные термины, такие как "сдерживание торговли" и "попытка монополизации", что создавало правовую неопределенность.

2. Сложность применения: Закон не предоставлял четких критериев для определения того, что считается монополией или антиконкурентной практикой, что затрудняло его применение.

3. Ограниченная эффективность в начальный период: в первые годы после принятия закона его эффективность была ограничена из-за неопределенности терминологии и сложности применения.

4. Политическое влияние: Решения по антитрестовским делам могли зависеть от политической ситуации и взглядов того или иного судьи.

5. Недостаточная защита от злоупотреблений: Несмотря на наличие закона, многие крупные корпорации нашли способы обойти его положения, продолжая злоупотреблять своим доминирующим положением на рынке.

В целом, Шермановский антитрестовский закон 1890 года стал важным шагом в развитии антимонопольного законодательства, но его несовершенства и сложности в применении показали необходимость дальнейших реформ и уточнений в этой области.

Антимонопольное законодательство Соединенных Штатов Америки является одним из самых развитых и эффективных в мире. Оно начало формироваться в конце XIX века и продолжает развиваться до сих пор.

Закон Клейтона 1914 года был принят с целью усиления антимонопольного законодательства и расширения списка запрещенных практик. Он дополнил и уточнил положения Шермановского антитрестовского закона, вводя запреты на дискриминационные цены, эксклюзивные соглашения и другие антиконкурентные практики. Закон также усилил защиту прав потребителей и улучшил условия для справедливой конкуренции.

«Закон о Федеральной торговой комиссии» 1914 года создал Федеральную торговую комиссию (FTC) – независимое агентство правительства США, ответственное за мониторинг и обеспечение соблюдения антимонопольного законодательства. FTC получила полномочия расследовать и пресекать недобросовестные и антиконкурентные практики, а также защищать права потребителей.

Закон Робинсона-Патмана 1936 года был направлен на борьбу с дискриминационными ценами и практиками, которые могли привести к монополизации рынков. Закон запрещал продажу товаров по разным ценам

разным покупателям, если это могло нанести ущерб конкуренции.

Поправка Уиллера-Ли 1938 года расширила полномочия FTC, предоставив ей дополнительные инструменты для борьбы с вводящей в заблуждение и недобросовестной рекламой. Это стало важным шагом в защите прав потребителей и обеспечении честной торговли.

Поправки Селлера-Кефопера 1950 года усилили антимонопольное законодательство, введя ограничения на слияния и поглощения, которые могли привести к уменьшению конкуренции и созданию монополий. Эти поправки требовали от компаний получения одобрения от правительства перед осуществлением крупных сделок по слиянию или поглощению.

Эти законы и поправки сыграли ключевую роль в формировании современной системы антимонопольного регулирования в США, обеспечивая равные условия для всех участников рынка и защищая интересы потребителей. Они продолжают оказывать влияние на развитие антимонопольного законодательства во всем мире, включая Казахстан [5].

Антимонопольное законодательство в Европе

В Европе активное развитие антимонопольного законодательства началось после Второй мировой войны. Римский договор 1957 года заложил основы антимонопольного регулирования в Европейском экономическом сообществе. В 2007 году был принят Регламент ЕС № 1/2003, который дал новый толчок развитию конкурентного права в Европейском союзе.

Антимонопольное законодательство в Европейском Союзе (ЕС) прошло долгий путь развития, начиная с момента создания Европейского экономического сообщества в 1957 году. За эти годы было принято множество законов, директив и регламентов, направленных на обеспечение свободной конкуренции и предотвращение антиконкурентного поведения.

Основой для антимонопольного законодательства в ЕС стал Римский договор, подписанный в 1957 году. В нем были закреплены основные принципы конкурентной политики, включая запрет на картельные соглашения, злоупотребление доминирующим положением и антиконкурентные практики.

По мнению Дэмиена Жерадена, есть несколько ключевых преимуществ Римского Договора с точки зрения защиты конкуренции:

1. Установление Ясных Правил: Римский Договор ввел четкие и конкретные правила для предотвращения антиконкурентных практик, таких как картельные сговоры, злоупотребление доминирующим положением и антиконкурентные слияния. Это обеспечило юридическую определенность для компаний и способствовало созданию стабильной и справедливой конкурентной среды.

2. Содействие Интеграции Рынков: Римский Договор сыграл ключевую роль в содействии экономической интеграции европейских стран, обеспечивая свободное движение товаров, услуг, капитала и рабочей силы. Это способствовало росту и развитию единого европейского рынка.

3. Создание Независимых Антимонопольных Органов: Римский Договор предусматривал создание Европейской комиссии и других независимых

органов для мониторинга и обеспечения соблюдения антимонопольных правил. Это обеспечило эффективное применение антимонопольного законодательства и предотвращение антиконкурентных практик.

4. Защита Потребителей и Стимулирование Инноваций: Римский Договор способствовал защите интересов потребителей и стимулированию инноваций, обеспечивая справедливую конкуренцию и предотвращая антиконкурентное поведение со стороны компаний.

5. Внедрение Принципа Пропорциональности и Недискриминации: Римский Договор закрепил принципы пропорциональности и недискриминации в антимонопольном законодательстве, обеспечивая равные условия для всех участников рынка.

6. Международное Сотрудничество: Римский Договор положил начало международному сотрудничеству в области антимонопольного регулирования, способствуя обмену опытом и лучшими практиками между странами-членами.

7. Создание Юридической Базы для Дальнейшего Развития Антимонопольного Законодательства: Римский Договор создал прочную юридическую базу для дальнейшего развития и усовершенствования антимонопольного законодательства в Европейском Союзе.

Дэмиен Жераден подчеркивает, что Римский Договор сыграл ключевую роль в формировании современной системы антимонопольного регулирования в Европе и оказал значительное влияние на развитие конкурентного права на мировом уровне.

Регламент № 17/62 (1962 год)

Этот регламент стал первым законодательным актом ЕС в области антимонопольного регулирования. Он устанавливал правила подачи заявок на получение исключений из запретов, предусмотренных Римским договором, и предоставлял Европейской комиссии полномочия по расследованию и пресечению антиконкурентного поведения.

В 2004 году произошла кардинальная реформа антимонопольного законодательства ЕС. Был принят новый регламент (ЕС) № 1/2003, который отменил Регламент № 17/62 и внес значительные изменения в правила антимонопольного регулирования. В частности, он предоставил национальным антимонопольным органам больше полномочий в области применения правил конкуренции ЕС.

Европейская комиссия играет ключевую роль в обеспечении соблюдения антимонопольного законодательства в ЕС. Она проводит расследования в отношении предполагаемых нарушений, принимает решения по антимонопольным делам и следит за соблюдением правил конкуренции.

Законодательство в области слияний и поглощений

ЕС также имеет специальное законодательство в области контроля за слияниями и поглощениями. Регламент (ЕС) № 139/2004 устанавливает правила для оценки слияний и поглощений, которые могут повлиять на конкуренцию внутри ЕС.

В последние годы антимонопольное законодательство ЕС сталкивается с новыми вызовами, связанными с глобализацией и развитием цифровой

экономики. Европейская комиссия активно работает над адаптацией своей политики и инструментов к новым условиям, чтобы обеспечить справедливую конкуренцию и защиту интересов потребителей.

История антимонопольного законодательства в ЕС – это история постоянного развития и адаптации к изменяющимся условиям рынка. Она отражает стремление Европейского Союза к созданию справедливого и конкурентоспособного рынка, на котором защищаются интересы потребителей и стимулируется инновационная деятельность.

Существует несколько основных моделей конкурентного права в мире: американская, европейская и японская. Американская модель характеризуется строгим подходом к антимонопольному регулированию и активным использованием судебной практики. Европейская модель предполагает более гибкий подход и акцент на предотвращении нарушений. Японская модель сочетает элементы обеих систем и характеризуется активным вмешательством государства в экономику.

В сфере международной торговли важную роль играют многосторонние соглашения, такие как соглашения Всемирной торговой организации, которые включают положения по защите конкуренции. Эти законы направлены на создание равных условий для всех участников торговли и предотвращение дискриминации и недобросовестной конкуренции [6].

История развития антимонопольного законодательства в Казахстане, США, Европе и других странах мира демонстрирует важность создания эффективных механизмов регулирования конкуренции для обеспечения свободного и справедливого рынка. Различные модели конкурентного права отражают национальные особенности и приоритеты в области экономической политики, но общей целью всех является защита конкуренции и предотвращение монополизации. Законы о защите конкуренции в международной торговле играют ключевую роль в создании равных условий для всех участников рынка и способствуют развитию мировой экономики.

Список использованной литературы:

Варламова А.Н. Конкурентное право и отраслевые товарные рынки: монография / А.Н.Варламова; МГУ им. М.В.Ломоносова, Юридический факультет. — Москва: Зерцало-М, 2021. — 359 с.

Антимонопольный комплаенс как эффективный инструмент профилактики нарушений: монография / С.А.Пузыревский, В.Ф.Попондопуло, Д.А.Петров [и др.]; под редакцией С.А.Пузыревского. — Москва: Юрист, 2019. — 224 с.

Арментано Д.Т. Антитраст против конкуренции = Antitrust and monopoly: пер. с англ. / Д.Т.Арментано; Ин-т распространения информации по соц. и экон. наукам. — Москва: Альпина Бизнес Букс, 2005. — 431 с.

Битва за конкуренцию / [И.Кашунина и др.; под ред. И.Ю.Артемьева; сост. И.В.Кашунина; Федер. антимонопольная служба]. — Москва: Издатель: ООО «ТМ-Менеджмент», 2009. — 391 с.

Конкурентное право: учебник / [К.Н.Алешин и др.]; под общ. ред. М.А.Егоровой, А.Ю.Кинева ; Рос. академия нар. хоз-ва и гос. службы при Президенте РФ, Ин-т права и нац. безопасности; Федер. антимонопольная служба. — Москва: Юстицинформ, 2018. — 632 с.

Молчанов А.В. Антимонопольные требования к торгам: правовой аспект: монография / А.В.Молчанов. — Москва: ИГ «Юрист», 2020. — 206 с.

УДК 523

Теміржан Б. Г.
Master's student Q University

Принципы и цели антимонопольного законодательства

Аннотация. Статья посвящена анализу антимонопольного законодательства направлено на предотвращение монополизации рынков, защиту конкуренции и обеспечение справедливых условий для всех участников рыночных отношений.

Ключевые слова: антимонопольное законодательство, принципы, решение суда, ограничение свободы, монополия, общественный интерес, предприниматель, экономическая среда.

Аннотация. Мақала нарықтардың монополиялануын болдырмауға, бәсекелестікті қорғауға және нарықтық қатынастардың барлық қатысушылары үшін әділетті жағдайларды қамтамасыз етуге бағытталған монополияға қарсы заңнаманы талдауға арналған.

Негізгі сөздер: монополияға қарсы заңнама, принциптер, сот шешімі, еркіндікті шектеу, монополия, қоғамдық мүдде, кәсіпкер, экономикалық орта..

Annotation. The article is devoted to the analysis of antimonopoly legislation aimed at preventing the monopolization of markets, protecting competition and ensuring fair conditions for all participants in market relations.

Key words: antimonopoly legislation, principles, court decision, restriction of freedom, monopoly, public interest, entrepreneur, economic environment.

Антимонопольное законодательство, как мы его знаем сегодня, прошло долгий путь развития, начинающийся ещё в 16 веке. Далее представлен краткий исторический обзор ключевых моментов и принципов, которые сформировались на протяжении этого времени.

В Англии дело "Darcy v. Allein" 1599 года стало одним из первых примеров судебного решения, направленного против монополий. Судья Эдвард Кок постановил, что монополия, предоставленная королевой Елизаветой I на продажу игральных карт, незаконна, так как она ограничивает торговлю и вредит обществу. Этот случай заложил основу для принципа, что монополии должны регулироваться в интересах общественного блага.

В ходе судебных слушаний были заслушаны аргументы обеих сторон. Дарси защищал свои исключительные права, ссылаясь на королевский патент, в

то время как Аллен настаивал на том, что монополия противоречит общему праву и вредит как потребителям, так и другим предпринимателям. Судья Эдвард Кокер пришел к выводу, что монополия незаконна, так как она противоречит общему праву, ограничивает свободу торговли, вредит потребителям за счет повышения цен и снижения качества товаров, а также ущемляет права других предпринимателей.

Решение суда было мотивировано стремлением защитить общественные интересы и поддержать справедливую и свободную экономическую среду. Суд подчеркнул, что монополии противоречат общественному благу, так как они создают препятствия для инноваций и экономического развития. В итоге суд вынес решение в пользу Аллена, объявив монополию Дарси недействительной. Это решение стало прецедентом, подтверждающим, что монополии, ущемляющие торговлю и права подданных, недопустимы в рамках общего права и интересов государства.

В США, после Гражданской войны, началось активное формирование антимонопольного законодательства. В 1890 году был принят Акт Шермана, который запрещал картельные соглашения и злоупотребление доминирующим положением на рынке. Этот акт стал основой для последующего антимонопольного законодательства и ввел принципы, которые используются и сегодня: запрет на антиконкурентные соглашения и на злоупотребление монопольным положением [1].

20 век: Расширение и углубление антимонопольного законодательства

В 20 веке антимонопольное законодательство стало более сложным и детализированным. В США были приняты Клейтоновский акт и Федеральный торговый акт, которые уточнили и расширили положения Акта Шермана. В Европе после Второй мировой войны началось формирование собственного антимонопольного законодательства, особенно после подписания Римского договора в 1957 году, который заложил основу для правил конкуренции в Европейском экономическом сообществе.

Клейтоновский акт (Clayton Antitrust Act) и Федеральный торговый акт (Federal Trade Commission Act) являются двумя ключевыми законами в истории антимонопольного регулирования Соединенных Штатов Америки, принятыми в начале 20-го века. Они были разработаны для уточнения и расширения положений Акта Шермана, первого федерального антимонопольного закона США, принятого в 1890 году.

Федеральный торговый акт был принят в 1914 году с целью установления Федеральной торговой комиссии (FTC) - независимого агентства правительства США, задачей которого стало расследование и пресечение недобросовестных торговых практик. Основной целью создания FTC было обеспечение защиты потребителей и поддержание честной конкуренции в экономике.

FTC была наделена полномочиями расследовать компании и индивидуальных предпринимателей на предмет использования недобросовестных методов конкуренции и недобросовестной торговли. Комиссия также получила право предъявлять иски в суд и выдавать "cease and desist" приказы для прекращения незаконной деятельности.

Клейтоновский акт, также принятый в 1914 году, был направлен на устранение недостатков Акта Шермана, который часто критиковался за неопределенность и недостаточную эффективность в борьбе с монополиями. Этот акт ввел ряд конкретных запретов на определенные виды антиконкурентного поведения, которые не были четко оговорены в Акте Шермана.

Клейтоновский акт запретил такие практики, как дискриминационное ценообразование, эксклюзивные сделки, которые могут ограничивать торговлю, и некоторые виды слияний и поглощений, которые могли привести к уменьшению конкуренции или созданию монополии. Он также усилил защиту прав потребителей и работников, запретив определенные виды дискриминации и антипрофсоюзные действия.

Клейтоновский акт имел большое значение для укрепления прав трудящихся, так как запретил "желтые договоры" (yellow-dog contracts), которые запрещали работникам вступать в профсоюзы как условие их найма.

Эти два акта сыграли важную роль в формировании современного антимонопольного законодательства. Федеральный торговый акт создал механизм для надзора и регулирования торговых практик, а Клейтоновский акт предоставил более конкретные инструменты для борьбы с антиконкурентным поведением.

Вместе эти законы укрепили федеральное антимонопольное регулирование, обеспечив более строгий контроль над корпоративными слияниями и другими практиками, которые могут подавлять конкуренцию. Они также расширили сферу действия антимонопольного законодательства, включив в него защиту прав потребителей и работников, что стало значительным шагом в развитии социальной и экономической политики США.

Принятие Клейтоновского акта и Федерального торгового акта было во многом результатом прогрессивной эры в американской политике, когда общественность и политики стремились к реформам для борьбы с коррупцией, недобросовестными практиками и концентрацией экономической власти. Эти законы были направлены на создание более справедливых условий для всех участников рынка и предотвращение злоупотреблений со стороны крупного бизнеса [2].

Развитие и усиление антимонопольного законодательства

С течением времени, Клейтоновский акт и Федеральный торговый акт были дополнены и усилены через судебную практику и дальнейшие законодательные инициативы. Они стали основой для множества решений, которые определили, какие действия считаются недобросовестной конкуренцией и какие санкции могут быть применены.

Несмотря на их значительный вклад в антимонопольное законодательство, оба акта подвергались критике за то, что они не всегда эффективно применялись и иногда использовались для достижения политических целей, а не для защиты конкуренции. В ответ на это, в последующие десятилетия были внесены поправки и разработаны новые подходы к регулированию и надзору.

Сегодня Клейтоновский акт и Федеральный торговый акт продолжают оставаться важными элементами американского антимонопольного законодательства. Они обеспечивают правовую основу для борьбы с монополиями и защиты конкуренции, а также служат основой для разработки новых законов и регуляций, направленных на решение современных экономических вызовов, таких как цифровая экономика и глобализация.

Принятие Клейтоновского акта и Федерального торгового акта было важным шагом в развитии антимонопольного законодательства США. Эти законы не только усилили существующие антимонопольные меры, но и расширили рамки защиты конкуренции, включив в них защиту прав потребителей и работников. Они заложили основу для дальнейшего развития законодательства и судебной практики, которые продолжают эволюционировать в ответ на меняющиеся экономические условия и технологические инновации.

Конец 20 - начало 21 века: Глобализация и цифровая экономика

В конце 20 и начале 21 века антимонопольное законодательство столкнулось с новыми вызовами, связанными с глобализацией и развитием цифровой экономики. Это привело к необходимости адаптации существующих принципов к новым условиям, включая регулирование транснациональных корпораций и интернет-гигантов. Принципы, такие как предотвращение создания барьеров для новых участников рынка, борьба с ценовыми сговорами и контроль за слияниями и поглощениями, стали ещё более актуальными [3].

Современные принципы антимонопольного законодательства:

Запрет на антиконкурентные соглашения: Как и в Акте Шермана, современное законодательство запрещает картельные соглашения и другие формы антиконкурентного сотрудничества между компаниями.

Запрет на злоупотребление доминирующим положением: Компании с доминирующим положением на рынке не должны использовать это положение для подавления конкуренции.

Контроль за слияниями и поглощениями: Слияния и поглощения, которые могут привести к уменьшению конкуренции, подлежат регулированию и контролю.

Защита потребителей: Законодательство направлено на защиту интересов потребителей от высоких цен и низкого качества товаров и услуг.

Прозрачность рынка: Поддержание прозрачности рынка и доступа к информации для всех его участников.

Инновации: Законодательство признает важность инноваций и стремится создать условия, при которых новые идеи и технологии могут свободно конкурировать на рынке.

Эти принципы лежат в основе современного антимонопольного законодательства и применяются в различных юрисдикциях по всему миру, хотя конкретные законы и механизмы их реализации могут отличаться в зависимости от страны.

Принцип справедливой конкуренции

Принцип справедливой конкуренции занимает центральное место в антимонопольном законодательстве и направлен на обеспечение равных условий для всех участников рынка. Этот принцип нашел свое отражение в законодательных актах многих стран, включая Закон о защите конкуренции Российской Федерации, Антимонопольный закон США (Sherman Act) и Договор о функционировании Европейского Союза.

Справедливая конкуренция предполагает отсутствие препятствий для входа на рынок новых участников, а также запрет на использование доминирующего положения в ущерб конкурентам или потребителям. Идеи справедливой конкуренции были сформулированы еще в работах классиков экономической теории, таких как Адам Смит и Джон Стюарт Милль.

Принцип защиты интересов потребителей

Принцип защиты интересов потребителей направлен на обеспечение их права на получение качественной и безопасной продукции, а также на доступ к полной и достоверной информации о товарах и услугах. Этот принцип реализуется через законодательство о защите прав потребителей и антимонопольное законодательство.

Важным аспектом защиты интересов потребителей является борьба с недобросовестной конкуренцией и введением в заблуждение потребителей. Примером законодательного акта, регулирующего эту сферу, может служить Закон о защите прав потребителей Российской Федерации.

Принцип прозрачности и открытости рынка

Принцип прозрачности и открытости рынка предполагает обеспечение свободного доступа к информации о состоянии рынка, о деятельности его участников, а также о принимаемых органами власти решениях в сфере антимонопольного регулирования. Этот принцип реализуется через систему обязательного раскрытия информации, антимонопольный мониторинг и контроль.

Прозрачность рынка способствует повышению его эффективности, защите интересов потребителей и предотвращению монопольных злоупотреблений. В Европейском Союзе данный принцип находит свое отражение в регулировании конкуренции на едином рынке.

Принцип ответственности за нарушение антимонопольного законодательства

Принцип ответственности за нарушение антимонопольного законодательства предусматривает наличие санкций за антиконкурентные действия и злоупотребления доминирующим положением. Этот принцип реализуется через систему административной, гражданско-правовой и уголовной ответственности.

Ответственность за нарушение антимонопольного законодательства должна быть соразмерной степени тяжести совершенного правонарушения и направлена на восстановление конкуренции и защиту интересов пострадавших сторон. Примером законодательного акта, регулирующего эту сферу, может служить Федеральный закон "О защите конкуренции" Российской Федерации.

В заключение следует отметить, что принципы антимонопольного законодательства играют ключевую роль в формировании эффективной системы защиты конкуренции и обеспечении равных условий для всех участников рынка. Их соблюдение способствует стимулированию инноваций, повышению эффективности экономики и защите прав потребителей [4].

Цели антимонопольного законодательства являются фундаментальными для понимания его роли в экономике и обществе. Антимонопольное законодательство направлено на поддержание и защиту конкуренции как средства обеспечения эффективного распределения ресурсов, стимулирования инноваций и гарантирования выбора для потребителей. Основные цели, которые преследуют антимонопольные законы:

1. Поддержание и стимулирование конкуренции: Основная цель антимонопольного законодательства — сохранение конкурентной среды. Это обеспечивает, что компании соревнуются за потребителей на основе цены, качества и инноваций, что, в свою очередь, способствует эффективности и экономическому росту.

Поддержание и стимулирование конкуренции является фундаментальной целью антимонопольного законодательства, что находит свое отражение в экономических теориях и правовой практике. Эта концепция базируется на классической экономической доктрине, согласно которой конкуренция обеспечивает оптимальное распределение ресурсов и стимулирует инновационную активность.

В историческом контексте, формирование принципов поддержания конкуренции началось в эпоху промышленной революции, когда усиление корпоративного влияния и формирование монополий вызвали обеспокоенность в отношении их воздействия на рыночную экономику и общественное благосостояние. Экономисты того времени, включая Адама Смита, подчеркивали значимость конкуренции для экономического развития и благополучия.

Судебная практика конца XIX века в США заложила основу для правового регулирования конкуренции, признавая недопустимость коммерческих соглашений, ограничивающих конкуренцию. Важным этапом в законодательном утверждении принципов конкуренции стало принятие Акта Шермана в 1890 году, который запрещал монополистические сговоры и другие антиконкурентные практики.

В XX веке экономические исследования углубили понимание роли конкуренции в экономике, подтверждая, что она способствует инновациям и экономическому росту. После Второй мировой войны многие страны ввели антимонопольное законодательство, отражающее принципы, заложенные в американском Акте Шермана, что свидетельствует о международном признании значимости конкуренции.

В современных условиях глобализации и развития цифровой экономики вопросы конкуренции приобретают новые измерения. Правовое регулирование адаптируется для ответа на вызовы, связанные с цифровыми монополиями и

трансграничными слияниями, что требует постоянного анализа и модификации антимонопольного законодательства.

Таким образом, поддержание и стимулирование конкуренции остается ключевой задачей антимонопольного законодательства, направленной на обеспечение равных условий для всех участников рынка, что способствует созданию динамичной и инновационной экономики.

2. Предотвращение монополий и ограничительной торговли: Законодательство направлено на предотвращение создания монополий и картелей, которые могут ограничивать торговлю и снижать экономическое благосостояние, устанавливая высокие цены, снижая качество товаров и услуг и уменьшая выбор для потребителей.

Предотвращение монополий и ограничительной торговли является одной из ведущих целей антимонопольного законодательства, которая направлена на обеспечение свободы экономической деятельности и защиту интересов потребителей. Эта цель базируется на предпосылке, что монополии и ограничительные торговые практики могут приводить к искажению рыночных процессов, установлению несправедливых цен и снижению качества товаров и услуг.

Исторический процесс формирования данной цели начался в эпоху раннего капитализма, когда монополии часто создавались или поддерживались государством. В Англии, например, королевские привилегии и патенты предоставляли определенным лицам исключительные права на торговлю или производство, что вызывало общественное недовольство и приводило к судебным спорам.

Основополагающим моментом в борьбе против монополий стало дело суда королевской скамьи в Англии в 1599 году, когда была оспорена монополия, предоставленная королевой Елизаветой I. Суд пришел к выводу, что монополия противоречит общественным интересам, поскольку ограничивает торговлю и вредит потребителям.

В дальнейшем, с развитием промышленного общества и усилением роли рыночной экономики, вопросы монополий и ограничительной торговли стали предметом внимания законодателей. В США в конце XIX века был принят Акт Шермана, который запретил монополистические сговоры и другие антиконкурентные практики. Этот акт положил начало системе антимонопольного регулирования, которая в последующем была дополнена и уточнена Клейтоновским актом и Федеральным торговым актом.

Современное антимонопольное законодательство включает в себя разнообразные инструменты для предотвращения монополий и ограничительной торговли, такие как контроль за слияниями и поглощениями, запрет на злоупотребление доминирующим положением на рынке и ограничения на картельные соглашения. Законодательство постоянно развивается, чтобы отвечать новым вызовам, возникающим в результате глобализации и технологических изменений.

Таким образом, предотвращение монополий и ограничительной торговли остается ключевой задачей антимонопольного регулирования, направленной на

поддержание здоровой конкурентной среды, стимулирование инноваций и обеспечение защиты прав потребителей.

3. Защита интересов потребителей: Антимонопольные законы защищают потребителей от недобросовестных практик, таких как ценовая дискриминация, навязывание нежелательных условий и обманчивая реклама. Это обеспечивает, что потребители получают справедливые цены и качественные товары и услуги.

Защита интересов потребителей является одной из центральных целей антимонопольного законодательства. Эта цель основывается на предпосылке, что конкуренция способствует снижению цен, улучшению качества товаров и услуг, а также стимулирует инновации и выбор для потребителей.

Процесс формирования этой цели начался в период промышленной революции, когда усиление роли рыночной экономики привело к возникновению крупных корпораций и монополий. Это вызвало опасения относительно возможности манипулирования рынками и эксплуатации потребителей. В ответ на эти опасения, в конце XIX века в США был принят Акт Шермана, который положил начало антимонопольному законодательству, направленному на защиту конкуренции и, косвенно, интересов потребителей.

Со временем, цель защиты интересов потребителей подверглась критике со стороны различных экспертов и представителей бизнеса. Одним из аргументов было то, что излишне строгое антимонопольное регулирование может подавлять экономическую эффективность и инновации, а также приводить к увеличению цен из-за избыточных ограничений на бизнес. Некоторые экономисты утверждали, что рынок сам способен регулировать монополистическое поведение через механизмы входа новых конкурентов и выбора потребителей.

С другой стороны, сторонники защиты интересов потребителей указывают на многочисленные примеры, когда отсутствие регулирования приводило к злоупотреблениям, таким как фиксирование цен, злоупотребление доминирующим положением и антиконкурентные слияния, которые наносили вред потребителям. Они подчеркивают, что антимонопольное законодательство необходимо для поддержания равных условий для всех участников рынка и защиты потребителей от недобросовестных практик.

В современном мире защита интересов потребителей остается ключевой задачей антимонопольного регулирования. Она обеспечивается через механизмы контроля за слияниями и поглощениями, запрет на антиконкурентные соглашения и злоупотребление доминирующим положением. Тем не менее, дебаты о балансе между регулированием и экономической свободой продолжаются, и законодательство постоянно адаптируется к меняющимся экономическим условиям и технологическим инновациям.

4. Содействие инновациям: Конкуренция является мощным стимулом для инноваций. Компании, стремящиеся превзойти конкурентов, вкладывают средства в исследования и разработки, что приводит к технологическому прогрессу и улучшению продуктов.

Содействие инновациям является одной из ключевых целей антимонопольного законодательства, которая призвана стимулировать технологическое развитие и прогресс. Эта цель основывается на предпосылке, что конкуренция является движущей силой инноваций, поскольку компании стремятся превзойти конкурентов, предлагая новые и улучшенные товары и услуги.

Исторически, важность инноваций была признана ещё во времена промышленной революции, когда технологические прорывы привели к значительным изменениям в экономике и обществе. Однако систематическое включение содействия инновациям в антимонопольное законодательство началось значительно позже. В США, например, это направление получило развитие во второй половине XX века, когда экономика страны стала все более зависеть от технологических инноваций.

Законодательное закрепление цели содействия инновациям

Впервые цель содействия инновациям была явно сформулирована в антимонопольном законодательстве США в рамках Акта о защите конкуренции 1976 года (Hart-Scott-Rodino Antitrust Improvements Act). Этот закон ввел обязательную процедуру предварительного уведомления о слияниях и поглощениях, что позволило антимонопольным органам оценивать потенциальное влияние таких сделок на инновационную активность.

Существует критика этой цели со стороны экспертов и представителей бизнеса. Они утверждают, что излишне строгий антимонопольный контроль может препятствовать инновациям, поскольку крупные компании часто обладают ресурсами, необходимыми для проведения дорогостоящих исследований и разработок. Кроме того, слияния могут способствовать инновациям за счет объединения талантов, технологий и ресурсов.

Сторонники этой цели, включая многих экономистов и юристов, настаивают на том, что конкуренция стимулирует инновационную активность, так как компании должны постоянно искать новые способы удовлетворения потребностей потребителей и улучшения своих продуктов, чтобы оставаться конкурентоспособными. Они также подчеркивают, что антимонопольное регулирование может предотвращать злоупотребления доминирующим положением, которые могут подавлять инновации со стороны малых компаний.

Таким образом, цель содействия инновациям в антимонопольном законодательстве играет важную роль в поддержании динамичного и прогрессивного экономического развития. Несмотря на существующую критику, она остается одним из ключевых направлений современной антимонопольной политики, направленной на создание условий для непрерывного технологического прогресса и благополучия общества.

5. Предотвращение экономической концентрации: Антимонопольное законодательство направлено на предотвращение сосредоточения экономической власти в руках немногих, что может привести к злоупотреблениям и подорвать принципы свободного рынка.

6. Обеспечение равных возможностей для предпринимателей: Законы обеспечивают равные условия для всех участников рынка, позволяя малым и

средним предприятиям конкурировать с крупными корпорациями, что способствует разнообразию и инновациям.

7. Поддержание структуры рынка, благоприятной для конкуренции: Антимонопольное регулирование стремится поддерживать рыночную структуру, которая способствует здоровой конкуренции, предотвращая слияния и поглощения, которые могут привести к доминированию на рынке.

8. Содействие международной торговле: Антимонопольное законодательство также играет роль в создании равных условий для международной торговли, предотвращая антиконкурентное поведение, которое может исказить международные рынки.

Эти цели не только формируют правовую основу для судебных исследований и решений, но и направляют политику и практику регулирования, чтобы адаптироваться к меняющимся экономическим условиям и технологическим инновациям.

Список использованной литературы:

Антимонопольное регулирование в цифровую эпоху: как защищать конкуренцию в условиях глобализации и четвертой промышленной революции: [цифровая идентичность, сетевые эффекты, ценовые алгоритмы, цифровые платформы, большие данные, многосторонние рынки / А.Ю.Цариковский и др.] ; под ред. А.Ю.Цариковского, А.Ю.Иванова и Е.А.Войниканис ; Федер. антимонопольная служба, Ин-т права и развития ВШЭ — Сколково. — Москва: Изд. дом Высш. шк. экономики, 2018. — 311 с.

Антимонопольный комплаенс как эффективный инструмент профилактики нарушений: монография / С.А.Пузыревский, В.Ф.Попондопуло, Д.А.Петров [и др.]; под редакцией С.А.Пузыревского. — Москва: Юрист, 2019. — 224 с.

Арментано Д.Т. Антитраст против конкуренции = Antitrust and monopoly: пер. с англ. / Д.Т.Арментано; Ин-т распространения информации по соц. и экон. наукам. — Москва: Альпина Бизнес Букс, 2005. — 431 с.

Битва за конкуренцию / [И.Кашунина и др.; под ред. И.Ю.Артемьева; сост. И.В.Кашунина; Федер. антимонопольная служба]. — Москва: Издатель: ООО «ТМ-Менеджемент», 2009. — 391 с.

УДК 343

Шалабаева Ж. С.

Senior Lecturer

Буранбаева С.Р.

Master of Law Degree Q University

Вопросы осуществления прокурором функции по осуществлению надзора за процессуальной деятельностью органов досудебного расследования

Андатпа. Прокурор қылмыстық сот ісін жүргізуге қатысушылардың бірі ретінде қылмыстық іс жүргізуде өте маңызды рөл атқаратыны сөзсіз. Заң әдебиеттерінде прокурордың қылмыстық процестегі рөлі туралы ғалымдардың әртүрлі пікірлері бар, бірақ оның маңыздылығын ешкім төмендетпейді. Осы бапта прокурордың қылмыстық процестегі іс жүргізу мәртебесінің ерекшеліктері, оның өкілеттіктерін іске асыру және айқындау мәселелері қаралады, сондай-ақ оның қылмыстық сот ісін жүргізудегі маңызы атап өтіледі.

Түйінді сөздер: айыптаушы тарап, прокурордың құқықтық мәртебесі, қылмыстық сот ісін жүргізу, қылмыстық қудалау, қылмыстық іс жүргізу қатынастары, тараптардың бәсекелестік қағидаты.

Аннотация. Прокурор как один из участников уголовного судопроизводства, несомненно, играет очень важную роль в производстве по уголовному делу. В юридической литературе встречаются различные мнения ученых о роли прокурора в уголовном процессе, однако степень его значимости не преуменьшается никем. В настоящей статье рассматриваются особенности процессуального статуса прокурора в уголовном процессе, проблемы реализации и определения его полномочий, а также подчеркивается его значение в уголовном судопроизводстве.

Ключевые слова: Сторона обвинения, правовой статус прокурора, уголовное судопроизводство, уголовное преследование, уголовно-процессуальные отношения, принцип состязательности сторон.

Annotation. The prosecutor, as one of the participants in the criminal proceedings, undoubtedly plays a very important role in the criminal proceedings. In the legal literature, there are various opinions of scientists about the role of the prosecutor in the criminal process, but the degree of its importance is not underestimated by anyone. This article examines the features of the procedural status of the prosecutor in criminal proceedings, the problems of the implementation and definition of his powers, and emphasizes its importance in criminal proceedings.

Keywords: The prosecution, the legal status of the prosecutor, criminal proceedings, criminal prosecution, criminal procedural relations, the principle of adversarial parties.

Одним из центральных участников уголовного процесса является прокурор. Данный участник стороны обвинения выполняет множество значимых функций как на этапе судебного разбирательства, так и на стадиях досудебного производства. Выступая в роли одного из основных субъектов уголовного процесса, прокурор осуществляет функции по охране прав и свобод человека и гражданина, а также интересов общества и государства.

В Казахстане, как и в других странах, одной из острых социальных проблем является борьба с преступностью, успешное решение которой во

многое зависит от совместной эффективной работы органов прокуратуры и в целом всей системы правоохранительных органов. В юридической литературе рассматриваются разные подходы и мнения относительно обоснованности и возложения на прокуратуру руководящей роли в координации деятельности правоохранительных органов по борьбе с преступностью

Определяя процессуальный статус прокурора, необходимо понимать смысл термина «прокурор». Данный термин происходит от слова «procuratio (procurio)». В переводе с латинского языка настоящий термин означает «попечение, заведывание, управление», и «procurator (procurio)» - «заведующий, управляющий, распорядитель».

Наиболее полное определение прокурора как участника уголовного судопроизводства приводится законодателем. Так, в ч. 1 ст. 58 УПК РК указано, что прокурор является должностным лицом, которое уполномочено в рамках своей компетенции осуществлять уголовное преследование в ходе уголовного судопроизводства и надзор за процессуальной деятельностью органов предварительного следствия и дознания от имени государства.

Определение процессуального статуса прокурора является одной из необходимых задач, поскольку только определив его, можно иметь представление о данном участнике уголовного судопроизводства, о его функциях и выполняемых им задачах. Процессуальный статус прокурора как участника уголовного судопроизводства представляет собой совокупность всех его правовых отношений с участниками уголовного судопроизводства, а также совокупность его прав и обязанностей, выполняемых им функций и задач в уголовном процессе, установленных нормативными правовыми актами и охраняемых государством. Соответственно, чтобы определить правовой статус прокурора, необходимо выделить его основные функции. Однако на сегодняшний день в уголовно-процессуальной науке среди ученых нет единого мнения и часто возникают споры и дискуссии относительно руководящей функции прокуроров в уголовном судопроизводстве [2, С.417].

Одна группа авторов Российских ученых (О.А. Винокуров, В.А. Зажицкий, Ю.К. Якимович) считает, что функции уголовного преследования, государственного обвинения в суде, а также осуществления руководства органами предварительного расследования превалируют в деятельности прокуратуры над надзорными функциями. Следует отметить, что они опираются на опыт государств, относящихся к англосаксонской правовой системе. Другая же группа авторов (О.Н. Грашичева, А.В. Каретников, В.В. Стрельников), напротив, полагает, что выполнение прокурором функции надзора за законностью является приоритетным. В своем мнении они учитывают исторический опыт появления и развития института прокурора в России, а также потребности дальнейшего правового развития Российской Федерации [3, С.325].

Касательно взглядов Казахстанских ученых, в частности К.С. Сагинбекова, А.Ж. Кадыркулова следует отметить, что они отмечают, что к основным критериям работы прокуратуры в соответствии с законом «О

прокуратуре» основным является надзор за законностью проведения следственных мероприятий.

В то же время, отмечают они, в Уголовно-процессуальном кодексе Республики Казахстан в главе 8 «Государственные органы и должностные лица, осуществляющие функцию уголовного преследования», части 3 статьи 58 говорится, что «прокурор вправе своим постановлением принимать дела к своему производству и лично производить расследование и лично производить расследование, пользуясь при этом полномочиями следователя. Возникает вопрос, отмечают вышеуказанные ученые, не противоречит ли Конституции Республики Казахстан непосредственное ведение следственных действий органами прокуратуры, так как их основной задачей является надзор за законностью и координация работы уголовно-следственных органов. Не будет ли дублированием работы следственных органов и не нарушаются ли при этом принципы объективности ведения следствия? То есть орган, который должен заниматься надзором за законностью в данном случае, уголовного преследования- сам ведет следствие [4, С.529].

Основной функцией стороны обвинения является уголовное преследование лиц, совершивших преступление. При этом на прокурора возлагаются и дополнительные функции, в частности, функции по осуществлению надзора за процессуальной деятельностью лиц, уполномоченных осуществлять уголовное преследование. По нашему мнению, последняя функция является основополагающей в деятельности прокурора на стадиях досудебного производства. Таким образом, прокурор как участник уголовного судопроизводства выполняет двуединую функцию. Кроме того, что данный субъект возглавляет систему органов государства, осуществляющих уголовное преследование, прокурор также выступает гарантом обеспечения прав и свобод человека. Задачей данного участника является защита прав и свобод всех лиц, которые по тем или иным причинам были вовлечены в сферу уголовно-процессуальных отношений [5, С.61].

Из-за такого объема функций прокурора не все ученые согласны с тем, что прокурор выполняет только лишь функции обвинения. Данные функции характерны для настоящего участника уголовного судопроизводства лишь на стадии судебного разбирательства, где в полной мере осуществляется действие принципа состязательности сторон. Однако в досудебном производстве функции прокурора в некоторой степени не совпадают с функциями стороны обвинения. Если рассматривать полномочия прокурора в широком смысле, можно прийти к выводу, что функции по осуществлению надзора за процессуальной деятельностью органов предварительного следствия и дознания не всегда заключаются в обвинении подозреваемого (обвиняемого) лица.

Исходя из того, что основной функцией прокурора является надзорная, а функция уголовного преследования находится в большей степени на втором плане, многими учеными высказываются различные точки зрения о том, что данного участника уголовного судопроизводства было бы необходимо исключить из числа органов уголовного преследования. Различные ученые

обосновывают эту точку зрения тем фактом, что органы прокуратуры в первую очередь выступают надзорными органами. Из этого вытекает, что основной функцией данных органов является функция по осуществлению надзора за соблюдением и исполнением Конституции Республики Казахстан, а также других ее законов.

Кроме вышеуказанного предложения, в современной науке звучат другие, например, об исключении прокуратуры из числа участников уголовного судопроизводства со стороны обвинения. Данная точка зрения мотивируется тем фактом, что прокурор в процессе осуществления своей надзорной деятельности в качестве основной цели преследует соблюдение всеми участниками уголовного судопроизводства законодательства Республики Казахстан. Данная цель направлена на защиту прав и свобод человека и гражданина, который был вовлечен в сферу уголовно-процессуальных отношений. Учитывая это, необходимо понимать, что в большей степени органами прокуратуры защищаются права подозреваемых и обвиняемых лиц, что в теории, что на практике.

Помимо этого, прокурор также принимает участие и в других сферах деятельности, направленных на защиту прав подозреваемых и обвиняемых лиц. Так, например, на него возлагаются обязанности по разъяснению вышеуказанным лицам их прав, в том числе, права на защиту, а также по обеспечению данных прав, что указывается в положениях статьи 193 Уголовно-процессуального кодекса Республики Казахстан [1].

Нельзя не отметить тот факт, что все вышеперечисленные положения в качестве основного направления имеют оказание подозреваемому и обвиняемому лицу юридической помощи, то есть помощи, которую в уголовном процессе оказывают участники со стороны защиты, в частности, защитник. То есть на прокурора возлагаются как функции стороны обвинения, так и часть функций стороны защиты.

В это же время на территории Республики Казахстан провозглашается принцип состязательности сторон. В соответствии с данным принципом недопустимо возложение различных функций, то есть функций защиты и обвинения, на одно и то же должностное лицо. В данном случае мы видим противоречия, в частности, в области соблюдения принципа состязательности.

С.Э. Воронин по данному поводу высказал свое мнение, что на стадиях досудебного производства прокурор не может осуществлять уголовное преследование, поскольку существуют специальные государственные органы, которые предусмотрены для этого, а именно, органы досудебного расследования. Как должностное лицо органов, осуществляющих надзор за соблюдением законодательства Республики Казахстан, прокурор в уголовном судопроизводстве должен осуществлять именно надзорные функции с целью защиты прав и законных интересов человека [6, С.453].

По нашему мнению, согласиться с данной точкой зрения достаточно трудно. Это объясняется тем фактом, что в случае лишения прокурора права осуществления уголовного преследования его внимание будет уделяться только лишь соблюдению регламентированных правил его проведения. При таких

обстоятельствах прокурору не будет представлять интерес сам ход расследования, его направления и результаты, если в ходе данного расследования будут какие-либо нарушения законодательства. Следствием этого может послужить то, что прокурор не сможет оказывать влияния на ход расследования и добиваться раскрытия преступления, поскольку не будет обладать необходимым для этого объемом процессуальных полномочий [7, С.215].

При таком раскладе прокурор не будет принимать участия в расследовании преступления, а будет являться лишь пассивным наблюдателем, в интересы которого не входит раскрытие преступлений. На наш взгляд, изменение полномочий прокурора в данной области будет являться отрицательным и не увеличит эффективности расследования преступлений, а напротив, может ухудшить ее.

Таким образом, подводя итог и обобщая сказанное, можно сделать вывод, что прокурор является одним из основных участников уголовного процесса, который выполняет функции по осуществлению уголовного преследования, а также функции надзора за органами предварительного следствия и дознания. Несмотря на то, что прокурор выполняет ряд функций, которые можно отнести к функциям участников процесса со стороны защиты, исключать его из субъектов обвинения неправильно.

Основной функцией прокурора является надзорная, однако это не означает, что его необходимо лишать функций по осуществлению уголовного преследования. В таком случае прокурор не будет заинтересован ходом расследования, что в значительной мере может понизить уровень эффективности расследования преступлений. Также необходимо расширить полномочия прокурора по надзору за органами предварительного следствия, поскольку это может повысить эффективность предварительного расследования.

Список используемой литературы:

1. Уголовно-процессуальный кодекс Республики Казахстані Зиюль 2014 г.(с измен. и доп. от 20.05.2023 г).
2. Актуальные проблемы уголовно-процессуального права: учеб. Пособие для студентов вузов, обучающихся по специальности «Юриспруденция» / под ред. О.В. Химичевой, О.В. Мичуриной. М.: ЮНИТИ-ДАНА: Закон и право, 2016. - 417 с. - текст: непосредственный.
- 3.О.А. Винокуров, В.А. Зажицкий, Ю.К. Якимович «Прокурор в уголовном судопроизводстве и его процессуальный статус». Выпуск №04(80) апрель 2023 г.
4. Сагинбеков, К. С. Актуальные вопросы регулирования полномочий органов прокуратуры в законодательстве Республики Казахстан / К. С. Сагинбеков, А. Ж. Кадыркулов. — Текст : непосредственный // Молодой ученый. — 2015. — № 13 (93). — С. 529-531. — URL: <https://moluch.ru/archive/93/20617/> (дата обращения: 04.04.2024).

5. Зажицкий, В.И. Прокурор в уголовном процессе // Государство и право. - 2016. - № 6. - С. 61-70. -Текст: непосредственный.

5. Коретников С.А. Сущность полномочий прокурора по надзору за предварительным следствием: прошлое и настоящее // Российская юстиция. 2015. - № 5. - С. 49-50.

6. Воронин С.Э. Прокурор как участник уголовного судопроизводства: монография. Биробиджан, 2012. - 453 с. - текст: непосредственный.

7. Досудебное производство в уголовном процессе / под ред. Б. Б. Булатова, А. М. Баранова. — М.: Юрайт, 2023. 215 с.

УДК 343

Калданбай А. Б.
Master's student Q University

Адамның денсаулығына зиян келтірудің мәселелері

Андатпа. Бұл мақалада зерттеу денсаулыққа қарсы бағытталған қылмыстар бойынша қылмыстық заңды қолданудың теориясы және тәжірибесі, оның тиімділігін қарастыру мәселелеріне, сонымен қатар денсаулыққа зиян келтіргендік үшін қылмыстық жауаптылық, сондай-ақ денсаулыққа зиян келтіру қылмысын дәрежелеу мен заң нормаларын жетілдіру мәселелеріне қарастырылған.

Кілт сөздер:

Адамның өмірі мен денсаулығына, құқықтары мен бостандығына қарсы қылмыстар, абайсызда қылмыстар, санаттар бойынша қылмыстар ұғымы, денсаулыққа қасақана зиян келтіру

Аннотация. В данной статье исследуются вопросы теории и практики применения уголовного закона по преступлениям, направленным против здоровья, рассмотрение его эффективности, а также вопросы уголовной ответственности за причинение вреда здоровью, а также видов преступлений, причиняющих вред здоровью, и совершенствования норм права.

Ключевые слова:

Преступления против жизни и здоровья, права и свободы человека, преступления по неосторожности, понятие преступления по категориям, умышленное причинение вреда здоровью.

Annotation. This article examines the theory and practice of applying the criminal law on crimes against health, considering its effectiveness, as well as issues of criminal liability for harm to health, as well as types of crimes that harm health, and improving the norms of law.

Keywords:

Crimes against life and health, human rights and freedoms, crimes of negligence, the concept of crime by category, intentional harm to health.

Қоғамдық ортада адамның жеке басына қарсы қылмыстар кең тарауда. Қазіргі таңда, бұрынғы жылдарға қарағанда жеке басқа қол сұғушылық, соған

байланысты адам өлтіру, адам өлтіру, соз ауруын жұқтыру, ұрып - соғу, науқасқа көмек көрсетпеу, заңсыз аборт жасау, зорлау сияқты, адамның өмірімен денсаулығына төнетін қауіп - қатерлер саны көбейіп кетті. Осы орайда Қазақстан Республикасының азаматтарының құқықтары мен бостандықтарын қорғау Қазақстан Республикасының қылмыстық құқығына сәйкес, Қазақстан Республикасының қылмыстық кодексі 1998 жылдың 1 - қантарынан бастап заңды күшіне енді[1].

Адам құқықтары мен бостандықтары әркімге тумасынан жазылған, олар абсолютті деп танылады, олардан ешкім айра алмайды. Сондықтанда заңдар мен нормативтік құқықтық актілердің мазмұны мен қолданылуы оның жасаған қылмысына қарай анықталады. Әркімнің өмір сүруге құқығы бар және адамның құқықтары мен бостандықтары бұзылған жағдайда заңды түрде қорғалады. Ешкімнің өз бетінше адам өмірін қиюға қақысы жоқ. Осындай әрекеттердің көбею себебінен „Адамның жеке басына қарсы қылмыстар” қоғамда ерекше орын болып отыр. Бір адамның қылмыс жасауы арқылы бірнеше адамның құқықтары бұзылады. Ал, бұл жалғыз адамның басына байланысты мәселе болғанымен мемлекеттің болашақ ұрпағына үлкен әсерін тигізетіні рас.

Қазіргі таңда ақпараттық-бұқаралық технологияның дамуына байланысты әртүрлі бейне фильмдердің көрсетілуіне байланысты кәмелетке толмаған жасөспірімдердің де қылмысы үлкен орын алуда. Сонымен қатар бұрын біздің елімізде болмаған түрлі аурулар қатары күннен күнге өршіп, тіпті өлімге дейін апарып жатыр.

Адамның және азаматтың құқықтарымен бостандықтары конституциялық құрлысты қорғау, қоғамдық тәртіпті, адамның құқықтарымен бостандықтарын, халықтың денсаулығымен имандылығын сақтау мақсатына қажетті шамада ғана және тек заң актілерімен шектеледі.

Қазақстан Республикасы Конституциясының 1 - бабы адам, оның өмірі құқықтары мен бостандығы ең жоғары құндылықтар деп жариялайды. Алдындағы 1997 жылғы Қылмыстық Кодексіне қарағанда бұл Қазақстан Республикасының Қылмыстық Кодексінің жеке адамға қарсы қылмыстар қылмыстық кодекстің ерекше бөлімі содан басталады[1].

Адамның өміріне және денсаулығына, жыныстық тазалығына, бостандығына, ар намысы мен қадір қасиетіне қастандық жасауға бағытталған қауіпті іс - әрекеттер жеке адамға қарсы қылмыстар деп танылады. Бұл текті қылмыстар жасалынғанда адамға елеулі зиян келеді не оның өміріне, денсаулығына, заңды құқықтарымен бостандығына қауіп төнеді . Осындай қылмыстардың тектік объектісі-адамның жеке басы, ал тікелей объектісі - оның өмірі, денсаулығы, ар - намысы қадір қасиетті.

Жаңағы қылмыстың тікелей объектісіне байланысты бұл тарауды мынандай топтарға бөлуге болады:

1. Қылмыстық кодексінің 99 - 105 баптарында өмірге қарсы қылмыстар туралы көрсетілген.

3. Денсаулыққа қарсы қылмыстар қылмыстық кодекстің 106 - 111 - 114 - 116 баптарында көзделген

4. Өмірге және денсаулыққа қауіп төндіретін қылмыстар Қылмыстық кодекстің 112 – 113 – 117 - 119 баптарында көрсетілген.

1. Адамның жыныстық тазалығына және жыныстық бостандығына қарсы қылмыстар. Қылмыстық кодекс 120 – 124 баптарында көрсетілген

2. Қылмыстық кодексінде 125 - 128 баптарында адамның және азаматтың жеке басының бостандығына қарсы қылмыстар көрсетілген.

3. Адамның және азаматтың ар намысы қадыр қасиетіне қарсы қылмыстар қылмыстық кодексінің 131- баптарында көрсетілген[1].

Сонымен жеке адамға қарсы қылмыстар заң шығарушы жеке адамға қарсы қылмыстары үшін жауаптылық көзделген жаңа құрамдар енгізілген, оларда қоғамға қауіпті мұндай іс әрекеттердің қылмыстық - құқықтық нышандарға нақтыланған, сот практикасына сүйене отырып нақты қылмыстық сот әрекет үшін қылмыстық жаза түрі қарастырылған.

Қазақстан Республикасында қазір қолданып жүрген қылмыстық кодексі бойынша өмірге қарсы қылмыстар мыналар жатады:

Адам өлтіру қылмыстық кодексі 99 бабында; жаңа тұған сәбиді анасының өлтіруі бұл қылмыстың кодексінің 100 бабында; жан күйзелісі жағдайында болған адам өлтіру қылмыстық кодексінің 101 бабында; қажетті қорғаныс шегінің шығу кезінде жасалған кісі өлтіру қылмыстық кодексі 102 бабында; қылмыс жасаған адамды ұстау үшін қажетті шараларды шығу кезінде жасалған кісі өлтіру қылмыстық кодексі 103 бабында; абайсызда кісі өлтіру 104 бабында; өзін өзі өлтіру дейін жеткізу қылмыстық кодексі 105 бабында байланысты.

Сонымен өмірге қарсы бағытталған осы қылмыстар соңғы екеуінен басқасы адам өлтіру мен байланысты осы адам өлтіру жеке адамға қарсы қылмыстың ең ауыры қылмыстық кодексінің 96 бабының 1-бөлігі, адам өлтіру дегеніміз: басқа адамға құқыққа қарсы қасақана қаза келтіруде анықтама береді. Адам өлтіру объектісі - адамның өмірі, ол адамның азаматтығына, ұлттына және нәсіліне, шыққан тегіне жасына, әулементік жағдайына, немен айналысатына байланысты денсаулық ахуалына, біліміне байланысты емес[2,251-бет]. Қылмыстық заң жәбірлеушінің еркіне қарсы адамға қаза келтіруде, оның келісімімен қаза келтіруді де бірдей дәрежеде адам өлтіруге жатқызады.

Жәбірленушінің кім екендігін білмей қалу қасақана адам өлтіргендік үшін жауаптылыққа әсер етпейді. Жаңағы өмірге қастандық жасау объектісінің бар жоғы туралы мәселені шешу үшін оның бастапқы және ақырғы кезендерін анықтау қажет. Медицина ана құрсағында адам пайда болған кезден бастап өмір басталды деп есептейді. Бірақ қылмыстық заң ғылымында көптеген ғалымдар өмір адам туылғаннан кейін басталады деген пікір айтқан. Физиологиялық тууға дейін баланы өлтіріп түсіру, егер оған медициналық негізі болмаса, криминалды абортқа жатады. Қылмыстық заңда адамның өлген кезі деп биологиялық өлімді, яғни ми қабы клеткаларының бір жолы ыдырауы нәтижесінде ми қызметінің толық тоқтаған кезін айтады.

Биологиялық өлімнен басқа клиникалық өлім деген түсінік бар, бұл жағдайда адамның жүрегі тоқтап қалады. Мұндай жағдайда өмірді қайта қалпына келтіру мүмкіндігі бар. Жүрек тоқтағаннан кейін бас миының қабы 4 - 7

минут өткен соң өледі, бұл жағдайда тірілту мүмкін емес. Адамға клиникалық өлім келтірілсе, бірақ ол адамның жүрегі кейін соғып қалпына келсе, мұндай іс әрекет өлтіруге оқталғандық болып сараланады. Сонымен қатар, клиникалық өлім жағдайындағы адамға қастандық жасауды өлтіру деп санауға болады.

Өлтіру, ол басқа адамның өмірін жою. Өзін - өзі өлтіру немесе өзін-өзі өлтіруге оқталу қылмыс болып табылмайды. Жаңағы өлген адамды тірі екен деп қателесіп жаңағы өлі адамға қастандық жасау өлтіруге оқталғандық болып саналады, объектіден қателесу жәбірленуші өлген кезден бастап адам өлтіру аяқталған қылмыс деп танылады, ал өлімнің бірден болғандығы немесе бірқатар уақыт өткен соң болғандығы маңызды емес. Қылмыстың объективтік жағы адам өлтіру әрекетпен де, әрекетсіздікпен де жасалуы мүмкін. Адам өмірімен күш қолданып жарақаттау, тұншықтыру уландыру, тағы басқа, психикалық ықпал жасапта қорқытып үрейлендіріп, жалған жала жабу, осыдан айыруға болады. Әрекетсіздік жолымен адам өлтіру дегеніміз - өлімге араша тұратын адамның өз міндетін орындамау нәтижесінде жәбірленушінің қайтыс болуы өлтіру тәсілдері әртүрлі кейбір жағдайларда тәсіл адам өлтірудің сараланған түрін құрайды

Қылмыстық кодекстің 99 - бабы 2 - бөлігінің Д және Е тармақтары ол көбіне жаза тағайындалғанда ескеріледі. Қылмыс нәтижесінің кездейсоқ емес, айыпты әрекетінің зардабы болуы міндетті шарт. Адам өлтіру заңсыз жолмен басқа адамға өлім келтіру адам заңды жолмен өлтірілсе, ондай әрекет адам өлтіру ретінде қарастырылады. Ондай әрекеттерге өлім жазасына келтірілген адам өлтіру жатады. Қылмыстың субъективтік жағы кінәнің қасақана жасалуымен сипатталады [3, 791-бет]. Республиканың жаңа қылмыстық кодексі бойынша абайсызда адам өліміне алып келген іс - әрекет адам өлтіруге жатпайды, адам өміріне қарсы жасалған басқа қылмыстарға жатады.

Адам өлтірудің субъектісі: Қылмыстық кодекстің 99-бабы-жасы 14 - толған есі дұрыс адам жатады. Адам өміріне қарсы бағытталған басқа қылмыстар үшін жауаптылық 16 жастан басталады. Сот практикасы адам өлтірудің бұл түріне төбелестің және жанжалдың, өш алу, қызғану сезімдерінің нәтижесінде, сондай - ақ жәбірленушінің өтініші бойынша оған жаны ашып жасаған іс - әрекетті жатқызады. Адам өлтірудің 50% - тен астамы Қылмыстық кодекстің 99 - бабының 1 - бөлімі бойынша сараланады, сондықтан оның неғұрлым жиі кездесетін түрлеріне тоқталып кетейік. Өзара жанжал нәтижесінде адам өлтіру. Бұл жағдайда өлтіруді мақсат тұтқан ниет алдын ала болмайды. Жан-жал себебі әртүрлі болады, қызғаныш, реніш тағы басқа сияқты. Бірақ жанжал кезінде адам өлтіру барлық уақытта бірдей 99 - бабтың 1 - бөлігінде көзделген қылмыстың құрамын жоқ деп белгілейді [4, 584-бет].

Адам өлімі абайсызда, қажетті қорғаныс шегінен асқандықтан да болуы мүмкін. Екі немесе одан да көп адам өлтіру сияқты сараланатын мән-жайларда да орын алуы мүмкін төбелес немесе жанжал кезінде адам өлтіру, егер онда қылмыстық кодекстің 99-бабының 2-бөлігінде көрсетілген ауырлатушы мән-жайлар болмаса, төбелеске немесе жанжалға кім ұйытқы болғандығына қарамастан, қылмыс жай адам өлтіру деп сараланады. Қызғаныштан адам өлтіру біреудің махаббатына немесе берілгендігіне басқа біреудің күдік

келтіруі. Қызғаныштан адам өлтірудің қоғамға қауіптілігі өзінің мазмұны жағынан, жай адам өлтірудің құрамын береді. Қызғаныштан адам өлтіру кейбір жағдайларда, мысалы жәбірленуші көзге шөп салғанының үстінен түсу жан күйзеліс кезінде жасалады. Қылмыстық кодекстің 99 - бабының 2 - бөлігі көзделген адам өлтіру қоғамға қауіптірек қылмыстар қатарына жатқызылған осы үшін қатанырақ жаза қарастырылған .

Қылмыс субъектісі бойынша ұйымдасқан топ жүзеге асырған адам өлімі Ж тармағында: Қылмыстық кодекстің 100 - 105 бабтарында көзделген іс-әрекеттерден басқадай бұрын адам өлтірген адамның осы қылмысты жасауы. Егер адам өлтіру Қылмыстық кодекстің 99 - бабының 2 - бөлігінің екі немесе одан көп тармақтарында көзделген ауырлататын мән-жайларда жасалса, әр тармақ үшін жеке жаза тағайындалмайтындығына қарамастан қылмыс барлық тармақ бойынша саралану тиіс. Айыптының ниеті бірнеше адамды өлтіруге бағытталып, бірақ ол бір адамды өлтіріп екінші адамға қастандық жасаса бұл аяқталған қылмыс ретінде - екі немесе одан да көп адамды өлтіргендік деп қарастырмайды, себебі қылмыс субъектісіне еркіне байланысты емес мән - жайлар бойынша оның бірнеше адамды өлтіру ойы жүзеге аспай қалғандығы. Ал қылмыскердің бір адамды өлтіру және қандай кезекпен орындалғандығы қылмысты саралауға әсер етпейді , егер екі немесе одан да көп адамды өлтіру әр уақытта болып бұл әрекеттер айыпкердің бір жолғы ойымен жүзеге асырылмаса, онда бұл қылмыстар Қылмыстық кодекстің 99 - бабы екінші адамға қастандық жасау әрекеттерінің 2 - бөлігінің Н тармағы бойынша бірнеше рет адам өлтіру ретінде сараланады. Егер екі немесе одан да көп адамды өлтіру көптеген адамдарды өміріне қауіпті тәсілімен жасалса, бұл іс-әрекетті Қылмыстық кодекстің 99 - бабы 2 - бөлігінің А және Е тармақтары бойынша саралану керек. Айыптының әрекетін осы көрсетілген тармақ бойынша саралау үшін, адам өлтіру сол жәбірленушінің қызметтік міндеті немесе қоғамдық не кәсіби борышты атқарумен байланысты жүзеге асыру тиіс[5, 195-бет]. Қызметтік борышының жүзеге асыру дегеніміз: адамның мемлекеттік немесе басқа кәсіпорында, мекемеде жұмыс істемейтіндігіне қарамастан өз міндетіне жататын әрекеттер жасауы.

Қоғамдық борышты атқару дегеніміз: кез - келген азаматтың өзіне жүктелген әлеуметтік міндетті орындау. Сонымен, адамды ұрлауды негізге алатын болсақ адамды кепілге алу оқиғаларының, дәрменсіз жағдайдағы адамға қастандық жасау фактісіне қоғамдық басқа көзбен қарауы адам өлтірудің саралаушы нышандары ретінде сануға негіз болады. Адамның дәрменсіз жағдайы дегеніміз: адамның физиологиялық немесе басқа да себептермен, әлі жас қартайған ауру, кеміс: соқыр және тағы басқа, қылмыскерге жөнді қарсылық көрсете алмауы. Адам өлтірудің бұл түріне ұйықтап жатқан немесе қатты мас адамды, сондай-ақ басқа бір себептермен есінен танған адамдарды өлтіру де жатады. Бұл жағдайда жәбірленушінің дәрменсіз екендігі айыптығы болуға тиіс.

Жәбірленушінің дәрменсіз жағдайы айыпкердің әрекетінің салдарынан да, орынсызда болуы мүмкін. Ұрланған немесе кепілге алынған адамды өлтірудің осы қарастырылған нышанмен ұқсастығы бар, сондықтан олар

қылмыстық кодекстің 96-бабтың екінші бөлігінің бірші тармағына біріктірілген, мұндай адамды өлтіру қылмыстық кодекстің 99-бабтың 2-бөлігінің В тармағы бойынша және 125-бап немесе 261-бап бойынша сараланады. ҚК 99-бабтың 2-бөлігінің осы қарастырылып отырған тармағы қолданылғанда, жәбірленушінің ұрланған кезде немесе бірнеше уақыт өткеннен кейін қаза болғандығы ескерілмейді. ҚК 96- баптың екінші В тармағы ұрланған немесе кепілге алынған адамның өлтіргендігін ғана емес, сонымен қатар адамды ұрлауға немесе кепілге алуға байланысты басқа адамдардың өлтіргендігі қамтиды, мысал кепілді босатуға тырысқан немесе ұрлауға кедергі келтірген адамды өлтіру. Жүкті екендігі айыпкерге белгілі әйелді өлтіру ҚК 99-баптың 2-бөлігінің Г тармағы [6,87-бет]. Бұл қылмыс үшін жауаптылықтың қатаң болу себептері мұндай жағдайда тек әйелді ғана өлтіріп қоймайды, бойына жан біткен, бірақ әлі өмірге келмеген ұрпақты да өлтіреді.

Бұл тармақты қолданудың бірден-бір шарты әйелдің жүкті екендігін айыпты білуге тиіс. Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сот Пленумының 2010 жылғы 25 маусымдағы азаматтардың өмірімен денсаулығына жасалған қастандық үшін жауаптылықты реттейтін заңдарды соттардың қолдану туралы, қаулыда былай белгіленген: өлтірген кезде әйелдің жүкті екенін айыптының білуі жеткілікті, бұл жағдайда іштегі баланың қанша айылық екендігі, оның қалай өсіп келе жатқандығы, әйелдің тиісті дәрігерлік мекемеде өзінің жүктілігін тіркеткен, тіркетпегендігі атқармайды [7].

Қорыта келе кәзіргі таңда адамға қарсы және тұрмыстық қылмыстардың саны көбеюде, себебе жасанды интеллект пайда болуына және кибер қылмыстарды жан-жақты объективті түрде тез ашылуына бізде әлі адамға қарсы қылмыстарға қарсы күрес жүйесі жетілдірілмеген, оған байланысты статистика көрсеткіштері бойынша 30 пайыз қылмыстар әлі күнгі ашылмай тоқталып қалған. Сол себепті құқық қорғау органдарының жұмысын жетілдіру мәселелерін тез арада шешу қажет.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасының қылмыстық кодексі 3 шілде 2014 ж. толықтырулар мен өзгерістер (12.09.2023 ж. берілген өзгерістер мен толықтыруларымен)

2. Уголовное право Республики Казахстан [Текст] : Особенная часть : курс лекций : в 2 кн., Б. У. Сейтхожин , Р. Б. Кульжакаева , С. М. Рахметов , К. Ш. Уканов , Д. С. Темирова , С. М. Иманбаев , М. К. Интыкбаев , Б. М. Курманбаев , Г. Ж. Мухамадиева , З. С. Токубаев , И. Ш. Борчашвили ; И. Ш. Борчашвили [и др.] ; [под общ. ред. И. Ш. Борчашвили] ; М-во внутренних дел РК, Карагандинский юридический ин-т им. Б. Бейсенова .- Алматы : Жеті жарғы , 2006. Библиогр.: 251с.

3. Уголовное право Республики Казахстан. Особенная часть [Текст] : учебник / ; [под ред. И. И. Рогова, С. М. Рахметова], – Алматы : Жеті жарғы, 2003. - 791 с.

4. Ағыбаев А.Н. Қылмыстық құқық. Жалпы бөлім: Оқулық. Алматы: Жеті жарғы, 2017. -584 б.

5. Х., Карымсаков Р.Ш. Уголовное право Республики Казахстан (общая часть): Учебное пособие (альбом схем). Нур-Султан, 2019. - 195 с.

6. Уголовное право Часть особенная. П/р. И.И Рогова и М.А. Сарсембаева. Алматы., 2008.,87с.

7. Қылмыстық сот ісін жүргізуде адамның және азаматтың құқықтарын, бостандықтарын сот арқылы қорғау туралы.Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының 2010 жылғы 25 маусымдағы №4 нормативтік қаулысы

УДК 343

Джамалов А. И.

Master's student Q University

Ұйымдасқан қылмыстың түсінігі мен негізгі белгілері

Аннотация. Мақала ұйымдасқан қылмысты талдауға, оның белгілерін анықтауға, ұйымдасқан қылмыстық топтар мен қауымдастықтарға тән белгілерді сипаттауға арналған.

Негізгі сөздер: қылмыстық әрекет, кіріс, қылмыстық топтар, ұйымдасқан қылмыс, қару-жарақ, иерархия, қылмыстық субмәдениет.

Аннотация. Статья посвящена анализу организованной преступности, выявлению ее особенностей, описанию признаков, характерных организованным преступным группам и сообществам.

Ключевые слова: криминальная деятельность, доходы, преступные формирования, организованная преступность, оружие, иерархия, криминальная субкультура.

Annotation. The article is devoted to the analysis of organized crime, identifying its features, describing the characteristics characteristic of organized criminal groups and communities.

Key words: criminal activity, income, criminal groups, organized crime, weapons, hierarchy, criminal subculture.

Ұйымдасқан қылмыстық ұйымдар бірнеше қылмыстық топтарды қамтуы мүмкін, олардың әрқайсысы өзімшіл заңсыз экономикалық қызметтің қандай да бір түрімен айналысады. Бұл жағдайда ұйымдасқан қылмыстық ұйым осы қылмыстық топтарды біріктіретін, біріктіретін және оларды қылмыстық ұйымның мақсаттарына жету үшін пайдаланатын Функционалды және ұйымдастырушылық форма ретінде әрекет етеді. Осылайша, қылмыстық ұйымның негізгі қызметі-заңсыз қаражатты пайдалануды оның іс жүзінде банктік қызметі арқылы оңтайландыру, яғни заңсыз қызметтің нақты нысандарын қаржыландыратын бірыңғай қаржылық құрылымның болуы.

Шын мәнінде, ұйымдасқан қылмыс - бұл заңсыз кірістерді жүйелі түрде алуға негізделген қоғамның жекелеген мүшелерінің әлеуметтік-экономикалық

құрылымын ұйымдастырудың ерекше формасы. Осылайша, ұйымдасқан қылмыс, ең алдымен, ұйымдасқан қылмыстық әрекеттің одан әрі дамуына негіз болатын заңсыз капиталды бөлудің бір түрі болып табылады. Заңгер ғалымдардың пікірінше, ұйымдасқан қылмыс - бұл аймақтар мен елдер ішіндегі қылмыстық ортаның біртұтастығымен, ұйымдық, әкімшілік және идеологиялық функцияларды орындайтын көшбасшылардың иерархиялық теңестірілуімен және орналасуымен, сыбайлас жемқорлықпен, мемлекеттік органдар мен құқық қорғау органдарының қызметкерлерін қылмыстық іс-әрекетке тартумен сипатталатын жағымсыз әлеуметтік құбылыс. Автор құқық қорғау органдарының негізгі мақсаты қауіпсіздіктің белгілі бір деңгейін қамтамасыз ету екенін айтады.

Көріп отырғаныңыздай, авторлар ұйымдасқан қылмыстың ажырамас белгілері ретінде өзімшіл мінезді, иерархияны, жүйелілікті және сыбайлас жемқорлықты атайды.

Ғалымдар ұсынған анықтамалар әртүрлі белгілерге негізделгенін атап өткен жөн. Сонымен, В. Осин ұйымдасқан қылмыстың өзінің құрылымы бар және қылмыстың басқа түрлеріне әсер ететін ұжымдық мамандандырылған қылмыстың дамуының сапалы жаңа деңгейімен байланысын көрсетеді [1, 10-бет].

А.И. Гуров ұйымдасқан қылмыстың негізгі белгілері ретінде сыбайлас жемқорлықты, заңсыз әрекеттің мамандандырылған сипатын атайды [2, 207-бет].

Кейінірек, XX ғасырдың тоқсаныншы жылдарында Р.Айдинян мен Дж. Гилинский қылмыстық ұйымдардың негізгі сипаттамалары ретінде келесілерді ұсынды

- Мүшелер арасындағы байланыстардың тұрақтылығы
- Қызметтің заңсыздығы
- Қызметтің өзімшілдік бағыты; қызметтің мақсаты - пайда табу
- Иерархия.

- Мемлекеттік қызметшілердің қылмыстық ұйымдарға қатысуында көрінетін сыбайлас жемқорлық;

- Белгілі бір қызмет саласында немесе белгілі бір аймақта бақылау орнатуға бағдарлау [3, 6.43].

Көптеген ғалымдар ұйымдасқан қылмыстың белгілері ретінде пайда табуға, жалпы қабылданған құндылықтарға қайшы келетін бірегей реттеу жүйесінің және бірегей басқару жүйесінің болуын анықтайды.

Сондай-ақ, Ю.П. Морозовтың көзқарасын атап өткен жөн. Ол ұйымдасқан қылмыстың келесі белгілерін анықтайды: қызметтің жоспарлы сипаты; қатысушылар арасындағы құқыққа қарсы қызметтің тұрақты сипаты туралы уағдаластық; қылмыстық топ мүшелерінің бірлігі, иерархиясы және тұрақтылығы; қызметтің қастандығы; қылмыстық топ мүшелерін құқық қорғау органдарынан қорғау жүйесінің болуы.

Ол сондай-ақ ұйымдасқан қылмыстың анықтамасын ұсынады - қылмыстық- құқықтық белгілер бойынша ұйымдасқан қылмыстық әрекеттермен сипатталатын ұйымдасқан қылмыстық топтар жүйесі [4, 6-бет].

А. И. Долговтың пікірінше, ұйымдасқан қылмыс - бұл табиғаты бойынша кең ауқымды заңсыз әрекеттерді жүзеге асыруға қолайлы жағдай жасайтын ұйымдасқан қылмыстық қауымдастықтардың ерекше жүйесі [5, 20-бет].

Бұл ретте А. И. Долгова ұйымдасқан қылмыс қызметінің екі негізгі бағытын бөліп көрсетеді. Бұл көптеген қылмыстармен және қылмыстық топтардың кең ауқымымен сипатталатын заңсыз ауқымды қылмыс және заңсыз әрекеттерді жүзеге асыру үшін қажетті жағдайлар жасауға бағытталған қоғамдық тәртіпті сақтау [5, 21-бет].

В. А. Номоконов ұсынған гипотезаның айрықша ерекшелігі - әлеуметтік-саяси және идеологиялық элементтер арқылы көзқарас, сондай-ақ қылмыстық топтардың қызметі нәтижесінде алынған қаражаттың айналымына жауап беретін экономикалық элемент [6, б.8].

Өз кезегінде Г.Ф. Хокряков ұйымдасқан қылмыс экономиканың көлеңкелі секторының монополиясы деп болжайды [7 б. 119]. Сонымен бірге, ол іс жүзінде экономикалық саладағы заңсыз қатынастардың үстемдігіне әкелетін қылмыстың өзін-өзі ұйымдастыруына сілтеме жасайды.

Әділдік үшін, В. В. Лунеев ұйымдасқан қылмыстың негізгі белгілері ретінде өзімшілдік пен ұйымдастырушылық қызметті қарастыратынын атап өткен жөн [8, 286-бет].

Алайда, біздің ойымызша, бұл тізім қылмыстық топтардың саяси бағытын толықтырады.

Айта кету керек, кеңестік және ресейлік криминологияда ұйымдасқан қылмыс ұғымын анықтауда бірлік болған жоқ; Е. В. Топильская бұл жағдай Қылмыстық кодексте қылмыстық қауымдастықтар мен қылмыстық ұйымдарды қылмыстық бірлестіктердің басқа түрлерінен ажыратудың қолайлы критерийлері болмағандықтан дамығанын атап өтті. Батыс криминологиясы мен қылмыстық заңы да қарастырылып отырған мәселеге қатысты белгілі бір көзқарастарды ұстанады. Сонымен, АҚШ-тың федералды қылмыстық кодексінде ұйымдасқан қылмыс - бұл жезөкшелік, жоғары пайыздық несие беру, есірткі саудасы, бопсалау және басқа да қылмыстық әрекеттерді қоса алғанда, заңсыз қызметтерді немесе тауарларды ұсынумен айналысатын жоғары тәртіпті және ұйымдасқан бірлестік мүшелерінің заңсыз әрекеті делінген [9, 9-бет]. Батыс криминологтары қылмыскердің ұстанымын неғұрлым жалпылама және айқын білдірді. Ұйымдасқан қылмыс сипатталатынын көрсеткен Шнайдер келесідей анықтамалар ұсынған:

- Таратуға тыйым салынған тауарлар есебінен азаматтардың қажеттіліктерін қанағаттандыру;

- Қылмыстық ұйымның қызметін жүзеге асырудағы жоспарлау және ұтымдылық-қылмыс жасау кезінде тәуекелдер мен ықтимал пайда ескеріледі;

- Мафия тобының ішінде рөлдердің бөлінуінің болуы;

- Ұйымдасқан қылмыстық топтар қызметінің мамандандырылған сипаты;

- Әрбір қылмыстық топ қылмыстық мүмкіндіктерді іздейтін, жасалған қылмыстардың тәуекелдері мен кірістілігін бағалайтын және бақылайтын кішігірім жоспарлау тобына бағынады. Маңызды материалдық ресурстарға ие қылмыстық қауымдастықтар қылмыс жасауды өздері шешеді [10, 232-бет].

Қазақстандық криминологтардың ұйымдасқан қылмыс ұғымы мен белгілеріне қатысты ұстанымы да айқын емес.

Осылайша, Г.С. Моренов әлеуметтік-экономикалық аспектіде ұйымдасқан қылмыс - бұл заңсыз кіріс алу мақсатында заңсыз экономикалық қызмет саласындағы әлеуметтік қатынастар мен байланыстар жүйесі, ал қылмыстық ұйымдардың мақсаты басқа заңсыз әрекеттермен айналысатын адамдар мен заңды кәсіпкерлерді тұрақты негізде табыс табу үшін пайдалану деп тұжырымдайды. Сондықтан олар әлеуметтік-экономикалық құбылыс екенін көрсетеді [9, б.16].

Ғалым сондай-ақ ұйымдасқан қылмыстық қоғамдастықтың анықтамасын береді, ол қылмыстық іс-әрекет арқылы қол жеткізілетін өзіншілдік мақсаттары ұқсас адамдарды ұйымдастырудың ерекше формасы деп санайды, заңсыз тәсілдермен айтарлықтай табыс табу үшін біріккен адамдар тобы құрған бірлескен заңсыз кәсіпорын.

Қылмыстық ұйымның қаражаты қылмыстық топты қылмыстық ұйымға айналдыратын көлеңкелі капиталды құрайды. Қаражатты капиталға аудару-қылмыстық топтарды ұйымдастырудың сапалы жаңа деңгейі және оларды ҰҚТ-дан ерекшелендіретін ұйымдасқан қылмыстық ұйымдардың негізгі белгілерінің бірі.

Біздің ойымызша, ұйымдасқан қылмысты заңсыз алынған ақшаны пайдалануға негізделген әлеуметтік-экономикалық қатынастардың объективі арқылы түсіну керек. Ұйымдасқан қылмыс мәселесін зерттеуде оның экономикамен байланысы үлкен маңызға ие. Өйткені, қылмыстық тенденциялардың дамуы экономиканың жаңа секторларын криминализациялауға әкеледі, бұл өз кезегінде банктерді қылмыстық кірістерді заңдастыру процесіне, жалған құжаттар бойынша ұрлық пен банк саласындағы алаяқтыққа тартуға әкеледі.

Осылайша, Қазақстан да, Ресей ғылымында да ұйымдасқан қылмыстың бірыңғай анықтамасы жоқ. Ғалымдардың тұжырымдарына сүйене отырып, біз келесі тұжырымдар жасаймыз

Ұйымдасқан қылмыс қылмыстың жеке түрі болып табылады және оны жеке криминологиялық санатқа бөлу керек.

Қылмысты Қылмыстық ұйым немесе қылмыстық топ Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексінде көзделген қылмыстардың (қылмыс құрамының) пайда болу шарттарының жиынтығы кезінде жасайды деген талап ұйымдасқан қылмысты жеке криминологиялық санатқа бөлуге әсер етпеуге тиіс, өйткені ол қылмыс болып табылады.

Атап айтқанда, бірқатар зерттеулер ықтимал қауіп факторлары мен теориялық түсіндірмелерді қоса алғанда, қайта құрбандыққа байланысты бірқатар мәселелерді қарастырады. Қайта құрбан болуға бағытталған көптеген зерттеулерге қарамастан, әдебиетте бірқатар маңызды олқылықтар бар. Жасөспірім кезіндегі жеке құрбандық пен ересек өмірдегі интимдік серіктестің зорлық-зомбылық құрбандығы арасында байланыс бар ма деген сұрақ ерекше назар аударуға тұрарлық. Бұл зерттеу осы олқылықты жоюға бағытталған. Айтуынша, олар өздерінің заңсыз әрекеттерін жасыру үшін жиі

заңды экономикалық қызмет атқарады. Сонымен қатар, ұйымдасқан қылмыстық топтардың мүшелері көбінесе компаниялар мен мекемелерді бақылау немесе нарықтың белгілі бір секторларын бақылауға тырысу арқылы қоғамдық немесе мемлекеттік функцияларды орындайды. Бұл құбылыс кәсіпкерлікке араласпаудың мемлекеттік саясатының және экономикалық қызметтің кейбір түрлерін мемлекеттік реттеудің қысқаруының арқасында мүмкін болды.

Ұйымдасқан қылмыс келесі сипаттамаларға ие:

- Қызметтің ұжымдылығы, өйткені ұйымдасқан қылмыстық іс-әрекетті жеке адамдар жалғыз жүзеге асыра алмайды;

- Тұрақтылық: келесі компоненттердің болуымен анықталады: белсенді қылмыстық әрекеттің ұзақ немесе қарқынды кезеңдері; белгілі бір құрылыммен және басқару жүйесімен, алдын-ала сөз байласумен және заңсыз әрекеттің жүйелі әдістерімен сипатталатын ұйымдасқан топтарға мүшелік;

- Бірлік: тұрақтылық, иерархиялық қатынастар, мемлекеттік қызмет мүшелерінің болуы, өзара жауапкершілік, бір немесе бірнеше көшбасшылардың болуы;

- Елеулі теріс әлеуметтік салдарлардың мүмкіндігіне байланысты қоғамдық қауіптің артуы;

- Билік немесе Құқық қорғау органдарының өкілдерімен біржолғы немесе тұрақты сыбайлас жемқорлық байланыстарының болуы;

- ірі табыс алуға деген ұмтылыста көрінетін құқыққа қарсы қызметтің пайдакүнемдік бағыты; және

- заңды кәсіпкерлік қызметті жүзеге асыру үшін заңсыз алынған кірістерді пайдалану; және

Біздің ойымызша, ұйымдасқан қылмыс - бұл белгілі бір ішкі құрылымы бар, мемлекеттік институттармен және құқық қорғау органдарының өкілдерімен тұрақты және сыбайлас жемқорлық байланысы бар жасырын қылмыстық ұйымдардың жиынтығы. Сонымен қатар, ұйымдасқан қылмыс осы ұйымдар жүзеге асыратын барлық заңсыз қылмыстық әрекеттерді қамтиды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

Розенко С.В. Формы и виды организованной преступной деятельности: автореф. канд. юрид. наук. – Екатеринбург, 2001. – 22 с.

Гуров А.И. Профессиональная преступность: прошлое и современность. М., 1990. – 304 с.

Айдинян Р., Гилинский Я. Функциональная теория организации и организованная преступность // Организованная преступность в России: теория и реальность. Труды Санкт-Петербургского филиала Института социологии Российской Академии наук. – Серия III. – № 9. – СПб., 1996. – 96 с.

Морозов Ю.П. Понятие организованной преступности. Краткая характеристика криминогенной ситуации в России и Свердловской области // Организованная преступная деятельность в финансовой, банковской и налоговой сферах экономической деятельности. – Екатеринбург, 1998. – С.6-16.

Долгова А.И. Организованная преступность, ее развитие и борьба с ней / Организованная преступность. – М., 1996. – С.6-56.

Номоконов В.А. Транснациональная организованная преступность: дефиниции и реальность. – Владивосток, 2001. – 375 с.

Хохряков Г.Ф. Парадоксы тюрьмы. – М., 1991. – 224 с.

Лунеев В.В. Преступность XX века. – М., 1997. – 525 с.

Пухов Д.Д. Организованная преступность: понятие, признаки, современное состояние // Молодой ученый. – 2019. – №52. – С.169-171.

Тағай А. .

scientific supervisor, Candidate of Economics, Associate Professor

Сайфова А. С.

4th year student of the educational program Finance Q University

Методики бюджетирования на предприятии

Андатпа

Мақалада кәсіпорын контекстінде бюджеттеу әдістемелерін терең талдау ұсынылған. Бюджеттеудің әртүрлі әдістері мен тәсілдерін зерттей отырып, авторлар бюджеттеу процесі және оның ұйымдастырушылық жоспарлау мен қаржылық басқарудағы маңызы туралы түсінік береді.

Жағдайлық зерттеулерге сүйене отырып, бюджеттеу қарастырылады артықшылықтары мен проблемалары атап өтіледі. Сонымен қатар, мақалада бюджеттеу әдістерін тандау және қолдану кезінде ескерілетін негізгі факторлар қарастырылады, бюджеттеу әдістерін ұйымның мақсаттары мен міндеттеріне сәйкестендірудің маңыздылығы атап өтіледі.

Тұтастай алғанда, бұл зерттеу бюджеттеу әдістерін және олардың кәсіпорын тиімділігі мен шешім қабылдау процестеріндегі ролін тереңірек түсінуге ықпал етеді.

Түйінді сөздер: бюджеттеу, бюджеттеу әдістері, қаржы бюджеті, операциялық бюджет

Аннотация

В статье представлен углубленный анализ методологий составления бюджета в контексте предприятия. Исследуя различные методы и подходы к составлению бюджета, авторы дают представление о процессе составления бюджета и его значении для организационного планирования и финансового управления.

Опираясь тематические исследования, рассматривается составление бюджета подчеркиваются преимущества и проблемы. Кроме того, в статье рассматриваются ключевые факторы, которые следует учитывать при выборе и применении методов составления бюджета, подчеркивается важность согласования методов составления бюджета с целями и задачам организации.

В целом, это исследование способствует более глубокому пониманию методов составления бюджета и их роли в повышении эффективности деятельности предприятия и процессах принятия решений.

Ключевые слова: бюджетирование, методы бюджетирования, финансовый бюджет, операционный бюджет

Annotation

The article presents an in-depth analysis of budgeting methodologies in the context of an enterprise. By exploring various methods and approaches to budgeting, the authors give an idea of the budgeting process and its importance for organizational planning and financial management.

Drawing on case studies, budgeting is considered and the advantages and challenges are highlighted. In addition, the article discusses the key factors that should be considered when choosing and applying budgeting methods, and emphasizes the importance of aligning budgeting methods with the goals and objectives of the organization.

In general, this research contributes to a deeper understanding of budgeting methods and their role in improving the efficiency of an enterprise and decision-making processes.

Keywords: budgeting, budgeting methods, financial budget, operational budget

Создание бюджета – это вовсе не простая задача, поэтому необходимо выбирать правильный метод его составления, который наилучшим образом будет соответствовать целям и потребностям конкретного предприятия.

Крупные компании уделяют серьезное внимание планированию своей деятельности, в том числе и финансовой стороне, целью которой служит составление генерального бюджета предприятия. Именно в нем прописываются все виды доходов бюджета и расходов предприятия в тот или иной период времени, и на его основе определяются необходимые для получения прогнозируемого дохода ресурсы.

Существуют различные понятия и виды бюджетов, нацеленные на решение различных задач, основными из которых являются:

- финансовый бюджет;
- операционный бюджет.

Необходимо отметить, что финансовый и операционный виды бюджетов составляют единый генеральный (основной или общий) сводный бюджет предприятия. С другой стороны, каждый из них содержит в себе операционные и финансовые бюджеты более низких уровней.

Финансовый бюджет – это план, в котором отражаются предполагаемые источники финансовых средств и направления их использования.

Необходимо заострить внимание и на том, что это основной вид бюджета и он направлен именно на планирование движения денежных средств в масштабах всего предприятия с целью обеспечения платежеспособности и

регулирования возможного дефицита (профицита) денежных средств. Планирование конкретных доходов и расходов проводится в рамках разработки операционного бюджета предприятия.

При составлении финансового бюджета предприятия закладываются все будущие расходы и доходы в денежном выражении. Данный бюджет состоит из нескольких основополагающих документов, в том числе: прогноз о прибылях и убытках, прогноз о движении денежных средств, бухгалтерского баланса и движения собственного капитала.

Финансовый бюджет включает в себя:

сводные финансовые бюджеты:

а) бюджет прибыли и убытков представляет собой прогноз отчета о прибылях и убытках, аккумулирующий в себе информацию из всех других бюджетов: сведения о выручке, переменных и постоянных затратах, позволяющий проанализировать, какую прибыль предприятие получит в планируемом периоде;

б) бюджет денежных потоков (движения денежных средств) дает информацию о движении финансов предприятия в аспекте его сфер деятельности. Составляется на различные периоды и с разной периодичностью, но в основном бюджет планируется и формируется ежемесячно на год. бюджет балансового отчета:

а) бюджет по балансовому листу необходим для осуществления планирования и контроля за движением активов и пассивов предприятия. По своей форме он может соответствовать аналогичной форме бухгалтерского баланса, однако имеются существенные различия в том, как анализируются представления пассивов и активов;

б) бюджет финансового состояния. Поскольку выполнение финансового плана в основном зависит от результатов хозяйственной деятельности в целом, то финансовое состояние определяется при помощи горизонтального, вертикального и коэффициентного анализа бухгалтерского баланса предприятия.

бюджет налогов и внебюджетных платежей, который составляется финансовым отделом для целей планирования налогов и внебюджетных платежей;

бюджет финансовых операций, составляющийся финансовым отделом для целей планирования финансовой деятельности предприятия. Данный бюджет подразумевает кредитные операции, операции с ценными бумагами, взыскание просроченной дебиторской задолженности, погашение кредиторской задолженности;

инвестиционный бюджет (бюджет капитальных затрат). Как правило, инвестиции осуществляются в форме капитальных вложений, под которыми понимаются инвестиции в основные средства, в том числе затраты на новое строительство, приобретение машин, оборудования, расширение, реконструкцию и техническое перевооружение действующих предприятий, проектно-изыскательские работы и другие затраты.

В операционный вид бюджета входят различные бюджеты, в которых отражены расходы и доходы предприятия от конкретных видов деятельности, сюда же включаются затраты на косвенные налоги, а также доходы и расходы в виде материальных ценностей. Операционный бюджет предприятия включает в себя различные виды бюджетов предприятия, в том числе бюджет производства, затрат на энергию и материалы, продажи продукции, амортизационных отчислений, расходов на выплату налогов, общехозяйственных расходов. То есть, если финансовый бюджет отражает общие движения денежных средств, то в операционном прописаны целевые затраты и доходы каждого подразделения предприятия.

Операционный бюджет называется текущим, периодическим бюджетом. Он показывает планируемые операции на предстоящий год для сегмента или отдельной функции предприятия. В процессе его подготовки прогнозируемые объемы продаж и производства трансформируются в количественные оценки доходов и расходов для каждого из действующих подразделений предприятия.

Операционный бюджет включает в себя:

бюджет продаж, который является отправной точкой и, вероятно, критическим моментом всего процесса подготовки бюджета. Бюджет продаж определяется руководством на основе исследований финансового, маркетингового отделов, а также предыдущего опыта. Во многих случаях объем продаж ограничивается имеющимися производственными мощностями;

бюджет производства. После установления планируемого объема продаж в натуральном выражении можно определить количество единиц продукции или услуг, которые необходимо произвести, чтобы обеспечить запланированные продажи и необходимый уровень запасов. Руководство сначала должно определить, останется ли уровень запасов готовой продукции прежним либо он должен быть увеличен или уменьшен;

бюджет запасов готовой продукции содержит информацию о запасах по видам продукции, по предприятию в целом и по отдельным структурным подразделениям внутри него в натуральных и стоимостных показателях. Он может быть объединен с бюджетом производства или входить в его состав;

бюджет расходов:

а) бюджет коммерческих расходов, в котором детализируются все предполагаемые расходы, связанные со сбытом продукции и услуг в будущем периоде. Некоторые расходы, такие, как комиссионные и транспортные затраты, могут быть переменными, другие, например расходы на рекламу и заработная плата, являются постоянными. За разработку и исполнение бюджета коммерческих расходов обычно несет ответственность отдел продаж;

б) бюджет общепроизводственных расходов представляет собой детализированный план предполагаемых производственных затрат, отличных от прямых затрат материалов и прямых затрат труда, которые должны быть понесены для выполнения производственного плана в будущем периоде;

в) бюджет общих и административных расходов представляет собой детализированный план текущих операционных расходов, отличных от расходов, непосредственно связанных с производством и сбытом, но

необходимых для поддержания деятельности в целом в будущем периоде. Разработка такого бюджета нужна для обеспечения информации к подготовке бюджета денежных средств, а также для целей контроля этих расходов. Большую часть элементов этого бюджета составляют постоянные затраты;

г) бюджет трудовых затрат определяет необходимое рабочее время в часах, требуемое для выполнения запланированного объема производства, получаемое умножением количества единиц продуктов или услуг на норму затрат труда в часах на единицу. В этом же документе или в отдельном определяются затраты труда в денежном выражении умножением необходимого рабочего времени на различные часовые ставки оплаты труда.

бюджет закупок – это план закупок, основанный на бюджете продаж и производства соответственно. В нем производится расчет потребности в материалах, необходимых для обеспечения принятого объема продаж.

Основные виды бюджетирования используются на любом предприятии и, как явление, это планирование с целью повышения результативности хозяйственной деятельности.

Каждое предприятие может руководствоваться собственными принципами и подходами. Руководство предприятия может выбрать несколько субъектов для бюджетирования или делать общий план без детализации по видам бюджета, осуществлять процесс планирования в обычной таблице Excel или применять средства автоматизации.

Планирование – сложная задача, которую помогает решать специальный модуль «Бюджетирование», который предлагает мощный инструментарий для разработки всех видов бюджетов. Он может быть использован для организаций любого уровня с учетом особенности их деятельности. Модуль значительно сокращает затраты времени и сил на процесс планирования бюджета по любым видам деятельности и позволяет добиться высоких результатов с максимальной эффективностью на любых предприятиях с различными масштабами деятельности.

При реализации бюджетирования на предприятии могут применяться различные методы. К основным из них относятся следующие методы [25, с. 9]:

метод «Сверху вниз». Предполагает, что топ-менеджеры осуществляют процесс бюджетирования с минимальным привлечением менеджеров среднего и низшего звена. Такой подход дает возможность полностью учитывать стратегические цели предприятия, уменьшить затраты времени и избежать проблем, связанных с согласованием и агрегированием.

Вместе с тем недостатком данного метода является слабая ориентация менеджеров среднего и низшего звена на достижение целей. Кроме того, этот вид бюджетирования требует от топ-менеджмента предприятия четкого понимания основных особенностей организации, специфики деятельности, а также способностей сформировать реалистичный прогноз хотя бы на рассматриваемый период;

метод «Снизу вверх». Применяется на больших предприятиях, где руководители структурных подразделений составляют собственные бюджеты, которые потом обобщаются. В этом случае менеджеры высшего и среднего

звена осуществляют согласование и координацию различных бюджетных показателей. Одним из недостатков такого подхода является нередкое завышение руководителями плановых показателей по расходам и занижение их по доходам ради получения незаслуженного вознаграждения. Этот вариант предусматривает сбор и фильтрацию бюджетной информации, которая проходит путь от исполнителей к менеджерам нижнего звена и далее к руководству предприятия. При таком подходе много сил и времени, как правило, уходит на согласование бюджетов отдельных структурных подразделений или бизнес-единиц. Довольно часто представленные «снизу» показатели сильно изменяются руководителями в процессе утверждения бюджета;

метод «Снизу вверх и сверху вниз». Является самым сбалансированным методом и позволяет избежать негативных последствий предыдущих методов: топ-менеджмент только дает целевые установки, а руководители низшего и среднего звена составляют и согласуют бюджет, направленный на достижение поставленных целей всей компании;

балансовый метод. Используется для сравнения и увязки имеющихся в наличии ресурсов с потребностями в них;

нормативный метод. На основе заранее установленных норм и нормативов рассчитывается потребность в ресурсах и в их источниках;

расчетно-аналитический метод. Рассчитываются плановые показатели за счет принятых за базу показатели и индексы, и их изменения в планируемом периоде;

экономико-математическое моделирование и динамическое имитационное моделирование. Используется экспериментальный анализ, изучающий последовательность многообразных действий внутри модели, благодаря чему определяются удовлетворительные решения для комплексных и приближенных к реальности проблем;

экспериментальный метод. Проект норм, нормативов и моделей планов на основе проведения, изучения замеров и опытов, а также учета опыта менеджеров, плановиков и других специалистов;

метод экстраполяции. Происходит внедрение тенденции развития прошлого и текущего этапов в планирование последующих;

интуитивные методы. Основываются на интуитивно-логическом мышлении. Обычно они применяются, когда невозможно учесть влияние многих факторов из-за значительной сложности объекта. Метод используется и в том случае, если объект слишком прост и не требует проведения затруднительных расчетов.

Анализируя первую главу, можно сказать, что бюджетирование представляет собой процесс оценки доходов и расходов в течение определенного периода времени, который составляется и переоценивается на периодической основе.

Процесс бюджетирования играет большую роль на современном этапе развития экономических отношений. Оно позволяет значительно повысить эффективность и рациональность использования ресурсов, которыми

располагает предприятие, а также оформить границы ответственности среди руководителей различных уровней организационной структуры предприятия.

Бюджетное планирование позволяет оценить привлекательность отдельных направлений инвестирования, которыми заинтересовано предприятие сейчас или в перспективе. Наличие грамотно построенной и реализованной системы делает предприятие «финансово прозрачным» как для инвесторов, руководителей, так и для внешних пользователей информации.

Бюджетирование позволяет укрепить финансовую дисциплину, стимулировать к более эффективной работе все структурные подразделения в интересах всего предприятия.

Кроме того, оно позволяет постоянно контролировать финансовую ситуацию на предприятии, что в последствии ведет к росту финансовой стабильности и самостоятельности.

Таким образом, система бюджетирования позволяет принимать эффективные управленческие решения, рационализировать систему менеджмента на предприятии и контролировать финансовые процессы во всех его подразделениях.

Использованная литература

Жукова Н.В. Современные подходы к управлению процессом бюджетирования на производственном предприятии // Вестник тульского финуниверситета – 2019 - № 1, стр. 542-545

Зайцева И.С. Роль финансового планирования на предприятии // Политика, экономика и инновации — 2019. — №8. — С. 24.

Ивашкевич В. Б. Цифровая экономика и учет / В. Б. Ивашкевич // Вестник ИПБ (Вестник профессиональных бухгалтеров). – 2019. – № 2. – С. 9– 12.

Инютина Е.Н. Формирование и анализ бюджета доходов и расходов корпорации / Е.Н. Инютина / Материалы международной студенческой научно-практической конференции - Хабаровск - 2018 – с. 82

Исраилова З.Р. Совершенствование методики учета и анализа финансовых результатов предприятия // Вестник Чеченского государственного университета. 2019. Т. 34. № 2. С. 75-81.

Каверина О.Д. Управленческий учет. М.: Юрайт. 2017. 389 с.

Киселев А. А. Риск-менеджмент и управление рисками: проблемы обоснования сущности понятий как научных категорий теории и практики управления организациями // Экономика и бизнес: теория и практика. 2020. № 3-1. С. 82–85.

Изеев С. Н.

Candidate of Economic Sciences, Associate Professor at Q University

Асилова А.С.

scientific advisor, Candidate of Economic Sciences

**Оценка эффективности системы управления финансовыми рисками тоо
«best meat»**

Андатпа

Бұл зерттеу «BEST MEAT» ЖШС мысалында қаржылық тәуекелдерді басқару жүйесінің тиімділігін бағалауға арналған. Авторлар кәсіпорын қызметі шеңберінде қаржылық тәуекелдерді басқарудың негізгі аспектілеріне, соның ішінде тәуекелдерді анықтау, бағалау және бақылауға кешенді талдау жүргізеді.

Жұмыста валюталық тәуекел, пайыздық тәуекел, өтімділік тәуекелі және Операциялық тәуекелдер сияқты «BEST MEAT» компаниясы тап болатын негізгі қаржылық тәуекелдер қарастырылады. Тәуекелдерді басқарудың қолданыстағы әдістері мен құралдарын талдауға, сондай-ақ олардың кәсіпорын қызметінің ерекшеліктеріне сәйкестігіне ерекше назар аударылады.

Зерттеу барысында қаржылық тәуекелдерді басқарудың ағымдағы жүйесінің күшті және әлсіз жақтары анықталады, сондай-ақ «BEST MEAT» компаниясының қаржылық тұрақтылығы мен тұрақтылығын арттыру мақсатында оны жақсарту бойынша ұсыныстар ұсынылады. Нәтижелер кәсіпорындағы ішкі тәуекелдерді басқару үшін де, инвесторлар мен несие берушілер сияқты сыртқы мүдделі тараптар үшін де пайдалы болуы мүмкін.

Түйінді сөздер: қаржылық тәуекелдер, тәуекелдерді басқару, несиелік тәуекел, баға тәуекелі

Аннотация

Данное исследование посвящено оценке эффективности системы управления финансовыми рисками на примере ТОО «BEST MEAT». Авторы проводят комплексный анализ основных аспектов управления финансовыми рисками в рамках деятельности предприятия, включая выявление, оценку и контроль рисков.

В статье рассматриваются основные финансовые риски, с которыми сталкивается компания «BEST MEAT», такие как валютный риск, процентный риск, риск ликвидности и операционные риски. Особое внимание уделяется анализу существующих методов и инструментов управления рисками, а также их соответствия специфике деятельности предприятия.

В процессе исследования выявляются сильные и слабые стороны текущей системы управления финансовыми рисками, а также предлагаются рекомендации по ее улучшению с целью повышения финансовой стабильности и устойчивости компании «BEST MEAT». Полученные результаты могут быть полезны как для внутреннего управления рисками на предприятии, так и для внешних заинтересованных сторон, таких как инвесторы и кредиторы.

Ключевые слова: финансовые риски, управление рисками, кредитный риск, ценовой риск

Annotation

This study is devoted to evaluating the effectiveness of the financial risk management system using the example of BEST MEAT LLP. The authors conduct a comprehensive analysis of the main aspects of financial risk management within the framework of the company's activities, including the identification, assessment and control of risks.

The paper examines the main financial risks faced by BEST MEAT, such as currency risk, interest rate risk, liquidity risk and operational risks. Special attention is paid to the analysis of existing risk management methods and tools, as well as their compliance with the specifics of the company's activities.

In the course of the research, the strengths and weaknesses of the current financial risk management system are identified, as well as recommendations for improving it in order to increase the financial stability and sustainability of the BEST MEAT company. The results obtained can be useful both for internal risk management in the enterprise and for external stakeholders such as investors and creditors.

Keywords: financial risks, risk management, credit risk, price risk

Эффективное управление финансовыми рисками является одним из ключевых аспектов успешной деятельности любого предприятия. В данном исследовании будет рассмотрена оценка эффективности системы управления финансовыми рисками ТОО «BEST MEAT».

Прежде всего, следует отметить, что «BEST MEAT» действует в сфере производства и продажи мясных продуктов, что подразумевает значительные финансовые риски, связанные с ценовой волатильностью сырья, изменениями спроса и конкуренцией на рынке.

Оценка эффективности системы управления финансовыми рисками включает в себя ряд ключевых аспектов.

Во-первых, важно проанализировать полноту и адекватность методов и инструментов, используемых для оценки, ограничения и управления финансовыми рисками. Это может включать в себя использование различных финансовых деривативов, страхование рисков, диверсификацию портфеля и прочие методы.

Далее, необходимо оценить эффективность принимаемых решений по управлению рисками на предприятии. Это включает в себя анализ реакции компании на изменения рыночных условий, успешность предпринятых мер по снижению рисков и минимизации потерь в случае негативных сценариев.

Также важно оценить степень вовлеченности руководства и сотрудников компании в процесс управления финансовыми рисками.

Обучение и развитие персонала в области финансового управления и рисков являются неотъемлемой частью успешной системы управления финансовыми рисками.

Задачами системы управления рисками ТОО «Best Meat» для достижения поставленной цели являются:

- своевременное выявления рисков;
- надлежащее измерение рисков и определение их значимости;
- эффективное реагирование на существенные риски;

- регулярный мониторинг и контроль рисков и мероприятий;
- информирование акционеров и высшее руководство о рисках и их управлении.

Решением Директора Протокол № 05-3/ ТОО «Best Meat» от 27 сентября 2019 года переутверждена Политика по управлению рисками ТОО «Best Meat».

В соответствии с ней ТОО «Best Meat» обеспечивает создание и защиту ценности бизнеса, и предотвращение потерь путем эффективного управления рисками Общества.

Система управления рисками ТОО «Best Meat» строится на следующих основных принципах:

- руководство предприятия стремится создать эффективную систему и культуру управления рисками;
- система управления рисками строится на стратегии и целях ТОО;
- система управления рисками направлена на выявление и управление широким спектром рисков;
- система управления рисками является динамичной, интерактивной и реагирует на изменения;
- система управления рисками имеет свою инфраструктуру, которая включает такие компоненты, как информация, коммуникация и отчетность.

Директор ТОО «Best Meat», исполнительный орган ТОО «Best Meat», руководители служб и другие работники ТОО «Best Meat» несут ответственность за риски каждый на своем уровне и на своем участке.

Контроль за исполнением Политики по управлению рисками ТОО «Best Meat» осуществляет Директор ТОО «Best Meat».

Руководство ТОО «Best Meat» предприняло ряд ответных мер по предотвращению и уменьшению любого негативного влияния азиатского гриппа на поголовье птиц компании, включая, но не ограничиваясь, внедрение более строгих процедур по безопасности и дополнительную ветеринарную обработку стада.

Руководство ТОО «Best Meat» считает, что последствия распространения птичьего гриппа не повлияют негативно на деятельность и финансовое положение компании. ТОО «Best Meat» имеет различные финансовые обязательства, такие как кредиты и займы, торговая кредиторская задолженность компания также имеет различные финансовые активы, такие как займы, выданные связанным сторонам, торговая и прочая дебиторская задолженность, долгосрочные и краткосрочные банковские вклады и денежные средства и их эквиваленты.

Проанализируем группы рисков ТОО «Best Meat».

1. Группа рисков ТОО «Best Meat» - финансовые риски.

- операционный валютный риск для ТОО «Best Meat» являются недополучение прибыли в связи с наличием временного лага между продажей и расчетом при изменении валютного курса так, как предприятие продает продукцию в Россию, также чувствительность прибыли до налогообложения компания к возможному изменению обменного курса доллара США, вероятность которого можно обоснованно предположить при условии

неизменности всех прочих переменных (вследствие изменений справедливой стоимости монетарных активов и обязательств).

- экономический валютный риск для ТОО «Best Meat» является связан с дополнительными затратами на приобретение импортных материалов на производстве из-за повышения закупочных цен.

- финансовому риску подвержена, возникающему вследствие изменений цен на мясо птицы и зерно.

В финансовом отчете предприятия указано, что, по анализу финансовых рисков ТОО «Best Meat», не подвержена процентному риску, так как в течение 2022 г. она не привлекала кредиты и займы и не имеет задолженности по кредитам и займам по состоянию на 31 декабря 2022 г. [2].

Финансирование проектов ТОО «Best Meat» планируется осуществить как за счет собственных средств, так и за счет заемного капитала (таблица 1).

Таблица 1- Финансирование проектов ТОО «Best Meat»

Источник финансирования, млн.тг.	Сумма	Период	Доля
Собственные средства	50 246	с июня по декабрь 2022 г.	4 0%
Заемные средства	76 092	с июня по декабрь 2022 г.	6 0%
Всего	126 339	-	1 00%
Примечание - составлено автором на основе источников [2,4,]			

Руководство компании не предполагает, что цены на мясо птицы существенно снизятся в обозримом будущем, и вследствие этого не заключала деривативные или прочие договоры с целью управления риском снижения цен на мясо птицы. Компания регулярно осуществляет мониторинг цен на мясо птицы при рассмотрении необходимости в активном управлении этим риском.

Как правило, цены на мясо птицы не подвержены высоким сезонным колебаниям. Рыночные цены на мясо птицы подвержены действию ряда неподдающихся прогнозированию факторов, находящихся за пределами контроля со стороны компании, среди которых государственные программы и политика в сфере сельского хозяйства, изменения в динамике спроса в связи с ростом населения и повышением уровня жизни, а также объем производства мяса птицы в Республике Казахстан.

Руководство ТОО «Best Meat» считает, что такой фактор, как погодные условия, не оказывают существенного влияния на цены на мясо птицы, поскольку птицы содержатся в специализированных помещениях с учетом всех климатических особенностей, необходимых для выращивания.

2. Группа рисков ТОО «Best Meat» - процентной ставки.

Риск изменения процентной ставки – это риск увеличения затрат вследствие неблагоприятного изменения процентных ставок по обслуживанию кредитных ресурсов по заключенным договорам заемного финансирования.

Также в ТОО «Best Meat» существует позиционный процентный риск, риск дополнительных затрат и разорения при повышении процентных ставок за кредитные ресурсы.

Риск изменения процентной ставки показывает справедливую стоимость или будущие денежные потоки по финансовому инструменту будут колебаться вследствие изменений рыночных процентных ставок. ТОО «Best Meat» подвержена риску изменения процентной ставки, валютному риску, кредитному риску, риску ликвидности.

Аудиторский комитет оказывает помощь руководству по мониторингу и, где это будет сочтено целесообразным, минимизации рисков в соответствии с утвержденными политиками, такими как политика по финансовому контролю ТОО «Best Meat», политика по экономической безопасности данной компании, политика по управлению рисками ТОО «Best Meat» и процедура «Управление рисками ТОО «Best Meat».

ТОО «Best Meat» следует политике ограничения подверженности риску изменения процентных ставок, привлекая кредиты с фиксированной ставкой процента. Поскольку ТОО «Best Meat» привлекала кредиты и займы по фиксированной ставкой процента, риск изменения процентной ставки не применим к компании.

3 Группа рисков ТОО «Best Meat» - коммерческие риски.

Коммерческие риски ТОО «Best Meat» связаны в основном с нижеперечисленными моментами:

- жесткая конкуренция;
- падение спроса на продукцию домашней птицы, производстве колбас и деликатесов из мяса, не дополучение прибыли;
- нарушение своих обязательств поставщиками, срыв графиков работ из-за недопоставки;
- неплатежеспособность покупателя.

4. Группа рисков ТОО «Best Meat» - рыночные риски.

Рыночный риск представляет собой риск того, что у ТОО «Best Meat» могут возникнуть неблагоприятные последствия в случае изменения определенных рыночных параметров.

Рыночные параметры включают в себя следующие типы риска: риск изменения процентной ставки, риск изменения курсов иностранных валют, риск изменения цен на товары.

Ценовой риск связан с возможным неблагоприятным для ТОО «Best Meat» колебанием цен на рынке домашней птицы, производстве колбас и деликатесов из мяса. Учитывая ограничения в выборе инструментов по воздействию на факторы данного риска, руководством ТОО «Best Meat» реализованы следующие мероприятия по управлению риском:

оптимизация стратегии подачи ценовых заявок на мясную продукцию и на балансирующем рынке;

взаимодействие с системным оператором в рамках процедуры выбора состава включенного генерирующего оборудования;

мониторинг цен в сегментах оптового рынка мясной продукции, анализ причин изменения, своевременное информирование руководства [2].

Для понимания тенденций и структуры рынка необходимо, в первую очередь, рассмотреть динамику и объемы макропоказателей рынка, таких как: внутреннее производство, потребление, импорт и экспорт исследуемой продукции.

До 66% мяса курицы производится казахстанскими производителями. На сегодняшний день объем производства рынка составляет 281 010 тонн с импортом в 166 454 тонн.

Соотношение импорта и собственного производства составляет 37% к 63% в пользу собственного производства.

По прогнозам в 2024 г. мясо птицы будет произведено 315 000 тонн, с импортом в 145 286 тонн [2].

Рассмотрим соотношение и собственного производства мяса птицы за последние 10 лет (рисунок 1).

Рисунок 1- Доля импорта в структуре потребления мяса птицы в Казахстане

Из приведенных выше данных видно, что собственное производство увеличилось с 94 тонн в 2011 году до 281 тонн в 2022 году [8].

Потребление мяса птицы на душу населения в Казахстане демонстрирует положительную динамику, которая обусловлена ростом численности населения и располагаемых доходов. Основным драйвером роста курицы является ее доступность по сравнению с красным мясом. Стоимость курицы показывает наиболее низкий уровень роста цен против остального вида мяса. На фоне снижения импорта и увеличения внутреннего производства общий объем потребления в стране увеличился с 13,3 кг/чел. в 2011 году до 21,6 кг/чел. в 2022 году [28].

Рассмотрим динамику потребления мяса птицы в Казахстане (рисунок 2).

Рисунок 2- Динамика потребления мясо птицы в Казахстане

Локальное производство не полностью покрывает спрос, а потребление с каждым годом растет, поэтому рынок мяса птицы имеет большой потенциал и производителям стоит задуматься, как увеличить долю отечественного производства на внутреннем рынке, вытесняя импорт.

Для развития казахстанского рынка мяса птицы необходимо стремление производителей увеличить долю именно производства птичьего мяса в структуре производства.

5. Группа рисков ТОО «Best Meat» - валютные риски.

Валютные и процентные риски рубля в тенге и доллара в тенге для ТОО «Best Meat» являются существенными в связи с происшествиями в Российском рынке и не стабильностью международного финансового рынка, так, как предприятие продвигает свою продукцию на российском рынке в компании разработан ряд подходов и инструментов их количественной оценки. В качестве оценки определения валютного риска используется подход, основанный на определении риск-факторов, оказывающих влияние на результат деятельности предприятия. К такому риск-фактору относится валютный курс, неблагоприятное изменение которого может привести к потерям ТОО «Best Meat».

6. Группа рисков ТОО «Best Meat» - кредитные риски.

Кредитный риск –это риск того, что компания понесёт финансовые убытки, поскольку контрагенты не выполняют свои обязательства по финансовому инструменту или клиентскому договору. ТОО «Best Meat» подвержена кредитному риску, связанному с её операционной деятельностью, прежде всего, в отношении торговой и прочей дебиторской задолженности, и инвестиционной деятельностью, включая займы, выданные связанным сторонам и вклады в банках.

Подверженность ТОО «Best Meat» и кредитоспособность её контрагентов постоянно контролируются. Балансовая стоимость финансовых активов, признанных в финансовой отчётности ТОО «Best Meat», за вычетом резервов на

обесценение, отражает максимальную величину кредитного риска компании. Анализ на обесценение проводится руководством ТОО «Best Meat» на каждую отчётную дату на индивидуальной основе на основании количества дней просрочки. Расчёты основываются на информации о фактически понесённых убытках в прошлом.

Компания подвержена кредитному риску в связи с ее торговой и прочей дебиторской задолженностью. Большую часть продаж Компания осуществляет связанной стороне – ТОО «Айтас Meat Distribution» и имеет в отношении него существенную концентрацию риска по торговой и прочей дебиторской задолженности.

Дополнительная незначительная доля торговой и прочей дебиторской задолженности распределена по однородным группам и постоянно оценивается на предмет обесценения на совокупной основе, в результате чего риск ТОО «Best Meat» по безнадежной задолженности является несущественным.

Компания также подвержена кредитному риску в результате осуществления своей инвестиционной деятельности. Общие инвестиционные затраты ТОО «Best Meat» показаны (таблица 2).

Таблица 2-Общие инвестиционные затраты ТОО «Best Meat»

Расходы, тыс.тг.	2022 г.	Доля
Инвестиции в основной капитал	76 092	60%
Оборотный капитал	50 246	40%
Всего	126 339	100%
Примечание - составлено автором на основе источников [21, 22, 23, 24, 25]		

ТОО «Best Meat» размещает вклады в казахстанских банках. Кредитный риск, связанный с остатками на счетах в финансовых учреждениях, контролируется руководством Компании. Максимальный размер чувствительности ТОО «Best Meat» к кредитному риску, возникающему от дефолта финансовых учреждений, равен балансовой стоимости этих финансовых активов.

7. Группа рисков ТОО «Best Meat» - ликвидности риски.

Риск ликвидности компания контролирует риск ликвидности, используя инструмент планирования ликвидности. С помощью этого инструмента анализируются сроки платежей, связанных с финансовыми инвестициями и финансовыми активами (например, дебиторская задолженность, другие финансовые активы), а также прогнозируемые денежные потоки от операционной деятельности. Целью ТОО «Best Meat» является поддержание баланса между непрерывностью финансирования и гибкостью посредством использования краткосрочных вкладов в местных банках [28].

Исходя из данных по анализам финансового состояния ТОО «Best Meat» представим оценку степени вероятности выделенных рисков (таблица 3).

Таблица 3-Оценка степени вероятности выделенных рисков ТОО «Best Meat»

Вид риска	Вероятность
Операционный валютный риск	0,01
Экономический валютный риск	0,1
Процентный позиционный риск	0,2
Падение спроса на домашней птицей, производстве колбас и деликатесов из мяса	0,15
Нарушение обязательств поставщиками	0,15
Отказ заказчика	0,2
Ошибки персонала	0,1
Авария автотранспорта при перевозке продукции	0,09
Итого:	1
Примечание - составлено автором на основе источников [8, 9]	

В соответствии с таблицей 3, ТОО «Best Meat» в случаях риска, необходимо эффективно управлять рисками.

Заключение. Руководство ТОО «Best Meat», согласно данным отчета за 2022 г., контролирует процесс управления перечисленными выше рисками с целью минимизации возможных неблагоприятных последствий на финансовое положение и финансовые результаты ее деятельности.

Таким образом, ключевым рыночным риском, которому подвержена деятельность ТОО «Best Meat», выступает ценовой риск. С учетом роста неопределенности в отношении цен на продукцию за последние несколько лет целесообразным представляется хеджирование ценовых рисков с помощью производных финансовых инструментов.

Список использованной литературы:

1. Де Ковни Ш., Такки К. Стратегии хеджирования. – Пер. с англ. – М.: ИНФРА- М, 2016. – 208 с.
2. Давтян Т., Аракелян А. Эффективность хеджирования: подход переключения Маркова // Вестник Армянского государственного экономического университета. – 2019. – №2. – С. 46–57.
3. Бригхем Ю., Эрхарл М. Финансовый менеджмент: СПб, III изд 2017.
4. Мамутова А. Финансовые инструменты в управлении рисками предприятия // Каржы-Каражат и Финансы Казахстана. Ежемесячный журнал Министерства финансов Республики Казахстан, 2020. № 9. - С. 9-12.
5. Кучукова Н.К., Берстембаева Р.К. Управление финансовой стабильностью. Учебное пособие. - Астана, 2013 г
6. Сапарова Б.С. Финансовый менеджмент: учебное пособие. - Алматы: Экономика, 2008. - 848 с.
7. Мендалиева С.И. Финансовый менеджмент Астана. КазУЭФиМТ, 298 с
8. Мельников В.Щ. Теория финансов. Учебник для вузов. Алматы. 2020, 189 с

9. Дарибекова А.С. Методы минимизации финансовых рисков / А.С. Дарибекова // Актуальные проблемы современности. 2017. № 3 (17). - С. 91-95.
10. Джапарова И. А., Манина Е. А. Особенности производных финансовых инструментов в хеджировании рисков // РППЭ. – 2020. – №5 (115). – С. 139–145.
11. Гареева А. Р., Филиппова Ю. В. Методы и инструменты управления финансовыми рисками на предприятии // Управление. Экономический анализ. Финансы: сб. науч. тр. – Уфа: РИК УГАТУ, 2017. – С.19–26.
12. Иванченко И. С. Производные финансовые инструменты: оценка стоимости деривативов: учебник для вузов / И. С. Иванченко. – М. : Издательство Юрайт, 2022. – 261 с.

Ерназарова У.С.

M. E. N., Senior Lecturer

Әлмахан Ә. Б.

3rd Year Student Of The Accounting and audit educational program, Q
University

УЧЕТ ОПЕРАЦИЙ ПО ДОГОВОРУ ФИНАНСИРУЕМОЙ АРЕНДЫ

Аңдатпа

Бұл мақала қаржыландырылатын жалдау шарты бойынша операцияларды есепке алу мәселелеріне арналған. Авторлар қаржыландырылатын жалдау операцияларын жүргізу кезінде бухгалтерлік есептің ерекшеліктерін зерттейді және халықаралық қаржылық есептілік стандарттарына сәйкес есеп әдістерін ұсынады. Мақалада жалдау төлемдерін есепке алудың, амортизацияны есептеудің, сондай-ақ қаржылық жалдау шартын жасасу және орындау кезінде қаржылық ағындарды есепке алудың негізгі аспектілері қарастырылады. Ұсынылған талдау мен әдістемелік ұсынымдар кәсіпорындарға заңнаманың және халықаралық стандарттардың талаптарына сәйкес қаржыландырылатын жалдау шарты бойынша операцияларды дұрыс есепке алуға көмектеседі.

Түйінді сөздер: лизинг, ХҚЕС, жалдау төлемдері, жалдау шарты

Аннотация

Данная статья посвящена вопросам учета операций по договору финансируемой аренды. Авторы исследуют особенности бухгалтерского учета при осуществлении операций с финансируемой арендой и предлагают методики учета, соответствующие международным стандартам финансовой отчетности. В статье рассматриваются основные аспекты учета арендных платежей, начисления амортизации, а также учета финансовых потоков при заключении и исполнении договора финансовой аренды. Представленный анализ и методические рекомендации помогут предприятиям корректно осуществлять учет операций по договору финансируемой аренды в соответствии с требованиями законодательства и международных стандартов.

Ключевые слова: лизинг, МСФО, арендные платежи, договор аренды

Annotation

This article is devoted to accounting for transactions under a financed lease agreement. The authors explore the specifics of accounting in the implementation of transactions with financed leases and propose accounting methods that comply with international financial reporting standards. The article discusses the main aspects of accounting for lease payments, depreciation, as well as accounting for financial flows when concluding and executing a financial lease agreement. The presented analysis and methodological recommendations will help enterprises to correctly account for transactions under a financed lease agreement in accordance with the requirements of legislation and international standards.

Keywords: leasing, IFRS, lease payments, lease agreement

Бухгалтерский учет представляет собой социально ориентированную систему, которая состоит из нескольких последовательно параллельных учетных подсистем, направленных на удовлетворение информационных потребностей различных групп пользователей.

С развитием и расширением масштабов лизинговой деятельности и выходом лизинговых компаний на международные рынки возникает необходимость принятия единых принципов бухгалтерского учета и раскрытия информации о лизинговых операциях.

В настоящее время существует две системы представления отчетности по лизинговым операциям: международный стандарт учета IAS (International Accounting Standards) - IAS 17, SIC 12, а также общепринятые принципы бухгалтерского учета, установленные Коллегией по стандартам бухгалтерского учета US - GAAP (United States Generally Accepted Accounting Principles) – FAS, EITF.

В целях гармонизации Комитетом по международным бухгалтерским стандартам (IASC) приняты международные бухгалтерские стандарты в отношении учета лизинговых операций (IASC) в 1982 г. и дополнения к ним в 1991 г. (Стандарты). В настоящее время они широко внедрены в практику бухгалтерского учета лизинговых операций.

Анализ, проведенный IASC во второй половине 90-х годов, показал, что более 70% стран руководствуется требованиями Стандартов по основным вопросам учета лизинговых сделок. Широко распространенными в мировой практике являются принципы, на которых строится система бухгалтерского учета лизинговых операций, это требования стандартной бухгалтерской практики для лизинга SSAP 21 (Великобритания), положения по финансовым бухгалтерским стандартам SFAS 13 и SFAS 98 (США), «Бухгалтерский учет для лизинговых операций», как дополнение к IV Директиве ЕС №78/660 от 25 июля 1978г. (Европейский союз).

При этом указанные документы по базовым параметрам совпадают с положениями IAS 17. За основу при стандартизации приняты основные критерии: имущество в лизинге капитализируется в финансовой отчетности лизингополучателя, а базис расчета дохода лизингодателя отражает разнообразие договоров лизинга вместе с фискальными и финансовыми особенностями, которые могут влиять на эти расчеты [3, с.16].

Согласно Международному стандарту бухгалтерского учета (IAS) 17 «Аренда», аренда — это договор, по которому арендодатель передает арендатору в обмен на арендную плату или серию платежей право пользования активом в течении согласованного срока.

Для правильной организации бухгалтерского учета арендных операций необходимо определить сущность аренды, а также участвующих сторон в договоре аренды.

Основным вопросом в арендных отношениях следует рассматривать классификацию аренды независимо от правовой формы контракта и других, возникающих при этом гражданско-правовых отношений, на финансовую или оперативную аренду.

Международный стандарт финансовой отчетности «Аренда» применяется ко всем договорам аренды, согласно которым арендодатель передает арендатору в обмен на оплату право на использование имущества в течении предусмотренного договором лизинга.

Согласно этому стандарту арендодатель должен вести учет операций согласованно с арендатором, то есть в отношении краткосрочной аренды основной капитал, сданный в аренду, учитывается и амортизируется обычным порядком; для финансовой аренды «чистые инвестиции» от нее трактуются как финансовый актив [3, с.98].

Для классификации финансовой аренды по МСФО необходимы следующие условия:

к концу аренды право собственности на актив переходит к арендатору;

арендатор имеет право аренды актив по цене, которая как ожидается, будет значительно ниже справедливой стоимости на дату, когда это право может быть использовано, и на начальную дату аренды существует обоснованная уверенность в том, что это право будет использовано;

срок аренды составляет значительную часть срока экономической службы актива, даже если право собственности не передается;

на начальную дату аренды приведенная стоимость минимальных арендных платежей близка к справедливой стоимости арендуемого актива;

арендуемые активы носят настолько специализированный характер, что только арендатор может использовать их без существенных модификаций.

В дополнение к перечисленным требованиям МСФО предусматривает следующие обстоятельства:

при досрочном прекращении аренды арендатором все убытки арендодателя, связанные с таким досрочным прекращением, ложатся на арендатора;

прибыли и убытки в результате колебаний справедливой стоимости ликвидационной части актива получает арендатор (например, в форме скидки с арендной платы, равной большей части поступлений, от продаж в конце срока аренды);

арендатору предоставляется возможность продлить аренду, причем арендные платежи в продленном периоде будут значительно ниже рыночного уровня.

Обратимся, в связи с этим к требованиям Закона РК «О финансовом лизинге» в отношении последствий расторжения договора финансового лизинга. В соответствии со статьей 17 Закона по требованию лизингодателя договор лизинга может быть расторгнут, а предмет лизинга возвращен лизингодателю за счет лизингодателя в случаях:

- если лизингополучатель существенно ухудшает предмет лизинга;

- если лизингополучатель пользуется предметом лизинга с нарушением условий договора лизинга или назначения предмета лизинга, несмотря на письменное предупреждение лизингодателя о прекращении таких действий;

- если лизингополучатель дважды и более раз подряд по истечению установленного договором срока платежа не вносит плату по договору лизинга.

По требованию лизингополучателя договор лизинга может быть расторгнут, а предмет лизинга возвращен лизингодателю за его счет в следующих случаях:

- если лизингодатель не предоставляет предмет лизинга или создает препятствия пользованию предметом лизинга в соответствии с условиями договора;

- если переданный предмет лизинга имеет недостатки, препятствующие его использованию, которые были оговорены в договоре лизинга;

- если лизингодателем нарушены сроки поставки предмета лизинга.

Аренда классифицируется как операционная, если в ее рамках не происходит передача практически всех рисков и выгод, присущих праву собственности [15, с.97].

Аренда земли и недвижимости может классифицироваться как финансовая аренда, но земля не имеет экономически обоснованного срока службы, поэтому такая аренда классифицируется как операционная аренда. Арендная плата в таком случае должна рассматриваться как авансовые платежи, выплаченные за весь срок аренды или часть срока аренды.

Бухгалтерский учет аренды, в том числе лизинга самым непосредственным образом зависит от понимания статуса лизингодателя и лизингополучателя, т.е. кто в качестве собственника имущества будет платить налоги и что должно отражаться в бухгалтерских журналах – право собственности или фактическое владение и пользование имуществом.

Арендные операции оказывают прямое влияние на имущественное состояние и финансовые результаты деятельности компании и косвенное на сумму уплачиваемых ею в бюджет и внебюджетные фонды налоговых платежей. В связи с этим возникает необходимость в получении достоверных сведений о величине и структуре арендных операций, что предполагает решение следующих учетных задач:

- формирование достоверной информации о собственном и арендованном имуществе;

- проверка правильности документального оформления арендных операций;

- полное и своевременное отражение арендных обязательств;

- своевременное осуществление расчетов по арендным обязательствам;

правильный расчет, возмещение и налогообложение арендной платы;
правильное возмещение расходов, связанных с содержанием арендного имущества;

выявление финансового результата от арендных операций;

точное определение себестоимости ремонта арендованного имущества.

При финансируемой аренде (лизинге) методология бухгалтерского учета лизингового имущества определяется двумя факторами - видом лизинга и содержанием договора лизинга.

Финансовый лизинг является наиболее распространенным и урегулированным видом лизинга. Он характеризуется тем, что лизингодатель приобретает имущество для лизингополучателя (финансирует будущее пользование имуществом), а затем возмещает свои затраты и получает вознаграждение через периодические лизинговые платежи. При этом срок, на который имущество передается лизингополучателю во временное владение и пользование, совпадает с нормативным сроком его службы или превышает его.

Договор финансового лизинга заключается, как правило, в отношении дорогостоящей техники. По окончании срока аренды лизингополучатель может приобрести имущество в собственность, вернуть его лизингодателю или продлить соглашение.

Исполнение сторонами своих обязательств по договору финансового лизинга предполагает совершение конкретных хозяйственных и финансовых операций, в число которых входят:

операции по покупке имущества у поставщика для лизингополучателя;

операции по передаче в лизинг приобретенного имущества;

операции по осуществлению расчетов между лизингодателем и лизингополучателем;

операции по передаче лизингового имущества в собственность лизингополучателю или возврату его лизингодателю [12, с.112].

В МСФО 17 отражение лизинга на счетах лизингодателя начинается с того этапа, когда уже сформирована дебиторская задолженность, в то время как на практике предмет лизинга приходится лизингодателем как материальный актив, а затем после передачи лизингополучателю, как актив финансовый.

Имущество, приобретенное лизингодателем и передаваемое лизингополучателю во временное пользование, отражается в учете, следующем образом:

поступление денежных средств от лизингополучателя в погашение задолженности по вознаграждению Дебет 1030 Кредит 1270

на договорную стоимость объекта лизинга Дебет 128 Кредит 3130

в конце отчетного периода корректирующие записи по доходам в виде вознаграждения (интереса), которые должны быть включены на финансовые результаты текущего отчетного периода Дебет 4420 Кредит 6110

НДС (12%) к возмещению Дебет 1420 Кредит 3310

произведена оплата продавцу Дебет 3310 Кредит 2410

оприходованы основные средства, приобретенные у продавца: Дебет 2410 Кредит 3310

списаны объекты основных средств, переданные по договору финансового лизинга лизингополучателю по первоначальной стоимости, включая все расходы по приобретению Дебет 7410 Кредит 2410

поступление денежных средств от лизингополучателя в погашение задолженности по финансовому лизингу Дебет 1030 Кредит 1280

Если лизингополучатель является плательщиком НДС то суммой НДС, относимой в зачет у лизингополучателя является сумма налога, подлежащая уплате по счету-фактуре выписываемой лизингодателем на передаваемый им предмет лизинга, размер облагаемого оборота указывается исходя из общей суммы всех лизинговых платежей в соответствии с договором финансового лизинга (за исключением договора возвратного лизинга), но не более суммы налога, приходящегося на размер оборота лизингодателя, определяемого на дату совершения оборота.

Размер облагаемого оборота определяется:

на дату наступления срока получения периодического лизингового платежа, установленную договором финансового лизинга;

в случае если по договору финансового лизинга дата наступления срока получения лизингового платежа установлена до даты передачи имущества лизингополучателю, то датой совершения оборота является дата передачи имущества в финансовый лизинг;

при досрочном погашении лизингополучателем лизинговых платежей, предусмотренных договором финансового лизинга, дата окончательного расчета является последней датой совершения оборота по данному договору финансового лизинга.

В финансовых отчетах арендаторов необходимо раскрывать [5, с.198]:

а) стоимость арендованных активов на условиях финансируемой аренды - на каждую дату представления баланса;

б) обязательства по этим арендованным активам - отдельно от других обязательств путем дифференциации между текущими и долгосрочными обязательствами;

в) обязательства по минимальным арендным платежам при финансируемой аренде и при неотменяемой операционной аренде со сроком более одного года - с указанием сумм и сроков осуществления платежей; данные о характере любых новых возможностей возобновления аренды или покупки, а также статьи договора, предусматривающие увеличение стоимости аренды;

г) финансовые ограничения, налагаемые арендным соглашением - ограничения на получение дополнительной ссуды или на дальнейшую аренду;

д) характер любых арендных платежей, зависящих от непредвиденных факторов;

е) характер любого, зависящего от непредвиденных факторов обязательства, связанного с затратами, которые, как ожидается, будут понесены в конце срока аренды.

В финансовых отчетах арендодателей следует раскрывать:

- а) валовые инвестиции в финансируемую аренду, а также связанный с ними будущий финансовый доход и негарантированную остаточную стоимость арендованных активов;
- б) метод, используемый для распределения дохода;
- в) стоимость активов, отданных в операционную аренду и связанные с ней начисленные амортизационные отчисления по каждому основному классу активов на каждую дату балансового отчета.

Использованная литература

- Харитонов Ю.С. Понятие финансовой аренды (лизинга) // Законодательство – 2008, 98 стр.
- Шаталов С.С. Лизинг недвижимости и проблемы регистрации // Хозяйство и право №9 2005, 421 стр.
- Чекмарева Е.Н. Лизинговый бизнес - М.: Экономика, 2003, 104 стр.
- Чекмарева Е.Н. рекомендации по проведению лизинговых операций // Хозяйство и право – 2004, 85 стр.
- National business/ Деловой журнал, № 7 (10), А. Идрисов. О лизинге в сфере транспорта в Казахстане, 23 стр.

Жәнібекова Г. Қ.

Scientific supervisor, PhD

Абжалелова Ш. Р.

M.E., Associate Professor at Q University

Нұрмағанбетов Е. Қ.

2nd year undergraduate student of the educational program 7M04107 – Finance, Q University

МЕРЫ ФИНАНСОВОЙ ПОДДЕРЖКИ МАЛОГО И СРЕДНЕГО БИЗНЕСА

Аннотация

Бұл мақалада Қазақстан Республикасындағы шағын және орта бизнесті қаржылық қолдау шараларына шолу жасалады.

Авторлар экономиканың осы секторының дамуын ынталандыру үшін мемлекет пен қаржы институттары ұсынатын әртүрлі құралдар мен бағдарламаларды қарастырады. Несиелеу, несиеге кепілдік беру, пайыздық мөлшерлемені субсидиялау бағдарламаларына, сондай-ақ гранттар, инвестициялық бағдарламалар және салықтық жеңілдіктер сияқты қаржылық қолдаудың басқа түрлеріне баса назар аударылады.

Мақалада қаржылық қолдау құралдарының әрқайсысының артықшылықтары мен кемшіліктері, олардың тиімділігі мен шағын және орта бизнеске қол жетімділігі талданады.

Түйінді сөздер: шағын бизнес, мемлекеттік қаржыландыру, несиелеу, ынталандыру.

Аннотация

В данной статье проводится обзор мер финансовой поддержки малого и среднего бизнеса в Республике Казахстан.

Авторы рассматривают различные инструменты и программы, предоставляемые государством и финансовыми институтами для стимулирования развития этого сектора экономики. Особое внимание уделяется программам кредитования, гарантирования кредитов, субсидирования процентных ставок, а также другим формам финансовой поддержки, таким как гранты, инвестиционные программы и налоговые льготы.

В статье также анализируются преимущества и недостатки каждого из инструментов финансовой поддержки, их эффективность и доступность для малых и средних предприятий.

Ключевые слова: малый бизнес, государственное финансирование, кредитование, стимулирование.

Annotation

This article provides an overview of financial support measures for small and medium-sized businesses in the Republic of Kazakhstan.

The authors consider various tools and programs provided by the state and financial institutions to stimulate the development of this sector of the economy. Special attention is paid to lending programs, loan guarantees, interest rate subsidies, as well as other forms of financial support such as grants, investment programs and tax incentives.

The article also analyzes the advantages and disadvantages of each of the financial support tools, their effectiveness and accessibility for small and medium-sized enterprises.

Keywords: small business, government financing, lending, incentives.

В настоящий период перед Фондом «Даму» стоят следующие стратегические цели - обеспечение условий доступности национального финансирования субъектам МСБ.

Достижение данной цели планируется Фондом за счет решения следующих задач:

увеличения степени доступности и оперативности предоставления кредитных ресурсов для субъектов МСБ путем привлечения организационно-технических возможностей системообразующих банков второго уровня и финансовых организаций к финансированию предпринимательства; расширения охвата потенциальных заемщиков из числа субъектов МСБ и обеспечения приемлемого уровня равномерности распределения кредитных ресурсов на всей территории страны; снижения стоимости кредитных ресурсов для субъектов МСБ.

Решение поставленных задач Фонд будет осуществлять путем обусловленного размещение средств республиканского, местного

бюджетов, международных финансовых организаций и других источников в банках второго уровня и других организациях, имеющих право на осуществление кредитной деятельности для дальнейшего кредитования субъектов МСБ.

Содействие диверсификации экономики в сфере малого и среднего бизнеса. Фондом разработана новая Программа прямого финансирования субъектов МСБ «Даму-Қолдау» и утверждена Советом директоров.

Данная программа предполагает:

четкое ограничение приоритетных отраслей при финансировании МСБ;

низкие ставки кредитования – на уровне ставки рефинансирования (10,5%);

направление основного объема ресурсов на расширение, модернизацию и обновление основных средств МСБ.

В результате реализации Программы прямого финансирования субъектов МСБ «Даму-Қолдау» ожидаем получить:

улучшение качества количественной структуры субъектов МСБ, т.е. рост количества субъектов малого бизнеса в форме юридического лица и количества субъектов среднего бизнеса за счет перехода части предприятий малого бизнеса вследствие увеличения их активов и численности работников; повышение конкурентоспособности и экспортоориентированности продукции субъектов МСБ;

усиление роли МСБ в процессе диверсификации экономики Казахстана;

увеличение вновь созданных и поддержанных рабочих мест Улучшение финансовой и нефинансовой поддержки для сектора микрофинансовых организаций страны.

Развитие Фондом инфраструктуры бизнес-окружения МСБ в регионах страны посредством реализации концепции создания «Центров развития предпринимательства».

Достижение данной цели планируется Фондом за счет решения следующих задач:

обеспечение развития во всех регионах Казахстана комплекса централизованных качественных консалтинговых и информационно-аналитических услуг для субъектов МСБ, позволяющих облегчить условия организации и ведения бизнеса, а также снизить связанные с ним операционные расходы;

обеспечение развития во всех регионах Казахстана инфраструктуры поддержки предпринимательства и предоставляемых ими информационных и консультационных технологий за счет слияния усилий всех субъектов инфраструктуры поддержки, стандартизации предоставляемых ими услуг, централизованного заимствования и ретрансляции успешного зарубежного опыта в этой области.

Содействие увеличению числа активно действующих субъектов предпринимательства и количества рабочих мест путем обеспечения доступности финансирования всем субъектам МСБ,

обладающим потенциалом развития – в рамках данного направления основной целью Фонда «Даму» будет являться увеличение объемов и обеспечение доступности финансирования субъектов МСБ за счет привлечения средств из республиканского и местного бюджетов, иностранных и отечественных кредиторов, а также собственных средств Фонда «Даму».

Основными задачами для достижения данной цели являются:

- содействие повышению доступности финансовых ресурсов для действующих субъектов МСБ и начинающих предпринимателей

Основными факторами, определяющими доступность финансовых ресурсов, на которые Фонд «Даму» будет продолжать осуществлять воздействие посредством реализации программ, являются:

- совокупный объем средств, которые финансовые институты готовы предложить субъектам МСБ на рынке – для обеспечения достаточного размера предложения кредитных средств, адекватного спросу со стороны субъектов МСБ, Фонд «Даму» будет отслеживать состояние ликвидности БВУ и их возможности по привлечению средств, а также тенденции в развитии сектора МСБ и оценочную потребность в кредитовании, исходя из прогнозов общего роста экономики страны и ситуации на рынке.

Для недопущения возникновения дефицита в кредитных ресурсах для сектора МСБ в целом по стране и в отдельных регионах Фонд «Даму» будет своевременно информировать центральные исполнительные органы и в случае возникновения признаков сокращения кредитования, а также вести постоянную работу по поиску альтернативных источников финансирования, в том числе от иностранных доноров;

- Стоимость финансирования для субъектов МСБ – для увеличения степени доступности финансирования МСБ Фонд «Даму» в рамках реализуемых программ предусматривает ограничивающие условия по максимальной ставке вознаграждения.

Фонд «Даму» продолжит целенаправленную работу по дальнейшему содействию сокращению ставок вознаграждения для МСБ через фондирование БВУ, субсидирование процентных ставок, а также поиск более доступных источников финансирования МСБ.

- Способы оказания финансовой поддержки субъектам МСБ – на сегодня помимо БВУ, Фонд «Даму» также использует возможности лизинговых компаний и микрокредитных организаций для оказания льготной финансовой поддержки субъектам МСБ. В дальнейшем Фонд «Даму» продолжит привлечение большего числа финансовых институтов к сотрудничеству в зависимости от их организационно-технических возможностей и соответствия требованиям политики управления рисками, а также появления новых финансовых продуктов для МСБ.

- Привлекательность субъектов МСБ как заемщиков - сектор МСБ, в особенности на областном и районном уровне, в виду высокой рискованности, общего низкого уровня финансовой грамотности населения и сложной для предпринимателей банковской экспертизы продолжает оставаться недостаточно привлекательным для финансовых институтов. Фонд «Даму» продолжит

начатую в данном направлении работу посредством инструментов разделения рисков с БВУ, а также обучающих и консультационных услуг, направленных на повышение компетенции предпринимателей.

Микрофинансирование. Как показывает международный опыт, развитая система микрофинансирования является одним из инструментов борьбы с бедностью, обеспечения занятости и увеличения благосостояния населения. На среднесрочную и долгосрочную перспективу государство стремится оказывать содействие качественному развитию микрофинансового сектора, как третьего уровня кредитной системы страны, в том числе и путем внедрения механизмов их фондирования через государственные институты развития. Фонд «Даму» осуществляет и планирует осуществлять в дальнейшем финансовую поддержку МКО посредством реализации следующих механизмов: кредитование МКО через БВУ; кредитование МКО напрямую Фондом «Даму».

Принимаемые Фондом «Даму» меры предполагают решить не только экономические (связанные с развитием предпринимательства, ростом налогооблагаемой базы), но и такие социальные задачи, как обеспечение занятости, борьба с бедностью и поддержка открывающих свой бизнес предпринимателей, как во всех городах, так и на селе, в отдаленных районах и моногородах страны.

В рамках каждого стратегического направления Фонд «Даму» будет проводить регулярный мониторинг достижения поставленных целей с использованием коэффициента полезного действия (КПД).

Фондирование деятельности Фонда «Даму», входящего в группу компаний АО «Самрук-Қазына», реализуется на следующих принципах, обеспечивающих устойчивый рост стоимости:

- принцип рыночности заимствований и финансирования проектов;
- принцип достаточности долевого финансирования, т.е. собственного участия в проектах;
- принцип финансовой устойчивости вне зависимости от масштабов инвестиций и темпов развития.

Источниками финансирования деятельности Фонда «Даму» являются:

- генерируемые Фондом «Даму» собственные средства;
- бюджетные инвестиции и заимствования;
- заимствования из Национального фонда Республики Казахстан;
- рыночные заимствования на внутреннем и внешнем рынках капитала;
- финансирование внутри группы АО «Самрук-Қазына» и др.

Комитетом развития предпринимательства совместно с Фондом развития предпринимательства «Даму» ведется реализация Программы «Дорожная карта бизнеса 2025» (Программа), целью которой является обеспечение устойчивого и сбалансированного роста регионального предпринимательства в не сырьевых секторах экономики, а также сохранение действующих и создание новых постоянных рабочих мест.

Правительством проводится большая работа по развитию МСБ в стране. Этому свидетельствуют показатели в данной сфере. К примеру, производство продукции малого и среднего бизнеса превысило 47,2 трлн тенге, численность занятых составляет 4,3 млн человек.

В 2023 году просубсидировано 12,3 тыс проектов, общая сумма кредитов составила 1 трлн тенге, прогарантировано 8,2 тыс проектов на сумму кредитов 363 млрд тенге. Правительство продолжит работу по развитию МСБ, как основного драйвера роста экономики.

В целях повышения эффективности использования бюджетных средств, их лимитированности и большего охвата субъектов МСБ финансированием, нужно активнее переходить от инструмента субсидирования к гарантированию и использованию альтернативных инструментов фондирования. Самой масштабной инициативой по обеспечению устойчивого и сбалансированного развития регионального предпринимательства в не сырьевых секторах экономики является реализация программы «Дорожная карта бизнеса 2025». Она нацелена на решение задач пост кризисного развития Казахстана, сохранение действующих и создание новых рабочих мест.

Финансовым агентом программы является Фонд «Даму», посредством которого осуществляется субсидирование процентных ставок по кредитам предпринимателей и предоставляются гарантии перед банками при получении кредитов.

Оператором программ государственной поддержки является Фонд "Даму". В 2023 году в рамках таких государственных программ, как Национальный проект по развитию предпринимательства на 2021-2025 годы и Экономика простых вещей, правительством РК выделено 290 миллиардов тенге на развитие МСБ

В части субсидирования ставки вознаграждения Фондом поддержано 12,1 тысячи проектов на сумму кредитов 973,5 миллиарда тенге, гарантирования – 7,9 тысячи проектов на сумму кредитов 338,8 миллиарда тенге и льготного финансирования – 2,7 тысячи заемщиков на сумму кредитов 164,2 миллиарда тенге.

Учитывая растущий спрос на товары казахстанского производства, поддержка обрабатывающей промышленности является приоритетом в государственной политике. В 2023 году государством через Фонд "Даму" на поддержку проектов в сфере обрабатывающей промышленности по инструменту субсидирования части ставки вознаграждения направлено 99,7 миллиарда тенге, 38 процентов от всей выделенной суммы на текущий год. По инструменту частичного гарантирования кредитов – 7,5 миллиарда тенге, что составляет 27 процентов от бюджета 2023 года. Также, в топ отраслей, получивших господдержку, вошли проекты таких секторов экономики, как сфера транспорта и складирование (11 процентов) и образование (8 процентов).

Немаловажную роль в развитии экономики страны играют предприниматели, реализующие свои проекты в моно- и малых городах и сельских населенных пунктах. У этих предпринимателей есть возможность

получить господдержку инструментами Фонда "Даму" без отраслевых ограничений, также отдельное направление предусмотрено и для социального предпринимательства. По итогам 2023 года Фондом поддержано 8,5 тысячи проектов в моно- и малых городах, а также сельских населенных пунктах, что составляет 43 процента от всего количества проектов, поддержанных по всей стране.

По итогам прошлого года предприятиями, получившими господдержку, был достигнут социально-экономический эффект в виде выпущенной продукции на общую сумму 23 триллиона тенге, уплаченных налогов в бюджет в размере 1,4 триллиона тенге. Также создано 13,4 тысячи новых рабочих мест. По итогам 2023 года ожидается прирост вышеуказанных показателей более чем на 10 процентов.

В 2023 году успешно стартовала реализация программы по субсидированию ставки купонного вознаграждения по облигациям, выпущенным субъектами предпринимательства в рамках Национального проекта по развитию предпринимательства на 2021-2025 годы. Целью данного направления является предоставление возможности МСБ привлекать средства через альтернативные источники финансирования, а также вовлекать частный рынок в инвестирование бизнес-проектов. На текущий момент Фондом "Даму" поддержано три проекта на общую сумму облигаций 5,3 миллиарда тенге.

Также для удобства предпринимателей все бизнес-процессы Фонда автоматизированы. Получить господдержку теперь можно через портал online.damu.kz и egov.kz. Благодаря внедренному цифровому процессу срок рассмотрения заявок снизился с 21 до 5 рабочих дней, а в рамках программы поддержки микро и малого бизнеса - до 1 дня.

Принятые меры упрощают взаимодействие с предпринимателями и делают процесс максимально прозрачным.

Необходимо отметить значимую роль государственной поддержки в росте отечественных предпринимательских инициатив. Число открываемых отечественных предприятий растет из года в год, в том числе расширяется охват субъектов микро и малого предпринимательства. За весь период деятельности Фондом "Даму" поддержано более 200 тысяч проектов на сумму кредитов 11,8 триллиона тенге.

Малый и средний бизнес играют ключевую роль в экономическом развитии любой страны, включая Республику Казахстан. Однако, для многих предпринимателей в этом сегменте, особенно в начальном этапе, доступ к финансовым ресурсам может быть ограниченным. В данном эссе рассматриваются меры финансовой поддержки, предназначенные для малого и среднего бизнеса в РК.

Первая и одна из наиболее важных мер финансовой поддержки малого и среднего бизнеса в РК – это государственные программы кредитования и гарантирования. Государство предоставляет гарантии на кредиты, выдаваемые банками предпринимателям, что снижает риски для банков и стимулирует их кредитование данной категории предприятий.

Второй важной мерой является предоставление субсидий и грантов. Государство может выделять средства на поддержку определенных отраслей или регионов, а также на развитие инноваций и предпринимательства в целом. Эти средства могут использоваться для финансирования различных видов деятельности, от обучения персонала до развития новых продуктов.

Третьей мерой является развитие микрофинансирования и альтернативных финансовых инструментов. Микрофинансовые организации предоставляют малым предпринимателям доступ к небольшим кредитам, не требуя сложных процедур и обеспечений, что особенно важно для тех, кто не имеет доступа к традиционным банковским услугам.

Кроме того, стимулирование инвестиций в малый и средний бизнес через налоговые льготы и льготные условия аренды также может сыграть важную роль в привлечении финансовых ресурсов для развития предпринимательства.

Наконец, важным аспектом является консультационная поддержка и обучение предпринимателей в сфере финансового управления и планирования. Обучение навыкам управления финансами помогает предпринимателям эффективно использовать доступные им финансовые ресурсы и минимизировать риски финансовой неустойчивости.

Таким образом, меры финансовой поддержки малого и среднего бизнеса в Республике Казахстан играют важную роль в обеспечении устойчивого развития предпринимательской деятельности и способствуют созданию благоприятной среды для инноваций и экономического роста.

Список использованной литературы:

Айдарханова Б.Б. Малый бизнес Казахстана: тенденции и проблемы развития // Вестник КАЗУЭФМТ. - 2019. - № 1. - С. 13-18.

Тулупов А. Малый и средний бизнес как основа среднего класса в Казахстане: монография. - Алматы: Экономика, 2020. - 194 с.

АО «Фонд развития предпринимательства «Даму». Отчет о состоянии развития малого и среднего бизнеса в Казахстане // www.damu.kz.

Абжанова Д.Ш. Практические аспекты совершенствования поддержки малого и среднего бизнеса // Вестник КарГУ. Серия Экономическая. - 2020. - № 3. - С. 83-89.

Гаджиев Ф.А. Анализ инфраструктурной поддержки малого и среднего бизнеса в Казахстане // Экономика: стратегия и практика. - 2020. - № 2. - С. 56-62.

Aristeidis G., Dimitris F.K., 2019. Entrepreneurship, small and medium size business markets and economic integration. Journal of Policy Modeling, 3(27), P. 363-374 // www.sciencedirect.com.

Steven Y.H., Liu E.N., Andrea R.S., Tamer C., 2018. MNE-NGO partnerships for sustainability and social responsibility in the global fast-fashion industry: A loose-coupling perspective. International Journal of businesses. 5(29), P. 214-222 // www.sciencedirect.com.

Наурызбекова А.Е. Государство и проблемы малого и среднего предпринимательства в Казахстане // Вестник КазНУ. Серия Экономическая. - 2020. - № 2. - С. 121-127.

MPHTI: 06.73.75

JEL Classification: E44

Сыздыкова К.Ш.

Candidate of Economic Sciences, Professor at Q University

e-mail: syzdykova-k@mail.ru ORCID ID:

<https://orcid.org/0000-0001-5228-1842>

Турсунбеков, А.

Master's degree student, by specialty «Finance»,

Q University, Almaty

e-mail: ansar_17@inbox.ru

Экономиканы цифрландыру жағдайында Тұрғындарға несие беру ерекшеліктері

Түйіндеме

Мақалада еліміздің ипотекалық және тұтынушылық несие беру секторларын талдау негізінде оларды жетілдірудің шараларын әзірлеу мақсаты қойылған. Ел экономикасында "Цифрлық теңгені" енгізу жағдайында несие беру механизмінің ұтымды тұстары айқындалған. Ипотекалық және тұтынушылық несиелеудің ҚР ҰБ базалық мөлшерлемесінің деңгейіне және басқа факторларға өзара тәуелділігін талдау негізінде оларды одан әрі дамытудың оңтайлы бағыттары көрсетілді. Қазіргі жағдайда өте маңызды болған несие беру сферасының банк менеджменті туралы зерттеулер жүргізілген, өйткені сауатты басқару банк қызметінің негізі болып табылады. Осы орайда банк саласындағы басқаруды жетілдіруге бағытталған қаржылық шаралар негізделген. Банктің несие беру процесін басқару менеджмент және еңбекті ұйымдастыру тиімділігін арттыру, ғылым мен практиканың заманауи жетістіктерін пайдалануды қажет ететіндігі баса айтылған. Корпоративтік тәуекелдерді басқару және тәуекел менеджменті шешуге бағытталған қаржылық мәселелер корпоративтік тәуекел менеджментінің алдында тұрған міндеттерден белгісіздік, кешенділік және әлеуметтік сыннан өту дәрежесімен ерекшеленеді. Осылайша қаржы органдардан ішкі басқару құрылымдарын тиімді және нәтижелі банк операцияларды қамтамасыз ету, заңдар мен реттеуші нормаларға сәйкестік, қаржылық есептілік бойынша жұмыс істеуге талап қойылады. Мақалада, банктерде тұтынушылық несие беруді ұйымдастыру жөніндегі қызметін талдау бойынша мынадай проблемалар көрсетілген: а) қарыз алушы дәрменсіз болған жағдайда банкте қарапайым несиелік қайтару механизмінің болмауы және осы қателіктердің салдары өте жоғары, яғни қарыз сомасының қаражатының жоғалуы, сот шығындары, банктің жоғалған уақыты, қаражаттың және әлеуетті қарыз алушылардың жоғалуы; б) қарыз алушыларды

жіктеу және бағалау мәселелері, бұл банк үшін әлеуетті қарыз алушының несие өнімін дұрыс бағалау қажеттілігін және банктегі нашар қарыз алушыларды қысқартуды білдіреді;

Түйін сөздер: тұтынушылық несие, ипотека, несие портфелі, базалық мөлшерлеме, маркетингтік интервенциялар-акциялар, әділ кепілдік құны, ресурстардың шектеулілігі.

Аннотация

В статье поставлена цель разработки мер по их совершенствованию на основе анализа ипотечного и потребительского секторов кредитования страны. В условиях внедрения "цифрового тенге" в экономике страны определены тонкости механизма кредитования. На основе анализа взаимозависимости ипотечного и потребительского кредитования от уровня базовой ставки НБ РК и других факторов показаны оптимальные направления их дальнейшего развития. Проведены исследования банковского менеджмента сферы кредитования, которые в современных условиях были очень важны, так как грамотное управление является основой деятельности банка. В этой связи обоснованы финансовые меры, направленные на совершенствование управления в банковской сфере. Подчеркивается, что управление процессом кредитования банком требует повышения эффективности менеджмента и организации труда, использования современных достижений науки и практики. Управление корпоративными рисками и риск-менеджмент финансовые вопросы, направленные на решение, отличаются от задач, стоящих перед корпоративным риск-менеджментом степенью неопределенности, комплексности и социальной критики. Таким образом, от финансовых органов предъявляются требования к работе внутренних структур управления по обеспечению эффективных и результативных банковских операций, соблюдению законов и нормативных норм, финансовой отчетности. В статье отражены следующие проблемы по анализу деятельности банков по организации потребительского кредитования: а) отсутствие в банке простого механизма возврата кредита в случае несостоятельности заемщика и последствия этих ошибок очень высоки, т. е. потеря средств суммы займа, судебные издержки, потерянное время Банка, потеря средств и потенциальных заемщиков; б) классификация заемщиков и проблемы оценки, что для банка означает необходимость правильной оценки кредитного продукта потенциального заемщика и сокращение числа плохих заемщиков в банке;

Ключевые слова: потребительский кредит, ипотека, кредитный портфель, базовая ставка, маркетинговые интервенции-акции, Справедливая гарантированная стоимость, ограниченность ресурсов;

Annotation

The article aims to develop measures to improve them based on an analysis of the mortgage and consumer lending sectors of the country. In the context of the introduction of the "digital tenge" in the country's economy, the subtleties of the lending mechanism have been identified. Based on the analysis of the interdependence of mortgage and consumer lending on the level of the base rate of the National Bank of the Republic of Kazakhstan and other factors, the optimal

directions for their further development are shown. Research has been conducted on the banking management of the lending sector, which in modern conditions were very important, since competent management is the basis of the bank's activities. In this regard, financial measures aimed at improving management in the banking sector are justified. It is emphasized that the management of the bank's lending process requires improving the efficiency of management and labor organization, using modern achievements of science and practice. Corporate risk management and risk management financial issues aimed at solving differ from the tasks facing corporate risk management by the degree of uncertainty, complexity and social criticism. Thus, financial authorities are required to work with internal management structures to ensure efficient and effective banking operations, compliance with laws and regulations, and financial reporting. The article reflects the following problems in analyzing the activities of banks in organizing consumer lending: a) the lack of a simple loan repayment mechanism in the bank in case of borrower's insolvency and the consequences of these errors are very high, i.e. loss of funds of the loan amount, legal costs, lost time of the Bank, loss of funds and potential borrowers; b) classification of borrowers and valuation problems, which for the bank means the need for a correct assessment of the loan product of a potential borrower and a reduction in the number of bad borrowers in the bank;

Keywords: consumer credit, mortgage, loan portfolio, base rate, marketing interventions-promotions, Fair guaranteed value, limited resources;

Кіріспе.

2023 жылдың қараша айынан бастап ҚР ақша айналымы саласында тұтынушылық және ипотекалық мақсаттағы кредиттерді алу кезінде қаржылық сервистердің клиенттерге қызмет көрсету сапасын жақсартуға мүмкіндік беретін блокчейн технологияларына негізделген "Цифрлық теңгесі" бар банк карталары жұмыс істей бастады. "Цифрлық теңге" мәні бойынша қолма-қол және қолма-қол ақшасыз айналыммен қатар кредиттік операцияларды орындауға болатын ақша айналымының үшінші нысаны болып табылады. Жаңа технология несие бөлу процесін ұйымдастыруда, сондай-ақ төлемдердің уақтылы орындалуында банктің де, клиенттердің де қызметінің ашықтығын, атаулылығын және жеделдігін қамтамасыз етеді. "Цифрлық теңге" технологиясы клиенттерге осы платформаға оңай қосылуға және өз кейстерін іске асыруға мүмкіндік беретін инновациялық инфрақұрылымға ие. ҚР ЕДБ арасында "Цифрлық теңге" платформасын енгізу бойынша "Банк ЦентрКредит" және "Еуразиялық банктері" өз қызметтерін жүргізе бастады[1].

Алайда, қаржы секторын цифрландыру процесінің теріс жағы да болуы мүмкін, себебі цифрлық технологиялардың дамуы тұтынушылардың, яғни қарыз алушы клиенттердің қисынсыз мінез-құлқын күшейтетін нейромаркетинг құралдарын бақылаусыз қолдануға мүмкіндік береді.

Жоғарыда аталған мәселелер өз шешімін табуды талап еткендіктен осы мақаланың мақсатын қалыптастырды, яғни Қазақстанда тұрғындар мен үй шаруашылықтарына беріліп отырған несие процессіне баға беріп, несие

процессінің барлық тұтынушылар үшін еркін айналысқа түсуіне жол ашар ұсыныстар беру болып табылады.

Мақаланың мақсаты - ҚР банктерінің Жеке тұлғаларға тұтынушылық кредит берудің қазіргі жай-күйін талдау негізінде халық үшін қарызды қаржыландыру тетігін жетілдіру бойынша ұсынымдар әзірлеу.

Осы мақсатты іске асыру мынадай міндеттерді шешуді көздейді: а) жеке тұлғаларға кредит берудің экономикалық мәні мен түрлерін ашу; б) тұрғындар үшін банктік несиелеу нарығындағы бәсекелестік ортаны зерттеу;

Материалдар мен әдістер.

Мақала жүйелік талдауға негізделген, бұл оның тұтастығы мен жан-жақтылығын, теория мен практиканың бірлігін қамтамасыз етеді. Жұмыс барысында ҚР ҰБ Банктік қадағалау жөніндегі пруденциалдық нормативтер, сондай-ақ ҚР ЕДБ қызметінің статистикалық көрсеткіштері, Базель комитетінің ұсынымдары және басқа да ашық қолжетімді құжаттар пайдаланылды. Ақпаратты жинау әдістері: зерттелетін кезеңдегі статистикалық мәліметтер, базалық жылға нақты келтірілген және номиналды көрсеткіштер.

Зерттеу нәтижелері.

Банктер қаржыны заңды, жеке тұлғалар мен үй шаруашылықтарының уақытша бос ақшалай ресурстарын пайдалану арқылы қалыптастырады. Алайда, кейбір клиенттер арасында банктер салған ақшаларын өздеріне керек кезінде тауып бере алады ма деген сенімсіздік те пайда болады. Соңғы мәліметтер бойынша тұтыну несиесі өте пайдалы қарыз алудың түрі болып, оны банктер адамдарға өте үлкен сеніммен бере алады. Сонымен қатар, сервистің бұл нұсқасы банктер үшін тәуекелі өте жоғары, әрі қымбат тұратын банктік қызмет болып табылады. Сондықтан тұтыну несиесін беру тізімі бұл мәселелердің ықтималдықтарының барлығын есепке ала отырып өз қызметін ұйымдастыруы тиіс. Тұтыну несиесінің бірнеше түрлері бар, соңғы зерттеулер нәтижесінде Қазақстан банк тізімінде депозиттік қайта реттеу институттары және тұрғындардың қаржылық қажеттілігін қанағаттандыруға бағытталған несиелердің көлемі өсіп келуі байқалды.

Тұтыну несиесі - ол төлемін кейінге қалдырып тұтыну тауарларын несиеге сату. Несие алушы-халық, тұрғындар, ал несие беруші әртүрлі өндіріс орындары, фирмалар, банктер, мекемелер болуы мүмкін. Тұтыну несиесі коммерциялық несие формасында (яғни бөлшек сауда орындары арқылы төлемін кейінге қалдырып тауар сату) және банктік несие формасында (яғни тұтыну тауарларын сатып алуға ақша беру - ұзақ қолданылатын тауарлар - жиһаз, жеңіл машиналар, тоңазытқыштар, теледидарлар және т.б.) беріледі. Несиенің бұл түрінде банк пен халық арасында делдал да болуы мүмкін. Несие қатынастарының нақты көрінісін несиенің формалары мен түрлері сипаттайды. Несиенің мазмұны мен түрі диалетикалық бірлікте болады. Өндірістік қатынастардың өзгеруі несиенің мазмұны мен оның қолданылатын түрін өзгертеді. Несиенің негізгі екі формасы: коммерциялық несие және банктік несие болады. Бұл несие бір-бірінен несие субъектілері, құрамы, қарыз объектісі, динамикасы, процент мөлшері және қызмет ету аясы бойынша ажыратылады.

Банктік несие - ол банкте шоғырланған қаражат қорынан клиенттерге қайтарым мерзімін белгілеп, ақша түрінде берілетін несие. Коммерциялық несие мен банктік несиенің бір-бірінен бірсыпыра айырмашылықтары бар. Біріншіден, коммерциялық несие тауар түрінде берілсе, ал банктік несие ақша түрінде беріледі. Коммерциялық несиені тауар өндірушілер мен сатушылар бір-біріне тауардың сатылуын қамтамасыз ету үшін береді. Банктік несие өндірушіден де, сатушыдан да оқшауланып қарыз капиталы ретінде беріледі. Екіншіден, коммерциялық несие мен банктік несие бір-бірінен, субъектілер, яғни несие келісіміне қатысушылар бойынша да ажыратылады. Коммерциялық несиеледе кредит беруші ретінде де, қарыздар ретінде де кәсіпкер жүреді. Банктік кредитте қарыз беруші - банк, ал қарыз алушы - кәсіпкер. Үшіншіден, коммерциялық несиенің шектеулері банктік несие берумен жойылады, себебі банктік несиені қолдану өрісі кең. Коммерциялық несие тек тауар айналысына қызмет көрсетсе, банктік несие халықтың барлық топтарының уақытша бос ақшасын шоғырландырып, оны капиталға айналдырады. Төртіншіден, бұл екі несиенің динамикасы (өсуі) да біркелкі емес. Коммерциялық несиенің көлемі өндіріс пен тауар айналымының дамуына және төмендеуіне байланысты өрбіп және қысқарып отырады. Өнеркәсіптің дамуы кезінде оған ұсыныс пен сұраныс өсіп, дағдарыс кезінде төмендейді. Дағдарыстың әсерінен тауарды өндірумен сату қысқарып, ал қарызды төлеу үшін банктік несиелеге сұраныс көбейеді. Өндірістің жанданып көтерілуі кезінде нақты капиталдың көлемі өсіп, өндірістік мақсатқа жұмсау үшін банктік несиелеге сұраныс ұлғаяды. Осыдан банктік несиенің екі жақтылығы туындайды: қарыз алушы, оны өндірістік капиталдың көлемін өсіру үшін пайдаланса, онда капитал қарызы, ал қарыз міндеттемелерін өтеу үшін төлем құралы ретінде пайдаланса, онда ақша қарызы болады. Банктік несиенің шартты түрде мұндай екіге бөлінуі қарыздардың алған несиені пайдалану мақсатына байланысты болады. Егер қарыздар несиенің кепілдігіне тауар, вексель, бағалы қағаздарды беріп алса, онда қарыздардың капитал несиесін алғаны болып табылады.

Коммерциялық несие – ол тауар өндірушінің басқа тауар өндірушіге сатқан тауары үшін ақша төлеуді кейінге қалдырып, оны қарызға беруі. Әдетте коммерциялық несиеледе аударым векселі толтырылады. Коммерциялық несие алғашқы капитал жинақтау кезінде капиталистік ұдайы өндірістің қажетін қамтамасыз етуден пайда болып, капиталистік несие жүйесінің негізін қалайды. Мысалы, кейбір объективті себептерге байланысты (тауар өндіру уақыты оны сатып, ақша түсіру уақытымен сай келмейді, кейбір өндіріс жыл мезгілдеріне байланысты ұйымдастырылып, онда өндірілген тауарларды сату да жыл мезгілдеріне байланысты жүргізіледі) бір капиталист-өндіруші нарыққа тауарын шығарғанда, екінші өндіруші – сатып алушыда қолма - қол ақша болмаған жағдайда оған бірінші капиталист тауарын несиелеге сатады. Коммерциялық несие тауардың өндірістен тікелей тұтынушыға түсуін қамтамасыз етеді, сөйтіп тауарлардың сатылуын және барлық капиталдың қайталама айналысын жеделдетеді. Ол сонымен қатар кәсіпкерлер мен сатушылардың ақша ресурстарына болған қажеттілігін өтейді.

Дегенмен коммерциялық несиені қолдануда біраз шектеулер бар. Олар:

бұл несиенің көлемі сатылуға тиіс тауарлар қорының көлемімен шектеледі;

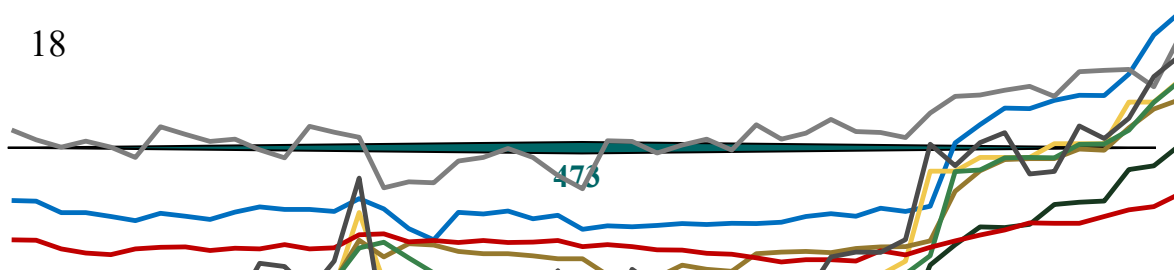
бұл несиенің көлемі экономиканың жағдайына байланысты өзгереді, яғни дағдарыс кезінде капиталдың кері қозғалысы бұзылып, коммерциялық несиенің көлемі қысқарады;

бұл несие тек бір бағытта қозғалыста жүреді: оны тек өндіріс құрал-жабдықтарын шығаратын салалар оларды пайдаланатын салаларға береді, керісінше болуы мүмкін емес. Мысалы, комбайн зауыты өз өнімін - комбайндарды несиеге ауыл шаруашылығына сатуына болады, ал ауыл шаруашылығы комбайн зауытына коммерциялық несие ретінде өз өнімін бере алмайды.

Тұтынушылық несиелеу халықтың өмір сүру деңгейіне тікелей әсер етеді, өйткені ол олардың өмірінің негізгі факторлары мен жағдайларын анықтайды. Осылайша, ел азаматтарының әл-ауқаты да, банк құрылымдарының кірістілігі де тұтынушылық несиелеуді басқару тетіктерінің тиімділігі мен құзыреттілігіне байланысты. Бұған мысал ретінде 1996-1998, 2007-2009, 2016-2018 жылдардағы қаржы жүйесінің әлемдік дағдарыстарын келтіруге болады, олар алдымен банк құрылымдарының, содан кейін жалпы әлемдік экономиканың қызметін тұрақсыздандырды[2]. Бұл жаһандық теріс процестің бастапқы көзі тұтынушылық және ипотекалық несиелеу саласындағы қарыз алушылардың төлем қабілеттілігінің жеткіліксіздігі себебінен болды. Сондықтан, тұтынушылық және ипотекалық кредиттеу жүйесін басқарудың тиімді тетігін ұйымдастыру халық пен банк құрылымдары институты арасындағы қаржылық қатынастар жүйесінде шешуші рөл атқарады. Бұл ретте, осы процеске қатысушылар арасындағы оңтайлы өзара қарым-қатынасты қалыптастырудағы айқындаушы фактор кредиттік мөлшерлеме болып табылады. Егер Қазақстан Республикасындағы осы тетіктің динамикасын талдайтын болсақ, онда 2022 жыл ішінде базалық мөлшерлеме 9,75% - дан 16,75% - ға дейін 6 рет көтерілгенін байқауға болады. Бұл екінші деңгейдегі банктердің несие беру деңгейінің, сондай-ақ қаржы нарығындағы туынды құралдардың тиісті өсуіне алып келді (1-сурет). Белгілі бір дәрежеде кредиттеу мөлшерлемесі мен тұтынушылық және ипотекалық кредиттеу саласындағы қарыздар көлемі арасындағы өзара тәуелділік тура пропорционалды емес, яғни базалық мөлшерлеменің құбылмалылығы халықтың жаңа қарыздарға деген сұранысының шамасына елеусіз әсер етеді[3]. Бұған белгілі бір дәрежеде тұрақты маркетингтік интервенциялар-акциялар ("Каспи-жұма", "7-20-25" тұрғын үй бағдарламасы, "Баспана - Хит" және т.б.) себеп болады, бұл банк өнімін сатып алушыларға базалық кредиттік мөлшерлеменің көтерілуінің әсерін бәсеңдету арқылы тұтынушылық және ипотекалық кредиттеу саласындағы қарыздар көлемін ұлғайтуға мүмкіндік береді.

20

18

1-сурет. ҚР ҰБ базалық ставкасы мен нарықтық туынды құралдардың өзара тәуелділігі

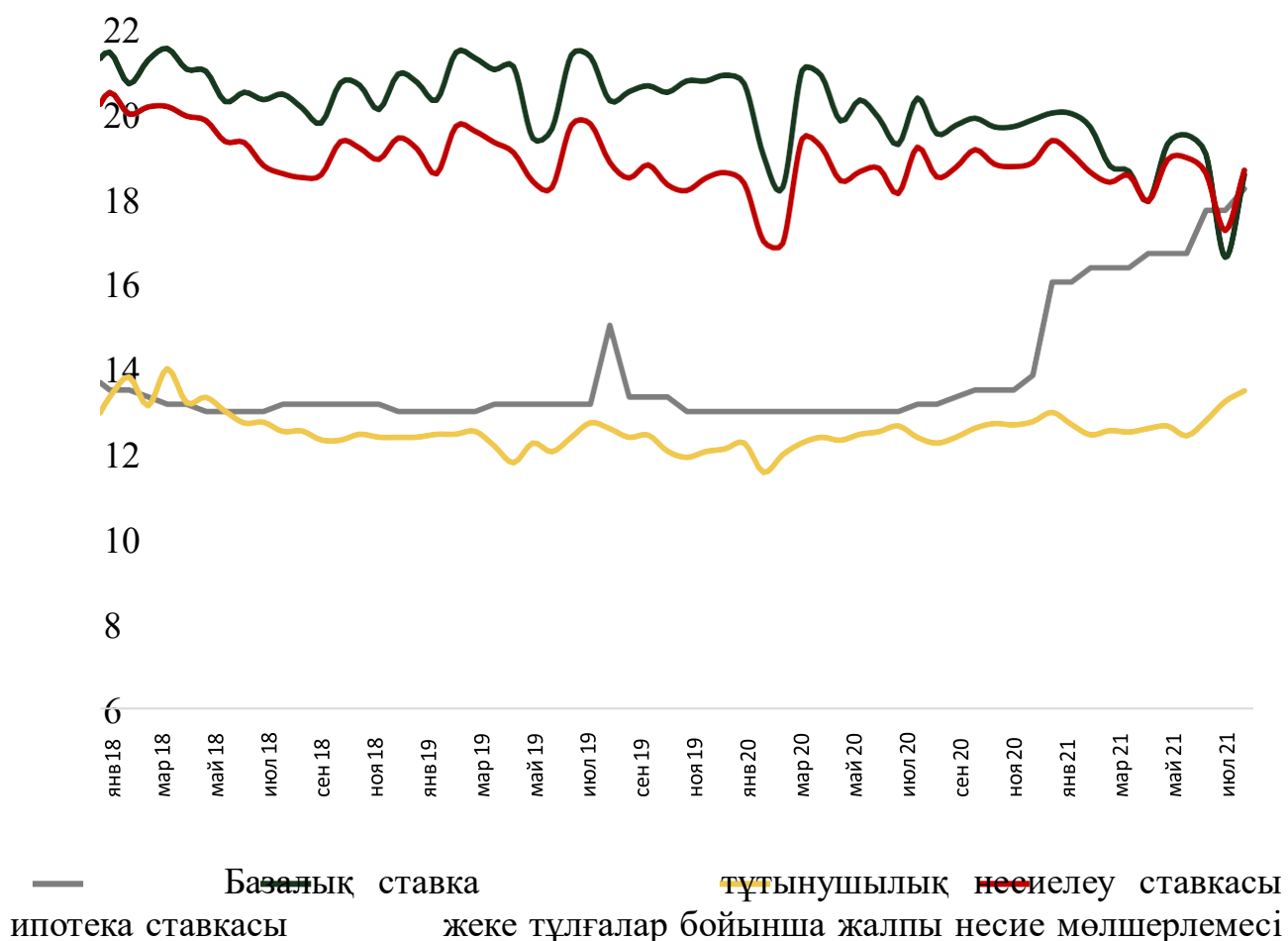
Дереккөз: ҚРҰБ <https://nationalbank.kz>[4]

2022 жыл ішінде тұтынушылық қарыздар бойынша ставкалар 1,7 пунктке төмендеді және 17,2% деңгейінде болды. Тұтынушыларға арналған несиелер болашақта инфляцияның ықтимал өсуінің қысымымен, ал ипотекалық несиелер жаңадан қабылданған Ипотекалық несие бағдарламаларының артықшылықтарын пайдалану мақсатында жүзеге асырылды деп есептеуге болады.

Халықтың "шектеулі ресурстары", яғни шектеулі қаржылық мүмкіндіктері өркениетті өмір сүру деңгейін қамтамасыз ету үшін банктік қарыздарға жүгіну қажеттілігіне алып келеді. Тауарды тұрақты түрде сатып алуды жаңарту тек шұғыл қажеттілікке байланысты ғана емес, сонымен қатар көбінесе сән мен барған сайын өзгеріп отыратын стандарттар мен тұрғындардың өмір сүру салтын жоғары деңгейде ұстануға әрекет ету нәтижесінде пайда болатын қосымша қажеттіліктің нәтижесінде орын алып отыр. Бұл процесс өз кезегінде, жаңа тұрмыстық техниканы, жиһазды, машинаны, киімді, аяқ киімді және т. б. сатып алу үшін шұғыл біржолғы қаржылық шығындарды талап етеді. Банктердің несие беру портфелінде ұзақ мерзімді қарыздарға көлемі, қысқа мерзімді қарыздарға қарағанда салыстырмалы түрде аз, бұл өз кезегінде қарыз алушы үшін онша қолайлы емес. Уақыт пен кеңістіктегі "ресурстар шектеулігі" заңдылығы несиелеудің тиімді тетіктерін әзірлеу қажеттілігінде көрінетін жаһандық экономикалық және қаржы саласындағы макроэкономикалық проблемаларға әсер етеді. Бұл нарықтың неғұрлым сенімді секторларын іздеу мақсатында банктердің кредиттік портфелін қайта қарауды, сондай-ақ тұтынушылық кредиттеуде қарыз алушылар контингентін қалыптастыру кезінде тәуекелдерді басқару жүйесін жетілдіруді талап етеді.

Қазақстанда қабылданған ақша-кредит саясатының неғұрлым қатаң нұсқасының салдары нәтижесінде заңды тұлғалар үшін банк ставкаларының

айтарлықтай өсуі орын алып отыр, ал жеке тұлғаларға кредит беру сегменті бойынша елеулі трансформация байқалмайды. Жалпы, 2022 жылы берілген тұтынушылық және ипотекалық несиелер көлемінің жоғары деңгейіне қол жеткізіліп отыр. Банк мөлшерлемесі мен ақша нарығы деңгейінің өзара іс-қимылы негізінен ҚР Үкіметі қабылдайтын ипотекалық бағдарламалармен айқындалады және ипотекалық кредиттеу бойынша мөлшерлеме деңгейі ҚР Ұлттық Банкінің базалық мөлшерлемесінен төмен болып табылады(2-сурет). "Отбасы Банкі" АҚ-ның "7-20-25" тұрғын үй бағдарламасы шеңберінде ипотекалық бағдарламалардың салыстырмалы түрде жеңіл қолжетімділігі, ипотекалық кредиттеудің 38,0% - дан 41,8% - ға дейін өсуін жеделдетуге әкелгені сөзсіз.

2 - сурет. Тұтынушылық және ипотекалық қарыздар бойынша кредиттік мөлшерлеменің динамикасы. Дереккөз: ҚРҰБ <https://nationalbank.kz>[4]

Егер ҚР Екінші деңгейдегі банктері тарапынан бөлінген кредиттердің көлемін талдайтын болсақ, 2022 жылғы қызмет нәтижелері бойынша несиелердің жалпы сомасы өткен жылмен салыстырғанда 12,0% - ға ұлғайып, 24,1 трлн теңгеге жеткенін атап өтуге болады.

Бұл ретте жеке тұлғаларға берілген кредиттер көлемі осы кезеңде 19,3% - ға өсіп, 12,4 трлн теңгеге жетті. Осы көрсеткіш бойынша бұл сегмент заңды

тұлғаларға арналған несиелер көрсеткіштерінен 6,0% - ға немесе 700 млрд.теңгеге озып отыр.

"Банк ЦентрКредит" АҚ қаржылық қызметін талдау.

"Банк ЦентрКредит" АҚ (бұдан әрі - "Банк") 1988 жылдан бастап Қазақстан Республикасында құрылған және өз қызметін жүзеге асыратын акционерлік қоғам болып табылады. Банктің қызметі Қазақстан Республикасының заңнамасына сәйкес реттеледі. Банкке қатысты уәкілетті мемлекеттік орган Қазақстан Республикасының Қаржы нарығын реттеу және дамыту агенттігі (АФР) болып табылады, Банк өз қызметін 2020 жылғы ақпандағы NQ 1.2.25 Л 95B4 жаңартылған лицензиясына сәйкес жүзеге асырады.

Банктің негізгі қызметі коммерциялық банктік қызмет, бағалы қағаздармен, шетел валютасымен және туынды құралдармен операцияларды жүзеге асыру, несиелер мен кепілдіктер беру болып табылады.

Банк Қазақстандық депозиттерге кепілдік беру қорының мүшесі болып табылады. Банктің тіркелген кеңсесі Қазақстан Республикасы, Алматы қаласы, Әл-Фараби даңғылы, 38 мекенжайында орналасқан.

2022 жылғы 31 желтоқсандағы жағдай бойынша банктің Қазақстан Республикасында 20 филиалы болды (2021 жылғы 31 желтоқсан: 19 филиалы). Банк қаржы тобының бас компаниясы болып табылады, оған мынадай еншілес компаниялар кіреді: "CENTER Project" ЖШС (бұрынғы "BCC-ОУСА" ЖШС), стресстік активтерді басқарумен айналысады; "BCC Invest" АҚ - брокерлік-дилерлік қызмет және "Center Leasing" ЖШС - қаржы лизингі.

Қазақстан Республикасында шаруашылық қызметті жүзеге асыру шарттары. Банктің қызметі негізінен Қазақстанда жүзеге асырылады. Тиісінше, дамушы нарықтың ерекшеліктеріне тән Қазақстанның экономикасы мен қаржы нарықтары Банктің бизнесіне әсер етеді. Құқықтық, салықтық және әкімшілік жүйелер дамуын жалғастыруда, алайда, басқа да заңдық және фискалдық кедергілермен бірге Қазақстанда бизнес жүргізу, кәсіпорындар үшін қосымша проблемалар туғызатын, сондай-ақ жиі өзгерістерге ұшырайтын заң талаптарын түсіндірудің екіұштылығы тәуекелімен ұштасады. Қазақстандық теңгенің құнсыздануы және әлемдік нарықтардағы мұнай бағасының тұрақсыздығы да шаруашылық қызметті жүзеге асыру жағдайларының белгісіздік деңгейін арттырады, жақында байқалып отырған Ресей мен Украина төңірегіндегі тұрақсыз геосаяси жағдай Қазақстандағы экономикалық белгісіздік деңгейін одан әрі арттырды.

2022 жылдың ақпанында Ресей Федерациясы мен Украина арасындағы әскери қақтығысқа байланысты бірқатар елдер Ресей Федерациясына қарсы санкциялар енгізді. Қақтығыстың әсері екі елдің экономикалық белсенділігіне ғана емес, жаһандық экономикаға да әсер етеді. Санкцияларды енгізу нәтижесінде әлемнің көптеген елдерінде шикізат пен азық-түлік тауарларының бағасы өсті, ресурстарды жеткізу арасындағы белгіленген байланыстар бұзылды, бағаларға инфляциялық әсер байқалады, сарапшылар әлемдік өнеркәсіп үшін экономикалық салдарды да болжайды.

Еншілес кәсіпорындар. Еншілес кәсіпорындар Банктің бақылауындағы инвестициялар объектілері болып табылады. Егер Банк инвестициялар объектісіне қатысудан түсетін ауыспалы табысқа байланысты тәуекелге ұшыраса немесе осындай табыс алуға құқығы болса, сондай-ақ инвестициялар объектісіне қатысты өз өкілеттіктерін пайдалану арқылы көрсетілген табыстың шамасына ықпал ету қабілеті болса, Банк инвестициялар объектісін бақылайды. Атап айтқанда, Банк өзі бақылайтын инвестициялар объектілерінің қаржылық есептілігін шоғырландырады. Еншілес кәсіпорындардың қаржылық есептілігі көрсетілген бақылаудың нақты белгіленген күнінен бастап және бақылаудың нақты тоқтатылған күніне дейін шоғырландырылған қаржылық есептілікке енгізіледі.

Пайыздық кірістер мен шығыстар. Қаржы активі немесе қаржылық міндеттеме бойынша тиімді пайыздық мөлшерлеме қаржы активі немесе қаржылық міндеттеме бастапқы танылған кезде есептеледі. Пайыздық кіріс пен шығысты есептеу кезінде тиімді пайыздық мөлшерлеме активтің жалпы баланстық құнының (актив кредиттік құнсызданбаған кезде) немесе міндеттеменің амортизацияланған құнының шамасына қолданылады. Тиімді пайыздық мөлшерлеме нарықтық пайыздық мөлшерлемелердің өзгеруін көрсету мақсатында өзгермелі пайыздық мөлшерлеме құралдары бойынша ақша қаражаттарының ағындарын мерзімді қайта бағалау нәтижесінде қайта қаралады. 2022 жылдың аяғындағы таза пайыздық кіріс 93,559 млрд теңгені құрады және 2021 жылмен салыстырғанда 134,41% - ға өсті(1-кесте). Жылдық өсім Альфа-Банкті сатып алу арқылы пайда болды, соның арқасында Банктің несиелік портфелі зерттелетін кезеңде 76% - ға өсті, ал несиелік портфельдің пайыздық кірісі 141% - ға өсті.

Өсім негізінен инвестициялық қағаздар пайызының 9 еседен астам өсуіне байланысты болды, дегенмен баланстағы көлемінің өзі тек қана 35% - ға өсті. Банктің несиелік портфелі 9,7% - ға өсті.

Тиісті түзетудің амортизациясы басталған күні әділ құнды хеджирлеуге байланысты түзетулерді көрсету үшін тиімді пайыздық мөлшерлеме де қайта қаралады.

Алайда, бастапқы танылғаннан кейін несиелік құнсызданған қаржылық активтер бойынша пайыздық кіріс қаржы активінің амортизацияланған құнына тиімді пайыздық мөлшерлемені қолдану арқылы есептеледі. Егер қаржы активі бұдан былай несиелік құнсызданбаса, онда пайыздық кірісті есептеу қайтадан жалпы баланстық құн негізінде жүзеге асырылады.

кесте. "Банк ЦентрКредит" АҚ қаржылық қызметінің негізгі көрсеткіштері (млн. теңге)

	атауы	жылдар		өсуі	
		2021	2022	%	+
		1	2		,-
	1	2	3	4	5
.	Тиімді пайыздық мөлшерлеме әдісін қолдана отырып есептелген пайыздық	145,778	282,862	9,4,04	137,084

	кірістер				
.	Басқа пайыздық кірістер	2,5 04	3,0 29	2 0,97	0 ,525
.	Пайыздық шығыстар	(80, 980)	(15 0,645)	8 6,03	- 69,665
.	Пайыздық активтер бойынша күтілетін кредиттік залалдар үшін резервтер қалыптастырғанға дейінгі таза пайыздық кіріс	67, 302	135 ,246	1 00,95	6 7,944
.	Клиенттер мен банктерге берілген несиелер бойынша күтілетін несиелік шығындарға резервтер қалыптастыру	(27, 390)	(41, 687)	5 2,20	- 14,297
.	Таза пайыздық кіріс	39, 912	93, 559	1 34,41	5 3,647
* Ескертпе - "Банк ЦентрКредит" АҚ деректері бойынша авторлар тарапынан есептелген https://www.bcc.kz/about/financial-results/ [5]					

Бастапқы құнды тану кезінде кредиттік-құнсызданған қаржы активтері бойынша пайыздық кіріс кредиттік тәуекелді ескере отырып түзетілген тиімді пайыздық мөлшерлемені қаржы активінің амортизацияланған құнының шамасына қолдану арқылы есептеледі. Мұндай активтер бойынша пайыздық кірісті есептеу, егер олар бойынша несиелік тәуекел кейіннен азайса да, жалпы баланстық құн негізінде жүзеге асырылмайды.

Дивидендтер түріндегі кіріс дивидендтер жарияланған күнгі пайда немесе залал құрамында көрсетіледі.

Банктің қаржыландыру көздері меншікті және қарыз қаражаттарынан тұрады. 2-кестеде зерттелетін кезеңдегі қаражат көздерінің динамикасы көрсетілген. Осылайша, Банктің пассивтері 2022 жылы 4 323,969 млн. теңгені құрағанын көруге болады, бұл 2021 жылмен салыстырғанда 2 244, 662 млн.теңгеге артық. Өсім 2,1 есе. Бұл ретте, 2022 жылы меншікті қаражат 273,854 млн. теңгені құрады, 2021 жылғы деңгейге қарағанда 150,812 млн.теңге көлемінде өсім - 123,042 млн. теңгені құрайды.

Кесте 2. "Банк ЦентрКредит" АҚ қаржыландыру көздерінің қозғалысы (млн. теңге)

	атауы	жылдар		өсу	
		2021	2022	%	+, -
	1	2	3	4	5
.	Активтер-барлығы	2,079, 304	4,323, 969	2 07,95	2,244,6 62
	Жарғылық	63,554	63,676	0	0,122

.	капитал			,19	
.	Меншікті капитал	150,81	273,85	8	123,042
.	Міндеттемелер	1,928,492	4,050,115	2	2 121 623
.	Пассив барлығы	2,079,304	4,323,969	2	2,244,662
* Ескертпе - "Банк ЦентрКредит" АҚ деректері бойынша авторлар тарапынан есептелген https://www.bcc.kz/about/financial-results/ [5]					

Талданып отырған кезеңде Банктің міндеттемелерінің 1 928,492 млн.теңгеден 4 050,115-ке дейін, яғни 2,1 есеге күрт ұлғаюына әкеп соқтырған тартылған қаражат көлемі айтарлықтай өсім көрсетті. Алайда Банктің жарғылық капиталының көлемі өзгеріссіз қалды.

Банктің несие қабілеттілігін қамтамасыз етуді және басқа да қаржылық құралдарын талдау 2022 жылғы 31 желтоқсандағы жағдай бойынша "Банк ЦентрКредит" АҚ корпоративтік клиенттерге берілген кредиттік-құнсызданған несиелердің таза баланстық құны 43 382 млн. теңгені (2021 жылы 61 272 млн. теңге болған), ал қамтамасыз ету құны (негізінен коммерциялық жылжымайтын мүлік) корпоративтік клиенттерге берілген кредиттік-құнсызданған несиелердің таза баланстық құны осы кредиттерге қатысты артық қамтамасыз ету құнын қоспағанда, 45 705 млн. теңгені құрады. Әрбір кредит бойынша кепілмен қамтамасыз ету құны кредиттің баланстық құнымен шектеледі (3-кесте).

3-кесте. 2022 жылғы пайдаланушылардың санаттары бойынша кредиттік өнімдердің көлемі, (млн. теңге)

	несие өнімдерінің түрлері мөлшері	резерв шегерілгенге дейінгі мөлшері	баланстық шығындар резерві	баланстық құны
	1	2	3	4
Корпоративтік клиенттерге берілген несиелер				
.	Корпоративтік қарыздар	447,10	(65,470	381,636
.	Шағын және орта бизнес	269,78	(7,415)	262,374
Жеке тұлғаларға берілген несиелер				
.	Ипотекалық кредиттеу ("7-20-25" және "Баспана Хит" бағдарламалары бойынша ипотекалық кредиттеуді қоса алғанда	629,99	(6,769)	623,229

.	Тұтынушылық несиелер	6	382,99	)	(25,375	357,621
.	Бизнесті дамытуға	0	154,76		(6,707)	148,053
.	Автонесиелеу	1	148,70		(0,245)	148456
.	Барлығы	5	2,0333	1)	(111,98	1,92136
*Примечание - Составлено автором по данным АО «Банк ЦентрКредит» BCC.KZ. https://www.bcc.kz/about/financial-results/ [5]						

Жеке тұлғаларға берілген қарыздарды талдау ипотекалық несиелер мен бизнесті дамытуға арналған қаржының тиісті тұрғын үймен қамтамасыз етілгенін көрсетеді. Көлік құралын сатып алуға арналған несиелер ол сатып алған автокөліктің кепілімен қамтамасыз етілген. Тұтынушылық несиелер, әдетте, тиісті мүліктің кепілімен және кейбір жағдайларда жылжымайтын мүлік, ақша және көлік құралдарын қоса алғанда, активтердің кепілімен қамтамасыз етіледі (2,3 -кестелер).

2022 жылғы 31 желтоқсандағы жағдай бойынша ипотекалық несиелер портфелінің құрылымына таза баланстық құны 739,0 млн.теңге (2021 жылы 1,884 млн. теңге болған), қамтамасыз етудің әділ құны тиісті несиелердің таза баланстық құнынан аз кредиттер енгізілген. Ипотекалық несиелер бойынша таза баланстық құны 622,49 млн. теңгені (2021 жылы 403,513 млн. теңге болған) қамтамасыз етудің әділ құны зерттелетін кезеңдегі тиісті несиелердің баланстық құнына кем дегенде тең (3-кесте).

2022 жылғы 31 желтоқсандағы жағдай бойынша тұтынушылық кредиттер портфелінің құрамына таза баланстық құны 208,384 млн.теңге (2021 жылы 58,639 млн. теңге болған), қамтамасыз етудің әділ құны тиісті кредиттердің таза баланстық құнынан аз несиелер енгізілген. Көрсетілген несиелер бойынша қамтамасыз етудің әділ құны 135 млн. теңгені құрайды (2021 жылы 696 млн.теңге болған). Жалпы алғанда, таза баланстық құны 149,236 млн. теңгені құрайтын тұтынушылық кредиттер бойынша қамтамасыз етудің әділ құны деп санауға болады (2021 жылы 53,042 млн. теңге), кем дегенде зерттелетін кезеңдегі тиісті несиелердің баланстық құнына тең.

Несиелік өнімнің сапасын талдау, 2021 және 2022 жылғы 31 желтоқсандағы жағдай бойынша амортизацияланған құны бойынша бағаланатын қаржы активтерінің, басқа жиынтық табыс арқылы әділ құны бойынша бағаланатын инвестициялық бағалы қағаздардың кредиттік сапасы туралы ақпарат, бөлшек клиенттерге берілген несиелерді талдау "ипотекалық несиелер" тиісті тұрғын үймен қамтамасыз етілгенін көрсетеді.

Талқылау және қорытындылар

Тұтынушылық кредит Қазақстан Республикасында қарқынды дамып келе жатқан жеке тұлғалар үшін несие түрі болып табылады. Соңғы мәліметтерге сәйкес, тұтынушылық несие банктер өте сенімді адамдарға бере алатын өте тиімді несие түрі болды.

Қазақстанда тұтынушылық несиелеудің өсу қарқыны нақты өндіріс саласындағы тиісті өсу қарқынынан асып түседі, бұл экономиканың базалық салаларына инвестициялар көлемінің азаюына алып келеді. Басқаша айтқанда, үй шаруашылықтары белгілі бір деңгейде жинақтау мен үнемдеуден гөрі тұтынушылық сұраныстарын қанағаттандыруды қалайды. Соңғысы елдің отандық инвестициялық әлеуетінің маңызды ресурстары болып табылады.

Цифрлық технологиялардың дамуы тұтынушылардың қисынсыз мінез-құлқын күшейтетін нейромаркетинг құралдарын бақылаусыз қолдануға мүмкіндік береді. Мұндай жағымсыз факторлардың әсері мен салдарын жою үшін жарнама ұйымдастырушыларынан интервенциялық түрге ие болған акцияларда, мәміле жасасу кезінде төлем талаптарының барлық нұсқаларын, нысандары мен шарттарын барынша толық ашуды талап ету қажет.

Қазақстан Республикасында тұтынушылық кредиттеудің оңтайлы деңгейіне банк институттарының да, ел тұтынушыларының да мүдделерін ескеретін бірлескен бағдарламаны қабылдау арқылы қол жеткізуге болады. Бұл несие мекемелері тарапынан бөлінген несиелердің жоғары ставкаларынан, ал клиенттер тарапынан ең тиімді нұсқаларды таңдаудың түпкі мақсатымен есеп айырысуға және өздерінің қаржылық құзыреттілігін жақсартуға белгілі бір жеңілдіктер жасауды көздейдін болуы тиіс. Әрине, бұл ретте басым артықшылық ҚР Ұлттық Банкінде қалады, өйткені бұл орган, қарыз берудің базалық мөлшерлемелері мен шарттарын айқындап бекітеді.

Біздің зерттеулеріміз нәтижесінде "Банк ЦентрКредит" АҚ-да тұтынушылық кредиттеуді ұйымдастырудың жоғарыда баяндалған проблемаларын шешудің мынадай шараларын ұсынамыз.

а) клиенттер үшін тұтынушылық несие карталары бойынша:

"Банк ЦентрКредит" АҚ ЕО-ның кредиттік саясатында белгіленген сынамаларды шешу құралдарымен келесі бағыттар қарастырылады:

1. Кешіктірілген клиенттер үшін тұтынушылық несие карталары бойынша несиелік лимиттерді азайтудың уақытша процедурасын енгізу;
2. Несиені қайтармау тәуекелін бағалаудың жаңа әдісін енгізу;
3. Несиелеу процесінде жаңа ақпараттық технологиялық құралдардан пайдалану;
4. Қарыз алушының несиелік қабілетін бағалау жүйесін енгізу.

Сондай-ақ, қарыз алушының несиелік қабілеттілігін бағалаудың жаңа жүйесін енгізу тиімді болар еді. Біз келесі несиелік топтардың оңтайлы параметрлерін ұсынамыз.

4-кесте. Клиенттердің несиелік қабілеттілігін бағалаудың әдістемесі

кредит тобы	кабілеттілігі %	топ параметрлері,	өзгерістер, %
жоғары		75 - 100%	25
орташа		50 - 74%	50
төмен		До 50 %	100

* авторлар тарапынан әзірленген және ұсынылған;

Кредиттік тәуекелді басқару жүйесін жетілдіру үшін "Банк ЦентрКредит" АҚ-да мынадай іс-шаралар ұсынылады.

Қарыз алушының мүлкінің өтімді кепілімен берілген кредиттердің үлесін банктің кредиттік портфелінің жалпы көлемінде 65% - ға дейін ұлғайту жолымен берілген несиелерді қамтамасыз ету құрылымын оңтайландыру. Сонымен қатар, бланкілік кредиттердің үлесін ең төменгі деңгейге дейін төмендету ұсынылады - кредиттік салымдардың жалпы көлемінде 5%. Сенімгерлік немесе бланкілік несиелерді тек оң несиелік тарихы бар бірінші дәрежелі қарыз алушыларға беру ұсынылады. Бұдан басқа, кешенді кепіл қалыптастыру ұсынылады, мысалы, автокөлік, жабдық және айналымдағы тауарлардың бір бөлігі. Кепілге қою қажеттілігі несиелік операциялардың төмендеуіне әкелуі мүмкін екені анық. Алайда, бұл жағдайда несиелік мәміле бойынша шығынға ұшырау ықтималдығы азаяды. Бұдан басқа, кепілмен қамтамасыз етуге икемді тәсіл кредиттік өнімдерді сату кезінде артықшылықтардың бірі бола алады, яғни "Банк ЦентрКредит" АҚ-ның банктік қызметтер нарығындағы бәсекеге қабілеттілігін күшейтеді, жаңа клиенттерді тартуға мүмкіндік береді, нәтижесінде кредиттік операциялардың ұлғаюына әкеледі.

Мерзімі өткен несиелермен жұмысты оңтайландыру мақсатында берешекпен жұмыс істейтін бөлім құру және штат кестесіне үш маман лауазымын және бөлім бастығының бір лауазымын енгізу ұсынылады, атап айтқанда: бөлшек несиелеу департаменті, шағын және орта бизнесті дамыту департаменті және корпоративтік бизнес департаменті. Мамандардың міндеттеріне мынадай іс-шараларды жүргізу кіреді: кредит берілетін қарыз алушының басшылығы мен мерзімі өткен берешекпен жұмыс жөніндегі маман арасында тұрақты өзара іс-қимыл орнату; борышкерлерді, кепілгерлерді және кепіл берушілерді іріктеу және олардың берешектің туындауы, оның сомасы және өтеу тәсілдері туралы хабардар ету; бизнес мониторингі, қарызды қайтару ықтималдығын анықтау мақсатында субъектінің нақты тұрғылықты мекен-жайы немесе бизнес жүргізу орны бойынша клиентке бару; кепілге салынған мүліктің мониторингі; кепілге қойылған мүлікті сату. Кредиттік берешекпен жұмыс жөніндегі бөлім бастығының міндеттеріне мамандардың қызметін үйлестіру; кредиттік салымдарды қайта құрылымдауды жүргізудің орындылығын бағалау; өтелмеген кредиттерді есептен шығару саясаты мен шарттарын әзірлеу кіреді; жосықсыз қарыз алушыларға қатысты талап-арыз жұмысын ұйымдастыру және жүргізу.

Несие департаментінің қызметкерлерін бағалау, несиелік тәуекелдерді азайту және несиелік процесті оңтайландыру әдістері бойынша тақырыптық Курстарға жіберу. Сондай-ақ, кредиттік Департаменттің бөлім басшыларына кредиттік тәуекелдерді басқару саясаты саласындағы қызметкерлердің жоғары білім деңгейін қолдау мақсатында қолданыстағы Кредиттеу технологиясы бойынша қызметкерлерді тестілеуді жүргізу ұсынылады.

Қарыз алушының кредит қабілеттілігін сандық бағалау әдістемесін енгізу, бұл күмәнді, проблемалық және үмітсіз кредиттердің өсу қарқынын төмендетуге, стандартты кредиттік берешектің өсу қарқынын арттыруға, сондай-ақ кредиттік портфельдің сапасын жақсартуға, демек, кредиттік тәуекелді төмендетуге мүмкіндік береді.

Әдебиеттер

Тағай А.А., Халмурзаева К.Р. "Цифровая экономика". Учебное пособие дисциплины для специальностей экономического профиля. Караганда, ИП «Sky Systems», 2023

Akerlof, G. and Shiller, R. (2011). Zhivotnyy dukh (Spiritus Animalis), ili kak chelovecheskaya psikhologiya upravlyayet ekonomikoy i pochemu eto vazhno dlya bor'by s kapitalizmom / translated from English by Priyatkina, D., Moscow, Yunayted Press, 273 p. (In Russian).

Thaler, R. and Sunstein, K. (2017). Nudge: Arkhitektura vybora, Moscow, Mann, Ivanov and Ferber, 240 p. (In Russian).

НБРК <https://nationalbank.kz>

Отчеты «Банк ЦентрКредит» <https://www.bcc.kz/about/financial-results/>.

Программа ипотечного жилищного кредитования «7-20-25». Постановлением Правления Национального Банка РК №107 от 31 мая 2018 года утверждена программа ипотечного жилищного кредитования «7-20-25. Новые возможности приобретения жилья для каждой семьи»

Автономов В.С. История экономических учений: Учебное пособие. — М.: ИНФРА-М, 2002.

D. Durand, "Risk Elements in Consumer Installment Financing," National Bureau of Economy Research, New York, 1941, pp. 189-201. has been cited by the following.

Freitakas E., Mendelsonas T. Research problems in analysis of relationship between financial stability and aggregated debts // KSI Transaction on Knowledge Society. – 2015. – № 8(1). – P. 14-18.

Büyükkarabacak B., Valev N. T. The role of household and business credit in banking crises // Journal of Banking and Finance. – 2010. – № 34(6). – P. 1247-1256.

Salas V., Saurina J. Credit risk in two institutional regimes: Spanish commercial and savings banks // Journal of Financial Services Research. – 2002. – № 22(3). – P. 203-224.

Nkusu M. Nonperforming loans and macro-financial vulnerabilities in advanced economies // IMF Working Papers. No. 11/161. – 2011. – 27 p.

Louzis D. P., Vouldis A. T., Metaxas V. L. Macroeconomic and bank-specific determinants of nonperforming loans in Greece: A comparative study of mortgage, business and consumer loan portfolios // Journal of Banking and Finance. – 2012. – № 36(4). – P. 1012-1027.

References

Tagay A.A., Halmurzayeva K.R. (2023)"Digital economy". The textbook of the discipline for the specialties of the economic profile. Karaganda, IP "Sky Systems", 2023(In Russian)

Akerlof G. and Schiller R. (2011). The Animal Spirit (Spiritus Animalis), or how human psychology governs the economy and why it is important for the fight against capitalism / translated from English by D. Paladkina, Moscow, United Press Publishing House, 273 p. (In Russian)

Thaler, R. and Sunstein, K. (2017). Nudge: Architecture of Elections, Moscow, Mann, Ivanov and Ferber, 240 p. (In Russian).

NBRK <https://nationalbank.kz>

The words "CentrCredit Bank" <https://www.bcc.kz/about/financial-results/>.

Housing mortgage lending program "7-20-25". Resolution of the Board of the National Bank of the Republic of Kazakhstan No. 107 dated May 31, 2018 approved the housing mortgage lending program "7-20-25. New housing acquisition opportunities for every family"(In Russian)

Avtonomov V.S. (2002) The history of economic studies: A textbook. — M.: INFRA-M, 2002. (In Russian)

D. Durand, "Elements of risk in consumer financing in installments", National Bureau of Economic Research, New York, 1941, pp. 189-201. It is quoted as follows. (In English)

Freytakas E., Mendelsonas T. (2015) Research problems of analyzing the relationship between financial stability and aggregate debts // KSI Transaction in the knowledge society. – 2015. – № 8(1). – Pp. 14-18. (In English)

Byyukkarabachak B., Valev N. T. (2010) The role of household and business lending in banking crises // Journal of Banking and Finance. – 2010. – № 34(6). – Pp. 1247-1256. (In English)

Salas V., Saurina J. (2002) Credit risk in two institutional regimes: Spanish commercial and savings banks // Journal of Financial Services Research. – 2002. – № 22(3). – Pp. 203-224. (In English)

Nkusu M. (2011) Non-refundable loans and macrofinancial vulnerability in developed economies // Working papers of the IMF. No. 11/161. - 2011. – 27 p. (In English)

Luzias D. P., Vuldis A. T., Metaxas V. L. (2012) Macroeconomic and bank-specific factors determining problem loans in Greece: a comparative study of mortgage, business and consumer loan portfolios // Journal of Banking and Finance. – 2012. – № 36(4). – Pp. 1012-1027. (In English)

МРНТИ 06.01.05

Қайырбекова А. Қ.

senior lecturer, kayyrbekova.a@qainar-edu.kz

Абдуллаев А. П.

students of the final year of the educational program Accounting and auditing
Q University

Учет финансового результата и порядок его отражения в финансовой отчетности организации

Аннотация: Мақалада Қазақстан Республикасының заңнамасына сәйкес Ұйым қызметінің қаржылық нәтижесін қалыптастыруға және бухгалтерлік есепте көрсетуге байланысты мәселелер қарастырылады. Автор қаржылық

нәтиженің негізгі элементтерінің анықтамалары мен сипаттамаларын береді, сонымен қатар оны есептеу мен есепке алу ерекшеліктерін ашады. Қаржылық нәтижені бухгалтерлік баланста және пайда мен залал туралы есепте көрсету мәселелеріне ерекше назар аударылады.

Түйінді сөздер: қаржылық нәтиже, пайда, шығын, бухгалтерлік есеп, баланс, кірістер мен шығыстар туралы есеп, кірістер, шығыстар, шығындар, пайыздар, салықтар

Аннотация: В статье рассматриваются вопросы, связанные с формированием и отражением в бухгалтерской отчетности финансового результата деятельности организации в соответствии с законодательством Республики Казахстан. Автором даны определения и характеристики основных элементов финансового результата, а также раскрыты особенности его расчета и учета. Особое внимание уделено вопросам отражения финансового результата в бухгалтерском балансе и отчете о прибылях и убытках.

Ключевые слова: финансовый результат, прибыль, убыток, бухгалтерская отчетность, баланс, отчет о прибылях и убытках, доходы, расходы, себестоимость, проценты, налоги

Annotation: The article considers issues related to the formation and reflection in the accounting of the financial result of the organization's activities in accordance with the legislation of the Republic of Kazakhstan. The author provides definitions and characteristics of the main elements of the financial result, as well as the features of its calculation and accounting. Special attention is paid to the issues of reflection of the financial result in the balance sheet and income statement.

Keywords: financial result, profit, loss, accounting statements, balance sheet, profit and loss report, income, expenses, cost, interest, taxes

Финансовый результат деятельности организации – это прибыль (убыток), которая представляет собой прирост или уменьшение собственного капитала организации за отчетный период, полученный в итоге финансово-хозяйственной деятельности организации. Экономическое значение прибыли заключается в том, что она представляет:

- основной внутренний источник текущего и долгосрочного развития организации;
- главный источник возрастания рыночной стоимости организации;
- индикатор кредитоспособности и конкурентоспособности организации;
- главный интерес собственника, поскольку он обеспечивает возможность возрастания капитала и бизнеса;
- гарант выполнения организацией своих обязательств перед государством, источник удовлетворения социальных потребностей общества.

Конечный финансовый результат организации складывается под влиянием:

- а) финансового результата, полученного от продажи продукции, товаров, работ, услуг, а также от хозяйственных операций, составляющих предмет деятельности предприятия (сдача в платную аренду основных средств, передача

в пользование объектов интеллектуальной собственности и вложение средств в уставные капиталы других предприятий);

б) финансового результата от продажи основных средств, нематериальных активов, материалов и другого имущества (части операционных доходов и расходов);

в) операционных доходов и расходов (за вычетом результатов от продажи имущества);

г) внереализационных прибылей и убытков;

д) чрезвычайных доходов и расходов.

Конечный финансовый результат предприятия за отчетный период выражается в виде чистого дохода к распределению, который образуется после вычета из совокупных доходов организации экономически обоснованных результатов. Ими являются в силу приоритетности признания и исполнения обязательств предприятия перед третьими лицами (кредиторами, бюджетом) обязательства, образующие дополнительные расходы предприятия:

штрафы и пени, начисленные налоговыми органами;

штрафы, пени и неустойки в пользу коммерческих предприятий за неисполнение или ненадлежащее исполнение обязательств по договорам;

суммы повышенных процентных платежей за нарушение условий кредитного договора;

обязательства по условиям договора залога, поручительства и т.п.

Финансовый результат может выражаться в форме нераспределенной прибыли (превышения доходов над расходами) или в форме непокрытого убытка (превышения расходов над доходами).

Для целей определения финансового результата деятельности организации, как уже сказано выше, счета 6 и 7 раздела закрываются на счет 5610, где формируется итоговый доход до налогообложения. В последующем итоговый доход корректируется в соответствии с МСФО 12 для определения налогооблагаемого дохода.

Порядок определения дохода отличается в бухгалтерском учете от налогового учета. В первом случае доход от реализации определяется как разница между выручкой без налога на добавленную стоимость и акцизов и расходами на производство продукции и ее реализацию, определяемыми нормативными документами по бухгалтерскому учету. В налоговом учете доход исчисляется как разница между совокупным годовым доходом (без косвенных налогов) и вычетами, определяемыми налоговым законодательством [6, с.365]. В таблице 1 приведены отличительные признаки между налогооблагаемым доходом и бухгалтерским доходом.

Таблица 1 - Разница между налогооблагаемым доходом и бухгалтерским доходом

Показатель	Налогооблагаемый доход	Бухгалтерский доход
Определение	Сумма дохода (убытка) за отчетный	Сумма чистого дохода или убытка за отчетный

	период, определяемая в соответствии с налоговым законодательством	период до выплаты налогов; рассчитывается как разность между доходами и расходами
Порядок формирования	Формируется согласно налоговому законодательству, которое не предусматривает альтернативные методы налогового учета	Формируется исходя из учетной политики, принятой организацией, на основе принципов и стандартов учета, которые предусматривают разные альтернативные методы учета и оценки
Подверженность изменениям	Изменение производится в зависимости от налоговой политики	Менее подвержен изменениям согласно принципам последовательности и сопоставимости
Примечание - составлено автором на основе источника [5]		

Различия в требованиях, предъявляемых к определению доходной и расходной части в бухгалтерском учете и налоговых расчетах, приводят к образованию разницы между бухгалтерским и налогооблагаемым доходом. Разницы могут быть постоянными и временными. Причины постоянных разниц заключается в том, что часть статей доходов и расходов, учитываемых при расчете бухгалтерского дохода, не учитывается при расчете налогооблагаемого дохода.

Постоянные разницы — это разницы между налогооблагаемым доходом и учетным доходом за отчетный период, которые возникают в текущем отчетном периоде и не аннулируются в последующие отчетные периоды.

К постоянным разницам относятся: курсовые разницы по валютным счетам и операциям в иностранной валюте; штрафные санкции, подлежащие внесению в бюджет; расходы, не связанные с предпринимательской деятельностью; затраты на возмещение командировочных, представительских и аналогичных им расходов сверх норм, установленных правительством Республики Казахстан; расходы, вызванные несоблюдением требований по охране окружающей среды от загрязнения и иных вредных воздействий, использованием природных ресурсов, включая выбросы (сбросы) загрязняющих веществ размещением отходов сверх установленных лимитов, нарушением санитарных норм и правил; расходы по страховым платежам накопительного и возрастного характера; убытки, возникшие при реализации зданий, используемых менее 3-х лет; уплата процентов за кредит сверх сумм, определенных из расчета ставки рефинансирования, установленной Национальным банком РК и увеличенной на 50 %; расходы по содержанию социальной сферы сверх установленных нормативов; суммы отчислений в страховые резервные фонды, превышающие нормы, установленные законодательством Республики Казахстан; налоговые льготы, предоставляемые юридическим лицам в соответствии с налоговым законодательством.

Временные разницы - это разницы между налогооблагаемым и бухгалтерским доходом за отчетный период, которые возникают по причине того, что период, в котором некоторые статьи расхода и дохода включаются в налогооблагаемый доход не совпадает с периодом, в котором они включаются в бухгалтерский доход. Временные разницы возникают в одном периоде и аннулируются в одном или нескольких последующих периодах. Некоторые временные разницы не могут напрямую ассоциированы с определенными активами или обязательствами, но, тем не менее, являются результатом экономических событий, отраженных в финансовых отчетах, и будут оказывать налоговых эффект в будущие периоды [14, с.214].

Обычно, временные разницы возникают в результате использования разных методов начисления износа в налоговом и бухгалтерском учете, составления плана компенсационных выплат сотрудникам, при составлении плана, отражающего повременную оплату по завершению определенного процента работ в капитальном строительстве [14, с.219].

Временная разница аннулируется в тот момент, когда соответствующий актив восстанавливается или соответствующее обязательство погашается. Отсроченные доходы или расходы по налогам представляют собой увеличение или уменьшение размеров налогов к выплате или возмещению в будущих периодах как результат временных разниц и зачетов потерь при уплате налогов за будущий период в конце текущего года.

Отсроченный корпоративный подоходный налог входит в категорию так называемых оценочных обязательств, точная сумма которых не может быть определена до наступления определенной даты. В случае с подоходным налогом, его сумма, как известно, зависит от финансовых результатов предприятия, которые остаются неопределенными до конца года. Налоги, однако, необходимо перечислять в течение года еще до того, как окончательная сумма обязательств будут подсчитана.

Существует четыре основных вида временных разниц, а именно:

1) признание дохода в бухгалтерском учете предшествует периоду признания его в налоговом учете (пример: прибыль от инвестиций, признаваемая как доход в бухгалтерском учете, признается таковой в налоговом учете только после получения/ выплаты ее в качестве дивидендов). Временные разницы такого типа приводят к увеличению суммы обязательства/ расхода по отсроченному налогу и являются, тем самым, временными разницами к выплате [15, с.136];

2) признание дохода в налоговом учете предшествует периоду его признания в бухгалтерском учете (пример: по налоговому учету доход от средств, перечисленных строительной фирме авансом под контракт на проведение ремонтных работ, признается полностью по всей сумме; при бухгалтерском учете доход, согласно условиям, контракте признается порционно, в зависимости от процента выполненных работ). Временные разницы этого типа приводят к увеличению суммы актива/дохода по отсроченному налогу и являются, тем самым, временными разницами к вычету;

3) признание расхода, уменьшающего налогооблагаемую прибыль, предшествует периоду его признания в бухгалтерском учете (пример: в бухгалтерском учете используется прямолинейный метод начисления амортизации, увеличивающий полезный срок службы актива, тогда как в налоговом учете применяется только ускоренный метод начисления износа, уменьшающий срок службы актива). Временные разницы такого типа приводят к увеличению суммы обязательства/ расхода по отсроченному налогу и являются, тем самым, временными разницами к выплате;

4) признание расхода в бухгалтерском учете опережает его признание в качестве фактора, уменьшающего налогооблагаемую прибыль в налоговом учете (пример: это касается, в основном, оценочных или предположительных расходов, таких как расходы по предоставлению гарантийного обслуживания или начисленные расходы по постановлению суда. Такие расходы не подлежат учету в налогообложении до тех пор, пока они не будут зафиксированы, т. е. не перейдут из ранга оценочных в ранг действительных). Временные разницы этого типа приводят к увеличению суммы актива/дохода по отсроченному налогу и являются, тем самым, временными разницами к вычету [15, с.137].

Так как именно временные разницы Perezачитываются в последующие периоды, налоговый эффект определяется только по временным разницам. Налоговый эффект представляет собой платеж, который подлежит отсрочке или который должен быть оплачен заранее.

Основная корреспонденция счетов по учету корпоративного подоходного налога.

1) Дт 7710 Кт 3110 – расходы по корпоративному подоходному налогу

Дт 7710 Кт 4310 – отсроченный корпоративный подоходный налог

2) Дт 1410 Кт 3110 – досрочное погашение корпоративного подоходного налога

Дт 7710 Кт 3110 – расходы по корпоративному подоходному налогу

3) Дт 4310 Кт 1410 – взаимозачет КПН

4) Дт 3110 Кт 1030 – перечисление корпоративного подоходного налога в бюджет.

В таблице 12 дана основная корреспонденция счетов подраздела 5600.

Нераспределенная прибыль - это доход субъекта после уплаты всех налогов и обязательных платежей. Она рассчитывается как разность между доходами и расходами субъекта, определяемыми стандартами бухгалтерского учета. Учет нераспределенной прибыли или непокрытого убытка ведут на счетах подраздела 5600 «Нераспределенная прибыль (непокрытый убыток)». Данный подраздел включает следующие группы счетов:

- 5610 «Нераспределенная прибыль (непокрытый убыток) отчетного года», где отражается прибыль или убыток отчетного года;

- 5620 «Нераспределенная прибыль (непокрытый убыток) предыдущих лет», где отражается прибыль или убыток предыдущих лет.

С завершением финансового года ТОО, определив доход за отчетный год, рассматривает возможность распределения дохода между участниками товарищества.

Статьей 43 Закона о товариществах за общим собранием участников ТОО закреплена исключительная компетенция в утверждении годовой финансовой отчетности и распределении чистого дохода. Согласно ст. 40 Закона товарищество не вправе распределять доход между участниками до полной оплаты всего уставного капитала товарищества. Определение стоимости чистого дохода и его распределения между участниками товарищества осуществляются в порядке, предусмотренном положениями учредительных документов.

Таблица 2 - Корреспонденция счетов типовых операций по подразделу 5600

п/п	Содержание операции	Корреспонденция счетов	
		Дебет	кредит
	Отражение чистого дохода за отчетный год	57 10	561 0
	Погашение убытка отчетного года и предыдущих лет за счет резервного капитала	55 10, 5570	561 0, 5620
	Перенесение на нераспределенный доход суммы дооценки по выбытию:		
	по основным средствам	55 20	561 0
	по нематериальным активам	55 30	561 0
	краткосрочным и долгосрочным финансовым активам	55 40	561 0
	Перенос суммы переоценки основных средств, находящихся в эксплуатации, на нераспределенный доход	55 20	561 0
	Убыток, полученный при выкупе собственных акций (долей) у акционеров (участников) по цене выше их номинальной стоимости	56 10	521 0
	Отражение убытка, полученного в отчетном периоде	56 10	571 0
	Нераспределенный доход отчетного года, направленный на начисление дивидендов и доходов участникам	56 10	303 0
	Списание непокрытого убытка отчетного года за счет нераспределенного дохода предыдущих лет	56 20	561 0
Примечание -составлено автором на основе источника [13, с.74]			

Следует отметить, что чистый доход за отчетный период, может быть, до распределения уменьшен за счет отчисления части дохода в резервный капитал товарищества. В анализируемой компании начисление идет только на резерв отпусков. Данная процедура отражается в учете следующей корреспонденцией счетов по Типовому плану счетов:

- Дебет 5710 «Итоговая прибыль (итоговый убыток) отчетного года»
Кредит 5510 «Резервный капитал, установленный учредительными документами».

Тогда, при условии наличия нераспределенного дохода после создания или пополнения резервного капитала, распределяется оставшаяся часть чистого дохода. Условия этого распределения должны быть оговорены в учредительных документах. Законодательством предусмотрено, что распределение между участниками товарищества чистого дохода осуществляется в соответствии с решением очередного общего собрания участников, посвященного утверждению результатов деятельности ТОО за соответствующий год.

Необходимо иметь в виду, что законодательством прямо указана денежная форма выплаты, поэтому распределение дохода товарищества и выдача участникам части чистого дохода в иной форме (товаром или иным имуществом) не допускается.

В соответствии с Типовым планом счетов бухгалтерского учета прибыль отчетного года, направленная на выплату дивидендов и доходов участникам товариществ, отражается

по дебету счета 5610 «Итоговая прибыль (итоговый убыток) отчетного года» и

кредиту счета 3030 «Краткосрочная кредиторская задолженность по дивидендам и доходам участников» [16].

Согласно Типового плана счетов, в бухгалтерском учете определение чистого дохода осуществляется следующими корреспонденциями счетов, представленными в таблице 3.

Таблица 3 - Типовые корреспонденции по учету доходов участников товарищества по Типовому плану счетов

п/п	Содержание операции	Корреспонденция счетов	
		Д ебет	к редит
	сальдо образуется сведением счетов по учету доходов и расходов отчетного периода (дебет счетов по учету доходов — кредит 5710; дебет 5710 — кредит счетов по учету расходов отчетного периода).	710 5	610 5
	Прибыль текущего года, направленная на выплату доходов участникам товарищества	10 56	030 3

Прибыль прошлых лет, направленная на выплату доходов участникам товарищества	56 20	3 030
Примечание -составлено автором на основе учетных регистров ТОО		

Таким образом, распределение дохода между участниками товарищества с учетом требований упомянутой статьи не допускается по результатам деятельности ТОО за другие периоды, и не иначе чем за год, сроки. Выплата дохода участникам товарищества должна быть произведена товариществом в денежной форме в течение месяца, начиная с даты принятия решения о распределении чистого дохода.

В бухгалтерском учете начисление налога с сумм дивидендов, выплачиваемых физическим лицам, отражается по дебету счета 3030 «Краткосрочная кредиторская задолженность по дивидендам и доходам участников» и 3140 «Акцизы». С учетом приведенного примера бухгалтерские проводки будут иметь следующий вид, таблица 4.

Таблица 4 - Корреспонденция счетов по учету расчетов с учредителями

п/п	Содержание операции	Корреспонденция счетов	
		Дебет	кредит
	Начисление дохода участнику товарищества	56 10	303 0
	Обложение налогом	30 30	314 0
	Выплата дохода участнику	30 30	103 0
Примечание -составлено автором на основе учетных регистров ТОО			

Обязательным действием в конце года является составление финансовой отчетности компании. Компонентами финансовой отчетности являются: бухгалтерский баланс, отчет о прибылях и убытках, отчет о движении денежных средств, отчет об изменениях в собственном капитале и пояснительная записка.

Финансовый результат компания отражает в бухгалтерском балансе в строке нераспределенной прибыли (убытка) и более широко рассматривает в отчете о прибылях и убытках.

Отчет о прибылях и убытках служит связующим звеном между балансовыми отчетами прошлого и нынешнего учетных периодов и показывает, за счет чего произошли изменения в нынешнем балансе по сравнению с прошлым. Иначе говоря, этот отчет показывает, как изменяется капитал акционеров компании под воздействием доходов и расходов, осуществленных в текущем периоде.

В отчете о прибылях и убытках дается характеристика финансовых результатов деятельности организации за отчетный год по отдельным показателям и использованной прибыли на платежи в бюджет налога на

прибыль. Он отражает показатели, определившие размер прибыли или убытка до налогообложения, отложенные налоговые активы, отложенные налоговые обязательства, текущий налог на прибыль и чистую прибыль (убыток) отчетного периода в двух графах: за отчетный период и за аналогичный период предыдущего года. Если данные за аналогичный период предыдущего года несопоставимы с данными за отчетный период, то данные за аналогичный период предыдущего года подлежат корректировке исходя из изменений учетной политики, законодательных и нормативных актов.

Все доходы и расходы организации в этом отчете подразделяются на доходы и расходы по обычным видам деятельности и прочие доходы и расходы. На основе сопоставления всех доходов и расходов определяется прибыль (убыток) до налогообложения, характеризующий финансовый результат деятельности организации в отчетном периоде.

Форма и содержание отчета могут быть достаточно разнообразными и изменяться в связи с развитием рыночных отношений. Содержащаяся в отчете информация отражает уровень деловой активности организации. Эта информация используется для оценки деятельности организации.

В анализируемой организации отчет о прибылях и убытках содержит следующие показатели финансово-хозяйственной деятельности:

1. Доход от реализации продукции, работ и услуг, который отражают за минусом НДС, акцизов и других налогов, и обязательных платежей, за исключением стоимости возвращенных товаров, скидок с цены и продаж, предоставленных покупателям;

2. Себестоимость реализованной продукции и оказанных услуг – включает фактические затраты организации, непосредственно связанные с производством продукции и услуг;

3. Валовая прибыль – финансовый результат от реализации продукции или оказания услуг; определяют, как разницу между доходами от реализации и себестоимостью реализованной продукции и оказанных услуг в результате осуществления основной деятельности;

4. Расходы периода – расходы, не включаемые в производственную себестоимость продукции и услуг: административные расходы, расходы по реализации, прочие расходы;

5. Прибыль (убыток) за период от продолжаемой деятельности

6. Прибыль (убыток) от обычной деятельности до налогообложения – результат от объединения прибыли (убытка) от основной и неосновной деятельности;

7. Расходы по корпоративному подоходному налогу – расходы по подоходному налогу, определенные за отчетный период;

8. Прибыль (убыток) от обычной деятельности после налогообложения – прибыль (убыток) от обычной деятельности до налогообложения за минусом суммы корпоративного подоходного налога;

9. Итоговая прибыль (итоговый убыток) за период – финансовый результат, полученный компанией за отчетный период.

Основные направления совершенствования механизма формирования и распределения доходов от основной и неосновной деятельности целесообразно объединить в несколько групп, исходя из структуры данного механизма, а также с учетом его внутренних и внешних связей в рамках финансового механизма и системы управления финансами подрядной строительной организации.

Основные направления совершенствования механизма формирования и распределения доходов и расходов включают:

- оптимизацию учетной политики строительных организаций;

- комплекс мероприятий, обеспечивающих законное и правильное определение объема выручки от реализации строительной продукции, суммы налога на добавленную стоимость, сумм налогов, относимых на финансовые результаты, а также размеров издержек производства, что влияет на точность и достоверность определения финансовых результатов.

Основные направления совершенствования механизма распределения финансовых результатов включают:

- оптимизацию системы налогообложения прибыли; разработку такой системы ставок и льгот налога на прибыль, которая будет стимулировать использование чистой прибыли строительных организаций, прежде всего, на развитие и совершенствование собственной производственной базы;

- изжитие непроизводительных затрат и потерь; разработку и реализацию мероприятий, направленных на преодоление кризиса неплатежей в целях постепенного снижения сумм пени и штрафов, уплачиваемых в бюджет и внебюджетным фондам;

- оптимизацию распределения чистой прибыли, остающейся в распоряжении строительной организации, на фонды потребления и фонды накопления;

- комплекс мероприятий, обеспечивающих целесообразное и эффективное использование средств фондов потребления и накопления.

Группа направлений совершенствования методов управления формированием и распределением прибыли включает разработку и внедрение перспективных методов оценки, анализа, прогнозирования и планирования финансовых результатов, а также методов оперативного контроля за ходом выполнения плана по прибыли, в том числе и в условиях автоматизации.

Меры по совершенствованию финансового механизма строительных организаций необходимо отразить в руководящих документах, так как преобразования в функциональном звене финансового механизма обязательно должны сопровождаться развитием нормативно-правовой базы финансов подрядных строительных организаций.

Обозначив группы направлений совершенствования механизма формирования и распределения доходов и расходов, рассмотрим отдельные направления более подробно.

Важным резервом роста финансовых ресурсов фарморганизаций является совершенствование их учетной политики. Давно назрела необходимость перейти к учету реализации по факту ее фактической оплаты, а не по факту предъявления счета заказчику, так как в настоящее время продолжается

практика разорения оборотных активов организаций путем изъятия в бюджет реальных средств исходя из "фиктивных" размеров полученной прибыли, которая фактически "заморожена" в дебиторской задолженности заказчиков и отсутствует на расчетных счетах организаций.

Стабилизация финансового положения организаций возможна лишь на основе реконструкции и технического перевооружения собственной производственной базы. К сожалению, в настоящее время фарморганизации не в состоянии направлять в создаваемые для этой цели фонды накопления значительные финансовые ресурсы. Проведение модернизации собственной производственной базы потребует крупных ассигнований, что невозможно без снижения нагрузки на финансы организаций.

С этой целью необходимо ввести некоторые налоговые льготы: освобождение от налогов той части прибыли, которая направляется на выплату процентов за кредит, предназначенный для модернизации собственной производственной базы; а также зачет временных убытков, связанных с реконструкцией, в налогооблагаемой прибыли последующих лет.

С целью выхода из тяжелого финансового положения и обеспечения безубыточной работы, в каждой организации необходимо провести комплексный анализ финансово-хозяйственной деятельности. При этом главным финансовым показателем следует считать прибыль. Чтобы управлять массой и динамикой прибыли, следует постоянно держать в центре внимания как производственные показатели, являющиеся основными факторами роста прибыли, так и коммерческую сторону работы, то есть процесс реализации товара заказчиком, в то время как во многих организациях стиль и методы работы финансово-плановых органов серьезно устарели.

Вместе с тем вопросы управления финансовыми результатами предприятия в современных условиях являются одним из важнейших объектов исследования финансового менеджмента. Применение в практике финансово-плановых органов современных методов управления финансами будет способствовать повышению качества финансового планирования и обоснованности принимаемых руководством управленческих решений.

Таким образом, в соответствии с целью и основными задачами дипломной работы, основное внимание должно быть уделено работе бухгалтерии с учетом действующих правил организации и ведения бухгалтерского учета.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

Гридасов, А.Ю. Бухгалтерский учет в программе 1С: Бухгалтерия 8.0. Лабораторный практикум: Учебное пособие / А.Ю. Гридасов, А. Г. Чурин, Л. И. Чурина. - М.: КноРус, 2019. - 216 с.

Гусева Т. М., Шеина Т. Н. Бухгалтерский учет: Учеб. практическое пособие. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: ТК Велби, изд-во Проспект, 2016. – 504 с.

Дмитриева, И.М. Бухгалтерский учет и аудит: Учебное пособие / И. М. Дмитриева. - М.: Юрайт, 2019. - 287 с.

Дмитриева, И.М. Бухгалтерский учет и аудит: Учебное пособие для бакалавров / И. М. Дмитриева. - М.: Юрайт, 2016. - 306 с.

Дюсембаев К.Ш. Анализ финансовой отчетности: Учебник. – Алматы: Экономика, 2009.- 366 с.

Дюсембаев К.Ш., Егембердиева С.К., Дюсембаева Е.К. Аудит и анализ финансовой отчетности. – Алматы: Гылым, 1998. – 500 с.

Закон Республики Казахстан от 28 февраля 2007 г., №234-III «О бухгалтерском учете и финансовой отчетности».

Зонова, А.В. Бухгалтерский учет и аудит: Учебник / А. В. Зонова, С.В. Банк, И.Н. Бачуринская. - М.: Рид Групп, 2019. - 480 с.

Ивашкевич В. Б. Бухгалтерский управленческий учет: учеб. для вузов. – М.: Экономист, 2006. – 618 с.

Каверина О. Д. Управленческий учет: системы, методы, процедуры. – М.: Финансы и статистика, 2016. – 352 с.

Караванова, Б. Бухгалтерский учет на предприятиях туристской индустрии: Учебное пособие для студ. учреждений высш. проф. образования / Б.П. Караванова, Т.М. Хорошилова. - М.: ИЦ Академия, 2019. - 224 с.

МРНТИ 06.73.55

JEL: G01. G39. 042

Сыздыкова К.Ш.

Candidate of Economic Sciences, Professor at Q University , e-mail: Syzdykova-k@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5228-1842>.

Азамат Мөлдір Азаматқызы

graduate student, according to the Finance educational program.

КОМПАНИЯНЫҢ ҰЙЫМДЫҚ МӘДЕНИЕТІН БАҒАЛАУ

Abstract: This article is devoted to the assessment of the organizational culture of the company. Organizational culture plays a key role in shaping the work environment, values, norms, and behavioral expectations within an organization. The purpose of the study is to conduct a comprehensive assessment of the current state of organizational culture, identify its key characteristics, strengths and weaknesses. The methodology includes the analysis of existing literature, the use of survey methods, as well as conducting interviews with employees and management of the company. The results of the study will help to identify the main aspects of organizational culture that can affect staff performance, motivation and job satisfaction. The findings will be useful for developing strategies for managing organizational culture aimed at improving business processes, increasing productivity and achieving the company's strategic goals.

Keywords: management, management systems, organizational culture, discipline.

Андатпа: Бұл мақала компанияның ұйымдастырушылық мәдениетін бағалауға арналған. Ұйымдық мәдениет ұйым ішіндегі жұмыс ортасын,

құндылықтарды, нормаларды және мінез-құлық үміттерін қалыптастыруда шешуші рөл атқарады. Зерттеудің мақсаты-ұйымдастырушылық мәдениеттің қазіргі жағдайына жан-жақты бағалау жүргізу, оның негізгі сипаттамаларын, күшті және әлсіз жақтарын анықтау. Әдістеме қолданыстағы әдебиеттерді талдауды, сауалнама әдістерін қолдануды және компания қызметкерлерімен және басшылығымен сұхбат жүргізуді қамтиды. Зерттеу нәтижелері қызметкерлердің тиімділігіне, мотивациясына және жұмысқа қанағаттану деңгейіне әсер етуі мүмкін ұйымдастырушылық мәдениеттің негізгі аспектілерін анықтайды. Алынған нәтижелер бизнес-процестерді жақсартуға, өнімділікті арттыруға және Компанияның стратегиялық мақсаттарына қол жеткізуге бағытталған ұйымдық мәдениетті басқару стратегияларын әзірлеу үшін пайдалы болады.

Түйінді сөздер: менеджмент, басқару жүйелері, ұйымдық мәдениет, тәртіп.

Аннотация: Данная статья посвящена оценке организационной культуры компании. Организационная культура играет ключевую роль в формировании рабочей среды, ценностей, норм и поведенческих ожиданий внутри организации. Целью исследования является проведение всесторонней оценки текущего состояния организационной культуры, выявление её ключевых характеристик, сильных и слабых сторон. Методология включает анализ существующей литературы, использование опросных методов, а также проведение интервью с сотрудниками и руководством компании. Результаты исследования позволят выявить основные аспекты организационной культуры, которые могут влиять на эффективность работы персонала, мотивацию и уровень удовлетворенности работой. Полученные выводы будут полезны для разработки стратегий управления организационной культурой, направленных на улучшение бизнес-процессов, увеличение производительности и достижение стратегических целей компании.

Ключевые слова: менеджмент, системы управления, организационная культура, дисциплина.

КІРІСПЕ:

Жаһандандудың мен нарықтық қатынастар әсерінен отандық компаниялардың да құндылықтары өзгеріп жатыр. Осыдан шығып, компаниялар өзінің корпоративтік мәдениетін өзгертуде, өйткені жаңа мәдениеттің аясында, заман талаптарына сай болу арқылы ғана қызметкерлерді ынталандыру мүмкін болады. Адаптивті немесе заманауи корпоративтік мәдениет өз кезегінде компанияның стратегиялық мақсаттарына қол жеткізуге ықпал етеді.

Кез келген мемлекеттің үздіксіз дамуындағы компаниялардың ұйымдық мәдениетінің рөлі айқын. Белгілі бір компанияда қабылданған нормалар мен құндылықтардан ұйымдық мәдениетті кешенді қабылдауға көшу үрдістері орын алып отырғанын байқаймыз. Қазіргі кезде жоғары дамыған корпоративтік мәдениет компанияның жоғары өнімділігі мен табыстылығына кепілдік бере

отырып, экономиканы дамуыда жаңа қоғам мен орта қалыптастыруға мүмкіндік беретіні сөзсіз.

ЗЕРТТЕУ ӘДІСТЕМЕСІ:

Қазіргі таңда өз қызметінде ұйымдық мәдениетті тиімді пайдаланатын және жаңғыртатын көптеген компаниялар бар. Алайда, көбісі, атап айтқанда қызметкерлер ұйымдық мәдениеттің маңыздылығын түсінбей жатады және оны тар мағынада қабылдайды.

Ұйымдық мәдениетті фирмалық стиль, логотип, ұрандар, киім үлгісі, сөйлеу мәнері (ымдау, символдармен, жаргондармен сөйлесу) және т. б. ретінде ғана қабылдайды. Сондықтан, менеджмент ғылымындағы вербалды және вербалсыз коммуникацияны да корпоративтік мәдениеттің компонентіне қосуға болады.

Жалпы айтқанда, ұйым мәдениеті дегеніміз ұйым мүшелері негізінде не бар, ол қалай жұмыс істейді, оның маңызы неде екенін түсінуі үшін қажет құндылықтар, қарым-қатынастар, наным-сенімдер, іс-әрекеттер жиынтығы [].

Практикада ұйымдық мәдениеттің қаржылық көрсеткіштерге әсері әлемдік компанияларда кеңінен қолданылады. Бірақ, ұйымдық мәдениетті қалыптастыру және дамыту шығындары мен компания қызметінің түпкілікті нәтижелері арасындағы өзара байланыс сирек бақыланатындығына байланысты, сараптамалық жұмыста ұйымдық мәдениеттің тиімділік көрсеткіштері пайдаланылмайды. Десекте, практикада персоналды басқару мен басқарудың жалпы барлық деңгейлеріндегі ұйымдық мәдениетті динамикада бағалауға болатын индикаторларды келтіру мүмкін емес. Бірақ кеткен шығындар мен түскен табыс арқылы, мүдделі тараптар алдында сауалнамалар арқылы бағалап көруге болады.

Ұйымдық мәдениетті дамытуда компанияның ауқымы және оның қызметінің ерекшелігіне тоқталып қалмау керек. Өйткені, ұйымдық мәдениет менеджменттің маңызды бөлшегі. Өкінішке орай, ұйымдық мәдениеттің рөлі кейде дұрыс бағаланбайды, еленбейді. Менеджерлердің жеткіліксіз хабардар болуына байланысты ұйымдық мәдениеттің дамуы үлкен қаржылық және уақыттық шығындарды қажет етеді, ал оның нәтижесі күмәнді және айқын емес деген пікірлер бар. Ал шын мәнінде ұйымдық мәдениет ұйымдар қызметінің түпкілікті нәтижелеріне тікелей әсер етеді және сол арқылы олардың жұмысының тиімділігін айтарлықтай анықтайды. Сонымен қатар, ұйымдық мәдениет неғұрлым тиімді пайдаланылса, ұйым қызметі соғұрлым тиімді болады және тиісті ресурстармен қамтамасыз етіледі. Кәсіпкерлік ұйымды тиімді басқарудағы маңызды экономикалық проблемалардың бірі-түпкілікті өндірістік және экономикалық нәтижелерге оң әсер ету мақсатында ұйымдық мәдениеттің әлеуетін тиімді пайдалану көрсеткіштерін дұрыс негіздеу болып табылады.

Ұйымдық мәдениеттің қай түрін тиімді және оның жалпы белгілерінің қандай болатындығы басшылар мен мамандарды бұрыннан қызықтырған және әлі де маңызын жойған емес.

Ұйымдық мәдениеттің тиімділігін анықтау ұйымдық мәдениеттің компания қызметінің тиімділігіне және жеке қызметкердің еңбегіне әсерін

бағалау проблемасымен тығыз байланысты. Басқару тәжірибесінде мұндай әсерді бағалаудың жалпы қабылданған әдістері жоқ, бұл компаниялардың нәтижелеріне әсер ететін факторлардың көптігімен байланысты. Практикада ұйым қызметінің экономикалық көрсеткіштерінің қанша пайызын ұйымдық мәдениет саласындағы кадрлық іс-шаралармен қамтамасыз етілетіндігін анықтау өте қиын екені рас.

Осыған қарамастан, компания үшін ұйымның мәдениетін жетілдіру маңызды, өйткені ол компания қызметінің түпкілікті нәтижелеріне (қаржылық нәтижелеріне) айтарлықтай әсер етеді. Осылайша қысқа мерзімді және ұзақ мерзімді перспективада оның жұмысының тиімділігін анықтайды.

Компания топ менеджерлері ұжымдағы әлеуметтік-психологиялық ахуалды жақсарту, қызметкерлер ынтасын арттыру, оқыту, персоналды дамыту, қызметкердің еңбекке қанағаттануы үшін ұйымдық мәдениет құралдарын қолдана білуі және осы көрсеткіштерді өзгерту арқылы жеке қызметкердің, бөлімшенің, тұтастай ұйымның еңбек өнімділігін арттыруға қол жеткізуі қажет. Сонымен қатар, белгілі бір нормалар мен құндылықтарды сіңіре отырып, ұйым басшылары қызметкерлердің ұйымдастырушылық мінез-құлқына әсер ете алады. Олардың жұмысының маңыздылығын, жұмыс уақытын ұтымды пайдалануға деген көзқарасын, еңбек функцияларын сапалы орындауға дайын екендіктерін және олардың қызметін жақсарту бойынша ұсыныстар енгізу арқылы ұйым ресурстарына, жұмыс орнына ұқыпты қарау дағдылары қалыптастырылса, бұл өз кезегінде шығындарды азайтуға және ұйым қаражатын үнемдеуге алып келеді.

Шетелдік әдебиеттерге сүйенсек, ұйымдық мәдениеттің даму деңгейі мен компания қызметінің қаржылық көрсеткіштері арасындағы тиімді байланысты дәлелдейді.

Мысалы, «Табысты басқаруды іздеу» кітабының авторлары Т. Петерс пен Р. Уотерман ұйымдық мәдениет пен компанияның жетістігі арасындағы байланысты зерттеген. Сол кездегі ең табысты компаниялардың кадр саясатын талдай отырып, авторлар пікірінше, бизнесті дамытуда табысқа себеп болған ұйымдық мәдениеттің жалпы элементтерін анықтады [].

Компания тиімділігіне әсер ететін тағы бір компонент – бұл еңбек қызметінің қанағаттандырылуы. Компания қызметкерінің өз міндеттеріне қатынасы еңбек жағдайларына және жұмыс орнының қалай ұйымдастырылғанына тікелей байланысты. Материалдық және материалдық емес ынталандыру жүйесі, сондай-ақ еңбек және демалыс режимі маңызды рөл атқарады. Ұжымда қалыптасқан жағымды қарым-қатынас, қызметкерді қосымша ынталандыра түсері анық. Ал қызметкердің жеке басының маңыздылығын сезінуі, оның жауапкершілігі мен тәртіптілігін арттырады. Еңбек қызметінің жауапкершілік пен тәртіптілік көрсеткіштері ұйымдық мәдениеттің бір бөлігі болып табылады.

Қажетті ынталандыру жүйесін дұрыс қалыптастыра білу - еңбек өнімділігін арттырудың ажырамас бөлігі []. Қызметкерлердің материалдық және материалдық емес көтермелеулерін біріктіріп, әрқайсысына жеке көзқарас танытып, қызметкердің жалпы іске қосқан үлесін тікелей бағалау маңызды [].

Ұйымдық мәдениеттің маңыздылығы оның қызметкерлердің ынта-жігеріне, ішкі және сыртқы мотивациясына тікелей әсер ететіндігінде. Әрбір қызметкер өзінің мүшесі болып табылатын кез-келген әлеуметтік топтың ішінде өз мүмкіндіктерін іске асыруды іздейді. Топ пен жеке адамның мүдделері сәйкес келген жағдайда топтық бірлестік пайда болып, ұжым қалыптасады.

Бұл өз кезегінде орныққан ережелерден гөрі қызметкерлерді біріктіреді және осы топта жұмыс істеуге деген ынтаның өсуіне сенімді негіз болады.

Ұйымдық мәдениет қызметкерлерді бейімдеуге кететін уақытты қысқарта алады. Нақты белгіленген құндылықтар мен ережелер қызметкерлерге жаңа жерге бейімделуге және өз ұстанымын сақтауға мүмкіндік береді.

Ұйымдық мәдениет қызметкерлердің жоғары өнімділікке және жұмыстағы жоғары сапаға деген көзқарасын қамтамасыз ететін тиімді құрал ретінде әрекет етеді деп айтуға болады. Оның көмегімен компанияның еңбек қызметін жүзеге асыру үшін жағымды климат құрылады және жеке жұмысшылар мен тұтастай ұйымның жұмысының тиімділігін арттыруға ықпал жасайды.

Савченко Л.С. ұсынған ситуациялық баллдық бағалау тұжырымдамасы негізінде компанияның қызметкерлермен жүргізілген сұхбат нәтижесінде алынған ұйым мәдениетін бағалау кестесін келтіреміз.

Кесте - 9 . Компанияның ұйымдық мәдениетін бағалау

Көрсеткіштер	Орташа бағасы
Стратегиялық жұмыстары, жоспарлары мен бағыттары	4
Кадрларды іріктеу, бағалау және оларды жоғарылату	3
Басқару стилі	4
Ұйымның құрылымы, ішкі құрамы	3
Табысқа жету критерийлері мен ынталандыру жүйелері	2
Ұйымда болып жатқан үдерістер	3
Барлығы	19
Ескерту: [] әдебиет негізінде автормен жасалынған	

Сонымен қатар, қызметкерлердің алдағы жұмысқа қызығушылық таныту және оның қызметін бағалау критерийлері туралы түсініктерді нақтылау жұмысшының өз жұмысына үлкен ынта-жігермен қарайтындығын білдіреді. Топ мүшелерінің өзара белсенді әрекеті қателіктер қаупін азайтады, жалпы жұмыс уақытын қысқартады, нәтижесінде компания шығындарының төмендеуіне әкеледі деуге болады.

Ұжымды біріктіру үшін қосымша элемент ретінде қоғамдық тамақтану орындарын, демалыс бөлмелерін ұйымдастыру, фирмалық киім беру, сондай-ақ жұмыс орнын дұрыс ойластырылған жоспарлау керек.

Қорытынды:

Қорытындылайтын болсақ, ұйым мәдениетінің ұйымдардың тиімділігіне тигізетін әсері бар екенін көріп отырмыз. Сондықтан ұйымдық мәдениет деңгейін арттыру компания басшылары үшін маңызды мәселелердің бірі болып отыр.

Әлемде халықаралық менеджерлер қауымдастығының мәліметтері бойынша, бүгінгі таңда компаниялардың тек 25%-ында ғана ұйымдық мәдениетті қалыптастыруға және инновацияларды енгізуге жауапты арнайы бөлімдер бар екен.

Сәтті ұйымның дамуы мен бәсекеге қабілеттілігінің негізі болып табылатын ұйым ішіндегі өзгерістерге ықпал ететін құрал ол – ұйымдық мәдениет екенін ескере отырып, заманауи менеджерлер осы бағытта жұмыс жасауы керек. Себебі, корпоративтік мәдениетті сауатты басқару компанияның бизнесіне оң әсер етеді. Атап айтқанда, бұл тек кадрларлармен жұмыс, я іріктеуге ғана қатысты емес, сонымен қатар, сыртқы PR-ға да шығындарды азайтуға мүмкіндік беретін стратегиялық құрал.

Өйткені, жақсы дамыған корпоративтік мәдениеті бар компания нарықта үлкен беделге (репутацияға) ие және әлеуетті қызметкерлер үшін де, бизнес серіктестері мен акционерлер үшін де тартымды маңызды аспект.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Бастрыкин, А.И. Актуальные проблемы организационной культуры правоохранительных органов. Строеие. Управление. Учебник для студентов вузов. Гриф УМЦ "Профессиональный учебник" / А.И. Бастрыкин. - М.: Юнити-Дана, 2021. - 989 с.

2. Безлепкин, Максим Влияние организационной культуры на инновационную активность персонала: моногр. / Максим Безлепкин. - М.: LAP Lambert Academic Publishing, 2019. - 204 с.

3. Бургонова, Г.Н. Бухгалтерский учет на предприятиях различных организационно-правовых форм / Г.Н. Бургонова. - М.: СПб.; Издание 2-е, перераб. и доп., 2021. - 102 с.

4. Грошев, И. В. Организационная культура / И.В. Грошев, А.А. Краснослободцев. - М.: Юнити, 2019. - 528 с.

5. Грошев, И.В. Менеджмент организационной культуры / И.В. Грошев. - М.: Московский психолого-социальный университет (МПСУ), 2019. - 718 с.

6. Грошев, Игорь Менеджмент организационной культуры / Игорь Грошев. - М.: Palmarium Academic Publishing, 2019. - 640 с.

7. Дубиненкова, Елена Обучение и организационная культура предприятий малого бизнеса / Елена Дубиненкова. - М.: LAP Lambert Academic Publishing, 2020. - 224 с.

8. Жуков, Борис Михайлович Взаимодействие векторов развития организационной культуры, повышения экономической безопасности и эффективности предпринимательской деятельности предприятия / Жуков Борис Михайлович. - М.: Дашков и К°, 2021. - 815 с.

9. Замедлина, Е.А. Организационная культура / Е.А. Замедлина. - М.: РИОР, 2021. - 349с.

MRNTI 06.52.13

Тағай А. А.

Candidate of Economics, Associate Professor at Q University

Айбын А.

graduate student of the Q University Economics educational program

Инвестиционная привлекательность малого предприятия и ее оценка

Annotation. In conditions of constantly changing economic phenomena and processes, regular fluctuations in the domestic and foreign markets, the most acute problem is the effective investment and use of capital to obtain a positive economic effect when investing. In such a situation, investments play a crucial role – maintaining the stability of the company's functioning, its growth and the possibility of innovative development. As a result, the expansion of the product line to meet the needs of consumers, the preservation of jobs, the contribution to the development of the infrastructure of the regions and the country, due to tax deductions to the budget. Investing requires a systematic, strategic approach to assess market conditions at the macro and micro levels. This allows investors to identify the most promising enterprises that can bring a positive effect from investing, considering all the existing risks. This process is called "assessment of the investment attractiveness of the enterprise".

Keywords: investment attractiveness of the enterprise, investment attractiveness factors, investment attractiveness analysis.

Андатпа. Үнемі өзгеріп отыратын экономикалық құбылыстар мен процестер, ішкі және сыртқы нарықтардағы тұрақты ауытқулар жағдайында инвестициялау кезінде оң экономикалық нәтиже алу үшін капиталды тиімді инвестициялау және пайдалану мәселесі өткір болып табылады. Мұндай жағдайда инвестициялар маңызды рөл атқарады – кәсіпорынның тұрақтылығын сақтау, оның өсуі және инновациялық даму мүмкіндігі. Нәтижесінде тұтынушылардың қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін тауар желісін кеңейту, жұмыс орындарын сақтау, бюджетке салық аударымдары есебінен өңірлер мен елдің инфрақұрылымын дамытуға қосқан үлесі. Инвестициялау үшін макро және микро деңгейлердегі нарықтық жағдайды бағалау үшін жүйелі, стратегиялық тәсіл қажет. Бұл инвесторларға барлық тәуекелдерді ескере отырып, инвестициялаудан оң нәтиже бере алатын ең перспективалы кәсіпорындарды анықтауға мүмкіндік береді. Бұл процесс "Кәсіпорынның инвестициялық тартымдылығын бағалау" деп аталды.

Түйінді сөздер: Кәсіпорынның инвестициялық тартымдылығы, инвестициялық тартымдылық факторлары, инвестициялық тартымдылықты талдау.

Аннотация. В условиях постоянно изменяющихся экономических явлений и процессов, регулярных колебаний на внутреннем и внешнем рынках, наиболее острой является проблема эффективного вложения и использования капитала с целью получения положительного экономического эффекта при инвестировании. В такой ситуации инвестиции имеют важнейшую роль – поддержание стабильности функционирования предприятия, его рост и возможность инновационного развития. Как следствие, расширение товарной линейки для удовлетворения потребностей потребителей, сохранение рабочих мест, вклад в развитие инфраструктуры регионов и страны, в целом, за счёт налоговых отчислений в бюджет. Для инвестирования необходим системный, стратегический подход для оценки конъюнктуры рынка на макро и микроуровнях. Это позволяет инвесторам определить наиболее перспективные предприятия, которые способны принести положительный эффект от инвестирования с учётом всех имеющихся рисков. Этот процесс получил название – «оценка инвестиционной привлекательности предприятия».

Ключевые слова: инвестиционная привлекательность предприятия, факторы инвестиционной привлекательности, анализ инвестиционной привлекательности.

Введение. Инвестиции всегда были актуальной темой, поэтому логичным шагом будет предварительный анализ исследований, которые были произведены в этой или близких областях ранее. Основу исследования составили труды авторов в следующих направлениях: сущность понятия инвестиционной привлекательности. К ним относятся: Бабушкин В. ., Ендовицкий Д. ., Крейнина .Н., Ковалев В.В., Кейнс Д. ., Крылов Э.И., Власова В. ., Сергеев И.В., Орлова .Н., и т.д. Классификацию понятий инвестиционной привлекательности и факторов, влияющих на инвестиционную привлекательности исследовали авторы: Ростиславов Р. ., Храмова О.О., авлов В.С., Безруков Б. ., Калиева О. Дергунова .И., Говорова .С., Калачева .Г., Фарукшина Ю. ., Калачева .Г., и т.д. етодику оценки инвестиционной привлекательности разбирали авторы: Белых Ю. ., Крылов Э.И., Р. . Бадюкина Е., Швецова И. Н., и т. д. Вышеперечисленные авторы и их труды позволяет наиболее полно изучить тематику инвестиционной привлекательности предприятия.

Согласно определению авторов Крылова, Журавковой, Власовой и Егоровой инвестиционная привлекательность – это самостоятельная экономическая категория, которая характеризуется доходностью капитала, устойчивостью финансового состояния предприятия, курсом акций и уровнем дивидендов, выплачиваемых акционерам, а также формируется благодаря конкурентоспособности продукции, клиентоориентированности предприятия, выражающейся в наиболее полном удовлетворении запросов потребителей. С ними солидарна следующая группа авторов: Ендовицкий, Бабушкин и Батурина. Они связывают инвестиционную привлекательность предприятия с его финансовым состоянием следующим определением: «Инвестиционная привлекательность» – это такое состояние организации, при котором у

потенциального собственника капитала (инвестора, кредитора и пр.) возникает желание пойти на определенный риск и обеспечить приток инвестиций в монетарной и (или) немонетарной форме. В свою очередь, Шеремет В.В., Павлюченко В. . и Шапиро В.Д. подразумевают связь термина «инвестиционная привлекательность предприятия «и финансовые показатели устойчивости, прибыльности, ликвидности активов и т.п. в виде как капитальных вложений, так и финансовых инвестиций о нашем мнению, современные политические условия, не позволяют инвестору опираться лишь на некоторый перечень финансовых показателей, для выбора наиболее привлекательного объекта инвестирования. вторы Валинурова О. . и Казакова О.Б. Трактуют понятие «инвестиционная привлекательность предприятия», как «совокупность объективных признаков, свойств, средств и возможностей, обуславливающих потенциальный платежеспособный спрос на инвестиции». Бланк И.. в учебном курсе «Финансовый менеджмент» определяет инвестиционную привлекательность субъектов предпринимательской деятельности, как интегральную характеристику предприятия с позиций перспективности его развития. В этот перечень входят следующие показатели: объемы сбыта продукции, ликвидность активов и эффективность их использования, финансовая устойчивость предприятия и его платежеспособность по долгосрочным и краткосрочным кредитам и займам.

Бланк связывает целесообразность инвестирования и жизненный цикл предприятия. о его мнение уровень инвестиционной привлекательности снижается с возрастом организации. В такой ситуации возраст организации является его преимуществом в вопросе инвестиционной привлекательности, а не отрицательной чертой. Васильцова. описывает понятие «инвестиционная привлекательность предприятия», как комплексную экономическую характеристику, характеризующуюся финансовым состоянием хозяйствующего субъекта, его деловой активностью, структурой капитала, формой корпоративного управления, уровнем спроса на продукцию и ее конкурентоспособностью, а также уровнем инвестиционной привлекательности страны, региона и отрасли.

Инвестиционная привлекательность предприятия – это система количественных и качественных факторов, характеризующих платежеспособность на инвестиции, считает Севрюгин Ю.В. Объясняя понятие «инвестиционной привлекательности» с позиций инвесторов. о мнению Крейниной .Н. инвестиционная привлекательность предприятия – это совокупность всех, текущих экономических показателей его деятельности. максимальный интерес у инвестора, как считает Крейнина, вызывают данные о доходность капитала предприятия, курс акций и уровень дивидендов. Важно понимать, что предложенное выше мнение об оценки инвестиционной привлекательности применимо только для предприятий, которые разместили свои акции на бирже. Так же, подход Крейниной не учитывает фактор сезонности и экономической нестабильности предприятия в связи с обстановкой внутри страны. Отчасти, с ней солидарна автор Савицкая Г. В., которая считает необходимым проводить анализ инвестиционной

привлекательности предприятия на основе показателей доходности, рентабельности. Однако, она дополнительно учитывает усредненные отраслевые показатели фирмы и уровень допустимого риска инвестирования.

Методология. Факторы, влияющие на инвестиционную привлекательность предприятия можно условно подразделить на две группы: внешние и внутренние. Внешними называют такие факторы, которые не зависят от хозяйственной деятельности предприятия, но оказывают на него существенное влияние. К таким принято относить инвестиционную привлекательность территории, где расположена фирма (политическая, экономическая, социальная характеристики страны и региона хозяйствования), уровень коррупции и совершенство трёх ветвей власти (законодательная, судебная, исполнительная), человеческий капитал региона и развитость инфраструктуры. Необходима комплексная оценка всех хозяйственно-экономических показателей деятельности получателя инвестиций. Для успешного сотрудничества представителей компаний и инвесторов требуется актуальное, объективное и целостное представление о положении дел предприятия. Это возможно только благодаря чётко выстроенной методологии оценки, включающей в себя широкий спектр показателей финансовой и нефинансовой деятельности организации. К внутренним относятся те факторы, которые напрямую связаны с результатами хозяйственно-экономической деятельности компании.

Эти факторы являются основой для расчёта показателя «инвестиционная привлекательность предприятия». К ним относятся: - структура управления предприятием; - финансовое состояние предприятия. Структура управления предприятием включает в себя такие показатели хозяйствования, как: свобода и степень раскрытия коммерческой, финансовой и управленческой информации, процентное соотношение миноритариев к общему числу акционеров компании, доля чистой прибыли, ежегодно выплачиваемая организацией и пр. Фактор «финансовое состояние предприятия» включает в себя такие экономические характеристики компании, как: соотношение собственных и заёмных средств в обороте организации, рентабельности производства и продаж и собственного капитала компании, доля чистой прибыли компании, а также коэффициенты ликвидности и оборачиваемости активов компании (рисунок 1).

Рисунок 1 – Факторы, влияющие на инвестиционную привлекательность.

Рассмотрим, как классифицируют факторы, влияющие на инвестиционную привлекательность разные авторы.

Безруков Б. А. считает, что важнейшими факторами, влияющими на показатель «инвестиционная привлекательность предприятия» являются:

«потенциал лидерства» на рынке, то есть наличие конкретных преимуществ у предприятия, в сравнении с другими организациями;

наличие чётко сформулированной концепции развития предприятия и бизнес-стратегии;

уровень подготовленности и опыта управляющего звена;

потенциал роста доходов организации;

степень «прозрачности» финансовых операций компании;

степень заимствования и привлечения капитала;

наличие или отсутствие инновационного потенциала для получения высоких доходов на вложенный капитал и т.д

Факторы, относящиеся к первой группе, оказывают влияние на текущее состояние фирмы. К финансовым, авторы относят уровень эффективности использования основных и оборотных средств, платежеспособность предприятия, его ликвидность, грамотное управление кредиторской и дебиторской задолженностями.

Вторая группа – экономические. Сюда авторы относят следующие критерии: повышение качества маркетинговых мероприятий, управление ценообразованием, внедрение мониторинга цен на сырье и комплектующие,

повышение эффективности производства за счет использования экологически безопасных технологий, управление качеством;

К третьей группе авторы относят факторы, которые отражают уровень развития информационных технологий в организации. Например, использование прогрессивных информационных систем или уровень доступности внутренней информации.

Четвёртая группа – кадровые. Она классифицируется по уровню развития персонала на предприятии, а именно: эффективность использования трудовых ресурсов и качество работы управленческого персонала.

Заключительная, пятая группа – деловая репутация организации. Авторы выделяют два критерия, способные повлиять на инвестиционную привлекательность предприятия – уровень разработанности PR-стратегии, создание надежного PR-ресурса. Исследуя методики оценки инвестиционной привлекательности предприятий зарубежных и отечественных авторов, мы можем сделать вывод о том, что сформировалось несколько подходов к инвестиционному анализу.

Рассмотрим каждый из них, в отдельности.

Рыночный подход

Он основан на оценке и анализе внешней информации о компании. Путём сбора данных из источников общего доступа. Такой подход позволяет достоверно оценить стоимость акций организации и количество дивидендов, которые выплачивает компания своим акционерам. Для этого необходимо рассчитать следующие показатели:

сумму доходов, отнесённых к общему количеству денежных средств, вложенных в акции предприятия;

отношения рыночной капитализации к общему объёму капитала;

средневзвешенная стоимость капитала;

добавленную стоимость организации на акционерный капитал.

Изучив рыночный подход к оценке инвестиционной привлекательности, можно сделать вывод о его несовершенствах. Во-первых, данный вид анализа применим только к тем организациям, чьи акции размещены на фондовых биржах, то есть представлены на рынке ценных бумаг. Во-вторых, рыночные котировки стоимости акций компании не дают полной информации о её перспективах и не отображают положения дел на рынке. Таким образом, рыночный подход к анализу инвестиционной привлекательности не является полноценным. Стоимостной подход. Данный метод анализа основан на показателе «добавленной стоимости» и реализуется с помощью трёх методов:

метод экономической добавленной стоимости Стерна-Стюарта (EVA);

метод добавленной стоимости акционерного капитала, который был внедрён американским экономистом Альфредом Раппапортом (SVA);

метод добавленной рыночной стоимости (MVA).

Показатель «добавленная стоимость» является важной категорией, который позволяет оценить сразу же несколько экономических факторов, способных оказать влияние на инвестиционную привлекательность. Анализируя данный подход, можно сделать вывод о том, что он не является

комплексным, а оценивает инвестиционную привлекательность и прогнозирует её изменения, основываясь на нынешних данных, не учитывая возможные изменения в структуре управления предприятием. Мы считаем, что системный подход к оценке инвестиционной привлекательности предприятия должен быть основан на принципе «компенсации возможных изменений». Это означает, что механизм, позволяющий оценить инвестиционную привлекательность должен учитывать все (или большинство) возможные изменения во внутренних и внешних структурах предприятия.

Финансовый подход. Он основан на анализе внутренней информации и использует механизмы анализа экономической деятельности. Для оценки инвестиционной привлекательности предприятия данный подход учитывает следующие показатели из финансовой отчётности:

- чистая прибыль;
- стоимость чистых активов предприятия;
- экономическая добавленная стоимость;
- акционерная добавленная стоимость;
- денежные потоки предприятия;
- пр.

Данный подход основан на следующей методологии:

- выявление причин роста задолженностей (кредиторской, дебиторской) и, как следствие, выявления резервов для снижения финансовой нагрузки на организацию;

- оценка уровня рационального использования основных средств производства;

- оценка структуры источников заёмных средств и их использования (на основе коэффициента независимости);

- оценка запасов на складах (ГП, незавершенное производство). Анализ финансового подхода выявил несколько недостатков.

Так, фактические показатели предприятия могут сильно разниться с финансовыми показателями, инвестор не имеет возможность оценить предприятие на всём временном промежутке (только на конкретный момент времени – финансовый отчёт), отсутствует возможность сравнения нескольких вариантов, действующих в разных отраслях промышленности, потому что одни и те же финансовые показатели будут трактоваться по-разному. Таким образом, инвестору необходимо использовать сразу несколько подходов для получения наиболее полноценной картины об инвестиционной привлекательности данной организации. Для этого был разработан комбинированный подход. Он включает в себя и финансовый, и рыночный подходы. Данный подход использует следующие показатели:

- рыночная капитализация, отнесённая к выручке предприятия;
- капитализация, отнесённая к прибыли предприятия;
- коэффициент, сопоставляющий цену акции и доход на неё.

Данный подход является наиболее полным, но сохраняет в себе недостатки составляющих его финансового и рыночного подходов. Помимо этого, коэффициент, рассчитываемый в нём, имеет значительные ограничения,

которые не позволяют оценить организацию, которая на данном этапе развития показывает отрицательную прибыль по балансу. Так же, данный подход не учитывает рентабельность предприятия.

Рассмотрим методы оценки инвестиционной привлекательности.

В литературных источниках существует множество вариаций названий этих методов, но суть совпадает. Принято выделять шесть методов оценки инвестиционной привлекательности:

- нормативно-правовой;
- метод дисконтирования денежных потоков;
- оценка инвестиционной привлекательности на основе факторов внешнего и внутреннего воздействия;
- семифакторная модель;
- интегральный метод оценки инвестиционной привлекательности на основе внутренних факторов;
- комплексный метод оценки.

Рассмотрим каждый из методов более подробно.

Данные источники используют для оценки инвестиционной привлекательности такие показатели финансовой устойчивости предприятия, как:

- ликвидность;
- деловая активность;
- платежеспособность;
- эффективность использования оборотного капитала.

Негативной стороной данного метода является его узость и отсутствие трактовок для формулировки вывода об инвестиционной привлекательности.

Пограничные значения, вышеперечисленных показателей, которые предлагается использовать в данном методе, являются основополагающими при процедуре банкротства, а значит они несут субъективную оценку о перспективах компании. Метод дисконтированных денежных потоков. Он заключается в приведении всех денежных потоков к одному временному промежутку с учётом ставки дисконтирования. С помощью данного метода инвестор способен оценить, какое количество денег, он сможет получить через определённый период времени (1,3,5 лет). Данный метод привлекателен простотой экономических расчётов, но и имеет множество недостатков. Таких, как абсолютная зависимость будущих денежных потоков от первоначальных вложений, а также от прогнозируемого уровня ставки дисконта.

Метод оценки инвестиционной привлекательности на основе факторов внешнего и внутреннего воздействия. Данный метод основан на нескольких этапах, которые взаимосвязаны между собой и выполняются последовательно. А, именно:

- выделение основополагающих внутренних и внешних факторов с помощью метода Дельфи;
- построение многофакторной регрессионной модели влияния выбранных факторов и прогнозирования инвестиционной привлекательности предприятия;

анализ инвестиционной привлекательности предприятия на основе выявленных факторов;
разработка рекомендаций.

У предприятия, которое претендует на получение инвестиций, есть несколько вариантов, куда обратиться за их получением. Соответственно, есть несколько типов внешних инвесторов. Это значит, что инвестиционная привлекательность должна быть скорректирована под интересы одного из таких типов.

Необходимо предложить чёткую градацию всех внешних источников инвестиций:

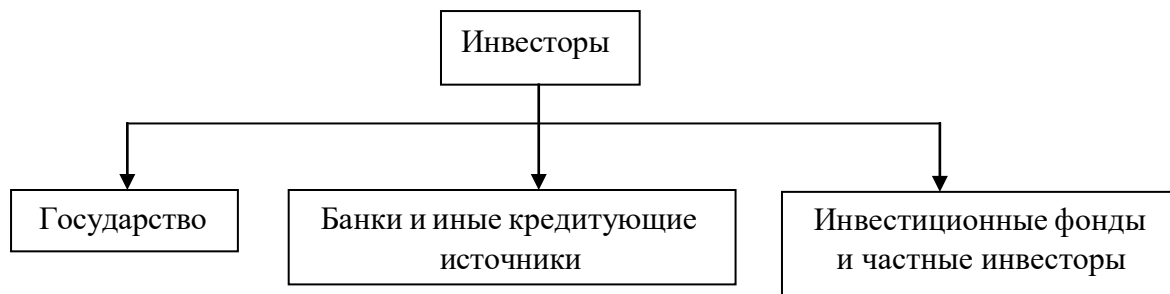

Рисунок 2 – Виды внешних инвесторов.

Рассмотрим каждый тип инвесторов отдельно. На сегодняшний день, учитывая «кризисную» ситуацию российской экономики, государство ставит одной из приоритетных задач – стимулирование экономической активности, производства товаров и услуг.

Активизация инвестиционной деятельности должна проходить по чётко сформулированному плану, в результате всесторонне проработанной, последовательности эффективной инвестиционной политики государства

Говоря об инвестиционной роли государства, принято упоминать два противостоящих научных направления – монетаризм и кейнсианство, которые предлагают различные подходы государственной структуры в регулировании инвестиционного процесса.

На данном этапе развития, государственные и рыночные методы стремятся к чёткой структуризации обязанностей, однако в периоды экономической нестабильности усиливается роль государственного регулирования, а при стабильном развитии – рынок становится наиболее обособлен от вмешательства.

Изучая роль государства в инвестиционной политике, мы приходим к выводу о том, что главная цель – это создание условий социально-экономического характера, расширение возможностей инвестирования, а не получение экономических выгод от данного процесса. Потому что государство заинтересовано, в первую очередь, в социальной стабильности, развитии науки и техники, появлении новых инновационных производств.

Поэтому, обращая внимание на государство, как на тип внешнего инвестора, нужно оценивать предприятие не только с точки зрения

экономической прибыли и сроков окупаемости вложений, нужно учитывать важные отраслевые и инфраструктурные задачи.

Участие государства даёт уверенность в росте и стабильном развитии компании как частным инвесторам, так и банковской сфере.

Банки и иные кредитующие источники

Развитие экономики в целом неразрывно связано с развитием банковской сферы, это даёт основание для активного участия данных учреждений в инвестиционных процессах.

В отличие от государства, как одного из типов внешних инвесторов, коммерческие банки стремятся к получению и максимизации прибыли от своей деятельности, поэтому их участие в инвестиционных процессах осуществляется лишь при благоприятных финансово-экономических

Условиях.

Существует несколько направлений участия банков в инвестиционной деятельности:

- осуществление инвестиций за счёт собственных средств;
- привлечение иностранных инвестиций;
- осуществление операций, связанных с государственными ресурсами;
- вложения средств в ценные бумаги, паи, долевые участия.

Банки используют свободные средства вкладчиков и собственные капиталы для получения максимальной выгоды, это значит, что для данного типа внешних инвесторов, одними из ключевых позиций в принятии решения об инвестировании будут:

- прогнозируемая стабильность предприятия;
- платежеспособность;
- способность предприятия быстро погасить кредитные обязательства.

Инвестиционный фонды и частные инвесторы. Данный тип внешних инвесторов можно классифицировать по нескольким ключевым характеристикам. По профессиональному уровню и корректности собственных намерений, этот тип можно разделить на три группы:

профессионалы – это частные лица или компании, обладающие навыками и квалификацией для принятия инвестиционных решений и опытом управления инвестициями с целью получения прибыли;

непрофессионалы – частные лица или компании, без определённых навыков и квалификации в инвестиционной деятельности, с неясными критериями инвестиционных решений;

мародёры – инвесторы, стремящиеся заполучить капитал компании по «бросовой» цене через процедуру банкротства.

В зависимости от инвестиционных приоритетов, данный тип внешних инвесторов можно подразделить на две категории:

финансовые (портфельные) инвесторы – компании или частные лица, нацеленные на прирост стоимости организации с последующей продажей своей доли;

стратегические – компании или частные лица, которые ориентируются на создание инвестиционно-привлекательного предприятия для финансовых инвесторов.

Они нацелены на стратегическое управление бизнесом, получение прибыли от его ресурсов и факторов производства.

Инвестиционная привлекательность для третьего типа внешних инвесторов – это не только экономическая выгода на вложенные средства, но и стратегическое развитие, а также деловая репутация предприятия, получившего инвестиционную поддержку.

В зависимости от результатов, полученных в первом отчётном периоде, инвестиционный фонд или частный инвестор решают вопрос о продаже акций предприятия и фиксации прибыли или же продолжают владеть ими в расчёте на продолжающийся рост их стоимости.

Изучив классификацию внешних инвесторов, мы приходим к выводу, что, прежде чем обращаться за инвестициями, предприятию необходимо оценить свои показатели и выбрать тот тип инвестора, которого могут заинтересовать «сильные стороны» организации и не тратить время на тех, кто заинтересован в качествах, которые у компании не на высоте.

Таким образом, мы можем выделить следующую последовательность действий, которые необходимо проделать предприятию для того, чтобы начать инвестиционный процесс.

Рассмотрим процесс формирования инвестиционной политики на рисунке

3

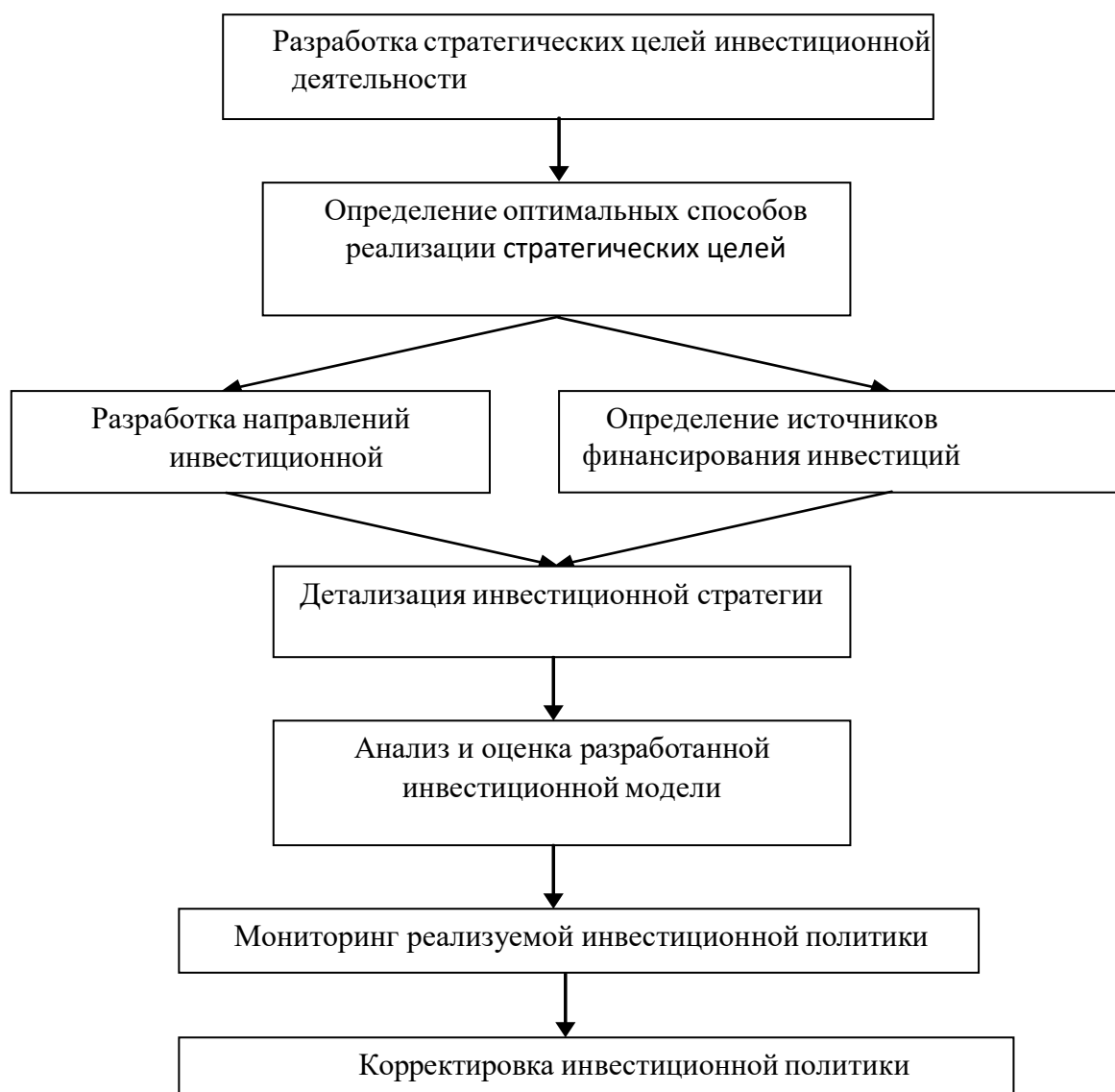

Рисунок 3 – Последовательность формирования инвестиционной политики

Изучение методологических критериев оценки инвестиционной привлекательности предприятия позволяет сделать вывод, что не существует единой методики, которая содержала бы в себе перечень необходимых критериев для объективной и всесторонней оценки инвестиционной привлекательности рассматриваемого предприятия.

На данном этапе, имеющиеся подходы к инвестиционной оценке сводятся к анализу только финансовых показателей его деятельности.

Важным недостатком большинства методик оценки инвестиционной привлекательности предприятий является тот факт, что авторы сразу же переходят к оценке внутренних факторов финансовой устойчивости, рентабельности, оборачиваемости и т.д., не убедившись в инвестиционной привлекательности региона расположения предприятия, его перспективах. Помимо этого, необходимо проанализировать привлекательности и динамику развития отрасли функционирования предприятия.

Для комплексной оценки, предложено начинать с оценки макропараметров, а после, переходить к показателям, непосредственно относящимся к деятельности фирмы.

Инвестиционная привлекательность – главный критерий успешного развития любого промышленного предприятия.

Отсутствие единого алгоритма комплексной оценки инвестиционной привлекательности, учитывающего специфику и особенности малых промышленных предприятий – главная проблема данной магистерской диссертации. Такая ситуация не позволяет инвестору оценить перспективу вложения денежных средств, учитывая риски, в одно малое предприятие, либо выбрать наиболее перспективный вариант из нескольких рассматриваемых.

Проведено исследование существующих теоретических материалов по оценке инвестиционной привлекательности предприятий, изучены труды множества авторов, напрямую или косвенно, связанных с тематикой работы, установлена степень разработанности проблемы.

Нами был проведен расчёт инвестиционной привлекательности малого промышленного предприятия по одному из имеющихся методов оценки. Полученные результаты которого подтвердили гипотезу о необходимости расширения спектра исследуемых показателей, учитывая специфику промышленного предприятия малого бизнеса в России.

В заключительной главе магистерской диссертации была разработана авторская методика оценки инвестиционной привлекательности, адаптированная под малые промышленные предприятия на основе экспертных оценок, которая включила в себя три блока:

расчёт показателей текущей финансовой устойчивости предприятия;
оценку перспективы возможного его банкротства;
и оценку качественных показателей функционирования предприятия. Для достижения максимального эффекта от применения предложенной методики оценки инвестиционной привлекательности малых промышленных предприятий, разработан алгоритм её последовательного применения.

В результате проведения исследования, мы установили, что эффективная методика оценки инвестиционной привлекательности малых промышленных предприятий является основополагающим инструментом при выборе объекта инвестирования. Она позволяет получить объективные, целостные данные об организации, оценить состояние финансовой устойчивости на сегодняшний день и перспективы её развития.

Данная методика адаптирована под характерные особенности развития и функционирования малых предприятий, учитывая фактор деловой репутации, который играют существенную роль в борьбе за клиентов. И, как следствие, за стабильное развитие и финансовый успех.

Список литературы

Басовский Л. Е., Басовская Е. И. Экономическая оценка инвестиций: Учеб. пособие. – М.: ИНФРА-М, 2007. – 241 с.

Когденко В. Г. Методология и методика экономического анализа в системе управления коммерческой организацией: монография / В. Г. Когденко. — М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2011. – 543 с.

Крылов, Э.И., Власова, В.М., Егорова, М.Г., Анализ финансового состояния и инвестиционной привлекательности предприятия: учеб. пособие — М.: Финансы и статистика, 2003. – 192 с.

Райзберг Б. А., Лозовский Л. Ш., Стародубцева Е. Б. Райзберг Б.А., Лозовский Л.Ш., Стародубцева Е.Б. "Современный экономический словарь. - 6-е изд., перераб. и доп. - М.: ИНФРА-М, 2011. – 248 с.

Сироткин С.А., Кельчевская Н.Р. Экономическая оценка инвестиционных проектов: учеб. – М.: Юнити-Дана, 2011.

Внуковский Н.И., Бутко Г.П., Экономическая оценка эффективности инвестиций на предприятии: Учебное пособие. – Екатеринбург: УрФУ, 2013 с.

Основы менеджмента. Под ред. А. И. Афоникина. – СПб.: Питер, 2007. – 352 с.

Пелымская И.С. Инструментарий экономической оценки инвестиционных проектов. / И. Пелымская. — Saarbrücken: LAP LAMBERT Academic Publishing, 2016. — 80 с.

Анализ инвестиционной привлекательности организации: научное издание/ Д.А. Ендовицкий, В.А. Бабушкин, Н.А. Батурина и др.; под ред. Д.А. Ендовицкого. – М.: КНОРУС, 2010. – 376 с.

МРНТИ 06.73.55

JEL: G01. G39. 042

Сапарбаев А.Д.

Doctor of Economics Professor at Q University

Сыздыкова К.Ш.

Candidate of Economics, Professor at Q University

Айдосқызы А.

graduate student, according to the Economy educational program

Қайнар trade жшс мысалында тұтынушылық мінез-құлықты моделін талдау

Abstract: This article is an analysis of the consumer behavior model based on the example of Kainar Trade LLP. The purpose of the study is to identify the key factors that determine consumer behavior in relation to the company's products and services. The study analyzed the factors of the internal and external environment that affect consumer behavior, as well as used methods for collecting and analyzing data on consumer preferences, motivations and expectations. The results obtained made it possible to identify the main trends and patterns in consumer behavior regarding the

products and services of the Kainar Trade company, which can serve as a basis for developing effective marketing strategies and improving the company's position in the market.

Keywords: consumer, behavioral model, market situation, economic complex.

Анатпа: Бұл мақала Қайнар Trade ЖШС мысалында тұтынушылық мінез-құлық моделін талдау болып табылады. Зерттеудің мақсаты тұтынушылардың кәсіпорынның өнімдері мен қызметтеріне қатысты мінез-құлық анықтайтын негізгі факторларды анықтау болып табылады. Зерттеу барысында тұтынушылардың мінез-құқына әсер ететін ішкі және сыртқы орта факторларына талдау жасалды, сонымен қатар тұтынушылардың қалауы, мотивациясы және күтуі туралы деректерді жинау және талдау әдістері қолданылды. Нәтижелер Қайнар Trade компаниясының өнімдері мен қызметтеріне қатысты тұтынушылардың мінез-құлықтағы негізгі тенденциялар мен заңдылықтарды анықтауға мүмкіндік берді, бұл тиімді маркетингтік стратегияларды әзірлеуге және кәсіпорынның нарықтағы позицияларын жақсартуға негіз бола алады.

Түйінді сөздер: тұтынушы, мінез-құлық моделі, нарықтық жағдай, экономикалық кешен.

Аннотация: Данная статья представляет собой анализ модели потребительского поведения на примере ТОО Кайнар Trade. Целью исследования является выявление ключевых факторов, определяющих поведение потребителей в отношении продукции и услуг предприятия. В ходе исследования проведен анализ факторов внутренней и внешней среды, влияющих на потребительское поведение, а также использованы методы сбора и анализа данных о предпочтениях, мотивациях и ожиданиях потребителей. Полученные результаты позволили выявить основные тенденции и закономерности в поведении потребителей относительно продукции и услуг компании Кайнар Trade, что может послужить основой для разработки эффективных маркетинговых стратегий и улучшения позиций предприятия на рынке.

Ключевые слова: потребитель, модель поведения, рыночная ситуация, экономический комплекс.

Мінез-құлық экономикасының идеялары қазіргі уақытта тұтынушыларды зерттеуде жақсы нәтиже көрсетті. Бұл кезеңде мінез құлық экономикасының эмпирикалық және теориялық тұжырымдары тұтынушылық мінез құлықты сауатты түсінудің құрамдас бөліктерінің бірі болып табылады

Мінез-құлық экономикасы деп жеке тұлғаның және мекеменің экономикалық шешім қабылдауына әлеуметтік, когнитивтік және эмоционалдық факторлардың әсерін және нарықтық айнымалыларға (баға, пайда, ресурстарды орналастыру) осы әсердің салдарын зерттейтін экономика саласы түсініледі.

Негізінде, мінез-құлық экономикасы адамдардың шешім қабылдау жағдайларында өзін қалай ұстайтынына және тұтынушылардың әл-ауқатын

арттыру үшін олардың таңдауын қалай жақсартуға болатынына қатысты мәселелермен айналысады. Екі аспектке назар аударылады: біріншіден, эвристикалық шешімдер және тұтынушылардың тәуелділігі; екіншіден, жағдайдың әсері немесе шешімнің контексті.

ЗЕРТТЕУ ӘДІСТЕМЕСІ:

Тұтынушылардың мінез-құлқы (consumer behavior) қазіргі заманғы маркетингтік білімді, маркетингтік зерттеулердің негізгі саласын білдіреді. Тұтынушылардың мінез-құлқы тұтынушылардың әртүрлі, әдетте, мақсатты топтарының мінез-құлқын сипаттайды, негізінен олардың сатып алу туралы шешім қабылдауына қатысты. Тұтынушылық мінез-құлықты зерттеудің негізгі сипаттамаларын атап өтейік (кесте-1).

Кесте 1. XIX–XXI ғасырлардағы тұтынушылық мінез-құлықты зерттеу эволюциясы.

Жылдар	Зерттеулердің қысқаша сипаттамасы және негізгі оқиғалар
XIX ғасырдың аяғы-XX ғасырдың басы	Т. Веблен көрнекі тұтыну теориясын ұсынды. Г. Зиммель сән теориясының негізгі идеяларын анықтады.
1920 жылдар	В. Зомбарт тұтытудағы сән-салтанат тұжырымдамасын ұсынды.
1930 жылдар	М. Вебер мәртебелік топтар мен протестанттық Этика тұжырымдамасын тұжырымдады.
1950 жылдар	1920 жылдардың басы-нарықта инновациялық тауарлардың көп санын өндіру және пайда болу бағыты.
1960 жылдар	1920 жылдардың аяғы-тұтынушылардың мінез-құлқы туралы алғашқы зерттеулер жүргізілуде. Р. Кейт батыстық фирмалардың "маркетингтік революция" стратегиясындағы осындай өзгерісті анықтады.
1968 жыл	Б. Уотсон жарнамаға экономикалық және психологиялық көзқарастың бірқатар аспектілерін қолданады. Ғалым хабардарлық пен артықшылықты қалыптастыру мақсатында жарнаманы қайталаудың маңыздылығын дәлелдеді.
1969 жыл	Терең сұхбаттарға негізделген және З.Фрейдтің психоанализімен тығыз байланысты тұтынушыларға "мотивациялық зерттеулер" жүргізу.
1970 жылдар	Ted Bates жарнама агенттігі тауардағы тиімді Тараптың маңыздылығын сипаттау үшін қолданылатын USP (бірегей сауда ұсынысы) формуласын ұсынды.

Тұтынушылық мінез-құлық теориясы адамға қалағанының бәрін алуға мүмкіндік бермейтін өте маңызды шектеулерді ескереді. Ең маңызды шектеулердің бірі-бюджеттік шектеулер, өйткені азды-көпті қолда бар тұтынушылар жиынтығының ақшалай кірістері айтарлықтай шектеулерді білдіреді. Басқаша айтқанда, әркімнің табыс деңгейі әртүрлі. Ал табыс адамның сатып алу қабілетімен байланысты. Осындай бюджеттік шектеулердің болуына байланысты әрбір жеке тұтынушы белгілі бір тауарлардың шектеулі санын ғана сатып ала алады. Келесі маңызды шектеу-Бұл игілікке белгіленген баға. Нарықта ұсынылған әрбір тауардың белгілі бір белгіленген бағасы бар, ол осы тауарды өндіруге жұмсалған шығындардың мөлшері ретінде анықталады. Өндірістік шығындар кез-келген тауарларды өндіру сатып алынатын ресурстың шығындарымен байланысты болғандықтан туындайды.

Тұтынушылардың мінез-құлқының бүкіл теориясы төменде келтірілген маңызды постулаттарды (ережелерді) негізге алады.

1. Көптік. Бұл позицияның мәні кез-келген адамның, сондай-ақ адамзат қоғамының жиынтық қажеттіліктерінің негізінде жатыр. Қажеттіліктер әртүрлі және үлкен, сондықтан олар осы қажеттіліктерді қанағаттандыруға ықпал ететін көптеген тауарларды жасау қажеттілігіне әкеледі. Барлық адамдар әртүрлі тауарларды тұтынуға дайын. Осыған сүйене отырып, тұтынушыларды таңдау теориясы тұтынушылардың әрқашан әр түрлі таңдауы бар екенін анықтайды, басқаша айтқанда, уақыттың әр сәтінде өз таңдауын жүзеге асырудың бірқатар нұсқалары бар, осылайша белгілі бір қажеттіліктерді қанағаттандырады.

2. Егемендік. Шешім қабылдау кезінде тұтынушы тек тиісті тауарларды сатып алу туралы Жеке шешіміне негізделеді. Сонымен қатар, ол өндірушілерге шешуші әсер етпейді. Бірақ іс жүзінде нарықтық механизм көптеген тұтынушылардың жеке шешімдерінің жиынтығын жинақтайды, содан кейін өндірушілерге осындай бірнеше шешімді жеткізеді. Тұтынушы белгілі бір құнды төлеу арқылы сатып алған белгілі бір тауарлардың пайдасына таңдау жасаған кезде, тауар өндіруші тиісті пайда мен болашақта өз өндірісін дамытуға мүмкіндік алады. Тұтынушылардың мұндай егемендігі олардың әрқайсысының тиісті өндірушілерге әсер ету қабілетімен байланысты. Жаһандық мағынада барлық тұтынушылардың егемендігі-бұл олардың нарықтағы билігінің көрінісі, олардың табысты жүзеге асырылуы үшін қандай тауарлар мен қандай мөлшерде өндірілуі керек екенін анықтауға әсер ету қабілеті.

3. Ұтымдылық. Тұтынушылардың таңдауын анықтайтын тағы бір маңызды фактор-олардың қалауы. Әрине, бірдей артықшылықтар әртүрлі адамдарға бірдей емес пайдалылық әкеледі. Сонымен қатар, әрбір жеке тұтынушы өмірлік артықшылықтардың белгілі бір жиынтығына ұмтылады және олардың барлығы гетерогенді. Осылайша, белгілі бір артықшылықтардың пайдалылығын анықтауға мүмкіндік беретін белгіленген объективті шкала жоқ, өйткені әрқайсысының өзіндік субъективті артықшылық шкаласы бар. Жеке тұлғаның мінез-құлқы ұтымды, егер ол қандай тауарлар жиынтығын қажет ететінін түсінсе, әртүрлі тауарлар жиынтығын салыстыра алады және өзі үшін ең артықшылықты таңдай алады.

Зерттеушілердің жұмысын талдай отырып, қазіргі экономикалық ғылымға белгілі тұтынушылардың мінез-құлқының негізгі факторлары анықталды. Жұмыстарды талдау тұтынушылық мінез-құлық ұтымды да, қисынсыз да болуы мүмкін деген қорытынды жасауға мүмкіндік береді (кесте- 2).

Кесте 2. Тұтынушылардың ұтымды және қисынсыз мінез-құлқына сипаттама

Тұтынушылардың мінез-құлқы	Сипаттамасы
Ұтымды	Сатып алу кезінде пайданы ұлғайту және тәуекелді азайту мінез-құлқы.
Иррационалды	Бір уақытта сәйкес келмейтін тілектердің болуы немесе қарама-қайшы мақсаттарға ұмтылу тән мінез-құлық.

Тұтынушылық мінез-құлық рационалды және иррационалды болып бөлінеді. Тұтынушылық мінез-құлықтағы қисынсыздық психологиялық критерийлермен байланысты (тілектер, түстер, хош иістер). Рационалдылық экономикалық факторларды (баға, ақша ресурстарының болуы) қамтиды. Жоғарыда айтылғандарға сүйене отырып, тұтынушылардың мінез-құлқының төрт негізгі теориясы ерекшеленеді. Енді әрқайсысы туралы толығырақ.

Бірінші теория Прескриптивті теория деп аталады. Ол ұтымды адам идеясын негізге алды. Теория өзін қалай ұстау керектігіне негізделген, бірақ бұл жерде тұтынушы сатып алу туралы шешім қабылдаған кезде қандай ережелерді басшылыққа алатындығы түсіндірілмейді.

Екінші теория шектеулі ұтымдылық. Оның негізін қалаушы-г.Саймон. Ғалым тұтынушылар сатып алу туралы шешім қабылдаған кезде толығымен ұтымды бола алмайды деп болжады. Тұтынушылардың идеалды емес, сыртқы орта талап ететіндей таңдауына назар аудару. Осылайша, деректерді өңдеу мүмкіндігі шектеулі болғандықтан, тұтынушылар өз әрекеттерін "шектеулі ұтымдылық"жағдайында жоспарлайды.

Үшінші теория - мінез-құлық экономикасы деп аталды. Мұндай теорияның негізін қалаушылар – Д. Канеман мен А. Тверский, олар тұтынушы қабылдаған шешім ұтымдылықтың классикалық экономикалық моделінен өзгеше және иррационалды сипатқа ие екенін негізге алды.

Олардың теориясына сәйкес, сатып алушылар тәуекел жағдайында тұтынушылық шешім қабылдайды. Тәуекел нәтижесін болжау мүмкін емес барлық нұсқалардың ішінен іс-қимыл бағытын таңдау қажет болған кезде пайда болады.

Мысал ретінде тауарлар немесе қызметтер туралы деректердің болмауына байланысты тәуекелді келтіруге болады. Жоғарыда аталған теория тұтынушылардың мінез-құлқы ұтымды түрде шектелетінін қарастырады.

Ғалымдар атап өткен соңғы теория - эвристикалық ережелердің тиімділігі теориясы. Г. Гигеренцер мен К. Голдштейннің теориясына сүйене отырып, рационалдылықтың классикалық ұғымдары жоққа шығарылады.

Ғалымдар атап өткен соңғы теория - эвристикалық ережелердің тиімділігі теориясы. Г. Гигеренцер мен К. Голдштейннің теориясына сүйене отырып, рационалдылықтың классикалық ұғымдары жоққа шығарылады. Ғалымдар тек шағын көлемдегі деректерді пайдалануға негізделген қарапайым шешім нұсқаулықтары барлық деректерді егжей-тегжейлі талдауды қамтитын күрделі әдіс сияқты дәл нәтижеге әкелетінін дәлелдеді.

Зерттеулер жүргізе отырып, ғалымдар эвристикалық ережелерді қолдану мәселені шешуге, шешім қабылдауға немесе білім алуға көмектесетінін анықтады. Дәл осы принциптің көмегімен сіз Фишбейннің аддитивті мультиатрибутивтік моделін зерттей аласыз. Егер сіз әр тілекке маңыздылық дәрежесі бойынша дәреже берсеңіз, онда ұсыныстардың барлық нұсқаларының ішінен тұтынушының қалауының көп бөлігін қандай таңдау қанағаттандыратынын есептеуге болады. Осы әдіске сүйене отырып, ұтымды таңдау компалардың ең аз санының болуын болжайды.

«Қайнар Trade» ЖШС Қазақстан Республикасының негізгі салаларының бірі болып табылатын құрылыс саласында қызмет атқаратын кәсіпорындардың бірі болып табылады. Кәсіпорын жүкті сақтау, тасымалдау және кедендік тіркеу бойынша қызметтерді жүзеге асырады, сонымен қатар автокөлік бөлшектерін өндірумен де айналысады.

Кәсіпорын үшін ең маңыздысы ол - негізгі технико- экономикалық көрсеткіштердің талданылуы, «Қайнар Trade» ЖШС бойынша техника-экономикалық көрсеткіштер 3-кестеде көрсетілген [1].

Кесте-3. «Қайнар Trade» ЖШС бойынша техника-экономикалық көрсеткіштер

Көрсеткіштер	Өлшем бірлігі	2021 ж.	2022 ж.			Өсу коэф.
			Жоспарлы	Нақты	%	
1. Жасалған жұмыс көлемі	м.т.	63 334,5	1 64000	1 69289	10 3.2	2. 67
2. Еңбек өнімділігі, соның ішінде:	тг.	35 6	9 21	9 43	10 2,3	2, 6
бір жұмыскердің еңбек					1	
Өнімділігі	тг.	43 5	1 142	1 187	03, 9	2, 7
3. Өнімнің өзіндік						

құны						
соның ішінде:	м.т.	51 658	1 22100	1 19656	98 32	2, 32
материалды шығыстар, барлық	м.т.	23 465,8	7 2400	7 1046	98, 1	3, 03
өндірістік жұмысшылардың						
еңбек ақысы	м.т.	18 277,6	3 6500	3 5610	97, 6	1, 95
әлеуметтік салық	м.т.	35 73	8 540	8 086	94, 7	2, 26
негізгі қорлардың тозуы	м.т.	34 59	3 800	4 214	11 0,9	1, 22
басқалары	м.т.	28 82,6	8 60	7 00	81, 4	0, 84
4. Еңбек ақы төлеу қоры, барлығы, соның ішінде:	м.т.	29	4	4	10	1,
өндірістік персонал	м.т.	968,5	2249,6	4000,3	4,6	47
әкімшілік персонал	м.т.	32	3	3	10	1,
персонал		377,6	4953,6	5610	2,4	54
персонал		66	7	8	11	1,
		90,9	296	390,3	5,0	25
5. Орташа еңбек ақы: өндірістік персонал	м.т.	25	3	4	12	1,
әкімшілік персонал	м.т.	192	3109,9	2480	8,3	69
	тг.	33	3	4	11	1,
		689	7991,1	3120	3,5	28
6. Персоналдың орташа тізімдік саны:	адам	88	8	8	96,	0,
өндірістік персонал	адам	72	8	5	6	96
әкімшілік персонал	адам	16	7	6	95,	0,
			2	9	8	96
			16	16	10	1,0
7. Негізгі өндірістік қорлардың орташа жылдық құны:	м.т.	66 735	7 2000	7 3855	10 2,6	1, 11
Ескерту: [11] әдебиет негізінде автормен құрастырылған						

Бұл кестеде 2021-2022жж. «Қайнар Trade» ЖШС -нің технико-экономикалық көрсеткіштері берілген, 2-кестеден көріп отырғанымыздай 2021 жылы 2021 жылға қарағанда орындалған жұмыс көлемі 2,67 есе көбейген.

Бір жұмысшының еңбек өнімділік деңгейі осы жылға жоспарланған мөлшерден 2,3 %-ке, ал 2021 жылмен салыстырғанда 2,6 есе көбейген дегенді білдіреді. Сәйкесінше бір жұмысшыға 2,9%-тен, бұдан еңбек қорларын, жұмыс уақытын, өндірістік персоналдың санын қысқарту және өндіріске жаңа техниканы қосудың, яғни еңбекті механикаландырудың есебінен еңбек өнімділігінің көтерілуі арқасында еңбек қорларын тиімді пайдаланғаны сипатталады. Осы шараның салдарынан өндірістік жұмысшылардың орташа еңбек ақысы жоспарланған мөлшерден 28,3 %-ке (128,00 - 100) және өткен 2021 жылмен салыстырғанда 1,69 есе көбейген. Әкімшілік қызметшілердің орташа еңбекақысы 2022 жылғы жасалынған жұмыс көлемінің көбею салдарынан және осы жылғы жоспардан асырып орындағаны арқасында көбейген. Материалдық-техникалық ресурстардың сақталу тізімі қадағалынылады. Материалдық-техникалық қамсыздандыру оңтайландырудың мәселелерінің шешімін автор салааралық баланс көмегімен тұрмыстық байланыс талдауда көріп отыр. Нарық үлесін арттыру үшін төмен баға стратегиясын пайдалану компаниялардан өндіріс шығындарын азайту үшін барлық қол жетімді мүмкіндіктерді пайдалануды талап етеді. Материалдық-техникалық ресурстар өндіріс процесінің бір циклына қатысып, өзінің құнын өнім құнына толығымен беріп, оның негізін құрайтын өндірістік қор болып табылады. Өндіріс процесінде барлық материалдар атқаратын қызметіне және тағайындалуына қарай негізгі және көмекші болып бөлінетіндігі белгілі.

Қорытынды:

«Қайнар Trade» ЖШС -гі мәліметтері негізінде жасалынған талдауларға байланысты көріп отырғанымыздай құрал-жабдықты интегральдық тиеу көрсеткішінің өсуі құрал-жабдықтың экстенсивті жүктемесін көтеру нәтижесінен болып отыр. Интенсивті жүктеменің төмендеуі өнім шығаруды көтеру мүмкіндіктерін пайдаланбай отырғанын сипаттайды, қосымша қуаттарды және жаңа капитал салымдарын пайдаланбай-ақ. Бұл коэффициентті өндірістің ұйыдастыру-техникалық деңгейін үйлесімдендіріп, өндірістегі қысқа орындарды жою арқылы көтеруге болады.

Кәсіпорынның негізгі қорларының салмағының үздіксіз өсуі күрделі қаржы салымдарын бөлуді және әр түрлі ресурстарды тартуды қажет етеді. Ол үшін белгілі бір мерзім сайын негізгі қорлардың пайдалану деңгейін бағалау бойынша талдаулар жүргізіліп тұру қажет. «Қайнар Trade» ЖШС -нің негізгі қорларын тиімді пайдаланбаудың негізгі себептерінің бірі болып автокөліктердің тасымалдау қызметтеріне бір бөлек тапсырыс алу және өзінің өндіріс орындарындағы өнімдерін тасымалдауда едәуір жұмыс уақытын жоғалту мен жоспардан тыс төтенше жағдайлардың болуында. Сондықтан қызмет барысында қолданылатын техника жайлы нақты мәліметтерді бақылаушы мамандар жүргізеді. Бұл қорқайтарым көрсеткіштерінің талдауы негізгі өндірістік қорларды тиімді пайдалануға әр түрлі факторлардың әсер етуін бағалауға мүмкіндік береді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

Антонова, Наталья Викторовна Восприятие брендов и стратегии потребительского поведения / Антонова Наталья Викторовна. - М.: Государственный университет - Высшая школа экономики (ГУ ВШЭ), 2017. - 519 с.

Анурин, В. Маркетинговые исследования потребительского рынка / В. Анурин, Е. Евтушенко, И. Муромкина. - М.: СПб: Питер, 2019. - 272 с.

Виктор, Вениаминович Деньгов Микроэкономика в 2 т. Т. 1. Теория потребительского поведения. Теория фирмы. Теория рынков 4-е изд. Учебник для бакалавриата и магистратуры / Виктор Вениаминович Деньгов. - М.: Юрайт, 2016. - 405 с.

Гофман, А.Б. Мода и люди. Новая теория моды и модного поведения / А.Б. Гофман. - М.: Питер; Издание 3-е, 2018. - 208 с.

Деньгов, В. В. Микроэкономика. Учебник. В 2 томах. Том 1. Теория потребительского поведения. Теория фирмы. Теория рынков / В.В. Деньгов. - М.: Юрайт, 2016. - 412 с.

Деньгов, В.В. Микроэкономика в 2-х томах. Том 1. Теория потребительского поведения. Теория фирмы. Теория рынков. Учебник для бакалавриата и магистратуры: моногр. / В.В. Деньгов. - М.: Юрайт, 2016. - 203 с.

Зубец, А.Н. Маркетинг на финансовых рынках. Поведение потребителей: моногр. / А.Н. Зубец. - М.: Приор, 2018. - 176 с.

Изеев С. Н.

Candidate of Economics, Associate Professor at Q University

izeev.s@qainar-edu.kz

Айталы Н. Ғ.

graduate student in the Finance Q University educational program

Формирование эффективной системы управления оборотными активами предприятия

Annotation. The most important aspect of the financial activity of any organization is the formation and use of working capital, since a decrease in their turnover of funds leads to an increase in accounts payable and receivables, and an over-accumulation of inventories. For the effective functioning of the organization, a management system is needed that would ensure a continuous circulation of funds. Current assets are rapidly transformed from circulation to production and back, while they are most affected by the external environment. The pandemic consequences have led to an increase in inflation, a decrease in the economic activity of enterprises of all forms of activity, which in turn affects the financing of current assets. In this regard, the availability of sufficient working capital and their monitoring are necessary

conditions for the functioning of companies. A sufficient amount of working capital that serves the economic and production process is one of the indicators of the efficiency of an economic entity. Effective management of individual elements of current assets allows the company to obtain additional working capital. The management of current assets is a complex process associated with a sufficient amount of sources of financing to maintain financial security, and therefore company managers are interested in modern solutions, methods and tools that will help them manage the level of working capital. Keywords: working capital, current assets, working capital, sources of working capital, capital structure, financial condition.

Аннотация. Кез-келген ұйымның қаржылық қызметінің маңызды аспектісі айналым қаражатын қалыптастыру және пайдалану болып табылады, өйткені олардың айналымының төмендеуі кредиторлық және дебиторлық берешектің өсуіне, тауарлық-материалдық құндылықтардың қайта жиналуына әкеледі. Ұйымның тиімді жұмыс істеуі үшін сізге құралдардың үздіксіз айналымын қамтамасыз ететін басқару жүйесі қажет. Ағымдағы активтер айналымнан өндіріске және кері айналымға тез ауысады, бұл ретте олар сыртқы ортаның ықпалына барынша ұшырайды. Пандемиялық зардаптар инфляцияның өсуіне, барлық қызмет түріндегі кәсіпорындардың экономикалық белсенділігінің төмендеуіне әкелді, бұл өз кезегінде ағымдағы активтерді қаржыландыруға әсер етеді. Осыған байланысты айналым қаражаттарының жеткілікті көлемінің болуы, олардың мониторингі компаниялардың жұмыс істеуі үшін қажетті жағдайлар болып табылады. Шаруашылық және өндірістік процеске қызмет көрсететін айналым қаражаттарының жеткілікті көлемі шаруашылық жүргізуші субъектінің тиімділік көрсеткіштерінің бірі болып табылады. Ағымдағы активтердің жекелеген элементтерін тиімді басқару компанияға қосымша айналым капиталын алуға мүмкіндік береді. Ағымдағы активтерді басқару қаржылық қауіпсіздікті сақтау үшін оларды қаржыландыру көздерінің жеткілікті көлемімен байланысты күрделі процесс болып табылады, осыған байланысты компания басшылары айналым қаражаттарының деңгейін басқаруға көмектесетін заманауи шешімдерге, әдістер мен құралдарға қызығушылық танытады.

Түйінді сөздер: айналым қаражаттары, айналым қаражаттары, айналым капиталы, айналым қаражаттарының көздері, капитал құрылымы, қаржылық жағдайы.

Аннотация. Важнейшим аспектом финансовой деятельности любой организации является формирование и использование оборотных средств, так как снижение их оборачиваемости средств, ведет к росту кредиторской и дебиторской задолженности, перенакоплению товарных запасов. Для эффективного функционирования организации, нужна такая система управления, которая обеспечивала бы непрерывный кругооборот средств. Оборотные активы быстро трансформируются из обращения в производство и обратно, при этом они наиболее всего подвержены влиянию внешней среды. Пандемические последствия привели к росту инфляции, снижению экономической активности предприятий всех форм деятельности, что в свою очередь влияет на финансирование оборотных активов. В связи с этим наличие

достаточного объема оборотных средств, их мониторинг является необходимым условием для функционирования компаний. Достаточный объем оборотных средств, которые обслуживают хозяйственный и производственный процесс, представляет собой один из показателей эффективности хозяйствующего субъекта. Эффективное управление отдельными элементами оборотных активов, позволяет компании получить дополнительный оборотный капитал. Управление оборотными активами представляет собой сложный процесс, связанный с достаточным объемом источников их финансирования для поддержания финансовой безопасности, в связи с чем руководители компаний заинтересованы в современных решениях, методах и инструментах, которые помогут им управлять уровнем оборотных средств

Ключевые слова: оборотные средства, оборотные активы, оборотный капитал, источники оборотных средств, структура капитала, финансовое состояние.

Оборотные активы предприятия – емкая и сложная экономическая категория, изучению сущностных характеристик которой посвящено множество работ ученых-экономистов. В экономической литературе понятие «оборотные активы» упоминается примерно с начала XX века. Несмотря на то, что вопрос сущности оборотных активов глубоко изучен и широко исследован, на сегодняшний день нет единообразия в терминологии и системе классификации, что является причиной различия информации, сформированной в системе бухгалтерского учета, и информации, используемой для анализа и эффективного финансового управления. Обращаясь к истокам экономической теории, отметим, что Ф. Кенэ впервые разделил капитал на основной и оборотный по уровню его оборачиваемости. При этом, оборотные средства, в силу ежегодного возмещения были представлены как «ежегодное авансирование», автор утверждал, что оборотные средства являются частью производственного капитала [1, с.45].

Изучая классическую буржуазную экономическую науку, выделим труды А. Смита, которым было введено понятие оборотных средств как формы проявления производственного капитала (товарная или торговая). Под оборотным капиталом подразумевались денежные средства, материальные запасы, незавершенное производство, и прочее. Экономист отмечал, что оборотный капитал выражается в смене форм, которая возникает при обращении, обмене [2, с.113].

Известные основатели экономической мысли Д. Рикардо и Дж. Ст. Милль считали, что экономическая сущность оборотных средств или капитала приравнивается к затратам на приобретение рабочей силы.

К. Маркс утверждал, что оборотный капитал — это часть производительного, направленного на затраты труда и существует он лишь на производственных стадиях деятельности. В связи с чем, сущность исследуемого понятия в кругообороте, при котором стоимость оборотных средств переносится на производимый продукт, в результате создается новая стоимость и оборотные средства потрачены, что ведет к необходимости их восполнения новыми [3, с.64].

Концепция оборотного капитала имеет несколько аспектов, связанных с прибыльностью и финансовыми показателями предприятий. В целом в литературе он рассматривается с финансовой точки зрения, иногда экономисты связывают его с производственным капиталом или эксплуатационными расходами. Многие экономисты, поддерживающие теорию доходности, озвучивают, что оборотный капитал складывается на стадии производства и обращения. Особенности сущности оборотных активов, их классификация и состав рассмотрены во многих трудах современных отечественных и зарубежных ученых-экономистов. В настоящее время в экономической литературе широко обсуждается вопрос тождественности таких понятий, как: «оборотные активы», «оборотные средства», «оборотные фонды» и «оборотный капитал». Существует множество определений указанных категорий, в связи с чем, необходимо обобщить и уточнить эти понятия в современной экономической системе терминов.

М.Д. Жумабаева связывает с оборотными средствами общую сумму оборотных ресурсов, находящихся в собственности предприятия [4, с.94].

Тождественность выше указанных понятий представлена экономистом В.Б. Лаврушиной. Автор отмечает, что к оборотному капиталу можно отнести имущественные ресурсы, способные модифицироваться в наиболее ликвидные (денежные) средства за один производственный цикл. Экономическая способность не прерывать кругооборот воспроизводственного процесса и определяет сущность оборотного капитала [5, с.73].

Ж. А. Макишева указывает на двойственную форму проявления оборотного капитала, с одной стороны необходимо рассматривать сами оборотные активы, с другой стороны это надо делать только во взаимосвязи с пассивами, или источниками, которые их формируют. Автор отождествляет оборотные средства и капитал [6, с.8].

Обзор литературы позволил выявить другие точки зрения, разделяющие понятие оборотные средства, оборотный капитал и оборотные активы.

Отечественные ученые Р. К. Серкебаева, Р. У. Смагулова связывают оборотные средства с финансовыми затратами, которые инвестированы в имущественную часть ресурсной базы и которые используются на осуществление одного производственного цикла. Оборотный капитал состоит из той части собственных и привлеченных источников, которые инвестированы в объекты, непосредственно участвующие в процессе деятельности. бизнеса, а к оборотным активам относятся различные по уровню ликвидности средства. Так к самым высоколиквидным активам, превращение которых в денежную форму не требует временных затрат, относятся денежные средства, а дебиторская задолженность, запасы, относятся к менее ликвидным активам. Оборотные активы должны составлять достаточный уровень способности предприятия погасить краткосрочные обязательства [7, с.105].

На основе вышеизложенного можем отметить, что оборотные средства относятся к общеэкономической категории, а оборотные активы и источники их образования, относятся к финансово-экономической категории, хотя в стоимостном выражении данные понятия идентичны.

К одному из важнейших свойств оборотного капитала относится способность генерировать прибыль, а оборотные активы, только косвенно учувствуют в процессе деятельности для достижения безубыточной деятельности. Также можно подчеркнуть, что от уровня оборотных активов зависит собственный оборотный капитал, который является подушкой безопасности в бизнесе, неким резервом и вычисляется как разность между оборотными активами и краткосрочными обязательствами. Но нельзя не отметить взаимосвязь представленных понятий и необходимость рассмотрения их в комплексе.

Обратимся к определениям понятия «оборотные активы», предложенными учеными-экономистами в своих работах. Экономисты, освещающие вопросы управления активами предприятия, при определении понятия «оборотные активы» применяют различные подходы, которые можно объединить в три группы, что отражено в таблице 1.

Таблица 1 – Подходы к определению понятия «оборотные активы»

Подходы	Сущность	Сторонники подхода
Имущественный / бухгалтерский	Совокупность элементов оборотных производственных средств и средств в сфере обращения	Э.О.Нурсеитов [8] О.В.Ефимова [9]
Экономический	Часть капитала, инвестируемого в текущую деятельность в течение каждого операционного цикла.	Г.В.Савицкая [10] К. Ш.Дюсембаев [11], А.Д.Шеремет [12], В.В. Ковалев [13]
Денежный	Денежные средства, которые вложены в фонды. Основная функция, которых состоит в платежно-расчетном обеспечении кругооборота производственно-операционной деятельности.	Э.О. Нурсеитов [14] А.М. Фридман [15]
Примечание - составлено автором		

Так, в имущественном или бухгалтерском подходе акцент в определении сделан на составляющие части и ликвидность оборотных активов [16]. Экономический подход определяет оборотные активы как часть капитала предприятия, вложенного в текущую деятельность, в денежном же подходе акцент сделан на основной функции оборотных активов - платежно-расчетное обслуживание деятельности предприятия.

Рассматривая квалификации оборотных активов, выделяются их различные признаки. Изучая классификацию данных активов, мы проводим различие видов оборотных активов по различным признакам в группы для последующего управления ими. Ряд авторов выделяет классификацию по степени использования:

- используемые оборотные активы – это операционные активы, регулярно употребляемые в текущей деятельности предприятия или в доходных инвестициях;

- неиспользуемые оборотные активы – это активы в страховом запасе, неликвидные запасы и товары, незавершенное строительство. Это наиболее неликвидная часть оборотных активов, требующая расходов по обслуживанию и хранению без получения прибыли в текущий момент. Как правило, при управлении оборотными активами менеджеры стремятся сократить долю неиспользуемых активов [17].

Далее можно выделить классификацию по степени управляемости и характеру организации на предприятии. Все оборотные операционные активы организации можно разделить на нормируемые и ненормируемые активы. Часть оборотных активов подлежит нормированию, то есть определению оптимальной величины данного вида оборотного актива: с одной стороны, обеспечивающей непрерывность операционной деятельности и, с другой стороны, минимальной с точки зрения расходов по содержанию и обслуживанию актива. Например, к ним относятся запасы для производства, готовая продукция, так как их объем на предприятии определяется заранее, что позволяет избежать затоваривания складов и связанных с этим расходов [18, с.125]. В то же время, такие виды оборотных активов, как денежные средства, дебиторская задолженность, отгруженная продукция не нормируются.

В зависимости от материального выражения выделяют следующие виды оборотных активов:

- реальные оборотные активы, имеющие материальное (физическое) выражение: запасы, готовая продукция;

- долговые оборотные активы, имеющие только стоимостное выражение, например, дебиторская задолженность покупателей, предоставленные краткосрочные займы. Обобщим классификацию оборотных активов в таблице 2.

Таблица 2 – Классификация оборотных активов

Признаки	Оборотные активы							
функциональное назначение	в сфере производства				в сфере обращения			
Роль в процессе производства	средства в запасах		средства в производстве		готовая продукция		средства в расчетах	
	предметы труда	орудия труда	незавершенное	расходы будущих	готовая продукция	МЗ	денежные средства	денежные средства

			производство	периодов	ция		расчетах	
Степень ликвидности	Трудно реализуемые		Медленно реализуемые		Быстро реализуемые		высоко ликвидные	абсолютно ликвидные
Способ организации	нормируемые					ненормируемые		
Материально-вещественное содержание	неденежные							денежные
Примечание - составлено автором по [19, с.98]								

Исходя из бухгалтерского подхода, данные активы рассматриваются с точки зрения их оборачиваемости, ликвидности, роли в производственном процессе.

Выделим следующие основные признаки понятия «оборотные активы»:

- высокая скорость оборота, позволяющая им полностью перенести свою стоимость на конечный продукт в течение одного операционного цикла или одного года, в отличии от внеоборотных активов;

- непрерывное изменение формы на всех фазах кругооборота;

- высокая степень ликвидности: оборотные активы быстро трансформируются в деньги за счет высокой скорости оборота.

Оборотные активы выполняют следующие функции: расчетную и производственную. Следуя по схеме кругооборота оборотных активов, можно отметить, что в цепочке денежные средства – запасы – производство – готовая продукция они реализовывают производственную функцию и обеспечивают непрерывность деятельности и переносят свою стоимость на произведенный продукт. В цепочке готовая продукция – дебиторская задолженность покупателей – денежные средства, оборотные активы выполняют расчетную функцию, переходя из товарной формы в денежную форму путем осуществления расчетов за реализованную произведенную продукцию.

Итак, оборотные активы можно охарактеризовать как важнейший ресурс, обеспечивающий текущую деятельность компании, он напрямую связан с источниками их финансирования. Основной целью любого коммерческого предприятия является получение прибыли и максимизация рыночной стоимости. На прибыльность предприятия напрямую влияют издержки при различных методах финансирования. Классификация источников финансирования оборотных активов дает более полную информацию и позволяет повысить эффективность управления ими.

К источникам финансирования относят собственные и заемные средства. Собственные средства имеют не малозначимую важность при дальнейшем развитии предприятия. Ключевыми элементами собственного капитала являются уставной капитал, добавочный капитал, резервный капитал, нераспределенная прибыль.

Как известно, любое существующее предприятие использует в качестве дополнительных средств обеспечения ресурсы из внешних источников, и такой капитал, созданный при условиях возвратности одолженных средств, называется заемным.

З.Р. Исхакова, Т.Д. Маймур предложили классификацию заемного капитала, разделив по видам, которые дают выбор предприятию в приобретении заемных средств, представляющие из себя структуру заемного капитала: банковский кредит, коммерческий кредит, кредит, выдаваемый кредитными организациями, облигации, внутри корпоративная кредиторская задолженность [20, с.172].

Наиболее полная классификация источников финансирования оборотных активов, по мнению автора, изложена в работе Дж. К. Ван Хорна. Далее в таблице приведем предложенные классификационные признаки источников формирования оборотных активов по происхождению, периоду, уровням функционирования, длительности использования, уровнем возвратности, по стадиям жизненного цикла и т.д. [21, с.68].

Таблица 3 – Классификация источников финансирования оборотных активов предприятия

Признак классификации	Виды источников оборотных активов
Происхождение	Собственные, заемные, привлеченные
Период действия	Временные, постоянные
Уровень финансирования	Физические лица, государственные финансовые институты, юридические лица
Объекты	Пополнение оборотных средств, краткосрочные финансовые инструменты
Длительность использования	Долгосрочные, средне и краткосрочные
Уровень возвратности	Возвратные, невозвратные
По стадиям жизненного цикла	Зарождение, рост, зрелость, спад
Период функционирования	Начальные, текущие
Примечание - составлено автором по [22, с.205]	

К привлеченным источникам финансирования отнесем кредиторскую задолженность предприятия (авансовые платежи покупателей, минимальный переходящий размер задолженности по оплате труда перед сотрудниками, минимальный переходящий размер задолженности по налогам перед бюджетом). Данные источники финансирования не принадлежат предприятию и

в то же время их привлечение не оформлено договорными заемными отношениями, в связи с чем, мы выделили их в отдельную группу.

По периоду действия источников финансирования различают постоянные источники в виде собственных средств, долгосрочные кредиты, регулярно переоформляемые предприятием, временные источники – разовые кредиты и займы, гранты и субсидии.

По уровню финансирования можно выделить следующие варианты получения финансирования:

- от физических лиц, например займы полученные от учредителей предприятия;

- от организаций, например: кредиты, займы, лизинг, факторинг;

- от государственных финансовых институтов, например: государственные кредиты, субсидии.

Классификация по объектам финансирования позволяет различить назначение финансирования: предприятие может финансировать текущую производственно-торговую деятельность, пополняя оборотные средства, либо осуществлять краткосрочные финансовые вложения. По степени возвратности источники могут быть возвратные и невозвратные (субсидии государства).

По периоду функционирования оборотных активов можно выделить начальные источники первичного формирования оборотных активов и текущие источники. К первым относятся инвестиционные средства учредителей, выручка от реализации ценных бумаг и долей в уставном капитале, целевое государственное финансирование при создании предприятия. Ко вторым относятся текущие источники дальнейшего формирования оборотных активов, направленных на поддержание необходимого уровня для непрерывной деятельности предприятия [23, с.15].

Подчеркнем еще раз значимость управления оборотными активами вместе с текущими обязательствами, особенно в кризисных условиях, что обусловлено необходимостью обеспечения непрерывного процесса производства и обращения. В пандемических условиях возрастает дебиторская и кредиторская задолженности, снижаются денежные средства (самая ликвидная часть оборотных активов), при уменьшении выручки, все это ведет к снижению оборачиваемости и, как правило, потере не только ликвидности, но и доходности. Компании должны разрабатывать упреждающие планы развития, в которых заложены варианты снижения затрат (оптимизация ассортимента, запасов, пересмотр фонда заработной платы и пр.). Кроме того, роль оборотных активов различна в зависимости от отрасли, так в торговых компаниях данные активы занимают значительную долю в имуществе (совокупных активах) и являются многофункциональными. Оборотные активы, всегда находятся в движении, Исходя из того, что наблюдается взаимозависимость элементов оборотных активов и их постоянное преобразование из одного вида в другой (из денежного в товарный и наоборот), то необходимо учитывать данную взаимосвязь. Во время кризиса особое внимание следует уделить управлению оборотными активами и источниками их формирования, так как даже малейшие ошибки могут привести к потере ликвидности компании.

Таким образом, на основе проведенного обзора литературы, мы предлагаем следующую формулировку оборотных активов. Это ресурсный потенциал компании, предназначенный для обеспечения непрерывного процесса хозяйственной деятельности, отличительной чертой которого является его однократное потребление в течение производственного цикла для получения будущей экономической выгоды. Экономическая сущность оборотных активов заключается в обеспечении непрерывного кругооборота воспроизводственного процесса. Выявление необходимого объема оборотных активов позволяет определить объем источников их финансирования, то есть позволит свести к минимуму лишние затраты по обслуживанию заемных средств, что также увеличит эффективность деятельности.

Для обеспечения максимального получения прибыли и непрерывности текущей деятельности с сохранением платежеспособности и ликвидности, необходимо учитывать систему управления оборотными активами, попунктное изучение их структуры и факторы, оказывающие влияние на их состояние.

Список литературы:

Макишева, Ж.А. Финансовая отчетность компаний [Текст]: Учебное пособие / Ж.А. Макишева.- Алматы: Алматы Менеджмент Университет, 2018.- 208 с.

Серкебаева Р. К., Смагулова Р. У. Финансы: учебник/ Р. К. Серкебаева.- Алматы: ТОО «BOOKPRINT», 2014. – 320 с.

Нурсеитов Э.О. Бухгалтерский учет в организациях. учебное пособие. - Алматы. Из-во LEM, 2016 – 444 с.

Нурсеитов Э.О. Бухгалтерский учет в организациях. учебное пособие. - Алматы. Из-во LEM, 2016 – 444 с.

Фридман, А. М. Финансы организации (предприятия): учебник/ А.М. Фридман. - 2-е изд. - М.: Издательско-торговая корпорация «Дашков и К», 2016. – 488 с.

Тран Х., Эбботт М., Джин Яп С. Как управление оборотным капиталом влияет на прибыльность малых и средних предприятий// Журнал развития малого бизнеса и предпринимательства.2017;24(1):2–11. DOI: 10.1108/JSBED-05–2016–0070

Холт, Р. Н. Основы финансового менеджмента/ Р. Н. Холт. – М.: Дело, 2018. – 472 с.

Исхакова З. Р., Маймур Т. Д. Современные подходы к анализу финансового состояния организации // Молодой ученый №1, – 2016. - С. 371-375

Бланк И.А. Управление финансовыми ресурсами [Текст] / И. А. Бланк– М.: Изд-во Омега-Л, 2015. – 768 с.

Сапарова Б. С. Финансовый менеджмент. Учебник рекомендован МОН РК. Алматы: «Экономика», 2015. -29 с.

Садыкова, Р.Б. Финансы [Электронный ресурс]: электронный учебное пособие / Р.Б. Садыкова. - Алматы: МАБ, 2018.

МРНТИ 06.52.45
JEL: G01. G39. 042

Мухамедиева Г. М.

PhD, Q University e-mail: murat_gulzada@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0009-0009-1617-7488>

Ақанғали Е. А.

graduate student, according to the Management educational program

Дағдарысты басқару жобалары

Андатпа: Ғылыми мақалада еліміздегі дағдарысты басқару жобаларын талдау үшін нақты кәсіпорын мысалында «Южтранс» жауапкершілігі шектеулі серіктестігінің дағдарыс нәтижесінде туындаған негізгі мәселелері мен қазіргі жағдайы қарастырылды. Жүргізілген талдаулар мен диагностика нәтижелері негізінде кәсіпорынның дағдарыстан шығудың тиімді бағыты ұсынылды.

Түйінді сөздер: дағдарыс, кәсіпорын, дағдарысты жобалар, ықтимал дағдарыстар, технология.

Аннотация: В научной статье рассмотрены основные проблемы и современное состояние общества с ограниченной ответственностью «Южтранс», возникшие в результате кризиса, на примере конкретного предприятия для анализа проектов антикризисного управления в стране. На основании проведенных анализов и результатов диагностики было предложено эффективное направление выхода предприятия из кризиса.

Кәсіпорында болуы мүмкін дағдарыстың қаупін алдын ала көре білуді, оның симптомдарын, теріс салдарын төмендету шаралары бойынша және одан ары қарай даму үшін оның факторларын қолдануды алдыға қойған басқару түрі болып табылады. Ал, біздің уақытта, мұндай басқару түрі көптеген компаниялар үшін өте маңызды болып табылады. Әрбір ұйымда кез келген жағдайда дағдарыс болмағанның өзінде оның туылу қаупі болады.

Қазіргі таңда экономикадағы түбегейлі өзгерістер, бәсекелестіктің күшеюі, дағдарыстардың пайда болуы және банкрот болып жатқан компаниялар санының артуы жобаларды басқару технологияларын алға тарта отырып, дағдарыс жағдайында басқару әдістері мен құралдарын әзірлеу қажеттілігін объективті түрде туындатады. Сол үшін де дағдарысқа қарсы жобаны басқаруды ары қарай дамыту, ашылмаған қырларын ашу біздің Қазақстанның ғана емес, әлемнің барша экономикасын қалыпты деңгейде ұстағысы келетін елдер үшін өте маңызды.

Сондықтан, мақалада еліміздегі, сонымен қатар кәсіпорындағы болуы мүмкін ықтимал дағдарыстарды анықтайтын боламын.

ЗЕРТТЕУ ӘДІСТЕМЕСІ:

Дағдарыс компанияның өмірі мен қызметінің кез келген саласында туындауы мүмкін:

Өндірістік (немесе технологиялық) кәсіпорын ескірген технологияларды, анти-ағындық жабдықты пайдаланған жағдайда орын алады. Шығындар өсуде, ал өнімнің сапасы мен оның бәсекеге қабілеттілігі көп нәрсені қалайды.

Ақпараттық дағдарыстың себебі компания ішіндегі жағдай, нарықта не болып жатқандығы туралы дұрыс емес немесе дұрыс емес ақпарат болуы мүмкін. Бұл шығындардың әртүрлі түрлерінің өсуіне себеп болуы мүмкін.

Кәсіпорын бюджетін ұтымсыз пайдалану, несие қаражатын ойластырылмаған тарту, кәсіпорын пайдасын тиімсіз пайдалану қаржылық тұрақсыздыққа әкелуі мүмкін.

Егер басқару аппаратының құрылымында кемшіліктер болса, егер компанияның әртүрлі деңгейлері арасындағы құқықтар, өкілеттіктер, міндеттер мен жауапкершіліктер, орындаушылар арасында тиімсіз бөлінсе, ұйымдық дағдарыс туындайды.

Әлеуметтік немесе әлеуметтік-басқару дағдарысы көбінесе кәсіпорын қызметкерлері немесе олардың топтары, әкімшілік бөлім мен жұмысшылар арасындағы қақтығыстардың нәтижесі болып табылады. Мұндай қайшылықтар өндірісте уақытты жоғалтуға, басшылықтың тиімсіз шешімдер қабылдай бастауына және т. б.

Дағдарыстардың осы түрлерінің барлығы бір-бірімен тығыз байланысты: бір саладағы тұрақтылықты жоғалту басқа салалардағы шиеленісті тартып, қолайсыз тенденцияларды күшейтуі мүмкін және т. б.

Қазіргі кезде Шымкенттегі жалдамалы бизнес нарығы молшылық деп айтуға әбден болады, өйткені жергілікті өндіріс орындарының өнімдерінің түрі өте бай.

Зерттеуге түсетін объект - «Южтранс» ЖШС Қарастырылатын мәселе кәсіпорындағы дағдарысты жобалар мен тәуекелдер болып табылады.

Осы жұмыстың ақпараттық базасы Қазақстан Республикасының нормативтік-әдістемелік және құқықтық құжаттары, сондай-ақ «Южтранс» ЖШС кәсіпорыны жұмысы туралы материалдар.

Іс жүзінде кез-келген компания экономикалық қызмет процесінде мезгіл-мезгіл дағдарыстық құбылыстарға тап болады, бірақ көбісі дағдарыспен оның бизнес нәтижелеріне теріс әсері айтарлықтай байқалған кезде ғана күресе бастайды.

Нәтижесінде дағдарыстың салдарын азайту бойынша басқарушылық шешімдер қалыпты режимде қабылданады, дағдарысқа қарсы іс-шаралар нақты факторлардың әсерін ескермейді, ал компания дағдарыстан негізсіз үлкен шығындармен шығады.

Мұның бәрін кәсіпорынның жағдайын бақылауды, дағдарыстың көріну дәрежесін диагностикалауды, дағдарысқа қарсы шараларды әзірлеуді және олардың орындалуын бақылауды қамтитын дағдарысты басқару жүйесін қолдану арқылы болдырмауға болады.

Кәсіпорынды дағдарысты басқарудың тиімді жұмыс істейтін жүйесін құру әдістемесін зерттеп, дағдарысты басқару режимін қолдана отырып, компанияның тиімділігін қалай арттыруға болатындығын зерттейік. Ол үшін:

компания қызметіндегі дағдарыстың болуы мен дәрежесі туралы қорытынды жасауға мүмкіндік беретін деректерді талдаймыз;

компания қызметінің тиімділігін арттырудың ішкі резервтерін табамыз;

біз дағдарысқа қарсы іс-шаралар жоспарын жасаймыз және оны қалай жүзеге асыру керектігін айтамыз.

Дағдарыстың бар — жоғын уақтылы диагностикалау және көріну дәрежесін анықтау дағдарысқа қарсы уақтылы және тиімді шешімдердің кепілі болып табылады. Мұндай шешімдерді әзірлеудің жалғыз дұрыс негізі - Экономикалық қызмет көрсеткіштерінің динамикасын талдау және оның негізінде дағдарыстың көріністеріне әкелген факторларды анықтау. Компанияға оны жеңуге көмектесетін іс-шаралар тізімі осы факторлардың жиынтығына байланысты.

Экономикалық тұрғыдан алғанда кәсіпорындар дағдарыстың үш түріне үнемі жауап береді:

Сату дағдарысы сыртқы факторларға байланысты (компанияның өнімдері мен қызметтерінің бәсекеге қабілеттілігінің жеткіліксіздігі, сатып алушылардың төлем қабілеттілігінің төмендеуі, бәсекелестердің әрекеттері және т.б.) және ішкі себептерге байланысты (тиімсіз маркетингтік саясат, өнімді немесе қызметтерді сатудың сату және баға моделін дұрыс таңдамау). Нәтижесінде сату көлемінің компанияның айнымалы және тұрақты шығындарын жабуды қамтамасыз етпейтін деңгейге дейін төмендеуі.

Шығындар дағдарысы, ең алдымен, бизнес-процестердің тиімсіз құрылымы, ауыспалы шығындар динамикасын әлсіз бақылау, тұрақты шығындардың негізсіз жоғары өсуі, еңбек өнімділігінің төмендігі және т.б. сияқты ішкі факторлардан туындайды.

Қаржы дағдарысы негізінен ақшаны басқарудың тиімді жүйесінің болмауы, қарыздар балансының сақталмауы және компанияның несиелік саясатының жеткіліксіздігі сияқты ішкі факторларға байланысты. Бұл экономикалық қызметті қамтамасыз ету және Компанияның несие берушілері алдындағы міндеттемелерді уақтылы өтеу үшін қолма-қол ақшаның жетіспеушілігінен көрінеді.

Компаниялардың қызметіндегі дағдарыстар бір уақытта пайда болмайтынын ескеріңіз - олар біртіндеп, бірнеше кезеңде дамиды:

1. Дағдарыс алдындағы жағдай: кірістер төмендейді, кірістілік төмендейді, операциялық ақша ағынындағы кассалық алшақтықтар көбейеді, мерзімі өткен дебиторлық берешек өседі.

2. Дағдарыс жағдайына ену: компанияның қызметі минималды рентабельді болады, қарыз қаражаттары мен кассалық алшақтықтардың өсуінің оң динамикасы байқалады, компания өзінің несие берушілері алдындағы міндеттемелерді өтеуде үнемі қиындықтарға тап бола бастайды.

3. Дағдарыс жағдайы: экономикалық қызметтің шығыны, тұрақты кассалық алшақтық, төлем қабілеттілігінің төмен деңгейі және сыртқы қаржыландыруды тарту проблемалары. Мерзімі өткен кредиторлық берешек ағымдағы қарқынмен салыстырғанда озық қарқынмен өсуде.

4. Банкроттық: компания экономикалық қызметті жүргізе алмайды және несие берушілер алдындағы міндеттемелерді өтей алмайды.

Жоғарыда айтылғандарға сүйене отырып, дағдарыстармен күресу үшін кәсіпорынға, біріншіден, экономикалық қызметте жағымсыз құбылыстардың болуын уақтылы диагностикалауға, екіншіден, олардың салдарын тиімді болдырмауға немесе жоюға мүмкіндік беретін басқару құралы қажет екені түсінікті. Мұндай құрал дағдарысты басқару режимі болып табылады.

Кәсіпорын қызметінің тиімділігін талдаймыз.

Компанияның қызметінде дағдарыс белгілері бар-жоғын анықтау үшін экономикалық қызмет басшысы келесі әрекеттерді орындай алады:

1. Өткен есепті кезеңдердегі компанияның шаруашылық қызметінің негізгі экономикалық көрсеткіштерінің динамикасын талдау.

2. Өткен есепті кезеңдердегі компания жұмысының тиімділігін талдау.

3. Қаржылық коэффициенттер жүйесі арқылы өткен есепті кезеңдердегі компания жағдайының өзгеруін талдау.

4. Өткен есепті кезеңдердегі компания қызметіне факторлық талдау жүргізу.

Есептеулер мен талдауларға арналған экономикалық көрсеткіштерді қаржылық есептілік деректерінен алуға болады (мысалы, кірістер мен шығыстар туралы есеп). Онда кірістің динамикасы, сату құны, коммерциялық және басқару шығындары, сондай-ақ компания қызметінің түпкілікті қаржылық нәтижесі (пайда немесе залал) туралы ақпарат бар.

«Южтранс» ЖШС жалдауды жүзеге асырумен айналысады. Компания негізінен коммерциялық жылжымайтын мүлікті жалдайды. Бұл жылжымайтын мүлікке деген сұраныстың артуына және жалға алу қатынастарының жалпы жаңаруына байланысты.

2023 жылдың басында қызметкерлердің тізімдік саны 29 адам. 2023 жылдың соңында қызметкерлердің тізімдік саны 24 адам болды, қызметкерлердің тізімдік тізімінің құрылымдық құрамы:

Жетекшілер 2

Бухгалтерлер 5

Менеджерлер 10

Адвокаттар 7

24 адам

Кестеде соңғы төрт жылда қызметкерлер санаттары бойынша тізімдегі өзгерістердің динамикасы көрсетілген.

Одан кейін жалақы қорының динамикасы ұсынылады.

1-кестеде жалақы қорындағы өзгерістердің динамикасы 2021- дан 2023-ге дейін болады.

Кесте - 1.Жалақы қорының өзгеру динамикасы

Қызметкерлер санаты	Жылдық жалақы қоры (мың теңге)	Абсолютті өзгерту	Өсу / төмендеу қарқыны (%)

	2021	2022	2023				
	FOT	FOT	FOT	2023 2021 жылға қарай	2023 2022 жылға қарай	022 жылға қарай (%)	021 жылға қарай (%)
Барлығы	55,226.75	60,096.76	47,522.92	77.03.83	12.573.84	8.6.05%	7.9,08%
соның ішінде							
басшылар	9,262.06	9,819.12	8,869.33	39.2.72	-949.79	9.5.76%	9.0.33%
Бухгалтерлер	13,835.41	13,908.61	9,444.08	-4.391.33	-4.464.54	6.8.26%	6.7.90%
Менеджерлер	7,579.81	7,865.94	7,075.18	-504.63	-790.76	9.3.34%	8.9.95%
Адвокаттар	24,549.48	28,503.08	22,134.32	-2.415.15	-6,368.76	9.0.16%	7.7.66%

Кесте - 2. « Южтранс » ЖШС қызметінің салыстырмалы көрсеткіштерін талдау

п/п	Индикаторлардың атауы	2021 ж	2022 ж	2023 ж	Ауытқулар 2021-2022	022-2023 ауытқулар
	тауарлар мен қызметтерді сатудан түскен түсім	1,361,641.8	14,542,379	1592,862.9	12,872.4	
2	Қызметкерлердің орташа саны, адам	2,4	29	24	5	5
3	Негізгі құралдардың орташа жылдық құны, теңге	2,318,313	29,613,31	6773,748	38,124,17	3,846,48
4	Қысқа мерзімді активтердің орташа жылдық құны, теңге	1,301,120.1	12,933,427	1219,609.3	-737,334	-176,672
	Еңбек	4	43	5748,	13	1

5	өнімділігі, теңге	514,16	88,72	15	59,43	234,11
6	Капитал өнімділігі (pp1 / p3), теңге	- 43,9	1,5 5	0,87	- 0,68	0 ,68
7	Капиталдың қарқындылығы (p3 / p1), теңге	1 ,1	0,6 4	1,14	0,5	0 ,04
8	Көрсетілетін қызметтер құны, теңге	5 818206	57 43108	5942 410	19 9302	1 76531
9	Жалпы пайда	8 563112	86 98271	9886 218	11 87947	1 38763
10	Басқа да кірістер	4 88993	54 1894	4991 70	- 42724	1 1823
11	Кезең шығыстары, теңге:					
	1) іске асыру шығындары	6 28930	60 1800	6542 00	52 400	2 6743
	2) әкімшілік шығыстар	6 18400	60 4102	6151 11	11 009	- 2363
2	Басқа да шығыстар	1 00209	11 6800	118 940	21 40	1 889
3	пайда	8 315240	80 75980	9351 529	12 75549	2 37651
4	Корпоративтік табыс салығы бойынша шығыстар	1 411138	16 15196	1870 305	25 5109	1 12252
5	Кезең ішіндегі таза пайда (залал	6 973202	79 60784	7481 224	- 479560	1 754524
6	Дебиторлық берешек		58 62568	6 337 452	47 4884	6 5154
7	Қысқа мерзімді активтердің айналымы		1,5 1	2,65	1,1 4	0 ,66
ЕСКЕРТПЕ - көзге сай жинақталған [3]						

Талдау көрсеткендей, 2023 жылы тауарлар мен қызметтерді сатудан түсетін табыс 2022 жылмен салыстырғанда 9,61% артып, 15 828 628 теңгені құрады. Яғни сатудан түскен табыстың динамикасы оң деп сипаттауға болады.

Кәсіпорындағы қызметкерлердің орташа саны өзгерген жоқ, тек 1 адам ғана өсті. Мұнда өсу өте аз, тек 3,8%.

Осылайша, халықтың орташа санының өсуі компанияның экономикалық көрсеткіштерінде елеулі өзгерістер болған жоқ.

Есепті кезеңде өткен кезеңмен салыстырғанда негізгі құралдардың орташа жылдық құны 6,673,747,409 теңгені құрады, бұл өткен жылмен салыстырғанда 1,33 есе (133,2%) жоғары. Бұл 2022-2023 жылдары ескірген негізгі құралдарды неғұрлым қазіргі заманға сай ауыстыруға байланысты болды.

Керісінше, қысқа мерзімді активтердің орташа жылдық құны 196 12 093 теңгені құрады, бұл өткен жылмен салыстырғанда 5,7% төмен. Бұл кәсіпорынның қызметіне теріс әсер етеді, өйткені кәсіпорынның кәсіпкерлік қызметіне баланстың 1-ші бөлігінің құнын - қысқа мерзімді активтерді бағалауға болады.

Есепті жылы 2023 жылы кәсіпкерлік қызмет тоқсанына қысқарды. Бірақ компанияның қаржылық тұрақтылығы едәуір өсті, өйткені ақша көпшілігі компанияның негізгі қорларын сатып алуға жұмсалды, жоғарыда сипатталғандай.

Есепті кезеңде еңбек өнімділігі айтарлықтай өсті - 31% және 2023 жылы 5748,15 теңгені құрады, 2021 жылы 4388,72 теңгені құрады. Бұл экономикалық көрсеткіш оң сипатта болуы мүмкін.

Капиталдың өнімділігі, керісінше, айтарлықтай төмендеді (58,1%). Бұл 2023 жылы жалдау кем 2022 жылмен салыстырғанда 0,58 теңгеге алып дегенді білдіреді.

Капиталдың қарқындылығы кері өнімділік көрсеткіші ретінде керісінше 78,1% -ға өсті, бұл негізгі құралдардың құны 1 теңгеге 0,5 теңгеге (1,14 теңге - 0,64 теңгеге) артты дегенді білдіреді,

Қызметтердің құны да көп қызметтерді көрсетумен байланысты.

Дегенмен, компания 9,886,218 табыстың жоғары мөлшеріне ие, бұл «Южтранс» ЖШС-де баламалы қызметтердің көлемі айтарлықтай өскенін көрсетеді, бұл компанияның қызметін саралауды оң сипаттайды. Кәсіпорынның

Қорытынды:

Алынған мәліметтер дағдарыс құбылыстарының болуын растайды, яғни дағдарысқа қарсы іс-шараларды әзірлеу қажет.

Компания қызметінің әртүрлі аспектілерін факторлық талдау компания жұмысындағы жағымсыз тенденциялардың нақты қандай факторларға байланысты пайда болғанын көрсетеді.

Талдаудың бұл түрі ең көп уақытты қажет етеді, бірақ ол дағдарысқа қарсы тиімді шешімдерді жасауға мүмкіндік береді.

Факторлық талдау, әдетте, компанияның жай-күйін мониторингілеу жөніндегі алдыңғы іс-шаралардың деректері компанияның дағдарыс кезеңіне

кіргенін куәландыратын және дағдарысқа қарсы іс-шаралар жоспарын әзірлеу қажет болған жағдайда жүргізіледі.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

Быков, А. А. Антикризисная стратегия предприятия: теория и методология исследования: монография / А. А. Быков; под общ. науч. ред. проф. В. Н. Шимова. – Минск: БГЭУ, 2005. – 167 с.

Гейзлер, П. С. Антикризисное управление предприятиями / П. С. Гейзлер // Менеджмент и маркетинг: опыт и проблемы: сб. науч. тр. – Минск: ОДО «Рейплац», 2009. – С. 92–96.

Гейзлер, П. С. Стратегия антикризисного управления предприятием и проектный подход к ее разработке / П. С. Гейзлер // Проблемы прогнозирования и государственного регулирования социально-экономического развития: материалы X Междунар. науч. конф.: в 3 т. – Минск: М-во экономики Респ. Беларусь, 2009. – Т. 3 – С. 257–259.

Гейзлер, П. С. Стратегии антикризисного управления / П. С. Гейзлер, Т. П. Авдеева, С. Д. Нелюбин // Экономическое образование и современные педагогические технологии: сб. науч. тр.: – Минск: БГТУ, 2009. – С. 88 – 92.

Управление проектами в условиях кризиса: учеб. пособие / под ред. Р. Ф. Дурицыной. – Благовещенск: ПКИ «Зея», 2000. – 128 с.

Гейзлер П. С. Управление проектами / П. С. Гейзлер, О. В. Завьялова. – Минск: Мисанта, 2005. – 288 с

ASSESSMENT OF THE STRATEGIC POSITION OF THE ENTERPRISE MGN SKY FUTURE LLC IN THE MANAGEMENT SYSTEM

Syzdykova K.Sh.

Abstract: This article is dedicated to the strategic transition of MGN Sky Future LLP to the management system. The purpose of the study is to analyze factors affecting the strategic position of the company, as well as the assessment of its competitiveness and prospects for development. During the work, the analysis of domestic and foreign factors, including SWOT Analysis, Industrial analysis, identification of key competitors and determination of strategic priorities of the company will be carried out. The results obtained will provide recommendations for improving strategic planning and management to ensure sustainable development of enterprises in a long-term perspective.

Keywords: management system, strategic positioning, enterprise activities, market situation, economic complex.

МРНТИ 06.73.55

JEL: G01. G39. 042

Утегулова Б.С.

PhD, Professor "business and management", Q University, Almaty, Republic of Kazakhstan, e-mail: Bakhyt_u@mail.ru.

Аленова А. А.

graduate student, according to the Management educational program

MGN SKY FUTURE ЖШС КӘСІПОРЫНЫ БАСҚАРУ ЖҮЙЕСІНДЕГІ СТРАТЕГИЯЛЫҚ ПОЗИЦИЯСЫН БАҒАЛАУ

Андатпа: Бұл мақала басқару жүйесіндегі MGN Sky Future ЖШС кәсіпорнының стратегиялық жағдайын бағалауға арналған. Зерттеудің мақсаты- Компанияның стратегиялық ұстанымына әсер ететін факторларды талдау, сондай-ақ оның бәсекеге қабілеттілігі мен даму перспективаларын бағалау. Жұмыс барысында ішкі және сыртқы факторларға талдау жасалады, соның ішінде SWOT талдауы, өндірістік ортаны талдау, негізгі бәсекелестерді анықтау және Компанияның стратегиялық артықшылықтарын анықтау. Нәтижелер ұзақ мерзімді перспективада кәсіпорынның тұрақты дамуын қамтамасыз ету үшін стратегиялық жоспарлау мен басқаруды жақсарту бойынша ұсыныстарды тұжырымдауға мүмкіндік береді.

Түйінді сөздер: басқару жүйесі, стратегиялық позициялау, кәсіпорын қызметі, нарықтық жағдай, экономикалық кешен.

Аннотация: Данная статья посвящено оценке стратегического положения предприятия TOO MGN Sky Future в системе управления. Целью исследования является анализ факторов, влияющих на стратегическую позицию компании, а также оценка ее конкурентоспособности и перспектив развития. В ходе работы производится анализ внутренних и внешних факторов, включая SWOT-анализ, анализ промышленной среды, идентификация ключевых конкурентов и определение стратегических преимуществ компании. Полученные результаты позволяют сформулировать рекомендации по улучшению стратегического планирования и управления для обеспечения устойчивого развития предприятия в долгосрочной перспективе.

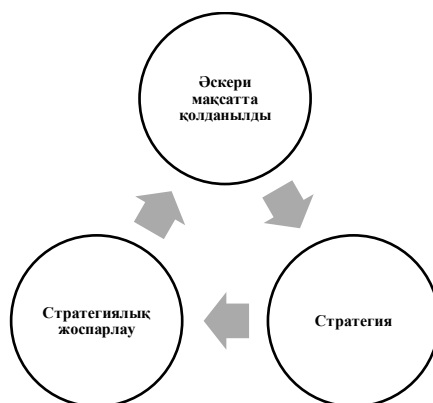
Ключевые слова: система управления, стратегическое позиционирование, деятельность предприятия, рыночная ситуация, экономический комплекс.

Ұйымның тиімді даму стратегиясын әзірлеу және кейіннен қажетті нәтижелерге қол жеткізу үшін ұйымның сыртқы және ішкі ортасын талдау қажет. Кәсіпорынның сыртқы ортасын талдай отырып, бірінші кезекте кәсіпорын қызметінің стратегиясына әсер ететін өзгерістерді зерттейді. Сондай – ақ, бір жағынан кәсіпорын үшін қосымша мүмкіндіктерді ашатын факторларға, ал екінші жағынан кәсіпорын қызметіне елеулі қауіп төндіруі мүмкін факторларға ерекше назар аударылады.

ЗЕРТТЕУ ӘДІСТЕМЕСІ:

Стратегия және стратегиялық жоспарлау терминдері алғаш рет әскери өнерде пайда болды (әскери басшыларды қолдану). Басқарудың көптеген әдістері негізінен әскери міндеттерді шешудің нәтижесі ретінде пайда болғанын

атап өткен жөн. Алайда, қазіргі нарықтық жағдайда компанияны басқару және оны дамыту барлық ресурстарды барынша тиімді пайдалану шартымен бәсекеге қабілетті өнім өндіруді қамтамасыз ететін жоспарларды жүзеге асыруды ұйымдастырудың және бақылаудың сауатты стратегиялық жоспарлауынсыз мүмкін емес [1].

Сурет 1. Стратегия түсінігінің қолданылуы

Альфред Д. Чандлер кәсіпорынның стратегиясы мен ұйымдастырылуын бірінші болып біріктірді [1]. Маңыздысы, оны түсінудегі стратегия құрылымға сәйкес келді. Стратегияларды талқылай отырып, ол іскерлік мәселелерді шешу үшін ұйымның құрылымында өзгерістер қажет екенін, соның арқасында ұзақ мерзімді мақсаттарды жүзеге асыру мүмкін болатынын атап өтті. Оның айтуынша, сату көлемін ұлғайту үшін жаңа әкімшілік кеңселер құру қажет, ал аумақтық кеңею үшін әртүрлі аймақтарға бағытталған құрылым қажет. Чандлердің өзі стратегияның тек екі нұсқасын қарастырды: тік интеграция стратегиясы және әртараптандыру стратегиясы, олар бүгінде ұйымдық даму стратегиялары деп аталады. Альфред Д. Чандлер кәсіпорынның стратегиясы мен ұйымдастырылуын бірінші болып біріктірді [1]. Маңыздысы, оны түсінудегі стратегия құрылымға сәйкес келді. Стратегияларды талқылай отырып, ол іскерлік мәселелерді шешу үшін ұйымның құрылымында өзгерістер қажет екенін, соның арқасында ұзақ мерзімді мақсаттарды жүзеге асыру мүмкін болатынын атап өтті. Оның айтуынша, сату көлемін ұлғайту үшін жаңа әкімшілік кеңселер құру қажет, ал аумақтық кеңею үшін әртүрлі аймақтарға бағытталған құрылым қажет. Чандлердің өзі стратегияның тек екі нұсқасын қарастырды: тік интеграция стратегиясы және әртараптандыру стратегиясы, олар бүгінде ұйымдық даму стратегиялары деп аталады.

1971 жылы К.Эндрюстің "корпоративтік стратегия тұжырымдамасы" [2] атты еңбегі пайда болды, ол стратегиялық менеджментті жаңа пән ретінде құруға үлкен үлес қосты. Эндрюс өз жұмысында қазіргі кездегі классикалық анықтаманы берді: корпоративтік стратегия – бұл компания стратегиялық мақсаттар мен міндеттерді анықтайтын, осы мақсаттарға жету саясаты мен жоспарларын жасайтын, экономикалық салаларды анықтайтын шешім қабылдау моделі.

1971 жылы К.Эндрюстің "корпоративтік стратегия тұжырымдамасы" [2] атты еңбегі пайда болды, ол стратегиялық менеджментті жаңа пән ретінде құруға үлкен үлес қосты. Эндрюс өз жұмысында бүгінгі күнге дейін классикалық болып табылатын анықтама берді: корпоративтік стратегия-бұл

компания стратегиялық мақсаттар мен міндеттерді анықтайтын, осы мақсаттарға жету саясаты мен жоспарларын жасайтын, экономикалық қызмет салаларын, мақсатты ұйымдық құрылымын, сондай-ақ акционерлер алатын экономикалық және коммерциялық емес пайданың мәнін анықтайтын жұмыспен қамтылғандар, тұтынушылар және жергілікті қоғамдастықтардың шешім қабылдау моделі. Корпоративтік стратегияға көзқарас айқын болды; стратегиялардың үш түрі анықталды: корпоративті (корпорация деңгейінде), іскерлік (АШТ деңгейінде) және функционалды.

Әрине, стратегиялық жоспарлаудың бастапқы тұжырымдамасы қазіргі уақытта үлкен өзгерістерге ұшырады. Ұйымдарды басқару саласындағы мамандар стратегиялық жоспарлауды дамытуға өз үлестерін қосты. "Басқарудың бірде-бір әдісі мұндай қатал сынға ұшыраған жоқ және стратегиялық жоспарлау сияқты назар аударудың тақырыбы болған жоқ" деп айтуға болады [3]. Айта кетейік, бүгінгі таңда Стратегиялық жоспарлау кәсіпорынды басқарудың ең кең таралған, сұранысқа ие және тиімді әдістерінің бірі болып табылады, бұл "Bain & Company" компаниясының зерттеу нәтижелерімен расталады [4].

Қазіргі уақытта зерттеушілер "Стратегиялық жоспарлау" ұғымына әртүрлі анықтамалар береді. Мысалы:

А. И. Ильиннің пікірінше " Стратегиялық жоспарлау – бұл кәсіпорынның жұмыс істеу мақсаттарының жүйесі қалыптасатын және оған қол жеткізу үшін бүкіл ұжымның күш-жігері біріктірілетін құрал" [Ильин, 2001, 129-бет]. Бұл анықтама стратегиялық жоспарлаудың мәнін анықтамайды, тек оның мақсатын көрсетеді.

Л.П. Владимированың "нарық жағдайында болжау және жоспарлау" оқу құралында осы Тұжырымдаманың басқа анықтамасы берілген. Автордың пікірінше, Стратегиялық жоспарлау - " функционалдық стратегияларды әзірлеу және фирмаға оны дамыту міндеттерін шешуге көмектесу мақсатында компания басшылығы қабылдаған әрекеттер мен шешімдер жиынтығы "[2]. Мұнда дәлірек анықтамаға қарамастан, стратегиялық жоспарлау мен стратегиялық менеджмент бір-бірімен анықталады, бұл өте дұрыс емес.

В. Д. Грибов пен В. П. Грузинов "Стратегиялық жоспарлау" ұғымына келесі анықтама береді: олардың айтуынша, "жоспарлау – бұл кәсіпорынның болашақтағы көзқарасы, оның елдің экономикасы мен қоғамдық-саяси құрылымындағы орны мен рөлі, сондай-ақ осы жаңа күйге жетудің негізгі жолдары мен құралдары. Бұл анықтамада жоспарлау процесі оның нәтижесіне теңестіріледі.

Бұл тұжырымдаманың ең толық және дәл анықтамасын Э.А. Уткин "Стратегиялық жоспарлау" оқулығында. Зерттеуші Стратегиялық жоспарлау " адамдардың практикалық іс-әрекетінің ерекше түрі; іске асырылуы олардың ұзақ мерзімді перспективада тиімді жұмыс істеуін, өзгеріп отыратындарға тез бейімделуін қамтамасыз ететін тиісті басқару объектілерінің мінез-құлқының осындай мақсаттары мен стратегияларын ұсынуды көздейтін стратегиялық шешімдерді (болжамдар, жобалар, бағдарламалар мен жоспарлар түрінде) әзірлеуден тұратын жоспарлы жұмыс сыртқы орта жағдайларына " [2].

Стратегиялық жоспарлауды басқару функциясы ретінде қарастырған кезде дәл осы анықтама дұрыс.

Кесте 1. Стратегиялық жоспарлау түсініктеме берген ғалымдар

Ғалым дар	Анықтамалары	Стратегия түрлері
Альфред Д. Чандлер	кәсіпорынның стратегиясы мен ұйымдастырылуын бірінші болып біріктірді	тік интеграция стратегиясы және эртараптандыру стратегиясы
К.Эндр юс	корпоративтік стратегия-бұл компания стратегиялық мақсаттар мен міндеттерді анықтайтын модель	корпорати вті іскерлік функционалды
А. И. Ильинн	Стратегиялық жоспарлау – бұл кәсіпорынның жұмыс істеу мақсаттарының жүйесі қалыптасатын және оған қол жеткізу үшін бүкіл ұжымның күш-жігері біріктірілетін құрал	стратегиял ық жоспарлау мен стратегиялық менеджмент
Л.П. Владимирова	Стратегиялық жоспарлау - функционалдық стратегияларды әзірлеу және фирмаға оны дамыту міндеттерін шешуге көмектесу мақсатында компания басшылығы қабылдаған әрекеттер мен шешімдер жиынтығы	-
В. Д. Грибов пен В. П. Грузинов	жоспарлау – бұл кәсіпорынның болашақтағы көзқарасы	болжамдар , жобалар,
Э.А. Уткин	Стратегиялық жоспарлау - адамдардың практикалық іс- әрекетінің ерекше түр	болжамдар , жобалар, бағдарламалар

Көптеген кәсіпорындарда бюджеттеу және стратегиялық басқару негізгі әдіс болып табылмайды. Мұндай компания ішіндегі басқару жүйесі, сондай-ақ қолданылатын әдістеме стратегиялық менеджментте қабылданбайды. Мұндай жүйе ресурстарды басқаруға қажетті ақпаратты беруі екіталай. Заманауи көлік компанияларының бюджеттеуді енгізудегі негізгі кедергісі дәстүрлі есеп жүйесінде қалыптасқан ақпаратты осы тәсіл негізінде шығындарды басқару үшін пайдалану мүмкін еместігі болып табылады. Адамдардың көптеген топтары компанияның қызметіне, әсіресе оның нәтижелеріне қызығушылық

танытады, сондықтан пайданы талдаудың мақсаттары мүдделі пайдаланушылардың экономикалық мүдделеріне байланысты әртүрлі болуы мүмкін. Қаржылық нәтижелерді талдау мақсаттарын тұжырымдау пайда көрсеткіштері жүйесінен кәсіпорын қызметінің негізгі нәтижелі көрсеткішін таңдауға ғана емес, сонымен қатар талдау әдістемесін, талдаудың уақыттық көкжиегін және басқа да әдістемелік аспектілерді таңдауға әсер етеді. .

Кәсіпорын қызметінің тиімділігін бағалау оған қатысты сыртқы және ішкі субъектілерді – өз мүдделері негізінде оны зерттейтін ақпаратты пайдаланушыларды қызықтырады (2 кесте). Осылайша, компанияның шығындар деңгейін және қаржылық нәтижелерін бағалау кезінде мүдделі тараптардың әртүрлі санаттары үшін белгілі бір көрсеткіштің бірдей емес маңыздылығын ескеру қажет.

Кесте 2. «MGN sky future» ЖШС көлік-экспедиторлық компаниясы қызметінің нәтижелері туралы аналитикалық ақпаратты пайдаланушылар және оларды қызықтыратын көрсеткіштер

Пайдаланушылар	Кәсіпорынға қосқан үлес	Күтілу өтемақы	Тиімділік көрсеткіші	Пайда көрсеткіші
Меншік иелері	Меншікті капитал	Дивидендтер	Қаржылық нәтижелер, қаржылық тұрақтылық	Таза пайда
Қарыз берушілер (кредиторлар)	Қарыз капиталы	Пайыздар	Өтімділік	Жалпы пайда
Әкімшілік	Білім, құзыреттілік	Жалақы	Кәсіпорын қызметінің барлық аспектілері	Барлық пайда көрсеткіштері, қайта инвестицияланған пайда
Қызметкерлер	Еңбек шығындары	Жалақы және әлеуметтік қажеттіліктерге аударымдар	Қаржылық нәтижелер	Жалпы пайда, таза пайда (нәтижелер бойынша сыйлықақы беру кезінде)

Жеткізушілер	Тауарлық-материалдық құндылықтарды жеткізу	Тауарлық-материалдық құндылықтардың бағасы	Қаржылық жағдайы	Жалпы пайда
Сатып алушылар	Тауарларды сатып алу	Тауардың бағасы	Қаржылық жағдайы	Жалпы пайда
Салық органдары	Ұйымның инфрақұрылымы	Салықтар	Қаржылық нәтижелер, сату көлемі	Салық салуға дейінгі пайда (баланстық пайда)

Дәстүрлі бухгалтерлік қаржылық есеп беру ұйымның қызметі туралы ақпаратқа сыртқы пайдаланушылардың қажеттіліктеріне бағытталғаны анық. Кәсіпорын қызметінің нәтижелері туралы ақпаратты ішкі пайдаланушылар ретінде басқарушы қызметкерлердің қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін басқарушылық есеп жүйесі шығындарды басқаруға назар аудару тұрғысынан ерекше мәнге ие. Заманауи ұйым үшін қаржылық есеп пен салық есебін жүргізу міндеті заңмен бекітілгендіктен, көптеген көлік компаниялары басқарушылардың шығындар туралы ақпаратқа деген қажеттіліктерін және оны жүргізуге қосымша шығындарға байланысты жалпы басқарушылық есептің орындылығын елемейді. Сонымен қатар дәстүрлі бухгалтерлік есеп жүйесі өте ақпараттылығы жоқ және кәсіпорынның шығындарды басқару жүйесінің қажеттіліктеріне бейімделмеген. Нәтижесінде, көптеген ірі кәсіпорындарда шығындарды есепке алу бүкіл бухгалтерлік есеп жүйесінен автономды түрде бар, дәстүрлі бухгалтерлік есеп деректерін бюджеттеуге бейімдеу үшін қосымша шығындар қажет болады [10]. Бухгалтерлік есеп деректері бюджет жүйесінде түбегейлі әртүрлі позициялардан талданады және топтастырылады, нақты және негізделген басқару шешімдерін қабылдауға негіз болады.

Заманауи көлік кәсіпорны бір-бірімен өзара әрекеттесетін көптеген құрылымдық бөлімшелері бар тармақталған құрылымға ие. Әрбір құрылымдық бөлімше көптеген нақты функциялар мен процестерді орындайды.

Қорытынды:

Осылайша, зерттеуде көрсетілген қызметтердің құнын бағалау және оңтайландырудың технологиялық моделі процеске бағытталған шығындар бюджетіне негізделуі ұсынылады. Схемалық түрде бұл модель келесі пішінге ие болады.

Әзірленген модельді толық ауқымды практикалық іске асыру үшін байланыс қызметтерінің өзіндік құнын мониторингілеудің, бағалаудың және оңтайландырудың автоматтандырылған жүйесін әзірлеу қажет. Бұл жағдайда коммерциялық (бизнес-процестер) және технологиялық аспектідегі

(технологиялық процестер) процестік тәсілді сипаттау және салыстырмалы талдау қажет болып көрінеді.

Бизнес-процестердің жиынтығы ретінде процеске бағытталған басқаруға салалық ерекшеліктер (саланың барлық кәсіпорындарына тән), сыртқы ортамен (байланыс қызметтерін пайдаланушымен, кредиторлар тұтынушыларымен, мемлекеттік институттармен) өзара іс-қимыл ерекшеліктері және Компанияның ішкі ортасының ерекшеліктері әсер етеді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

Абрамс Р. Бизнес-план на 100%. Стратегия и тактика эффективного бизнеса / Р. Абрамс. — М.: Альпина Паблишер, 2019. — 486 с.

Бекетова О.Н. Бизнес-планирование. — М.: Т8, 2020. — 160 с.

Адилова Д.А., Кулибаев Б.Т. Теоретические основы разработки стратегии развития компании // Экономика и современный менеджмент: теория и практика. - 2015. - № 53. - С. 38 - 45.

Бороненкова С.А., Матвеева В.С., Чепулянис А.В. Понятие, цели, задачи и методы стратегического анализа в управлении хозяйствующим субъектом // Экономика и предпринимательство. - 2017. - № 8-2. - С. 599 - 605.

Веснин В.Р. Стратегическое управление. - М.: Проспект, 2018. - 328 с.

Егоршин А.П., Гуськова И.В. Стратегический менеджмент. - М.: Юрайт, 2017. - 292 с.

Жердева И.В., Симоненко Н.Н. Принципы разработки и принятия решений по стратегии бизнеса // Научный альманах. - 2015. - № 5. - С. 25 - 32. — 314 с.

Купцова Е. В. Бизнес-планирование. — М.: Юрайт, 2020. — 436 с.

MPHTI 06.73.55

JEL: G01. G39. 042

Шманова Н.С.

academic school "business and management", master's degree in economics, Q University, Almaty, Republic of Kazakhstan, e-mail: nurks_20_10@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7324-7632>

Алиева Актolkын Бахытжанкызы

a graduate student, according to the Accounting and auditing educational program

Коммерциялық банкте несиелік тәуекелді басқару

Андатпа: Бұл мақалада әлемдік нарықтардағы дағдарыстық жағдайлар тәжірибесі негізінде жүргізілген талдау бүгінгі экономикалық жағдайларда банктік тәуекелдерді басқарудың маңыздылығын дәлелдеді. Қазіргі заманғы банктегі тәуекелдерді басқару процедураларына жүргізілген зерттеулер,

бақылау инфрақұрылымын және сәйкес ұйымдық құрылымды дамытуға айтарлықтай байыпты көзқарасты талап ететінін көрсетті.

Түйінді сөздер: коммерциялық банк, несие, несиелік тәуекелдер, басқару саясаты.

Аннотация: В данной статье анализ, проведенный на основе опыта кризисных ситуаций на мировых рынках, доказал важность управления банковскими рисками в современных экономических условиях. Исследования процедур управления рисками в современном банке показали, что это требует достаточно серьезного подхода к развитию инфраструктуры контроля и соответствующей организационной структуры.

Ключевые слова: коммерческий банк, кредит, кредитные риски, политика управления.

КІРІСПЕ:

Қазіргі уақытта отандық банк жүйесінің жаһандық экономиканың тұрақсыздығына осалдығы тәуекелдерді басқаруды күшейту қажеттілігіне ықпал етуде. Банктік қауіптердің ең маңызды құрамдас бөлігі несиелік тәуекел болып табылады, өйткені әлемдегі банктердің сәтсіздігінің көпшілігі қарыз алушылардың несиелер бойынша дефолтқа және банктердің ойластырылмаған тәуекелдерді басқару саясатына байланысты.

Қазақстандық банктер үшін бұл проблеманың өзектілігі дамыған елдердегі банктердің ұқсас көрсеткіштерінің деңгейінен екі-үш есе жоғары олардың несие портфельдері бойынша мерзімі өткен және күмәнді қарыздардың жоғары қарқынымен айқындалады. Сондықтан, дер кезінде шешілуі жекелеген банктің тиімділігіне де, жалпы банк жүйесінің тұрақтылығына да байланысты болатын несиелік тәуекелді басқару мәселелері қазіргі жағдайда басты мәнге ие болып отыр.

Қазіргі жағдайдағы екінші деңгейлі банктердің несиелік тәуекелі несиелік тәуекелді басқару мәселелерін зерттеу қажеттілігі ұлттық экономиканың несиелік тәуекелді басқару мәселелерін шешуге бағытталған өзіндік ерекшеліктері бар және несиелік тәуекелді басқару деңгейін сипаттау үшін қолданылатын әдістерді белгілі бір түрлендіруді талап ететіндігімен түсіндіріледі.

Бұл жағдай республиканың экономикалық даму ерекшеліктерін ескере отырып, несиелік қамтамасыз етуді қамтамасыз ету тетіктерін әзірлеу қажеттілігін талап етеді, бұл қадағалау органының да, екінші деңгейлі банктердің де мақсаттарын, шараларын және нақты іс-әрекеттерін анықтауды қажет етеді. Жоғарыда айтылғандар қойылған мәселенің өзектілігі мен жан-жақтылығын, оның жеткіліксіз ғылыми дамуы мен практикалық маңыздылығын көрсетеді, бұл осы диплом тақырыбын таңдауға, оның мақсаттары мен міндеттерін анықтауға негіз болды деп ойлаймыз.

ЗЕРТТЕУ ӘДІСТЕМЕСІ:

Кәсіпкерлік қызмет «тәуекел» ұғымымен тығыз байланысты. Сондықтан нарықта тиімдірек нәтижеге жету үшін тәуекел дәрежесін дұрыс бағалау және тәуекелді басқара білу қажет.

Банк ісінде тәуекел – белгілі бір банктік операцияларды жүзеге асыру нәтижесінде қосымша шығын жұмсау салдарынан пайда алмау немесе өзінің ресурстарының бір бөлігін жоғалту қаупін білдіреді.

Тәуекелдерді басқару банк қызметінің негізі болып табылады және екінші деңгейлі банктердің операциялық қызметтерінің маңызды элементі болып табылады. Нарықтық тәуекел, несиелік тәуекел, өтімділік тәуекелі және операциялық тәуекел банктің өз қызметі барысында кездесетін негізгі тәуекелдер болып табылады.

Кәсіпкерлік қызмет, оның ішінде банк қызметінде кәсіпкер осы тәуекелдің сипаты мен көлемін анықтай отырып, өзі қабылдауға тиіс тәуекелдің белгілі бір мөлшері бар. Осылайша, кәсіпкерлік қызметті жүзеге асыру кез келген жағдайда заңды түрде бекітілген тәуекелмен байланысты.

Коммерциялық банктердің жұмысындағы негізгі принципі максималды пайда табу. Ал бұл принципке жетуге тәуекелділік кедергі болады. Басқаша айтқанда тәуекелділік - бұл уақиғаның құндық тұлғалану ықтималдылығының шығынға ұшырататындығын білдіреді. Тәуекелділік жоғары болған сайын, көп пайда табу мүмкіндігі де жоғары. Тәуекелділік қазіргі және келешектегі дамуы бағалаудың және нақты мәліметтердің ауытқуынан пайда болады. Бұл ауытқулар позитивті және негативті болуы мүмкін. Біріншіден, табыс табу мүмкіндігі айтылады, екіншіден, тәуекелділік туралы айтылады. Егерде тәуекелділік алдын-ала өлшеніп, бағаланып және сақтандырылып қойылған жағдайда ғана табыс табуға болады. Сол себепті экономикалық проблемалардың тәуекелділігінің коммерциялық банктер қызметтеріне, ең алдымен көңіл бөлінуі керек. Негізгі проблемаларға банк ісіндегі тәуекелдің сыныптамаcы, негізгі оның бағалаулары және есептеуінің әдістері жатады.

Нарықтық тәуекел. Нарықтық тәуекел валюталық, пайыздық мөлшерлеме және баға тәуекелдерін қамтиды.

Валюталық тәуекел. Банк қызметі барысында банк валюта бағамының ауытқуына ұшырайды. Бұл тәуекелді азайту үшін Банк өзінің ашық валюталық позицияларына мониторинг жүргізеді, сондай-ақ валютаны қайта бағалаудан түскен кірістер немесе шығыстар бойынша Банктің позициясын талдайды. Банктің ашық валюталық позицияларды қайта бағалауынан болатын шығындардың максималды мүмкін сомасын бағалау үшін валюталық VaR есептеледі. Сонымен қатар, Қазақстан Республикасы Ұлттық Банкінің талаптарына сәйкес, сондай-ақ оның ішкі құжаттарына сәйкес ашық валюталық позицияларға шектеулер бар. Егер Банкте алыпсатарлық валюталық позициялар болса, онда шығынды немесе табысты шектеудің максималды шегі жүйесі қолданылады.

Пайыздық тәуекел. Банк активтер, міндеттемелер және баланстан тыс құралдар бойынша нарықтық пайыздық мөлшерлемелердің қолайсыз өзгеруіне байланысты пайыздық тәуекелге ұшырайды. Пайыздық тәуекелді басқару үшін Банк пайыздық мөлшерлемелердің өзгеруіне сезімтал активтер мен

міндеттемелердегі олқылықтарды талдайды, бағалы қағаздар портфелінің пайыздық мөлшерлемелердің өзгеруіне абсолютті сезімталдығын бағалау үшін өзгертілген ұзақтығын талдайды және бақылайды, қаржы құралдары бойынша пайыздық тәуекелді есептейді. өзгермелі пайыздық мөлшерлемелермен пайыздық тәуекелді шектейді. [1]

Баға тәуекелі. Банк қаржы құралдарының нарықтық құнының қолайсыз өзгеруіне байланысты баға тәуекеліне ұшырайды. Бағалық тәуекелді барынша азайту мақсатында Банктің бағалы қағаздар портфелінің нарықтық құнын теріс қайта бағалауға байланысты шығындардың максималды мүмкін сомасын бағалау, бағалы қағаздар портфелінің құнын анықтаудың дұрыстығын бақылау мақсатында бағаның VaR бағасы есептеледі, нарықтық бағалардың өзгеруіне сезімтал қаржы құралдарымен операциялардан түсетін кірістер мен шығыстарды талдау және бақылау жүргізіледі. Банктің сатып алу-сату бойынша кірістерін, шығындарын және өзгерістерін талдау мақсатында қаржы құралдарын пайдаланудан Банктің кірістілігін бақылау қайта бағалау нәтижесінде қаржы құралдарының құнында бағалы қағаздар портфелінің құрылымы бойынша лимиттерді және жекелеген банктердің бағалы қағаздарына инвестициялау көлемінің лимиттерін қамтитын лимиттер жүйесі қолданылады. Егер портфельде алыпсатарлық мақсатта бағалы қағаздар болса, максималды шығын немесе табыс шектеулерінің stoploss/take-profit жүйесі қолданылады.

Өтімділік тәуекелі – бұл Банктің өз міндеттемелерін орындай алмауы немесе уақтылы орындамауымен байланысты тәуекел. Өтімділік тәуекелін басқару кезінде Банк ағымдағы және шұғыл өтімділік коэффициенттерінің, оның ішінде валюталық көрсеткіштердің орындалуын бақылайды; ҚРҰБ талабы бойынша өтімділікті жабу коэффициенті және таза тұрақты қаржыландыру коэффициенті, сондай-ақ оның ішкі құжаттарына сәйкес ішкі стандарттардың сақталуын бақылайды. Сонымен қатар, талаптар мен міндеттемелерді өтеу мерзімдеріндегі сәйкессіздіктер (өтімділік тапшылығы) бақыланады, өтімділік тәуекелінің «стрессті» жағдайларындағы Банк қызметінің сценарийлері әзірленіп, жүзеге асырылады.

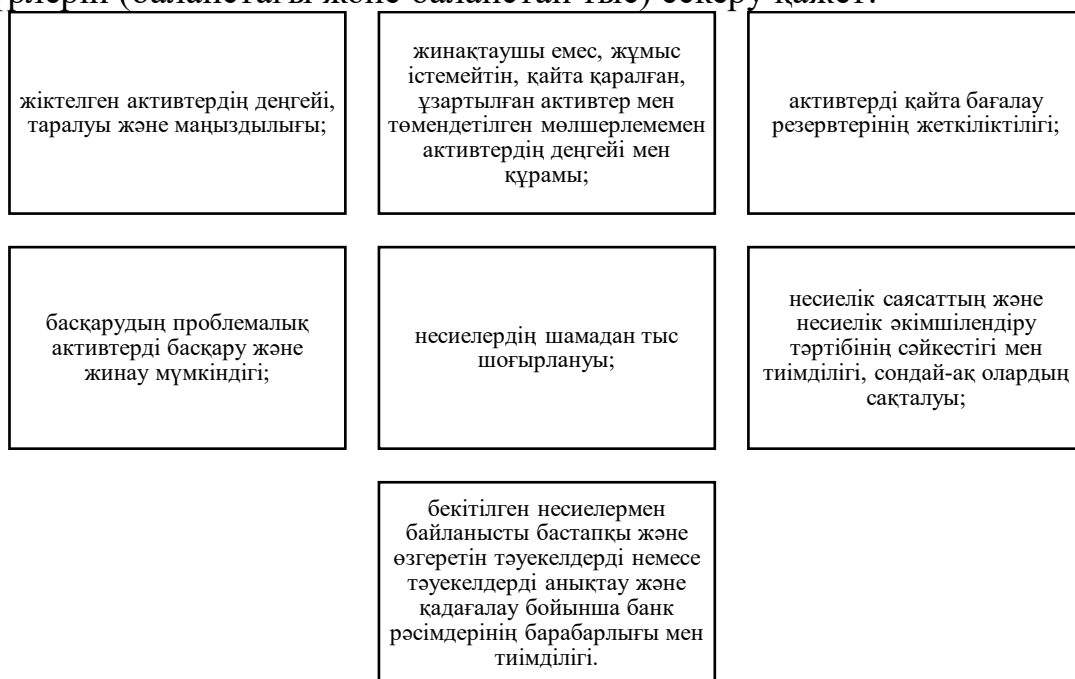
Елдік тәуекел. Банк өз қызметін көп жағдайда Қазақстан Республикасының аумағында жүзеге асырады, сондықтан оның қызметінің нәтижелері көп жағдайда Қазақстан Республикасында қалыптасқан экономикалық және саяси жағдайларға байланысты. Бұл ретте Банк резидент емес клиенттерді қаржыландыруды – заңды және жеке тұлғаларды несиелеуді (қолма-қол және қолма-қол ақшасыз), сондай-ақ резидент емес контрагенттермен банкаралық нарықта операцияларды жүзеге асырады. Бұл несиелік тәуекелді бағалау инвестициялаушы елдердің экономикалық және саяси жағдайын зерделеу және ел лимиттерін белгілеу арқылы барынша азайтылады.

Несиелік тәуекелдер банктердің сәтсіздігінің ең көп тараған себебі болып табылады, сондықтан барлық реттеушілер несиелік тәуекелдерді басқару стандарттарын белгілейді. Халықаралық қаржы нарықтарын қорғау үшін негізгі стандарттар несиелік тәуекелдерді басқарудың ұлттық тәсілдерін біріздендіруге

бағытталған халықаралық келісімдерде де жазылған. Тәуекелдерді дұрыс басқару несиелік операцияларға тән бар және ықтимал несиелік тәуекелдерді сәйкестендіруге негізделген. Осы тәуекелдерді жою шаралары несиелік тәуекелге қатысты нақты тұжырымдалған ұйымның саясатын және несиелік тәуекел бақыланатын параметрлерді белгілеуді қамтиды. Мұндай бақылау несиелік портфельдің барабар диверсификациясын қамтамасыз ететін саясат арқылы несиелік тәуекелді шектеуді қамтиды.

Несиелік тәуекелді басқарудың арнайы шаралары әдетте директиваның үш түрін қамтиды. Бірінші түрі несиелік тәуекелдерді шектеуге немесе төмендетуге бағытталған директивалар, мысалы, несиелердің шоғырлануы мен көлемін анықтау, банкке қатысы бар тұлғаларға несие беру немесе лимиттерден асып кету. Екінші түрге активтерді жіктеу директивалары жатады. Бұл банкті несиелік тәуекелге ұшырататын есептелген және төленбеген сыйақыны қоса алғанда, несиелер портфелін және басқа да несиелік құралдарды өтеу ықтималдығын талдауды қамтиды. Үшінші түрге— тек несиелер портфелі үшін ғана емес, сонымен бірге шығынға әкелетін барлық басқа активтер үшін несиелік провизиялар бойынша директивалар жатады. [6]

Несиелік тәуекелді басқару функциясын талдау кезінде келесі факторларды анықтау үшін несиелерді және несиелік құралдардың барлық басқа түрлерін (баланстағы және баланстан тыс) ескеру қажет:

Сурет 1. Несиелік тәуекелдерді басқару функциялары

Несиені мақұлдау кезінде өкілеттіктерді нақты бөлу ақылға қонымды және мақсатқа сай шешімдердің қабылдануын қамтамасыз етуге көмектеседі. Субъектілерде белгіленген өтеу шарттарына сәйкес негізгі қарызды, пайыздарды және басқа да шығындарды өндіруді басқару процедуралары болуы керек. Сондай-ақ NPL мәселесін шешудің кейбір механизмдері, сондай-ақ дефолт жағдайында кредиторлардың құқықтарын қамтамасыз ету тетіктері

болуы керек. Банктің есеп беру жүйелері несие портфелінің жай-күйі туралы нақты және уақтылы есептерді ұсынуы керек, бұл ретте қарыз алушылар туралы егжей-тегжейлі, өзекті ақпаратты жинау тәуекелді бағалау процесінің артықшылығы болып табылады.

Шешім процедуралары несиелік тәуекелді басқарудың маңызды элементі болып табылады. Проблемалық несиелер бойынша дер кезінде шара қолданбаса, оларды күшейту немесе олардан ақша тарту мүмкіндігі толығымен жоғалуы мүмкін, нәтижесінде залал банктің төлем қабілеттілігіне қауіп төндіретіндей дәрежеде ұлғаюы мүмкін. Есеп айырысу рәсімдерін бағалау кезінде бөлімдер мен жауапты қызметкерлердің қызметін талдауды қоса алғанда, осы функцияны ұйымдастыруды қарастырған жөн. Нәтижесінде берешекті өндіріп алу бөлімшелерінің іс-әрекетінің тиімділігі анықталуы керек; қанша табысты жинау әрекеті болды (олардың саны мен көлемі) және әрбір жағдай үшін орташа алғанда қанша уақыт қажет болды. Бұл процеске жоғары басшылықтың қатысуын да бағалау керек.

Есеп айырысу кезінде әрбір несие мен қарыз алушыны жеке қарастыру керек.

Әдеттегі шешім стратегиясы мыналардан тұрады:

- банк ұшырайтын несиелік тәуекелдерді азайту; мұны істеу үшін, мысалы, қарыз алушыны қосымша капитал, қаражат, кепіл немесе кепілдік беруге мәжбүрлеу;

- кеңес беру, операциялық шығындарды азайту және кірісті ұлғайту бойынша бағдарламаны әзірлеу, активтерді сату, қарызды қайта құрылымдау бағдарламасын құру сияқты қарыз алушының несиеге қызмет көрсету және төлем қабілеттілігін арттыруға мүмкіндік беретін мәселелерді бағалау және шешімдерді табу үшін қарыз алушымен жұмыс жасау немесе несие шарттарын өзгерту;

- қарыз алушыны басқаруды неғұрлым несие қабілетті тұлғаға беру немесе оны сатуды ұйымдастыру; бірлескен кәсіпорынды ұйымдастыру;

- қарызды соттан тыс реттеу немесе сотқа талап қою, кепілдіктерді пайдалану, кепілді өндіріп алу немесе кепілді жою арқылы өтеу.

Банктердің реттеуші органдарға және басқа да мүдделі тараптарға банктердің қаржылық жағдайын дұрыс бағалай алуы үшін қажетті ақпаратты беруі өте маңызды, өйткені әртүрлі елдердегі банктерде несиелерді жіктеудің әртүрлі ережелері, резервтік талаптар, проблемалық несиелерді өңдеу тәжірибесі, сондай-ақ кәсібилік дәрежесі әртүрлі болып келеді. Базель комитеті ұсынған несиелік тәуекелдер туралы есеп беру қағидаттарын Банктік қадағалау жөніндегі органдар бақылап отыруы керек. Атап айтқанда, келесі ақпаратты ашу қажет:

несиелер мен құнсыздану жорамалдары бойынша есеп беруде қолданылатын саясаттар мен әдістер (мысалы, провизиялар үшін);

тәуекелдерді басқару саясаты және оларды бақылау;

несиелер, соның ішінде әлсіреген және мерзімі өткен, сондай-ақ қарыз алушылардың негізгі санаттары және географиялық аймақтар бойынша тиісті

жалпы резервтер мен арнайы резервтер, резервтердегі өзгерістерді салыстыру әдістері;

ірі несиелер, банкке қатысты тұлғаларға несиелер;

бастапқы несиелік келісімдерден ерекшеленетін қарыз сомалары (және басқа да қатысты ақпарат), мысалы, егер олар қайта құрылымдалған болса.

Қорытынды:

Несиелік тәуекелдерді басқарудың мәні ашылды. Кез келген банктің қызметінің табыстылығы банктің берген несиелерінің сапасына, яғни оның қайтарымдылық дәрежесіне тікелей байланысты. Несиенің уақытылы қайтарылмауы банктің зиян шегуіне итермелейді. Сондықтан да банктер несиелік тәуекелді басқару шараларымен уақытылы айналысып отыруға тиіс.

Несиелік тәуекелді басқару жүйесінің негізгі элементтеріне жататындар: несиелік қызметті ұйымдастыру;

лимиттер белгілеу;

несиелік ұсынысты бағалау және қарыз алушының несиелік қабілетін бағалау;

несиелік тәуекел деңгейіне байланысты несиелерге рейтинг қою және белгіленген лимиттермен салыстыру;

несиелер бойынша мүмкін болар зияндарды есепке ала отырып, сыйақы мөлшерлемесін анықтау;

несиелік шешімдерді қабылдау барысында құзіретті бөлу – несиелерді авторизациялау;

несиелік мониторинг;

несиелік портфельді басқару;

проблемалық несиелерді қалпына келтіру.

Несиелік тәуекелді басқарудың арнайы шаралары әдетте директиваның үш түрін қамтиды. Бірінші түрі несиелік тәуекелдерді шектеуге немесе төмендетуге бағытталған директивалар, мысалы, несиелердің шоғырлануы мен көлемін анықтау, банкке қатысы бар тұлғаларға несие беру немесе лимиттерден асып кету. Екінші түрге активтерді жіктеу директивалары жатады. Бұл банкті несиелік тәуекелге ұшырататын есептелген және төленбеген сыйақыны қоса алғанда, несиелер портфелін және басқа да несиелік құралдарды өтеу ықтималдығын талдауды қамтиды. Үшінші түрге – тек несиелер портфелі үшін ғана емес, сонымен бірге шығынға әкелетін барлық басқа активтер үшін несиелік провизиялар бойынша директивалар жатады.

Коммерциялық банктің несиелік тәуекелдерін басқару саясатын қалыптастыруды анықтайтын факторлар анықталды. Несие саясатын қалыптастыру кезінде банк бірқатар объективті және субъективті факторларды ескеруі керек: макроэкономикалық, салалық және аймақтық және банкішілік. Коммерциялық банктің несие саясаты объективті бастама көтереді (ол елдің Ұлттық банкінің бірыңғай ақша-несие саясатына қайшы келмеуі керек) және сонымен бірге ол коммерциялық банктің стратегиясы мен тактикасымен анықталады, яғни несие саясатының дуалистік сипатын ұлттық және жеке саясаттың көрінісі ретінде анықтауға мүмкіндік беретін субъективті бастама.

Коммерциялық банктің несие саясатын қалыптастыру процесінде объективті және субъективті тәсілдердің бірлігі коммерциялық банктің қызметіне әсер ететін, оның саясатын анықтайтын барлық факторларды барынша ескеруге және нәтижесінде банктің ең ұтымды, оңтайлы, тиімді несие саясатын жасауға мүмкіндік береді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Жаналинов Б.Н. Банк тәуекелдері: Оқу құралы. – Алматы, Экономика баспасы. 2013 – 184 б.
2. Мақыш С. Ж. Банк ісі: Оқулық. Алматы: Издат-Маркет, 2015. 441
3. Казимагомедов А. А. Банковское дело: организация деятельности центрального банка и коммерческого банка, небанковских организаций : учебник / А.А. Казимагомедов. – Москва : ИНФРА-М, 2020. – 502 с.
4. Абалакина Т.В., Абалакин А.А. Цели и приоритеты кредитной политики при формировании стратегии развития коммерческих банков: № 3 (22); [Издательский центр "Науковедение"](#) (Москва) , 2014. - с.12-28.
5. Қазақстан Республикасының «Азаматтық кодексі» 27.12.1994 ж. № 268-ХІІІ, 364-366 баптар (27.01.2022 ж. берілген өзгерістер мен толықтырулармен).
6. «Банк және банк қызметі туралы» Қазақстан Республикасының 31.08.1995 ж. № 2444 Заңы (12.01.2022 ж. берілген өзгерістер мен толықтырулармен).
7. «Ұлттық Банкі туралы» 30.03.1995 жылғы Қазақстан Республикасының Заңы (27.01.2022 ж. берілген өзгерістер мен толықтырулармен).
8. Төлемдер және төлем жүйелері туралы Қазақстан Республикасының Заңы, 26.07. 2016 ж., № 11-VІ ҚРЗ.
9. Жуков Е.Ф. Банковское дело: Учебник / Е.Ф. Жуков. — Люберцы: Юрайт, 2015. — 591 с.

МРНТИ 06.52.13

Абжалелова Ш. Р.

Deputy head of the academic school "business and management", docent Q University, Almaty, Republic of Kazakhstan, e-mail: abzhalel.2004_1979@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2188-6280>, [Scopus Author ID: 57215418601](#)

Алиева Р. М.

is a graduate student in the educational program Accounting and Auditing at Q University

Финансовая устойчивость как одна из составляющих оценки финансового состояния предприятия

Abstract: The financial condition of a business can be stable, unstable, or in crisis. The ability to make payments on time and to finance its operations on an extended basis shows its good financial condition. One of the

most significant characteristics of a company's financial position is the stability of its operations over the long term. This is primarily related to the overall financial structure of the company and the degree of its reliance on creditors and investors. Therefore, many business owners, including those in the public sector, prefer to use as little of their own money as possible in their businesses and finance them with borrowed funds. This requires an understanding of the concept of financial stability and in-depth knowledge of theoretical and practical aspects of its management. The lack of competitiveness in many types of goods and services exacerbates the problem of financial insecurity, which is directly linked to ensuring the financial stability of businesses. This first reason for differences in approaches to evaluating the financial stability of companies is significant in terms of its semantic content, but not significant in the number of indicators used. The essence of this difference is reflected in the following question: does the composition of a company's assets matter for determining its financial stability? If we focus on this aspect of the company's economic potential, we can essentially ignore the sources of financing and, more specifically, its capital. In this case, capital refers to both sources of own funds and long-term liabilities, which are all based on data from the balance sheet. A thorough analysis of a company's financial condition is one of the main components of successful business. The analysis of activities allows you to evaluate the current state of the company, consider risks and opportunities, and provide an accurate forecast for the future.

Keywords: financial stability, multinational corporations, solvency, creditworthiness, profitability, sustainable development, financial instability.

Анатпа: Кәсіпорынның қаржылық жағдайы тұрақты, тұрақсыз және дағдарысты болуы мүмкін. Кәсіпорынның төлемдерді уақтылы жүргізу және өз қызметін ұзақ мерзімді негізде қаржыландыру қабілеті оның жақсы (тұрақты) қаржылық жағдайын көрсетеді. Компанияның қаржылық жағдайының маңызды сипаттамаларының бірі-ұзақ мерзімді перспективада оның қызметінің тұрақтылығы. Бұл, ең алдымен, компанияның жалпы қаржылық құрылымына, оның несие берушілер мен инвесторларға тәуелділік дәрежесіне байланысты. Осылайша, көптеген кәсіпкерлер, соның ішінде экономиканың мемлекеттік секторының өкілдері бизнеске ең аз меншікті қаражатты салуды және оны қарыз қаражаты есебінен қаржыландыруды жөн көреді. Ол үшін қаржылық тұрақтылықтың мәнін білу, оны басқарудың теориялық және практикалық мәселелерін терең зерттеу қажет. Тауарлар мен қызметтердің көптеген түрлерінің бәсекеге қабілетсіздігі, бұл қаржылық қауіпсіздік мәселесін күшейтеді, оның шешімі кәсіпорындардың қаржылық тұрақтылығын қамтамасыз етуге тікелей байланысты. Компанияның қаржылық тұрақтылығын бағалау тәсілдеріндегі айырмашылықтардың бірінші себебі көрсеткіштер саны бойынша маңызды емес, бірақ оның семантикалық мазмұны жағынан өте маңызды. Оның мәні келесі сұрақта көрсетілген: компанияның активтерінің құрамы оның қаржылық тұрақтылығын сипаттау үшін маңызды ма? Компанияның экономикалық әлеуетінің осы жағын бағалай отырып, негізінен тек қаржыландыру көздеріне, дәлірек айтсақ, оның капиталына назар аударуға

болады, бұл жағдайда меншікті қаражат көздері мен ұзақ мерзімді міндеттемелер түсініледі. Содан кейін барлық көрсеткіштер баланстық міндеттеме деректеріне негізделеді. Компанияның қаржылық жағдайын мұқият талдау коммерциялық табыстың құрамдас бөліктерінің бірі болып табылады. Қызметті талдау компанияның ағымдағы жағдайын бағалауға, тәуекелдер мен қолайлы факторларды ескеруге, сондай-ақ болашаққа барабар болжам жасауға мүмкіндік береді.

Түйінді сөздер: қаржылық тұрақтылық, трансұлттық корпорациялар, төлем қабілеттілігі, несиелік қабілеттілік, кірістілік, тұрақты даму, қаржылық тұрақсыздық.

Аннотация: Финансовое состояние бизнеса может быть стабильным, нестабильным или кризисным. Способность своевременно осуществлять платежи и финансировать свою деятельность на длительной основе свидетельствует о его хорошем финансовом состоянии. Одной из наиболее важных характеристик финансового положения компании является стабильность ее деятельности в долгосрочной перспективе. В первую очередь это связано с общей финансовой структурой компании и степенью ее зависимости от кредиторов и инвесторов. Поэтому многие владельцы бизнеса, в том числе в государственном секторе, предпочитают использовать в своем бизнесе как можно меньше собственных средств и финансировать его за счет заемных средств. Это требует понимания концепции финансовой стабильности и глубоких знаний теоретических и практических аспектов управления ею. Неконкурентоспособность многих видов товаров и услуг усугубляет проблему финансовой незащищенности, которая напрямую связана с обеспечением финансовой стабильности предприятий. Эта первая причина различий в подходах к оценке финансовой устойчивости компаний существенна с точки зрения ее смыслового содержания, но незначительна по количеству используемых показателей. Суть этого различия отражена в следующем вопросе: имеет ли значение состав активов компании для определения ее финансовой устойчивости? Если мы сосредоточимся на этом аспекте экономического потенциала компании, мы можем, по сути, проигнорировать источники финансирования и, более конкретно, ее капитал. В данном случае под капиталом понимаются как источники собственных средств, так и долгосрочные обязательства, которые основаны на данных бухгалтерского баланса. Тщательный анализ финансового состояния компании - одна из главных составляющих успешного бизнеса. Анализ деятельности позволяет оценить текущее состояние компании, учесть риски и возможности, а также дать точный прогноз на будущее.

Ключевые слова: финансовая устойчивость, транснациональные корпорации, платёжеспособность, кредитоспособность, рентабельность, устойчивое развитие, финансовая неустойчивость.

Под финансовым состоянием понимается способность предприятия финансировать свою деятельность. Оно характеризуется обеспеченностью

финансовыми ресурсами, необходимыми для нормального функционирования предприятия, целесообразным их размещением и эффективным использованием, финансовыми взаимоотношениями с другими юридическими и физическими лицами, платежеспособностью и финансовой устойчивостью. Чтобы развиваться в условиях рыночной экономики и не допустить банкротства предприятия, нужно знать, как управлять финансами, какой должна быть структура капитала по составу и источникам образования, какую долю должны занимать собственные средства, а какую — заемные. Следует знать и такие понятия рыночной экономики, как финансовая устойчивость, платежеспособность, деловая активность, рентабельность и др. [1-3].

Главная цель анализа — своевременно выявлять и устранять недостатки в финансовой деятельности и находить резервы улучшения финансового состояния предприятия и его платежеспособности. При этом необходимо решать следующие задачи:

1) на основе изучения взаимосвязи между разными показателями производственной, коммерческой и финансовой деятельности дать оценку выполнения плана по поступлению финансовых ресурсов и их использованию с позиции улучшения финансового состояния предприятия;

2) прогнозировать возможные финансовые результаты, экономическую рентабельность исходя из реальных условий хозяйственной деятельности, наличия собственных и заемных ресурсов и разработанных моделей финансового состояния при разнообразных вариантах использования ресурсов;

3) разрабатывать конкретные мероприятия, направленные на более эффективное использование финансовых ресурсов и укрепление финансового состояния предприятия.

Для оценки устойчивости финансового состояния предприятия используется система показателей, характеризующих изменения:

- структуры капитала предприятия по его размещению и источникам образования;
- эффективности и интенсивности использования капитала;
- платежеспособности и кредитоспособности предприятия;
- запаса финансовой устойчивости предприятия.

Анализ финансового состояния предприятия основывается главным образом на относительных показателях, так как абсолютные показатели баланса в условиях инфляции сложно привести к сопоставимому виду. Относительные показатели финансового состояния анализируемого предприятия можно сравнить:

- с общепринятыми «нормами» для оценки степени риска и прогнозирования возможности банкротства;
- с аналогичными данными других предприятий, что позволяет выявить сильные и слабые стороны предприятия и его возможности;
- с аналогичными данными за предыдущие годы для изучения тенденции улучшения или ухудшения финансового состояния предприятия.

Анализом финансового состояния занимаются не только руководители и соответствующие службы предприятия, но и его учредители, инвесторы — с

целью изучения эффективности использования ресурсов; банки — для оценки условий кредитования и определения степени риска; поставщики — для своевременного получения платежей; налоговые инспекции — для выполнения плана поступления средств в бюджет и т.д. В соответствии с этим анализ делится на внутренний и внешний (рис. 1).

Рисунок 1 — Направления анализа хозяйственной деятельности предприятия

Внутренний анализ проводится службами предприятия, его результаты используются для планирования, контроля и прогнозирования финансового состояния предприятия. Его цель — обеспечить планомерное поступление денежных средств и разместить собственные и заемные средства таким образом, чтобы получить максимальную прибыль и исключить банкротство.

Внешний анализ осуществляется инвесторами, поставщиками материальных и финансовых ресурсов, контролирующими органами на основе публикуемой отчетности. Его цель — установить возможность выгодного вложения средств, чтобы обеспечить максимум прибыли и исключить потери. Внешний анализ имеет следующие особенности:

множественность субъектов анализа, пользователей информацией о деятельности предприятия;

разнообразие целей и интересов субъектов анализа;

наличие типовых методик, стандартов учета и отчетности;

ориентация анализа только на внешнюю отчетность;

ограниченность задач анализа при использовании только внешней отчетности;

максимальная открытость результатов анализа для пользователей информации о деятельности предприятия.

Как известно, предприятие — сложное формирование, состоящее из партнерских групп, находящихся в тесном взаимном общении. Среди партнерских групп можно выделить основные и неосновные.

Перечень основных партнерских групп, их вклад в хозяйственную деятельность предприятия, требования в отношении компенсации своего

участия и интересы, которых они добиваются в предпринимательской деятельности, систематизированы в таблице.

Основные партнерские группы заинтересованы в успехах предприятия, так как от этого находится в прямой зависимости их благополучие.

К неосновным партнерским группам относятся группы, опосредованно заинтересованные в успехах предприятия — страховые компании, аудиторские и юридические фирмы и т.д.

Проведение горизонтального анализа позволяет сопоставить между собой величины конкретных статей баланса в абсолютном и относительном выражении за рассматриваемый период и определить их изменение.

Вертикальный анализ устанавливает структуру баланса и выявляет динамику ее изменения за анализируемый период (месяц, квартал, год).

Сопоставляя отдельные виды активов с соответствующими видами пассивов, определяют ликвидность баланса предприятия.

Таким образом, анализ финансовой отчетности является, по сути, предварительным анализом финансового состояния предприятия, позволяющим судить о его финансовой устойчивости и характере использования финансовых ресурсов.

Таблица 1 - Основные партнерские группы и их вклад в хозяйственную деятельность предприятия

Партнерские группы	Вклад партнерской группы	Требования компенсации	Объект финансового анализа
Собственники	Собственный капитал	Дивиденды	Финансовые результаты и финансовая устойчивость
Инвесторы	Заемный капитал	Проценты на вложенный капитал	Кредитоспособность
Руководители	Знание дела и умение руководить	Оплата труда и доля прибыли сверх оклада	Все стороны деятельности предприятия
Рабочие	Приведение в действие средств и предметов труда	Заработная плата, премии, социальные условия	Финансовые результаты предприятия
Поставщики средств и предметов труда	Обеспечение непрерывности и эффективности процесса производства продукции	Договорная цена	Платежеспособность

Покупатели (клиенты)	Реализация продукции	Договорная цена	Финансовые результаты предприятия
Налоговые органы	Услуги общества	Своевременная и полная оплата налогов	Финансовые результаты предприятия

Практика финансового анализа уже выработала методику анализа финансовых отчетов. Можно выделить шесть основных видов анализа [4-6]:

горизонтальный (временной) анализ — сравнение каждой позиции отчетности с предыдущим периодом;

вертикальный (структурный) анализ — определение структуры финансовых показателей;

трендовый анализ — сравнение каждой позиции отчетности с рядом предшествующих периодов и определение тренда, т.е. основной тенденции динамики показателя, очищенного от случайных влияний и индивидуальных особенностей отдельных периодов;

анализ относительных показателей (финансовых коэффициентов) — расчет числовых отношений различных форм отчетности, определение взаимосвязей показателей;

сравнительный анализ, который делится на:

а) внутрихозяйственный — сравнение основных показателей предприятия и дочерних предприятий, подразделений; межхозяйственный — сравнение показателей предприятия с показателями конкурентов, со среднеотраслевыми;

б) факторный — анализ влияния отдельных факторов (причин) на результативный показатель.

Анализ финансового состояния предприятия на этапе анализа финансовых отчетов начинается с

«чтения» бухгалтерского баланса, при этом выявляются важнейшие характеристики:

общая стоимость имущества предприятия;

стоимость иммобилизованных и мобильных средств;

величина собственных и заемных средств предприятия и др.

Актив баланса содержит сведения о размещении капитала, имеющегося в распоряжении предприятия, т.е. о вложениях в конкретное имущество и материальные ценности, о расходах предприятия на производство и реализацию продукции и об остатках свободной денежной наличности. Каждому виду размещенного капитала соответствует отдельная статья баланса. Укрупненная схема структуры активов баланса приведена на рисунке 2.

Рисунок – 2 Схема структуры активов

Основным признаком группировки статей актива баланса считается степень их ликвидности (быстрота превращения в денежную наличность). По этому признаку все активы баланса подразделяются на долгосрочные, или основной капитал (I раздел актива баланса), и текущие (оборотные) активы (II раздел актива баланса).

Средства предприятия могут использоваться в его внутреннем обороте и за его пределами (дебиторская задолженность, приобретение ценных бумаг, акций, облигаций других предприятий).

Размещение средств предприятия имеет очень большое значение в финансовой деятельности и повышении ее эффективности. От того, какие средства вложены в основные и оборотные средства, сколько их находится в сфере производства и в сфере обращения, в денежной и материальной форме, насколько оптимально их соотношение, во многом зависят результаты производственной и финансовой деятельности, следовательно, и финансовое состояние предприятия. В связи с этим в процессе анализа активов предприятия в первую очередь следует изучить изменения в их составе, структуре и дать им оценки. В процессе последующего анализа необходимо установить изменения в долгосрочных активах. Далее анализируются изменения по каждой статье текущих активов баланса как наиболее мобильной части капитала.

Увеличение денежных средств на счетах в банке свидетельствует, как правило, об укреплении финансового состояния предприятия. Их сумма должна быть такой, чтобы обеспечить погашение всех первоочередных платежей. Наличие больших остатков денежных средств на протяжении длительного времени может быть результатом неправильного использования оборотного капитала. Они должны быстро пускаться в оборот с целью получения прибыли путем расширения своего производства или вложения в акции и ценные бумаги других предприятий.

Необходимо проанализировать влияние на финансовое состояние предприятия изменения или увеличения счетов дебиторов. Если предприятие расширяет свою деятельность, то растут число покупателей и, как правило, дебиторская задолженность. С другой стороны, предприятие может сократить отгрузку продукции, тогда счета дебиторов уменьшатся. Следовательно, рост дебиторской задолженности не всегда оценивается отрицательно. Необходимо отличать нормальную и просроченную задолженности. Наличие последней

создает финансовые затруднения, так как предприятие будет чувствовать недостаток финансовых ресурсов для приобретения производственных запасов, выплаты заработной платы и на другие цели. Замораживание средств приводит к замедлению оборачиваемости капитала. Поэтому каждое предприятие заинтересовано в сокращении сроков погашения платежей.

В процессе анализа изучаются динамика, состав, причины и давность образования дебиторской задолженности, устанавливается, нет ли ее в составе сумм, нереальных для взыскания или таких, по которым истекают сроки исковой давности. Если они имеются, то необходимо срочно принять меры по их взысканию, включая и обращение в судебные органы. Для анализа дебиторской задолженности, кроме баланса, используются материалы первичного и аналитического бухгалтерского учета.

Большое влияние на финансовое состояние предприятия оказывает состояние производственных запасов. Наличие меньших по объему, но более подвижных запасов означает, что меньшая сумма наличных финансовых ресурсов находится в запасе. Накопление больших запасов свидетельствует о спаде активности предприятия.

На многих предприятиях большой удельный вес в текущих активах занимает готовая продукция, особенно в последнее время, в связи с конкуренцией, потерей рынков сбыта, низкой покупательной способностью хозяйствующих субъектов и населения, высокой себестоимостью продукции, неритмичностью выпуска и отгрузки и другими факторами.

Увеличение остатков готовой продукции на складах предприятия приводит также к длительному замораживанию оборотных средств, отсутствию денежной наличности, потребности в кредитах и уплате процентов по ним, росту кредиторской задолженности поставщикам, бюджету, работникам предприятия по оплате труда и т.д. В настоящее время это одна из основных причин спада производства, снижения его эффективности, низкой платежеспособности предприятий и их банкротства.

Для анализа состава, длительности и причин образования сверхнормативных остатков готовой продукции используются данные аналитического и складского учета, инвентаризации и оперативных данных отдела сбыта, службы маркетинга. С целью расширения и поиска новых рынков сбыта необходимо изучать пути снижения себестоимости продукции, повышения ее качества и конкурентоспособности, структурной перестройки экономики предприятия, организации эффективной рекламы и т.д.

Если в активе баланса отражаются средства предприятия, то в пассиве — источники их образования. Финансовое состояние предприятия во многом зависит от того, какие средства оно имеет в своем распоряжении и куда они вложены.

По степени принадлежности используемый капитал подразделяется на собственный (IV раздел баланса) и заемный (V и VI разделы баланса).

По продолжительности использования различают капитал долгосрочный, постоянный (перманентный) — IV и V разделы баланса и краткосрочный — VI раздел баланса. Структура пассива баланса приведена на рисунке 3.

Необходимость в собственном капитале обусловлена требованиями самофинансирования предприятий. Собственный капитал является основой независимости предприятия. Однако нужно учитывать, что финансирование деятельности предприятия только за счет собственных средств не всегда выгодно для него, особенно в тех случаях, когда производство носит сезонный характер. Тогда в отдельные периоды будут накапливаться большие средства на счетах в банке, а в другие периоды их будет не хватать. Кроме того, следует иметь в виду, что если цены на финансовые ресурсы невысокие, а предприятие может обеспечить более высокий уровень отдачи на вложенный капитал, чем платит за кредитные ресурсы, то, привлекая заемные средства, оно может повысить рентабельность собственного капитала.

В то же время, если средства предприятия созданы в основном за счет краткосрочных обязательств, то его финансовое положение будет неустойчивым, так как с капиталами краткосрочного использования необходима постоянная оперативная работа, направленная на контроль за их своевременным возвратом и привлечение в оборот на непродолжительное время других капиталов.

Следовательно, от того, насколько оптимально соотношение собственного и заемного капитала, во многом зависит финансовое положение предприятия.

Рисунок 3 – Схема структуры пассива баланса

В процессе анализа пассивов предприятия в первую очередь следует изучить изменения в их составе, структуре и дать им оценку.

Оценка изменений, которые произошли в структуре капитала, может быть разной с позиций инвесторов и предприятия. Для банков и прочих инвесторов ситуация более надежная, если доля собственного капитала у клиента больше 50 %. Это исключает финансовый риск. Предприятия же, как правило, заинтересованы в привлечении заемных средств. Получив заемные средства под меньший процент, чем рентабельность предприятия, можно расширить производство, повысить доходность собственного капитала.

При внутреннем анализе финансового состояния необходимо изучить динамику и структуру собственного и заемного капитала, выяснить причины

изменения отдельных слагаемых и дать оценку этим изменениям за отчетный период.

Привлечение заемных средств в оборот предприятия — нормальное явление. Это содействует временному улучшению финансового состояния при условии, что средства не замораживаются на продолжительное время в обороте и своевременно возвращаются. В противном случае может возникнуть просроченная кредиторская задолженность, что, в конечном итоге, приводит к выплате штрафов, применению санкций и ухудшению финансового положения.

Следовательно, разумные размеры заемного капитала способны улучшить финансовое состояние предприятия, а чрезмерные — ухудшить его. Поэтому в процессе анализа необходимо изучить состав, давность появления кредиторской задолженности, наличие, частоту и причину образования просроченной задолженности поставщикам ресурсов, персоналу предприятия по оплате труда, бюджету, установить сумму выплаченных санкций за просрочку платежей.

Средняя продолжительность использования кредиторской задолженности в обороте предприятия $T_{кз}$ рассчитывается следующим образом:

$$T_{кз} = \frac{\text{Средние остатки кредиторской задолженности} \times \text{Дни периода}}{\text{Сумм кредитовых оборотов по счетам расчетов с кредиторами}}$$

При анализе кредиторской задолженности следует учитывать, что она является одновременно источником покрытий дебиторской и кредиторской задолженности. Если первая превышает вторую, то это свидетельствует об иммобилизации собственного капитала в дебиторскую задолженность.

Таким образом, анализ структуры пассива баланса необходим для оценки рациональности формирования источников финансирования деятельности предприятия и его рыночной устойчивости.

Большинство методик анализа финансового состояния предприятия предполагает расчет групп показателей [7-9]:

- платежеспособности;
- кредитоспособности;
- финансовой устойчивости.

Оценка платежеспособности. Оценка платежеспособности предприятия производится с помощью коэффициентов платежеспособности, являющихся относительными величинами. Коэффициенты платежеспособности отражают возможность предприятия погасить краткосрочную задолженность за счет тех или иных элементов оборотных средств.

Для правильного вывода о динамике и уровне платежеспособности предприятия необходимо принимать в расчет следующие факторы:

- характер деятельности предприятия. Например, у предприятий промышленности и строительства велик удельный вес запасов и мал удельный вес денежных средств; у предприятий розничной торговли высока доля денежных средств, хотя значительны и размеры товаров для перепродажи и т.д.;
- условия расчетов с дебиторами. Поступление дебиторской задолженности через короткие промежутки времени после покупки товаров (работ, услуг)

приводит к небольшой доле в составе оборотных активов долгов покупателей и наоборот;

состояние запасов. У предприятия может быть излишек или недостаток запасов по сравнению с величиной, необходимой для бесперебойной деятельности;

состояние дебиторской задолженности: наличие или отсутствие в ее составе просроченных и безнадежных долгов.

Оценка кредитоспособности. Кредитоспособность — это возможность, имеющаяся у предприятия для своевременного погашения кредитов. Следует учесть, что кредитоспособность — это не только наличие у предприятия возможности вернуть кредит, но и уплатить проценты за него.

Для оценки кредитоспособности предприятия применяются различные методы. В идеальном случае наилучшим способом повышения кредитоспособности явился бы рост объема реализации при одновременном снижении чистых текущих активов, собственного капитала и дебиторской задолженности.

Под финансовой устойчивостью понимается такое состояние (экономическое и финансовое) предприятия, при котором платежеспособность постоянна во времени, а соотношение собственного и заемного капитала обеспечивает эту платежеспособность.

На практике увеличение объема реализации вызывает рост оборотных активов и в части запасов, и в части дебиторской задолженности; увеличиваются и долги предприятия, особенно в форме кредиторской задолженности, если не меняются состав кредиторов и договорные условия расчетов с ними. Это значит, что реальное повышение кредитоспособности будет достигнуто, если объем реализации увеличивается в большей степени, чем запасы и дебиторская задолженность, а кредиторская задолженность растет быстрее дебиторской.

Одна из важнейших характеристик финансового состояния — стабильность деятельности в свете долгосрочной перспективы. Она связана со структурой баланса предприятия, степенью его зависимости от кредиторов и инвесторов, с условиями, на которых привлечены и обслуживаются внешние источники средств.

Оценка финансовой устойчивости. В отличие от понятий «платежеспособность» и «кредитоспособность» понятие «финансовая устойчивость» — более широкое, так как включает в себя оценку разных сторон деятельности предприятия.

Для оценки финансовой устойчивости применяется система коэффициентов.

Финансовая неустойчивость считается допустимой, если соблюдаются следующие условия:

производственные запасы плюс готовая продукция равны или превышают сумму краткосрочных кредитов и заемных средств, участвующих в формировании запасов;

незавершенное производство плюс расходы будущих периодов равны или меньше суммы собственного оборотного капитала.

Устойчивость финансового состояния может быть восстановлена:

ускорением оборачиваемости капитала в текущих активах, в результате чего произойдет относительное его сокращение на тенге товарооборота, выручки;

обоснованным уменьшением запасов и затрат (до норматива);

пополнением собственного оборотного капитала из внутренних и внешних источников.

Таким образом, главной задачей финансового анализа является снижение неизбежной неопределенности, связанной с принятием экономических решений, ориентированных в будущее. При таком подходе финансовый анализ может использоваться как инструмент обоснования краткосрочных и долгосрочных экономических решений, целесообразности инвестиций; как средство оценки мастерства и качества управления; как способ прогнозирования будущих финансовых результатов. Финансовое прогнозирование позволяет в значительной степени улучшить управление предприятием за счет обеспечения координации всех факторов производства и реализации, взаимосвязи деятельности всех подразделений, и распределения ответственности. Степень соответствия выводов, сделанных в ходе анализа финансового состояния предприятия, реальности в значительной степени определяется качеством информационного обеспечения анализа. Несмотря на массу критики в адрес бухгалтерской отчетности в нашей стране, у внешних по отношению к предприятию субъектов никакой другой информации, как правило, нет. Эти лица используют публикуемую информацию и не имеют доступа к внутренней информационной базе предприятия. Финансовые отношения существуют объективно, но имеют конкретные формы проявления, соответствующие характеру производственных отношений в обществе. В современных условиях формы финансовых отношений претерпевают серьезные изменения. Становление рынка и предпринимательства в Казахстане предполагает не только разгосударствление экономики, приватизацию предприятий, их демонополизацию для создания свободного экономического сектора, развитие конкуренции, либерализацию цен и внешнеэкономических связей предприятий, но и финансовое оздоровление народного хозяйства, создание адекватной системы финансовых отношений.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

А.В. Гукова, И. Д. Аникина, А. В. Киров. Финансовая устойчивость организации: модель оценки и прогнозирования. С.46-53 // Финансовый менеджмент. – 2013–№3. Научная электронная библиотека «Elibrary.ru». Режим доступа: <http://elibrary.ru/item.asp?id=21013831>

Жмутина А.И. Диагностика финансово – экономической стабильности предприятий. Журнале научных публикаций аспирантов и докторантов.

Ковалев В. В., Ковалев Вит. В. Финансы организаций (предприятий): учеб. М.: ТК Велби, Изд-во Проспект, 2016. 352 с.

Кистерева Е. В. Анализ финансовых коэффициентов – способ восприятия и оптимизации баланса / Е. В. Кистерева // Финансовый менеджмент. – 2014. – №5. – С. 45–49.

Лытнева Н. А. Современные подходы совершенствования методологии механизма управления устойчивым развитием промышленных предприятий / Н. А. Лытнева // Научные записки ОрелГИЭТ. – 2014. – № 1 (9). – С. 121–127.

Мельникова Л. А., Денисенко И. С. Анализ финансовой устойчивости организации / Л. А. Мельникова, И. С. Денисенко // Современный бухучет. – 2014. – № 1. – С. 3–7.

Федорова Е. А., Довженко С. Е. Разработка методики оценки финансовой устойчивости организаций отрасли обрабатывающей промышленности / Е. А. Федорова, С. Е. Довженко // Финансы и кредит. – 2015. – № 25. – С. 2–10.

Фомин В. П. Формирование и анализ показателей финансового состояния организации / В. П. Фомин, Ю. А. Татаровский // Международный бухгалтерский учет. – 2014. – № 6. – С. 30–38.

Харитонов Н. Н. Некоторые подходы к управлению финансовой устойчивостью для повышения конкурентоспособности предприятия / Н. Н. Харитонов // Математические модели и информационные технологии и организации производства. – 2014. – № 1. – С. 28–31.

Щурина С. В., Михайлова М. В. Финансовая устойчивость компании: проблемы и решения / С. В. Щурина, М. В. Михайлова // Финансы и кредит. – 2016. – № 42. – С. 43–60.

МРНТИ 06.81.12
JEL: G01. G39. 042

Мухамедиева Г. М.

Head of the academic school "business and management", doctor, Q
University, Almaty, Republic of Kazakhstan, e-mail: murat_gulzada@mail.ru,
ORCID: <https://orcid.org/0009-0009-1617-7488>

Амалбаев А. Г.

a graduate student, according to the Management educational program

Клиенттік қатынастарды басқару стратегиясын әзірлеу ерекшеліктері

Abstract: In modern economic conditions, where one of the main conditions for the company's competitiveness is its customer orientation, the most promising strategy for strengthening the stability of the organization is Customer Relationship Management.

The presented scientific article examines the process of building a client relationship management strategy as a key stage, the results of which depend on the

ability of the organization to achieve its goals, and therefore require deep understanding and high-quality elaboration. In addition, the scientific article is to systematize the theoretical and methodological base and identify specific features of the development of a client relationship management strategy through a detailed consideration of the algorithm of this process.

Keywords: client, strategy, competitive, relationship, organization.

Андатпа: Компанияның бәсекеге қабілеттілігінің негізгі шарттарының бірі - оның клиентке бағдарлануы болып табылатын қазіргі экономикалық жағдайда ұйымның тұрақтылығын нығайтудың ең перспективалы стратегиясы клиенттермен қарым-қатынасты басқару болып табылады.

Ұсынылған ғылыми мақалада клиенттік қатынастарды басқару стратегиясын құру процесін негізгі кезең ретінде зерттейді, оның нәтижелері ұйымның мақсатына жету мүмкіндігіне байланысты, сондықтан терең түсінік пен сапалы пысықтауды қажет етеді. Сонымен қатар, ғылыми мақалада теориялық және әдіснамалық базаны жүйелеу және осы процестің алгоритмін егжей-тегжейлі қарау арқылы клиенттік қатынастарды басқару стратегиясын әзірлеудің нақты ерекшеліктерін анықтау болып табылады.

Түйінді сөздер: клиент, стратегия, бәсекеге қабілетті, қарым-қатынас, ұйым.

Аннотация: Наиболее перспективной стратегией укрепления устойчивости организации в современных экономических условиях, одним из основных условий конкурентоспособности компании является ее клиентоориентированность, является управление взаимоотношениями с клиентами.

В представленной научной статье исследуется процесс построения стратегии управления взаимоотношениями с клиентами как основной этап, результаты которого зависят от возможности достижения цели организации и, следовательно, требуют глубокого понимания и качественной проработки. Кроме того, научная статья представляет собой систематизацию теоретико-методологической базы и определение конкретных особенностей разработки стратегии управления клиентскими отношениями путем детального рассмотрения алгоритма этого процесса.

Ключевые слова: клиент, стратегия, конкурентоспособность, отношения, организация.

КІРІСПЕ:

Қазіргі экономикалық көріністер алдыңғы онжылдықтарда нарықта үстемдік еткен бизнесті басқарудың теориялық және практикалық тәсілдерінің негізгі екпінін өзгертті.

Байланыс саласындағы күрт технологиялық серпіліс, индустриалды кезеңнің аяқталуы және әлемді жаулап алған жаһандану зерттеушілер мен менеджерлердің назарын тауарлар мен өндірістік процестерден клиентке және оның қажеттіліктеріне айтарлықтай аударды. Ал, соңғы жылдардағы экономикалық дағдарыс компанияның ең күшті бәсекелестік

артықшылықтарының бірі оның клиенттермен тұрақты ұзақ мерзімді қарым-қатынаста болуы екенін көрсетті.

Зерттеушілердің бағалауы бойынша, клиенттік қатынастарды басқару стратегиясы ұйымның мақсаттарына жетудің ең арзан әдісі болып табылады және бұл мағынада оны кейде арзан өсу стратегиясы деп атайды. Шынында да, оны жүзеге асыру үшін компанияның меншікті ресурстары жеткілікті, оны басқарушылық іс-шаралардың мақсатты кешенін және қосымша шығындардың минималды мөлшерін қолдана отырып, қолда бар клиенттік база негізінде құруға болады. Алайда, отандық тәжірибеде клиентке бағытталған стратегия әлі кең таралмады, өйткені оның дамуы әлі де көптеген сұрақтар мен қиындықтарды тудырады, бұл оның нақты қасиеттері мен кәсіпкерлердің негізгі процестерін түсінбеуімен байланысты.

Клиенттік қатынастарды басқару стратегиясы, мәні бойынша, ұйымды басқарудың ерекше жүйесі болып табылады, онда оның барлық элементтері (құрылымы, бизнес-процестері, персоналы, білімі мен дағдылары, корпоративтік мәдениет пен этика және т.б.) тұтынушылық құндылықты құруға бағытталған. Мұндай стратегияны құру - бұл өте маңызды кезең, ол мақсатқа жетудің тиімділігі үшін маңызды, сондықтан менеджерлерден максималды қатысуды және өз іс-әрекеттерінің тәртібі мен сапасын нақты түсінуді талап етеді. Осыған байланысты клиенттік қатынастарды басқару стратегиясын әзірлеу алгоритмін егжей-тегжейлі зерттеу және осы процестің ерекшеліктерін қарастыру тәжірибеге бағытталған қазіргі заманғы өзекті міндет болып табылады⁷

Шетелдік әдебиеттерде клиентке бағдарлану тақырыбы шамамен 30 жыл бойы талқыланып келеді және осы уақыт ішінде тиісті мәселелер бойынша зерттеу бұрышы айтарлықтай кеңейді. Егер бастапқыда тұтынушыға бағдарлау, әдетте, маркетинг пен сату аясында қарастырылса, онда 2000 жылдары осындай идеялар ұйымдастырушылық басқару саласында да танымал болды. Осы кезеңде клиенттік қатынастарды басқару (ағылш. Customer Relationship Management-CRM) пәнаралық формат пен стратегиялық фокусты, содан кейін батыстық бизнес-ортада қолданбалы сұранысты тез алды, бұған ақпараттық технологиялар саласындағы қарқынды прогресс те ықпал етті. Осылайша, клиентке бағдарлану тұжырымдамасы сапалы дамыды, бұл бірқатар шетелдік мамандардың еңбектерінде көрінеді – Дж. Карри, А.Карри, Ф. Баттла, Дж.Г.Бойетта, Дж.Т. Бойетт, Ф. Котлер, Д. Белл, Р. Раста, Д., М. Роджерс және басқалар.

ЗЕРТТЕУ ӘДІСТЕМЕСІ:

Осы зерттеудің объектісі клиентке бағдарланған стратегияны әзірлеу процесі болғандықтан, оның негіздері ретінде мыналар пайдаланылды: теориялық тұрғыдан алғанда – микроэкономиканың, менеджменттің және маркетингтің негізгі ережелері мен заманауи тұжырымдамалары, оның ішінде клиентке бағдарлану, стратегиялық басқару, ұйымдарды дамыту және кәсіпкерлік мәселелеріне арналған шетелдік және ресейлік авторлардың әзірлемелері; ақпараттық-эмпирикалық бөлімде - бизнес-консультацияның тиісті салаларындағы мамандардың материалдары, сараптамалық

қауымдастықтардың аналитикалық деректері, сондай-ақ автордың клиенттермен жұмыс істеу және шағын және орта кәсіпкерлік құрылымдардың ұйымдастырушылық процестерін басқару саласындағы өзіндік практикалық тәжірибесі бар.

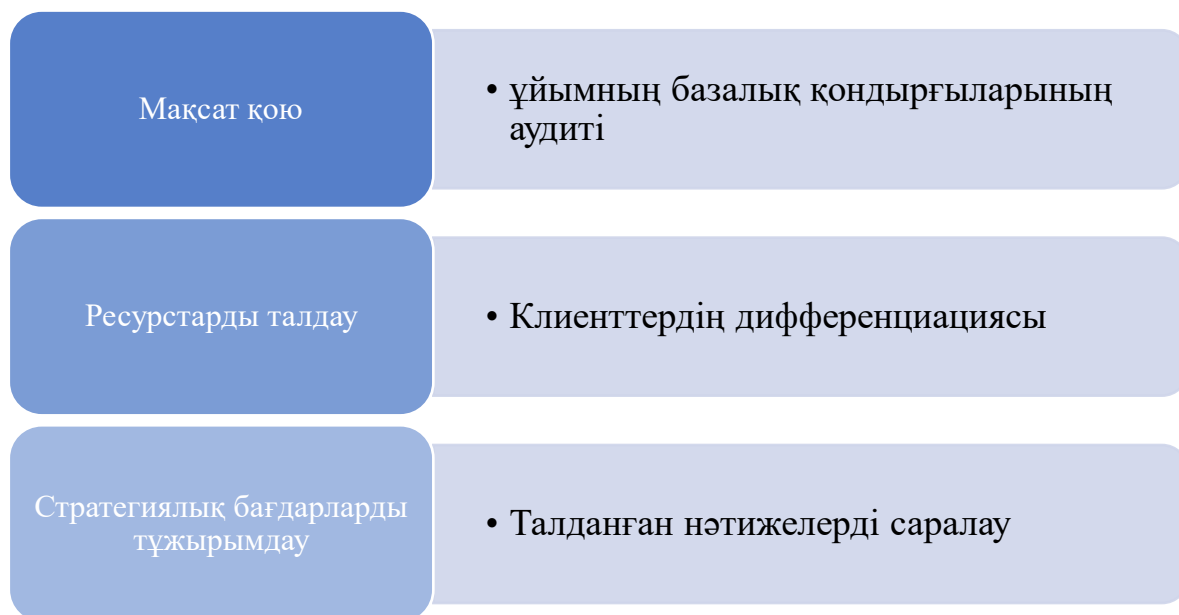
Қойылған міндеттерді шешу әдістемесі жүйелік тәсілге және бірқатар әмбебап жалпы ғылыми әдістерді – талдау, синтез, аналогия және модельдеуді қолдануға негізделген. Мысалы, зерттеу үшін деректерді жинау, қарау және жүйелеу процесінде индукция мен дедукция, контент-талдау және салыстырмалы талдау әдістері қолданылды, олар клиентке бағдарлану ұғымының қолданыстағы аспектілерін және оның ұйымның сәтті дамуы үшін қазіргі стратегиялық маңыздылығын анықтауға және біріктіруге бағытталған, сонымен қатар ұсынылған жұмыс мақсатында ақпаратты таңдаудың өзектілігі. Әрі қарай, заңдылықтарды жалпылау, теориялық векторды құру және осы мақаланың практикалық бағдарланған ұсыныстарын әзірлеу шеңберінде функционалды, стратегиялық және экономикалық талдау элементтері, сараптамалық бағалау әдістері, формализация және болжау әдістері, сондай-ақ ғылыми синтездеу және модельдеу әдістері қолданылды.

Клиенттік қатынастарды басқару стратегиясы өзінің орталық тұжырымдамасының табиғаты мен мәніне байланысты (яғни, белгілі бір экономикалық өзара әрекеттесу кезінде пайда болатын адамдар арасындағы қатынастар, адами қатынастардың ерекше түрі ретінде) айқын құндылық негізіне ие. Сондықтан оны әзірлеу барысында әр түрлі құндылық критерийлеріне жиі жүгіну қажет, және бұл оның стратегияның басқа түрлерімен салыстырғанда негізгі ерекшелігі болып табылады, ол жұмыстың бірқатар аспектілері мен жеке кезеңдерінің мазмұнына өз ізін қалдырады.

Жалпы, CRM стратегиясын құру кезінде стратегиялық дамудың барлық негізгі принциптерін, соның ішінде жүйелілікті, фокусты және интеративтілікті басшылыққа алу қажет. Кез-келген корпоративті стратегия сияқты, ол белгілі бір кезеңнен кейін ұйым қандай болуы керек? және жалпы алғанда, оны құру алгоритмі де жалпы қабылданған тәсілге сәйкес келеді [2].

Сонымен қатар, өзінің әдіснамасы бойынша мұндағы жұмыс кезеңдерінің әрқайсысы типтік схемадан кейбір айырмашылықтарға ие. Осыған байланысты 1-суретте схемалық түрде ұсынылған клиенттік қатынастарды басқару стратегиясын әзірлеу процесін толығырақ қарастыруды қажет етеді [3].

1-кезең (мақсат қою) кез-келген стратегияны құру үшін негіз болып табылады. Әдетте, оның шеңберінде ұйым қызметінің негізгі аспектілері (миссия, бизнесті жүргізу тәсілі, негізгі қызмет түрлері) зерттеледі, соның негізінде кейінгі даму үшін перспективалық бағыттар таңдалады және жаһандық стратегиялық мақсат тұжырымдалады. Тиісінше, бұл ұйымның өмірлік циклінің кезеңін, оның бизнес-моделін, сондай-ақ оның негізгі кезеңдерін қарастырады.

Сурет 1. Клиенттік қатынастарды басқару стратегиясы

2 – кезең (ресурстарды талдау) - ақпараттық базаны дайындау тұрғысынан ең жауапты, оның мұқият зерттелуі болашақ стратегияның нәтижелілігіне тікелей әсер етеді. Дәстүрлі түрде бұл кезең екі негізгі блоктан тұрады – сыртқы және ішкі талдау, компанияның қоршаған ортасына әсер ететін тәуелсіз (тікелей және жанама) факторлар кешенінің сипаттамасын және оның ресурстарын сапалы бағалауды қамтамасыз етеді. Клиенттік қатынастарды басқару стратегиясын әзірлеу үшін зерттеудің фокусын тұтынушы сегментіне және барлық типтік элементтерді қарастырудың тиісті бұрышына ауыстыра отырып, біршама өзгертілген жұмыс құрылымы ұсынылады [4].

CRM стратегиясының аналитикалық кезеңінің орталық нақты міндеті – клиенттердің профилін сапалы талдау - клиенттерді ұйым үшін олардың құндылығына қарай саралау түрінде. Саралау идеясының негізі барлық тұтынушылар компания үшін бірдей маңызды емес екендігі даусыз факт болып табылады.

Осылайша, клиенттік сегменттерді талдау клиенттік базаның құндылығын қалыптастырудың қажетті шарты болып табылады, бұл әзірленіп жатқан стратегияның негізгі мәселелерінің бірі болып табылады.

Бұл мәселені шешудің құралы ретінде Дж. және А. Карри, тұтынушы пирамидасы деп аталады [5].

Оны құру кезінде әдісті жасаушылар басшылыққа алған негізгі қағида-Парето ережесі, ол зерттелетін мәселеге қатысты тұтынушылардың 20%-ы өнімнің 80% сатып алады және сатылымның шамамен 20%-ы кірістің 80%-ын құрайды дейді. Карри пирамидасының тағы бір ерекшелігі - сегменттеу жүзеге асырылатын критерийлерді таңдау икемділігі. Ең танымал нұсқалар - бұл бір клиентке шаққандағы кірістің немесе пайданың көрсеткіштері, алайда, бизнесті жүргізу түрі мен әдісіне байланысты тұтынушы топтарын басқа белгілер бойынша бөлуге болады – мысалы, сатып алынған тауарлар мен қызметтердің

саны немесе түрі, белгілі бір кезеңдегі келу жиілігі (дүкен, интернет-сайт) және т. б.

Осылайша, Карри пирамидасы компания үшін әсіресе тиімді және оның барлық ресурстары мен стратегиялық күш-жігері жұмыс істеуге бағытталуы керек мақсатты тұтынушы сегменттерін анықтауға мүмкіндік береді. Алайда, ол негізінен қолданыстағы клиенттік базаның белсенді бөлігін зерттеуге бағытталған. Бірақ стратегиялық тұрғыдан алғанда, ұйымдар тұтынушылардың әлеуетті топтары да қызықты болуы мүмкін – мысалы, қазір тұтынушылар базасының пассивті бөлігін құрайтындар (яғни. олар туралы ақпарат компания ішінде бар) немесе оның клиенттері болып табылмайтындар, бірақ салалық нарықта бар. Осыған байланысты негізгі модельді оның авторлары бастапқыда сипаттағаннан әлдеқайда кеңірек пайдалану мағынасы бар. Тиісті толықтыруларды ескере отырып, Тұтынушы Карри пирамидасы негізінде тұтынушы базасының құндылығын қалыптастыру 2-суретте көрсетілген [6].

Сурет 2. Тұтынушы Карри пирамидасы негізінде клиенттік базаның құндылығын қалыптастыру

Парето принципін қолдана отырып, бұл топ таңдалған критерий негізінде (мысалы, пайда бойынша) 20/80 қатынасында бөлінеді, содан кейін алынған негізгі 20% - дан компания тұтынушыларының тәуелсіз санаттары бөлінеді (Карри ұсынған пайызға сәйкес), олар сәйкес көрсеткіштердің көлемімен ерекшеленеді.

Клиенттік қатынастарды басқару стратегиясын әзірлеудің 3-кезеңі (стратегиялық бағыттарды тұжырымдау) аналитикалық зерттеу нәтижелерін жалпылаудан және оның нәтижелерін бастапқы көзқарастармен салыстырудан басталады. Осы кезде стратегиялық мақсатты нақтылау қажет болуы мүмкін, әсіресе егер ол нақты сандық көрсеткіштерді немесе жағдайды талдау кезінде өзінің дұрыстығын растамаған уақыт шеңберін қамтыса. Әрі қарай, әртүрлі ресурстарды пайдалануды ескере отырып, мақсатқа жетудің мүмкін нұсқаларын көрсететін стратегиялық шешімдердің балама сценарийлері жасалады.

Сонымен, ең қолайлы бағыттарды таңдау арқылы CRM стратегиясының негізгі тезистері қалыптасады

Бұрын орнатылған клиенттік сегменттермен қарым-қатынасты басқаруға бағытталған баламаларды дайындау кезеңінде осы саладағы жеті негізгі стратегиялық бағытты анықтаған Ф. Баттлдың әзірлемелерін пайдалану орынды болады [7], оны келесідей сипаттауға болады:

Сурет 3. Клиенттік сегменттермен қарым-қатынасты басқаруға бағытталған жеті негізгі стратегиялық бағыт

Аталған стратегиялық бағыттар нақты шарттар мен нысаналы көзқарастарға байланысты қандай да бір комбинацияда жеке клиентке бағдарланған стратегияны қалыптастыру үшін қолданылуы мүмкін.

Қорытынды:

Ұсынылған зерттеуді қорытындылай келе, мен бірнеше маңызды ойларды атап өткім келеді:

1. Клиенттік қатынастарды басқару стратегиясының негізгі ерекшелігі оның орталық тұжырымдамасының мәніне – клиенттермен қарым-қатынасқа байланысты (экономикалық өзара әрекеттесу кезінде пайда болатын адами қатынастардың ерекше түрі ретінде) оның айқын құндылық парадигмасында жатыр.

2. CRM стратегиясын құрудың негізгі нақты міндеті клиенттерді саралау болып табылады, ол ұйымның клиенттік профилін сапалы талдау болып табылады және тұтынушыларды ұйым үшін құндылығына қарай сегменттеуден тұрады. Әдістемелік тұрғыдан алғанда, осы мәселені шешудің негізгі құралы ретінде ұйымның клиенттік базасының құндылығын қалыптастыруға бағытталған тұтынушылармен қарым-қатынасты басқару моделін (Карри тұтыну пирамидасы) пайдалану ұсынылады.

3. Ұсынылған стратегияны әзірлеу алгоритмі жүйелілік принципін басшылыққа алады және уақыт сыналған классикалық құралдарды белсенді қолданумен бірге клиенттік қатынастарды және онымен байланысты процестерді басқарудың заманауи тәсілдерін қолдануға негізделген.

Қорытындылай келе, бүгінде біздің еліміздегі тұрақсыз экономикалық жағдай жағдайында көптеген кәсіпкерлік құрылымдар үшін тұрақты позицияны сақтаудың, кейде өмір сүрудің негізгі мүмкіндіктерінің бірі клиентке бағдарлау стратегиясын жүзеге асыру болып табылатындығын тағы бір рет атап өту қажет. Сондықтан осы саладағы басқарудың теориялық және әдіснамалық аспектілерін одан әрі дамыту отандық кәсіпкерлік саланың практикалық қажеттіліктері талап ететін өте өзекті міндет болып табылады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

Джозеф Г. Бойетт, Джимми Т. Бойетт. Гуру маркетинга. Каким быть маркетингу в третьем тысячелетии: пер. с англ. М.: Эксмо, 2004. 320 с. URL: http://bookz.ru/authors/djozef-boiett/gurumar_881/1-guru-mar_881.html (дата обращения: 28.02.2017).

Rust R.T., Zeithaml V.A., Lemon K.N. Driving Customer Equity: How Customer Lifetime Value is Reshaping Corporate Strategy. New York: Free Press, 2000.

Котлер Ф. Маркетинг 3.0. От продуктов к потребителям и далее – к человеческой душе / Ф. Котлер, Х. Картаджайя, А. Сетиаван; пер. с англ. М.: Эксмо, 2011. 240 с. URL: http://kiogmuis.ucoz.ru/Student/marketing_3.0.pdf (дата обращения: 22.02.2017).

Черкашин П.А. Готовы ли Вы к войне за клиента? Стратегия управления взаимоотношениями с клиентами (CRM). М.: ООО «ИНТУИТ.ру», 2004. 384 с. URL: http://www.e-reading.club/bookreader.php/115152/Strategiya_upravleniya_vzaimootnosheniyami_s_klientami.pdf (дата обращения: 22.02.2017).

Гапоненко А.Л., Савельева М.В. Традиционные и новые факторы конкурентоспособности организаций // Проблемы теории и практики управления. 2015. № 5. С. 117–124. URL: <http://intellectus-club.ru/stati/tradiczionnyie-i-novyyie-factoryikonkurentosposobnosti-organizaczij.html> (дата обращения: 15.03.2017).

Формирование конкурентных преимуществ российских предприятий в условиях экономической нестабильности. Коллективная монография / под ред. Веселовского М.Я., Кировой И.В. М.: Издательство «Научный консультант».

2017. 276 с. URL: <http://elibrary.ru/item.asp?id=28303762> (дата обращения: 30.03.2017).

Толстобров Д.А., Толстоброва Н.А. Влияние клиентоориентированной политики предприятия на организацию производственного процесса // Фундаментальные исследования. 2014. № 12-3. С. 606–611. URL: <http://elibrary.ru/item.asp?id=22706624> (дата обращения: 30.03.2017)

МРНТИ 06.39.31

Лапбаева С. Ш.

candidate of Economic Sciences, senior lecturer sanim80@mail.ru

Амиралиев Д. С.

student of the final course on the educational program Q University
Accounting and audit

Қеһс сәйкес ақша қаражаттары мен олардың баламаларының есебімен аудиті

Annotation: Cash includes cash on hand and on demand bank deposits. Cash equivalents are short-term, highly liquid investments that can be easily converted into known amounts of cash and that are subject to only minor risk of changes in value. Short-term refers to a period of three months from the date of acquisition of the investment, remaining until its repayment. Cash equivalents are used for short-term monetary obligations, not for investments or other purposes.

Keywords: international financial reporting standards, cash flow statement, cash flows, cash equivalents

Андатпа: Қолма-қол ақшаға қолма-қол ақша және талап бойынша банктік депозиттер кіреді. Ақша қаражаттарының баламалары-бұл қысқа мерзімді, өтімділігі жоғары инвестициялар, оларды белгілі ақша қаражаттарына оңай айырбастауға болады және құнның өзгеру қаупі аз болады. Қысқа мерзімді деп инвестицияны сатып алған күннен бастап оны өтегенге дейін қалған үш айлық кезеңді айтады. Ақша қаражаттарының баламалары инвестициялар немесе басқа мақсаттар үшін емес, қысқа мерзімді ақшалай міндеттемелер үшін пайдаланылады.

Түйінді сөздер: қаржылық есептіліктің халықаралық стандарттары, ақша қаражаттарының қозғалысы туралы есеп, ақша қаражаттарының қозғалысы, ақша қаражаттарының баламалары

Аннотация: Денежные средства включают наличность в кассе и банковские депозиты до востребования. Эквиваленты денежных средств – это краткосрочные высоколиквидные инвестиции, которые могут быть легко конвертированы в известные суммы наличных денег и которые подвержены лишь незначительному риску изменения стоимости. Краткосрочный - это период в три месяца с даты приобретения инвестиции, оставшийся до ее погашения. Эквиваленты денежных средств используются для выполнения краткосрочных денежных обязательств, а не для инвестиций или других целей.

Ключевые слова: международные стандарты финансовой отчетности, отчет о движении денежных средств, денежные потоки, эквиваленты денежных средств.

Ақша қаражаттарын сақтау, қабылдау мен беру үшін әрбір ұйымның кассасы болады. Кассир – материалдық жауапты адам. Ол касса операцияларын жүргізу тәртібімен таныс болуға тиіс. Осыдан кейін ғана оның материалдық толық жеке дара жауапкершілігі туралы онымен шарт жасалынады.

Кассадағы ұлттық валюта түріндегі қолма-қол ақшаның есебі Қазақстан Республикасының Ұлттық банкісі бекіткен кассалық операцияларды жүргізу тәртібіне сәйкес жүргізіледі.

Кассаға нақты ақша ағымдағы банктік шоттан ақшалай чек негізінде түседі. Кассаға ақша қабылдау кассаның кіріс ордерлері бойынша жүзеге асырылады, оған бас бухгалтер мен кассир қол қояды. Кассаға ақша салған жеке немесе заңды тұлғаларға бас бухгалтер мен кассир қол қойған ақшаны қабылдағаны туралы квитанция беріледі.

Кассадағы қолма қол ақша есебін жүргізу тәртібі ХҚЕС №7 «Ақша қаражат қозғалысының есебі» бойынша қарастырылған, бухгалтерлік есеп шоттардың үлгілік жоспарында 1010 шот арналған.

Кесте 1 - Касса бойынша операциялары

Шаруашылық операция мазмұны	Дт	Кт
1	2	3
1.Өткізілген өнімнің түсімі (негізгі қызмет) - ККО	101	601
	0	0
2.Негізгі емес қызметтердің кірісі - ККО	101	628
	0	0
3. Ағымдағы банктік шоттан кіріске алынды - чек, ККО	101	103
	0	0
4. Қызметкер, түгендеу барысында жетпей қалған немесе пайдаланбаған соманы тапсырды - ККО	101	125
	0	0
5. Құрылтайшыдан салым ретінде түсті - ККО	101	511
	0	0
6. Өң бағам айырмашылығы анықталды - есептеме	101	625
	0	0
7. Сатыпалушылардан аванстар алынды - ККО	101	351
	0	0,4410
8. Теріс бағам айырмашылығы анықталды – есептеме	743	101
	0	0
9.Ағымдағы банктік шотқа тапсырылда – хабарлама,	103	101
	0	0
10.Еңбек ақы төленді – төлем ведомос, ШКО	335	101
	0	0

11.Пошта бөліміне тапсырылды – ШКО	102 0	101 0
12.Түгендеу барысында кем шыққан сома (белгісіз жағдайда)	128 0	101 0
13.Жеткізушімен мердігерлерге төленді	331 0,4110	101 0
14.Банктік қарызы төленді	301 0,4010	101 0
15.Заң тұлғаның қарызы төленді	302 0,4020	101 0
16. Сатылған акциялардың түсімі түсті	101 0,1020	521 0
17.Құрылтайшыларға есептелген дивидендтер төленді	338 0	101 0
18.Қызметкерге жаупқа берілді немесе жетпейқалған сома жауапты тұлғаның мойынына апарылды	125 0	101 0
19. Жеткізушілерге аванс берілді	161 0	101 0
Ескерту – автормен құрастырылған		

Кассада ақша беру кассаның шығыс ордерлерімен немесе басшы мен бас бухгалтер қол қойған тиісінше рәсімделген төлем тізімдемелерімен акт беруге жазылған өтініштен, шоттармен және басқа да құжаттармен рәсімделеді. Жекелеген адамға кассаның шығыс ордері бойынша ақша берген кезде кассир алушының төлқұжатын немесе жеке басының куәлігін көрсетуді талап етеді. Оның атауы мен номері, оны кімнің және қашан бергенін ордерде көрсетеді. Алушы касса ордеріне қол қояды және алған сомасын: теңгені – жазумен, тиынды – сандармен көрсетеді.

Сенімхат бойынша берілген ақша жағдайында касса шығыс ордерінде ақшаны алуға сенім берілген адамның тегі, аты мен әкесінің аты көрсетіледі. Егер ақша төлем тізімдемесі бойынша жүргізілетін болса, ол тізімдемеге: «Сенімхат бойынша» деген жазу жазылады. Бұл жазуды касса шығыс ордеріне немесе ведомостьқа (төлем тізімдемесіне) қоса тіркейді.

Кіріс және шығыс касса ордерлері мен оның орнына жүретін құжаттарды бухгалтерия дәл, әрі айқын етіп сиямен немес түтікше қаламмен жазып береді. Жалақы, уақытша еңбекке қабілетсіздігі жөніндегі жәрдемақылар мен сыйлықтар төлем тізімдемесі бойынша таратылады, оның қас бетінде (титул) ақша беретін мерзімі мен оның жалпы сомасы көрсетіледі және оған басшы мен бас бухгалтер қол қояды.

Банктен ақша алғаннан кейін үш күн өткен соң кассир төлем тізімдемесіне еңбек ақысы бойынша тиесілі сомасын алмаған адамдардың ата-тегінің тұсына мөртаңба соғады, берілмеген соманы төленбеген жалақы тізіміне енгізеді, тізімдемеде нақты төленген сома мен депозитке салынуға тиісті сома

жөнінде жазылады. Егер төлемді кассир емес, уәкілдік алған адам жасайтын болса, төлем тізімдемесінде: «Тізімдеме бойынша ақша таратқан» деген жазу жазылады. Касса ордерлерінде өшіріп жазуға, бүлдіруге және түзетуге жол берілмейді.

Жазылған касса ордерлері немесе олардың орнына жүретін құжаттар Кіріс және Шығыс құжаттарын [тіркеу журналында тіркеледі](#), ол Кіріс және Шығыс касса құжаттарына жеке-жеке ашылады. Онда мыналар көрсетіледі: Кіріс және Шығыс ордерінің толтырылған күні мен номері, кассаға түскен және жұмсалған ақшалардың (жалақы, сыйлықтар, стипендиялар, іссапарға төленген және басқа да шығыстар) нысаналы мақсаты көрсетіледі. Егер ақша қаражаттарының нысаналы мақсаты туралы деректерді машинограмма түрінде алатын болса, Кіріс және Шығыс касса құжаттарын тіркеу журналында тек құжаттың толтырылған күні, номері мен сомасы көрсетіледі.

Операциялар жүргізіліп болғаннан кейін ордерге кассир қол қояды, ал оған тіркелген қосымша құжаттарға штамп басылады немесе жазумен: күні, айы мен жылын көрсете отырып «Алынды» немесе «Төленді» деп белгі соғады.

Касса операцияларының есебін кассир Касса кітабында (ф. №КО-4) жүргізеді, ол номерленуге, төленуге және оған сұрау салынуға тиіс; ондағы парақтар санын басшы мен бас бухгалтер қол қойып куәландырады.

Күн сайын, жұмыс күнінің аяғында кассир берілген ақшаның жиынтығын шығарады және күн аяғындағы қалдықты есептейді.

Кассирдің есебінде корреспонденцияланатын шоттарға белгі жасалады, содан соң оның деректері 1010 – «Кассадағы ақша» шотының дебеті мен кредиті бойынша машинограммаға немесе есеп регистрлеріне көшіріледі.

Касса бойынша операциялардың, яғни 1010 шоттың дебеті мен кредиті есебін кассир жүргізеді. Регистрлерге жазулар бухгалтерияда кассир есебінің түсуіне қарай жүргізіледі. Біріңғай корреспонденцияланған шоттардың сомалары біріктіріледі. Айдың аяғында есепті айдан кейінгі бірінші жұлдызына регистрлердегі қалдық шығарылады, ол кассирдің есебіне есебіне және бас кітаптағы 1010 шоттың қалдықтарына сәйкес келуге тиіс.

Инкассаторға, пошта байланыс бөлімшесіне немесе банктің кешкі кассасына салынған ақша, бірақ өз бағытына түспеген ақша есебі үшін арналған шот. Жолдағы ақша қаражатпен есептесудің есебін жүргізу тәртібі ХҚЕС №7 «Ақша қаражат қозғалысының есебі» бойынша қарастырылған, бухгалтерлік есеп шоттардың үлгілік жоспарында 1020 шот арналған.

Кесте 2 - Жолдағы ақша қаражаты [есебінің синтетикалық есебі](#)

Шаруашылық операция мазмұны	Дт	Кт
1. Жолдағы ақша қаражаты анықталды	102	121
	0	0,1280
2. Қызметкер пошта байланыс бөліміне тапсырды	102	125
	0	0
3. Кассир инкассаторға тапсырды	102	101
	0	0

4. Жолдағы ақша ағымдағы банктік шотқа түсті	103 0	102 0
5. Инкассатор дүкеннен ақша қаражатын алды	102 0	601 0
6. Инкассатор ақшаны банктік шотқа тапсырды	103 0	102 0
Ескерту – автормен құрастырылған		

Кәсіпорынның ағымдағы банктік шоттарындағы қолма -қол ақшасыз есептесудің есебін жүргізу тәртібі ХҚЕС №7 «Ақша қаражат қозғалысының есебі» бойынша қарастырылған, бухгалтерлік есеп шоттардың үлгілік жоспарында 1030шот арналған, қозғалысы № 2 журнал-ордерде жүргізіледі.

Кесте 3 - Ағымдағы банктік шоттардағы ақша қаражаты есебінің синтетикалық есебі

Шаруашылық операция мазмұны	Дт	Кт
1.Өткізілген өнімнің түсімі	1030	601 0
2. Сатыпалушылармен тапсырысберушілерден түсті	1030	121 0
3. Кәсіпорын кассасынан түсті	1030	101 0
4. Банктен қарыз түсті	1030	301 0,4020
5. Құрылтайшыдан салым ретінде түсті	1030	511 0
6. Қайтарымсыз заң тұлғалардан түсті	1030	622 0
7. Аванстар түсті	1030	351 0,4410
8. Кәсіпорын кассасына алынды	1010	103 0
9. Пошта бөлімінен жолдағы ақша алынды	1030	102 0
10. Жеткізушімен мердігерлерге төленді	3310,4 110	103 0
11. Банктік қарызы төленді	3010,4 010	103 0
12. Есептелген сыйақылар аударылды	3380	103 0
13. Өз акцияларының сатылғаннан түсімі кірістелді	1030	521 0
14. Корпорациялық табыс салығы төленді	3110	103

		0
15. Бюджетке айып төленді	7210,7 470	103 0
16. Валюталық шоттан бантік шотқа түсті	1031	103 2
17. Оң бағам айырмашылығы анықталды	1032	625 0
18. Теріс бағам айырмашылығы анықталды	7430	103 2
19. Теңгемен банктік шоттан конвертация жасалды	1280	103 1
Ескерту – автормен құрастырылған		

Кәсіпорынның карт- шоттарындағы қолма -қол ақшасыз есептесудің есебін жүргізу тәртібі ХҚЕС №7 «Ақша қаражат қозғалысының есебі» бойынша қарастырылған, бухгалтерлік есеп шоттардың үлгілік жоспарында 1040 шот арналған, қозғалысы №3 журнал-ордерде жүргізіледі.

Кесте 4 - Карт-шоттардағы ақша қаражаты есебінің синтетикалық есебі

Шаруашылық операция мазмұны	Дт	Кт
1. Карт- шотқа ақша түсті	1040	10 30
2. Карт- шотағы ақша қызметкермен қолданылса	1250	10 40
3. Іс сапар шығындарға	7210,8 010	12 50
4. Карт-шотқа еңбекақы түсті	1040	10 30
5. Еңбекақы қызметкермен алынды	3350	10 40
6. Карточкадан банктік шотқа түсті	1030	10 40
7. Карточкадан жеткізушіге төленді	3310	10 40
Ескерту – автормен құрастырылған		

Кәсіпорынның карт- шоттарындағы қолма -қол ақшасыз есептесудің есебін жүргізу тәртібі ХҚЕС №7 «Ақша қаражат қозғалысының есебі» бойынша қарастырылған, бухгалтерлік есеп шоттардың үлгілік жоспарында 1050 шот арналған.

Кесте 5 - Жинақ шоттардағы ақша қаражаты есебінің синтетикалық есебі

Шаруашылық операция мазмұны	Дт	Кт

1. Жинақ шотқа ақша түсті	1050	103 0,3390
2. Жинақ шоттағы ақша қаражатқа % есептелді	3380	628 0
3. Жинақ шотағы ақша клиентпен қолданылса	1030,3 390	105 0
4. Жинақ шотқа пайыз түсті	1050	338 0
5. Есептелген пайыз алынды	1030	105 0
6. Жинақ шоттан жеткізушіге төленді	3310	105 0
Ескерту – автормен құрастырылған		

Кәсіпорынның карт- шоттарындағы қолма -қол ақшасыз есептесудің есебін жүргізу тәртібі ХҚЕС №7 «Ақша қаражат қозғалысының есебі» бойынша қарастырылған, бухгалтерлік есеп шоттардың үлгілік жоспарында 1050 шот арналған.

Кесте 6 - Өзге шоттардағы ақша қаражаты есебінің синтетикалық есебі

Шаруашылық операция мазмұны	Дт	Кт
1. Аккредитив шот ашылды несие арқылы	1060	3010 ,4010
2. Аккредитив шот ашылды меншікті қаражатына	1060	1030
3. Сатыпалушылардан түсті	1060	1210
4. Жеткізушілерге төленді	3310	1060
Ескерту – автормен құрастырылған		

Қысқа мерзімді және ұзақ мерзімді ұсынылған қарыздар, ұйым берген қарыздар мен дебиторлық берешек; өтеуге дейін ұсталатын инвестициялар; саудаға арналған қаржы активтері, бағалардың қысқа мерзімді ауытқуларынан пайда алу мақсатында сатып алынған қысқа мерзімді активтер есепке алынады.

Кесте 7 - Қысқа және ұзақ мерзімді қаржылық инвестициялар есебінің синтетикалық есебі

Шаруашылық операция мазмұны	Дт	Кт
1	2	3
1.Кәсіпорын кассасынан қысқа мерзімді қарыз берілді	1110	1010
2. Ағымдағы банктік шоттан ұзақ мерзімді қарыз аударылды	2010	1030
3. Саудаға арналған қысқа мерзімді қаржылық	1120	3310

активтер кіріске алынды		, 3390
4. Саудаға арналған қысқа мерзімді қаржылық активтердің бастапқы құны нарықтық құнға тең ұлғайды	1120	6150
5. Саудаға арналған қысқа мерзімді қаржылық активтердің бастапқы құны нарықтық құнға теңестіруге қарай азайды	7330	1120
6. Өтеуге дейін ұсталатын қысқа мерзімді инвестициялар кірістелді	1130	3310 , 3390
7. Өтеуге дейін ұсталатын қысқа мерзімді инвестициялар сатылды	1210, 1280	1130
8. Өтеуге дейін ұсталатын қысқа мерзімді инвестицияларға сыйақы есептелді	1270	6110
9. Өтеуге дейін ұсталатын қысқа мерзімді инвестициялар ұзақ мерзімдіге ауыстырылды	2030	1130
10. Сатуға арналған қолда бар қысқа мерзімді қаржылық инвестициялар кірістелді	1140	3310 , 3390
11. Сатуға арналған қолда бар қысқа мерзімді қаржылық инвестицияларда оң бағам айырмашылық анықталды	1140	6250
12. Сатуға арналған қолда бар қысқа мерзімді қаржылық инвестицияларда теріс бағам айырмашылық анықталды	7430	1140
13. Сату үшін қолда бар ұзақ мерзімді қаржылық инвестициялардың бастапқы құны ұлғайды	2030	6150
Ескерту – автормен құрастырылған		

Қаржы активтерін егер ол құрылымы қысқа мерзімді перспективада пайда алуға ынталандыру туралы куәландыратын портфельдің бір бөлігі болып табылса, оны сатып алу себептеріне қарамай саудаға арналған ретінде жіктеген жөн. Туынды қаржы активтері хеджерлеудің тиімді құралдары ретінде анықталған жағдайларды қоспағанда саудаға арналған ретінде қаралады.

Ақшаның қозғалысы туралы есеп берудің негізгі мақсаты:

1. Заңды тұлғаның есеп беру кезеңі ішінде ақша қаражаты-ның келіп түскені және шыққаны туралы;

2. Заңды тұлғаның есеп беру кезеңіндегі операциялық, инвестициялық және қаржылық қызметтері туралы ақпарат беру болып табылады.

Бұдан басқа, ақшаның қозғалысы туралы есеп беру заңды тұлғаның бұдан былайғы қызметіне байланысты экономикалық шешім қабылдағанда, меншік иесі мына төмендегілер жайында хабардар болу үшін қажет: акционерлерге дивиденді төлеу үшін, кредиторлық қарызды өтеу үшін жеткілікті бос қаражаты

бар ма, есеп беру кезеңі ішінде ұйым қай қызметпен (қаржылық немесе инвестициялық) айналысты, қызметтің қай түрімен айналысу аса көп ақша түсіреді, ал қай түрі олардың көп жұмсалуды туғызды, кредиторлық қарыздың қайсысы артты немесе кеміді және ненің есебінен, субъект жаңа акция шығарды ма, шығарса, оларды айналымға жіберді ме, түсірген қаражаттар қандай мақсатқа жұмсалды, түскен ақша қаражатының қай бөлігі ұйымның өз қызметінің нәтижесі болып табылады, қай бөлігі несие қаражаты есебінен түсірілді және т.б.

Операциялық қызмет - заңды тұлғалардың негізгі қызметіне байланысты табыс түсіру жөніндегі операциялар және инвестициялық, қаржылық қызметке қатысы жоқ басқа қызметке байланысты операциялар.

Заңды тұлға операциялық қызметтен түскен ақша қаражаттарының қозғалысын тура немесе жанама әдісті пайдалана отырып ашуына болады.

Тура әдіс "Ақшаның қозғалысы туралы есепке" сәйкес, бұл - ақшалай түсімдер мен төлемдердің негізгі түрлері ашылатын әдіс. Бұл әдіс әрбір ақшалай операцияны оқып зерттеуге және оның қай қызмет түріне жататынын анықтауға негізделген. Тура әдіс қаржы-шаруашылық қызметтің нәтижесі жөнінде есеп берудің әрбір бабын түзетуді білдіреді. Бұл жағдайда өнім өткізуден түскен түсімдерден бастайды және олардан тауарларды алу бойынша, ағымдағы шығындар, несие үшін проценттер және бюджетке төлемдер бойынша барлық ақшалай төлемдер шегеріледі. Нәтижесінде операциялық қызметтен ақшалай қаражаттардың сомасын шығарады. Бұл әдісті қолдану кезінде операциялық қызметтің нәтижесінде пайда болатын ақша қаражатының сомасын шығарады.

Жанама әдіс - бұл таза табысты (зиянды) ағымдағы активтер мен міндеттемелердің өзгеруіне, сондай-ақ өткен кезеңмен салыстырғанда инвестициялық және қаржылық қызметтің нәтижесі болып табылатын табыстар мен шығындарға түзететін әдіс.

Бұл әдіс бухгалтерлік баланс пен қаржы-шаруашылық қызметтің нәтижелері туралы есеп берудегі ақпараттарға негізделген.

Инвестициялық қызмет - ұзақ мерзімді активтердің құрамы мен мөлшерінде өзгеріс туғызған операциялар.

Инвестициялық қызметтің нәтижесінде пайда болатын ақша қаражаттарының қозғалысына келесілер мысал болады:

1. Ақша қаражаттарының түсуі: материалдық емес активтер, негізгі құралдар және басқа ұзақ мерзімді активтерді өткізуден; қаржылық инвестицияларды өткізуден; басқа заңды тұлғаларға берілген несиелерді алу; басқа да түсулер.

2. Ақша қаражаттарының шығуы: материалдық емес активтер, негізгі құралдар және басқа ұзақ мерзімді активтерді алу; қаржылық инвестицияларды алу; басқа заңды тұлғаларға несие беру; басқа да төлемдер.

Қаржылық қызмет - меншікті капитал мен сырттан алынған қаражаттарының құрамы мен мөлшерінде өзгеріс туғызған операциялар.

Қаржылық қызметтен ақшаның қозғалысына келесілер мысал болады:

1. Ақша қаражаттарының түсуі: акция және басқа бағалы қағаздар шығарудан; банк несиесін алу; басқа да түсулер.

2. Ақша қаражаттарының шығуы: банк несиесін қайтару; меншікті акцияларды сатып алу; дивиденділер төлеу; басқа төлемдер.

Кәсіпорындар мен ұйымдарда ақшалар арқылы есеп айырысу операцияларының бухгалтерлік есебін жүргізгенде мыналарды басшылыққа алу керек:

- ақшалар арқылы есеп айырысу операцияларын толық және уақтылы дер кезінде есептеу;

кәсіпорындар мен ұйымдардағы ақшалардың түгелділігін және олардың тиімді пайдаланылуын бақылау;

есеп айырысу, төлеу тәртібін бақылау, кәсіпорын ақшаларының кіріске алынуы мен шығыс етілуін дұрыс есептеу.

Қай саладағы кәсіпорындар мен ұйымдар болмасын өз қызметі барысында басқа заңды және жеке тұлғалармен қарымқатынас жасайтындығы белгілі. Сол уақыттардағы операциялардың барлығы дерлік ақшамен есеп айырысу арқылы жүргізіледі десек қателеспейміз. Ал ақша арқылы есеп айырысу белгілі бір заңға сәйкес жүргізілуді қажет етеді. Біздің елімізде қызмет ететін кәсіпорындар мен ұйымдар ақшалармен есеп айырысу операцияларын Қазақстан Республикасының Ұлттық банк мекемесі белгілеген ережелер мен тәртіпке сәйкес жүргізіп отырады.

Ақша баламалары (эквиваленті) – бұл ақшаларға ұқсас, бірақ басқаша жіктелетін активтер болып табылады. Оларға қазыналық вексельдер, коммерциялық қағаздар және депозиттік сертификаттар жатады. Түрлі ұсталымдар мен айыппұлдар ұйымның ақшалары қатарына жатқызылмайды. Сондықтан да оларды (ақша баламаларын) кассадағы ақшалар шотында есептемейді.

Барлық ұйымдар өз ақша қаражаттарын банк мекемелерінің тиісті шоттарында сақтап және міндеттемелері бойынша төлемдерін, әдетте, осы мекемелер арқылы ақшасыз нысанда, ал қажет жағдайда Қазақстан Республикасының Ұлттық банктің нормативтік құжаттарымен белгіленген шегінде нақты ақшамен есептесуді жүзеге асырады.

Ақша қаражаттарын сақтау үшін және заңды тұлғалар арасында есеп айырысу үшін Қазақстан Республикасының банк мекемесінде банк шоттарын ашады. Банк шоттары – бұл банк пен клиенттер арасындағы келісім-шарттың қатынастарын көрсететін әдіс. Банк шоттары теңгемен де, валютамен де жүргізіледі және ол ағымдық, жинақтық, корреспонденттік болып бөлінеді.

Корреспонденттік шоттар – банк шоттары, банктер мен ұйымдардың кейбір операция түрлерін жүзеге асырады.

Ағымдағы және жинақтаушы шоттар – бұл да банктік шоттар, бірақ олар жеке және заңды тұлғалар үшін, сондай-ақ заңда тұлғалардың оқшауланған бөлімшелері үшін де ашылған.

Шетелдік валюта қаражаттардың қолда бары мен қозғалысын есептеу үшін ұйымдарға арнап ағымдағы (есеп айырысу) шоттары ашылуы мүмкін. Ол

сыртқы экономикалық қызметін жүзеге асыратын және өнімін валютаға сататын ұйым үшін ашылады.

Ұйым шоттарындағы қаражат олардың иелерінің әмірі бойынша шығарылады. Ұйымның рұқсатынсыз шоттағы қаражатты есептен шығаруға соттың, мемлекеттік салық қызметінің рұқсатымен және қолданылып жүрген заңдарда көзделген басқа ұйымдарда ғана жіберілуі мүмкін.

Ұйымның шоттарынан төлем жасау, егер заңдарда өзгеше көзделмесе, ұйымның басшысы белгіленген кезекпен жүзеге асырады.

Қазақстан Республикасының аймағында ақшаны төлеу мен аударуды жүзеге асыруда келесі әдістерді: қолма-қол ақшаны аударуды; төлем-тапсырманы ұсынуды; чектерді беруді; вексельдерді немесе олардың индоссаменттері арқылы беруді; төлем карточкасын пайдалануды; тікелей дебеттік банкі шоттарына аударуды; тапсырма-талап төлемдерін ұсынуды; инкассалық жарлығын ұсынуды; республиканың заң актілерімен белгіленген басқа әдістерін пайдаланады.

Ақшасыз есеп айрысудың негізгі нысандары: төлем тапсырма, чек, вексель, тапсырма-талап төлемдері, кеден мен салық органдарының инкассалық органдары болып табылады.

Ақша қаражаттарының қозғалысы туралы есеп беруде 3 түрге бөлінетін ақша түсімдері көрсетіледі:

- негізгі қызметтен түскен ақша түсімдері;
- инвестициялық қызметтен түскен ақша түсімдері;
- қаржыландыру жөніндегі қызмет.

Операциядан түсетін ақша түсімдері негізінен кәсіпорынның табыс келтіретін негізгі қызметінің барысында пайда болады.

Негізгі қызмет жөнінде мысал болып табылатындар:

- тауар сатудан және қызмет көрсетуден түскен ақша түсімдері;
- сыйақылардың, комиссия ақысының және басқа табыстардың ақшалай түсімдері;

- тауарлар мен қызметтер үшін жеткізушілерге төленген ақша төлемдері;
- қызметкерлерге ақша төлемдері;

- ақша төлемдері немесе табыс салығын өтеу, егер олар қаржыландыру жөніндегі қызметпен және инвестициялық қызметпен байланыссыз болса;
- шарттар бойынша ақша түсімдері немесе төлемдер.

Инвестициялық қызмет – бұл ұзақ мерзімді активтердің және ақша эквиваленттеріне қатысы жоқ басқа инвестициялардың сатып алынуы шығарылуы.

Инвестициялық қызметтің нәтижесінде туындаған ақша түсімдеріне мыналар мысал болып табылады:

- негізгі құралдарды, материалдық емес активтерді және өзге де ұзақ мерзімді активтерді сатып алу, сату кезіндегі ақша төлемдері немесе түсімдері;

- меншікті капиталды немесе басқа кәсіпорындардың қарыз міндеттемелерін, сондай-ақ бірлескен кәсіпорындардағы қатысу үлесін сатып алу кезіндегі ақша төлемдері немесе түсімдері;

- басқа кәсіпорындарға аванстық төлемдер және берілетін қарыз;

басқа кәсіпорындарға ұсынылған аванстық төлемдерді өтеуден алынған ақша түсімдері.

Қаржыландыру жөніндегі қызмет – бұл нәтижесі меншікті капитал мен қарыз қаражаттарының мөлшері мен құрамындағы өзгеріс болып табылатын қызмет.

Қаржыландыру жөніндегі қызметке мыналар мысал болып табылады:

акциялар немесе меншікті капиталдың басқа элементін шығарудан түскен ақша түсімдері;

акция сатып алған кездегі немесе меншікті акциялардың төлемін төлеп алған кездегі акционерлерге ақша төлемдері;

қамтамасыз етілмеген қарыз міндеттемелерін, займдарды, вексельдерді, облигацияларды, басқа да қысқа мерзімді және ұзақ мерзімді займдарды шығарудан түскен ақша түсімдері;

алынған займдарды өтеу есебіне ақша төлемдері;

қаржыландырылатын жолмен, яғни ұзақ мерзімді жалмен байланысты ақша төлемдері мен түсімдері.

Ақша қаражаттарының қозғалысы туралы есеп беру екі әдіспен жасалады: тікелей және жанама әдіс.

Тікелей әдіске басымдылық беріледі, өйткені ол болашақ ақша түсімдерін бағалауда тиімді болатын ақпаратпен қамтамасыз етеді, ал оны жанама әдіс бере алмайды.

Тікелей әдісті қолданған кезде ақша қаражаттарының барлық түрдегі түсімдері мен олардың төлемдері туралы ақпарат екі тәсілмен алынуы мүмкін:

біріншіден, журналдар, қосымша ведомостар бойынша кәсіпорынның есептік жазуларынан;

екіншіден, сату көлемін, сатылған өнімнің өзіндік құнын және есепті кезең ішінде тауарлы-материалдық қорларды, дебиторлық және кредиторлық берешектердегі өзгерістерді ескеріп, шаруашылық қызметтің нәтижелері туралы есеп берудегі басқа баптарды түзету жолымен;

басқа да ақшалай емес баптардан;

инвестициялық қызметтен немесе қаржыландыру жөніндегі қызметтен болған ақша қаражаты қозғалыстарының нәтижесінде ақша әсері туындайтын басқа баптардан. Жанама әдіс бойынша операциялық қызметтен алынған ақша қаражаттарының таза түсімі пайданы немесе зиянды түзету жолымен анықталады. Мұндағы ескерілетіндер:

есепті кезең ішінде тауарлы-материалдық қорлардағы және операциялық қызметтен алынған дебиторлық және кредиторлық берешектерде болған өзгерістер;

тозу, амортизация, резервтер, салықтар, бөлінбеген пайда сияқты ақшалай емес баптар;

инвестициялық қызметтен, сондай-ақ қаржыландыру жөніндегі қызметтен алынған ақша қаражаттарының қозғалысы нәтижесінде ақша әсері туындайтын өзге де баптар.

Түсіндірме жазбада кәсіпорындағы ақша қаражаттары мен олардың эквиваленттерінің маңызды сомалары ашылып көрсетіледі.

Кәсіпорынның қалауы бойынша өтімділіктің қаржы жағдайын анықтау үшін пайдаланушыларға қажетті болып табылатын қосымша ақпарат алынып көрсетіледі.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Аменко А. А. Кәсіпкерлік субъектілеріндегі виртуалды ақшаны есепке алу ерекшеліктері / А. А. Адамко, Т. А. Хорольская, В. А. Диброва // шаруашылық қызмет субъектілерінің экономикалық әлеуетін қалыптастыру: проблемалар, перспективалар, есепке алу-аналитикалық қамтамасыз ету: IV Халықаралық ғылыми конференция Материалы(Краснодар қ., 2016 ж. 20-22 сәуір). - Краснодар: "Магарин О. г." баспасы, 2016. – 420-424 ББ.

2.Оксанич Е. А. бухгалтерлік есеп және талдау: Оқу құралы / Е. А. Оксанич, г. н. Ясменко, н. ю. Мороз, Ю. И. Сигидов // жалпы.басылым. Ю. И. Сигидова, Е.А. Оксанич. Краснодар, - 2017. - Б. 251.

3. Оксанич Е. А. қаржылық есептіліктегі Бағалау міндеттемелерін анықтау / Е. А. Оксанич, А. и. Матлашук, Е. А. Парафесц // қазіргі экономика: мәселелер, перспективалар, ақпараттық қамтамасыз ету. - Краснодар, 18-19 қараша 2016 ж. - 426-429 ББ.

4.Оксанич Е. А.бухгалтерлік есеп деректерін іздеу жағдайындағы есеп ақпаратының сапасы мәселесі / Оксанич Е. А., Попандопуло К. Д., Мартыненко Е. В. // интерактивті ғылым. - 2017. - № 6(16). - Б. 68 -70.

5. Сигидов Ю. И. Коммерциялық ұйымдардағы ақша ағындарының қозғалысы туралы есеп-аналитикалық ақпаратты қалыптастыру: монография / Ю.И. Сигидов, А. А. Адамко, яғни Хорольская. - Краснодар: КубГАУ, 2019. - 144 б.

6. Басқару тиімділігін арттыру негізі ретінде есептік көрсеткіштердің ақпараттық базасын кеңейту / Ю. И. Сигидов, М. С. Рыбьянцева, Г.Н. Ясменко, Е. А. Оксанич. - Мәскеу: Сер. Ғылыми ой. - 2015. - Б. 236.

MPHTI 06.81.12

JEL: G01. G39. 042

Абжалелова Ш. Р.

Deputy head of the academic school "business and management", docent Q University, 184 Zhibek Zholy Str., Almaty, Republic of Kazakhstan, e-mail: abzhalel.2004_1979@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2188-6280>,
[Scopus Author ID: 57215418601](#).-

Ахметжанова М. О.

a graduate student, according to the Finance educational program,
mairaakhmetghanova@gmail.com

**Основные направления повышения эффективности использования
заемных ресурсов предприятия**

Abstract: The article discusses ways to improve the efficiency of the use of borrowed funds by enterprises. The relevance of this topic lies in the fact that borrowed funds are an important source of financing for businesses, but their use can be difficult. The main purpose of this article is to explore key strategies for improving borrowing efficiency. The article begins by defining the concepts and principles of borrowing and highlighting some common problems associated with it. In today's business environment, borrowing can be a valuable tool for companies to gain access to additional resources, but there are several obstacles that need to be overcome in order to optimize this process. Some of the problems include high interest rates, lack of clarity in loan agreements, and insufficient control over the use of funds. By removing these obstacles, businesses can maximize the benefits of borrowing and minimize the risks.

To solve these problems, the author suggests several measures that could be implemented by enterprises and financial institutions. These measures include:

Increasing the clarity and transparency of loan agreements, as well as reducing interest rates. This would help ensure that borrowers are fully aware of the terms of the loan and that they can make informed decisions about whether to take out a loan or not.

Introducing stricter controls on the use and repayment of borrowed funds to prevent unethical practices such as loan fraud. This may include more careful monitoring of loan repayments and taking legal action against those who do not repay their loans.

Providing borrowers with additional information about the risks and benefits of obtaining a loan so that they can make an informed decision about whether it is suitable for them. This may include providing clear explanations of interest rates, fees and other costs associated with obtaining a loan.

Encouraging businesses to explore alternative financing options, such as equity financing, which may be more appropriate for some businesses than traditional loans. This could help diversify the sources of financing available to businesses and reduce their dependence on traditional lenders.

Promoting the use of digital technologies to optimize the borrowing process and reduce costs, the main directions for improving the efficiency of using borrowed funds are: optimizing the structure of financing sources, improving accounts receivable management systems, reducing production costs, increasing profitability, as well as implementing recommendations in these main areas. As a result of the conducted research, the author comes to the conclusion that the effective use of borrowed funds is crucial for improving the financial stability and competitiveness of the company.

There are several areas where improvements can be made to improve borrowing efficiency: reducing the cost of borrowing, increasing returns on investment, and improving financial stability. The implementation of these measures would reduce the cost of borrowing, increase the return on investment and strengthen the financial position of the company.

The article is intended for business leaders, financial managers, as well as for anyone interested in improving the efficiency of using borrowed funds. This article

will consider the main directions for improving the efficiency of using borrowed funds, as well as recommendations for their implementation. By following our recommendations, businesses can optimize their sources of financing, reduce costs, increase profitability and manage accounts receivable more effectively.

Keywords: borrowed funds, efficiency of use, optimization of the structure of financing sources, accounts receivable management, reduction of production costs, profitability.

Андатпа: Мақалада кәсіпорындардың қарыз қаражатын пайдалану тиімділігін арттыру жолдары қарастырылады. Бұл тақырыптың өзектілігі қарыз қаражаты бизнес үшін маңызды қаржыландыру көзі болып табылады, бірақ оларды пайдалану қиын болуы мүмкін. Бұл мақаланың негізгі мақсаты-Қарыз алу тиімділігін арттырудың негізгі стратегияларын зерттеу. Мақала қарыз алу тұжырымдамалары мен принциптерін анықтаудан және онымен байланысты кейбір жалпы мәселелерді анықтаудан басталады. Қазіргі бизнес ортасында қарыз алу компаниялар үшін қосымша ресурстарға қол жеткізудің құнды құралы бола алады, бірақ бұл процесті оңтайландыру үшін бірнеше кедергілерді жеңу қажет. Кейбір мәселелерге жоғары пайыздық мөлшерлемелер, несиелік келісімдерде айқындықтың болмауы және қаражаттың пайдаланылуын бақылаудың жеткіліксіздігі жатады. Осы кедергілерді жою арқылы кәсіпорындар қарыз алудың пайдасын барынша арттырып, тәуекелдерді азайта алады. Осы мәселелерді шешу үшін автор кәсіпорындар мен қаржы институттары жүзеге асыра алатын бірнеше шараларды ұсынады. Бұл шараларға мыналар жатады:

1. Несиелік келісімдердің айқындылығы мен ашықтығын арттыру, сондай-ақ пайыздық мөлшерлемелерді төмендету. Бұл қарыз алушылардың несие шарттары туралы толық хабардар болуын және несие алу немесе алмау туралы негізделген шешімдер қабылдай алатынын қамтамасыз етуге көмектеседі.

2. Несиелік алаяқтық сияқты этикалық емес тәжірибелердің алдын алу үшін левереджді пайдалану мен қайтаруды қатаң бақылауды енгізу. Бұл несие төлемдерін мұқият бақылауды және несиелерін төлемейтіндерге қарсы заңды шараларды қабылдауды қамтуы мүмкін.

3. Қарыз алушыларға несие алудың тәуекелдері мен артықшылықтары туралы қосымша ақпарат беру, осылайша олар өздеріне сәйкес келетін-келмейтіні туралы саналы шешім қабылдай алады. Бұл пайыздық мөлшерлемелер, төлемдер және несие алуға байланысты басқа шығындар туралы нақты түсініктемелер беруді қамтуы мүмкін.

4. Кәсіпорындарды дәстүрлі несиелерге қарағанда кейбір бизнес үшін қолайлы болуы мүмкін үлестік қаржыландыру сияқты баламалы қаржыландыру нұсқаларын зерттеуге ынталандыру. Бұл бизнеске қол жетімді қаржыландыру көздерін әртараптандыруға және олардың дәстүрлі несие берушілерге тәуелділігін азайтуға көмектеседі.

5. Қарыз алу процесін оңтайландыру және шығындарды азайту үшін цифрлық технологияларды пайдалануға жәрдемдесу қарыз қаражатын пайдалану тиімділігін арттырудың негізгі бағыттары: қаржыландыру көздерінің

құрылымын оңтайландыру, дебиторлық берешекті басқару жүйелерін жетілдіру, өндірістік шығындарды азайту, рентабельділікті арттыру, сондай-ақ осы негізгі бағыттар бойынша ұсынымдарды енгізу болып табылады. Зерттеу нәтижесінде автор қарыз қаражатын тиімді пайдалану компанияның қаржылық тұрақтылығы мен бәсекеге қабілеттілігін арттыру үшін өте маңызды деген қорытындыға келеді. Қарыз алу тиімділігін арттыру үшін жақсартуларға қол жеткізуге болатын бірнеше салалар бар: қарыз алу құнын төмендету, инвестициядан түсетін кірісті арттыру және қаржылық тұрақтылықты арттыру. Осы шараларды іске асыру қарыз алу құнын төмендетуге, инвестициялардың кірістілігін арттыруға және компанияның қаржылық жағдайын нығайтуға мүмкіндік береді. Мақала кәсіпорын басшыларына, қаржы менеджерлеріне, сондай-ақ қарыз қаражатын пайдалану тиімділігін арттыру мәселелеріне қызығушылық танытқандарға арналған. Бұл мақалада қарыз қаражатын пайдалану тиімділігін арттырудың негізгі бағыттары қарастырылады, сондай-ақ оларды іске асыру бойынша ұсыныстар беріледі. Біздің ұсыныстарымызға сүйене отырып, кәсіпорындар қаржыландыру көздерін оңтайландырады, шығындарды азайтады, кірістілікті арттырады және дебиторлық берешекті тиімдірек басқара алады.

Түйінді сөздер: қарыз қаражаты, пайдалану тиімділігі, қаржыландыру көздерінің құрылымын оңтайландыру, дебиторлық берешекті басқару, Өнімнің өзіндік құнын төмендету, рентабельділік.

Аннотация: В статье рассматриваются пути повышения эффективности использования заемных средств предприятиями. Актуальность данной темы заключается в том, что заемные средства являются важным источником финансирования для бизнеса, но их использование может быть сложным. Основная цель этой статьи - изучить ключевые стратегии повышения эффективности заимствования. Статья начинается с определения концепций и принципов заимствования и выделения некоторых общих проблем, связанных с этим. В современной бизнес-среде заимствование может быть ценным инструментом для компаний, позволяющим получить доступ к дополнительным ресурсам, но существует несколько препятствий, которые необходимо преодолеть, чтобы оптимизировать этот процесс. Некоторые из проблем включают высокие процентные ставки, отсутствие ясности в кредитных соглашениях и недостаточный контроль за использованием средств. Устраняя эти препятствия, предприятия могут максимизировать выгоды от заимствования и минимизировать риски.

Для решения этих проблем автор предлагает несколько мер, которые могли бы быть реализованы предприятиями и финансовыми институтами. Эти меры включают:

1. Повышение ясности и прозрачности кредитных соглашений, а также снижение процентных ставок. Это помогло бы гарантировать, что заемщики полностью осведомлены об условиях кредита и что они могут принимать обоснованные решения о том, брать кредит или нет.

2. Введение более строгого контроля за использованием и возвратом заемных средств для предотвращения неэтичных практик, таких как

мошенничество с кредитами. Это может включать более тщательный мониторинг выплат по кредитам и принятие юридических мер против тех, кто не выплачивает свои кредиты.

3. Предоставление заемщикам дополнительной информации о рисках и преимуществах получения кредита, чтобы они могли принять обоснованное решение о том, подходит ли это им. Это может включать предоставление четких объяснений процентных ставок, комиссий и других расходов, связанных с получением кредита.

4. Поощрение предприятий к изучению альтернативных вариантов финансирования, таких как доленое финансирование, которое может быть более подходящим для некоторых предприятий, чем традиционные займы. Это могло бы помочь диверсифицировать источники финансирования, доступные предприятиям, и снизить их зависимость от традиционных кредиторов.

5. Содействие использованию цифровых технологий для оптимизации процесса заимствования и снижения затрат. Основными направлениями повышения эффективности использования заемных средств являются: оптимизация структуры источников финансирования, совершенствование систем управления дебиторской задолженностью, снижение производственных затрат, повышение рентабельности, а также внедрение рекомендаций по этим основным направлениям. В результате проведенного исследования автор приходит к выводу, что эффективное использование заемных средств имеет решающее значение для повышения финансовой стабильности и конкурентоспособности компании. Существует несколько областей, в которых можно добиться улучшений для повышения эффективности заимствования: снижение стоимости заимствования, увеличение отдачи от инвестиций и повышение финансовой стабильности. Реализация этих мер позволила бы снизить стоимость заимствований, увеличить доходность инвестиций и укрепить финансовое положение компании. Статья предназначена для руководителей предприятий, финансовых менеджеров, а также для всех, кто интересуется вопросами повышения эффективности использования заемных средств. В данной статье будут рассмотрены основные направления повышения эффективности использования заемных средств, а также даны рекомендации по их реализации. Следуя нашим рекомендациям, предприятия могут оптимизировать свои источники финансирования, сократить расходы, повысить прибыльность и более эффективно управлять дебиторской задолженностью.

Ключевые слова: заемные средства, эффективность использования, оптимизация структуры источников финансирования, управление дебиторской задолженностью, снижение себестоимости продукции, рентабельность.

В современных условиях хозяйствования заемные ресурсы играют важную роль в обеспечении финансовых потребностей предприятий. Они позволяют привлекать дополнительные средства для реализации инвестиционных проектов, пополнения оборотных средств, покрытия текущих расходов и т. д. Однако использование заемных средств связано с рядом проблем:

Высокая стоимость заемных средств:

Процентные ставки по кредитам могут быть достаточно высокими, что увеличивает финансовую нагрузку на предприятие.

Дополнительные расходы могут быть связаны с комиссиями за обслуживание кредитных линий, оформление залогового обеспечения и т. д.

Риск невозврата задолженности:

В случае неблагоприятных экономических условий или неэффективного управления предприятие может столкнуться с трудностями при возврате кредитов.

Это может привести к банкротству предприятия и потере имущества.

Ограниченный доступ к заемным средствам:

Не все предприятия могут получить кредиты на приемлемых условиях.

Это особенно актуально для малых и средних предприятий, а также для предприятий с низким кредитным рейтингом.

Жесткие требования к заемщикам:

Банки и другие кредиторы предъявляют к заемщикам ряд требований, таких как наличие достаточного обеспечения, положительная кредитная история, прозрачная финансовая отчетность и т.д.

Это может сделать процесс получения кредита сложным и длительным.

Неэффективное использование заемных средств:

В некоторых случаях предприятия могут использовать заемные средства нерационально, что приводит к убыткам и снижению финансовой устойчивости.

В связи с этим возникает необходимость повышения эффективности использования заемных средств.

Существует ряд направлений, которые позволяют повысить эффективность использования заемных средств:

Оптимизация структуры источников финансирования:

Сокращение доли заемных средств в структуре капитала

Использование различных источников заемных средств

Учет стоимости привлечения средств

Улучшение системы управления дебиторской задолженностью:

Установление лимитов дебиторской задолженности

Разработка системы контроля за соблюдением лимитов

Применение мер по взысканию просроченной дебиторской задолженности

Снижение себестоимости продукции:

Внедрение новых технологий

Оптимизация производственных процессов

Повышение производительности труда

Повышение рентабельности:

Увеличение выручки от продаж

Снижение затрат

Оптимизация ассортимента продукции

Реализация данных направлений позволит:

Сократить расходы на обслуживание заемных средств

Увеличить отдачу от использования заемных средств

Повысить финансовую устойчивость предприятия

Создать условия для устойчивого развития предприятия

Основные методы оптимизации эффективности использования заимствованных средств предприятия можно свести к следующим пунктам:

1. Анализ и оптимизация структуры заемного капитала. Это включает выбор оптимальных источников финансирования, а также оптимизацию соотношения собственного и заемного капитала.

2. Управление денежным потоком. Контроль над поступлениями и расходами средств позволит эффективно использовать заемные ресурсы и избежать непредвиденных финансовых затруднений.

3. Модернизация процесса управления финансами. Внедрение современных финансовых инструментов и технологий поможет оптимизировать управление заемными ресурсами и повысить финансовую устойчивость предприятия.

4. Диверсификация источников финансирования. Разнообразие источников заемных средств способствует снижению финансовых рисков и обеспечивает более гибкое управление финансовыми потоками.

Эффективное использование заемных средств для инвестиций в развитие бизнеса. Правильное распределение средств на приоритетные инвестиционные проекты поможет увеличить доходность предприятия и обеспечить его конкурентоспособность на рынке.

МЕТОДОЛОГИЯ:

Заёмные ресурсы играют важную роль в финансовой деятельности предприятия, однако их привлечение и использование могут быть сопряжены с определенными проблемами. В данной статье мы рассмотрим основные аспекты проблем заёмных ресурсов на предприятии.

Проблема №1: Выбор источника финансирования. Предприятию приходится выбирать между различными источниками заёмных средств – банковскими кредитами, облигациями, займами у физических или юридических лиц. Каждый источник имеет свои особенности и условия, и неправильный выбор может привести к негативным последствиям.

Проблема №2: Уровень процентных ставок. При привлечении заёмных средств предприятию необходимо учитывать уровень процентных ставок, который может варьироваться в зависимости от предоставляемого кредита или займа. Высокие проценты могут увеличить финансовую нагрузку на предприятие и снизить его прибыльность.

Проблема №3: Сроки и условия погашения. Важным аспектом использования заёмных ресурсов являются сроки и условия их погашения. Предприятие должно быть способно вовремя и в полном объеме выплачивать задолженность, иначе могут возникнуть проблемы с кредиторами и ухудшиться кредитная история.

Проблема №4: Риск нецелевого использования средств. Заёмные ресурсы могут быть использованы предприятием не по назначению, что может привести

к финансовым проблемам и ухудшению финансового состояния компании. Необходим контроль за целевым использованием средств.

Для успешного привлечения и использования заёмных ресурсов предприятие должно тщательно анализировать свои финансовые потребности, оценивать риски и принимать обоснованные решения. Эффективное управление заёмными ресурсами способствует обеспечению финансовой устойчивости и развитию предприятия.

Если рассматривать основные направления повышения эффективности использования заемных ресурсов предприятия, то можно выделить: Основным критерием эффективности привлечение заемного капитала является такое соотношение собственного и заемного капитала, при помощи которого происходит увеличение отдачи на собственные средства организации. Доход организации (инвестора) должен быть больше дохода самой организации с компенсацией процентов по кредиту или доходность инвестиционного проекта в целом должна сравниться и быть выше процента по кредиту. В то же время необходимо учитывать, что реально ограничено количество капитала в кредит и его количество ограничено предприятием и рыночной емкостью. По двум блокам определяется алгоритм формирования рациональной структуры капитала в предпринимательства, которые состоят из следующих инструментов: методы и критерии оценки структуры капитала. К числу методов процесса относится метод сравнения форм капитала.

К числу методов, входящих в процесс формирования рациональной структуры капитала, относится сравнительная оценка форм капитала, которая позволяет определить наиболее эффективный источник финансирования деятельности. Для осуществления сравнительной оценки методов финансирования применяются следующие три метода:

1. Теория Модильяни-Миллера, являющаяся основой оценки эффективности использования заемных источников финансирования;
2. С учетом налогообложения предприятия, что соответствует реальной среде его функционирования;
3. С учетом факта изменения объема лизинговых операций, как одного существенного элемента в развитии перспективных отраслей промышленности, недостаточно использующих лизинг.

Основными критериями оценки можно считать:

1. Максимизацию уровня доходности заемного капитала предприятия при приемлемом уровне риска.
2. Минимизацию средневзвешенной цены капитала предприятия;
3. Максимизацию уровня доходности собственного оборотного капитала предприятия. Однако структура капитала зависит и от состояния каждой отрасли экономики страны.

Действительно, при формировании политики управления дебиторской задолженностью на предприятии необходимо учитывать как внутренние, так и внешние факторы, которые могут повлиять на этот процесс. Замораживание средств в дебиторской задолженности может действительно замедлить оборачиваемость капитала и усложнить финансовое состояние предприятия.

Результаты:

Эффективное управление дебиторской задолженностью предполагает разработку четкой политики, которая включает в себя анализ, формирование принципов кредитной политики, процедуру индексации задолженности и систему контроля движения средств. Анализ дебиторской задолженности позволяет оценить ее уровень, динамику и выявить проблемные моменты, такие как просроченная задолженность.

Построение кредитной политики предприятия должно учитывать уровень доходности и риска кредитной деятельности. Выбор консервативного, умеренного или агрессивного типа политики зависит от целей и стратегии предприятия, а также от общей экономической ситуации и финансового состояния компании.

Важно также регулярно пересматривать и корректировать политику управления дебиторской задолженностью в соответствии с изменяющимися условиями рынка и финансового положения предприятия, чтобы быть гибким и адаптироваться к новым вызовам и возможностям.

Однако привлечение и использование заёмных средств сопряжено с рядом проблем:

1. Высокая стоимость заёмных средств:

Процентные ставки по кредитам могут быть достаточно высокими, что увеличивает финансовую нагрузку на предприятие.

Дополнительные расходы могут быть связаны с комиссиями за обслуживание кредитных линий, оформление залогового обеспечения и т. д.

2. Риск невозврата задолженности:

В случае неблагоприятных экономических условий или неэффективного управления предприятие может столкнуться с трудностями при возврате кредитов.

Это может привести к банкротству предприятия и потере имущества.

3. Ограниченный доступ к заёмным средствам:

Не все предприятия могут получить кредиты на приемлемых условиях.

Это особенно актуально для малых и средних предприятий, а также для предприятий с низким кредитным рейтингом.

4. Жесткие требования к заемщикам:

Банки и другие кредиторы предъявляют к заемщикам ряд требований, таких как наличие достаточного обеспечения, положительная кредитная история, прозрачная финансовая отчетность и т. д.

Это может сделать процесс получения кредита сложным и длительным.

5. Неэффективное использование заёмных средств:

В некоторых случаях предприятия могут использовать заёмные средства нерационально, что приводит к убыткам и снижению финансовой устойчивости.

Пути решения проблем:

Снижение стоимости заёмных средств:

Поиск более выгодных предложений от разных кредиторов.

Государственная поддержка в виде субсидирования процентных ставок.

Повышение кредитного рейтинга предприятия.

2. Снижение риска невозврата задолженности:

Тщательное планирование и анализ инвестиционных проектов.

Эффективное управление финансами предприятия.

3. Расширение доступа к заёмным средствам:

Развитие программ государственной поддержки малого и среднего бизнеса.

Создание специализированных кредитных продуктов для предприятий с низким кредитным рейтингом.

4. Смягчение требований к заемщикам:

Развитие альтернативных форм обеспечения кредитов.

Упрощение процедуры оформления кредитов.

5. Повышение эффективности использования заёмных средств:

Инвестирование заёмных средств в высокоэффективные проекты.

Соблюдение принципов финансового контроля.

Повышение квалификации финансового персонала.

Управление дебиторской задолженностью и оптимизация структуры капитала

1. Установление лимитов дебиторской задолженности:

Определение допустимого размера дебиторской задолженности:

Экспертная оценка

Сравнение с кредиторской задолженностью и краткосрочными кредитами

Распределение лимитов по контрагентам:

Балльная система

Стратегические цели бизнеса

Средневзвешенный объем поставок

Контроль за соблюдением лимитов:

Блокировка отгрузки

Система мотивации для менеджеров

2. Процедура индексации дебиторской задолженности:

Формы и сроки напоминаний о платежах

Возможности пролонгации долга

Возбуждение дела о банкротстве

3. Оптимизация структуры капитала:

Снижение себестоимости продукции:

Новые виды сырья

Улучшение организации производства

Повышение производительности труда

Привлечение заемных средств:

Анализ использования заемных средств в прошлом

Определение целей привлечения

Расчет предельного объема

Оценка стоимости

Существует несколько основных вариантов привлечения заемных средств, соответственно, для каждого из них характерны, как преимущества, так и недостатки, сгруппированные в таблицы 1.

Таблица 1 - Преимущества и недостатки основных источников финансирования:

Источники финансирования	Преимущества	Недостатки
Закрытая подписка на акции	Контроль за предприятием не утрачивается. Финансовый риск возрастает незначительно.	Объем финансирования ограничен. Высокая стоимость привлечения средств.
Долговое финансирование	Контроль за предприятием не утрачивается. Относительно низкая стоимость привлеченных средств.	Финансовый риск возрастает. Срок возмещения строго определен.
Открытая подписка на акции	Финансовый риск не возрастает. Возможна мобилизация крупных средств на неопределенный срок.	Может быть утрачен контроль над предприятием. Высокая стоимость привлечения средств.
Комбинированный способ	Преобладание тех или иных преимуществ или недостатков в зависимости от количественных параметров формирующейся структуры источников средств.	

Полный срок использования заемных средств представляет собой период времени с начала их поступления до окончательного погашения всей суммы долга. Он включает в себя три временных периода:

- а) срок полезного использования;
- б) льготный (грационный) период;
- в) срок погашения.

Срок полезного использования – это период времени, в течение которого предприятие непосредственно использует предоставленные заемные средства в своей хозяйственной деятельности;

Льготный (грационный) период – это период времени с момента окончания полезного использования заемных средств до начала погашения долга. Он служит резервом времени для аккумуляции необходимых финансовых средств;

Срок погашения – это период времени, в течение которого происходит полная выплата основного долга и процентов по используемым заемным средствам.

Расчет полного срока использования заемных средств осуществляется в разрезе перечисленных элементов исходя из целей их использования и сложившейся на финансовом рынке практике установления льготного периода и срока погашения.

Средний срок использования заемных средств представляет собой средний расчетный период, в течение которого они находятся в использовании на предприятии;

6) определение форм привлечения заемных средств. Эти формы дифференцируются в разрезе финансового кредита, товарного (коммерческого) кредита, прочих форм. Выбор форм привлечения заемных средств предприятие осуществляет исходя из целей и специфики своей хозяйственной деятельности;

7) определение состава основных кредиторов. Этот состав определяется формами привлечения заемных средств. Основными кредиторами предприятия являются обычно его постоянные поставщики, с которыми установлены длительные коммерческие связи, а также коммерческий банк, осуществляющий его расчетно-кассовое обслуживание;

8) формирование эффективных условий привлечения кредитов. К числу важнейших из этих условий относятся:

- а) срок предоставления кредита;
- б) ставка процента за кредит;
- в) условия выплаты суммы процента;
- г) условия выплаты основной суммы долга;
- д) прочие условия, связанные с получением кредита.

Срок предоставления кредита является одним из определяющих условий его привлечения. Оптимальным считается срок предоставления кредита, в течение которого полностью реализуется цель его привлечения (например, ипотечный кредит – на срок реализации инвестиционного проекта; товарный кредит – на период полной реализации закупленных товаров и т.п.).

Ставка процента за кредит характеризуется тремя основными параметрами: ее формой, видом и размером.

По применяемым формам различают процентную ставку (для наращивания суммы долга) и учетную ставку (для дисконтирования суммы долга). Если размер этих ставок одинаков, то предпочтение должно быть отдано процентной ставке, так как в этом случае расходы по обслуживанию долга будут меньшими.

По применяемым видам различают фиксированную ставку процента (устанавливаемую на весь срок кредита) и плавающую ставку процента (с периодическим пересмотром ее размера в зависимости от изменения учетной ставки центрального банка, темпов инфляции и конъюнктуры финансового рынка).

Размер ставки процента за кредит является определяющим условием при оценке его стоимости. По товарному кредиту он принимается при оценке в

размере ценовой скидки продавца за осуществление немедленного расчета за поставленные товары, выраженной в годовом исчислении.

Условия выплаты суммы процента характеризуются порядком выплаты его суммы. Этот порядок сводится к трем принципиальным вариантам: выплате всей суммы процента в момент предоставления кредита; выплате суммы процента равномерными частями; выплате всей суммы процента в момент уплаты основной суммы долга (при погашении кредита). При прочих равных условиях предпочтительней является третий вариант.

Условия выплаты основной суммы долга характеризуются предусматриваемыми периодами его возврата. Эти условия сводятся к трем принципиальным вариантам: частичному возврату основной суммы долга в течение общего периода функционирования кредита; полному возврату всей суммы долга по истечении срока использования кредита; возврата основной или части суммы долга с предоставлением льготного периода по истечении срока полезного использования кредита. При прочих равных условиях третий вариант является для предприятия предпочтительней.

Прочие условия, связанные с получением кредита, могут предусматривать необходимость его страхования, выплаты дополнительного комиссионного вознаграждения банку, разный уровень размера кредита по отношению к сумме залога или залога и т. п.;

9) обеспечение эффективного использования кредитов. Критерием такой эффективности выступают показатели оборачиваемости и рентабельности заемного капитала;

10) обеспечение своевременных расчетов по полученным кредитам. С целью этого обеспечения по наиболее крупным кредитам может заранее резервироваться специальный возвратный фонд. Платежи по обслуживанию кредитов включаются в платежный календарь и контролируются в процессе мониторинга текущей финансовой деятельности.

На предприятиях, привлекающих большой объем заемных средств в форме финансового и товарного (коммерческого) кредита, общее управление привлечением заемных средств может быть детализировано затем в разрезе указанных форм кредита.

Таким образом, основным критерием эффективности привлечения заемного капитала является такое соотношение собственного и заемного капитала, при котором увеличивается отдача на собственные средства организации. Однако структура капитала зависит также от состояния экономики страны в целом. Поэтому при ее формировании необходимо учитывать также действие внешних факторов.

Кроме того, замораживание средств в дебиторской задолженности приводит к замедлению оборачиваемости капитала предприятия. В целях эффективного управления дебиторской задолженности на предприятии должна разрабатываться политика управления дебиторской задолженностью.

Поскольку у предприятия значение эффекта финансового рычага находится на уровне, свидетельствующем об неэффективности привлечения заемных средств, то перед проведением мероприятий по оптимизации

структуры капитала необходимо, прежде всего, провести комплекс мероприятий по увеличению рентабельности, к которым относятся, прежде всего, мероприятия по снижению себестоимости производства.

После осуществления мероприятий по снижению себестоимости предприятию необходимо осуществлять оптимизацию структуры капитала, снижая долю собственного капитала в структуре капитала организации, поскольку привлечение заемных источников финансирования обходится дешевле, чем использование собственных средств, кроме того, они более маневренные и позволяют более эффективно управлять производственным процессом.

Заключение:

Заёмные ресурсы являются важным инструментом развития бизнеса. Однако их использование связано с рядом проблем, которые необходимо учитывать при принятии решений о привлечении и использовании заёмных средств. Грамотное управление заёмными ресурсами позволяет повысить финансовую устойчивость предприятия, увеличить его инвестиционный потенциал и достичь стратегических целей. Эффективное использование заемных средств является одним из важнейших факторов повышения финансовой устойчивости и конкурентоспособности предприятия.

Ресурсное обеспечение предприятия является необходимым условием его развития. Именно наличие финансовых ресурсов определяет возможности формирования заемного капитала на предприятиях. Заемный капитал является катализатором бизнес-процессов, дающим возможность предприятиям увеличивать прибыль и стоимость компании. Сущность заемного капитала предприятия проявляется в реализации оперативных, координационных, контрольных и регулирующих функций процесса привлечения внешних источников финансирования. Система управления компанией должна оперативно реагировать на изменение факторов внутренней и внешней среды, а именно: изменение условий заимствования, изменение способов заимствования, появление новых способов привлечения заемных источников финансирования.

Учитывая особенности привлечения капитала предприятиями, а также современные экономические условия, можно говорить о том, что существует зависимость между темпами роста национальной экономики и объемами привлечения заемных средств тенге предприятиями. Ограничением по объему привлечения капитала служит заинтересованность заемщика в его использовании; а также возможность вернуть взятые средства с учетом их стоимости в установленный срок.

Формирование заемного капитала предприятия должно быть основано на принципах и способах разработки и исполнения решений, регулирующих процесс привлечения заемных средств, а также определяющих наиболее рациональный источник финансирования заемного капитала в соответствии с потребностями и возможностями развития предприятия. Основными объектами управления при формировании заемного капитала являются его цена и структура, которые определяется в соответствии с внешними условиями.

Привлечение заемного капитала — это одна из альтернатив устранения временного разрыва между притоком и оттоком денежных средств. Дефицит денежных средств может возникать в случае кассового разрыва, а также в случае реализации проекта, требующего финансирования.

Основные направления повышения эффективности использования заемных средств:

- Оптимизация структуры источников финансирования:

- Сокращение доли заемных средств в структуре капитала

- Использование различных источников заемных средств

- Учет стоимости привлечения средств

- Улучшение системы управления дебиторской задолженностью:

- Установление лимитов дебиторской задолженности

- Разработка системы контроля за соблюдением лимитов

- Применение мер по взысканию просроченной дебиторской задолженности

- Снижение себестоимости продукции:

- Внедрение новых технологий

- Оптимизация производственных процессов

- Повышение производительности труда

- Повышение рентабельности

- Увеличение выручки от продаж

- Снижение затрат

- Оптимизация ассортимента продукции

- Реализация данных направлений позволит:

- Сократить расходы на обслуживание заемных средств

- Увеличить отдачу от использования заемных средств

- Повысить финансовую устойчивость предприятия

- Создать условия для устойчивого развития предприятия

Важно отметить, что использование заемных средств всегда связано с финансовым риском. Поэтому при принятии решений о привлечении заемных средств необходимо тщательно проанализировать все возможные риски и выгоды.

Кроме того, необходимо разработать систему контроля за использованием заемных средств, которая позволит оптимизировать их использование и снизить финансовые риски.

Эффективное использование заемных средств является важным фактором успешного развития любого предприятия.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

Попов, Е.М. Финансы предприятий / Е.М. Попов. — Минск, 2005. — 573с.

Джалаев, Т.К. Анализ дебиторской и кредиторской задолженности предприятия / Т.К. Джалаев // Экономический анализ: теория и практика. — 2005. — № 7. — С. 58-65.

Словарь экономики и финансов «Глоссарий» [Электронный ресурс].— Режим доступа: http://www.glossary.ru/cgi-bin/gl_find.cgi?ph=%E7%E0%E5%E5%E8%F2%E0%EB&action.x=0&action.y=0.

Парушина, Н. В. Анализ собственного и привлечённого капитала/ Н.В. Парушина // Бухгалтерский учёт. – 2002. – №3. – С. 72 - 78.

Рыжкова, Е.С. Эффективность использования заемного капитала при установленной рентабельности собственного капитала / Е.С. Рыжкова // Расчет. – 2005. – №5. – С. 19-25.

Горфинний, В.Я. Экономика предприятия / под ред. В.Я. Горфинния, В.А. Швандара. – Москва, 2006. – 670 с.

Ивашутин, А.Л. Финансовый менеджмент: учеб.-метод. комплекс для экон. специальностей вузов / А. Л.Ивашутин. – Минск, 2009.– 275 с.

Дополнительные материалы:

https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%A4%D0%B8%D0%BD%D0%B0%D0%BD%D1%81%D0%BE%D0%B2%D1%8B%D0%B9_%D0%BC%D0%B5%D0%BD%D0%B5%D0%B4%D0%B6%D0%BC%D0%B5%D0%BD%D1%82

http://www.rusnauka.com/12_KPSN_2010/Economics/63176.doc.htm

<https://cyberleninka.ru/article/n/optimizatsiya-struktury-istochnikov-finansirovaniya-investitsionnoy-deyatelnosti-kompaniy-printsipy-podhody-model>

Источники

[info](#)

cyberleninka.ru/article/n/sistemnyy-podhod-k-analizu-vosproizvodstva-osnovnogo-kapitala-v-rybnoy-promyshlennosti

Мухамедиева Г. М.

Head of the academic school "business and management", doctor, Q University, 184 Zhibek Zholy Str., Almaty, Republic of Kazakhstan, e-mail: murat_gulzada@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0009-0009-1617-7488>

Ахметова Д. Р.

a graduate student, according to the Management educational program

Стратегиялық жоспарлау маңызды функция ретінде

Abstract: In the article the principles and methodological approaches to strategic planning for companies operating in developed market economy, in order to identify the most appropriate of the Russian economic system, business planning tools. Comprehensive analysis of the external medium enterprises to determine the main directions of implementation of strategic plans based on current economic issues.

Keywords: strategic planning, planning principles, goals and objectives of planning

Андатпа: Ғылыми мақалада отандық экономикалық жүйесінің, бизнесті жоспарлаудың ең қолайлы құралдарын анықтау мақсатында дамыған нарықтық экономика жағдайында жұмыс істейтін компанияларды стратегиялық жоспарлаудың принциптері мен әдіснамалық тәсілдері келтірілген. Ағымдағы экономикалық мәселелерге негізделген стратегиялық жоспарларды іске

асырудың негізгі бағыттарын анықтау үшін сыртқы орта кәсіпорындарды жан-жақты талдау.

Аннотация: В статье рассматриваются принципы и методологические подходы к стратегическому планированию для компаний, работающих в условиях развитой рыночной экономики, с целью выявления наиболее подходящих для казахстанской экономической системы инструментов бизнес-планирования. Всесторонний анализ внешней среды предприятий позволяет определить основные направления реализации стратегических планов с учетом текущих экономических проблем. факторы.

Ключевые слова: стратегическое планирование, принципы планирования, цели и задачи планирования

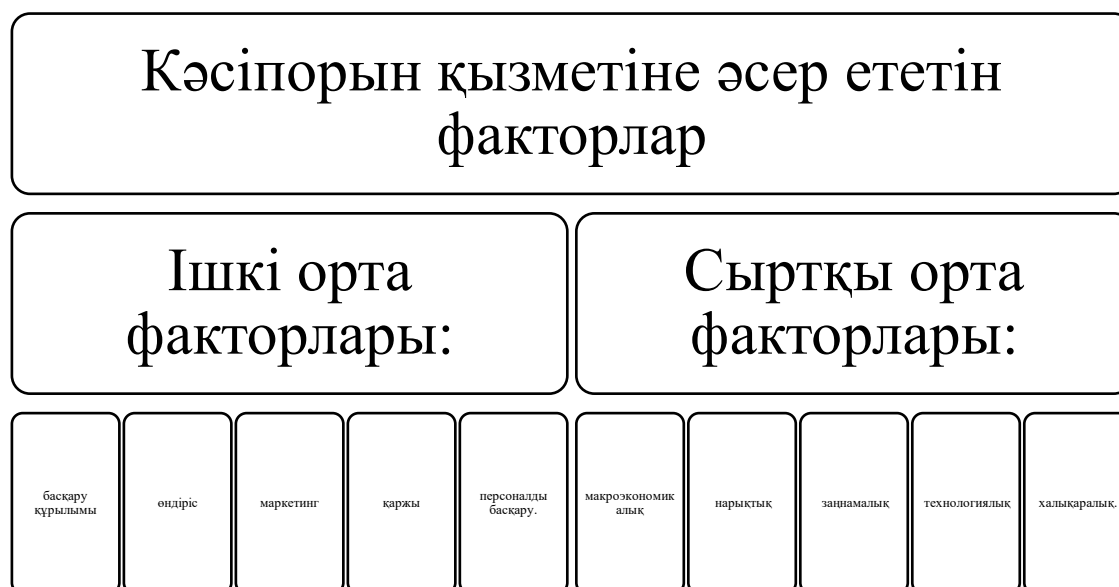
КІРІСПЕ:

Нарықтық экономика жағдайында кәсіпорындардың тиімді жұмыс істеуінің маңызды шарты-компания ішкілік жоспарлаудың нақты ұйымдастырылған жүйесі. Барлық дамыған елдердегі ең ірі компаниялар оған әрқашан басымдық берді. Сонымен қатар, ұзақ мерзімді перспективада қызмет бағдарларын анықтайтын стратегиялық жоспарлау маңызды рөл атқармады. Алайда, шамамен 60-шы жылдардың ортасынан бастап стратегиялық жоспарлауға деген көзқарас өзгеріп, оған көбірек көңіл бөліне бастады, бұл сыртқы ортаның үнемі өзгеруіне байланысты объективті себептерге байланысты болды. Стратегиялық жоспарлау корпорацияларды басқару саласында жұмыс істеген ғалымдар мен мамандардың ғылыми әзірлемелерінің, содан кейін әртүрлі салалардағы ірі және орта кәсіпорындардың экономикалық тәжірибесінің маңызды бағыты болды [1].

Қазіргі уақытта стратегиялық жоспарлау стратегиялық менеджменттің маңызды құрамдас бөлігі және басқару теориясының негізгі бағыттарының бірі болып табылады, бұл көптеген шетелдік компаниялардың тиімді қызметіне айтарлықтай ықпал етеді. Стратегиялық жоспарлауды енгізу кәсіпорынның ағымдағы міндеттерін шешуді перспективалық мақсаттармен үйлестіруге, оның әлеуетті мүмкіндіктерін неғұрлым толық пайдалануға және бәсекелестік ортадағы нарықтық позицияларды нығайтуға, нарықтық жағдайдың талаптарына жауап беретін сапалы тауарларды әзірлеуге мүмкіндік береді.

ЗЕРТТЕУ ӘДІСТЕМЕСІ:

Кәсіпорын нарықтық экономика жағдайында оның бәсекеге қабілеттілігіне, даму мақсаттары мен бағыттарына, қаржылық нәтижелеріне айтарлықтай әсер ететін сыртқы және ішкі ортаның көптеген элементтерімен үнемі өзара әрекеттеседі. Мұндай жағдайларда кәсіпорын осы элементтерді басқаруға, өзгерістерді болжауға және оларды өз пайдасына пайдалануға міндетті. Компанияның экономикалық қызметіне әсер ететін факторлардың ішінде біз мыналарды бөліп көрсетеміз [2].

Сурет1. Кәсіпорын қызметіне әсер ететін факторлар

1. Ішкі орта факторлары: басқару құрылымы, өндіріс, маркетинг, қаржы, персоналды басқару.

Басқару құрылымы. Кәсіпорынның ішкі ортасының негізгі элементі кәсіпорынның немесе қызметкердің әрбір жеке бөлімшесінің жауапкершілік аймағын және олардың басқа бөлімшелермен немесе қызметкерлермен қарым-қатынасын білдіретін басқарудың ұйымдастырушылық құрылымы болып табылады. Егер ұйымдық құрылымның барлық қатынастары дұрыс құрылып, қолданылса, онда олар үйлесімді ынтымақтастыққа және ұйымның алдына қойылған стратегиялық мақсаттарды орындауға және тактикалық және жедел міндеттерді шешуге деген жалпы ұмтылысқа әкеледі.

Басқару жұмыстарының көлемі көбінесе басқарудың иерархиясын қалыптастыратын және басқарудың әр деңгейіндегі адамдардың бағыныштылығын анықтайтын тік еңбек бөлінісіне байланысты. Басқарудың функционалды құрылымы мен дивизионның айырмашылығы, бірінші жағдайда кәсіпорындағы барлық экономикалық процестер өнімнің түріне немесе өндірілетін жұмыстар мен қызметтерге қарамастан бірыңғай басқару жүйесі аясында бақыланады және біріктіріледі.

Дивизиондық құрылымда өнімнің белгілі бір түрін шығару бойынша экономикалық процестерді басқару менеджменттің орта буынына беріледі, ал жоғары басшылық компанияны стратегиялық басқаруды, жалпы мақсаттарды тұжырымдауды және олардың орындалуын бақылауды өзіне қалдырады.

Қазіргі заманғы бизнестің теориясы мен практикасы ең жақсы ұйымдық құрылым кәсіпорынның көлеміне, динамизміне, күрделілігіне және кадрлық құрамына сәйкес келетіндігіне сендіреді. Құрылым компания алға қойған мақсаттарға, сондай-ақ бағдарламаланған процестерге сәйкес стратегияны жүзеге асыруға ықпал етуі керек

Ұйымдастырушылық құрылым шеңберінде қойылған мақсаттарға көптеген факторлардың арқасында қол жеткізуге болады, бірақ еңбек бөлінісі

мақсатты міндеттерді бөлуді көздейді. Мұндағы міндет деп регламентте белгіленген мерзімде және әзірленген тәсілдермен орындалуы тиіс жұмыс түрлерінің (қызметінің) кешенін түсіну керек, яғни.жеке қызметкерге немесе бүкіл ұйымға белгілі бір мақсатқа жетуге бағытталған міндеттер қойылуы мүмкін.

Құрылымдық бөлімшенің немесе жалпы кәсіпорынның міндеттерін үш топқа бөлуге болады. Бұл кадрлар құрамын, өндіріс құралдарын және ақпаратты басқару міндеттері.

Тапсырмалардың болуы менеджерге немесе менеджерлер тобына ұйымның құрылымын жақсартуға және ұйымның өнімділігін арттыруға бағытталған ұсыныстар жасауға мүмкіндік береді:

Сурет 2. Ұйымның өнімділігін арттыруға бағытталған ұсыныстар

Тұтастай алғанда, ұйымдық құрылым кәсіпорынның ішкі ортасының негізгі элементі болып табылады, өйткені ол нақты және тиімді басқару құрылымынсыз жұмыс істей алмайтын барлық басқа элементтерді біріктіреді. Мұндай элементтерге мыналар жатады:

Негізгі құралдардың құрамымен, техникалық деңгейімен, өндірістік қуатымен және конъюгациясымен, қолданылатын технологиялардың тиімділігімен, жабдықтың түрі мен жасымен, өнімділік тенденцияларымен, инновациялық мүмкіндіктерімен, өндірілетін өнімнің сапа деңгейімен сипатталатын өндіріс.

Маркетинг. Қызметтің бұл түрі маркетингтік зерттеулердің ауқымы мен нәтижелерімен, өндірілетін және сатылатын өнімнің көлемі мен сапасының кәсіпорын нарықта (нарық үлесі) немесе оның жекелеген сегменттерінде алатын нақты сұранысқа сәйкестігімен, жарнаманы қолданудың тиімділігімен, сатылымдар мен қызметтерді ұйымдастырумен сипатталады.

Қаржыға кәсіпорын активтері, меншікті капитал үлесі, кірістілік, қаржыландыру көздері және баланс құрылымының көрсеткіштері кіреді.

Персоналды басқару, әдетте, кадрларды тарту және іріктеу рәсімдеріне, оқыту және қайта даярлау бағдарламаларын әзірлеу мен іске асыруға, еңбек операцияларын талдауға, тиімді еңбекті ынталандыру жүйесіне, еңбек белсенділігін арттыруға, еңбекті ұйымдастыру мен қорғауды жетілдіруге, жұмыс берушілер мен жалдамалы қызметкерлер арасындағы қарым-қатынастарға, топшілік және топаралық қақтығыстарды оқшаулауға дейін азаяды.

2. Сыртқы орта факторлары: макроэкономикалық, нарықтық, заңнамалық, технологиялық және халықаралық.

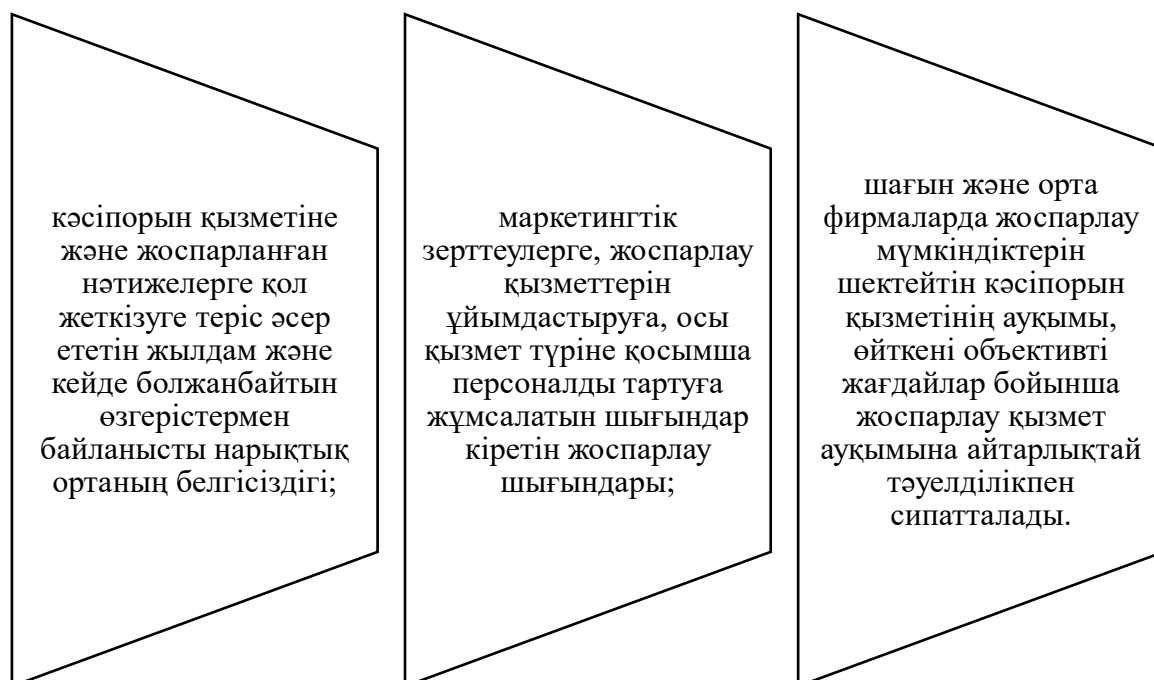
Бұл факторлар компанияның ағымдағы кезеңдегі қызмет жағдайларын анықтайды, бірақ олардың қызметін, ең алдымен, ұзақ мерзімді перспективада сәтті дамыту үшін болашақта олардың өзгеруін болжау қажет. Менеджмент тұрғысынан жоспарлау, ең алдымен, кәсіпорынның болашақ жағдайын болжай білу, осы негізде оның мақсаттарын, сондай-ақ кәсіпорын (ұйым) қызметінің шарттары мен нәтижелерін, белгіленген мақсаттарға жету үшін қажетті ресурстарды қалыптастыру мүмкіндігі.

Жоспарлау - басқарудың маңызды элементі. Компания әзірлеген экономикалық қызметтің әртүрлі бағыттарын қамтитын және сыртқы және ішкі орта факторларын ескеретін жоспарлар жүйесінің негізінде болашақта жоспарланған жұмыстарды ұйымдастыру, оларды орындауға тартылған персоналды ынталандыру, нәтижелерді бақылау, олардың жоспарлы көрсеткіштерге сәйкестігін бағалау, ауытқуларды анықтау және олардың себептерін анықтау жүзеге асырылады.

Бұл жағдайда жоспарлауды барлық қажетті әрекеттерді қамтамасыз ету мүмкіндігі ретінде ғана емес, сонымен бірге болашақта туындауы мүмкін кез-келген тосынсыйларды болжай білу және олармен күресу мүмкіндігі ретінде қарастырған жөн. Әрине, компания өз қызметіндегі тәуекелдерді жоя алмайды, бірақ ол оларды азайтуға және әртүрлі құралдардың, соның ішінде тиімді болжау мен жоспарлаудың көмегімен байланысты шығындарды азайтуға қабілетті.

Тиімді жоспарлау жүйесі кәсіпорынның сыртқы ортадағы өзгерістерге бейімділігін және бәсекеге қабілеттілікті сақтау және арттыру үшін ішкі ресурстарды ұтымды пайдалануды қамтамасыз етуі керек. Демек, кәсіпорынның сыртқы ортадағы өзгерістерге алғашқы реакциясы бәсекелестермен салыстырғанда оның қазіргі және перспективалық жағдайын жақсартуға бағытталған нақты анықталған іс-қимыл бағдарламалары түрінде көрсетілуі керек. Мұндай бағдарламалар кәсіпорынның алдында тұрған негізгі міндеттердің жиынтығын анықтайды, ал жоспарлау осы міндеттерге қол жеткізу үшін қызметті үйлестірудің негізгі құралы болып табылады.

Кәсіпорын қызметін жоспарлау кезінде осы процесті шектейтін немесе тежейтін белгілі бір факторларды ескеру қажет. Оларға мыналар жатады:

Сурет 3. Кәсіпорын қызметін жоспарлау кезінде тежейтін факторлар

Шағын және орта ұйымдарда жоспарлаудың жоғары деңгейіне жету қиын, бірақ бұл жағдайдың жағымсыз әсерлері жоспарлаудың салыстырмалы түрде аз қатаң талаптарымен едәуір тегістеледі. Сонымен қатар, кәсіпорынның тым үлкен ауқымы бөлімшелердің, қызметтердің жұмысын үйлестіруді қиындатады және жоспарлау тиімділігін төмендетеді.

Соңғы жағдай көбінесе зерттеу объектісі ретінде мақсатты жоспарлы қызметті жүзеге асырмай сәтті жұмыс істей алмайтын ірі кәсіпорындарды, акционерлік қоғамдарды таңдаумен байланысты.

Жоспарлау принциптері кәсіпорындардағы жоспарлау процесінің сипаты мен мазмұнын анықтайды. Жоспарлау принциптерін дәйекті сақтау кәсіпорынның тиімді жұмыс істеуінің алғышарттарын жасайды және қызметтің теріс нәтижелерінің мүмкіндігін азайтады.

Жоспарлаудың бес негізгі қағидасын ажырату әдеттегідей [3]:

Сурет 4. Жоспарлаудың бес негізгі қағидасы

1. Экономикалық ұйымдағы жоспарлау бөлімшелердің, бөлімдер мен қызметтердің қызметін үйлестіру мен интеграциялауда көрінетін жүйелі сипатта болуы керек деген бірлік принципі.

Жекелеген функционалдық бөлімшелердің жоспарлы қызметін үйлестіру мынада: егер ол бірыңғай жүйе бойынша әзірленген бөлімшелер жоспарларына негізделмесе, тұтастай алғанда кәсіпорын қызметін жоспарлау тиімді болмайды; құрылымдық бөлімшелердің бірінің жоспарларындағы кез келген өзгерістер басқа бөлімшелер мен тұтастай алғанда кәсіпорынның жоспарларында көрініс табуы тиіс.

Жоспарлы іс-әрекеттің интеграциясы ұйымда салыстырмалы түрде бөлек жоспарлау процестері мен бөлімшелердің жеке жоспарларының әртүрлілігі, яғни жоспарлаудың ішкі жүйелерінің әртүрлілігі бар деп болжайды. Алайда, ішкі жүйелердің әрқайсысы кәсіпорынның жалпы стратегиясына сүйене отырып жұмыс істейді, ал әрбір жеке жоспар жоғары бөлімше мен жалпы кәсіпорын жоспарының бөлігі болып табылады. Кәсіпорында жасалған барлық жоспарлар-бұл құжаттардың механикалық жиынтығы емес, біртұтас өзара байланысты жүйе.

2. Қатысу принципі бірлік принципімен тығыз байланысты. Қатысу принципі кәсіпорынның әрбір қызметкері лауазымына және атқаратын функциясына қарамастан жоспарлы қызметке қатысушы болатынын білдіреді, яғни жоспарлау процесі оған тікелей әсер ететіндердің барлығын қамтуы керек. Көбінесе жоспарлау процесі төменнен жоғарыға қарай жүреді, бұл басқаруды орталықсыздандыруға ықпал етеді және жоспарларды орындау кезінде қызметкерлердің ынтасын арттырады. Алайда, төменнен жасалған жоспарлар Компанияның стратегиясына бағытталған және кез-келген жағдайда оған бағынышты сипатқа ие.

3. Үздіксіздік принципі кәсіпорындардағы жоспарлау процесі белгіленген цикл шеңберінде үнемі жүргізілуі керек және әзірленген жоспарлар Бір-бірін үздіксіз алмастыруы керек дегенді білдіреді.

Үздіксіздікті қамтамасыз ету формалары әр түрлі болуы мүмкін: бұл жылжымалы жоспарлар болуы мүмкін, яғни әр тоқсан аяқталғаннан кейін жылдық жоспар келесі тоқсанға ұзартылады, нәтижесінде жоспар әрқашан 12 айлық кезеңді қамтиды. Бұл бір жоспарланған кезеңнің соңында келесі кезеңге жоспар дайындалып, күшіне енген кезде дәйекті жоспарлар болуы мүмкін.

4. Жоспарлаудың икемділігі принципі үздіксіздік принципімен өзара байланысты және жоспарлар мен жоспарлау процесіне өзгертін жағдайларға, сыртқы факторлардың әсеріне, кәсіпорын қызметінің жағдайларына бейімделу қабілетін беру, яғни жоспарларды түзетуге орын қалдыратын ситуациялық компонентті қосу болып табылады.

Осылайша, икемділік принципін жүзеге асыру үшін жоспарлар ішкі және сыртқы жағдайлардың өзгеруімен байланыстыра отырып, оларға өзгерістер енгізуге болатындай етіп жасалуы керек. Кәсіпорын басшылығы бекіткен қолданыстағы ережелерде олардың арасындағы өзара байланысты сақтау

мақсатында жоспарлы көрсеткіштерге өзгерістер енгізу тәртібі көзделуге тиіс. Нарықтық экономика жағдайында жоспарларға өзгерістер енгізу Төтенше емес, өйткені жоспарларда жаңадан пайда болған жағдайларды ескеру, ішкі тапсырмаларды уақтылы түзету және күтілетін нәтижелерді нақтылау мүмкіндігі жоспарлаудың жетіспеушілігі емес, оның шындығы мен тиімділігінің объективті қажетті шарты болып табылады.

Кәсіпорындар, әрине, өз жоспарларының тұрақтылығына ұмтылуы керек, бірақ жоспарлардың тұрақтылығы - бұл мақсат емес және кәсіпорын жағдайлары өзгерген кезде оған қол жеткізу, демек, өз мүдделеріне қайшы әрекет ету.

Жоспарлаудың икемділігіне әр түрлі мақсаттағы резервтерді - қуат резервтерін, қаржылық резервтерді, сақтандыру қорларын және т.б. қалыптастыру арқылы қол жеткізіледі. Резервтердің шамадан тыс мөлшері қаражаттың өліміне, негізсіз шығындарға әкеледі, ал резервтердің аз болуы жеткізілімдердің бұзылуына, клиенттердің бір бөлігінің жоғалуына, тиімді мәмілелерден бас тартуға және т. б. әкелуі мүмкін.

5. Жоспарлардың шынайылық принципі олардың жан-жақты негізділігінде, нақты қызмет жағдайлары мен кәсіпорынның мүмкіндіктеріне сәйкес келеді. Кез-келген жоспардың шындығы оны жүзеге асырудың объективті алғышарттарының болуымен анықталады, оған мыналар кіреді:

қалыптастырылған тапсырыстар портфелінің болуы, өндірістік бағдарламаның нақты тұтынушылардың талаптарына, кәсіпорын өндіретін тауарларға және оларға көрсетілетін қызметтерге нақты қолда бар сұранысқа сәйкестігі;

Жоспарда қойылған мақсаттарға қол жеткізудің өндірістік мүмкіндіктерінің, техникалық, технологиялық, қаржылық және өзге де жағдайларының болуы;

бөлімшелерге, учаскелерге, жұмыс орындарына, орындаушыларға жақындауына қарай жоспардағы көрсеткіштерді барынша нақтылау және нақтылау.

Әдетте жоспарлаудың екі негізгі түрі бар - жедел және стратегиялық.

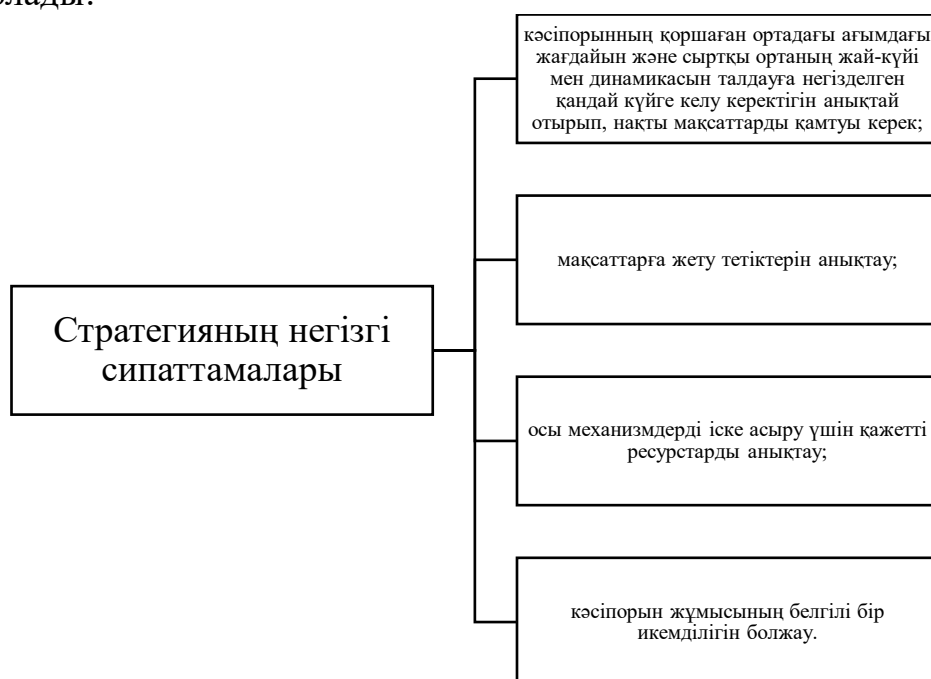

Сурет 5. Жоспарлаудың негізгі екі түрі

Операциялық жоспарлау ұзақ мерзімді мақсаттарға жету үшін кәсіпорын ресурстарын қалай бөлу керектігі туралы егжей-тегжейлі шешімдер қабылдауды қамтиды. Операциялық жоспарлау шеңберінде сандық жоспарларды құру процесі барған сайын "бюджеттеу" деп аталады.

Операциялық жоспарларға әдетте маркетинг жоспары, іске асыру жоспары, өндіріс жоспары, сатып алу жоспары, қаржылық жоспарлар, арнайы қысқа және орта мерзімді жобаларды жүзеге асыру жоспарлары кіреді.

Стратегиялық жоспарлау басқару ғылымының ерекше саласын білдіреді. Американдық ғалымдар М. Мескон, М. Альберт және Ф. Хедоуридің анықтамасы бойынша стратегия - бұл ұйымның миссиясын жүзеге асыруға және оның мақсаттарына жетуге арналған егжей-тегжейлі кешенді жоспар [4]. Осы анықтамаға сүйене отырып, стратегияның негізгі сипаттамаларын бөліп көрсетуге болады:

Сурет 6. Стратегияның негізгі сипаттамалары

Стратегиялық жоспарлау ұзақ уақытты ғана емес, сонымен қатар кәсіпорынды дамытудың жаһандық идеяларының жиынтығын қамтиды. Әдетте Стратегиялық жоспарлау ұзақ уақытқа созылады, дегенмен көптеген кәсіпорындар стратегияны орта мерзімді жоспарлауға негіздейді.

Стратегиялық жоспарлаудың негізгі міндеті - кәсіпорынды дамытудың ұзақ мерзімді мақсаттарын негіздеу. Сонымен қатар, жедел жоспарлау ұйымның осы күйге қалай жетуі керек екеніне бағытталған. Осылайша, стратегиялық және операциялық жоспарлау арасындағы айырмашылық мақсаттар мен оларға жету құралдары арасындағы айырмашылық болып табылады.

Қалай болғанда да, стратегиялық жоспар кем дегенде үшеуін сипаттайды компоненттер: бизнестің бастапқы күйі, Бизнестің қалаған (соңғы) күйі және осы екі күйді байланыстыратын құралдар.

Стратегиялық жоспарлау кәсіпорынның миссиясын белгілеу, стратегиялық позицияларды талдау, бәсекелестік артықшылықтарға қол жеткізуге, ұстап қалуға, дамытуға және арттыруға әкелетін ішкі және сыртқы факторлар мен әрекеттерді зерттеу арқылы оның стратегиясын негіздеу процесін қамтиды.

Қорытынды:

Аталған мақсаттар, әдетте, бүкіл кәсіпорынға қатысты болады, бірақ әр кәсіпорында әр түрлі құрылымдық бөлімшелер бар (басқару, өндірістік, коммерциялық және т.б.), олар мақсатсыз жұмыс істей алмайды және жалпы және жеке мақсаттармен салыстырғанда нақты міндеттерге ие. Мысалы, маркетинг бөлімі үшін белгілі бір мақсат белгілі бір мөлшерде сату көлемін ұлғайту, кәсіпорынның нарықтық үлесін арттыру, жарнаманың тиімділік коэффициентін жақсарту, тауарды сатудан кейінгі қызмет көрсету сапасын жақсарту және басқалары болуы мүмкін.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

Виханский О.С., Наумов А.И. Менеджмент: Учебник. – М.: Экономистъ, 2007.

Горохов Н.Ю., Малев В.В. Бизнес-планирование и инвестиционный анализ. - М.: Информационно-издательский дом Филинь, 2011.

Зайцев Л.Г., Соколова М.И. Стратегический менеджмент: Учебник. – М.: Экономистъ, 2007.

Мескон М., Альберт М., Хедоури Ф. Основы менеджмента. - М.: Дело, 2003.

Блумэн К. Основы стратегического менеджмента / Пер. с англ. - М.: ЮНИТИ, 2007.

МРНТИ 06.73.55

JEL: G01. G39. 042

Сапарбаев А.Д.

d.e.s., Professor "business and management", Q University, Almaty, Republic of Kazakhstan, e-mail: sad171@mail.ru.

Байжуманова А. С.

a graduate student, according to the Management educational program.Q University

Mgn sky future ЖШС кәсіпорыны басқару жүйесіндегі стратегиялық жоспарлау жүйесін бағалау

Abstract: This article is devoted to the evaluation of the strategic planning system in enterprise management of MGN Sky Future LLP. Strategic planning is a key element of successful enterprise management, allowing you to define goals,

develop strategies and tactics to achieve them, as well as evaluate resources and opportunities.

The purpose of the study is to analyze the current strategic planning system within the management of MGN Sky Future LLP in order to identify its effectiveness, as well as to propose recommendations for its improvement.

The methodology includes an analysis of the company's internal documents, interviews with key employees, as well as a comparative analysis with the best practices in the field of strategic planning.

It is expected that the results of the study will reveal the strengths and weaknesses of the current strategic planning system at MGN Sky Future LLP, as well as offer practical recommendations for its improvement.

Keywords: management system, strategic planning, internal and external factors of the enterprise

Андатпа: Бұл мақала MGN sky Future ЖШС кәсіпорнын басқарудағы стратегиялық жоспарлау жүйесін бағалауға арналған. Стратегиялық жоспарлау мақсаттарды анықтауға, оларға жету үшін стратегиялар мен тактикаларды әзірлеуге, ресурстар мен мүмкіндіктерді бағалауға мүмкіндік беретін кәсіпорынды сәтті басқарудың негізгі элементі болып табылады.

Зерттеудің мақсаты оның тиімділігін анықтау мақсатында MGN Sky Future ЖШС Басқару шеңберінде ағымдағы Стратегиялық жоспарлау жүйесіне талдау жүргізу, сондай-ақ оны жақсарту бойынша ұсыныстар беру болып табылады.

Әдістеме компанияның ішкі құжаттарын талдауды, негізгі қызметкерлермен сұхбаттарды, сондай-ақ стратегиялық жоспарлау саласындағы ең жақсы тәжірибелермен салыстырмалы талдауды қамтиды.

Зерттеу нәтижелері MGN Sky Future ЖШС-де ағымдағы Стратегиялық жоспарлау жүйесінің күшті және әлсіз жақтарын анықтауға, сондай-ақ оны жетілдіру бойынша практикалық ұсыныстарды ұсынуға мүмкіндік береді деп күтілуде.

Түйінді сөздер: басқару жүйесі, стратегиялық жоспарлау, кәсіпорын ішкі және сыртқы факторлары

Аннотация: Данная статья посвящена оценке системы стратегического планирования в управлении предприятием TOO MGN Sky Future. Стратегическое планирование является ключевым элементом успешного управления предприятием, позволяя определить цели, разработать стратегии и тактики для их достижения, а также оценить ресурсы и возможности.

Цель исследования состоит в проведении анализа текущей системы стратегического планирования в рамках управления TOO MGN Sky Future с целью выявления ее эффективности, а также предложения рекомендаций по ее улучшению.

Методология включает анализ внутренних документов компании, интервью с ключевыми сотрудниками, а также сравнительный анализ с лучшими практиками в области стратегического планирования.

Ожидается, что результаты исследования позволят выявить сильные и слабые стороны текущей системы стратегического планирования в ТОО MGN Sky Future, а также предложить практические рекомендации по ее совершенствованию.

Ключевые слова: система управления, стратегическое планирование, внутренние и внешние факторы предприятия.

КІРІСПЕ:

Кәсіпорынның жұмыс істеу тиімділігін қамтамасыз ету үшін кәсіпорынның қаржылық-шаруашылық қызметіне экономикалық тиімді талдау жүргізе білу қажет. Оның көмегімен кәсіпорынның даму стратегиялары мен тактикасы жасалады, жоспарлар мен басқару шешімдері негізделеді, орындалуына бақылау жүзеге асырылады, өндіріс тиімділігін арттыру резервтері анықталады, кәсіпорынның, оның бөлімшелері мен қызметкерлерінің нәтижелері бағаланады.

ЗЕРТТЕУ ӘДІСТЕМЕСІ:

Әлеуметтік желілерге сілтемелердің болуына қарамастан, «MGN sky future» ЖШС топтары сақталмағанын және «KazExpress Company» ЖШС топтарды жүргізуге және оларда ақпаратты көрсетуге көбірек мән беретінін атап өткен жөн (басқа сайттар да жетекшілік етпейді, ал сілтемелер әлеуметтік желілердегі топтарға арналған сайттар, бірақ бос). «KazExpress» ЖШС сайтын өзінің сипаттамалары, мазмұны және пайдаланушыға ыңғайлылығы бойынша ең жақсы деп атауға болады. «MGN sky future» ЖШС (usability) сайтын пайдалану мүмкіндіктері мен пайдалылығы бойынша веб-дизайн бойынша кеңесші тартылды, сайтты зерттеудің негізгі нәтижелері 1-кестеде көрсетілген.

1-кестеден кәсіпорынның веб-сайтында жүктеу жылдамдығы, дизайны, пайдаланушының ыңғайлылығы (usability), толтыру бойынша проблемалар бар.

Кесте -1. «MGN sky future» ЖШС сайтын зерттеу нәтижелері

Бағыт	Негізгі нәтижелер
Сайтты безендіру бойынша	басты бетте дескриптор, бірегей сауда ұсынысы, контактілер, түймелер жоқ; қызметтер ассортименті ұсынылған (ірілендірілген); төмен жүктеу жылдамдығы; пайдаланушының географиясы анықталмайды; негізгі экранда СТА түймелері жоқ; бірінші экранда контактілер жоқ; басты сайттың логотипін басу бетті қайта жүктейді;
Сайтты безендіру бойынша	фавикон, <title>, <description > жазылмаған; пайдаланушының қадамдары айқын емес; сайттың навигациясы қарапайым, жалпы іздеуді пайдаланбауға болады; мәтінді оқу қиын-қара қаріптің контрасты әлдеқайда жақсы.

Сайтты толтыру бойынша	компания тұлғалары ұсынылмаған, команда туралы ақпарат жоқ; құпиялылық саясаты көрсетілмеген; пікірлерді карусель түрінде шығару керек. Ағымдағы нысанда шолуларды сайт клиенттерінің логотипін басу арқылы көруге болатындығы анық емес.
Байланыс бойынша	«байланыстар» деген бөлімде мыналармен толықтырылсын: заңды деректер, анықтамалар, лицензиялар, куәліктер; орналасу картасы жүктелмейді; кері байланыс формасын қосымша басусыз қолжетімді ету қажет болды (міндетті емес).

Компания бір жылға және ай сайын маркетингтік бюджетті жоспарлайды, оған офлайн-жылжыту іс-шараларына да, онлайн іс-шараларға да шығындар кіреді, бұл төмендегі 21-кестеде көрсетілген.

Жоғарыда келтірілген 1-кестеден соңғы екі жылда компанияны жылжыту шығындары артып келе жатқанын көруге болады. Өткен жылға қарағанда 2022 жылы өсім 34%-ды және 2023 жылы 15%-ды құрады. Шығындардың негізгі өсуі онлайн-жылжытуға түсті. Бұл болжамды, өйткені қазіргі уақытта маркетингтің осы сегментінде бұрылыс бар.

Жалпы алғанда, «MGN sky future» ЖШС маркетингтік коммуникацияларды қолданумен байланысты белгілі бір проблемаларға ие: офлайн-жылжыту және онлайн ілгерілету құралдарының болуына қарамастан, олар толық көлемде пайдаланылмайды, осы нарық көшбасшыларының сайттарынан нашар сайт параметрлерімен проблемалар бар. Басқа да онлайн-құралдар толық пайдаланылмайды. Бұл ретте компанияның 2022 және 2023 жылдары алға жылжуына арналған шығыстар ұлғайды (негізінен, онлайн-жылжытуға арналған шығыстардың өсуі есебінен). Жалпы алғанда, кіріс көрсеткіштерінің өзгеруі (сатудан түскен түсім) маркетингтік коммуникацияларды жылжыту мен қолданумен ғана байланысты болмауы мүмкін. Маркетинг шығындарының өсуі қазіргі уақытта байқалмайтын белгілі бір, пропорционалды, сатылымның өсуіне жақын болуы керек (маркетинг шығындары 15%-ға өсті). Яғни, жылжыту шығындары компанияның сатылымының өсуіне қарағанда едәуір артады, демек қызметтерді жылжытудың тиімділігі туралы мәселе туындайды.

2-кестеде ұйым туралы толық ақпарат беру мақсатында SNW-талдау, яғни ішкі ортаның күшті және әлсіз жақтарын, оның ішінде бұрын қарастырылған сипаттамалар мен көрсеткіштер негізінде талдау ұсынылған. «Х» кестесінде-бұл ағымдағы жағдай.

Кесте -2. «MGN sky future» ЖШС SNW-талдауы

Кәсіпорын	Позицияны сапалы бағалау, балл

қызметіндегі параметрлер	маңызды	Күшті (Strength)		Бе йтарап (Neutral)	Әлсіз (Weakness)	
		Өт е жақсы (100)	Ж ақсы (75)	Ор таша (50)	Н ашар (25)	Ө те нашар (0)
Бизнес стратегиясы		X				
Стратегиялық өзгерістерді бақылау және іске асыру			X			
Ұйымдастырушылық мәдениет			X			
Қаржы (жалпы қаржылық жағдай)					X	
Қызметтердің бәсекеге қабілеттілігі			X			
Қызметтерді іске асыру жүйесі			X			
Ақпаратты беру жылдамдығы			X			
Маркетинг					X	
Бедел мен атақ				X		
Жаңа қызметтерді іске асыру қабілеті				X		
Компанияның клиентке бағдарлануы			X			
Компания бойынша қызметтерді іске асыру көлемі			X			
Менеджмент деңгейі			X			
Персоналды басқару стратегиясы				X		
Ұжымдағы әлеуметтік-психологиялық ахуал				X		
Қызметкерлердің біліктілігі			X			
Корпоративтік мәдениет			X			
Бизнес-процестерді формализациялау				X		
Қызметкерлерді ынталандыру жүйесі				X		

SNW талдауы бар кестені талдай отырып, бұл жағдайда маркетингтік қызметтің көрсеткіштері, сәйкесінше қызметтерді жылжыту және маркетингтік коммуникациялар, ең алдымен онлайн-жылжыту проблемалық болып табылады деп қорытынды жасауға болады. Қызмет тиімділігінің өсуі (рентабельділік көрсеткіштері) төмендейді. Дегенмен, оң жағы – бұл кәсіпорын төмен қарқынмен болса да, кірісті арттырады. Зерттелетін компанияның қызметтері бәсекеге қабілетті болып қала береді, яғни қызметтердің кең спектрі, қолданылатын логистикалық технологиялар және қызмет көрсету кезінде тұтынушыларды қолдауды ұйымдастыру сұранысқа ие.

3-кестеде Кәсіпорынның сыртқы және ішкі ортасын бағалауға, күшті және әлсіз жақтарын анықтауға мүмкіндік беретін SWOT талдауы берілген.

Кесте -3. «MGN sky future» ЖШС SWOT-талдау

Күшті жақтары	Әлсіз жақтары
Өткізуден түсетін кірісті ұлғайту; Қызметтердің кең спектрі; Ұйымның тұтынушыларға бағытталғандығы; Негізгі қорлардың болуы (көлік).	Маркетингті ұйымдастырудың әлсіздігі; Кәсіпорын қызметінің тиімділігінің төмендеуі; Пайда көрсеткіштерінің төмендеуі.
Мүмкіндіктер	Қауіптер
Интернеттің дамуы; Компанияның веб-сайттар, интернет қызметтерін құру, веб-дизайн тұрғысында мүмкіндіктерін дамыту; Арзан байланысты пайдалану, байланыс арналарын салу мүмкіндіктері; Навигациялық жүйелер арқылы көлік пен жүкті қадағалау тұрғысынан логистика саласында жұмыс істейтін компаниялардың мүмкіндіктері.	Коронавирустық пандемияның әсері (елдер арасындағы шекаралардың уақытша жабылуы); Тапсырыстар көлемінің төмендеуі (сонымен қатар пандемия әсерінен); Салықтарды ұлғайту және салықтық бақылауды күшейту; Жоғары инфляция және тұрақсыз валюта бағамы; Бәсекелестіктің артуы; Өнеркәсіптің жеткіліксіз дамуы және көлік кешені мен көлік инфрақұрылымын дамытуға мемлекеттік қаржыландырудың «құйылуы».

3-кестенің нәтижелеріне сүйене отырып, кәсіпорынның қызметіне көптеген экологиялық факторлар, соның ішінде интернет, байланыс, веб-технологиялар саласындағы технологиялық даму әсер етеді, оны жұмыста

белсенді қолдануға болады, оның ішінде логистика, маркетинг және ұйым менеджменті. Сонымен бірге, жалпы Қазақстан экономикасының жай-күйіне (жоғары инфляция, салықтардың өсуі, мемлекеттік қолдаудың болмауы), коронавирустық пандемияға (тапсырыстардың төмендеуі), бәсекелестіктің өсуіне байланысты елеулі қауіптер де бар. Компанияның мықты жақтарының қатарына ресурстармен (негізгі құралдар – автомобильдер) қамтамасыз етілумен, қызметтердің кең спектрімен және ұйымның клиентке бағдарлануымен, сондай-ақ экономикалық көрсеткіштермен талданатын кезеңдегі кірістердің өсуімен байланысты факторлар жатады. Алайда, күшті жақтарына қарамастан, компанияның талдауда көрсетілген әлсіз жақтары бар – бұл маркетингті ұйымдастыру, ал қаржылық факторлардан – кәсіпорынның пайдасы мен тиімділігінің төмендеуі.

Қорытынды:

«MGN sky future» ЖШС маркетингтік қызметін талдау барысында мынадай проблемалар анықталды:

Маркетингтік коммуникациялардың кейбір түрлері тартылмайды – бұл қызметтерді жылжытудың осы түрінің айтарлықтай құнымен түсіндірілетін теледидар және радио. Шағын кәсіпкерлік субъектісі болып табылатын компания үшін бұл өте қымбат жарнама. Сонымен қатар, ол көбінесе B2C (бөлшек клиенттер үшін) және компания B2B (бизнес клиенттер үшін) саласында жұмыс істейді.

Коммуникация онлайн толық көлемде жұмыс істемейді (бұл B2B саласы үшін де өте маңызды): компания және оның қызметтері туралы шектеулі ақпаратты ғана қамтитын компания сайтының жеткіліксіз толтырылуы (бағалар бойынша қажетті материалдар жоқ, тасымалдауды ұйымдастыру, құнды есептеуге арналған модельдер, алдын ала бағаны есептеумен тапсырыс нысаны және т.б.). Әлеуметтік желілерге сілтемелер бар, бірақ жұмыс істемейді (сонымен бірге әлеуметтік желілерді байланыс, шолулар және клиенттермен кері байланыс үшін пайдалануға болады). Әлеуетті клиенттерге хабарламалар іс жүзінде жүзеге асырылмайды (B2B қызмет көрсету саласындағы жарнама үшін бұл әлі де тиімді құрал). Серіктестердің сайттарында жарнама орналастыру нашар жүзеге асырылды (баннерлер мен ұқсас тақырыптары бар сайттардан серіктестік сілтемелерге өту арқылы қосымша табыс алуға болады).

Осының бәрін ескере отырып, компания қызметтерін жылжытудың белгілі бір түрінің тиімділігі туралы айту мүмкін емес. Тиімсіз жарнамадан бас тарту екіталай: компания жарнаманың көп мөлшерін пайдаланбайды. Бітіру біліктілік жұмысының ұсынымдық бөлігінде анықталған проблемаларды жою мақсатында маркетингтік қызметті жетілдіру жөніндегі іс-шаралар ұсынылады және әзірленген іс-шаралардың экономикалық тиімділігі есептеледі.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

Абдрахманова, Д.Р. Эволюция представлений о системе стратегического планирования / Д.Р. Абдрахманова // Современные проблемы социально-гуманитарных наук. 2019. № 2 (4). С. 136-140.

Александрин, Ю.Н., Набиулина, Т.Ю. Оптимизация инвестиционных стратегий в сетевом ритейле / Экономика: теория и практика. 2018. № 2 (26). С. 26-35.

Арманшина, Г.Р. К вопросу о стратегическом планировании и экономическом росте / Образование и наука без границ: фундаментальные и прикладные исследования. 2018. № 3. С. 310-312.

Брыкалов, С. М. Особенности развития стратегического планирования на предприятиях России // Инновационная экономика: материалы Междунар. науч. конф. (г. Казань, октябрь 2014 г.). — Казань: Бук, 2019. — С. 128-130.

Булгакова, А. Р. Разработка стратегических ориентиров устойчивого развития организации // Молодой ученый. — 2017. — №27. — С. 366-369.

Варламов, А.С. Совершенствование управления ассортиментом на современных производственных предприятиях//Экономика и менеджмент. - 2018. -№ 2. С. 37-38

Горина, А.П. Ассортиментная политика фирмы в условиях альтернативного выпуска / Контентус. 2018. № 11. С. 183-189.

Калашников, Д. В., Кособокова, Е. В.. Построение системы внутрифирменного бизнес-планирования предприятия на современном этапе // Региональная экономика: теория и практика. — 2020. — № 38. — С. 73–82.

Ковач, А. М. Сценарное планирование в современном стратегическом менеджменте // Молодой ученый. — 2018. — №29. — С. 419-422.

МРНТИ 06.73.55

JEL: G01. G39. 042

Нургалиева А.М.

k.e.s., ass.professor "business and management", Q University, Almaty,
Republic of Kazakhstan

Ғазизов Д. Ғ.

a graduate student, according to the Finance educational program Q University

Коммерциялық ұйымдарға салық салудың әлемдік тәжірибесі

Abstract: The article on the global experience of taxation of commercial organizations is a key aspect of understanding effective tax policy models in various countries. This abstract covers a comparative analysis of the taxation systems of commercial enterprises in various parts of the world, identifying the main principles, approaches and trends. Issues such as tax rates, types of taxes, methods of calculating the tax base, tax benefits and incentives for business are discussed. The results of the study make it possible to identify successful practices and problematic aspects of taxation, as well as to offer recommendations for optimizing the tax system in a particular country or region.

Keywords: economics, entrepreneurship, management efficiency, market conditions, taxation, world experience.

Андатпа: Коммерциялық ұйымдарға салық салудың әлемдік тәжірибесі тақырыбындағы мақала әртүрлі елдердегі салық саясатының тиімді модельдерін түсінудің негізгі аспектісі болып табылады. Бұл аннотация негізгі принциптерді, тәсілдер мен тенденцияларды анықтай отырып, әлемнің әртүрлі бөліктеріндегі коммерциялық кәсіпорындарға салық салу жүйелерін салыстырмалы талдауды қамтиды. Салық ставкалары, салық түрлері, салық базасын есептеу әдістері, салықтық жеңілдіктер және бизнесті ынталандыру сияқты мәселелер талқыланады. Зерттеу нәтижелері салық салудың сәтті тәжірибелері мен проблемалық аспектілерін анықтауға, сондай-ақ белгілі бір елдегі немесе аймақтағы салық жүйесін оңтайландыру бойынша ұсыныстар беруге мүмкіндік береді.

Түйінді сөздер: экономика, кәсіпкерлік, басқару тиімділігі, нарықтық жағдай, салық салу, әлемдік тәжірибе.

Аннотация: Статья на тему мирового опыта налогообложения коммерческих организаций является ключевым аспектом понимания эффективных моделей налоговой политики в различных странах. Данная аннотация охватывает сравнительный анализ систем налогообложения коммерческих предприятий в различных частях мира, выявляя основные принципы, подходы и тенденции. Обсуждаются такие вопросы, как ставки налогов, виды налогов, методы исчисления налоговой базы, налоговые льготы и стимулы для бизнеса. Результаты исследования позволяют выявить успешные практики и проблемные аспекты налогообложения, а также предложить рекомендации для оптимизации налоговой системы в конкретной стране или регионе.

Ключевые слова: экономика, предпринимательство, эффективность управления, рыночная ситуация, налогообложение, мировой опыт..

КІРІСПЕ:

Көптеген шет елдердің заңнамасында көзделген салық жеңілдіктері өндірістің басым салаларының дамуына ықпал ете отырып, мемлекеттің тиімді экономикалық саясат жүргізу құралы болып табылады. Экономикалық дамыған елдерде салық салудың оң тәжірибесі салық жеңілдіктері ынталандыру тетігіне айналатын, атаулы жеңілдіктер жүйені білдіретін, күрделі емес салықтық әкімшілендіруге ие болатын және оларды енгізуге және орындауға арналған шығыстар оларды қолданудан бюджеттің кірістілігінен (оның ішінде болжанатын) аспайтын салық саясатын жүргізу мүмкіндігін куәландырады.

ЗЕРТТЕУ ӘДІСТЕМЕСІ:

Шет елдерде мемлекет өмірінің экономикалық және өзге салаларында проблемалардың туындауын ескере отырып, барлық жаңа жеңілдіктердің енгізілуі және мұндай тәжірибе біздің елімізге қарағанда анағұрлым кең қолданылады, бізде мақсатты түрде ұмтылуымыз керек және де ол жүзеге асырылуы қажет реформаларды көруге мүмкіндік береді.

Ұлыбритания салықтары. Бұл елдегі салық жүйесі негізінен, әрі XIX ғасырда қалыптасқан. Алайда, ол да өзгерістерге ұшырады. Салық реформалары 1965, 1973 жылдары жүргізілді, жергілікті салық салудағы нақты

өзгерістер, әсіресе 90-шы жылдарда болды. Ұлыбританияның салық жүйесі екі сатылы болып келеді: жалпы мемлекеттік және жергілікті салықтар. Негізгі жалпы мемлекеттік салықтар: жеке тұлғалар табысына, корпорация пайдасына, мұнайдың табыс капиталының өсуіне салынатын салық, мұра салығы, қосылған құн салығы, баждар, акциздер, елтаңбалық алым. Олар 90%-дан аса салықтық түсімдер береді. Негізін мүлік салығы құрайтын жергілікті салықтар үлесіне 10%-ға жуық салықтық кіріс келеді. Ұлыбританияның мемлекеттік бюджетіне тікелей салықтардың үштен екісін толықтай халықтың табыс салығы береді. Бірінші рет ол Наполеонға қарсы әскерлерді қаржыландыру мақсатында уақытша өлшем ретінде 1799 жылы енгізілген болатын, ал 1842 жылдан бастап ағылшынның салықтық тәжірибесінде түпкілікті бекітілді [34].

Ұлыбританияда табыс салығын құрудың шедуларлық нысаны қабылданған, ол табыс көзіне (жалақы, дивидендтер, рента және т.б.) байланысты оларды бөліктерге (шедулалар) бөлуді болжайды, әрбір шедула ерекше тәртіппен салықтанады. Осындай табыстарға бөлектеп салық салу «көздеген табысқа жету» мақсатын алға қояды. Бұл орайда, алты шедула әрекет етеді, олардың кейбіреулері табыстардың ішкі дамуына ие.

Шедула А - мүліктен кіретін табыс, нақтырақ айтсақ, жеке меншігінен, құрылыстардан түсетін кіріс, жалға берілетін тұрғын үйлер немесе пәтерлердің төлемақысы.

Шедула В - коммерциялық мақсаттарда пайдаланылатын, ормандық шабындықтардың кірісі.

Шедула С - мемлекеттік құнды қағаздардан түсетін кіріс,

Шедула Д - өндірістік коммерциялық қызмет кірісі. Осы шедулаға кірістің әр түрлі көптеген түрлері кіреді, сондықтан ол алты бөлікке бөлінген:

1) сауда немесе іскерлік операциялардан түскен табыстар (бизнес), мысалы, дүкен иесінің пайдасы;

2) кәсіби қызмет көрсету нәтижесінде алынған табыстар, мысалы, дәрігер немесе адвокаттың табыстары;

3) салық салуға жататын, алынған пайыздар мен алименттер;

4) шетелдегі құнды қағаздардан түсетін табыстар;

5) шетелдегі мүліктен табыс;

6) жоғарыда аталған бөліктердің ешбіреуіне кіргізілмеген, барлық табыстар (мысалы, қаламақы).

Шедула Е - жалақы, зейнетақы, жәрдемақы және басқа да табыстар.

Шедула F - Ұлыбритания компаниялары жүзеге асыратын, дивидендтер және басқа да төлемдер. Табыс салығы аптасына 405 фунт стерлингтен жоғары жиынтық жылдық табысты көрсететін, салық салынатын табыстан ұсталады. Екінші және үшінші класс бойынша алымдар аптасына 5,35 және 5,25 фунтқа сәйкес нақты мөлшерлемелер бойынша төленеді. Төртінші класс бойынша алымдар 6,3% мөлшерлемелер бойынша төленеді [35].

Қосымша салықтар арасында қосылған құн салығы басты орынға ие. Ол табыс салығынан кейін екінші орынды алады және ел бюджетінің шамамен 17%-ын құрайды. Өндірістің және тауарларды өткізудің әрбір кезеңінде қосылған құн салығы салынады. Салық мөлшелемесі - 17,5. Тауарлар мен

қызмет көрсетулердің мына түрлері салық салуға жатпайды: азық-түлік тауарлары, кітаптар, дәрілер, импортты және экспортты тауарлар, тұрғын үйге пайдаланатын отын мен энергия, су және су құбырына төлем, тұрғын үйлер құрылысы, көліктік қызмет көрсетулер, балалар киімі, сондай-ақ почталық және қаржылық қызмет көрсетулер, сақтандыру, ритуалдық қызмет көрсетулер.

Қосымша салықтар арасындағы екінші орынды акциздер алады. Акцизді тауарларға алкогольдік ішімдіктер, жанар-жағар май, темекі өнімдері, көлік құралдары жатады. Спирттік ішімдіктер мен жанар-жағармайға акциз тауардың бірлігінен нақты сомадан алынады. Темекі өнімдеріне акциз тауардың бағасына пайыздық үстеме түрінде белгіленеді. Акциздік алымдар мөлшерлемесі 10-нан 30%-ға дейінгі шегінде шағылады. Қосымша салықтарға кеден баждары, елтаңбалық алым, ойын бизнесіне салық, жүгірістерден алымдар (ат жарыс, ит жүгірту) да жатады.

Жергілікті салықтар ішінде мүлікке салық негізгі болып табылады. Ол жылжымайтын мүліктің иелерінен немесе жалдаушыларынан алынады. Бұл ұғымға жер кіреді. Бұл салықтың төлеушілерінің санына тұрғын үйде тұрып және оның пәтеракысын төлеуші тұлғаларда жатады.

Англия мен Уэльсте жан басылық салық алынады, ол 18 жасқа жеткен барлық азаматтарды қамтиды [35].

Францияның салық жүйесінде салықтарды үш ірі топқа бөлуге болады:

- табысты алған кезде алынатын табыс салығы;
- табыс жұмсалған кезде алынатын тұтыну салықтары;
- меншіктен, яғни заттандырылған табыстан алынатын капиталға салықтар.

Францияда қосылған құн салығының төрт мөлшерлемесі қызмет атқарады. Салықтың негізгі мөлшерлемесі қазіргі уақытта 18,6%-ке тең. Жоғарылатылған мөлшерleme - 22%-дық көрсеткіште тауардың кейбір түрлеріне қолданылады: автомобильде, кинофото тауарлар, алкоголь, темекі өнімдері, парфюмерия, сәндік жеке заттар, мысалы құнды терілер. Кейінгі уақытқа дейін жоғарылатылған мөлшерleme 33,33% болды. Төмендетілген мөлшерleme - 7%-дық өлшемде – мәдени тауарларға белгіленген. Бұл ұғымға кітаптар кіреді. Ең төмен мөлшерleme – 5,5% - алғашқы қызмет көрсету тауарлары үшін қолданылады. Бұл санатқа шоколад пен алкогольдік ішімдіктерден басқа азық-түліктің көпшілігі, ауылшаруашылық өнімдері, дәрі-дәрмек, тұрғын үй, көлік, туристік және қонақ үй қызметі, жүк және жолаушы тасымалдаулар, таңғажайып іс-шаралар, кәсіпорын қызметкерлері үшін түскі астар.

Сонымен қатар, декларацияны толтыру кезіндегі байқамай жіберілген қате үшін айына 0,75% мөлшерінде айыппен салық төленеді. Кірісті қасақана жасырған кезде салық екі еселеп алынады.

Көптеген дамыған елдердегі сияқты Италияда да мемлекеттік кірістің маңызды көздерінің бірі жеке тұлғалардан алынатын табыс салығы болды. Салық белсенді сипатқа ие және жеке тұлғаның күнтізбелік жыл бойында алған кешендік таза ірісін есепке алады. Ол жер меншігін, капиталды, жалдамалы

жұмыстар, кәсіпкерлік қызмет және басқа да қызметтермен түсетін кірістерді қамтиды.

Италияның жанама салықтарынан бірінші кезекте қосылған құн салығын атау қажет. Италиядағы қосылған құн салығының әдеттегі салық мөлшерлемесі 19% құрайды. Бұдан басқа арзандатылған – 13,9% және 4% салық мөлшерлемелері де әрекет етеді. Азық-түлік тауарлары, газеттер, журналдар төменгі мөлшерлеменен салықтанады.

Экспортқа тауарларды әкету, халықаралық қызмет көрсетулер және онымен байланысты операциялар қосылған құн салығымен салықтанбайды.

Италияның аумағында жүзеге асырылатын операциялардың ішінен несие беру, акциялар мен облигацияларды тарату, медициналық қамсыздандыру бойынша шығындар, халықтық білім беру, аренданың коммерциялық емес түрлері, почталық қызмет көрсетулер, алтын және шетел валюталарымен операциялар ҚҚС-тан босатылады.

Тұтынуға (акциздер) жанама салықтар тауарлардың кейбір өзіндік ерекше түрлеріне қолданылады. Оларға, мысалы, қуатты алкогольдік ішімдіктер, сыра, сіріңке, банандар, құрылыс материалдары, электр энергиясы, мұнай және мұнай өнімдері жатады.

Сонымен, жер мен жылжымайтын мүлік салығын қамтитын жеке және заңды тұлғаларға салынатын тікелей табыс салықтары, сондай-ақ тұтынуға салынатын негізгі жанама салықтар ел кірісінің басты бөлігін қамтамасыз етеді. Салықтардың тағы да кейбір түрлеріне тоқталайық.

Жылжымайтын мүліктің құнын өсіруге салық 70-жылдардың ортасында енгізілген. Салық салу объектісі, Италиядағы жылжымайтын мүліктің бастапқы құны мен соңғы бағасының арасындағы айырмашылық болып табылады. Бұлар – ғимараттар, еркін құрылыс алаңдары және т.б. Салықты есептеу меншікті осы салық төлеушінің қолына өткізген кезден басталады.

Жарнамаға салық салу муниципалды болып табылады. Онымен қоғамдық орындарда және көпшіліктің көруі үшін ашық жерлерде орналасқан жарнамалық хабарландырулар мен жарнаманың басқа да түрлері салықтанады [35].

Испания бюджетінің барынша жоғары кірісін жеке тұлғалардан алынатын табыс салығы қамтамасыз етеді. Салық салынатын база Испанияда Еуропа елдерінің көпшілігіне қарағанда кең ауқымды. Науқасы бойынша жәрдемақы, мемлекеттік стипендиялар, лотериядан ұтыстар, жұмыстан кетудегі біржолғы жәрдемақыларға табыс салығы салынбайды.

Салық салынатын кірістен жылына әрбір бала мен асыранушыға 20 мың песетке дейін шегеріледі. Жылдық кірістен әлеуметтік сақтандыруға және кәсіподақтық алымдарға аударым шығарып тасталады, бірақ 5%-дан көп емес және 250 мың еуро сомасынан жоғары болмайды. Дәрі-дәрмекке құжатталған шығындарды біртіндеп шегеруге болады.

Салықты есептеу үшін кіріске жылжымайтын мүлік құнынан 2% үстеледі.

Грекияда капиталды шоғырландыру салығы бар. Салық салу компаниялардың құрылуы кезінде басталады. Салық мөлшерлемесі – активтер өсуінен 1%.

Мемлекеттік облигациялардан және банк депозиттерінен пайыздар түрінде алынған кіріске салық салынбайды. Басқа да құнды қағаздардан кіріс 15% мөлшерлеме бойынша салық салуға жатады [36].

Швецияда биліктің жергілікті органының екі деңгейі бар. Ел 24 лэннен және 284 коммунадан тұрады. Олардың сайлау органдары басқа да қызметтермен бірге жергілікті салықтарды белгілеу мәселесін де шешеді. Салық түрлерін Рикстаг анықтайды, ал мөлшерлемелерді лэндар мен коммуналар белгілейді.

Елдің әкімшілік-аумақтық бөлінуімен сәйкес табыс салығы мынадай түрде алынады. Ұлттық салық жылына 170 мың кронаны көрсететін кірістің 20% мөлшерінде, жергілікті табыс салығы, ол әр түрлі мекендер бойынша әр түрлі, бірақ орта есеппен алғанда лэндарға 13%, коммуналарға 17% және шіркеулерге – 1,1% мөлшерінде төленеді. Ерлі-зайыптыларды қосқанда барлық тұлғаларға табыс салығы жеке-жеке салынады.

Мүлік салығы, керісінше, жанұяның құндық меншігін есепке алады. Оны тек қана жеке тұлғалар төлейді.

Швеция бюджетінің ірі кіріс баптарының бірін еңбекті төлеу қорына аудару түрінде әлеуметтік төлемдер құрайды.

Аударымның жалпы сомасы 38% құрайды.

Швецияда қаржылық жыл 1 шілдеден басталады.

Данияның салық жүйесі салықтың мынандай түрлерімен сипатталады:

Табыс салығы, ол екіге бөлінеді: мөлшерлемелердің белсенді шкаласымен 6 федералдық салық және 30% бірыңғай мөлшерлеме бойынша алынатын муниципалды салық. Қосылған құн салығы ірі кіріс әкеледі. Корпорацияның пайдасына салық 34% мөлшерлеме бойынша төленеді, ол әлемдік орташа деңгейге сәйкес келеді. Алкогольдік ішімдіктер, темекі өнімдері, бензин, тұрғын үйлерді жылытатын отын және жеңіл көліктерге акциздік салық салынады. Әлеуметтік сақтандыру салығы еңбекті төлеу қорының 3%-ын құрайды. Оның үштен екісін жұмыс беруші және үштен бірін – жалданған қызметкер төлейді. Мүлік салығы 0,6%-дан 5%-ға дейін мүлік құнын құрайды. Занды және жеке тұлғалар үшін мөлшерлеме бірдей.

Нидерландта федералдық салықтар басымдылық танытады. Олар мемлекеттің бюджетінде шоғырланады және содан кейін субсидиялар мен субвенциялар түрінде сатылас бөлінеді. Жергілікті салықтар, тіпті ірі қалалар бюджеттеріне үлес салмағы бойынша 10-12%-дан аспайды.

Корпорация пайдасы салығы салық салу тәжірибесінде сирек кездесетін регрессивті түрі болып келеді. Амортизациялық аударымдар бойынша жеңілдіктер шағын бизнес үшін қолданылады.

Нидерландта қосылған құн салығы 19% мөлшерлеме бойынша төленеді.

Нидерландта мемлекеттік ұйымдар арасындағы салық саясатының өзгеруімен байланысты мәселелерді күні бұрын талқылау дәстүрі бар.

Аты аталмаған батыс еуропалық кейбір елдердің корпорациялары кірісінің салық мөлшерлемесін келтірейік: Бельгия - 43%, Норвегия – 28, Португалия – 36,5%, Туркия - 46%, Финляндия - 33%.

Америка Құрама Штаттарының салық заңы үнемі жетіліп отырады. Салық салудың көп сатылы жүйесі өндірістің, ғылыми-зерттеу және тәжірибелік-конструкторлық жұмыстарды дамыту, кадрлардың білімі мен кәсіптік деңгейін жоғарылату, жұмыссыздықты төмендету, қызмет көрсету аясын ұлғайту үшін ынталандыру ретінде пайдаланылады. АҚШ-та салық салу деңгейі аса жоғары емес және мемлекеттің ұлттық кірісінде 26,1%-ды құрайды.

Американдық салық жүйесінің ерекшелігі федералдық, штаттық және жергілікті билік органдарының салықты алу мөлшерлері мен тәртібін белгілеуге құқығы болуы. Салықтың кейбір түрлерін барлық көрсетілген органдар алады, басқалары – штаттық немесе жергілікті салықтармен ғана алынады.

Салық жүйесінде үш деңгей бар. Жоғарысында – салық салуды бүкіл ел бойынша федералдық басқару жүзеге асырады, ал ол қаражаттар федералдық бюджетке түседі. Штаттардың салық қызметі (орташа деңгей) штаттардың заңды мәжілістерінде енгізілген салықтар мен төлемдерді жинайды, ал бұл салықта штаттардың бюджетіне аударылады.

Федералдық бюджетке заңды тұлғалардан алынған 15-тен 40%-ға дейінгі мөлшердегі табыс салығы төленеді. Салықтық түсімдердің жалпы көлемінде ол 54,3%-ды құрайды. Акциздерді әр түрлі мөлшерлеме бойынша төлейді және салықтық түсімдердегі жалпы көлемінде олардың үлесі 6,3%-ды құрайды. Сыйға тарту мен мұра салығын жеке тұлғалар мүлік құнына байланысты 18-ден 55%-ға дейінгі мөлшерлеме бойынша төлейді. Салықтың бұл түрінен федералдық бюджетке түсетін түсімдер үлесі 1% құрайды. Әлеуметтік қамсыздандыруға аударымды жұмыс берушілермен қызметкерлер тең мөлшерде – салықтық түсімдердің 6,2%-ы бойынша федералдық бюджетке енгізеді.

Қорытынды:

Қазіргі кезеңде, салық салу механизмі біздің Республикамызда қалыптаспаған жағдайда болып отыр: қазірдің өзінде оның мәні мемлекеттік реттеудің әкімшілік биліктің сипатын ашып көрсете алмайды, сонымен бірге ол әлі де экономиканы мемлекеттік реттеудің жанама немесе тікелей тиімді құралы бола алмай отыр. Ал бұл салықтардың аздығынан немесе жиынтық көлемінің азайғанынан емес, салық төлемінен «жалтару» жағдайларының жиілеп кездесетінен туып отыр. Бұған салық жүйесінің өзі көп мүмкіндіктер туғызады, өйткені соғұрлым салықтың жеңілдіктер көп болған сайын, оларға түрлі заңды және заңсыз жолдармен жетуге ұмтылатындардың саны көбейе түседі. Бұған қоса, салық салудың тәртібі жөніндегі Заңның жетілмегендігі және салық қызметкерлерінің кәсіби жағынан және жеке бастарының білім қабілетінің жеткіліксіздігінен салық салу көптеген қиыншылықтарға келіп тіреді. Осындай жағдайдың дұрыс болмауынан әлі күнге шейін қазынаға салықтар аз түсуде, ол халықтың әлеуметтік және саяси жағдайларына тікелей әсерін тигізеді. Өйткені халықтың бюджеттен алатын алымы, осы бюджетке келіп түсетін салықтардың көлеміне байланысты. Салық салудың тиімсіздігінің шиеленістіретін факторлар – салық төлеушінің құқығы мен міндеті тұрғысында, салық төлеушінің өзін психологиялық және экономикалық жағынан көрсетудің тиянақсыздығынан

болып отыр. Мемлекет салық арқылы қатты әсер етіп, табыстарымызды талап отыр деген қағида туады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- ҚР Салық Кодексі. - <https://kgd.gov.kz/kk/content/kr-salyk-kodeksi>
Бостандық ауданы бойынша салықтық көрсеткіштер
Бостандық аудан бойынша салық көрсеткіштерінің мәліметтері
Мандрощенко О.В. Налоги и налогообложение: учеб. пособие / под ред. Мандрощенко О.В. - М: Дашков и К, 2007 г. - 344 с.
Зангеева С.Б., Романова Е.М. Польза и преимущества зарубежного опыта поддержки и развития малого и среднего бизнеса применительно к России// Финансы и кредит. 2019. №14. С. 63-71.
Үмбетәлиев А.Д., Керімбек Ғ.Е. Салық және салық салу: Оқулық. – Алматы: Экономика, 2006. -7 бет
Инкербаев Ж. Д. Модернизация налоговой системы в условиях интеграции Казахстана в мировое рыночное хозяйство. – Автореферат дисс. канд. эк. наук. - Алматы, 2020. - 26 с.
Паламарчук С. В. Анализ зарубежного опыта стратегического управления инновационной деятельностью регионов / С. В. Паламарчук // Экономика и предпринимательство. – 2015. – № 12–1 (65–1). – С. 987–990.
ҚР Стратегиялық жоспарлау және реформалар агенттігі Ұлттық статистика бюросының ресми сайтының деректері. - <http://stat.gov.kz/faces/homePage?>
ҚР Қаржы министрлігінің ресми сайты. - <http://www.minfin.gov.kz/irj/portal/anonymouse>
Практикум по налогам и налогообложению //Уч.Пособие. - С.Ж. Интыкбаева, М. Т. Кульжабаева . - Алматы : Экономика, 2017. - 256 с.
Налоги в Казахстане: Учеб. пособие/ Сост. Р. К. Баймурзаева, Сост. Л.Б. Аносова, Сост. Г. Н. Жарылгасимова. - Алматы: Жеті жарғы, 2013.
Гензель П.П. Очерки по истории финансов. Выпуск первый. Древний мир. - http://portal-msal.ru/10-17803/article_102201.html

МРНТИ 06.73.55

JEL: G01. G39. 042

Нургалиева А.М.

k.e.s., ass.professor "business and management", Q University, Almaty,
Republic of Kazakhstan

Ғазизов Д. Ғ.

a graduate student, according to the Finance educational program

**Қазақстан республикасындағы салық жүйесіндегі коммерциялық
ұйымдарға салық салудың мәселелері мен шешу жолдары**

Abstract: This article highlights the current problems of taxation of commercial organizations in the tax system of the Republic of Kazakhstan and suggests ways to solve them. The main tax burdens faced by enterprises in Kazakhstan, including income taxes, VAT, property tax and others, are analyzed. The complexities and ambiguities in legislation that can complicate business processes and investment activity are highlighted. The proposed solutions include reforms of the tax system, simplification of procedures, reduction of the tax burden to stimulate entrepreneurial activity, as well as improvement of tax administration and control mechanisms. The results of this study can be useful both for tax policy makers and for the business community seeking a more favorable and transparent tax environment.

Keywords: economics, entrepreneurship, management efficiency, market conditions, taxation, world experience.

Анатпа: Бұл мақала Қазақстан Республикасының салық жүйесіндегі коммерциялық ұйымдарға салық салудың өзекті мәселелерін баяндайды және оларды шешу жолдарын ұсынады. Қазақстандағы кәсіпорындар тап болатын негізгі салық жүктемелері, соның ішінде табыс салығы, ҚҚС, мүлік салығы және басқалары талданады. Бизнес-процестер мен инвестициялық белсенділікті қиындататын заңнамадағы қиындықтар мен түсініксіздіктер атап өтіледі. Ұсынылған шешімдерге салық жүйесін реформалау, процедураларды жеңілдету, кәсіпкерлік белсенділікті ынталандыру үшін салық жүктемесін азайту, салықтық басқару мен бақылау тетіктерін жақсарту кіреді. Бұл зерттеудің нәтижелері салық саясатын жасаушылар үшін де, неғұрлым қолайлы және ашық салық ортасын іздейтін бизнес қауымдастығы үшін де пайдалы болуы мүмкін.

Түйінді сөздер: экономика, кәсіпкерлік, басқару тиімділігі, нарықтық жағдай, салық салу, әлемдік тәжірибе.

Аннотация: Данная статья освещает актуальные проблемы налогообложения коммерческих организаций в налоговой системе Республики Казахстан и предлагает пути их решения. Анализируются основные налоговые нагрузки, с которыми сталкиваются предприятия в Казахстане, включая налоги на прибыль, НДС, налог на имущество и другие. Освещаются сложности и неоднозначности в законодательстве, которые могут затруднять бизнес-процессы и инвестиционную активность. Предлагаемые пути решения включают в себя реформы налоговой системы, упрощение процедур, снижение налоговой нагрузки для стимулирования предпринимательской активности, а также улучшение механизмов налогового администрирования и контроля. Результаты данного исследования могут быть полезны как для разработчиков налоговой политики, так и для бизнес-сообщества, стремящегося к более благоприятной и прозрачной налоговой среде.

Ключевые слова: экономика, предпринимательство, эффективность управления, рыночная ситуация, налогообложение, мировой опыт.

КІРІСПЕ:

Кәсіпкерлік қызметті мемлекеттік қолдауға, бизнестің дамуы үшін және оны ынталандыру үшін экономикалық және құқықтық жағдайлар жасау, сонымен қоса оларға материалдық және қаржылық салымдарды жеңілдетілген

түрде ұсыну жатады. Кәсіпкер тұрғысынан қарайтын болсақ, тек мемлекет оның көздеген мақсаттарға жетуіне (табыстың максималды болуы, инвестицияның тиімді болуы, тәуекелдің минималдануы, жекеменшіктегісін қорғау және күту) жағдай жасау керек.

ЗЕРТТЕУ ӘДІСТЕМЕСІ:

Мемлекет тұрғысынан кәсіпкердің тауар шығарып сатуы жоғарырақ тараптан кұралады. Мысалы, қоғамдық жалпы жағдайдың өсімі, халықтың жұмыспен қамтылуы, ұлттық қауіпсіздікті нығайту және тағы басқалары сияқтылар.

Мемлекет, пен бизнестің мақсаттары мен мүдделерінің қиылысатын аймағы тиімді мемлекеттік санатты жүзеге асыру болып табылады.

Дамыған елдер және Қазақстан Республикасы нарықтық қатынастарға өту тәжірибесі көрсетіп тұрғандай, өндірістің тұрақты дамуы және экономикалық өсімнің жаңаруы, тек экономикалық сектордың бәсекеге қабілетті шағын субъектілерінің тез дамуы арқасында жүзеге асады. Сол себепті мемлекеттік көмекті ескі болашақсыз өндірістен кәсіпкерліктің дамуына және жеке инвестицияның көркеюіне бағыттауы экономикалық тұрақтылық пен дамудың бастамасы болып табылады [24].

Кәсіпкерлерге ерекше әсер етуші, даусыз мемлекеттің салық саясаты. Ол тауар өндірісінің және қызмет көрсетудің дамуы арқасында қаржы ресурстарының орталықтандырылған қорын әсіресе мемлекеттік бюджеттің қалыптастырушы міндетін алады. Нарықтық қатынаста салық саясаты шаруашылық формаларының ұтымдысын анықтап, олардың рентабельділігін арттыруға жағдай жасау керек.

Шағын бизнесті сипаттаудың түрлі критериялері бар, мысалы, өндіріс көлемі, жұмыс істеушілердің саны, депозиттердің көлемі, негізгі өндіріс қорларының актив бөлігінің өлшемі, кіріс мөлшері. Ең кең тараған критерийлердің бірі жұмыс істеушілердің саны. Кейбіреулер жұмысшылар саны 100-ге дейін, тағы біреулер 50-ден 1000-ға дейін, үшіншілері 100 ден 1500-ге дейін жететін кәсіпорындарды шағын бизнес кәсіпорындары деп санауға ұсынуда.

Германияда ереже бойынша, жұмыспен қамтылған адамдар саны 1-ден 500-ге жететін кәсіпорындарды шағын бизнеске жатқызады, сөйте тұра олар келесі 4 категорияға бөлінеді: 20-дан 49-ға дейін, 50-ден 99-ға дейін, 100-ден 199-ға дейін, 200-ден 449-ға дейін. Германияда жылдық ақша айналымы 3,5-нан 11,5 миллион неміс маркасын кұрайтын фирмалар, шағын фирма деп саналаса, Германиядағы шағын кәсіпорындар тиімділігі Америка Құрама Штаттары мен Жапонияға қарағанда жоғары. Мұнда 12,3 % ірі кәсіпорындардың және ол жерлерде жұмыспен қамтылғандар 34% жұмысшылардың үлесіне ұлттық табыстың тек 52,6 % ғана келеді. Жұмыс орындарының үштен екісінен көбі шағын кәсіпкерліктің арқасында ашылууда.

Жапонияда заңды түрде белгіленген кәсіпорындар критерийлері бар: өнеркәсіп, көлік және құрылыста - 300 адамнан көп емес, көтерме саудада — 100, бөлшек сауда және қызмет көрсету саласында — 50, олар осы критерийлерге қарай шағын және орта кәсіпорын статусын ала алады. Сондай-

ақ жарғылық капитал мөлшері де шектелген: өнеркәсіп, құрылыс және көлікте — 770 мың доллардан жоғары емес, көтерме саудада — 230 мың доллар, қызмет көрсету саласында 77 мың доллар. [25]

Қазақстан Республикасының қазіргі қолданып жүрген заңдарына сәйкес, шағын кәсіпорындарға:

- өнеркәсіпте — 200 адамға дейін;
- құрылыста - 100 адамға дейін;
- көтерме саудада — 50 адамға дейін;
- ғылымда және өндірістік емес салада — 25 адамға дейін;
- бөлшек саудада — 15 адамға дейін жұмыс істейтін кәсіпорындар жатады.

Қазақстанда адам саны айтарлықтай аз кәсіпорындар шағын болып саналады. Қазақстан Республикасының 1997 жылғы 8-сәуірдегі нөмірі 499 қаулысына сәйкес шағын кәсіпорындарға:

- өндірісте, құрылыста және шаруашылықта — 50 адамға дейін;
- саудада және тұрмыстық қызмет көрсетуде — 30 адамға дейін;
- көлік және байланыста — 25 адамға дейін;
- ғылымда және жаңартпашылық қызметте — 20 адамға дейін;
- жұмыс істейтін кәсіпорындар жатады.

Жұмыс істеушілер саны 200 адамнан аспайтын кәсіпорындар орта бизнеске жатады [25].

Арнаулы салық режимін қолдану үшін заңды тұлға үшін 25 адамнан, ал жеке кәсіпкер үшін 15 адамнан аспаса ғана қолдана алады, осы сұрақты қайта қарау керек сияқты.

Шаруа (фермер) қожалықтарына қатысты және оларға салық салу бойынша салық заңнамасының кейбір пунктерін нақтылау керек сияқты. Қазақстан Республикасының Кіріс Министірлігінің ауызша келісімімен, бірыңғай жер салығын төлеу арқылы жұмыс істейтін шаруа (фермер) қожалығы үшін өзіне және шаруа (фермер) қожалығының әр бір мүшесіне міндетті зейнетақы төлемдерін және әлеуметтік салықты бір жылға (он екі айға) есептеп, төлесе. Өйткені шаруа (фермер) қожалығының жұмысы науқандық нысанда көрінеді. Бірақ бұлай міндетті зейнетақы төлемдері және әлеуметтік салықтық төлемді жүргізу туралы "Бірыңғай жер салығын есептеу және бюджетке төлеу туралы нұсқауда да, салық заңнамаларында да көрсетілмеген.

Тағы бір түсініксіздігі, көлік құралдары салығынан салықтық жеңілдікті алу үшін авто көлік құралдарын кімге құжатталуы керектігі — шаруа (фермер) қожалығының басшысына (немесе мүшесіне) немесе шаруа (фермер) қожалығының өзіне ме. Бұл жерде менің ұсынатыным авто көлік құралдарын нақты шаруа (фермер) қожалығының өзіне құжаттап толтыру керек.

Тағы бір өткір сұрақтардың бірі шаруа (фермер) қожалықтарында жұмыс істейтін адамдар саны. Бәрімізге белгілі ауыл елді мекендерінде жұмыссыз халықтың аз еместігі, сол себепті шаруа (фермер) қожалықтары жұмыссыздарды ешқандай келісім-шартсыз да ала алады. Ал мұның ешқандай құжат беттерінен көрініс таппайтыны белгілі және оларға жалақыны натуралды түрде төлеу арқылы жүргізеді. Әсіресе Өзбекстан территориясына жақын

орналасқан елді мекендерден мақта жиналым уақытысы келген кезде резидент емес жалдамалы жұмысшылар шамадан тыс артып кетеді. Шаруа (фермер) қожалығының басшысы өзінің жұмысшылар санын азайтып көрсетуге тырысады. Өйткені міндетті зейнетақы төлемдерінің және әлеуметтік салық төлемдерінің көлемдері тікелей шаруа (фермер) қожалығында жұмыс істейтіндерге байланысты, жұмысшылар көп болса есептелген салық сомасы көп және керісінше. Мақта жинау уақытысы келген кезде 1-ден 20 адамға дейін жұмысшылар жалданады, әрине олар сол жерде тұрақты істейтіндер емес. Бұны бақылап тұру мүмкін емес, оған себеп ауылшаруашылығының жұмысы науқандық және егістік алқаптарының өте алыс жерлерде орналасуы және салық қызметкерлерінің санының аздығы. Бұдан шығу үшін 1 гектар жерге науқандық мерзіміне қарай: егу, жинау, қайта өңдеу және егетін егін түріне, сонымен қоса егістік аймағына қарай жұмысшылар санын норматив ретінде бекіту және сол бойынша әлеуметтік салық пен міндетті зейнетақы аударымдарын есептеу керек [26].

Шағын бизнес Қазақстанда әлде де болса экономиканың қажет тұтатын саласы бола алмай тұр және өндіріс көлемінің артуына үлес қосу деңгейі де төмен, халықты жұмыспен қамту мәселесіне де көмегі шамалы.

Қазақстандағы жағдайды ескере қарасақ шағын бизнес орта, іріге қарағанда нәзік және қорғаусыз секілді. Бірінші кезекке ол салық жүйесімен байланысты, оның кейбір кедергілері отандық тауар өндірушілердің дамуына тежегіш болуда.

Жиі өзгеретін құбылыстарды сәйкесінше қателіксіз бақылап отыру үшін шағын кәсіпорындарға штатта кәсіпқой бухгалтерді ұстауы керек, бірақ оған айына кемінде 300 доллар айлық беру барлығына сай емес.

Келесі мәселе салық органдарымен қарым-қатынастардың қиындығы. Көп жағдайларда кәсіпкермен оны құрылым қызметкерлерінің арасында даулы жағдайлар туындайды, бірақ салық инспекторларын даудан жеңу тәжірибе жүзінде жеңу мүмкін емес.

Кәсіпкерлер үшін салық комитеттерімен жұмыс істегендегі басты кедергілердің бірі шенеуніктердің өз қызметіндегі мүмкіндіктерін артық қолдануы. Екінші орында салық қызметкерлерінің сауатсыздығы тұр. Кейбір жағдайларда тіпті олардың әрекеттері Қазақстан Республикасының "Салық және бюджетке төленетін басқа да міндетті төлемдер туралы" заңына қарсы келеді.

Салық жүйесінің кемшіліктерінің ішінде шағын кәсіпорындардың қызметіне кедергі болатыны ішкі нұсқауларға қол жетіспеушілігі. Кәсіпкердің салық органдарындағы ұйымдастыру-жарлықшы құжаттарымен таныс болу мүмкіндігі жоқ, ал кәсіпкердің өзінің заң бұзушылығына алып келеді, соңы кәсіпорынға айыппұл санкциялар салумен аяқталады. Мынадай оқиғалар, салық органдары әділет басқармаларына тіркелместен дайындаған нұсқаулар бойынша қосымша алымдарды, кәсіпорындардан заңсыз ала бастаған. Кейбір кәсіпкерлер бұл нұсқаулардың шын мәнінде заңды заңсыздығына қарамастан төлемін жүргізе берген. Уақыт өте келе ол нұсқау тіркелместен алынып тасталады да, ал төлеген ақшалар салық төлеушіге қайтарылмайды. Міне

осындай оқиғалар, ішкі нұсқаулықтарға кәсіпкерлердің қолының жетпеуінің салдарынан орын алған заңсыздықтардың пайда болуына алып келеді [26].

Сонымен қоса бухгалтерлік және салықтық есептеріне тәуелсіз қаржылық құжаттар мен операцияларды толтыруға екі-үш есе артық қаражат және уақыт жұмсауы шағын кәсіпкердің жұмысын әлде қайда қиындатады.

Шағын кәсіпкерлерге мәселелердің бірі болып патенттен оңайлатылған декларацияға, оңайлатылған декларациядан жалпыға бірдей белгіленген тәртіп бойынша салықты төлеуге өту немесе керісінше болған жағдайда туындайтын қиындықтар.

Дамыған елдерде салықтар экономикалық процестерді жанама реттеушілердің ішіндегі ең тиімді құралдардың бірі болып табылады. Мұндағы кең тараған және дамыған елдердің көпшілігі қолданатын концепциялар соғыс жылдарынан кейін пайда бола бастаған. Осы концепцияға сәйкес бюджет шығындарының көлемі және салық салу нормасы жиынтық қоғамдық сұранысты реттеуге тығыз байланысты да мұнда оның деңгейін бірқалыпты ұстаған, баға тұрақтылығын сақтау және басқалар аса қажет. 80-жылдардан бастап экономикасы дамыған елдердегі мемлекеттік сектордың экономикаға араласуы қатты шектеліп (оның экономикаға тікелей араласуы шектеліп әсіресе мемлекеттік шығындардың азаюы бойынша) салық саясаты тек реттеуші қызметі ғана емес, сонымен қатар бюджетті дефициттен тас қамалдай қорғап тұрды. Атап айта кететіні, бұл жағдай заңды және жеке тұлғаларға салық ауыртпалығының арқасында жүзеге аса алмайды, керісінше салық базасының кеңеюімен және кең масштабты және мақсаттандырылған салықтардың азаюы салдарынан мемлекеттік шығындардың қысқаруының әсері әлде сезінерлік [27].

Егер осы уақытқа дейін салықтың жоғарғы ставкалары және прогрессивті салық ставкалары экономиканың дамудың жоғарғы деңгейіне және халықтың әлеуметтік қорғалуына әкеледі деп есептелсе, Батыс елдерінің көпшілігінде салық салу аймағының жалпы тенденциясында корпорация және жеке тұлғалардың салықтық ауыртпалығын төмендету байқалады. Жетекші елдердегі (Америка Құрама Штаттары, Жапония, Англия және басқалары) салық салу базасының кеңеюі кезінде, салық жеңілдіктерінің көлемі жән саны азаяды. Бірақ айта кететіні, бұл салық жеңілдіктері экономикасы дамыған және оның даму тенденциясына сәйкес келеді.

1995 жылға дейінгі Қазақстан Республикасындағы салық саясатында көптеген салық жеңілдіктері орын алған болатын, бірақ бұл жеңілдіктердің нәтижесі көңіл толтырарлықтай бола алмады. Өйткені шектен тыс салық жеңілдіктерінің өзі экономикаға оң әсерін бере бермейді. 1995 жылы қабылданған салық кодексінде ол жеңілдіктерді алып тастап, оған басқаша сипат берді. Ал қазіргі кезде салық кодексінде қай салаларға жеңілдіктерді беру керектігін және қандай мөлшерде беру керектігін зерттеп, сан соқтырарлық қателіксіз тиімді салық саясатын жүргізу мүмкіндігі бар. Әлемдік тәжірибедегі салық жеңілдіктерінің көптеген түрі, сол жеңілдіктердің нәтижелері біздің қателіксіз салық реформаларын жүргізуімізге септігін тигізері хақ.

Әрине қазіргі кезде біз сол елдердегі салық салу деңгейін Қазақстанның салық салу деңгейімен біртектестіре алмаймыз. Абсолютті табыс мөлшері және

қосылған құны бізбен салыстырғанда Батыс елерінде әлде қайда жоғары, осыған қарай салық ауыртпалығы да (корпорациялар мен жеке тұлғаларға) салық ставкалары бірдей болғанымен әр түрлі.

Қорытынды:

Жалпыға бірдей декларациялау халықтың нақты табыстарын салықтық бақылау мен көлеңкелі экономикаға қарсы тұру құралы ретінде көптеген елдерде, оның ішінде дамыған елдерде қолданылады. Атап айтқанда, жалпыға бірдей декларациялау АҚШ, Германия, Франция, Швеция, Финляндия, Дания, Австралия, Чехия, Жаңа Зеландия, Сингапур, Швейцария, Чили сияқты елдерде енгізілген.

Сонымен қатар, мемлекеттік бюджеттің қажеттіліктерін тез арада қанағаттандыру үшін жоғарыда аталған елдердің көпшілігі (Франция, Сингапур мен Швейцарияны есептемегенде) жалпыға бірдей декларациялаумен қатар жалақы төлеуді жүзеге асыратын жұмыс берушіні салық агенті ретінде анықтап, төлем кезінен жеке табыс салығын ұстап қалу тетігін қолданады.

Осы Жалпыға бірдей декларациялауға өту арқылы салық ауыртпашылығын заңды тұлғалардан жеке тұлғаларға ауыстыра отырып, салық жеңілдіктерін қысқарту көзделуде [30].

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

ҚР Салық Кодексі. - <https://kgd.gov.kz/kk/content/kr-salyk-kodeksi>

Brenion P., Di Maura F, Locke M. Economic Integration and FDI: An Empirical Analysis of Foreign Investment in the EU and in Central and Eastern Europe // Kiev Working Paper, №890. - Kiev, Nov. 2008. - P. 7.

Ермекбаева Б.Ж., Мустафина А.К. Налоги и налогообложение. - Учебн.пособ. - Алматы, 2021. 254 с.

Лыкова Л.Н., Букина И.С. Налоговые системы зарубежных стран: учебник для магистров / Л.Н. Лыкова, И.С. Букина. – М.: Издательство Юрайт, 2018. – 428 с.

Черкасов М. Н. Анализ мирового опыта по стимулированию научно-технической и инновационной деятельности / М.Н. Черкасов // Альманах современной науки и образования. – 2019. – №1 (68). – С. 161–165.

Пансков В. Г. Налоговые льготы: теория и практика применения / В. Г. Пансков // Экономика. Налоги. Право. – 2021. – № 1. – С.119–125.

Щеглов В. Ю. Предоставление налоговых льгот для стимулирования инвестиционной деятельности предприятий / Щеглов В. Ю. // Фундаментальные исследования. – 2020. – № 8-2. – С. 422–425.

Гварлиани Т.Е., Боташева З.С., Воробей Е.Н. Налоговые льготы: методология, практика применения, эффективность: коллективная монография.– Сочи: РИЦ ФГБОУ ВПО «СГУ», 2020 – 144с.

Горячев М.С. Налоги и налоговые вычеты в современной России: исчисление и уплата. 2020. – 253 с.

Коровкин В.В. Основы теории налогообложения. М.: Экономистъ, 2021. 148с.

МРНТИ 06.73.55

JEL: G01. G39. 042

Шманова Н.С.

academic school "business and management", master's degree in economics, Q University, Almaty, Republic of Kazakhstan, e-mail: nurks_20_10@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7324-7632>

Гальченко Я.К.

a graduate student, according to the Accounting and auditing educational program

Қашықтан жұмыс істеу жағдайында еңбекақы төлеу жүйесі және есепке алу ерекшеліктері

Abstract: This work is devoted to the analysis of the remuneration system and the features of accounting in remote work conditions. Due to current trends towards expanding the practice of remote employment, including technological progress and changes in corporate culture, it is necessary to study the impact of such factors on wage systems and working time accounting methods. The paper examines various aspects, such as the adaptation of traditional payment systems to remote work conditions, the use of new technologies to assess the effectiveness and productivity of remote workers, as well as issues of transparency and fairness in the distribution of wages in remote employment. The results obtained can be useful both for companies seeking to optimize their remuneration systems in remote work conditions, and for researchers dealing with the topic of labor organization in the modern information society.

Keywords: salary, payment system, salary, transparency, technology, distance.

Анатпа: Бұл жұмыс еңбекақы төлеу жүйесін және қашықтан жұмыс істеу жағдайында есепке алу ерекшеліктерін талдауға арналған. Технологиялық прогресс пен корпоративтік мәдениеттің өзгеруін қоса алғанда, қашықтан жұмыспен қамту тәжірибесін кеңейтудің қазіргі тенденцияларына байланысты мұндай факторлардың жалақы жүйелері мен уақытты есепке алу әдістеріне әсерін зерттеу қажет. Жұмыста дәстүрлі төлем жүйелерін қашықтан жұмыс істеу жағдайларына бейімдеу, қашықтағы жұмысшылардың тиімділігі мен өнімділігін бағалау үшін жаңа технологияларды пайдалану, сондай-ақ қашықтан жұмыс істеу кезінде жалақыны бөлудегі ашықтық пен әділеттілік мәселелері сияқты әртүрлі аспектілер қарастырылады. Алынған нәтижелер қашықтан жұмыс істеу жағдайында еңбекақы төлеу жүйесін оңтайландыруға ұмтылатын компаниялар үшін де, қазіргі ақпараттық қоғамда еңбекті

ұйымдастыру тақырыбымен айналысатын зерттеушілер үшін де пайдалы болуы мүмкін.

Түйінді сөздер: еңбекақы, төлеу жүйесі, жалақы, ашықтық, технология, қашықтық.

Аннотация: Данная работа посвящена анализу системы оплаты труда и особенностей учета в условиях удалённой работы. В связи с современными тенденциями к расширению практики удалённой занятости, включая технологический прогресс и изменение в корпоративной культуре, необходимо изучить влияние таких факторов на системы оплаты труда и методы учёта рабочего времени. В работе рассматриваются различные аспекты, такие как адаптация традиционных систем оплаты к условиям удалённой работы, использование новых технологий для оценки эффективности и производительности работников на удалёнке, а также вопросы прозрачности и справедливости в распределении заработной платы при удалённой занятости. Полученные результаты могут быть полезны как для компаний, стремящихся оптимизировать свои системы оплаты труда в условиях удалённой работы, так и для исследователей, занимающихся темой организации труда в современном информационном обществе.

Ключевые слова: заработная плата, система оплаты, заработная плата, прозрачность, технологии, дистанция.

КІРІСПЕ:

Еңбек ақы еңбекті ынталандыруды қалыптастыратын және жалдамалы қызметкерлердің негізгі табыс көзі болып табылатын аса маңызды және ең күрделі экономикалық санаттардың бірі болып табылады. Сонымен бірге қызметкерлердің жалпы өмір сүру деңгейін айқындайтын индикатор және қызметкерлерді ынталандырудың тиімді құралы болып саналатыны белгілі. Екінші жағынан, жұмыс берушілер үшін еңбек ақы өндіріс шығындарының елеулі үлесін алады. Соған байланысты еңбек пен еңбек ақы есебін тиімді ұйымдастыруды қызметкерлер үшін де, жұмыс берушілер үшін де өте маңызды.

Қазіргі уақытта еңбек қатынастары мен еңбек ақы төлеу жүйесіндегі өзектілігі неғұрлым жоғары сұрақтардың бірі - еңбек ақы есебін ұйымдастыру. Өйткені, еңбек ақы өнімділікті және оның өсуін ынталандыру, ғылыми-техникалық прогресті жеделдету, өнім сапасын жақсарту, өндіріс тиімділігін арттыру құралдарының бірі болып табылады. Сонымен бірге, азаматтардың әлауқатының да, жалпы елдегі экономикалық үдерістердің де өсуі жөніндегі қуатты және маңызды құрал болып табылатыны белгілі. Осы аталған мәселелердің бүгінгі күні ерекше өзектілікке ие екендігін ескерсек, ұйымдардағы еңбек ақы есебін ұйымдастыру мен еңбекақы қорын қалыптастыру тәртіптеріне терең зерттеулер жүргізудің қажеттілігін бар.

Еңбек ақы есебі ұйымдардың бухгалтерлік есеп жүйесіндегі орталық орындардың бірі болып табылады. Еңбек ақы есебін ұйымдастыру арқылы белгіленген мерзімде персоналдармен еңбек ақы төлеу бойынша есеп айырысуды жүргізу, оны өнімнің өзіндік құнына дұрыс енгізу бойынша сұрақтар шешімін табады. Сонымен қатар еңбек ақы қорына жан-жақты

талдаулар жүргізу арқылы еңбек ресурстарына жұмсалатын шығындарды алдын ала бағалап, сәйкесінше болжамдар жасауға мүмкіндіктер береді.

Қазіргі заманғы ұйымдардың тиімді қызметі көбінесе олардың қызметкерлерінің еңбегінің нәтижелілігімен, еңбекақы төлеу және персоналды ынталандыру жүйесімен айқындалады. Бүгінгі күні кез келген ұйымның бірегей бәсекелестік артықшылығы оның адами әлеуеті болып табылады. Оны тиімді пайдалану қызметкерлерді басқару жүйесін қамтамасыз етуге арналған еңбекке ақы төлеу жүйесін әзірлеу және енгізу ерекше орын алады.

Дұрыс құрылған еңбекақы төлеу жүйесі қызметкерлердің өз қызметіне қанағаттануының және кәсіпорынның табысты жұмыс істеуіне мүдделілігінің кепілі болып табылады. Оның еңбек нарығында бәсекеге қабілеттілігін арттыруға ықпал етеді. Осыған байланысты еңбекке ақы төлеу жүйесі компанияның стратегиялық даму мақсаттарына сәйкес келуі тиіс. Себебі, сол арқылы жекелеген қызметкерлер мен бөлімшелердің жоғары нәтижелерге қол жеткізуге қосқан үлестеріне шынайы баға беріледі. Сондықтан да, еңбекақы төлеудің әртүрлі жүйелерін теориялық және әдістемелік тұрғыдан зерттеу, сондай-ақ олардың есебін ұйымдастыру ерекшеліктерін қарастыру өзекті болып отыр.

ЗЕРТТЕУ ӘДІСТЕМЕСІ:

Барлық ұйымдардағы бухгалтерлік есептің маңызды бөлігі еңбек ақы төлеу бойынша персоналдармен есеп айырысуларды есепке алу болып табылады. Өйткені, оның шығыстарының едәуір бөлігін еңбек ақы құрайды және ол қаржылық нәтижелерге тікелей әсер ететіні белгілі.

Еңбек ақы есебі - бухгалтердің ең көп еңбекті қажет ететін және жауапты жұмыс учаскелерінің бірі. Ол кәсіпорын қызметкерлерінің еңбегі туралы ақпаратты жинау, тіркеу, өңдеу және оны жаппай, үздіксіз және құжаттамалық есепке алу жолымен төлеу жүйесін білдіреді. Осы ақпарат негізінде жұмыс уақытының пайдаланылуына, еңбек өнімділігі мен оған деген төлемнің өсуі арасындағы арақатынастың сақталуына, тиісті шығындар деңгейіне бақылау жасалады. Сондықтан бухгалтерлік есепте кадр есебін және ұйым қызметкерлерінің еңбек ақысын есепке алуды дұрыс ұйымдастыру өте маңызды.

Еңбекке ақы төлеу деп жұмыс берушінің қызметкерлердің еңбегі үшін төлемдерді белгілеуін және жүзеге асыруын қамтамасыз етуге байланысты қатынастар жүйесі түсініледі [1]. Ал өз кезегінде жалақы - бұл қызметкердің біліктілігіне, орындалған жұмыстардың күрделілігіне, санына, сапасына, жағдайларына байланысты еңбек үшін төленетін сыйақы, сондай-ақ өтемақы және ынталандыру сипатындағы төлемдер [2]. Сонымен, «еңбек ақы төлеу» түсінігі «жалақы» түсінігіне қарағанда айтарлықтай кең ұғым. Оның соңғы түсініктен негізгі айырмашылығы, жалақыны есептеу жүйесін ғана қарастырып қоймай, жұмыс уақытын пайдалану режимдерін, қолданылатын еңбек нормаларын, жалақыны төлеу мерзімдерін де қарастырады.

Еңбекақы есебін ұйымдастырудың негізгі аспектілерінің бірі оның жүйесі мен нысанын таңдау болып табылады.

Қазіргі кәсіпорындағы еңбекті ұйымдастырудың ажырамас элементтерінің бірі - қызметкерге жалақы есептеу тәртібін алдын-ала анықтайтын жалақы жүйесі. Қолданыстағы заңнама жұмыс берушілерге қызметкерлердің техникалық жағдайларын және жұмыс күші қатысатын экономиканың белгілі бір саласының ерекшеліктерін ескере отырып, ең қолайлы және қолайлы нұсқаларды тандап, кәсіпорындарда жалақы жүйесін дербес орнатуға құқық береді. Енгізілетін жүйе бірдей еңбек үшін бірдей төлемді қамтамасыз етуі тиіс, бұл орындауға міндетті қағидатты талап болып табылады.

Әрбір кәсіпорын өз қызметін ұйымдастыру барысында еңбекақы төлеу нысаны мен жүйесін таңдау мәселесіне тап болады. Бұл проблема барлық дәлелдер мен негіздемелерді белгілі бір форманың пайдасына өлшеу арқылы шешіледі. Еңбекақы төлеу нысандары мен жүйелерін таңдау шаруашылық жүргізуші субъектілердің экономикалық тиімділігін арттыру үшін қызметкердің қарамағындағы ресурстар және қызметкердің материалдық мүддесі сияқты факторларға негізделеді. Тиісті жағдайлар үшін нақты төлем нысаны мен жүйесін анықтау және қолдану персоналды ынталандыруда, шаруашылық жүргізуші субъектінің қаржылық және экономикалық қызметінде маңызды рөл атқарады. Осылайша, объективті өндірістік және экономикалық жағдайларға байланысты жұмыс берушілер еңбекақы төлеудің әртүрлі жүйелерін қолданады.

Ұйымдарда қызметкерлерге төленетін еңбекақының маңызды аспектісі оны төлеудің жүйесін белгілеу болып табылады.

ҚР Еңбек кодексінің 107-бабында еңбекақы төлеу жүйесі негізгі жалақыны анықтау ережелерінің жиынтығын белгілейді деп көрсетілген [3]. Яғни, істеген еңбегі үшін персоналға төленетін сыйақы мөлшерін анықтау үшін жұмыс беруші мен жұмыскер арасындағы қатынастарды анықтайды.

Еңбекақы төлеу жүйесі істелген еңбек пен оған төленетін сыйақы мөлшері арасындағы байланысты орнатудың әдісі [4]. Оған өтемақы және ынталандыру сипатындағы қосымша ақылар мен үстемеақылардың шарттары, төлеу тәртібі мен мөлшері енгізіледі.

Кез келген жұмыс берушінің белгілейтін еңбекақы төлеу жүйесі еңбек заңнамасына және өзге де нормативтік құқықтық актілерге сәйкес анықталады. Бұл әр жұмыс берушінің еңбекақы төлеу шарттары ҚР еңбек кодексінде, заңдарда, Үкіметтің қаулыларында және басқа да нормативтік құжаттарда қарастырылған кепілдіктерге негізделуі тиіс дегенді білдіреді.

Кәсіпорындағы еңбекақы төлеу жүйесі еңбек немесе ұжымдық шарттар мен жұмыс берушінің актілерінде айқындалады. Қызметкерлердің еңбегіне ақы төлеу жүйесін әзірлеу кезінде жұмыс берушілер бірінші кезекте Еңбек Кодексінің нормаларын басшылыққа алуы тиіс. Осы құжаттың 102-бабында жұмыс берушілер қамтамасыз етуі тиісті мемлекеттік кепілдіктер тізімі көрсетілген [3]:

айлық, сағаттық жалақының ең төменгі мөлшері;

жұмыс уақытынан тыс және түнгі уақыттарда істелінген еңбек үшін төлем;

мереке және демалыс күндеріндегі жұмыс үшін ақы төлеу;

қызметкердің жалақысынан ұстап қалу мөлшерін шектеу;
жалақы төлеу тәртібі мен мерзімдері.

Қызметкерлерге еңбекақы төлеу жүйесі ұйымның, оның құрылымдық бөлімшелерінің, еңбек және өндірістік үдерістердің сипаттарын, жұмысшылар санын және басқа факторларды ескере отырып жасалады.

Тарифтік жүйе мемлекеттік мекемелер де, коммерциялық негізде жұмыс істейтін ұйымдар да қолданатын өте кең таралған жүйе. Оның негізінде қызметкерлердің біліктілігіне, жұмыс өтіліне, алған дағдыларына, еңбек өнімділігі мен сипатына байланысты олардың еңбекақысын саралау жатыр. Еңбекақы төлеудің осы жүйесінде бірыңғай тарифтік кесте қолданылады.

Тарифтік жүйе - нормативтер жиынтығы, олардың көмегімен қызметкерлердің жалақысы олардың біліктілігіне қарай сараланады

Тарифтік жүйе әр түрлі санаттағы қызметкерлердің жалақысын саралау жүзеге асырылатын нормативтер жиынтығын білдіреді [8].

Онда бірінші разрядты тарифтік мөлшерлеме, бірыңғай тарифтік тор, бірыңғай тарифтік біліктілік анықтамалығы қамтылады

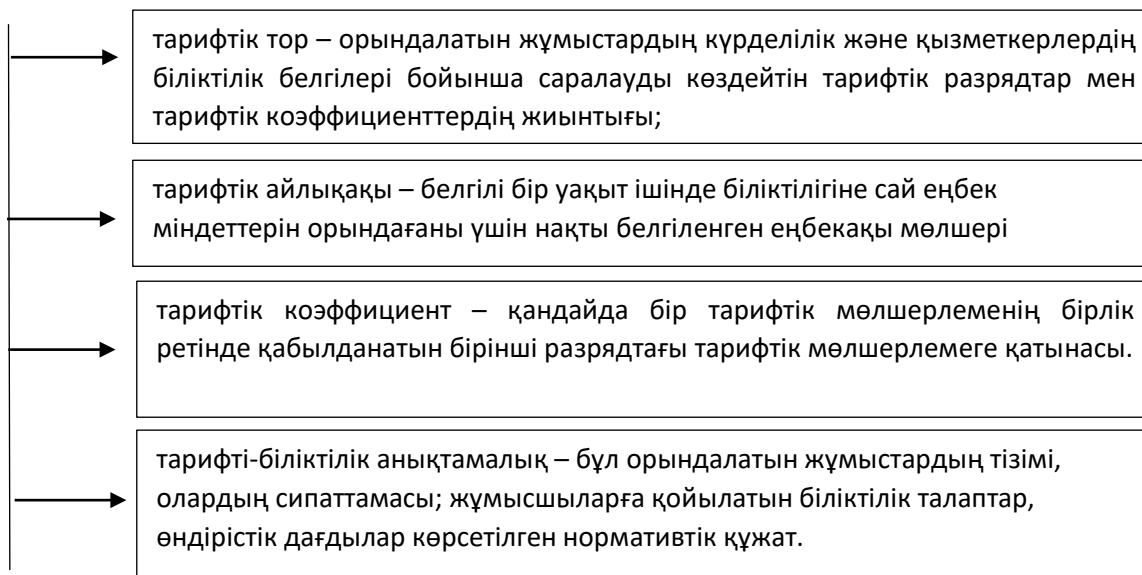
Көптеген түрлерге бөлінетін 3 негізгі еңбекақы жүйесі бар. Оларды келесі 1-кесте түрінде көрсетейік.

Кесте-1. Еңбекақы төлеудің әртүрлі жүйелері

	Жүйелер	Түрлері	
	2	3	
	Тарифтік жүйе	Уақытқа негізделген	Жай мерзімді
			Мерзімді-сыйақылы
			Лауазымдық айлықақы
		Кесімді	Тікелей-кесімді
			Кесімді-сыйақылық
			Кесімді-үдемелі
			Жанама-кесімді
			Жеке аккордтық
			Ұжымдық аккордтық
	Тарифтік емес жүйе	Еңбек құнының коэффициенті	
		Еңбек нәтижесін бағалаудың сараптамалық жүйесі	
		«Пайлық» жүйе	
	Аралас жүйе	«Өзгермелі» айлықақы	
		Комиссиялық	
		Дилерлік тетік	

Еңбекақы төлеудің тарифтік жүйесі бірнеше элементтерінен тұрады. Оны келесі 1-сурет түрінде қарастырайық.

Еңбекақы төлеудің тарифтік жүйесінің элементтері

Сурет 1. Еңбекақы төлеудің тарифтік жүйесінің элементтері

Тарифтік жүйенің екі түрі бар: кесімді және уақытқа негізделген. Уақытқа негізделген еңбекақы төлеу жүйесі өндірісті нормалаудың қажеттілігі немесе мүмкіндігі жоқ кәсіпорындарда қолданылады [1]. Яғни, бұл жағдайда, жұмыскерлер тауарлар немесе қызметтер өндірумен айналыспайды. Сондықтан жалақыны жұмыс көлемі үшін емес, уақыт бойынша төлеген тиімді болып саналады.

Қорытынды:

Бюджет есебінен қаржыландырылатын мекеме қызметкерлерінің еңбегі жауапкершіліктің жоғары деңгейімен, біліктілігімен және олардың қызметінде шығармашылықтың барынша көрінуімен сипатталады. Бұл олардың еңбекақы есебін ұйымдастырудың маңыздылығын көрсетеді.

Мемлекеттік мекемелердегі еңбекақы төлеуді ұйымдастыру кезінде қызметкерлердің тарифтік мөлшерлемелері мен жалақысын саралау, тарифтеу және оларға еңбекақы төлеу разрядтарын беру сияқты өзіндік ерекшеліктері бар.

Жүргізілген зерттеу негізінде еңбекақы – бұл ұйым персоналының негізгі кіріс көзі, оның көмегімен еңбек және тұтыну шараларын бақылау жүзеге асырылады деген қорытынды жасауға болады. Сондай-ақ ол экономиканы басқарудың маңызды экономикалық тетігі ретінде пайдаланылады. Сондықтан мемлекет еңбекті ұйымдастыру мен төлеудің құқықтық негіздеріне ерекше көңіл бөледі.

Еңбекті ұйымдастыру және еңбекақы төлеу туралы негізгі заңнамалық құжат – Қазақстан Республикасының Еңбек кодексі. Сондай-ақ, еңбекті ұйымдастыруға және еңбекақы төлеуге қатысты осы құжатты толықтыратын құжаттардың толық тізімі бар. Мұндай құжаттар қатарына Конституция, Азаматтық кодексі және Халықаралық еңбек ұйымының конвенциясы кіреді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

Ниязбекова Р.Қ., Рахметов Б.А., Байнеева П.Т. Кәсіпорын экономикасы: оқу құралы. - Алматы: Экономика, 2008. - 792 б.

Баймұқашева М.Қ. Кәсіпорын экономикасы: оқу құралы. – Атырау: Атырау мұнай-газ университеті, 2019. - 204 б.

ҚР Еңбек кодексі, 2015 жылғы 23 қарашадағы №414-Ү ҚРЗ

Дуламбаева Р. Т. Кәсіпорын экономикасы: оқу құралы. - Алматы: Қазақ университеті, 2011. - 192 б

Заложнев Д.А., Новиков Д.А. Модели систем оплаты труда. – М.: ПМСОФТ, 2009. – 192 с.

Беляев А. Современные формы и системы оплаты труда. – М.: Дело и сервис, 2014. – 165 с.

Оплата труда персонала: учебник и практикум / Под общ. ред. О. А. Лапшовой. — М.: Издательство Юрайт, 2016. — 308 с.

Кәсіпорын экономикасы: оқу құралы / К. Ж. Оразалин. - Алматы: ЛЕМ, 2014.–296 б.

Акбаева А.Е.

senior teacher at the school «Business and Management», Q University, 184 Zhibek Zholy Str., Almaty, Republic of Kazakhstan, e-mail: akbaevaa@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0009-0003-9835-5933>

Едилбек А.

a graduate student, according to the Finance educational program. Q University

Персоналды басқаруда ынталандыру тетіктерін пайдаланудағы ірі компаниялардың тәжірибесі

Abstract: The growing competition in the local and global consumer markets, the increasing complexity of business conditions in connection with the acceleration of scientific and technological progress have advanced the aspects of human resource management to a number of important aspects to ensure the competitiveness and efficiency of business. This indicates the special relevance of the research topic.

Objective: to identify current trends in incentives in personnel management by studying the experience and specifics of motivation of employees of world-famous companies.

Methodology: the research of the rating company Next Generation is analyzed, a comparative analysis of incentive measures used in companies with a global brand is carried out, and the experience of some companies is presented.

The result of the study: based on the conducted research and analysis, new ones were proposed.

Андатпа: Жергілікті және жаһандық тұтыну нарықтарындағы бәсекелестіктің артуы, ғылыми-техникалық прогрестің жеделдеуіне

байланысты Бизнесі жүргізу жағдайларының күрделенуі адам ресурстарын басқару аспектілерін бизнестің бәсекеге қабілеттілігі мен тиімділігін қамтамасыз ету үшін бірқатар маңызды аспектілерге итермеледі. Бұл зерттеу тақырыбының ерекше өзектілігін көрсетеді.

Мақсаты: әлемге әйгілі компаниялардың қызметкерлерін ынталандыру тәжірибесі мен ерекшеліктерін зерттеу арқылы персоналды басқарудағы ынталандырудың заманауи тенденцияларын анықтау.

Әдістеме: талдау next generation рейтингтік компаниясын зерттеу, әлемдік брендтік компанияларда қолданылатын ынталандыру шараларына салыстырмалы талдау жүргізілді және кейбір компаниялардың тәжірибесі келтірілген.

Зерттеу нәтижесі: жүргізілген зерттеу мен талдау негізінде жаңалары ұсынылды.

Аннотация: Растущая конкуренция на местном и глобальном потребительских рынках, усложнение условий ведения бизнеса в связи с ускорением научно-технического прогресса выдвинули аспекты управления человеческими ресурсами на ряд важнейших аспектов для обеспечения конкурентоспособности и эффективности бизнеса. Это указывает на особую актуальность темы исследования.

Цель: выявить современные тенденции стимулирования в управлении персоналом путем изучения опыта и специфики мотивации сотрудников всемирно известных компаний.

Методология: анализ исследования рейтинговой компании Next Generation, проведен сравнительный анализ мер стимулирования, используемых в компаниях с мировым брендом, и приведен опыт некоторых компаний.

Результат исследования: на основе проведенного исследования и анализа были предложены новые.

Ключевые слова: персонал, компания, опыт, ресурс, бренд

КІРІСПЕ:

Персоналды басқару жүйесі - бұл қызметкерлерді басқару әдістерінің жиынтығы, бұл олардың жұмысының нәтижелері туралы толық түсінік алуға, бизнес мақсаттарына жету үшін жағдай жасауға және ынталандыруға мүмкіндік береді.

Бизнестегі персоналды басқарудың максималды әсері үшін жүйелік тәсілді қолдану қажет.

Бұл WFM (Workforce Management System) жүйесінің мәні-персоналды басқаруды барынша сапалы іске асыру үшін барлық процестер мен кезеңдерді оңтайландыру.

Жүйені сәтті енгізу жоғарыда аталған процестердің іске қосылуына кепілдік береді, нақты уақыт режимінде деректерді жинаудан бастап аналитиканы жүргізуге дейін.

Бұл басшыларға команданың жекелеген қызметкерлерінің мүмкіндіктерін жақсы түсінуге және ағымдағы міндеттерді тиісті орындаушыларға оңтайлы бөлуге мүмкіндік береді.

Персоналды басқару жүйесін мүмкіндігінше тиімді ету үшін персоналды басқарудың маңызды процестерін байланыстыратын бірнеше мұқият ойластырылған қадамдарды орындау қажет.

ЗЕРТТЕУ ӘДІСТЕМЕСІ:

Ірі компаниялар ұзақ уақыт бойы қызметкерлерді басқаруда ынталандыру тетіктерін өз қызметкерлерін жақсы жұмыс істеуге және мақсаттарына жетуге ынталандыру тәсілі ретінде қолданды. Бұл ынталандырулар бонустар, акцияларға опциондар, жарнамалық акциялар немесе тану марапаттары сияқты әртүрлі нысандарда болуы мүмкін.

Ірі компаниялардың өз қызметкерлерін ынталандыру тәсілі айтарлықтай өзгерді. Қазір компаниялар өз қызметкерлеріне көбірек инвестиция салуда, ең жақсы таланттарды тарту үшін дәстүрлі артықшылықтардан бастап, шынымен таңғажайып және балама артықшылықтарға дейін.

Менеджерлер мен көшбасшылар қызметкерлердің сыйақыларын жаңарту арқылы компанияға бақытты жұмыс орнын қамтамасыз ету үшін өз қызметкерлерін ынталандырудың жаңа жолдарын іздейді. Жақсы жұмыс ортасы жұмысқа қанағаттанудың жоғарылауына, айналымның төмендеуіне және сайып келгенде, тиімдірек бизнеске әкелуі мүмкін.

Next generation рейтингтік компаниясының зерттеу нәтижелері бойынша: Сіздің ойыңызша, жұмыс істеу үшін тамаша орын қандай болуы керек деген сұраққа келесі жауап алынды.

Адамдардың 52% - ы қызметкерлерге берілетін жеңілдіктер оларды жұмыста бақытты ететінін айтты, ал 50% - ы олардың әл-ауқатына да пайда әкелетінін айтты.

Жақсы басқару негіздері, мансаптық перспективалар және қаржылық сыйақылар өмірлік маңызды болып қала беретіндіктен, байсалды қызметкерлер айла-амалдардан шығудың жолын іздейді.

Мәселе мынада, компания қызметкерлері шынымен маңызды жеңілдіктерді таңдауы керек, өйткені тартымды жеңілдіктер белгілі бір тұлғаны тартады және компанияларға ең жақсы таланттарын сақтауға көмектеседі.

Персоналды басқаруда ынталандыру тетіктерін қолданатын компанияның бір мысалы-Google. Google-де жұмыс нәтижелеріне негізделген сыйақы жүйесі бар, онда қызметкерлер олардың жетістіктері негізінде бағаланады және сәйкесінше бонустар мен жоғарылатулармен марапатталады. Сондай-ақ, компанияда "Peer Bonus" деп аталатын инновациялық тану бағдарламасы бар, онда қызметкерлер әріптестеріне керемет жұмысы үшін бонустар бере алады.

Тағы бір мысал - Amazon, ол нәтижелерге негізделген жалақы жүйесін пайдаланады, бұл қызметкерлерді олардың өнімділік көрсеткіштері негізінде марапаттайды. Сондай-ақ, Компания өзінің ең жақсы қызметкерлеріне акцияларға опциондар мен басқа да ынталандыруларды ұсынады.

Осы танымал компаниялардан басқа, көптеген басқа ірі корпорациялар персоналды басқару стратегияларына ынталандыру тетіктерін енгізді. Оларға, атап айтқанда, IBM, Microsoft және Apple кіреді.

COVID-19 пандемиясына қарамастан, көптеген кәсіпорындар кеңейіп келеді және компаниялардың ең жақсы таланттарды тарту үшін бәсекелестігі артып келеді. Компаниялар осы жеңілдіктер мен қатысу ойынына компаниялардың сенімді пакетімен бизнеспен бәсекелесу үшін қатысуға мәжбүр.

Төменде біз кейбір ірі жаһандық компаниялардың өз командаларын қалай ынталандыратынын және олардың бонустары қызметкерлерді қалай тартатынын қарастырамыз.

Кесте - 1. Ірі әлемдік компаниялардың қызметкерлерін ынталандыру шаралары

	Goo gle	Faceb ook	Micro soft	Ama zon	Zo om
Тегін тамақтану	+	+			+
Үй жануарларына қолайлы	+	+			
Әлеуметтік серуендеу	+	+	+		+
Стоматологиялық сақтандыру	+	+	+	+	
Көруді сақтандыру	+	+			+
Денсаулықты сақтандыру	+	+	+	+	+
Өмірді сақтандыру	+	+			+
Абонемент	+	+			+
Спортзал	+	+	+		+
Ақылы демалыс	+	+	+		+
Ана/әке демалысы	+	+	+		+
Зейнетақы жоспары	+	+	+		+
Өнімділік бонусы	+	+	+		+
Қызметкерлер қоры	+	+	+		+

Кестеден Google және Facebook компаниялары қызметкерлерді ынталандырудың толық пакетін ұсынатынын көруге болады. Zoom үй

жануарларының мейірімділігі мен стоматологиясын сақтандырудан басқа ынталандыруды қолданады. Майкрософтта бұрынғыға қарағанда ынталандыру шаралары аз. Zoom-да ынталандыру ең төмен, тек стоматологиялық және медициналық сақтандыру үшін ынталандыру қолданылады.

Осы компаниялар арасындағы жұмыс ортасын оң немесе теріс бағалау туралы сұраққа келесі жауап алынды: Google-85%. Facebook- 86%. Microsoft-83%. Amazone-77%, Zoom-98% оң бағаланған 2%.

Сонымен қатар, басқа рейтингтік зерттеулерге сәйкес, Google A+ тобына кіреді және әйелдер үшін ең жақсы компания болып табылады. Мұнда инженерлік бөлімде орташа айлық табыс 184 000 долларды құрайды.

Satya Nadella CEO Rating мәліметтері бойынша, Microsoft сонымен қатар A + тобына кіреді және топ болып табылады

- Бұл рейтингте 5. Сату бөліміндегі орташа табыс 2 254,000 құрайды.

Glassdoor employees 'Choice Awards" Үздік жұмыс орны " рейтингіне келесідей кіреді (max-5):

Salesforce - 4.5

Abcam - 4.5

Softcat - 4.5

Microsoft - 4.4

Google - 4.4

GTB - 4.4

Bella Italia - 4.3

Facebook - 4.3

Мысалы, Arby's - бұл қызметкерлердің жоғары қатысуымен және қанағаттануымен танымал компания. Тіпті қиын жағдайларда да Арби өз қызметкерлерінен көмек күтеді. Arby ' s үшін қиын кезеңдерде Бас директор Пол Браун компанияны құтқару үшін не істеп жатқанын білу үшін мейрамханаларда жұмыс істейтін командаларына жүгінді.

Осылайша, Arby's озық тәжірибені жақсы түсініп, көрді және бұл процесте өз қызметкерлеріне мүмкіндік берді. Нәтижесінде Браун тұтынушыларға қызмет көрсету сапасын жақсарту үшін өзгерістер енгізді.

Arby 's өз командаларын кеңейтуді және әртүрлі бастамалар арқылы қызметкерлердің тәжірибесіне назар аударуды жалғастыруда. Жақында олар Arby ' sbrandchamp бағдарламасын ұсынды, оның мақсаты өз командаларын клиенттермен тиімді қарым-қатынас жасауға және "Arby қызметкерлерін жақсы бағалауға және қолдауға үйрету. Бағдарлама басталғаннан бері олар 70 000-нан астам қызметкерге егер Арби мақсаттарды түсінуге уақыт бөлсе, Арби де оларды түсінуге тырысады"деп хабарлады. Қызметкерлердің тәжірибесіне келетін болсақ, Arby ' s өз қызметкерлерінің жұмыста сәттілікке жетіп қана қоймай, сонымен қатар олардың арманына жету үшін ресурстар мен ұсыныстарға ие болуын қамтамасыз етеді - олар әрі қарай білім алуға немесе мансаптық өсуге қатысты ма - сәйкес 3 сынып.

Осылайша, басты назар адамдарды не ынталандыратынын және қызметкерлердің мотивациясы мен қанағаттануы өнімділік пен ұйымдастырушылық өнімділікке қалай әсер ететінін түсінуге аударылды.

Ұйымдар адамдарға инвестиция салу арқылы өнімділікті арттыра алады. Қазіргі уақытта компаниялардың адами ресурстарға инвестиция салуды қалайтын жолдарын қарастыра отырып, біз жаңа оң тенденцияны байқай аламыз: (1) білім беру және оқыту, (2) қызметкерлерді иелену, (3) жұмыс өміріндегі жеңілдіктер және (4) қызметкерлердің білімін арттыру.

Fortune-тің жыл сайынғы жұмыс істейтін ең жақсы 100 компанияның тізімін жасайтын барлық компаниялар қызметкерлерге дұрыс қараудың қаншалықты маңызды екенін біледі. Олардың барлығында осы және басқа да көптеген бағдарламалар арқылы өз қызметкерлеріне инвестиция салуға мүмкіндік беретін бағдарламалар бар.

Алайда, персоналды басқару саласындағы осы ынталандыру тетіктерінің тиімділігі пікірталас тақырыбы болды. Кейбіреулер ынталандыру ұзақ мерзімді мақсаттар мен топтық жұмыстарға зиян келтіріп, мақсатқа жетуге қысқа мерзімді назар аударуға әкелуі мүмкін деп санайды. Басқалары ынталандыру жұмыс орнындағы әділетсіздік пен теңсіздікке әкелуі мүмкін дейді.

Осы сындарға қарамастан, ынталандыру тетіктері ірі компаниялар өз қызметкерлерін ынталандыру және олардың бизнес мақсаттарына жету үшін қолданатын танымал құрал болып қала береді.

Қорытынды:

Қызметкерлер клиенттер мен қонақтар үшін алғашқы байланыс нүктесі болып табылады және бүкіл сапар барысында сатып алушыға үлкен әсер қалдырады. Қызметкерлердің нашар көзқарасы сізді өмір бойы клиент ете алады. Сондықтан қызметкерлерді тартуға инвестиция салу өте маңызды. Сіздің қызметкерлеріңіздің білімді, өкілді және сіздің бренд атынан қорғаушы ретінде әрекет етуге ынталы болуын қамтамасыз ету бақытты клиенттерге әкеледі, бұл өз кезегінде бақытты нәтижелерге әкеледі.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

Адашев, А. У. Мотивация персонала как функция менеджмента / А. У. Адашев, Х. О. Арслонов // Мировая наука. – 2019. – № 1(22). – С. 34-37.

Гордеева, Е. В. Мотивация как важнейший фактор повышения эффективности системы управления персоналом организации / Е. В. Гордеева, Ю. С. Севостьянова // Экономика и бизнес: теория и практика. – 2020. – № 11-1(69). – С. 226-229.

How Major Companies Motivate Their Employees//
<https://www.nextgeneration.ie/blog/2021/08/how-major-companies-motivate-their-employees>

What the “Best Companies to Work For” Do Differently
<https://hbr.org/2019/12/what-the-best-companies-to-work-for-do-differently>

14 companies taking employee engagement to the next level//
<https://nudge.co/blog/brands-taking-the-employee-experience-to-the-next-level/>

Trends in Employee Motivation//
<https://opentextbc.ca/businessopenstax/chapter/trends-in-employee-motivation/>

Акбаева А. Е.

senior teacher at the school «Business and Management», Q University,
Almaty, Republic of Kazakhstan, e-mail: akbaevaa@mail.ru, ORCID:
<https://orcid.org/0009-0003-9835-5933>.

Елбаев Ж.Р.

a graduate student, according to the Finance educational program.- Q
University

Жасанды интеллект технологиялары негізінде банктік қызметтер саласын жетілдіру

Abstract: The study is aimed at studying the problem of using innovative digital technologies and artificial intelligence in the banking sector of Kazakhstan.

Purpose. Consideration of the most important issues of using innovative digital technologies and artificial intelligence in the Kazakhstan banking sector.

Responsibilities. Study of the directions of digital modernization of the banking sector; demonstration of trends in the transition of banks to the digital segment.

Methods. In the course of the study, methods of System Analysis, econometric analysis, evolutionary-institutional theory and historical approach were used.

Results. The issue of using artificial intelligence in the field of banking services was studied, the specifics of its use in this field of activity were shown. The analysis of the digital transformation of the banking sector in Kazakhstan was carried out. The main problems of the introduction and development of digital platforms and technologies in the banking industry were identified, the importance of their use as a factor in improving supervision and control activities, reducing risks at the present stage of development of the country's financial sector was demonstrated. Examples of the use of banking tools of artificial intelligence are given, taking into account the experience of domestic and foreign banking institutions.

Conclusion. The use of artificial intelligence in the banking sector is a powerful tool for optimizing data processing time, improving the quality of services provided. With the development of automated collection, processing and analysis of information through modern digital technologies and platforms, the impact of data quality on the effectiveness of management decisions made increases.

Keywords: artificial intelligence, robotization, electronic banking, digital financial technologies, distance learning, banking sector.

Андатпа: Зерттеу Қазақстанның банк секторында инновациялық цифрлық технологиялар мен жасанды интеллектті қолдану мәселесін зерттеуге бағытталған.

Мақсаты. Қазақстандық банк секторында инновациялық цифрлық технологиялар мен жасанды интеллектті пайдаланудың маңызды мәселелерін қарастыру.

Міндеттері. Банк секторын цифрлық жаңғырту бағыттарын зерттеу; банктердің digital-сегментке көшу үрдістерін көрсету.

Әдістері. Зерттеу барысында жүйелік талдау, эконометрикалық талдау, эволюциялық-институционалдық теория және тарихи тәсіл әдістері қолданылды.

Нәтижелер. Банктік қызмет көрсету саласында жасанды интеллектті қолдану туралы мәселе зерделенді, оны осы қызмет саласында пайдалану ерекшелігі көрсетілді. Қазақстандағы банк секторының цифрлық трансформациясына талдау жасалды. Банк индустриясында цифрлық платформалар мен технологияларды енгізу мен дамытудың негізгі проблемалары анықталды, оларды елдің қаржы секторын дамытудың қазіргі кезеңінде қадағалау және бақылау қызметін жетілдіру, тәуекелдерді азайту факторы ретінде пайдаланудың маңыздылығы көрсетілді. Отандық және шетелдік банк мекемелерінің тәжірибесін ескере отырып, жасанды интеллекттің банктік құралдарын қолдану мысалдары келтірілген.

Қорытынды. Банк секторында жасанды интеллектті қолдану деректерді өңдеу уақытын оңтайландырудың, көрсетілетін қызметтердің сапасын арттырудың қуатты құралы болып табылады. Заманауи цифрлық технологиялар мен платформалар арқылы ақпаратты автоматтандырылған жинау, өңдеу және талдаудың дамуымен деректер сапасының қабылданған басқару шешімдерінің тиімділігіне әсері артады.

Түйінді сөздер: жасанды интеллект, роботтандыру, электрондық банкинг, цифрлық қаржы технологиялары, қашықтықтан оқыту, банк секторы.

Аннотация: Исследование направлено на изучение проблемы применения инновационных цифровых технологий и искусственного интеллекта в банковском секторе Казахстана.

Цель. Рассмотрение важных вопросов использования инновационных цифровых технологий и искусственного интеллекта в казахстанском банковском секторе.

Обязанности. Изучение направлений цифровой модернизации банковского сектора; демонстрация тенденций перехода банков в digital-сегмент.

Методы. В исследовании использовались методы системного анализа, эконометрического анализа, эволюционно-институциональной теории и исторического подхода.

Результаты. Изучен вопрос о применении искусственного интеллекта в сфере банковских услуг, показана специфика его использования в данной сфере деятельности. Проведен анализ цифровой трансформации банковского сектора в Казахстане. Выявлены основные проблемы внедрения и развития цифровых платформ и технологий в банковской индустрии, продемонстрирована важность их использования в качестве фактора снижения рисков, совершенствования надзорной и контрольной деятельности на современном этапе развития

финансового сектора страны. Приведены примеры применения банковских инструментов искусственного интеллекта с учетом опыта отечественных и зарубежных банковских учреждений.

Вывод. Использование искусственного интеллекта в банковском секторе является мощным инструментом оптимизации времени обработки данных, повышения качества предоставляемых услуг. С развитием автоматизированного сбора, обработки и анализа информации с помощью современных цифровых технологий и платформ возрастает влияние качества данных на эффективность принимаемых управленческих решений.

Ключевые слова: искусственный интеллект, роботизация, электронный банкинг, цифровые финансовые технологии, дистанционное обучение, банковский сектор.

КІРІСПЕ:

Банк саласы мен индустриясына инновациялық цифрлық технологиялар мен жасанды интеллектті енгізу процесі соңғы жылдардағы ең маңызды жаһандық құбылыс болып табылады. Бұл процестің қарқыны жыл сайын артып отыр. Қаржылық қызметтерді жүзеге асыру үшін цифрлық технологияларды пайдалану қаржы саласындағы инновацияларды ынталандырады. Бүгінгі таңда транзакцияларды жүргізуді жеделдету және олардың көлемін ұлғайту мәселесі ерекше өзекті болып отыр. Сонымен қатар, банктік қызметтерді ұсыну принциптері түбегейлі өзгерді, оларды ұсынудың қол жетімділігі артады, тұтынушы үшін өнім желісі кеңейеді. Банк секторында жаңа технологияларды енгізу шығындарды азайтуға, деректерді тиімді өңдеу арқылы клиенттердің талаптарын ескере отырып қызметтерді бейімдеуге, ақпарат алмасу процесін жеңілдетуге мүмкіндік береді [1].

Банктік қызмет адамның цифрлық өмірінің барлық салаларына әсер етеді: мобильді құрылғылар, әлеуметтік желілер, интернет құрылғылары және т.б. банк пен оның клиенттерінің өзара әрекеттесу тетіктері уақыт өте келе жаңа формаға айналады, цифрлық ойлау қалыптасады [2].

Сурет 1. Жасанды интеллектті қолданудың негізгі бағыттары жүйесі [8]

ЗЕРТТЕУ ӘДІСТЕМЕСІ:

1. Банк секторында инновациялық цифрлық технологиялар мен жасанды интеллектті қолдану

Қаржы саласы жасанды интеллект (ЖИ) технологияларын дамытуға үлкен қызығушылық танытады. Дамудың қазіргі кезеңінде банк секторы оларды енгізу туралы, сондай-ақ оларды белсенді түрде сынақтан өткізу туралы көбірек хабарлайды. ЖИ-ге банктік процестерді айтарлықтай автоматтандыру және клиенттерге қызмет көрсету сапасын арттыру жоспарлары жүктеледі. Алайда, адамды толығымен ауыстыру және болашақта жеке немесе тұтас қызметті басқаруды ЖИ-ге беру мүмкін емес. Бұл тіпті халықты жұмыспен қамту мәселелерін ескере отырып, қажет емес. Сонымен қатар, AI бірдей типтегі банктік процестерді автоматтандыруға және чат-боттардың көмегімен тұтынушыларға қызмет көрсетуді жылдамдық пен уақыт, сапаға қатысты жақсартуға қабілетті [3].

Қазіргі уақытта AI - бұл адамның интеллектуалды қызметімен салыстыруға болатын интеллектуалды қызметті жүзеге асыруға қабілетті бағдарламалық және аппараттық құралдарды қалыптастыру тұжырымдамасы, сонымен қатар қоршаған орта объектілерін қабылдайтын және оған әсер ететін әрекеттерді жасайтын интеллектуалды агенттерді жобалау және құру [4; 5]. Банк саласында AI қолдану клиенттерге қызмет көрсету сапасын жақсартуға, нақты уақыт режимінде жеке кеңестер беруге, банктер үшін шығындар мен тәуекелдерді азайтуға және қаржы нарықтарында бәсекелестік артықшылықтарға қол жеткізуге бағытталған. AI қолдану адам факторының әсерін азайтуға көмектеседі және қайталанатын есептерді шешу оңтайлы болады [6]. Банк саласында AI көптеген бағыттарда қолданылады: клиенттерге қызмет көрсету сапасын жақсартады, нақты уақыт режимінде жеке кеңестер

береді, банктер үшін шығындар мен тәуекелдерді азайтуға қабілетті [5]. AI 1 және 2-суреттерден көрініп тұрғандай экономикалық ақпараттың қауіпсіздігін, оның ішінде құпиялылығын қамтамасыз ету үшін де қажет [4].

Банк индустриясы - белсенді цифрлық дамудың бір мысалы. Deloitte консалтингтік компаниясы қазақстандық банктерде жаңа технологияларды қолдану бойынша зерттеулер жүргізді. Сарапшылар қауіпсіздік (ақылды сәйкестендіру), аналитика (BigData, жеке қаржылық көмекшілер), цифрлық технологиялар (онлайн әмиян, контактісіз төлем және т. б.), автоматтандыру (банк бөлімшелеріндегі роботтар), геймификация (ойындар мен квесттер) және P2P-несиелеу сияқты бірнеше топтарға бөлу арқылы 11 инновацияны таңдады. [6].

The Boston Consulting Group халықаралық консалтингтік компаниясының сарапшылары Қазақстанның осы саладағы көшбасшы елдерден орташа артта қалуы бес-сегіз жыл деп есептеді. Егер экономиканы цифрландыру бойынша ешқандай шаралар қабылданбаса, онда алшақтық тек ұлғаяды және үш–бес жылдан кейін 15-20 жылға жетеді [2]. Осылайша, экономиканы цифрлық жаңғырту мемлекет дамуының басым бағыты болып табылады.

Қазіргі уақытта қазақстандық экономиканы цифрландырудың артып келе жатқан өзектілігі әлемдік аренада еліміздің одан әрі экономикалық өсуі мен бәсекеге қабілеттілігін қамтамасыз етуге мүмкіндік береді. Осы мақсатқа жетудің негізгі құралы — «Цифрлық Қазақстан» мемлекеттік бағдарламасы.

Цифрландыру ұлттық экономиканың қозғаушы күші және тұрақты жұмыс орындарын құрушы бола алады. Цифрландыру жұмыс орындарын құрудың жаңа толқынын бастауға мүмкіндік беретін Қазақстан экономикасына жаңа технологиялардың бейімделуі мен оларды әзірлеудің қозғаушы күшіне айналады. 2019 жылы «Цифрлық Қазақстан» мемлекеттік бағдарламасының іс-шараларын жүзеге асыру аясында 8 мың жұмыс орны құрылды. [7].

Цифрлық экономика бір-бірімен тығыз қарым-қатынас жасау арқылы қоғам өміріне әсер ететін үш деңгейден тұрады:

- 1) нарықтар және экономика салалары (қызмет салалары);
- 2) нарықтар мен салаларды дамыту үшін құзыреттер қалыптастырылатын платформалар мен технологиялар;
- 3) платформалар мен технологияларды дамытуға, сондай-ақ нарық субъектілері мен экономика салаларының тиімді өзара іс-қимылына жағдай жасайтын орта.

Цифрлық ортаны және маңызды институттарды дамытудың әрбір бағыты перспективалы цифрлық платформалар мен технологиялардың пайда болуы үшін қолда бар жағдайларды дамытуды, сондай-ақ жаңа платформалар мен технологиялардың пайда болуы үшін жағдайлар жасауды қолдайды. Негізгі цифрлық технологияларға нейротехнологиялар мен AI, цифрлық байланыс технологиялары және т. б. [6]. Демек, цифрландыру - отандық экономиканы дамытудың өзекті мақсаттарының бірі. Банк секторы елдің қаржы секторының, демек, тұтастай алғанда экономиканың бөлігі ретінде цифрлық трансформацияның перспективалы салаларының бірін білдіреді [8]. Зерттеу нәтижелеріне сәйкес Қазақстан Республикасының Ұлттық банкінің 2019-2022

жылдарға арналған қаржылық технологияларды дамытудың негізгі бағыттары бағдарламасында ең перспективалы және басым қаржылық технологиялар ретінде AI, роботтандыру және бұлтты технологиялар көрсетілген [9].

Қазіргі уақытта банк үшін перспективалық құрал қашықтықтан банктік қызмет көрсету болып табылады, оның тұжырымдамалық аппараты 1-кестеде ұсынылған.

Кесте-1. Қашықтықтан банктік қызмет көрсетуге арналған ұғымдық аппарат

Термин	Қашықтықтан банктік қызмет көрсету
Ұғымы	Қаржы-кредит ұйымдарының клиенттердің — заңды және жеке тұлғалардың қашықтан берілетін өкімдері бойынша қызметтерді ұсыну технологиялары (банк кеңсесіне бармай-ақ) әртүрлі телекоммуникация арналарын пайдалана отырып жұмыс жасау [8]
Сипаттамасы	зық-түлік желісіне қашықтықтан қызмет көрсету арналарын енгізе отырып, банк клиенттерді қашықтықтан қызмет көрсету арналарына ауыстыру, БЭЖ - және фронт офистердің қажетті персоналына шығындарды қысқарту, банк өнімдерінің сапасын арттыру, өзге де қаржылық және уақыт шығындарын азайту, пайда алу арқылы кеңселер мен филиалдар арқылы клиенттерге қызмет көрсету шығындарын азайту мақсатын басшылыққа алады

Біздің ойымызша, қашықтықтан банктік қызмет көрсету арналарын енгізу банк үшін өте қымбат инвестициялық жоба болып табылады,

2. Банк секторын цифрлық жаңғырту бағыттары және банктердің digital-сегментке көшу үрдістері

Банк ісін дамытудағы перспективалы бағыттардың бірі электрондық банкинг (e-banking) технологиялары негізінде қашықтықтан банктік қызмет көрсету болып саналады [17]. Банк өз алдына белгілі бір мақсат қояды — клиенттерді қашықтықтан қызмет көрсету арналарына ауыстыру арқылы кеңселер мен филиалдар арқылы клиенттерге қызмет көрсету шығындарын азайту [5]. Банк мекемесі бэк және фронт - офистердің қажетті персоналына шығындарды қысқарту, банк өнімдерінің сапасын арттыру, басқа қаржылық және уақыт шығындарын азайту, пайда табу сияқты аспектілерде кепілдіктер алғысы келеді [10].

Сандық технологияларды қазіргі отандық екінші деңгейлі банктер белсенді қолданады. Бұл технологияларды қаржы институттары цифрлық банкинг тұжырымдамасы шеңберінде іске асырады. Бұл тұжырымдаманы AI-мен анықтау әдеттегідей, бірақ бүгінде соңғысының нақты анықтамасы жоқ.

Негізінде, цифрлық банкинг - бұл банктің клиентпен өзара әрекеттесуінің жаңа парадигмасы; цифрлық, ақпараттық және технологиялық стратегиялар саласындағы тұтынушылар мен коммерциялық клиенттерге қаржылық қызмет көрсету саласындағы инновацияларды қамтитын бағыт [10]. Сипатталған аймақ ең алдымен белгілі чатбот технологиясына әсер етеді. Роботты көмекшінің артықшылығы-оның функционалдығы. Мысал ретінде пайдаланушыларға көмек көрсететін Telegram мессенджерінің боттарын келтіреміз, ал пайдаланушы бірден жауап алады. Мессенджер ішіндегі чат-боттар негізінде банктік чат-бот құру мүмкіндігі бар. Бірақ банктерге өздерінің қосымшалары негізінде жазылған өздерінің функционалды қызметкері қажет. 2-кестеде қазіргі әлемдік тәжірибеде робот-боттарды қолдану мысалдары келтірілген.

Кесте-2. Әлемдік тәжірибеде робот-боттарды қолдану мысалдары

Ел	Банк	Жүйе	Жаңашылдық
Ұлыбритания	Santander	Smart Bank App.	Дауыстық көмекші аударым немесе есептен шығару туралы ақпарат алуға мүмкіндік береді; жоспарларда дауыстық төлемдер, шоттың жай-күйі туралы ескертулер, ұрланған және жоғалған карталарды бұғаттау және клиенттің шығындарын талдау бар
Ұлыбритания	Атом Банкі	VDS Virtual Agent	Клиенттерге қосымшаның автоматтандырылған техникалық қолдауын қамтамасыз етеді
Испания	Caixa Bank	IBM Watson	Клиенттік компанияларға халықаралық төлемдермен көмектеседі
Швеция	Svebank	Nina	Клиенттердің өзіне-өзі қызмет көрсетуіне және анықтамалық ақпаратқа жылдам қол жеткізуге арналған дауыстық көмекші
Ресей	Орыс стандарты	@Bankrabot	Бот бастапқыда Call-орталықты түсіру үшін құрылған, бірақ кейіннен стандартты емес сұрауларға жауап беруді үйренген жеке кеңесші ретінде қызмет етеді

Банктер өздерінің жағдайын, жұмыс ерекшелігін, қызмет ауқымын, қызметкерлер мен автоматтандырылған жұмыс орындарының санын, құжат

айналымы құрылымының көлемі мен күрделілігін, сондай-ақ жұмыс істеп тұрған банкішілік және клиенттік шоттардың санын, филиалдық желінің ауқымын, валюталық операциялардың көлемін және т.б. ескере отырып, болашақ ақпараттық жүйенің функционалдығы мен өнімділігіне қойылатын талаптардың тізбесін қалыптастырады. [10]. Business Insider ірі жаңалықтар агенттігінің бағалауы бойынша, соңғы бес жылда AI-мен байланысты қаржыландырылатын мәмілелер саны он есеге өсіп, 1,5 миллиард долларға жетті.. Әсіресе, банк секторында елеулі өзгерістер орын алуда. 3-кестеде қазіргі кезеңде белсенді қаржыландырылатын және сынақтан өткізілетін перспективалы банктік құралдар ұсынылған.

Кесте-3. Банк секторында жасанды интеллектті қолдану мысалдары

Құралдың атауы	Мәні	Орындалатын функциялар
Kalist o	Қаржы және сауда саласында мамандандырылған жеке виртуалды көмекші	Дауыспен немесе мәтінмен жеке қаржы және сатып алу туралы ақылға қонымды әңгімелер жүргізу мүмкіндігі
money stream	Пайдаланушының қажеттіліктерін болжауға және алдағы төлемдер мен жасалуы керек әрекеттер туралы ескертуге қабілетті әі негізіндегі құрал	Банктік шоттарға қосылу және қаржылық ақпаратты көруге болатын әртүрлі кестелерді қалыптастыру
Жасанды интеллект Әмияны (тестілеу сатысында)	Сатып алуды ақылға қонымды етуге көмектесетін портфолио	Адам туралы барлық ақпаратты телефоннан және басқа мобильді құрылғылардан жинайды, содан кейін осы ақпарат негізінде сатып алу кезінде нақты уақыттағы кеңестер береді.
Lending Club	Машиналық оқытуды қолданатын Веб-несие беру платформасы	Қарыз алушы мен инвесторды байланыстырады; пайдасыз несиелерді анықтайды

3-кестеде келтірілген мәліметтер негізінде банктер тұтынушының шешім қабылдау тиімділігін оңтайландыратын және жақсартатын технологияларды қажет етеді деп қорытынды жасауға болады. Қазіргі заманғы технологиялар қазіргі клиенттің қажеттіліктерін қанағаттандырады: қаржылық жағдай туралы нақты мәліметтер беру, қандай да бір операция жасау бойынша ұсыныстар, ықтимал тәуекелдер туралы ескерту. Бұл құралдар цифрлық банкінгтің тұтастығын қалыптастыру принциптерін көрсетеді.

Қорытынды:

Осылайша, бүгінгі таңда банк секторы озық цифрлық технологиялар мен платформаларды енгізу бойынша прогрессивті индустрия болып табылады. Банктердің заманауи клиенті өзінің транзакцияларының тезірек жүруін, қызметтердің қол жетімді болуын, операциялардың қауіпсіздігін арттыруды қалайды. Осыған байланысты банктер клиенттің сұраныстарына сәйкес келетін жаңа технологияларды белсенді түрде бейімдейді және қолданады. Банк секторында AI қолдану деректерді өңдеу уақытын оңтайландырудың, көрсетілетін қызметтердің сапасын арттырудың қуатты құралы болып табылады. Цифрлық банкінг - қазіргі заманғы банк мекемелері ұмтылатын жетекші және өзекті тұжырымдамалардың бірі. Бұл идея барлық операцияларды толық цифрландыруды, AI қолдану арқылы клиентке бағытталған модельдер мен өнімдерді құруды білдіреді. Цифрлық банкінг тұжырымдамасы әлемнің жетекші елдерінің де, Қазақстанның да экономикасын прогрессивті цифрландыру үрдісіне сәйкес келеді. Платформалардың заманауи цифрлық технологияларын қолдану арқылы ақпаратты автоматтандырылған жинау, өңдеу және талдаудың дамуымен деректер сапасының қабылданған басқару шешімдерінің тиімділігіне әсері артады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Основные направления развития финансового рынка Республики Казахстан на период 2019–2021 годов: проект Национального Банка РК от 18 окт. 2018 г.
2. Гонтарь А. А. Цифровой банкінг как одна из составляющих экономической безопасности кредитной организации // Вестник Волжского университета им. В. Н. Татищева. 2017. Т. 1, № 4. С. 90–96.
3. Иманов Р. А., Пономарева С. В., Серебрянский Д. И. Развитие цифровой экономики: искусственный интеллект в отечественном промышленном производстве // Региональные проблемы преобразования экономики. 2018. № 6 (92). С. 5–11. <https://doi.org/10.26726/1812-7096-2018-6-5-11>.
4. Воронович А. А., Крист И. В., Девятериков Д. А., Лысак И. Ю., Глухарева С. В. Искусственный интеллект в системе кадровой безопасности

предприятия // Экономическая безопасность: финансовые, правовые и IT-аспекты: материалы первой Всерос. науч.-практ. онлайн-конф. 2017. С. 8–15. 5. Райков А. Ловушки для искусственного интеллекта // Экономические стратегии. 2016. № 6. С. 172–179.

6. Буханов А. С., Никоненко Н. Д. Применение искусственного интеллекта в сфере банковского обслуживания в России // Проблемы современной экономики: сб. материалов XXXVIII Междунар. науч.-практ. конф. 2017. С. 85–89.

7. Пипия Л. К., Дорогокупец В. С., Осипова О. Е., Шашкова Н. В., Хохлова В. А. Искусственный интеллект: цели, задачи и особенности применения [Электронный ресурс] // Наука за рубежом: ежемесячное аналитическое обозрение. 2018. № 69. 40 с. URL: http://www.issras.ru/global_science_review/Nauka_za_rubejom_n69.pdf (дата обращения: 22.05.2019).

8. Мухина Е. Р., Серебрянский Д. И. Этапы развития искусственного интеллекта по отношению к экономической безопасности частного и государственного секторов // Вектор экономики. 2018. № 2 (20). С. 19–31.

9. Conrad A., Hoffmann A., Neuberger D. Physical and Digital Accessibility of Financial Services at Savings and Cooperative Banks [Physische und Digitale Erreichbarkeit von Finanzdienstleistungen der Sparkassen und Genossenschaftsbanken] // Jahrbuch für Regionalwissenschaft. Review of Regional. 2018. Vol. 38, no. 2. P. 255–284.

10. Российский статистический ежегодник. 2017: стат. сб. // Росстат. М., 2017. 686 с.

11. Акаткин Ю. М., Карпов О. Э., Конявский В. А., Ясиновская Е. Д. Цифровая экономика: концептуальная архитектура экосистемы цифровой отрасли

МРНТИ 06.73.55

JEL: G01. G39. 042

Нурмагамбетова А.З.

k.e.s., PhD, ass.professor "business and management", Q University, Almaty,
Republic of Kazakhstan

Жания Д.

a graduate student, according to the Finance educational program.Q University

Фирманың ішкі қаржыландыруы немесе өзін-өзі қаржыландыруы

Abstract: This article focuses on the analysis of the concept of internal financing, also known as self-financing, in the context of the company's activities. The purpose of the study is to explore the methods and strategies that companies can use to generate and use their own financial resources to finance their activities and projects. The paper examines the basic principles of internal financing, its advantages and disadvantages, as well as its role in ensuring the financial stability and

independence of the company from external sources of financing. Special attention is paid to the analysis of various methods of internal financing, including profit accumulation, profit reinvestment, depreciation and effective working capital management. The results obtained can be used to develop recommendations for optimizing the company's financing strategy and financial management in order to ensure its stable financial position and growth.

Keywords: Concepts of self-financing, sources of self-financing, models of ensuring self-sufficiency and self-financing in the process of implementing the stages of management, types of self-financing, principles of self-financing, conditions of self-financing, self-financing coefficient, methodology for assessing the level of self-financing, problems when using self-financing.

Андатпа: Бұл мақала компанияның қызметі аясында өзін-өзі қаржыландыру деп аталатын ішкі қаржыландыру тұжырымдамасын талдауға бағытталған. Зерттеудің мақсаты-компаниялар өз қызметі мен жобаларын қаржыландыру үшін өздерінің қаржылық ресурстарын құру және пайдалану үшін пайдалана алатын әдістер мен стратегияларды зерттеу. Жұмыста ішкі қаржыландырудың негізгі принциптері, оның артықшылықтары мен кемшіліктері, сондай-ақ фирманың қаржылық тұрақтылығы мен сыртқы қаржыландыру көздерінен тәуелсіздігін қамтамасыз етудегі рөлі қарастырылады. Ішкі қаржыландырудың әртүрлі әдістерін, соның ішінде пайданы жинақтауды, пайданы қайта инвестициялауды, амортизацияны және айналым қаражатын тиімді басқаруды талдауға баса назар аударылады. Алынған нәтижелер фирманың тұрақты қаржылық жағдайы мен өсуін қамтамасыз ету мақсатында қаржыландыру стратегиясын оңтайландыру және қаржыны басқару бойынша ұсыныстар әзірлеу үшін пайдаланылуы мүмкін.

Түйінді сөздер: Өзін-өзі қаржыландыру ұғымдары, өзін-өзі қаржыландыру көздері, өзін-өзі қамтамасыз ету және өзін-өзі қаржыландыру модельдері, өзін-өзі қаржыландыру түрлері, өзін-өзі қаржыландыру принциптері, өзін-өзі қаржыландыру шарттары, өзін-өзі қаржыландыру коэффициенті, өзін-өзі қаржыландыру деңгейін бағалау әдістемесі, өзін-өзі қаржыландыруды пайдалану кезіндегі проблемалар.

Аннотация: Данная статья фокусируется на анализе концепции внутреннего финансирования, также известного как самофинансирование, в контексте деятельности фирмы. Цель исследования заключается в изучении методов и стратегий, которые компании могут использовать для генерации и использования собственных финансовых ресурсов для финансирования своей деятельности и проектов. В работе рассматриваются основные принципы внутреннего финансирования, его преимущества и недостатки, а также его роль в обеспечении финансовой устойчивости и независимости фирмы от внешних источников финансирования. Особое внимание уделяется анализу различных методов внутреннего финансирования, включая накопление прибыли, реинвестирование прибыли, амортизацию и эффективное управление оборотными средствами. Полученные результаты могут быть использованы для разработки рекомендаций по оптимизации стратегии финансирования и

управления финансами фирмы с целью обеспечения ее стабильного финансового положения и роста.

Ключевые слова: Понятия самофинансирования, источники самофинансирования, модели обеспечения самокупаемости и самофинансирования в процессе реализации этапов хозяйствования, виды самофинансирования, принципы самофинансирования, условия самофинансирования, коэффициент самофинансирования, методика оценки уровня самофинансирования, проблемы при использовании самофинансирования.

ВВЕДЕНИЕ:

Рыночный механизм хозяйствования неотделим от самофинансирования, так как самофинансирование влияет на равновесие цен (курсов ценных бумаг и валют, процентных ставок) путем сбалансированности спроса и предложения и на экономическое регулирование самостоятельных действий субъектов рыночных отношений, которые могут выступать только в качестве продавцов и покупателей.

МЕТОДОЛОГИЯ:

Самофинансирование – это финансирование хозяйствующим субъектом своего производственно-торгового процесса за счет собственных источников финансовых ресурсов. К этим источникам относятся амортизационные отчисления, прибыль. Другими словами, самофинансирование означает денежные средства, которые хозяйствующий субъект может повторно инвестировать, не обращаясь к кредиту или к акционерам [1].

Различают самофинансирование в узком и широком смысле слова.

Первое – это финансирование только инвестиционной деятельности за счет собственных средств. Второе – самофинансирование не только развития предприятия, но и его текущей (операционной) деятельности.

Основа самофинансирования – финансовая самостоятельность субъектов рынка. Самофинансирование предполагает самокупаемость, т.е. взаимоувязку доходов и расходов. Организации, финансирующие свою деятельность исключительно за счет собственных средств, относятся к финансово независимым [3].

Цель любой организации достичь возможности самофинансирования (рис. 1). При наступлении периода самокупаемости организации, происходит накопление прибыли. У каждой организации самофинансирование происходит в разные сроки, стремительно, плавно или замедленно. По мере того как происходит расчет с инвесторами, кредиторами и потребителями [2].

Таким образом, самофинансирование предполагает получение прибыли коммерческими структурами и направление ее на финансирование текущих затрат предприятия, покрытие расходов на расширение и совершенствование производства, обновление продукции с учетом требований рынка, повышение заработной платы работников, удовлетворение социальных потребностей трудового коллектива. Самофинансирование не означает использование всех доходов и прибыли на собственные потребности. Коммерческие организации всех форм собственности должны выполнять свои финансовые обязательства

перед государством, полностью и в установленные сроки перечислять необходимые денежные средства во внебюджетные фонды [6].

Существуют различные виды самофинансирования. С точки зрения целей финансирования различают самофинансирование для обеспечения стабильного уровня производства и самофинансирование для экономического роста. Источниками первого вида выступают амортизационные отчисления, а главным источником второго вида – нераспределенная прибыль, а также различные резервные фонды (уставный, добавочный и пр.) [3].

Рисунок 1. Модели обеспечения самоокупаемости и самофинансирования в процессе реализации этапов хозяйствования

Наши исследования показали, что самофинансирование базируется на определенных принципах:

1. накопление собственного денежного капитала;
2. выбор рациональных направлений и оптимальных накопительных вариантов вложения капитала;
3. постоянное обновление основных фондов и нематериальных активов;
4. гибкое реагирование на потребности рынка [1].

Условия самофинансирования:

– обособление денег для финансирования текущей и вкладывательной деятельности. Эти деньги концентрируются на расчетных счетах хозяйствующего субъекта до предстоящего их распределения. С позиции управления деньгами принципиально осуществлять периодизацию валютной наличности, т.е. распределение ее по времени нахождения в настоящем обороте на краткосрочные и длительные деньги;

– определение таких путей вложения капитала, которые приводят к укреплению денежного состояния компании и увеличению его конкурентоспособности на товарном и финансовом рынках. Соблюдение данного условия, соединено с оценкой уровня самофинансирования,

разработкой критериев схожей оценки, с анализом движения капитала по видам деятельности компании;

– обеспечение обычного процесса обновления основного капитала. Повышение стоимости главных средств в итоге их переоценки выгодно для компании, так как при всем этом не создают никаких дополнительных выплат в форме дивидендов и процентов, а размер собственного капитала возрастает;

– воплощение такой денежной политики, при которой предприятие может нормально работать в критериях твердой конкуренции на товарном и финансовом рынках. Такая политика ориентирована на понижение издержек производства и обращения и на повышение прибыли [7].

Каратуев А.Г. считает, что степень самофинансирования выражает коэффициент самофинансирования (K_c), который рассчитывается как соотношение прироста собственных финансовых ресурсов ($\Delta CФР$) и прироста их общего объема ($\Delta ФР$):

$$K_c = \frac{\Delta CФР}{\Delta ФР} = \frac{\Pi + АМО}{\Delta CФР + ЗАС}$$

где Π – прибыль;

АМО – величина амортизационных отчислений;

ЗАС – заемные средства [3].

Литовских А.М. предлагает следующую методику оценки уровня самофинансирования на основе следующих коэффициентов:

Коэффициент финансовой устойчивости (K) – это соотношение собственных и чужих средств. Чем выше величина данного коэффициента, тем устойчивее финансовое положение хозяйствующего субъекта. Источниками образования собственных средств являются уставный капитал, добавочный капитал, отчисления от прибыли (в фонд накопления, в фонд потребления, в резервный фонд), целевые финансирование и поступления, арендные обязательства.

Коэффициент самофинансирования (K). Данный коэффициент показывает соотношение источников финансовых ресурсов, т.е. во сколько раз собственные источники финансовых ресурсов превышают заемные и привлеченные средства. Поскольку величина $\Pi + А$ представляет собой собственные средства, направленные на финансирование расширенного воспроизводства, то данный коэффициент показывает, во сколько раз эти собственные средства превышают чужие средства, привлекаемые для этих

целей. Коэффициент самофинансирования характеризует определенный запас финансовой прочности хозяйствующего субъекта. Чем больше величина этого коэффициента, тем выше уровень самофинансирования. Одновременно коэффициент самофинансирования является индикатором вовлечения в хозяйственный процесс чужих (заемных, привлеченных) средств. Это позволяет хозяйствующему субъекту реагировать на негативные изменения в соотношении собственных и чужих источников финансовых ресурсов. При снижении коэффициента самофинансирования хозяйствующий субъект осуществляет необходимую переориентацию своей производственной,

торговой, технической, финансовой, организационно-управленческой и кадровой политики.

Коэффициент устойчивости процесса самофинансирования (К).

Коэффициент устойчивости процесса самофинансирования показывает долю собственных средств, направляемых на финансирование расширенного воспроизводства. Чем выше величина данного коэффициента, тем устойчивее процесс самофинансирования в хозяйствующем субъекте, тем эффективнее используется этот метод рыночной экономики.

Рентабельность процесса самофинансирования (Р).

Рентабельность процесса самофинансирования есть не что иное, как рентабельность использования собственных средств. Уровень рентабельности процесса самофинансирования показывает величину совокупного чистого дохода, получаемого с одного рубля вложения собственных финансовых средств, которая затем может быть использована на самофинансирование [5]. Наши исследования показали, что несмотря на все положительные моменты использования организацией самофинансирования применять его не следует, так как это ведет к следующим проблемам:

1. Самофинансирование – наиболее очевидный способ мобилизации дополнительных источников средств, однако он трудно прогнозируем в долгосрочном плане и ограничен в объемах [4];
2. Максимизация самофинансирования ведет к торможению подвижности капитала, снижению эффективности его использования [3];
3. Самофинансирование, базирующееся на больших ценах, содействует повышению валютной массы и становится генератором инфляционных действий в народном хозяйстве. Потому для увеличения уровня самофинансирования хозяйствующие субъекты должны верно реагировать на потребности рынка в соответственных товарах (услугах) [7].

Заключение:

Таким образом, для решения вышеуказанных проблем самофинансирование должно сочетаться (в той или иной мере) с использованием заемных средств, обеспечив их своевременное погашение и уплату процентов за счет собственных финансовых источников.

Список использованной литературы

1. Балабанов И.Т. Основы финансового менеджмента: учебное пособие. – М.: Финансы и статистика, 2011. – 480 с.
2. Веснин В.Р. Основы менеджмента. – М.: Триада, Лтд., 2005. – 115с.
3. Каратуев А.Г. Финансовый менеджмент: учебно-справочное пособие. – М.: ИД ФБК-ПРЕСС, 2001. – 496 с.
4. Ковалев В.В., Ковалев Вит. В. Финансы организаций (предприятий): учеб. – М.: ТК Велби, Изд-вл Проспект, 2006. – 352 с.
5. Литовских А.М. Финансовый менеджмент: Конспект лекций. – Таганрог: Изд-во ТРТУ.
7. www.star-credit.ru.

8. Финансы организаций: учеб. пособие / Под ред. д-ра экон. наук, проф. Н.В. Липчиу. – 4-е изд., перераб. и доп. – М.: Магистр, 2013. – 254 с.
9. Тарасов В.И. Деньги, кредит, банки: - Мн.: Мисанта, 2003. - 512 с.
10. Финансы: Учебник / Под. ред. В.В. Ковалева. - М.: ПБОЮЛ М.А. Захаров, 2001.-С. 590-610.
11. Финансы: Учебник / Под. ред. С.И. Лушина, В.А. Слепова. - М.: Рос. экон. академия, 2000. - С. 32-50.
12. Бабич А.М. Финансы: - М.: ИД ФБК-ПРЕСС, 2003. - 760 с.

МРНТИ 06.73.55
JEL: G01. G39. 042

Нурмагамбетова А.З.

k.e.s., PhD, ass.professor "business and management", Q University, Almaty,
Republic of Kazakhstan

Жания Д.

a graduate student, according to the Finance educational program.Q University

Кәсіпорынды қаржыландыру көздерінің құрылымын басқару модельдері

Abstract: This article is devoted to the analysis of models of management of the structure of sources of financing of the enterprise. The purpose of the study is to study various approaches to optimizing the capital structure and choosing the optimal combination of external and internal sources of financing to ensure the effective operation of the enterprise. The paper examines the main theoretical concepts and models of capital structure management, such as the theory of the agency model, the theory of signaling, the theory of bank lending, etc. Special attention is paid to the practical aspects of managing the financing structure, including choosing the optimal level of debt and equity, minimizing financial risks, optimizing capital costs and maximizing the value of the enterprise for shareholders. The results obtained can be used to develop recommendations for managing the structure of the company's financing sources in order to increase its financial stability, profitability and competitiveness.

Keywords: Concepts of self-financing, sources of self-financing, models of ensuring self-sufficiency and self-financing in the process of implementing the stages of management,

Андатпа: Бұл мақала кәсіпорынды қаржыландыру көздерінің құрылымын басқару модельдерін талдауға арналған. Зерттеудің мақсаты-капитал құрылымын оңтайландырудың әртүрлі тәсілдерін зерттеу және кәсіпорынның тиімді жұмысын қамтамасыз ету үшін сыртқы және ішкі қаржыландыру көздерінің оңтайлы үйлесімін таңдау. Жұмыста капитал құрылымын басқарудың негізгі теориялық тұжырымдамалары мен модельдері қарастырылады, мысалы, агенттік модель теориясы, сигнал беру теориясы,

банктік несиелеу теориясы және т. б. Қаржыландыру құрылымын басқарудың практикалық аспектілеріне, соның ішінде Қарыз бен меншікті капиталдың оңтайлы деңгейін таңдауға, қаржылық тәуекелдерді азайтуға, капитал шығындарын оңтайландыруға және акционерлер үшін кәсіпорын құнын барынша арттыруға баса назар аударылады. Алынған нәтижелер оның қаржылық тұрақтылығын, рентабельділігін және бәсекеге қабілеттілігін арттыру мақсатында кәсіпорынның қаржыландыру көздерінің құрылымын басқару бойынша ұсыныстар әзірлеу үшін пайдаланылуы мүмкін.

Түйінді сөздер: Өзін-өзі қаржыландыру ұғымдары, өзін-өзі қаржыландыру көздері, өзін-өзі қамтамасыз ету және өзін-өзі қаржыландыру модельдері, өзін-өзі қаржыландыру түрлері.

Аннотация: Данная статья посвящено анализу моделей управления структурой источников финансирования предприятия. Цель исследования состоит в изучении различных подходов к оптимизации структуры капитала и выбора оптимального сочетания внешних и внутренних источников финансирования для обеспечения эффективной деятельности предприятия. В работе рассматриваются основные теоретические концепции и модели управления структурой капитала, такие как теория модели агентства, теория сигнализации, теория банковского кредитования и др. Особое внимание уделяется практическим аспектам управления структурой финансирования, включая выбор оптимального уровня долга и собственного капитала, минимизацию финансовых рисков, оптимизацию затрат на капитал и максимизацию стоимости предприятия для акционеров. Полученные результаты могут быть использованы для разработки рекомендаций по управлению структурой источников финансирования предприятия с целью повышения его финансовой устойчивости, рентабельности и конкурентоспособности.

Ключевые слова: Понятия самофинансирования, источники самофинансирования, модели обеспечения самоокупаемости и самофинансирования в процессе реализации этапов хозяйствования, виды самофинансирования.

Экономиканың нақты секторындағы кәсіпорындарда капиталды тиімді басқару олардың қазіргі экономикалық жағдайда сәтті жұмыс істеуінің негіздерінің бірі болып табылады. Меншікті капиталдың жеткілікті көлемде болуы, оның қарыз қаржыландыру көздеріне оңтайлы сәйкестігі, меншікті капиталды ұтымды ұлғайту мүмкіндігінің болуы, сондай-ақ оны пайдаланудан түсетін кірісті арттыру кәсіпорынның тұрақты дамуының қажетті алғышарттары болып табылады.

ЗЕРТТЕУ ӘДІСТЕМЕСІ

Капиталдың ұтымды құрылымы ұйымның тиімді жұмыс істеуін қамтамасыз етеді, оның қаржылық тәуелсіздігін қамтамасыз етеді, рентабельділік деңгейін арттыруға ықпал етеді, қаржылық тәуекел деңгейін төмендетеді, оның бәсекеге қабілеттілігі мен нарықтық құнын арттырады, коммерциялық ұйымның нарықтық жағдайда өмір сүруінің кепілі және оның тұрақты жағдайының негізі болып табылады.

Осыған байланысты қаржы менеджерінің маңызды міндеті - кәсіпорын капиталының ұтымды құрылымын қалыптастыру болып табылады, ол бір жағынан қаржыландыру көздерімен қамтамасыз етудің жеткілікті деңгейін қамтамасыз етуге, ал екінші жағынан кәсіпорынның қаржылық қауіпсіздігін сақтай отырып, тәуекелдің қолайлы деңгейін қалыптастыруға тиіс.

Басқарушылық қаржылық шешімдерді әзірлеу кезінде қаржыландыру көздерінің құрылымы және капитал құрылымы ұғымдарын ажырату керек. Бірінші жағдайда пайдаланылатын қаржыландыру көздерінің үлес салмағы - меншікті, қарыз, кредиторлық берешек - олардың жалпы сомасында қаралады. Екінші термин кәсіпорын құрған капитал элементтерінің - меншікті және жердегі қатынасын білдіреді және капиталдандырылған құрылымды (меншікті және ұзақ мерзімді қарыз капиталының қатынасымен), қаржылық құрылымды (меншікті және барлық қарыз капиталының қатынасы - ұзақ және қысқа мерзімді) ажыратады.

Әрі қарай, біз ұйымның меншікті және қарыз капиталын басқарудың мазмұнын ашамыз.

Ұйымның меншікті капиталы мен қарыз капиталын басқарудың мәнін қарастырайық.

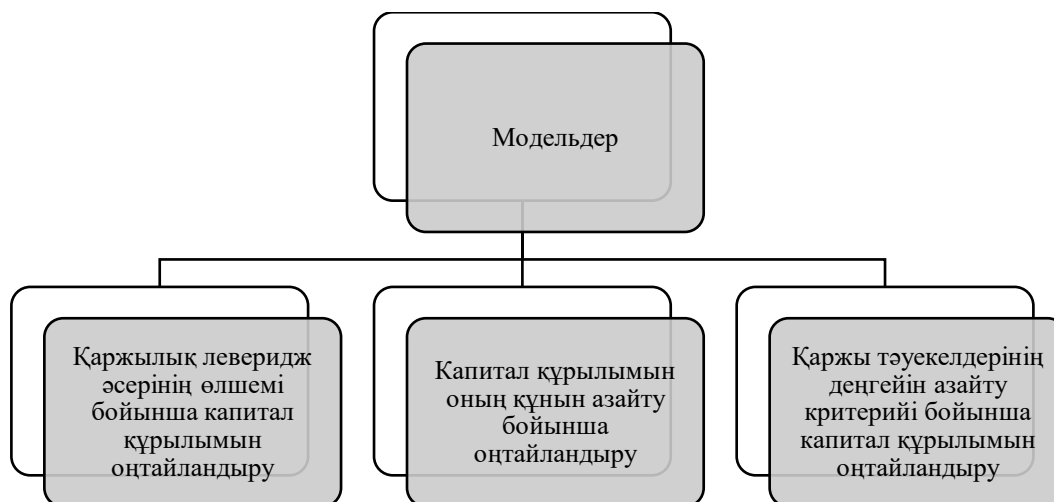
Авторлар меншікті капиталдың кірістілігінің көп факторлы моделі кәсіпорынға басқарудың күшті және әлсіз жақтарын анықтау үшін қажет екенін атап өтті. Меншікті капиталдың кірістілігін пайданың меншікті капиталға қатынасы ретінде анықтауға болатындықтан, қандай айнымалылар қажетті нәтиженің мәніне әсер ететінін көрсетуге болады. Ең алдымен, бұл пайда мен кірістің арақатынасы сияқты сатудың рентабельділігі туралы. Сатудың кірістілігінің меншікті капиталдың кірістілігін арттыруға (азайтуға) әсерін келесі факторлардың көбейтіндісі ретінде анықтауға болады: сатудың кірістілігінің өзгеруі, есепті кезеңдегі капитал мультипликаторы және есепті кезеңдегі жиынтық капитал айналымының коэффициенті. Екіншіден, келесі айнымалы кірістің меншікті капиталға қатынасы ретінде капитал айналымы болуы мүмкін. Капитал айналымының меншікті капиталдың кірістілігін арттыруға (азайтуға) әсерін келесі факторлардың көбейтіндісі ретінде ұсынуға болады: айналым коэффициентінің өзгеруі, есепті кезеңдегі капитал мультипликаторы, алдыңғы кезеңдегі сатудың кірістілігі. Сонымен, үшінші айнымалы жиынтық капиталдың меншікті капиталға қатынасы ретінде капитал мультипликаторы болуы мүмкін. Капитал мультипликаторының меншікті капиталдың кірістілігін арттыруға (азайтуға) әсерін келесі факторлардың көбейтіндісі ретінде анықтауға болады: капитал мультипликаторының өзгеруі, алдыңғы кезеңдегі сатылымның кірістілігі, алдыңғы кезеңдегі айналым коэффициенті. Осылайша, кәсіпорын үшін қазіргі заманғы талаптарға сәйкес үш факторлы модель ұсынылады [14]

Меншікті капиталдың рентабельділігі таза пайда, яғни есепті кезеңдегі кәсіпорын қызметінің жалпы нәтижесін сипаттайтын пайда нәтижесінде артады. Төтенше кірістер мен шығыстардың мөлшеріне түзетілген таза пайда ұйымның төтенше жағдайлардың болмауын көздейтін қалыпты қоршаған орта жағдайында жұмыс істеген кезде алатын пайдасын көрсетеді. Кәсіпорын үшін

негізгі қызметтен түскен пайда (операциялық пайда) кәсіпорынның тұрақты жұмысымен байланысты.

Қазіргі әлемде бизнесті ұйымдастыру кәсіпорынның өндірістік-шаруашылық қызметі құрылатын бастапқы капиталдың болмауынсыз мүмкін

Қаржылық леверидж әсерінің өлшемі бойынша капитал құрылымын оңтайландыру. Бұл әсер қарыз капиталының белгілі бір шектерге дейін ұлғайту кезінде меншікті капиталдың рентабельділігін арттыру болып табылады. Қаржылық леверидж әсерінің ең жоғары деңгейін қамтамасыз ететін қарыз капиталының шекті үлесі осы критерий бойынша пайдаланылатын капитал құрылымын оңтайландыруды сипаттайтын болады. Капитал құрылымын оның құнын азайту өлшемі бойынша оңтайландыру. Бұл оңтайландыру процесі меншікті және қарыз капиталының құнын оны тартудың және капиталдың орташа өлшенген құнының көп нұсқалы есептеулерін жүзеге асырудың әртүрлі шарттары кезінде алдын ала бағалауға негізделген. Қаржы тәуекелдерінің деңгейін азайту критерийі бойынша капитал құрылымын оңтайландыру. Кәсіпорын капиталын басқару процесінде тәуекел факторын есепке алу іс жүзінде барлық басқарушылық шешімдерді дайындауға ілесіп жүреді. Тәуекел факторын есепке алу тұжырымдамасы капиталды пайдаланумен байланысты қаржылық операциялар кірістілігінің қажетті деңгейін қалыптастыруды қамтамасыз ету және кәсіпорынның шаруашылық қызметі үшін оның теріс қаржылық салдарын барынша азайтатын іс-шаралар жүйесін әзірлеу мақсатында оның деңгейін объективті бағалаудан тұрады. WACC капитал құрылымының тиімділігін анықтайтын басты индикатор болып табылады. Капиталдың орташа өлшемді бағасын анықтау кәсіпорынға инвестициялық тәуекелдерді азайтуға және шығынсыз жобаларды іске асыруға мүмкіндік береді. Меншікті және қарыз капиталын тарту саясатын оңтайландыру, дебиторлық берешекті және басқа да факторларды қысқарту арқылы WACC көрсеткішін қалыптастыруға ықпал ете отырып, кәсіпорын капитал құрылымын басқаруға мүмкіндігі бар.

Сурет 1. Қаржыландыру модельдері

Капиталдың орташа өлшенген құнын есептеу үшін, кәсіпорынның тек екі қарапайым акциялар немесе үлестермен ұсынылған акционерлік капитал және заемдық қаржыландыру көздері болғандығы кезде төменде келтірілген WACC (Weighted Average cost of Capital) есептік формуласы есептелінеді. Капитал құнын есептеу формуласы:

$$WACC = rE \times kE + rD \times kD \times (1 - T) \quad (3)$$

мұндағы:

rE — акционерлік (меншікті) капиталға талап етілетін кірістілік;

kE — компания капиталындағы меншікті капиталдың үлесі;

rD — борыштық қаржыландыру құны;

kD — компания капиталындағы заемдық капиталдың үлесі;

T — пайдаға салынатын салық ставкасы

Акционерлік капиталға талап етілетін кірістілік (rE) әртүрлі тәсілдермен алынуы мүмкін, бірақ іс жүзінде инвесторлар мен талдаушылар көбінесе күрделі активтердің теориясын (Capital Asset Pricing Model немесе CAPM) пайдаланады. ХҚЕС стандарты бойынша осы модельді пайдалануға рұқсат береді. CAPM моделі инвесторлар талап ететін кірістілік пен тәуекелсіз активтерге инвестициялардың кірістілігі арасындағы қатынасты анықтау үшін пайдаланылуы мүмкін. Қосымша кірістілік немесе нарық бойынша орташа тәуекел үшін сыйақы активтің жүйелі тәуекелін көрсететін β -коэффициенттің көмегімен түзетілуі мүмкін. CAPM теориясын пайдалана отырып, акционерлік (меншікті) капиталдың кірістілік пайызын есептейміз.

CAPM модификациясын білдіретін мына формула:

$$rE = rf + \beta \times (rm - rf) \quad (4)$$

мұндағы:

rE — акционерлік (меншікті) капиталға талап етілетін (күтілетін) кірістілік;

rf — тәуекелсіз активтерге салынған кірістілік; rf тәуекелсіз активтер Қазақстанда 7% - 11% шамасына тең;

rm — жалпы акциялар нарығына салымдардың кірістілігі; rm жалпы акциялар нарығына кірістілігі 12,5% шамасына тең.

β — саланың тәуекелі мен нақты кәсіпорынның тәуекелі арасындағы байланысты көрсететін және акциялардың барынша әртараптандырылған портфеліне және қарастырылатын кәсіпорынның акцияларына инвестициялардың тәуекелділігінің айырмашылығын айқындайтын коэффициент.

Қарыз капиталын тартудың келесі нысаны - қаржы лизингі. Қаржы лизингі - жалға алушы кәсіпорын жалға берушіден негізгі құралдарды сатып алуға тапсырысты негізгі құралдардың меншік құқығын жалға алушыға міндетті түрде бере отырып, негізгі құралдардың толық амортизация кезеңінен аспайтын мерзімге жалға алу шартымен жалға алушының пайдалануына одан әрі бере отырып жүзеге асыратын қаржылық кредит түрлерінің бірі болып табылады.

Несиелік құрал ретінде кәсіпорынның облигациялық несиесі салыстырмалы түрде төмен қаржылық міндеттеме болып табылады, өйткені облигациялардың дисконттау мөлшерлемесі банктік несие немесе акциялар бойынша дивидендтер бойынша пайыздық мөлшерлемелерден төмен, сонымен қатар инвесторлар үшін тәуекелдің төмен деңгейіне байланысты қаражатты тарату және тарту мүмкіндігі жоғары. Алайда, облигациялар эмиссиясы борыштық міндеттемелерді өтеу бойынша жоғары тәуекелдермен және оларды шығару және бағалы қағаздардың бастапқы нарығына орналастыру бойынша елеулі шығындармен байланысты, сондықтан эмиссия қарыз қаражатының үлкен сомасын тартқан кезде ғана орынды болады, ал мұндай қаражатты тек ірі кәсіпорындар ғана көтере алады.

Осылайша, эмитент - кәсіпорын облигациялар шығарудың келесі шарттарын белгілеуі керек: облигация түрі, оның номиналды құны, облигацияның бағалы қағаздар нарығындағы айналым кезеңі, облигацияның орташа жылдық кірістілік деңгейі (пайыздық мөлшерлемелер), пайыздық кірісті төлеу және облигацияны өтеу тәртібі және облигацияны мерзімінен бұрын сатып алу шарттары [1].

Кәсіпорындарға жеткізілген шикізат, материалдар немесе тауарлар үшін төлемді кейінге қалдыру түрінде берілетін тауарлық (коммерциялық) несие қазіргі заманғы коммерциялық және қаржылық тәжірибеде кеңінен таралуда, өйткені ол айналым қаражаттарының ең аз өтімді бөлігінің - қорлардың тартылған қаражаты есебінен қаржыландырудың неғұрлым маневрлі түрімен, қарапайым ресімдеу механизмімен, тартудың арзандығымен, кепілдің болмауымен сипатталады, сондай-ақ ағымдағы активтердің айналымын ұлғайта отырып, кәсіпорынның қаржылық циклінің кезеңін қысқартады. Негізінен тауарлық несие кәсіпорынның кредиторлық берешегінде көрінеді, сондықтан мұндай несиені беру мерзімі бірнеше ай ғана, ал мақсатты қаржыландыру тек шикізат пен материалдардың өндірістік қорларын жеткізуге дейін азаяды. Тауарлық (коммерциялық) несие түрінде қарыз капиталын пайдалануға тарта отырып, кәсіпорын шикізат пен материалдардың өндірістік қорларын қаржыландыру қажеттілігін барынша қанағаттандыруды және қарыз капиталын тартудың жалпы құнын төмендетуді өзінің негізгі мақсатына қояды [1].

Ағымдағы есеп айырысу міндеттемелері кәсіпорынның ең қысқа мерзімді қарыз түрлері болып табылады. Олар әр түрлі деңгейдегі бюджеттермен, бюджеттен тыс қорлармен, сақтандыру компанияларымен, кәсіпорын қызметкерлерінің жалақысы бойынша, сондай-ақ кәсіпорын ішіндегі есептеулер бойынша және т. б. есеп айырысудың әртүрлі түрлері бойынша есептеу процесінде ішкі көздер есебінен қалыптасады.

Тұтастай алғанда компанияның қаржылық жағдайы, оның қаржылық тұрақтылығы компанияның активтері мен міндеттемелерін, қаржыландыру көздерін, капитал құрылымын және оны жақсарту мүмкіндігін, негізгі және айналым қаражаттарының арақатынасын, төлем қабілеттілігі мен кірістілігін сипаттайтын бірқатар көрсеткіштерге байланысты.

Сондықтан алдымен фирманың қаржыландыру көздерінің құрылымына талдау жүргізіп, оның қаржылық тұрақтылық деңгейін бағалау қажет. Ол үшін келесі көрсеткіштерді қарастыру қажет:

1) меншікті айналым қаражаты (МАҚ) – бұл кәсіпорынның ағымдағы активтері оның қысқа мерзімді міндеттемелерінен асатын сома. Бұл көрсеткіш кәсіпорынның ағымдағы активтерін сату арқылы қысқа мерзімді міндеттемелер бойынша есеп айырысу мүмкіндігін сипаттайды, яғни кәсіпорынның төлем қабілеттілігі мен қаржылық тұрақтылық дәрежесін анықтайды. Егер талданған кезеңдегі меншікті айналым қаражаты оң болып қалса, бұл кәсіпорынның қаржылық тұрақтылығын көрсетеді.

МАҚ = АА – ҚҚК,

Мұндағы, МАҚ – меншікті айналым қаражаты,

АА – ағымдағы активтер,

ҚҚК – қысқа мерзімді қарыз капиталы, қысқа мерзімді міндеттемелер.

Меншікті капиталдың шоғырлану коэффициенті ($K_{авт}$) компанияның капитал құрылымындағы меншікті капиталдың үлесін білдіреді, яғни. жиынтық капиталдағы меншікті капиталдың қанша бөлігі. Бұл көрсеткіш деп те аталады қаржылық тәуелсіздік коэффициенті немесе автономия коэффициенті. Егер бұл көрсеткіш 0,5-тен жоғары болса, онда бұл қарыз қаражаттарынан салыстырмалы Тәуелсіздік туралы айтады және керісінше. Егер бұл коэффициент азаятын болса, онда кәсіпорын сыртқы несиелерге қарамастан аз тұрақты және аз болады. Өз қаражаттарының үлкен үлесі бар компаниялар қаржылық тәуелсіздікке ие, егер олар өз несиелері мен несиелерін өз қаражаттарынан қайтара алса, сондықтан мұндай компания несиелер берушілер үшін тартымды болады.

$$K_{авт} = \frac{МК}{МК+ҚК},$$

Мұндағы, $K_{авт}$ – автономия коэффициенті,

МК – меншікті капитал,

ҚК – қарыз капитал

Қаржылық тәуелділік коэффициенті ($K_{тәуелділік}$) алдыңғы көрсеткіш 1 сомасында береді. Егер алдыңғы көрсеткіш төмендесе, онда бұл өседі, яғни қарыз капиталының үлесі баланстың жалпы валютасында өседі.

$$K_{тәуелд} = \frac{ҚК}{МК+ҚК}.$$

Ағымдағы берешек коэффициенті ($K_{ағ.берешек}$) берешектің жалпы құрылымында өтеу мерзімі 12 айдан аз кәсіпорын борыштарының үлесін көрсетеді. 0,1-0,2 мәні оңтайлы болып саналады, 0,5-ке дейін қолайлы, 1-ге жақындау шаруашылық жүргізуші субъектінің контрагентке тәуелділігінің шектен тыс дәрежесін білдіреді.

$$K_{ағ.береш.} = \frac{ҚҚК}{ҚК}.$$

Қамту коэффициенті ($K_{\text{қамту}}$) кәсіпорынның ағымдағы активтерінің қысқа мерзімді міндеттемелерге қатынасы ретінде есептеледі, яғни бұл кәсіпорынның қысқа мерзімді несиелерді ағымдағы активтермен жабу мүмкіндігін көрсетеді. Компанияның төлем қабілеттілігі осы коэффициент мәнінің өсуімен артады. Егер қамту коэффициенті 2,5-тен жоғары болса, онда бұл капиталдың ұтымсыз құрылымын көрсетеді: қолма-қол ақша мен шоттардағы қаражат түріндегі жұмыс істемейтін активтердің үлесі тым жоғары. Егер коэффициент 1,5 болса, онда бұл кәсіпорынның ағымдағы шоттарды тұрақты түрде төлей алатындығын көрсетеді.

$$K_{\text{қамту}} = \frac{AA}{ҚҚК}.$$

Меншікті капиталмен қарыздарды жабу коэффициенті (төлем қабілеттілігі коэффициенті) ($K_{\text{МК қамту}}$) экономика саласына байланысты қалыпты 1,5-2,5 болып саналады. 1-ден төмен мән жоғары қаржылық тәуекел туралы айтады-кәсіпорын ағымдағы шоттарды тұрақты түрде төлей алмайды. 3-тен жоғары мән капиталдың ұтымсыз құрылымын көрсетеді.

$$(K_{\text{МК қамту}}) = \frac{МК}{ҚК}.$$

Қаржылық тұрақтылық коэффициенті ($K_{\text{қт}}$) тұрақты көздер есебінен қаржыландырылатын активтің үлесін көрсетеді.

$$K_{\text{қт}} = \frac{МК+ҰҚК}{МК+ҚК},$$

Мұндағы, ҰҚК - ұзақ мерзімді қарыз капиталы.

Кәсіпорынның есептеулері бойынша ағымдағы міндеттемелерді басқарудың негізгі мақсаты олардың құрамына кіретін қаражаттың уақтылы есептелуін және төленуін қамтамасыз ету болып табылады. Бір жағынан, есептелген қаражатты кешіктіру осы қаражатты кәсіпорынның қажеттіліктеріне бағыттай отырып, Қарыз қаражатына деген қажеттілікті азайтады. Екінші жағынан, бұл еңбек өнімділігінің төмендеуіне, содан кейін кадрлардың кетуіне, салықтар мен салық төлемдері бойынша айыппұлдардың өсуіне, компанияның іскерлік имиджінің нашарлауына әкелуі мүмкін. Ағымдағы есеп айырысу міндеттемелері тегін қарыз көзі болып табылады, бірақ олардың мөлшерін болжау өте қиын [1].

Қорытынды:

Жоғарыда айтылғандарды қорытындылай келе, қарыз капиталын басқару кәсіпорынның қаржы менеджерінің маңызды функцияларының бірі болып табылатындығын атап өткен жөн.

Кәсіпорынның қарыз капиталын тарту және пайдалану әдістері мен әдістерін анықтау оны қысқа және ұзақ мерзімді перспективада пайдаланудан алынған әсерді барынша арттыруға негізделген. Алайда, борыштық

міндеттемелердің ұлғаюы кәсіпорынның қаржылық тәуекелдерін арттырады, ал төтенше жағдайларда тартылған қаражатты ұтымсыз пайдалану төлем қабілетсіздігіне, қаржылық жағдайының нашарлауына және нәтижесінде кәсіпорынның банкроттыққа ұшырауына әкеледі.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- Веснин В.Р. Основы менеджмента. – М.: Триада, Лтд., 2005. – 115с.
- Каратуев А.Г. Финансовый менеджмент: учебно-справочное пособие. – М.: ИД ФБК-ПРЕСС, 2001. – 496 с.
- Ковалев В.В., Ковалев Вит. В. Финансы организаций (предприятий): учеб. – М.: ТК Велби, Изд-вл Проспект, 2006. – 352 с.
- Финансы организаций: учеб. пособие / Под ред. д-ра экон. наук, проф. Н.В. Липчиу. – 4-е изд., перераб. и доп. – М.: Магистр, 2013. – 254 с.
- Тарасов В.И. Деньги, кредит, банки: - Мн.: Мисанта, 2003. - 512 с.
- Финансы: Учебник / Под. ред. В.В. Ковалева. - М.: ПБОЮЛ М.А. Захаров, 2001.-С. 590-610.
- Финансы: Учебник / Под. ред. С.И. Лушина, В.А. Слепова. - М.: Рос. экон. академия, 2000. - С. 32-50.
- Балабанов И.Т. Основы финансового менеджмента: учебное пособие. – М.: Финансы и статистика, 2011. – 480 с.

MPHTI 06.73.55

JEL: G01. G39. 042

Сыздыкова К.Ш.

PhD, Professor "business and management", Q University, Almaty, Republic of Kazakhstan, e-mail: Syzdykova-k@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5228-1842>

Жолтаева С. Б.

a graduate student, according to the Finance educational program.- Q University

Банктің несиелік тәуекелін басқарудың негізгі құралы ретінде несиелік портфельдің сапасын талдау

Abstract: This article is devoted to the analysis of the quality of the loan portfolio as the main tool for managing the bank's credit risks. In the context of the modern financial industry, effective credit risk management is a priority for banking institutions. The purpose of the study is to conduct a comprehensive analysis of the loan portfolio in order to identify its quality and the risks associated with it. The research methodology is based on the analysis of the bank's financial statements, credit data, the use of statistical methods and models to assess the quality of the portfolio and risks. The results of the study will reveal the factors affecting the

quality of the loan portfolio, as well as the effectiveness of the applied methods of credit risk management. The findings will be useful for developing strategies to improve the quality of the loan portfolio, optimize risk management processes and improve the financial stability of the bank.

Keywords: bank, credit risk, financial management, loan portfolio..

Андатпа: Бұл мақала банктің несиелік тәуекелдерін басқарудың негізгі құралы ретінде несие портфелінің сапасын талдауға арналған. Қазіргі қаржы индустриясы жағдайында несиелік тәуекелдерді тиімді басқару банк мекемелері үшін басым міндет болып табылады. Зерттеудің мақсаты-оның сапасы мен онымен байланысты тәуекелдерді анықтау мақсатында несие портфеліне жан-жақты талдау жүргізу. Зерттеу әдістемесі банктің қаржылық есептілігін, несиелік деректерді талдауға, портфолио сапасы мен тәуекелдерін бағалау үшін статистикалық әдістер мен модельдерді қолдануға негізделген. Зерттеу нәтижелері несиелік портфельдің сапасына әсер ететін факторларды, сондай-ақ қолданылатын несиелік тәуекелдерді басқару әдістерінің тиімділігін анықтайды. Алынған нәтижелер несие портфелінің сапасын жақсарту, тәуекелдерді басқару процестерін оңтайландыру және банктің қаржылық тұрақтылығын арттыру стратегияларын әзірлеу үшін пайдалы болады.

Түйінді сөздер: банк, несиелік тәуекел, қаржылық басқару, несиелік портфель.

Аннотация: Данная статья посвящена анализу качества кредитного портфеля как основного инструмента управления кредитными рисками банка. В условиях современной финансовой индустрии эффективное управление кредитными рисками является приоритетной задачей для банковских учреждений. Цель исследования заключается в проведении всестороннего анализа кредитного портфеля с целью выявления его качества и рисков, связанных с ним. Методология исследования базируется на анализе финансовых отчетов банка, кредитных данных, использование статистических методов и моделей для оценки качества портфеля и рисков. Результаты исследования позволят выявить факторы, влияющие на качество кредитного портфеля, а также эффективность применяемых методов управления кредитными рисками. Полученные выводы будут полезны для разработки стратегий улучшения качества кредитного портфеля, оптимизации процессов управления рисками и повышения финансовой устойчивости банка.

Ключевые слова: банк, кредитный риск, финансовое управление, кредитный портфель.

КІРІСПЕ:

Жаһанданудың мен нарықтық қатынастар әсерінен отандық компаниялардың да құндылықтары өзгеріп жатыр. Осыдан шығып, компаниялар өзінің корпоративтік мәдениетін өзгертуде, өйткені жаңа мәдениеттің аясында, заман талаптарына сай болу арқылы ғана қызметкерлерді ынталандыру мүмкін болады. Адаптивті немесе заманауи корпоративтік мәдениет өз кезегінде компанияның стратегиялық мақсаттарына қол жеткізуге ықпал етеді.

Кез келген мемлекеттің үздіксіз дамуындағы компаниялардың ұйымдық мәдениетінің рөлі айқын. Белгілі бір компанияда қабылданған нормалар мен құндылықтардан ұйымдық мәдениетті кешенді қабылдауға көшу үрдістері орын алып отырғанын байқаймыз. Қазіргі кезде жоғары дамыған корпоративтік мәдениет компанияның жоғары өнімділігі мен табыстылығына кепілдік бере отырып, экономиканы дамуыда жаңа қоғам мен орта қалыптастыруға мүмкіндік беретіні сөзсіз.

ЗЕРТТЕУ ӘДІСТЕМЕСІ:

Банктің несиелік портфелі дегеніміз – белгілі бір күнге активті операциялар бойынша негізгі борыш бойынша өтелмеген қалдықтардың, яғни несиеге берілген банк активтерінің жиынтығы. Қарапайым сөзбен айтқанда, бұл жеке немесе заңды тұлғаларға несиеге берілетін ақша сомасы, белгілі бір уақыт кезеңіндегі қарыз немесе белгілі бір күнге активті несиелік операциялар бойынша борыштық қалдықтардың жиынтығы.

Несиеу – коммерциялық банк қызметінің негізгі түрлерінің бірі. Несиелік операциялар банкке ақылға қонымды несие саясаты аясында үлкен кіріс алуға мүмкіндік береді. Сондықтан несиелер банктердің активті операцияларына негізгі салым болып табылады.

Несиелік портфельдің сапасы – коммерциялық банктермен жүзеге асырылатын несие саясатының өнімділігінің дәлелі болып табылады. Өйткені, банктердің банкротқа ұшырауының басты себебі – несиелік портфель сапасының төмен болуы. Осылайша, бүгінгі таңда несиелік портфельдің сапасы коммерциялық банктің жетістігінің анықтайтын критерийі болып табылады.

Несиелік портфельдің құрылымын талдау кредиттік портфельді басқарудың ерекшеліктері мен тұжырымдамасын айқындау тәсілдерінің бірі болып табылады.

Банк қызметінің теориясы мен тәжірибесінде дәстүрлі түрде несиелік портфельді талдау үшін келесі критерийлер тандалады:

- несиелендіру субъектілері;
- несиенің нысандары мен мақсаты;
- несие беру мерзімдері;
- несие мөлшері;
- қамтамасыз етудің болуы және сипаты, өтеу көздері мен әдістері,
- қарыз алушының несиеге қабілеттілігі;
- несие бағасы;
- қарыз алушының салалық тиесілілігі және т. б.

Құрылымдық талдау несиелік операциялардың бір сегменттегі шамадан тыс шоғырлануын, несиелік қабілеті төмен қарыз алушыларға берілген ірі несиелер мен несиелердің үлесін анықтау үшін жүргізіледі, бұл жиынтық кредиттік тәуекел дәрежесін арттырады.

Несиелік саясаттың негізгі мақсаттарының бірі банктің несиелік портфелінің белгілі бір сапа деңгейін сақтай отырып, несие өнімдеріне банк міндеттемелерін жоғары табысты орналастыру болып табылады. Несие портфелінің сапасына проблемалық және мерзімі өткен несиелердің ағымдағы деңгейі әсер етеді. Банктің несиелік портфеліндегі проблемалық және мерзімі

өткен қарыздардың үлесі неғұрлым төмен болса, соғұрлым несиелік портфелінің сапасы жоғары болады.

Несиелік саясаттың негізгі міндеттерінің бірі ретінде, Банк несиелік портфелінің сапасының белгілі бір деңгейін ұстап тұрып, несиелік өнімдерге банктік міндеттемелерді жоғары тиімді орналастыру бар. Несиелік портфельдің сапасына проблемалық және мерзімі өткен несиелер бойынша қарыздың ағымдағы деңгейі әсер етеді. Банктің несиелік портфеліндегі проблемалық және мерзімі өткен берешектің үлесі неғұрлым төмен болса, соғұрлым сәйкесінше несиелік портфельдің сапасы жоғары болады.

Кесте 1. «Фортис Банк» АҚ баланс көрсеткіштері

Баланстың негізгі көрсеткіштері, млрд тенге	2020	2019	2018	2019/2018, % өзгерісі	2020/2019, % өзгерісі
Активтер	2 089	2 070	1 689	22,5	1%
Ақша қаражаттары және олардың эквиваленттері	3 12	3 47	2 25	54,2%	-10%
Қаржылық институттардағы қаражаттар	74	28	20	40%	164,2%
Клиенттерге берілген несиелер	750	785	690	13,8%	-4%
Сауда-саттық бағалы қағаздар	7	6	10	-40%	14%
Инвестициялық бағалы қағаздар	780	719	570	26,1%	8%
Негізгі құралдар	66	71	51	39,2%	-7%
Кейінге қалдырылған салық активтері	-	-	2		-
Басқа да активтер	101	113	120	-5,8%	-1%
Міндеттемелер	1826	1841	1488	23,7%	-1%
Ағымдағы шоттар және клиенттердің депозиттері	1387	1337	1076	24,2%	4%
Банктер мен	130	118	72	63,8%	11%

басқа да қаржы институттар қаражаттары					
РЕПО келісімдері бойынша кредиторлық берешек	22	117	56	108,9%	-81%
Шығарылған борыштық бағалы қағаздар	240	229	254	-9,8%	4,8%
Субординациялық қарыз	21	26	23	13%	-21%
Кейінге қалдырылған салық міндеттемелері	11	2	0	-	598%
Басқа да міндеттемелер	15	13	8	62,5%	16%
Капитал	263	229	201	13,9%	15%

2020 жылдың соңында Банк активтері іс жүзінде өзгеріссіз қалды. Өсім 1 пайызды құрап, 2 089 миллиард теңгеге жетті. Несие портфелі мен қолма-қол ақшаның төмендеуі негізінен инвестициялық бағалы қағаздардың ұлғаюымен өтелді.

Банктің міндеттемелері 2020 жылдың соңында 2019 жылғы деңгеймен салыстырғанда 1%-ға азайып, 1 826 млрд теңгеге жетті. Міндеттемелердің негізгі бөлігін клиенттердің шоттары мен депозиттері құрайды – 76%. 2020 жылы олар аздап – 4%-ға өсіп, 1 387 млрд теңгені құрады.

Банктің борыштық міндеттемелерінің көлемі (шығарылған борыштық бағалы қағаздар және реттелген борыш) 2020 жылы 2019 жылмен салыстырғанда 4,8%-ға өсіп, 261 млрд теңгеге жетті, бұл міндеттемелердің жалпы көлемінің 14%-ын құрады.

Қорытынды:

Несиелік портфельдің сапасы банктің қаржылық тұрақтылығы мен тұрақтылығына айтарлықтай әсер етеді. Себебі несие портфелінің жағдайы оның кірістілігіне, өтімділігіне және нарықтағы беделіне тікелей әсер етеді.

Несие портфелінің сапасын талдау несиелерді қайтармауға, қарыз алушылардың дефолттарына, экономикалық жағдайдағы өзгерістерге және банктің қаржылық жағдайына теріс әсер етуі мүмкін басқа факторларға байланысты ықтимал тәуекелдерді анықтауға мүмкіндік береді.

Несиелік тәуекелдерді тиімді басқару несиелік портфельді жүйелі түрде бақылауды, қарыз алушылардың сапасын бағалауды, тәуекелдерді әртараптандыруды және ықтимал шығындарды азайту бойынша шаралар қабылдауды талап етеді.

Несиелік портфельдің сапасын талдау нәтижесінде жақсартуды қажет ететін салалар анықталуы мүмкін, мысалы, несиелік мониторингті күшейту, несие беру критерийлерін қатаңдату немесе экономиканың белгілі бір салаларында несиелік стратегияны қайта қарау.

Несиелік тәуекелдерді басқарудың негізгі мақсаты банктің тұрақты және сенімді жұмыс істеуін қамтамасыз ету болып табылады, бұл сайып келгенде клиенттердің, инвесторлардың және реттеушілердің сенімін нығайтуға ықпал етеді.

Сонымен, несиелік портфельдің сапасын талдау Банктің несиелік тәуекелдерді басқару процесінің ажырамас бөлігі болып табылады және оның қаржылық тұрақтылығы мен ұзақ мерзімді дамуын қамтамасыз ету үшін негізделген шешімдер қабылдауға мүмкіндік береді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Бакстер Н. и др. Банковское дело: стратегическое руководство / Рук. проекта У. Гулд; Под ред. В. Платонова, М. Хиггинса. — М. : Изд-во АО «Консалтбанкир», 2015. — 430 с.
2. Киреев В.Л. Банковское дело. Краткий курс. М.: Лань, 2019. — 208 с.
3. Мартыненко Н. Н. Банковское дело в 2 частях. Часть 2. — М.: Юрайт, 2020. — 369 с.
4. Стародубцева Е.Б. Банковское дело: Учебник / Е.Б. Стародубцева. — М.: Форум, 2018. — 288 с.
5. Тавасиев А. М. Банковское дело в 2 частях. Часть 1. Общие вопросы банковской деятельности. — М.: Юрайт, 2020. — 187 с.
6. Бугорский В.Н. Банковское дело: сборник тестов. Учеб.-метод. пособие / В.Н. Бугорский. — М.: Финансы и статистика, 2016. — 160 с.
7. Бычков А.А. Банковское дело / А.А. Бычков. — М.: МГИУ, 2018. — 268 с.
8. Валенцева Н.И. Банковское дело: Учебник / О.И. Лаврушин, Н.И. Валенцева; Под ред. О.И. Лаврушина. — М.: КноРус, 2017. — 800 с.
9. Глушкова Н.Б. Банковское дело / Н.Б. Глушкова. — М.: Академический проект, 2017. — 432 с.

МРНТИ 06.01.11

Абжалелова Шолпан Рахимжановна

Deputy Head of the Academic School "Business and Management", Associate Professor at Q University, e-mail: abzhalel.2004_1979@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2188-6280>, Scopus Author ID: 57215418601

Иваненко Екатерина Алексеевна

a graduate student in the Q University Accounting and Auditing educational program

Учет и аудит обязательств предприятия

Abstract: in a market economy, obligations are one of the most important elements of an enterprise's financial condition. The solvency, financial stability and investment attractiveness of the company largely depend on their size and structure. Accounts payable are recognized as an obligation of an organization existing at the reporting date, which is a consequence of past events of its business activities, and calculations for which will lead to an outflow of resources of the organization, which should have brought it economic benefits. In this regard, accounting and auditing of the company's obligations are becoming particularly relevant.

Keywords: obligation / accounts payable / accounting statements

Анатпа: нарықтық экономика жағдайында міндеттемелер кәсіпорынның қаржылық жағдайының маңызды элементтерінің бірі болып табылады. Компанияның төлем қабілеттілігі, қаржылық тұрақтылығы және инвестициялық тартымдылығы көбінесе олардың мөлшері мен құрылымына байланысты. Кредиторлық берешек деп есепті күні оның шаруашылық қызметінің өткен оқиғаларының салдары болып табылатын және есептеулер оған экономикалық пайда әкелуге тиіс ұйымның ресурстарының кетуіне әкеп соқтыратын ұйымның қолданыстағы міндеттемесі танылады. Осыған байланысты кәсіпорынның міндеттемелерін есепке алу мен аудит ерекше өзектілікке ие болады.

Түйінді сөздер: міндеттеме / кредиторлық берешек / бухгалтерлік есеп

Аннотация: в условиях рыночной экономики обязательства являются одним из важнейших элементов финансового состояния предприятия. От их величины и структуры во многом зависит платежеспособность, финансовая устойчивость и инвестиционная привлекательность компании. Кредиторской задолженностью признается существующее на отчетную дату обязательство организации, которое является следствием прошлых событий ее хозяйственной деятельности, и расчеты по которой приведут к оттоку ресурсов организации, которые должны были принести ей экономические выгоды. В связи с этим, учет и аудит обязательств предприятия приобретают особую актуальность.

Ключевые слова: обязательство / кредиторская задолженность / бухгалтерская отчетность

Обязательства — это кредиторская задолженность компании, возникающая в результате операций и сделок в прошлом, погашение которой приведет к выбытию ресурсов, содержащих будущую экономическую выгоду. Обязательства должны классифицироваться как краткосрочные, если предполагается их оплатить в ходе нормального цикла организации или они должны быть исполнены в течение двенадцати месяцев после даты баланса. Все остальные обязательства должны классифицироваться как долгосрочные.

Ни одна организация, будь то коммерческая или некоммерческая, не может обойтись в ходе своей хозяйственной деятельности без учета собственной задолженности перед другими физическими или юридическими лицами. Ни одна организация, будь то коммерческая или некоммерческая, не может обойтись в ходе своей хозяйственной деятельности без учета собственной задолженности перед другими физическими или юридическими лицами.

К краткосрочным обязательствам относятся:

краткосрочные финансовые обязательства (обязательство по полученным займам, по начислению и выплате дивидендом и др.),

обязательства по налогам, по другим обязательным и добровольным платежам,

краткосрочная кредиторская задолженность (поставщикам и подрядчикам, дочерним, ассоциированным и совместным организациям, работникам по оплате труда).

Предоставление кредитов осуществляется банками, имеющими официальный статус, определяемый решением Национального банка на открытие и наличием лицензии на проведение банковских операций. Кредиты предоставляются только кредитоспособным предприятиям. Под кредитоспособностью понимается способность предприятия полностью и в срок рассчитываться по своим долговым обязательствам.

Кредиты предоставляются на коммерческой, договорной основе, на условиях срочности, возвратности, платности. Выдача займов производится банками при отсутствии просроченной задолженности по ранее выданным ссудам, в пределах, имеющихся у них кредитных ресурсов,

В зависимости от цели получения кредита и срока использования, хозяйствующие субъекты по просьбе банка предоставляют следующие материалы:

заявку на кредит, которая должна содержать следующую информацию: вид кредитования, сумму банковского займа, срок его предоставления и цели использования, перечень предполагаемого обеспечения возврата, дату составления, подпись первого руководителя и оттиск печати, анкету заёмщика;

документы, подтверждающие правовой статус заёмщика - учредительные документы, копии: устава, свидетельства о государственной регистрации (перерегистрации) юридического лица - заемщика, статистической карточки,

свидетельства налогоплательщика, выданного налоговым органом, подтверждающего факт постановки заёмщика на налоговый учёт;

лицензию на осуществление деятельности (в случае, если деятельность компании относится к лицензируемой).

Кредиты выдаются заемщику в соответствии с заключенным кредитным договором (соглашением), в котором предусматриваются цель, сумма и срок кредита, перечень документов и периодичность их предоставления банку, формы проверки обеспечения и целевого использования кредита, процедура реализации заложенного имущества в счет погашения задолженности по кредиту, содержание информации, предоставляемой банку для проверки обеспечения. Банк может заключить договор на кредитное обслуживание заемщика на год (краткосрочный кредит) и более длительный срок (долгосрочный кредит), в последнем случае выдача кредитов осуществляется на основании ежегодного заключаемых кредитных соглашений. Условия договора и кредитного соглашения определяются для каждого клиента индивидуально. В соответствии с порядком и условиями выдачи и погашения кредита, предусмотренными в кредитном договоре, кредитным отделом банка

оформляется распоряжение на его выдачу. Кредит выдаётся независимо от наличия средств на текущем счёте заёмщика и предоставляется, как правило, в безналичном порядке путём оплаты со ссудного счёта заёмщика расчётно-денежных документов или перечисления средств на его текущий, банковский счёт.

Синтетический учет обязательств по займам банка ведется на счетах подраздела 3010 «Краткосрочные банковские займы» и 4010 «Долгосрочные банковские займы»

В качестве обеспечения обязательств по займам могут выступать гарантии третьих лиц, договоры залога, страховые полисы и др.

Гарантии предоставляются в письменном виде и являются обязательством данного предприятия погасить полностью или частично задолженность по ссуде и проценты по ней другой стороны. Гарант представляет гарантийное письмо в учреждение банка по месту нахождения своего счета, где оно хранится до полного погашения ссуды и процентов по ней, в банк заемщика предоставляется копия с отметкой банка-гаранта о принятии гаранта, (то есть с подписями руководителя и главного бухгалтера банка-гаранта, скрепленным банковской печатью). Гарантия предоставляется до выдачи ссуды; она может быть потребована и от заемщика, обратившегося в банк за отсрочкой платежа по ссуде.

Таблица 1 - Корреспонденция счетов по учету займов банка

п/п	Содержание операции	Корреспонденция счетов	
		Дебет	Кредит
	Зачислен полученный займ на текущий счет в банке	1030	3010, 4010
	Оплачены за счет займа банка счета поставщиков	3310	3010
	Начислены вознаграждения по займам	7310	3370
	Оплата вознаграждения по займам с текущего счета	3370	1030
	Погашение займов	3010	1030
	Отражается часть долгосрочных финансовых обязательств (по финансовой аренде, займам и т.п.), подлежащая погашению в течение текущего периода	4010, 4020	3010

Списание средств со счета гаранта производится по распоряжению банка-заемщика, предоставляемого на бланке платежного требования-поручения.

Предметом залога может быть любое не изъятое из гражданского оборота имущество предприятия (здания, сооружения, оборудование, другое производственные средства, ценные бумаги, денежные средства, имущественные права и т.д.), на которые в соответствии с законодательными

актами Республики Казахстан допускается обращение взыскания. В договоре о залоге должны быть указаны наименование, местонахождение сторон, вид залога, существо обеспеченного залогом требования, его размер и сроки исполнения, опись, стоимость и место нахождения заложенного имущества, а также иные условия, относительно которых по заявлению из сторон договора о залоге должно быть достигнуто соглашение. Залоговое обязательство дает право, при объявлении заемщика неплатежеспособным и банкротом, выручку от реализации заложенного имущества направить на погашение кредита.

Страхование ответственности заемщика за непогашение кредитов осуществляется в соответствии с Законом «О страховании» Республики Казахстан. Банк может самостоятельно застраховать выданный заемщику кредит путем заключения со страховой компанией договора о добровольном страховании кредитного риска. При этом банк может предусмотреть в кредитном договоре возмещение заемщиком банку суммы страховых платежей, уплаченных банком по договору добровольного страхования ответственности заемщика за непогашение кредита.

Учет расчетов с учредителями по выплате дивидендов

Дивиденд - это часть чистого дохода, распределяемая ежегодно между акционерами в соответствии с количеством и видом акций, находящихся в их владении. Акции бывают простые и привилегированные. Владельцы простых акций имеют право на получение дивидендов и на управление акционерным обществом.

Привилегированные акции дают их владельцу первоочередное право на получение дивидендов в гарантированном размере независимо от дохода предприятия. При отсутствии чистого дохода выплата дивидендов по привилегированным акциям производится за счет резервного капитала. Основанием для отражения в учете расчетов по дивидендам является решение совета директоров. Акционерное общество не вправе объявлять и выплачивать дивиденды до полной уплаты уставного капитала.

Дивиденды, начисленные по акциям, учитываются на счете 3040 «Краткосрочная кредиторская задолженность по дивидендам и доходам участников».

Сумма начисленных дивидендов юридическим и физическим лицам (акционерам) подлежит обложению подоходным налогом у источника выплаты по ставке 5% (с 01.01. 2007 года.)

Аналитический учет расчетов с учредителями по дивидендам ведется по каждому акционеру.

Дт 5610, 5620 Кт 3040 - Начисление дивидендов: за счет чистого дохода

Дт 5510 Кт 3040 - за счет резервного капитала

Дт 3040 Кт 3120 - удержан подоходный налог с дивидендов по ставке 5%

Дт 3040 Кт 1010, 1030 - выплачены начисленные дивиденды за вычетом налога.

Учет обязательств по налогам

Учет расчетов с бюджетом осуществляется предприятиями в соответствии с Налоговым кодексом принятым Законом РК от 10.12.2008 г. № 99-1 У.

Налогоплательщики обязаны самостоятельно встать на регистрационный учет в налоговом органе, определять объекты налогообложения, исчислять налоги и своевременно их уплачивать, составлять и представлять в налоговые органы декларацию.

В соответствии с Налоговым Кодексом действуют следующие виды налогов:

- корпоративный подоходный налог;
- индивидуальный подоходный налог;
- налог на добавленную стоимость;
- акциз;
- социальный налог;
- земельный налог;
- налог на транспортные средства;
- налог на имущество;
- налоги и специальные платежи с недропользователей.

Налоги бывают прямые и косвенные. К косвенным налогам относятся - НДС, акциз.

. Подраздел 3100 - «Обязательства по налогам» предназначен для учета обязательств организации по уплате налогов.

Данный подраздел включает следующие группы счетов:

3110 - «Корпоративный подоходный налог, подлежащий уплате», где учитывается корпоративный подоходный налог, подлежащий уплате;

3120 - «Индивидуальный подоходный налог», где отражаются операции, связанные с начислением и уплатой индивидуального подоходного налога;

3130 - «Налог на добавленную стоимость», где учитывается операции, связанные с начислением и уплатой налога на добавленную стоимость;

3140 - «Акцизы», где отражаются операции, связанные с начислением и уплатой акцизов;

3150 - «Социальный налог», где отражаются операции, связанные с начислением и уплатой социального налога;

3160 - «Земельный налог», где отражаются операции, связанные с начислением и уплатой земельного налога;

3170 - «Налог на транспортные средства», где отражаются операции, связанные с начислением и уплатой налога на транспортные средства;

3180 - «Налог на имущество», где отражаются операции, связанные с начислением и уплатой налога на имущество;

3190 - «Прочие налоги», где отражаются операции, связанные с начислением и уплатой прочих налогов, не указанных в предыдущих группах.

Определение, виды и классификация обязательств

Согласно МСФО 37 «Резервы, условные обязательств и условные активы» принята следующая классификация обязательств в зависимости от их сущности:

- стандартные обязательства (кредиторская задолженность);
- резервы (оценочные обязательства);
- условные обязательства.

Стандартные обязательства (кредиторская задолженность) – это обычные обязательства организации, возникающие из начисления расходов, которые были понесены, но не оплаченные, а иногда и документально не оформленные расходы.

Примерами такой кредиторской задолженности являются: торговая кредиторская задолженность, задолженность по платежам в бюджет, задолженность по кредитам банков и т.п.

Торговая кредиторская задолженность представляет собой обязательства оплатить товары или услуги, которые были получены и на которые были выставлены счета-фактуры.

Кредиторская задолженность классифицируется на краткосрочную и долгосрочную. Подразделение обязательств на краткосрочную и долгосрочную часть обусловлено необходимостью обеспечения информацией в финансовых отчетах, на основе которой определяются соответствующие показатели, характеризующие ликвидность предприятия. Краткосрочная кредиторская задолженность – это задолженность, которая должна быть погашена в течение 12 месяцев со дня ее возникновения.

Учет кредиторской задолженности ведется на счетах подразделов:

3300 «Краткосрочная кредиторская задолженность»

4100 «Долгосрочная кредиторская задолженность»

Когда срок погашения долгосрочного обязательства становится меньше года, оно переводится в краткосрочное обязательство бухгалтерской записью:

Дт 4100 «Долгосрочная кредиторская задолженность»

Кт 3370 «Текущая часть долгосрочной кредиторской задолженности»

Учет займов

Иногда для дальнейшего развития предприятию не хватает собственных свободных денежных ресурсов. Пополнение оборотных или приобретение основных средств требует привлечение заемного капитала. Чаще всего такими заемными средствами выступают банковские кредиты.

В соответствии с Гражданским кодексом Республики Казахстан (Особенная часть) кредитные взаимоотношения предприятия с банковским учреждением (кредитным товариществом) строятся на основе договора банковского займа, определяющего взаимные права и обязательства сторон. По договору банковского займа заимодатель обязуется передать займы деньги заемщику, а заемщик, обязан возвратить предмет займа в порядке и сроки, предусмотренные договором.

Гражданским законодательством предусмотрены особенности договора банковского займа. Так, в качестве заимодателя может выступать банк или иное юридическое лицо, имеющее лицензию Национального Банка РК на предоставление займов в денежной форме. К таким лицам относятся также кредитные товарищества, ломбарды. Предметом договора банковского займа являются деньги.

Согласно статье 728 ГК РК договор должен быть заключен в письменной форме. Несоблюдение письменной формы влечет недействительность договора банковского займа.

Кредиты, представляемые на срок не более года и направляемые в оборотные средства, относятся к краткосрочным. Учет краткосрочных и долгосрочных кредитов, предоставляемых одному предприятию, осуществляется на отдельных ссудных счетах.

Режим ссудного счета определяется в договоре. Сумма выданного кредита может быть перечислена на расчетный счет заемщика, или банк может оплачивать расходы предприятия по кредитуемой сделке по мере поступления соответствующих расчетных документов. При этом размер ссудной задолженности предприятия постепенно увеличивается, но не более суммы, определенной в договоре.

Выдавая краткосрочные и долгосрочные кредиты, на основе кредитного договора, банк требует предоставления залога. Залогом могут выступать запасы, продукция и другое свободное от залога имущество предприятия. Банк, в соответствии с действующим законодательством, вправе обратиться взыскание на залоговое имущество в случае непогашения кредита. Видами залога являются заклад и ипотека.

При закладе заложенное имущество передается от залогодателя во владение залогодержателя. С согласия залогодержателя предмет залога может быть оставлен у залогодателя под замком и печатью залогодержателя.

При ипотеке заложенное имущество остается во владении и пользовании залогодателя или третьего лица. В залог, кроме вещественных объектов, могут быть приняты права (арендные права на здания) и ценные бумаги (акции, облигации, векселя).

Банковская ссуда (кредит) может быть обеспечена поручительством (гарантией). При кредитовании под гарантию необходимо учитывать особенности регулирования этих отношений Гражданским кодексом Республики Казахстан (Общая часть). В соответствии с гражданским законодательством поручитель (гарант) обязывается перед кредитором другого лица (должника) отвечать за исполнение обязательства этого лица полностью или частично. Гарантии и поручительства раскрываются в статьях 329-336 ГК РК. При недостаточности средств у должника поручитель несет ответственность по его обязательствам перед кредитором, если законодательством или договором не предусмотрена ответственность поручителя и должника.

Поручителем может быть любое юридическое лицо, тогда как гарантом только страховая компания, банк или кредитное учреждение.

Для оформления отношений по гарантиям между гарантом и банком заключается гарантийный договор. Доказательством таких отношений могут являться также гарантийные обязательства и другие документы, подтверждающие наличие соглашений банка, предоставляющего кредит, и гаранта.

Риск не возврата кредита, как правило, достаточно велик, поэтому банки, в случае невозможности заключения договора залога или по иным обстоятельствам, требуют от своих клиентов оформления поручительства другого лица. На дату оформления поручительства или гарантии в бухгалтерском учете пред-

приятия, получающего кредит, необходимо отразить на забалансовом счете «Обеспечение обязательств и платежей полученных» сумму полученных гарантий. Если в гарантийном письме не указана сумма, необходимо ориентироваться на условия договора. Списание сумм, числящихся на забалансовом счете «Обеспечение обязательств и платежей полученных», осуществляется по мере погашения суммы задолженности.

Получение кредитных или заемных средств в бухгалтерском учете отражается на счетах подразделов 3010, 3020, 4010, 4020.

На этих счетах обобщается информация о полученных от банков и вне банковских учреждений кредитах и других привлеченных средств в национальной и иностранной валютах.

По кредиту этих счетов отражаются суммы полученных кредитов и иных привлеченных средств. Суммы погашенных кредитов отражаются по дебету этих счетов в корреспонденции со счетами по учету денежных средств.

Расходы на выплату вознаграждений за кредит не включаются в производственную себестоимость продукции (работ, услуг), а признаются как расходы периода.

Начисленные суммы процентов по кредитам у заемщика отражаются:

Д-т 7310 «Расходы по вознаграждениям»

К-т 3380 «Краткосрочные вознаграждения к выплате».

Оплата вознаграждения за кредит учитывается:

Д-т 3380 «Краткосрочные вознаграждения к оплате»

К-т 1030 «Денежные средства на текущих банковских счетах».

Учет налогов и других обязательных платежей в бюджет

Предприятия осуществляют расчеты с бюджетом по различным видам платежей: корпоративному подоходному налогу, индивидуальному подоходному налогу, налогу на добавленную стоимость, акцизам, социальному налогу и другим налогам.

Учет расчетов с бюджетом ведут на счетах обязательств подраздела 3100 «Обязательства по налогам». По кредиту счетов отражают остатки задолженности на начало и конец месяца и суммы, начисленные в пользу бюджета, а по дебету — погашение задолженности перед бюджетом.

Счет 3110 «Корпоративный подоходный налог» предназначен для отражения начисленных и перечисленных сумм подоходного налога с юридических лиц. Объектом налогообложения является совокупный годовой доход (СГД) за минусом вычетов. По кредиту счета 3110 отражают суммы подоходного налога, причитающегося к взносу в бюджет, определяемые в конце года, в корреспонденции со счетом 7710 «Расходы по корпоративному подоходному налогу». По дебету счета 3110 отражаются суммы авансовых платежей, перечисленных в бюджет в корреспонденции со счетами группы 1410 и др.

Для отсроченных налоговых обязательств используется счет 4310 «Отложенные налоговые обязательства по корпоративному подоходному налогу», а для отложенных налоговых активов — счет 2810, которые предназначены для учета информации о налоговом платеже, определяемом от

сумм временных разниц, возникающих в результате различий в требованиях бухгалтерского и налогового учета.

На сумму индивидуального подоходного налога, причитающегося перечислению в бюджет, кредитуются счет 3120, и дебетуются счета 3030, 3350,

Счет 3130 «НДС» предназначен для отражения операций по расчетам с бюджетом по НДС. НДС относится к косвенным налогам и представляет собой форму изъятия в бюджет части прироста стоимости, создаваемой на всех стадиях процесса производства товаров (работ, услуг). Объектами налогообложения являются обороты по реализации товаров на территории Республики Казахстан, как собственного производства, так и приобретенных на стороне. НДС исчисляется с 01.01.2009 г. по ставке 12%. Сумма НДС, подлежащая взносу в бюджет, определяется как разница между суммами налога, полученного от покупателей и заказчиков за реализованные им товары (работы, услуги) и суммами налога, уплаченного поставщикам и подрядчикам за материальные ценности, работы и услуги, стоимость которых относится на издержки производства. По кредиту счета 3130 «НДС» в корреспонденции с дебетом счетов 1210, 1220, 1230, 2110, 2120, 2130 и др. отражается сумма НДС по предъявленным счетам покупателям и заказчикам за реализованную продукцию (работы, услуги) и прочие активы. По дебету счета 3130 «НДС» отражаются суммы НДС, подлежащие зачету в корреспонденции со счетом 1420 «НДС» и суммы, перечисленные в бюджет — в корреспонденции со счетами по денежным средствам (1010, 1030 и др.).

Другим видом косвенных налогов являются акцизы. Акцизами облагаются товары, произведенные на территории РК, а также виды деятельности, перечень которых определен в Налоговом Кодексе РК.

Учет акцизов ведут на счете 3140 «Акцизы». На сумму акцизов, подлежащих перечислению в бюджет юридическими лицами, производящими и импортирующими подакцизные товары, кредитуются счет 3140 «Акцизы» в корреспонденции со счетами дебиторской задолженности. При перечислении акцизов в бюджет кредитуют счета 1010, 1030 и дебетуют счет 3140 «Акцизы».

Социальный налог уплачивают юридические лица, индивидуальные предприниматели, частные нотариусы, адвокаты.

Объектом обложения являются расходы работодателя, вводимые в виде доходов (согласно Налоговому Кодексу РК).

Начисление социального налога отражают по кредиту счета 3150 «Социальный налог» в корреспонденции со счетами по учету расходов (7110, 7210, 8110, 8210, 8310, 8410).

Земельный налог учитывается на счете 3160. При начислении налога счет 3160 «Земельный налог» кредитуются и дебетуются счет 7210 «Административные расходы».

На счете 3180 учитывается налог на имущество. Начисление налога отражают по кредиту счета 3180 «Налог на имущество» и дебету счета 7210 «Административные расходы».

Счет 3170 «Налог на транспортные средства». Начисление налога отражают по кредиту счета 3170 и дебету счетов 7210.

Перечисление социального, земельного налогов, налога на имущество и транспортные средства отражают по кредиту счетов по учету денежных средств и дебету счетов 3150-3170.

Кроме налоговых платежей предприятия производят расчеты по другим обязательным и добровольным платежам. Для их учета предназначены счета подраздела 3200. По кредиту этих счетов отражается начисление задолженности, а по дебету – ее уменьшение.

Учет расчетов с поставщиками и подрядчиками

Расчеты с поставщиками и подрядчиками, как правило, осуществляются в безналичном порядке. Обязательные связи, возникающие между поставщиками и покупателями, регулируются путем заключения взаимных договоров. Содержание договора должно предусматривать ответственность за невыполнение или ненадлежащее исполнение обязательств, за которые устанавливаются различного рода санкции (штрафы, пени, неустойки...). Однако уплата санкций не освобождает сторону, нарушившую договор, от его выполнения.

Для учета расчетов с поставщиками и подрядчиками предусмотрены счета групп 3310 и 4110, в зависимости от сроков погашения данной задолженности. По К-ту этих счетов записывают акцептованные счета-фактуры поставщиков на стоимость приобретенных запасов, основных средств, нематериальных активов и др. по Д-ту – их оплату с кредита счетов по учету денежных средств.

Поступившие счета-фактуры вначале регистрируют в «Журнале учета поступающих грузов». По мере поступления ценностей на склады или приемки выполненных работ или оказанных услуг в журнале отмечают номера приходных документов и проставляют дату поступления запасов на склады.

Акцептованные счета-фактуры передают в бухгалтерию. Здесь их данные записывают в учетный регистр по учету расчетов с поставщиками и подрядчиками, который бухгалтерия заполняет в три этапа.

На первом этапе в журнале делают записи при поступлении акцептованных счетов-фактур и других расчетных документов. При этом заполняют регистрационный номер и номер платежного требования-поручения, наименование поставщика, сумму акцепта счета-фактуры.

На втором этапе в журнале производят запись на основании поступивших в бухгалтерию со склада приходных документов. В журнале указывают номера этих документов, стоимость поступивших ценностей в разрезе корреспондирующих счетов по учету ценностей или затрат на производство.

На третьем этапе в журнале отражают оплату счетов-фактур. Отметки об оплате делают на основании выписок по расчетному счету. При этом указывается дата оплаты счета.

В конце месяца в журнале подсчитываются итоги и выводят остатки по неоплаченным счетам.

В соответствии с Указом президента, имеющим силу Закона, «О налогах и других обязательных платежах в бюджет» налогоплательщик, производящий отгрузку товаров, выполнение работ и оказание услуг, облагаемых НДС, обязан

указать в счетах-фактурах ставку и сумму НДС. Эти счета-фактуры дают право покупателю производить зачет по НДС.

Предприятия могут получать авансы от покупателей и заказчиков.

Для расчетов по полученным авансам под поставку товаров, под выполнение работ, а также по оплате продукции и работ, произведенных для заказчиков по частичной готовности, предназначены счета подразделов 3510 и 4410.

На суммы полученных авансов, а также полученной оплаты при частичной готовности продукции и работ делается запись:

Дт 1030

Кт 3510

Суммы полученных авансов и оплаты при частичной готовности продукции и работ, зачтенные при предъявлении покупателям и заказчикам счетов за поставленные изделия полной готовности, материалы и выполненные работы отражаются:

Дт 3510

Кт 1210

Если суммы оплаты, полученные авансом под предстоящую поставку товаров, не будут использованы поставщиком полностью или частично, такие суммы подлежат возврату покупателю:

Дт 3510

Кт 1030

Аналитический учет расчетов по авансам полученным ведется по каждому кредитору в ведомости аналитического учета.

Проблемы и пути их решения:

Несвоевременное отражение операций

Неправильная классификация обязательств

Несоответствие данных бухгалтерского учета и отчетности

Пути решения:

Совершенствование системы внутреннего контроля

Повышение квалификации бухгалтерских кадров

Ужесточение контроля со стороны государственных органов

Учет и аудит обязательств предприятия – это важный инструмент обеспечения достоверности бухгалтерской отчетности, платежеспособности и финансовой устойчивости компании. Соблюдение законодательства, использование современных методов учета и аудита, а также повышение квалификации бухгалтерских кадров – все это позволит повысить эффективность управления обязательствами и улучшить финансовое состояние предприятия.

Список литературы:

Загретдинова Ю. Учет доходов и расходов в соответствии с МСФО//Файл Бухгалтера. – 2016. - №51. – С. 52 – 22. <https://cdb.kz/sistema/biblioteka-bukhgaltera/articles/uchet-dokhodov-iraskhodov-v-sootvetstvii-s-msfo/>

Кальницкая И. В., Данилов А. Н. Управленческие решения в модели управления организацией//Финансовый университет при правительстве РФ. [электронный ресурс] <https://cyberleninka.ru/article/n/upravlencheskie-resheniya-v-modeli-upravleniyaorganizatsiey-1/viewer>

Современные направления теории и практики экономического анализа, бухгалтерского учёта, финансового менеджмента: сборник материалов международной научной конференции. Новосибирск, 5–6 декабря 2017 г. [под ред. Е.Н. Лищук, Е.И. Леоненко, Е.С. Ерёменко, В.А.Суровцевой, М.К.Чернякова, Л.П. Наговициной]; Частное образовательное учреждение высшего образования Центросоюза РФ СибУПК. – Новосибирск: СибУПК, 2017. – Ч. 1. – 448 с. <http://www.sibupk.nsk.su/upload/medialibrary/>

Дружиловская Т.Ю., Игониная Т.В. Совершенствование бухгалтерского учета обязательств по налогу на прибыль в России и сближение его с требованиями МСФО // Международный бухгалтерский учет. 2012. № 28. С. 2–11.

Зарецкая В.Г. Оценка и анализ дебиторской и кредиторской задолженностей с учетом фактора времени // Международный бухгалтерский учет. 2014. № 29. С. 2–16

Дружиловская Т.Ю., Игониная Т.В. Совершенствование бухгалтерского учета обязательств по налогу на прибыль в России и сближение его с требованиями МСФО // Международный бухгалтерский учет. 2012. № 28. С. 2–11. 6. Зарецкая В.Г. Оценка и анализ дебиторской и кредиторской задолженностей с учетом фактора времени // Международный бухгалтерский учет. 2014. № 29. С. 2–16

Учет обязательств организаций: проблемы и пути решения Татьяна Юрьевна Дружиловская доктор экономических наук, профессор кафедры бухгалтерского учета Института экономики и предпринимательства, Нижегородский государственный университет им. Н.И. Лобачевского – Национальный исследовательский университет, Нижний Новгород, Российская Федерация

МРНТИ 06.81.12

JEL: G01. G39. 042

Мухамедиева Гульзада Миналовна

Head of the academic school "business and management", doctor, Q University, Almaty, Republic of Kazakhstan, e-mail: murat_gulzada@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0009-0009-1617-7488>.

Исмаил Дарина Башировна

a graduate student, according to the Management educational program

**Кәсіпорынның әлеуетті дамуын стратегиялық жоспарлау мен болжауда
цифрлық технологиялар арқылы қолдану мүмкіндіктері**

Abstract: The scientific article discusses the issues of strategic planning and forecasting in the company's activities. The main factors influencing the successful implementation of strategic planning in an organization are analyzed.

Global trends in the digital transformation of strategic management determine the improvement of strategic planning and forecasting through the integration of digital technologies for processing big data. The article is devoted to the analysis of the directions of application of artificial intelligence, visual and intuitive acquisition of useful information, cognitive technologies and cryptography in strategic forecasting in the near future, as well as the analysis of the results achieved when using these technologies in strategic planning.

The conducted analyses and research in the scientific article suggested ways to improve the effectiveness of strategic planning and forecasting of the enterprise.

Keywords: strategic planning, forecasting, enterprise, factors.

Анатпа: Ғылыми мақалада кәсіпорын қызметіндегі стратегиялық жоспарлау және болжау мәселелері қарастырылады. Ұйымда стратегиялық жоспарлауды сәтті енгізуге әсер ететін негізгі факторлар талданады.

Стратегиялық басқару цифрлық трансформациясындағы әлемдік трендтер үлкен деректерді өңдеудің цифрлық технологияларын интеграциялау арқылы стратегиялық жоспарлау мен болжауды жетілдіруді анықтайды. Мақала жасанды интеллектті қолдану бағыттарын талдауға, пайдалы ақпаратты визуалды-интуитивті алуға, жақын болашақта стратегиялық болжауда когнитивті технологиялар мен криптографияға, сондай-ақ аталған технологияларды стратегиялық жоспарлауда қолдануда қол жеткізілген нәтижелерді талдауға арналған.

Ғылыми мақалада жүргізілген талдаулар мен зерттеулер кәсіпорынның стратегиялық жоспарлау және болжау тиімділігін арттыру бағыттары ұсынылды.

Аннотация: В научной статье рассматриваются вопросы стратегического планирования и прогнозирования в деятельности предприятия. Анализируются основные факторы, влияющие на успешное внедрение стратегического планирования в организации.

Мировые тенденции в цифровой трансформации стратегического управления определяют совершенствование стратегического планирования и прогнозирования путем интеграции цифровых технологий обработки больших данных. Статья посвящена анализу направлений применения искусственного интеллекта, визуально-интуитивному получению полезной информации, когнитивным технологиям и криптографии в стратегическом прогнозировании на ближайшее время, а также анализу результатов, достигнутых при использовании данных технологий в стратегическом планировании.

Проведенные анализы и исследования в научной статье были предложены направления повышения эффективности стратегического планирования и прогнозирования предприятия.

Ключевые слова: стратегическое планирование, прогнозирование, предприятие, факторы.

КІРІСПЕ:

Экономиканың тез өзгеретіні соншалық, кәсіпорындағы стратегиялық жоспарлау ғана ықтимал тәуекелдер мен мүмкіндіктердің ресми болжамын құруға көмектеседі. Дәл осы әдіс басшылыққа немесе меншік иесіне ұзақ мерзімді мақсаттар қоюға, тәуекелдерді азайтатын және компания бөлімшелерінің міндеттерін қамтитын оларды орындау жоспарын құруға көмектеседі.

Стратегиялық жоспарлау теориясының негізгі идеясы - ұйымдағы менеджмент жүйесінің барлық элементтерін үнемі жетілдіру арқылы ғана сыртқы және ішкі ортада жеткілікті қатаң бәсекелестік пен болжанбайтын өзгерістер жағдайында өз бизнесін сәтті дамытуға болады.

Кәсіпорында стратегиялық жоспарлау жүйесін қолданудың өзектілігі ұйым ресурстарының барлық түрлерін неғұрлым орынды және аз тәуекелді пайдалануда, оның бәсекеге қабілеттілік деңгейін арттыруда және мақсатты нарықта (яғни ұйым жұмыс істейтін нарықта) тұрақты және ұзақ мерзімді қатысудың қолайлы перспективаларын құруда көрінеді.

Стратегиялық жоспарлаудың теориялық және практикалық аспектілері арнайы зерттеулер мен ғылыми жұмыстарға арналмаған. Стратегиялық ойдың қалыптасуы мен дамуына Ф.Абрамс, Р. Акофф, И. Ансофф, Дж. Куинн, К. Эндрюс, М. Портер, Г. Хамель, Г. Минцберг, К. Хофер, Г. Штайнер, А. Томпсон зерттеді.

Зерттеудің теориялық негізі зерттелетін мәселелер бойынша отандық және шетелдік авторлардың еңбектері, стратегиялық менеджмент саласындағы мамандардың ұсыныстары, сондай-ақ ғылыми-практикалық конференциялар мен Интернет желілерінің материалдары, сондай-ақ: Дамари Р.; Родионова В. М., Федотова М.А; Шеремет А. Д.; Ковалева В. В., Донцова Л.В., Никифорова Н.А., Стоянова Е.С., Артеменко В.Г., Белендира М.В. және басқа экономистер қарастырды

ЗЕРТТЕУ ӘДІСТЕМЕСІ:

Бүкіл әлемдегі компаниялар әлемдік экономиканың келбетін тез өзгертетін цифрлық трансформация процесіне қатысады. Google, Apple, Facebook, Microsoft, Alibaba сияқты ірі корпорациялар цифрлық трансформация стратегиясына сәйкес, компания ішінде цифрлық мәдениетті дамыту бойынша арнайы әдістемелік ұсыныстарды әзірлей отырып, прогрессивті ақпараттық технологияларды жұмыс бизнес-процестеріне бірінші болып біріктіруге ұмтылады.

Дамыған елдерден едәуір артта қалғанына қарамастан, Қазақстанда цифрлық қайта құруға қатыспаған экономика салалары іс жүзінде жоқ. Цифрлық консалтинг (KMDA) саласындағы сарапшылардың бағалауы бойынша, отандық нарық көшбасшыларының арасында IT-сектор мен қаржы секторын, сондай-ақ сақтандыру, жарнама, бөлшек сауда және консалтинг

салаларын, аутсайдерлер арасында - электроника, агропром және автобизнесі бөліп көрсеткен жөн [1].

Орта және шағын бизнес сыртқы ортаның өзгеруіне үлкен икемділік есебінен бизнес-модельдің барлық құрылымдық компоненттерінде — дизайн, шикізат, өндіріс, тізбек және т. б. сандық шешімдер санын көбейтеді. Ақпараттық және цифрлық технологияларға негізделген мұндай инновациялық - белсенді стратегия (digital-стратегия) компанияларға айтарлықтай артықшылықтар алуға мүмкіндік береді: дәлірек айтқанда клиенттер көлемінің өсуі, еңбек өнімділігі және шығындарды азайту түрінде.

Сонымен қатар, цифрлық трансформацияны ұстанатын компаниялар дәстүрлі стильдегі компаниялармен салыстырғанда капиталдандыру мен бәсекеге қабілеттіліктің жоғары деңгейін көрсетеді (мысалы, американдық ойын-сауық компаниясы, ағынды медиа негізіндегі фильмдер мен сериалдар жеткізушісі - Netflix және Дисней Медиа конгломераты, Tinkoff және WTB банкері). Сондай-ақ, бизнес-модельдің уақыт сұраныстарына сәйкестігі компанияға динамикада стратегиялық тұрақтылыққа қол жеткізуге мүмкіндік береді, бұл кәсіпорынның экономикалық, әлеуметтік және табиғатты қорғау сипаттамаларын анықтайтын мақсатты көрсеткіштер кешенімен көрсетілген ұзақ мерзімді даму тенденциясын сақтауды білдіреді.

Бүгінгі таңда цифрлық мазмұнды физикалық әлемге біріктірудің басым даму векторлары немесе триггерлері — үлкен деректер және заттардың интернеті. Үлкен деректер (Big data) және заттар интернеті — бұл қолданыстағы іскери операцияларды оңтайландыратын және жаңа өнімдер, қызметтер, тіпті салалар құруға мүмкіндік беретін жаңа цифрлық әзірлемелер. Үлкен деректер, атап айтқанда, бұрынғы аппараттық және бағдарламалық ресурстардың сақтау және аналитикалық мүмкіндіктерінен тыс ақпараттық ресурстарды жинақтау мен талдауды қамтамасыз етеді [2].

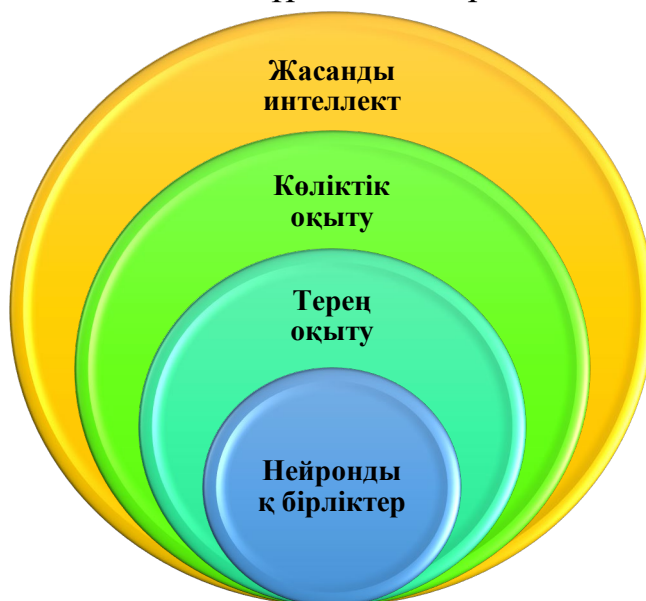
Сонымен қатар, ұялы байланыстың бесінші буыны (5G) цифрлық трансформацияның үздіксіз процесін ұйымдастыруға күшті көмекке айналатынын және жақын арада барлық «ақылды» технологияларды жасанды интеллект басқаратын біртұтас экожүйеге біріктіруге мүмкіндік беретінін атап өткен жөн [3].

Стратегиялық болжау және болжау жоғары белгісіздік жағдайында саясатты сәтті жүзеге асырудың құралдарын ұсынады. Бұл перспективалық стратегияларды әзірлеу, жаңа әлеуетті мүмкіндіктер мен мәселелерді анықтау және тез өзгеретін жағдайларда әл-ауқатты арттырудың инновациялық жолдарын әзірлеу мақсатында Мүмкін болатын өзгерістерді зерттеу мен дайындауды қамтиды. Стратегиялық басқару саласындағы инновациялық әдіснамалық әзірлемелер барған сайын деректерге негізделген, бұған жоғарыда айтылғандай, заттар интернетін (IoT) тарату арқылы да қол жеткізіледі.

Цифрлық трансформацияда қол жеткізілген жетістіктерге қарамастан, басқарудың стратегиялық деңгейінде цифрлық интеграцияның төмен деңгейі әлі де байқалады, бұл турбуленттіліктің жоғарылауы контекстінде бар проблемаларды күшейтеді және болашаққа қатысты тым асығыс немесе тар болжамдарға негізделген шешім қабылдау қаупін арттырады. Қазіргі заманғы

Big Data технологияларын қолдана отырып, деректерді терең талдау тек операциялық және тактикалық деңгейді қамтиды, бұл осы саладағы барлық әлеуетті пайдалануға мүмкіндік бермейді.

Әдістемелік тығырықтан шығу үшін күрделі, бірақ өте өзекті мәселені жасанды интеллектті стратегиялық басқару жүйесіне интеграциялауды шешу қажет. 1-суретте жасанды интеллект құрылымы көрсетілген.

Сурет 1. Жасанды интеллект деңгейлері

ЗЕРТТЕУ НӘТИЖЕЛЕРІ

1-кестеде біз стратегиялық басқару - стратегиялық жоспарлау және болжау контекстінде жасанды интеллект пен басқа цифрлық технологияларды қолданудың перспективалық бағыттарын көрсетеміз.

Кесте 1 - Стратегиялық болжаудағы цифрлық технологиялардың мүмкіндіктері

Цифрлық технология	Іске асыру тәсілі	Стратегиялық жоспарлау міндеттері	Болжау кезінде қолдану мүмкіндіктері
1. Жасанды интеллект	Үздіксіз интеллектуалды талдау	бизнес-процестер мен деректер ағындарын жедел басқару; аналитикалық деректер массивтерін өңдеу; жүйелік кателерді анықтау; стратегиялық жоспарлау жүйесін	заңдылықтарды анықтау үшін тарихи массивтерді өңдеу; факторлық талдау кезінде көбірек факторларды қамту; нарықтық тенденциялар мен

		деректер ағындарындағы өзгерістер мен ауытқулар туралы бекіту	бенчмаркингті талдау
2.Пайдалы ақпаратты визуалды-интуитивті түрде алу	Виртуалды модельдеу бағдарламалық құралы	деректерді визуалды графикалық түрде талдау, түсіндіру және ұсыну; конференция немесе миға шабуыл режиміндегі топтық талдау.	модельдермен байланыста экономикалық модельдің динамикалық визуализациясын құру
3.Когнитивті технологиялар	Ми-компьютер интерфейсі	ситуациялық талдау; дағдарыс жағдайындағы оқиғалардың дамуын басқару.	ықтимал проблемалық жағдайларға талдау жүргізу принциптері мен әдіснамасын әзірлеу; проблемалық жағдайлардың дамуының аналитикалық сценарийлерін әзірлеу;

Стратегиялық басқару жүйесі аясында когнитивті технологиясы қолдау көрсететін ішкі жүйелер деңгейінде, мысалы, компанияның экономикалық қауіпсіздік қызметі негізінде жүзеге асырылуы керек екенін атап өткен жөн. 1-кестеде көрсетілген мүмкіндіктер тек микроэкономикалық деңгейге ғана қатысты емес, сонымен қатар цифрлық технологиялар макроэкономикалық және жаһандық деңгейде жоспарлау мен болжау тиімділігін арттырады деп күтілуде. Тұтастай алғанда, дамыған елдерде (Жапония, Қытай, Сингапур) ұлттық деңгейдегі стратегиялық жоспарлау жекелеген кәсіпорындар деңгейіндегі стратегиялық жоспарлауға ұқсас әдіснама бойынша жүзеге асырылады: болжамдар жасауға бірнеше мың жоғары білікті сарапшылар мен мамандар тартылады.

Осылайша, цифрлық шешімдерді стратегиялық басқару жүйесіне интеграциялау (операциялық, тактикалық және стратегиялық деңгейде) тек ретроспективті деректерді ғана емес, сонымен қатар динамикадағы осы деректердің өзара әрекеттесу құрылымын ескере отырып, басқарылатын жүйелердің моделін қалыптастыруға мүмкіндік береді. Болашақтың цифрлық технологиялары міндеттердің кең спектрін оңтайландыруға, атап айтқанда, аналитика мен есепке алуды қоса алғанда, адам қатысатын күнделікті

процедураларды барынша азайтуға қабілетті. Бұрын сипатталған шешімдерді біріктіру арқылы басқару шешімдерін қабылдау циклін қысқартуға, талдау процесінде субъективтілік деңгейін және адам қателігінің ықтималдығын төмендету арқылы болжамдардың дәлдігін арттыруға болады. Дегенмен, ақпараттық жүйелерге қызмет көрсетуде адам факторының рөлі артып келеді. Алдағы 10-15 жыл ішінде роботтандырылған техника адами капиталды тек стратегиялық маңызды міндеттерге шоғырландыруға ықпал етуі керек, оларды шешу үшін адам ойлауы қажет.

Қорытынды:

Қорытындылай келе, стратегиялық жоспарлау және болжау цифрлық және ақпараттық технологиялар негізінде одан әрі дамуды талап етеді. Бұл қажеттілік ақпарат көлемінің өсуіне, нәтижелерді есептеу және түсіндіру алгоритмдерінің күрделілігіне, болжамдардың сапасы мен дәлдігіне қойылатын жоғары талаптарға байланысты. Бұл ретте, цифрлық экономика жағдайында стратегиялық жоспарлау және болжау әдіснамасының негізі өзгермейді.

Қазіргі заманғы техникалық платформалардың арқасында қалыптасатын жаңа әлеуметтік модель шеңберінде басқарушылық сипаттағы жаңа әр түрлі технологиялар ғана іс жүзінде іске асырылатын болады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

Стратегический менеджмент: Курс лекций / В.Д. Маркова, С.А. Кузнецова. – М.: Инфра-М, 2012. – 288 с.

Стратегический менеджмент: Учебное пособие / Е.В. Романов. — 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Инфра-М, 2012. – 160 с.

З.Фридман, А.М. Финансы организации (предприятия): учебник. – М: «Дашков и Ко», 2013. – 488 с.

Шеметов, П.В., Никифорова, Л.Е., Петухова, С.В. Менеджмент: управление организационными системами: учеб. пособие. – М.: издательство «Омега-Л», 2012.

Баринов, В.А. Стратегический менеджмент: Учебное пособие / В.А. Баринов, В.Л. Харченко. — М.: ИНФРА-М, 2013. — 285 с.

Волкогонова, О.Д. Стратегический менеджмент: Учебник / О.Д. Волкогонова, А.Т. Зуб. — М.: ИД ФОРУМ, НИЦ ИНФРА-М, 2013. — 256 с.

Зайцев, Л.Г. Стратегический менеджмент: Учебник / Л.Г. Зайцев, М.И. Соколова. — М.: Магистр, 2013. — 528 с.

МРНТИ 06.73.55

JEL: G01. G39. 042

Сыздыкова К.Ш.

PhD, Professor "business and management", Q University, Almaty, Republic of Kazakhstan, e-mail: Syzdykova-k@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5228-1842>.

Ишан А. А.

a graduate student, according to the Accounting and auditing educational program

Компанияның менеджментіндегі мотивациялау жүйесін бағалау

Abstract: This article is aimed at the assessment of the motivation system in the management of the company. The relevance of the topic is determined by the importance of motivation as a key factor, including productivity and efficiency of personnel. The purpose of the study is to analyze the current motivation system, the release of one soft and weak story, as well as the development of recommendations for it Improvement. The methodology of research is based on the analysis of current literature, interviews with colleagues and questionnaires for the population of these countries. The results of the analysis will determine the necessary changes in the system of motivation, which will help to increase the effectiveness of the work of personnel and improve the strategic objectives of the company. The received results and recommendations will be given to the management of companies and specialists for the management of personnel during the development and introduction of an effective motivation system.

Keywords: management, motivation, management principles, management systems.

Анатпа: Бұл мақала компания менеджментіндегі мотивация жүйесін бағалауға бағытталған. Тақырыптың өзектілігі қызметкерлердің өнімділігі мен тиімділігіне әсер ететін негізгі фактор ретінде мотивацияның маңыздылығына байланысты. Зерттеудің мақсаты-қазіргі мотивация жүйесін талдау, оның күшті және әлсіз жақтарын анықтау және оны жақсарту бойынша ұсыныстар жасау. Зерттеу әдістемесі бар әдебиеттерді талдауға, қызметкерлермен сұхбат жүргізуге және деректерді жинау үшін сауалнамаға негізделген. Талдау нәтижелері қызметкерлердің тиімділігін арттыруға және Компанияның стратегиялық мақсаттарына қол жеткізуге ықпал ететін мотивация жүйесіндегі қажетті өзгерістерді анықтауға мүмкіндік береді. Алынған тұжырымдар мен ұсыныстар тиімді ынталандыру жүйесін әзірлеу және енгізу кезінде компания басшылығы мен персоналды басқару мамандары үшін пайдалы болады.

Түйінді сөздер: менеджмент, мотивациялау, басқару принциптері, басқару жүйелері.

Аннотация: Данная статья направлена на оценку системы мотивации в менеджменте компании. Актуальность темы обусловлена значимостью мотивации как ключевого фактора, влияющего на производительность и эффективность работы персонала. Целью исследования является анализ текущей системы мотивации, выявление её сильных и слабых сторон, а также

разработка рекомендаций по её улучшению. Методология исследования основывается на анализе существующей литературы, проведении интервью с сотрудниками и анкетировании для сбора данных. Результаты анализа позволят выявить необходимые изменения в системе мотивации, которые способствуют увеличению эффективности работы персонала и достижению стратегических целей компании. Полученные выводы и рекомендации будут полезны для руководства компании и специалистов по управлению персоналом при разработке и внедрении эффективной системы мотивации.

Ключевые слова: менеджмент, мотивация, принципы управления, система управления.

КІРІСПЕ:

Экономикалық субъектілер үшін салықты оңтайландыру өндіріс немесе маркетинг стратегиясы сияқты маңызды, бұл бюджетке төленетін төлемдер арқылы шығындарды үнемдеуге мүмкіндік береді. Қолданыстағы заңнама нормаларына сәйкес жүргізілетін салық салуды оңтайландыру ұйымның нарықтағы орнықты жағдайын қамтамасыз етеді. Қазақстан экономикасында салық жеңілдіктерінің болуы және оларды қолданудың біршама шешілмеген мәселелерге ие болып тұр. Салықтық жеңілдіктер жүйесін қалыптастыру мемлекеттің салық саясатының маңызды бөлігі болып табылады.

Ел экономикасының дамып, өркениетті алдыңғы қатарлы дамыған елдер қатарына қосылу үшін салық жүйесіне, соның ішінде ел экономикасынан негізгі орын алатын шағын және орта бизнес субъектілеріне салық салу барысын оңтайландыру көзделген. Осы шағын және орта бизнес субъектілеріне салық салу жүйесін тиімді құру - шағын бизнес субъектілері дамуының негізгі алғышарты ретінде қарастыруға болатыны белгілі.

Экономикалық әдебиеттерде шаруашылық жүргізуші субъектілердің қызметіне салық жеңілдіктерінің әсері мәселелеріне тиісті көңіл аудармайды. Көптеген ұсыныстар жалпы сипаттағы, негізінен кейінгі салық ауыртпашылығын төмендетуді ұсынады.

ЗЕРТТЕУ ӘДІСТЕМЕСІ:

Персоналды басқару жүйесінің негізгі мақсаты – ұйымды кадрлармен қамтамасыз ету, оларды тиімді пайдалану, ұстап қалу, оларды кәсіби және әлеуметтік деңгейде дамыту болып қала береді.

Қазіргі таңда еңбек қызметін ынталандыру тиімділігін бағалаудың бірыңғай тәсілі жоқ. Қызметкерлер құрамының жұмыс процесінің өндірістік процеспен және оның соңғы нәтижелерімен, әлеуметтік қызметімен, ұйымның экономикалық дамуымен және т. б. тығыз байланысты екендігі күрделілік болып табылады.

1- суретте көрсетілген еңбек қызметінің тиімділігін бағалаудың алты негізгі тұжырымдамасы бар.

Сурет – 1. Еңбек қызметі тиімділігін бағалау

Еңбек қызметінің тиімділігін бағалау тұжырымдамалары:

1. Пайда мен шығындарды өлшеу арқылы аяқталған жобалар бойынша еңбек қызметінің нәтижелерін экономикалық негіздеуге мүмкіндік беретін еңбектің экономикалық тиімділігі;

2. Еңбектің әлеуметтік тиімділігі сандық және сапалық көрсеткіштер арқылы еңбектің әлеуметтік сипатын бағалауға мүмкіндік береді;

3. Еңбек өнімділігін басқару еңбек ресурстарын негізгі критерий – өнімділік және онымен байланысты басқа көрсеткіштер бойынша жоспарлау және талдау үшін негіз жасайды;

4. Қорытынды нәтижелер бойынша бағалау ірілендірілген экономикалық көрсеткіштер негізінде ұйымның және оның бөлімшелерінің еңбек қызметінің нәтижелері мен серпінін сандық анықтауға мүмкіндік береді;

5. Еңбек өмірінің сапасы (качество трудовой жизни) экономикалық және әлеуметтік көрсеткіштердің жиынтығы негізінде анықталатын еңбек қызметін бағалаудың қазіргі заманғы және интегралды көрсеткіші болып табылады.

6. Еңбек қызметінің тиімділігін балмен бағалаудың түрлі мысалдары.

Еңбек қызметінің тиімділігін бағалаудың нақты тұжырымдамасын таңдау еңбек жүйесін ынталандыру моделі және жалақы нысаны, экономика саласы, ұйымның көлемі, басқару ауқымы, уақыт кезеңі, жоспарлау жағдайы, құрылымдық бөлімшелер саны, жұмысшылардың жалпы саны және т.б. бірқатар факторларға байланысты.

Ұйымдағы еңбектің әлеуметтік тиімділігі тұжырымдамасын жақтаушылар еңбек тиімділігі, еңбек қызметінің тиімділігі көбінесе қызметкерлер құрамының жұмысын ұйымдастырумен, еңбек мотивациясымен, ұжымдағы әлеуметтік-психологиялық климатпен анықталады деп санайды, яғни бұл қызметкерлермен жұмыс жасаудың нысандарымен және әдістерімен көбірек байланысты дейді.

Еңбек тиімділігінің өлшемдік көрсеткіштері:

- бір қызметкердің орташа жалақысы;
- түсімдегі ЕТК-нің үлес салмағы;
- жалақының өсу қарқыны, қызметкерлер құрамының біліктілік деңгейі,
- еңбек және орындаушылық тәртіптің деңгейі;

- кәсіби-біліктілік құрылымы;
- жұмысшылар мен қызметшілердің ара-қатынасы;
- қызметкерлер құрамының әлеуметтік құрылымы;
- еңбек тәртібін бұзушылардың үлес салмағы, меншікті ұрлаушылардың үлес салмағы;

- қызметкерлер құрамы жүктемесінің біркелкілігі;
- қызметкерлер құрамы жұмысының сенімділігі;
- үстеме шығыстардың деңгейі;
- әлеуметтік даму жоспарының орындалуы;
- ұжымдағы әлеуметтік-психологиялық ахуал;
- персонал жұмысының сапасы есепке алынады.

Көріп отырғанымыздай, көрсеткіштердің құрамы еңбектің әлеуметтік тиімділігін жан-жақты ашып көрсетеді, ал кейбір көрсеткіштер нақты әлеуметтік зерттеулер негізінде жедел ақпарат жинауды қажет ететін кешенді көрсеткіштерден құралады.

Шағын компанияларда әлеуметтік менеджменттің маңыздылығын түсінбестен қызметкерлерге өндірістік ресурс ретінде қарау басым болып, осылайша прогрессивті әдістерді енгізуді және тиімді еңбектің әлеуметтік резервтерін пайдалануды қиындатады.

Персоналдың еңбек өмірінің сапасы – ұйымдағы адамның еңбек қызметінің барлық жақтарын біріктіру және адамның еңбек қызметінен қанағаттану дәрежесін көрсетеді.

Осылайша, персоналдың қанағаттануы жұмыс өмірінің сапасына әсер ететін көптеген келесі түрлі факторларға байланысты:

- еңбекті ұйымдастыру және мазмұны,
- ынталандыру,
- қолайлы және қауіпсіз еңбек жағдайларын жасау,
- жұмыс пен бос уақыттың ара-қатынасы,
- ұжымдағы психологиялық ахуал,
- еңбекке қанағаттану,
- қоғамдық пайдалылық пен орындалған жұмысқа мақтаныш сезімі,
- бос уақытты өткізу сапасы,
- еңбекті одан әрі дамыту және өзін-өзі тұлға ретінде жетілдіру [].

Еңбек өмірінің сапасы көрсеткіштер жүйесімен, қызметкердің еңбек қызметінің барлық аспектілерін біріктіру, жұмысқа қанағаттану мен еңбек өнімділігін арттыруда мотивацияны анықтау. Аталған ұйымдық, әлеуметтік және психологиялық еңбек жағдайлары негізінде қызметкерлерді ынталандыру бойынша еңбек өмірінің сапасының келесі мәнді көрсеткіштерін бөлуге болады (1-кесте):

Кесте - 1. Персоналды ынталандырудағы еңбек өмірінің сапасы

	Параметр	Сипаттамасы
	Жалақы	Персонал мотивациясын анықтайтын ең маңызды

	жүйесі	элемент – бәсекеге қабілетті сыйақы. Адекватты еңбекақы орындалатын жұмыстың күрделілігіне сәйкес жалпы қабылданған деңгейде. Сонымен қатар, еңбек процесінде табысқа жеткені үшін қызметкерлерге бонустық жүйенің болуы да жұмысқа қанағаттану мен қызығушылықты арттыратыны сөзсіз.
	Мансаптық өсу мүмкіншіліктері	Компания мақсаттарына сәйкес қызметкерлердің жеке дамуы мен кәсіби өсуіне мотивация жоғары міндеттеме, яғни компанияға берілгендік деңгейін қамтамасыз ету жатады.
	Өзін-өзі шыңдау	Жұмыс процесін қызметкерлердің мүдделеріне, біліктілігіне және кәсіби дамуының тілектеріне сәйкес оңтайландыру арқылы әркім өзіне ұнайтын, сынап көргісі келетін немесе қызметкерлермен қамтамасыз етуде ең жақсы нәрсені жасайтынына байланысты еңбек өнімділігін жұмыстың соңғы нәтижесіне қанағаттанушылықпен арттыру мүмкіндігі қарастырылады
	Қауіпсіз және ыңғайлы жұмыс жағдайлары	Аумақтық қолжетімділік, жарықтандырудың қолайлы деңгейі, температура, жұмыс орнындағы шу, психологиялық қолайлы интерьер және ішкі орта, жұмыс орнының заманауи техникалық жабдықталуы, сондай-ақ нормаларға сәйкес жұмыс кестесі, жұмыс процесінің қауіпсіздігін қамтамасыз ету талаптарының сақталуы, шұғыл медициналық қызметтердің болуы және т.с.с.
	Әлеуметтік кепілдіктер және қауіпсіздік	Алдын ала жасалған кесте бойынша демалыстар мен демалыс күндерін беру, әртүрлі мақсаттарға материалдық өтемақылар беру, медициналық сақтандырумен қамтамасыз ету, тұрғын үй мәселелері бойынша көмек көрсету, жүктілік және босану демалысына, баланың туылуына, мереке күндеріне, қысқартуларға, зейнеткерлікке шығуға кедергі жасамау түсініледі
	Әлеуметтік-психологиялық климат	Қоршаған ортада еңбек процесі жүріп жатқан әлеуметтік топ қызметкердің мақтанышы мен жағымды эмоциясына айналуы мүмкін және керсінше жұмысқа қанағаттанбаудың себебі болуы мүмкін. Әлеуметтік серіктестік қатынастары көшбасшылар мен әріптестер, жанжал жағдайларының жиілігі, әлеуметтік топ мүшелерінің бірігуі, ішкі сенім мен өзара құрмет оның жеке және топтық құндылықтардың сәйкестігіне негізделген ұйымның мақсаттарына адалдығы ескеріледі
	Компания қызметінің	Қызметі жергілікті қоғамдастықтарға оң әсер ететін, халықтың өмір сүру деңгейін арттыруға ықпал

	әлеуметтік мәні (пайдалылығы)	ететін, өндірістің экологиялық қауіпсіздігін қамтамасыз ететін, ресурстарды үнемдейтін технологияларды пайдаланатын және өнім шығаратын компанияның бір бөлігі екенін білу сапалы өнімдер мен қызметтер, ұйым қызметкері оған тиесілі екенін мақтан тұтады.
	Шешім қабылдау процесіне қатысу	Қызметкердің еңбек процесіне оның барлық өндірістік кезеңдерінде толық қатысуы тек белгілі бір мәнді көрсететін лауазымдық нұсқаулықпен реттелетін міндеттерді ғана қамтымайды. Жұмыс процесін басынан аяғына дейін білу және түсіну қызметкерлерге өз міндеттерін тиімді орындауға мүмкіндік береді, алайда, егер қызметкерлердің де қамтамасыз ету мүмкіндігі болса әсер етеді. Жұмыс процесінің әртүрлі кезеңдеріне өзіндік түзетулер енгізеді, менеджерлер пікірін сұрайтын және тыңдайтын қызметкер өзін құнды, қажетті, пайдалы маман сезінеді.
	Жұмыстың жеке өмірге әсері, жұмысқа қанағаттануы	Қызметкерлерге өзін-өзі жүзеге асыруға мүмкіндік беретін, тұлғаның өсуіне ықпал ететін, жеке өміріне, бос уақытын өткізуге кедергі келтірмейтін ұйымдағы еңбек қызметі ең маңызды көрсеткіш.
0	Корпоративтік мәдениет	Компания миссиясы, мақсаты, құндылықтары, масштабы, ұрандары, жарнамасы, басқару және коммуникация стилі, киім үлгісі, тұрған жері, жұмыс орны, және т.б.
Ескерту: [] әдебиет негізінде автормен құрастырылған		

Персоналды ынталандырудағы еңбек өмірінің сапасы рөлі өте зор, сондықтан осы зерттеуде осы бағалау жүйесін аламыз

Қорытынды:

Компания менеджментіндегі мотивация жүйесін талдау қорытындысында келесі негізгі аспектілерді бөліп көрсетуге болады:

Мотивациялық жүйені бағалау кез-келген компаниядағы персоналды басқарудың ажырамас бөлігі болып табылады. Қызметкерлерге қандай мотивациялық факторлар әсер ететінін түсіну персоналды басқарудың тиімді жүйесін құрудың негізі болып табылады.

Талдау барысында компанияның қазіргі мотивация жүйесінің күшті және әлсіз жақтары анықталды. Бұл жақсартуды қажет ететін аймақтарды, сондай-ақ оң аспектілерді күшейту стратегияларын анықтауға мүмкіндік береді.

Мотивация жүйесі қызметкерлердің тиімділігіне, демек, компанияның жалпы табысына әсер етеді. Жоғары нәтижелерге қол жеткізу үшін қызметкерлердің жеке қажеттіліктері мен мотивтерін ескеру өте маңызды.

Мотивация жүйесін жақсарту бойынша ұсыныстарды әзірлеу және енгізу кешенді тәсілді және компанияның ерекшеліктерін, оның мәдениетін, даму мақсаттары мен стратегиясын ескеруді талап етеді.

Мотивацияның тиімді жүйесі компанияның өнімділігін арттыруға және нәтижелерін жақсартуға ғана емес, сонымен қатар қызметкерлердің адалдығын нығайтуға, оның жұмысқа қанағаттануын және компанияның жаңа мамандарға тартымдылығын арттыруға ықпал етеді.

Сонымен, компания менеджментіндегі мотивация жүйесін бағалау және жақсарту қазіргі нарық жағдайында бизнестің тиімділігі мен бәсекеге қабілеттілігін арттырудағы маңызды қадам болып табылады. Мотивациялық жүйені оңтайландыру бойынша ұсыныстарды іске асыру жоғары нәтижелерге қол жеткізуге және компанияның нарықтағы позициясын нығайтуға көмектеседі.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

Адашев, А. У. Мотивация персонала как функция менеджмента / А. У. Адашев, Х. О. Арслонов // Мировая наука. – 2019. – № 1(22). – С. 34-37.

Аргашикова, О. И. Проблемы управления мотивацией персонала / О. И. Аргашикова // Социально-гуманитарные технологии. – 2020. – № 4(16). – С. 23-31.

Армстронг, М. Практика управления человеческими ресурсами / Майкл Армстронг, Стивен Тейлор. – 14-е изд. – Санкт-Петербург : Питер, Прогресс книга, 2018. – 1038 с.

Афанасьева, В. С. Эффективные методы мотивации персонала / В. С. Афанасьева // Аллея науки. – 2020. – Т. 2. – № 12(51). – С. 456-458.

Базаров, Т. Ю. Психология управления персоналом : учебник и практикум для вузов / Т. Ю. Базаров. – Москва : Издательство Юрайт, 2020. – 381 с.

Балаев, В. А. Мотивация персонала. Современные подходы в мотивации персонала / В. А. Балаев, В. С. Гридчин, Н. А. Чаплыгин // Молодой исследователь: вызовы и перспективы : Сборник статей по материалам CLX международной научно-практической конференции, Москва, 06 апреля 2020 года. – Москва: Общество с ограниченной ответственностью «Интернаука», 2020. – С. 267-271.

МРНТИ 06.81.12

JEL: G01. G39. 042

Мухамедиева Гульзада Миналовна

Head of the academic school "business and management", doctor, Q
University, Almaty, Republic of Kazakhstan, e-mail: murat_gulzada@mail.ru,
ORCID: <https://orcid.org/0009-0009-1617-7488>

Калиева Карина Тимуровна

a graduate student, according to the Management educational program

Қазіргі жаһандық-экономикалық даму қаржылық жоспарлаудың орны мен рөлі

Abstract: To enhance the role of financial planning, the scientific article examines the current state of development of the limited liability company "Ekoton" LLP on the example of a specific enterprise, the problems of financial planning and prospects for the development of the structure of long-term and short-term planning. The analyses and studies carried out in the scientific article suggested ways to improve the efficiency of the enterprise's capital structure..

Keywords: enterprise, finance, financial planning.

Анатпа: Ғылыми мақалада қаржылық жоспарлаудың рөлін арттыру үшін нақты кәсіпорын мысалында «Экотон» ЖШС жауапкершілігі шектеулі серіктестігінің қазіргі даму жағдайы, қаржылық жоспарлау мәселелері мен ұзақ және қысқамерзімді жоспарлау құрылымын дамыту перспективалары қарастырылды. Ғылыми мақалада жүргізілген талдаулар мен зерттеулер кәсіпорынның капитал құрылымының тиімділігін арттыру бағыттары ұсынылды.

Түйінді сөздер: кәсіпорын, қаржы, қаржылық жоспарлау.

Аннотация: Для повышения роли финансового планирования в научной статье рассмотрены современное состояние развития общества с ограниченной ответственностью ТОО «Экотон» на примере конкретного предприятия, проблемы финансового планирования и перспективы развития структуры долгосрочного и краткосрочного планирования. Проведенные в научной статье анализы и исследования были предложены направления повышения эффективности структуры капитала предприятия.

Ключевые слова: предприятие, финансы, финансовое планирование.

КІРІСПЕ:

Экономикалық қызметтің тиімділігі көбінесе мақсат қою және жоспарлау механизмдеріне байланысты. Менеджменттің тәуелсіз функциясы бола отырып, жоспарлау көптеген сорттарға ие, олардың бірі нарықтық экономика жағдайында ерекше сұранысқа ие қаржылық жоспарлау болып табылады. Қазіргі ҚР экономикасының тұрақсыз сипатқа ие болуы, болжам жасауды едәуір қиындатады, ұйымдардың қызметіндегі жоспарлаудың рөлін төмендетпейді, керісінше, жоспарлау қызметіне қойылатын талаптарды арттырады, өйткені егер тұрақты жағдайда компания ұзақ уақыт өмір сүре алса, көптеген басқару функцияларын жүзеге асыруды елемей, содан кейін Ұлттық экономика дағдарысы жағдайында сатып алу қабілетінің төмендеуімен бірге бәсекелестік күшейе түседі, оның барысында нарықта ең қабілетті ұйымдар қалады. Ұйымның нәтижелілігінің индикаторларының бірі алынатын пайда көлемі болғандықтан, қаржылық жоспарлауға мұқият назар аудару қажет

Мақаланың теориялық негізі ресейлік авторлардың қаржылық менеджмент, Қаржылық жоспарлау және бюджеттеу мәселелері бойынша ғылыми еңбектері болды.

Қаржылық жоспарлауды өз жұмыстарында келесі отандық және шетелдік авторлар зерттеді: Р. Акофф, В.В. Бочаров, Л.А. Дробозина, В.В. Ковалев, В.Е.

Леонтьев, В.В. Остапенко, Г.Б. поляк, С.А. Чернецов және т. б. жұмыс барысында мемлекеттік органдардың нормативтік-құқықтық құжаттары, мерзімді басылымдар қолданылды.

Нехайчук Ю.С. қаржылық жоспарлау қаржылық ресурстарды алу көздерін және оларды экономикалық қызметті қамтамасыз ету үшін пайдалану бағыттарын анықтау әдістері мен құралдарының жиынтығы деп, қаржылық жоспарлаудың негізгі құрылымдық элементтері мыналар болып табылады: ақша қаражаттарының түсуін жоспарлау және қолма-қол ақшаны пайдалануды жоспарлау.

Вишар С.П. атап өткендей, қаржыны басқарудың мұндай реактивті түрі, ең алдымен, жоспарлау процесінің төмен тиімділігінен туындайды.

ЗЕРТТЕУ ӘДІСТЕМЕСІ:

Ұйымда қаржылық жоспарлаудың тиімді жүйесін құру үшін менеджерлер келесі сұрақтарға дәйекті түрде жауап беруі керек:

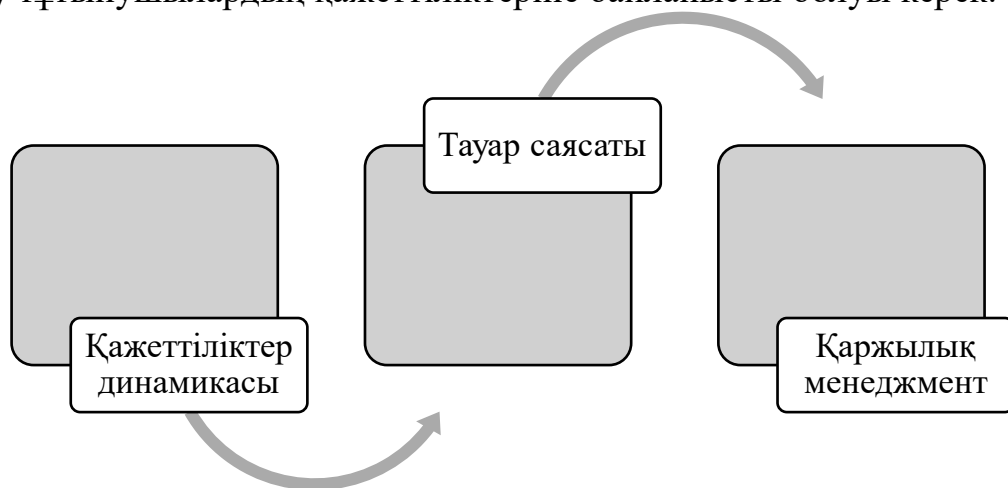
1) бүгін не пайда әкеледі?

2) алдағы 1-3 жылда не пайда әкеледі?

3) сату жоспарларын тұтынушылардың қажеттіліктерінің динамикасымен қалай байланыстыруға болады?

Жоғарыда айтылғандай, қаржылық жоспарлау түсетін пайданы да, оны қолда бар міндеттемелерді ескере отырып жұмсауды да ескеруді көздейді. Алынған пайда мөлшері көптеген факторларға байланысты, олардың бастысы тұтынушылардың қажеттіліктерін қанағаттандыру тиімділігі.

Қаржылық менеджменттің ерекшелігі (оның оңтайлы нұсқасында) көрсеткіштерді 1-суретте көрсетілген тұтынушылардың қажеттіліктерінің өзгеру динамикасымен байланыстыру болып табылады. Бұл қасиет қаржылық жоспарлауға да тән, ол қаржылық менеджментпен бір бөлігі және бір бөлігі ретінде байланысты. Біздің ойымызша, қазіргі экономикадағы қаржылық жоспарлау тұтынушылардың қажеттіліктеріне байланысты болуы керек.

Сурет 1. Қаржы менеджментінің себептік шарттылығы

Қаржылық жоспарлаудың тұтынушылық қажеттіліктермен байланысы басқарушылық және маркетингтік тәсілдерді ескере отырып, ұйымның

қаржылық қызметін логикалық талдаудан тікелей туындайды. Әрбір фирма тұтынушылардың қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін бар болғандықтан, алынған пайда осы қажеттіліктерді қанағаттандырудың толықтығы мен тиімділігіне байланысты, бұл ұйымның қызметінен кіріс қаржылық ағындарын тудырады, содан кейін олар ұйымның және оның қатысушыларының қажеттіліктеріне бағытталады. Кәсіпкерлердің пайда табуды мақсат етіп қою фактісі қайшылықтарды тудырмайды, өйткені бұл мақсат кәсіпкердің өзіне тән, ал ол құрған ұйым жеке мақсат қою механизмі бар тәуелсіз субъект болып табылады. Қазіргі Қазақстанда сатып алу қабілетінің төмендеуі, валюталардың жоғары тұрақсыз бағамы, ақша массасының төмендеуі, сыртқы нарықтардағы беделдің төмендеуі сияқты бірқатар жағымсыз тенденциялар бар. Мұндай жағдайларда, ең алдымен, ортаңғы сегмент және төменгі сегмент кеңейеді. Тиісінше, тұтынушылардың қажеттіліктері үнемі белгілі бір өзгерістерге ұшырайды. Осыдан келесі байланысты аспектілерді ескеру қажеттілігі туындайды:

- 1) тұтынушылық қажеттіліктердің динамизмі;
- 2) сатуды жоспарлау.

Қаржылық менеджмент шеңберіндегі қажеттіліктерді зерттеу негізінде тұтынушылық қажеттіліктердің өзгеру динамикасына негізделген ұзақ мерзімді пайда табу жоспары құрылуы керек. Кәсіпкерлер белгілі бір уақыт аралығында қандай тауар максималды пайда әкелетінін түсінуі керек. Нақты алынған пайдадан да, оның күтілетін болашақ мөлшерінен де фирманың несиелік және инвестициялық саясаты құрылуы керек.

ЗЕРТТЕУ НӘТИЖЕЛЕРІ:

Жоғарыда келтірілген ақпарат негізінде біз қаржылық жоспарлаудың негізгі кезеңдерін анықтадық:

- 1) тұтынушылардың қажеттіліктерінің динамикасы, ұйымның қаржылық жағдайы, компанияның сыртқы және ішкі ортасының арақатынасы туралы ақпаратты талдау;
- 2) ұйымдастырушылық дамуды болжау;
- 3) жоспарлауды кезеңге бөлу;
- 4) есептеу әдістемесін таңдау;
- 5) Құжаттамалық нысанда көрсетілген жоспарлау туралы шешім қабылдау;
- 6) аралық және қорытынды нәтижелердің мониторингі.

Айта кету керек, қаржылық жоспарларды жүзеге асыру кезінде ұйымның әртүрлі бөлімшелері қатысады. Бұл ретте бөлімшелер қаржы директорына (немесе қаржы менеджментіне жауапты емес өзге тұлғаға) олар қамтамасыз ете алатын жоспардың көрсеткіштерін ұсынатын кері байланыстар орнату маңызды.

Қазіргі отандық ұйымдардағы қаржылық жоспарлаудың ерекшеліктерін «Экотон» ЖШС сауда маркасына ие компаниясының мысалында көрсетуге болады.

Кесте – 1. Қаржылық жағдай туралы қысқаша мәліметтер

	Активте р	Атауы	01.01. 2022
	Қысқа мерзімді активтер:	Ақша қаражаты және оның баламалары	749
	ҰМА	Негізгі күралдар	35308
	Қысқа мерзімді міндеттемелер	қысқа мерзімді қаржылық міндеттемелер	10487
	Капитал	Жарғылық (акционерлік) капитал	29815

Қорытынды:

Қаржылық жоспарлау міндетті түрде салыстырмалы сипатта болады: біріншіден, толыққанды жоспарлауды жүзеге асыру қажеттілігі, онсыз ұйымның тиімді жұмыс істеуі мүмкін емес, екіншіден, нәтижеге қол жеткізбеу тіпті жоғары кәсіби деңгейде жүзеге асырылса да, әрқашан ұлттық және әлемдік экономиканың динамикасына байланысты ілеспе тәуекелдердің бірі болып табылады.

Қорытынды ретінде тұтынушылардың қажеттіліктері динамикасының қаржылық жоспарлаумен тікелей байланысын тағы бір рет көрсетіп, қазіргі қаржылық жоспарлаудың негізгі ерекшеліктеріне назар аудару керек: перспективалық (сату жоспарына сүйену), динамизм (тұтынушылық қажеттіліктердің өзгеруін есепке алу), ақпараттық қамтамасыз ету (объективті және уақтылы ақпаратты есепке алу), экономикалық-математикалық негізділік (қолдану есептеудің белгіленген әдістемелері), компанияның бағдарламалық-мақсатты құжаттары.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

Бондаренко Т. Г., Солтаханов А. У. Необходимость финансового планирования в условиях современной экономики // Инновационная наука. 2017. № 2-1. С. 164- 168.

Вишар С. П. Современные проблемы финансового планирования предприятий системы потребительской кооперации в России // Символ науки. 2016. № 6. С. 160-163.

Демин С. С., Зинченко А. С., Черкасов М. Н. Особенности финансового планирования производственных процессов на предприятиях машиностроения // Вестник университета. 2016. № 5. С. 130-132.

Зайцева И. С. Роль финансового планирования в формировании финансовой политики корпорации // Политика, экономика и инновации. 2016. № 8 (10). С. 1- 4.

Казьмина И. В., Смольянинова И. В., Щеголева Т. В. Содержание и особенности корпоративного финансового планирования // Символ науки. 2016. № 4. С. 83-84.

Карпова Е. Н., Кряклиев С. В. Механизм реализации системы финансового планирования и контроля на предприятии // Символ науки. 2016. № 5. С. 125-129.

Лаенко О. А. Методы финансового планирования и прогнозирования на предприятиях // Вестник Прикамского социального института. 2016. С. 52-55.

Нехайчук Ю. С., Борисовская А. П. Об организации финансового планирования на промышленном предприятии // Символ науки. 2016. № 9. С. 117-121.

Соломахина Е. В. Финансовое планирование на российских предприятиях // Инновационная наука. 2016. № 6. С. 238-240.

Янковская В. В. Планирование на предприятии: Учебник / В. В. Янковская. – М.: НИЦ ИНФРА-М, 2013. – 425 с.

MRNTI 06.73.55

Изеев С. Н.

K. E. N., Associate Professor Q University izeev.s@qainar-edu.kz

Қалкенқызы А.

Educational Course on Educational Program Finance Q University

Коммерциялық банктің инвестициялық саясатының жағдайы мен даму болашағы

Abstract: the investment process, which is currently being implemented in Kazakhstan, has become the main prerequisite for our socio – economic development and is the main reason for the successful implementation of reforms in the country. The object of study of the article is the investment activity of commercial banks, the features of its organization and development prospects. The relevance of the article lies in the fact that the specifics and sequence of Organization of investments as an integral part of the socio – economic development of the country at the present stage, including the investment activities of banks as investment entities, are determined. Investments are considered the most important and necessary fund of any national economy. Commercial banks conduct trading operations with securities of other issuers to make a profit. Given operations can perform several functions: they can serve as a tool for the formation of profitable assets with high liquidity. A different designation of these operations is speculative to generate income. The price

environment of the securities market is increasingly favorable for speculative transactions. Banks store securities for commission fees, keep records of them and provide other deposit services with securities. The implementation of investment projects will improve production, improve the quality of goods sold, as well as increase the number of jobs, fully provide the population with Labor, and thus increase the standard of living of our population [1].

Keywords: Commercial Bank, Investments, investment activities, leasing investment resources, mechanism of taxation of investment activities, securities, taxation system, Tax Policy.

Андатпа: Қазіргі кезде Қазақстанда жүзеге асырылып жатқан инвестициялық процесс әлеуметтік – экономикалық дамуымыздың негізгі алғы шартына айналып, еліміздегі реформаларды табысты іске асырудың басты себебі болып отыр. Мақаланың зерттеу объектісі – коммерциялық банктердің инвестициялық қызметі, оның ұйымдастырылу ерекшеліктері және даму перспективалары. Мақаланың өзектілігі – қазіргі кезеңдегі еліміздің әлеуметтік-экономикалық дамуының ажырамас бөлігі ретіндегі инвестициялардың, оның ішінде инвестициялық субъект ретінде банктердің инвестициялық қызметінің ерекшеліктері мен ұйымдастырылу реттілігін айқындауында. Инвестициялар кез – келген ұлттық экономиканың маңызды да қажетті қоры болып саналады. Коммерциялық банктер пайда табу үшін басқа эмитенттердің бағалы қағаздарымен сауда-саттық операцияларды жүргізеді. Берілген операциялар бірнеше қызметтерді атқара алады: олар өтімділігі жоғары табысты активтерді қалыптастыру құралы бола алады. Бұл операциялардың басқаша тағайындалуы алыпсатарлық табыс алу. Бағалы қағаздар нарығының бағалық конъюктурасы алыпсатарлық операциялар үшін қолайлы болып келеді. Банктер комиссияндық төлемақы үшін бағалы қағаздарды сақтайды, олардың есебін жүргізеді және бағалы қағаздармен басқа да депозиттік қызметтерді көрсетеді. Инвестициялық жобаларды іске асыру өндірісті жетілдіріп, сатылатын тауарлардың сапасын арттыру онымен қоса жұмыс орындарының көбейіп, тұрғындарды еңбекпен толығымен қамтамасыз етуге, сөйтіп халқымыздың өмір деңгейінің өсуіне мүмкіндік береді [1].

Түйінді сөздер: коммерциялық банк, инвестициялар, инвестициялық қызмет, лизинг инвестициялық ресурстар, инвестициялық қызметке салық салу тетігі, бағалы қағаздар, салық салу жүйесі, салық саясаты.

Аннотация: инвестиционный процесс, осуществляемый в настоящее время в Казахстане, становится основным условием нашего социально – экономического развития и является основной причиной успешной реализации реформ в стране. Объектом исследования статьи является инвестиционная деятельность коммерческих банков, особенности ее организации и перспективы развития. Актуальность статьи заключается в определении особенностей и последовательности организации инвестиционной деятельности банков как неотъемлемой части социально-экономического развития страны на современном этапе, в том числе как инвестиционного субъекта. Инвестиции считаются важным и необходимым ресурсом любой национальной экономики. Коммерческие банки проводят торговые операции с ценными бумагами других

эмитентов для получения прибыли. Данные операции могут выполнять несколько функций: они могут служить инструментом для формирования высоколиквидных прибыльных активов. Другое назначение этих операций – получение спекулятивного дохода. Ценовая конъюнктура рынка ценных бумаг становится все более благоприятной для спекулятивных операций. Банки хранят ценные бумаги за комиссионные, ведут их учет и предоставляют ценные бумаги и другие депозитные услуги. Реализация инвестиционных проектов позволит улучшить производство, повысить качество реализуемых товаров, а также увеличить количество рабочих мест, полностью обеспечить население трудом и, таким образом, повысить уровень жизни нашего населения [1].

Ключевые слова: коммерческий банк, инвестиции, инвестиционная деятельность, лизинг инвестиционные ресурсы, механизм налогообложения инвестиционной деятельности, ценные бумаги, система налогообложения, налоговая политика.

КІРІСПЕ

Инвестициялық қызмет бұл – инвестицияларды салып және инвестицияларды жүзеге асыру бойынша тәжірибелік әрекеттер жиынтығы. Қазіргі кезде Қазақстанда жүзеге асырылып жатқан инвестициялық процесс әлеуметтік – экономикалық дамуымыздың негізгі алғы шартына айналып, еліміздегі реформаларды табысты іске асырудың басты себебі болып отыр. Сонымен, елімізде жүргізіліп жатқан инвестициялық процесті экономикалық пайда кіргізіп, әлеуметтік саланың өркендеуіне жағдай жасайтын қызмет деп қарастыруымыз керек. Осыған орай, инвестициялық іс - әрекетті талдауда оның тиімділігіне экономикалық шаралармен бірдей әсер ететін әлеуметтік шараларды ерекшелеудің маңызы зор.

Мақаланың мақсаты – коммерциялық банктердің инвестициялық қызметінің ерекшеліктерін, оның ұйымдастырылу тәртібін анықтау және нақты жағдайдағы коммерциялық банктердің инвестициялық қызметінің нәтижелілігін талдап, оның даму жолдарын қарастыру.

Мақаланың мақсатына сәйкес келесідей міндеттері қойылады:

коммерциялық банктердің қызметін анықтау, оның ішінде инвестициялық қызметінің алатын орынына ерекше көңіл бөлу;

банктердің инвестициялық қызметінің экономикалық роліне тоқталу;

банктердің инвестициялық қызметінің ұйымдастырылу ерекшеліктерін және сипатты белгілеріне байланысты жіктелуін қарастыру;

Қазақстан Республикасындағы банктердің инвестициялық қызметіне нақты банк негізінде талдау жасау;

оның ішінде, банктердің инвестициялық қызметінің нәтижелерін қарастыру және салыстыру;

аталмыш банктің инвестициялық қызметінің табыстылығына дәйекті баға беру;

банктердің инвестициялық қызметінің дамуын болжауда шетел банктерінің инвестициялық қызмет тәжірибесіне сүйене отырып, қазақстандық

банктердің инвестициялық қызметінің мәселелерін және оларды жетілдіру жолдарын қарастыру.

Кредиттік жүйенің төменгі буыны халық шаруашылығына тікелей қызмет көрсететін және коммерциялық негізде кең көлемді қаржылық қызмет жасайтын дербес банктік мекемелер торабынан тұрады. Бұлар коммерциялық, кооперативтік және жеке банктер, банктік заңдылықтарда коммерциялық банктер деген жалпы атпен біріктіріледі.

Инвестициялар кез – келген ұлттық экономиканың маңызды да қажетті қоры болып саналады. Инвестициялық жобаларды іске асыру өндірісті жетілдіріп, сатылатын тауарлардың сапасын арттыру онымен қоса жұмыс орындарының көбейіп, тұрғындарды еңбекпен толығымен қамтамасыз етуге, сөйтіп халқымыздың өмір деңгейінің өсуіне мүмкіндік береді[2].

Сонымен, елімізде жүргізіліп жатқан инвестициялық процесті экономикалық пайда кіргізіп, әлеуметтік саланың өркендеуіне жағдай жасайтын қызмет деп қарастыруымыз керек. Осыған орай, инвестициялық іс - әрекетті талдауда оның тиімділігіне экономикалық шаралармен бірдей әсер ететін әлеуметтік шараларды ерекшелеудің маңызы зор. Бұл тұрғыдан инвестициялық іс - әрекетті екі құрамдас бөлікке жіктеуге болады. Экономикалық құрылым мынадай элементтерден және инвестициялық іс-әрекеттің нәтижесінен тұрады:

1. Пайда табу. Түскен пайданың өзі екі аспектіні қамтиды: экономикалық, яғни инвесторлар пайда тауып оны қайта өндіріске жұмсайды – реинвестирование және әлеуметтік, тапқан пайданының белгілі бір бөлігі инвестордың әлеуметтік қажеттілігіне жұмсалады.

2. Жоғарыда көрсетілген пайданың негізінде жұмыскерлер де табыс тауып, соның негізінде өздерінің, жанұяларының әлеуметтік қажеттілігін өтейді.

3. Пайдадан түскен салық пен өтелімдер мынадай мақсаттарға жұмсалады:

Міндетті медициналық қамсыздандыру қорына;

Мемлекеттік зейнетақы қорына;

Аймақтық бюджетке;

Республикалық бюджетке;

4. Өнеркәсіптік әлеуметтік даму қорын құру.

Бүгінгі коммерциялық банктер өз клиенттеріне 200-ге жуық әралуан өнімдер мен қызмет көрсетуге әзір. Мұндай кең көлемді операциялар коммерциялық банктерге өз клиенттерін сақтай отырып, қолайсыз жағдайда өзін де пайдалы жұмыс жасауға септігін тигізеді. Бір операциялардан болған зиян, екінші бір операциялардан түсетін пайда есебінен жабылады. Нарық экономикасы дамыған барлық елдердің коммерциялық банктері кредит жүйесінің негізгі операциялық буыны болып қалуы кездейсоқтық емес. Олар өзгермелі ақша-кредит нарығының жағдайына көндігетін қабілетінің барлығын көрсете алады.

Коммерциялық банктердің басқа қаржы институттағынан айырмашылығы және ерекше бір қабілеті ол ақшаны жасауы мен жоюында болып табылады. Бұл жерде ақша деп тек қолма-қол ақшалар ғана емес, сондай-ақ талап етуге

дейінгі салымдар түсіндіріледі. Банктердің ақша жасау мүмкіндігі экономика үшін өте маңызды. Ол тиімді кредит жүйесін іске асыра отырып, экономиканың өсуіне қажетті жағдай туғызады. Банк кредиттерінің жетіспеушілігі және өте жоғары пайыз мөлшерлемесі тұсында өндірісті кеңейту мүмкін емес, ал экономиканың басқа буынында қажетті қор пайда есебінен жиналуын күтіп, болмаса сырттан келуін күтіп қозғалыссыз жатыр. Халық шаруашылығындағы осы сияқты іс-тәжірибелер тиімсіз, себебі, бір жағынан, мынандай ірі ақша сомасы белгісіз уақытқа қозғалыссыз жататын болса, екінші жағынан, мұндай ақшалардың жетіспейтіндігі сезіліп тұрады.

Инвестиция дегеніміз – бұл халық шаруашылығына мемлекет ішінде және шетелде, оны қайта құру және кеңейту, сол сияқты пайда алу мақсатында ұзақ мерзімді қаражат бөлу. Тікелей инвестиция – бұл қаражаттарды тікелей өндіріске, құрал-жабдықтарды сатып алу және әлеуметтік, өндірістік сипаттағы объектілерді салуға жұмсалады. Портфельдік инвестициялар бағалы қағаздарды сатып алу арқылы (бағалы қағаздар портфелі) және ұзақ мерзімдік банк кредиттерін беру арқылы (қарыздар портфелі) жүзеге асады[3].

Сонымен, жеке, мемлекеттік, шетелдік инвестициялар инвестициялық заңдармен реттеледі, ол заңдарға жеке шаруашылық бөлімшелердің, банктердің инвестициялық іс-әрекеті тәртібі ережелері анықталады және инвестор құқықтары қорғалады.

Қазақстанда заңға сәйкес инвестиция деп - кәсіпкерлік іс-әрекет және басқа да пайда әкелетін іс-әрекет объектілеріне салынатын ақша қаражаттары мен бағалы қағаздарды айтады. Инвестициялық қызметтің қатысушылары – жеке және заңды тұлғалар, мемлекет, сол сияқты шетелдік инвесторлар бола алады. Берілген жағдайдағы әңгіме коммерциялық банктердің инвестициялық қызметіне қатысты[4].

Әдетте банктердің инвестициясы деп - ақша қаражаттарын банктердің өздерінің басшылығымен табыс алу мақсатында, белгілі бір мерзіміне ақшалай қаражаттар салуы аталады. Тар мағынада, банктердің инвестициялық қызметі деп - банктердің салыстырмалы ұзақ мерзім ішінде қызмет ететін бағалы қағаздарға ақша қаражаттарын салуы айтылады.

Банктің инвестициялық қызметі инвестициялық саясат көмегімен жүзеге асырылады. Банктердің инвестициялық саясаты – банк қызметінің тұрақты жұмыс жасауын, нәтижелігін немесе пайдалығын, сондай-ақ өтімділігін қамтамасыз ету мақсатында инвестициялар портфелін басқару стратегияларын жасауға және іске асыруға бағытталған шаралар жиынтығы [5].

Сонымен, инвестициялық саясаттың негізгі мазмұны қаражат жасау үшін біршама тиімді бағалы қағаздың түрлерін анықтау, әр уақыт кезеңіне инвестиция портфельдің құрылымын оңтайландырудан тұрады.

Банктің инвестициялық саясатының басты бағыттары мынадай бөлімдерді қамтиды:

инвестициялық саясаттың басты мақсаты;

баланс активі мен пассивіндегі квазиинвестициялық операциялардың шегін (үлесін) анықтау;

инвестициялық операциялардың сапасы үшін жетекшілер мен атқарушылардың жауаптылығын;

инвестициялардың құрамы мен құрылымы;

бағалы қағаздардың сапасының деңгейінің және өтеу мерзімінің тиімділігі;

инвестициялар портфелінің диверсификациялануына қойылатын негізгі талаптар;

потрфельдің құрамына түзетулер енгізу механизмі;

сақтау тәртібі және сақтандыру механизмі;

пайдалар мен зияндардың есебі;

компьютерлік қамсыздандыру бағдарламалары[6] .

Яғни, банктердің инвестициялық қызметі жаңа бағалы қағаздарға қаражат орналастыруға кепілдік беру (андеррайтинг), сондай-ақ клиенттерге қандай бағалы қағаз түрін , қай уақытта шығаруға және ұсынысты қалай жасауға болатыны жайлы кеңес беруді сипаттайды. Бағалы қағаздар бизнесіндегі андеррайтинг – бұл бағалы қағаздарды сатудан ешқандай да төменгі ақшалай қаражаттың келіп түспейтіндігі туралы эмитентке кепілдік беруді білдіреді. Мұндай жағдайда эмитент қор құндылықтарын орналастыру жоспарын құрады.

Банктердің инвестициялық операциясы бағалы қағаздармен жасалатын операцияларды сипаттайды. Банктің инвестициялық операция жүргізетін бағалы қағаздары екі топқа бөлінеді: қор (акция, облигация) және коммерциялық бағалы қағаздар (коммерциялық вексель, чек қоймалық , кепілдік куәліктер).

Банк қызметіндегі инвестициялаудың өзіндік ережелері бар. Кең мағынада, банктік инвестиция – пайда табуында банктің ресурстарын орналастыруға бағытталған активтік операциялардың жиынтығы. Ал тар мағынада, банктік инвестиция – табыс немесе пайда алу мақсатында ақшалай қаражаттарды бағалы қағаздарға жұмсауы.

Сонымен қатар, банктік инвестициялау деп - негізгі капиталға жұмсаған қаражаттарды да түсінуге болады.

Банктердің қызметіндегі инвестиция және кредит ұғымдарын шатастыруға болмайды. Инвестицияның қарыздан бірқатар айырмашылығы бар. Біріншіден, қарыздар салыстырмалы қысқа мерзімде қайтарымдылық шартымен қолданылады, ал инвестиция салынған ақша иесіне қайтпас бұрын, салыстырмалы ұзақ мерзімде ақша қаражаттарының ағынын қамтамасыз ету мақсатында жасалыды. Екіншіден, кредиттеу кезінде бастамашылық қарыз алушыдан болған, ал инвестиция кезінде – кредит берушіден (банктен) болады. Үшіншіден, кредиттік мәміле нақты кредит беруші мен қарыз алушы арасында жасалады, ал инвестициялау нарықта міндетті қызметті қарастырады.

Коммерциялық банктердің инвестициялық қызметінің мақсаты – қаражаттардың сақталуын қамтамасыз ету, диверсификацияны, табысты және өтімділікті қамтамасыз ету.

Бағалы қағаздар – бұл арнайы түрде рәсімделген «қаржылық құжаттар», оларда көрсетілген құқықты жүзеге асыру үшін сол бағалы қағаздарды ұсыну

қажет. Олар қорлық (акциялар, облигациялар) және коммерциялық болады (вексельдер, чектер)[7].

Сөйтіп, қорлық бағалы қағаздар, әдетте эмиссияның массалық сипатымен ерекшеленеді, олар өте көп мөлшерде эмиссияланады және акционерлік немесе облигациялық қорда белгілі бір үлеске ие екенін растайды.

Олар негізгі және көмекші болып бөлінеді. Негізгі қорлық бағалы қағаздар негізгі мүліктік құқық немесе талапқа негізделген (акция, облигация), ал көмекші бағалы қағаздар қосымша құқықтар мен талаптарды білдіреді (купондар, талондар).

Соңғыларына пайыз немесе дивидент түрінде табыс алу құқығын беретін купондар – белгілі бір бағалы қағаздардың сатылу құқығын беретін купондар жатады. Олар нарықта айналысқа түсе алады. Талондар купондарды алу құқығын береді.

Олар өздерінің айналысқа қатысуының ерекшеліктерімен нарықтық және нарықтық емес болып бөлінеді. Бірінші нарықта еркін айналады, яғни биржалық немесе биржалық емес айналым шеңберінде еркін сатып алынып, еркін сатылады және эмитентке мерзімі жетпей қайтарылмайды. Екіншілерінің керісінше екінші ретті айналымы (яғни биржада және тысқары жүруі) болмайды, бірақ мерзімі бітпей эмитентке қайтарылуы мүмкін.

Бағалы қағаздар иелерінің құқықтары ерекшеліктерімен байланысты мәлімдеуші, ордерлік және атаулы болып бөлінеді.

Мәлімдеуші бағалы қағаздар – бұл мәлімдеуші чектер, акциялар, облигациялар, салымдық анықтамалары, қоймалық анықтамалар және т.б.. Оларды сату және иесінің құқықтарын растауы үшін тек мәлімдеу керек.

Ордерлік бағалы қағаздар – оларды ұстаушылардың құқықтары сол қағаздың мәлімдеушісімен және сол сияқты аударып жазу белгілерінің сәйкестігімен расталады.

Атаулы бағалы қағазда ұстаушының аты міндетті болады[8].

Яғни, бағалы қағаздардың иемденушісіне байланысты олар атаулы, мәлімдеушісіне және ордерлік болып бөлінеді. Осылардың ішінде ең ыңғайлысы мәлімдеушісіне бағалы қағаздар болып табылады. Себебі ол нарықта еркін айналымға түсуі мүмкін және сату-сатып алу барысында қосымша шараларды қажет етпейді

Қаржылық бағалы қағаздар мемлекеттік және мемлекеттік емес субъектілермен эмиссияланады.

Мемлекеттік бағалы қағаздарға қазыналық вексельдер, қазыналық бондар, қазыналық міндеттемелер жатады. Мемлекеттік еместерге акциялар, облигациялар, қысқа мерзімді міндеттемелер, депозиттік сертификаттар жатады.

Бағалы қағаздармен операциялар жүргізуде коммерциялық банктерде мынандай құрылымдар ұйымдастырылады: ірілерінде – департамент немесе басқарма, орташаларында мен кішілерінде – инвестициялық немесе қор бөлімдері. Олар банктің инвестициялық саясатын банк есебінен, немесе клиент тапсырмасы бойынша жүргізеді, сол сияқты кәсіпорындардың, ұйымдардың,

ведомостволардың бағалы қағаздарын шығарып сата алады, клиенттің бағалы қағаздар портфелін сәйкес ақыға сақтап, басқарады.

Банктердің бағалы қағаздармен операциялары қорлық, коммерциялық, эмиссиондық, саудалық, сенімділік, кепілдік, гарантиялық түрде болады.

Бағалы қағаздар қозғалысы – акцияларды сату, немесе қарыз беру – бағалы қағаздар нарығын қалыптастырады. Бағалы қағаздар нарығының негізін құрайтын биржа – бағалы қағаздар айналымын ұйымдастыратын ерекше экономикалық институт. Биржа – бұл екінші реттегі нарық, бұнда бағалы қағаздармен сауда-саттық нәтижесінде халық шаруашылығы ауқымында қаржылық ресурстарды қайта бөлу, бағалы қағаздардың өтімділігінің жүзеге асады және бағалы қағаздарды қосымша шығару үшін жағдай жасалады. Бар акционерлік қоғамдардың, компаниялардың, банктердің бағалы қағаздың қосымша эмиссиялауы алғашқы нарықты қалыптастырады.

Бағалы қағаздар нарығы – бұл қаржылық нарықтың анағұрлым дамыған бөлігі, оған ақша және капитал нарықтары кіреді. Нарықта айналыста жүрген бағалы қағаздардың бағамдары төмендесе, сол сияқты бағалы қағаздарға деген қызығушылық та төмендейді[9].

Сонымен, банктер бірден-бір акциялардың (үлесті бағалы қағаздың) эмитенттерінің анағұрлым белсенділері болып табылады. Үлестік бағалы қағаздардың эмиссиясы қарыздық бағалы қағаздың эмиссиясымен салыстырғанда анағұрлым тиімді болып көрінеді.

Акцияларды орналастырудың нарықтық бағамына бағытталған жоғары бағасы алғашқы шығарылған акциялардың номиналдық құнсыздануымен байланысты иелерінің инфляциялық шығындарын өтей алмайды. Банк акцияларының қор биржасындағы бағамының динамикасы ұзақ мерзімді және орта мерзімді болашақта инфляция қарқынын компенсациялауды жүзеге асырады. Ірі банктердің акцияларының бағамы, тіпті, екі номиналдан аспаған. Акция ұстаушылардың мүдделерін қорғау банкі активтерін жыл сайын қайта бағалауға, сондай-ақ бұрынғы акционерлер арасында үлестірілетін жаңа акциялар шығаруға мүмкіндік береді.

Қазіргі уақытта қарыздық міндеттемелер нарығының дамуына жақсы жағдай жасалған. Бірақ, бұл депозиттік және жинақ сертификаттарына, вексельдерге қарағанда, облигацияларға анағұрлым аз қатысты. Себебі, облигацияларды шығару банктермен қарыздық міндеттемелерді шығарумен салыстырғанда заңмен қатаңырақ бақылананды.

Ал, депозиттік және жинақ сертификаттарының нарығы жеткілікті мөлшерде ауқымды және бәсекелес болып табылады. Бірақ, сертификаттардың екінші реттік айналысы іс жүзінде дамымаса да, алғашқы орналастыру шегінде олар орташа табысты тұрақты бағалы қағаз ретінде үнемі сұраныста болады және сатып алушы үшін біршама қолайлы.

Банктердің үлкен қызығушылығы вексель айналысымен байланысты. Банктік вексель ақша сертификатының барлық қасиеттеріне ие. Оның артықшылығы – ол тауарлар мен көрсетілген қызметтер үшін төлем құралы ретінде пайдаланылады.

Коммерциялық банктер пайда табу үшін басқа эмитенттердің бағалы қағаздарымен сауда-саттық операцияларды жүргізеді. Берілген операциялар бірнеше қызметтерді атқара алады: олар өтімділігі жоғары табысты активтерді қалыптастыру құралы бола алады. Бұл операциялардың басқаша тағайындалуы алыпсатарлық табыс алу. Бағалы қағаздар нарығының бағалық конъюктурасы алыпсатарлық операциялар үшін қолайлы болып келеді. Банктер комиссиялық төлемақы үшін бағалы қағаздарды сақтайды, олардың есебін жүргізеді және бағалы қағаздармен басқа да депозиттік қызметтерді көрсетеді.

Батыс елдердің бір қатарында қазіргі несие жүйесінде инвестициялық банктер өздерінің дамуын алды. Батыс елдердің инвестициялық банктердің пайда болып, басқа банктерден бөлінуіне еңбек бөлінісі және несие аясындағы мамандану әкелді.

Инвестициялық банктердің негізгі қызметі -ұзақ мерзімді ссудалық капиталды мобилизациялау және оны қарыз алушыларға акцияларды, облигацияларды және орналастыру арқылы, қарыздық міндеттемелердің басқа түрлері арқылы беру.Әр ірі фирма, корпорация әдетте өзінің инвестициялық банкісімен жұмыс істейді және сол банктің қызметін пайдаланады.

Қазіргі инвестициялық банктердің екі түрі қызмет етеді:

1.Бірінші типті инвестициялық банктер.

2.Екінші типті инвестициялық банктер[11].

Мұндағы бірінші типті инвестициялық банктер тек бағалы қағаздарды орналастыру және сатумен айналысады. Ал екінші типті инвестициялық банктерге келетін болсақ олар ұзақ мерзімді несиелеумен айналысады.

Батыс Еуропаның континенталды елдеріне және дамушы елдерге негізінен осы атап кеткен екінші типті инвестициялық банктер тән.Бірінші банктер XIX ғасырдың бірінші ширегінде жауапкершілігі шектелген серіктестіктер формасында құрылған болатын. Инвестициялық банктер аса тез дамуы XX ғасырдың 20-шы жылдарында байқалады.

Инвестициялық банктердің пайда болуын негізінен мемлекеттің бағалы қағаздарын орналастырумен байланысты деп көрсетеді. Кейіннен ұйымдастырудың акционерлік формасының пайда болуымен олар үлкенкомпаниялар мен корпорациялар үшін олардың акциялары мен облигацияларын орналастыру арқылы ақша қаражаттарын мобилизациялайды, жаңа компанияларды құруда, қайта құруда, біріктіруде белсенді қатысады, сонымен қатар мемлекеттік биліктің барлық деңгейінің мемлекеттік бағалы қағаздарын орналастырады, оның ішінде орталық үкіметтің бағалы қағаздарынан бастап, жергілікті әкімшіліктің бағалы қағаздарына дейін орналастырады.

Бірінші типті инвестициялық банктер соңғы кезде көбінесе корпоративті секторлардың бағалы қағаздарымен операцияларды жиі жүргізеді. Мұндай банктер акциялар мен облигацияларды орналастыру арқылы өндіріс, транспорт және сауда кәсіпорындарының ақша қаражаттарын алуда делдал ретінде қатысады.

Бірінші типті инвестициялық банктер капиталды тарту, бағалы қағаздар нарығында қызмет көрсету бойынша бірқатар функцияларды атқарады:

Акциялар мен облигацияларды қайта орналастырумен айналысады;

Халықаралық бағалы қағаздарды еуровалюта нарығында орналастыруда делдал болады;

Корпорацияларға инвестициялық стратегияның сұрақтары бойынша және бухгалтерлік есеп пен есеп беру жөнінде кеңестер береді[12].

Сөйтіп, қазіргі кезде бұл банктерсіз бағалы қағаздарды сату өте қиынға түседі. Көптеген компаниялар инвестициялық банктердің көмегінен ұзақ мерзімді ақша қаражаттарын ала алмаған болар еді. Кейбір мемлекеттердің қазіргі тәжірибесінде мұндай банктер компанияның бағалы қағаздарын орналастырумен айналыспасада, компаниялар құрылып қызмет ете алмайды. Осындай елдердің қатарына келесі елдерді мысалға келтіруге болады: Канада, Ұлыбритания, Австралия, Америка Құрама Штаттар.

Екінші типті инвестициялық банктер соғыстан кейінгі . Батыс Еуропаның экономикасын қалпына келтіруде және дамушы елдердің салаларын құруда үлкен рөл атқарды. Осыған байланысты келесі бірқатар елдерді ерекше бөліп көрсеткен дұрыс болады: Франция, Италия, Испания, Португалия, Скандинавия елдері. Аталған елдерде аралас және мемлекеттік инвестициялық банктер өндірісі ұзақ мерзімді несиелеудің және онда жаңа салалардың құрылуының жоғары деңгейін қамтамасыз етті. Аралас және мемлекеттік типтегі инвестициялық, әлеуметтік экономикалық даму бағдарларын және экономиканы тұрақтандыру жоспарларын іске асыруға белсенді қатысты[13].

Ал қазіргі кезде бұл инвестициялық банктер ссудалық капитал нарығында әртүрлі операцияларды жүргізеді: заңды және жеке тұлғалардың жинақтарын аккумуляциялайды, орта және ұзақ мерзімді несиелеу жүргізеді, жеке және мемлекеттік бағалы қағаздарға салымдар жасайды, әртүрлі қаржылық қызметтерді дамытады.

Дамушы мемлекеттердегі мұндай инвестициялық банктер негізінен 1960 жылдары олар саяси тәуелсіздік алғаннан кейін пайда болды. Бұл банктерді құруға дамыған елдердің банктерді белсенді қатысты. Дамушы елдердің инвестициялық банктері орта және ұзақ мерзімді несиелеумен, бағалы қағаздармен операциялармен айналысады. Сонымен қатар, бірқатар елдердің бірінші типті және екінші типті инвестициялық банктердің операцияларын қатар асыратын банктер қызмет етуде.

Көптеген елдерде инвестициялық банктердің қызметін басқа да қаржылық-несиелік мекемелер немесе коммерциялық банктер атқарады.

Ұлттық нарықпен салыстырғанда шетелдік нарықтың артықшылықтары мен кемшіліктері:

инвесторлардың ауқымы әлдеқайда кеңірек;

халықаралық нарықтардың инвестициялық мүмкіндіктері көбірек;

серіктестердің, клиенттердің және жеткізушілердің арасында шетелде оңды бет-бейнесін қалыптастыру;

листингіні орналастыру мен қолдап отырудың құны жоғары;

негізінен тек ірі компаниялар үшін ғана орналастыру мүмкіндігі бар;

шетелдік мемлекеттердің талаптарын орындау қажеттігі;
қаржы кеңесшілері мен заң компаниялары көрсететін қымбат тұратын қызметтерді өте көп мөлшерде тарту;

шетелде кең ауқымды PR-науқанды өткізудің қажеттігі.

Коммерциялық банктердің инвестициялық қызметтен табатын кірістері, экономикалық факторлар мен ұйымдастырушылық жағдайларға байланысты болады, яғни мемлекеттің тұрақты дамыған экономикасы, өндіріс және қызмет саласындағы әртүрлі меншік түрлері, бағалы қағаздар және оның нарықтық субъектілерін дамыған рыногының болуы, бағалы қағаздарды шығару және оларды айналымға келтіріп реттейтін заңдылық актілер мен ережелердің дұрыс ұйымдастырылған жүйесі және бағалы қағаздардың жоғары сапалы топқа жататын түрлерін айналымға келтіру сияқты маңызды қызмет саласында шешуші роль атқарады.

Қазіргі кезде бұл банктерсіз бағалы қағаздарды сату өте қиынға түседі. Көптеген компаниялар инвестициялық банктердің көмегінсіз ұзақ мерзімді ақша қаражаттарын ала алмаған болар еді. Кейбір мемлекеттердің қазіргі тәжірибесінде мұндай банктер компанияның бағалы қағаздарын орналастырумен айналыса-сада, компаниялар құрылып қызмет ете алмайды.

Инвестицияны әлеуметтік салаға тартудың көрсетілген бағыттарынан басқа да істеріне кепілдік қоры, ипотекалық несиелендіру де инвестицияның тұрақты, уақыт талабына заңдық нысандар кұру жатады[14].

Сонымен, инвестициялық процесті пайда табу арқылы әлеуметтік тиімділікке жеткізетін процесс үрдісінде қарастыру керек. Инвестициялық іс-әрекетті, оның тиімділігінше экономикалық факторға кем әсер етпейтін әлеуметтік факторларды ескермей жасау мүмкін емес.

Сыртқы экономикалық қызметтің маңызды аспектісі - шетел инвесторларының қатысуы және республика экономикасын тұрақтандыру үшін шетел кредиттерін тарту[15].

Сонымен, бұл қаражаттар ұлттық шаруашылықтың құрылымын жетілдірудің басым міндеттерін шешу, рынокты тұтыну тауарларымен молайту және экспорттық әлуетті кеңейту үшін нысаналы әрі тиімді пайдаланылуы тиіс. Сыртқы кредиттерді қамтамасыз ету үшін алтын-валюта резервтері жасалған, олар сонымен бірге ұлттық валютаны да қамтамасыз етеді. Кредиттерді қамтамсыз етудің басқа нысаны экспорттық тауарлардың қорлары болып табылады.

Шетелдік инвестицияларды тарту үшін қажетті жағдайлар жасалуы тиіс:

1) шетелдік инвесторлардың қызметімен байланысты әкімшілік рәсімдерді ықшамдау: жұмыс істеу құқығына, ел ішінде жүріп-тұруға, кедендік және шекаралық бақылаудан өтуге рұқсаттар беру, рұқсатнама беру болып табылады.

2) елдің ұлттық мүдделері үшін қызмет түрлеріндегі басымды салық жеңілдіктерін және басқа жеңілдіктерді беру жеңілдетілген мөлшерлемелер, инвестицияларға немесе кредиттерге салықтық шегерімдер, жеңілдетілген баждар, жеделдетілген амортизация.

3) жерді, жылжымайтын дүние-мүлікті пайдалану құқығын қамтасыз ету, қызметкерлерді оқытуға субсидиялар беру;

4)пайда әкeтiлiмiнe үкiмeт кeпiлдiктерiн немecе оны қайтa кaпитaлдaндырудың жеңiлдeтiлгeн шарттарын беру[16].

Сөйтiп, жаңа қоғам өзiнiң соны өзгерiстерiн бiрге ала келетiнi белгiлi. Сол сияқты нарықтық экономика да бiздiң қоғамға инвестиция ұғымын ала кeлдi. Бұл өркениеттi әлемдe әлдeқашан қарым-қатынастың қалыптy заңдылығына айналып кеткeн ұғым болып табылады. Елiмiзгe кeлгeн шетeлдiк инвесторлар мұнай мен газ саласына көбiрек қаржы құйғаны мәлiм. Қазiргi уақытта да инвестицияның басым бөлiгi кең-қазба байлықтарын құрайды. Өз кезегiндe Қазақстанның сыртқы саясат саласындағы атқарып жатқан iргелi iстерi елiмiзгe шетeлдiк инвестицияның көптeп келуiнe жол ашып отыр. Оның сыртында елдiң iшкi саяси тұрақтылығы, экономикадағы реформаның бiрiздiлiкпен жүзеге асырыла бастауы сырттан келетiн қаржының тұрақтылығына мүмкiндiк бередi.

Шетел инвестициясы Қазақстанға не үшiн керек және қандай пайда келтiредi? Ipi инвестициядан алғашқы табысты ең кем дегендe үш-бес жылда ғана алуға болады. Қайтарым кезеңi бiрнеше жылға созылған Қазақстандағы инвестиция инвесторлар үшiн ешқандай қызықты емес, өйткенi олар қысқа мерзiмдi инвестицияларға мүдделi. Әлемнiң бұл ауданында өз нарығын кеңейткiсi келетiн компанияларға Қазақстан керек. Алайда Қазақстанның өзi де шетел инвестицияларын қажет етедi.

Бiрiншi кезекте, шетел инвестициялары бұрынғы мемлекеттiк кәсiпорындар үшiн берiк валюта әкеледi. Екiншiсi және шетел инвестициясымен ере келетiндерiң ең маңыздысы - технология мен кәсiпорын қызметкерлерiн оқыту. Оқытылған жұмысшылар жақсы жұмыс iстейдi де, жоғары жалақы алады. Оның үстiнe, оқытылған жұмысшылардың бизнесiн ашу үшiн жақсы мүмкiндiгi бар. Оқыту - кәсiпкерлер қатарынан көбеюiнe және шағын бизнестiң қанат жаюына өрiс ашады. Ақырында, қаншалықты қисыны байқалмаса да, инвестициясы елдiң тәуелсiздiгiн нығайтуға қызмет етедi, Дербес жекешелендiрудiң жобасындағы бiрiншi оқиға болған темекi комбинатын Филипп Морис компаниясының қолға алуы елге 300 млн. доллардың қолма-қол ақша қаражаты түрiндe, әрi инвестиция түрiндe келуiнe жол ашты. Сөйтiп, инвестициялар - Қазақстан экономикасының қозғаушы күшi екенiн ұғынуымыз керек.

ҚОРЫТЫНДЫ

Банктердiң инвестициялық қызметi деп - пайда табу мақсатында банктiң ресурстарын орналастыруға бағытталған активтiк операциялардың жиынтығы. Банктiң инвестициялық қызметi инвестициялық саясат көмегiмен жүзеге асырылады. Инвестициялық саясаттың негiзгi мазмұны қаражат жасау үшiн бiршама тиiмдi бағалы қағаздың түрлерiн анықтау, әр уақыт кезеңiнe инвестиция портфельдiң құрылымын оңтайландырудан тұрады. Банктердiң инвестициялық саясаты – банк қызметiнiң тұрақты жұмыс жасауын, нәтижелiгiн немесе пайдалығын, сондай-ақ өтiмдiлiгiн қамтамасыз ету мақсатында инвестициялар портфельiн басқару стратегияларын жасауға және iске асыруға бағытталған шаралар жиынтығы .

Коммерциялық банктердің инвестициялық қызметтен табатын кірістері, экономикалық факторлар мен ұйымдастырушылық жағдайларға байланысты болады, яғни мемлекеттің тұрақты дамыған экономикасы, өндіріс және қызмет саласындағы әртүрлі меншік түрлері, бағалы қағаздар және оның нарықтық субъектілерін дамыған рыногының болуы, бағалы қағаздарды шығару және оларды айналымға келтіріп реттейтін заңдылық актілер мен ережелердің дұрыс ұйымдастырылған жүйесі және бағалы қағаздардың жоғары сапалы топқа жататын түрлерін айналымға келтіру сияқты маңызды қызмет саласында шешуші роль атқарады. Мақаланы жазу барысында алға қойылған міндеттері орындалды:

коммерциялық банктердің инвестициялық қызметінің алатын орны анықталды;

банктердің инвестициялық қызметінің экономикалық ролі зерттелді;

банктердің инвестициялық қызметінің ұйымдастырылу ерекшеліктері және сипатты белгілеріне байланысты олардың жіктелуі қарастырылды;

банктердің инвестициялық қызметінің дамуын болжауда шетел банктерінің инвестициялық қызмет ерекшеліктері қарастырылды;

қазақстандық банктердің инвестициялық қызметінің мәселелері және оларды жетілдіру жолдары қарастырылды.

Жоғарыда аталған мақалада міндеттерін орындау арқылы мақсатына қол жеткізілді. Коммерциялық банктердің инвестициялық қызметінің ерекшеліктері, оның ұйымдастырылу тәртібі анықталды және нақты жағдайдағы коммерциялық банктердің инвестициялық қызметінің нәтижелілігі инвестициялық қызметі негізінде талданып, қазақстандық банктердің инвестициялық қызметінің даму жолдары қарастырылды.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

Бейсенбаев А.Б. «Инвестиция – дамудың алғышарты ретінде», Егемен Қазақстан, сәуір 2008

Сейтқасымов Ғ.С. «Ақша, несие, банктер», Алматы, 2011

Мақыш С.Б. «Ақша айналысы және несие», Алматы, 2014

Баймұратов О. «Қазақстан қаржы нарығы», Алматы, 2017

Ілияс А.Ә. «Төлем жүйесі: теория және практикасы», Алматы, 2017

Абленов Д.О. «Қаржылық бақылау және басқарушылық аудит теориясы, әдіснамасы, тәжірибесі», Алматы, 2007

Шөлейбай Б. «Банк ісіндегі тәуекел-менеджмент», Алматы, 2015

Ілиясов Қ.Қ., Құлпыбаев С. «Қаржы», Алматы, 2015

Тасмағамбетов Т.А., Омаров А.С. «Қаржы есебі», Алматы, 2008

Джемпеисова Г. И., Даулетханова Ж. Д. «Банк ісі», Өскемен, 2016

https://7kun.kz/kommertsialy-banktegi-arzhy-menedzhmenti/?utm_source=Mail.KZ&utm_campaign=Mail.KZ

Абдрахманова Г. Т.

Doctor of Economics, Professor, Academic School of Business and Management, Q University

Қарадосов Е. Н.

graduate students of the Finance Q University educational program

Электрондық банктік қызметтерді дамыту және олардың ұлттық экономиканың қажеттіліктеріне сәйкестігін бағалау

Abstract: The current stage of development of the banking sector in the context of increased competition and stagnation due to the pandemic is characterized by a change in the format of interaction between banks and their customers in the process of banking, an increased role of innovative IT technologies. This article is devoted to the study of modern features of the digital transformation of the Kazakh banking sector. Commercial banks are the main instrument in regulating financial and credit relations between legal entities and individuals. The development and improvement of services provided by commercial banks is of great importance primarily because with the transition from an administrative and command type of economy to a free market, the place of each individual citizen in the system of economic relations changes: he becomes the direct owner of the means of production and receives a greater degree of economic freedom. The realization of new economic rights and obligations creates the need for numerous banking services and transactions. The practical role of the banking system in the economy is determined by the fact that it manages the payment and settlement system in the state; carries out most of its commercial transactions through deposits, settlement operations and credit operations; along with other financial intermediaries, banks direct the savings of the population to firms and industrial structures.

The authors analyze the main performance indicators of the second-tier banks of the Republic of Kazakhstan, give an overview of the specifics of the functioning of the banking sector in the digital economy and the main problems arising in the course of their activities. It is determined that the development of digital technologies will take place in the direction of personalization of banking products and services, ensuring round-the-clock customer access to banking services; integration with partner companies in order to offer customers comprehensive solutions containing a range of financial and non-financial products and services. It has been established that the main problems for the Kazakh banking sector are the need for significant investments in the development, implementation of digital technologies, ensuring cybersecurity of banking systems and protection of personal data. By providing financial services, commercial banks provide the reproductive process with monetary resources, guaranteeing its continuity and coherence, and have the ability to influence the reproductive process in a certain way, adjust its proportions, pace, and scale.

Keywords: banking sector, STB, digitalization, digital technologies, innovative technologies

Андатпа: пандемия салдарынан бәсекелестік пен тоқырау құбылыстарының шиеленісуі жағдайында банк секторын дамытудың қазіргі кезеңі банк қызметін жүзеге асыру процесінде банктер мен олардың клиенттерінің өзара іс-қимыл форматының өзгеруімен, инновациялық IT-технологиялардың рөлінің жоғарылауымен сипатталады. Бұл мақала қазақстандық банк секторының цифрлық трансформациясының заманауи ерекшеліктерін зерттеуге арналған. Коммерциялық банктер заңды және жеке тұлғалар арасындағы қаржылық-несиелік қатынастарды реттеудің негізгі құралы болып табылады. Коммерциялық банктер көрсететін қызметтерді дамыту және жетілдіру, ең алдымен, үлкен маңызға ие, өйткені экономиканың әкімшілік-командалық түрінен еркін нарыққа көшу арқылы экономикалық қатынастар жүйесіндегі әрбір жеке азаматтың орны өзгереді: ол өндіріс құралдарының тікелей иесі болады және экономикалық еркіндіктің үлкен дәрежесін алады. Жаңа экономикалық құқықтар мен міндеттерді жүзеге асыру көптеген банктік қызметтер мен операцияларға деген қажеттілікті тудырады. Банк жүйесінің экономикадағы практикалық рөлі оның мемлекетте төлемдер мен есеп айырысу жүйесін басқаруымен анықталады; коммерциялық мәмілелердің көп бөлігі салымдар, есеп айырысу операциялары және несиелік операциялар арқылы жүзеге асырылады; басқа қаржы делдалдарымен бірге банктер халықтың жинақтарын фирмалар мен өндірістік құрылымдарға бағыттайды.

Авторлар Қазақстан Республикасының екінші деңгейдегі банктері қызметінің негізгі көрсеткіштерін талдайды, цифрлық экономика жағдайында банк секторының жұмыс істеу ерекшелігіне және олардың қызметі процесінде туындайтын негізгі проблемаларға шолу береді. Цифрлық технологиялардың дамуы банктік өнімдер мен қызметтерді дербестендіру, клиенттің банктік қызметтерге тәулік бойы қол жеткізуін қамтамасыз ету; клиенттерге қаржылық және қаржылық емес өнімдер мен қызметтердің спектрін қамтитын кешенді шешімдерді ұсыну мақсатында серіктес компаниялармен интеграциялау бағытында жүретіні айқындалды. Қазақстандық банк секторы үшін негізгі проблемалар цифрлық технологияларды әзірлеуге, енгізуге, банк жүйелерінің киберқауіпсіздігін қамтамасыз етуге және дербес деректерді қорғауға елеулі инвестицияларға қажеттілік болып табылатыны анықталды. Қаржылық қызметтерді көрсете отырып, коммерциялық банктер көбею процесін ақшалай ресурстармен қамтамасыз етеді, оның үздіксіздігі мен үйлесімділігіне кепілдік береді және көбею процесіне белгілі бір жолмен әсер ету, оның пропорцияларын, қарқынын, ауқымын түзету қабілетіне ие.

Түйінді сөздер: банк секторы, ЕДБ, цифрландыру, цифрлық технологиялар, инновациялық технологиялар

Аннотация: Современный этап развития банковского сектора в условиях обострения конкуренции и стагнационных явлений вследствие пандемии характеризуется изменением формата взаимодействия банков и их клиентов в процессе осуществления банковской деятельности, повышением роли инновационных IT-технологий. Настоящая статья посвящена исследованию современных особенностей цифровой трансформация казахстанского

банковского сектора. Коммерческие банки являются главным инструментом в регулировании финансово-кредитных отношений между юридическими и физическими лицами. Развитие и совершенствование услуг, оказываемых коммерческими банками, имеет большое значение прежде всего потому, что с переходом от административно-командного типа экономики к свободной рыночной, изменяется место каждого отдельного гражданина в системе экономических отношений: он становится непосредственным собственником средств производства и получает большую степень экономической свободы. Реализация новых экономических прав и обязанностей порождает потребность в многочисленных банковских услугах и операциях. Практическая роль банковской системы в экономике, определяется тем, что она управляет в государстве системой платежей и расчетов; большую часть своих коммерческих сделок осуществляет через вклады, расчетные операции и кредитные операции; наряду с другими финансовыми посредниками банки направляют сбережения населения к фирмам и производственным структурам.

Авторами анализируются основные показатели деятельности банков второго уровня Республики Казахстан, дается обзор специфики функционирования банковского сектора в условиях цифровой экономики и основных проблем, возникающих в процессе их деятельности. Определено, что развитие цифровых технологий будет происходить в направлении персонализации банковских продуктов и услуг, обеспечения круглосуточного доступа клиента к банковским услугам; интеграции с компаниями-партнерами в целях предложения клиентам комплексных решений, содержащих спектр финансовых и нефинансовых продуктов и услуг. Установлено, что основными проблемами для казахстанского банковского сектора является потребность в значительных инвестициях в разработку, внедрение цифровых технологий, обеспечение кибербезопасности банковских систем и защиты персональных данных. Оказывая финансовые услуги, коммерческие банки обеспечивают воспроизводственный процесс денежными ресурсами, гарантируя его непрерывность и слаженность, и обладают способностью определенным образом воздействовать на воспроизводственный процесс, корректировать его пропорции, темпы, масштабы.

Ключевые слова: банковский сектор, БВУ, цифровизация, цифровые технологии, инновационные технологии

Цифровизация – общемировой тренд. Казахстан готов к цифровизации. Банки перешли к обслуживанию клиентов в онлайн-режиме в формате 24/7/365. Теперь, чтобы открыть банковские счета, платежные карточки, депозиты, получать кредиты, не обязательно приходить в филиал - офис банка. Услуги предоставляются в онлайн-формате. Для этих целей в ряде банков применяются биометрические технологии: распознавание голоса, сканирование лица на основании фотографии или видеоизображения. Сегодня практически каждый банк страны имеет своё мобильное приложение. При этом ожидаемо наиболее развиты в этом продукты крупнейших БВУ. Так, в рейтинге популярных мобильных приложений Google Play в секторе «Финансы» за

январь–март текущего года лидерами стали мобильное приложение от Kaspi.kz, приложение Jusan от Jusan Bank и приложение Halyk Homebank от Halyk Bank.

Мобильный банкинг в Казахстане стал неотъемлемой частью всей финансовой системы страны. По итогам первого полугодия 2023 года количество активных пользователей онлайн-сервисов банков перевалило за 22 миллиона. Команда Ranking.kz изучила рейтинги популярности мобильных приложений в категории «Финансы» с учётом данных Google Play и Apple App Store. Рейтинг популярности приложения для любой выбранной страны и категории основан на совокупности текущих установок и активных пользователей за 28-дневный период. Начнём с Google Play. По состоянию на 1 декабря 2023 года первое место в рейтинге сохранило «Kaspi.kz суперприложение». Помимо рекорда популярности, по данным Google Play, приложение было скачано более 10 млн раз, что также является абсолютным рекордом. Кроме того, оценка приложения составила 4,7 балла из 5, что также является лучшим показателем среди топовой десятки. На втором месте по популярности расположилось мобильное приложение Halyk Kazakhstan. Его также скачали за всё время более 10 млн раз, однако оценка приложения составила всего 2,9 балла. Замыкает тройку лидеров приложение B-Bank от Bereke Bank. Приложение получило в Google Play оценку 4,2 балла, количество скачиваний пока составляет чуть более 500 тыс. Далее рассмотрим рейтинг самых популярных мобильных приложений в Apple App Store. Тут ситуация аналогичная. Лидирует в рейтинге также «Kaspi.kz суперприложение». Сервис не предоставляет информацию по количеству скачиваний, однако оценка приложения имеется: 4,9 балла из 5, максимальный показатель среди приложений сегмента. Второе место также досталось Halyk Kazakhstan с оценкой 3 балла. Замыкает топ-3 и здесь B-Bank с оценкой 4,5 балла.

В первую пятёрку также вошли мобильные приложения BCC.KZ и Jusan.

Лидерство этих банков закономерно: именно они в последние годы предпринимали множество мер для развития своих приложений, постоянно улучшая сервисы. Обновления происходят систематически. Так, скажем, недавно своё мобильное приложение обновил Jusan Bank. Полностью обновлён дизайн и улучшен функционал, повышено удобство использования.

Вопросы дальнейшего развития банковской деятельности в Казахстане на современном этапе остаются весьма актуальными в силу ряда причин и факторов. Однако, как показал вышеприведённый анализ, текущее состояние банковского сектора оставляет желать лучшего. Несмотря на солидные вливания в капитал банков второго уровня со стороны государства говорить о переломном периоде в сторону стабилизации преждевременно. На наш взгляд, многие меры, принимаемые по повышению финансовой устойчивости и стабильности банковской деятельности, носили краткосрочный характер и принимались уже как бы вдогонку свершившихся событий, а не искореняли их причины. Хотя ради справедливости надо сказать, что еще в 2017 году была принята третья Концепция развития финансового сектора Республики Казахстан до 2030 года (далее – Концепция), в которой были определены цели и задачи, а также основные принципы и общие подходы развития банковского

сектора, направленные на повышение финансовой устойчивости и конкурентоспособности в изменяющихся условиях развития экономики. Данная Концепция определяет общие направления развития банковской деятельности в целях достижения желаемого состояния банковского сектора в будущем. Также надо отметить, что в посткризисный период в РК был принят ряд законов, нормативных актов, постановлений Нацбанка РК по дальнейшему совершенствованию банковской деятельности, а также меры по обеспечению финансовой стабильности.

Поэтому основными направлениями в рамках задачи повышения эффективности финансового сектора в условиях экономической интеграции и глобализации определено повышение эффективности банковской деятельности и её роли в «перезагрузке» финансового рынка, а также модернизации и цифровизации экономики страны. С другой стороны, на наш взгляд фактор неопределённости влияет на выполнение этих программных документов, так как предугадать все возможные события и риски на финансовом рынке, и особенно в банковском секторе невозможно. Так как сугубо к внутренним и традиционным факторам и рискам прибавляются внешние, не только экономические, но и политические. К примеру, введение санкций в отношении России, снижение мировых цен на нефть и газ, ограничения в торговле и другие тоже могут оказывать опосредованно влияние на банковскую деятельность и соответственно на экономику нашей страны.

Это будет, на наш взгляд, будет осуществляться по следующим направлениям:

1 Повышение минимальных размеров собственного и уставного капитала для банков приведёт к консолидации банковской деятельности. А это в свою очередь должно привести к повышению эффективности банковской деятельности. Так как низкое соотношение активов банковской системы и объёма номинального ВВП не позволяет банкам участвовать в финансировании крупных проектов в экономике страны. А модернизация экономики нуждается в крупных и долгосрочных кредитах. Поэтому предполагается формирование так называемых «банков-чемпионов», как на основе системообразующих банков через качественный рост их активов по абсолютной величине, так и путём стимулирования эффективных средних банков к созданию синдикатов с отечественными и зарубежными банками-партнёрами. Однако, как правильно подчёркивается в данном документе необходимо также развитию группы средних банков, а не крупнейших банков. Поскольку данная группа средних банков может быть представлена в количестве до 20 банков из 28 действующих банков и представлена как казахстанскими банками, так и дочерними организациями зарубежных банков. При этом преследуется цель, что группа средних банков будет в основном предоставлять весь спектр банковских услуг как для корпоративного сектора, так и населения в условиях возрастающей банковской конкуренции.

Развитие крупнейших банков как системообразующих банков должно идти в соответствии с их самостоятельной диверсифицированной стратегией деятельности, но при этом должны учитываться и отслеживаться возможные

риски, так как они обслуживают крупных клиентов – потребителей большого круга финансовых услуг. Так как системообразующие банки в случае неэффективной банковской деятельности в условиях рыночных отношений могут привести к системному кризису не только в банковском секторе, но и на финансовом рынке в целом.

Усилению конкурентоспособности в банковском секторе будет способствовать модернизация и цифровизация экономики, так как интеграция в цифровую экосистему позволит поднять на качественно новый уровень банковских услуг путём использования новых мобильных технологий и других интернет-технологий. Так как в целом банковское сообщество по-прежнему играет роль экспериментальной площадки по апробации и внедрению новых технологий, позволяющих ускорять процессы взаиморасчётов между различными субъектами рынка. Коммерческие банки заинтересованы в развитии инноваций, IT-систем, так как почти 90% банковских операций проходят в онлайн-режиме.

Усиление конкурентоспособности в банковском секторе и повышение качества современных банковских услуг также необходимо в рамках международной интеграции и создании единого финансового рынка стран-участниц ЕЭП.

Для этого на современном этапе в условиях рыночных отношений необходимо усиление деятельности Национального банка РК как главного мегарегулятора страны, а именно в части:

решение задачи по скорейшей расчистки балансов банков второго уровня от так называемых «плохих», проблемных кредитов;

усиление контроля за акционерами банков и обеспечению докапитализации за их счёт, а не государства;

в своей деятельности главный мегарегулятор должен перейти от формального контроля и надзора к риск-ориентированному надзору. То есть это означает, что Нацбанк РК должен принимать предупредительные меры к банкам-нарушителям, а не в догонку свершившимся фактам, когда спасать ситуацию сложно, а иногда уже и невозможно;

необходимо в корне изменить ситуацию с обеспечением фондирования банков в тенге, особенно в части средне- и долгосрочного фондирования. Так как привлечения внешних источников в условиях повышения рыночных отношений на финансовых рынках не предвидится;

помимо вышеперечисленных задач перед Нацбанком РК в условиях вхождения на единый финансовый рынок стран – участниц ЕЭП стоит работа по гармонизации, разработке единых стандартов по регулированию и надзору за банковской деятельностью. Это касается таких вопросов как сохранение на высоком уровне требований по минимальным размерам уставного и собственного капитала для банков, установление требований к нормативам достаточности капитала банков, адекватных специфическим для экономики и финансовой системы рискам и поддержанию конкурентоспособности банков;

полный переход на стандарты Базель III с учётом специфики структуры банковских систем стран-участниц ЕЭП.

Так повышенная капитализация казахстанских банков к периоду завершения процесса перехода на стандарты Базель III будет вызывать большее доверие депозиторов, послужит положительным фактором при оценке инвесторов и рейтинговых агентств и, соответственно, будет влиять на стоимость привлечения фондирования.

В условиях рыночных отношений на финансовых рынках необходимо развивать исламское финансирование и банкинг как альтернативный традиционной банковской деятельности с использованием исламских финансовых инструментов. Тем более вступление Республики Казахстан в ВТО в 2018 году позволило открыть доступ отечественного рынка для стран-членов ВТО, имеющих развитую исламскую банковскую систему. Так как развитие исламского банкинга будет способствовать привлечению эмитентов и инвесторов, осуществляющих свою деятельность в соответствии с принципами исламского финансирования, на отечественный рынок ценных бумаг. Доля исламских банков должна составить 3-5 % от объёма активов банковской системы Республики Казахстан.

Реализация задач, определённых в Концепции развития финансового сектора Республики Казахстан до 2030 года, создадут основу для качественного развития сегментов финансового рынка после 2020 года в условиях открытия «финансовых границ» в рамках ВТО и создания общего финансового рынка на территории ЕЭП. Будет обеспечен доступ к финансовым услугам широкого круга потребителей, повышение их финансовой грамотности, защищённость интересов и сохранность сбережений участников финансового рынка. Всё это обеспечит дополнительные условия для вхождения Республики Казахстан в число 30-ти самых развитых стран мира. Согласно данным этой Концепции к 2020 году планируется к 2020 году достичь следующих целевых ориентиров: активы банков составят не менее 80% от ненефтяного ВВП, ссудный портфель – не менее 60% от ненефтяного ВВП, что предполагает расширение их участия в финансировании экономики, особенно в государственных программах развития. Данные значения оцениваются как минимально необходимые для ограничения масштабной экспансии зарубежных банков на казахстанский рынок, сохранения отечественной финансовой системы и снижения потерь отечественных банков от полной либерализации доступа на неё иностранных финансовых институтов. Поэтому здесь возникает и другая задача – обеспечение финансовой стабильности и устойчивости отечественных банков в конкурентной борьбе с дочерними филиалами иностранных банков, доля которых составляет 50% в структуре банковского сектора РК.

Однако на наш взгляд в условиях рыночных отношений есть риск не достижения целевых ориентиров по банковскому сектору, что связано, прежде всего, с масштабными заимствованиями крупных отечественных предприятий, особенно с государственным участием, и институтов развития на внешних рынках. В результате отечественная банковская система остаётся востребованной только для малого и среднего бизнеса и населения, потенциал которых не позволит существенно повысить активность банков без надувания «мыльного пузыря». А для модернизации экономики требуются крупные

отечественные банки, обладающими достаточными ресурсами для предоставления кредитов экономике. Всё это обеспечит дополнительные условия для вхождения Республики Казахстан в число 30-ти самых развитых стран мира.

В условиях сокращения фондирования и увеличения его стоимости, снижения потребительского спроса и дефицита рентабельных проектов банковский бизнес стал менее эффективным в процессе кредитования реального сектора экономики. В период кризисных явлений государство заинтересовано в поддержке банков в целях обеспечения устойчивости всей финансовой системы и экономики. Не своевременное принятие данных мер может снизить доверие к банкам, как экономическим посредникам, что необходимо для обеспечения стабильности экономики.

Решение этих проблем позволит обеспечить полноценное кредитование экономики со стороны банков. Оздоровление банковского сектора для многих участников может стать болезненным процессом, так как потребует дополнительных вложений со стороны акционеров, либо консолидации с другими игроками. Сейчас в секторе сложилась такая ситуация, что некоторые банки не могут выполнять свои классические функции по кредитованию.

Государственные меры по обеспечению финансовой устойчивости банковского сектора осуществляются по трём основным направлениям:

изменение регуляторной и надзорной среды для повышения качества и оперативности надзорного реагирования с переходом формализованного надзора на риск-ориентированный надзор;

оздоровление системообразующего банка;

меры по докапитализации крупных банков.

Критерием для банков, желающих стать участниками Программы, было наличие собственного капитала не менее 45 млрд тенге и солидарное участие акционеров.

Программа оздоровления банковского сектора Казахстана предусматривала государственную поддержку крупных банков, имеющих социальное значение для финансовой системы и экономики страны. Базовым принципом государственной поддержки будет являться солидарное участие государства в лице Национального Банка и акционеров банков. Нацбанк РК за счёт собственных средств обеспечит предоставление банкам долгосрочного займа при условии докапитализации со стороны акционеров банков. Эти меры необходимы, поскольку сегодня в финансово-кредитном секторе Казахстана наблюдаются процессы объединения банков.

Первое направление Программы основано на принципе солидарной ответственности акционеров банков, согласно которому банки заключат с Национальным Банком индивидуальные планы рекапитализации о поэтапной (в течение 2-х лет) докапитализации банка со стороны акционеров. Масштабы поддержки будут определены индивидуально с каждым банком и зависят от потенциальных убытков банков и способности акционеров докапитализировать банк.

Второе направление Программы связано с закреплением на законодательном уровне требований по оперативному контролю и применению риск-ориентированного надзора, усилению ответственности аудиторских организаций и оценочных компаний. Усиление регуляторно-надзорных функций Национального Банка будет направлено на повышение требований к качеству активов банков, к проведению сделок со связанными лицами, к залоговому обеспечению, на унификацию подхода по оценке провизий, а также на ужесточение регулирования деятельности аудиторских компаний и оценщиков на финансовом рынке.

Программа оздоровлению банковского сектора РК позволила Нацбанку провести работу по расчистке балансов банков от «токсичных» активов. Предусмотрена обязательная независимая комплексная оценка качества активов банков – стресс-тестирование. Качество портфелей банков это один из ключевых моментов, от которых зависит будущее финансового рынка страны и его участников. Эта оценка необходима как для инвесторов, так и для депозиторов, которые должны понимать, что ситуация в конкретном банке, помимо того, что он выполняет нормативы, обладает лицензией регулятора – ситуация в этом банке не вызывает опасений, и для этого нужен дополнительный, скажем так, независимый взгляд на этот вопрос. Результатами были обеспечение финансовой стабильности, увеличение кредитования экономики на сумму не менее 300 млрд тенге ежегодно, обеспечение финансовой стабильности за счёт увеличения капитализации банковского сектора.

В целях последовательного оздоровления и углубления финансового сектора Казахстана необходимо преодоление одной из проблем, в частности, многолетней уязвимости казахстанских банков.

Перспективным направлением развития банковской системы Казахстана будет активное привлечение банков второго уровня к реализации государственных программ через государственно-частное партнёрство и прямое софинансирование проектов индустриально – инновационного развития. На будущее банковского сектора Казахстана оказывает влияние развитие событий на международном рынке и развитие единого экономического пространства (ЕЭП) в союзе с Россией и Беларусью. Соответственно, повышение конкурентоспособности и устойчивости банков второго уровня остаётся приоритетной задачей государства.

В современных условиях банки второго уровня играют важную роль в процессе экономических преобразований. Банк в процессе работы совершает определённые операции и сделки, направленные на удовлетворение потребностей клиентов в банковских услугах и обеспечение своей деятельности как хозяйствующего субъекта. От эффективности их работы в значительной степени зависит успех в развитии реального сектора экономики. БВУ переориентировались в сегмент малого и среднего бизнеса, чему также способствуют различные государственные программы по поддержке субъектов малого и среднего бизнеса, благодаря которым банки обеспечиваются необходимым фондированием в условиях финансовой глобализации.

Банки ещё недостаточно эффективно проводят политику в области перераспределения ресурсов в экономике, чтобы удовлетворить спрос экономических агентов на кредиты. Кредитование отраслей экономики недостаточно сбалансированно, качество ссудного портфеля низкое, в основном кредитуются непроизводственная сфера. В последние годы казахстанские банки все больше ориентировались на предоставлении краткосрочных высокодоходных и высокорискованных потребительских кредитов, что может привести к высоким кредитным рискам, если экономическая ситуация будет ухудшаться.

Но меры, принимаемые Национальным банком РК, направлены на сокращение неработающих кредитов, наличие которых показывает низкий уровень риск – менеджмента в банках, невысокий профессионализм топ – менеджеров. Кредиты распределяются неэффективно: в основном на непроизводственную сферу, торговлю, строительство различных торгово – развлекательных центров, где не создаётся конечный продукт и не увеличивается реальный ВВП.

Проверка качества банковских активов (AQR), проводимая Национальным банком РК с 1 августа 2022 года для завершения процесса оздоровления банковского сектора, определяет независимую оценку по международным стандартам 14 БВУ с местным и иностранным участием, по итогам которой будет составлен специальный план мероприятий на ближайшие 2-3 года.

С учётом введённого риск-ориентированного надзора и проведённой оценки качества активов, будут реализованы новые подходы по обеспечению стабильности и развития банковской системы Казахстана. В рамках пруденциального регулирования Национальным банком РК будут повышены требования к собственному капиталу банков при предоставлении беззалоговых потребительских кредитов. Это будет дестимулировать банки к проведению агрессивной кредитной политики.

Согласно мнению сотрудников МВФ, несмотря на поддержку со стороны государства, банковский сектор страны остаётся слабым, с высокой долей необслуживаемых кредитов. МВФ поддерживает проведение внешней оценки качества активов средних и крупных банков, что является ключевым инструментом по оценке достаточности капитала. Это позволит определить дальнейшие действия и должно заложить основу давно ожидаемого укрепления банковского сектора.

Потребуется принять комплексные меры по обеспечению устойчивости балансов банков, а также рентабельности и стабильности их операций. В ходе оценки качества активов может быть выявлена необходимость дополнительной капитализации; любая государственная поддержка должна предоставляться только системообразующим и жизнеспособным банкам при условии участия действующих акционеров и, по мнению сотрудников МВФ, из средств бюджета (а не НБ РК). По мнению МВФ, проведённая переоценка стоимости приобретённых активов могут способствовать активизации реализации активов государственным Фондом проблемных активов.

Рост непроцентных доходов за счёт транзакционного бизнеса, а также развитие финтех направления банков (digital bank) позволят покрыть невысокие результаты кредитования. Однако, не всем банкам необходим полный переход в digital. Большинство банков по своей природе классические банки и останутся ими. Всегда будет спрос на кредитные продукты и депозиты, а транзакционный бизнес может идти как дополнение. Остаётся категория клиентов, которые хотят физически прийти в банк и получить консультацию от менеджера, а не через приложение. Классическим банкам необходимо не отставать от трендов цифровизации в конкурентной борьбе за клиентов.

Исходя из вышеизложенного, можно сказать, что одним из факторов снижения влияния рыночных отношений на банковскую деятельность на современном этапе является цифровизация и модернизация банковских услуг и операций, внедрение инновационных технологий и цифровых сервисов в банковскую отрасль. Цифровизация банковских услуг будет отвечать выполнению банковскими учреждениями всех своих функций как финансовых посредников в экономике и соответственно способствовать её модернизации. Так как обслуживание клиентов как физических, так и юридических будет осуществляться по следующим направлениям:

- путем расширения каналов и способов взаимодействия с клиентами через Интернет и мобильные устройства;

- использование системы дистанционного банкинга посредством интернет банкинга и мобильных банковских приложений для обслуживания клиентов;

- проведение платежей юридических лиц и физических лиц через дистанционные каналы без надобности посещать офисы банков и переходом на безбумажное обслуживание;

- постепенный переход к обслуживанию клиентов в онлайн режиме в формате 24/7/365, то есть 24 часа, 7 дней в неделю, 365 дней в году;

- для идентификации клиентов применяются платформы мобильных платежей нового поколения, позволяющей проводить платежи с использованием мобильного устройства в режиме реального времени, в том числе по номеру мобильного телефона между гражданами, при этом обеспечивается доступность, быстрота, удобство в применении, отпадает необходимость в содержании дорогостоящей стационарной инфраструктуры для организации приёма платежей.

Цифровизация и модернизация банковской деятельности способствует и модернизации самой экономики, о чем свидетельствуют следующие факты:

- ежедневно в стране через системы цифрового банкинга проводится более 400 тыс. безналичных транзакций населения на сумму около 6 млрд. тенге;

- 70% финансовых транзакций субъектов бизнеса также проводятся посредством электронных (дистанционных) банковских сервисов;

- объёмы операций через системы Интернет и мобильного банкинга превышают объёмы безналичных платежей через POS-терминалы;

- реализуется ряд интеграционных процессов по реализации доступа банков к информации об административных штрафах, налоговой задолженности и задолженности по социальным платежам и иной информации

в системах госорганов для реализации автоматического учета и исполнения платежей;

наряду с возрастанием количества безналичных платежей с платёжными карточками, наблюдается рост количество операций с электронными деньгами;

активно идёт процесс формирования новой цифровой экосистемы финансовых услуг запущен сервис для онлайн открытия юридическими лицами банковского счета и заключения договора обязательного страхования на этапе их государственной регистрации через портал электронного правительства, т.е. вновь создаваемое юридическое лицо в рамках одной электронной процедуры может пройти государственную регистрацию, открыть банковский счет по своему усмотрению в одном из банков второго уровня, предлагающем такой сервис, и застраховать своих работников;

возможности дистанционного получения финансовых услуг внедрение механизма удалённой идентификации клиента позволит расширить охват банковскими сервисами население, в том числе, проживающих в отдалённых районах Казахстана;

в целях развития цифровой финансовой инфраструктуры и оптимизации обслуживания клиентов Национальный Банк Казахстана совместно с банковским сообществом реализует переход на электронное взаимодействие финансовых организаций с государственными органами для автоматизации процесса оказания как финансовых, так и государственных услуг, внедрение механизма удалённой идентификации клиентов, создание инфраструктуры для быстрых, моментальных платежей и ряд других инфраструктурных мер, в том числе, направленные на создание в перспективе открытой экосистемы электронных финансовых услуг. В частности, со стороны всех банков реализован сервис по направлению уведомлений в государственные органы о принятых платежах в бюджет в течение 15 минут с момента инициирования оплаты для оперативного оказания государственных услуг;

для организации системы моментальных (быстрых) платежей активно проводится работа по внедрению нового расчётно-клирингового механизма для банков в части обеспечения проведения платежей и переводов денег между клиентами различных банков в моментальном режиме по упрощённому идентификатору – номеру мобильного телефона с использованием различных дистанционных каналов банковского обслуживания. Это способствует расширению спектра оказываемых финансовыми организациями цифровых услуг.

Для бизнеса важно определить цифровые тренды, вокруг которых будет строиться рынок. Изучив опыт мировых рынков и компаний, мы определили глобальный диджитал-контекст на нынешнюю декаду:

Новые бизнес-модели. Границы между отраслями стремительно размываются — банки разрабатывают hardware-устройства и создают экосистемы, маркетплейсы запускают собственные банки и страховые компании, создают сервисы заботы о здоровье.

Дефицит диджитал-кадров. К 2025 году он в глобальном масштабе может составить составит 17 млн ИТ-специалистов.

Скорость развития технологий. Каждая следующая технология развивается быстрее предыдущей. Инновации требуют от нас новых скоростей и компетенций для внедрения их в бизнес.

Бесшовный опыт. Сменяются поколения и, соответственно, ценности, потребности и опыт. Приоритет сейчас у бесшовного опыта в цифровом и физическом мирах. Формируется новый пользовательский опыт под влиянием метавселенных.

Для бизнеса важно определить цифровые тренды, вокруг которых будет строиться рынок. Изучив опыт мировых рынков и компаний, мы определили глобальный диджитал-контекст на нынешнюю декаду:

Новые бизнес-модели. Границы между отраслями стремительно размываются — банки разрабатывают hardware-устройства и создают экосистемы, маркетплейсы запускают собственные банки и страховые компании, создают сервисы заботы о здоровье.

Дефицит диджитал-кадров. К 2025 году он в глобальном масштабе может составить составит 17 млн ИТ-специалистов.

Скорость развития технологий. Каждая следующая технология развивается быстрее предыдущей. Инновации требуют от нас новых скоростей и компетенций для внедрения их в бизнес.

Бесшовный опыт. Сменяются поколения и, соответственно, ценности, потребности и опыт. Приоритет сейчас у бесшовного опыта в цифровом и физическом мирах. Формируется новый пользовательский опыт под влиянием метавселенных.

Для бизнеса важно определить цифровые тренды, вокруг которых будет строиться рынок. Изучив опыт мировых рынков и компаний, мы определили глобальный диджитал-контекст на нынешнюю декаду:

Новые бизнес-модели. Границы между отраслями стремительно размываются — банки разрабатывают hardware-устройства и создают экосистемы, маркетплейсы запускают собственные банки и страховые компании, создают сервисы заботы о здоровье.

Дефицит диджитал-кадров. К 2025 году он в глобальном масштабе может составить составит 17 млн ИТ-специалистов.

Скорость развития технологий. Каждая следующая технология развивается быстрее предыдущей. Инновации требуют от нас новых скоростей и компетенций для внедрения их в бизнес.

Бесшовный опыт. Сменяются поколения и, соответственно, ценности, потребности и опыт. Приоритет сейчас у бесшовного опыта в цифровом и физическом мирах. Формируется новый пользовательский опыт под влиянием метавселенных.

Рост доли цифровых карт. Пользователи активнее заказывают цифровые банковские карты, потому что всё больше платежей проходит онлайн.

20–30% составляет доля цифровых карт от общего числа карт в Казахстане, согласно прогнозу Евразийского банка на 2022 год. На конец мая 2021 года она была менее 1%.

Интересно, что при этом количество пластиковых карт тоже увеличивается. В среднем на одного человека в Казахстане, у которого есть как минимум одна карта, приходится 6,6 карт:

Сокращение количества физических отделений

Банки смещают фокус с открытия новых отделений и больших головных офисов на усиленное развитие ИТ-систем и сервисной инфраструктуры.

Доминантные тренды. Что сегодня востребовано и актуально:

Создание банковских экосистем

Мобильный банкинг — основная и самая эффективная платформа для внедрения новых сервисов. С его помощью создают банковскую экосистему цифровых сервисов.

86% населения Казахстана — активные пользователи онлайн-банкинга. Более 19 тысяч новых цифровых клиентов появляются у банков ежедневно.

Банки Казахстана конкурируют в создании платформенных сервисов, объединённых в единую экосистему. Вместе с банковскими сервисами они открывают небанковские.

Этот путь стал популярным после успеха Kaspi, который в 2020 году провел IPO на Лондонской бирже (компания тогда получила оценку в \$6,5 млрд, на сегодня ее капитализация оценивается более чем в \$13 млрд – прим. Digital Business).

Kaspi запустил собственную платёжную систему и маркетплейс. И стал очень популярным — в 2021 году суперапп Kaspi [обходил по соотношению суточной аудитории](#) к месячной Amazon, «Тинькофф» и PayPal.

Доля маркетплейса в выручке Kaspi выросла в 1,6 раза.

Ещё пример — в августе 2020 года Kaspi приобрёл travel-сервис Santufei. А по итогам первого полугодия 2021-го сообщил, что занял долю в 26% на рынке продажи авиабилетов.

Пять казахстанских банков запустили собственные онлайн-магазины.

Активное развитие финтех-стартапов

Яркий пример — рост финтех-стартапа Turipay. Это платёжный сервис, который объединяет социальную сеть и финансовые операции — открытие виртуальной карты, переводы, оформление кредитов, оплата в общественном транспорте. Turipay недавно [привлёк \\$1 млн](#) инвестиций.

Восходящие тренды

Что становится интересным, набирает популярность и может стать триггером роста.

Появление необанкинга

Необанки — это банки, запущенные в онлайн-пространстве, например «Тинькофф Банк», «Модуль Банк», «Точка Банк» и другие. Необанки развиваются по другой финансовой модели — это финтех-оболочки, которые дополняют обычные банки. У необанков нет физических отделений, они легче и быстрее коммуницируют с клиентами, могут быстрее меняться, потому что не привязаны к филиалам.

Первый такой проект в Казахстане — необанк Simply — запустил Beeline в июне 2021 года. В нём есть мобильный кошелек и первая в стране мобильная цифровая платёжная карта Visa Platinum.

Необанки начинают выходить на рынок Казахстана и завоёвывать популярность благодаря простому и доступному диджитал-продукту.

Концепция необанка особенно актуальна для географии Казахстана: 41% населения проживает в регионах, отдалённых от ближайших банковских отделений.

Рост новых инвестиционных счетов

Банки борются за клиентов — например, запускают удобные сервисы, призванные помочь начинающим инвесторам, — и ожидают дальнейшего роста интереса к инвестициям.

Пять банков выпустили свои инвестиционные продукты: Jusan Bank, ForteBank, BCC, Halyk Bank и Freedom Finance.

Сервисы BNPL (buy-now-pay-later)

Доля BNPL на мировом рынке потребительского кредитования оценивается в 2%. Но эти сервисы показывают взрывной рост.

McKinsey [опросила](#) потребителей и выяснила, что:

30% респондентов хотя бы раз финансировали покупку с помощью BNPL;

29% сообщают, что без этого варианта они не совершили бы большую покупку, а выбрали бы товар дешевле;

39% говорят, что они предпочли BNPL кредитной карте;

31% считают BNPL хорошей альтернативой дебетовой карте или наличным.

Свой BNPL-сервис есть у банка Kaspi.

BaaS-технология

BaaS — это бесшовная связь ИТ-компании и банка с использованием открытых интерфейсов API. Её ещё называют Open Banking, потому что банк открывается для других компаний — сдаёт в аренду свою инфраструктуру другим компаниям.

Внедрение BaaS демонстрирует замечательную динамику по всему миру. Банковское дело как услуга к 2030 году превратится в отрасль стоимостью \$7 трлн, согласно [отчёту исследования Finastra](#).

15,7% — ежегодный темп роста глобального рынка платформ BaaS. Согласно [обзору рынка платформ Future Market Insights Banking as a Service \(BaaS\)](#), он достигнет \$12,2 млрд в 2031 году.

BaaS-технология и Open Banking — сильный тренд в Европе.

Технологии давно стали неотъемлемой составляющей развития финансового сектора, и отношение к ним со стороны банковских структур постепенно меняется. Несколько лет назад на первое место выходил вопрос выгоды того или иного сервиса для самого банка. Сегодня, когда грани между собственно банками и технологичными компаниями размываются, а функционал большинства цифровых сервисов становится все более идентичным, на первое место выходит вопрос ценности для клиента. Впрочем, в этой сфере финансовым структурам есть к чему стремиться.

В прошлом остался длительный период внедрения технологий; чем проще и быстрее пройдет адаптация клиента к новому сервису, тем на более высокую лояльность можно рассчитывать. Согласно данным, озвученным на недавней конференции Profit Finance Day в Алматы, к 2035 году с использованием онлайн-сервисов будет осуществляться 90% всех транзакций, до 30% финансовых средств будет выделяться с помощью онлайн-сервисов, и задача банков заключается в том, чтобы успеть найти свое место в меняющихся реалиях. На сегодняшний день, по данным World Bank и ID Finance, уровень проникновения финтеха в Китае составляет 69%, в России – 43%, в Казахстане – 21%, так что можно говорить о серьезном потенциале роста. Вопрос в том, насколько эффективно будет реализован этот потенциал.

Запуск ApplePay стал одним из самых ожидаемых событий и вызовом для традиционного рынка. Согласно данным, озвученным в ходе банковской конференции MoneyDay, после внедрения в Казахстане ApplePay количество и объем безналичных операций среди клиентов, начавших пользоваться этой функцией, выросли в 2 раза. Некоторые участники рынка видят угрозу в дальнейшей экспансии Apple, объявившей о намерении выпустить собственную виртуальную карту и усилить позиции в сегменте финтеха. Другие считают, что рост проникновения QR-платежей, ApplePay происходит главным образом за счет так называемых early adopters, которые и раньше предпочитали безналичные платежи. В глобальном же смысле и банки, и новые форм-факторы преследуют общую цель – борьбу с кешем.

По мнению специалистов консалтингового агентства Markswebb, пользователь выбирает цифровые сервисы для решения повседневных финансовых платежных задач – всего, что связано с платежами, переводами, получением информации о своих банковских продуктах, движении денег. Еще одна концепция, в направлении которой активно развивается онлайн-банкинг, это цифровой офис. Банки рассматривают цифровой сервис как основной канал взаимодействия с клиентом. В свою очередь клиенты все больше взаимодействуют с банками в «цифре», не обращаясь в отделения. Полного ухода в цифру, однако, пока не предвидится в силу законодательных ограничений. Кроме того, за консультациями по сложным продуктам клиенты все же предпочитают обращаться в физический офис.

Новые вызовы для банков Казахстана. Банки больше не конкурируют только между собой — конкуренция вышла на новый уровень, за пределы банковских продуктов. Внимание банков будет сосредоточено на:

- разработке качественных цифровых сервисов,
- создании бесшовного опыта,
- партнёрстве с диджитал-компаниями,
- закрытии финансовых и нефинансовых потребностей.

Какие технологии будут использовать банки: Геймификация и эдьютейнмент. Игровые механики — инструмент упрощения всех сложных и технически непонятных операций. Например, детей учат вести бюджет, следить за расходами и зарабатывать деньги за работу по дому. Образовательный контент используют для вовлечения в инвест-приложения, повышения

финансовой грамотности и обучения навыкам безопасности при использовании приложений.

Суперперсонификация сервисов. Технологии позволяют предугадывать потребности клиента и делать предложение в момент зарождения такой потребности. При этом оно основывается на данных конкретного клиента, а не на обобщённом клиентском сегменте. Открывая мобильное приложение, клиент увидит актуальные для себя предложение на основе анализа его действий (продукты или услуги, важные функции, нужные сторис, актуальную аналитику трат и т. д.).

Лайфстайл-сервисы. Банки уже добавляют больше таких сервисов в свои приложения. Клиенты предпочитают тратить меньше времени на решение разных задач и переключение между приложениями. Они готовы выбирать те сервисы, которые дают комплексное предложение, удобно и быстро закрывая потребности в одном месте. Банки начинают конкурировать с маркетплейсами — и наоборот.

Дамир Какиев — имеет семнадцатилетний опыт работы в банковской сфере, является сооснователем red_mad_robot central asia, а ранее возглавлял управление малого и среднего бизнеса в «Альфа-Банк Казахстан» — акцентирует внимание: в Казахстане очень высокий уровень закредитованности населения, и банкам нужно искать новые ниши для роста.

«Банки сейчас смотрят, в каком направлении развиваться, — считает сооснователь red_mad_robot central asia. — Крупным бизнесом и розницей некоторые банки уже овладели. А вот сегмент МСБ пока что остается непокрытым. И многие банки смотрят именно в этом направлении и в ближайшее время будут активно работать с предпринимателями. В «Альфа-Банк Казахстан» мы построили экосистему для предпринимателя, где банк выступает партнёром. Последнее, что мы смогли запустить, — это нефинансовые сервисы для МСБ».

Как известно, Альфа-Банк в этом году перестал работать на рынке Казахстана как самостоятельный игрок. При этом потребность у малого и среднего бизнеса в удобном цифровом банке, по мнению экспертов, остается высокой.

Таким образом, указанные меры послужат основой для построения интегрированной цифровой среды, эффективного взаимодействия финансовых институтов, клиентов и государственных органов для качественного повышения уровня сервисов в финансовом секторе, что соответствует задачам модернизации экономики. Кроме того, на смену современным банкам придет новая форма банковской деятельности в виде виртуального, онлайн-банка без привычных отделений и расчетно-кассовых отделов с использованием искусственного интеллекта. И такая форма банковской деятельности уже существует.

Для Казахстана актуальна тема передела рынка переводов на фоне развития цифровых сервисов. За последние три года переводы по банковским реквизитам уступили место онлайн-переводам по номеру карты, а сейчас последние активно вытесняются переводами по номеру телефона.

Инструментом под названием «переведи по номеру телефона на Kaspi» активно пользуются не только частные лица, но и малые предприниматели, и эту «серую» нишу в перспективе займет либо банк, либо система мгновенных платежей.

Национальный Банк Казахстана (далее – НБК) провел панельную сессию по теме «Digital Finance: инфраструктура, регулирование и приоритеты», где руководители финансовых организаций, представители международных платежных систем и участники финрынка обсудили развитие Национальной цифровой финансовой инфраструктуры. Мероприятие состоялось в рамках Международного цифрового форума Digital Almaty-2024: «Индустрия X: цифровая эволюция будущего». Национальный Банк Казахстана (далее – НБК) провел панельную сессию по теме «Digital Finance: инфраструктура, регулирование и приоритеты», где руководители финансовых организаций, представители международных платежных систем и участники финрынка обсудили развитие Национальной цифровой финансовой инфраструктуры. Мероприятие состоялось в рамках Международного цифрового форума Digital Almaty-2024: «Индустрия X: цифровая эволюция будущего».

Председатель НБК остановился на вызовах и задачах в сфере цифровизации финансового рынка. Он отметил важность и значимость построения Национальной цифровой финансовой инфраструктуры для дальнейшего эффективного развития финансовой индустрии Казахстана, а также рассказал о проведенной работе по реализации проекта Цифровой тенге, по запуску платформы Open API и Антифрод-центра. Тимур Сулейменов подчеркнул, что сотрудничество между государством, бизнесом и финансовым сектором играет важную роль для создания устойчивой и безопасной финансовой системы.

Ключевым принципом цифровой финансовой инфраструктуры должен стать равный доступ для всех участников рынка и равные возможности. В ее основе лежит «человекоцентричная» модель, заявил глава регулятора.

«Мы стоим на пороге больших возможностей и серьезных вызовов, и только совместными усилиями мы сможем добиться, чтобы цифровизация служила интересам экономического роста, социального прогресса и благополучия каждого человека. Мы должны стремиться к тому, чтобы Казахстан был не только в курсе последних технологических трендов, но и играл активную роль в их формировании на мировой арене», – отметил Председатель Нацбанка.

В ходе панельной сессии также поднимались вопросы цифровизации надзора и регулирования финрынка, использования искусственного интеллекта в финтехе, а также создание благоприятной регуляторной среды для развития финтех и инноваций на казахстанском финансовом рынке.

Помимо этого, участники подискутировали о банкинге будущего, вопросах токенизации и цифровых активов.

Таким образом, указанные меры послужат основой для построения интегрированной цифровой среды, эффективного взаимодействия финансовых институтов, клиентов и государственных органов для качественного повышения

уровня сервисов в финансовом секторе, что соответствует задачам модернизации экономики. Кроме того, на смену современным банкам придет новая форма банковской деятельности в виде виртуального, онлайн-банка без привычных отделений и расчетно-кассовых отделов с использованием искусственного интеллекта. И такая форма банковской деятельности уже существует.

Список литературы:

Юсеф Р. Анализ социально экономической эффективности электронных банковских услуг // Научный результат. Экономические исследования. – 2022. – Т. 8. – № 3. – С. 145-153;

Юсеф Р. Факторы, влияющие на удовлетворённость клиентов электронными банковскими услугами // Финансовая экономика. – 2021. – № 11. – С. 96-101.;

Юсеф Р., Ваганова О.В. Развитие интернет-банкинга как инновационного канала распространения в Сирии // Научный результат. Экономические исследования. – 2021. – Т. 7. – № 4. – С. 95-102;

<https://ranking.kz/rankings/banking-and-finance-rankings/tsifrovye-banki-kazahstana-chislennost-aktivnyh-polzovateley-onlayn-servisov-bankov-perevalila-za-22-milliona.html>

<https://nationalbank.kz/>

<https://finprom.kz/>

<https://kz.kursiv.media/2018-11-06/cifrovizaciya-bankovskoy-sfery-sdelaet-poluchenie-finansovykh-uslug-dostupnee/>

MPHTI 06.73.55

JEL: G01. G39. 042

Шманова Н.С.

academic school "business and management", master's degree in economics, Q University, 184 Zhibek Zholy Str., Almaty, Republic of Kazakhstan, e-mail: nurks_20_10@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7324-7632>.

Колесникова В. Г.

a graduate student, according to the Accounting and auditing educational program

Кәсіпорында қаржы ағындарын ұйымдастыру

Abstract: In the article, the effective organization and calculation of financial flows at the enterprise is a sign of its financial importance, that is, a prerequisite for ensuring stable growth and achieving high end results of its economic activity. Therefore, knowledge and practical application of modern principles, mechanisms and methods of effective organization of financial flows at the enterprise will ensure the transition of the enterprise to a new quality of economic development in market conditions. This work is carried out by modern methods of developing a policy for

the effective organization of financial flows at the enterprise; in the process of financial activity, they are characterized by the features of management mechanisms and are criteria for making effective organizational decisions on the issues of organizing money circulation of the enterprise. In this regard, much attention is paid to the issues of planning and optimizing the volume and structure of financial flows. Any decision in the business sphere will depend on money. Financial employees of successfully developing enterprises are well aware of the importance of money as a factor in business life. Every enterprise should strive for development. In this context, it is becoming very important to ensure effective management of cash financial flows. The creation of a mechanism for effective management of financial flows is important for any enterprise.

Keywords: market mechanism, subject, enterprises, public policy, financial flows, financial mechanisms, financial activities.

Анатпа: Мақалада кәсіпорында қаржы ағындарын тиімді ұйымдастыру және есептеулері оның қаржылық маңыздылығының белгісі, яғни тұрақты өсуді қамтамасыз етудің және оның экономикалық қызметінің жоғары түпкі нәтижелеріне қол жеткізудің алғышарты болып табылады. Сондықтан кәсіпорында қаржы ағындарын тиімді ұйымдастырудың заманауи принциптерін, тетіктері мен әдістерін білу және практикалық қолдану кәсіпорынның нарықтық жағдайында экономикалық дамуының жаңа сапасына көшуін қамтамасыз етеді. Бұл жұмыс кәсіпорында қаржы ағындарын тиімді ұйымдастыру саясатын әзірлеудің заманауи әдістерімен; қаржылық қызмет процесінде оларды басқару тетіктерінің ерекшеліктерімен сипатталады және кәсіпорынның ақша айналымын ұйымдастыру мәселелері бойынша тиімді ұйымдастыру шешімдерін қабылдау өлшемдері болып табылады. Осыған байланысты қаржы ағындарының көлемі мен құрылымын жоспарлау және оңтайландыру мәселелеріне көп көңіл бөлінеді. Бизнес саласындағы кез-келген шешім ақшаға байланысты болады. Табысты дамып келе жатқан кәсіпорындардың қаржылық қызметкерлері ақшаның іскерлік өмірдің факторы ретіндегі маңыздылығын жақсы түсінеді. Әрбір кәсіпорын дамуға ұмтылуы тиіс. Бұл тұрғыда қолма-қол қаржы ағындарын тиімді басқаруды қамтамасыз ету өте маңызды болып келеді. Қаржы ағындарын тиімді басқару тетігін құру кез-келген кәсіпорын үшін маңызды.

Түйінді сөздер: нарықтық механизм, субъект, кәсіпорындар, мемлекеттік саясат, қаржы ағындары, қаржы тетіктері, қаржылық қызмет.

Аннотация: В статье отмечается, что эффективная организация и расчеты финансовых потоков на предприятии являются признаком его финансовой значимости, то есть предпосылкой для обеспечения устойчивого роста и достижения высоких конечных результатов его экономической деятельности. Поэтому знание и практическое применение современных принципов, механизмов и методов эффективной организации финансовых потоков на предприятии обеспечивает переход предприятия к новому качеству экономического развития в рыночных условиях. Данная работа проводится современными методами разработки политики эффективной организации финансовых потоков на предприятии; характеризуется особенностями

механизмов их управления в процессе финансовой деятельности и является критерием принятия эффективных организационных решений по вопросам организации денежного обращения предприятия. В связи с этим большое внимание уделяется вопросам планирования и оптимизации объемов и структуры финансовых потоков. Любое решение в сфере бизнеса будет зависеть от денег. Финансовые работники успешно развивающихся предприятий прекрасно понимают важность денег как фактора деловой жизни. Каждое предприятие должно стремиться к развитию. В этом смысле обеспечение эффективного управления денежными финансовыми потоками становится все более важным. Создание механизма эффективного управления финансовыми потоками важно для любого предприятия.

Ключевые слова: рыночный механизм, субъект, предприятия, государственная политика, финансовые потоки, финансовые механизмы, финансовая деятельность.

КІРІСПЕ:

Қаржы ағыны - бұл кәсіпорынның экономикалық қызметін жүзеге асыру процесінде ақша қаражатының түсуі (оң ақша ағыны) және жұмсалуды (теріс ақша ағыны).

Қазіргі уақытта қоғамдағы экономикалық және әлеуметтік процестердің тұрақтылығы кәсіпорындардың қаржылық тұрақтылығына, яғни кәсіпорындардың қаржы ағындарын шығару қабілетіне тікелей байланысты. Демек, қазіргі заманғы талдау әдістерін игеру және кәсіпорынның қаржы ағындарын тиімді басқару қажеттілігі анықталды. Кәсіпорынның шоттарында ақшаның болуы оның бәсекеге қабілетті нарық жағдайында жүзеге асуы және оңтайлы даму тенденциясын таңдауға ықпал етеді. Өндіріс процесінде кәсіпорынның тұрақты ақша айналымын қамтамасыз ету қаржы ағындарын басқарудың мақсаты болып табылады. Сондықтан қаржы ағындарын басқарудың тиімді ұйымдастырушылық жүйесін құру кәсіпорынның ұтымдылығына әсер етеді.

Қаржы ағындарының тиімді қалыптасуы кәсіпорынның операциялық циклінің ырғағына ықпал етеді және өндіріс пен өнімді сатудың өсуін қамтамасыз етеді. Бұл ретте төлем тәртібінің кез келген бұзылуы шикізат пен материалдардың өндірістік қорларын қалыптастыруға, еңбек өнімділігінің деңгейіне, дайын өнімді өткізуге, кәсіпорынның нарықтағы жағдайына және т. б. теріс әсер етеді. Нарықта тиімді жұмыс істейтін және жеткілікті мөлшерде пайда табатын кәсіпорындардың өзінде төлем қабілетсіздігі уақыт өте келе қаржы ағындарының әртүрлі түрлерінің теңгерімсіздігінің салдарынан туындауы мүмкін.

Қаржы ағындарын басқару кәсіпорынның капитал айналымын жеделдетудің маңызды факторы болып табылады. Бұл операциялық циклдің ұзақтығын қысқарту, меншікті үнемді пайдалану және қарыз көздеріне қажеттілікті азайту арқылы жүзеге асырылады. Демек, кәсіпорынның тиімділігі толығымен қаржы ағындарын басқару жүйесін ұйымдастыруға байланысты. Бұл жүйе кәсіпорынның қысқа мерзімді және стратегиялық жоспарларының орындалуын қамтамасыз ету, төлем қабілеттілігі мен қаржылық тұрақтылығын

сақтау, оның активтері мен қаржыландыру көздерін неғұрлым тиімді пайдалану, сондай-ақ шаруашылық қызметті қаржыландыруға жұмсалатын шығындарды азайту үшін құрылады[1].

Қаржы ағындарын басқару жүйесіндегі басқару объектісі-бұл әртүрлі экономикалық және қаржылық операцияларды жүзеге асырумен байланысты кәсіпорынның қаржы ағындары, ал басқару субъектісі-құрамы мен саны кәсіпорынның көлеміне, құрылымына, операциялар санына, қызмет бағыттарына және басқа факторларға байланысты болатын қаржылық қызмет:

1) шағын кәсіпорындарда бас бухгалтер көбінесе қаржы және жоспарлау бөлімдерінің бастығы функцияларын біріктіреді;

2) орташа кәсіпорында-бухгалтерия, қаржылық жоспарлау және жедел басқару бөлімі бөлінеді;

3) ірі компанияларда қаржы қызметінің құрылымы едәуір кеңейеді – қаржы директорының жалпы басшылығымен бухгалтерия, қаржылық жоспарлау және жедел басқару бөлімдері, сондай-ақ талдау бөлімі, бағалы қағаздар және валюталар бөлімі болады.

ЗЕРТТЕУ ӘДІСТЕМЕСІ:

Соңғы кезде экономист ғалымдар мен сарапшылар арасында қаржы ағындарының экономикалық мазмұны бойынша екі нұсқада түсінік береді. Біріншіден, қаржы ағындары белгілі бір анықталған уақыт мерзімінде кәсіпорын алған немесе төлеген ақша арасындағы айырмашылық ретінде сипаттайды. Екіншіден, сарапшы экономистердің пікірі бойынша кәсіпорынның қаржы ағындары ақша қаражатының қозғалысы, демек оларды белгілі бір уақыт аралығында түсуі мен жұмсалуды ретінде қарастырады. Осы аталған өлшемдердің арасында екі маңызды әдісі бар:

1. Анықталған күні, қаржы ағындарының қозғалысы ескерілетін белгілі бір кезеңдерге сүйене отырып, қаржы ағындары түсінігі кәсіпорын алған және төлеген ақша арасындағы айырмашылық ретінде есептеуге болады.

Тиімді ұйымдастырылған қаржы ағындары кәсіпорынның қаржылық мықтылығының белгісі болып табылады. Қазіргі кезде көп кәсіпорындар айналым қаражаттарының жеткіліксіздігін сезінуде, бірақ олардың көбі осы жеткіліксіз жағдайларды ескермей тиімді жұмыс атқарады. Оның нәтижесі көбінесе қаржы ағындарын басқару сапасын байланысты болып табылады. Қаржы ағындары тиімді басқару қаржылық тепе-теңдік, өндірістің бірқалыпты жұмыс жасауын, капиталдың қарыз қажеттілігін азайтуды, айналымды жеделдетуді, қалыпты төлеу қабілеттілігін және қосымша кірісті қамтамасыз етеді. Сонымен қатар қаржы ағындарын басқару қаржы менеджментінің маңызды бағыттарының бірі болып табылады. Қаржы ағындары кәсіпорындардың экономикалық қызметіне еңбе ететін ағындардың көптеген түрлері қамтиды[2].

Кәсіпорынның ақша қозғалысы үздіксіз процесс болып табылады. Ақша қаражатын пайдаланудың әрбір бағыты үшін тиісті көзі болуы қажет. Жұмыс

істеп тұрған кәсіпорын үшін бастапқы және соңғы нүкте болмайды. Соңғы өнім-бұл шикізат, негізгі құралдар мен еңбек шығындарының жиынтығы болып табылады, нәтижесінде ақшалай қаражат төленеді. Содан кейін өнімдер қолма-қол ақшаға немесе несиеге сатылады. Несиеге сату дебиторлық берешекті тудырады, ол соңында қолма-қол ақшаға айналады. Егер де өнімнің сату бағасы белгілі бір кезеңдегі барлық шығындардан асып кетсе, онда осы кезеңде пайда болады. Ақша көлемі өндіріс кестесіне, сат көлеміне, дебиторлық берешекті жинауға, күрделі шығындар мен қаржыландыруға қатысты уақыт өте келе өзгереді.

Екінші жағынан, шикізат қоры, аяқталмаған өндіріс, дайын өнім, дебиторлық берешек және де төленетін коммерциялы несие сату, өндіріс кестесі және негізгі дебиторларға, қорлар мен коммерциялы несие бойынша берешектерге қатысты саясатты байланысты өзгереді.

Кәсіпорынның қаржы ағындарын тиімді ұйымдастыру мынадай негізгі ережелермен және түсініктермен төмендегідей болып сипатталады:

1. Қаржы ағындары кәсіпорынның шаруашылық қызметтерінің түгелде дерлік барлық аспектілер бойынша жүзеге асыруды қамтамасыз етеді. Сонымен қатар, қаржы ағынын кәсіпорынның қаржылық экономикалық диагностикалық ең маңызды элементі ретінде, яғни "қаржылық жүйесі" ретінде қарастыруға болады. Қазіргі кезде кез келген кәсіпорынның тиімді ұйымдастырылған қаржы ағындары оның қаржылық жағдайының маңызды белгісі ретінде және оны экономикалық қызметінің жоғары түпкі нәтижелерін қол жеткізудің алғышарты болып табылады.

2. Қаржы ағындарын тиімді басқару кәсіпорынның стратегиялық даму процесі кезінде қаржылық тұрақтылығын қамтамасыз етеді. Даму қарқыны кезінде, кәсіпорынның қаржылық тепе-теңдігі көбінесе қаржы ағындарының қаншалықты, әртүрлі көлемі мен уақыт бойынша бір-бірімен синхрондалатындығына анықталады. Мұндай синхрондаудың жоғары деңгейі кәсіпорынның стратегиялық даму мақсаттарын жүзеге асыруды айтарлықтай дәрежеде жеделдетуді қамтамасыз етеді.

3. Қаржы ағындарының тиімді қалыптасуы кәсіпорынның операциялық процесінің ырғағын арттыруға үлес қосады. Төлемдерді іске асырудағы кез келген сәтсіздік шикізат пен материалдарды өндірістік қорларын қалыптастыруға, еңбек өнімділігінің деңгейіне, дайын өнімді өткізуге және т.б. кезеңдерге теріс әсерін тигізеді.

4. Қаржы ағындарын тиімді басқару кәсіпорынның қарыз капиталына қажеттілігін азайтуға мүмкіндік береді. Қаржы ағындарын қарқынды басқара отырып, ішкі көздерден қалыптасқан жеке қаржы ресурстарын тиімді және үнемді пайдалануды қамтамасыз етуге, ұйымның даму қарқынының тартылған несиелерге тәуелділігін азайтуға болады. Қаржы ағындарын басқарудың бұл аспектісі өзінің қаржылық циклінің алғашқы кезеңдеріндегі сыртқы қаржыландыру көздеріне қол жетімділігі шектеулі кәсіпорындар үшін ерекше маңызды болып саналады.

5.Қаржы ағындарын басқару кәсіпорынның капитал айналымын жеделдетуді қамтамасыз етуді маңызды қаржылық тетігі болып табылады. Бұған қаржы ағындарын тиімді басқару процесінде қол жеткізілген өндірістік және қаржылық циклдерді ұзақтығының қысқаруы, сонымен қатар кәсіпорынның экономикалық қызметіне қызмет ететін капиталға қажеттіліктің төмендеуі ықпал етеді. Қаржы ағындарын тиімді басқару арқыл капитал айналымын жеделдете отырып, компания уақыт өте келе пайд әкелетін соманың өсуін қамтамасыз етеді.

6.Қаржы ағындарын тиімді басқару кәсіпорынның төлем қабілетсіздігі қаупін төмендетеді. Экономикалық қызметті нәтижелі жүзеге асыратын және жеткілікті мөлшерде пайда табатын кәсіпорындарды өзінде төлем қабілетсіздігі уақыт өте келе қаржы ағындарының әртүрлі түрлерінің теңгерімсіздігінің салдарынан туындауы мүмкін. Кәсіпорынның қаржы ағындарын басқару процесінде қол жеткізілген ақша түсімдер мен төлемдерін синхрондау оны төлем қабілетсіздігінің пайда болуының факторы жоюға себебін тигізеді.

7.Қаржы ағындарын басқарудың белсенді формалары кәсіпорынға өзінің ақша активтеріне тікелей қолдана отырып қосымша пайда алуға мүмкіндік береді. Бұл, е алдымен, ағымдағы активтер құрамындағы ақша қаражатының уақытша бос қалдықтарын, сонымен бірге қаржылық инвестицияларды іске асыруда жинақталған инвестициялы ресурстарды ұтымды пайдалану болып табылады [3].

Қаржылық менеджменттің басты мақсаты (қаржы ағындарын басқару) ағымдағы және перспективалық кезеңдерде кәсіпорын иелерінің өркендеуін барынша арттыруды қамтамасыз ету болып табылады. Кәсіпорында қаржы ағындарын тиімді басқарудың негізгі міндеттерін төмендегі 1-суреттен көреміз.

Қаржыны басқарудың негізгі міндеттері, оның басты мақсатын жүзеге асыру.

Кәсіпорынның алдағы шаруашылық қызметіне сәйкес ақша ресурстарының жеткілікті көлемін қалыптастыру.

Кәсіпорынның ақшалай ресурстарының қалыптасқан көлемін шаруашылық қызмет түрлері мен пайдалану бағыттарына сәйкес өзін-өзі қаржыландыру жағдайында кәсіпорынның экономикалық дамуының белгіленген қарқынын қамтамасыз ететін таза ақша қаражатын барынша көбейту.

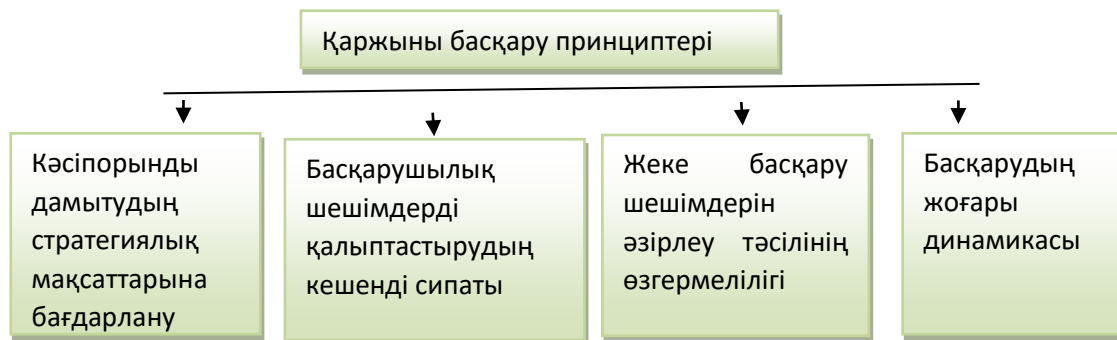
Кәсіпорынның даму процесінде қаржылық тұрақтылығының жоғары деңгейін қамтамасыз ету.

Кәсіпорында шаруашылық пайдалану процесінде ақша қаражаты құнының шығындарын барынша азайтуды қамтамасыз ету.

Кәсіпорынның тұрақты төлем қабілеттілігін қолдау.

Сурет-1. Кәсіпорында қаржы ағындарын тиімді басқарудың негізгі міндеттері

Қаржы ағындарын тиімді басқаруды басты мақсатын іске асыруға бағытталған негізгі міндеттер жүйесін төмендегі 2-суреттен көре аламыз.

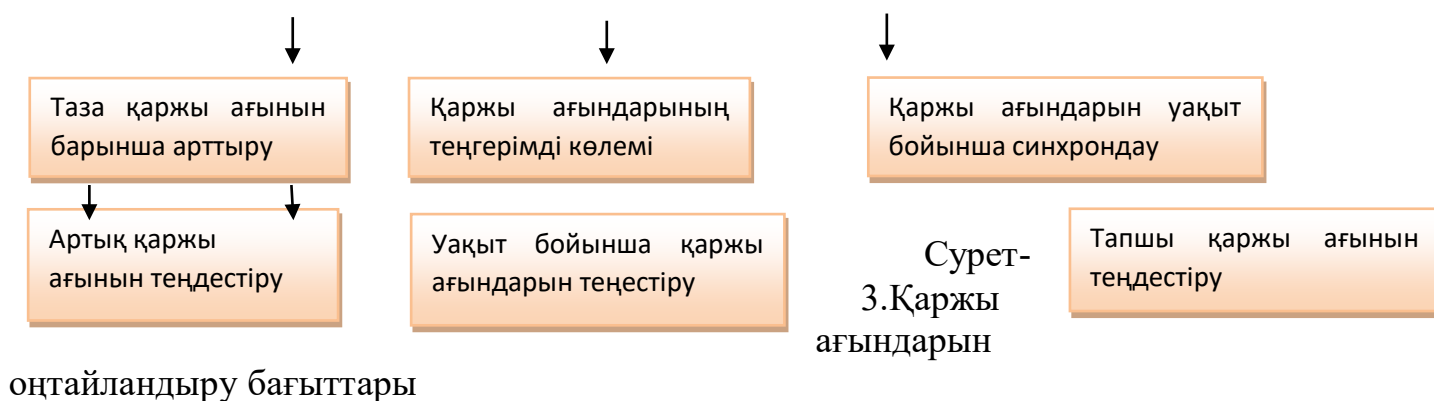
Сурет-2. Қаржы

ағындарын басқару қағидаттары

Жеке басқару шешімдері әзірлеу тәсілдерінің өзгермелілігі. Осы принципті жүзеге асыру ақшаны қалыптастыру мен пайдалану және олардың айналымын ұйымдастыру саласындағы әрбір басқарушылық шешімді дайындау іс-әрекеттің баламалы мүмкіндіктерін ескеруі керек де болжайды. Басқару шешімдерінің баламалы жобалары болған жағдайда оларды іске асыру үшін таңдау кәсіпорынның қаржылық идеологиясы, қаржылық стратегиясын немесе оның экономикалық қызметінің жекелеген аспектілері бойынша нақты қаржылық саясатын айқындайтын критерийлер жүйесін негіздеуі тиіс. Қаржы ағындарын тиімді басқару саласындағы осындай критерийлер жүйесін кәсіпорынның өзі белгілейді.

Кәсіпорынды дамытудың стратегиялық мақсаттарына бағдарлану. Ағымдағы кезеңде қаржы ағындарын ұйымдастыру саласындағы басқарушылық шешімдердің белгілі бір жобалары қаншалықты тиімді болып көрінсе де, егер олар кәсіпорынның миссиясына (қызметінің негізгі мақсатына), он дамытудың стратегиялық бағыттарына қарама-қайшы келсе, алдағы кезеңде ақша ресурстарының жоғары мөлшерін қалыптастырудың экономикалық базасын нұқсан келтірсе, олар қабылданбауы керек. Жоғарыда аталған қағидаларды ескере отырып ұйымдастырылған қаржы ағындарын басқарудың тиімді жүйесі ұйымның жоғары даму қарқынының негізін құрайды, оны экономикалық қызметінің негізгі түрлері көлеміне тепе-теңдігі, осы қызметтің жоғары түпкі нәтижелеріне қол жеткізу және оның нарықтық құнының тұрақты өсуі болып табылады[5].

Қаржы ағындарын оңтайландыру бағыттары

Қорытынды:

1. Әлемнің экономикасы дамыған мемлекеттердегі кәсіпорындардың қаржы-ақша ағымдарын басқару тәжірибесін біздің еліміздегі дәнді дақылдар өңдеу кәсіпорындарының қаржылық-экономикалық қызметіне пайдалану біршама қиынға соғады. Оның негізгі себебі келесілерде:

-қолданыстағы есеп жүйесі мен құқықтық және нормативтік нормалардың сай келмеуінде;

-отандық дәнді дақылдар өңдеу кәсіпорындарындағы айналым активтерінің жеткіліксіз болуында;

-ақшалай кірістерінің көлемінің өзгеруіне едәуір әсер ететін төлем айналымының баяу болуында;

-қысқа мерзімді қаржылық салымдарды есеп айырысуда пайдалануды қиындататын қысқа мерзімді қор айналымдары тізімінің шектелгендігі.

2. Қаржы-ақша ағымдарын басқару мәселесі жалпылама зерттелгенімен, ТМД елдерінің және отандық авторлардың еңбектерінде қаржы-ақша ағымдары түсінігіне біркелкі көзқарас қалыптаспаған. Сондықтан да қазіргі уақытқа дейін қаржы-ақша ағымдарының тиімділігімен қатар кәсіпорынның экономикалық қызметінің тиімділігін арттыруға ықпал ететін басқару үрдісінің оң және теріс жақтарын анықтауға мүмкіндік беретін қаржы-ақша ағымдарының толық жіктемесі мен оларды басқару тиімділігін талдау әдістемесі жасалмаған.

3. Кәсіпорынның қаржы-ақша ағымдарын басқару жүйесін құру үрдістерін зерттеу қазіргі уақытта жинақталған әлеуетті тиімді пайдалануға мүмкіндік бермейтін маңызды мәселелерді анықтады. Олар: қаржы-ақша ағымдарын тиімсіз және бірқалыпсыз пайдалану. «Тиімсіз» ұғымы келесіні білдіреді: кәсіпорынның қолданыстағы және болашақтағы әлеуетін жеткіліксіз түрде есепке алу; қаржы-ақша қаражаттарының құндылығын дұрыс бағаламау; кәсіпорындағы қаржы-ақша ағымдарын бөлудегі «табыстылық» және «тәуекелділік» категорияларының оңтайлы ара қатынасының болмауы; инвестициялық тәуекелділікті бағалаудың қолданыстағы әдістерінің елдегі ағымдық экономикалық жағдайға сәйкессіздігі; кәсіпорынның қаржы-ақша

ағымдарын жоспарлау, болжау және басқару үрдісіндегі экономикалық-математикалық әдістер мен модельдерді әлсіз қолдану.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

Мадиярова Э.С., Сүйеубаева С.Н. Қаржылық менеджмент. – Алматы: «Экономика», 2015.

Дүйсенбаев К.Ш., Төлегенов Э.Т., Жұмағалиева Ж.Г. Кәсіпорынның қаржылық жағдайын талдау. – Алматы: «Экономика», 2016.

Юн Г.Б. Антикризисное управление. / Учеб. пособие. 2-е изд. М., 2018.

Дүйсенбаев К.Ш., Төлегенов Э.Т., Жұмағалиева Ж.Г. Кәсіпорынның қаржылық жағдайын талдау / Оқу құралы. – Алматы: Экономика 2011. – 330 бет.

Бопиева Ж.Қ., Темірбекова Л.А. Кәсіпорынның қаржылық-экономикалық іс-әрекетін талдау. Оқу-әдістемелік құрал. – Қарағанды 2016. – 108 бет.

Шеремет А.Д., Сайфуллин Р.С. Методика финансового анализа. – М.: ИНФРА-М, 2018. - 172 с.

Ефимова О.В. Как анализировать финансовое положение предприятия (практическое пособие).- "Бизнес-школа", Интел-Синтез, 2014.

МРНТИ 06.73.55

JEL: G01. G39. 042

Бокижанова Ф.И.

PhD, Associate Professor "business and management", Q University, 184 Zhibek Zholy Str., Almaty, Republic of Kazakhstan, e-mail: Faiza1955@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0009-0006-1907-3295>

Коршунков Г. Д.

a graduate student, according to the Management educational program

Жастар арасында жұмыспен қамтуды қамтамасыз ету жөніндегі мемлекеттік саясатты жетілдіру бойынша ұсыныстар

Abstract: This study is aimed at analyzing and developing proposals for improving the state policy on youth employment. The aim of the work is to identify current problems and shortcomings in public policy on this issue and propose constructive measures to solve them. The study analyzes existing legislation, programs and activities aimed at supporting youth employment, as well as studying the experience of other countries in this area. Based on the analysis, specific proposals are formulated to improve public policy, including the development of new programs, adaptation of existing activities to modern conditions, strengthening measures for education and vocational training of young people, as well as promoting entrepreneurship among young people. The results obtained can be useful for government agencies, public organizations and other stakeholders dealing with the

problem of youth employment and seeking to improve its effectiveness and efficiency.

Андатпа: Бұл зерттеу жастар арасында жұмыспен қамтуды қамтамасыз ету жөніндегі мемлекеттік саясатты жетілдіру бойынша ұсыныстарды талдауға және әзірлеуге бағытталған. Жұмыстың мақсаты осы мәселе бойынша мемлекеттік саясаттағы ағымдағы проблемалар мен кемшіліктерді анықтау және оларды шешу үшін сындарлы іс-шараларды ұсыну болып табылады. Зерттеу жастарды жұмыспен қамтуды қолдауға, сондай-ақ осы саладағы басқа елдердің тәжірибесін зерттеуге бағытталған қолданыстағы заңнамалық актілерге, бағдарламалар мен іс-шараларға талдау жасайды. Жүргізілген талдау негізінде жаңа бағдарламалар әзірлеуді, қолданыстағы іс-шараларды заманауи жағдайларға бейімдеуді, жастарды оқыту және кәсіптік даярлау жөніндегі шараларды күшейтуді, сондай-ақ жастар арасында кәсіпкерлікті дамытуға жәрдемдесуді қоса алғанда, мемлекеттік саясатты жақсарту жөнінде нақты ұсыныстар тұжырымдалады. Алынған нәтижелер жастарды жұмыспен қамту мәселесімен айналысатын және олардың тиімділігі мен тиімділігін арттыруға ұмтылатын мемлекеттік органдар, қоғамдық ұйымдар және басқа да мүдделі тараптар үшін пайдалы болуы мүмкін.

Түйінді сөздер: занятость, государственный орган, молодежь, государственная система.

Аннотация: Данное исследование направлено на анализ и разработку предложений по совершенствованию государственной политики по обеспечению занятости среди молодежи. Целью работы является выявление текущих проблем и недостатков в государственной политике по данному вопросу и предложение конструктивных мероприятий для их решения. В исследовании производится анализ существующих законодательных актов, программ и мероприятий, направленных на поддержку занятости молодежи, а также изучение опыта других стран в этой области. На основе проведенного анализа формулируются конкретные предложения по улучшению государственной политики, включая разработку новых программ, адаптацию существующих мероприятий под современные условия, усиление мер по обучению и профессиональной подготовке молодежи, а также содействие развитию предпринимательства среди молодых людей. Полученные результаты могут быть полезны для государственных органов, общественных организаций и других заинтересованных сторон, занимающихся проблемой занятости молодежи и стремящихся к повышению ее эффективности и результативности.

Ключевые слова: кадровый резерв, центральная власть, органы, государственное управление, подбор персонала.

КІРІСПЕ:

Саяси элитаны жаңартудың әртүрлі әдістері мен құралдары бар, бірақ ең ұтымдысы – «әлеуметтік лифт» рөлін атқаратын кадрлық резервті құру. Кадрлық резерв жоғарғы мемлекеттік биліктің жаңа мүшелерін қабылдауға көмектеседі. Талантты адамдардың белгілі бір бөлігінің биік белестерді

бағындыра алатыны сөзсіз. Бірақ сонымен бірге элитаны таңдаулы, ең бәсекеге қабілетті адамдар деп түсінетін болсақ, мұндай кадрларды ынталандыру, олардың саяси элитаға кіру тетіктерін «либерализациялау» үшін белгілі бір саясат қажет. Дәл осы кадрлық резерв Қазақстандағы саяси элитаны жаңартудың тиімді тетіктерінің бірі болып табылады.

ЗЕРТТЕУ ӘДІСТЕМЕСІ:

Жастарды жұмыспен қамту және жұмыспен қамту саласындағы мәселелерге қатысты жастардың пікірін талдау және Талас ауданындағы жастардың жұмыссыздық мәселелері мен жастар саясатының орындалуын талдау негізінде өңірлік жастардың еңбек нарығында орын алған келесі оң үрдістерді тұжырымдауға болады.

Біріншіден, жастардың барлық санаттары, жасына қарамастан, мамандық таңдауда өз мүдделеріне назар аударады, ал жұмыс орнын таңдауда ең бастысы сапалы білім мен жұмыс тәжірибесінің болуы екенін түсінеді.

Екіншіден, жастар жұмысқа орналасу мүмкіндіктерін шынайы бағалайды және облыста неғұрлым дамыған қызмет салаларын таңдайды.

Үшіншіден, жас мамандар өздерінің аға буыннан артықшылығын анық түсінеді, сол арқылы олармен еңбек нарығында бәсекеге түседі, бірақ сәйкес жұмыс орындары болған жағдайда ғана деп айта аламыз.

Жамбыл облысы Талас ауданындағы жастарды жұмыспен қамту жөніндегі мемлекеттік саясатты жетілдіруге көмектесетін бәрнеше бағыттағы ұсыныстар:

- Еңбек нарығының қажеттіліктерін талдау: Мемлекет Жамбыл облысындағы еңбек нарығының қажеттіліктеріне тұрақты түрде сауалнама жүргізіп, талдау жасап отыруы керек. Бұл сұранысқа ие кәсіптер мен мамандықтарды анықтауға, сондай-ақ жастарды оқыту мен оқытудың тиісті бағдарламаларын жасауға мүмкіндік береді.

- Кәсіптік бағдар беру: Мемлекет мектеп оқушылары мен студенттерге олардың қызығушылықтары мен бейімділіктерін анықтауға және қолайлы мамандықты таңдауға көмектесу үшін кәсіптік бағдар бере алады. Бұл өз мамандығы бойынша жұмыс таба алмай жүрген түлектердің санын азайтуға да септігін тигізеді.

- Экономика салаларының дамуы: Мемлекет өз күш-жігерін жастар үшін жаңа жұмыс орындарын құра алатын экономика салаларын дамытуға бағыттай алады. Мысалы, бұл туризм немесе IT-технологиялар саласы болуы мүмкін.

- Шағын және орта бизнесті дамыту: Мемлекет Жамбыл облысында жас кәсіпкерлерді қолдау және шағын және орта бизнесті дамыту бағдарламаларын жасай алады. Бұған қаржылық қолдау, тәлімгерлік және бизнесті басқару бойынша кеңестер кіруі мүмкін.

- Кәсіпкерлік оқыту: Үкімет жастарға жеке бизнесін ашуға және жүргізуге көмектесу үшін кәсіпкерлік бойынша тренингтер мен курстарды ұсына алады.

- Жұмыс орындарын ашу: Жамбыл облысындағы жастар үшін жаңа жұмыс орындарын ашуға ниетті компанияларға мемлекет қаржылай қолдау көрсете алады.

- Жұмыспен қамту процесін жеңілдету: Үкімет жастарды жұмысқа орналастыру процесін жеңілдету үшін жұмысқа рұқсат алу және жұмысқа орналасу үшін құжаттарды рәсімдеумен байланысты бюрократиялық процедураларды барынша азайта алады.

- Кәсіптік оқыту жүйесін дамыту: Мемлекет жастарға экономиканың әртүрлі салаларында жұмыс істеу үшін қажетті дағдылар мен білім алуға мүмкіндік беретін кәсіптік оқыту жүйесін дамыта алады. Бұл курстар мен тренингтер құруды, сондай-ақ онлайн оқыту мүмкіндіктерін кеңейтуді қамтуы мүмкін.

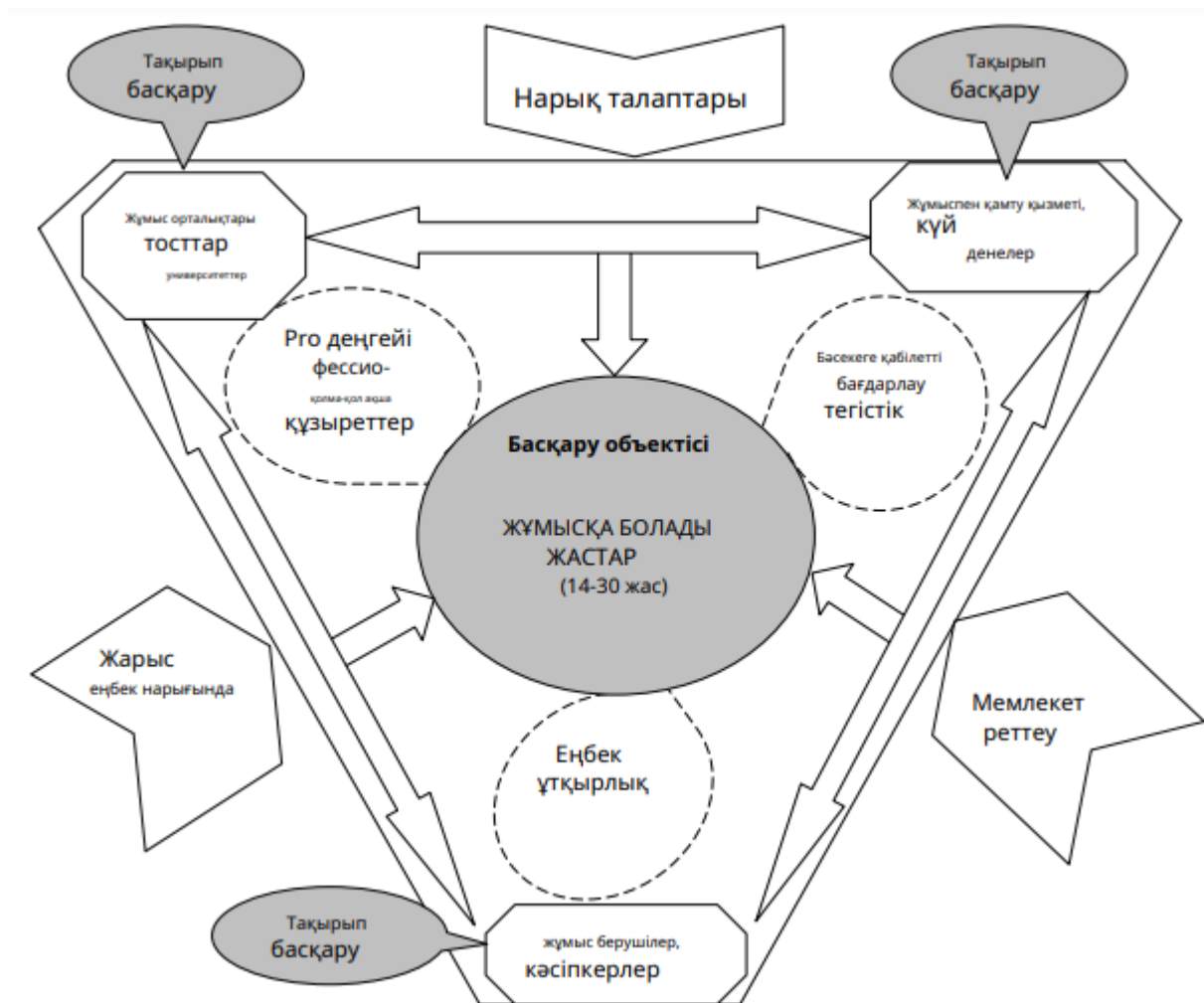
- Жұмыспен қамтуды қолдау бағдарламаларын құру: Мемлекет жастардың алғашқы жұмыс тәжірибесін алуына және дағдыларын дамытуға мүмкіндік беретін жұмыспен қамтуды қолдау бағдарламаларын жасай алады. Бұл тағылымдамалар, алмасу бағдарламалары және басқа бағдарламаларды қамтуы мүмкін.

- Ақпараттың қолжетімділігін арттыру: Мемлекет жастар үшін бос жұмыс орындары мен жұмыс мүмкіндіктері туралы ақпараттың қолжетімділігін арттыра алады. Бұл бос орындар, мансаптық мүмкіндіктер және жұмыспен қамтудың басқа да маңызды аспектілері туралы ақпарат беретін жұмыспен қамту орталықтарын құруды қамтуы мүмкін.

- Әлеуметтік кәсіпкерлікті қолдау: Мемлекет жастар арасындағы әлеуметтік кәсіпкерлікті қолдауы мүмкін, бұл олардың жаңа жұмыс орындарын ашуға және әлеуметтік мәселелерді шешуге мүмкіндік береді. Бұл қаржылық қолдауды, кеңестерді және әлеуметтік кәсіпкерлік дағдыларын оқытуды қамтуы мүмкін.

- Халықаралық ұтқырлықты ілгерілету: Мемлекет жастардың халықаралық ұтқырлығына ықпал ете алады, бұл оларға жаңа жұмыс тәжірибесін алуға және әртүрлі мәдениеттер мен дәстүрлерді білуге мүмкіндік береді. Бұл студенттік және кәсіби алмасу бағдарламаларын құруды және шетелде жұмыс істеу үшін визаларды алу процесін жеңілдетуді қамтуы мүмкін.

Дипломдық жұмыстағы зерттеуде жастарды жұмыспен қамтуды басқару жүйесінің моделі әзірленді (1-сурет).

Сурет 1. Жастарды жұмысқа орналастыруға жәрдемдесу жүйесінің моделі

Жүйе элементтерінің арасындағы тығыз байланыс мемлекеттік органдардың облыс өндірісінің даму динамикасын, құрылымдық өзгерістер мен кадрларды қайта даярлауды ескере отырып, біліктілігін арттыру және қайта даярлауды қамтамасыз етуге арналған білім беру қызметтері нарығымен қарым-қатынасында байқалады. жұмыс орындарының жаңа техникалық сипаттамалары.

Кадрлық жұмыс орындарында оқу орындары мен кәсіпорындардың мүдделері арасында ең жақын байланыстарды байқауға болады.

Жастарды жұмыспен қамту және жұмысқа орналастыру саласындағы анықталған мәселелердің бірі әртүрлі жас топтары үшін жастарды кәсіптік бағдарлау бойынша нақты іс-шаралардың жоқтығы болып табылады. Осыған байланысты біз жастардың кәсіптік бағдар беру және кәсіби өзін-өзі анықтау жүйесіне келесі жаңа тәсілдерді енгізуді ұсынамыз.

1. Бірінші ұсыныс – жастарға кәсіптік бағдар беру жүйесін ақпараттық-талдамалық қолдау қажеттілігіне қатысты. Өйткені, әрбір өңірде дерлік ғаламторда аймақтық еңбек нарығы мен білім беру қызметтері туралы ақпаратты бір уақытта қамтитын, пайдаланушыларға қажетті ақпаратты іздеуді

жеңілдететін бірыңғай ақпараттық-талдау порталы (веб-сайт) жоқ. барлық ақпарат бір жерде болады. Біз «КӘСІБИ НАВИГАТОР» жастарды кәсіптік бағдарлаудың аймақтық интернет-порталын құруды және дамытуды ұсынамыз.

Құралдарды пайдалана отырып әзірленген интернет-портал көптеген білім беру ұйымдарын қамтитын студенттер мен оқушыларға кәсіптік бағдар беру сабақтарын өткізуді көздейді. Мұндай сабақтың құрылымы мен әдістемелік мазмұны кәсіби таңдауды анықтау элементтерін қамтиды – «Мен қалаймын», «Мен істей аламын» және «Мен міндеттімін». Бұл ретте мектеп оқушылары мен студенттердің назарын аударуда болашақта сұранысқа ие мамандықтар мен құзыреттерге баса назар аудара отырып, «Міндетті» компонентіне ерекше назар аудару қажет.

2. Екінші ұсыныс – «Мүмкіндіктер аумағында сіздің таңдауыңыз» кәсіби мерекелерді ұйымдастыру жобасын жүзеге асыруға қатысты.

Кәсіби мерекелерді ұйымдастыру жобасының мақсаты – мектеп оқушылары мен жоғарғы оқу орындарының студенттері арасында заманауи әлеуметтік, интеллектуалдық және ерікті құзыреттіліктерді дамыту, сонымен қатар студенттерді кәсіби өзін-өзі анықтауға дайындау және оларда саналы кәсіби ниетті қалыптастыру.

Жоба аясында кәсіби қызмет салаларындағы: әлеуметтік-гуманитарлық, шығармашылық, ақпараттық технологиялар, жаратылыстану, әлеуметтік-экономикалық салалардағы білімді тарату және танымал ету мақсатында ынталы жастар үшін бес практикалық алаң құру жоспарлануда.

Әрбір бағыт қызмет саласының сипатына сәйкес ерекше белгілері бар белгілі бір өзгерісті білдіреді. Ұсынылған ауысымдар кәсіби саланың сол немесе басқа саласының көрнекті өкілдерінің кәсіби курстарымен, тренингтерімен және шеберлік сабақтарымен сипатталады. Ұсынылған кәсіби ауысымдардың мазмұны мен ерекше белгілерін қарастырайық.

BizChange көшбасшылық лауазымдарды иеленуге, сондай-ақ өз бизнесін құруға немесе басқаруға ниеті бар жастарға арналған. Кезең ішінде

BizChange жобаны басқару, маркетинг, қаржы және персонал бойынша кәсіби курстар өткізуді жоспарлап отыр; коммуникативті дағдылар, уақытты тиімді пайдалану, зейінділік, нәтижеге назар аудару, көпшілік алдында сөйлей білу, шығармашылық, топтық жұмыс, логикалық ойлау қабілеті және т.б. сияқты құзыреттерді дамытуға арналған практикалық тренингтер.

SocialChange кәсіби қызметтің әлеуметтік-гуманитарлық саласын сипаттайды. Психология, халықаралық қатынастар, журналистика мамандықтары бойынша кәсіби курстар өткізу ұсынылады; әңгімелесу әдістерін дамытуға, жеке уақытты басқаруға және кәсіби мақсаттарға жетуге арналған практикалық тренингтер.

Өсімдіктерге, табиғаттағы қарым-қатынастарға, микроәлемге және химиялық процестердің құпияларына қызығатындар үшін біз BioChange ұсынамыз, ол классикалық медицина, экология, биотехнология бойынша кәсіби курстармен сипатталады + «Гендік инженерия» шеберханасы. Тренингтер зерттеу мәселелерін шешудің жаңа тәсілдерін меңгеруге бағытталған.

ItechChange робототехникаға, бағдарламалауға және жаңа технологияларға қызығушылық танытатындар үшін. Ауысым робототехника, инженерия және бағдарламалау бойынша кәсіби курстарды қамтиды.

ArtChange шығармашылық қабілеттері бар оқушылар мен студенттерге арналған. Кәсіби курстардың бағдарламасына: өнеркәсіптік дизайн, графикалық дизайн, экологиялық дизайн, иллюстрация, заманауи өнер кіреді. Тренингтер шығармашылық қасиеттерді дамытуға және белгілі бір әдіс-тәсілдерді қолдана білуге бағытталған.

Сыныпта бизнес өкілдері мен мұғалімдер болашақтың мамандықтары туралы, мысалы, бес жылдан кейін электрик немі білуі керек, қандай білімге ие болуы керектігі туралы әңгімелейді. Дайындық барысында жас ұрпаққа заман ағымымен өмір сүріп, болашақ кәсіби жолын айқындауда дұрыс қадамдар жасау маңызды мақсат болып табылады. Жастардың тағы бір маңызды тұсы – командада жұмыс істей білу және кәсіби икемділік, жаңа технологияға бейімделу.

«Мүмкіндіктер аумағында сіздің таңдауыңыз» жобасы жастармен жұмыстың жалпы түрлерін жүргізу мен ұйымдастыруды да қамтиды:

- студенттердің жеке қасиеттері мен қызығушылықтарын диагностикалау (тестілеу), оларды мамандық талаптарына сәйкестендіру;

- оқыту элементтері бар топтық дәрістер мен зертханалық-практикалық сабақтар; әлеуетті жұмыс берушілердің қатысуымен дөңгелек үстелдер, конференциялар, семинарлар ұйымдастыру;

- мультимедиялық құралдар, топтық талқылаулар;

- шығармашылық жобаларды қорғау;

- экскурсиялар.

Еңбек нарығының инфрақұрылымын дамыту, жаңа жұмыс орындарын құру мәселесін шешу мақсатында ауданда еңбек нарығындағы тұрақты жағдай қамтамасыз етіледі.

Осылайша, мектеп оқушылары мен студенттерді кәсіптік бағдарлау бойынша жұмыстың инновациялық түрлерін енгізу еңбек нарығында жастардың кәсіби өзін-өзі анықтау деңгейін арттыруға және жас мамандар үшін өз қабілеттерін толық көлемде іске асыруға, табысты жұмысқа орналасу және болашақта мансаптық өсуді қамтамасыз етуге мүмкіндік беретінін атап өткен жөн.

Қорытынды:

Жастар саясатын әзірлеу процесін және жастарды мемлекеттік қолдаудың қолданыстағы шараларын талдау мемлекеттік мекемелердің сараланған және жоспарланған практикалық қадамдар саясатын үнемі жүзеге асыратынын көрсетті. Тәуелсіздік жылдары ішінде Қазақстан жастардың өзін-өзі жүзеге асыруы үшін әлеуметтік-экономикалық жағдайлар жасауға бағытталған тұжырымдамалық бағдарламалар мен жобалардың маңызды құқықтық негізін жасады. Әрбір мемлекеттік бағдарлама әлеуметтік қамсыздандыру, жастардың жұмыспен қамтылуы, білім мен ғылым, жастар кәсіпкерлігі және бастамаларды қолдау сияқты нақты бағыттар бойынша нақты нәтижелерге бағытталған.

Аналитикалық бөлімдегі талдау мен 14-29 жас арасылығындағы жастарға жүргізілген сауалнама нәтижесінде қалыптасқан мәселелерді шешу үшін және аудандағы жастардың перспективаларын ескере келе жастарды жұмыспен қамту саясатын жетілдіру жолдары мен бірнеше ұсыныстар жасалды. Жасалған нақты ұсыныстардың қатарында басты екі ұсыныс бар:

1. Бірінші ұсыныс – жастарға кәсіптік бағдар беру жүйесін ақпараттық-талдамалық қолдау қажеттілігіне қатысты. Біз «КӘСІБИ НАВИГАТОР» жастарды кәсіптік бағдарлаудың аймақтық интернет-порталын құруды және дамытуды ұсындық.

2. Екінші ұсыныс – «Мүмкіндіктер аумағында сіздің таңдауыңыз» кәсіби мерекелерді ұйымдастыру жобасын жүзеге асыру ұсынылды.

Қорытындылай келе, жастарды мемлекеттік жұмыспен қамту саясатын жетілдіру бойынша ұсынылған шаралар мен бағыттарды іске асыру жастарды жұмыспен қамту саласындағы бар мәселелерді шешуге мүмкіндік береді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

Баранова, А.Ю. Влияние демографических процессов на функционирование рынка труда / А.Ю. Баранова // Nauka-Rastudent.ru. 2018. № 11. С. 9.

Буланов, В. С. Методологические вопросы исследования рынка труда / В.С. Буланов // Общество и экономика. – 2019. – 210с.

Васильцова, Л.И. Экономика управления персоналом / Л. И. Васильцова, Н. А. Александрова, С. В. Радионова, Е. А. Скворцов. – Екатеринбург, 2018. – С. 165.

Винокуров, Е.Ф. Характеристики движения трудовых ресурсов и уровень безработицы / Е.Ф. Винокуров // Анализ и моделирование экономических и социальных процессов: Математика. Компьютер. Образование. 2019. Т. 23. № 4. С. 148-155.

Епанешникова, Е.А., Малкина, С.А. Статистика рынка труда / Е.А. Епанешникова, С.А. Малкина // Территория инноваций. 2017. № 6 (10). С. 38-42.

Ибрагимова, З.Ф., Япарова-Абдулхаликова, Г.И. Структурный анализ безработицы в РФ / З.Ф. Ибрагимова, Г.И. Япарова – Абдулхаликова // Статистика и Экономика. 2017. Т. 14. № 4. С. 33-40.

Кижлай, Г. М. Эффективность использования трудовых ресурсов как фактор роста производства сельскохозяйственной продукции / Г. М. Кижлай, Е. В. Кочурова, Н. С. Рогалева // Аграрный вестник Урала. – 2019. – № 148 (6). – С. 18.

Киселева, Н.П. Социально – экономическая статистика: Учебное пособие / Москва, 2017. – 874с.

Лукьянова, К.К. Зарубежный опыт регулирования занятости населения / К.К. Лукьянова // Вестник Южно-Уральского государственного университета. Серия: Экономика и менеджмент. 2019. Т. 10. № 3. С. 109-115.

Абжалелова Ш. Р.

deputy head of the academic school" business and management", associate professor of Q University, e-mail: abzhalel.2004_1979@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2188-6280>, Scopus author ID: 57215418601

Куатов Т. А.

student of the final course on the financial education program of Q University

Кәсіпорын активтерін басқаруды жетілдіру жолдары

Abstract: the experience of switching to a market economy was associated with a serious restructuring of national economic systems. Many of the contradictions of the previous system did not follow the laws of the market. The dependence of economic entities from the centralized system was economically unjustified. Enterprises began to achieve autonomy in accordance with market requirements. Each organization has different groups of assets whose activities are related to use. The study of assets and the evaluation of their use they play an important role in the management of the organization, since this information allows management to identify difficulties in the organization's activities and adapt management policies. The management of an organization seeks to clearly distribute assets between departments with the greatest possible impact, taking into account the withdrawal from them. Also an effective system of asset management allows an organization to achieve financial stability and maintain competitiveness.

Keywords: cost management, market price, economic element of costs, organizational and economic mechanisms, economic efficiency, working capital, working capital management, inventory, rationalization, work in progress, optimization.

Анатпа: Нарықтық экономикаға ауысу тәжірибесі ұлттық экономикалық жүйелердің күрделі қайта құрылуымен байланысты жүрді. Бұрынғы жүйенің көптеген қайшылықтары нарық заңдарына сәкей келмеді. Шаруашылық субъектілерінің орталықтандырылған жүйеден тәуелділігі экономикалық тұрғыдан негізсіз болды. Кәсіпорындар нарық талаптарына сәйкес дербестікке қол жеткізе бастады. Әр ұйымның қызметі пайдаланумен байланысты активтердің әртүрлі топтары. Активтерді зерттеу және оларды пайдалануды бағалау олар ұйымды басқаруда маңызды рөл атқарады, өйткені бұл ақпарат басшылыққа қиындықтарды анықтауға мүмкіндік береді ұйымның қызметі және басқару саясатын бейімдеу. Ұйымның менеджменті нақты бөлуге тырысады бөлімшелер арасындағы активтерді олардан алуды ескере отырып мүмкін болатын ең үлкен әсер. Сондай-ақ тиімді жүйе активтерді басқару ұйымға қаржылық жетістіктерге жетуге мүмкіндік береді тұрақтылық және бәсекеге қабілеттілікті сақтау.

Түйін сөздер: шығындарды басқару, нарықтық баға, шығындардың экономикалық элементі, ұйымдастырушылық-экономикалық механизмдер, экономикалық тиімділік, айналым қаражаттары, айналым қаражаттарын басқару, тауарлық-материалдық құндылықтар, рационализация, аяқталмаған өндіріс, оңтайландыру.

Андатпа: практика перехода к рыночной экономике была связана со сложной реорганизацией национальных экономических систем. Многие противоречия прежней системы не соответствовали законам рынка. Зависимость хозяйствующих субъектов от централизованной системы была экономически необоснованной. Предприятия начали добиваться самостоятельности в соответствии с требованиями рынка. Деятельность каждой организации-это разные группы активов, связанных с использованием. Изучение активов и оценка их использования они играют важную роль в управлении организацией, поскольку эта информация позволяет руководству выявлять проблемы в деятельности организации и адаптировать политику управления. Менеджмент организации стремится четко распределить наибольший возможный эффект между подразделениями с учетом получения от них активов. Также эффективная система управления активами позволяет организации добиваться финансового успеха, обеспечивая стабильность и поддержание конкурентоспособности.

Ключевые слова: управление затратами, рыночная цена, экономический элемент затрат, организационно-экономические механизмы, экономическая эффективность, оборотные средства, управление оборотными средствами, товарно-материальные запасы, рационализация, незавершенное производство, оптимизация.

Кәсіпорын активтері-бұл экономикалық ресурстар мүлiктi, ақшалай қаражатты және материалдық емес активтердi, компанияға тиесiлi және iске асыру процесiнде пайдаланылатын пайда алу мақсатында экономикалық қызмет. Бұл мүмкiн болуы ғимараттар, құрылыстар, жабдықтар, банктiк салымдар, патенттер, ресурстарды пайдаланудың ерекше құқықтары.

Экономикалық тұрғыдан алғанда, активтер-бұл қаражат, компания қызметiнiң нәтижесiнде немесе сырттан алынған, пайда алу үшін пайдаланылады. Ұйымда бар активтер бiреуiне енгiзiлген құжаттың екi бөлiмi.

Активтер белгiлi бiр мақсаттарға жету үшін қалыптасады, экономикалық дамудың миссиялары мен стратегияларына негiзделген ұйымдар. Жиынтық мүлiктiк құндылықтар ретiнде әрекет ету, активтер экономикалық әлеуеттiң негiзiн сипаттайды ұйымдар. Активтер құнының деңгейiн сомамен анықтауға болады оларды құруға, пайдалану кезеңiне, нарық конъюнктурасына жұмсалатын шығындар еңбек құралдары мен заттары және т. б.

Активтер бақыланатын экономикалық ресурстар ретiнде ұйымдар меншiк құқығының иелерi болып табылады. Олар мүмкiн меншiктiң барлық нысандарын тасымалдаушы ретiнде әрекет ету: жеке жеке, ұжымдық жеке, муниципалдық, жалпы мемлекеттiк және т. б.

Активтер-бұл табыс әкелетiн ресурстар операциялық немесе инвестициялық процестегi ұйымдар қызметi. Бұл ретте активтер өнiмдiлiкке ие,

байланыстар активтердің табыс әкелетін әлеуеті неде тек олардың тиімді жағдайында қамтамасыз етіледі басқару және пайдалану.

Ұйымның активтерінің өзіндік ерекшеліктері бар, оларды анықтауға көмектесетін. Осылайша, активтер:

- кәсіпорынның толық бақылауында;
- тұрақты айналым процесінде;
- ұйымның нақты мақсаттары үшін құрылады және қызметті жүзеге асыру процесінде қолданылады
- ток өтімділік факторымен байланысты
- дағдарыс жағдайында активтерді қайта құрылымдау мүмкіндігі және тәуекел факторы;
- табыс әкеледі

Ұйымның экономикалық қызметті жүзеге асыруы үшін қажетті шарт-бұл айналымның барлық кезеңдерінде ақша қаражаттарының үздіксіз қозғалысын қамтамасыз етуге бағытталған, өндірістің ақшалай және материалдық ресурстарға қажеттілігін қамтамасыз етуге бағытталған айналым активтерінің болуы. Ұйымда ағымдағы активтердің жеткілікті көлемінің болуы оның қазіргі нарықтық экономика жағдайында қалыпты жұмыс істеуі үшін қажетті алғышарт болып табылады. Айналым қаражатын ұтымды және тиімді пайдалану кәсіпорынның қаржылық тұрақтылығын және оның төлем қабілеттілігін арттыруға ықпал етеді. Кәсіпорынның ағымдағы активтерін басқару оларды қажетті және жеткілікті көлемде, ең аз шығындармен қалыптастыруға, сондай-ақ оларды пайдалану тиімділігін арттыруға бағытталған.

Айналым қаражаттарына 1 жылдан аз қызмет ету мерзімі бар заттар, еңбек құралдары, яғни бір өндірістік цикл ішінде өз құнын бірден жасалатын өнімге ауыстыратын активтер жатады. Айналым қорлары тауарлардың айналым процесін қамтамасыз ету үшін қажет. Өндірістік цикл аяқталғаннан кейін, дайын өнімді дайындау және оны сату аяқталғаннан кейін айналым қаражаттарының құны сатылған өнімнен түскен түсімнің бөлігі ретінде өтеледі, бұл кәсіпорынның ақша қаражаттарының үздіксіз айналымы арқылы жүзеге асырылатын өндіріс процесін жүйелі түрде қалпына келтіруге мүмкіндік береді [1].

Айналымдағы өндірістік қорларға мыналар жатады: өндірістік қорлар; аяқталмаған өндіріс; болашақ кезеңдердің шығындары; қоймадағы дайын өнім. Айналым қорлары келесі элементтерден тұрады: жөнелтілген, бірақ төленбеген тауарлар; шоттардағы және кассадағы ақша қаражаттары; дебиторлық берешек; басқа есептердегі қаражат.

Айналым қаражаты кәсіпорынның өндірістік және қаржылық қажеттілігін қамтамасыз етуі керек, бірақ сонымен бірге кәсіпорынның төлем қабілеттілігінің қажетті деңгейін сақтауы керек. Мұндай тепе-теңдікті сақтау өнімді өндірудің және тұтастай алғанда кәсіпорынның ритақты және тұрақты процесін қамтамасыз етеді. Айналым капиталы дәстүрлі түрде талданады. Айналым қаражатын пайдалану тиімділігін сипаттайтын көрсеткіштер айналым коэффициенттері немесе іскерлік белсенділік көрсеткіштері деп аталады.

Барлық айналым қаражаттарының да, олардың компоненттерінің де айналым кезеңдері іскерлік белсенділікті сипаттайды.

Айналым капиталын қаржылық менеджмент тұрғысынан жіктеудің әртүрлі нұсқалары бар: түрлері бойынша, өтімділік дәрежесі бойынша, қаржы көздерін қалыптастыру сипаты бойынша, операциялық процеске қатысу сипаты бойынша, ағымдағы активтердің жұмыс істеу кезеңі бойынша.

Айналым қаражаттарын басқару-бұл кәсіпорын мүмкіндігінше көп, бірақ өз қызметіне зиян келтірместен ақша айналымы кезеңін, қаржылық циклды қысқартуға ұмтылатын үздіксіз процесс, өйткені бұл кірісті арттырады және сыртқы қаржыландыру көздерін тарту қажеттілігін азайтады [2].

Қаржылық циклды төмендеу арқылы азайтуға болады:

тауарларды неғұрлым жылдам өндіру және өткізу есебінен тауарлық-материалдық қорлардың айналыс кезеңін қысқарту;

есептеулерді жеделдету есебінен дебиторлық берешектің айналыс кезеңін қысқарту (қатаң кредиттік саясат және инкассация саясаты);

кредиторлық берешектің айналыс кезеңін ұзарту (сатып алынған ресурстар үшін есеп айырысуды баяулату).

Бұл әрекеттер өнімнің өзіндік құнының өсу үрдісі пайда болғанға дейін немесе сатудан түскен түсім азая бастағанға дейін жүргізілуі керек.

Ағымдағы активтерді басқарудың балама стратегиялары бар, олар кәсіпорынға белгілі бір өндіріс деңгейін ұстап тұру үшін қажет айналым қаражаттарының көлемімен ерекшеленеді:

сақ, босаңсыған стратегия қолма-қол ақшаның, тауарлық-материалдық қорлардың және өтімді бағалы қағаздардың салыстырмалы түрде жоғары деңгейін қамтиды. Бұл ретте сату көлемі сатып алушыларға берілетін кредиттерді ынталандырады, бұл дебиторлық берешектің жоғары деңгейіне әкеледі.

шектеу стратегиясы-қолма-қол ақша, бағалы қағаздар, тауарлық-материалдық қорлар және дебиторлық берешек минимумға дейін азайтылады.

орташа стратегия ағымдағы активтерді басқарудың сақтық және шектеу стратегиясы арасындағы крест болып табылады [3].

Шектеу саясаты активтер айналымын жеделдетуге, демек, ақша айналымы кезеңін қысқартуға ықпал етеді. Сақтық саясаты айналым қаражаттарының сақтандыру қорының жоғары деңгейіне және олардың айналымының ұзағырақ кезеңдеріне мүмкіндік береді.

Ағымдағы активтерді басқару ағымдағы активтердің әрбір түрін басқарудың нақты тәсілдерін қарастырады.

Мысалы, дебиторлық берешекті басқару әдістері:

1) дебиторлық берешектің қалыптасуы мен жай-күйін бақылау: пайда болу мерзімдері бойынша жіктеу, айналым коэффициентін қадағалау, күмәнді борыштардың үлесін анықтау.

2) Кредиттеу саясатын айқындау: дебиторлық берешекті өтеу мерзімдерін белгілеу, дебиторлық берешекті өтеу тәртібін белгілеу, кредит қабілеттілігі стандарттарын әзірлеу, кредит беру шарттарын әзірлеу.

3) клиенттерді саралау-осыған байланысты кәсіпорын әрбір клиентке кредиттік тарихты жасайды және олардың қайсысына бірінші кезекте кредит берілетінін, ал кімге соңғысында берілетінін айқындайды.

4) мерзімі өткен берешекті бақылау – бұл ретте дебиторлық берешектің қартаю тізілімін жасау қажет.

5) дебиторлық берешекті өтеу болжамы. Қарыздарды талап етуді жеделдету әдістерін анықтау: инкассация саясатын әзірлеу, шарттар жасасу, факторинг.

Ақша қаражаттарын және олардың баламаларын басқару оларды талдаудан басталады, оның негізгі мақсаты алдыңғы кезеңдегі ақша қаражаттарының орташа қалдығының сомасы мен деңгейін бағалау болып табылады.

Өздеріңіз білетіндей, есеп айырысу шотындағы ақша қалдығы табыс әкелмейді. Олар жеткілікті болуы керек: жеткізушілердің шоттары бойынша уақтылы төлеу үшін; несиелік қабілетті сақтау үшін; күтпеген шығындарды қосымша төлеу. Осыған байланысты оларды басқарудың мақсаты оларды ұйымның тұрақты төлем қабілеттілігін қамтамасыз ететін ең төменгі рұқсат етілген деңгейде ұстау болып табылады. Екінші жағынан, жоғалған пайда қаупін, сондай-ақ инфляция нәтижесінде олардың қасиеттерін жоғалтуды ескеру қажет. Ақшалай қаражаттың ең аз қажетті сомасын есептеу ағымдағы шаруашылық операциялар бойынша жоспарланған ақша ағынына, атап айтқанда алдағы кезеңде осы операциялар бойынша ақшалай қаражатты жұмсау көлеміне негізделеді.

Қорларды басқару өнімді өндіру және сату процесін үздіксіз жүзеге асыру процесін қамтамасыз етуге және оларға қызмет көрсету бойынша ағымдағы шығындарды азайтуға бағытталған. Тауарлы-материалдық қорларды тиімді басқару: операциялық циклдің ұзақтығын төмендетуге; оларды сақтау бойынша ағымдағы шығындар деңгейін төмендетуге; ағымдағы шаруашылық айналымнан қаржы қаражатының бір бөлігін босатуға және оларды басқа активтерді қаржыландыруға бағыттауға мүмкіндік береді. Қорларды басқарудағы негізгі міндеттер: ұйым ұзақ уақыт бойы пайдаланатын негізгі ресурстар бойынша жеткізілетін партияның ұтымды мөлшерін және тапсырыс беру нүктесін анықтау; қорларды қалыптастыруда авансталатын қаржы қаражатының қажетті көлемін айқындау қорлардың жекелеген түрлеріне қажеттіліктерді айқындау жолымен жүзеге асырылады.

Кәсіпорынды қаржылық сауықтыру – кәсіпорындарды трансформациялау мен оның басқаруды жақсартуға бағытталған принциптерін өзгерту, өндірістің тиімділігі мен шығарылатын өнімнің бәсекеқабілеттілігін, еңбек өнімділігін арттыру, өндіріс шығындарын төмендету, мемлекеттік қолдау, қаржылық сауықтыру жоспарларын даярлау мен дағдарысқа қарсы кампаниялар ұйымдастыру іс-әрекеттері арқылы кәсіпорынның қаржы-экономикалық нәтижелерін жетілдіру.

Нарықтық экономиканың салыстырмалы түрде алғанда «терең бойлаған» бүгінгі күнгі тәжірибе кәсіпорындар мен компаниялардың дағдарыстан шығу және ұзақ уақыт бойына бәсекелестікті сақтау үшін жан-жақты қойылатын

талаптарды есепке ала отырып, өз жұмысын үнемі түзетіп отыруы бизнесті жүргізуде дағдыға айналған бірден-бір құбылыс болып отыр. Өйткені, бизнес жүргізудің жаңа шарттары өзгерістерге ұдайы дайын болуды қажет етеді. Ұйымның сыртқы ортасы тез және күтпеген жағынан өзгеріп отыр. Бірақ әрбір өзгеріс тек қана қауіп емес, болашақ бизнес-табысқа қол жеткізу үшін жаңа қосымша мүмкіндіктер туғызады. Ұйым өз бизнесінің құрылымының дұрыс және жаңаша түрленуіне қабілетті болуына ұдайы баламалы стратегиялық және оперативті өзгерістер жасауы тиіс /6, 12 б./

Шаруашылық жүргізу жағдайының түбегейлі өзгеруі отандық кәсіпорындардың көпшілігінде қаржылық сауықтыру қажеттілігін, жұмыс жүргізудегі әміршіл-әкімшілік әдістерден жаңа нарықтық әдістерге ауысу қажеттігін көрсетті. Өйткені бұрынғы жүйенің кейбір ретсіз ұйымдастырылған іс-әрекеттерінің салдарынан экономиканың барлық дерлік салаларында терең бойлаған дағдарысты жағдай орнықты. Белсенді стратегия шеңберінде кәсіпорынды қаржылай сауықтырудың негізгі мақсаты – маркетинг өткізу жөніндегі шараларды қамтамасыз етуде өткізудің жаңа нарығын игеру. Өткізудің жаңа нарығын игеруді жүзеге асыру дәстүрлі өнімді жаңа аумақтық нарыққа шығару есебінен, сонымен бірге жаңа өнімді өнімдік нарыққа шығару үшін игеру жолымен де жүзеге асырылады. Бұл екі бағыт та шығарылатын өнімнің сапасын көтеру және технологиялық қайта жабдықтау негізінде ресурс сыйымдылығын түсіру мақсаттарын шешуге әкеледі.

Белсенді стратегияны таратуды қамтамасыз етуші реформалаудың маңызды бағыты жеткізушіні ауыстыру болып табылады. Бұл бір жағынан, дәстүрлі өнімнің сапасына, соның ішінде жинақтаушы материалдар мен шикізаттың сапасына талаптың өсуінің, жаңа өнім өндірісін игеру мен пайдасыз өнім өндірісін тоқтатудың, ал екінші жағынан өндірістегі энергия сыйымдылығы мен ресурс сыйымдылығын түсіру шараларын өткізудің салдары. /6, 19 б./

Макроәлем параметрлерінің үнемі өзгеруі жағдайындағы дағдарыстың туындау ықтималдығы ұлғайған кезде дағдарыстық жағдайлардың, оның себептерін, алдын алу мүмкіндіктерін, басқару ерекшеліктерін зерттеу маңыздылығы артады.

Дағдарыс ұғымын анықтау тұрғысынан қарағанда (кәсіпорын деңгейінде) екі көзқарас бөліп көрсетіледі. Кейбір мамандар оны «дағдарысты», бірақ кәсіпорын үшін күтпеген құбылыс деп санайды. Оның алдын алу үшін кәсіпорындар дағдарыс белгілерінің ізін басу жүйесін қалыптастырулары қажет. Ал, егерде дағдарыс келсе, басқарудың бастапқы шараларының бірі оның ұйым ішіне таралмауын шектеу. Басқа мамандар дағдарысты, уақыттық және кеңістік дәрежелерге созылатын салдары бар процесс деп санайды. Олар дағдарыстық процесті төрт фазаға бөледі: дағдарыстың алғышарттарының пайда болуы (кішігірім кателер мен ұйым қызметтерінің бұзылуы); көптеген факторлардың өзара араласуымен туындаған негізгі құбылыс; дағдарыстың таратылуы; дағдарыстың шешілуі /6, 12 б./

Өйткені, көптеген ғылыми түпнұсқаларда көрсетіліп жүргендей дағдарысқа қарсы менеджмент – бұл, ең алдымен, кәсіпорынның

бәсекеқабілетті жағдайын сақтауы мен ірілетуі, банкроттықты болдырмау немесе төлемқабілетсіздік жағдайда қабілеттілікті қайтару, оны жұмыс жасайтын халге жеткізу.

Кез келген өнімнің (қызметтің) өзіндік өмірлік циклы болады. Оның шектеулі мүмкіндіктері, бастапқы мүмкіндіктерін белгілі бір уақыт аралығында сақтап тұрып болашақтағы дамуы осы циклда айқындалған. Кезекті бәсекеқабілетті артықшылықтың пайда болуы белгілі бір уақытқа дейін кәсіпорынның өміршендігін нығайтады. Бұл, бәсекеқабілетті артықшылықтың әлсірей бастаған кезін уақытылы анықтап, оның алдын алуға байланысты дұрыс шешімдер қабылданған кезде жемісті болады.

Белгілі бір уақыт кәсіпорын пайдамен де, пайдасыз да жұмыс жасауы мүмкін. Бірақ бұлар кәсіпорынның негізгі мәнін тайдырмайтын қысқамерзімді эпизодтық жағдайлар болып саналады. Ал, егерде кәсіпорын жалпы алғанда тиімсіз жұмыс жасайтын болса, экономикалық дағдарыс созылмалы ұзақмерзімді сипатталады және оның салдары кәсіпорынды жабуға, тіптен кредиторлармен есептесу үшін мүлкін сатуға әкеледі.

Сондықтан, дағдарысты жағдайлар кәсіпорынның өмірлік циклының кез-келген уақытында туындауы мүмкін және осыны шаруашылық субъектілерінің нарық жағдайында өмір сүру ерекшелігі болып табылады. Дағдарыстың бірнеше түрлерін бөліп көрсетуге болады: стратегия дағдарысы; қызмет нәтижелерінің дағдарысы; өтімділік дағдарысы. Дағдарыс типтерін анықтау бастапқы шараларды қабылдауға, қайта құру әдістері мен бағыттарын айқындауға жағдай жасайды. Дағдарысты жағдайлардың уақытылы анықталмауы оларды болдырмау шараларын шектейді. Дағдарысқа қарсы басқарудың негізгі қызметтері: кәсіпорынды дағдарысты жағдайдан шығаруға бағытталған басқару; дағдарыс салдарында болатын шығындарды минимизациялау; дағдарысты жағдайларды ескертудің кешенді шараларын жүзеге асыру. Кәсіпорындар өз бизнестерінің құрылымын дұрыс әрі уақтылы трансформациялай алу, және сәйкесінше стратегиялық немесе жедел түзетулерді үнемі жасай алу қабілетіне ие болулары тиіс. Белсенді стратегия аясында кәсіпорынды қаржылық сауықтырудың маңызды шарттарының бірі – жаңа өткізу нарықтарын игеру. Бұны қамтамасыз етуде маркетинг жүргізу іс-шаралары қаралады. Дәстүрлі өнімдерді жаңа территориялық нарықтарға шығару есебінен, немесе жаңа нарықтарға басқа өнімдер шығару арқылы жаңа өткізу нарықтарын игеру шығарылатын өнімнің сапасын көтеру мен технологиялық қайтақарулану, жеткізушілерді ауыстыру негізінде ресурссыйымдылығын төмендету арқылы жүргізіледі.

Дағдарысты жағдайдан шығу жолдарын табудың бірін-бір маңызды шарттарының бірі қаржылық сауықтырудың жоспарын дұрыс құру болып табылады. Өйткені, көптеген ғалымдар мен зерттеушілердің дәлелдеуінше нарық жағдайында кәсіпорынды қаржылық сауықтыру іс-шараларының ішіндегі ең маңыздысы осы қаржылық тетік болып табылады екен. Кәсіпорынды қаржылық сауықтыру жоспарының мүмкін бағыттары мен варианттары жүйеленген түрде келесідей болуы мүмкін: /8, 118 б./

Ұйымдастыру стратегиясындағы өзгерістер.

Бизнес стратегиясының қайта құрылу варианттары:

Өсу стратегиясы.

Интегрирленген өсу (сала ішінде жаңа құрылымдар қосу арқылы кеңею) – вертикальды интеграция: тікелей (сатушы-фирмаларды алу); қайыра (өткізуші-фирмаларды алу); горизонтальды интеграция (бақылауды күшейту немесе бәсекелес-фирмаларды алу).

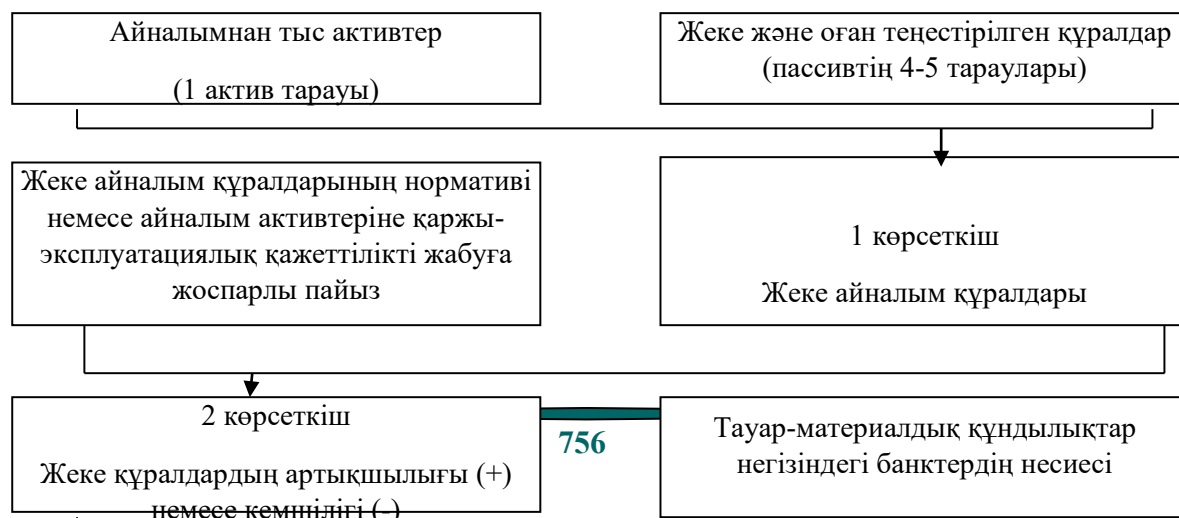
Концентрацияланған өсу (дәстүрлі сала аясында нарықтың немесе өнімнің өзгертілуі): нарықты жаулап алу (дәстүрлі нарықтардағы үлестің ұлғайтылуы); нарықты дамыту (бұрынғы өнімдерге жаңа нарықтар); өнімді дамыту (дәстүрлі нарықтағы жаңа өнім).

Диверсификацияланған өсу (саланың, нарықтың, өнімнің өзгеруі): орталықтанған диверсификация (негізгі профильге сәйкес келетін жаңа өндірістер); горизонтальды диверсификация (дәстүрлі нарықтарға жаңа профильдік емес өнімдер); конгломераттық диверсификация (жаңа нарықтарға жаңа профильдік емес өнімдер).

Бизнесті қысқарту стратегиясы: бөліну/бөлініп шығу (қайта құрылған компанияға акциялардың бір бөлігін беру): «жоғары» қайтақұрылымдау (әрқайсысы өз акцияларының белгілі-бір бөлігін беретіндей етіп бірнеше тәуелсіз компанияларға ортақ аналық компанияның құрылуы); «төмен» қайтақұрылымдау (қызмет етіп тұрған компаниядан тәуелсіз дочерний кәсіпорынның бөлінуі); горизонтальды қайтақұрылымдау (белгілі-бір сфераларға мамандаған фирмалар құру арқылы ұқсас компаниялардың бөлінуі); акциялардың бір бөлігін сату; деинвестициялау (құрылымдардың, бизнестің жекелеген сегменттерін сату); жою (түгелімен/жартылай). Сырттан басқару процедуралары аясындағы қайта өзгерулер («Банкроттық туралы» ҚР Заңы): өндіріс профилінің қайта өзгертілуі; тиімсіз емес өндірістерді жабу; мүліктің бір бөлігін сату; кәсіпорынды (бизнесті) сату. /9, 5 б./

Мұндай жағдайларда мүмкін шешімдер диапазоны едәуір тар, өйткені сырттан басқару жоспарын жүзеге асыру мен өңдеу бойынша іс-шаралар уақытпен («Қәбілетсіздік (банкроттық) туралы» заң бойынша максимум 18 ай) және құралдармен шектелген. Көп жағдайда бұл, шығындарды қысқартуға, рентабельді емес құрылымдар мен активтердің бөлінуіне негізделген қорғану стратегиясы.

Кәсіпорынды қаржылық сауықтырудың жоғарыда аталған бірнеше әдіс-тәсілдерін ескере кәсіпорынның қаржылық тұрақтылығының көрсеткіштерін талдау сызбасы арқылы да түсіндіруге болады (Сурет-1).

Сурет-1 Кәсіпорынның қаржылық тұрақтылығының көрсеткіштерін талдау сызбасы

ҚР Азаматтық кодексіне сәйкес ұйымды-құқықтық құзырын айқындау: шаруашылық серіктестіктер; шектелген және қосымша жауапкершілікті серіктестіктер; акционерлік қоғамдар; өндірістік кооперативтер; мемлекеттік және коммуналдық кәсіпорындар; коммерциялық емес ұйымдар.

Барлық дерлік экономикалық әдебиеттерде, кәсіпорынды қаржылық сауықтыру – кәсіпорындарды трансформациялау мен оның басқаруды жақсартуға бағытталған принциптерін өзгерту, өндірістің тиімділігі мен шығарылатын өнімнің бәсекеқабілеттілігін, еңбек өнімділігін арттыру, өндіріс шығындарын төмендету, мемлекеттік қолдау, қаржылық сауықтыру жоспарларын даярлау мен жүзеге асыру, дағдарысты кәсіпорындарға инвестициялық ресурстар тарту, реабилитациялық процедуралармен жалғасқан инфрақұрылымдар (сақтандыру, лизингтік, субконтрактылық немесе т.б.) мен дағдарысқа қарсы кампаниялар ұйымдастыру іс-әрекеттері арқылы кәсіпорынның қаржы-экономикалық нәтижелерін жетілдіру.

Кәсіпорынды қаржылық сауықтырудың негізгі мақсаты, өнеркәсіптің өндірістік-технологиялық құрылымының кәсіпорынның пайдалы жұмыс жасауына қол жеткізілуі жағдайындағы нарықтық төлемқабілетті сұранысқа сәйкестендірілуін қамтамасыз ету болып табылады.

Дағдарысты жағдайда кәсіпорын менеджерлерінің алдында мына негізгі міндеттер тұрады:

- істің нақты жағдайын дұрыс бағалау;
- мәселенің себебін анықтау;
- дағдарысты жағдайдан шығудың оптималды жолдарын табу.

Кәсіпорынды қаржылық сауықтырудың жоспары – бұл белгілі бір уақыт аралығында дағдарысты кәсіпорынды сотқа жүгінбейтін ретте сауықтыру шараларының кешенді жоспары. Оның құрамында: кәсіпорынның өзі даярлаған немесе құрылтайшылар мен меншік иелеренің мүмкін қатынасуы консалтингтік компания немесе арнайы эксперттік топ даярлаған шаралар болады. Бұл шаралар сотқа жүгінбей қаржылық сауықтыру бойынша сұрақтарды шешумен айналысатын құзырлы ұйымдарда бекітеледі және трансформациялау (қайта құру) тәсілдері мен дағдарысты кәсіпорынды дамыту мақсатында оның бизнесін қолдау, оның нарықтағы тұрақты бәсекеқабілеттілік жағдайы мен қаржылық тұрақтылық деңгейін және тиімді шаруашылық жүргізу мен кредиторлар талаптарын толық қанағаттандыруға, қажет болса, қарызды өтеу/төлеу бойынша бекітілген кестеге сәйкес көлемдегі құралдармен қамтамасыз етуге бағытталауы тиіс.

Қаржылық жағдайды кешенді талдау негізінде кәсіпорын дағдарысының себептерін анықтауға және дағдарыстан шығу бағыттарын айқындауға қатысты алдын-ала тұжырымдар жасауға болады. Бұдан кейінгі қабілетсіз кәсіпорындарды басқарудың келесі кезеңі оның қаржылық тұрақтылығын сақтап болып табылады.

Операциялық ұзақ мерзімді активтер тікелей пайдаланылады кәсіпорынның өндірістік ызметінде. Инвестициялық ұзақ мерзімді активтер кәсіпорын инвестициялаған кезде пайда болады басқа активтер. Оның бейінді емес ұзақ мерзімді активтері кәсіпорынның өндірістік қызметі (мысалы әлеуметтік қызмет саласында) [11]. Айналым қаражаттары-бұл баланс активінде көрінетін қаржылық категория ұйым және оның айналым капиталын білдіреді. Айналым капиталы-бұл бір өндірістік циклге қатысатын және тұтынылатын және өз құнын дайын өнімге толығымен ауыстыратын ақша мен материалдық ресурстардың жиынтығы.

Ағымдағы активтерге кәсіпорынның дайын және жөнелтілген өнімдерінің қорлары, яқталмаған өндіріс, дебиторлық берешек, кредиторлық берешек, шоттардағы ақша қаражаттары және кассадағы қолма-қол ақша жатады.

Айналым қаражаттарының элементтері әртүрлі критерийлер бойынша топтастырылған. Осындай критерийлердің бірі болып табылады активтерді басқару дәрежесі. Нормаланатын және нормаланбайтын ағымдағы активтер бар. Нормаланған айналым қаражаттарына дәстүрлі түрде тауарлық-материалдық қорлар жатады, төмен құнды тауарлық-материалдық құндылықтар, қосалқы қорлар, болашақ кезеңдердің шығындары және т. б. тұрақты емес ағымдағы активтерге инвестициялар, сатып алушылардың қарыздары, ақша қаражаттарының қалдықтары кіреді кассада және есеп айырысу шотында.

Ағымдағы активтердің тиімділігін арттырудың жалпы әдістері бар, мысалы:

1. Өндірістік қорларды пайдалануды ұтымды ету жолымен қысқарту; жабдықтауды ұйымдастыруды жақсарту; артық қорларды жою; нормалау жүйесін жетілдіру қорларды оңтайландыру; қойма шаруашылығын ұйымдастыруды оңтайландыру

2. Жаңа технологияларды енгізу, қолда бар технологияларды жетілдіру, өндірісті қарқындату және өндірістің үздіксіз процесіне көшу арқылы өндірістік циклды қысқарту

3. Шаруашылық жүргізуші субъектілер арасындағы төлемдерді жою жолымен тұтынушылармен және жеткізушілермен өзара байланысты ұтымды ету

4. Есептеулердің прогрессивті нысандарын қолдану, төлем және шарттық тәртіпті сақтау, құжаттаманы уақтылы ресімдеу арқылы өткізуді ұтымды ету

5. Кірісті инкассациялауды, лимиттеуді оңтайландыру арқылы ақша айналымын жеделдету банктегі және кассалардағы есеп айырысу шоттарындағы ақша қаражаттарының қалдығы

6. Бос қалдықтарды аудару арқылы қолма-қол ақшаны пайдалануды оңтайландыру кредиттерді мерзімінен бұрын өтеу, бағалы қағаздарға бос капиталды салу, жеке және заңды тұлғаларға кредиттер беру

7. Технологияны жетілдіру арқылы аяқталмаған өндіріс көлемін қысқарту және өндірісті ұйымдастыру, жоспарлау жүйесі, жұмыс уақытының ысырабын жою және күшейту еңбек тәртібі

8. Болашақ кезеңдердің шығындарын азайту және бүкіл есеп, басқару және бақылау жүйесін жақсарту. Осылайша, ағымдағы активтерді басқаруды жетілдіру бойынша осы шараларды қабылдау бұл айтарлықтай ақша сомасын босатуға және пайдаланусыз өндіріс көлемін арттыруға мүмкіндік береді қосымша ресурстар.

Ағымдағы активтер-бұл кәсіпорынның ағымдағы қызметін қамтамасыз ететін маңызды көз. Олар тұрақты тізбекте. Тізбектің ерекшелігі үздіксіз бір түрдегі активтерді екіншісіне түрлендіру. Кәсіпорынның тиімді қызметін қамтамасыз ету үшін ағымдағы активтерді, негізгі мақсатты үздіксіз басқаруды жүзеге асыру қажет кәсіпорынның қалыпты жұмыс істеуі үшін олардың қажетті көлемін анықтау болып табылады.

Әдебиеттер тізімі

Бланк, и. А. кәсіпорынның қаржылық тұрақтандырылуын басқару / и. А. бланк.- Киев: Ника Орталығы, Эльга, 2011. – 496с.

Гаврилова, а. н. ұйымдардың (кәсіпорындардың) қаржысы: оқу.оқу құралы / А.Н. Гаврилова, А. А. Попов. - 4-ші басылым., өшіріңіз. – М.: НОРУС, 2009. - 608 б.

Жарковская, Е. П. дағдарысқа қарсы басқару: ЖОО студенттеріне арналған оқулық. 7-ші басылым.. және қосымша / Е. П. Жарковская, Б. Е. Бродский, и.Б. Бродский. – М.: "Омега-Л" Баспасы, 2011. – 467 б.

Мутовина А. А., Панова и. в. кәсіпорын мысалында айналым активтерін басқаруды жетілдіру жолдары / / URL "студенттік ғылыми форум" VII

Халықаралық студенттік ғылыми конференциясының материалдары: <https://scienceforum.ru/2015/article/2015008227> (өтініш берген күні: 03.04.2024).
1. Бланк, и. А. кәсіпорынның қаржылық тұрақтандырылуын басқару / и. А. Бланк.- Киев: Ника Орталығы, Эльга, 2011. – 496с.

Гаврилова, а. н. ұйымдардың (кәсіпорындардың) қаржысы: оқу.оқу құралы / А.Н. Гаврилова, А. А. Попов. - 4-ші басылым., өшіріңіз. – М.: НОРУС, 2009. - 608 б.

Жарковская, Е. П. дағдарысқа қарсы басқару: ЖОО студенттеріне арналған оқулық. 7-ші басылым.. және қосымша / Е. П. Жарковская, Б. Е. Бродский, и.Б. Бродский. – М.: "Омега-Л" Баспасы, 2011. – 467 б.

Мутовина А. А., Панова и. в. кәсіпорын мысалында айналым активтерін басқаруды жетілдіру жолдары / / URL "студенттік ғылыми форум" VII Халықаралық студенттік ғылыми конференциясының материалдары: <https://scienceforum.ru/2015/article/2015008227> (өтініш берген күні: 03.04.2024).

Сафонова Н. с., Блажевич О. г., Мурашова Е. А. ұзақ мерзімді активтер: мәні, жіктелуі, оларды басқару ерекшеліктері // Ғылым және шығармашылық хабаршысы. 2016. №6 (6). 126-132 ББ.

А. о. Кузьминов ағымдағы активтерді жіктеу қажеттілігі / / қазіргі экономика мәселелері. 2014. №9 Б. 240-244.

Макаренко А. А. Корпоративтік қаржы саясатының проблемалық мәселелері // жинақта: XII

"Ғылым-сервису" халықаралық ғылыми-практикалық конференциясы 2007. 101-107 ББ.

Хотинская г. И., Бокарева Е. В., Макаренко А. А. экономика мен қаржыдағы баланстық әдіс:

қызметтің мәні, эволюциясы, қазіргі заманы / Ресей мемлекеттік Туризм және қызмет көрсету университеті. Мәскеу, 2008.

Шрайбфедер Дж. Тауарлы-материалдық қорларды тиімді басқару. - М.: Альпі Бизнесі, 2015. -304 б.

МРНТИ 06.73.55

JEL: G01. G39. 042

Сартова Р.Б.

k.e.s., ass.rofessor "business and management", Q University, Almaty,
Republic of Kazakhstan, e-mail: sartova2010@mail.ru.

Курманов Ж. Н.

a graduate student, according to the Economy educational program

Sofytime жшс кәсіпорыны қызмет көрсету жүйесі мен басқару негіздерін талдау

Abstract: This article is devoted to the analysis of the service system and the basics of enterprise management of Sofitime LLP. The purpose of the study is to identify key aspects of the organization of customer service and enterprise

management in general. The paper discusses the basic principles and methods underlying the service system, including customer interaction, order management, complaint handling and feedback. It also analyzes the fundamentals of enterprise management, including organizational structure, decision-making processes, strategic planning and control. The results obtained can be used to optimize the company's service and management system, in order to improve the quality of services, customer satisfaction and the overall efficiency of Sofytime LLP.

Keywords: economics, entrepreneurship, management efficiency, market situation, economic complex, innovation.

Андатпа: Бұл мақала softtime ЖШС кәсіпорынды басқару негіздері мен қызмет көрсету жүйесін талдауға арналған. Зерттеудің мақсаты тұтынушыларға қызмет көрсетуді ұйымдастырудың және жалпы кәсіпорынды басқарудың негізгі аспектілерін анықтау болып табылады. Жұмыста тұтынушылармен өзара әрекеттесу, тапсырыстарды басқару, жарнамаларды өңдеу және кері байланысты қоса алғанда, қызмет көрсету жүйесінің негізгі принциптері мен әдістері қарастырылады. Ұйымдастырушылық құрылымды, шешім қабылдау процестерін, Стратегиялық жоспарлау мен бақылауды қоса алғанда, кәсіпорынды басқару негіздеріне талдау жасалады. Алынған нәтижелер қызмет көрсету сапасын, клиенттердің қанағаттанушылығын және SOFYTIME ЖШС қызметінің жалпы тиімділігін жақсарту мақсатында кәсіпорынға қызмет көрсету және басқару жүйесін оңтайландыру үшін пайдаланылуы мүмкін

Түйінді сөздер: экономика, кәсіпкерлік, басқару тиімділігі, нарықтық жағдай, экономикалық кешен, инновация.

Аннотация: Данная статья посвящена анализу системы обслуживания и основ управления предприятием TOO Softtime. Целью исследования является выявление ключевых аспектов организации обслуживания клиентов и управления предприятием в целом. В работе рассматриваются основные принципы и методы, лежащие в основе системы обслуживания, включая взаимодействие с клиентами, управление заказами, обработку рекламаций и обратную связь. Также производится анализ основ управления предприятием, включая организационную структуру, процессы принятия решений, стратегическое планирование и контроль. Полученные результаты могут быть использованы для оптимизации системы обслуживания и управления предприятием, с целью улучшения качества услуг, удовлетворенности клиентов и общей эффективности деятельности TOO Sofytime

Ключевые слова: экономика, предпринимательство, эффективность управления, рыночная ситуация, экономический комплекс, инновации.

Қаржылық қызмет - бұл тарату және қайта бөлу процестері арқылы қоғамдағы ақша қатынастарының едәуір бөлігін қамтитын тарихи қалыптасқан экономикалық категория.

Экономикалық өмірдегі қаржының сыртқы көрінісі қоғамдық өндірістің әр түрлі қатысушыларының ақша қозғалысы түрінде болады және қолма-қол ақшасыз немесе қолма-қол ақшасыз есеп айырысулар мен төлемдер түрінде бір иесінен екіншісіне ақша аударымын білдіреді. Құны санат ретінде қаржыға қатысты бастапқы болып табылады. Соңғысы тауар-ақша қатынастарындағы құн қозғалысын ашады.

ЗЕРТТЕУ ӘДІСТЕМЕСІ:

Қаржы термині төлемнің аяқталуын, экономикалық қатынастар субъектілері арасындағы есеп айырысуды білдіреді. Бастапқыда олар ежелгі Римде халық пен мемлекет арасында пайда болды. Кейінірек бұл термин "financia" ұғымына айналды, ол кең мағынада ақшалай төлем ретінде, содан кейін мемлекеттің кірістері мен шығыстарының жиынтығы және кез – келген экономикалық бірліктер, олардың кешендері ретінде қолданылды. Анықтамадан көрініп тұрғандай, қаржы бір қатысушы, мысалы, қоғамда танылған тауар өндіруші тауарды (қызметтерді) сату кезінде ақшалай кіріс алған кезде, яғни құны сатылған кезде ақшалай төлем арқылы көрінеді. Тағы бір қатысушы, тұтынушы, құнын мойындай отырып, тауар нарығындағы әрбір мәміле, операция үшін ақша арқылы төлейді. Мемлекет экономикалық қатынастардың субъектісі ретінде құрылған құнды кейіннен ұлттық табыс түрінде қайта бөлу үшін қоғамдағы құнды сақтауға және көбейтуге мүдделі.

Қаржы ақша операцияларымен байланысты, бірақ барлық ақша операциялары мен мәмілелер қаржылық емес, өйткені ақша әртүрлі экономикалық категориялар – баға, жалақы, қаржы, несие арқылы жүзеге асырылатын қоғамдық өнімнің бүкіл құнының қозғалысына делдал болады. Қаржының сапалық және сандық шекаралары бар.

Қаржының ақшалай сипаты оларды жүзеге асыру нысанын және олардың құндық экономикалық категорияларға жататындығын көрсетеді. Қаржының маңызды белгісі - қаржылық қатынастардың ақшалай сипаты. Ақша қаржының болуының міндетті шарты және негізі болып табылады. Ақша жоқ-қаржы да болуы мүмкін емес, өйткені соңғысы біріншісінің болуымен байланысты әлеуметтік форма.

Қоғамның экономикалық заңдары қаржыны дамытуға негіз болады. Мысалы, құн Заңы қоғамдағы қаржының сипатын көрсетеді және қаржыны экономикалық категория ретінде түсінуде негіз болады.

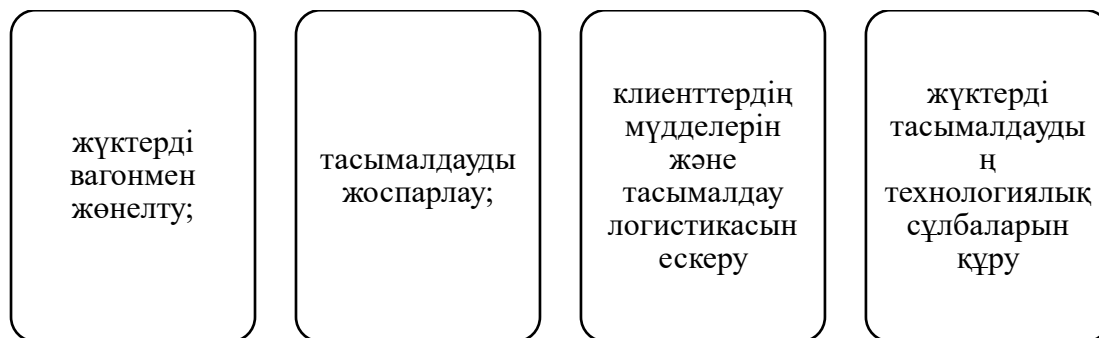
Қаржы - мемлекеттің дамуына және оның ақша ресурстарына деген қажеттіліктеріне байланысты жалпымемлекеттік өнім құнының қозғалысы және тұрақты тауар-ақша айырбастау негізінде ақша қаражатының қорларын құру және пайдалану арқылы ұдайы өндіру процесінде туындайтын экономикалық қатынастарды көрсететін экономикалық категория. Қаржы мемлекеттің экономикалық жүйесімен өзара байланыста болатындығы тарихи дәлелденген. Мемлекет қаржы жүйесі арқылы қолында үлкен ақша ресурстарын

шоғырландырады және бұл қоғамның қажеттіліктерімен негізделген. Қаржыны бірқатар экономикалық категориялардан бөлу үшін қаржы құбылысын қарастырудан олардың ішкі мазмұнын білуге көшу маңызды. Қаржы теориясында олардың мәні өндірістік қатынастар процесімен тығыз байланысты.

«Sofytime» ЖШС Қазақстан Республикасында қазіргі таңда маңызды және дамып келе жатқан сала көлік – экспедиторлық қызметтерін ұсынатын алдыңғы қатарлы компаниялардың бірі болып табылады. Аталған компания халықаралық және Қазақстан аумағындағы тасымалдаулар жүргізумен айналысады, экспедиторлық қызметтер ұсынады

«Sofytime» ЖШС көлік-экспедиторлық кәсіпорыны өзінің негізгі міндеті - клиенттердің қажеттіліктерін барынша қысқа мерзімде, тиісті сапамен және өзара тиімді шарттармен қанағаттандыруды санайды.

Кәсіпорын қызметінің ерекшелігі (1 сурет):

Сурет 1. «Sofytime» ЖШС қызметінің ерекшелігі

Ең алдымен біз «Sofytime» ЖШС-нің қаржылық қызмет көрсету жүйесі мен басқару негіздерін талдаймыз. Басқару негіздерін талдау - бұл фирманың мүмкіндіктері мен қауіптерін анықтау үшін ұйымға қатысты сыртқы факторларды қарастыратын процесс.

Басқару негіздерін талдау әдетте STEEP талдауы деп аталатын әдісті қолдану арқылы жүзеге асырылады.

Кесте 1. STEEP-талдау «Sofytime» ЖШС

Фактор аты	Қауіп	Мүмкіндіктер
Әлеуметтік-мәдени факторлар	Халықтың табысының төмендеуі өнімге сұраныстың төмендеуіне әкеледі	Білім деңгейін көтеретін адамдар санының өсуі ұйымға білім беру деңгейін жоғары білікті кадрлардың жұмысын жақсартуы

Технологиялық факторлар	Технологиялық ресурстарға бағаның өсуін сатылатын өнімнің қымбаттауына әкеп соғады және оған сұранысты төмендетеді	Ғылыми-техникалық прогресс. Жоғары технологиялық, энергияны үнемдейтін жабдықты сатып алу кәсіпорынға сауда процесін ұйымдастыруға мүмкіндік береді ресурстарды үнемдеңіз.
Экономикалық жүйелер	Бәсекелестікті күшейту кәсіпорын өнімдерін сату көлемін төмендетуі мүмкін. Салық салу және бухгалтерлік есеп саласындағы үнемі өзгеріп отыратын мемлекеттік саясат бухгалтерлік есеп қаржылық-экономикалық қызметтердің жұмысына теріс әсер етеді.	Несиелеу жүйесін дамыту кәсіпорынға өзінің дамуына қаржы ресурстарын тартуға мүмкіндік береді.
Экологиялық жүйелер	Энергияның және табиғи ресурстардың барлық түрлерінің қымбаттауына әкеп соғатын мемлекеттің табиғатты қорғау саласындағы қызметі	Энергия үнемдеу технологияларын сату кезінде қолдану
Саяси жүйелер	Отандық тұтынушының өнім импортынан қорғау саясатының жеткіліксіздігі пысықталуы	Саяси жағдайдың тұрақтылығы ел экономикасының қарқынды дамуына әсер етеді

«Sofytime» ЖШС компаниясының ұйымдық құрылымы сызықтық-функционалдық құрылым. Құрылымның бұл түрінің мәні мынада: өндірісті басқару желілік аппаратпен де, функционалды қызметтермен де қамтамасыз етіледі.

Директорға персонал жөніндегі директор, коммерциялық директор, қойма бастығы, күзет бастығы және бас қаржы директоры тікелей бағынады.

Коммерциялық директор жалпы кәсіпорынды немесе оның негізгі құрылымдық бөлімшелерін әкімшілік - шаруашылық басқаруды қамтитын жедел, консультациялық, үйлестіру және қаржылық жұмыстарды орындайды.

Коммерциялық директор лауазымына жоғары кәсіптік (экономикалық, заңгерлік) білімі, басшы лауазымдарда кемінде 3 жыл жұмыс тәжірибесі бар адам тағайындалады.

Қаржы директоры компанияның экономикалық қызметін жетілдіру тұрғысынан қаржыны басқаруды жүзеге асырады. Жоспардың тапсырмаларын қаржылық ресурстармен қамтамасыз етуге және компанияның негізгі қорлары мен айналым қаражаттарын тиімді пайдалануға бағытталған компанияның қаржылық қызметін ұйымдастыруға жауап береді.

Бас бухгалтер міндетті қаржылық және бухгалтерлік есептілікті дайындайды, тексерулер кезінде бухгалтерия мен аудиторлар арасындағы өзара әрекеттесуді қамтамасыз етеді және оған жүктелген басқа да бірқатар функцияларды орындайды. Бухгалтерлік есеп келесі операциялармен айналысады: жалақы, салықтар, негізгі құралдарды, материалдарды есепке алу, жеткізушілермен есеп айырысуды есепке алу және т. б.

Кадр бөлімінің негізгі міндеттері: кадр саясатын әзірлеу жөніндегі жұмысты ұйымдастыру; жұмысшы кадрларды, басшылар мен мамандарды іріктеу, іріктеу, орналастыру, зерделеу және пайдалану; тұрақты ұжымды қалыптастыруға қатысу; кадр резервін құру және онымен жұмыс істеу; кадрларды есепке алуды ұйымдастыру болып табылады.

Супервайзер, сауда өкілі мен саудагердің жұмысын бақылайды, олардың жұмыс жоспарын жасайды, арнайы тапсырмалар бойынша бөлінеді.

Сауда өкілі-фирманың бет-бейнесі. Компанияның өнімдерін ұсынады және сатады, компаниямен одан әрі ынтымақтастық үшін жаңа сауда нүктелерін іздеумен айналысады.

Мерчандайзер тауарды төсеуге, ілеспе қажетті жабдықты (тоңазытқыштар, қосымша витриналар, промоакциялар паллеттері) орнатуға жауапты, POS-материалдарды орналастырады. Оның негізгі міндеті-дүкен сөрелерінде компанияның барлық ассортиментінің болуын бақылау және оны сатып алуға қолайлы жерлерде орналастыру.

Материалдық-техникалық жабдықтау бөлімі (сатып алу бөлімі) «Sofytime» ЖШС сауда жасайтын тауарды сатып алумен айналысады.

Өткізу бөлімі өткізу қызметін тапсырыстар мен жасалған шарттарға сәйкес жүзеге асырады, тұтынушыларға (тапсырыс берушілерге) шығарылатын өнімді белгіленген мерзімде және толық көлемде жеткізуді қамтамасыз етеді, өнімді өткізудің перспективалық және жылдық жоспарларының жобаларын дайындауға, өткізу болжамдарын жасауға қатысады, өнімді жеткізуге шарттар жасасу және жеткізу шарттарын келісу бойынша жұмысты орындайды және т. б.

Тауарларды шот-фактура бойынша жинайтын және қораптарға салатын адамдар. Тасымалдаушылар бұл қораптарды көлікке апарды, ал экспедитор тауарларды дүкендерге апарды.

Компанияның қауіпсіздік қызметінің негізгі міндеттері компанияның, өндірістің, өнімнің қауіпсіздігін қамтамасыз ету және коммерциялық, өнеркәсіптік, қаржылық, іскерлік және басқа ақпаратты, оның мақсаты мен нысандарына қарамастан, оның ағып кетуі мүмкін арналардың алуан түрлілігімен және бәсекелестердің әртүрлі зиянды әрекеттерімен қорғау болып табылады.

Кәсіпорынның қаржылық жағдайын зерттеу үшін кәсіпорын балансының баптарына тік және көлденең талдау жүргізілді. Талдау 2020,2021,2022 жылдардағы Бухгалтерлік баланс және қаржылық нәтижелер туралы есеп негізінде жүргізіледі.

«Sofytime» ЖШС кәсіпорын активтерінің құрылымындағы ең үлкен үлесті талданатын кезең ішінде ағымдағы активтер алады. Олардың 2020

жылдың соңындағы динамикасы 77, 85%, 2021 жылдың аяғында 80,87% және 2022 жылдың соңына дейін 78,01 %.

2022 жылы активтер сомасы 21210 мың теңгеге өсті, бұл оң фактор болып табылады, 2021 жылы активтердің өсуі 17179 мың теңгені құрады, бұл кәсіпорынның тұрақты дамып, пайдасы бар екенін көрсетеді.

Кәсіпорынның ағымдағы активтерінің ең үлкен үлесін қорлар алады, олар үш жыл ішінде 36398 мың теңгеге өсті.

Бұл теріс фактор, өйткені тауарлық-материалдық қорлардағы айналым қаражаттарының жоғары қатуы кез-келген кәсіпорын үшін оңтайлы қаржылық стратегия емес.

Кесте -2. «Sofytime» ЖШС кәсіпорын активтері

Актив	Абсолютті шама (мың тг)			Меншікті салмақ (%)		
	31.12.20	31.12.21	31.12.22	31.12.20	31.12.21	31.12.22
Негізгі қаражат	39261	39816	39667	20,78	19,13	16,68
Ұзақ мерзімді қаржылық тіркемелер	0	0	12181	0,00	0,00	5,12
1 бөлім бойынша қорытындылар	41853	39816	52283	22,15	19,13	21,99
Қорлар	130328	146106	166726	68,99	70,21	70,13
ҚҚС	951	148	1568	0,50	0,07	0,66
Дебиторлық берешек	2932	7365	7986	1,55	3,54	3,36
Қысқамерзімді Қаржылық тіркемелер				0,00	0,00	0,00

2022 жылы қолма-қол ақша 5029 мың теңгеге азайды,және жылдың соңына қарай 9075 мың теңге болды, бұл қоймадағы қорлардың өсуіне байланысты.

Қорытынды:

Талданған кезеңдегі рентабельділіктің төмендеуі «Sofytime» ЖШС -ның қаржылық нәтижелерінің, жалпы пайданың, сатудан түскен пайданың, таза пайданың төмендеуіне байланысты. Сонымен қатар, компания шығындарының өсу динамикасы бар: коммерциялық, басқару шығындарының өсуі, кірістің құлдырау қарқынының өзіндік құнның құлдырау қарқынынан асып кетуі.

Сондықтан, «Sofytime» ЖШС қызметінің тиімділігін арттыру мақсатында компания қызметін жетілдіру жөніндегі іс-шаралар жоспарын әзірлеу қажет. Компанияның жағдайын зерттеудің маңызды кезеңі-SWOT талдауы. Бұл компанияның сыртқы ортасы мен ішкі мүмкіндіктерін талдау негізінде шындықтың жалпы көрінісін алуға мүмкіндік береді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Мельников В.Д. Теория финансов: учебное пособие. - Алматы: ТОО "Издательство LEM", 2015.- 397 с. Ф УТ 710–20–16. Пререквизиты специальности: программа курса. СМК УТ. Издание Первое 16
2. Мельников, В. Д. Финансы: учебник / В. Д. Мельников; Министерство Образования и Науки РК. - Алматы: ТОО "Издательство LEM", 2013.- 660 с.
3. Кулпыбаев С.К., Интыкбаева С.Ж. , Мельников В. Д. Каржы. Учебник для вузов. - Алматы: «Экономика», 2011
4. Pamela Peterson Drake, Frank J.Fabozzi. The basics of finance. Wiley, 2010
5. Интыкбаева С.Ж. Государственные финансы - Алматы: Эверо, 2007

МРНТИ 06.73.55

JEL: G01. G39. 042

Акбаева А.Е.

senior teacher at the school «Business and Management», Q University, Almaty, Republic of Kazakhstan, e-mail: akbaevaa@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0009-0003-9835-5933>

Кусаинова Г. К.

a graduate student, according to the Finance educational program

Кәсіпорын қызметін қаржыландыру көздері

Abstract: In this scientific article, research was carried out on the current state and prospects for the development of sources of financing the activities of the enterprise. First of all, the concept of financing was considered, as well as the classification of sources of financing.

Keywords: finance, enterprise activities, capital structure, insurance, market situation

Анатпа: Бұл ғылыми мақалада кәсіпорын қызметін қаржыландыру көздерінің қазіргі жағдайы мен даму перспективалары бойынша зерттеулер жүргізілді. Ең алдымен қаржыландыру түсінігіне, сонымен қатар қаржыландыру көздерінің классификациясына қарастырылынды.

Түйінді сөздер: қаржы, кәсіпорын қызметі, капитал құрылымы, сақтандыру, нарық жағдайы

Аннотация: В данной научной статье проведены исследования современного состояния и перспектив развития источников финансирования деятельности предприятия. В первую очередь рассматривалось понятие финансирования, а также классификация источников финансирования.

Ключевые слова: финансы, деятельность предприятия, структура капитала, страхование, состояние рынка

KIPICPE:

Қазіргі уақытта көптеген кәсіпорындар қаржыландыру көздерінің жетіспеушілігі мен оларды әрі қарай қалай дамыту керек проблемасына тап болды. Бұл көздерді сауатты басқару кәсіпорынның қаржы ресурстарына жедел және инвестициялық қажеттіліктерін уақтылы қамтамасыз етуге дейін азаяды.

Ұйымның табысты дамуы мен жұмыс істеуін қамтамасыз ете алатын, сол арқылы оның қызметінің тиімділігін арттыратын дұрыс қаржыландыру көздерін пайдалану қажеттілігі маңызды мәселе болып отыр.

Кәсіпорын қызметінің түпкілікті нәтижесі пайда алуға және рентабельділікті арттыруға дейін азаяды, бұл қаржы қаражатының көлеміне және қаржыландыру көздеріне тікелей байланысты. Қаржы ресурстарының жеткілікті саны және оларды тиімді пайдалану есебінен кәсіпорын қаржылық тұрақтылыққа, төлем қабілеттілігіне, өтімділігіне ие болады. Осыған байланысты кәсіпорын өзінің қаржылық ресурстарын көбейтеді және оларды жұмыс тиімділігін арттыру үшін белсенді пайдаланады.

Кәсіпорын нарықта сәтті болуы үшін оған өз қызметін басқарудың тиімді кешенді жүйесі қажет. Ол үшін кәсіпорын өз қызметінің маңызды құрамдас бөлігі болып табылатын тиімді қаржыландыру көздерін табуды талап етеді. Экономикадағы қазіргі тұрақсыз жағдай, сондай-ақ нарықтағы өткір бәсекелестік жағдайында кәсіпорындар өз қызметін қаржыландырудың жаңа немесе тиімді көздерін іздеуі керек.

Кәсіпорынның қаржылық қызметі қаржылық ресурстардың тұрақты түсуін және тиімді пайдаланылуын қамтамасыз етуге, компанияның тиімді жұмыс істеуі үшін меншікті және тартылған қаражаттың ұтымды арақатынасына қол жеткізуге бағытталуы керек.

Қазіргі әлемде капитал құрылымы кәсіпорынның қаржылық жағдайына, яғни оның төлем қабілеттілігіне, өтімділігіне, қызмет рентабельділігіне, кіріс мөлшеріне тікелей әсер ететін фактор болып табылады.

Капитал құрылымы меншікті капитал мен қарыз капиталының арақатынасын сипаттайтын кәсіпорынның қаржылық жағдайын бағалаудың маңызды көрсеткіштерінің бірі болып саналады. Оның қалыптасуы кәсіпорынды қаржылық басқарудың маңызды аспектілерінің бірі болып табылады. Капитал құрылымын оңтайландыру саясаты ұзақ мерзімді, сондай-ақ қысқа мерзімді қаржылық тұрақтылыққа әсер етеді және кәсіпорынды қаржыландыру көздерін олардың құны мен басымдығы бойынша бөлуге мүмкіндік береді.

Капитал құрылымын басқару меншікті және қарыз қаражаттарының белгілі бір арақатынасын құрудан тұрады. Бұл жағдайда қызмет көрсету көздеріне қаржылық шығындар азаяды, ал кәсіпорынның нарықтық құны барынша артады.

ЗЕРТТЕУ ӘДІСТЕМЕСІ:

«Қаржыландыру» түсінігі инвестициялау түсінігімен тығыз байланысты, қаржыландыру – ақшаның пайда болуы, ал инвестициялау – сол ақшаны пайдаға асыру, пайдалану. Олардың тығыз байланыстылығы сол, қаржы көзін анықтаудан бұрын, ол қайда жұмсалатынын алдын ала жоспарлау қажет. Кәсіпкерлік қызметтің дамуы мен тиімділігіне оны қаржыландыру шамасы тікелей әсер етеді. Яғни, қажетті көлемде қаржы ресурстары болуы тиіс. Қаржы – тауар – ақша қатынастарымен байланысты қалыптасқан категориялардың бірі. Қаржыландыру кез-келген экономикалық жүйенің элементі болып табылады және кәсіпкерлік қызмет бойынша серіктестермен, әртүрлі деңгейдегі бюджеттермен, капитал иелерімен және басқа да субъектілермен белгілі-бір қарым-қатынастарға түседі.

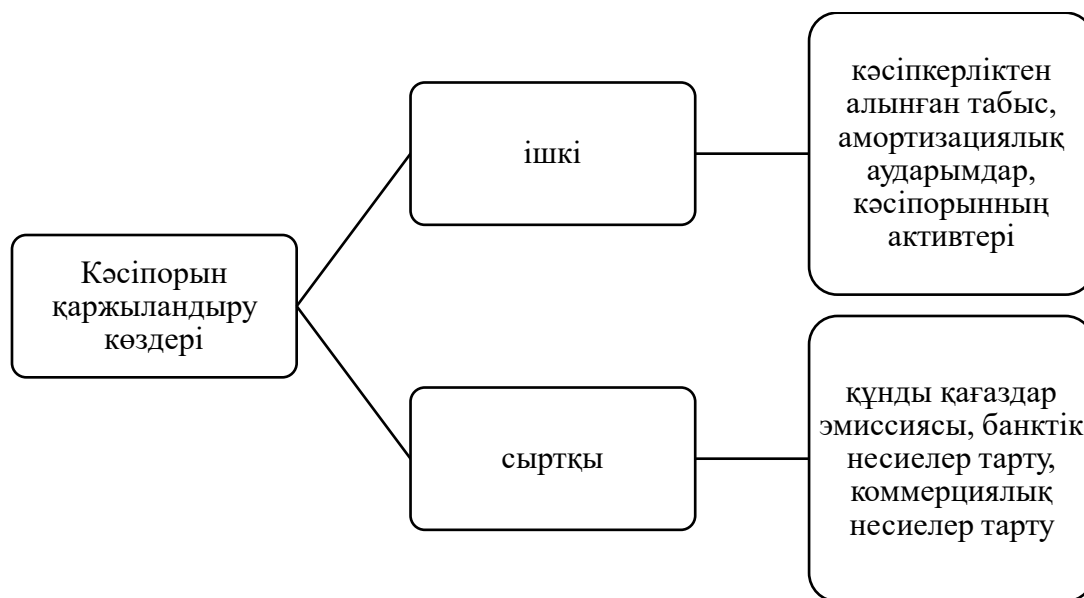
Қаржылық ресурстарды қалыптастыру мен пайдалану үрдісінде кәсіпорында нарықтық басқа субъектілерімен қаржылық қатынастар пайда болады. Бұл қатынастар кәсіпкерліктегі қаржының мәнін құрайды. Ол экономикалық қатынастарда маңызды рөл атқарады. Кәсіпорынның қаржы ресурстары – шаруашылық субъектінің иелігіндегі қаражаттар жиынтығы. Ол кәсіпорын табысын қалыптастыру, бөлу және пайдалану үрдісін көрсетеді, сондай-ақ, қаржылық міндеттемелерді орындауға және кеңейтілген ұдайы өндірісті қамтамасыз етуге арналған.

Нарықтық экономика жағдайларында кез-келген кәсіпорын үшін өзінің шаруашылық-қаржылық қызметін қажетті қаражаттармен (қаржы ресурстарымен) қамтамасыз ету мәселесі маңызды басқару объектісі болып табылады.

Қаржы ресурстары дегеніміз, жалпы алғанда, – бұл кәсіпорынның қарамағындағы және оның қаржылық міндеттемелерін орындауға, өндірісті қаржыландыруға бағытталатын ақша қаражаттарының жиынтығы болып табылады. Қаржы ресурстары өндіріс барысын дамытуға, өндірістік емес сала

объектілерін қолдауға және дамытуға, сондай-ақ резервтік қорларды қалыптастыруға бағытталады.

Кәсіпорын қызметін қаржы ресурстарымен қамтамасыз ету – бұл өндіріс барысын қаржыландыру нысандарының, әдістерінің және принциптерінің жиынтығы болып табылады. Бір сөзбен айтқанда кәсіпорынның қаржы ресурстарының көздерін қалыптастыру деп кәсіпорын капиталының қалыптасу процесін айтады. Кәсіпорынның қаржы ресурстарын тартуының ішкі және сыртқы көздері болады.

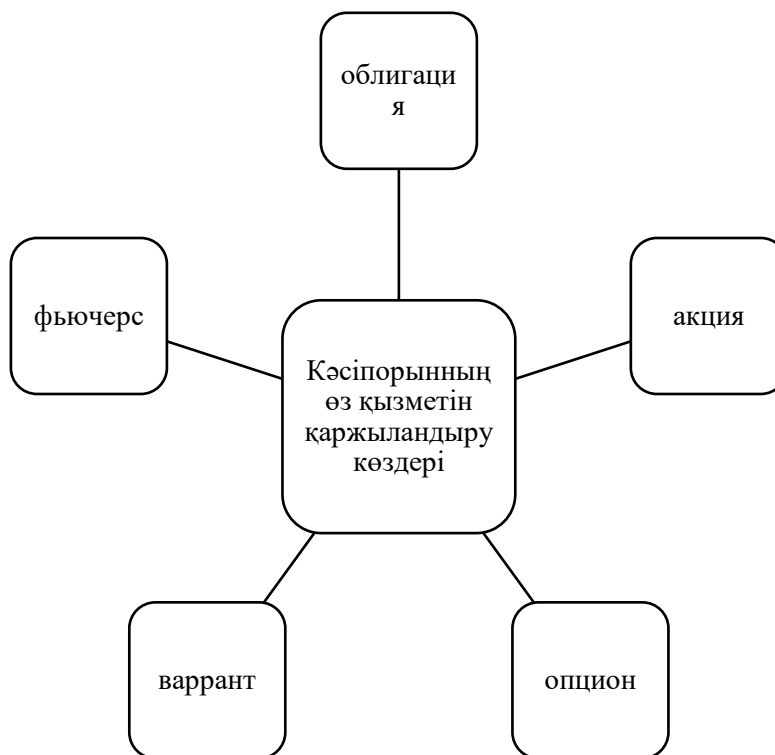
Сурет 1. Кәсіпорын қаржыландыру көздері

Ішкі қаржыландыру көздері дегеніміз – бұл кәсіпорын қызметі барысында қалыптасатын меншікті қаражаттардан қалыптасады. Бұлардың қатарына кәсіпкерліктен алынған табыс, амортизациялық аударымдар, кәсіпорынның активтерін сатудан немесе қажетсіз мүлікті, қосалқы бөлшектерді сатудан түскен қаражаттарды жатқызуға болады.

Ішкі қаржыландыру көздерімен қатар кәсіпорындар сыртқы қаражат көздерін тартуға да мүмкіндіктері бар. Сыртқы қаржыландыру көздері дегеніміз өндіріске қажетті қаржы ресурстарының сыртқы инвесторлар мен кредиторлар салымдары есебінен қалыптасуын білдіреді. Сыртқы қаражат көздерін тартудың негізгі нысандары – құнды қағаздар эмиссиясы, банктік несиелер тарту, коммерциялық несиелер тарту, лизингтік және факторингтік операциялар, қайтарымсыз және демеушілік қаржылық көмектер алу және басқалар болып табылады.

Ішкі қаржыландыру көздерінің құрамында табыстың маңызы ерекше. Табыс – меншікті капитал өсімінің бірден-бір көзі. Нарықтық қатынастар жағдайларында акционерлер мен қаржы менеджерлері, кәсіпорын қарамағында қалатын табыс мөлшеріне икемделе отырып, кәсіпорынның даму перспективаларына сәйкес дивидендтік және инвестициялық саясаттар бойынша шешімдер қабылдайды. Нарықтық экономикада табыс — өндірістік активтердің және өндірілетін өнімнің қозғаушы күші болып табылады.

Қаржы ресурстарының сыртқы көздеріне тоқталатын болсақ, кәсіпорындар үшін қаражаттар тартудың алуан түрін таңдауға мүмкіндіктері бар. Сыртқы қаражат көздерінің құрылымында құнды қағаздар эмиссиясы кеңінен қолданылады. Құнды қағаздар эмиссиясының мақсаты – қажетті қаражаттарды барынша аз уақыт ішінде тарту болып табылады. Құнды қағаздардың бастапқы және қосымша эмиссиялары болады. Бастапқы эмиссия кәсіпорын құрылар кезде орын алады. Қосымша эмиссия қаржылық қиындықтарға душар болып, қосымша қаражаттарға мұқтаж болған жағдайда жүзеге асырылады.

Сурет 2. Кәсіпорын өз қызметін қаржыландыру көздері

Акция – бұл оның иегеріне (акционерге) дивиденд түрінде кәсіпорын табысына және жойылар кезінде кәсіпорын мүлкіне құқық беретін құнды қағаз. Акциялар кәсіпорын құрылар кезде шығарылады, сондай-ақ меншікті капиталды ұлғайту туралы шешім қабылданған жағдайда қосымша акциялар шығарылуы мүмкін.

Облигация – бұл қарыздық құнды қағаз болып табылады. Қосымша қаражаттар қажет болған жағдайда кәсіпорындар облигациялар шығару арқылы белгілі бір мерзімге және пайыздық төлемдер төлеу негізінде несие беруші тұлғалардың қаражаттарын тарта алады.

Қаржылық менеджменттің негізгі функцияларының бірі -кәсіпорынның белсенді және пассивті операцияларын басқару. Активтер мен оларды қаржыландыру көздерінің таңдалған құрылымы кәсіпорын қызметінің әртүрлі аспектілеріне әсер етуі мүмкін: операциялық, қаржылық, инвестициялық – яғни кәсіпорын қызметінің нақты нәтижелеріне әсер етеді. Сондықтан қалыптастыру

көздерін талдау және оларды орналастыру кәсіпорындағы қаржылық талдаудың, атап айтқанда оның қаржылық жағдайын талдаудың маңызды міндеттерінің бірі болып табылады.[4]

Кәсіпорынның қаржылық жағдайына талдау жасау үшін қаржыландыру көздерін зерттеу қажет, бұл өз кезегінде олардың құрамын, динамикасы мен құрылымын бағалауды қамтиды.

Сурет 3. Кәсіпорынның қаржылық жағдайына талдау

Кәсіпорын көздерінің құрамы туралы ақпарат бухгалтерлік баланста берілген. Бірақ нақты талдау жүргізу үшін баланс деректері белгілі бір дайындықты қажет етеді.

Қорытынды:

Кәсіпорынның есептеулері бойынша ағымдағы міндеттемелерді басқарудың негізгі мақсаты олардың құрамына кіретін қаражаттың уақтылы есептелуін және төленуін қамтамасыз ету болып табылады. Бір жағынан, есептелген қаражатты кешіктіру осы қаражатты кәсіпорынның қажеттіліктеріне бағыттай отырып, Қарыз қаражатына деген қажеттілікті азайтады. Екінші жағынан, бұл еңбек өнімділігінің төмендеуіне, содан кейін кадрлардың кетуіне, салықтар мен салық төлемдері бойынша айыппұлдардың өсуіне, компанияның іскерлік имиджінің нашарлауына әкелуі мүмкін. Ағымдағы есеп айырысу міндеттемелері тегін қарыз көзі болып табылады, бірақ олардың мөлшерін болжау өте қиын [1].

Жоғарыда айтылғандарды қорытындылай келе, қарыз капиталын басқару кәсіпорынның қаржы менеджерінің маңызды функцияларының бірі болып табылатындығын атап өткен жөн. Кәсіпорынның қарыз капиталын тарту және пайдалану әдістері мен әдістерін анықтау оны қысқа және ұзақ мерзімді перспективада пайдаланудан алынған әсерді барынша арттыруға негізделген. Алайда, борыштық міндеттемелердің ұлғаюы кәсіпорынның қаржылық

тәуекелдерін арттырады, ал төтенше жағдайларда тартылған қаражатты ұтымсыз пайдалану төлем қабілетсіздігіне, қаржылық жағдайының нашарлауына және нәтижесінде кәсіпорынның банкроттыққа ұшырауына әкеледі.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

Банк ісі. Ұ.М. Искаковтың ред. Оқулық. Алматы. Экономика. – 2013.

Бочаров В.В. Инвестиционный менеджмент. Оқу құралы. С-П: «Питер», – 2002.

Налоги: учебник для вузов / Ред. Д.Г.Черник. – 2-ое изд. – М, 2003.

Ходов Л.Г. Налоги и налоговое регулирование экономики: Учебное пособие. – М.: ТЕИС, 2003.

Нурумов А.А. Налоги Республики Казахстан и развитых стран: уч. пособие. – Алматы, 2010.

Қазақстан Республикасы Қаржы министрлігінің ресми сайты <http://www.minfin.gov.kz>

Қазақстан Республикасы Мемлекеттік кірістер комитеті <http://www.kgd.gov.kz/kk>

МРНТИ 06.73.55

JEL: G01. G39. 042

Сартова Р.Б.

k.e.s., ass. professor "business and management", Q University,
Almaty, Republic of Kazakhstan, e-mail: sartova2010@mail.ru

Қалапбаев А. Ж.

a graduate student, according to the Management educational program.
Q University

Центркредит банк ақ қаржы ресурстарын басқару тиімділігін бағалау

Abstract: This article is devoted to evaluating the effectiveness of financial resource management in the activities of JSC Centercredit Bank. The purpose of the study is to analyze the strategies and methods of managing the bank's financial resources in order to determine their effectiveness and impact on the bank's financial performance. The study analyzes financial statements, assesses the quality of the loan portfolio, analyzes the level of credit risk and liquidity. The methods of managing the bank's capital, investments and financial instruments are also considered. The results obtained allow us to draw conclusions about the degree of effectiveness of the bank's financial resources management and identify possible directions for improving the management strategy in order to ensure sustainable development and maximize financial productivity.

Keywords: banking, financial resources, management efficiency, market situation, economic complex.

Андатпа: Бұл мақала Центркредит Банк АҚ қызметіндегі қаржы ресурстарын басқарудың тиімділігін бағалауға арналған. Зерттеудің мақсаты-банктің қаржылық ресурстарын басқару стратегиялары мен әдістерін талдау, олардың тиімділігі мен банктің қаржылық көрсеткіштеріне әсерін анықтау. Зерттеу барысында қаржылық есептілікке талдау, несиелік портфельдің сапасын бағалау, несиелік тәуекел мен өтімділік деңгейіне талдау жасалады. Банктің капиталын, инвестицияларын және қаржы құралдарын басқару әдістері де қарастырылады. Нәтижелер банктің қаржылық ресурстарын басқару тиімділігінің деңгейі туралы қорытынды жасауға және тұрақты дамуды қамтамасыз ету және қаржылық өнімділікті арттыру мақсатында басқару стратегиясын жақсарту үшін мүмкін бағыттарды анықтауға мүмкіндік береді.

Түйінді сөздер: банк, қаржы ресурстары, басқару тиімділігі, нарықтық жағдай, экономикалық кешен.

Аннотация: Данная статья посвящена оценке эффективности управления финансовыми ресурсами в деятельности АО Центркредит Банк. Цель исследования заключается в анализе стратегий и методов управления финансовыми ресурсами банка с целью определения их эффективности и влияния на финансовые показатели банка. В ходе исследования проводится анализ финансовых отчетов, оценка качества кредитного портфеля, анализ уровня кредитного риска и ликвидности. Также рассматриваются методы управления капиталом, инвестициями и финансовыми инструментами банка. Полученные результаты позволяют сделать выводы о степени эффективности управления финансовыми ресурсами банка и определить возможные направления для улучшения стратегии управления с целью обеспечения устойчивого развития и максимизации финансовой производительности.

Ключевые слова: банк, финансовые ресурсы, эффективность управления, рыночная ситуация, экономический комплекс.

Банктік ресурстарды басқару – салымшылар мен басқа кредиторлардың қаражаттарын тартуға, оларды орналастырумен тығыз байланыста қаражат көздерінің мөлшері мен сәйкес құрылымын анықтауға байланысты қызмет.

Қазіргі уақытта «Центркредит банк» АҚ активтер мен пассив портфелін біртұтас субъект ретінде қарастырады, ол банктің жиынтық портфелінің өз мақсаттарына жетудегі рөлін анықтайды – жоғары пайда мен тәуекелдердің қолайлы деңгейі. Активтер мен пассивтерді бірлескен басқару банкке депозиттер түріндегі тартылған қаражаттарды кәсіпкерлік белсенділіктің ауытқуының әсерінен қорғау құралдарын, сондай-ақ банк мақсаттарын жүзеге асыруды қамтамасыз ететін активтер портфелін қалыптастыру құралдарын ұсынады.

ЗЕРТТЕУ ӘДІСТЕМЕСІ:

Бұл тәсілмен банктің қаржылық ресурстарын басқару қорландыру көздерін тарту шығындарын барынша азайтатын міндеттемелердің оңтайлы құрылымына қол жеткізуді қамтамасыз етеді.

Негізгі ретінде «Центркредит банк» АҚ ресурстарын басқаруды анықтауға болады. Негізгі ресурстарды басқару Қазақстан Республикасының Орталық банкі сияқты реттеуші органдардың талаптарын банк басшылығы капиталдың жеткіліктілігі, өтімділігі және активтер мен міндеттемелердің пайыздық мөлшерлемелер мен валюта бағамдарының өзгеруіне сезімталдығының ішкі эталондары ретінде қабылдағанын білдіреді.

Менеджменттің міндеттері баланстың қолданыстағы құрылымымен бар тәуекелдерді анықтауға, сандық бағалауға және талдауға және оны жаңа тәуекелдердің пайда болуына әкелмейтін деңгейде ұстауға шоғырланған.

Банк басшылығы пайыздық және валюталық тәуекелдерді басқару мақсатында қаржы нарықтарындағы белсенділікті шектеуге ұмтылады және өз күш-жігерін тәуекелдерді азайтуға ғана емес, сонымен бірге оларды белсенді басқаруға да шоғырландырады.

Алайда, негізгі жауапкершілікті басқару бәсекелестік стратегияның талаптарына сәйкес келмейді, бұл әдетте экологиялық өзгерістерді бақылайтын банктерге тән.

«Центркредит банк» АҚ басқару жүйесі банктің жоспарлау бөлімі, шаруашылық бөлімі сияқты бөлімдерінен тұрады. Банк менеджері, оның директоры және акционерлері ұсынатын банк басшылығы банктің қызметін және оның қаржылық активтерін тікелей басқарады.

Осылайша, банкте банк ресурстарын басқару үшін арнайы құрылған бөлімше құрылмаған. Сондай-ақ «Центркредит банк» АҚ менеджментінің ақпараттық қолдауына назар аудару қажет.

Зерттеу нәтижелері бойынша қаржылық ресурстарды басқаруға қажетті ақпарат банктің басқаруға қатысты бөлімшелеріне негізінен ішкі көздерден келеді, бұл банкте нақты және жеткілікті ақпаратты басқаруды қамтамасыз етпейді деген қорытынды жасауға болады.

Біз қазіргі уақытта «Центркредит банк» АҚ бөлімінің қаржылық ресурстарын басқарудың тиімділігін бағалайтын боламыз. Ал менеджмент жүйесін жетілдірудің бағыттарын анықтайтын боламыз.

Банктің қаржы ресурстарын басқару жүйесінің тиімділігі келесі көрсеткіштер негізінде анықталады. Сонымен, қаржылық ресурстарды басқарудың тиімділігіне тартылған және меншікті қаражаттарды пайдаланудың тиімділігі, яғни оларды банк активтеріне инвестициялау жатады.

Бұл мәселеде мынадай көрсеткіштерді қарастырамыз:

- активтер мен меншікті капиталды пайдалану тиімділігі;
- меншікті капиталдың әрбір теңгесінен алуға болатын активтердің көлемі;
- активтерді табу тиімділігі;
- инвестициялар мен ресурстарды тарту арасында пайыздық мөлшерлеменің шашырауы;
- пайыздық шығыстардың пайыздық кіріспен жабылу дәрежесі.

Коммерциялық банк қызметінің тиімділігін сипаттайтын көрсеткіштердің есебі 10-кестеде берілген.

Кесте 1. «Центркредит банк» АҚ қызметінің тиімділігін талдау, %

Көрсеткіштің экономикалық мәні	Анықтама	Оптималды мән	Есеп		
			2018	2019	2020
Актив өнімділігі	Пайда /Активтер	1,0–4,0	2,21	3,09	2,09
1	2	3	4	5	6
Табыстың әрбір теңгесінен қанша пайда алынады	Табыс /Табыс	8,0–20,0	44,26	47,36	50,77
Активтердің әрбір теңгесінен қанша кіріс алынады	Кіріс /Активтер	14,0–22,0	4,99	6,54	4,11
Меншікті капиталдың тиімділігі	Пайда /Меншікті капитал	15,0–40,0	37,40	51,19	49,04
Меншікті капиталдың әрбір теңгесінен алуға болатын активтер сомасы	Меншікті капитал мультипликатор	8–16	16,94	16,54	23,49

1-кестеге назар аударсақ, активтердің тиімділігін ескере отырып, 2022 жылы рентабельділіктің төмен деңгейінің болуын байқауға болады, өйткені бұл көрсеткіштің мәні төмендеді (2021ж. – 2,21%, 2020 ж. – 2,09%). Дегенмен, бұл көрсеткіш қалыпты диапазонда екенін атап өткен жөн.

Коммерциялық банктің негізгі мақсаты – максималды пайдаға қол жеткізу.

Банктің пайдасы кірістер мен шығыстардың айырмасы ретінде қалыптасады. Пайда көлеміне банк жоғары сыйақы алатын тәуекелді операциялар әсер етеді.

Сондықтан пайда деңгейін бағалау банктің тәуекелден қорғану дәрежесін талдаумен тікелей байланысты.

Бұдан мынадай қорытынды жасауға болады: пайданы ұлғайту үшін банк активтерінің құрылымын, сондай-ақ банк пайдасын басқарудың құрамдас элементтерін қайта қарау қажет [2]:

- 1) кірістерді басқару;
- 2) пайданың қалыптасуын бақылау;
- 3) табыстылық пен табыстылықты сандық және сапалық бағалау;
- 4) жекелеген бөлімшелердің тиімділігін (рентабельділігін) бағалау;

5) қызметтің негізгі түрлерінің табыстылығын бағалау;

6) банк өнімінің немесе қызметінің табыстылығын талдау және бағалау. Талданып отырған кезеңде пайданың табысқа қатынасы тұрақты өсуде. 2020 жылы пайданың табысқа қатынасы 44,26 пайызды құраса, 2022 жылға қарай ол 50,77 пайызға өсті.

Меншікті капитал коммерциялық банктің қаржылық ресурстарының қажетті бөлігі болып табылады. Ол акционерлік, жеке меншік немесе жауапкершілігі шектеулі серіктестік нысанында құрылады. Банктердің өздері бірінші кезекте банк капиталының жеткіліктілігіне мүдделі, өйткені бұл ірі салымшыларды тарту және оның активтерінің өсуін қолдау үшін қажет, сонымен қатар салымшылар – банк кредиторлары үшін, осы банкте депозиттері бар басқа банктер, банк акционерлері, бақылаушы органдар.

Кірістің активтерге қатынасын ескере отырып, бұл көрсеткіштің барлық қарастырылатын кезеңдердегі мәні: 2020 ж. – 4,99%; 2021 ж. – 6,54%; 2022 жыл – 4,11% – нормадан айтарлықтай төмен. Бұл соңғы 2 жылда банк активтердің құрылымын қайта қарап, активтердің әрбір теңгесінен алынған кіріс көлемін ұлғайта алмағанын көрсетеді. Меншікті капиталды пайдалану тиімділігін талдай отырып, меншікті капитал тиімді пайдаланылады деп сеніммен айтуға болады. 2020 жылы меншікті капиталды пайдалану көрсеткіші 37,4%, 2021 жылы 51,19%, 2022 жылдың қорытындысы бойынша бұл көрсеткіш 49,04% құрады.

Капитал мультипликаторы 2020 жылы 16,94%-ды құраса, 2021 жылға қарай көрсеткіш мәні 23,49%-ға өсті. Бұл көрсеткіштің мәні оңтайлы мәннен әлдеқайда жоғары – 16%, бұл банктің капиталдың мультипликативті әсерін шебер пайдаланып, қарыздық және меншікті капитал құрылымын кәсіби түрде басқаратынын көрсетеді [2].

Банк қызметінің тиімділігін неғұрлым мұқият бағалау үшін 11-кестеде көрсетілген қосымша нәтижелік көрсеткіштерді қарастырайық.

Кесте 2. «Центркредит банк» АҚ қосымша өнімділік көрсеткіштері

Өнімділік және рентабельділік	2020	2021	2022
Пайыздық кірістің орташа пайда әкелетін активтерге қатынасы	6,08	9,31	9,24
Қызығушылықтың таралуы	3,54	5,24	5,07
Пайыздық кірістің пайыздық шығыстарды құрайтын орташа міндеттемелерге қатынасы	2,71	2,51	2,44
Ескерту - Дереккөзіне сүйене отырып автор құрастырған [28]			

Барлық дерлік кіріс әкелетін активтер тәуекелді болып табылады, олардың өте жоғары үлесі банктің тұрақсыздығын және ағымдағы операциялар бойынша да, оның міндеттемелері бойынша да төлем жасамау тәуекелін арттырады. Сонымен қатар, табыс әкелетін активтердің сомасы банктің шығыннан шығуы үшін жеткілікті болуы керек. Бұдан банк рентабельді

активтердің тиімділік көрсеткішін оңтайлы деңгейге жеткізу керек деген қорытынды жасауға болады.

Активтерді пайдалану тиімділігін ескере отырып, бұл көрсеткіштің мәні айтарлықтай жоғары екенін байқауға болады. Көрсеткіш жыл сайын өсіп келеді, 2020 жылы – 6,08%, 2021 жылы – 9,31%, 2022 жылы – 9,24%.

Инвестициялар мен ресурстарды тарту арасындағы пайыздық мөлшерлемелердің таралуы туралы айта отырып, 2020 жылы бұл көрсеткіштің мәні 3,54% болғанын атап өткен жөн. Одан кейін 5,24%-ға көтерілсе, 2022 жылы 5,07%-ға дейін аздап төмендеді. Бұл сапасыз пайыздық саясатты көрсетеді.

Пайыздық шығыстардың пайыздық кіріспен қаншалықты қамтылғанын талдай отырып, бұл көрсеткіштің барлық жылдардағы мәні төмендеу тенденциясын байқауға болады: 2020 жылы 2,71; 2021 жылы 2,51; 2022 жылы 2,44.

Бұл тарауда «Центркредит банк» АҚ экономикалық сипаттамалары қарастырылды, оның қаржылық жағдайына талдау жасалды, банктің меншікті және қарыз ресурстарын басқаруға талдау жасалды, қаржылық ресурстарды басқарудың тиімділігі бағаланды.

Жұмыстың аналитикалық бөлігін қорытындылай отырып, бірқатар қорытындылар жасауға болады.

Бүкіл талданған кезеңде «Центркредит банк» АҚ негізгі экономикалық қызметінің барлық көрсеткіштері бойынша көрсеткіштердің көп бағытты қозғалысы байқалады, сондықтан соңғы үш жылда активтер, міндеттемелер және меншікті капитал өсу тенденциясына ие болды, ал табыстылық көрсеткіштері төмендеді, мұны пайдаға қатысты алғашқы көрсеткіштердің аванстық өсу қарқынымен түсіндіруге болады.

Қорытынды:

2022 жылдың соңындағы жағдай бойынша «Центркредит банк» АҚ тартылған қаражат банктің ресурстық базасының құрылымында 87,9% құрады. Меншікті қаражат тиісінше 12,1% құрады. 2022 жылы тартылған қаражат 88,6%, меншікті қаражат 11,4% құрады. «Центркредит банк» АҚ ресурстық базасының құрылымындағы ең көп үлесті халықтың салымдары мен заңды тұлғалардың есеп айырысу шоттары бойынша тартылған қаражаттар құрайды.

Банктің қаржылық жағдайын талдау негізінде «Центркредит банк» АҚ активтері мен меншікті капиталы жыл сайын артып отыратыны туралы қорытынды жасауға болады, бұл банкті жағымды жағынан сипаттайды және банктің сенімділігін қамтамасыз етеді, сонымен қатар банк клиенттерінің сенімі. Тартылған депозиттер саны да өсу тенденциясы, әсіресе заңды тұлғаларға қатысты. «Центркредит банк» АҚ қаржы ресурстарын басқару тиімділігін бағалау нәтижелерін қорытындылай келе, есептелген көрсеткіштердің көпшілігі нормадан тыс деп қорытынды жасауға болады, бұл банктің қаржылық ресурстарды басқару саласындағы тиімсіз қызметін

көрсетеді. Банк белсенді және пассивті операциялардың балансын тиімді басқара алмайды, сол арқылы оның табыстылығын төмендетеді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

www.afn.kz.

www.alashainasy.kz/person/12848/

Закон Республики Казахстан от 2 марта 2001 г. № 162 - II ЗРК «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты Республики Казахстан по вопросам банковской деятельности». // Каз. правда. – 2021. – 12 марта.

www.nisse.ru/analytics

Закон Республики Казахстан от 31 августа 1995 г. № 2444 «О банках и банковской деятельности в Республике Казахстан» // Каз. Правда-1995. – 6 сентября (с изменениями и дополнениями).

"Қазақстан Республикасы Президентінің 2020 ж. 11 тамыздағы № 188 Жарлығына өзгертулер мен толықтырулар енгізу туралы" ҚР Президентінің 2020 ж. 15 тамыздағы № 924 Жарлығы (Ағымдағы мұрағат).

С.Б. Мақыш, Оқу құралы “Ақша айналысы және несие” – Алматы, Қазақ университеті, 2012 ж. – 248 бет.

"Қазақстан Республикасы Ұлттық Банкінің ережесін және құрылымын бекіту туралы" ҚР Президентінің 2020 ж. 31 желтоқсандағы № 1271 Жарлығы (Ағымдағы мұрағат).

"Қазақстан Республикасының мемлекеттік басқару жүйесін одан әрі жетілдіру туралы" ҚР Президентінің 2020 ж. 31 желтоқсандағы № 1270 Жарлығы (Ағымдағы мұрағат).

МРНТИ 06.73.55

Челекбай А. Д.

Doctor of Economics, Professor at the Academic School of Business and Management at Q University

Мавлюдов Р. А.

is a graduate student in the Finance Q University educational program

Потребительский кредит: проблемы и перспективы развития в Республике Казахстан

Abstract: Consumer credit is one of the important components of the financial system, contributing to the expansion of access to financial services and meeting the needs of the population in the purchase of goods and services. In recent years, there has been an increase in interest in consumer loans in the Republic of Kazakhstan, but with this growth there are also problems that require attention from the state, banks, and consumers. In recent decades, consumer lending in the Republic of Kazakhstan has become an important tool for the financial integration of citizens into the

country's economy. It allows the population to improve their standard of living by providing access to the purchase of goods and services on deferred payment terms. However, in addition to its advantages, consumer lending also faces a few problems that require attention and adjustment.

Keywords: Consumer credit, banking and financial stability, macroeconomic stability, psychological factors, cognitive distortions.

Аннотация: тұтынушылық несиесі-бұл қаржылық қызметтерге қолжетімділікті кеңейтуге және халықтың тауарлар мен қызметтерді сатып алу қажеттіліктерін қанағаттандыруға ықпал ететін қаржы жүйесінің маңызды құрамдас бөліктерінің бірі. Соңғы жылдары Қазақстан Республикасында тұтынушылық кредиттерге деген қызығушылықтың өсуі байқалады, алайда бұл өсіммен мемлекет, банктер және тұтынушылар тарапынан назар аударуды талап ететін проблемалар да туындайды. Соңғы онжылдықтарда Қазақстан Республикасында тұтынушылық кредит беру азаматтарды ел экономикасына қаржылық интеграциялаудың маңызды құралына айналды. Бұл халыққа кешіктірілген төлем шарттарымен тауарлар мен қызметтерді сатып алуға қол жетімділікті қамтамасыз ету арқылы өмір сүру деңгейін жақсартуға мүмкіндік береді. Алайда, оның артықшылықтарынан басқа, тұтынушылық несиелеу назар аударуды және түзетуді қажет ететін бірқатар мәселелерге тап болады.

Түйінді сөздер: тұтынушылық несиесі, банктік және қаржылық тұрақтылық, макроэкономикалық тұрақтылық, психологиялық факторлар, когнитивті бұрмаланулар.

Аннотация: Потребительский кредит – это одна из важных составляющих финансовой системы, способствующая расширению доступа к финансовым услугам и удовлетворению потребностей населения в приобретении товаров и услуг. В последние годы в Республике Казахстан наблюдается рост интереса к потребительским кредитам, однако с этим ростом возникают и проблемы, требующие внимания со стороны государства, банков и потребителей. В последние десятилетия потребительское кредитование в Республике Казахстан стало важным инструментом финансовой интеграции граждан в экономику страны. Оно позволяет населению улучшить свой уровень жизни, обеспечивая доступ к покупке товаров и услуг на условиях отсроченной оплаты. Однако, помимо своих преимуществ, потребительское кредитование также сталкивается с рядом проблем, которые требуют внимания и корректировки.

Ключевые слова: Потребительский кредит, банковская и финансовая устойчивость, макроэкономическая стабильность, психологические факторы, когнитивные искажения.

Кредитный рынок – это механизм, с помощью которого устанавливаются взаимоотношения между предприятиями и гражданами, нуждающимися в финансовых средствах, и организациями, и гражданами, которые их могут представить на определенных условиях. Кредитный рынок позволяет осуществить накопление, движение, распределение и перераспределение заемного капитала между сферами экономики. В процессе исторического развития кредит приобрел многообразные формы, основные из которых – это коммерческий и банковский кредит [1].

Кредитные отношения носят двусторонний характер и в одинаковой мере необходимы как для хозяйствующих субъектов, так и учреждений кредитной системы.

Кредитный рынок РК имеет тенденцию качественного развития. Об этом говорится в очередном ежеквартальном обследовании банков «Состояние и прогноз параметров кредитного рынка», проведенном в январе т.г. Национальным банком РК. Форма – анкетирование и интервьюирование представителей банков.

Цель исследования – определить влияние потребительского кредитования на банковскую устойчивость и оценить ее зависимость от экономических показателей.

Методология исследования основана на качественных и количественных подходах. Выявили низкую зависимость потребительского кредитования от: ставки процента, среднемесячного дохода населения и инфляции. Результат множественной регрессии показывал, что макроэкономические факторы только на 43,3 % объясняют рост потребительского кредитования.

С развитием рыночной экономики возрастает не только роль коммерческого банка, но и их количество, спектр предоставляемых услуг, типов операций. Направление потребительского кредитования уже довольно давно является весьма популярным, как среди банков, так и среди потребителей. В последнее время коммерческие банки, раньше более охотно работавшие с корпоративными клиентами, все больше уделяют внимания розничному клиенту. Практически все банки первой десятки заявили о создании собственных программ кредитования физических лиц.

Современные банки оказывают широкий спектр услуг клиентам, применяют новейшую технику банковских операций, обеспечивают высокий уровень обслуживания. Главная экономическая функция банков – кредитование, осуществляемая для финансирования потребительских и инвестиционных целей предприятий, организаций, физических лиц и государственных органов. От того, насколько хорошо банки реализуют свои кредитные функции, во многом зависит экономическое положение обслуживаемых ими клиентов. Реализуя функцию кредитования, банки, тем самым, обеспечивают свою ликвидность, а значит, и стабильность функционирования в системе рыночных отношений.

А теперь перейдем к определению понятия «потребительский кредит». В отечественной литературе можно встретить следующую характеристику: Потребительский кредит – это кредит, предоставляемый населению для покупки потребительских товаров и оплаты бытовых услуг в форме коммерческого кредита (продажа товаров с отсрочкой платежа через розничную торговлю) и банковского (ссуды на потребительские цели). В учебниках к потребительскому кредиту относят любые виды ссуд, предоставляемых населению, в том числе, ссуды на приобретение товаров длительного пользования, ипотечные ссуды, ссуды на неотложные нужды и прочие. Классификацию потребительских ссуд можно провести по ряду признаков: по

формам выдачи, по способу организации, по способу погашения по субъектам кредитных отношений и т.д.

Теперь перейдем к отрицательным и положительным аспектам развития потребительского кредитования в Республике Казахстан. Основная проблема, присущая потребительскому кредитованию, вытекает из его главного достоинства, а именно – малого размера потребительского кредита. Для получения кредитного портфеля, сравнимого с корпоративным, необходимо выдавать потребительских кредитов на несколько порядков больше, чем корпоративных. А это предъявляет совершенно другие требования к работе банка и его кредитных офицеров в плане скорости и технологичности. Если корпоративный кредит можно сравнить со штучной уникальной работой, то потребительский кредит должен выпускаться массовой серией, для чего требуется коренным образом менять принципы рассмотрения и одобрения кредитных заявок. Для автоматизации процесса необходимо уменьшить до минимума человеческий фактор.

Последние исследования показали, что, несмотря ни на что, потребительский кредит зачастую относится к наиболее прибыльным кредитам, которые может выдать банк. Но банковские услуги, нацеленные на потребителей, могут быть также одними из дорогостоящих и рискованных банковских услуг, так как финансовое положение отдельных лиц может быстро измениться вследствие болезни или потери работы.

В настоящее время потребительские ссуды предоставляются индивидуальным заемщикам разными коммерческими банками. При этом, к числу основных факторов, влияющих на выбор формы кредитного договора и условия кредитования, можно отнести макроэкономические факторы (общая экономическая и политическая стабильность, уровень официальной процентной ставки НБ РК, инфляционные ожидания населения, покупательная способность тенге, ее стабильность, развитость валютного и фондового рынков, конъюнктура рынка ссудных капиталов и проч.) и микроэкономические факторы, действующие на уровне банка и его клиента (конкурентоспособность банка, испытываемые им и его клиентом риски, платежеспособность клиента, качество обеспечения ссуды, является ли клиент постоянным клиентом банка, имеет ли он постоянные источники доходов и т.д.). Эти и многие другие факторы принимает во внимание банк при разработке своей кредитной политики, определяющей сроки кредитования, уровень взимаемых процентных ставок и другие условия кредитования.

Аргументируя свои предположения, ссылаясь на современные исследования экономистов, авторы определили, что изменения спроса на потребительские кредиты определяются больше психологическими факторами, а не экономическими. Повышение конечных расходов домохозяйств обусловлено увеличением потребительского кредитования, что в краткосрочном периоде стимулировало совокупный спрос и тем самым повлияло на экономический рост. Вместе с тем, в последние годы в Казахстане, кредитование домашних хозяйств опережает кредитование производств и отношение долга домашних хозяйств к ВВП увеличивается. Такая тенденция

может привести в долгосрочном периоде к дефолту банков и экономической рецессии в стране. На основе этого авторами были предложены некоторые рекомендации для решения этих проблем. Проблемы потребительского кредитования в Республике Казахстан:

Высокие процентные ставки и неясные условия кредитования: Большинство банков в стране предлагают кредиты с высокими процентными ставками, что делает кредитование недоступным для значительной части населения. Кроме того, не всегда условия кредитования являются прозрачными для заемщиков, что может привести к неожиданным финансовым обязательствам.

Недостаточная финансовая грамотность населения: Многие граждане не имеют достаточных знаний о финансах и не могут правильно оценить свою финансовую способность к погашению кредитов. Это может привести к задолженностям и долговой яме.

Отсутствие регулирования и контроля: В ряде случаев банки выдают кредиты без должной проверки кредитоспособности заемщиков, что увеличивает риск невозврата ссуды. Недостаточное регулирование и контроль со стороны государства могут стать причиной роста проблем в секторе кредитования.

Высокий уровень задолженности: Некоторые граждане могут оказаться в ситуации, когда уровень их задолженности становится неуправляемым из-за нескольких кредитов, что может привести к серьезным финансовым трудностям и банкротству.

Агентство РК по регулированию и развитию финансового рынка (АРРФР) презентовало меры, которые ужесточат условия потребительского кредитования. Изменения инициированы с благими намерениями – снизить закредитованность населения, под которой обычно понимают чрезвычайный объем долга, угрожающий финансовому состоянию заемщика. На макроэкономическом уровне такой подход опасен уменьшением совокупного спроса, на институциональном – формированием стимулов для расширения круга недобросовестных заемщиков.

Наблюдаемый последние годы значительный рост потребительского кредитования стал темой обсуждения на парламентских слушаниях, которые прошли 20 октября 2023 года. Власть обеспокоена быстрым ростом потребкредитования и считает, что вместе с этим увеличивается закредитованность населения.

Уровень займов с просрочкой свыше 90 дней банков составляет 5,2%, или 0,5 трлн тенге. Количество заемщиков, имеющих просроченные кредиты, составило 516 тыс. человек, или 7% от общего количества заемщиков. В микрофинансовом секторе количество заемщиков с просрочкой свыше 90 дней составляет 347 тыс. человек на общую сумму 98 млрд тенге, более половины всех потребительских займов банков второго уровня являются беспроцентной рассрочкой, а суммы долга у трети заемщиков из числа физлиц не превышают 300 тыс. тенге, доля невозвратных займов по потребительским займам находится на уровне 6%, что «в 2,6 раза ниже уровня проблемных займов в

секторе МСБ и в 3 раза ниже, чем в сегменте кредитов, связанных с недвижимостью.

Второй блок включает меры по работе с проблемными заемщиками: запрет на начисление вознаграждения после 90 дней просрочки, вместо выселения предоставление заемщику в аренду жилища, перешедшего в собственность банка в результате взыскания. В третьем блоке меры, направленные на соблюдение прав заемщиков и защиту интересов жертв кибермошенничества: антифрод-центр, усиление требований к кибербезопасности мобильных приложений, закрепление ответственности финансовой организации, если клиент стал жертвой киберзлоумышленников.

В официальном сообщении АРРФР динамика выдачи потребительских кредитов названа агрессивной. В подтверждение этого приведены такие цифры: средний долг по беззалоговым потребкредитам с начала текущего года вырос с 913 тыс. до 1 млн тенге (+9,5%). Однако на фоне инфляции (в январе – сентябре 2023 года накопленная инфляция составила 16,1%) такой рост долга не выглядит динамичным.

Чтобы сдерживать «агрессивную» выдачу, регулятор предлагает ограничить предельную сумму займа в потребительском сегменте, а также повысить коэффициенты риск-взвешивания на крупные займы. По-видимому, это должно удерживать банки от выдачи крупных сумм менее состоятельным заемщикам. Но есть ли у банков с этим проблемы?

Из последнего отчета по финансовой стабильности за 2022 год, подготовленного НБ РК, следует, что треть портфеля беззалоговых потребкредитов обеспечили люди в возрасте 35–44 лет; более того, на эту группу населения приходится наибольший объем займов, сумма которых превышает 5 млн тенге (37% в этой категории). Согласно официальной статистике, люди в возрасте 35–44 лет зарабатывают больше, чем представители других возрастных категорий. То есть вводимые ограничения коснутся наиболее платежеспособных заемщиков, которые за счет потребкредитов на крупные суммы повышают свое благосостояние – тратят деньги на дополнительное образование, ремонт или покупают бытовую технику.

Регулятор считает, что закредитованность возникла, поскольку банки и МФО выдают кредиты без подтверждения доходов заемщика. Поэтому предлагает «обеспечить надлежащую оценку кредитоспособности заемщиков». Это подразумевает распространение на все категории заемщиков требования по долговой нагрузке – в этом случае платежи по всем кредитам не должны превышать половину от всех доходов.

Планируется исключить четыре из ныне актуальных 12 критериев, по которым банки оценивают уровень доходов клиента: объем расходов по коммунальным услугам, покупки в интернет-магазине, наличие имущества и остатков денег на депозите. Еще одна новация – кредитовать граждан, не достигших 21-летнего возраста, только после подтверждения официальных доходов. Возрастное ограничение позволит сократить эмоциональные покупки среди молодежи, считает финансовый аналитик Арман Бейсембаев. Но,

указывает эксперт, именно в этом возрасте большинство молодых людей начинают встраиваться в экономику – учатся и работают.

Ограничения также коснутся онлайн-кредитования. В рамках третьего направления регулятор планирует упразднить микрокредит сроком до 45 дней и суммой до 50 МРП (сейчас это 172,5 тыс. тенге). Речь идет о так называемом займе до зарплаты, который оформляется онлайн. По мнению Армана Бейсембаева, регулирование онлайн-микрокредитования оправданно с точки зрения социального самочувствия населения.

«Онлайн-микрокредиты оформляют, скажем так, люди с крайне низкой финансовой дисциплиной, которые давно попали в черный список банков. Из-за легкости процедуры и незначительности суммы некоторые из них заведомо знают, что не вернут долг. Добавлю, что подобные микрокредиты популярны у игроков, делающих ставки в онлайн-казино и на спортивные события. Ограничения онлайн-микрокредитования должны наладить ситуацию в этих направлениях», – говорит эксперт.

Однако данная мера выглядит скорее как спасение PDL-займеров от убытков, а недобросовестных заемщиков – от плохих кредитных историй.

От макроэкономики к стимулам. Опрошенные эксперты сходятся во мнении, что ограничение потребкредитования негативно скажется на экономических показателях. Надо признать, что от замедления розничного кредитования не появятся новые субъекты бизнеса, которых можно было бы кредитовать с тем же или близким уровнем рисков и доходности, чтобы получать прибыль, которая и является конечной целью любой предпринимательской деятельности, включая банковскую. Можно по-разному оценивать значимость торговли для экономики, но это 15,6% ВВП и 22% корпоративного ссудного портфеля», – добавляет первый заместитель председателя совета Ассоциации финансистов Казахстана Ирина Кушнарева.

Рассуждая о мерах, ограничивающих потребкредитование, экономист Куаныш Жаиков предлагает проанализировать ситуацию с помощью классической модели спроса и предложения. Последние годы спрос увеличивался, и это было вызвано в том числе демографическими причинами: «все эти годы был бум рождаемости, выросло количество пенсионеров – на одного трудоспособного стало больше нетрудоспособных».

«Был COVID-19 и локдауны. Случилась война в Украине, а с ней и рекордная инфляция в Казахстане. Есть элементы расслоения доходов, причем даже регионального. Есть культурный феномен, когда население тесно взаимодействует и никто не хочет отставать от других», – перечисляет Жаиков, добавляя, что в таких условиях доходы населения не поспевали за расходами, что увеличивало спрос на рассрочку и кредит.

Но регулирование стороны предложения, причем его видимой части, при игнорировании стороны спроса не решит проблему закредитованности, считает Жаиков.

«Пока есть спрос, найдется и предложение. Появятся другие формы отсрочки платежей, не именуемые кредитами. На местах возродится практика неформального кредитования, как было раньше, под 10–15% в месяц. Гарантия

возврата будет обеспечиваться уже не коллекторами, а криминалом – отсюда и спрос на их услуги», – прогнозирует возрождение практик силового предпринимательства эксперт.

С другой стороны, кредиты будут активно братья на родственников и друзей – отсюда и потенциальные конфликты, считает он. Жаиков прогнозирует рукотворное нарушение конкуренции на рынке кредитования. «Не нужно быть экспертом, чтобы видеть, какие банки специализируются на обслуживании физических лиц, а какие – юридических, особенно околосударственных, – продолжает Жаиков. – Не нужно быть экспертом, чтобы видеть, кто успешно работает с теневыми доходами, так как видит взаимные переводы граждан, а кто сидит на зарплатных проектах».

Экономист обращает внимание на намерение регулятора исключить четыре параметра из списка критериев, по которым сейчас банки могут оценивать доходы потенциальных заемщиков: оплата коммуналки, покупки в интернете, наличие имущества и деньги на депозите.

«Минимум половина взрослого населения у нас «плохо видна» для государства. Они не работают на полноценные зарплаты в государственных и крупных и средних частных компаниях. Туда же относится около 1 млн предпринимателей. Раньше у них были проблемы с доступом к кредиту, потому что не могли подтвердить через пенсионные отчисления свои доходы перед банком. Теперь им снова хотят отрезать доступ, хотя сами банки наверняка уже выстроили систему оценки платежеспособных лиц», – предполагает собеседник.

Киберфроды. Есть у АРРФР и идеи для работы с проблемными клиентам (блок номер два). С 2020 года кредитным учреждениям запрещено начислять неустойку и комиссии по банковским потребкредитам и микрокредитам физлиц после 90 дней просрочки. Год назад запрет пополнился: нельзя начислять вознаграждение по займам после 90 дней просрочки, но только по новым кредитным договорам, заключенным с момента введения в действие этой новации. Сейчас регулятор предлагает запретить начислять вознаграждение после 90 дней просрочки по всем потребкредитам, включая ранее заключенные.

Агентство также предлагает запретить продажу потребительских банковских кредитов и микрокредитов граждан коллекторским компаниям. Рассматривается модель, когда банки смогут сдавать в аренду жилище, перешедшее в его собственность в результате обращения взыскания.

«Для 7% проблемных заемщиков ситуация и дальше упрощается, взыскание становится сложнее, мотивация вовремя погашать долги сокращается, а на банки возлагается все больше обязанностей по урегулированию, предшествующему взысканию, что требует все больше их ресурсов», – отмечают в АФК.

В третьем блоке меры, направленные на соблюдение прав заемщиков и защиту интересов жертв кибермошенничества. Регулятор предлагает расширить полномочия института банковского омбудсмена для рассмотрения споров по всем кредитам граждан. Финансовые организации обяжут возмещать ущерб или

прекратить требования к клиенту, который стал жертвой кибермошенничества из-за нарушения процедур информационной безопасности. Перечисленные меры на фоне цифровизации и развития финтеха давно напрашивались, но к проблеме закредитованности они имеют опосредованное отношение.

Уровень просрочки – не самый удачный показатель для оценки закредитованности, хотя общепринятого единого критерия такого финансового положения физлиц не существует. Самый простой и поэтому популярный способ – вычислять ее в процентах от валового продукта страны.

По такой метрике сложно назвать население РК закредитованным. По данным Международного валютного фонда (МВФ), в 2022 году долг казахстанских домохозяйств составил 13,7% от ВВП. В России и Польше – страны, которые, как и Казахстан, пережили экономическую трансформацию в начале 1990-х, – этот показатель составил 21,1 и 26,7% соответственно. В развитых странах отношение долга к ВВП куда выше: в Германии – 55,1%, во Франции – 66,2%, в Великобритании – 83,1%.

Но такой подход тоже не без изъяна. Экономики разных стран отличаются по структуре, кроме того, в одних странах стабильность занятости и доходов выше, чем в других. Более корректную оценку можно найти в аналитических обзорах Всемирного банка (ВБ), специалисты которого замеряют закредитованность соотношением долга и доходов домохозяйств. В обзоре Kazakhstan Economic Update, который был опубликован весной 2023 года, фиксируется рост этого показателя. По итогам 2022-го соотношение долга и доходов превысило 40%; наибольший уровень был в 2008–2009 годах, когда этот показатель приблизился к 60%.

Во-первых, аналитики Всемирного банка говорят о том, что закредитованность подскочила в 2020 году на фоне роста заимствований и падения доходов, вызванного коронакризисом. Они прямо называют действия властей ключевой причиной расширения кредитного плеча: в 2021 году власти разрешили использовать часть пенсионных накоплений для покупки жилья, что привело и к росту потребительского кредитования (домохозяйства приобретали бытовую технику и делали ремонт в новых квартирах). В 2022 году ситуацию с закредитованностью, как отмечают специалисты ВБ, ухудшили негативные эффекты, возникшие на фоне российско-украинского конфликта, и последовавшие за этим новые санкции против РФ. Этот список дополняет инфляция, которая весь прошлый год была на высоком уровне. В конечном счете все это снизило покупательную способность казахстанских домохозяйств и их способность обслуживать долг, заключают аналитики ВБ.

Во-вторых, не следует забывать, что природа кредитной нагрузки сейчас иная, чем была в 2008–2009-х. Тогда кредитная нагрузка по большей части была связана с ипотекой, половина объемов которой была номинирована в валюте. Девальвация тенге в начале 2009 года подкосила финансовое благополучие многих ипотечников.

При всей неоднозначности существующих метрик, замеряющих закредитованность населения, регулятор использует показатель просрочки, которая отдаленно связана с этим явлением. Причем подход АРРФР местами

вызывает вопросы, поскольку оценка качества активов, проведенная в 2022 году, показывает, что есть другие сегменты кредитования, где просрочки гораздо больше. Ирина Кушнарева, первый заместитель председателя совета АФК, приводит цифры из отчета AQR-2022, подготовленного АРРФР: доля проблемных займов по розничным потребительским кредитам составляет 6%, а в сегменте малого предпринимательства – 15,9%

Кредиты экономике в расширенном определении по состоянию на 1 февраля 2024 года составили 34,6 трлн тенге, что соответствует уровню начала 2024 года (незначительное снижение на 0,3%). По категориям заемщиков 16,2 трлн тенге или 46,8% от суммарного объема кредитов приходится на кредиты бизнесу (включает нефинансовые юридические лица и индивидуальных предпринимателей, получивших кредиты на бизнес-цели), 18,4 трлн тенге или 53,2% – кредиты населению. Объем кредитов в национальной валюте составил 31,7 трлн тенге (91,7%), в иностранной валюте – 2,9 трлн тенге (8,3%). Кредиты банковского сектора составили 86,0% от общего объема кредитов.

Портфель беззалоговых потребительских займов вырос до 9,5 трлн тенге. При этом сумма кредита существенно различается между разными категориями заемщиков. Аналитики подсчитали, сколько средних зарплат составляют кредиты казахстанцев. Подробнее – в материале [Zakon.kz](#).

К 1 января 2024 года портфель беззалоговых потребительских займов вырос до 9,5 трлн тенге. За год он увеличился на 28,9%, или 2,1 трлн тенге.

По [данным](#) Первого Кредитного Бюро (ПКБ), крупные заемщики обеспечивают 47% портфеля займов на общую сумму 4,4 трлн тенге. Они составляют 10% от общей численности заемщиков, или 783,4 тыс. человек. Средняя сумма займа у каждого такого заемщика – 5,6 млн тенге. На остальные 90% заемщиков приходится 53% портфеля, или 5,1 трлн тенге. Их насчитывается 7 млн человек. Средняя задолженность этой категории – 720 тыс. тенге.

Половину всех заемщиков – 3,9 млн человек – можно условно назвать мелкими. Сумма оставшейся задолженности каждого из них не превышает 584 тыс. тенге. Все вместе они формируют 10% портфеля (906,7 млрд тенге). Средняя задолженность заемщика из этой категории находится на уровне 232 тыс. тенге. Однако в ПКБ подчеркнули, что именно крупные заемщики являются основным драйвером роста портфеля беззалоговых потребительских займов. За год их задолженность выросла на 32,4%. Тогда как мелких – на 22,5%.

Перспективы развития потребительского кредитования в Республике Казахстан:

Стимулирование конкуренции на рынке кредитования: Повышение конкуренции между банками может способствовать снижению процентных ставок и улучшению условий кредитования для потребителей.

Финансовая грамотность и образование: Программы по повышению финансовой грамотности населения могут помочь гражданам лучше понимать условия кредитования и принимать обоснованные финансовые решения.

Улучшение регулирования и контроля: Государственное регулирование и контроль за кредитным процессом могут помочь предотвратить недобросовестные практики со стороны банков и защитить интересы заемщиков.

Развитие альтернативных финансовых инструментов: помимо традиционных банковских кредитов, развитие альтернативных финансовых инструментов, таких как микрокредитование, краудфандинг и другие, может предложить более гибкие и доступные варианты кредитования.

В целом, потребительское кредитование в Республике Казахстан имеет большой потенциал для улучшения жизни граждан и стимулирования экономического роста. Однако для реализации этого потенциала необходимо активное участие государства, банковского сектора и общественности в решении существующих проблем и создании благоприятной среды для развития потребительского кредитования.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

Канагатова Д.Б., Кенжеғалиева Н.С. Влияние потребительского кредита на стабильность банковской системы: анализ экономических и психологических факторов. *Central Asian Economic Review*. 2023;(2):164-180. <https://doi.org/10.52821/2789-4401-2023-2-164-180>

Идирисова, А.Т. Проблемы развития потребительского кредитования в РК на современном этапе /А.Т.Идирисова // Современные исследования основных направлений технических и общественных наук: материалы международной научно-практической конференции 02 марта 2017 г. Секция: «Современные тенденции и перспективы развития бухгалтерского учета и финансов». – Казань: Изд-во «Печать-сервис XXI век», 2017. – С.136-138.

Ерпылева Н.Ю. Международное банковское право: Учеб. пособие. М.: Издательская группа «Форум» - «ИНФРА-М2, 2013. -С. 48.

Райзберг Б.А., Лозовский Л.Ш., Стародубцева Е.Б. Современный экономический словарь [Текст] / отв. ред. Б. А. Райзберг . –Инфра-М, Москва,2011 -512 с.

Финансовый менеджмент: учебник / С.А. Сироткин, Н.Р. Кельчевская. - М.: НИЦ ИНФРА-М, 2016. - 293 с.

Лаврушин О.И., Мамонова И.Д. Оценка финансовой устойчивости кредитной организации / Лаврушин О.И. – М.: КНОРУС, 2012.-231 с.

Калиева Г.Т. Кредитное дело Алматы: Каржы-каражат, 2012. - 128 с.

К чему приведет ужесточение выдачи потребкредитов в Казахстане <https://kz.kursiv.media/2023-11-02/priny1009-rmch-credits/>

www.inform.kz

profinance.kz.

www.bankcaspian.kz

www.nationalbank.kz

МРНТИ 06.81.12
JEL: G01. G39. 042

Мухамедиева Г. М.

Head of the academic school "business and management", doctor, Q
University, Almaty, Republic of Kazakhstan, e-mail: murat_gulzada@mail.ru,
ORCID: <https://orcid.org/0009-0009-1617-7488>

Максимова Д. Н.

Q University Менеджмент білім беру бағдарламасы бойынша бітіру
курсының білім алушысы

Мемлекеттік қызметтің кадрлық резервін қалыптастыру бойынша ұсыныстар

Abstract: The scientific article fully explores the concepts of personnel potential and personnel reserve for the formation of the personnel reserve of the civil service, the classification of the personnel reserve. Technologies and program proposals for the formation of a personnel reserve are also presented.

The Decree of the President of the Republic of Kazakhstan On the Development of Public Administration until 2030 notes that the availability of competencies and human resources in the state apparatus that meet high standards is the main condition for the transformation of public administration into a service-oriented model. In addition, it is shown that in order to increase the human resources potential of the civil service and the entire sector of the economy as a whole, it is necessary to introduce a system for disclosing and building the potential of citizens, which will allow identifying and developing talents at the country level [1].

Keywords: civil service, personnel reserve, strategy, potential

Анатпа: Ғылыми мақалада мемлекеттік қызметтің кадрлық резервін қалыптастыру бойынша кадрлық әлеует пен кадрлық резерв ұғымдары, кадрлық резерв жіктелуі толықтай зерттелді. Сонымен қатар кадрлық резерв қалыптастыру бойынша технология, бағдарламалық ұсыныстар келтірілді.

Қазақстан Республикасы Президентінің мемлекеттік басқаруды дамытудың 2030 жылға дейінгі Жарлығына сәйкес, мемлекеттік аппаратта жоғары стандарттарға сәйкес келетін құзыреттер мен кадр әлеуетінің болуы мемлекеттік басқаруды сервистік бағдарланған модельге трансформациялаудың негізгі шарты болып табылатындығы айтылған. Сонымен қатар, мемлекеттік қызметтің және тұтас экономиканың бүкіл саласының кадрлық әлеуетін арттыру үшін азаматтардың әлеуетін ашу және өсіру жүйесін енгізу қажет, ол елдік деңгейде таланттарды анықтауға және дамытуға мүмкіндік береді деп көрсетілген [1].

Аннотация: В научной статье полностью исследованы понятия кадрового потенциала и кадрового резерва по формированию кадрового резерва

государственной службы, классификация кадрового резерва. Также приведены технологии, программные предложения по формированию кадрового резерва.

В Указе Президента Республики Казахстан О развитии государственного управления до 2030 года отмечается, что наличие в государственном аппарате компетенций и кадрового потенциала, соответствующих высоким стандартам, является основным условием трансформации государственного управления в сервисно-ориентированную модель. Кроме того, показано, что для повышения кадрового потенциала государственной службы и всей отрасли экономики в целом необходимо внедрить систему раскрытия и наращивания потенциала граждан, которая позволит выявлять и развивать таланты на страновом уровне [1].

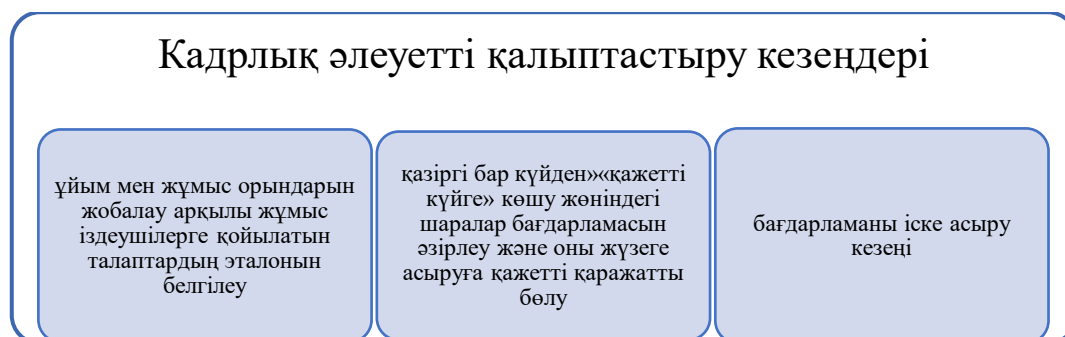
Ключевые слова: государственная служба, кадровый резерв, стратегия, потенциал.

КІРІСПЕ:

Қазақстан Республикасы Президентінің 2022 жылғы «Әділетті мемлекет. Біртұтас ұлт. Берекелі қоғам» атты Қазақстан халқына жолдауында, бізге сапалық тұрғыдан жаңа мемлекеттік басқарушылар керек делінген. Мемлекеттік қызметшілерді іріктеу және жұмыстан босату жүйесін заман талабын ескере отырып, қайта жасау қажеттілігі айтылды. Мемлекеттік қызмет жеке сектордағы кәсіби мамандар үшін барынша ашық болғаны дұрыс және кадрлық резервті нығайтудың қажеттілігі айтылған [2].

ЗЕРТТЕУ ӘДІСТЕМЕСІ:

Жалпы мемлекеттік органдардың кадрлық әлеуетін қалыптастыру үш кезеңнен тұрады. Бірінші кезең – ұйым мен жұмыс орындарын жобалау арқылы жұмыс іздеушілерге қойылатын талаптардың эталонын белгілеу. Екінші кезең – «қазіргі бар күйден» «қажетті күйге» көшу жөніндегі шаралар бағдарламасын әзірлеу және оны жүзеге асыруға қажетті қаражатты бөлу. Соңында, үшінші кезең – бағдарламаны іске асыру кезеңі.

Сурет 1. Кадрлық әлеуетті қалыптастыру кезеңдері

Мемлекеттік органдардың кадрлық әлеуетін қалыптастыру үшін мынадай іс-қимылдар маңызды болып табылады:

мемлекеттік билік органдарындағы лауазымдарға неғұрлым қолайлы үміткерлердің назарын аударту;

кадрлық әлеуеттің негізі бола алатындардың үміткерлерінен салмақты кәсіби этикалық іріктеу;

үйлесімділікті, өзара күшейту мен толықтыруды, сондай-ақ топтық жұмыс қабілеттілігін ескере отырып, финалистерді кәсіби топтар бойынша орналастыру [3].

Кадр резервін қалыптастыру және пайдалану екі кезеңнен тұрады:

1) Кадр резервіне тарту және іріктеу;

2) Резервті басқару (кадр резервінің ішкі құрылымын құруды қоса алғанда).

Лауазымдардың үш деңгейін және сәйкесінше кадрлық резервтердің үш түрін ажыратуға болады: жедел, тактикалық және стратегиялық.

Жедел резерв жоғары басқару позицияларының пулын ауыстыру үшін құрылады, ол толық дайындалған, өзін-өзі танытқан қызметкерлерден тұрады. Мұндай резервті резервшілердің ресми талаптарына сәйкес келетін сараптамалық жолмен, формальды немесе формальды емес тәсілмен бағалау арқылы қалыптастырған жөн. Жедел кадр резервіне қатысты кез келген кәсіби немесе жеке қасиеттерді дамыту қажеттілігі анықталған жағдайларда, жеке коучинг резервшілермен жұмыс істеудің ең тиімді нысаны болып табылады. Мұндай резерв салалық құрылымға ие болуы мүмкін.

Тактикалық резерв орта басқару буынының нақты лауазымдары үшін қалыптасады. Бұл резервті қалыптастыру технологиясын нақты лауазым бойынша әзірленген құзыреттілік моделіне және үміткерлерде талап етілетін құзыреттерді бағалауға негіздеген жөн. Бұл жағдайда бір резервист үміткерлер арасында міндетті түрде бірнеше бір бейінді позицияларды (бірдей 20 құзыреттілік моделімен) талап ете алады. Мұндай резервті дамыту жеке даму жоспарлары мен жеке мансапты жоспарлау негізінде жүзеге асырылады.

Стратегиялық кадрлық резерв төменгі буын лауазымдарын ауыстыру үшін талантты жастар қатарынан қалыптастырылады. Бұл «болашақтың резерві», ол әлі де жеткілікті кәсіби және басқарушылық тәжірибесі жоқ, бірақ жұмысқа деген жоғары мотивацияны, жоғары оқуды және тиісті жеке қасиеттерді көрсететін перспективалы жастардан тұрады. Мұндай резервті қалыптастыру көздері тактикалық резервті қалыптастыру болып табылады. Стратегиялық резервті басқару жетістіктерді бақылаудан, жеке стипендияларды тағайындаудан және осыған ұқсас шаралардан тұрады. Мұндай резервтен тағайындауды бағалау рәсімдерінен өткен жағдайда «fast-stream» (жылдам мансап) жүйесі бойынша жүргізген жөн.

Кез келген деңгейдегі кадр резервінің жұмыс істеуінің негізгі қағидаттары:

жұмыс істеудің үздіксіздігі – кадрлар резерві жаңартылып, дамуы керек, оның сапасы оны пайдаланудың жедел мүмкіндігімен анықталады;

резервке кірудің ашықтығы – белгілі бір критерийлерге сәйкес келетін барлық үміткерлерге кадр резервіне кірудің қолжетімділігі ішкі бәсекелестіктің жоғары деңгейін қамтамасыз етеді, бұл резервті тиімді пайдалану мүмкіндігін арттырады;

қалыптастырудың икемділігі - кадр резервін нақты лауазымдарға емес, тиісті санаттағы лауазымдардың жақын топтарына қалыптастыру;

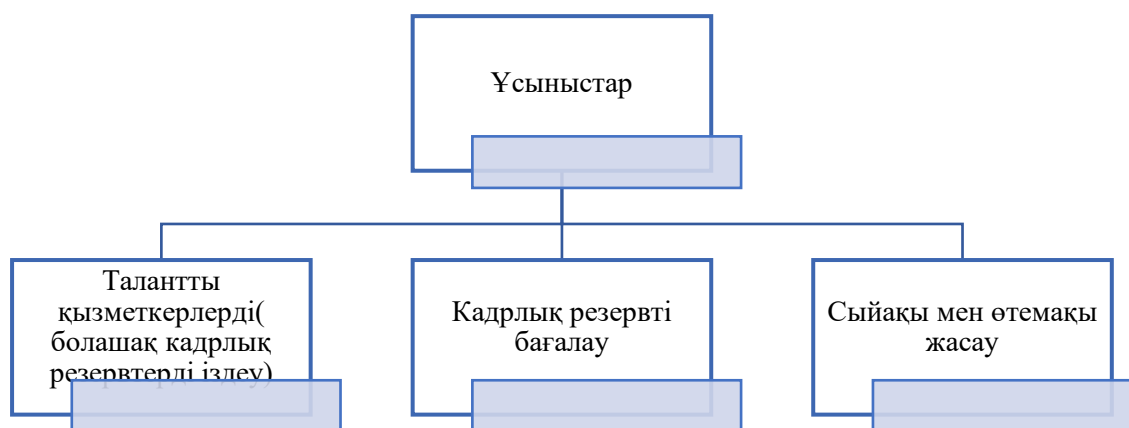
рәсімдердің, құрамның және бос орындардың ашықтығы – басқарушылық лауазымдарға тең қолжетімділікті қамтамасыз етуге мүмкіндік беретін қағидат, қандай да бір белгі бойынша кемсітушіліктің болмауы, рәсімдердің ашықтығы резервтің ішкі жүйесі лауазымға тағайындау кезінде ғана емес, сонымен қатар кәсіби даму үшін де ұсынатын мүмкіндіктерді пайдалану бойынша резервшілердің белсенділігін ынталандырады;

ұтымдылық – кадр резервін қалыптастыру және оны әкімшілендіру бойынша жұмыс кезінде кадрлар резервін, сондай-ақ уақытша, ұйымдастырушылық, қаржылық және басқа ресурстарды тиімді пайдалану [4].

«Кадрлық резерв» ұғымына таланттарды басқару сияқты HR-менеджмент функциясы, яғни ұйымда жоғары нәтижелерге қол жеткізе алатын талантты қызметкерлерді тарту, жалдау, дамыту және пайдалану жүйесін құру бойынша мақсатты қызмет кіреді.

Қазіргі уақытта мемлекеттік қызмет жүйесінде кадрлық резерв технологиясы бекітілді, бұл кәсіби қызметтің осы түрінің ерекшеліктеріне сәйкес келеді. Алайда, соңғы жылдары мемлекеттік басқарудың алдында тұрған сын-кәтерлер мемлекеттік қызметшілерге де жаңа талаптар қояды. Кадрлық резервтің болуы қажет болған жағдайда бос лауазымға қойылатын талаптарға сәйкес келетін адамды тез және қажетсіз шығындарсыз таңдауға мүмкіндік береді [5].

Қазақстанның мемлекеттік қызметі қазіргі уақытта күрделі және стандартты емес міндеттерді шеше алатын, жоғары интеллектуалды мамандарды реформалау қажеттілігін сезінуде. Мемлекеттік қызметте кадрлық резервты қалыптастыру бойынша сапалы бағдарламаларды енгізу перспективалары бар. Солардың бірнешеуін атап өтейік:

Сурет 2. Мемлекеттік қызметте кадрлық резервті қалыптастыру бойынша ұсыныстар

ҚР мемлекеттік басқаруды дамытудың 2030 жылға дейінгі: «Ең алдымен адамдар» – «адамға бағдарланған» моделін қалыптастыру тұжырымдамасы адами ресурстардың сапасын жақсартуға және мемлекеттік аппаратты

кәсібилендіруге бағытталған мемлекеттік органның жалпы даму стратегиясымен байланысты проактивті кадр стратегиясын және мемлекеттік органның кадрлық жоспарлауын енгізу арқылы мемлекеттік қызмет жұмысының тиімділігі мен нәтижелілігін арттыру жөнінде шаралар қабылдауды көздеді.

Қорытынды:

Жаһанданған экономика жағдайында мемлекеттік қызмет жүйесін оңтайландыру және тиімділігін арттыру үшін жаңа ресурстар табу міндеті қойылып отыр. Бұл тұрғыда персонал бәсекелестіктің ең маңызды субъектісіне айналады, оның құзыреті нақты мәселелерді шешуде қаншалықты талантты екенін анықтайды.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

Қазақстан Республикасы Президентінің «Қазақстан Республикасында мемлекеттік басқаруды дамытудың 2030 жылға дейінгі тұжырымдамасын бекіту туралы» 2021 жылғы 26 ақпандағы № 522 Жарлығы // Қазақстан Республикасының нормативтік құқықтық актілерінің «Әділет» ақпараттық-құқықтық жүйесі. – URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/U2100000522>. Жүгінген күні: 15.10.2022 ж

Мемлекет басшысының 2022 жылғы 1 қыркүйектегі «Әділетті мемлекет. Біртұтас ұлт. Берекелі қоғам» Қазақстан халқына Жолдауы // Қазақстан Республикасы Президентінің ресми сайты. – URL: <https://www.akorda.kz/kz/memleket-basshysy-kasym-zhomart-tokaevtyn-kazakstanhalkyna-zholdauy-181416>. Жүгінген күні: 20.10.2022 ж.

Марголин А.М., Дуткевич П. Новые технологии государственного управления в зеркале канадского и российского опыта, монография. – М.: Моск. город. ун-т упр. Правительство Москвы, 2013. – 272 с.

Балашов А.И., Васильева Е.А., Эргашева Ф.М. Управление человеческими ресурсами на государственной службе: лучшие практики евразийского пространства: учебное пособие / под ред. В.А. Шамахова. – Душанбе: Таджик. нац. ун-та, 2019. – 298 с.

Қапаров С.Ғ. Қазақстандағы мемлекеттік қызметті жетілдіру: моногр. – Астана: Алсем-Астана, 2007. – 319 с.

Ғылыми басылым

**ЖАҢА КӨКЖИЕКТЕР: ҒЫЛЫМДАҒЫ ДӘСТҮРЛЕР МЕН
ИННОВАЦИЯЛАР СИНТЕЗІ
(Жиенкұлов оқулары – 2024)**

Қазақстан Республикасы машина жасау және көлік ұлттық ғылым
академиясының негізін қалаушы, техника ғылымдарының докторы, профессор,
академик Серғазы Ахметұлы Жиенкұловтың
90 жылдығына және оны еске алуға арналған
ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҒЫЛЫМИ-ПРАКТИКАЛЫҚ КОНФЕРЕНЦИЯ
Алматы, 11 сәуір 2024 жыл

Научное издание

**НОВЫЕ ГОРИЗОНТЫ:
СИНТЕЗ ТРАДИЦИЙ И ИННОВАЦИИ В НАУКЕ
(Джиенкуловские чтения - 2024)**

МЕЖДУНАРОДНАЯ НАУЧНО-ПРАКТИЧЕСКАЯ КОНФЕРЕНЦИЯ
к 90-летию и памяти основателя Национальной академии наук
машиностроения и транспорта Республики Казахстан,
д.т.н., профессор, академика
Джиенкулова Сергазы Ахметовича
Алматы, 11 апреля 2024

Scientific publication

**NEW HORIZONS: SYNTHESIS OF TRADITIONS
AND INNOVATIONS IN SCIENCE
(Dzhienkulov Readings - 2024)**

INTERNATIONAL SCIENTIFIC AND PRACTICAL CONFERENCE
to the 90th anniversary and memory of the founder of the National
Academy of Sciences mechanical engineering and transport of the Republic of
Kazakhstan, Doctor of Technical Sciences, Professor, Academician
Dzhienkulov Sergazy Akhmetovich
Almaty, April 11, 2024

Подписано в печать 7.04.2024г. Формат 60х84 1/16.
Печать цифровая. Бумага офсетная. Усл. печ. л. 17,20.
Тираж 100 экз. Отпечатано с готового оригинал-макета.

Заказ № 000267.